НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Гржибовські історичні читання

ВИПУСК 6

Черкаси 2013

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)
Г – 95

Г–95 **Гуржіївські історичні читання**: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – **Черкаси**: Вид. Чабаненко Ю. А., **2013**. – Вип. 6. – 388 с.
ISBN 978-966-493-676-4

Гуржіївські історичні читання – збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. Містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були опубліковані за його життя. Видання продовжує традицію публікації наукових матеріалів учених, викладачів і працівників провідних навчально-наукових установ з найбільш актуальних питань історичного розвитку України, Росії та країн Європи. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських землях, так і поза їхніми межами.

Видання буде корисним не лише для вчених-істориків, але й для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української та всесвітньої історії.

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Редакційна колегія:

Головний редактор: д.і.н., проф., академік НАН України *В. А. Смолій*,

Заступники головного редактора: д.і.н., проф. *О. І. Гуржій*, д.і.н., проф. *А. Г. Морозов*

Відповідальний секретар: к.і.н., доц. *К. В. Івангородський*

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. *М. І. Бушин*, д.і.н., проф. *В. В. Гоцуляк*, к.і.н., доц. *Н. І. Земзюліна*, д.і.н., проф. *Г. Т. Капустян*, д.і.н., проф. *С. В. Корновенко*, д.і.н., проф. *С. В. Кульчицький*, д.і.н., проф. *В. В. Масненко*, к.і.н., доц. *В. М. Мельниченко*, д.і.н., проф. *В. М. Орлик*, к.і.н., проф. *О. Г. Перехрест*, д.і.н., проф., член-кор. НАНУ *О. П. Реєнт*, д.і.н., проф. *І. А. Фареній*, д.і.н., проф. *А. Ю. Чабан*

Рецензенти: д.і.н., проф. *В. В. Кондрашин*, (Пензенський держаний педагогічний університет, Російська Федерація); д.і.н., проф. *П. С. Коріненко* (Тернопольський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка); д.і.н., проф. *П. М. Тригуб* (Чорноморський державний університет ім. П. Могили)

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 16453-4925Р від 02.02.2010 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (протокол № 3 від 1 лютого 2013 р.)

© Інститут історії України НАН України, 2013
© Черкаський національний університет, 2013
© Автори статей, 2013

ЗМІСТ

Життя та наукова спадщина Івана Олександровича Гуржія

Гуржій О.І. Про що свідчать дарчі надписи (маргіналії) на авторських книгах (на прикладі власної бібліотеки (м. Київ) і особистого фонду ім. І. О. Гуржія, який зберігається в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького) 8

Історіографія

Лапшин С.А. Історіографія досліджень функціонування Правління Гетьманського уряду (1734–1750 рр.) 12
Якименко Л.І. Дворянство Лівобережної України у візії Івана Павловського 14
Пошивайло С.Г. Назви глин Опішного: історіографічний огляд 17
Постольник І.В. Українське селянство на сторінках часопису «Київська старовина» (кінець XIX ст.) 19
Волошенко В.О. Питання селянської освіти в інтерпретації авторів «Киевской старины» (1882–1906) 21
Михайлюк Ю.М. Політична активність литовсько-руської знаті у висвітленні Дмитра Іловайського 24
Гончаренко Л.Л. Німецька історіографія колоніальної політики Отто фон Бісмарка 27
Романцова Н.І. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського в оцінці радянської історіографії 29
Стопчак М.В. Боротьба Директорії УНР з ліворадикальними українськими політичними силами: радянська історіографія 31
Волошин М.М. Львівський осередок української етнографії в 40–50-х рр. XX ст.: історіографічний аспект 35
Дмитренко А.А. Україна в міжнародних відносинах 1944–1991 рр.: історіографія проблеми 38
Самойленко Н.І. Болгарська тематика на сторінках «Українського історичного журналу» (1985–1991 рр.) 40
Бондаренко О.В. Соціально-правовий статус купецтва Російської імперії в 1775–1870 рр.: сучасна історіографія 42
Серяков О.А. Реформа адвокатури 1864 р. у Російській імперії: сучасна історіографія 45
Власюк І.М. Становище Православної церкви у Західній Україні та Західній Білорусі міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.): огляд сучасної історіографії 47
Горло Н.В. Спорудження Дніпровського гідрокаскаду в 1950–70-х рр.: сучасна історіографія 50
Івченко О.О. Соціально-економічні перетворення в українському селі 1953–1959 рр.: сучасна історіографія 53
Федоренко Я.А. Соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення в українському селі періоду незалежності: історіографія проблеми 55
Чорна Н.М. Торговельно-економічне співробітництво України та Польщі в 2004–2010 рр.: історіографія проблеми 57
Івангородський К. В. Етнополітичні та теоретичні аспекти реконструкції етногенезу східних слов'ян у сучасній білоруській історіографії 61

Джерелознавство, теорія та методологія історії

Петрович В.В. Джерела вивчення історико-топографічного розвитку міста Володимира X–XVIII ст. 66
Лопацька Н.М. Актові, статистичні матеріали та епістолярії як джерела до історії Дерманського монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.) 68
Кісіль В.Л. Джерела «Сводной Галичско-Русской летописи с 1772 до конца 1800 года. Часть II» Антона Петрушевича 70

Біла О.М. Публікації газети «Волынь» як джерело для вивчення історії Волинської губернії (XIX – початок XX ст.) 73
Казмірчук О.А. Краєзнавча діяльність священиків Волинської губернії і висвітлення її результатів на сторінках «Волынских епархиальных ведомостей» 76
Мірошніченко С.В. Джерелознавчі аспекти дослідження періодичного друку Слобідсько-Української (Харківської) губернії XIX – початку XX ст. 78
Петренко І.М. Епістолярні і мемуарні джерела дослідження громадської діяльності Єлизавети Милорадович 81
Герінбург О.В. Статистико-демографічні дослідження Херсонського земства: огляд джерельної бази 82
Ковальська Л.А. Архівні джерела з історії партизансько-підпільного руху Луганщини років Великої Вітчизняної війни 85
Терещенко Т.В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України періоду відбудови (1943–1950 рр.) в архівних джерелах 88
Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Діловодний рівень зв'язків (на прикладі документів з архівної творчої спадщини композитора Юлія Мейтуса) 90
Оленченко О.В. Владні моделі християнського середньовіччя: варіант Ромейської імперії 93
Ціватий В.Г. Концепти «війна» і «мир» у суспільно-політичній думці доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.): інституціонально-дипломатичний аспект 96
Сидорович О.С. Теоретичні передумови зародження і розвитку споживчої кооперації в Наддніпрянській Україні 99
Карова (Соломонова) Т.Р. Втягнення подолян у загальнодержавний інформаційний простір як ознака модернізації місцевого суспільства на початку XX ст. 101
Тельвак В.В. Монографічна Грушевськіана: спроба узагальнення 104
Масненко В.В. Консервативна парадигма українського націогенезу: візія В'ячеслава Липинського 107
Шваб Л.П. Генеза концепції тоталітаризму 111
Овчаренко А.О. Деякі теоретичні основи усної взаємодії в політиці 114

Історія науки та техніки

Гоцуляк В.В. Розвиток історичних знань у другій половині XVIII ст. і Григорій Сковорода 116
Мацелюх К.С. Волинь у наукових дослідженнях Петра Абрамовича 118
Ховрич С.М. Наукові відрядження освітян за кордон як важлива складова розвитку української науки (друга половина XIX – початок XX ст.) 121
Борис Т.П. Створення і діяльність Київського художньо-промислового і наукового музею (1894–1918 рр.) 123
Новіцька Ю.Й. Науково-педагогічна діяльність Валерія Яворського в Кракові за часів Австро-Угорської монархії 126
Ситнікова А.С. Передумови створення селекційно-насіннєвого відділу Головцукру 128
Олійник А.В. Олександр Філіповський як завідуючий Секціями рільництва та економіки Сільськогосподарського наукового комітету України (1922–1925 рр.) 131
Боровик О.Б. Федір Моргун як учений-агроном та організатор ґрунтозахисної системи землеробства 134
Овчаренко Ю.С. Володимир Марченко та розвиток фізичної математики у ФТІНТ 137
Ушенко П.А. Харків як науковий і виробничий центр радянського кондиціонеробудування 139
Самойленко Н.С. Прикордонний Білорусько-російсько-український Університетський Консорціум як приклад стійкого освітньо-наукового співробітництва 141

Антропологічний вимір історії

Яковенко Г.Г. Домашня освіта у житті та діяльності науковців Імператорського Харківського університету 145
Сердюк Ж.М. Становлення середньої жіночої освіти в Одесі (XIX – початок XX ст.) 147
Зіміна М.В. Доброчинність поміщиків Південної України в медичній сфері та соціальному захисті населення (друга половина XIX – початок XX ст.) 149
Радогуз С.А. Віктор Кірпічов очима сучасників 152
Дрогобицька О.Я. Режим дня української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) 154
Кравченко О.В. Олексіївський головний комітет: допомога дітям-сиротам на початку XX ст. 156

Жванко Л.М. Проблеми соціального захисту дітей біженців Першої світової війни за доби Української Центральної ради 158
Труш С.М. «Лицарі без страху і докору»: проблема конструювання метапортрета співробітника Губернської надзвичайної комісії (на матеріалах Харківської губернської Надзвичайної комісії 1919–1922 рр.) 161
Вороніна М.С. Євгенія Бош – полум'яна революціонерка (гендерний аналіз особистості) 163
Салтан Н.М. Професійна освіта як фактор соціалізації жіноцтва України в 1920 – на початку 30-х рр. 166
Новікова О.М. Селянка Радянської України у системі сімейних взаємостосунків 1930-х рр. 168
Гінда В.В. Культура поведінки вболівальників і спортсменів в окупованій нацистами Україні (1941–1944 рр.) 170
Іржавська А.П. Негативний вплив нацистського фізичного терору періоду Другої світової війни на морально-психологічний стан східних слов'ян 172
Гребеньова В.О. Складові дитячої субкультури в Україні на початку XXI ст. 175

Історичні аспекти етносоціальних і демографічних процесів

Присяжнюк Ю.П. Історичні передумови інтелектуальної еміграції українців до Росії у XVIII ст. 178
Романова О.М. Лісова русалка в обрядах і віруваннях східнослов'янських народів 180
Попова Н.О. «Національна міфологія» та розвиток національної ідентичності в третій чверті XIX ст. 182
Майор Р.І. Національна свідомість та труднощі формування української ідентичності русинів Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX ст. 184
Москалець В.К. Декларації лояльності до імперії як елемент ідентичності єврейських підприємців Дрогобича 187
Філатова О.Є. Соціально-професійний склад представників німецької етнічної меншини Харкова в XIX ст. 189
Авдєєва О.С. Етнічна структура населення Північного Приазов'я наприкінці XIX ст. (за матеріалами Першого Всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р.) 191
Бойко Я.В. Розміщення та структура зайнятості економічно активного населення в регіонах Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. 193
Батирєва І.М. Трансформації соціально-демографічної структури сільського населення Східного Поділля в другій половині XX ст. 196
Жулканич Н.М. Грошові доходи як чинник підвищення життєвого рівня сільського населення Карпатського регіону (друга половина 1960–90-х рр.) 199
Троцька В.І. Гончарні горни для випалювання іграшки Опішненського гончарного району XX – початку XXI ст. 202
Ликова О.Г. Музеєфікація гончарної спадщини Михайла Китриша 204
Бережна Н.В. Вірмени Центральної України наприкінці XX – на початку XXI ст. (історико-статистичний аспект дослідження) 206

Культура та духовність українців

Лукашевич О.А. Віхи історії української мови в контексті внутрішньої політики Росії XVIII ст. 209
Новак А.В. Інтелектуальна взаємодія Галичини та Наддніпрянської України як складова українського національного руху другої половини XIX ст. 215
Жуков С.М. Система професійної підготовки педагогічних кадрів для мережі земських шкіл Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) 217
Сергієнко В.Г. Становлення мережі православних церковних братств Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. 219
Гончар М.І. Діяльність церковнопарафіяльних шкіл Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. (За матеріалами «Подольских епархиальных ведомостей») 222
Рудянин І.П. Участь греко-католицького духовенства у роботі товариства «Сільський господар» (1899–1914) 224
Музика О.Д. Українізація освіти в УНР доби Центральної Ради: здобутки і проблеми 226
Артеменко О.О. Духовно-культурне життя українського села за умов становлення радянської влади в Україні (1920–1921 рр.) 229
Чокан К.П. Внесок херсонських кооперативних товариств у розвиток освітніх та культурних установ Півдня України (1920-ті рр.) 231

Земзюліна Н.І. Вплив громадських організацій на розвиток освіти та загального культурного рівня населення Черкащини в 1920–30-х рр. 233
Стельникович С.В. Офіційна україномовна преса Генерального округу «Житомир» (1941–1944 рр.) 235
Нікіфоров К.С. Рада у справах Російської Православної Церкви на сторінках «Журналу Московської патріархії» (1943–1954 рр.) 238
Капітан Л.І. Реформатська церква Закарпаття у контексті антирелігійної політики радянської адміністрації повоєнних років 240
Сичевський А.О. Релігійне життя старообрядців села Чолівка Коростенського району Житомирщини у 1944–1990 рр. 244
Лаврут О.О. Вивчення української мови в школах Сталінської області (друга половина 40 – початок 50-х рр. XX ст.) 247
Якименко І.А. Сільська школа України в повоєнний період: реалії стану та функціонування (1943–1955 рр.) 251
Лисак В.Ф. Якість і рівень побутового обслуговування селян України у 1950–60-х рр. 253
Чмільова С.В. Культурно-дозвіллєві пріоритети сучасного селянина та можливості їх задоволення в клубному закладі (за матеріалами соціологічного опитування сільського населення Черкаської області) 256

Україна в умовах трансформацій модерної доби

Касян А.І. Проект всестанової волості як вияв кризи існуючого селянського самоврядування 260
Тимець І.В. Тютюнництво в Галичині наприкінці XVIII – XIX ст. (за матеріалами з маєтків Лянцкоронських) 262
Кравченко Р.І. Повітові остроги в Харківській губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. 264
Хададова Ф.Т. Основні напрями діяльності Житомирського міського магістрату (кінець XVIII – 40-і рр. XIX ст.) 267
Черемісін О.В. Культура управління містами Півдня України в кінці XVIII – на початку XX ст. 269
Бахов Г.П. Роль місцевих органів влади щодо промислового будівництва в містах Херсонської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) 272
Єрмілов В.С. Земська лікувально-продовольча допомога сільськогосподарським робітникам на Півдні України 274
Золотар Л.М. Залізничне будівництво в Таврійській губернії (60–70-ті рр. XIX ст.) 277
Панченко В.С. Посадові порушення мирових суддів на Волині в 1871–1919 рр. 279
Волос О.В. Земські зусилля в боротьбі з конокрадством 283
Вісин В.В. Діяльність кооперативних сільськогосподарських товариств у Волинській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) 286
Сугак В.В. Характеристика умов договору найму промислових робітників Південної України в кінці XIX – на початку XX ст. 288
Силка О.З. Спектр сільських об'єднань громадян на території Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. 290

Новітня історія України

Синявська Л.І. Використання праці східних робітників у важкій промисловості України періоду Першої світової війни 293
Потапов О.М. Законодавчі зміни у сфері функціонування органів місцевого самоврядування за часів Тимчасового уряду 294
Седляр А.В. Діяльність Житомирської ради об'єднаних громадських організацій та її Виконавчого комітету (1917 р.) 297
Іващенко В.А. Особливості кадрового складу податкового апарату Української держави гетьмана Павла Скоропадського та його соціально-економічне забезпечення 300
Корновенко С.В. Політична програма селянства України та принципи облаштування тилу цивільними властями Білого руху Півдня Росії в 1919 р. 302
Стаценко Д.В. Сходження з політичної арени Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) (на матеріалах Полтавської губернії УСРР) 306
Делія О.В. Українська інтелігенція у політичних зведеннях ОДПУ (1922–1930 рр.) 309
Олійник М.П. Колективізація на Поділлі в роки НЕПу 310
Скрипчинська Н.О. Оподаткування українського села в умовах суцільної колективізації (1927–1929 рр.) 313

Оніпко Т.В. Обмін досвідом між українськими та закордонними кооператорами: практика 1920-х рр. 315
Дем'янюк О.Й. Особливості економічного розвитку Західної Волині у 1920-х рр. 318
Мартинюк Я.М. Особливості та результати проведення виборів до органів самоврядування Волинського воєводства в 1920–30-х рр. 320
Москаленко В.Г. Історія становлення пасивного виборчого права в УРСР (1930-ті рр.) 323
Білоус О.П. Початок бойової діяльності та перші рейди Сумського партизанського з'єднання в 1941–1942 рр. 325
Нанівська М.М. Соціально-економічне становище Дрогобицько-бориславського нафтопромислового району в четвертій п'ятирічці (1946–1950 рр.) 328
Боковня В.М. Особливості суспільно-політичного життя України в 1953–1957 рр. 331
Каковкіна О.М. Відрядження до Болгарії фахівців українських промислових підприємств у 1950–60-х рр. 333
Ралко Р.С. Проблема періодизації руху студентських будівельних загонів у СРСР 337
Плахута В.В. Діяльність цивільної оборони УРСР з розмінування 339

Всесвітня історія

Мельничук І.А. Ординський та кримський напрями у зовнішньополітичній стратегії Литви (кінець XIV – кінець XV ст.) 342
Драч О.О. Форми громадської підтримки вищої жіночої освіти в Російській імперії (друга половина XIX ст.) 345
Вергун С.І. Транспортна жандармерія доби «Великих реформ» 1860–70-х рр. у Російській імперії 348
Коляда І.А. Транспортна жандармерія в умовах Першої Російської демократичної революції 1905–1907 рр. 351
Гайдай О.М. Торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином» на Всесвітній виставці в Парижі 1900 р. 353
Рощина Л.О. УГКЦ Канади й України: характер зв'язків та реалії взаємодії 355
Пасічна Ю.Г. Політичні партії у вирішенні аграрної проблеми за Тимчасового уряду Росії (березень–листопад 1917 р.) 357
Панасюк О.П. Проголошення Білоруської Народної Республіки: передумови, причини та особливості 360
Бовчко В.Ф. Скликання законодавчого Сейму та розробка попередніх проектів Конституції Польської Республіки (січень–червень 1919 р.) 362
Гряник В.О. Боротьба щодо конституційного устрою Королівства сербів, хорватів та словенців 364
Малышина К.В. Державотворчий ідеал у словенській політичній дискусії (перша половина 1920-х рр.) 368
Олещук Н.Ю. Радянсько-польські дипломатичні відносини в контексті польської «політики рівноваги» (січень 1934 – травень 1935 рр.) 370
Пилипович Т.В. Український чинник у формуванні Армії генерала Андерса на території СРСР періоду Другої Світової війни 372
Шугай Л.Г. Розробка програми освоєння цілинних земель у Казахстані 375
Щербань П.М., Щербань Т.Ю. Турецько-мусульманське питання як фактор загострення суспільно-політичної кризи в Болгарії 1980-х рр. 377
Клочак О.З. Прискорення євроінтеграційних процесів та їхній вплив на формування польської зовнішньої політики в 1990–1993 рр. 380
Гарбарук А.С. Республіка Польща – Полонія: механізми підтримки спільноти історичною батьківщиною в Україні 381

Наші автори 384

Життя та наукова спадщина Івана Олександровича Гуржія

О. І. Гуржій

ПРО ЩО СВІДЧАТЬ ДАРЧІ НАДПИСИ (МАРГІНАЛІЇ) НА АВТОРСЬКИХ КНИГАХ (на прикладі власної бібліотеки (м. Київ) і особистого фонду ім. І. О. Гуржія, який зберігається в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького)

Деякі з них принципово важливі для біографії вченого, інші — своєрідні за змістом і характером написання, є навіть незбагненні за своєю відвертістю та щирістю. Дарчі надписи — це всього декілька рядків слів, за якими, часом, проглядаються і радість успіху (з приводу виходу книги в світ), і щира подяка автора за допомогу чи підтримку, і нагадування про щось вже пережите разом, і сподівання... Як правило, написані десь на початку якоїсь монографії або брошури, вони, раптом, продовжують жити і після автора, і того... іншого, кому була колись дарована праця. Надписи карбують і, наче, увіковічують миттєвості настроїв дарителів, їх характер стосунків між ними й обдарованими, перебування їх разом у певному місці у такий-то день, місяць і рік... Зокрема О. Введенський, даруючи І. Гуржію свій навчальний посібник з документознавства, вважав, що той назавжди залишиться, як «нержавеющая памятка об авторе» (21.I.64) [1].

А ось, наприклад, такий «по-військовому» чітко сформульований і викладений на титулі монографії генеральський (!) надпис: «Члену-корреспонденту АН УкрССР, доктору исторических наук, профессору Гуржий Ивану Александровичу от автора. С глубоким уважением генерал-майор [підпис І. Бабалашвілі] 09 мая 1970 года, г. Тбилиси» [2]. В ньому, здається, є все, — нічого не пропущено, — зазначені всі регалії, крім людської теплоти.

Скоріш за все, можна припустити, відбулася урочиста зустріч делегації від України в Грузії, з приводу урочистостей, присвячених 25-річчю перемоги у Великій вітчизняній війні (або так звані «дні однієї республіки» в іншій, як це широко і майже регулярно впроваджувалось у СРСР). Також, найімовірніше, «глибока повага» між грузинським генералом-істориком і українським вченим виникла вже не в ході офіціозу проведення заходів, а в процесі особистого спілкування. Незнання І. Бабалашвілі, як правильно написати відмінок прізвища: «Гуржій», замість «Гуржію», деякою мірою підтверджує нашу думку про те, що особисті контакти були встановлені вперше. Водночас для тих, хто досліджує творчу біографію українського вченого, стає важливим і сам факт перебування того в столиці Грузинської РСР, — це незаперечний факт налагодження наукових зв'язків між представниками інтелігенції й зокрема істориками обох народів. Ще один штрих: І. Бабалашвілі свою працю спеціально приніс на зустріч, а вона побачила світ за рік до того.

Очевидно, як схожі за формою і характером, слід розглядати відвідини І. Гуржія в середині липня 1962 р. Білорусі, точніше, її столиці, а саме — республіканський академічний Інститут історії, спілкування з тамтешніми вченими на найвищому рівні. В результаті, І. Гуржій, повернувшись додому, поповнив власну бібліотеку кількома книжками і надписами в них: «От Института истории Академии наук БССР Гуржию Ивану Александровичу 18 июля 1962 г., г. Минск» [3]. Точно такий же надпис маємо й на інших двох книгах, подарованих І. Гуржію, тоді ж і за однакових обставин [4]. Обидві книги без підписів.

Проте, виходячи з цих надписів, було б все-таки неправильно твердити лише про офіційний «одноразовий» характер зустрічі в Мінську. З інших джерел відомо, що творчі стосунки вченого з істориками АН БРСР існували протягом багатьох років і на, так би мовити, індивідуальному рівні, хоча більша частина білоруських авторських праць і була подарована І. Гуржію під час офіційних заходів. З індивідуальними підписами йому тоді подарували власну монографію два відомі дослідники Білорусі — В. та І. Полуяни: «...от авторов в знак глубокого уважения» [5].

Особливо плідні зв'язки в галузі історичної науки встановилися в І. Гуржія з провідними молдавськими вченими. Вони постійно тривали від середини 50-х рр. до кінця життя українського історика в 1971 р. Про це досить чітко зафіксували дарчі надписи на авторських книгах:

1. Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812—1861 гг.). — Кишинев: Гос. изд-во Молдавии, 1956. — 399 с.: «Ивану Александровичу Гуржию в знак искреннего уважения от автора [підпис] 22/XII 56 г.»;
2. Гросул Я., Будак И. Крестьянская реформа 60—70-х годов XIX в. в Бессарабии. — Кишинев: Гос. изд-во Молдавии, 1956. — 270 с.: «Ивану Александровичу Гуржию в знак искреннего уважения от автора [підпис Я. Гросула] 22/XII 56 г.»;
3. История Молдавской ССР: В 2 т. — Т. 1. — Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1965. — 660 с.: «Члену-корреспонденту АН УССР И. А. Гуржию на добрую память [підписи Я. Гросула, Е. Русєєва, Д. Драгнєва, О. Бабія, П. Советова і одного невстановленого автора]»;
4. Мохов И.А. Молдавия эпохи феодализма (от древнейших времен до начала XIX века). — Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1964. — 440 с.: «Ивану Александровичу в знак глубокого уважения [підпис]. 24-VII.64»;
5. Гросул Я.С., Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812—1861). — Кишинев: Молдовеняскэ, 1967. — 391 с.: «Ивану Александровичу Гуржию с уважением от авторов [підписи]. 25/XI.1967 г.»;
6. Лисенко В.Г. В единой семье к единой цели (Братское сотрудничество молдавского народа в период строительства комунизма). — Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1971. — 125 с.: «Шановному Івану Олександровичу з глибокою повагою вдячний автор — [підпис] 29.VI.71».

Як бачимо, перші дві книги були вручені І. Гуржієві в один день, очевидно, під час його відрядження до Кишинева. Втім, про те, що зв'язки з названими авторами тривали і надалі, свідчить третій і четвертий надписи (принаймні за 1964 і 1967 рр.). Останній же надпис засвідчив, що український вчений чимось допоміг колезі, можливо, завдяки своїм молдавським зв'язкам, надрукувати книгу в столиці Молдови. Про близькі стосунки з окремими з них, наприклад, М. Моховим, доводить аркуш паперу, вкладений до книги з домашньою адресою автора.

Добре знали й привітно приймали І. Гуржія в Москві та Ленінграді. Він протягом 1960—1964 рр. і з березня 1971 р. — до останніх днів життя був членом експертної комісії ВАКу (єдиного тоді в СРСР), не один раз зустрічався з «союзними» академіками Є. Жуковим і М. Дружиніним. Останній подарував декілька своїх праць з дарчими надписами і зокрема — «Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева» (М., 1958. — Т. 2) з лаконічним надписом: «Глубокоуважаемому Ивану Александровичу Гуржию от автора». У свою чергу, український колега з повагою писав про двох академіків як видатних радянських істориків [6, 7—69,81—83].

Дружина Миколи Михайловича — Олена Іоасафівна, яка глибоко вивчала історію Південної України, широко використовувала праці Івана Олександровича, а також запрошувала його разом з дружиною в Москву, до себе додому. Між обома родинами велося приватне довірливе листування. За декілька місяців до смерті І. Гуржія, О. Дружиніна подарувала йому свою книгу — «Южная Украина в 1800—1825 гг.» (М.: Наука, 1970. — 384 с.), на титулі якої зазначила: «Глубокоуважаемому Ивану Александровичу Гуржию от автора. 7.II.1971 г.».

Власні монографії й окремі статті йому присилав і Д. Похилевич: «Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века» (Вильнюс: АН ЛитССР, 1966. — 216 с.) — «на спомин "не злим, тихим словом" — автор [підпис] 1/II.67».

Співробітництво з вірменськими колегами — А. Арутюняном, С. Єремяном і Л. Меликсет-Беком засвідчила книга «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» (К.: Наукова думка, 1965. — 184 с.).

Про рівень і широту зв'язків з вітчизняними вченими (причому не тільки істориками) лише в 60-ті роки можна висновувати з такого:

Бабій Борис Мусійович — історик держави і права, член-кореспондент АН УРСР (з 1967 р.), заст. директора Сектору держави і права АН УРСР: «Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр.: У 2 т. (К., 1967. — Т. 1.) — «Вельмишановному, дорогому [...] — видатному українському радянському історикові, талановитому організаторові науки, знавцеві і причільникові правових наук, чудовій людині і товаришеві — відповідальний редактор та один з співавторів. Підпис».

Білодід Іван Костянтинович — мовознавець, академік АН УРСР (з 1957 р.), директор Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР (з 1961 р.), віце-президент АН УРСР: «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови» (К., 1964) — «Дорогому [...] на згадку. Підпис. 9.III.1964»; «Поетична мова Максима Рильського (К., 1965)» — «Дорогому [...] на добру згадку. Підпис. 10.V.1965».

Нестеренко Олексій Олексійович — економіст, член-кореспондент АН УРСР (з 1957), директор Інституту економіки АН УРСР у Києві (1953—1965): «Розвиток промисловості на Україні: В 2 ч. (К., 1962. — Ч. 2.)» — «Моєму побратиму по науковій роботі дорогому [...] Автор. Підпис. 2.V.62 р»; він же і його співавтори книги «Національний доход Української РСР в період розгорнутого будівництва комунізму» (К., 1963) — «Шановному [...] від авторського колективу. Підписи».

Сиваченко Микола Єфремович — літературознавець, член-кореспондент АН УРСР (з 1967 р.), директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР (з 1964 р.): «Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного» — «Дорогому [...] на добру пам'ять і з найкращими побажаннями. 22.II.68 р. Підпис».

Степаненко Василь Олексійович — директор Київського авіаційного заводу ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Петренко Василь Сергійович:* «Киевские самолетостроители» (К., 1970) — «Уважаемому тов. [...] от коллектива киевских самолетостроителей в день пятидесятилетия завода. Директор завода В. Степаненко. 9 сентября 1970 г.».

Штокало Йосип Захарович — математик, історик науки, академік АН УРСР (з 1951), завідувач Сектору історії природознавства і техніки Інституту історії АН УРСР: «История отечественной математики: В 4 т. (К., 1966. — Т. 1: С древнейших времен до конца XVIII в.)» — «Вельмишановному [...] від

Редколегії 4-х томного видання "Історія вітчизняної математики" та від мене особисто в знак щирої і глибокої поваги. Ваш. Підпис. 26.XI.1966 р.»; «История технического развития угольной промышленности Донбасса: В 2 т. (К., 1969. — Т. 1.)» — «Вельмишановному і дорогому [...] від. Підпис».

Шабліовський Євген Степанович — літературознавець, член-кореспондент АН УРСР (з 1934 р.): «Народ і слово Шевченка» (К., 1961) — «Вельмишановному [...] від автора. Підпис. 15.I.1962 р. Київ».

Ямпольський Стефан Михайлович — економіст, академік АН УРСР (з 1967 р.), директор Інституту економіки АН УРСР (1965—1970): «Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967: В 2 т. (К., 1967. — Т. 1)» — «Глибокошановному [...] від Інституту економіки АН УРСР та авторського колективу. Директор Інституту. Підпис. Київ, жовтень, 1967 р.».

Всього ж, підписаних авторами І. Гуржію, монографій, брошур, колективних праць, наукових збірників, авторефератів і художніх творів у родинній бібліотеці налічується кілька сотень.

Отже, наведені факти переконливо свідчать, що праці І. Гуржія та його особисто знали фахівці багатьох республік колишнього СРСР. З ним спілкувалися не лише відомі історики, а й непересічні постаті 50 — початку 70-х рр. XX ст.

Подаровані персонально Івану Олександровичу книги, з відповідними надписами на них, промовисто говорять про його зустрічі в Києві 1960 р. з ісландським істориком середньовіччя Ейнаром Ольгейрссоном, а 1962 р. — з японським професором, фахівцем з історії давніх східних слов'ян Мацумура Сіро (м. Осака).

Велику цікавість становлять факти знайомства Івана Олександровича зі студентами вузів — майбутніми відомими істориками, з якими творча співпраця й дружні стосунки потім тривали протягом багатьох десятиліть. Яскравий приклад тому є стосунки з Михайлом Васильовичем Ковалем. Ще будучи студентом історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка (1953—1957), він неодноразово звертався за консультаціями й підтримкою до вже досить знаного на той час у республіці вченого. І. Гуржій, як правило, ніколи не відмовляв у сприянні початківцям, навіть тоді, коли їх наукові інтереси і пошуки зовсім не збігалися. Про це зокрема свідчить напис на одній з перших статей М. Коваля в збірнику студентських наукових праць КДУ ім. Т. Шевченка: «Вельмишановному Івану Олександровичу Гуржію від автора. Вдячного за все. 24.III.58 р.» [7]. Під тим же роком читаємо: «Високошановному Івану Олександровичу Гуржію від автора, щиро за все вдячного [підпис] 16.IV.58 р.» [8]. Написав ці статті М. Коваль ще студентом IV—V курсів [9], а після завершення навчання він працював у видавництві АН УРСР (1957—1961). З 1961 р. він перейшов на роботу в Інститут історії АН УРСР, де відбувся його стрімкий злет як науковця: фактично протягом усього десяти років він від молодшого наукового співробітника доріс до старшого наукового співробітника, кандидата історичних наук і заступника головного редактора «УІЖу», ставши при цьому лауреатом Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1970). Їх добрі стосунки продовжувались і надалі. На титулі своєї монографії, виданій 1964 р., М. Коваль ще раз наголосив: «Вельмишановному Івану Олександровичу з великою подякою за все, зроблене для автора цієї книжки. 3.IV.64 [підпис]». Схожого змісту надписи на книжках мали місце й у наступні роки.

Таким самим чином складалися стосунки І. Гуржія і з С. Зарембою — випускником Одеського державного університету. Слід зауважити, що з істориками Одеського державного університету в Івана Олександровича склалися особливо довірливі й теплі стосунки. Будучи сам випускником цього вузу, ставши відомим вченим, він багато разів запрошувався керівництвом профільного факультету головою Державної екзаменаційної комісії, до участі на різного рівня науково-практичні конференції, зустрічі тощо. З багатьма «одеситами», такими, як А. Бачинський, П. Гарчев, С. Мельник, З. Першина, він підтримував постійні індивідуальні зв'язки, вів приватне листування стосовно життєвих проблем, родинних негараздів і т. ін. І. Гуржій всіляко намагався допомагати однокурсникам, а ті, в свою чергу, віддячували йому добрим ставленням і щирою повагою, що також деякою мірою знайшло своє відображення в надписах, на подарованих книжках. Один із перших, хто подарував таку, вже «славному землякові, шановному Івану Олександровичу Гуржію на згадку про Одеський держуніверситет», був В. Немченко (30.XII.1957 р.) [10]. Десятки разів про спільне навчання у вузі нагадував київському вченому львівський викладач нової й новітньої історії, історіограф О. Бейліс, зокрема на титулі, колективно написаної ним з Б. Распутніс і Т. Солтановською, маємо такий красномовний надпис: «Вельмишановному Івану Олександровичу з щирою повагою і в пам'ять незабутніх студентських років [підписи трьох авторів] 20.XI.63» [11], або в його індивідуальній праці: «Дорогому Івану Олександровичу на спогад про важкі, але незабутні студентські роки із почуттям дружби від автора. Львів, квітень 1971 р. [підпис]» [12].

«Товарищу студенческих лет, с наилучшими пожеланиями и глубоким уважением» в червні 1971 р. подарував свою книгу, опубліковану в Москві, М. Давидов [13]. «...Від друзів на добру згадку про Одесу» — схоже вчинив П. Чухрій, а також співавтори та автори збірки «Борці за Жовтень» (Одеса, 1957. — Вип. IV).

Дуже багатьом колегам Іван Олександрович допоміг у підготовці їхніх книжок до друку, наприклад, прочитанням рукописів і порадами щодо поліпшення змісту, в процесі обговорення в колі науковців, зокрема таким:

Боев Ю.А. Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914 гг.). Очерки истории дипломатической борьбы Франции за Ближний Восток (К.: Наукова думка, 1964. — 480 с.) — «...С глубокой благодарностью за многотерпеливую помощь 14.VIII.1964 г. [підпис]»;

Волошинов Л. Октябрь в Крыму и Северной Таврии (Симферополь: Крымиздат, 1960. — 136 с.) — «...С искренней благодарностью за помощь в подготовке к изданию [підпис] 28 января 1961 г., г. Симферополь»;

Горлач М. Вірна опора партії комуністів. Профспілки України у боротьбі за здійснення ленінського

плану комуністичного будівництва (К.: Вид-во Київ. університету, 1966. — 320 с.) — «...щирій, сердечній і гуманній Людині, товаришу і порадникуз глибокою пошаною і вдячністю за щиру допомогу. Автор [підпис]».

Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР 1917—1920 рр. (К.: Наукова думка, 1965. — 300 с.) — «...Першому судді і наставнику. 29.XI.65. [підпис]».

Загорський П.С., Стоян П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян України (К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 163 с.) — «...з щирою вдячністю за допомогу у написанні і виданні книги — один з авторів [підпис П. Стояна]. 21.VII.—60 р.».

Пархомчук С.М. Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії (1917—1921). — (К.: Наукова думка, 1967. — 264 с.) — «...з вдячністю за допомогу, всебічну підтримку моїх зусиль і творчих планів [підпис] 3.I.68 р.».

І таких прикладів можна навести досить багато. Вони свідчать, що Іван Олександрович докладав чимало зусиль у справі підготовки рукописів майбутніх книг товаришів-колег, причому з різних міст і навіть тоді, коли їх тематика не збігалася з безпосередніми науковими інтересами вченого. Така допомога тривала постійно, навіть коли між І. Гуржієм і колегами виникали якісь непорозуміння, стосунки погіршувалися, але добрі справи і допомога, зроблені ним, не забувалися. Як це, наприклад, зафіксував надпис на книзі В. Варецького [14]: «Шановному Івану Олександровичу в знак *колишніх* щирих і хороших між нами відносин [підпис автора]».

Особливо слушною та вкрай необхідною дружня підтримка ставала в нагоді за часів життєвих негараздів чи творчих криз. Івану Олександровичу довелося не раз проявляти себе за таких скрутних обставин. Так, В. Панібудьласка, даруючи І. Гуржію свою монографію [15], палко зазначив: «Дорогому... з глибокою пошаною. Щире спасибі Вам, що підтримали мене в жахливому падінні. Спасибі за все. [підпис]. 15.XII.67 р.». Судячи з відомих нам подальших подій, особиста трагедія автора наведених рядків поступово минулася і призабулася. Згодом він став відомим і заслуженим науковцем в республіці, д. і. н. (1976), проф. (1981), лауреатом Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1984).

Траплялися й певною мірою «оригінальні» випадки в житті І. Гуржія, коли, скажімо, вдячні автори дарували йому власні книжки на день народження, як це, скажімо, зробив П. Калениченко [16] 15 вересня 1971 р.: «...в день його народження з щирою вдячністю за допомогу та сприяння і з найкращими почуттями від автора».

Таким чином, надписи на авторських книгах можуть розповісти досить багато, засвідчити чимало епізодів з життя як її автора, так і того, кому подарована. Вони є важливим джерелом, можливо й додатковим, до біографії людей, при визначенні характеру взаємовідносин, ба, навіть рівня знаності вченого в колі професіоналів і колег.

1. *Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика). — К., 1963.*
2. *Бабалашвили И.П. Воины-грузины в боях за Украину в годы Великой отечественной войны. — Тбилиси, 1969.*
3. *Героическая оборона: Сборник воспоминаний об обороне Брестской крепости в июне—июле 1941 г. / Ред. кол: И. Кравченко и др. — Минск, 1961.*
4. *Из истории социалистического строительства Советской Белоруссии: Сб. ст. — Минск, 1959; О партийном подполье в Минске в годы Великой отечественной войны (июнь 1941 — июль 1944 гг.). — Минск, 1961.*
5. *Полуян В., Полуян И. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920—1939 гг. — Минск, 1962.*
6. *Див.: Гуржій І.О., Петренко В.С. Видатні радянські історики. — К., 1969.*
7. *Коваль М.В. Питання історії Англії, Франції та США в творах І. Я. Франка // Студентські наукові праці КДУ ім. Т. Шевченка. — К., 1956. — Збірник XXII.*
8. *Коваль М.В. «Работнически вестник» про Велику Жовтневу соціалістичну революцію // Студентські наукові праці КДУ ім. Т. Шевченка. — К., 1958. — Збірник XXIII.*
9. *Його науковим керівником був доц. В. А. Жебокрицький.*
10. *Збірник присвячений 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (1917—1957). — Одеса, 1957.*
11. *Бейліс О.С., Распутніс Б.І., Солтановська Т.Г. Новітня історія. 1939—1962. — Ч. II. — Львів, 1962.*
12. *Бейлис А.С. Становление марксистской историографии в Болгарии (с конца XIX в. — до социалистической революции 1944 г.): Проблемы болгарского возрождения. — Львов, 1970.*
13. *Давыдов М.И. Борьба за хлеб. Продовольственная политика Коммунистической партии и советского государства в годы гражданской войны (1917—1920). — М., 1971.*
14. *Варецький В.Л. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період). — К., 1960.*
15. *Панібудьласка В.Ф. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР, 1959—1965. — К., 1967.*
16. *Калениченко П.М. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 — жовтень 1919 р.). — К., 1971.*

Історіографія

С. А. Лапшин

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ (1734–1750 рр.)

У статті проаналізовано історіографію досліджень функціонування Правління гетьманського уряду в Україні. Розглядаються основні підходи дослідників до цього питання.
***Ключові слова**: Гетьманщина, політична влада, автономія, інкорпорація, камералізм, Правління гетьманського уряду*

Актуальність проблеми полягає в тому, що, незважаючи на широке коло досліджень, які здійснювалися з часу заснування Правління гетьманського уряду (далі – ПГУ) у 1734 р., питання його функціонування можна назвати недостатньо дослідженим, по суті таким, що випало з поля зору істориків. В історіографії проблеми умовно можна виокремити ряд етапів, які відрізняються методами і ґрунтовністю теоретичного осмислення окремих аспектів, співзвучних з темою заснування та функціонування ПГУ: перший етап – середина XVIII – початок XIX ст., другий – 1820–90-ті рр., третій – кінець XIX – початок XX ст., четвертий – 1920–80-ті рр., п'ятий – сучасний – від 1990-х рр.

Дослідження періоду середини XVIII ст. були ідеологічною основою для легітимізації автономних прав України в умовах посилення централізаторської політики Російської імперії. Характерним виявом старшинської ідеології періоду гетьманування К. Розумовського є поема «Разговор Великороссии с Малороссией», датована 1762 р. Її автор – С. Дівович – негативно оцінив інкорпораційні заходи Російської імперії, обґрунтовуючи «рівність Великої та Малої Росії» та зауважуючи, що Україна добровільно об'єдналася з Росією, а тому їхні статуси рівні [1, 61].

Широко відомим твором цього періоду є й «Історія Русів». Відповідно до своїх національно-державних поглядів, її автор подав тему ПГУ в контексті антитези: «Україна – Росія». Він засудив інкорпораційні заходи російського уряду, а також українську старшину, яка прагнула здобути якнайбільше маєтків, «залишивши народ чекати Божого спасіння» [2, 295].

Серед досліджень цього періоду відзначимо також напрацювання В. Рубана – «Краткая летопись Малыя России», П. – Симоновського – «Краткое описание о казацком малороссийском народе...», О. Рігельмана – «Летописное повествование о Малой России», О. Шафонського – «Чернігівського намісництва топографічний опис». Зміст більшості праць цього періоду позначений не стільки науковим аналізом подій, скільки розмірковуваннями авторів стосовно політичної та економічної ситуації в Гетьманщині.

На другому етапі розвитку історіографії проблеми (1820–90-ті рр.) переважали праці представників народницької школи. Вони вважали за необхідне досліджувати народ як головного носія національних цінностей та культури. Цей період характеризується застосуванням наукових методів, залученням архівних документів до досліджень історії Гетьманщини 30–50-х рр. XVIII ст. Науковий аналіз історії Гетьманщини започатковано Д. Бантиш-Каменським, який, ґрунтуючись на працях Х. Манштейна, О. Рігельмана, українських літописах та документах російських архівів, проаналізував історію України в контексті історії Російської імперії [3]. Започатковану ним традицію наукового аналізу історії Гетьманщини, на цьому етапі розвивали М. Маркевич, С. Зарульський, М. Костомаров, О. Лазаревський та ін. Провідна ідея творів цього часу – обґрунтування окремішності українського народу та його права на власну державу.

Серед представників української історіографії першої половини XIX ст. поважне місце займає дослідження М. Марковича «Історія Малоросії». Досліджуючи створення та функціонування ПГУ, автор наводить персональний склад та повноваження колегії. Значну увагу історик приділив проблемі Російсько-турецької війни та участі в ній козаків. Праця пройнята глибоким українським патріотизмом, тому автор позитивно оцінює політику імператриці Єлизавети Петрівни і обрання гетьманом К. Розумовського [4].

Натомість О. Маркевич у праці «Южная Русь при Екатерине II» дослідив історію України крізь призму впливу Російської імперії. Історик коротко зазначав, що за часів імператриці Анни Іоанівни гетьманство було скасоване і відновлене Єлизаветою Петрівною 1750 р. Відновлення гетьманства автор пояснював доброзичливістю імператриці Єлизавети Петрівни до О. Розумовського [5].

Визначну роль у вітчизняній історіографії відіграв і М. Костомаров. У роботі «Книга буття українського народу» [6] та статті «Две русские народности» [7] він доводив розбіжності між росіянами й українцями, обґрунтовуючи ідею окремішності українського народу, право на власну державу та самостійність історичного розвитку.

В. Антонович, будучи основоположником наукової школи істориків-документалістів, у розвідці «Про козацькі часи на Україні» зазначав, що уряд Анни Іоанівни стосовно України повернувся до політики Петра I. Характеризуючи функціонування ПГУ, автор наголошував на зловживаннях російського генералітету. Серед причин скасування колегії й відновлення гетьманства дослідник відзначав ліквідацію урядом Єлизавети Петрівни німецького шаблону в управлінні Російською імперією та особистими якостями імператриці, яка «щиро бажала ощасливити своїх підданих» [8].

Важливе значення для вивчення функціонування ПГУ мають дослідження О. Лазаревського. В розробці «Люди Старой Малороссии. Марковичі», на основі архівних матеріалів та «Щоденника» Я. Марковича, історик дослідив державну діяльність Андрія та Якова Марковичів. Зокрема, характеризуючи участь останнього в роботі ПГУ, автор зазначив: вона обмежувалася

тим, що на постановах ПГУ він «прикладывал» і свою руку [9]. У статті «Суды в старой Малороссии» О. Лазаревський проаналізував судову систему України. Зокрема відзначив, що із заснуванням ПГУ ГВС втратив статус спеціалізованої інстанції, оскільки серед його членів були представники генеральної старшини, які одночасно брали участь у роботі ПГУ [10].

Важливою є і розвідка О.Лазаревського «Описание старой Малороссии», яка містить матеріал для вивчення адміністративної діяльності ПГУ, а також державної еліти України. Так, історик зауважив, що в часи функціонування ПГУ ще не було поділу між адміністративною та судовою галузями [11]. У статті «Из истории сел и селян Левобережной Малороссии» [12] він зазначив, що в 1730–40-х рр., через Російсько-турецьку війну, намагання старшин та імперських адміністраторів захопити селянські та козацькі землі, перетворивши на своїх кріпаків, значно загострилася соціально-економічна ситуація в Україні.

Проблема українського державотворення XVII–XVIII ст. – була важливим напрямом досліджень і журналу «Киевская старина» у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. Так, у статті «Князь А. И. Шаховской и вопрос об управлении Малороссией» В. Пічета охарактеризував заходи цього посадовця, спрямовані на недопущення передачі влади козацькій старшині в останні місяці життя гетьмана Д. Апостола. Важливе значення має публікація листування між О. Шаховським і канцлером Е. Біроном, з приводу змін в управлінні Україною. Історик дійшов висновку, що повідомлення О. Шаховського були основними в ході ліквідації інституту гетьманства й обмеження політичної автономії України [13].

Важливе значення для характеристики суспільних відносин в України досліджуваного періоду має і стаття В. Модзалевського «К истории отношений между великороссийскими офицерами и малороссийскими урядниками». Історик негативно оцінив функціонування ПГУ, зазначивши, що, зі створенням колегії, управління Україною перейшло до російських офіцерів: «Замість справедливих і чесних порядків, українське населення бачило російських офіцерів, призвичаєних до жорстокої поведінки» [14, 143].

У статті «К истории финансов в Малороссии и Слободской Украине» І. Теличенко [15], характеризуючи державні витрати в роки функціонування ПГУ, зауважив, що витрати на військові потреби вдвічі перевищували решту, що було характерно для країн з агресивною зовнішньою політикою. У розвідці «До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні» [16] А. Єршов, на основі аналізу архівних джерел, висвітлив заходи ПГУ щодо заміни польської монети російською. На думку дослідника, це сприяло включенню української економіки до загальноімперського ринку. Дослідженню політики ПГУ у торговельній галузі присвячена стаття І. Лучицького «К истории торговли в Малороссии XVIII в.» [17]. Історик відзначив, що заходи ПГУ в торговельній галузі були спрямовані на обмеження російським капіталом українського й іноземного – заборона ввозу ряду товарів підірвала економічні позиції українського купецтва. Автор пояснював таку політику тим, що для Російської імперії Гетьманщина була економічним плацдармом, а не рівнозначним партнером.

Третій етап історичних досліджень, присвячених функціонуванню ПГУ (кінець XIX – початок XX ст.) – час посилення імперської політики, революційних потрясінь і Першої світової війни. Синтез народницьких і державницьких поглядів на історичне минуле України був здійснений М. Грушевським. Дослідник вивчав політичну і соціально-економічну історію України, ввів до наукового обігу та критично осмислив значний документальний матеріал. Так, у праці «Ілюстрована історія України» вчений зазначив, що військовий устрій Гетьманщини неодмінно мав змінитися цивільною системою управління. До Вищих державних органів України історик відніс Генеральну військову канцелярію, Генеральний військовий суд та Канцелярію малоросійських зборів. Аналізуючи українську політику Російської імперії, він зауважив, що, зорієнтованість стосовно перетворення України на провінцію, перекреслила можливості для встановлення дружніх відносин між двома державами. Характеризуючи заснування та функціонування ПГУ, М. Грушевський зауважив, що в ГВК зосереджувалося управління адміністративними та військовими справами. Крім того, у 1734 р. ГВК, об'єднавшись з «правлячою колегією», утворила ПГУ [18].

В дослідженнях політичної та економічної історії Гетьманщини, зокрема щодо функціонування ПГУ, в кінці XIX – на початку XX ст. помітне місце займають роботи І. Джиджори: «Нові причинки до історії відносин російського уряду до України в 1720–1730-ті рр.», «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х рр.». У цих розробках історик висвітлив розвиток державного управління України у 1720-1740-х рр. та централізаторську політику російського уряду.

Напрацюваннями М. Слабченка в українській історіографії сформовано історико-економічний напрям. У книзі «Малорусский полк в административном отношении» та статті «Центральные учреждения Украины XVII–XVIII в.» ним проаналізовані відносини України та Російської імперії, державний устрій України, повноваження вищих державних органів та їхню трансформацію, а також економічні та політичні умови, за яких розвивалася українська економіка в 1730–40-х рр. [19].

Дослідження радянських науковців 20–80-х рр. XX ст., за спрямованістю й об'єктивністю, можна поділити на обмежено-об'єктивний аналіз у 1920-х рр., ідеологізовану літературу 1930-х – першої половини 80-х рр. та виважені публікації другої половини 1980-х рр.

Після лютневої революції 1917 р., керуючись настановами В.Леніна про партійність літератури і класовий підхід до історії й абсолютизуючи марксистські догми, комуністична партія поставила перед кафедрами історії України завдання дати марксистське трактування подій та явищ минулого. Аналіз історіографічної бази дослідження радянського періоду свідчить про відсутність комплексних праць з політичної історії України XVIII ст. Хоча окремі аспекти соціально-економічної та суспільно-політичної історії Гетьманщини представлено у наукових розвідках В. Дядиченка – «Нариси суспільного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.», А. Пашука – «Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648–1782)», К. Гуслистого та ін. Це пояснюється тим, що радянські історики вбачали в ліквідації автономії Гетьманщини небезпечне питання, яке необхідно було ігнорувати.

Іншим шляхом у цей час йшла українська історіографія діаспори, зокрема і щодо історії Гетьманщини. Вона представлена напрацюваннями Р. Млиновецького – «Історія українського народу», А. Яковліва, Б. Нольде – «Автономія України з історичного погляду», М. Возняка – «Українська державність», З. Когута – «Російський централізм і українська автономія. Імперія ліквідує Гетьманат». Зарубіжні українські історики розробляли проблеми історії України, яких уникали їхні радянські колеги. Однак недоліком більшості цих досліджень є вузькість джерельної бази.

Початок нового етапу досліджень історії України XVIII ст. припав на 1990-і рр. Він супроводжувався звільненням історичної науки від ідеологічного тиску. Наукові дослідження сучасного періоду базуються на творчому переосмисленні та перенесенні на національний ґрунт провідних досягнень світової історичної думки. Історія Гетьманщини є однією з центральних тем сучасної української історіографії, а науковцями опрацьовано значний масив раніше невідомих історичних джерел, запропоновано нові концептуальні підходи. Сьогодні означену проблематику досліджують такі вчені, як В. Горобець, О. Гуржій, В. Матях, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич та ін.

Таким чином, аналіз історіографії функціонування ПГУ свідчить, що, хоч деякі питання історії 30–50-х рр. XVIII ст. дістали наукового вивчення, власне Правління гетьманського уряду не стало поки предметом спеціального вивчення, а відтак, потребує пильної уваги дослідників. Адже нові історичні реалії, проблема перерозподілу державної влади вимагають врахування минулого історичного досвіду, що сприятиме усвідомленню логіки сучасних політичних явищ та історично обумовленому прогнозу перспектив реформування державного апарату України.

1. *Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Киевская старина (далі – КС). – 1882. – ТТ. 1, 3.*
2. *Історія Русів. – К., 1991.*
3. *Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993.*
4. *Маркович Н. История Малороссии. – М., 1842 –1843. – Т. I.*
5. *Маркевич О. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса, 1893.*
6. *Костомаров М. Книга буття українського народу // Кирило-Мефодіївське товариство: в 3 т. – К., 1990. – Т. 1.*
7. *Костомаров М. Две русские народности // Основа. – 1861. – № 3.*
8. *Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.*
9. *Лазаревський О. Люди Старой Малороссии. Марковичи // КС. – 1884. – Т. 8.*
10. *Лазаревський О. Суды в старой Малороссии // КС. – 1898. – Т. 62.*
11. *Лазаревський О. Описание старой Малороссии // КС. – 1891. – Т. 2.*
12. *Лазаревський О. Из истории сел и селян Левобережной Малороссии // КС. – 1891. – Т. 1.*
13. *Пичета В. Князь А. И. Шаховской и вопрос об управлении Малороссией // Украинская жизнь. – 1916. – № 10–11.*
14. *Модзалевський В. К истории отношений между великороссийскими офицерами и малороссийскими урядниками в XVIII в. // КС. – 1905. – Т. 4.*
15. *Теличенко И. К истории финансов в Малороссии и Слободской Украине // КС. – 1888. – Т. 4.*
16. *Єршов А. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні // КС. – 1889. – Т. 3.*
17. *Лучицкий И. К истории торговли в Малороссии XVIII в. // КС. – 1894. – Т. 2.*
18. *Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918.*
19. *Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк. – Одесса, 1909.*

Lapshyn S.A. The historiography of the Hetman's government functioning (the 1734th – the 1750th) researchers. In the article the historiography of the researches of the Hetman's government functioning in Ukraine is analised. The basic approaches of researchers to the subject are exemined.

Key words: Hetmanschina, political power, autonomy, incorporation, cameralism, Hetman's government

Л. І. Якименко

ДВОРЯНСТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ВІЗІЇ ІВАНА ПАВЛОВСЬКОГО

У статті досліджено погляди І. Павловського на дворянство Лівобережної України XIX ст., а також визначено внесок ученого у вивчення історії Полтавщини.

Ключові слова: *І. Павловський, Лівобережна Україна, дворянство, дворянські зібрання, Полтавська губернія*

Історія українського дворянства завжди викликала зацікавленість з боку фахівців, але і надалі залишається недостатньо вивченою. Ще в 1970-х рр. на це звертав увагу О. Оглоблин на сторінках «Українського історика», зауваживши, що проблема дослідження історії українського дворянства «досить складна, а головне, майже не розроблена в науці» [1, 12]. Продовжуючи цю думку, Т. Литвинова зазначає, що «особливих змін в українській історіографії в дослідженні історії дворянства XIX ст. не відбулося… Світ дворянства Лівобережжя, особливо у дореформений період, поки що залишається маловідомим» [2, 67–68]. Відтак, ця проблематика залишається актуальною і нині. Однак успішне її розв'язання навряд чи буде можливим без уваги до творчого доробку тих істориків, які почали вивчати дворянство ще за часів існування цієї верстви. Серед імен дослідників історії дворянства виділяються праці О. Марковича, О. Лазаревського, П. Дорошенка, Д. Міллера, П. Бодянського, О. Романовича-Славатинського, І. Павловського. Хоча, попри часті згадки, вони досі залишаються недостатньо проаналізованими. Значною мірою це стосується і творчого доробку І. Павловського.

Загалом останньому як історику саме дворянства приділено небагато уваги. В останні роки з'явився ряд розвідок, які дають нам уявлення про різнобічну діяльність вченого, зокрема як архівіста [3, 108–112], організатора Музею історії Полтавської битви [4, 199–202], біографа І. Котляревського [5, 5–6]. Науковців зацікавили зв'язки І. Павловського зі шведськими істориками й громадськими діячами у справі спорудження монумента на могилі загиблих 1709 р. шведів, вивчення ним місця Полтавської битви [6, 6–8], факти з родинної біографії вченого [7, 232–235], садиба родини Павловських [8]. У 2011 р., з нагоди 160-річниці з дня народження історика, з'явилася публікація В. Шандри, присвячена внеску Івана Францевича в розвиток архівної справи, джерелознавства та вивчення історичної минувшини Полтавщини [9, 192–195]. На цьому коло інтересів дослідників вичерпується. Праці, в яких би розглядався доробок І. Павловського як історика дворянства, на жаль, поки відсутні. Тому метою цієї статті є аналіз поглядів останнього на дворянство Лівобережної України, якому історик присвятив основну свою увагу.

Іван Францевич Павловський – історик-архівіст, дійсний член Полтавської, Таврійської, Ставропольської та Казанської вчених архівних комісій – народився у родині службовця. Закінчив спочатку Полтавську цивільну гімназію, а 1874 р. – історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. Він викладав історію в Петровському Полтавському кадетському корпусі, одночасно виконував обов'язки секретаря Полтавської вченої архівної комісії, був організатором і завідуючим музею Полтавської битви (1909–1918 рр.) [10, 232], учасником обговорення урядового проекту правил охорони пам'яток та старожитностей. Він є автором понад 150 студій, у тому числі з історії Полтавщини, біографічних словників тощо.

За наукову і педагогічну діяльність І. Павловський був нагороджений орденами св. Станіслава III ступеню,

св. Анни III ступеню, св. Станіслава II ступеню, св. Володимира IV ступеню, св. Володимира III ступеню. У дворянській родословній книзі Полтавської губернії щодо шляхетного статусу історика є посилання на «Указ Герольдии об утверждении в дворянстве от 27 октября 1903 года № 2635» статського радника Івана Францевича Павловського, його дружини Ольги Олександрівни та їх доньок – Олександри, Віри, Антоніни, Любові. Згодом, 27 червня 1909 р. І. Павловський став дійсним статським радником (відповідало військовому званню генерала), одержав відзнаки особисто від царя Миколи II [11].

Праці І. Павловського становлять не тільки історіографічну, а й джерелознавчу цінність. Т. Литвинова називає його «найкращим знавцем полтавських архівних скарбів». Варто зазначити, що значна частина матеріалів, опублікованих ним, втрачена назавжди, і ми можемо познайомитися з ними лише вивчаючи його роботи. Увагу І. Павловського привертали дослідження найрізноманітніших сторін життя Полтавщини. Так, декілька публікацій присвячено історії Петровського Полтавського кадетського корпусу, в якому багато років працював історик. Результатом вивчення історії Полтавської битви стали його дослідження, які залишаються актуальними і нині: «Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники», «Шведская Могила», «К истории Шведской Могилы», «Полтавская битва и ее памятники».

Ряд робіт присвячено відкриттю корисних копалин: ртутної руди, торфу, кам'яного вугілля, мергелю, алебастру та відкриттю мінеральних вод. Вчений розглядав історію виникнення міст (Полтава, Гадяч, Миргород, Ромни, Прилуки, Лубни, Кобеляки, Переяслав, Констянтиноград, Пирятин, Золотоноша та ін.), цікавився І. Котляревським, творчість і життя якого висвітлив у ряді публікацій. Досліджував історію Полтавщини в усій її різноманітності: ополчення 1812 р., полтавська міліція 1806–1807 рр., театр, перша сільськогосподарська виставка в Полтаві, хлібні магазини, німецькі колонії в Полтавській губернії, історія пошти, кіннозаводства, виникнення фельдшерської школи, дитячого притулку, шовковичного заводу і казенного саду в Констянтиногородському повіті. Ряд наукових розвідок І. Павловський присвятив Полтавській єпархії та духовенству. Важко переоцінити і значення таких його праць, як «Описание архивов Полтавской губернии», «Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад» та «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века» [12]. Як зазначає В. Шандра, «без його навдивовижу ретельно опрацьованих архівних даних не обходиться жодний історик, який займається дослідженням XIX ст.» [9, 192].

Значну увагу І. Павловський присвятив також історії дворянства Лівобережної України, в тому числі й Полтавщини. Однією з найбільш ґрунтовних і за обсягом, і за тематичним охопленням можна вважати його працю «К истории полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным» [13; 14], яка є своєрідною енциклопедією з історії дворянства Полтавщини. Як вказав у передмові сам автор, при написанні роботи для нього «основным источником является преимущественно архивный материал» [13]. Хронологічно робота охоплює період 1802–1902 рр., проте «для полноты труда» І. Павловський зробив екскурс до історії утворення дворянства в Росії, звернувши увагу на виникнення «малоросійського дворянства». Автор стверджував, що останнє в силу історичних умов відрізнялося від великоросійського, адже сягає витоками епохи Б. Хмельницького [13, 27]. Із козацтва виділилась старшина, яка спочатку перетворилась на шляхту, а потім трансформувалось у дворянство.

Зі створенням 1802 р. Полтавської губернії, перед шляхетством постало нагальне завдання – створити дворянську родословну книгу, в якій запис робився лише за наявності вагомих доказів про належність до дворянського стану. Це викликало велике занепокоєння та обговорення серед благородних родів Полтавщини, оскільки герольдія не визнавала за багатьма чинами спадкового дворянства, а саме за полковими обозними, хорунжими, єсаулами, військовими товаришами і сотниками. Ці чини «по неположению их в табели о рангах не могут приносить потомству дворянського достоинства» [13, 33]. Занесення вказаної категорії чинів розтяглося на десятки років, упродовж яких дворянство Полтавської губернії боролося та відстоювало свої права. Справа ускладнювалася ще й відсутністю метричних книг та відповідних записів у них, адже «в прежнее время, не заботились о них и не придавали им должного значения» [13, 38]. При цьому за внесення до книги стягувалась плата – від 20 до 50 руб.

Звернув увагу І. Павловський і на створення комісії для ревізії справ депутатських зібрань, яка переглянула більше 4000 справ. Вона визнала спадкове дворянство за 419 особами, знайшла сумнівними 244 і не визнала дворянства за 3783 особами. У 1855 р. видано закон, за яким тим дворянам, котрі приписані до козацького товариства і не були визнані дворянами, надавалися пільги з оподаткування та повинностей. За даними І. Павловського, станом на 1895 р., до родословної книги були внесені 7398 родів.

Учений зупинився і на стратифікації дворянства, яке, згідно родословній книзі поділялось на 6 категорій: 1) дворянство жалуване і дворянство до 100 років; 2) військове дворянство, яке набуло чин військовою службою; 3) дворянство бюрократичне, де чин набутий цивільною службою; 4) всі іноземні роди; 5) дворянство, прикрашене титулами, як родовими, так і жалуваними (князь, барон, граф); 6) давні шляхетні дворянські роди, докази дворянського походження яких існували за 100 років до видання грамоти 1785 р., а «благородное начало покрыто неизветностью» (т. зв. оксамитова книга) [20, 40].

Під час перших установчих дворянських зборів 26 червня 1802 р. було розроблено «Обряд выборам малороссийской Полтавской губернии благородного дворянства в городе Полтаве». Цей документ складався із 9 параграфів і прописував всі дії дворян під час зборів. На перших зборах були присутніми 438 дворян, яким, згідно з регламентом, заборонялось покидати місто до спеціального дозволу генерал-губернатора. За словами І. Павловського, всі наступні збори проходили у відповідності з «обрядами», які складалися іноді із 47 і більше параграфів та регламентували дії дворян до найдрібніших деталей: «в каком порядке идти в церковь и как баллотировать.., как ставить столы в собрании, где ставить ящики для баллотировки», «чтобы каждый день перед открытием собрания читался бы список всех дворян, имеющих право баллотировать и чтобы приезжающие дворяне, после открытия собрания, входили в зал, не иначе, как по предварительному докладу губернскому предводителю» [13, 58,59].

За відвідуванням дворянами зборів та дотриманням «обрядів» існував суворий контроль з боку адміністрації. На зборах були присутні єпископи, які «приводили к присяге» та жандарми як охорона. По закінченню виборів існував звичай від імені всього дворянства давати «бал и ужин» або «бал и фейерверк» всьому губернському начальству та шляхетній публіці. На такі

заходи зазвичай витрачалися великі кошти. Гроші йшли на облаштування зали, на оркестр, на продукти: чай, варення, лимони, ром, цукор, морозиво, шоколад, цукерки, фрукти, м'ясні закуски тощо. І. Павловський детально зупинявся на переліку страв, які подавалися на балах та цінах на них. Традиція влаштовувати пишні та багаті бали тривала до реформи 1861 р. і в подальшому, через матеріальні проблеми дворянства, поступово зникла.

З часу появи губернії затверджувались і герби. Ось як описує І. Павловський герб Полтавської губернії, затверджений 1878 р.: «В золотом щите черный треугольный памятник, украшенный золотою кольцеобразною змеею. За памятником, два зеленых знамени, с золотым коронованным вензелевым изображением имени Петра Великаго; древки червленныя с остриями от копья. Все сопровождаемо, во главе щита, двумя косвенно накрест положенными червлеными мечами» [13, 64]. Герби повітів були затверджені в різний час.

Чимало уваги історик приділив зовнішнім відзнакам дворянської корпорації Полтавщини. Для дворян була затверджена спеціальна форма одягу, яка з часом зазнала змін. Так, у 1802 р. встановлений сюртук темно-зеленого кольору з такою ж підкладкою. Комір, камзол і нижнє плаття були суконні, ґудзики жовтого кольору із зображенням герба міста Полтави. У 1832 р. форма була змінена: встановлено парадний мундир темно-зеленого сукна із червоним суконним коміром та жовтими ґудзиками із зображенням герба кожної губернії під імператорською короною. Шиття на комірах, обшлагах і клапанах кишені мали право носити лише губернські предводителі дворянства, на комірах і обшлагах – повітові предводителі, судді, повітові депутати, тільки на комірі – всі дворяни у відставці з державної служби або ті, хто служив три роки на дворянських виборних посадах. Дворяни, які не служили ніде, мали носити мундир тієї губернії, до якої приписані, але без шиття і з шаблею. За дотриманням форми стежили суворо [13, 68].

Очолював дворянське товариство губернський предводитель дворянства (в повітах – повітові), яких обирали кожні три роки на чергових губернських зібраннях дворян. Прикметно, що під час балотування на посаду Полтавського губернського предводителя дворянства законом було встановлене обов'язкове балотування всіх повітових предводителів дворянства, незалежно від їхнього бажання. І. Павловський згадує лише один випадок, коли із двох кандидатів, представлених зборами, генерал-губернатор кн. М. Репнін затвердив того, хто отримав менше голосів. Це сталося у січні 1818 р., коли В. Чарниш, який до зборів обіймав цю посаду, набрав 129 голосів, а його суперник – Пирятинський предводитель А. Закревський – 289. Генерал-губернатор затвердив саме першого, як уже «носившаго звание сие с честью и отличием Всемилостивейшаго Государя в награду усерднаго и полезнаго служения ему дарованными» [13, 74].

З 1802 р. було усього 19 губернських предводителів. За свою службу вони не отримували платню, нагородою їм служили чини та ордени. Чин дійсного статського радника до 1860 р. повітові предводителі не отримували взагалі, а губернські досить рідко, як правило, ті, хто служили вже більше 20 років. Згідно з грамотою імператриці Катерини II, у дворянських зібраннях мав право брати участь дворянин віком від 25 років, який мав обер-офіцерський чин, володів селом, а бути обраним міг тільки той, хто отримував від свого помістя щорічний прибуток не менше 100 руб. Такі вимоги давали можливість дрібнопомісним дворянам брати участь у виборах.

І. Павловський подав і аналіз панських маєтків у Полтавській губернії, відзначивши кількість селян за різними повітам. За цими даними, дрібнопомісних маєтків, які мали менше, ніж 21 особу чоловічої статі, в губернії налічувалось до 5049. Усіх селян, враховуючи і дворових, у цих маєтках було 31738 осіб чоловічої статі (з урахуванням 900 дворових, які належали 269 безпомісним поміщикам). За кількістю дрібнопомісних володінь Полтавська губернія посідала першість у Росії. Число таких маєтків складали більше 2/3 загальної кількості в Полтавської губернії і майже 1/8 загальної кількості дрібнопомісних володінь в усій Росії (42076). У середньому на кожний повіт припадало 336 дрібнопомісних маєтків і 2116 селян чоловічої статі, відповідно на кожний маєток трохи більше 6 осіб. Найбільша кількість таких маєтків знаходилась у Золотоношському (426), Полтавському (416), Лохвицькому (381), а найменша – у Констянтиноградському (181) повітах [14, 29].

1533 дрібнопомісних маєтків мали кількість від 21 до 100 душ, з 69605 особами чоловічої статі. У середньому на кожний повіт припадали 102 маєтки з 4610 селянами (на один маєток – 45 душ чоловічої статі). І. Павловський стверджував, що, відповідно закону 1836 р., у губернії селянами володіли лише спадкові дворяни, яких за X ревізією було біля 7300 осіб (див. таблицю на стор. 17).

Звісно, в рамках однієї статті неможливо проаналізувати весь доробок І. Павловського, тому наголос зроблено лише на деяких аспектах побутування тогочасної соціальної еліти. Однак не тільки його двотомна праця з історії дворянства, а й ряд інших студій, що розкривають особливості суспільно-політичного, інтелектуального, культурного життя дворянської верстви Лівобережної України у XIX ст., потребує більш детального вивчення і переосмислення, з метою включення їх у ширший історіографічний обіг.

1. *Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX–XX ст. (до 1917 р.) // Український історик. – 1971. – № 1.*
2. *Литвинова Т.Ф. «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. // Укр. істор. журн. – 2005. – № 2.*
3. *Коротенко В. Особистий архівний фонд І.Ф. Павловського в ЦДІА України // Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава, 1993.*
4. *Шендрик Л. І.Ф. Павловський (1851–1922) – перший директор музею історії Полтавської битви // Рідний край. Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – 2009. – № 1.*
5. *Стороха Є. І.Ф. Павловський як біограф І.П. Котляревського // Край. – 2011. – № 82.*
6. *Безверхній О. До питання про зв'язки І.Ф. Павловського з істориками та громадськими діячами Швеції // Край. – 2011. – № 82.*
7. *Пустовіт Т. З родинного фотоальбому Павловських // Архівний збірник на посвяту...*
8. *Макуха Д. Садиба Павловських – втрачена сторінка історії Полтавщини // Вечірня Полтава. – 2013. – № 8.*
9. *Шандра В.С. Іван Павловський – історик, архівознавець, педагог (до 160-річчя від дня народження) // Архіви України. – 2011. – № 1.*
10. *Білоусько О.А, Мирошниченко В.І. Нова історія Полтавщини. Кінець XVIII – початок XX ст. – Полтава, 2003.*
11. *http://www.battle-poltava.org/ukr/museum.*
12. *Тристанов Б. Бібліографія І.Ф. Павловського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://histpol.pl.ua.*
13. *Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным. – Полтава, 1906. – Т. 1.*
14. *Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства... – Полтава, 1906. – Т. 2.*

Маєтки	К-сть маєтків в губернії	В них осіб чоловічої статі	Середня кількість маєтків у повіті	В них осіб чоловічої статі	Середня кількість душ в маєтках	Повіти, в яких найбільша кількість таких маєтків	Повіти, в яких найменша кількість таких маєтків
Дрібнопомісні (до 21 душі ч.с.)	До 5049	31738	336	2116	Трохи більше 6	Золотоношенський (426), Полтавський (416), Лохвицький (381)	Констянтиноградський (181)
Дрібнопомісні (від 21 до 100 душ ч.с.)	1533	69605	102	4640	45	Лохвицький, Прилуцький, Констянтиноградський (більше 120)	Гадяцький (58)
Середньопомісні (від 100 до 500 душ ч.с.)	529	124466	42	8231	198	Пирятинський (65)	Зіньковський (21)
Великопомісні (більше 500 душ ч.с.)	80	100501	5	6700	1268		
Великопомісні (більше 1000 душ ч.с.)	31					Прилуцький (6), Хорольський (4), Гадяцький (4), Констянтиноградський (3), Золотоноський (3), Пирятинський (3), Полтавський (2), Миргородський (2), Роменський (2)	Кременчуцький (1), Преяславський (1), Зіньковський, Кобеляцький, Лохвицький, Лубенський - (ні одного)
Великопомісні (більше 2000 душ ч. і ж.с.)	20	Більше 47500					
Всього:		286749 (чол.), 310629 (жін.), разом 597378		45505 (чол. і жін.)		Прилуцький (69690), Пирятинський (66 тис.), Констянтиноградський (64 тис.), Зодотоноський (57 тис.), Хорольський (55 тис.), Полтавський (48 тис.)	Кобеляцький (32 тис.), Лубенський (27 тис.), Зіньковський (21 тис.)

Iakimenko L.I. The Nobility of the Left-bank Ukraine by the Ivan Pavlovskyi vision. In the article have been researched the I. Pavlovskyi's views on the Left-bank Ukraine Nobility in the XIX century, also the scientist's contribution in studying of the Poltava province history.
Key words: I. Pavlovskyi, Left-bank Ukraine, Nobility, nobility assembly, Poltava province

С. Г. Пошивайло

НАЗВИ ГЛИН ОПІШНОГО: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті представлені джерела, в яких зафіксовано назви глин Опішного. Внаслідок аналізу з'ясовано, що саме ця семантична група гончарської лексики Полтавщини не зазнала ніяких змін, її лексеми стало зберігаються вже більше 120 років.
***Ключові слова**: гончарська глина, Опішне, термінологія*

Актуальність роботи зумовлена необхідністю узагальнення різногалузевих знань, задля виявлення та введення в науковий обіг максимально повної інформації про назви глин найпотужнішого гончарного осередку Полтавщини. Мета цього дослідження – простежити еволюцію назв глин Опішного, найбільшого та найвідомішого гончарного осередку Полтавщини, з часів перших згадок – до початку XXI ст., аналізуючи дослідження попередників та власне авторські.

Здавна опішнянську глину, придатну до гончарства називали «святою землею» і забруднитися нею не вважалося неприємною чи нечистою справою, а радше, навпаки [1, 17]. У 1901 р. священик В. Курдиновський висловив версію, що Опішне у XV–XVI ст. називалося Глиницею [2]. На жаль, ця версія так і залишилася не підтвердженою. Інформацію про різноманітність глин Опішного знаходимо у монографіях та публікаціях про цей гончарний осередок.

Уперше в друкованих джерелах опис глин, які залягають на території Полтавщини, з урахуванням їхніх назв, подано у звіті А. Гурова («Отчет Полтавскому Губернскому Земству», 1888) [3]. Геолог описав глини за населеними пунктами, відповідно зафіксувавши й їхні назви. Збереження фонетичних та акцентуаційних особливостей термінів не було першочерговим завданням автора, але чітко можемо з'ясувати місцеві назви глин Опішного: *«горшечна глина», «глей», «червона глина», «в'язка глина», «побіл».*

В. Василенком в описі Опішного [4] також зафіксовано назви місцевих глин: *глей* – «красная гончарная глина»; *побіл та червінька* [4, 36]. Хоча у словнику [5] він подав значно більше назв, у тому числі такі, як *горшкова глина, глей червоний, побіл, побілувата глина, піскуватка, чорнуха, пещуга, мастка, тягка, валка, гнучка, глузювата, жорства* [5, 36].

І. Зарецький зібрав ще більшу кількість назв [1]. Як етнограф він класифікував слова за назвами власників глинищ: *штанькова, карташка, кибальничка, гусарчина, бордюжка;* за слоями в глинищі: *побіл, пісковата (ремезова), піщуга жовта, масткий глей, червона піщуга, пестрая глина*, жовтувато-зеленувата в'язка глина – *наглинок, чорнуха, побіловата, жерства* та за якостями й властивостями: *глина мастка, тягка, валка, пісковатка* або *піщуга, гнучка, глузювата*.

У філологічному дослідженні М. Кривчанської «Лексика гончарного промислу Полтавської області» (1952 р.) подано три назви глин, із зазначенням означеного осередку: *мергель* «руда або сіра глина, що йде на виготовлення посуду» [6, 32], *побіл* (у інших населених пунктах Полтавщини відомий під назвою *опішанська, опошанська глина*) та *шмардека* [6, 33]. Поряд з цими назвами, подано й інші, які відповідають опішнянським, хоча осередки зазначені інші: *червінька*, *піскуватка* та *чорнуха*. М. Кривчанською зафіксовані також і узагальнюючі назви глини, придатної до виготовлення виробів: *глей, гончарна, гончарська, горшкова глина* та назви глин за їх якістю та властивістю: *глина глузювата, комкувата, гнучка, плавка, викачана*; *глей масткий, валкий, тягкий, тягучий, жирний* [6, 34; 7].

У 1993 р. О. Пошивайло опублікував у «Ілюстрованому словнику народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина» [8], укладеному «за матеріалами, зібраними автором у польових етнографічних експедиціях гончарними осередками Лівобережжя протягом 1979–1989 рр., а також за писемними джерелами другої половини XIX – першої половини XX ст.», назви, із зазначенням місця їх побутування. Серед переліку глин знаходимо й опішнянські: *мастка глина* [8, 18], *глузювата, гнучка, жорства* [8, 20], *мазана глина, піскуватка, піщуга, ремезова піщуга* [8, 21], *побілувата, рудий глей* [8, 22], *тягка глина, чорнуха, шмердега* [8, 23]; *побіл* та його синонім – *опішанська біла глина* – автор виділив на всій території Полтавщини. Вперше керамологом зафіксовано назви глин за власниками глинищ: *бордюжка, гусарчина, карташка, кибальничка, кижняківська (хижняківська), ремезова (піскуватка), штанькова* [8, 18], а також можна припустити, що на всій досліджуваній території, зокрема і в Опішному, вживається й словосполучення *горшкова (горшечна) глина*, оскільки відсутня позначка, що вказує на конкретний осередок.

Миколаївська дослідниця, мовознавець, Л. Спанатій у праці «Гончарна лексика в говорах української мови» [9] здійснила спробу зібрати і систематизувати гончарні назви по всіх осередках поширення прадавнього ремесла, цим самим відзначивши важливі особливості кожного окремого осередку. Оскільки дослідити всю територію України, зберігши і зафіксувавши деталі вживання терміну певного регіону практично неможливо. Цим, очевидно, і спричинено ряд помилок у дослідженні, наприклад, у переліку згадуваних осередків заявлене й Опішне, а таку досить поширену тут назву глини як *шмердега* дослідниця не фіксує. Про існування в Опішному таких назв, як *побіл, червінька, піщуга* дізнаємося з позначки «по всій досліджуваній території», чи, скажімо, біля словосполучення *мастка глина* [9, 12] знаходимо позначку «ндп», що означає середньонадніпрянський говір, говірки. Така позначка дозволяє тільки припустити, що в Опішному функціонує така назва. Однак усі припущення скасовує «Атлас гончарної лексики», який є додатком до цієї праці, де зокрема міститься інформація щодо відсутності в згаданому осередку таких назв: *мастка глина, масткий глей, жирна глина, в'язка глина*, а також про побутування таких, не властивих для Опішного назв, як *мйагка, мйахка, гарна, пригодна, клейка, вйала, файна*, а слово «файна» взагалі не типове для всього середньонадніпрянського говору. Безумовно дослідження такого типу важливе для вивчення говорів загалом, однак як джерело для дослідження говірок окремих осередків має мінімальне значення.

2009 р., в результаті проведеної експедиції [10], нами зафіксовані в Опішному такі назви глин: *глей, шмардека* чи *шмардега, шмардеґа* (зустрічаються всі варіанти), *чорна глина (чорнуха, чернуха)*, *червінька, мастка (масна), побіл (побілувата глина), в'язка, мняка, ганчарська глина (сіра), піщуга (піщана, пісковата), тягка, жорства, туга, збита, викачана*. Серед старшого покоління гончарів побутують до сьогодні назви глин за глинищами: *кардашка, штанькова, фардабашева, лихопоєва*.

Отже, в кожній з перелічених праць вирішуються різні завдання, поставлена різна мета, але це дає можливість простежити динаміку назв глин і зробити висновок, що назви глин Опішного не зазнали майже ніяких змін, а натомість стало зберігаються більше 120 років, за винятком деяких фонетичних відмінностей, наприклад, *пещуга – піщуга, карташка – кардашка* тощо. З іншого боку, це можна пояснити й особливостями фіксації збирача лексики чи як специфіку подачі матеріалу інформаторами, оскільки гончарне ремесло зникає, а отже, стає все менше носіїв гончарної лексики.

1. *Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894.*
2. *Курдиновскій В. Местечко Опошня Зеньковскаго уезда Полтавской губернии (Археографический этюд) // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неоф. – 1901. – № 3. – 20 января.*
3. *Гуров А.В. «Геологическое описание Полтавской губернии» (Отчет Полтавскому Губернскому Земству). – Х., 1888.*
4. *Василенко В.И. Местечко Опошня, Зеньковского уезда, Полтавской губернии. Статистико-экономический очерк. – Полтава, 1889.*
5. *Василенко В.И. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. – Х., 1902.*
6. *Кривчанська М.Ф. Лексика гончарного промислу Полтавської області: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1952.*
7. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства (далі – НАУГ). – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 38.*
8. *Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. – Опішне, 1993.*
9. *Спанатій Л.С. Гончарна лексика в говорах української мови: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997; НАУГ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 31.*
10. *Литвиненко С. Звіт про відрядження до гончарних осередків Полтавської обл. 2002–2003 рр. // НАУГ. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 102.*

Poshyvailo S.G. Names of Opishne clays: historiography review. In the article are presented the sources, fixed the names of the Opishne clays. As the result is determined that the semantic group of Poltavshchina pottery vocabulary didn't change, it's lexemes kept actually more than 120 years.

Key words: potter clay, Opishne, terminology

І. В. Постольник

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «КИЇВСЬКА СТАРОВИНА» (кінець XIX ст.)

Досліджено історіографічне значення публікацій на сторінках часопису «Київська старовина», присвячених історії українського селянства другої половини XIX ст.
***Ключові слова**: часопис, «Київська старовина», етнографічні розвідки, селянство, побут, обрядовість*

Часопис «Київська старовина», що існував на рубежі XIX–XX ст. відіграв важливу роль у розвитку української історичної думки, гуртуючи навколо себе найкращих представників наукової еліти і даючи можливість висловитися на своїх сторінках молодим історикам. Головним призначенням «Київської старовини» стало всебічне вивчення української історії від найдавніших часів. За більш, ніж 20-річне її існування, було опубліковано чимало наукових статей на різноманітні теми. У журналі піднімалися і висвітлювалися питання політичного, економічного. соціального, культурного та етнічного розвитку України. Характерною особливістю більшості публікацій була їх актуальність для історичної науки, тому в «Київській старовині» досить часто друкувалися полемічні статті та рецензії, у яких відстоювалася певна думка, концепція, ідеологія.

Слід звернути увагу на те, що сторінки часопису наповнені не тільки науковими дослідженнями. Значна частина публікацій мала характер етнографічних описів, що були складені поціновувачами та збирачами різноманітних, за своїм змістовним наповненням, етнографічних матеріалів. Вони представляли собою зразки народної творчості, описи звичаїв та традицій, побуту українців. Поширеними були записи подорожей у ту чи іншу місцевість з викладом особистих вражень і висновків. Такі публікації засвідчили значний інтерес до селянства. Однак такі матеріали не розкривають проблеми, оскільки є описовими та не подають бачення історії українського селянства. Хоча, в цілому, питання його історії, становища цієї соціальної групи посідали чільне місце у публікаціях часопису. Зокрема увага приділялася проблемам культурного життя та різноманітним аспектам громадського побуту.

Існувало значне зацікавлення у вивченні уявлень українського селянства, що стосувалися потойбічних сил. Докладно було розкрито образ відьми в народній творчості та традиціях. Так, у статті Н. Єфименко ця проблема розглядалися у часовій перспективі. Автор розпочав вивчення проблематики з виокремлення прадавніх уявлень селянства стосовно цього образу, а також визначив сучасний йому стан. Він виходив з твердження про те, що українське селянство було менш забобонним, порівняно з російським. Внутрішнє наповнення тих образів, які будувалися у світогляді українського селянина, розглядалося як більш людяне та із значним логічним змістом [1, 375]. Учений констатував різницю у демонологічних уявленнях серед представників різних українських регіонів. Уявлення стосовно відьом було розкладено на декілька складових і прослідковано всі складові елементи образу: від уявлень щодо походження відьми – до аналізу судових процесів проти підозрюваних у магічних, відьомських практиках. Наприкінці статті Н. Єфименко доходить висновку, що відьомських процесів на території українських земель було незрівнянно менше, порівняно із Західною Європою.

Проблему вивчення образу потойбічних сил продовжив М. Сумцов. У кількох статтях, що стосувалися проблем духовного життя українського селянства, він подав значне розмаїття відповідних образів. У серії наукових публікацій на сторінках часопису, вчений докладно розкрив ряд уявлень щодо демонології українського селянства. Використовуючи значний етнографічний матеріал, автор значну увагу приділив проблемі не тільки тлумачення того чи іншого образу, а й навів приклади, що стосувалися інших слов'янських народів. Відштовхуючись від твердження про своєрідну єдність слов'янських народів, М. Сумцов наводив приклади з етнографічних досліджень сусідніх народів. Крім цього, він не зупинявся на використанні матеріалів, зібраних на українських землях, що входили до складу Російської імперії. «Малоросійське» селянство розглядалося як споріднене з галицьким селянством. Відтак, у його статтях представлено комплекс світоглядних уявлень, які стосувалися потойбіччя, зокрема перелік потойбічних істот. При цьому, з'ясовано значення тих чи інших уявлень у свідомості селянства. [2, 72]

Відомий громадський та науковий діяч Т. Рильський також не оминув цю проблему у своїх працях, опублікованих на сторінках часопису «Київська старовина». Він звертав увагу на питання дослідження релігійного світогляду і навів ряд прикладів віри селян у надприродні явища. Також критикував пануючі на той момент підходи до вивчення народного світобачення, стверджуючи, що критерій правдоподібності не задовольняє поставлених завдань і заводить дослідника в методологічний глухий кут [3, 343]. На його думку, вирішити цю складну проблему можна шляхом збирання етнографічних матеріалів та їх докладного аналізу. Цикл народних уявлень учений пропонував розглядати як результат спроб дослідити оточуючий світ. Вірування селянства він розглядав як окремий предмет дослідження, хоч вважав їх схильними до антропоморфізму. Т. Рильський прийшов до висновку, що подібні уявлення виникли ще в прадавні часи й мають стійкі умови для подальшого існування. Приділивши увагу проблемі дослідження світогляду селянства дослідник звернув увагу і на складну проблему ставлення селянства до релігійних практик, зокрема до релігії.

Вивчення світогляду селянства не обмежувалось проблемами демонології. Серед статей, що друкувалися в часописі, значну частину займали і проблеми обрядовості українського селянства. Крім традиційної для того часу описової складової, вміщувалися тлумачення, пояснення певного явища в житті селянства. Прикладом такого дослідження є стаття С. Брайловського, присвячена комплексу поховальних обрядів. Автор констатував, що наприкінці XIX ст. «малорусская похоронная причет не нашла своего собирателя» [4, 74]. Він докладно описав поховальний обряд та традиції голосіння за покійним, але виділяв й інші складові обряду. Зокрема висунув припущення, що головні уявлення про життя та смерть українців мало відрізняються від уявлень решти індоєвропейських народів. Подібне твердження було досить поширеним, що видно, скажімо, зі статті Х. Ящуржинського [5, 240]. Останній приділяв увагу весільній обрядовості, розглядаючи її як комплекс взаємопов'язаних обрядів з власним, оригінальним значенням.

Крім докладного фактологічного матеріалу, М. Сумцов виокремлював декілька впливів на весільний обряд, переконуючи, що весілля українського селянства має багато подібного з відповідними обрядами грецького народу. Однак учений не вважав цей факт приводом для того, щоб виводити створення одного обряду з іншого. На його думку, запозичення інших традицій відбувалося лише під впливом власних практик, які не суперечили властивій тому чи іншому народу обрядо-

вості. Намагаючись епістимологічно трактувати весільну обрядовість, він доводив глибинну значимість цієї події, пояснював її витоками суспільного буття. Також він інтерпретував наявність різноманітних образів у обрядовості, виводячи їх від прадавніх практик та культів. Зокрема М. Сумцов вважав, що найбільш архаїчні весілля відбувалися на території Полтавщини та Київщини [6, 427]. На думку автора, особливість малоросійського весілля полягала в тому, що в змісті цього обряду розкривається повний обсяг релігійно-міфічного світогляду. При цьому традиційне весілля поступово втрачає свої архаїчні риси, відбувається процес спрощення обрядовості, з часом населення все менше звертає увагу на відповідність обрядів та практик. Схожої думки дотримувався й І. Стрижевський [7, 289].

Т. Рильський також звертався до проблеми весільної обрядовості та її значення в житті селянської громади, відзначаючи складність вивчення обрядовості. Зокрема він підкреслював, що сучасні йому дослідники не тільки не обізнані у вивченні основних термінів, а й відділені від селянства своєрідними світоглядними перепонами. В результаті, впорядковане селянське життя розглядалося як перелік незрозумілих і не розтлумачених практик і традицій [8, 197]. Представивши докладний перелік весільних обрядів, Т. Рильський дослідив причини використання різноманітних елементів обрядовості. Автор поділяв, панівну на той час, думку щодо існування спорідненості слов'янських народів у базових елементах обрядовості. Проте, на його погляд, не слід відкидати своєрідність та оригінальність духовної культури кожного з них. Розглянувши проблему весільної обрядовості, він дослідив також шлюбні взаємовідносини, відзначивши, що ця сфера знаходиться у постійному розвитку та постійно змінюється, відтак, має складнощі за докладного аналізу. На переконання вченого, ця складність полягає у тому, що дослідження проводяться без врахування специфіки життя українського селянства. Для вивчення останньої Т. Рильський зокрема пропонував залучати рішення волосних судів, вважаючи їх важливим джерелом з життя селянства. Відповідне ослідження дозволило йому стверджувати, що відбувся процес відходу від традиційних норм і принципів родинного життя. Також автор не оминув увагою проблему народження та виховання дитини. На його думку, виховання було тісно пов'язане з господарською діяльністю селянської родини, а його засоби подекуди зберігали архаїчні риси.

Серед проблем громадського життя активно вивчалися форми організації дозвілля молоді. Стосовно тлумачення змісту та ролі парубоцьких громад у житті селянства дослідники не дійшли згоди. М. Чернишов визначав їх як форми первісного шлюбу [9, 495]. М. Сумцов вважав, що вірним є бачення причин формування парубоцьких громад як сукупності факторів [10, 439]. Крім форм дозвілля молоді, в працях дослідників вивчалися обрядові ігри. Так, С. Ісаєвич розглядав питання уявлень стосовно гри у свідомості селянства, виокремлюючи прадавні традиції [11, 455]. Вивчалися й елементи народного гумору. М. Левицький розкрив не тільки основні зразки гумору, що були поширеними у середовищі українського селянства, а й ставлення до тих чи інших гумористичних творів [12, 379–382].

Меншою мірою було представлено розвідки, що стосувалися соціально-економічного становища селянського загалу. Втім, мали місце студії, де розглядалися аграрні реформи в Австрійській та Російській імперіях. Ключовим проблемам реформи у східній частині Австрійської імперії, в якій проживало й українське селянство, присвятив ґрунтовне дослідження І. Лучицький. Останній проаналізував механізми та складнощі реалізації реформи, окреслив її наслідки, особливості впровадження в окремих регіонах [13, 320].

М. Василенко звернув увагу на механізм втілення аграрної реформи в Російській імперії, зокрема на матеріалах Чернігівської губ. Не дивлячись на певну географічну обмеженість, ця розвідка надавала важливу інформацію з історії українського селянства, показувала механізм проведення реформи на селі, визначала реакцію та ставлення до її положень різноманітних груп населення [14, 300]. Л. Личков розкрив складну для розв'язання проблему сервітутів та постійних суперечок за право їх користування, вважав ці конфлікти імовірною причиною подальшого протистояння на селі. Суперечки між сторонами конфлікту з'явилися через неврегульовані аграрною реформою ділянки. Автор доводив той факт, що існуюча ситуація розоряє господарства селян і потребує законодавчого врегулювання з боку влади [15, 400].

Проблемам життя окремих груп українського селянства присвятив свою розвідку Л. Падалка. Об'єктом його дослідження стало селянство Півдня України. На думку дослідника, зміни в його соціально-економічному житті були спричинені аграрною реформою 1861 р. Крім проблеми побуту та сільськогосподарських занять, він представив картину аграрних відносин в регіоні у їх хронологічній послідовності, виділивши основні причини розвитку окремих груп сільського населення [16, 331]. Деякі розвідки стосувалися окремих елементів господарського життя. Так, 1898 р. опублікована стаття С. Венгрженовського, в якій було проаналізовано значення та використання тяглової худоби в селянському господарстві [17, 40].

Змістовні розвідки були присвячені побутовому життю села. Серія статей М. Милорадовича розкривала стан народної медицини, використання різноманітних методів лікування, ставлення селян до хвороб, уявлення стосовно лікування хворого [18, 115]. Крім цього, йому належить ряд студій, які стосувалися побутового життя окремих регіонів Полтавської губернії, зокрема Лубенщини. Автор намагався відтворити картину життя селянської громади, репрезентувати значну кількість елементів навколишнього світу, що оточували селянство. Своєрідними були дослідження того чи іншого явища в житті селянської громади. Такими стали статті, що були присвячені рекрутським наборам, заручинам, весіллям, поховальному обряду. Дослідники залучали багатий матеріал, що сприяв виокремленню оригінального та самобутнього бачення побуту українського селянства.

Таким чином, необхідно зазначити, що на сторінках часопису «Київська старовина» регулярно піднімалися проблеми історії українського селянства. Значна частина публікацій була присвячена фіксації та збору багатопланового, за змістом, етнографічного матеріалу. На сторінках журналу піднімалися проблеми соціально-економічного розвитку селянства, його місця в тогочасному суспільстві. Значний масив публікацій було присвячено уявленням селянства, що стосувалися різноманітних складових побутового життя. Все це розкривало особливості бачення проблеми вченими наприкінці XIX – на початку XX ст.

1. *Ефименко П. Суд над ведьмами // Киевская Старина (далі – КС). – 1885. – № 11.*
2. *Сумцов Н. Культурные переживания // КС. – 1889. – № 1.*
3. *Рильський Ф. К изучению украинского народного мировозрения // КС. – 1890. – № 9.*
4. *Брайловский С. Малорусская похоронная причет и её мифологическое значение. // КС. – 1885. – № 9.*

5. *Ящуржинський Х. Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма // КС. – 1896. – № 11.*
6. *Сумцов Н. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы // КС. – 1885. – № 3.*
7. *Стрижевский И. Свадьба в деревне // КС. – 1896. – № 3.*
8. *Рильський Ф. К изучению украинского народного мировозрения // КС. – 1890. – № 11.*
9. *Чернышев Н. К вопросу о парубоцтве как особой общественной группе // КС. – 1887. – № 11.*
10. *Сумцов. Н. Досветки и поседелки // КС. – 1886. – № 3.*
11. *Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // КС. – 1887. – № 6.*
12. *Левицький Н. Українські юмористи та шутники // КС. – 1890. – № 9.*
13. *Лучицкий И. Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии // КС. – 1901. – № 3.*
14. *Василенко М. Первые шаги по введению Положения 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии // КС. – № 3.*
15. *Личков Л. Новые течения в сервитутном праве // КС. – 1903. – № 9.*
16. *Падалка Л. Десятинщики Херсонской губернии // КС. – 1895. – № 9.*
17. *Венгрженовский С. Рабочие волы в Брацлавщине и их номенклатура // КС. – 1898. – № 7.*
18. *Милорадович В. Житье-бытье лубенского крестьянина // КС. – 1902. – № 4.*

Postolnyk I.V. The Ukrainian peasantry on the pages of «Kievskaya Starina» Journal (the end of the XIX cent.). Has been researched the historical significance of the science publications in the journal «Kievskaya starina» devoted to the history of the Ukrainian peasants in the late nineteenth – the early twentieth century.
Key words: journal, «Kievskaya starina», ethnographic studies, peasants, rituals

В. О. Волошенко

ПИТАННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АВТОРІВ «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ» (1882–1906) [1]

У статті розглядаються особливості інтерпретації питання селянської освіти часописом «Киевская старина». Аналізується ідейний фон сприйняття та відтворення проблеми в інтелектуальному середовищі видання та її значення у виявленні поширених уявлень про селянство.
Ключові слова: *селянська освіта, селяни, «Киевская старина», інтелектуальне середовище, національна ідентичність*

На перетині XIX–XX ст. нагромадження відмінностей у розумінні поняття «народ» йшло поруч із усвідомленням ролі «народної освіти» у модернізаційних процесах та ході витворення новочасних ідентичностей. Для представників «освіченого товариства» участь в опікуванні освітою «народу» (й передусім – селянства) ставала ознакою «народолюбства» та важливим компонентом ідейних побудов. Останнім часом у межах теми «народної освіти» активно досліджується проблема внеску представників різних соціальних груп до освітянської справи [2], з'явилась зацікавленість у з'ясуванні впливу освіти на селянське середовище [3], зокрема його відображення в суспільній думці [4]. Разом з тим, у руслі інтересу до теоретичних категорій, за допомогою яких «люди уявляють та пізнають свій світ» [5], актуалізується питання щодо ідей, в яких відтворювались особливості сприйняття селянської освіти й самого селянства представниками різних кіл «освіченого загалу».

На окрему увагу у цьому відношенні заслуговує інтелектуальне середовище, кристалізоване навколо визнаного центру українознавства – часопису «Киевская старина» (далі – «КС») [6]. Загальний огляд особливостей висвітлення у виданні питання «народної освіти» зроблений Н. Побірченко [7], хоч термін розглянуто дослідницею у значенні, наданому йому російською урядовою політикою XIX – початку XX ст. Проблема ж селянської освіти була окремим предметом, тим більше матеріали щодо неї розпорошені у виданні не лише за суто «освітянськими» розвідками, адже вона викликала інтерес не тільки з подієвого боку, а й з огляду на ідейне спрямування її сприйняття та відображення, на тлі чого оприявнювалися уявлення про селянство, поширені в інтелектуальному середовищі «КС».

Згадки про селянську освіту у виданні можна знайти у різних видах публікацій – наукових статтях, художніх творах, замітках, бібліографічних оглядах, передруках з інших видань, а значна кількість матеріалів засвідчувала суспільний інтерес до питання. Авторами були представники різних гуманітарних напрямів – фольклористи, історики, педагоги, суспільні діячі, частина яких належала до Старої громади. Втім, визнаний «культурницький» напрям часопису не означав домінування лише елементів просвітницької ідеології.

У «КС» темпоральний простір писань про селянську освіту означений нерівномірно. Поряд з побіжно окресленим розвитком освіти часів Київської Русі [8, 726], краще представлений період від XVII – до 60-х рр. XIX ст., причому окремо розглянуто процеси освіти селянства Лівобережжя («старої Малоросії») та Правобережжя («Південно-Західного краю»), окремі публікації стосувалися ситуації у Слобідській та Південній Україні. Найбільша частка матеріалів з цієї тематики присвячена висвітленню сучасного авторам «КС» становища. На початку XX ст. збільшилася кількість повідомлень щодо розвитку шкільної справи у Галичині – вони мали слугувати за приклад результатів праці національно свідомої інтелігенції серед «народу».

Характерним був і вибір сюжетів для розгляду. Суспільна значущість селянської освіти й усвідомлення низької ефективності ініціатив з її налагодження скеровували увагу дописувачів «КС» на висвітлення історії таких спроб, причому до фокусу уваги потрапляли зусилля піклувальників з «вищих прошарків», а селянство виступало їхнім пасивним об'єктом. На сторінках часопису вибудувано своєрідну ієрархію тих колективних та індивідуальних сил, що змагалися на полі селянської освіти та виявляли при цьому власні уявлення щодо селянства та його місця у суспільстві.

Ідеалізувалась роль української православної церкви та взаємодії різних верств суспільства в організації «народних» шкіл у Гетьманщині. Деякі автори вказали на розповсюдження у XVII–XVIII ст. таких шкіл, де, поміж інших, навчались діти козаків та посполитих [9, 483–484; 10, 189–192; 11, 5–12; 12, 490]. Становлення цієї «справжньої» «народної» освіти протиставлялося неефективній освітній системі, запровадженій російською імперською владою [13]. Крім цього, у межах інтелектуальної традиції українофілів 1860-х рр., українська церква підносилася на противагу «московській», що підкріплювало сформований стереотип імперського «духовного відомства». Критично висвітлювалась освітянська праця духовенства. Відзначалась застарілість освітніх програм, користолюбство священиків, використання ними незрозумілої для селян мови та небажання декого з них працювати для народу; перешкоджання церковного керівництва урядовим освітнім планам та зіткнення між цивільним та духовним відомствами, через контроль над селянською освітою, коли за оболонкою суперечок про «релігійно-моральне виховання», тривала боротьба за матеріальні фонди шкіл та кошти сільських громад [11, 18–20; 14, 14–17; 15, 245; 16, 14–20].

Позитивно оцінена праця на «користь народу» окремих просвітників з числа урядників, землевласників

та вихідців із шляхетного середовища у першій половині XIX ст. (до 60-х рр. включно). І. Павловський змалював діяльність О. Куракіна – «благородного мрійника-ідеаліста», «друга просвіти», «справедливого адміністратора», який намагався притягнути до справи «народної освіти» (тут – урядовий термін) місцевих чиновників, поміщиків та духовенство. У кількох статтях висвітлена освітянська діяльність інших землевласників, зокрема «друга людства», «доброго барина» з Херсонської губ. К. Рощахівського, «високоосвічених та гуманних» власників маєтків на Харківщині графів Шереметєвих, поміщика Канівського повіту П. Лопухіна. Хоч оцінено їх досить подібно та піднесено їхні просвітницькі ініціативи, втім, зазначено, приміром, що Рощахівський був прибічником тілесних покарань, а графи Шереметєви не любили, коли освічені й талановиті кріпаки намагалися викупитися з кріпацтва; Лопухіна ж просвітницькі діяння не врятували від подій Київської козаччини [17].

У «КС» йшлося й щодо поширення кола бажаючих «полегшити темному простолюдину шлях до загальнолюдського розвитку», особливо коли такі устремління з'явились у студентів, гімназистів, чиновників, офіцерів, дам [16, 30]. Так, 1860 р. «студенти поляки – уродженці Південно-Західного краю» взялись навчати грамоті хлопчиків з селянської прислуги, для яких хотіли бути «старшими братами», а не «панами, поміщиками» [15, 241–242]. Не всі приклади спроб «народолюбців» 1860-х рр. особисто навчати селян сприймались: неефективною визнана діяльність Н. Соханської-Кохановської – «ідеалістки вищої проби», яка і розорилася, і селянам не допомогла [18, 83–95]. Загалом позитивні характеристики освітянських ідей та практик вихідців з середовища землевласників фактично не переходять межі 60-х рр. XIX ст.

Поширеним було переконання, що до 1861 р. більшість поміщиків не бачили необхідності у навчанні селян. Той же І. Павловський відзначав і байдужість губернаторів до зачинань Куракіна, і не виправдані розрахунки на «просвічене й благе» піклування дворян про селян. На заклики генерал-губернатора до «культурного класу суспільства», сприяння обіцяли тільки два предводителі дворянства: «Це був час кріпосного права, коли про освіту кріпаків не тільки не думали, але вважали її зайвою і навіть шкідливою, що не відповідає самому стану кріпосних людей, в яких бачили тільки дарових робітників для поміщика». Та й у міністерській програмі 1803 р. відбились не лише просвітницькі ідеали, а й станові забобони: селян мали навчати читанню, письму, першим діям арифметики, закону Божому, а також знайомити з обов'язками до «Государя, начальства і ближнього» та з «правильним поняттям про речі» [11, 2–4,14–17,22–23].

Вияви соціальної зверхності фіксувались і щодо пізнішого періоду. Погляди землевласників зламу XIX–XX ст. ставали ілюстрацією конкурентної моделі мислення, хоча вони були неоднорідними. Приміром, розбіжності в уявленнях про зміст та форми селянської освіти серед представників «культурного класу» виявилися на засіданні Костянтиноградського комітету за потреби сільськогосподарської промисловості у 1902 р. У відповідь на пропозицію однієї з поміщиць розширити курс сільської школи до п'ятирічного і ввести загальноосвітню програму, роздалися «шаблонні фрази», що діти селян не закінчували й трьохрічного курсу. «Парадоксальна думка» про викладання у початкових школах природознавства, історії та географії викликала «веселість багатьох з членів». Увагу автора замітки привернула селянська репліка: «Слухайте сюди! Ми на повітові училища согласні, тепер каждий буде образованним, і по 50 коп. на відро водки согласні доплачувать, нехай тільки вони на образованіє ідуть. А що про школи казала бариня, то правда, – ми бачимо з наших школ нема образованія» [19, 167–168].

Оцінки ідейних опонентів дописувачами «КС» забарвлювались у соціальні та політичні відтінки. С. Єфремов, рецензуючи 1905 р. книжку С. Блонського, розкритикував станові та проімперські погляди автора. Блонський був наляканий тим, що «жахливе зростання пролетаріату є прямим наслідком насадження серед простого народу шкіл не відповідного типу». Посилаючись на «прагнення» селян, описав «бажаний» тип народних шкіл. За його уявленнями, селянин «не втратив усвідомлення, що визначений для нього Промислом Божим уділ полягає у тім, щоб на своїй рідній сільській ниві, у поті обличчя, їсти хліб свій». Стверджував, нібито для селян було важливо, щоб «голова, навчена *читати, писати і рахувати* (курсив С. Блонського – В. В.) не отуманилась вищими абстрактними знаннями». Відтак, запропонував передати всі школи у відання духовенства із введенням вивчення великоруського, малоруського та білоруського наріч – тоді «наступить впевненість у справжньому, а не здогадному (!) (позначка С. Єфремова – В. В.) тільки, родстві цих трьох народностей» [20, 5–7].

Л. Лічков, характеризуючи вислови землевласників Правобережжя на засіданнях комітетів щодо потреб сільськогосподарської промисловості, засвідчив гарне засвоєння ними понять офіційного стилю мовлення, оздобленого просвітницькою лексикою: «темна маса» селян потребувала введення загальної освіти та розповсюдження сільськогосподарських знань, об'єднання церковних і народних шкіл під міністерським керівництвом, підняття «розумового і морального розвитку населення». Однак, на думку Л. Лічкова, всі розмови про «вищу сільськогосподарську культуру», «підвищення розумового розвитку», підняття добробуту та зрівняння селян у правах з іншими станами грали «обслуговуючу» роль навколо питань «боротьби з ворогами сільського господарства», «охорони земельної власності» та забезпечення «твердого та розумного впливу на нерозумні маси, що потребують твердої влади», бо здатні на «всілякі хвилювання» [21, 18–26].

У часопису акцентовано роль на суспільному житті Правобережжя польських землевласників, католицького й уніатського духовенства. Асиміляційний вплив просвітницьких ідей польського зразка («польсько-уніатських», «панських») висвітлювався в руслі урядової (М. Чалий потребу боротьби з ними обґрунтовував «необхідністю посилення російського елементу у Південно-Західному краї, через освіту землеробського стану» [16, 487]) та українофільської (Б. Познанський писав, що в епоху «польсько-панських доносів» «хохлофільство» потрібне для «внутрішньої політики краю, як противага полонізму» [15, 249]; Я. Шульгін критикував заміну українських православних «народних» шкіл польськими [22]; Ю. Крижанівський – «встановлення суворого католицького режиму», зайняття сільських приходів уніатськими пасторами [23, 97–101]) риторики. Крім цього, скажімо, Ю. Крижанівський відзначав підтримку польськими освітянськими реформаторами кінця XVIII ст. ідеї рівності станів, але більш значущим для нього є те, що, розроблена ними, система навчання мала слугувати ідеї польського патріотизму. Сприймав це як намагання «зробити тіло й душу селянина якомога кращою машиною панських вигод та політичних видів Польщі», відмовляв реформаторам у співчутті до «пригнобленого та приниженого класу» [22, 442–

443,460,478]. Рядом авторів у польсько-українських взаєминах на Правобережжі та Галичині підкреслено польські «претензії на панство» над русинами-хлопами, сприйняття їх «бидлом» для чорної роботи, яке не потребує навчання [24].

Кліше «полонізму» використовувалось далеко не всіма авторами «КС». В. Доманицький із співчуттям описував підтримку польськими землевласниками та католицьким духовенством міністерських освітніх ініціатив 1803 р. та заснування ними шкіл для селян власним коштом. Загрозливішими йому здавались урядові намагання централізувати управління освітою, згідно «загальнодержавних інтересів», та плани русифікації [25, 31–35]. Зважаючи на цензурні обмеження, й В. Доманицький, й І. Павловський, нібито, й вітали «урядову турботу про насадження у Росії власне народної освіти», але при цьому описували наслідки заснування приходських шкіл без фінансування і кадрів, ставлячи під сумнів роль державного втручання в освітянські справи [11, 1–5; 25, 31]. Задовго до В. Доманицького перший редактор «КС» Ф. Лебединцев відзначав, що суспільна увага до шкільної справи у Північно-Західному краї активізувалася, завдяки «виявленим там політичним тенденціям польської партії», але постановка освітньої справи не відповідала ані політичним завданням, ані потребам населення. Організаційні методи тільки «профанували школу в очах народу» і «поляки» тут були ні до чого: єпархіальна влада зобов'язала священиків засновувати школи, не забезпечивши коштами та кадрами, а чиновники роз'їжджали по селах лише для з'ясування того, яку школу хочуть селяни – міністерську або церковно-приходську. Ф. Лебединцев жалкував, що власної ініціативи не мали сільські громади, у яких «надто багато пестунів, керівників та охоронців в особі ісправників, мирових посередників, священиків, поміщиків, волосних старшин та писарів; але що розпочинає один, тому рідко допомагає, але частіше перешкоджає інший» [8, 725,727–729].

Одним із уособлень наслідків асиміляційних впливів в описах авторів «КС» стали освічені вихідці з селянського середовища – управителі, волосні та сільські керманичі, писарі, а в деяких випадках і вчителі. Негативність їхнього образу замикалася соціальними характеристиками, вказувалось на їх «панські звички» та «панські концепції», намагання зашкодити селянській освіті або використати її з власною метою [26]. Так, С. Єфремов «розумову і моральну темноту» народу вбачав не у відсутності загальної просвіченості, а у нерозумінні селянами-«перевертнями» «власних інтересів», «презирстві до рідної обстановки, що є результатом горезвісного "обрусіння" і прилучення до лакейської цивілізації». Такого роду селян відносив до «куркулів» та «експлуататорів» [27, 110]. Для М. Чалого було важливим, щоб після навчання у селянських дітей зберігалися «і прив'язаність, і повага до свого середовища» [16, 32,38,46; 28, 487–490]. Створення такого образу не означало існування якоїсь стійкої неприязні до всіх представників цих прошарків – між «культурними конструкціями» та реальністю існувала різниця. Дописувачі видання «іншували» колишніх селян, які починали вести себе «по-панськи», але у житті могли товаришувати з такими особами. Той же М. Чалий у спогадах з приємністю згадував одного колегу, з яким навчався у Київському університеті, батько якого, ще будучи кріпаком, виучився, став управителем («відзначався чесністю та гуманним поводженням з селянами»), зумів викупити з кріпацтва синів і дати їм гарну освіту. Цей знайомий «забув про панську передню» – був завжди надушений, у рукавичках і лакових черевиках [29, 341–342]. У рубриці поточних новин можна зустріти відомості й про корисні пропозиції селянських земських гласних (серед них траплялися і старшини), й обговорення українського мовного питання на вчительських з'їздах. Як правило, ці згадки були свідченням популярності у «народі» тих ідей, які активно транслювалися через видання. На цьому тлі спеціально створений образ освічених селян тільки виразніше відтіняв уявлення дописувачів «КС» щодо бажаного змісту та наслідків селянського навчання.

Усвідомлення ролі навчання у формуванні національного самовизначення селян увиразнено в публікаціях про успіхи інтелігенції стосовно національної освіти селянства Галичини та боротьби за впровадження української мови до освітнього процесу в Наддніпрянській Україні. Підняття цих питань стало можливим завдяки послабленню цензурного тиску з кінця 1890-х рр. Мовна тема мала потужний імпульс і відразу опинилася під пильною увагою авторів і редакції. Найбільша кількість заміток (близько 30) прийшлась на революційні 1905–1906 рр., а 1906 р. у «КС» нарешті з'явилися повідомлення про видання українських «педагогічних книжок» [30]. Хоча до 1905 р. наголошувались культурні аспекти потреб освіти українською мовою й відкидались обвинувачення у «сепаратизмі», все ж з послабленням адміністративного тиску при розгляді освітнього питання, стали звучати політичні вимоги [31].

В обраних для друку матеріалах поставала історія та актуальний стан питання, з наголосом на поширенні кола громадських діячів та організацій, зацікавлених у його вирішенні. Відзначалось, що клопотання «про права народної мови» збуджувались особами та установами, що «близько знають потреби народу» й піклуються про підвищення освітнього рівня селян, заохочення їх до читання, зменшення рецидивів неписьменності та ліквідації розриву між дітьми, що навчались «по-панськи», та батьками з їх «мужицькою» мовою [15, 247; 19, 160–165; 32; 33]. Підкреслювалась увага до проблеми з боку самих селян [33; 34].

Отже, звернення до питання селянської освіти в інтелектуальному середовищі «КС» засновувалось на комплексі ідей, які здавались важливими для збудження суспільної свідомості й транслювання до культури. Риторика культивування благодійництва відносно селян набувала різних відтінків – просвітницькі константи поєднувались з ідеалами романтизму, націоналізму, соціального радикалізму. Навіть у період аполітичної культурницької діяльності оприявнювались націєтворчі стратегії. Усвідомлення асиміляційного потенціалу освіти зумовило підважування авторами видання просвітницької діяльності більшості представників російського православного, католицького й уніатського духовенства, російських урядників, польських землевласників. З погляду націєтворчих перспектив, всі вони представляли конкурентні проекти впливу на селянство: український етнос розглядався як основа для конструювання національної культури, а змагання за встановлення контролю над формами та змістом селянської освіти мало забезпечити укріплення російської (імперської), польської чи української ідентичності. Уособленням асиміляційних впливів стали «кар'єристи» з селянського середовища, які долучились до освіти російського зразку й потрапили до імперської владної системи. Образ «іншого» підкріплювався соціальними характеристиками. Разом з тим, низка просвітницьких ідей підтримувалась не тільки у середовищі «КС», а й у «іншованих» суспільних колах; спільним було й намагання обґрунтувати власні наміри та дії по-своєму інтерпретованими «бажаннями народу». Прагнення просвітити

селян супроводжувалось спробами конструювання образу «справжніх» освічених селян, згідно власних нормативних уявлень. Ставлення до проблем селянської освіти ставало своєрідним простором згуртування сил, уяскравлювало конкуренцію за право бути ексклюзивним речником селянства – представляти, захищати та «окультурювати» його.

1. *В основі статті – матеріали доповіді, виголошеної під час роботи Європейської центральної славістичної конференції «Історія, політика і культура в Східній Європі» (Перемишль, 9–10 липня 2012 р.).*
2. *Поліщук М.С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд іст. наук. – Донецьк, 1998; Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2010; та ін.*
3. *Михайлюк О.В. Вплив освіти новоєвропейського типу на культуру селянства України (початок XX ст.) // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9; Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007.*
4. *Портнова Т. Лихо з розуму: проблема впливу освіти на селянську культуру в українській суспільній думці другої половини XIX ст. // Український селянин. – Черкаси, 2010. – Вип. 12.*
5. *Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – М., 1998.*
6. *Див історіогр. огляди: Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005; Тиховліс І.О. До історіографії часопису «Киевская старина» // Вісник Дніпропетровського університету. – Історія та археологія. – 2008. – № 16.*
7. *Побірченко Н.С. Проблема освіти на сторінках журналу «Киевская старина» (1882–1906). – К., 2000.*
8. *К. Ц. [Лебединцев Ф.] Движение народного образования в Юго-Западном крае // Киевская старина (далі – КС). – 1884. – № 8.*
9. *Левицкий О. Очерки народной жизни Малороссии во второй половине XVII ст. // КС. – 1901. – № 12.*
10. *Житецкий П. Странствующие школьники в старинной Малороссии // КС. – 1892. – № 2.*
11. *Павловский И.Ф. Приходские школы в Малороссии и причины их уничтожения // КС. – 1904. – № 1.*
12. *Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // КС. – 1890. – № 6.*
13. *На сьогодні переглядається і ефективність тодішньої освітянської урядової політики, і роль церкви та поміщиків. Див., напр.: Крижанівська О.О. Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол.: О. Реєнт та ін. – К., 2011. – Вип. XIX.*
14. *Китицын П. К вопросу о школах в Малороссии в начале 19 века // КС. – 1904. – № 7–8.*
15. *П-ский Борис [Познанський Б.]. Воспоминание из недалекого прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) // КС. – 1885. – № 2.*
16. *Чалый М. Очерки народной жизни (1863 год) // КС. – 1897. – № 7–8.*
17. *А. Р. [Русов О.О.] [Передмова] Мемуары К. А. Рощаховского времени освобождения крестьян // КС. – 1887. – № 6–7; Подвысоцкий Н. Село Сахновка Каневского уезда и кн. П. П. Лопухин (отрывок из моих воспоминаний) // КС. – 1897. – № 7–8; Из недавнего прошлого Слободской Украины // КС. – 1896. – № 4.*
18. *Кудринский Ф.А. Неудачные предприятия народолюбки // КС. – 1900. – № 10.*
19. *М-ский Ф. [Матушевський Ф.] Вопросы о народном просвещении в комитетах о нуждах сельскохозяйственной промышленности // КС. – 1902. – № 12.*
20. *С. Е. [Єфремов С.] Блонский С. А. Народные школы с малорусским языком // КС. – 1905. – № 7–8.*
21. *Л. С. Л. [Лічков Л.] Итоги занятий Комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности // КС. – 1903. – № 4.*
22. *[Крыжановский Ю.] Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов // КС. – 1882. – № 2; № 3.*
23. *Шульгин Я.Н. Несколько данных о школах в правобережной Украине в половине XVIII в. // КС. – 1891. – № 7.*
24. *Див.: Мациевич Л. Поляки и русины (К истории их бытовых отношений) // КС. – 1882. – № 2; От редакции. Несколько слов г. Корзону // КС. – 1893. – № 1; Мирон. [Франко І.] К истории просвещения в Галиции // КС. – 1893. – № 10; Ефремов С. В борьбе за просвещение // КС. – 1902. – № 2.*
25. *[Доманицький В.] Приходские фундушевые училища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания // КС. – 1901. – № 1.*
26. *Див.: Волошенко В. Образ освіченого селянина у репрезентації часопису «Кіевская старина» // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: Зб. наук. пр. – Д., 2012.*
27. *Ефремов С. Бытописатель пореформенной Украины // КС. – 1905. – № 1.*
28. *Чалый М. Очерки народной жизни (1863 год) // КС. – 1897. – № 6.*
29. *Воспоминания М.К.Чалого // КС. – 1894. – № 12.*
30. *«Читанка» Хуторного // КС. – 1906. – № 2.*
31. *Заявление народных учителей // КС. – 1905. – № 11/12; Самітний Гр. [Коваленко Г.] У «просвітян» в Одесі // КС. – 1906. – № 3/4; Українське товариство «Просвіта» в Кам'янці // КС. – 1906. – № 3/4.*
32. *Шафранов П. К истории народного образования в южнорусских губерниях // КС. – 1902. – № 11; Народный язык в народной книге // КС. – 1902. – № 6; О. Л. [Левицький О.] Неосуществленный проект Общества распространения сельскохозяйственных знаний в Малороссии // КС. – 1903. – № 2; Капитальный вопрос в школьном деле // КС. – 1901. – № 2; Народный язык в начальной школе // КС. – 1903. – № 3; Доклад об изменении правил по изданию и распространению народных популярных книг на малорусском языке // КС. – 1904. – № 12; Доклад П.А.Зеленого по вопросу о нуждах народного образования // КС. – 1905. – № 1; та ін.*
33. *Л. Ж. Хочет ли народ учиться на малорусском языке? // КС. – 1905. – № 7–8.*
34. *Крестьянский доклад // КС. – 1903. – № 9.*

Voloshenko V.O. Peasants' education by the authors of «Kievskaia starina» (the 1882–1906th). The article is dedicated to the peculiarities of the interpretation the peasants' education question in the journal «Kievskaia starina». The author analyses the ideological background of the perception and reproduction of the issue in the intellectual environment of the journal and its importtance in the detection of the common impression about the peasantry.
Key words: education of the peasants, the peasants, «Kievskaia starina», intellectual environment, national identity

Ю. М. Михайлюк

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ЗНАТІ У ВИСВІТЛЕННІ ДМИТРА ІЛОВАЙСЬКОГО

У статті представлено трактування Д. Іловайським цілей, змісту і результатів політичної активності литовсько-руського вельможного стану в другій половині XIV–XV ст., яку дослідник позиціонував у ракурсі боротьби за державну самобутність ВКЛ.
***Ключові слова**: Д. Іловайський, литовсько-руська знать, політична активність*

Вагоме місце серед досліджень суспільно-політичних відносин на східнослов'янських теренах доби середньовіччя належить відомому російському історику

консервативно-монархічного спрямування Дмитру Івановичу Іловайському (1832–1920). На окрему увагу заслуговує висвітлення ним соціально-політичних аспектів історії Великого князівства Литовського (ВКЛ). Попри те, що дослідники неодноразово зверталися до аналізу його наукової спадщини [1–6], окреслена проблема поки ще не стала предметом спеціального дослідження. Відтак, метою публікації є аналіз поглядів Д. Іловайського щодо цілей, змісту і результатів політичної активності вельможного стану ВКЛ у другій половині XIV – XV ст.

Найповніше суспільно-політичну історію ВКЛ історик виклав у 5-томній «Історії Росії», передусім у 2-му («Московско-литовский период или собиратели Руси») [7] та 3-му («Московско-царский период») томах [8]. Ці видання й становлять джерельну базу дослідження.

Д. Іловайський розцінював руську складову населення ВКЛ як важливий елемент державного і суспільного розвитку. Про це свідчить зокрема найменування держави – «Литовсько-Руське князівство», «Литовська Русь», «Слов'яно-Литовська держава», узагальнене іменування регіону «Західна Русь» [7, 55,209; 8, 77]. Столицю ВКЛ – Вільно – історик характеризує як «напівруську, напівлитовську» [7, 354]. Він наголошував, що на етапі «об'єднання литовсько-руських областей» литовські князі й держава загалом потрапили під «рішучий» руський вплив. Передусім це стосувалося військової справи, титулування князів (як приклад, наводив Гедиміна, який, іменуючись великим князем Литви і Жмуді, володів ще й титулом великого князя руського), встановлення родинних зв'язків, сповідування й поширення православ'я, «обрусіння» литовської династії [7, 56–57,62,81]. Однак із прийняттям Кревської унії та покатоличенням Литви, ситуація суттєво змінилася, через посилення впливів поляків. Причому «польська народність», ставши на шлях об'єднання з Литовською державою, «швидко піднялася на ступінь могутньої держави в східній половині Європи і здобула важливий вплив на її подальшу долю» [7, 171–172].

Д. Іловайський цілком усвідомлював, що на перешкоді негайного об'єднання ВКЛ та Корони в той час стояли представники правлячої еліти, передусім, князі з династії Гедиміновичів та удільні князі на Волині та Поліссі. Позаяк різкі кроки, в задекларованому Кревською унією об'єднавчому процесі, загрожували «заколотами і смутами» князів, виходом із ситуації, на його думку, мала бути поступова ліквідація удільної системи ВКЛ [7, 172–173].

Однак інструментом реалізації такого проекту якраз став один із удільних князів, а з 1392 р. – великий князь литовський Вітовт. Саме на це натякав дослідник, аналізуючи його діяльність стосовно ліквідації удільних князівств та централізації держави [7, 178–179]. Хоч у розумінні Д. Іловайського, це був радше збіг обставин, аніж прагнення князя до об'єднання з Польщею. Адже Вітовт, будучи фактично самостійним правителем, насамперед переймався «васальними стосунками до Польської корони», зумовленими угодами з Ягайлом (особливо Городельською унією 1413 рр.) і «не передбачав великого добра від унії з такою державою» [7, 209,217]. Дослідник вважав, що під впливом Вітовта литовсько-руська знать сформувала чітке усвідомлення перспективності розвитку ВКЛ винятково як незалежної держави. Відтак, передбачення можливого опору боярства, «звиклого в школі Вітовта цінувати самостійність своєї держави», вбачалося ним одним із головних чинників, що завадили об'єднанню Литви і Польщі після смерті Вітовта [7, 262].

Кончина князя, за словами Д. Іловайського, позбавила Західну Русь «власного політичного осердя», внесла невизначеність у життя суспільства. Натомість вокняжіння Свидригайла у ВКЛ було сприйнято схвально передусім руським населенням, що пояснювалося дослідником дуалістично. Не сприймаючи польсько-литовську унію, мешканці «руських областей» виявили готовність підтримати нового лідера в боротьбі за політичну самобутність, збереження православної релігії та майнові права. Водночас дослідник вказував і на меркантильні інтереси знаті, маніпулюючи якими, Свидригайло здобув високий авторитет. Сюди дослідник зараховував формування оточення князя переважно з руських вельмож, щедре дарування їм земель і подарунків, просте й безпосереднє ставлення до них [7, 267]. Попри це, він наголошував, що в громадянській війні 1432–1440 рр., яка вибухнула між Свидригайлом та Сигізмундом Кейстутовичем, на боці першого найактивнішу участь брало населення білоруських і українських земель. Особливо виділяв успішну боротьбу проти поляків воєвод Михайла на Київщині, Олександра Носа у Волинській та Федора Острозького в Подільській землях [7, 269]. Втім, невдовзі прихильність русько-православного люду до Свидригайла стала спадати. Д. Іловайський мотивував це неприйняттям маніпуляції князем ідеєю церковної унії, в процесі пошуку покровительства папи римського, неспроможністю в реалізації планів, крутим норовом і жорстокістю [7, 270]. Приміром, останнє, послугувало ймовірною причиною втрати Свидригайлом одного з найближчих і найхоробріших прибічників – князя Федора Острозького. Щоправда, історик не відкидав і той факт, що вельможу до такого кроку підштовхнули розпорядження польського короля про толерантне ставлення до православної церкви та рішення про зрівняння в правах руської та польської шляхти. Він припускав, що подібні, за його словами, «обманливі постанови», з метою залучити на свій бік населення Поділля і Волині, подіяли на ту категорію «дворянства», котра вагалася, «куди примкнути посеред важких і заплутаних обставин того часу».

Незважаючи на це, навіть після поразки під Вількомиром (1435 р.), де полягло чимало князів і бояр, населення Поділля, Київщини та Волині продовжувало підтримувати Свидригайла [7, 271]. Хоч, зрештою, війна завершилася його поразкою, Д. Іловайський переконував, що ідея збереження власної «політичної самобутності» продовжувала панувати в устремліннях як руських, так і власне литовських князів і бояр. Напруга не була ліквідована й її підігрівали, крім неприйняття соціальними верхами «васальних, принижених взаємин, в яких новий правитель став до польського уряду», ще й жорстокі переслідування Сигізмундом противників. Із тверджень дослідника також напрошується висновок, що, взявшись «наближати до себе людей незнатного походження, роздаючи їм земські уряди й помістя, відібрані в опальних князів і бояр», князь по суті вдався до формування нової соціальної опори своєї влади [7, 272].

Таким чином, за логікою суджень Д. Іловайського, в умовах протистояння між Свидригайлом та Сигізмундом, соціальне середовище ВКЛ розділилось на три групи. Першу становили прихильники Свидригайла та політичної самостійності ВКЛ із числа князів і бояр, більшість із яких були руського походження. Другу – прибічники Сигізмунда з пропольською орієнтацією, чиє число поповнювалося представниками кіл «незнатного походження» і за це вони здобували землі та посади. Третю – ті, хто певний час не міг визначитися до кого примкнути. Оскільки ж мали місце переходи з

однієї групи до іншої, про масову частку представників однієї з них, автор не висловив припущень.

Невдоволення політикою Сигізмунда Кейстутовича спричинило таємну змову, натхненниками якої історик називає вельмож і високопосадовців – князя Івана Чарторийського, віленського воєводу Довгерда та трокського воєводу Лелюша. Наслідком цього заколоту й стало вбивство боярином Скобейком великого князя в березні 1440 р. [7, 273].

У питанні визначення наступного володаря ВКЛ Д. Іловайський головною роллю наділив знову знатних посадовців, зокрема литовського маршалка М. Радзівіла, смоленського намісника Гаштольда, жмудського намісника Кезгайла, віленського старосту М. Немировича та ін. Саме вони прийняли рішення визнати правонаступником на литовський престол юного сина Ягайла – Казимира. У їхній ініціативі дослідник виявив корисливі причини. Мовляв, запрошуючи Казимира на престол, вельможі сподівалися «виховати його у звичаях країни», а до того часу управляти державою самотужки. Важливішим однак, на його думку, було те, що їхній вибір, з одного боку, посилював союз із Польщею, а з іншого – ВКЛ здобувало самостійного, не зв'язаного напряму з нею правителя. У реалізації цього плану історик показав литовського-руських вельмож цілеспрямованими і напористими, котрі докладали всіх зусиль і таки домоглися проголошення Казимира великим князем литовським [7, 274–275].

Д. Іловайський зазначав, що на початку свого князювання Казимир Ягайлович зіткнувся з чималими труднощами, передусім, визнання його з боку суперників, підтриманих поляками – князів Свидригайла Ольгердовича та Михайла Сигізмундовича, а також певних регіонів держави, що зокрема виявилося в повстаннях у Жмуді та Смоленську [7, 275]. Так, після смерті великого князя Сигізмунда, смоленський воєвода А. Сакович поставив міщанам вимогу присягнути на визнання своїм правителем того, кого виберуть великим князем у Вільно литовські князі й бояри, а його признати своїм воєводою, до розпорядження зі столиці. Таку присягу дали смоленський єпископ, бояри та «мєстичі» (категорія міщан, що володіли магдебурзьким правом). Натомість «чорні люди» (насамперед, ремісники) підняли збройне повстання проти воєводи та його прибічників, змусивши їх покинути місто. Причиною такого виступу Д. Іловайський називав «пам'ять про стару самобутність і нелюбов до литовського панування». Смоленці запросили на князювання Ольгердового внука Юрія Лугвеневича, який «став княжити самостійно і незалежно». Лише з другої спроби, восени 1442 р. литовцям удалося підкорити Смоленськ [7, 277]. Подальшу стабілізацію політичної ситуації у державі історик пов'язує з успішною діяльністю І. Гаштольда, який очолював «раду вельмож» (пани-рада) при великому князеві.

Надалі литовсько-руські вельможі ще з більшою силою стали вболівати за ідею збереження «вітчизняної самобутності», а православне духовенство – протистояти католицькому впливу. На думу історика, це була реакція на прагнення поляків зміцнити унію з Литвою (після смерті короля Владислава III Ягайловича 1444 р.), шляхом обрання на королівський престол литовського князя Казимира Ягайловича. Тому литовсько-руська еліта два роки своїми навіюваннями стримувала великого князя від корони. Однак під тиском обставин, 1447 р. коронація все ж таки відбулася. Та це не зупинило князів і бояр, тому вони на ряді наступних сеймів у бурхливих дебатах упевнено протистояли прагненню поляків перетворити литовсько-руські землі на провінцію Корони, «гаряче відстоювали цілісність своєї держави і вимагали повернення тих волинських і подільських міст, котрі були захоплені поляками». Вони також вимагали вилучити з акту Городельської унії положення про вічне приєднання Литви до Польщі, мотивуючи це внесенням його в документ без відома литовців та поганим розумінням латиномовного змісту відповідного тексту [7, 278–280].

Характеризуючи позицію литовсько-руських вельмож стосовно територіальних претензій з польського боку, історик подав її як категорично непоступливу. Відповідно точка кипіння в суперечках, за його оцінкою, була наскільки великою, що протистояння між сторонами мало не досягло максимального рівня жорстокості. На підтвердження цього він навів наступні події. По смерті волинського князя Свидригайла 1452 р., радикально налаштоване коло польської шляхти виношувало ідею військового походу на Луцьк, з метою захоплення Волині. Задум не знайшов одностайної підтримки й не був реалізований. Інший випадок автор подав на основі літописних даних. Поляки вирішили покарати своїх опонентів за вперту незговірливість шляхом змови: скликати литовсько-руських вельмож на сейм і там підступно усіх перебити. Щоправда змову було викрито, а ряд представників литовської знаті, за словами Д. Іловайського, «відіслали польським родам запозичені у них герби і стали скріплювати свої грамоти старими печатками» [7, 282].

Дослідник досить критично оцінював наслідки постійних конфліктів між польськими та литовсько-руськими вельможами. Адже така ворожнеча мала негативний вплив передусім на врегулювання проблем у міжнародних стосунках та подолання зовнішніх загроз. Останні були особливо згубними для українських земель, які страждали від систематичних татарських нападів. Також литовсько-руська опозиція, незважаючи на політичну унію та єдиного для ВКЛ і Польщі правителя, фактично усунулася від участі у війні останньої з Тевтонським орденом за Пруссію.

Водночас і в стані політичної еліти ВКЛ Д. Іловайський не бачив повної єдності. У її середовищі за часів Казимира він виокремив три коаліції. Першу становив пропольський блок або, згідно дослідника, «польсько-королівська партія», очолювана торкським воєводою боярином Монивидом. Другу – литовська опозиція до Польщі, а її прихильники на литовських теренах. Третю представляла «партія власне руська і православна», яка концентрувалася навколо київського князя Семена Олельковича [7, 283–284]. Із цієї логіки видно, що останню він розглядав не як суто ситуативну, а вважав дієвою силою у відстоюванні державних інтересів руських земель і ВКЛ загалом. Адже саме зусиллями «руської князівсько-боярської партії» було відроджене удільне Київське князівство. Після утвердження Казимира на польському престолі, її представники неодноразово вимагали від нього або постійно мешкати у ВКЛ, або призначити сюди намісника, прямо вказуючи на київського князя Семена Олельковича. Якраз останні ініціативи й активність у прагненні їх реалізувати, на думку дослідника, спричинили рішення польського короля «нанести удар руській партії і припинити існування окремого Київського уділу» [7, 285–287].

Відому в історії «змову князів» 1481 р. Д. Іловайський розглядав як прямий наслідок політики Казимира IV у напрямі централізації влади, шляхом ліквідації удільних князівств і ставлення там своїх намісників та воєвод. Натомість удільні князі південно-західних руських земель, не бажаючи «покірливо поступитися місцем єдинодержавному порядку», організували змову на чолі з Михайлом Олельковичем, Федором Бєльсь-

ким та Іваном Гольшанським. Дослідник вказував на неясність у цілях і намірах змовників, навівши дві версії. Згідно першої, вони планували усунути від влади Казимира, а великокняжий престол передати Михайлу Олельковичу. За іншою – змовники хотіли заволодіти деякими східними областями ВКЛ і разом з ними перейти під руку великого князя московського. Так чи інакше, але змова не вдалася, оскільки була викрита. Водночас Д. Іловайський резюмував, що «удільній системі в Литовській Русі завдано тяжкого удару, від якого вона уже не оправилась». Про небагатьох дрібних удільних руських князів зауважив, що деякі перейшли у московське підданство, а решта вже не становила загрозу для політичної єдності ВКЛ, охоче приймаючи «честь великокняжих намісників у містах і користуються відповідними доходами» [7, 287–288]. Так, автор фактично означив зведення нанівець на цьому етапі руської опозиції у ВКЛ.

Таким чином, політичну активність вельможного стану Д. Іловайський позиціонував, передусім, у ракурсі боротьби за державну самобутність ВКЛ. Литовсько-руська знать до 40-х рр. XIV ст. подається ним як монолітна сила у протистоянні польським впливам та покатоличенню. Натомість в епоху Казимира IV дослідник засвідчив поділ політичної еліти на кілька коаліцій. Одну з них – «руську князівсько-боярську партію» – дослідник трактував як поборника ідеї збереження автономії південно-руських земель у складі ВКЛ.

1. *Чекурин Л.В. Русский историк Д. И. Иловайский. Опыт биобиблиографического исследования. – Рязань, 2002.*
2. *Чекурин Л.В. Без гнева и пристрастия: личность и судьба русского историка Д. И. Иловайского. – Рязань, 2009.*
3. *Бабич И.В. О Д. И. Иловайском и его учебниках // Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории: В 2 ч. – М., 1992. – Ч. 1.*
4. *Багдасарян В.Э. Иловайский Дмитрий Иванович // Общественная мысль России XVIII – начала XX века: Энциклопедия. – М., 2005.*
5. *Дурновцев В.И., Бачинин А.Н. Ученый грызун: Д. И. Иловайский // Историки России. XVIII – начала XX века. – М., 1996.*
6. *Иванов А. «Смерти я не страшусь» Дмитрий Иванович Иловайский (1832–1920) // Русская линия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rusk.ru.*
7. *Иловайский Д. История России. – Т. 2: Московско-литовский период или собиратели Руси. – М., 1896.*
8. *Иловайский Д. История России. – Т. 3: Московско-царский период. – М., 1890.*

Mykhailiuk Yu.M. The political activity of the lithuanian-russian notables by Dmitriy Ilovaysky. In the article is presented the D. Ilovaysky interpretation of the aims, maintenance and results of the lithuanian-russian notables political activity in the second half of the XIV–XV cent., described by the researcher as the fight for the state originality of the Lithuanian Great Duchy.

Key words: D. Ilovaysky, lithuanian-russian notables, political activity

Л. Л. Гончаренко

НІМЕЦЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ОТТО фон БІСМАРКА

У статті аналізується стан вивчення німецькими науковцями колоніальної політики Німеччини часів правління О. Бісмарка. Надається інформаційне забезпечення для подальших розробок німецького колоніалізму. Визначені існуючі позиції та оцінки дослідників колоніальної політики Німеччини часів правління О. Бісмарка.

***Ключові слова**: Німеччина, колоніальна політика, Отто фон Бісмарк, канцлер, історіографія*

Історія колоніалізму належить до вельми актуальних тем, що розробляються у світовій історіографії. Незважаючи на те, що, з розпадом колоніальної системи, це питання, здавалося б, утратило «прикладне» значення, інтерес до нього не згасає. Щорічно виходить чимало статей і монографій, присвячених цій проблематиці. Цьому сприяє відкриття доступу до раніше секретних архівних матеріалів, а також публікація нових документів особистого характеру, що висвітлюють події, які впливали на становлення сучасної політичної мапи світу. Тільки останніми роками, за умов значних змін у світі та через привернення уваги міжнародної співтовариства до поняття «глобалізму», стала зрозумілою необхідність зміни підходів до вивчення історії міжнародних відносин. Отже, виникає необхідність знову повернутися до вивчення явища колоніалізму, в тому числі й німецького.

Одним із аспектів, що заслуговує на особливу увагу вчених, є роль видатних особистостей у розбудові світової колоніальної системи. До них безперечно належить і Отто фон Бісмарк. Історичний шлях, який Німеччина пройшла під його керівництвом, може слугувати взірцем для будь-якої держави, а з його ім'ям неподільно пов'язані важливі німецькі та загальноєвропейські події кінця XIX ст. Одним із таких явищ була колоніальна експансія Німеччини в 1880-х рр. Необхідність же наукового дослідження впливу О. Бісмарка на колоніальну політику Німеччини в 80-х рр. XIX ст. зумовлена тим, що це питання недостатньо досліджене у світовій і вітчизняній історичній науці.

Німецька історіографія колоніальної політики Берліну численна та ґрунтовна, а діяльність О. Бісмарка на різних етапах розвитку імперії постійно привертала увагу дослідників. Хоча до початку Першої світової війни німецькі історики зверталися до її вивчення, в основному, з метою популяризації ідеї «розширення життєвого простору». У цей час єдиною серйозною працею стала «Історія німецької колоніальної політики» А. Циммермана, опублікована 1914 р., автор якої прагнув виправдати колоніальну експансію Другого Рейху [1]. У 1920 – на початку 30-х рр. стабільність інтересу до колоніалізму зумовлювалася реваншистськими настроями, що панували після підписання Версальського мирного договору 1919 р., який німці розцінювали як «версальський диктат», що призвів до занепаду імперії.

На це впливало і важке становище німців у колишніх колоніях, а також поява в Англії та Франції документальних видань викривального характеру. Такі публікації були засновані на реальних фактах, хоч іноді й на вигадках. Розкриваючи найбільш негативні сторони німецького колоніалізму й епатуючи читача реаліями колоніального побуту, автори таких робіт переслідували цілком зрозумілу мету – сприяти легітимації колоніальних надбань країн Антанти, зроблених за рахунок Німеччини. У цих обставинах подолання «почуття провини» німецької нації перетворилося на професійне завдання істориків та письменників. Історична наука і публіцистика поєдналися: історики зверталися до актуальної теми, а публіцисти шукали в історії минулого аргументи для пропаганди ідеї колоніального реваншу. Зокрема це відобразилося в працях Ф. Валентина, В. Віндельбанда, Г. Шпельмейєра, М. Хагена, Г. Хальгартена, Г. Янцена та ін. [2–7].

Характерною для цього періоду була і фундаментальна монографія М. Хагена «Колоніальна політика Бісмарка» (1923 р.), в якій висвітлені мотиви, рушійні сили та суперечливість політики Другого Рейху, розглянуті розбіжності колоніальних теорій і практичних результатів, їхнє втілення в життя. Співвідношення європейської і колоніальної політики М. Хаген трактував у контексті вибору Німеччиною зовнішньополітичних пріоритетів. Дослідник також стисло проаналізував

еволюцію поглядів канцлера у колоніальному питанні. Треба зазначити, що робота була не позбавлена упередженості, а її автор залишав поза увагою проблемні моменти, намагаючись показати політику О. Бісмарка винятково в позитивному ракурсі.

Ще одним прикладом робіт тих часів, що заслуговують на особливу увагу, є книга Г. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 року. Соціологічне дослідження німецької зовнішньої політики до Першої світової війни» [6]. Він значно розширив теоретичний і конкретно-історичний аналіз, за рахунок ретельного розгляду діяльності фінансових та промислових угруповань, їх зв'язків з урядом О. Бісмарка. Ця робота виявилася корисною для розуміння контексту, в якому розгорталася діяльність рейхсканцлера. Г. Хальгартен всебічно досліджував проблеми, пов'язані з місцем колоніальної політики у зовнішньополітичному курсі Німеччини, а результати проектував на підсумки Першої світової війни. Серед інших праць, варта також уваги студія Г. Янцена «Східна Африка в англо-німецькій політиці 1884–1890 рр.», де розглядаються переважно дипломатичні аспекти діяльності уряду О. Бісмарка і його взаємини з Англією у колоніальних питаннях [7].

Зусилля німецьких авторів щодо доведення необхідності перегляду умов Версальського мирного договору і повернення Німеччині її колишніх колоній досягло помітної активності в період панування нацизму. З авторів, які писали на цю тему в роки нацистської диктатури, необхідно відзначити насамперед В. Віндельбанда [3]. Зрозуміло, що він позитивно оцінював колоніальну політику рейхсканцлера, доводячи його суто миролюбні цілі у проведенні цієї політики.

Закінчення Другої світової війни, яке, здавалося, мало відкрити нові перспективи для об'єктивного вивчення цієї проблематики, не позбавило світову історіографію політико-ідеологічного забарвлення. У ній і надалі зберігалися тенденційні підходи, які потрібно враховувати під час її опрацювання. Західнонімецька історіографія продовжувала або схвалювати колоніальну експансію (у рамках поширених упродовж 1950-х рр. робіт істориків «консервативного» напряму, наприклад, В. Ріхтера), або ухилятися від її оцінки, як це найчастіше робилося представниками «ліберального» кола (М. Герінг, С. Цехлін, Х. Кобер, Г.-У. Велер та ін.) [8–12]. Деякі з них намагалися розробляти «особливі» підходи, що загалом применшували місце та значення колоніальної політики. Так, представник ліберального напряму В. Ріхтер у праці «Бісмарк», опублікованій 1962 р., підкреслював, що колоніальна політика була для рейхсканцлера лише інструментом [8]. У дослідженні Г.-У. Велера «Бісмарк і імперіалізм» [12] доводилася теза, що колоніальна експансія проводилася з метою виведення промисловості з глибокої депресії 80-х рр. XIX ст. Крім того, на думку О. Бісмарка, колоніальний ажіотаж повинен був відвернути населення від внутрішньополітичних проблем в країні.

Щоправда до істориків ліберального напряму, зазвичай, зараховують Ф. Фішера [13] та ін. дослідників, які намагалися давати об'єктивну оцінку колоніальної політики і ролі О. Бісмарка в її формуванні та здійсненні. Однак можна погодитися з оцінкою провідного українського дослідника німецького колоніалізму С. Трояна [14, 20], що в цьому вони мало відійшли від підходу, розробленого Г. Хальгартеном, згадуваним уже вище. Деякі мотиви, зокрема елементи теорії імперіалізму, свідчать про схожість думок цих учених і висновків, які робилися в рамках марксистської історіографії, оцінки котрої загалом відповідали духу робіт, опублікованих радянськими, а пізніше – російськими та українськими вченими. З них можна виокремити праці Ю. Кучинського, М. Нуссбаума та Г. Штоккера, які мали вплив не тільки на німецьку, а й на російську радянську історіографію [15–19]. Зокрема вони підтримали, розпочату істориками ліберального напряму, дискусію навколо питання категоріального визначення політики, започаткованої в часи Другого Рейху. Теоретичні дослідження стосувалися вивчення базисних проблем історії німецького капіталізму, що допомогло встановити закономірність і особливість процесу становлення німецької колоніальної ідеї. Водночас ці студії підготували основу для написання історії окремих німецьких колоній – Східної та Південно-Західної Африки, Камеруну, Того.

Видання у 1977 р. колективної праці «Натиск на Африку» стало значною подією наукового життя [265]. У науковий обіг були введені нові історичні джерела, традиційне суспільство континенту піддалося, хоч і недостатньо повному, але все-таки досить докладному вивченню. Німецькі історики розробили періодизацію німецької колоніальної політики в Африці, всебічно проаналізували колоніальну економіку, зокрема регіональні особливості та вплив на відносини з традиційним суспільством. Сутність колоніальної політики розглядалася через конфлікт між колонізаторами-німцями і традиційним суспільством Африки. Хоча у цій роботі враховувалися результати дослідження німецького колоніалізму, зроблені в 1940–70-х рр. радянською історіографією, а отже, вона певною мірою має похідний від неї характер.

Останнім часом з'явилися нові роботи, які мають неабияку наукову цінність. Серед них слід згадати праці Х. Грюндера («Історія європейської експансії. Від дослідників та конкістадорів до колоніалізму» й «Історія німецьких колоній»), Ю. Цімеррера («Геноцид в Німецькій Південно-Східній Африці і наслідки колоніальної війни в Намібії (1904–1908)»), Й. Шілдкнехта («Бісмарк. Південно-Західна Африка та конференція з Конго») та ін. [21–24]. Згадані праці свідчать про поступове звільнення німецької історичної науки від ідеологічної упередженості та виступають ознакою збереження наукового інтересу до цієї проблематики.

Таким чином, аналіз німецької історіографії колоніальної політики О. Бісмарка доводить, що, незважаючи на активне вивчення питань колоніалізму, ще досі лишаються малодослідженими деякі «білі плями» історії колоніальної політики Другого Рейху, що, відповідно, вимагає подальшого комплексного студіювання цієї тематики. Одним із таких аспектів є з'ясування безпосередньої ролі О. Бісмарка в колоніальній політиці Німеччини впродовж 1884–1890 рр.

1. *Zimmermann A. Geschichte der deutschen Kolonialpolitik. – Berlin, 1914.*
2. *Valentin V. Deutschlands Außenpolitik von Bismarcks Abgang bis zum Weltkriege. – Berlin, 1921.*
3. *Windelband W. Bismarck und die europäischen Großmächte 1879–1885. – Essen, 1940.*
4. *Spellmayer H. Deutsche Kolonialpolitik im Reichstage. – Stuttgart, 1931.*
5. *Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik. – Stuttgart, 1923.*
6. *Хальгартен Г. Империализм до 1914 г. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны / Пер. с нем. – М., 1961.*
7. *Jantzen G. Ostafrika in der deutschen-englischen Politik. 1884–1890. – Hamburg, 1934.*
8. *Richter W. Bismarck. – Frankfurt a Main, 1962.*
9. *Göhring M. Bismarcks Erben 1890–1945. Deutschlands Weg von Wilhelm II bis Adolf Hitler. – Wiesbaden, 1959.*
10. *Zechlin E. Bismarck und die Grundlegung der deutschen Großmach. – Stuttgart, 1960.*

11. Kober H. Studien zur Rechtsanschauung Bismarck. – Tübingen, 1961.
12. Wehler H.-U. Bismarck und der Imperialismus. – Köln; Berlin, 1969.
13. Fischer F. Griff nach der Weltmacht Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland. – Düsseldorf, 1967.
14. Троян С.С., Троян П.С. Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.). – Рівне, 2011.
15. Kuczynski J. Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. – Berlin, 1962. – Bd. 3: Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1871 bis 1900.
16. Kuszynski J. Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus: ³n 2 Bde. – Berlin, 1950. – Bd. I: Monopole und Unternehmerverbände.
17. Kuszynski J. Studien zur Geschichte... – Bd. II: Propagandaorganisationen des Monopolkapitals.
18. Nussbaum M. Vom «Kolonialenthusiasmus» zur Kolonialpolitik der Monopole. Zur deutschen Kolonialpolitik unter Bismarck, Gaprivi, Hohenloe. – Berlin, 1962.
19. Stoecker H. Deutschland und China im XIX Jahrhundert. – Berlin, 1958.
20. Drang nach Afrika. Die koloniale Expansionspolitik und Herrschaft des deutschen Imperialismus in Afrika von den Anfangen bis zum Ende des zweiten Weltkrieges. – Berlin, 1977.
21. Gründer H. Eine Geschichte der europäischen Expansion. Von Entdeckern und Eroberern zum Kolonialismus. – Stuttgart, 2003.
22. Gründer H. Geschichte der deutschen Kolonien. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2004.
23. Zimmerer J. Völkermord in Deutsch-Südwestafrika. Der Kolonialkrieg (1904–1908) in Namibia und seine Folgen. – Berlin, 2003.
24. Schildknecht J. Bismarck, Südwestafrika und die Kongokonferenz. – Hamburg, 1999.

Goncharenko L.L. The German historiography of Otto von Bismarck's colonial policy. In the article is analysed the state of studying the colonial policy during the reign of O. Bismarck by German scientists. Is given the information support for further research of the German colonialism. Are identified the existing positions and evaluation by researchers of the German colonial policy during the O. Bismarck reign.
Key words: Germany, colonial policy, Otto von Bismarck, Chancellor, historiography

Н. І. Романцова

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ОЦІНЦІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядаються питання щодо оцінок радянськими істориками фундаментальної праці М. Грушевського «Історії України-Руси». Аналіз оцінок дозволяє з'ясувати ідеологічні засади, які обумовили методологічну обмеженість радянської історіографії.
***Ключові слова**: «Історія України-Руси» М. Грушевського, історіографічна оцінка, радянські історики, ідеологія*

Радянська історіографія як спроба насадження тоталітарної ідеології в історичних дослідженнях потребує наукового аналізу. В ідеологізованих псевдонаукових оцінках радянських істориків знайшов відображення їхній «класовий» погляд на історичні дослідження вчених, праці яких не відповідали радянським ідеологічним стереотипам. Найбільш виразно це виявилося в ідеологічних нападах радянських істориків на М. Грушевського та його основну наукову працю – багатотомну «Історію України-Руси» (далі – ІУР). У цьому ґрунтовному дослідженні Михайло Сергійович висвітлював, на науковій основі, національну історію українців, що становила основу формування їхньої історичної пам'яті, було ідейним підґрунтям боротьби за відновлення української державності.

Національна спрямованість наукових праць М. Грушевського, а особливо ІУР, після утвердження в Україні тоталітарного комуністичного режиму, викликала категоричне неприйняття, з боку радянських істориків. Аналіз їх історіографічних оцінок щодо ІУР становить значний науковий інтерес, оскільки дозволяє з'ясувати ідеологічні засади, які обумовили методологічну обмеженість радянської історіографії.

В науковій літературі присутні різні історіографічні оцінки ІУР М. Грушевського. Елементи історіографічного аналізу цієї проблеми зустрічаються в роботах Л. Винара [1, 20,23], О. Пріцака [2, LV], В.Тельвака [3, 54–56], В. Кравченка [4, 164,165]. Однак дослідники недостатню увагу звернули на висвітлення питань радянської історіографії щодо ІУР. Метою статті є комплексний аналіз оцінок цієї роботи радянськими істориками.

Дослідження засвідчує, що ІУР – головна праця видатного історика, яка була справою всього його життя. Вчений визнавав, що «написання суцільної історії України... ще в київських часах» стало його «задушевною гадкою.., питанням честі своєї і свого покоління». Готуючись до видання першого тому ІУР, Михайло Сергійович провів значну підготовчу роботу. Основою для написання цієї праці став загальний курс історії України, прочитаний ним у Львові, протягом 1894–1897 рр. [5, 206]. У процесі написання ІУР, автор, разом з учнями, провів ґрунтовну археографічну роботу.

І. Верба зазначає, що за теоретичну основу першого тому, М. Грушевський поклав «методологічні підходи, висловлені ним у численних статтях». Для його моделі вчений «застосував принципи класичної (позитивістської) історіографії, поєднавши з романтичним народництвом та німецькою класичною філософією», взявши за основу «метод критичного джерелознавства» [6, 84]. Впродовж 1898–1936 рр., за життя автора та посмертно, були опубліковані 10 томів ІУР [7, 233].

Ще з часу публікації першого тому ІУР, ця праця зумовила значний науковий інтерес у наукових та громадських колах різних країн. За радянської доби мала місце суттєва еволюція історіографічних оцінок щодо ІУР М. Грушевського. У 1920-х рр. історики ще не боялися давати позитивну характеристику цій праці. Так, увагу до неї виявив, тісно пов'язаний з Україною, В. Пічета. Він відзначав вплив ІУР М. Грушевського на дослідників і України, і Білорусі, для яких вона – «настольна книга» та називав її «енциклопедією з історії України» [8, 198].

Д. Багалій у «Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті» зазначав, що ІУР є працею життя М. Грушевського, яка «поставила його на найвищий ступінь між сучасними істориками України, дала йому центральне місце в український історіографії, яке раніше посідав його вчитель В. Антонович» [9, 87].

З погляду оцінки ІУР, значний історіографічний інтерес становить стаття про М. Грушевського, опублікована в першому виданні «Большой советской энциклопедии» (далі – БСЭ) 1930 р. Це була, можливо, одна з останніх публікацій, де наукова діяльність історика висвітлювалася об'єктивно. Автор енциклопедичної статті вказав, що в цій головній праці вченого було поставлене завдання дати «історичне обґрунтування самостійності українського народу». Були зазначені також періоди української історії, які виділив Михайло Сергійович. Підкреслено, що перший том ІУР є «найбільш глибоко та ретельно розробленим». Наголошувалося, що автор цієї праці відкинув «наявність загальноруської народності», вважаючи, що «з найдавніших часів слов'янської колонізації східна група слов'янства складалася з трьох основних народностей: української,

великоруської та білоруської і доводить, що т. зв. "київський період" руської історії є створенням української народності». Згідно енциклопедії, М. Грушевський, «який широко використав величезний новий науковий матеріал (архівні джерела й відомості археології та лінгвістики), є, поза сумнівом, найкрупнішим представником домарксистської української історіографії. Він вперше дав самостійну історію українського народу, завершивши роботу попередніх українських істориків: Костомарова, Антоновича, Лазаревського та ін.» [10, 674].

На початку 1930-х рр., за умов утвердження сталінського тоталітарного режиму, кардинально змінилися й історіографічні дослідження. М. Грушевський став об'єктом гострих ідеологічних нападів, з політичними звинуваченнями у буржуазному націоналізмі. Це позначилося також на історіографічних оцінках ІУР. Навесні 1931 р. в Києві було організовано «диспут» для того, щоб здійснити «ідеологічний розгром концепції» Михайла Сергійовича, який, насправді, спричинив жорсткі, далеко не наукові напади на вченого.

На хвилі цієї «дискусії», Л. Окиншевич критично розглянув у своїй праці початку 30-х рр. історично-юридичні погляди М. Грушевського. Автор «викривальної» статті назвав його «визнаним головою української буржуазної історичної науки». Розглядаючи ІУР, Л. Окиншевич критикув, пропоновані в ній, історичну схему та періодизацію історії України. На його думку, М. Грушевський не сприйняв позицію «російської буржуазної історіографії.., залишившись при поділі українського історичного процесу за ознаками державної залежности і незалежности», отже, його концепція ґрунтувалася на принципах «реакційного крила української буржуазії» [11, 93–98].

М. Петровський у четвертому випуску «Нарису з історії України», опублікованому на початку 1940-х рр., за доби гострих ідеологічних нападок на М. Грушевського, назвав його «найкрупнішим представником української націоналістичної буржуазної історіографії». В контексті висвітлення подій Визвольної війни, радянський історик відзначив ІУР, вказавши, що це «найбільш відома праця М. Грушевського» [12, 6–8]. Загалом, незважаючи на критичний тон зауважень щодо його праці, М. Петровський не дійшов до образливих виразів.

Етап цілком позанаукових нападів на твори М. Грушевського, й, перш за все, ІУР, почався після війни. Повною мірою це виявилося в статті тодішнього директора Інституту історії України О. Касименка, опублікованій 1950 р. Останній зазначав, «що праці Грушевського – це не просто праці буржуазного історика, зі звичайними в такому разі ідеалістичними концепціями, а – типовий приклад того, як, на догоду політичним намірам реакційного табору, безсоромно фальсифікувалася історична наука». Різко засуджувалася й, запропонована істориком, «наскрізь антимарксистська» періодизація, яка, на думку критика, відтворила «перекручену картину справжніх закономірностей історії України». Наукові аргументи не були потрібні й коли висловлювалося твердження, що «буржуазно-націоналістичні концепції Грушевського ввібрали все найреакційніше з ідеології загниваючого капі-талізму, все найреакційніше із західноєвропейської буржуазної соціології» [13, 72].

В БСЭ зразка 1952 р. зазначалося, що праці М. Грушевського відкрито фальсифікують історичну дійсність, а «антинаукова схема історії України, сформульована Грушевським в дусі реакційної німецької історіографії, знайшла найбільш повне відображення в його багатотомній "Історії України-Руси"» [14, 146].

О. Єрмоленко, аналізуючи питання розвитку української культури в «Історії Української РСР», теж слідував ідеологічним настановам щодо історіографічної оцінки М. Грушевського. Тому радянський історик відзначив, що той, як «представник буржуазно-націоналістичної історіографії», проповідував «найбільш реакційні погляди». Михайла Сергійовича О. Єрмоленко називав не інакше, як реакційним ідеологом «українських буржуазних націоналістів». Відтак, М. Грушевський в ІУР та інших працях фальсифікував «справжню історію України» [15, 772].

Історіографічні оцінки ІУР певною мірою змінилися в постсталінський період. Найбільш виразно це відобразилося в радянських енциклопедичних виданнях 1960–70-х рр. Автором статей про М. Грушевського в «Советской исторической энциклопедии» та третьому виданні БСЭ був київський історик М. Рубач, якому довірили цю «відповідальну» ідеологічну справу. Ці енциклопедичні статті мало чим відрізнялися між собою, хоч публікувалися в різний час. Проте, М. Рубач відійшов від надто однобоких, відверто негативних оцінок наукової спадщини М. Грушевського, характерних для попередньої доби. Радянський історик «дозволив собі» деякі позитивні історіографічні оцінки щодо ІУР. Зокрема стверджував, що М. Грушевський вперше в українській історіографії дав «цілісну, зведену працю з історії України до середини XVII ст.». Продовжуючи аналіз головної праці Михайла Сергійовича, він додав, що той «не тільки узагальнив результати досліджень попередників, але й використав новітні відомості археології, етнографії, філології, опублікував обширний документальний матеріал». Хоча М. Рубач доводив, що автор ІУР був тенденційним у підборі й узагальненні фактів, у «націоналістичній» інтерпретації джерел [16, 858; 17, 413].

Однак, згодом, у статті про М. Грушевського, опублікованій в другому виданні «Украинской советской энциклопедии», М. Рубач вніс деякі поправки до цієї оцінки ІУР, які зменшували навіть ту незначну позитивну характеристику, що мала місце в попередніх енциклопедіях працях. Зокрема у цій «оновленій» статті він вилучив означення «цілісна праця» стосовно ІУР, значно обмежив характеристику її джерельної бази, залишивши лише вказівку на використання значного «документального матеріалу, виявленого в архівах Росії, Швеції, Польщі та інших країн». Як і в попередніх статтях, радянський історик робив ідеологізовані акценти стосовно ІУР та інших праць М. Грушевського, вказуючи, що останній «протиставляв український народ російському, ігнорував їхню історичну близькість» [18, 204]. Насправді ж, ці політичні звинувачення на адресу Михайла Сергійовича були покликані вкотре затаврувати українську національну історичну думку.

Гострі ідеологічні напади на М. Грушевського та його наукові праці обов'язково включалися до узагальнюючих праць з історії Української РСР. Так, в «Історії УРСР» зразка 1967 р. зазначалося, що історіографія стала «ареною гострої ідеологічної боротьби». Вживаючи винятково політичний вислів, який не мав нічого спільного з наукою, автор розділу вказував, що наукова творчість Михайла Сергійовича пройнята «запеклим націоналізмом». При цьому, цілковито заперечувалася, вироблена ним, схема історії України, на тій підставі, що в ній за основу, нібито, автор «поклав антинаукові ідеї», які вороже сприймалися радянськими ідеологами [19, 680].

У п'ятому томі десятитомної «Истории Украинской ССР» (1983 р.) підкреслювалося, що М. Грушевський належав «до табору реакції». Як доповнення до цього політичного звинувачення, зазначалося, що він, «фальсифікуючи історичну дійсність, висунув антинаукову націоналістичну концепцію, за допомогою якої, на-

магався довести, що не боротьба класів, а боротьба націй та рас лежить в основі історичного процесу» [20, 445].

Натомість в «Історії селянства Української РСР» (1967 р.) міститься дуалістична характеристика ІУР. З одного боку, зазначено, що в цій праці «зібрано великий і цінний фактичний матеріал з історії селянства феодальної доби». З іншого – за радянською ідеологічною традицією, підкреслено, що автор виходив «з антинаукової концепції безкласовості української нації» [21, 7].

Радянські історики відверто упереджено розглядали ІУР й у контексті висвітлення подій Визвольної війни середини XVII ст. Висвітлюючи питання російсько-українських взаємовідносин цього періоду, О. Касименко зокрема зазначав, що М. Грушевський посідав важливе місце серед українських «буржуазно-націоналістичних істориків», які «докладали багато зусиль, щоб перекрутити висвітлення питання про єдність походження трьох братніх народів», фальсифікуючи це «корінне питання історії» [22, 19]. У свою чергу, В. Легкий, висвітлюючи роль селянства у Визвольній війні, теж упереджено звинувачував М. Грушевського у фальсифікації взаємовідносин України з Росією, вважаючи його ідеологом української буржуазії, який по-ворожому ставився до акту «возз'єднання» [23, 7].

Суперечливо характеризував ІУР і В. Грабовецький. З одного боку, він називав М. Грушевського «буржуазно-націоналістичним істориком», вказуючи на класову обмеженість його багатотомної праці, а з іншого – змушений визнати, що той був «добре знайомий з багатим актовим матеріалом, який досить переконливо ілюструє дипломатичну діяльність Хмельницького у 1648 р. і роль козацтва в галицькому повстанні» [24, 7].

Наприкінці радянської доби В. Сарбей, одним із перших відійшов від хибних радянських стереотипів в історіографічних оцінках ІУР. Він відзначив, що ця фундаментальна, найбільш синтетична, багатотомна праця з історії України «являє собою і на сьогоднішній день найбільш багатий, за фактичним матеріалом, виклад подій історії України від найдавніших часів і до останньої чверті XVII ст., містить відомості з різноманітних джерел» [25, 118–119]. Це була об'єктивна оцінка головної праці видатного вченого.

Отже, історіографічний аналіз оцінок радянських істориків ІУР М. Грушевського свідчить, що їхня компартійна ідеологема сформувалася за умов утвердження сталінського тоталітарного режиму. Це були, позбавлені будь-якого наукового сенсу, інспіровані правлячою партією, грубі політичні напади, спрямовані на те, щоб знищити українську національну історіографію, заперечуючи науковий здобуток її головного репрезентанта. Радянська історична наука знаходилася під жорстким ідеологічним тиском і така політизація не давала їй можливості для вільного висловлення думок, концептуальних положень, які не вміщувалися в прокрустове ложе «марксизму-ленінізму». Втім, ІУР витримала ці напади та довела, що вона посідає гідне місце в українській історіографії.

1. *Винар Л. Михайло Грушевський – історик України // Михайло Грушевський: Зб. наук. пр. за мат. Міжн. конф., присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів, 1994.*
2. *Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1.*
3. *Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). – К.; Дрогобич, 2008.*
4. *Кравченко В.В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011.*
5. *Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992.*
6. *Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005.*
7. *Верба І.В. Грушевський Михайло Сергійович // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2005.*
8. *Пичета В. Введение в русскую историю (Источники и историография). – М., 1922.*
9. *Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному грунті. – Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Х., 1928.*
10. *Грушевский (Грушевський) Михаил Сергеевич // Большая Советская Энциклопедия (далі – БСЭ) / Под ред. В. Куйбышева и др. – Т. 19. – М., 1930.*
11. *Окиншевич Л. Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського // Україна. – 1932. – № 1–2.*
12. *Петровський М.Н. Нариси з історії України. – Вип. 4. – К., 1940.*
13. *Касименко О.К. Розробка й висвітлення основних етапів історії України // Наукові записки Інституту історії України. – К., 1950. – Т. 3.*
14. *Грушевский Михаил Сергеевич // БСЭ / Под ред. Б. Введенского. – Т. 13. – М., 1952.*
15. *История Украинской ССР. – Т. 1 / Редкол.: А. Касименко и др. – К., 1953.*
16. *Рубач М. Грушевский М. С. // Советская историческая энциклопедия. – Т. 4. – М., 1962.*
17. *Рубач М. Грушевский М. С. // БСЭ. – 3-е изд. – Т. 7 / Гл. ред. А. Прохоров. – М., 1972.*
18. *Рубач М. Грушевский Михаил Сергеевич // Украинская Советская Энциклопедия. – Т. 3. – К., 1980.*
19. *Історія Української РСР. – Т. 1 / Гол. ред. К. Дубина. – К., 1967.*
20. *История Украинской ССР. – Т. 5: Украина в период империализма (начало XX в.) / Гл. ред. В. Сарбей. – К., 1983.*
21. *Історія селянства Української РСР. – Т. 1 / Гол. ред. В. Дядиченко. – К., 1967.*
22. *Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972.*
23. *Касименко О. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр. – К., 1955.*
24. *Легкий В. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 гг. – Л., 1959.*
25. *Сарбей В. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського // УІЖ. – 1988. – № 10.*

Romantsova N.I. «History of Ukraine-Rus» by Mykhailo Hrushevsky in the Soviet historiographic appraisal. In the article are examined the question of the Soviet historians' appraisals of the fundamental work by M. Hrushevsky «History of Ukraine-Rus». The analysis of the Soviet historiographic appraisals allowed the author to establish the ideological principles that caused the Soviet historiography methodological limit.

Key words: «History of Ukraine-Rus» by M. Hrushevsky, historiographic appraisal, soviet historians, ideology

М. В. Стопчак

ПРОТИБОРСТВО ДИРЕКТОРІЇ УНР З ЛІВОРАДИКАЛЬНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізована література радянського періоду щодо протиборства Директорії УНР з українськими політичними партіями ліворадикального спрямування, охарактеризовані методологічні підходи радянської історіографії до висвітлення цієї теми.

***Ключові слова**: радянська історіографія, Директорія УНР, українські ліворадикальні політичні партії, УСДРП (незалежних), УПСР (боротьбистів)*

За доби Директорії УНР було зроблено третю спробу створити незалежну Українську державу, що, на жаль, завершилося поразкою. Аналізуючи її причини,

дослідники звертають увагу на відсутність єдності в державницькому таборі, гостре протиборство різноманітних політичних сил з ключових питань державотворення, яке згодом переросло у фазу жорстокої боротьби за владу, розпорошивши державотворчий потенціал нації. Тому в умовах сучасної розбудови незалежної України, коли на її політичній арені діє близько сотні політичних партій і рухів, надзвичайно важливим є ретельне вивчення і осмислення як позитивного, так і негативного досвіду взаємин Директорії з різноманітними політичними силами. Адже це дає ключ до розуміння глибинних суспільно-політичних та економічних процесів, що відбуваються у нашій державі зараз, а відтак, дозволить сучасним керівникам України уникнути небажаних помилок.

Серед широкого спектру політичних партій, що діяли в Україні за доби Директорії, впливові позиції посідав табір ліворадикальних сил, представлений, в першу чергу, такими політичними партіями, як УСДРП (незалежних), що утворилась після VI конгресу УСДРП (січень 1919 р.), а також УПСР (боротьбистів). На думку багатьох істориків, саме боротьба ліворадикальних сил проти Директорії, а згодом їхнє співробітництво з більшовиками, призвели до розриву єдиного українського національного фронту, що, в свою чергу, мало фатальне значення для національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр., оскільки сприяло окупації України більшовиками.

Варто зазначити, що за роки незалежності вітчизняними істориками створено чимало узагальнюючих і монографічних праць, брошур, статей, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій, присвячених Українській революції, в яких, поряд з іншими проблемами, розглядаються й різноманітні аспекти діяльності політичних партій ліворадикального спрямування, їх взаємини з Директорією УНР. Проте, їх аналіз засвідчує, що, попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, мають певною мірою місце спроби запозичувати з радянської історичної науки і обстоювати застарілі ідеологічні штампи, при оцінці головних засад політичних доктрин цих партій, напрямів і підсумків їх діяльності. Це призводить до появи неадекватних історичним реаліям висновків. Звідси випливає необхідність наукового історіографічного осмислення методологічних підходів радянських істориків до висвітлення діяльності сил ліворадикальної опозиції в роки Української революції, зокрема і за доби Директорії УНР.

У сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували публікації радянських авторів, присвячені цій проблемі. Як правило, українські фахівці обмежуються короткими історіографічними сюжетами, в яких, з одного боку, констатують певні досягнення радянських істориків щодо висвітлення досліджуваної проблеми (залучення ними цінного, часто унікального, фактологічного матеріалу; спроби розпочати вивчення теоретичних проблем, на дослідження яких за життя Й. Сталіна існувала заборона: соціальна база ліворадикальних українських партій, сутність українського націонал-комунізму, що виник на їх основі, вплив ліворадикальних партій на соціально-економічні та політичні процеси в 1918–1920 рр.). З іншого – резюмують крайній суб'єктивізм радянських істориків, наголошують, що вони, з огляду на ідеологічний контроль КПРС, все ж не могли створити праці, які б незаангажовано висвітлили діяльність українських соціалістичних партій, у т. ч. ліворадикального спрямування, складний характер їх взаємовідносин з Директорією [1–10]. Недостатнє вивчення теми й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу. Автор поставив за мету комплексно проаналізувати науковий доробок радянських істориків з проблеми взаємин Директорії УНР з силами ліворадикальної опозиції і на цій основі з'ясувати основні тенденції та складові концепції радянської історіографії із зазначеної теми.

Слід зауважити, що радянська історіографія, за більш ніж 70-річне існування, накопичила певний обсяг матеріалу з досліджуваної теми. Вже у 1920-х рр. з'явилися перші праці з означеної проблематики. Адже саме тоді в Україні почала поширюватись концепція «багатокорінності» утворення КП(б)У, що змушувало істориків більшовицької партії до ґрунтовнішого дослідження історії інших лівих сил, з яких частина членів увійшла згодом до лав КП(б)У. Зокрема на цьому етапі активно досліджували проблему такі історики, як О. Гермайзе [11], М. Майоров [12], М. Равич-Черкаський [13], М. Попов [14], М. Волін [15], В. Ерде [16], М. Яворський [17] та ін. Висвітлювалась вона й у працях активних учасників революції, опублікованих в Україні. Мова йде про праці В. Антонова-Овсієнка [18; 19], А. Бубнова [20], М. Скрипника [21] та ін. Вивчення цих студій засвідчує їхню однобокість, адже діяльність ліворадикальних політичних сил, їх взаємини з керівними центрами УНР та УСРР розглядалися лише в контексті їх відповідності чи невідповідності стратегічній лінії КП(б)У з національно-державних питань. Проте, хоч ці праці й мають відчутне марксистське забарвлення та відповідну ідеологічну спрямованість, не можна відкидати того факту, що вони були написані з використанням значної джерельної бази і т. ч. давали можливість з'ясувати ряд аспектів взаємин ліворадикальних партій як з більшовицькою владою, так і Директорією періоду Української революції 1917–1921 рр.

Певна інформація щодо діяльності партій ліворадикального спрямування міститься у спогадах колишніх її членів, зокрема А. Хвилі [22], В. Блакитного [23], А. Буценка [24], С. Кокошка [25], П. Попова [26]. Однак, присвячені цій темі, роботи мали переважно пропагандистське спрямування та не містили серйозного аналізу взаємин ліворадикальних партій з Директорією та її урядами.

Творчий процес дослідження Української революції, українських лівих політичних течій кінця 20 – початку 30-х рр. XX ст. був зупинений через утвердження однопартійної системи та встановлення тоталітарного режиму в СРСР. В історичній літературі утвердився погляд, що всі «небільшовицькі партії», припинивши існування після громадянської війни, були за своєю суттю дрібнобуржуазними і антинародними, тому не заслуговують на увагу дослідників. Відтак, у 1930 – першій половині 1950-х рр. у Радянській Україні не з'явилося жодної публікації щодо діяльності українських політичних партій, в т. ч. ліворадикального спрямування.

Аналіз радянської історіографії повоєнного періоду свідчить, що більшість істориків покірно дотримувались ідеологічного табу, накладеного на дослідження діяльності опозиційних ВКП(б) партій. З украй суб'єктивістських позицій висвітлюється ця тема в працях А. Лихолата [27; 28]. Він безапеляційно стверджує, що розколи в УСДРП і УПСР, виділення з них лівих фракцій і течій стались винятково завдяки успіхам радянської влади й зростанню впливу комуністичної партії. Щоб не втратити залишків авторитету серед народних мас, ці партії, на його думку, підступно вдались до «брехливих заяв» щодо зміни своїх програмних засад, проголосивши себе прибічниками більшовиків і радянської влади [28, 274]. Проте, головна їх мета залишалась незмінною. Маскуючись прихильністю до комунізму і удаваним визнанням платформи радянської влади, бо-

ротьбисти та «незалежники», – пише автор, – намагались «послабити вплив Комуністичної партії серед трудящих мас України, розкласти органи Радянської влади зсередини і підготувати, таким чином, ґрунт для захоплення влади в свої руки» [28, 606]. При цьому, взаємини ліворадикальних сил з Директорією висвітлюються автором вкрай прямолінійно. Він вбачає в них лише «агентів націоналістичної Директорії», що постійно допомагали їй зміцнювати буржуазно-поміщицьку диктатуру в Україні. Такий підхід виявляється зокрема в ході висвітлення вченим однієї з ключових проблем у взаємовідносинах Директорії з ліворадикальною опозицією – ставлення до селянського повстанського руху. Автор замовчує той факт, що селянський повстанський рух України в 1919 р. знаходився під значним впливом ліворадикальних сил, і що саме ці сили, сподіваючись на лояльне ставлення більшовиків до української державності, фактично агітували селянство до підтримки більшовицької влади, а це призвело до відкритого протистояння «лівих» з Директорією.

Не заперечуючи значного розмаху повстань українського селянства проти більшовицької влади навесні 1919 р., А. Лихолат все одно характеризує їх винятково як куркульсько-націоналістичні, безапеляційно стверджуючи, що вони були «організовані агентами Директорії, спільно з представниками українських "лівих" есерів, незалежників, та інших контрреволюційних партій». На його думку, більшість повстанських отаманів, які вели боротьбу проти більшовицької влади, були вихідцями саме з партій ліворадикального табору [28, 333].

Припинення існування ліворадикальних політичних партій автор вважає закономірним явищем. Не вдаючись до глибокого аналізу програмних засад їх діяльності, він вбачає головну причину їх поразки в політиці підтримки ними «петлюрівської Директорії та серії маріонеткових буржуазних націоналістичних «урядів», що вели боротьбу проти Радянської влади і Комуністичної партії, догоджаючи при цьому інтервентам і білогвардійцям» [28, 311].

Деякі позитивні зрушення у вивченні радянськими істориками діяльності українських національних партій, у т. ч. й ліворадикального спрямування, їх взаємин з Директорією припадають на другу половину 1950-х рр., коли в СРСР почалась десталінізація. Певним поштовхом для активізації досліджень у цьому напрямі послужила стаття «Про розробку і висвітлення деяких питань історії КП України», опублікована в органі ЦК КПУ – «Комуніст України». У ній визнавалось за доцільне продовжити вивчення історії українських національних партій у контексті боротьби проти них більшовиків [29, 88–93]. Уже в 60-х рр., залучивши новий архівний матеріал, активно досліджували різні аспекти діяльності українських політичних партій, зокрема ліворадикального напряму, тактику КП(б)У щодо них М. Куліченко [30], Ф. Курас, В. Полушкіна [31], Г. Овчаров [32] В. Сарбей [33], М. Супруненко [34]. Так, 1966 р. вийшла монографія М. Супруненка «Начерки історії громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції на Україні». Вона засвідчила, що в питаннях оцінки діяльності ліворадикальних партій, їх взаємин з Директорією, автор відійшов від усталених стереотипів. Зокрема він вступив у полеміку з колишнім помічником М. Скрипника – Г. Овчаровим, який в одному з номерів «Комуніста України» за 1958 р. надрукував статтю «З приводу висвітлення питання щодо боротьбизму». Він не погодився з оцінкою Г. Овчаровим боротьбистів як партії куркульської контрреволюції. На його думку, це була дрібнобуржуазна партія переважно середнього селянства з усіма недоліками, притаманними цьому соціальному прошарку [34, 115].

Автор вперше в радянській історіографії, хоч і зі звичною компартійною риторикою, відкрито визнав значний вплив цих партій на селянство: «Незважаючи на непослідовність і хитання, сама поява лівих дрібнобуржуазних груп на політичній арені України мала значне позитивне значення. Їх публічні заяви і виступи, спрямовані проти Директорії і "трудового конгресу", їх вимоги припинити переговори з Антантою і почати мирні переговори з Радянською Росією і, зрештою, їх демонстративне залишення "трудового конгресу" сприяло подальшому відходу від Директорії дрібнобуржуазних мас, і перш за все, селянства» [34, 116]. Водночас історик не уникнув суб'єктивізму в оцінці подій, пов'язаних з періодом, хоч і короткотривалим, співробітництва ліворадикальних партій з Директорією наприкінці весни 1919 р. Він пов'язував їх із звичайними хитаннями, що, згідно з комуністичною доктриною, притаманні дрібнобуржуазним партіям.

Однак далеко не всі історики 60-х рр. у своїх працях наважувались відійти від усталених догм, висвітлюючи взаємини Директорії з ліворадикальною опозицією періоду революції. Власна безпека, як зазначив Ю. Гамрецький, примушувала багатьох учених оминати подібні теми, «обмежуватися загальними міркуваннями, або спиратися на безпрограшну схему "про керівну і спрямовуючу роль". У противному разі з'являлася пряма загроза звинувачення в націоналізмі, з відповідними службово-партійними висновками» [35, 60]. Тому в низці праць цього періоду оцінки досліджуваної проблеми залишалися непорушними. Як приклад – монографія І. Рибалки «Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні» [36].

З кінця 1960-х рр., в умовах відходу партійно-радянського керівництва від обмежених реформ доби М. Хрущова, посилення командно-адміністративної системи, ідеологічні штампи щодо діяльності Директорії, національних політичних партій стали ще суворішими. Так, у тритомнику «Українська РСР в період громадянської війни (1917–1920 рр.)» прихід до влади Директорії пояснювався лише політичною недосвідченістю селянства, яке, нібито, повірило, запозиченим Директорією в більшовиків, гаслам про боротьбу з буржуазією за землю і волю [37, 48–51]. Замовчуючи справжні причини виступів широких мас селянства проти більшовицької влади навесні 1919 р., автори тритомника намагалися довести, що це були вияви т. зв. куркульського бандитизму, організованого за дорученням Директорії її підручними – українськими дрібнобуржуазними та буржуазно-націоналістичними партіями й угрупуваннями [37, 295–296]. Повстанські загони селян образливо називалися «зграями як відверто націоналістичного, петлюрівського, так і анархо-махновського напряму» [37, 291].

Не змінились суттєво підходи до дослідження історії українських політичних партій у їхніх взаєминах з Директорією й у 70–80-х рр. XX ст. Хоча в кількісному плані відбувалося зростання. Активно працювали в цьому напрямі Ю. Клінтух [38], І. Курас [39; 40], В. Полушкіна [41], Ю. Терещенко [42]. Серед праць цього періоду варто виділити монографії І. Кураса – «Повчальний урок історії: Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної партії» (1986 р.) та «Торжество пролетарского інтернаціоналізму і крах дрібнобуржуазних партій на Україні» (1978 р.). З огляду на розмаїття джерельної бази, комплексний характер дослідження, ці праці й зараз не втратили своєї значущості. У них не лише були досліджені етапи формування й розвитку провідних ліворадикальних партій УНР періоду Директорії – УКП (боротьбистів) та УКП, але

й здійснена спроба дати цілісну оцінку українського націонал-комунізму як течії в революційному русі українського народу [39, 233]. Проте, методологічною основою цих праць залишалась марксистська теоретична спадщина, що зумовила напрям дослідження й зміст висновків. У руслі ленінських настанов ці праці визначають ліворадикальні українські партії як «лівий фланг дрібнобуржуазних партій». Їхнє утворення автор пов'язує із спробою дрібної буржуазії «зберегти свій певний вплив на частину дрібнобуржуазних мас» [39, 235].

Варто зазначити, що в цей час були створені узагальнюючі видання фундаментального характеру. Серед них – восьмитомна «Історія Української РСР» (1977 р.) [43], «Непролетарские партии России: урок истории» (1984 р.) [44], «Великий Жовтень і Україна» (1987 р.) [45], «Непролетарские партии России в трех революціях» (1989 р.) [46] та ін. Зміст цих праць свідчив про небажання комуністичних ідеологів визнавати об'єктивну революційну роль українських національних партій, у тому числі й ліворадикального характеру, їхню здатність впливати на широкі верстви населення. Звідси й оцінка цих партій як націоналістичних і шкідливих, чия діяльність, разом з «петлюрівською Директорією», була спрямована лише на те, щоб «відмежувати Україну національним кордоном від цієї (соціалістичної – М. С.) революції та здійснення її соціально-економічних програм» [45, 42]. Маючи такі ідеологічні настанови, українські історики не могли вести об'єктивних історичних досліджень

Отже, попри все багатство джерельної бази, праці радянських істориків не дали об'єктивного висвітлення складних і суперечливих взаємин Директорії УНР з силами ліворадикальної опозиції. Так званий класовий принцип, якого вони були змушені суворо дотримуватись, зумовлював розгляд цього питання лише в контексті героїчної боротьби більшовицької партії з «антинародними контрреволюційними режимами», до яких вони відносили й Директорію УНР, що спиралась на підтримку не менш «контрреволюційних» політичних партій. Факти, що стосувалися цієї проблеми, підбирались при цьому тенденційно, оцінювались апологетично.

1. *Стрілець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992.*
2. *Любовець О.М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006.*
3. *Єфименко О.Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1998.*
4. *Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999.*
5. *Нагорний В.І. Ґенеза українського націонал-комунізму (1917–1920 рр.) // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Зб. наук. пр. – К., 1999.*
6. *Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Х., 1996.*
7. *Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного: історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К., 2001.*
8. *Кудлай І.А. Селянський повстанський рух в Україні. Рік 1919: до проблеми національно-політичної орієнтації (історіографічний нарис) // Вісник Київського нац. лінгвіст. ун-ту. – К., 2001. – № 5.*
9. *Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки: Кам'янецька доба. – Кам'янець-Подільський, 2005.*
10. *Солдатенко В.Ф. Українська революція: історичний нарис. – К., 1999.*
11. *Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1: Революційна Українська Партія. – Б. м., 1925.*
12. *Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919). – К., 1922.*
13. *Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. – К., 1923.*
14. *Попов Н.Н. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Б. м., 1931.*
15. *Волин М. История КП(б)У в сжатом очерке. – Х., 1930.*
16. *Эрде Д. Революция на Украине: от керенщины до немецкой оккупации. – Х., 1927.*
17. *Яворський М. Революція на Вкраїні в її головніших етапах. – Х., 1920.*
18. *Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: воспоминания: в 4 т. – М.; Л., 1924–1933.*
19. *Антонов-Овсієнко В. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції. – 1929. – № 5/6; 1930. – № 1, 2, 3/4, 5.*
20. *Бубнов А. Гетманщина, Директория и наша тактика (1918–1919 гг.) // Пролетарская революция. – М., 1927. – № 7.*
21. *Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Вкраїні: короткий нарис. – Х., 1923.*
22. *Хвиля А. Нариси історії партії // Боротьба. – Чернігів, 1919. – Ч. 17, 19, 22.*
23. *Блакитний В. Правда про боротьбистів: хто такі комуністи-боротьбисти. – К., 1919.*
24. *Буценко А. О расколе УСДРП (1917–1918 гг.) // Летопись революции. – 1923. – № 4.*
25. *Кокошко С. Дещо про московську групу УСДРП // Літопис революції. – 1929. – № 4.*
26. *Попов П. Московська група «лівих» в УСДРП // Літопис революції. – 1928. – № 6.*
27. *Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М., 1949.*
28. *Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). – М., 1954.*
29. *Коммунист Украины. – 1958. – № 12.*
30. *Кулиниченко М.И. Тактика большевистской партии в связи с особенностями развития социалистической революции на Украине // Вопр. истории КПСС. – 1962. – № 10.*
31. *Курас І.Ф., Полушкіна В.О. До питання про організаційний та політичний крах українських буржуазно-націоналістичних партій (1917–1920 рр.) // Наук. пр. з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 22.*
32. *Овчаров Г. По поводу освещения вопроса о боротьбизме // Коммунист Украины. – 1958. – № 2.*
33. *Сарбей В.Г. Критика В. І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення // Укр. істор. журн. – 1966. – № 3.*
34. *Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966.*
35. *Гамрецький Ю.М. До вивчення національно-визвольного руху на Україні // Укр. іст. журн. – 1990. – № 12.*
36. *Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Х., 1962.*
37. *Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: У 3 т. – Т. 2. – К., 1968.*
38. *Клинтух Ю.Ф. Тактика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. – Одесса, 1973;*
39. *Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978.*
40. *Курас І.Ф. Повчальний урок історії (ідейно-політ. банкрутство Укр. соціал-демокр. робітнич. партії). – К., 1986.*
41. *Полушкина В.А. Рост влияния большевиков и крах мелкобуржуазных партий на Украине на завершающем этапе гражданской войны: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1972.*
42. *Терещенко Ю.И. Политическая борьба на выборах в городские думы Украины в 1917 г.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1971.*
43. *Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 5.*
44. *Непролетарские партии России: урок истории. – М., 1984.*

45. *Великий Жовтень і Україна. – К., 1987.*
46. *Непролетарские партии России в трех революциях: Сб. ст. – М., 1984.*

Stopchak M.V. The confrontation between the UPR Directory and the Ukrainian left-wing radical political forces: the Soviet historiography interpretations. In the In the article the author analysed the Soviet period literature about the confrontation between the Ukrainian Public Republic Directory and the Ukrainian political parties of the left-wing radical direction. The methodological approaches of the Soviet historiography to elucidating this theme.
Key words: the Soviet historiography, the Directory of the UPR, Ukrainian left-wing radical political parties, the Ukrainian Social Democratic Labour Party (of the independent), Ukrainian Socialist-Revolutionary Party (of the Borotbists)

М. М. Волошин

ЛЬВІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ В 40—50-х рр. XX ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Висвітлюється питання дослідження української етнографії в 40–50-х рр. XX ст. у Львівському етнологічному осередку. Аналізуються народознавчі праці, дослідження музейництва, роботи вчених та студії про життєвий шлях та наукову діяльність науковців цього осередку.
Ключові слова: *історіографія, Львівський етнологічний осередок, етнографія*

Жодна з галузей науки не може прогресивно розвиватися без вивчення шляху, яким вона пройшла. Дослідження власної історії – необхідна передумова подальшого розвитку та одне із пріоритетних завдань кожної науки, зокрема й етнології. Тільки мислячи категоріями цілого, а не часткового, можна зрозуміти те, що раніше не вдавалося пізнати. Важливим у цьому контексті є вивчення становлення та розвиток українського народознавства. Знання про нього допоможуть уникнути зайвих помилок щодо етнологічних досліджень та вирішити існуючі теоретико-методологічні проблеми щодо їх розв'язання.

Перші зацікавлення народознавством на Заході України були зумовлені запитами національного руху. Діячі останнього вбачали в етнографії та популяризації народознавчої інформації серед громадськості дієвий засіб розширення соціальної бази визвольної боротьби та її успіху в майбутньому. Впродовж XIX – на початку XX ст. поступово складалася тягла традиція студіювань народної культури та побуту українців Галичини в межах української етнографічної науки. Це призвело до створення так званих наукових осередків дослідження українського народознавства у Львові, Самборі, Дрогобичі, Стрию.

Одним із перших таких центрів був Львівський університет, де діяла кафедра антропології* . Іншим важливим осередком дослідження етнографічної науки був Державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР у м. Львів. Упродовж 1940–50-х рр. – Державний етнографічний музей, який спочатку знаходився в будинку колишнього Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Актуальність дослідження цього періоду зростає у межах завдань, які сьогодні постають перед вітчизняною етнологією. Історію української етнологічної науки становлять студії, які стосуються народознавчих досліджень, що були проведені науковцями середини XX ст. у Львівському осередку як складової частини розвитку українського етнографії. На цей період припали Друга світова війна, німецька окупація (1941–1944 рр.) та радянське панування. В цих умовах гуманітарні науки, зокрема народознавство, розвивалися під тиском ідеологічної цензури, дослідження були обмежені вибором тематики. Не дивлячись на ідеологічні табу щодо останньої, дослідження 40–50-х рр. і надалі стосувалися традиційної матеріальної та духовної культури, хоча багато наукових праць, які підлягали вердикту радянських цензорів, так і не були опубліковані [17, 7].

Мета цієї статті – розглянути період 1940–50-х рр. у контексті становлення та розвитку української етнографії. У сучасній етнографічній науці вже наявні студії, що заповнюють лакуни та пропонують нові концепції прочитання модерної етнології на різних етапах її розвитку. Найвагоміші з них належать В. Горленку [2–4], К. Гуслистому [5], Ф. Колессі [6], А. Лободі [7], В. Дашкевичу [8], Г. Стельмаху [9–10], Р. Кирчіву [11–15] та ін. Виходячи з їхніх досліджень, можна виділити три періоди в історії української етнографії:

1) остання третина XVIII – перша половина XIX ст. – посилення інтересу до культурно-побутових особливостей українців;

2) 1860-ті рр. – початок XX ст. – широкомасштабні досягнення в розвитку етнографії, причому не тільки в українській, але й світовій;

3) від 1920-х рр. – до наших днів, який у свою чергу поділяється на чотири підперіоди: 1920 – початок 30-х рр. (так званий «золотий вік української етнології»); початок 1930 – середина 50-х рр.; середина 1950 – початок 90-х рр. та сучасний – від 1991 р.

За роки незалежності України в опублікованих історіографічних працях найбільше уваги приділено дослідженню української етнографії XIX ст. – початку 1930-х рр. Бібліографічний аналіз засвідчує, що з поля зору українських дослідників майже випадає період 1940–50-х рр., упродовж якого, незважаючи на політичні чинники, продовжувались етнологчні пошуки, що стосувалися матеріальної та духовної культури українців. Інформацію про цей період можна почерпнути з наступних джерел:

1) узагальнюючих праць щодо історії розвитку української етнографічної науки (З. Болтарович [16–17], В. Борисенко [18], В. Наулко [19], В. Горленко [2–4], Р. Кирчів [11–15]) та досліджень музейництва (З. Гудченко [20], Г. Скрипник [21], А. Данилюк [22], Р. Чмелик, С. Павлюк [23]);
2) робіт, присвячених діяльності окремих народознавчих осередків (наукових установ, їхніх підрозділів, музеїв, кафедр);
3) студій, які відтворюють життєвий шлях і наукову діяльність окремих вчених (зокрема М. Козакевича [24], К. Матейко [25, 47], А. Будзана [26–28], Д. Фіголя [29], С. Сидорович [18]), і в яких висвітлено становлення особистості та формування світогляду вчених, їхніх наукових зацікавлень у галузі етнографії на різноманітну тематику;
4) публікацій щодо розгортання етологічної роботи в 1940–50-х рр. (П. Арсенича [30], З. Болтарович [17], А. Дашкевича [8], С. Павлюка, Р. Чмелика [23], А. Лободи [7], С. Макарчука [31], С. Павлюка [32–33], А. Поріцького [34]; та відповідні підрозділи у монографіях, посібниках [35–38], енциклопедіях [39–41], дисертаціях [42–44]).

Стисло проаналізуємо цю джерельну базу зі становлення етнографії як науки, створену ще за радянської доби. У статтях таких авторів, як В. Горленко – «Українська радянська етнографія в десятій п'ятирічці (підсумки і перспективи розвитку)», К. Гуслистого –

* Відомими науковцями, які працювали в галузі антропології та етнографії на цій кафедрі, були Я. Чекановський, Л. Козловський, С. Клімек, К. Собольський, Т. Генцель, Я. Пастернак, В. Гребеняк, Б. Гнатевич, А. Фішер, Я. Фальковський та ін. [1, 17–19].

«Стан і завдання розвитку етнографічної науки в Українській РСР», О. Росінського – «Народознавча наука за півстоліття», проаналізовано наукові набутки в галузі етнографії періоду Другої світової війни, зокрема польові етнографічні дослідження на території українського Полісся, дослідницька діяльність народознавців Львівського осередку. Ці автори також вивчали досвід роботи Відділу етнографії Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР зазначеного періоду, узагальнили набутки цієї установи, яка виділялася, з-поміж інших етнологічних центрів республіки, ширшим профілем і розмахом збирацької та дослідної праці, тіснішим зв'язком з масами, пильним інтересом до нового в побуті та творчості українського народу.

Зрозуміло, що К. Гуслистий, Г. Стельмах, В. Горленко, виходячи з тогочасних ідеологічних настанов, змушені були особливо критично оцінювати доробок учених 1920–30-х рр. і, згідно вимог радянської ідеології, вихваляли здобутки і надбання українського народу в матеріальній та духовній культурі, зі встановленням комуністичного режиму на Західній Україні.

Філософсько-теоретичні засади етнографічної науки України другої третини XX ст. досліджували Р. Кирчів, С. Макарчук, М. Тиводар, Г. Лозко. Так, Г. Лозко підкреслила, що «нові історичні факти, які постали перед українством у всій своїй, часом жорстокій повноті, примусили вчених незалежної України дати й нове теоретичне обґрунтування основ етнонаціонального буття» [36, 45]. Цілком очевидними на сьогодні є наслідки багатолітнього ігнорування національних проблем і недооцінка феномену етнічного, тоді як він пронизує всі глибинні сфери життя людини та суспільства.

Становище етнографічної науки у другій половині 1940–50-х рр., згубний тиск ідеології тоталітаризму на етнографію дослідили С. Павлюк і Р. Кирчів. Етнографія радянського часу, як відзначив перший, «моделювалась для реалізації антицивілізаційної, цинічної за своєю суттю, імперської програми "злиття націй" у єдиний радянський народ» [33, 44]. Впродовж 40–50-х рр. XX ст. під радянську ідеологію формувався і науковий апарат усієї гуманітаристики, зокрема етнографії як науки про народ, його походження, традиційну культуру, побут, світогляд. Прогресивність культури вбачали лише у її зв'язку з соціалістичною практикою, комуністичними ідеалами, інтернаціоналізмом. Саме ці роки засвідчили, що з наукового обігу негласно вилучались такі поняття, як «національний», «нація», «походження народу», «національна історія», «національна культура». Традиційна культура українців розглядалась у контексті східнослов'янської, з перевагою російської та на паралелях подібності [33, 45]. Питання підготовки професійних етнологів на рівні вищих начальних закладів навіть не ставилося. В Україні лише 1951 р. відкрився другий (після етнографічної комісії при АН УРСР) невеликий етнографічний заклад, яким став Музей етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові [32, 27]. Народознавець Р. Кирчів зазначає, що «більшість етнографічних досліджень не були допущені ще в процесі затверджень і цензурних переглядів, деякі заборонялись уже у видавництвах; бували випадки, коли їх вилучали навіть з наукового обігу» [11, 7]. До числа таких праць належав зокрема науковий доробок етнологів Львівського осередку остатньої третини XX ст. – Л. Сухої, Х. Лісецької, Д. Фіголя, М. Козакевича, Р. Гарасимчука, А. Будзана, К. Матейко, С. Сидорович.

Яскравим прикладом стало видання, підготовленої 1964 р., фундаментальної узагальнюючої праці «Українці», котру, втім, було заборонено розповсюджувати [11, 27–28]. Однак, навіть за цих умов, – підкреслює Р. Кирчів, – було підготовлено й опубліковано нові праці, присвячені дослідженню різних ділянок традиційно-побутової культури українського народу, питань етнічної історії, міжетнічних культурно-побутових зв'язків, характеристики окремих етнографічних регіонів, сім'ї та сімейного побуту [11, 28]. Розвиток української етнографічної науки післявоєнного часу дослідив І. Гілевич. Учений зазначив, що в 40–50-х рр. XX ст. вдалося отримати вагомі результати досліджень багатьох ділянок традиційної культури українців. Щодо Львівського етнологічного осередку, то тут відразу після другого приходу радянської влади, в липні 1944 р., відновили свою роботу Львівське відділення ІМФЕ АН УРСР, Етнографічний музей АН УРСР та Львівський музей художнього промислу. Перші дві установи власне й стали центрами етнографічних досліджень на території західних областей УРСР. Протягом першого повоєнного десятиліття розвиток етнографічних досліджень відбувався дещо за іншим сценарієм, ніж у Києві. Діяльності Музею етнографії та художнього промислу АН України у Львові, організованому 1951 р., на основі об'єднання двох місцевих музеїв – колишнього Етнографічного НТШ (якому 1940 р. було надано статус Державного етнографічного музею) і Художньої промисловості – присвячені наукові розвідки І. Горбань [44] і М. Батога [45]. Перша зокрема простежила хронологію подій 1947–1951 рр., проаналізувавши причини, що зумовили ліквідацію Львівського Етнографічного музею як самостійної організації.

Процес становлення і розвитку етнографічних музеїв України висвітлено в монографії Г. Скрипник «Етнографічні музеї України» [21], де показана роль наукової інтелігенції в становленні етнології як науки збереження самобутньої національної культури. Аналізуючи становлення і розвиток цих закладів, вчена подала об'ємний інформаційний матеріал щодо науково-дослідницької та збирацької роботи цих установ та біографічні дані стосовно провідних учених, працівників музеїв, етнологів-аматорів, які багато зробили для збереження самобутності традиційної української культури.

Основою джерельної бази для дослідження цього періоду є опубліковані й архівні матеріали, в тому числі офіційні документи щодо діяльності наукових установ, музеїв і товариств; наукові студії стосовно розгортання етнологічної науки та окремих її складових (етнографічні дослідження та музейництво) впродовж 1940–50-х рр. у Львові; архівні матеріали; документи особистого походження (спогади, епістолярна спадщина, щоденники тощо).

Основний корпус неопублікованих матеріалів міститься в: Архіві Інституту народознавства НАН України – науково-організаційна, управлінська документація, рукописи наукових праць співробітників (фонд Етнографічного музею) [46]; Архівах наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України – рукописи наукових праць [47]; Відділі Рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України – рукописи наукових праць Л. Сухої [48]; спогадах Р. Кирчіва, Р. Захарчук-Чугай, М. Моздира та родичів працівників Відділу етнографії Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові, які працювали в них на етапі, що досліджується.

Функціонування будь-якої наукової інституції залежить від постійного та безперервного обігу інформації. При цьому остання виступає не лише збудником суспільного інтересу до науки, але й рушійною та спону-

кальною силою розвитку самої науки. Спорадичність інформації, фрагментарність чи розпорошеність її у різних виданнях та інституціях відіграє таку ж негативну роль, як й її брак [21, 155]. Виходячи із цього, можна зробити висновок, що дослідження етнографічної діяльності Відділу етнографії Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові впродовж 1940–50-х рр., його багатоаспектна науково-організаційна праця є цінною і актуальною для сучасного народознавства багатьма теоретичними і практичними аспектами та доцільною у сьогоднішній науковій етнографічній діяльності, зокрема щодо комплексного вивчення народної культури та етнографічних груп українців.

Історіографічний огляд засвідчує, що в опублікованих джерелах міститься незначний обсяг інформації стосовно етнографічної діяльності Львівського осередку української етнографії зазначеного періоду. Так, недостатньо уваги приділено науковим зацікавленням вчених-аматорів, формуванню їхнього світогляду, умовам життя, науково-дослідної та збирацької праці. При цьому, сучасне дослідження розвитку української етнографічної науки не мислиме без всебічного вивчення наукової спадщини попередніх поколінь народознавців. Тому актуальною є публікація наукових праць Л. Сухої, О. Лісецької, Д. Фіголя, І. Симоненка, Р. Гарасимчука, Ю. Лащука та ін. Однак об'єктивація сучасної української етнології вимагає не тільки оприлюднення напрацювань у цій царині впродовж 40–50-х рр. XX ст., а й суттєвого спростування та корекції псевдонаукових концепцій, версій, понять, тенденційно поданих явищ, подій тощо.

1. *Етнографія України: Навч. посіб. / За ред. С.А. Макарчука. – Львів, 2004.*
2. *Горленко В.Ф. Українська радянська етнографія в десятій п'ятирічці (підсумки і перспективи розвитку) // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). – 1977. – № 1.*
3. *Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії. – К., 1984; Горленко В. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX в. – К., 1988.*
4. *Горленко В.Ф. Українська радянська етнографія в десятій п'ятирічці (підсумки і перспективи розвитку) // НТЕ. – 1957. – № 1.*
5. *Гуслистий К.Г., Горленко В.Ф. О периодизации истории украинской этнографии // Советская этнография. – 1961. – № 1.*
6. *Колесса Ф. Історія української етнографії. – К., 2005.*
7. *Лобода А.М. Судьбы этнографии на Украине 1917–1925 гг. // Этнография. – 1926. – № 1–2.*
8. *Дашкевич А.Я. Розвиток етнографічної науки на Україні за 10 років // Червоний шлях. – 1927. – № 12.*
9. *Стельмах Г.Ю. Етнографічні дослідження в Академії наук Української РСР за 40 років Г. Ю. Стельмах // НТЕ. – 1959. – № 4.*
10. *Стельмах Г.Ю. Розвиток української етнографії за роки Радянської влади // НТЕ. – 1958. – № 2.*
11. *Кирчів Р., Франко О. Становлення і розвиток української етнографії // Етнографія України: Навч. посіб. / За ред. С.А. Макарчука...*
12. *Кирчів Р.Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». – К., 1990.*
13. *Кирчів Р.Ф. Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. – Львів, 2002.*
14. *Кирчів Р.Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини. – К., 1978.*
15. *Кирчів Р.Ф. Усна поетична творчість гуцулів // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження...*
16. *Болтарович З. Берегиня скарбів народних // Народознавчі Зошити (далі – НЗ). – 2005. – № 1–2.*
17. *Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів. – К., 1976.*
18. *Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930 рр. – К., 2002.*
19. *Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографической очерк). – К., 1975.*
20. *Гудченко З. Містечка України // НТЕ. – 2006. – № 1.*
21. *Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – К., 1989.*
22. *Данилюк А.Б. Українська хата. – К., 1991.*
23. *Скарби Музею етнографії та художнього промислу інституту народознавства НАН України: альбом / С. Павлюк, Р. Чмелик. – Львів, 2005.*
24. *Гілевич І. Мустафа Козакевич – дослідник традиційної архітектури Полісся та Волині // НЗ. – 2008. – № 3–4.*
25. *Здоровега Н. Катерина Матейко зблизька // НЗ. – 1996. – № 4.*
26. *Бублик Т. Антін Будзан: штрихи до портрета (до 100-річчя від дня народження) // Мистецтвознавство: Наук. зб. – Львів, 2011.*
27. *Станкевич М. Антін Будзан: широчінь інтересів дослідника // НЗ. – 1998. – № 4.*
28. *Станкевич М. Богослов і вчений Антін Будзан (до 90-річчя від дня народження) // Мистецтвознавство: Наук. зб. – Львів, 2002.*
29. *Етнологія у Львівському університеті // Етнічна культура українців. – Львів, 2006.*
30. *Арсенич П. Історіографія етнографічного дослідження Гуцульщини // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. Ю. Гошко. – К., 1987.*
31. *Макарчук С. Про теоретичну етнологію як науковий напрямок і навчальну дисципліну // Матеріали до української етнології / Відп. ред. Г. Скрипник. – К., 1995. – Вип. 1(4).*
32. *Павлюк С. Вимогливий науковий перегляд етнологічної теоретичної спадщини радянської епохи // Українська культура: з нових досліджень: Зб. наук. ст. на пошану С. П. Павлюка, з нагоди його 60-ліття. – Львів, 2007.*
33. *Павлюк С. Етнографічна наука в Україні: стан і перспективи // Матеріали до української етнології...*
34. *Поріцький А. Робота відділу етнографії Інституту МФЕ АН УРСР у 1960 р. // НТЕ. – 1961. – № 2.*
35. *Етнографія України: Навч. посіб. / С.А. Макарчук та ін. – Львів, 1994.*
36. *Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект: Навч. посіб. – К., 2001.*
37. *Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. – Ужгород, 2010.*
38. *Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С. Павлюка. – К., 2006.*
39. *Енциклопедія українознавства: У 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1954–1989.*
40. *Мала енциклопедія народознавства / За ред. С. Павлюка. – Львів, 2007.*
41. *Словник основних понять і термінів з теорії етнології / За ред. С. Павлюка. – Львів, 2008.*
42. *Гілевич І. Експедиційне дослідження Полісся в повоєнний період (1944 – початок 1960-х рр.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 9.*
43. *Гілевич І. Українська етнографічна наука у першому повоєнному десятиліттi та польові дослідження Полісся // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія історична. – 2008. – Вип. 43.*
44. *Горбань І. Етнографічний музей АН УРСР у 1947–1951 рр. (за матеріалами архіву Інституту народознавства НАН України) // На сторожі української народної культури: Мат. Міжн. наук. конф. – К., 2008.*
45. *Батіг М. Мій Національний музей (спомини) // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру. – Інформаційний випуск, присвячений реставрації іконостаса церкви Воздвиження Чесного Хреста з монастиря Скит Манявський. – 2006. – № 1.*
46. *Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1 . – Спр. 7 (річні плани); Спр. 48, 51, 56 (рукописи наукових праць); Спр. 1, 6, 28, 41, 60, 75, 79, 94, 109, 125, 132, 207, 217 (накази директора).*
47. *Національний архів наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклорис-*

тики та етнології ім. М. Рильського НАНУ. – Ф. 14–5. – Спр. 40.

48. *Відділ Рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Ф. 225: Суха Л. Біографічні дані про народних митців-(люсяжтіків) другої половини XIX – першої половини XX ст.; Суха Л. «Бірки». Про село Бірки та ін. села Бірківської міської ради Дібров, Рокитин. – 1965; Суха Л. До матері. Стаття про інші села Домажирської сільради. – 1965; Суха Л. Дубровця. Стаття про села та однойменні центри, сільради та с. Млинки. – 1956; Суха Л. Дудко Прокіп – майстер з лозоплетіння, член артілі в с. Кізлів. Натинки про творчість народного умільця. – 1950; Суха Л. Записки перлин усної народної творчості. Тексти жартівливих пісень; Суха Л. Картотека з експонатів виставки про видатних жінок світу. – Стенд IV; Суха Л. Кізлів Новомилятинського району (тепер Буського р-ну, Львівської обл.). Нарис з історії села, зокрема про загально-релігійний страйк у 1902 р.; Суха Л. Лозина. Стаття про село та села Лозинської сільради. – 1965.*

Voloshyn M.M. Lviv Ukraine Ethnography center in the 1940–1950th years: historiographical aspect. The question of the Ukrainian Ethnography researching in the 1940–1950th years in the Lviv ethnology center is highlighted in the article. Are analyzed Ethnography works, museums researching, scientists works and studios about the life and scientific work of this center scientists.
Key words: historiography, Lviv Ukrainian Ethnology center, ethnography

А. А. Дмитренко

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ 1944–1991 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто дослідження присвячені проблемі участі УРСР в міжнародних відносинах, проаналізовані ключові напрями дослідження цієї проблеми.
***Ключові слова**: УРСР, міжнародні відносини, ООН, зовнішня політика*

1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон, згідно з яким Українській РСР були знову надані повноваження у сфері зовнішніх відносин. Таким чином відновлювалося дипломатичне відомство України. Оскільки реальним підґрунтям ефективності дипломатичної діяльності можуть бути лише історичні традиції, школа та культура дипломатії, тому дослідження діяльності України на міжнародній арені є важливим не лише, з огляду на історичну цінність, а й на практичну її корисність для сучасної дипломатії. Вивчення й аналіз наявної літератури з історії зовнішньої політики України є необхідним для створення цілісної картини розвитку дипломатичних традицій та розуміння сучасних зовнішньополітичних реалій. Метою цієї статті є аналіз наукових праць з історії зовнішньої політики України періоду 1944–1991 рр.

Радянська влада відновила дипломатичне відомство в Україні та стала активно інтегрувати країну до міжнародної спільноти, переслідуючи власні цілі. Українська та Білоруська РСР як республіки, що зазнали найбільших втрат за часів Другої світової війни, стали державами учасниками Організації Об'єднаннях Націй. Звісно, радянське керівництво прагнуло ввести до складу ООН всі республіки СРСР як окремих членів, але такі прагнення не були сприйняті США та Великобританією і, як наслідок, Й. Сталіну вдалося отримати лише три місця в ООН. Українська РСР, котра була невід'ємною частиною СРСР, проводила зовнішньополітичну діяльність, котра в головних напрямах відповідала загальносоюзній.

У дослідженнях з історії зовнішньої політики та дипломатії Української РСР ми можемо виділити декілька тематичних напрямів: 1) узагальнюючі праці з історії зовнішньої політики УРСР; 2) роботи стосовно міждержавних, здебільшого двохсторонніх, зносин України; 3) участь УРСР у міжнародних організаціях, зокрема в ООН; 4) теоретичні праці, присвячені проблемам юридичного статусу УРСР на міжнародній арені.

В узагальнюючих роботах з історії зовнішньої політики Української РСР, СРСР і міжнародних відносин міститься інформація щодо ідеологічних основ та основних принципів зовнішньополітичної діяльності, а також висвітлена подієва історія дипломатичних відносин. Однією з найповніших робіт цього напряму є «История внешней политики СССР», під редакцією А. Громико та Б. Пономарьова [1], хоча в ній помітний значний ідеологічний тиск на погляди авторів та їхню оцінку міжнародних відносин, тому тут однобічно та ідеалізовано висвітлюється діяльність СРСР на міжнародній арені. Перші публікації стосовно зовнішньополітичної діяльності Української РСР з'явилися ще в повоєнній роки на сторінках періодичних видань, але вони, здебільшого, мали винятково публіцистичний характер. У 1950–60-х рр. з'явився ряд науково-популярних брошур, якими висвітлювали найбільш важливі аспекти міжнародної діяльності УРСР [2].

Перші узагальнюючі праці, присвячені темі післявоєнної міжнародної діяльності УРСР, вийшли друком в 1960-х рр. Це стало можливим завдяки появі опублікованих збірників документів, залученню архівних джерел, наявності значної кількості публіцистичних та науково-популярних статей. Плідну працю з дослідження міжнародної діяльності Української РСР у перші післявоєнні роки проводив Л. Лещенко. Опубліковані ним в 1961–1966 рр. статті та брошури із деяких питань діяльності УРСР на міжнародній арені в 1945–1949 рр., а також ґрунтовне вивчення архівних та інших джерел, лягли в основу узагальнюючої монографії [3]. Ця книга стала першою узагальнюючою працею з історії міжнародної політики УРСР. Значна увага приділена автором внеску Української РСР в міжнародні відносини 1945–1949 рр. Як і більшість пізніших радянських праць, послуговуючись постулатом про активну миролюбну політику, Л. Лещенко у своїй роботі детально висвітлив цю тематику, а також підкреслив вклад УРСР в боротьбу з імперіалізмом. Робота відзначається також характерним для радянських праць щодо міжнародних відносин, описом інтернаціонального руху та співпраці «прогресивних організацій трудящих».

Наступною важливою подією в українській радянській історіографії став вихід узагальнюючої колективної монографії про зовнішньополітичну діяльність Української РСР [4]. У цій праці всебічно висвітлено активну та багатопланову діяльність Радянської України як частини СРСР. Хоча автори розглядають це як позитивний аспект, проте, ми можемо робити висновки про підконтрольність українського зовнішньополітичного відомства Москві. Праця є типовим твором радянської історичної науки 1970-х рр., з усіма характерними для неї шаблонами і стереотипами у висвітленні міжнародних відносин, а також діяльності радянського, в тому числі українського, дипломатичного відомства на зовнішньополітичній арені. Зокрема неодноразово можна зустріти популістські твердження про загальне роззброєння, заборону випробування ядерної зброї, ліквідації колоніалізму, розвиток співпраці між народами. Останні три розділи монографії присвячені висвітленню основних напрямків зовнішньополітичної діяльності УРСР в 1945–1969 рр. Проте, слід відзначити і позитивні моменти, адже праця побудована на широкій джерельній базі і має багату фактологічну складову,

крім того, присвячена винятково політичній частині зовнішніх відносин.

У сучасних українських наукових працях питання міжнародної діяльності не розглядається, за винятком незначної кількості статей та побіжного висвітлення на сторінках підручників й узагальнюючих праць з історії української дипломатії та міжнародних відносин [5]. Однак деякі узагальнюючі роботи, нариклад Л. Васильєва-Чекаленка та В. Головченка [6], хоч і присвячені історії зовнішньої політики УРСР, все ж є навчальними посібниками для студентів і несуть скоріше фактологічний матеріал, аніж спроби по-новому поглянути на дипломатію та міжнародні відносини УРСР. Новий концептуальний погляд і переоцінка значення та ролі української радянської дипломатії наводиться в колективній праці Інституту історії НАН України, за редакцією В. Смолія [7]. В монографії автори намагаються розглядати зовнішню політику УРСР, відходячи від пануючих історіографічних підходів: нівелювання ролі української дипломатії та приписування повної підконтрольності загальносоюзній дипломатії, котра характерна історіографії незалежної України, або навпаки створення образу самостійної дипломатії, який домінував у радянській історіографії. Слід також відзначити ряд статей В. Головченка [8], в яких автор досліджує маловідомі факти з історії поновлення української дипломатичної діяльності, а також досліджує дипломатичну підготовку вступу України до ООН.

Активно розвивався в радянській історіографії і напрям досліджень двохсторонніх відносин. Найбільш популярними були дослідження співпраці з соціалістичними країнами. Так, деякі монографії присвячені зв'язкам УРСР з Польською Народною Республікою, Болгарією й Угорщиною. Загалом була розроблена тематика міждержавної співпраці в політичній, економічній, науковій сферах між Українською РСР та країнами соціалістичного табору. Помітним було і видання колективної узагальнюючої праці щодо зв'язків УРСР із країнами соцтабору [9]. Праця підготовлена на основі значної кількості раніше виданих робіт із двосторонніх відносин, але авторському колективу вдалося охопити широкий спектр тем від співпраці в політичній сфері – до науково-технічних та культурних зв'язків України з соціалістичними країнами. В 1960-х рр. почали з'являтися праці, присвячені міжнародним зв'язкам окремих регіонів, міст, областей, заводів та фабрик УРСР з іншими країнами соціалізму. Статті, брошури та книги мали, здебільшого, публіцистичний характер, а їхня поява була пов'язана з особливостями радянського історіописання: підкреслення єдності соціалістичного табору, розвиток регіональної історії, розробка теми робітничих зв'язків. Проте, слід відзначити, що ці праці містять широкий фактологічний матеріал.

На відміну від проблематики співпраці Української РСР з країнами соціалістичного табору, котра широко досліджена в радянській історіографії, питання розвитку відносин з капіталістичними країнами і країнами, що розвиваються, досліджена слабко. Відсутні монографічні дослідження як узагальнюючого характеру, так і присвячених конкретним двостороннім взаємовідносинам.

У другій половині 1960 – на початку 70-х рр. були видані дослідження українських істориків, присвячені участі республіки в економічній і науково-технічній співпраці СРСР з країнами-членами РЕВ. Автори досліджують співпрацю УРСР з країнами соцтабору, а також окремих регіонів, областей, заводів чи громадських об'єднань. Значна увага приділялася співпраці в економіці, торгівлі, виробничих зв'язках. Однією з ґрунтовних праць на цю тему є, видана Інститутом історії АН УРСР, колективна монографія – «На магістралях дружби і братерства» [10]. Вона виконана з характерною для тогочасних досліджень академічних установ тенденційністю. Загалом цей напрям дослідження зовнішньої діяльності набув поширення в 1970-х рр., чим створювався образ активної зовнішньої політики УРСР, за фактичної відсутності її самостійної дипломатичної та політичної ролі на світовій арені.

У 1970–80-х рр. вийшли декілька статей щодо участі УРСР у співпраці Радянського Союзу з країнами, що розвиваються, та ряд публіцистичних оглядів співпраці робітників з «прогресивними» представниками капіталістичних країн. За часів незалежності тематика таких праць втратила актуальність.

Ще одним напрямом висвітлення міжнародної діяльності Української РСР була її діяльність в ООН та інших міжнародних організаціях. У 1960–80-х рр. ця діяльність республіки як члена ООН та інших міжнародних організацій розглядалася в багатьох наукових працях, а також в періодичній пресі. Так, дипломатична діяльність МЗС УРСР у 60-х рр. висвітлена в праці О. Воробйова «Українська РСР на міжнародній арені» [11].

Участь Української РСР у створенні та діяльності ООН на ранньому етапі висвітлив К. Савчук [12], котрий подав докладний аналіз діяльності УРСР в ООН, а також визначив наслідки для України зовнішньої політики в розрізі загальносоюзного курсу. Порівняно з радянськими дослідженнями, сучасні вчені дають інакшу оцінку діяльності УРСР, вказуючи на підпорядкованість зовнішньої політики Москві, але крім цього, бачать в отриманні міжнародного визнання суверенітету України великий плюс. Новий погляд і критичний аналіз радянських праць, присвячених проблемам діяльності УРСР в ООН, пропонують зокрема М. Білоусов, В. Головченко, Л. Чекаленко [13]. Дослідження участі УРСР в міжнародних організаціях набули популярності серед сучасних учених, насамперед через те, що така форма зовнішньополітичної активності була єдиним де-факто можливим виявом окремої діяльності України на міжнародній арені.

Одна з найбільших і найскладніших проблем в міжнародних відносинах повоєнної України, а саме питання державно-правового статусу УРСР, розглянуто в монографії В. Василенко та І. Лукашука – «Українська РСР у сучасних міжнародних відносинах (правові аспекти)» [14]. Її автори приділили значну увагу участі УРСР в діяльності ООН та інших міжнародних організацій. Втім, робота є однобічною і надто спрощує те «дивне становище» Української РСР, з погляду міжнародного права, коли Україна була представлена на міжнародній арені як окремий суб'єкт, але при цьому, брала участь у міжнародних організаціях і не здійснювала дипломатичних зносин з іншими незалежними державами.

Проблема міжнародного статусу, зокрема правової колізії, що склалася з Українською РСР через отримання членства в ООН, висвітлена в значній кількості праць з міжнародного права як в Україні, так і за кордоном. З останніх студій слід виділити працю Т. Кіса [15], де він розглянув теоретичні проблеми статусу Української РСР, а також статті О. Мотиля й Я. Білінського [16], в котрих учені звернулися до способу функціонування держави на міжнародній арені та розглянули питання автономності прийняття рішень українським міністерством закордонних справ. Розглядаючи тематику концептуальних основ діяльності Української РСР на міжнародній арені, не можна оминути увагою ґрунтовну монографію Є. Камінського й А. Дашкевича – «Політика США щодо України» [17]. Ця книга присвячена

не тільки періоду, котрий аналізується нами, але й неоднозначній офіційній позиції США, на основі чого, ми можемо робити висновки про загальне ставлення до УРСР країн несоціалістичного блоку.

Стосовно теоретичної оцінки діяльності Української РСР на міжнародній арені, а також висвітлення її участі в роботі ООН, слід відзначити брошуру «Україна в Об'єднаних Націях» [18], котра, поряд із іншими працями, виданими в еміграції, досить позитивно оцінює міжнародну діяльність УРСР як ознаку визнання держави та її суверенності. Оперуючи цим аргументом, діячі еміграції стверджували, що СРСР зробив хибний крок і своїми діями заклав основу незалежності України. При цьому, фактологічний матеріал, котрий уміщено в подібних працях, поступається радянським аналогам, хоча позитивом є залучення до таких студій закордонних наукових та публіцистичних творів.

Отже, тема участі Української РСР в міжнародних відносинах досліджена досить широко, а більшість таких праць опубліковано в 1960–80-х рр., відтак, містять ідеологічну складову. Сучасні українські роботи присвячені, здебільшого, участі України в ООН як найяскравішого вияву її міжнародної діяльності. Проблема оцінки міжнародного статусу висвітлювалася також науковцями з діаспори. Проте, слід зауважити, що дотепер не існує комплексного дослідження зовнішньої політики УРСР, яке б презентувало новий погляд та оцінку ролі, місця і значення України на тогочасній міжнародній арені.

1. *Громыко А.А., Пономарев Б.П. История внешней политики СССР. – М., 1981.*
2. *Головко М.К. Вклад Радянської України в боротьбу волелюбних народів за мир і безпеку. – К., 1957; Іваницький М.Н. У боротьбі за мир і міжнародне співробітництво. – К., 1963.*
3. *Лещенко Л.О. Україна на міжнародній арені (1945–1949). – К., 1969.*
4. *Україна і зарубіжний світ / О. Макаренко та ін. – К., 1970.*
5. *Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні відносини XX століття: Навч. пос. – К., 1999; Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 2007; Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України. – К., 2006; Кучик О.С., Заяць О.С. Зовнішня політика України: Навч. пос. – К., 2010.*
6. *Васильєв-Чекаленко Л. Україна у міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). – К., 1998; Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України (1923–1993): Навч. пос. – К., 2012.*
7. *Нариси з історії дипломатії України / Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2001.*
8. *Головченко В.І. Вихід Української РСР на арену міжнародної діяльності // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. / Під ред. Л. Губерського та ін. – К., 2011. – Вип. 99, ч. 1; Головченко В.І. Українська РСР – держава-співзасновник ООН: погляд політолога-міжнародника // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. / Під ред. Л. Губерського та ін. – К., 2011. – Вип. 96, ч. 1.*
9. *Украинская ССР и зарубежные социалистические страны / Редкол.: И.А. Гуржий и др. – К., 1965.*
10. *На магістралях дружби і братерства: Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966–1970 рр.) / Редкол.: І. Мельникова та ін. – К., 1974.*
11. *Воробйов О.І. Українська РСР на міжнародній арені. – К., 1970.*
12. *Sawczuk K. The Ukraine in the United Nations Organization. – N.-Y.; London, 1975.*
13. *Білоусов М.М. Про деякі неточності у висвітленні діяльності української дипломатії в ООН у радянські часи // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2007. – Вип. 13: Зовнішня політика і дипломатія: історичний та сучасний виміри: Головченко В. Україна – держава-співзасновник ООН: міфи й історичні реалії // Вісник Київського національного університету. – К., 2012; Чекаленко Л. Україна в ООН: історичний ексурс // Зовнішні справи: суспільно-політичний журнал. – К., 2010. – № 5/6.*
14. *Василенко В., Лукашук І. Українська РСР у сучасних міжнародних відносинах (правові аспекти). – К., 1974.*
15. *Kis T. Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR. – Ottawa; London; Paris, 1989.*
16. *Motyl A.J. The Foreign Relations of the Ukrainian SSR // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – № 6; Bilinsky Y. The Ukrainian SSR in International Affairs after World War II // AUAAS. – 1961. – IX. – № 1–2.*
17. *Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. – К., 1998.*
18. *Голуб В. Україна в Об'єднаних націях. – Мюнхен, 1953.*

Dmytrenko A.A. Ukraine in the international relation during the 1944–1991th: the historiography of the problem. In the article are reviewed the studies devoted to the problem of the participation of the USSR in international relations, are analyzed the main directions of the problem researching.

Key words: Ukraine SSR, international relation, UNO, foreign policy

Н. І. Самойленко

БОЛГАРСЬКА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1985—1991 рр.)

У статті розглядається дослідження радянськими та болгарськими фахівцями історії Болгарії на шпальтах часопису «Український історичний журнал». З'ясовано внесок, оприлюднених у щомісячнику публікацій, у розробку проблем болгаристики.

Ключові слова: *радянська українська історіографія, історіографія, історія Болгарії*

Українсько-болгарські зв'язки витримали випробування не тільки часом, але й різними політичними режимами. При цьому взаємний інтерес один до одного був незмінним. Поряд з іншими історичними свідоцтвами, його зафіксувала й наукова періодика, зокрема «Український історичний журнал» (далі – УЖ). Часопис уже більше 55 років сприяє розвитку всього комплексу славістичних досліджень. Заснування 1957 р., на хвилі хрущовської «відлиги», цього видання стало, безсумнівно, важливою подією в культурному та громадському житті України, розвитку вітчизняної історичної науки. На той момент це був єдиний такого роду щомісячник у всіх республіках СРСР. Журнал від початку був друкованим органом Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, що й зумовило пріоритет так званих «історико-партійних» тем на його сторінках. Проте, попри всю заангажованість, він відображав основні тенденції розвитку вітчизняної історичної науки, в тому числі й щодо болгаристики [1, 66].

Вітчизняні дослідники вже намагалися з'ясувати внесок часопису у розвиток досліджень світової історії [2] та історії Болгарії [3] як її складової в Україні. Проте, доба другої половини 1980-х рр. ще не виокремлювалася в самостійний об'єкт вивчення. Хронологічні рамки проблеми, винесеної в назву статті, кореспондуються із загальноприйнятою періодизацією двосторонніх відносин [4, 5–23] та зумовлені спільністю процесів, які мали місце в житті Народної Республіки Болгарії та Української Радянської Соціалістичної Респуб-

ліки (як частини СРСР). Адже, проголошена в середині 1980-х рр. компартійним керівництвом, лібералізація усіх галузей життя в межах «соціалістичного вибору» не могла не знайти відбиток у соціо-гуманітарному знанні. Початок 1990-х рр., якій знаменувався розпадом СРСР та відмовою від соціалістичної перспективи в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, зумовив драматичні зіткнення з реальною практикою теоретичних та конкретно-історичних уявлень попередньої доби. Тому наукова періодика, в умовах швидких суспільних змін, покликана була оперативно реагувати на них. Їй належала провідна роль у реалізації нових, більш адекватних вимогам суспільства, підходів до висвітлення минулого: створення фундаментальних праць принципово нового характеру було справою нереальною. «УІЖ», як і решта наукових періодичних видань соціо-гуманітарного змісту, мав можливість оперативно готувати наукову громадськість до серйозних зрушень в історичному мисленні. Звідси і мета цієї статті – простежити основні напрями історичної болгаристики у висвітленні «УІЖ» за доби Перебудови.

З огляду на завдання, яке стояло перед редакцією [5, 154], головна увага приділялася вітчизняній історії. За 50 років існування журналу (1957–2007) лише 7,4% усіх матеріалів (наукові статті, повідомлення, огляди, рецензії, нариси, інформації) стосувалися проблем міжнародних відносин та всесвітньої історії [6, 179]. Можна стверджувати, що з проблем всесвітньої історії найбільше публікацій висвітлювали країнознавчу тематику, де минуле та сьогодення Болгарії посідало одне з провідних місць [6, 178] – наступне після публікацій, присвячених Польщі. Висвітлення болгарської тематики на сторінках часопису впродовж 1985–1991 рр. не виходило за межі цієї загальної тенденції. Всього у зазначений період з'явилась 41 публікація різної жанрової та тематичної спрямованості, де історія балканської країни розглядалась у зв'язку з різними проблемами [7]. Матеріали про Болгарію готували як вітчизняні (І. Іванцев, Т. Татолі, Н. Балтажи, М. Станчев, М. Знаменська, О. Шевченко, Т. Луханіна, В. Кравченко, П. Сохань, Г. Чернявський, М. Тараненко, В. Чорній, С. Копилов та ін.), так і болгарські (С. Радєв, А. Анчев, Д. Данчев, П. Панайотов, А. Веков, Б. Григоров, В. Коцев, Т. Добриянов та ін.) автори. За жанрами – це статті, нариси, рецензії на наукові дослідження, повідомлення про наукові конференції з проблем болгаристики та слов'янознавства. Серед авторів були як досвідчені фахівці, співробітники консульства Народної Республіки Болгарії в Києві, так і аспіранти, які представляли не тільки провідні (Київ, Одесу, Харків) на той час, але й регіональні (Рівне, Ужгород, Івано-Франківськ) славістичні центри України.

Завдяки УІЖу, наукова громадськість республіки мала унікальну можливість отримати інформацію стосовно наукових форумів, про які інші республіканські періодичні видання не повідомляли. Це зокрема стосувалося XI Всесоюзної наукової конференції істориків-славістів [8, 158], наукового зібрання [9, 149], присвяченого піонеру болгаристики, якій відкрив у першій чверті XIX ст. болгар для освіченої Європи, Ю. Венеліну-Гуці [10, 43], симпозіуму з питань розвитку громадських рухів у Східній Європі другої половини XIX ст. [11, 160–161], II Міжнародному конгресу болгаристів [12, 148–149]. На таких форумах, як правило, визначилися перспективи досліджень і вони відігравали важливу прогностичну роль у розвитку болгарознавства, з'ясовуючи коло недостатньо вивчених проблем, зосереджуючи увагу дослідників саме на них, сприяли у такий спосіб їхньому вирішенню. Редакція намагалася відобразити наукове життя у цій галузі науки, інформуючи про зустрічі з болгарськими колегами українських вчених [13], а також через рецензії на розвідки з історії Болгарії та українсько-болгарських контактів на двосторонній та багатосторонній основі [14]. Рецензії з'являлися оперативно, але аналітичних історіографічних оглядів бракувало, що стало прямим наслідком недостатнього розвитку історіографічних досліджень у галузі болгарознавства у вітчизняній науці. Виключенням стали стаття І. Іванцева [15, 109–116], де проаналізовано близько 50 наукових та науково-популярних праць, та огляд І. Мельникової [16, 88–95], в якому болгаристична проблематика з'ясовується побіжно. Попри те, що сюжети деяких розглянутих на сторінках УІЖа досліджень, як правило, мали відверту політичну та кон'юнктурну складові, адже ці видання виконували конкретні ідеологічні завдання державної ваги, рецензії були об'єктивними та критичними за характером. Так, розглядаючи наукову працю щодо зв'язків комуністичних партій, рецензенти висловились не тільки з приводу недосконалості їх інтерпретації (відсутність історіографічного огляду, недооцінка контактів на рівні регіонів), але й фактичної помилки [17, 155], що для характеристики подібного роду видань у доперебудовчу добу виглядало радше як виняток, аніж правило.

Стосовно тематики публікацій, то майже половина матеріалів присвячувалась історичним радянсько-болгарським або українсько-болгарським контактам на різних етапах їх розвитку [7]. У статтях знайшли відображення культурні, економічні, дипломатичні взаємини [18], а також широке розуміння культурного впливу радянського політичного, історичного, соціального контенту на болгарське суспільство, головним чином у новітню добу. Пріоритет надавався висвітленню класової солідарності [19] трудящих двох країн. Це питання активно вивчалося вітчизняними фахівцями [15, 109–116]. На шпальтах УІЖа вперше було висловлено необхідність концептуально нових його досліджень [15, 116]. Дві статті присвячувалися процесу соціалістичній модернізації в Болгарії та стосувалися науково-технічної й освітньої політики держави [20], що було актуальним у наукових розвідках другої половини 1980-х рр. Складність досліджень соціалістичної модернізації полягала в тому, що цей процес не мав історичних аналогів та розглядався до його завершення. Зазначені статті систематизували багатий фактичній матеріал, проте ступінь його узагальнення поступалася кількості наведених даних і прикладів. Вочевидь, більш ґрунтовні висновки із нього – це завдання майбутнього часу.

Попри те, що переважна частка публікацій не виходила за межі сталої марксистської інтерпретації минулого, можна констатувати появу нових підходів. Це, безсумнівно, було викликано вимогами часу, прагненням суспільства до адекватної оцінки сьогодення та стало можливим завдяки доступу до більш широкого кола архівних фондів. У цьому зв'язку привертає увагу дослідження діяльності Х. Раковського, відомого діяча II Інтернаціоналу, болгарського соціал-демократичного руху, чия політична біографія тривалий час перетиналася із долею Радянської України. Так, в УІЖі з'явилися наукові розвідки В. Мельниченка, які започаткували ствердження об'єктивної оцінки позиції Х. Раковського у питаннях щодо державних відносин України з Радянською Росією (1919–1920) та доводять неспроможність звинувачень його у конфедералізмі в контексті утворення СРСЗ (адже останнє тривалий час панувало у вітчизняній історичній літературі) [21]. З такою позицією кореспондується ґрунтовна рецензія на працю В. Волковинського і С. Кульчицького про Х. Раковського [22].

Автори рецензії наголошували, що це була перша в радянській історичній науці та одна з перших спроб взагалі створити портрет цього видатного діяча. Її справедливо розцінили як відповідь на актуальну для українського суспільства другої половини 1980-х рр. потребу персоніфікації історії і політики. На шпальтах часопису було згадано, незаслужено забутого, організатора антифашистського руху в Болгарії, жертву культу особи В. Червенкова, Першого секретаря Центрального Комітету Робітничої молодіжної спілки Т. Чернколева [23]. Він з'явився у спогадах академіка П. Тронька, якій зустрічався з Т. Черноколевим у березні 1945 р. в Софії на V вільній конференції РМС Болгарії, у складі делегації ВЛКСМ. Невеликий за розміром фрагмент мемуарів сприяє адекватному розумінню переломної доби в житті балканської країни, коли вирішувалася її історична перспектива на тривалий період і суттєво доповнює уявлення про покоління людей, захоплених революційною романтикою, так званого бригадирського покоління.

Отже, в публікаціях на болгаристичну тематику, які не виходили за межі сталої марксистської традиції, на сторінках УІЖу узагальнено багатий фактичний матеріал, який може бути корисним для подальшого дослідження соціальної та культурної історії Болгарії. Залучення широкої джерельної бази, нових документів стало підґрунтям для звільнення наукової методології від догм, які тривалий час панували у науці.

1. *Радєв С. Болгаристика – наука про Болгарію // Укр. істор. журн. (далі – УІЖ). – 1990. – № 3.*
2. *Віднянський С.В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні // УІЖ. – 2010. – № 5; Кудряченко А.І. Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні // УІЖ. – 2011. – № 3.*
3. *Жебокрицкий В.А., Кулинич И.М. Вопросы истории зарубежных славян на страницах «Украинского исторического журнала» // Советское славяноведение. – 1967. – № 6.*
4. *Сохань П.С. Деякі методологічні аспекти дослідження радянсько-болгарського співробітництва // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. – К., 1975. – Вип. 4.*
5. *Горбік В.О. Обговорення роботи «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 1973. – № 9.*
6. *Віднянський С.В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 2007. – № 6.*
7. *Підраховано за: УІЖ. – 1985–1991. – №№ 1–12.*
8. *Павлюченко О.В. XI всесоюзна наукова конференція істориків-славістів // УІЖ. – 1988. – № 5.*
9. *Гранчак І.М., Зимомря М.І. Конференція, присвячена вивченню наукової спадщини Ю. І. Гуци-Венеліна // УІЖ. – 1989. – № 8.*
10. *Лаптева Л.П. Значение творчества Ю. И. Венелина для болгарского национального Возрождения // Дриновський збірник. – Х., 2011. – Т. IV.*
11. *Полянський О.А., Усенко П.Г. Науковий симпозіум «Революційно-демократичні рухи у країнах Східної Європи у другій половині XIX ст. і його роль у розвитку інтернаціональних зв'язків» // УІЖ. – 1986. – № 2.*
12. *Павленко В.В. II Міжнародний конгрес болгаристів // УІЖ. – 1986. – № 9.*
13. *Знаменська М.В., Шевченко О.В. Зустріч в Інституті Історії АН УРСР з болгарським ученим професором Г. Бояд-жиєвим // УІЖ. – 1991. – № 3; Шевченко О.В. Діалог українських і болгарських істориків // УІЖ. – 1988. – № 10.*
14. *Чернявський Л.С. З історії міжнародного руху антифашистської солідарності // УІЖ. – 1988. – № 12; Віднянський С.В., Даниленко В.М. Співробітництво в ім'я миру, соціального прогресу // УІЖ. – 1987. – № 3; Анчев А., Данчев Д. Идеологическое сотрудничество КПСС и братских партий социалистического содружества // УІЖ. – 1990. – № 9; Кравченко В.В. Марин Дринов – историк и общественный деятель // УІЖ. – 1991. – № 11.*
15. *Іванцев І.Д. Радянська історична література про інтернаціональну солідарність трудящих Болгарії та СРСР у 1919–1939 рр. // УІЖ. – 1987. – № 4.*
16. *Мельнікова І.М. Вивчення історії країн соціалістичної співдружності // УІЖ. – 1986. – № 7.*
17. *Сохань П.С., Чернявський Г.Й. Непорушна єдність радянських і болгарських комуністів // УІЖ. – 1987. – № 2.*
18. *Знаменська М.В. Участь Української СРСР у співробітництві СРСР з європейськими країнами соціалізму в галузі туризму (70-ті – початок 80-х рр.) // УІЖ. – 1986. – № 1; Калінков Ю.Л. Зростання добробуту трудящих країн-членів РЕВ в умовах соціалістичної економічної інтеграції // УІЖ. – 1986. – № 9; Самойленко Н.І. Популяризація радянської літератури та мистецтва на сторінках болгарських газет (друга половина 50-х – 60-ті рр.) // УІЖ. – 1987. – № 1; Добріянов Т. Підтримка радянською дипломатією боротьби трудящих Болгарії проти приєднання країни до Берлінського пакту (березень 1941 р.) // УІЖ. – 1987. – № 7; Тараненко М.С. Участь Української РСР у боротьбі Радянського Союзу за прийняття до ООН Болгарії, Румунії та Угорщини // УІЖ. – 1987. – № 2; Черній В.А. Зміцнення співдружності робітничого класу СРСР і НРБ (70-ті – перша половина 80-х рр.) // УІЖ. – 1988. – № 12.*
19. *Панайотов П. Болгарські інтернаціоналісти в боротьбі за перемогу і захист Радянської влади // УІЖ. – 1986. – № 11; Веков А. Ленін і революційний рух в Болгарії // УІЖ. – 1986. – № 10; Григоров Б. Вивчення ленінської спадщини в фашистських тюрмах, концтаборах та партизанських загонах // УІЖ. – 1986. – № 10; Татолі Т.В. Солідарність болгарських трудящих з боротьбою народних мас Росії проти самодержавства в період революції 1905–1907 рр. // УІЖ. –1986. – № 9.*
20. *Балтажі Н.Ф. Деякі аспекти розвитку науково-технічної політики Народної Республіки Болгарії (1944–1986) // УІЖ – 1986. – № 12; Луханіна Т.В. Розвиток вищої школи в НРБ // УІЖ. – 1988. – № 2.*
21. *Мельниченко В.Ю. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією // УІЖ. – 1989. – № 3; Мельниченко В.Ю. XII з'їзд РКП (б): Раковський проти Сталіна // УІЖ. – 1989. – № 12.*
22. *Станчев М., Епштейн А. В. І. Волковинський, С. В. Кульчицький. Християн Раковський. Політичний портрет // УІЖ. – 1991. – № 11.*
23. *Тронько П.Т. Тітко Черноколев // УІЖ. – 1989. – № 5.*

Samoylenko N.I. The Bulgarian history problems on the pages of «Ukrayinski istorychnyi zhurnal» (1985–1991). The article is devoted to studying history of the Bulgarian people by the Soviet and Bulgarian scientists on the pages of «Ukranian history journal». The contribution of the works published on the pages of the journal in the elaboration of the Bulgarian history is researched.

Key words: the Soviet Ukrainian historiography, historiography, history of the Bulgarian people

О. В. Бондаренко

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КУПЕЦТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1775—1870 рр.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Здійснено історіографічний аналіз наукових праць сучасних українських та російських дослідників, які тією чи іншою мірою торкалися проблеми соціально-правового статусу купецтва Російської імперії дореформеної доби.

***Ключові слова**: історіографія, купецтво, соціально-правовий статус, дореформена доба, Російська імперія*

Серед широкого кола проблем, що нині розробляються історичною наукою, чільне місце займає історія купецтва. Виділення купецької верстви у соціальній структурі міського населення як самостійного об'єкта дослідження видається нам цілком правомірним, з огляду на провідні позиції, які воно займало у житті сус-

пільства. Оскільки у дорадянській та радянській історіографії купецтво зазвичай не вивчалося, то для сучасної історіографії гостро постала проблема дослідження різноманітних питань його історії. Серед них – державна політика у сфері підприємництва, еволюція соціально-правового статусу купецької верстви, участь купецтва у міському самоврядуванні та його взаємини з державною владою, купецьке підприємництво, співвідношення торгового й виробничого капіталів, менталітет та повсякденне життя купецтва, його генеалогія, доброчинність та меценатство. Пошук відповідей на них неможливий без звернення до історії законодавчого формування купецького стану та еволюції його соціально-правового статусу. Вивчення цієї проблеми, однієї із найскладніших та недостатньо розроблених, продиктоване насамперед потребою визначити правове поле діяльності купецької верстви та простежити зміни у політиці держави щодо купецтва. Саме тому ми ставимо за мету проаналізувати сучасну літературу, присвячену дослідженню соціально-правового статусу купецтва Російської імперії в 1775–1870 рр.

Одним із перших у сучасній історіографії проаналізував соціально-правовий статус купецтва барнаульський історик О. Старцев [1]. На його думку, турбота про розвиток «промислів і торгів» відносилася до найважливіших функцій державної влади і перебувала у полі її зору постійно, а законодавчі акти, які регламентували підприємницьку діяльність у Росії, еволюціонували відповідно до змін політичних та економічних умов життя країни. Автор слушно наголошує на особливій ролі «Жалуваної грамоти містам», яка регламентувала не лише структуру та організацію міського громадського управління, а й торгівлю та промисловість, визначала соціально-правовий статус міського населення, зокрема купецтва [1, 4–5]. Простеживши основні етапи еволюції торгово-промислового законодавства XVIII – першої половини XIX ст., учений дійшов висновку, що соціально-правовий статус купецтва, визначався не лише формальними правовими актами, але й наявними державними та громадськими стереотипами, які не мали правового підґрунтя. Важливим чинником соціального статусу купецтва, на думку науковця, стало формування гільдійського купецтва, права й обов'язки якого залежали від розміру оголошеного капіталу. Саме вони і визначали соціальний статус купецтва та ставлення до нього з боку різних соціальних груп, які вважали державну владу загалом виразником інтегрованих суспільних інтересів [1, 4–5].

Поділяючи загалом погляд О. Старцева, слід зазначити, що правовий та соціальний статуси, хоч і близькі, проте, різнопланові явища. Правовий статус зазвичай відображає юридично закріплене становище особи в суспільстві, сукупність її прав та обов'язків і встановлюється правовими нормами. Соціальний статус визначається сукупністю всіх соціальних норм – корпоративних, моральних, релігійних, правових тощо. Соціальний статус – категорія ширша, до якої входить структурний елемент і правовий статус.

Обґрунтованим видається висновок О. Старцева щодо еволюції законодавства у напрямі лібералізації торгово-промислової діяльності, що нерідко вступало у суперечність з наявною соціально-політичною системою. Однак, незважаючи на намагання самодержавства й бюрократії обмежити участь купецтва у політичному, суспільному та культурному житті, їх соціальна вага у російському суспільстві неухильно зростала [1, 19].

На виняткове значення законодавчих актів 1775–1785 рр. у формуванні та становленні соціального статусу купецтва вказує відомий російський історик Б. Миронов [2–3]. Він упевнений, що ці закони перетворили гільдійське купецтво у привілейовану верству міського населення, оскільки купецтво звільнялося від подушної податі, опіки посадської громади, рекрутської повинності, яка замінювалася грошовим внеском тощо [3, 112]. Услід за іншими дослідниками, автор умотивовано зазначає, що приналежність до купецтва не була спадковою: купецькі привілеї купувалися, а не успадковувалися. Кожен міський житель міг записатися в купці і придбати привілеї, але для цього потрібно було оголосити капітал (щонайменше 500 руб.) та сплатити гільдійський збір, рівний 1% з оголошеного капіталу (у 1821 р. він досяг 5,225% – О. Б.). Науковець підкреслює, що збір навіть з купців третьої гільдії був 1775 р. в 4,2 рази, а з 1785 р. – в 8,4 рази більше, ніж прямі податки з міщан або цехових, які складали 1,2 руб. У разі несплати збору, купець автоматично переходив у міщанство і за ним значилася недоїмка. Навпаки, звання міщанина і цехового були спадковими [3, 114]. Характеризуючи тенденцію розвитку міського купецтва в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст., Б. Миронов висловив незгоду з, поширеною у радянській історіографії, тезою про поступовий занепад гільдійського купецтва у цей період. Навпаки, він довів збільшення кількості та розміру капіталів купецтва та дійшов висновку, що якраз гільдійське купецтво загалом зоставалося найбільш дієздатною та активною частиною міської громади протягом усього зазначеного періоду [4, 250].

Томський дослідник А. Кашенов підкреслює, що державна політика у царині підприємницької діяльності у сучасному розумінні, тобто, як цілеспрямовані дії уряду з розвитку торгівлі, промисловості та сфери послуг, в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. була відсутня [5, 115]. За умов панування в Росії натурального господарства, широкого застосування позаекономічного примусу, залежності значної частини населення, вільне підприємництво, на думку дослідника, і не могло сформуватися у цілісному вигляді. За такої ситуації держава бере на себе невластиві їй функції і намагається через законодавство регламентувати економічні процеси. Тим часом політика держави, вважає автор, була спрямована не стільки на стимулювання приватного підприємництва, скільки на поповнення державної казни [6, 15]. Зрештою, державна політика щодо розвитку підприємництва у досліджуваний період мала, на переконання автора, суперечливий характер, оскільки, з одного боку, приймалися закони, що стимулювали розвиток ринкових відносин, а з іншого – уряд зберігав складну соціальну структуру міського населення та проводив диференційовану політику, спрямовану на розвиток торгівлі і промисловості окремо щодо кожного міського стану [5, 136]. Через це правову регламентацію торговельно-промислової діяльності купецтва держава здійснювала на засадах корпоративності, про що свідчить зокрема їх поділ на три гільдії, кожна з яких мала різний обсяг прав. Важливою, на нашу думку, є теза А. Кашенова про те, що відсутність замкненості серед окремих груп міського населення (купців, почесних громадян та міщан), їх постійні переходи з однієї категорії до іншої, дозволяє дійти висновку, що ці верстви не були окремими станами у формально-юридичному сенсі [5, 133].

В основі торгово-промислового законодавства знаходився, як наголошують дослідники, становий принцип. Так, Т. Шершун [7] слушно зазначає, що російське законодавство було спрямоване насамперед на збереження прав та привілеїв гільдійського купецтва і перешкоджало у здійсненні торгово-підприємницької діяль-

ності селянства, яке реально конкурувало з купецтвом. З іншого боку, воно захищало права та привілеї дворянства, що було опорою російського самодержавства. Урядові кола вимушено ставали то на бік купецтва, то на бік дворянства, що й приводило, на думку авторки, до суперечливого характеру законодавства Російської імперії загалом та торговельно-промислового зокрема [7, 73].

Проблему становлення та еволюції купецтва в Україні розглянув відомий український історик О. Гуржій [8–9]. Попри те, що більшість дослідників пов'язують виникнення та формування купецтва з існуванням гільдій, учений, втім, уважає, що це питання залишається до кінця нез'ясованим в історіографії [9, 6]. Простеживши процес становлення та розвитку купецтва, науковець аргументовано підкреслює, що на кінець XVIII ст. воно фактично структуризувалося, юридично оформилося як суспільний стан, здійснювало значні економічні функції, посіло одне з чільних місць в ієрархічній структурі тогочасного суспільства, надало йому передових буржуазних ознак [9, 19].

Правове оформлення гільдійського купецтва як окремого стану аналізує у своїх наукових розвідках О. Донік [10–11]. Він зазначає, що реалізація реформ 1775–1785 рр. створила інституційні й правові передумови для економічної та юридичної консолідації купецької верстви, яка одержала гарантоване законом право на власність і особисту свободу, обмежене самоврядування, а також низку привілеїв за економічний успіх [10, 19]. Слушним є висновок автора, що внаслідок цих реформ купецтво стало не тільки найбільш економічно спроможною частиною торгово-промислового населення, а й найбільш привілейованим після дворянства та духівництва станом. Заслуговує на увагу й теза ученого відносно того, що в основу законодавчого оформлення купецтва був покладений не спадковий, а майновий принцип [10, 18–19].

Дискусійну та складну проблему про місце купецтва другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. у системі міських станів висвітлює Т. Шмирьова [12]. Вона небезпідставно, на нашу думку, наголошує, що, внаслідок прийняття законодавчих актів останньої чверті XVIII ст., купецтво юридично було визначено як категорія найбагатшої міської верстви, яка займалася підприємництвом та сплачувала до скарбниці значні збори, отримуючи за це низку привілеїв не лише економічного, а й громадянського характеру [12, 239]. З деякими застереженнями, вважає науковець, можна стверджувати, що купецтво мало свою специфічну соціальну функцію – підприємництво. З іншого боку, належність до купецького стану, на відміну від усіх інших, не була не тільки спадковою, але навіть довічною – кожен купець був зобов'язаний щорічно підтверджувати свою спроможність, без запізнень, у зазначені законом терміни кожного року, і так само регулярно – двічі на рік – вносити гільдійскі збори; інакше він знову ставав міщанином. Через це Т. Шмирьова погоджується з Б. Мироновим, який об'єднує купецтво і міщан в єдиний міський стан, найбільш заможна частина якого фактично купувала собі певні переваги і так само легко могла їх позбутися [12, 240].

На відсутність чіткої державної стратегії та суперечність державної політики у питаннях взаємовідносин міських верств указує О. Зайцева [13]. Вона переконана, що правовий статус купецтва не був стійким та гарантованим, адже залежав від місця проживання, віросповідання, національної приналежності, капіталу, гільдії. І лише менша частина купецтва поєднувала, достатні для стабільності, характеристики – значні статки та права, що гарантувалися законом [13, 19].

Важливим складником соціально-правового статусу була урядова політика щодо законодавчого врегулювання оподаткування купецтва та його еволюції. У ґрунтовній монографії «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період» [14] гільдійське оподаткування розглянув український історик В. Орлик. На його переконання, Катерина II почала впроваджувати законодавче оформлення купецьких гільдій як фінансовий інститут [14, 212]. Науковець простежив еволюцію податкового законодавства і дійшов висновку, що «негаразди в царині державних фінансів змушували царські уряди шукати шляхи наповнення державної скарбниці, проте, центральна влада, замість пошуку нових джерел державних доходів пішла шляхом збільшення податкових ставок» [14, 219].

Автор монографії [15], присвяченої історії купецтва Єнісейської губ. в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст., Є. Комлева наголошує, що процес юридичного оформлення прав та обов'язків гільдійського купецтва. поряд з формуванням дворянства в останній чверті XVIII ст., був новим явищем у системі соціальних відносин феодальної держави. Саме тоді купці отримали соціально-політичні права і склали еліту міської громади. Остання обставина, на її думку, мала особливе значення для Сибіру, де чисельність дворянства була незначною. Зміни, що відбулися у соціальному статусі купецтва, на її переконання, зумовили і зрушення в економіці: поряд з розширенням ринку, в кінці XVIII – на початку XIX ст. намітилися перші елементи боротьби традиційного і нового підприємництва – поступова заміна лихварства кредитуванням, вкладення капіталів у промисловість тощо [15, 5–6].

Еволюції правового становища купецтва Ставропольської губ. та Терської області присвячена стаття Т. Кошарної [16]. На її переконання, гільдійська система, юридично оформлена 1775 р., об'єднала та чітко виокремила великих торговців і підприємців, як єдину, найбільш заможну в економічному відношенні соціальну групу, протиставивши її «посадським», «цеховим» та іншим категоріям міського населення.

Отже, у новітній історіографії чимало вчених, які досліджують проблему соціально-правового статусу купецтва. Вони визначили правове поле формування, становлення та діяльності купецької верстви, простежили еволюцію політики Російської імперії стосовно купецтва в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. Утім, зазначена проблема поки не стала предметом фундаментальної наукової розробки та вимагає нових наукових пошуків. Недостатньо, на нашу думку, вивчене соціальне становище регіонального купецтва, зокрема українського. Це не стосується Сибіру, де місцеві науковці предметно займаються дослідженням різноманітних аспектів правового становища, життя та діяльності «несправедливо обмовленого могутнього середнього стану» [17, 3].

1. *Старцев А.В. Торгово-промышленное законодательство и социально-правовой статус предпринимателей в России в XVIII – начале XX в. // Предприниматели и предпринимательство в Сибири (XVIII – начало XX вв.): Сб. науч. ст. – Барнаул, 1995.*
2. *Миронов Б.Я. Русский город в 1740–1860 годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990.*
3. *Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. 1.*
4. *Андреев Н.В. Методология и история отечественной историографии развития городов и городского хозяйс-*

тва России последней четверти XVIII – первой половины XIX в. – Кн. I. – Екатеринбург; Пермь, 2003.
5. *Кашенов А.Т. Государственная политика в отношении городских предпринимательских слоев во второй половине XVIII – первой половине XIX в. // Процессы урбанизации в Центральной России и Сибири: Сб. ст. – Барнаул, 2005.*
6. *Кашенов А.Т. Государственно-правовое регулирование предпринимательства в Российской империи во второй половине XVIII – первой половине XIX в. (по материалам Западной Сибири): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Томск, 2006.*
7. *Шершун Т.М. Еволюція правового становища купецького стану Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Інтелігенція і влада. – 2004. – Вип. 3.*
8. *Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004.*
9. *Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Укр. істор. журн (далі – УІЖ). – 2004. – № 3.*
10. *Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // УІЖ. – 2006. – № 3.*
11. *Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008.*
12. *Шмырева Т.Е. Место купечества в системе городских сословий Российской империи (вторая половина XVIII – начало XIX в.) // Новый век. История глазами молодых. – Вып. 1. – Саратов, 2003.*
13. *Зайцева Е.А. Развитие гражданских отношений городских сословий в 30 – 50-е годы XIX в. (по материалам Москвы и Московской губернии): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2003.*
14. *Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, 2007.*
15. *Комлева Е.В. Енисейское купечество (последняя четверть XVIII – первая половина XIX века). – М., 2006.*
16. *Кошарная Т.П. Эволюция правового положения купечества и мещанства Ставропольской губернии и Терской области в конце XVIII – XIX веках // Труды юридического факультета Северо-Кавказского государственного технического университета: Сб. науч. тр. – Ставрополь, 2004. – Вып. 2.*
17. *Лигенко Н.П. Купечество Удмуртии: вторая половина XIX – начало XX века: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Ижевск, 2003.*

Bondarenko O.V. Social and legal status of the Russian Empire merchants in the 1775–1870th: the modern historiography. Historiography analysis of the scientific works of the contemporary Ukrainian and Russian researchers who had studied the problem of social and legal status of the Russian Empire merchants in the prereform time has been made.
Key words: historiography, merchantry, social and legal status, prereform time, Russian Empire

О. А. Серяков

РЕФОРМА АДВОКАТУРИ 1864 р. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Висвітлюється сучасна історіографія реформи адвокатури 1864 р. Аналізуються праці як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Запропоновано класифікацію історіографічних джерел з цієї теми.
Ключові слова: *історіографія, реформа адвокатури, присяжний повірений, ходатай*

Початок формування правової держави на теренах Російської імперії пов'язують із запровадженням судових реформ, вагомою складовою яких стала реформа адвокатури 1864 р. Впровадження професійної адвокатури (присяжних повірених), одночасно з приватною (ходатаями), створювало між двома прошарками правозахисників певний дух конкуренції й водночас забезпечувало принцип змагальності сторін, внаслідок їхньої тісної взаємодії з реформованою прокуратурою. У такий спосіб було закладено підвалини втілення демократичних начал, головними виразниками яких стали адвокатура й суди присяжних.

Наразі історіографія цього питання досить чисельна й дає змогу всебічно дослідити погляди на реформу сучасних авторів. Особливо ця тема видається актуальною в переддень, запланованої реформи адвокатури, у сучасній Україні, враховуючи, що новий проект Закону про адвокатуру ініційовано Президентом і зареєстровано у Верховній Раді 05.06. 2012 р. Головна ідея законопроекту зводиться до особливого акценту на професійності надання адвокатських послуг населенню. Отже, в силу цих обставин, сучасні історики права, юристи й правозахисники активізували дослідження реформи адвокатури 1864 р., з метою запозичення корисного досвіду наших попередників. Знову назріло питання, чи може особа сама представляти свої інтереси в суді, чи їй неодмінно потрібно користуватися послугами професіоналів? Фактично наша держава заново переживає досвід реформування інституту адвокатури, проте, за нових історичних умов, що посилює актуальність, обраної для дослідження, теми.

Частково, в історіографічному ключі ця тема вже привертала увагу дослідників. Зокрема за радянської доби відповідний доробок створили Б. Віленський [1] та Н. Черкасова [2]. Серед сучасних вітчизняних праць варто відмітити дослідження Т. Шаравари [3], в якому науковець детально дослідила всі складники судових реформ і стисло виклала історіографію реформи адвокатури. Серед російських авторів певний внесок у розробку цього питання здійснили М. Троїцький [4–5] та Є. Арапова [6], висвітливши різноманітні аспекти становлення адвокатури й, найголовніше, безпосередню участь значної кількості адвокатів у втіленні реформи. Зважаючи на значну джерельну базу і цього питання, ставимо за мету проаналізувати сучасні історіографічні праці, викласти їхню класифікацію, визначити мало вивчені проблеми.

Всі сучасні наукові розробки із зазначеної проблематики умовно можна поділити на декілька груп:
1) синтетичні праці з історії Російської імперії, історії Великих реформ і судових зокрема, в контексті яких, приділено увагу й реформі адвокатури;
2) дослідження, присвячені постатям видатних адвокатів;
3) праці, в яких аналізуються важливі складові реформи адвокатури: питання розроблення реформи, формування Рад присяжних повірених, діяльність присяжних повірених та ходатаїв, контакти адвокатури з судами присяжних тощо.

На початку 1990-х рр. вийшов збірник «Великі реформи в Росії», який містив статтю Т. Тарановскі «Судова реформа й розвиток політичної культури» [7]. У ній автор насамперед дав оцінку значенню судової реформи 1864 р. для політичної історії Російської імперії. Рушійною силою реформи дослідник назвав урядові кола імперії, серед яких виокремився специфічний прошарок – нове освічене чиновництво – прогресивна бюрократія, яка існувала за рахунок держави і працювала на її благо. Проте, як зазначив учений, швидка еволюція освічених чиновників призвела до протистояння між «новою» бюрократією та царською владою, представленою спадковим дворянством і консервативними елементами. Як наслідок, судові реформи не були бездоганними, спалахнула революція 1905 р. тощо.

До синтетичних видань з історії Росії, в яких порушуються питання пореформеного судочинства, можна

віднести праці Б. Миронова «Історія Росії доби імперії (XVIII – початок XX ст.)» [8] та М. Троїцького «Росія в XIX столітті» [9]. Автори зосередилися на характеристиці правової свідомості тогочасного суспільства й доводили, що, за досить короткий час, нові закони, інститути й установи сприяли формуванню, обмеженої законом, монархії.

Схожі погляди на пореформене суспільство Російської імперії містить і збірка «Американська русистика. Імперський період». Помітне місце в ній займає праця Дж. Бурбанка «Правова культура, громадськість і селянська юриспруденція: перспективи початку XX ст.» [10], присвячена дослідженню двох вагомих питань: російська правова ідеологія й юридична практика селянських судів. Учений підкреслив недостатність участі професійної адвокатури в підтримці селян, однак його головна теза полягає в тому, що місцеві суди сприяли інтеграції сільських мешканців до правової держави, яка активно формувалася, й суспільство якої набувало рис громадянського. Питання формування останнього порушив також і Р. Уортман у праці «Властителі та судії. Розвиток правової свідомості в імперській Росії» [11]. Історик вказує, що суди присяжних і всі прошарки правозахисників зробили вагомий внесок у формування правової культури та правосвідомості тогочасного суспільства. З його погляду, професійна адвокатура стала новим механізмом для захисту прав людей.

Окрему групу історіографічних джерел становлять дисертації та монографії, присвячені постатям видатних адвокатів. Необхідно зазначити, що захист дисертацій був, здебільшого, приурочений до 140-річчя запровадження реформи адвокатури. Серед найвідоміших варто назвати дослідження А. Степанової, присвячене постаті кн. А. Урусова [12] та Д. Рязанової – долі адвоката С. Андрієвського [13]. Дослідниці зробили особливий акцент на утисках та переслідуваннях адвокатури, з боку владних кіл, зазначивши, що їй не створювали сприятливих умов для роботи, але і за таких умов вона вкоренилася. Серед інших публікацій, слід виокремити працю Г. Різник, яка описала постать видатного оратора Ф. Плєвако, наголосивши, що цей правозахисник вирізнявся особливою відкритістю до проблем простого люду, сумлінним підходом до справи захисту, а його промови стали класикою юридичної думки [14]. Ю. Варфоломєєв [15], аналізуючи внесок адвоката А. Зарудного в правозахисну діяльність населення, підкреслює, що адвокатам доводилося долати дві значні перешкоди: упереджене ставлення населення до справи захисту й утиски з боку бюрократії.

Сьогодні з'являється все більше праць, в яких глибоко осмислюється розроблення, зміст, запровадження та наслідки самої реформи адвокатури. Окремої уваги потребують дослідження М. Троїцького, присвячені безпосередньо адвокатурі, різноманітним аспектам становлення й діяльності цього інституту. У 2000 р. ним опубліковано працю «Адвокатура в Росії та політичні процеси 1866–1914 рр.» [4]. Фактично це одне з найперших систематичних досліджень адвокатських промов, виголошених на 420 судових процесах всіх рівнів за 50 років. Хронологічні рамки дослідження досить широкі й охоплюють період від запровадження реформи – до 1905 р. Особливо ретельно розкрито питання юридичного та політичного сенсу виступів адвокатів, під час розгляду державних злочинів. Досить значну увагу історик приділив і питанням місця адвокатури у судовій системі пореформеної Росії, процесуальним можливостям адвокатів, організаційній структурі тощо. У наступній праці М. Троїцького – «Корифеї російської адвокатури» [5] – викладено життєпис 24 знаменитих адвокатів другої половини XIX ст., найяскравіших постатей корпорації. Вчений зокрема проаналізував політичний, культурний та юридичний феномени цього інституту. Значну увагу приділив дослідженню судових процесів, способів і методів підготовки до них адвокатів, ставлення суду до адвокатури під час судових слухань, взаємодії сторін, промов правозахисників. Він підкреслив, що саме адвокати створили певний феномен судового красномовства, започаткувавши ідею боротьби за високоморальний і справедливий суд.

Серед сучасних історичних праць особливо показовим є дослідження російської дослідниці Є. Арапової [6]. Вона виклала власне бачення процесу втілення реформи адвокатури. Зокрема запровадила в науковий обіг поняття «сірої адвокатури», не професійної. З її погляду, вона виникла внаслідок трьох суттєвих причин: дорожнечі послуг професійних адвокатів, наявності професійних адвокатів далеко не в усіх округах імперії й існування певної сфери послуг, яка обмежувалася написанням позовів, складанням ділових паперів та ін., де участь адвоката була не обов'язковою. Фактично до когорти «сірих» адвокатів історик віднесла ходатаїв, діяльність яких досить гостро критикує. Однак відкритим залишається питання соціального складу приватної адвокатури. Авторка виокремлює її, але у публікаціях дорадянської доби ходатаїв відносили до когорти приватних адвокатів. Попри те, що це питання залишається відкритим і дискусійним, Є. Араповій вдалося розкрити питання взаємодії присяжних повірених з чиновниками різних рівнів, формування адвокатської корпорації, її участь в політичних процесах та перетворення на нову демократичну силу суспільства, здатну протистояти утискам бюрократії.

Досить важливими для розуміння процесу втілення реформи адвокатури є праці, автори яких висвітлюють взаємодію адвокатури з судами присяжних. Фактично поява бінарних досліджень, в центрі уваги яких стоїть взаємодія адвокатури з іншими правовими інститутами, є показовою для сучасної історіографії. Вивчивши взаємини тогочасної адвокатури з судами присяжних, С. Тащіліна [16] та Ф. Бражник [17] підкреслюють, що прості, влучні та промовисті виступи адвокатів не лише пожвавлювали судові засідання, а й допомагали судам присяжних, які, здебільшого, складалися з вихідців із найбідніших соціальних прошарків, зрозуміти суть справи. Отже, в більшості випадків присяжні приймали рішення на користь підопічних адвокатів, не підтримуючи державне обвинувачення. Такі погляди на співпрацю судів присяжних та присяжних повірених підтримує й В. Конін [18], наголошуючи, що разом вони утворили дві великі сили, здатні опиратися системі. З його погляду, саме політичні процеси були показовими в цьому плані, оскільки суди присяжних не завжди керувалися буквою закону й часто виправдовували обвинувачуваних. Досить часто це був спосіб показати власну незалежність перед державою і надихали їх на це не лише неблагополучна внутрішньополітична обстановка, а й промовисті виступи адвокатів.

Підбиваючи підсумки зазначимо, що сучасна історіографія цього питання досить різноманітна й представлена як синтезуючими працями з історії імперії, так і монодослідженнями з історії різноманітних аспектів означеної реформи. Представники зарубіжної історіографії, здебільшого, роблять акцент на участі адвокатури в розбудові громадянського суспільства. Українські ж автори значно детальніше висвітлюють процеси становлення адвокатури, діяльність Рад присяжних повірених, взаємин між адвокатурою та судами присяжних. Водночас бракує досліджень, які б висвітлювали діяль-

ність ходатаїв, взаємини між ними та професійними присяжними повіреними, а також рівень конструктивності у взаєминах між прокуратурою й адвокатурою, оскільки дві останні й забезпечували принцип змагальності сторін.

1. *Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России. – Саратов, 1969.*
2. *Черкасова Н.В. Формирование и развитие адвокатуры в России 60–80-х гг. XIX в. – М., 1987.*
3. *Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2012.*
4. *Троицкий Н. Адвокатура в России и публичные процессы (1866–1904 гг.). – Тула, 2000.*
5. *Троицкий Н. Корифеи русской адвокатуры. – М., 2006.*
6. *Арапова Е.Д. Пореформенная адвокатура 60–70-х гг. XIX в. в восприятии русского общества: Автореф. дисс. ... канд. ист наук. – М., 2011.*
7. *Тарановски Т. Судебная реформа и развитие политической культуры царской России // Великие реформы в России 1856–1874 / Под ред. Л. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М., 1992.*
8. *Миронов Б.Н. История России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 2003.*
9. *Троицкий Н. Россия в XIX веке: Курс лекций. – М., 1999.*
10. *Бурбанк Дж. Правовая культура, гражданство и крестьянская юриспруденция: перспективы начала XX в. // Американская русистика. Имперский период. – Самара, 2000.*
11. *Уортман Р.С. Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России. – М., 2004.*
12. *Степанова А.В. А. И. Урусов – юрист и судебный оратор: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Саратов. 2005.*
13. *Рязанова Д.А. С. А. Андреевский: юрист и общественный деятель (1847–1918 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Саратов, 2002.*
14. *Резник Г. Рыцарь правосудия // Плевако Федор Никифорович. Избранные речи. – М., 2008.*
15. *Варфоломеев Ю.В. А. С. Зарудный: юрист и общественный деятель. – Саратов, 2002.*
16. *Тащилина С.М. Адвокат и суд присяжных в России. – М., 2001.*
17. *Бражник Ф.С. Суд присяжных, его становление и развитие в России // Право и экономика. – 2002. – № 1.*
18. *Конин В.В. Судебная реформа: присяжные заседатели и присяжные поверенные // Администратор суда. – 2008. – № 4.*

Seryakov A.A. Advocacy reform in the 1864th year in the Russian empire: the modern historiography. We study the modern historiography of the advocacy reform in the 1864th. Are analyzed both as the domestic so the foreign historians. Is proposed the classification of the historiography sources.

Key words: historiography, the reform of the legal profession, attorney, hodatai

І. М. Власюк

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ТА ЗАХІДНІЙ БІЛОРУСІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1921—1939 рр.): ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті зроблено спробу аналізу наукового доробку сучасних українських та білоруських істориків з проблеми становища Православної церкви у Західній Україні та Західній Білорусі в складі ІІ Речі Посполитої, конфесійної політики польської влади.

***Ключові слова**: Православна церква, Західна Україна, Західна Білорусь, Польща, автокефалія*

Православна церква впродовж століть посідала важливе місце в релігійному та суспільному житті українців і білорусів, поєднаних спільною долею в межах Речі Посполитої та Російської імперії. Відновлення Польської держави, приєднання нею західнобілоруських і західноукраїнських земель 1921 р. суттєво вплинуло на становище Православної церкви та її віруючих. В нових історичних умовах вона зазнала істотних трансформацій правового статусу, стала підпорядкована інтересам польської влади та негативним впливам з її боку.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми виявляє низку проблемних питань в об'єктивній інтерпретації, зокрема політики польської влади щодо Православної церкви, її намірів та цілей. Протягом останніх двох десятиліть написано чимало статей і монографій, що висвітлюють становище Православної церкви у названих регіонах та відповідну політику польського уряду. Ці праці ґрунтуються на нових методологічних підходах, архівних документах, хоча потребують і критичного аналізу щодо застосування ними принципів науковості, історизму, об'єктивності. Важливим і водночас складним завданням сучасних істориків у дослідженні релігійних проблем минулого, на наш погляд, є уникнення кон'юнктурності, конфесійних симпатій.

Метою цієї статті є аналіз наукового доробку сучасних українських та білоруських істориків означеної проблеми, виявлення спільного та відмінного в аналізі ними становища Православної церкви та її віруючих міжвоєнного періоду як у Західній Україні, так і Західній Білорусі, відповідної політики польської влади.

Необхідно зазначити, що на сьогодні поки немає комплексного дослідження становища Православної церкви загалом у Західній Україні та Західній Білорусі означеного періоду, з використанням порівняльного аналізу, виявленням особливостей, властивих розвитку церкви на цих територіях, а також порівняльного аналізу впливу національного чинника на позиції віруючих і священнослужителів. Хоча у сучасній українській історичній науці деякі аспекти цієї проблематики знайшли відображення в працях Н. Стоколос [1; 2], О. Альошиної [3], В. Борщевича [4; 5], Б. Савчука [6], Л. Галухи [7], А. Стародуб [8], А. Кукурудзи [9], І. Скакальської [10], В. Рожко [11], Я. Мокляка [12], В. Ткачук [13] та ін.

Так, Н. Столокос присвятила окремі студії становищу Православної церкви у Західній Україні міжвоєнного періоду. Зокрема нею з'ясовано, що в основі етноконфесійної політики польського уряду були дві ідеї: запорука монолітності держави полягає у віросповідній єдності; церковна унія, з погляду державної інтеграції, дає зворотні наслідки. Простежена і реалізація заходів щодо трансформації українського православ'я на Волині, Холмщині й Підляшші. Наведені негативні факти політики ревіндикації на західноукраїнських землях, насильницького навернення православних українців у католицизм, масового знищення православних церков. У своїх висновках авторка зазначає, що національна та конфесійна політика в Польщі цього періоду була зорієнтована на національну асиміляцію та релігійну інтеграцію православних українців із польською нацією й Римо-Католицькою церквою. Однак протилежний процес українізації церковно-релігійного життя православних, активізований цією політикою, сприяв формуванню національної самоідентифікації українців [2, 59–81].

Дослідниця О. Альошина у низці статей намагалася всебічно, з урахуванням новітніх досліджень, показати історію Православної церкви на Волині та політику польського уряду щодо її статусу у 1920-х рр. На той момент, у більшості поляків склався стереотип щодо Православної церкви як «служниці» російської влади. Інституційна залежність мільйонів православних від Російської православної церкви не влаштовувала

польський уряд, відтак, були побоювання, що воно може бути використане як антидержавний важіль. На наш погляд, відносини між російським самодержавством та Православною церквою у XIX – на початку XX ст. мали не тільки такий характер, незважаючи на спроби окремих царів підпорядкувати її інтересам політичним. Вони позначалися складною взаємодією, оскільки це було важливим та необхідним чинником розвитку суспільства Російської імперії. Польська влада міжвоєнного періоду також прагнула зміцнити єдність суспільства навколо релігійного питання, застосовуючи, між іншим, відносно православної конфесії методи, подібні до заходів російської влади щодо католицької церкви на території Правобережної України, Білорусі у XIX – на початку XX ст. Складність такої політики в Російській імперії, де більшість населення становили православні, та Другій Речі Посполитій, де більшість становили католики, потребує, з нашого погляду, рівнозначного ставлення до висвітлення конфесійних заходів цих двох держав.

Важливим фактом, на який вказала дослідниця, є також те, що хоч Православна церква стала незалежною від Москви, проте внутрішні засади її діяльності все ж не були визначені. За цих умов церква не стала незалежним суб'єктом релігійного життя, а перетворилася на об'єкт маніпуляції польських урядовців [3, 41,45].

Плідно цією проблематикою займається і сучасний український історик В. Борщевич. У висновках до своєї дисертації він зауважив, що в міжвоєнний період боротьба за Українську церкву на підвладній Польщі Волині зумовлювалася насамперед прискореним процесом національної ідентифікації українців. Національно-церковний рух еволюціонував від опозиції до співпраці з польською владою. З кінця 20-х рр. розпочалася польсько-українська співпраця в церковній сфері, а друга половина 30-х рр. відзначалася конфронтацією. У цей період були закладені кадрові, організаційні, обрядові та психологічні основи другого відродження Української православної церкви у XX ст. [4, 18]. В умовах польської державності, як переконує цей автор, волинській православній духовній верстві вдалося зберегти лише частину видових визначальних рис (окреме пенсійне забезпечення, спеціалізовані навчальні заклади, матеріальне забезпечення, звільнення від окремих податків). Водночас вона поповнилася колишніми військовими, високими цивільними урядовцями з кола емігрантів. Волинське духовенство еволюціонувало у напрямі національної самоідентифікації, що породило конфлікт із російською церковною верхівкою. В інших працях дослідник здійснив спроби: дослідити соціальний статус, ідентичність, зафіксувати норми повсякденної поведінки волинських православних священиків міжвоєнного періоду, їхню культурно-освітницьку, благодійну працю, а також місце посла Є. Богуславського у церковно-громадському житті Волині тощо [5].

В. Ткачук дослідила національно-релігійний рух православних українців Західної Волині у складі міжвоєнної Польщі. На її думку, конфесійна приналежність волинян ототожнювалася з національною (згідно перепису 1921 р., українцями себе визнали 68,4 % населення Волині, православними – 74,2 %). Дослідницею проаналізовані основні етапи цього руху, виявлені поступові якісні зміни у ствердженні національної ідентичності православних волинян, виділені відповідно чотири періоди. Провідну роль у відстоюванні власних національно-культурних та церковно-релігійних особливостей відіграла інтелігенція, що стало могутнім засобом протидії урядовій політиці національної асиміляції [13, 93,98].

У працях А. Кукурудзи увага акцентується на таких аспектах: особливості змін становища православ'я на Волині у 1920-х рр., трансформація керівних органів церкви, відносини між православними, католиками та протестантами. демократизація православ'я у ці ж роки, зміст церковних з'їздів, їхній склад, спроби церковних реформ та їхнє втілення. Автор стверджує, що відносини між православ'ям та католицизмом, особливо у 1920-х рр., були складними. Підтримка владою Польщі римо-католиків призводила до втрати православними храмів, майна та культових споруд. Не відповідало дійсності намагання влади переконати верхівку церкви у значних симпатіях населення Володимирщини до католицизму для надання легітимності захоплення поляками храмів та монастирів. Щодо православного духовенства зазначається: попри те, що воно мало різні настрої, реальна влада знаходилася в руках консервативної його частини [9].

Освітню діяльність православного духовенства Волині 1920–30-х рр., серед якого були відомі постаті Кременецької духовної семінарії, аналізували І. Скакальська, Г. Степаненко, Н. Оболончик [10]. А. Смирнов дослідив громадсько-політичну і церковну діяльність С. Скрипника, зупинившись водночас на історіографії цієї проблеми [14].

Сучасні білоруські історики присвятили також чимало уваги дослідженню становища Православної церкви на території Західної Білорусі міжвоєнного періоду. Так, мінський історик О. Цимбал досліджив політику польської влади щодо Православної церкви у Західній Білорусі міжвоєнного періоду. На його думку, проголошення автокефалії цієї церкви, інспіроване поляками, було неканонічною акцією, а також причиною внутрішнього розколу і конфліктів в церкві та суспільстві. Влада намагалася поставити церкву під свій контроль, обмежувала її економічний потенціал та самостійність шляхом секуляризації частини церковних земель, застосовуючи подекуди неправові методи. Головною метою польського керівництва та Католицької церкви був перехід православних у католицтво. Цьому сприяли ревіндикація, закриття православних храмів. Білорусизація церкви не зустріла підтримки у суспільстві, відображала погляди білоруської політичної еліти, використовувалася поляками з метою послаблення російських позицій в церкві та її подальшої полонізації [15; 16, 237].

У свою чергу А. Загідулін вважає, що поляки намагалися зміцнити тут свій вплив через поширення католицизму, а Православну церкву підпорядкувати своїм інтересам. При цьому влада формально займала позицію справедливого арбітра у негативних наслідках ревіндикації. Головною метою польської влади щодо Православної церкви було намагання адаптувати її до умов Польської держави та перетворення на інструмент впливу на православне населення Західної Білорусі. Досягалося це різними методами та засобами, переважно насильницькими (конфіскацією частини майна, закриттям або знищенням храмів, репресіями щодо православних священиків, призначенням державної дотації духовенству, що ставило його у залежність від держави, полонізацією церкви та кліру) [17, 115–116].

О. Козловський проаналізував розвиток білорусизації церковного життя у 1920-х рр., видавничої справи, культурну та просвітницьку діяльність Православної церкви на західнобілоруських землях [18]. На міжнародній науковій конференції «Українське християнство: історія трагедій та уроки сьогодення (1596–1686–1946)» (Тернопіль, 3 листопада 2006 р.) О. Верешчагіна й О. Гурко в доповіді: «До питання про історію Білоруського християнства у 1940-х рр.» зазначили, що на

території Західної Білорусі у 1930-х рр. проводилася активна політика окатоличення та ополячення білоруського населення, внаслідок чого 1300 православних автокефальних храмів перетворені на костели. Віленська та Пінська римо-католицькі єпархії активно посилювали полонізацію своїх прихожан. Близько 14 тис. вірян стали уніатами, парафії яких обслуговували 30 священиків та 50 місіонерів [19, 85].

С. Сілова дослідила церковно-парафіяльне життя Гродненської православної єпархії у 1921–1939 рр., залучивши відповідні документи церковних архівів і зосередивши основну увагу на її повсякденних проблемах. Ця єпархія на початку 1920-х рр. мала низку проблем (не вистачало священиків, коштів для діяльності канцелярії консисторії тощо). У 1929 р. Благочинні вирішували питання захисту церковного майна від зазіхань на нього з боку католиків. Хоча, наприклад, Софійський кафедральний собор у Гродно був переданий католикам (належав їм з моменту побудови і до 1808 р.). У 1930-х рр. Православна церква Гродненщини змушена була протистояти атеїстичній пропаганді, яку проводили організації Комуністичної партії Західної Білорусі (КПЗБ) та її Комуністичного союзу молоді (КСМЗБ) [20].

В іншій статті авторка проаналізувала відносини між польським урядом та Православною церквою. Так, у складі населення Західної Білорусі білоруси складали 65%, поляки – 15%, євреї – 11%, українці – 4%, литовці – 2,5%, росіяни – 2%. В усіх трьох єпархіях нараховувалося близько 500 церков і 5 монастирів. Причому 34,6% населення (за переписом 1931 р.) визнали себе римо-католиками, а польську мову – рідною (тобто, серед них була певна частка білорусів). Це ускладнювало існування православної віри в Західній Білорусі. Дослідниця виділила найважливіші проблеми функціонування Православної церкви цього періоду: отримання автокефалії та дискусія з Московською патріархією щодо її законності; створення юридичних підстав для існування церкви і підпорядкування її польській владі; проекти владних структур із викорінення самосвідомості православних білорусів; поступова полонізація церкви; нестача коштів у церкві для вирішення господарських питань, небажання Міністерства внутрішніх справ Польщі надавати їх [21].

Релігійне життя Західної Білорусі досліджував і В. Новицький, ставши автором відповідного розділу оглядової праці «Канфесіі на Беларусі» (1998). Зокрема вчений зробив спробу комплексного аналізу цієї проблеми, наголосивши, що визначальним чинником розвитку релігії на цих землях була державна політика. Релігійній проблематиці присвячено також десятки статей сучасного білоруського історика В. Черепиці, який досліджував діяльність окремих західнобілоруських православних діячів, а також опублікував «Очерки истории православной церкви на Гродненщине (с древнейших времён до наших дней)» (1999–2000) [22].

Історію Православної церкви в Білорусі міжвоєнного періоду досліджує також І. Янушевич. Останній дійшов висновку, що і Польща, і Радянський Союз грубо порушували етноконфесійні права більшості місцевого населення, будували систему державно-церковних відносин на підпорядкуванні релігійних організацій політиці правлячих кіл. Після підписання Ризького мирного договору, уряд Польщі не збирався виконувати зобов'язання, що гарантували вільний розвиток православних. Він не міг змиритися, щоб у державі існувала група людей, яка б відчувала духовну єдність із східними сусідами. Першим кроком до цього було надання автокефального статусу Православній церкві. Проте, цю ідею не підтримували західнобілоруські православні ієрархи, які поступово позбулися посад та були замінені лояльними польському уряду особами. Багато священиків та віруючих були проти календарної реформи, що активно впроваджувалася за допомогою польських чиновників. Політика уступок владі з боку церковних діячів, відсутність ієрархії, яка б спиралася у своїх діях на духовенство та прихожан призвели до погіршення ситуації всередині церкви. Католицькі консервативні кола підтримували агресивну політику влади щодо православних. Хоча відбирання та захоплення православних храмів не мало характеру державної необхідності [23].

Підсумовуючи огляд сучасної української та білоруської історіографії названої проблеми, важливо відмітити: 1) проблема є сьогодні досить актуальною і цікавить значне коло дослідників України та Білорусі; 2) в аналізі політики владних структур Польщі щодо Православної церкви частина українських дослідників знаходить й позитивні моменти (розвиток національно-церковного руху у Волинському воєводстві, церковної освіти тощо); 3) білоруські дослідники відзначають не підтримку більшістю віруючих процесів білорусизації Православної церкви; українські історики відмічають значний вплив національного чиннику на церкву та її представників у Західній Україні; 4) українські й білоруські дослідники спільні у думці про негативні наслідки політики полонізації цих територій, ревіндикації; 5) названа проблема потребує комплексного вивчення, з урахуванням позицій та підходів українських і білоруських істориків.

1. *Столокос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 2003.*
2. *Столокос Н.Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо Православної церкви та українців // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5.*
3. *Альошина О. Становище Православної церкви в Польщі у 20-х рр. XX ст. // Історичні студії Волинського національного університету. – 2012. – Вип. 7.*
4. *Борщевич В.Т. Українська православна церква на Волині у 20–40-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2000.*
5. *Борщевич В. Волинське духовенство у XX ст.: ідентичність, статус, еволюція. – Луцьк, 2010; Борщевич В. Джерела прибутків, заможність волинського православного духовенства у 30-х рр. XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітної історії. – Рівне, 2009. – Вип. 17; Борщевич В. Джерела прибутків, заможність волинського православного духовенства у 30-х рр. XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2010. – Вип. 18; Борщевич В. Культурно-просвітницька, благодійна праця православного духовенства Волині у 20–30 рр. XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітьої історії. – Рівне, 2009. – Вип. 16; Борщевич В. Образки повсякденності православних священників Волині 20–30-х рр. XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2009. – Вип. 15.*
6. *Савчук Б. За українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті роки XX ст. – Івано-Франківськ, 1997.*
7. *Галуха Л. Проблеми здобуття автокефалії Православної церкви в Польщі та її визнання // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3; Галуха Л. Юридично-правові основи діяльності Православної церкви в II Речі Посполитій // Науковий вісник Волинського державного університету. – 2000. – Вип. 3.*
8. *Стародуб А. Православна Церква в Польщі 1918–1922 рр.: юрисдикційний конфлікт через призму українських інтересів (На матеріалах архівного фонду Міністерства ісповідань УНР) // Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея. – К., 1998.*
9. *Кукурудза А. Особливості змін становища православ'я*

на Волині на початку 20-х рр. XX ст. по відношенню до інших конфесій // Слов'янський вісник. – Рівне, 2010. – Вип. 9; Кукурудза А. Демократизація православ'я 20-х рр. XX ст. (український контекст). – Рівне, 2008; Кукурудза А. Проблема внутрішньоконфесійного конфлікту: на прикладі православного життя Волині 20-х рр. XX ст. (за матеріалами Державного архіву Тернопільської обл.) // Слов'янський вісник. – Рівне, 2007. – Вип. 6.

10. *Скакальська І. Відомі постаті Кременецької духовної семінарії 20–30-х років XX ст. // Україна – Європа – Світ: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Л. Алексієвець. – Тернопіль, 2011. – Вип. 8; Степаненко Г. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук. – К., 2002; Оболончик Н. Релігійна освіта у Кременецькому повіті у 20–30-х рр. XX ст. // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За ред. І. Зуляка . – Тернопіль, 2009. – Вип. 3.*
11. *Рожко В. Нарис історії Української православної церкви на Волині (870–2000). – Луцьк, 2001.*
12. *Мокляк Я. Православне віросповідання і політична свідомість лемків у міжвоєнній Польщі // Слов'янський вісник: Зб. наук. пр. – Рівне, 2011. – Вип. 12.*
13. *Ткачук В. Роль національно-церковного руху православних українців Західної Волині міжвоєнного періоду (1920–1930-ті рр.) у формуванні модерної української нації // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Історія / За ред. І. Зуляка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2.*
14. *Смирнов А. Громадсько-політична і церковна діяльність Степана Скрипника у 1930–1944 рр.: історіографія проблеми // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2009. – Вип. 14.*
15. *Цымбал А.Г. Спробы ажыццяўлення беларусізацыі Праваслаўнай царквы у Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: Зб. навук. арт. / Рэдкал.: Э. Ярмусік і інш. – Гродна, 2009.*
16. *Веремеев С.Ф. История христианских конфессий Беларуси 1917–1991 гг. в диссертационных исследованиях постсоветского периода // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны. – Вып. 1. – Гомель, 2012.*
17. *Загідулін А.М. Беларускае пытанне у польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). – Гродна, 2010.*
18. *Козловский А.В. Православная церковь в социокультурном развитии западнобелорусских земель в 20–30-е гг. XX в. // Хрысціянства ў гістарычным лёсе...*
19. *Стоцький Я. Міжнародна наукова конференція «Українське християнство: історія трагедій та уроки сьогодення (1596–1686–1946)» // Мандрівець. – 2006. – № 6.*
20. *Сілава С. Царкоуна-прыходскае жыццё Гродзенскай праваслаўнай епархіі у 1921–1939 гг. // «Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemnosci»: Мат. XVII міжн. навук. канф. – Гродна, 2011.*
21. *Сілава С. Адносіны польскага урада да праваслаунай царквы у 1921–1939 гг. (на прыкладзе Гродзенскай епархіі) // История Польши в историографической традиции XIX – начала XXI вв.: Мат. межд. науч. конф. / Под ред. Т. Кручковского. – Гродна, 2011.*
22. *Загідулін А. Вывучэнне этнакультурнага і канфесійнага развіцця Заходняй Беларусі у айчынай гістарыяграфіі // «Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemnosci»...*
23. *Янушевич И. Православная церковь в Беларуси в межвоенный период (1921–1939 гг.) // Научные труды Республиканского института высшей школы: исторические и психолого-педагогические науки / Под ред. М. Демчука и др. – Минск, 2012.*

Vlasyuk I.M. The Orthodox Church position in western Ukraine and western Belorussia during the intermilitary period (the 1921–the 1939): the review of the modern historiography. In the article was made the attempt to analyse the modern Ukrainian and Belorussian historian's reseach of the Orthodox church position in Western Ukraine and Western Belorussia in the composition of the II Rech Pospolita, the confession policy of the Polish power.
Key words: Orthodox Church, Western Ukraine, Western Belorussia, Poland, authocefalic

Н. В. Горло

СПОРУДЖЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ГІДРОКАСКАДУ В 1950–70-х рр.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Стаття присвячена аналізу сучасних публікацій з історії спорудження Дніпровського гідрокаскаду і наслідків гідробудівництва. З огляду на міждисциплінарний характер досліджуваної проблеми, вивчаються праці представників історичної та інших наук.
Ключові слова: *історіографія, Дніпровський гідрокаскад, гідроенергетичне будівництво*

Доба незалежності відкрила перед науковцями нові перспективи у дослідженні вітчизняної історії. Змінюється концепція вивчення історії: те, що раніше замовчували, нині стає об'єктом наукового аналізу. Спорудження Дніпровського гідрокаскаду в 50–70-ті рр. XX ст. закономірно привернуло до себе увагу як науковців, так і громадськості. Однак, якщо на початку і в період розгортання гідробудівництва переважало його схвалення, що було зрозумілим, з огляду на пануючу ідеологію, то з його завершенням, на певній часовій віддаленості від нього, у центрі уваги постали негативні наслідки цього спорудження, які зокрема полягають у незначній енергетичній ефективності, великих втратах від затоплення, негативному впливі на стан екології Наддніпрянщини, що свідчить про необхідність здійснення глибокого об'єктивного аналізу практики гідробудівництва в СРСР.

На сьогодні практично відсутні історичні дослідження узагальнюючого характеру щодо планів і реалізації практики гідробудівництва в Україні. Проте, їх певним чином компенсують порівняно часті наукові і публіцистичні праці, причому не тільки істориків, але й економістів, енергетиків, екологів, інтерес яких до гідроенергетичного будівництва в СРСР закономірний, зважаючи на комплексний характер породжених ним проблем. Метою статті є дослідження сучасних публікацій, у яких аналізуються причини розгортання масштабного гідроенергетичного будівництва на Дніпрі, особливості його реалізації, а також шляхи подолання численних енергетичних, економічних, екологічних та соціальних проблем, пов'язаних із ним.

На сучасному етапі науковці досліджують історію спорудження гідрокаскаду із залученням великого масиву архівних джерел, вивчають генезис ідеї «Великого Дніпра», її реалізацію і наслідки. Це дає змогу назвати конкретні цифри і факти, пов'язані з влаштуванням водосховищ. Зокрема історики П. Панченко і С. Тимченко у статті «Великодніпровство: міфи і реальність» [1] розглядають виникнення і реалізацію ідеї Великого Дніпра та аналізують наслідки будівництва гідровузлів.

Характерною рисою історичних праць є те, що окремі результати вивчення історії спорудження Дніпровського гідрокаскаду вводяться в роботи, у яких комплексно досліджуються інші актуальні проблеми соціально-економічної історії України. Наприклад, С. Тимченко [2], аналізуючи тенденції розвитку поселенської структури села, відзначає важливий вплив будівництва Дніпровського гідрокаскаду на процес скорочення кількості сіл. Також він звертає увагу на такі аспекти соціально-економічної політики, як переселення в південні області, виплата компенсації, господарське влаштування переселенців на нових місцях поселення тощо. Комплекс соціально-економічних наслідків спорудження водосховищ дослідили П. Панченко і В. Шмарчук у курсі аграрної історії України [3]. На прикладі Каховського водосховища, вони відзначили негативний вплив

появи водосховищ на стан сільського господарства, екології, проаналізували соціальне становище населення. Соціально-економічних наслідків переселення П. Панченко торкається й у інших роботах [4]. С. Падалка, розглядаючи тенденції розвитку українського села у 1960–80-х рр., назвав будівництво Дніпровського гідрокаскаду фактором, що вплинув на скорочення чисельності сіл Наддніпрянщини. Дослідник стверджує, що головним аргументом ініціаторів цих акцій було прагнення перекинути дешеву і фактично безправну робочу силу для освоєння південних районів республіки, Криму, Сибіру, Казахстану [5, 116]. Проте, більш вірогідно, відселення з зони затоплення не виступало головною метою спорудження гідровузла. Дослідниця Л. Ковпак, аналізуючи соціально-побутові умови життя населення України другої половини XX ст. [6], звернула увагу на екологічні проблеми України як чинник, що впливає на життя населення. Зокрема автор, розглядаючи стан Дніпра, зупинилася на екологічних та соціальних наслідках появи каскаду водосховищ, проаналізувавши соціально-економічну політику партійного керівництва, яке не виконало обіцянки щодо організації переселення.

Спроба розробки узагальнюючого дослідження, з метою з'ясування передумов і наслідків гідробудівництва на Дніпрі та аналізу складного комплексу соціальних і економічних заходів, які проводилися під час спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду в 50–70-х рр. XX ст., була здійснена у дисертації Н. Горло [7].

Спорудження водосховищ як гідротехнічних об'єктів призвело до затоплення багатьох пам'яток історії. Водосховища Дніпровського гідрокаскаду вже протягом кількох десятиліть руйнують берегову зону, на якій розташовані археологічні пам'ятки різних епох. Вивченням цього питання і збереженням історичної спадщини минулого займаються археологи [8]. Затоплення Великого Лугу як втрату господарської спадщини запорозького козацтва розглянула історик С. Ісмайлова [9].

За відсутності ідеологічного тиску, в публікаціях періоду незалежності з'явилися різні теорії пояснення причин будівництва гідрокаскаду, які, втім, не завжди спираються на наукові методи. Домінуючим є підхід, за яким масштабне гідроенергетичне будівництво було втіленням сталінського плану перетворення природи. Відомий історик М. Брайчевський зауважив, що реалізація плану перетворення природи була спробою покращити фінансову ситуацію в СРСР на початку 1950-х рр. [10]. Інший погляд запропонував В. Кредо, який вважає, що Дніпровський гідрокаскад, задуманий комуністичним керівництвом як водна перешкода на шляху гіпотетичного вторгнення противника із Заходу на Харків, Луганськ, Маріуполь, Донбас, Шебелинське родовище газу і Кавказ [11]. Думки, що гідрокаскад був прикриттям могутнього водного оборонного рубежу, на випадок війни з НАТО, дотримується В. Багнюк [12]. Він також переконаний, що основна мета спорудження гідрокаскаду – це знищення історичної пам'яті українського народу, заради чого були затоплені козацькі січі, хутори та дніпровські плавні. Журналіст Є. Ромін приєднується до думки В. Багнюка: «Може, тому й були повністю затоплені ці землі, бо то були не просто острови та береги, а сама історія наша» [13].

Оскільки спорудження об'єктів Дніпровського гідрокаскаду зачіпало інтереси різних галузей народного господарства, з'ясування причин масштабного гідробудівництва і аналіз його наслідків залишаються міжгалузевою проблемою. У період спорудження Дніпровського гідроаскаду першочергово враховувалися інтереси гідроенергетики, що призвело до другорядного значення потреб інших галузей, тож викликає інтерес оцінка практики гідробудівництва саме представниками цієї галузі. Сучасна оцінка ефективності і наслідків будівництва об'єктів Дніпровського гідрокаскаду знаходить відображення на сторінках галузевого журналу «Энергетическая политика Украины». Співробітник центру оцінки політичних ризиків С. Гончаров не вважає великою проблемою вилучення з обігу цінних сільськогосподарських земель, тому що «за грамотної постановки питання, господарське використання території замінюється господарським використанням акваторії» (таку ж думку енергетики висловлювали і в період гідробудівництва), але визнав: суть сучасних проблем полягає у тому, що за радянської доби занадто захопилися розвитком гідроенергетики і зарегулювали стік Дніпра такою мірою, що він перетворився на ланцюг мілководних штучних озер [14, 65]. М. Копилов стверджує, що питання покращення екології Дніпра потрібно вирішувати з участю енергетиків, для яких «настав час виплачувати дивіденди» [15, 67]. Тобто, з боку енергетиків, присутня критика радянської гігантоманії і визнання відповідальності енергетиків за екологічні проблеми Наддніпрянщини.

Енергетична ефективність Дніпровських гідровузлів аналізується в працях вчених-економістів Б. Лановика, З. Матисякевича, Р. Матейка, М. Лукашевича [16], які намагаються дати економічну оцінку роботі гідровузлів, порівнюють її з роботою теплових електростанцій і роблять висновок, що ТЕС є більш економічно вигідними, тому що саме вони забезпечували приріст в енергетичній галузі післявоєнного періоду.

Вирішення екологічних проблем Дніпра відбувається вкрай повільно, а отже, дослідження екологічних наслідків гідробудівництва є однією з пріоритетних тем. Окремі періодичні видання ще у 1990-х рр. запровадили серію публікацій щодо екологічного стану Дніпра, як, наприклад, газета «Зелений світ» [17]. У газеті «Голос України» середини 1990-х рр., під рубрикою «Куди течеш, Дніпро?» надруковано проблемні статті В. Дупака, М. Нечипоренка, Б. Сидоренка, Л. Титаренко, Г. Філіпчука [18]. В усіх працях, присвячених екології Дніпра, наголошується на тому, що витоки екологічних проблем беруть початок у роки будівництва гідрокаскаду. Ці ж проблеми буди відображені на сторінках газети «Урядовий кур'єр» у статтях В. Багнюка, В. Поліщука, В. Сандула, А. Сироти [19].

Показово, що важливі питання функціонування дніпровських водосховищ набули актуальності для інших загальноукраїнських видань, що свідчить про загальнодержавне значення проблеми Дніпра, яку треба вирішувати спільно. У 1994 р. «круглий стіл» з проблем екології Дніпра організували Міністерство охорони навколишнього середовища і журнал «Дніпро» [20]. Тема екологічної проблеми річки висвітлювалася і на сторінках «Демократичної України» [21], і «Літературної України» [22]. Екологічні наслідки гідробудівництва обговорювали і регіональні періодичні видання наддніпрянського регіону, зокрема «Каховська зоря» (Херсонська обл.), «Вісник Кременчука» (Полтавська обл.) [23] та ін.

У процесі дискусії щодо енергетичної і екологічної проблем пропонувалися різні варіанти їх вирішення, у тому числі досить радикальний варіант спуску водосховищ. Однак виважена оцінка можливих наслідків цього заходу призвела до усвідомлення, що спуск водосховищ є нереальним, потрібно шукати інші шляхи покращення екологічного стану Дніпра. Цю проблему вважають назрілою представники різних галузей народного господарства, її піднімають на сторінках галузевих видань Д. Савчук, В. Козак, В. Романенко, С. Поташник і В. Тимченко [24].

На сучасному етапі розвитку науки поєднання історичних і екологічних знань поставило на порядок денний таку важливу проблему, як «екологія і політика». Одними з перших публікацій на цю тему були праці В. Поліщука, В. Багнюка, В. Шибка, В. Борейка, В. Грамма, О. Васюти, С. Васюти, Г. Філіпчука [25]. Порушення рівноваги в природі, внаслідок техногенного впливу людської діяльності, автори ставлять у пряму залежність від політики тоталітарного режиму. Дослідники вважають, що можна вести мову про особливе явище – «сталінську екологію», яка згубно вплинула на екологічне мислення наступних поколінь. Ставлення до екологічних проблем, сформоване в СРСР, відображене у досить красномовній назві монографії С. Васюти: «Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання» [26]. Загалом «екологічний» напрям дослідження Дніпровського гідрокаскаду домінує у сучасному суспільно-науковому дискурсі.

Останнім часом все більшого значення набуває вивчення людського фактору у масштабній практиці радянського гідробудівництва. У контексті соціально-економічної історії Наддніпрянщини, його можна розглядати і як ставлення організаторів гідробудівництва до потреб переселенців, і як вплив техногенних перетворень на життя та долю людини. Водосховища істотно вплинули на екологію і соціальну сферу Наддніпрянщини: в результаті затоплення плавнів, збіднів багатий тваринний і рослинний світ, змінився видовищний ландшафт регіону, зникли мальовничі українські села, втрачена історична пам'ять народу, традиції, зв'язок поколінь. Відродженням пам'яті про затоплені села займається запорізький вчений-філолог В. Чабаненко, який склав історико-топонімічний словник «Великий Луг Запорозький» [27]. У 2009 р. еколого-краєзнавчий часопис «Свята справа – XXI» присвятив окремий номер Великому Лугу, втраченому внаслідок спорудження Каховського водосховища, і проблемам останнього.

Чимало видань сьогодні публікують спогади переселенців, що є безцінним джерелом для вивчення ставлення людей як до практики гідробудівництва загалом, так і до потреби у переселенні. Як приклад, можна назвати статті В. Жарова, Л. Ковальчук, А. Литвин, М. Матяш, К. Сушка, А. Шульги [28]. Вони також висвітлюють соціально-економічні заходи в рамках кампанії переселення, а їх розгляд через призму індивідуального сприйняття дозволяє надати історії людського виміру. У цілому важлива роль численних статей і нарисів, які друкуються в центральних і місцевих періодичних виданнях України, полягає у тому, що вони наголошують на актуальності сучасних проблем Дніпровського гідрокаскаду і підтримують постійний інтерес до цієї теми у читачів.

Таким чином, огляд сучасної історіографії проблеми спорудження Дніпровського гідрокаскаду засвідчує тривалий суспільний інтерес до цього явища. Міждисциплінарний характер проблеми зумовив те, що наявна література стосовно гідрокаскаду є досить різноплановою за змістом (технічна, економічна, екологічна, періодична), хоча власне історичних досліджень небагато. Щодо пріоритетної проблематики праць можна відзначити висвітлення, на основі широкого кола джерел, планів радянського керівництва у галузі гідробудівництва, високий ступінь аналізу проблем енергетичної ефективності й екологічних наслідків гідробудівництва, але недостатній рівень вивчення питань соціально-економічної політики, яка здійснювалася урядом під час переселення. З огляду на актуальність подолання негативних наслідків гідроенергетичного будівництва, сьогодні вивчення його проблем має як практичне значення, так і наукові перспективи. Важливою умовою успішної роботи є залучення нових архівних джерел та неупереджений погляд на події минулого.

1. *Панченко П.П., Тимченко С.М. Великодніпровство: міфи і реальність // Вісті з України. – 1992. – 10–16 грудня.*
2. *Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989. – Запоріжжя, 1995.*
3. *Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. – К., 2000.*
4. *Панченко П.П. Становище українського села (60–80-і рр.) // Укр. істор. журн. – 1989. – № 8; Панченко П.П. Сторінки історії України XX століття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К., 1995.*
5. *Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-і рр. XX ст.). – К., 2002.*
6. *Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003.*
7. *Горло Н.В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007.*
8. *Тощев Г.Н., Андрух С.И. Мамай-гора (1988–1998 гг.): итоги и перспективы исследований // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1999.*
9. *Ісмайлова С.І. Руйнація господарської спадщини запорізького краю в 50-і рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. VIII. – Запоріжжя, 1999.*
10. *Брайчевський М. Конспект історії України. XXII. Постіндустріальна епоха // Старожитності. – 1992. – № 10.*
11. *Кредо В. Дніпровський каскад ГЕС загрожує Європі? // Зелений світ. – 1996. – № 1.*
12. *Багнюк В. Міни уповільненої дії. Що дали нам дніпровські водосховища // Урядовий кур'єр. – 2001. – 11 серпня.*
13. *Ромін Є. Що для нас плавні, а також… Що з ними далі робити? // Наддніпрянська правда. – 1994. – 24 вересня.*
14. *Гончаров С. Днепровский каскад // Энергетическая политика Украины. – 2003. – № 12.*
15. *Копылов Н. Когда «вода» не означает «жизнь»… // Энергетическая политика Украины. – 2003. – № 2.*
16. *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999; Лукашевич М.М. Україна: історико-економічний огляд. – К., 1997.*
17. *Енергетика і екологія: конфлікт триває // Зелений світ. – 1998. – № 5; Сандул В. Ми наближаємо себе до планетарної трагедії // Зелений світ. – 1993. – № 2; Борейко В., Грамма В. Від Сталіна до Хрущова. Як тоталітарна система планомірно нищила природу України // Зелений світ. – 1993. – № 6.*
18. *Дупак В. І де ж воно все те поділося… // Голос України. – 1995. – 7 жовтня; Нечипоренко М. Зона екологічного… розбою // Голос України. – 1995. – 14 жовтня; Сидоренко Б. Ріка – храм чи стічна канава // Голос України. – 1995. – 16 вересня; Титаренко Л. Пити. Тільки не дніпровську // Голос України. – 1995. – 30 вересня; Филипчук Г. «Погосподарювали». Настав час одуматися // Голос України. – 1995. – 4 жовтня.*
19. *Багнюк В., Поліщук В. Чи можна випити Дніпро… // Урядовий кур'єр. – 1994. – 21 червня; Сандул В. Ой Дніпро, Дніпро… // Урядовий кур'єр. – 1996. – 27 лютого; Сирота А. Що ж усе-таки буде з Дніпром? // Урядовий кур'єр. – 1992. – 23 жовтня.*
20. *Річка, яка тече через серце кожного українця: «Круглий стіл» Міністерства охорони навколишнього природного середовища і журналу «Дніпро» // Дніпро. – 1994. – № 1.*
21. *Татаринова Л. Риба шукає де глибше. Чи знайде? // Демократична Україна. – 1997. – 28 січня.*
22. *Плачинда С. Хто стане рятівником і господарем ревучого? // Літературна Україна. – 1989. – 16 листопада.*
23. *Кузьменко М. Як себе почуваєш, Дніпре? // Каховська зоря. – 1994. – 1 жовтня; Обревко Л. Ой Дніпро, Дніпро… // Вісник Кременчука. –2004. – 19 серпня.*
24. *Савчук Д. Екологічні та економічні аспекти функціонування Дніпровських водосховищ // Екологічний вісник.*

– 2003. – № 5–6; Козак В.В. Дніпро потребує турботи // Техніка АПК. – 2001. – № 7–9; Романенко В.Д. Водные ресурсы Днепра и его экологическое состояние // Гидробиологический журнал. – Т. 34. – 1998. – № 2; Поташник С.І., Тимченко В.М. Ще раз про дніпровський каскад водосховищ // Энергетика и электрификация. – 2003. – № 5.
25. Поліщук В., Багнюк В. Екологічні наслідки тоталітаризму в Україні: що робити // Визвольний шлях. – 1998 (грудень); Шибко В.Я. Екологія і політика. – К., 1991; Борейко В.В. Белые пятна природоохраны. – К., 2003; Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологічна політика: національні та глобальні реалії: У 4 т. – Т. 2. – Чернівці, 2004.
26. Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль, 2000.
27. Чабаненко В.А. Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999.
28. Жаров В. «Нема Дніпра, одна вода осталась…» // Выбор. – 1991. – № 11; Ковальчук Л. Киевское море: там, где сейчас лежит радиоактивный ил, прежде было 52 села // Сегодня. – 2002. – 25 марта; Литвин А. Утоплене село // Інформаційний бюлетень. – 2003. – 17 липня; Сушко К. Гибель Гилеи // Суббота плюс. – 2001. – 18–24 января; Шульга А. Море чи людське горе? // Вісті. – 1996. – 3 лютого.

Gorlo N.V. The construction of the Dnieper hydro cascade in the 1950–70th years: the modern historiography. The article is devoted to the analysis of modern publications about the history of the Dnieper hydro cascade construction and consequences of this hydraulic engineering works. Taking into accaunt the interdisciplinary nature of the problem were reseached the concepts of representatives as hitorical so other sciences.
Key words: historiography, Dnieper hydro cascade, hydropower building

О. О. Івченко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ 1953—1959 рр.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглядаються історіографічні аспекти соціально-економічних змін в українському селі 1953–1959 рр. Відзначено процес звільнення українських вчених від радянських стандартів у висвітленні державної аграрної політики. Визначаються особливості і характерні риси історіографічного процесу в цілому.
Ключові слова: *сучасна історіографія, соціально-економічні перетворення, селянство, аграрна політика*

Розвиток сільськогосподарського виробництва є надзвичайно важливою складовою економічного поступу держави. На сьогодні важливим залишається вирішення актуальних проблем економічного та соціального розвитку на селі. Відповідно, звернення до історичного досвіду допомагає не лише усвідомити складні інтеграційно-господарські процеси минулого, але й зробити висновки задля подолання викликів сучасності. У цьому контексті світова економічна криза ставить перед українською державою складні завдання на здатність продуктивно, а головне – соціально-орієнтовано розвивати сільське господарство.

Період 1953–1959 рр. щодо студіювань розвитку українського села поки ще не став предметом окремого історіографічного дослідження. Хоча в сільському господарстві Радянської України цього етапу мали місце значні структурні зміни, результатом яких стало швидке піднесення виробництва, підвищення добробуту, рівня й якості життя сільського населення. Так, період 1954–1958 рр. сучасні українські історики О. Завальнюк та І. Рибак вважають «найпродуктивнішим у сільському господарстві, після 1922–1926 рр.» [1, 181]. Більшість науковців загалом погоджуються, що 1950-ті рр. в історії сільського господарства стали часом найвищого розквіту останнього за доби СРСР [2]. Метою цієї статті є аналіз доробку сучасних українських та зарубіжних науковців, які студіювали проблематику соціально-економічних перетворень в українському селі 1953–1959 рр.

У 1990-х рр., після проголошення Україною незалежності, в історіографії почалися складні процеси переосмислення власного історичного досвіду та історіописання, а історична наука поступово відходила від заідеологізованої марксистсько-ленінської концепції історичного розвитку. Після розпаду СРСР намітився і розвиток нових світоглядних і проблемно-тематичних орієнтирів, які сьогодні стали основоположними. Зокрема це плюралізм думок, відмова від тенденційності, а також застосування новітніх історіографічних підходів і методології. Останнє стало можливим, завдяки ознайомленню українських істориків зі здобутками світової історіографії, з якої вітчизняні дослідники перейняли теорії повсякденності, модернізації, тоталітаризму.

Певним дороговказом для сучасних українських істориків, які досліджують питання соціально-економічної історії українського села доби хрущовської «відлиги», стали ґрунтовні публікації В. Литвина [3–4], В. Барана [5–6], П. Панченка [7], С. Кульчицького [8–9]. Їхні праці відзначаються глибиною творчого аналізу та виваженістю висновків у контексті творення реальної моделі історії українського села 1953–1959 рр. Теоретичні узагальнення згаданих дослідників значною мірою стали аксіоматичними та використовуються багатьма науковцями більш вузького тематичного спрямування.

Для сучасної української історіографії характерним залишається студіювання різних аспектів соціально-економінічного розвитку українського села досліджуваного періоду. Так, соціально-побутові умови проживання на селі з 1953–1959 рр. були проаналізовані в монографіях І. Рибака та Л. Ковпака [10–11]. Створення нової для виробничо-професійної та соціальної структур села верстви – виробничої інтелігенції, розкрив у спеціальній монографії О. Нікілієв [12]. Черкаська дослідниця І. Лубко також проаналізувала зміни в сільському господарстві України часів правління М. Хрущова, зокрема стан матеріально-технічного забезпечення колгоспів, прослідкувала зрушення в матеріальному становищі селянства, реконструювала процес зміни обчислення й обсяги оплати праці колгоспників [13]. Реформи в організації сільського господарства України 1953–1959 рр., зокрема укрупнення колгоспів, втілення ідеї агроміст, колгоспно-радгоспна система, стали предметом дослідження І. Романюка [14].

Своєрідним підсумком сучасної історіографії досліджуваної проблеми стало видання нарисів двохтомної «Історії українського селянства» (2006 р.) [15]. Сімнадцятий розділ другого тому, написаний спільно В. Даниленком та І. Романюком, присвячений історії українського села доби реформ М. Хрущова [16]. У цій та інших працях застарілі підходи та стереотипи радянської історіографії були подолані остаточно. 2010 р. побачила світ ґрунтовна колективна монографія, написана вченими Інституту історії України НАНУ, – «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [17]. Вона стала результатом опрацювання оригінальних джерел, більшість з яких вперше були введені до наукового обігу. Автори монографії проаналізували основні параметри соціальної стратифікації соціуму українців, в тому числі селянства першої половини 1950-х рр. Так, соціальну історію повоєнного українського суспільства, досліджену українською та англомовною історіографіями, у

другому розділі монографії розкрила Н. Лаас. Динаміку соціальних процесів очима робітників і селян показала у сьомому розділі О. Янковська. Незважаючи на те, що це видання охоплює лише першу половину 1950-х рр., вона є яскравим прикладом сучасного історіографічного наративу.

Ще одним підсумковим виданням, в якому розкривається економічна історія селянства, стала двотомна колективна історико-економічна праця – «Економічна історія України», присвячена 75-річчю Інституту історії України НАНУ. Двадцять дев'ятий та тридцятий розділи другого тому, написані у співавторстві В. Бараном, В. Даниленком і Л. Новохатько, присвячені періоду 1946–1964 рр. Науковці не тільки розкрили динаміку економічних змін зазначеного періоду, але й охарактеризували соціальні досягнення та прорахунки радянської влади на селі. Непродуманість соціально-економічних перетворень, започаткованих 1953 р., на переконання В. Даниленка та Л. Новохатько, стали причиною того, що вже наприкінці 1950-х рр. «позитивний заряд аграрних реформ, які проводилися на основі рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС і наступних партійних рішень, був в основному вичерпаний. На це вплинула і ціла низка непродуманих партійних дій, і непослідовність у подоланні недоліків реформування сільського господарства» [18, 437]. Про ідеологічні упередження, традиційні догматичні підходи, які глибоко вкорінилися в управлінському апараті наприкінці 1950-х рр. та гальмували подальший економічний розвиток сільського господарства, говорить і В. Баран [19, 158].

Для більш повного розкриття поставленої теми дослідження, важливо також розглянути зарубіжну історіографію. Так, у сучасній російській історіографії соціально-економічні зміни в радянському селі 1953–1959 рр. студіювали О. Вербицька [20], О. Зубкова [21], М. Безнін, Т. Дімоні [22–23], Г. Шмельов [24], В. Шестаков [25]. Окремої уваги заслуговує книга Ю. Аксютіна «Хрущовська "відлига" і суспільні настрої в СРСР в 1953–1964 рр.» [26]. Автор зосередив увагу не тільки на питаннях власне соціального та економічного характеру, але і розглянув зміну взаємовідносин між партійним керівництвом та радянським суспільством, яка розпочалася в 1950-х рр., після смерті Й. Сталіна.

Західна історіографія проблеми також досить змістовна. Праці англомовних істориків характеризуються ґрунтовністю та аргументованістю викладу, акцентуванням уваги на історії повсякденності, мікро-історії, усній історії, аналітиці морально-психологічної атмосфери суспільства. В цьому контексті потрібно відмітити праці Дж. Боффа, М. Геллера, Дж. Хоскінга, М. Маля [27–30]. Згадані дослідники, розглядаючи соціально-економічні перетворення українського села 1953–1959 рр., підкреслюють колоніальний статус України у складі СРСР, а Ш. Мерль особливо наголосив на кричущій невідповідності у економічному становищі значно біднішого селянства відносно більш заможних мешканців міст [31].

Отже, сучасна історіографія соціально-економічних перетворень в українському селі 1953–1959 рр. досить багатопланова та тематично різноманітна. Зазначені праці, звісно, не вичерпують всього комплексу робіт сучасної історіографії досліджуваної проблеми, оскільки вона є системною і багатоаспектною. Незважаючи на появу в останній час ряду ґрунтовних робіт, присвячених історії українського селянства періоду правління М. Хрущова, на нашу думку, запропонована тематика дослідження все ж потребує подальшого вивчення та історіографічного узагальнення. Адже сама постановка проблеми не стала предметом окремого синтетичного дослідження в сучасній історіографії. Тому залишається необхідність написання історіографічних робіт для визначення нерозкритих або латентних питань соціально-економічних трансформацій в українському селі 1953–1959 рр., як одного з найбільш продуктивних періодів в історії українського селянства.

1. *Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2004.*
2. *Ханин Г.И. Десятилетие триумфа советской экономики: Годы пятидесятые // Свободная мысль. – 2002. – № 5.*
3. *Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятиліттi (1946–1955). – К., 2004.*
4. *Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятиліттi (1956–1965). К., 2004.*
5. *Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992.*
6. *Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К., 1999.*
7. *Аграрна історія України: Навч. пос. / П.П. Панченко, В.П. Славов, В.А. Шмарчук. – К., 1996.*
8. *Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964) // Укр. істор. журн. 1998. – № 2.*
9. *Кульчицький С.В. Україна у добу Леніна, Сталіна і Хрущова: порівняльний аналіз // М. С. Хрущов і Україна: Мат. наук. семінару, присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. – К., 1995.*
10. *Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991. – Кам'янець-Подільський, 2000.*
11. *Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003.*
12. *Нікілієв О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.). – Д., 2004.*
13. *Лубко І.М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002.*
14. *Романюк І. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. – Вінниця, 2005.*
15. *Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / За ред. В.А. Смолія. – К., 2006.*
16. *Даниленко В.М., Романюк І.М. Українське село в добу реформ М. Хрущова // Історія українського селянства: В 2 т. – К., 2006. – Т. 2.*
17. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): У 3 ч. / Відп. ред. В. Даниленко. – Ч. 1–2. – К., 2010.*
18. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2011. – Т. 2.*
19. *Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996.*
20. *Вербицкая О.М. Российское крестьянство: От Сталина к Хрущеву (середина 40-х начало 60-х гг.). – М., 1992.*
21. *Зубкова Е.Ю. Общество и реформы 1945–1964. – М., 1993.*
22. *Безнин М., Димони Т. Аграрный строй России в 1930–80-х гг. (новый подход) // Вопросы истории. – 2005. – № 7.*
23. *Безнин М., Димони Т. Крестьянство и власть в России в конце 1930-х – 1950-е годы // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): Мат. Межд. науч. конф. – М., 1996.*
24. *Шмелёв Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. – М., 2000.*
25. *Шестаков В.А. Социально-экономическая политика Советского государства в 50-е – середине 60-х годов. – М., 2006.*
26. *Аксютин Ю.П. Хрущёвская «оттепель» в СССР в 1953–1964 гг. – М., 2004.*
27. *Боффа Дж. История Советского Союза: в 2 т. – Т. 2: От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941–1964. – М., 1994.*
28. *Геллер М.Я., Некрич А.М. Утопия у власти. – М., 2000.*
29. *Хоскинг Дж. История Советского Союза (1917–1991). – М., 1994.*
30. *Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії (1917–1991) / Пер. з англ. – К., 2000.*

31. Мерль Ш. Реформа, ошибочная по своей концепции: заметки к истории аграрной политики при Хрущеве и Брежневе / Пер. с нем. // Проблемы всемирной истории. – СПб., 2000.

Ivchenko A.A. The social-economic transformation in the Ukrainian village during the 1953–1959th years: the modern historiography. In the article is considered the historiographic aspects of socio-economic changes in the Ukrainian village in the 1953–1959th years. In the article is denoted the process of the Ukrainian scientists' release from the Soviet standards in the elucidation of the state agrarian policy. Are determined the peculiarities and characteristic features of the historiographic process in generally.
Key words: modern historiography, socio-economic changes, peasantry, agrarian policy

Я. А. Федоренко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено висвітленню сучасних історіографічних здобутків у вивченні соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень в українському селі періоду незалежності.
Ключові слова: *землеробство, фермерство, екологічна безпека, історіографія*

Сучасний етап розвитку нашої держави вимагає збільшення уваги керівництва до соціально-економічних та суспільно-політичних проблем села. Для поліпшення економічного і соціального клімату в сільській місцевості має бути розроблена стратегія розвитку, яка спиралася б на правові та соціально-економічні механізми, врахувала помилки і досягнення попередніх спроб реформування аграрного сектору. Звідси, виникає об'єктивна необхідність дослідити попередні напрацювання в цій галузі. До того ж у вітчизняній історіографії відсутні публікації, в яких би комплексно розглядалася зазначена проблема. Тому автор ставить за мету розглянути історіографічний доробок процесу суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень українського села у 1991–2012 рр.

Окремі питання, пов'язані із розвитком сільської місцевості цікавлять багатьох сучасних науковців, тому вітчизняну історіографію можна поділити на декілька частин, залежно від тих суспільно-політичних та соціально-економічних категорій, які розглядав певний автор. Так, до першої групи належать роботи авторів, котрі досліджували загальний стан українського села періоду незалежності. З цього погляду досить цінними є колективні фундаментальні праці сучасних істориків-аграрників [1–2], де охарактеризовано розвиток аграрного сектору у незалежній Україні. Вагомий внесок у висвітлення проблеми належить таким науковцям, як П. Панченко, Л. Беренштейн, А. Стахневич, С. Живора [3]. Важливою є також праця І. Рибака, присвячена соціальній інфраструктурі українського села початку 1990-х рр. [4]. Слід відзначити і монографію С. Падалки, де проаналізовані етносоціальні процеси в сучасному українському селі [5].

До другої групи можна віднести праці авторів, котрі розглядали проблеми становлення сучасної системи аграрного виробництва. Мова йде про дослідження А. Данкевича [6], І. Михасюка, Є. Майовця [7], П. Саблука [8], Л. Паламарчука, А. Тихонова [9], В. Трегобчука [10], А. Третяка [11], М. Федорова [12], О. Шебаніної [13], П. Юхименка [14]. Завдяки їм можна відстежити проблеми переходу сільськогосподарської галузі на рейки ринкової економіки.

Третю групу складають студії сучасних проблем сільськогосподарської екології. Так, у роботах В. Макушко, Д. Мельничук, В. Вальвас [15], В. Круть, Г. Фесенко, Н. Шикуль [16], О. Царенка [17] та О. Мордвінова [18] висвітлені специфічні екологічні проблеми аграрної сфери. Особливий інтерес у дослідників цього напряму викликає натуралізація сільського господарства та екологічний аспект її ведення, що відобразилося в працях Я. Олійника [19], В. Боголюбова [20], В. Сайка [21], О. Созінова [22], Л. Сокол, Т. Стефановської [25], Є. Милованова [24]. Ці автори характеризують агросферу України, акцентуючи увагу на впровадженні екологічної продукції в Україні. Окремі аспекти органічного землеробства вивчають економісти, екологи, зокрема М. Кобець [25], М. Шикула [26], В. Кисіль [27] та ін., а от історики поки ще не аналізували цю альтернативну форму господарювання.

Четверту – найбільшу – групу історичних досліджень становлять роботи, присвячені соціальним та суспільним трансформаціям аграрного сектору України за часи незалежності, а відтак, література, присвячена цій проблематиці, є досить різноманітною. З нових наукових позицій питання соціального складу селян сучасного етапу вивчають А. Шатохін [28], М. Вівчарик, В. Капелюшний [29]. Особливості етносоціальних і демографічних змін на регіональному рівні висвітлено в дисертаціях М. Зана [30], Г. Панчука [31], В. Хвоста [32], Л. Панасюка [33]. Організаційно-методичні засади реформування соціальної сфери села та, пов'язані з ним, аспекти відображено у роботах О. Бугуцького [34] та К. Якуби [35]. Зайнятість сільського населення України за умов кризи, етнодемографічні аспекти міграції, ситуація на ринку праці стали предметом наукового пошуку О. Хомри [36]. Заходи протидії демографічній кризі в Україні визначені В. Стешенком [37].

Чимало новітніх розвідок присвячено проблемам фермерства. Так, В. Дієсперов [38] пропонує зосередити увагу на всебічному вдосконаленні внутрігосподарських відносин у функціонуючих КСП. Його опонент І. Жовтанюк [39] вважає основним фактором прискорення модернізації сільського господарства саме формування нових виробничих структур підприємницького типу в агропродовольчій сфері. О. Мордвинов [40] слушно зауважував, що для реалізації переваг фермерських господарств потрібне сприятливе економічне середовище і надійна державна підтримка. В. Рубаник зробив спробу проаналізувати всі «за» і «проти» формування фермерства і дійшов висновку, що «істина повинна бути десь посередині» [41]. Про доцільність існування фермерства як конкурентоздатної форми господарювання в багатоукладній українській економіці висловлюється А. Берлач [42]. З аналізом розвитку підприємницької форми господарювання виступили і відомі економісти-аграрники О. Онищенко і В. Юрчишин [43]. Певний інтерес становить теоретичний аналіз процесу реформування аграрного сектора економіки і формування приватних господарств, здійснений у ряді публікацій А. Гальчинського [44]. Дослідженням правового становища фермерського господарства займаються науковці-юристи: Н. Титова [45], О. Погрібний, Н. Оніщенко, Т. Проценко, П. Кулинич [46], М. Долинська [47] та ін.

Серед істориків одним із перших торкнувся проблеми становлення фермерства на сучасному етапі В. Ядуха. Аналізуючи хід реформування АПК, він вказав на основні причини гальмування розвитку нового, перспективного господарського укладу, навів переконливі приклади продуктивного господарювання фермерських господарств [48]. Регіональні особливості

цього процесу досліджували Н. Барабаха, А. Маценко, І. Рибак, О. Роздорожнюк, А. Сердюк, Н. Скрипник. Значний внесок у вивчення історичного аспекту розвитку фермерства України зробив і В. Нечитайло [49], розглянувши становлення та поступовий розвиток фермерського укладу господарювання.

Отже, історіографічна база, що стосується означеної проблематики є досить вагомою. Науковцями опубліковано праці, котрі детально аналізують окремі аспекти трансформацій у сучасному українському селі. Зокрема етносоціальні та демографічні процеси, суспільні перетворення серед селянства, появу нового прошарку (фермери). Водночас чимало проблем залишилися поза увагою дослідників, наприклад, натуралізація сільського господарства та органічне землеробство, малодослідженою, з історичного погляду, залишається дуальна система ведення сільського господарства в Україні тощо.

1. *Беренштейн Л. та ін. Історіографія, методологія та джерельна база дослідження аграрних відносин в Україні у другій половині XX ст. / За ред. В. Смолія. – К., 2000.*
2. *Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – Т. 2. – К., 2006.*
3. *Демографічні процеси в сучасній Україні: Матеріали до лекцій, семінарських занять / Л. Беренштейн та ін. – К., 1998.*
4. *Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991). – Кам'янець-Подільський, 2000.*
5. *Падалка С. Україна 60–90-х рр. XX ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності). – К, 2000.*
6. *Данкевич А.Є. Розвиток орендних земельних відносин в сільському господарстві // Економіка АПК. – 2004. – № 5.*
7. *Михасюк І., Майовець Є. Аграрний сектор АПК: Проблеми і шляхи вирішення. – Львів, 2001.*
8. *Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін. – К., 2005.*
9. *Тихонов А., Паламарчук Л. Наукові аспекти економічного обороту землі в Україні // Землевпорядкування. – 2002. – № 3.*
10. *Трегобчук В., Скурська Н., Яровий В. Удосконалення земельних відносин в аграрній сфері. – К., 2004.*
11. *Третяк А., Бамбідра Д. Земельні ресурси України та їх використання. – К., 2003.*
12. *Федоров М.М. Особливості формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні // Економіка АПК. – 2007. – № 5.*
13. *Шебаніна О.В. Орендні земельні відносини: сучасний стан та основні напрями удосконалення // Економка АПК. – 2008. – № 7.*
14. *Юхименко О.М. Розвиток орендних відносин в аграрному секторі економіки // Економіка АПК. – 2010. – № 1.*
15. *Сільськогосподарська екологія / В. Макушко, Д. Мельничук, В. Вальвас. – К., 1991.*
16. *Научные основы экологического земледелия / В. Круть, Г. Фесенко, Н. Шикуль и др. – К., 1995.*
17. *Царенко О.М. Еколого-економічні проблеми розвитку агропромислового виробництва. – К., 1998.*
18. *Мордвінов О.Г. Природокористування в аграрній сфері перехідної економіки України. – Ніжин, 2000.*
19. *Олійник Я., Федорищак Р., Шищенко П. Екологічні проблеми сільського господарства // Загальне землезнавство: Навч. пос. – К., 2003.*
20. *Боголюбов В.М., Юхимчук І.В. Формування технологій екологічно безпечного використання сільськогосподарських територій // Збірник матеріалів ІІ-го Всеукраїнського з'їзду екологів. – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eco.com.ua/sites/eco.com.ua.*
21. *Сайко В.Ф. Землеробство XXI століття: проблеми та шляхи вирішення // Зб. наук. праць Ін-ту землеробства УААН. – 1999.*
22. *22.Созінов О.О. Агросфера України у XXI ст. // Вісник НАНУ. – 2001. – № 10.*
23. *Сокол Л.М., Стефановська Т.Р., Підлісний В.В. Екологічне (органічне) землеробство – складова сталого сільського господарства // Екологічна безпека. – 2008. – № 3–4.*
24. *Милованов Є. Тенденції розвитку ринку української органічної продукції // Матеріали науково-практичного семінару «Сучасні тенденції виробництва та маркетингу органічної продукції». – Львів, 2004.*
25. *Кобець М.І. Органічне землеробство в контексті сталого розвитку // Проект Аграрна політика для людського розвитку. – К., 2003–2004.*
26. *Шикула М.К Відтворення родючості ґрунтів у ґрунтозахисному землеробстві. – К., 1998.*
27. *Кисіль В.І. Біологічне землеробство в Україні: проблеми і перспективи. – Х., 2000.*
28. *Шатохін А.М. Зміни у соціальній структурі українського села у перехідний період // Економіка АПК. – 2001. – № 6.*
29. *Вівчарик М.М., Капелюшний В.П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. – К., 2003.*
30. *Зан М.П. Етнічні процеси на Закарпатті (1989–2001 рр.).: Дис. ... канд. іст. наук. – Ужгород, 2003*
31. *Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.*
32. *Хвіст В.О. Демографічні зміни у складі населення незалежної України. Українознавчий аспект.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.*
33. *Панасик Л.В. Етносоціальні процеси в Україні в 90-х рр. XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.*
34. *Бугуцкий О.А. Маятниковая миграция населения // Вестник статистики. – 1980. – № 15.*
35. *Якуба К.І. Поліпшення використання трудових ресурсів села. – К., 1989.*
36. *Хомра О.І. Зайнятість сільського населення України в умовах кризи // Економіка АПК – 1998. – № 12.*
37. *Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За ред. В. Стешенко. – К., 2001.*
38. *Дієсперов В. Вітчизняна модель сільськогосподарського підприємства // Віче. – 1999. – № 10.*
39. *Жовтанюк І.Б. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки: Дис. ... канд. екон. наук. – К., 2001.*
40. *Мордвінов О. На фермера покладайся, але сам не дрімай // Віче. – 1999. – № 8.*
41. *Рубаник В. Право приватної власності на землю або з приводу дискусії «pro et contra» // Віче. – 2000. – № 3.*
42. *Берлач А. Селянське і фермерське господарство. Куди податись? // Віче. – 1999. – № 7.*
43. *Онищенко О., Трегабчук В., Юрчишин В. Аграрні перетворення: здобутки і втрати // Віче. – 1998. – № 10.*
44. *Гальчинський А. Історизм відносин власності // Економіка України. – 1993. – № 9.*
45. *Титова Н.І. Аграрне законодавство України // Право України. – 1991. – № 1.*
46. *Кулініч П.Ф. Правові питання створення та діяльності фермерських господарств // Юридична Україна. – 2003. – № 11.*
47. *Долинська М.С. Фермерські господарства України: землекористування, порядок створення, діяльність та припинення діяльності. – Х., 2005.*
48. *Ядуха В.С. Реформування аграрного сектора економіки та розвиток фермерських господарств на Хмельниччині // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2003.*
49. *Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004.*

Fedorenko Y.A. Social-ekonomical and public-political transformations of the Ukrainian village in the independence period: the historiography of the problem. The article is devoted to the description of modern historiography achievements in studying the social-economic and public-political changes in the Ukrainian village during the independence period.

Key words: farming, farm business, ecological safety, historiography

Н. М. Чорна

ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ В 2004–2010 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано доробок українських та зарубіжних дослідників, присвячений проблемі торговельно-економічного співробітництва України та Польщі в 2004–2010 рр., визначено основні напрями дослідження проблеми.

***Ключові слова**: Україна, Польща, відносини, торговельно-економічне співробітництво, історіографія*

На початку XXI ст. одним із наріжних питань, до якого особливо часто зверталися фахівці з українсько-польських взаємин, був вступ Польщі до Євросоюзу. Цей процес супроводжувався численними прогнозами з приводу того, яким чином ця подія позначиться на економічній складовій її взаємин з Україною. Ознайомлення з передбаченнями українських фахівців засвідчило їх украй песимістичний характер: Україні віщували різке скорочення товарного експорту до Польщі, що обов'язково мало супроводжуватися напливом на український ринок продукції польського виробництва. Так, у публікації в газеті «День» С. Сироватка згадує прогнози Міністерства економіки України, Міністерства закордонних справ України та Центру ім. О. Разумкова, в яких втрати українських експортерів очікувалися на рівні 250 млн. дол., 500 млн. євро та 360 млн. євро відповідно [1]. «Обіцяючи» Україні численні негативні наслідки упродовж 2004–2005 рр., перший заступник Міністра закордонних справ України з питань європейської інтеграції О. Чалий назвав їх «негативним шоком» [2]. Передбачалося, що найбільших втрат європейська інтеграція Польщі мала завдати українським металургам.

Прогнози польської сторони були більш оптимістичними. Так, радник Торгово-економічного відділу Посольства РП в Україні М. Оніщук [3], прогнозуючи, що набуття членства в ЄС спричинить до позитивних зрушень в економіці Польщі, одночасно вказував на сприятливі перспективи для України та українсько-польських взаємин. Йшлося насамперед про активізацію міжрегіонального співробітництва, модернізацію транспортної та інфраструктури пунктів перетину кордону, зростання обсягів інвестиційної діяльності, подальший розвиток фінансової взаємодії.

Метою цієї публікації є аналіз праць українських та зарубіжних дослідників, присвячених торговельно-економічному співробітництву України та Польщі після вступу останньої до Євросоюзу, з'ясування специфіки відображення проблеми в історіографії.

Вступ Польщі до Євросоюзу, як і передбачалося, позначився суттєвими змінами в її зв'язках з Україною. Пристосування до стандартів ЄС супроводжувалося масштабними перетвореннями в економіці, а з ними і змінами в економічних взаєминах з державами-партнерами. Трансформацію українсько-польських економічних зв'язків у контексті європейської інтеграції Польщі досліджували Б. Бердиховська [4], О. Дашевська [5], Н. Климець [6], С. Стоєцький [7], Я. Столярчук [8].

З'ясування характеру українсько-польського торговельного та інвестиційного співробітництва після входження Польщі до Євросоюзу було визначено метою наукового дослідження Я. Столярчук [8]. Аналіз основних показників економічної взаємодії підвів дослідницю до висновку, що песимістичні прогнози, зроблені українськими аналітиками напередодні вступу Польщі до ЄС, не справдилися. На підтвердження думки про те, що польський ринок і надалі продовжує залишатися «важливим сегментом реалізації зовнішньоторговельного потенціалу України», вчена наводить офіційну інформацію Головного статистичного управління Польщі: у 2004 р., при взаємному товарному обороті двох країн у розмірі понад 3 млрд. дол., США український товарний експорт до Польщі склав 1051 млн. дол. (на 40% більше, ніж у 2003 р.), а імпорт з Польщі – 2031 млн. дол. (на 30,5% більше, ніж 2003 р.) [8, 26]. На Україну, яка є найбільшим після Росії, торговельним партнером Польщі серед країн СНД, припадало 3% польського експорту та 1% польського імпорту.

Аналіз структури українського експорту до Польщі дав Я. Столярчук додаткові підстави стверджувати, що, внаслідок вступу Польщі до ЄС, його обсяг не зазнає скорочення [8, 26]. У ситуації, коли потенціал розширення зовнішньої торгівлі Польщі на Захід є практично вичерпаним (2004 р. на торгівлю з країнами Заходу припадало 82,9% експорту та 69,4% імпорту Польщі), національні експортери прагнутимуть якомога ефективніше використовувати нереалізований потенціал ринків країн СНД, насамперед України та Росії. Як наслідок, – переконана авторка, – обсяги торговельного обороту зростатимуть і надалі.

Певне місце у статті відведено аналізу інвестиційного співробітництва. З'ясувавши наявність позитивної динаміки у надходженні польських інвестицій в Україну впродовж 2000 – початку 2005 рр. (їх обсяг зріс з 54,4 до майже 200 млн. дол.), авторка обґрунтовує подальше збереження тенденції. Що ж до українських інвестицій у польську економіку, то, хоча на початок 2005 р. у списку найкрупніших іноземних інвесторів Польщі не було жодної української фірми, дослідниця передбачає сприятливі зміни вже найближчим часом. Вартість проектів українських інвесторів, робота над розробкою яких велася упродовж останніх кількох років, оцінювалася у понад 1 млрд. дол. [8, 26–27]. Участі малого й середнього українського бізнесу у польських підприємствах та започаткуванні в Польщі власного бізнесу Я. Столярчук, разом з тим, дає негативні оцінки та не менш невтішні прогнози.

На ролі інвестиційного фактора у стабілізації економічного співробітництва між Україною та Польщею акцентує увагу польська дослідниця Б. Бердиховська [4]. За умов переважаючої присутності польських інвесторів у малому та середньому бізнесі України, вчена наводить приклади масштабних інвестиційних проектів. Серед найбільших із них називаються купівля польським «Кредо-Банком» Західноукраїнського комерційного банку, а також утвердження на страховому ринку України найбільшої страхової компанії Польщі ПЗУ [4, 7–8].

Економічний контекст міждержавних взаємин проаналізовано у публікації української дослідниці Н. Буглай [9]. Позитивні зрушення, що спостерігалися у торговельному та інвестиційному співробітництві між обома державами після вступу Польщі до ЄС, дослідниця трактує як результат належної підготовленості польської сторони до переходу на нові економічні умови співпраці [9, 192]. Вважаючи вагомим показником двосторонньої взаємодії інвестиційні проекти, авторка наводить приклади найбільш успішних із них. Так, у праці згадуються Варшавський автомобільний завод (інвестор – «Авто–ЗАЗ»), металургійний комбінат «Гута Ченстохова» (інвестор – «ІСД»), суднобудівний завод «Сточнє Гданське» (інвестор – «ІСД»). На рахунку польських інвесторів, які особливо активно працюють у західних областях України та м. Київ, – паркетна фабрика «Барлінек», меблева фабрика «Новий Стиль» та фабрика будівельної кераміки «Церсаніт».

Окремі аспекти інвестиційного співробітництва між Україною та Польщею висвітлено у праці С. Ле-

бедька [10]. Попри вкрай незначну присутність вітчизняних інвесторів у польській економіці, дослідник констатує суттєве зростання інтересу українських підприємців до партнерства з польськими колегами. У публікації така тенденція обґрунтовується прагненням вітчизняних бізнесменів закріпитися на ринках Євросоюзу, найбільш перспективним «трампліном», для виходу на які, є саме Польща. Серед українських інвесторів, для яких ця країна стала свого роду «інвестиційним магнітом», найбільшим є «Індустріальний союз Донбасу». Посилаючись на польські джерела, автор згадує про металургійний завод Гута Ченстохова, придбаний корпорацією за 307 млн. євро.

Важливе місце у вивченні українсько-польської торговельно-економічної взаємодії займає розвідка С. Стоєцького [7]. Дослідивши сукупний товарообіг між двома країнами за 2003–2005 рр., автор не виявив у ньому жодних негативних змін. Навпаки, чітко прослідковувалася позитивна динаміка: якщо 2004 р. обсяг сукупного товарообігу становив 3061,9 млн. дол., то 2005 р. він склав уже 3599,7 млн. дол. [7, 96]. Разом з тим, мала місце невтішна для України тенденція скорочення обсягу вітчизняного експорту до Польщі: 2005 р. його обсяг становив 1015,6 млн. дол., що на 22,9 млн. дол. менше, ніж 2004 р. Причиною зниження вартості українського експорту дослідник називає суттєве скорочення показників однієї з трьох найбільших товарних груп – «мінеральні продукти» [7, 100].

На вимогу дня створена публікація Н. Климець «Співпраця України та Польщі: два роки після розширення ЄС» [6]. Зосередившись на аналізі показників економічного розвитку Польщі у 2005–2006 рр., авторка виявила очевидні успіхи, які, з огляду на кризу, що охопила держави Євроспільноти, виявилися особливо вражаючими. Польський експорт, що став головним джерелом економічного зростання, впродовж означеного періоду демонстрував позитивну динаміку. В 2005 р., коли товарообмін між Польщею та Україною склав приблизно 3250 млн. дол., авторка констатувала зростання польського експорту на 20%. Обсяг українського експорту до Польщі, разом з тим, продовжував скорочуватися.

Відшуковуючи можливості економічного співробітництва між Києвом та Варшавою, дослідниця звертається до паливно-енергетичної сфери і обґрунтовує перспективність реалізації проекту нафтопроводу «Одеса – Броди» і далі – до польських міст Плоцьк і Гданськ. Окрім того, він покликаний забезпечити Україну й Польщу дешевою каспійською нафтою, авторка вказує на його спроможність гарантувати кожній із країн диверсифікацію джерел енергії та зменшення енергетичної залежності від Росії.

На суттєвій вигоді України й Польщі від розбудови нафтопроводу наголошують й інші автори. Так, О. Яніна, одним із вельми вигідних для кожної з держав наслідків реалізації проекту, вважає ефективне використання їх транзитного потенціалу [11, 157]. І. Сагайдачний, у той же час, апелює до енергетичної безпеки, зауважуючи: «Це найвагоміший внесок, який Київ та Варшава можуть зробити в енергетичну безпеку Європейського Союзу» [12].

Проблема енергетичного співробітництва між двома державами була обґрунтована польською дослідницею Б. Ошінською [13]. Називаючи господарську взаємодію – «ахіллесовою п'ятою» у взаєминах України та Польщі, для віднайдення аргументів авторка звертається до подій, які є красномовним тому свідченням. У статті згадується про енергетичний форум, який відбувся у Кракові 11–12 травня 2007 р., за участю президентів України, Польщі, Грузії, Азербайджану і Литви. Зосередившись у ході зустрічі на аналізі проекту «Одеса – Броди – Плоцьк – Гданськ», лідери держав дійшли висновку щодо його конкурентності й ефективності, про що цілком однозначно оголосили у спільній заяві. Проте, – зазначає дослідниця, – наступні події показали, що ситуація не зрушила з місця ні на крок, а на ділянці «Броди – Плоцьк» будівництво навіть не розпочалося. Як виявилося, з категоричною нотою протесту проти розбудови нафтопроводу виступила Росія, а українське керівництво в такій ситуації продемонструвало відсутність послідовності [13, 39].

Енергетичне співробітництво України та Польщі стало предметом спеціального дослідження польських вчених Т. Капушняка, Т. Олєяжа, Т. Брилінського [14]. Розглядаючи проблему реалізації проекту транспортування каспійської нафти до регіону ЦСЄ, автори виявили низку чинників, які стримують його розбудову. У випадку успішного їх подолання та завершення будівництва українсько-польської ділянки нафтопроводу «Одеса – Броди – Плоцьк», обидві держави гарантовано зазнають посилення геополітичної ваги та набудуть статусу регіональних лідерів.

Розвиток українсько-польських торговельно-економічних відносин у контексті євроінтеграції досліджували Т. Кондратюк та Л. Кондратюк [15]. Вже традиційно відзначаючи зростання взаємного товарообігу, дослідники констатували: протягом 1999–2008 рр. експорт українських товарів та послуг до Польщі збільшився у семеро, імпорт – більше, ніж у шістнадцять разів [15, 239]. Зростання інвестицій до Києва, Ужгорода, а також Львівської, Волинської, Житомирської, Харківської та Вінницької обл. у 2008 р. вивело Польщу на одинадцяту позицію серед іноземних інвесторів України [15, 240].

Негативним чином на взаєминах України та Польщі позначилася світова економічна криза. З посиланням на офіційні джерела, дослідники вказують на те, що впродовж січня–квітня 2009 р., порівняно з аналогічним періодом 2008 р., обсяги взаємної торгівлі скоротилися на 55,6% і склали 884,7 млн. дол. Імпорт Польщі в Україну водночас становив 600,7 млн. дол., експорт з України до Польщі – 284 млн. дол. [15, 239]. На тлі від'ємного сальдо торговельного балансу України, суттєвого вдосконалення, разом з тим, зазнала структура українського експорту: традиційно переважаюча сировинна складова почала витіснятися готовою продукцією, обсяги якої суттєво зростали. Зважаючи на наявний потенціал та взаємну зацікавленість, дослідники наголошують на необхідності активізувати торговельно-економічне співробітництво між Україною і Польщею. Безпосереднім наслідком таких дій має стати «поглиблення та розширення стратегічного партнерства між нашими державами, що в свою чергу сприятиме здійсненню євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень України та зміцненню безпеки у національному, регіональному і глобальному вимірах» [15, 242].

Основні показники економічної взаємодії України з країнами Євроспільноти впродовж 1999–2009 рр. вивчено у колективній публікації Г. Старостенко, Л. Посядла та Н. Мірко [16]. Визначаючи стратегічною метою України інтеграцію до ЄС, дослідники детально зупинилися на розгляді її взаємин з країнами-членами спільноти. Найбільшу увагу було приділено українсько-польському співробітництву: для України Польща є головним партнером та взірцем європейської інтеграції. Попри позитивну динаміку, притаманну торговельним зв'язкам між двома країнами (за обсягами експортно-імпортних операцій серед країн-членів ЄС Польща

посідає почесне друге місце після Німеччини), дослідники констатували очевидну недостатність взаємної зацікавленості інвесторів. Так, з 5949,1 млн. дол., які станом на 1 липня 2008 р. українські підприємці інвестували в економіку Євросоюзу, на Польщу припали 49,8 млн. дол. Частка капіталовкладень до польської економіки, відповідно, склала 8,37%, від загального обсягу українських інвестицій в об'єднану Європу [16, 345]. Що ж до польських інвестицій в економіку нашої держави, то станом на 1 січня 2009 р. їх обсяг склав 694,7 млн. дол., чим забезпечив Польщі одинадцяте місце серед інших країн-інвесторів.

Окремі аспекти торговельно-економічного співробітництва між Україною та Польщею у другій половині 2000-х рр. досліджували В. Васюк [17], О. Дашевська [18], А. Киридон [19], Ф. Медвідь [20].

Аналіз історіографічного доробку засвідчив, що найбільш ґрунтовно економічне співробітництво між Україною та Польщею в умовах євроінтеграції досліджено В. Борщевським [21–22]. Зважаючи на те, що зі вступом Польщі до ЄС, умови її співробітництва з Україною зазнали суттєвих змін, вчений наголошує на необхідності адаптувати партнерство до стандартів Євроспільноти [22, 12]. У ситуації, коли існуючі в Україні та Польщі економічні порядки за низкою параметрів не відповідають один одному, співробітництво між двома державами визнано таким, що потребує негайної оптимізації. До найбільш проблемних сфер взаємодії віднесено податкове законодавство, систему міжбюджетних відносин, регіональну політику, принципи регулювання зовнішньоекономічної діяльності тощо.

Одним із безпосередніх наслідків невідповідності економічного розвитку двох держав В. Борщевський називає негативне сальдо зовнішньої торгівлі України, яке спостерігається протягом усього періоду членства Польщі в Євросоюзі. Показовим при цьому є те, що галузева структура українсько-польської торгівлі демонструє постійну тенденцію до зростання нерівномірності як у контексті питомої ваги та кількості основних груп експортованих та імпортованих товарів, так і в площині регіонального розподілу ринків постачання та збуту продукції. Дослідивши динаміку обсягів торгівлі товарами та послугами між двома державами, науковець дійшов висновку щодо існування значної імовірності подальшого поглиблення негативного сальдо зовнішньоторговельного балансу України в її взаєминах з Польщею [22, 14].

Існування подібної ситуації дослідник констатує й у сфері інвестиційної взаємодії. Так, на початку 2009 р. обсяг українських інвестицій до польської економіки у 14,8 разів був меншим, за відповідний показник польського інвестування до України. Мізерною залишалася питома вага прямих іноземних інвестицій, вкладених польськими підприємцями в економіку нашої держави: упродовж 2004–2009 рр. на Україну припадало менше, ніж 2,5% інвестицій Польщі до інших держав. У той же час, станом на 1 січня 2009 р. обсяг прямих іноземних інвестицій з України до Польщі складав 46,9 млн. дол., тобто, 0,8% усіх українських інвестицій за кордон [22, 14–15]. З метою ліквідації диспропорцій в торговельному та інвестиційному співробітництві, з'являється необхідність реалізації спільних інвестиційних проектів, створення міждержавних інформаційних баз у сфері інвестування та високих технологій, виконання сучасних науково-дослідних та навчально-освітніх програм, формування спільної ринкової інфраструктури. Вдале подолання існуючих проблем, – переконаний вчений, – спроможне забезпечити розкриття взаємного інтеграційного потенціалу української та польської економік, а також сприяти наближенню України до ЄС [22, 22].

З-поміж багатьох праць, опублікованих В. Борщевським, особливий інтерес викликає монографія «Українсько-польське економічне співробітництво в умовах євроінтеграції» [21]. Проаналізувавши економічну взаємодію двох держав, науковець дійшов висновку щодо її невідповідності рівню стратегічного партнерства. «Більше того, основні показники і динаміка розвитку зовнішньої торгівлі та інвестиційного співробітництва наших держав, по суті, свідчать про передчасність аргументів на користь доктрини стратегічного партнерства, оскільки рівень реальної інтегрованості української та польської економік між собою є надзвичайно низьким», – додав він [21, 274]. На підтвердження думки, дослідник вказав на низку чинників, які утруднюють економічне співробітництво між Києвом та Варшавою. Проаналізувавши існуючі проблеми, В. Борщевський виявив, що до появи більшості з них спричинила недостатньо ефективна та послідовна економічна політика української влади. «Політичний курс на зближення наших держав на практиці наштовхується на проблеми мікроекономічного характеру, які й блокують поглиблення подальшої інтеграції української та польської економік,» – зауважив він [21, 275]. Безпосереднім наслідком розвитку ситуації стає зростаюча зацікавленість польських підприємців у ринках країн-членів Євроспільноти.

Міру відповідності взаємин між Польщею та Україною рівню стратегічного партнерства намагалася з'ясувати О. Снігир [23]. Відзначаючи високу динаміку та конструктивність політичних взаємин, авторка наголошує на відповідному рівні торговельного та інвестиційного співробітництва, регіональних, транскордонних та міжлюдських контактів. Попри очевидні успіхи, дослідниця, разом з тим, вказує на проблеми, що мають місце в економічному співробітництві. Найбільш актуальною серед них було названо несприятливий інвестиційний клімат, у першу чергу заборгованість ДПА України перед польськими інвесторами, через неповернення податку на додану вартість (ПДВ) [23, 131]. Підводячи підсумок, О. Снігир зауважила, що «українсько-польське стратегічне партнерство існує, але майже не має практичного наповнення» [23, 133].

Торговельне співробітництво України з Польщею висвітлено й у розвідці Л. Чекаленко [24]. Проаналізувавши товарообіг між Україною та Польщею 2008 р., вона з'ясувала, що співвідношення експорту товарів до Польщі та імпорту – до України становило, відповідно, 2,3 та 4,2 млрд. дол. Від'ємне сальдо торговельного балансу України, сформоване на рівні майже 2 млрд. дол., було цілком бажаним для Польщі, але, зі зрозумілих причин, неприйнятним для України. Серед чинників, що зумовили таку ситуацію, дослідниця називає широкий спектр і гнучкість польського експорту, що поєднується з вузькістю експортного потенціалу України, а також політичні нашарування та глобальні економічні коливання [24, 143].

Історіографічний аналіз засвідчує, що проблема від'ємного сальдо у торгівлі України з Польщею науковцями трактується далеко неоднозначно. Попри традиційно негативні оцінки, окремі дослідники вбачають у ньому й одну з причин, що змушує Польщу цінувати зв'язки з нашою державою. В іншому випадку, порушення відносин з Україною загрожує польським підприємцям втратою істотного ринку для збуту продукції, – наголошують В. Бочаров [25, 133] і А. Семенович [26, 211].

Глибоким аналізом стратегічного партнерства між Україною та Польщею відзначається наукова праця

О. Знахоренко [27]. Звертаючись до проблеми виняткової зацікавленості Польщі в Україні, дослідниця наполягає на тому, що в Польщі Україну сприймають «одним із найперспективніших ринків, вихід на який є значно легшим і доступнішим, ніж на європейські» [27, 95]. Разом з тим, – переконана дослідниця, – Польща потрібна Україні не менше. Для українських підприємців Польща – це насамперед потужний ринок збуту продукції, а також джерело значних інвестиційних ресурсів.

Чільне місце у розгляді означеної проблеми посідає розвідка А. Киридон [19]. Обґрунтовуючи взаємну зацікавленість України та Польщі у розбудові міждержавних взаємин, історик наводить «залізні аргументи»: «Україні потрібна підтримка у наближенні до Євросоюзу та інвестиції. Натомість в інтересах Польщі – дотримання й захист польського бізнесу в Україні» [19, 7]. З'ясовуючи перспективи українсько-польської економічної співпраці, вчена рекомендує враховувати безперечні здобутки Польщі, яка 2009 р., коли в усій Європі спостерігалося падіння економіки, продемонструвала економічне зростання на рівні рекордних на той час 2,4%.

Однією з праць, у якій ґрунтовно проаналізовано основні напрями співробітництва України й Польщі у різних сферах економіки упродовж 2005–2010 рр., є публікація А. Мазаракі та Т. Мельник [28]. Взявши до уваги динаміку ВВП (в абсолютному вираженні та у розрахунку на душу населення), ефективність економічної діяльності, структуру валової доданої вартості, вчені провели порівняльний аналіз економік двох країн та виявили, як наслідок, наявність відповідного потенціалу для взаємовигідного співробітництва.

Динаміка зовнішньої торгівлі між Україною та Польщею у 2005–2010 рр. продемонструвала переважання обсягів польського імпорту до України над українським до Польщі (винятком став 2007 р., коли позитивне сальдо торговельного балансу України склало 1248 млн. дол.) [28, 259]. Серйозним випробуванням для міждержавної торгівлі науковці назвали 2009 р., упродовж якого суттєвого скорочення зазнав зовнішньоторговельний оборот. До негативних наслідків спричинила світова фінансова криза, насамперед несприятлива цінова кон'юнктура та коливання курсів злотого й гривні. Упродовж 2001–2010 рр. постійно зростали обсяги інвестиційних ресурсів, а присутність польського капіталу в економіці України збільшилася з 69,3 до 873,6 млн. дол., тоді як обсяг українських інвестицій зріс з 0,3 до 47,2 млн. дол. [28, 260].

У кризовий 2009 р., попри деструктивні процеси в економіці, інвестиційна взаємодія продовжувала демонструвати позитивну тенденцію. Разом з тим, А. Мазаракі та Т. Мельник знаходять привід для занепокоєння: частка інвестицій кожної з держав до економіки одна одної у загальному обсязі інвестицій за кордоном продовжує залишатися вкрай мізерною. Так, 2010 р. польські інвестиції в економіку України склали 2,2%, від загального обсягу закордонних інвестицій Польщі, натомість українські лише 0,7% [28, 260]. Обґрунтовуючи інвестиційну непривабливість України, автори вказують на високий рівень корупції та непрозорість її законодавства. Стосовно ситуації з низьким рівнем інвестиційної присутності українського капіталу в економіці Польщі, пояснення віднаходять в іншій площині: вітчизняним підприємствам бракує ресурсів, потенціал Польщі є недооціненим, а на трансфер капіталу з України накладено обмеження [28, 261].

Чільне місце у дослідженні економічної складової стратегічного партнерства України та Польщі посідає монографія українського вченого М. Янкова [29]. Будучи впевненим, що наповнення доктрини стратегічного партнерства реальним змістом відбувається в економічній площині, а інтенсивність економічної взаємодії є свого роду діловим барометром їхньої співпраці, дослідник найбільшу увагу приділяє саме цьому аспекту міждержавних взаємин. Ґрунтовно проаналізувавши торговельно-економічну взаємодію двох держав, М. Янків дійшов висновку щодо неповного використання ними наявного потенціалу [29, 263]. З'ясувавши, які резерви приховує у собі економічне співробітництво між Україною та Польщею, вчений сформулював комплексні пропозиції. Практична їх реалізація, – переконаний дослідник, – забезпечить оздоровлення та активізацію взаємин між двома державами.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми торговельно-економічного співробітництва України та Польщі у 2004–2010 рр. засвідчив існування до неї стійкого дослідницького інтересу. Загальною ознакою багатьох розвідок є розгляд торговельно-економічної взаємодії крізь призму європейської інтеграції Польщі та прагнення України набути членства у ЄС. Очевидним недоліком більшості праць є переважно інформаційний характер, зосередженість на розгляді статистичної інформації без ґрунтовного її аналізу. Відсутність комплексного дослідження, а також актуальність проблеми зумовлюють необхідність подальшого її вивчення та належного висвітлення у наукових працях.

1. *Сироватка С. Два фронти. Стратегічні питання економічних відносин Польщі й України залишаються без відповідей // День. – 2004. – 29 січня.*
2. *Силіна Т. Олександр Чалий: «Ми – хороші учні Європейського Союзу» // Дзеркало тижня. – 2003. – 14 листопада.*
3. *Оніщук М. Польща – Україна: більше оптимізму // Діловий вісник. – 2003. – № 10.*
4. *Бердыховская Б. Польша и Украина: вызовы современности // Новая Польша. – 2005. – № 10.*
5. *Дашевська О.В. Польський вектор в українській зовнішньоекономічній політиці: життя після кризи // Збірник наукових праць Національного університету податкової служби України. – 2009. – Вип. 2.*
6. *Климець Н. Співпраця України та Польщі: два роки після розширення ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eu.prostir.ua/library/1274.html.*
7. *Стоєцький С. Торговельно-економічне співробітництво України з Польщею після приєднання Польщі до ЄС // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4.*
8. *Столярчук Я.М. Польща в євроінтеграційних пріоритетах України // Економіка та держава. – 2005. – № 9.*
9. *Буглай Н.М. Республіка Польща і Україна: міждержавне співробітництво нового формату // Гілея: Зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 59.*
10. *Лебедько С. Польша как трамплин для выхода на рынки ЕС: общественно-политическая литература // Діловий вісник. – 2007. – №12.*
11. *Яніна О. Вплив ЄС на польсько-українські стосунки в постбіполярну епоху // Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки. – Т. 15. – Вип. 7. – Одеса, 2010.*
12. *Сагайдачний І. Україна – Польща: поговоримо, нарешті, про економіку... // Дзеркало тижня. – 2002. – 7 червня.*
13. *Osińska L. Polskie a ukraińskie pojmowanie partnerstwa strategicznego pomiędzy Warszawą a Kijowem // Dialogi polityczne. – 2007. – № 8.*
14. *Kapuśniak T., Olejarz T., Bryliński P. Pozycja Polski i Ukrainy w stosunkach energetycznych na obczarze Europy Srodkowo-Wschodniej // Region czarnomorski: Rocznik Instytutu Europy Srodkowo-Wschodniej / Red. T. Kapuśniak, A. Gill. – Lublin, 2009. – Cz. 1.*
15. *Кондратюк Т.М., Кондратюк Л.Ф. Україна – Польща: відносини добросусідства та стратегічного партнер-*

ства у контексті євроінтеграції // Проблеми політичної історії України: Зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 5.
16. *Старостенко Г., Подсядло Л., Мірко Н. Україна – Польща – ЄС: реалії та перспективи співробітництва // Збірник наукових праць Національного університету податкової служби України. – 2009. – Вип. 2.*
17. *Васюк В. Базові засади становлення й еволюція сучасних українсько-польських відносин // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. (Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету). – Вип. 15. – Рівне, 2009.*
18. *Дашевська О.В. Польський вектор в українській зовнішньоекономічній політиці: життя після кризи // Збірник наукових праць Національного університету податкової служби України. – 2009. – Вип. 2.*
19. *Киридон А. Україна – Польща: сучасний стан і перспективи узгодження зовнішньополітичних орієнтирів // Історія України. – 2012. – № 13–14.*
20. *Медвідь Ф.М. Стратегічне партнерство України і Польщі в умовах багатополярного світу // Наукові праці МАУП. – 2011. – Вип. 1.*
21. *Борщевський В.В. Українсько-польське економічне співробітництво в умовах євроінтеграції. – Львів, 2007.*
22. *Борщевський В.В. Оптимізація українсько-польського економічного співробітництва в процесі наближення України до ЄС: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2009.*
23. *Снігир О.В. Зовнішня політика Польщі та перспективи українсько-польського стратегічного партнерства // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 1.*
24. *Чекаленко Л.Д. Без незалежної України не було б незалежної Польщі // Науковий вісник дипломатичної академії України. – Вип. 15: Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи / За ред. Б. Гуменюка та В. Ціватого. – К., 2009.*
25. *Бочаров В.В. Євроінтеграційні орієнтири стратегічного партнерства України і Республіки Польща // Сучасна українська політика. Спецвипуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К., 2011.*
26. *Семенович А. Відносини України з країнами Вишеградської групи на сучасному етапі // Наукові записки «Транскордонне співробітництво у контексті перспектив європейської інтеграції України». Серія: Політичні науки. – Острог, 2010. – Вип. 4.*
27. *Знахоренко О.М. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв, 2008. – Вип. 2.*
28. *Мазаракі А.А., Мельник Т.М. Двостороннє співробітництво України та Польщі: стан та можливості активізації // Формування ринкових відносин в Україні. – 2010. – № 12.*
29. *Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат. – Львів, 2011.*

Chorna N.M. Trade and economic cooperation Ukraine and Poland in 2004–2010 years: historiography of the problem. The paper explores the legacy of Ukrainian and foreign researchers dedicated to the issue of trade and economic cooperation between Ukraine and Poland in the years 2004–2010, the main directions of research problems.
Key words: Ukraine, Poland, relations, trade and economic cooperation, historiography

К. В. Івангородський

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано етнополітичні та теоретичні аспекти реконструкції етногенезу східних слов'ян у сучасній білоруській історіографії.
Ключові слова: *білоруська історіографія, етногенез, етнічна історія, східні слов'яни*

На сучасному етапі історичного розвитку східні слов'яни вперше мають одночасну можливість незалежного політичного, етносоціального та культурного розвитку. Безперечно це позначається й на парадигмах розвитку наукової думки, в тому числі й у сфері пізнання історичного минулого. Ще однією особливістю сучасності слід визнати й потребу в дерадянізації усіх сфер життя. Не в останню чергу це стосується й історіографічної традиції попереднього періоду, згідно якої, східні слов'яни – це продукт «спільної етнічної колиски». Однак сучасні білоруські історики, як і решта дослідників східнослов'янських старожитностей, зіштовхнулися зі значною кількістю проблем, причому і джерелознавчого, і теоретично-методологічного характеру. Внаслідок цього з'явилося чимало контроверсійних (а подекуди й просто фантазійних) поглядів, що й зумовлює різноплановість сучасної білоруської історіографії відносно етногенезу й етнічної історії східних слов'ян.

Звісно, буде помилковим стверджувати, буцімто сучасні білоруські дослідники не свідомі тих проблем, з якими вони сьогодні зіштовхнулися, в тому числі й у сфері етнічної проблематики. До того ж вони чудово розуміють й необхідність розширення меж дослідницького поля в цьому напрямі та поглиблення діалогу між представниками і різних історіографічних шкіл, і різних наукових дисциплін. Наприклад, таку позицію демонструє сьогодні С. Віцязь: «Однозначний результат має натуральний методологічний висновок: вивчення етногенезу білорусів необхідно рішуче виводити за традиційні межі, принципово спрямовуючи увагу на дослідження генезису, рухів, впливів і т. д., що очевидно потребує скоординованих полідисциплінарних зусиль і розгорнутої міжнародної взаємодії» [1, 33].

Аналіз білоруської наукової літератури щодо етнічної історії східних слов'ян, зокрема й етногенезу білорусів, дозволяє деяким білоруським ученим інтерпретувати цей напрям як доволі актуальний. Так, І. Чаквін підкреслює: «Коли ж виник білоруський народ як осібна слов'янська етнічна спільнота, де його етногенетичні корені, які стародавні племена заклали його етногенетичне підґрунтя, якою мірою він близький чи споріднений з іншими слов'янськими народами і що стало причиною виникнення етнічної своєрідності білорусів – ці питання визначають суспільну й наукову актуальність зазначеної проблеми і в наш час» [2, 6]. Інші дослідники зауважують на дворівневості цієї проблематики. З одного боку, ситуацію ускладнює надто бідна джерельна база, з іншого – суб'єктивний рівень, пов'язаний із методологічними позиціями, «особливо у питаннях етнічної ідентифікації населення східної Європи». На думку Г. Семянчука, «вирішення цієї проблеми на теперішній момент має першопочаткове значення» [3, 9].

Згадана вище неминуча «етнізація» сучасної білоруської історіографії виявляється зокрема й у спробах розглядати всю білоруську історію з позицій «етнічності». Так, А. Кравцевич пропонує для її періодизації застосовувати саме «етнічний критерій». З цього приводу він зокрема зауважує: «Країна під назвою „Білорусь" має місце в історії людства тільки завдяки існуванню білоруського етносу. Тому основна періодизація історії цієї країни не може бути нічим іншим як хронологією етнічної історії білорусів» [4, 175]. Це доволі дискусійна пропозиція, а тому слід погодитись із С. Куль-Сяльвестровою, яка з приводу пропозиції А. Кравцевича відзначила: «Коли робиться періодизація, то що залучається в якості критерію функціонування, існування білоруського етносу? Що є етнос? Що є білоруськість? тощо» [4, 179]. Окрім цього, не зовсім зрозуміло, як бути з історією Білорусі, що таки мала місце до формування білоруського етносу?

На наше переконання, подібна «етнізація» історії приховує в собі й інші небезпеки, зокрема можливість

у майбутньому надміру «політизувати етнічність», що криє істотний конфліктогенний потенціал. Прикладом подібної політизації теми етногенези східних слов'ян можуть бути тези, висловлені нещодавно А. Дзермантом і С. Саньком: «Розгадка нашого (білоруського. – К. І.) етногенезу допоможе в розгадці етногенезу росіян і решти слов'ян. І що якщо це якраз та сама голка, на кінці якої – смерть... російського мондіалістського міфу?» [5, 233]. Або: «Етнічна історія Білорусі надто щільно пов'язана з перипетіями політичної історії Східної Європи і, треба думати, ще довгий час буде знаходитись у самій гущі ідеологічних війн в умовах зіткнення цивілізацій» [5, 235]. Загалом важко уявити, яким чином етногенез білорусів може зумовити «зіткнення цивілізацій» (у контексті теорії С. Ґантінгтона), але переконувати російських «мондіалістів» доцільніше не гучними політологічними заявами, а науковими історичними й етнологічними фактами.

Необхідно констатувати й значну заідеологізованість сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, як, зрештою, й продовження традиції вести наукові дискусії в контексті ідеологічної доцільності. Характерним прикладом щодо цього може бути критична репліка Ю. Пацюпи на концепцію «білоруси – слов'яномовні балти» вищеназваних дослідників: «Не менше, коли не більше порочна теорія Дзермантa-Санька і з ідеологічного боку... Їхню впевненість підкріпляють російські ідеологи, в яких концепція автохтонізму викликала жах... Як би це парадоксально не звучало – все ж білоруська культура – мовоцентрична, й будь-який підкоп під [білоруську] мову є „ідеологічною диверсією"» [6, 165–166]. Все ж таки, попри чималу кількість контроверсійних положень згаданої теорії, вважати її «ідеологічною диверсією» не менш дискусійно. Скільки за подібними «диспутами» пошуків наукової істини здогадатися не важко.

Не менш прикметною у цьому контексті є й відновлення в сьогоднішніх умовах ідейного плюралізму так званої «крыўскай ідэі», підмурівок якої склала «модна» з кінця 1980-х рр. у Білорусі теорія «балтського субстрату» білоруського етногенезу (докладніше про неї мова піде нижче). Визначаючи основні особливості сучасної «кривськосці», А. Казакевич, підкреслює її «орієнтацію на традиційну культуру та балтську теорію етногенезу» та її «критичне ставлення до „білоруськості" (часом з елементами літуанофільства)» [7, 9–10]. І знову ж таки, попри доволі сумнівну користь для розвитку сучасної білоруської історіографії східнослов'янського етногенезу, ми мусимо констатувати й не менш сумнівний потенціал цієї ідеї в її можливості трансформуватися до рівня нової білоруської ідентичності, тим більше державної ідеології.

Важко не погодитись з тими фахівцями, котрі вважають, що «зіткнення різних політик пам'яті може істотно вплинути на проблему ідентичності та перспективи цивілізаційної приналежності білоруської нації» [8, 210]. Хоча, пропонована ними концепція «цивілізаційного порубіжжя Білорусі», виглядає не надто переконливою, принаймні з української перспективи «мосту між Заходом і Сходом». З огляду ж на те, що «конкуренція на ринку національної білоруської ідентичності не завершена», як переконує А. Філатов, концепція «Порубіжжя» є доволі конкурентоспроможною «в боротьбі за наповнення конкретним змістом ідентичності Білорусі» [9, 5].

Достатньо виваженою в межах пропонованого підходу виглядає й пропозиція розглядати Білорусь не в межах дилеми «Схід – Захід», а в контексті «суперечки Півдня та Півночі». На думку зокрема І. Бобкова, в такій площині основним партнером в діалозі щодо самовизначення Білорусі може бути саме Україна. В результаті має виникнути розуміння того, що відносини між Україною та Білоруссю стають не «подібністю», а швидше «взаємодоповненням» [10, 84–85]. По суті цей автор закликає актуалізувати можливості «ідентифікації назустріч», яка розкривається у «спільній утопії Цивілізації Міжмор'я» як єдиній можливості вийти з дилеми сукупності колоніальних залежностей і стати на шлях позитивного самовизначення [9, 13].

Амбівалентність сучасної білоруської національної ідентичності позначається й на розвитку історичної науки. На думку деяких дослідників, ситуацію ускладнює й офіційна політика стосовно історичної пам'яті, котра безпосередньо пов'язана з ім'ям Президента Білорусі А. Лукашенка. Частково радянський стереотип історичного мислення після здобуття Білоруссю незалежності вдалося деконструювати, але формування нового так і не завершилося. Аналізуючи зокрема рецепцію Великого князівства Литовського у сучасній білоруській історіографії, А. Кравцевич, А. Смоленчук і С. Токть підкреслюють: «У 1994 р. вищу владу в країні очолив А. Лукашенко. За час його правління відбулися повернення до радянських історіографічних поглядів і відлучення білоруських істориків від впливу на державну систему освіти. Як наслідок – у сьогоднішній Республіці Білорусь посилився розкол між науковою та офіціозною історіографією ВКЛ» [8, 84]. У свою чергу гродненський історик Д. Карєв також вважає головною драмою білоруської історії XX ст. незавершеність процесу національно-культурного Відродження, котрий обірвався в середині 1990-х рр., внаслідок «спроби влади влити „нове вино у старі БРСР-івські міхи"» [11, 259].

У межах суто наукового аналізу проблеми варто відзначити, що саме цей дослідник чи не єдиний, хто сьогодні здійснив спробу порівняльної інтерпретації білоруської й української історіографій у контексті їхніх націотворчих функцій. Відзначаючи істотне зростання інтелектуальної активності, зокрема сучасних білоруських гуманітаріїв, які, «схоже, виходять зі стану летаргічного сну», Д. Карєв натомість змушений констатувати, що при цьому «робляться інтенсивні, але поки ще поверхові спроби створення концептуальної моделі історичного минулого білоруського етносу» [11, 9]. Успіх у цій сфері залежатиме від збалансованості підходів до найважливіших проблем білоруської «мінуўшчины» (в тому числі від коректності та обґрунтованості їхнього методологічного й історіографічного опрацювання). «На жаль, – резюмує фахівець, – цього сьогодні якраз катастрофічно не вистачає багатьом історичним працям білоруських дослідників» [11, 10].

Не менший сум, на думку Д. Карєва, викликає і те, що більшість ключових питань так і залишилася без відповідей. Причому, «вражаючи летом фантазії та таким, що дивує серце „невіглаством" у питаннях етнології, гносеології та теорії історичного пізнання, політичної історії феодальної Білорусі, ряд „відповідей" породжує нові питання, наприклад такі, як щодо професійної компетенції й елементарної сумлінності деяких авторів відносно до історичних фактів» [11, 23]. Безперечно все це стосується й сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян. Дехто з дослідників усе ж таки демонструє й прагнення проаналізувати доробок своїх колег, проте ґрунтовних студіювань саме білоруського історіографічного дискурсу означеної проблематики поки що нема.

Головними тенденціями сучасних досліджень етногенезу білорусів, на думку С. Віцязя, з одного боку,

є «виявлення взаємозв'язків, цілісності й особливо наслідування етнічних процесів, які демонструють безсумнівну виразність і оригінальність етнічного обличчя мешканців території Білорусі, а з іншого – спільність їхньої історичної долі з населенням сусідніх територій, перш за все – Росії й України» [1, 28]. Проте, як і більшість його колег, дослідник не йде далі звичайної констатації цієї «потреби», а відтак, залишається незрозумілим, які конкретні кроки в рамках «існуючих концепцій етногенезу білорусів» дозволяють йому говорити про початок останнього з індоєвропейської епохи.

У схожому ключі змальовує картину й провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору НАН Білорусі І. Чаквін, який підсумовує основні аспекти дослідження походження білорусів у такий спосіб: «Перший аспект орієнтований на визначення витоків і причин виникнення особливостей культури, мови, самосвідомості білорусів. Інший – характеризується спробами виявлення етнічних, соціально-економічних і політичних процесів, які привели до формування білоруської народності. Ще один аспект вивчення проблеми стосується більш давніх етапів як східнослов'янського, так і спільнослов'янського етногенезу. Наукові розробки в межах цього аспекту дають змогу виявити ті етнічні ознаки, що зближують і рідняють білорусів з усіма слов'янськими народами й насамперед із росіянами та українцями» [2, 13].

Загалом найновішою спробою дослідження питання історіографії етногенезу білорусів став третій том багатотомного видання «Білоруси» (1999) [12], хоча він не надто відрізняється від попередньої спроби, здійсненої ще в радянські часи [13, 18–40]. Т. Навагродскі з цього приводу зокрема відзначає: «В основу третього тому покладено три праці його автора (В. Бондарчика. – К. І.), опубліковані у 60–70-х рр. XX ст. Більшість конкретного фактичного матеріалу в томі присвячено білоруській етнографії XIX ст., а XX ст., особливо його друга половина, показані побіжно й однобічно. Автор аналізує лише праці написані співробітниками відділу етнології (та й то далеко не всі) і зовсім випадають з його поля зору роботи білоруських етнологів – співробітників кафедр вузів, музеїв тощо. В. Бондарчик, як і раніше, використовує класовий підхід, у межах якого дає й характеристики тих чи інших досліджень» [14, 172–173].

Незважаючи на критичне ставлення багатьох сучасних білоруських істориків до теорії давньоруської народності, її історіографічний аналіз при цьому, як правило, відсутній узагалі, або ж відзначається доволі побіжним характером. Зокрема у такому ключі характеризує проблему Г. Семянчук, до того ж починаючи цю концепцію зі студіювання М. Максимовича та М. Погодіна, хоча в радянській науці вона з'явилася вже після Другої Світової війни [3, 10–15]. У цілому ж можна відзначити, що у сучасній білоруській історіографії концепція давньоруської народності дотепер займає доволі міцні позиції. Водночас ми можемо наголосити і на певних спробах її інтеграції до альтернативних теорій етногенезу східних слов'ян. Відтак, деякі дослідники постулюють, з одного боку, наявність «спільної колиски», а з іншого – пояснюють етнічну специфіку білорусів впливом «балтського елементу» додержавного періоду (про це детальніше мова йтиме нижче).

Натомість певне несприйняття альтернативних концепцій, з боку «академічних» білоруських дослідників, породжує в сучасному історіографічному дискурсі щодо етнічної історії східних слов'ян відчутний вакуум. Це яскраво демонструє стаття І. Чаквіна, опублікована в провідному українському часописі з етнології й присвячена саме аналізу сучасної білоруської історіографії проблеми етногенезу білорусів. З її наповнення складається враження, що в Білорусі й дотепер домінує концепція давньоруської народності, хоч і в модифікованому її трактуванні М. Пилипенком [15]. Зокрема позиція останнього «отримала високу наукову оцінку, наприклад у монографії В. Бондарчика, в якій автор, відзначаючи послідовність концепції М.Ф. Пилипенка, критикував інші етногенетичні схеми» [3, 8–9]. У свою чергу І. Чаквін про «ці схеми» у власному ревю щодо сучасної білоруської історіографії зазначеної проблеми взагалі не згадує, натомість уся вона в його візії охопила доробок лише трьох дослідників, причому запропонована «критика» надзвичайно подібна до «істматівської» методології пізнання, коли уваги достойні лише праці з «єдиноправильною» інтерпретацією того чи іншого питання.

У цілому доводиться констатувати, що сучасній білоруській історіографії значною мірою притаманний саме радянський стиль також у царині теоретично-методологічного та термінологічного конструювання досліджень, у тому числі й етноісторичних. На нашу думку, це негативно впливає і на дослідження зі східнослов'янського етногенезу в межах усієї білоруської історичної науки. Хоча необхідно зауважити, що в принципі усім сучасним східнослов'янським історіографіям властиві значні недопрацювання у сфері саме теоретично-методологічного базису стосовно історичної специфіки етнологічних проблем. Водночас слід застерегти й від іншої крайнощі, коли, скажімо, здобутки радянської етнологічної науки заперечуються лише на тій підставі, що вони радянські. Натомість більш плідним видається виважений підхід, у межах якого застосовується критичний метод переосмислення, зокрема теорії етносу та етнічних процесів.

На жаль, далеко не всі білоруські дослідники прагнуть такого переосмислення. Тому й надалі зустрічаються інтерпретації етнічної історії східних слов'ян, згідно стадіально-формаційного підходу. Дехто, як наприклад П. Чигринов, до того ж характеризують це давно спростоване (і науковцями, і життям) теоретично-методологічне непорозуміння як «загальноприйняте». Особливо прикро, що така риторика міститься у навчальному посібнику: «У сучасній науці прийнято розділяти становлення і розвиток етносів на три стадіальних періоди. До найранішого відносяться племена, характерні для первісного ладу. З рабовласницьким і феодальним ладом зазвичай пов'язують такий тип етносу, як народність... Підрив економічно-політичної єдності веде до подрібнення народності, оскільки їй ще не властива така стійкість, як нації. Саме це сталося з давньоруською народністю, коли вузькоегоїстичні прагнення окремих князівсько-феодальних кланів переважили інтереси етнічної спільноти» [16, 14].

Попри те, що від середини 1960-х рр. для радянських етнологів (але не для П. Чигринова) так і залишилася невирішеною проблема теоретичного узгодження «марксової п'ятичленки» з етнічної тріадою «плем'я – народність – нація», П. Чигринов і решта його білоруських колег, які є адептами подібного погляду, чомусь впритул не бажають чути «офіційного батька» радянської теорії етносу Ю. Бромлея, який неодноразово закликав узагалі не ототожнювати такі поняття, як «плем'я», «народність» і «нація» з явищем «етносу». Адже, перші три спільноти в таксономічному відношенні є не суто етнічними, а є, згідно теорії Ю. Бромлея, етносоціальними, яким притаманні цілком інші закономірності спільнотного формування, розвитку та буття.

З позицій радянської методології етногенез білорусів розглядають й інші сучасні білоруські історики. Наприклад, С. Морозова переконує, що «початок етноге-

незу білорусів, як і багатьох інших сучасних європейських народів, відноситься до останніх етапів первісного ладу, епохи військової демократії та ранньокласового суспільства» [17, 302]. Не менш дискусійними є й твердження, що в IX–XIII ст. на території Білорусі «уживалися та перепліталися три основні соціально-економічні уклади: родоплемінний, рабовласницький і феодальний», а «феодалізм як формація почався на Білорусі саме з IX ст.» [18, 37]. Так само, як і те, що «розселення східних слов'ян на території Білорусі співпало в часі з розкладом первісного суспільства і розвитком на білоруських землях переважно феодальних відносин» [19, 31]. На жаль, подібних анахронізмів у сучасній білоруській історіографії існує доволі багато, але телеологічна істматівська риторика нічого, як відомо, науково не доводить, а лише постулює «єдиноправильне» (причому комусь політично вигідне) бачення тих чи інших історичних явищ.

Істотною теоретично-методологічною похибкою слід визнати й поширене у сучасній білоруській історіографії ототожнення етнічних процесів із політичними (етногенез із політогенезом). Крім доволі суперечливого твердження (з яким ми наразі дискутувати не будемо, з огляду на те, що це не є предметом нашого зацікавлення), що вже «в X–XI ст. на території Білорусі створилися перші держави: Полоцьке, Турівське, Смоленське князівства», на чому наголошує зокрема А. Кравцевич [4, 176], ми цілком не погоджуємося і з його твердженням, що «сама поява держави означає прогрес у соціально-суспільному (? – К. І.) розвитку етносу» [4, 176]. В іншій праці цей дослідник заплутує ситуацію ще більше, запевняючи, що «відносини між поняттями „етнос" і „держава" можуть бути розглянуті на основі їхньої загальної дефініції» [8, 81].

Однак, чомусь цієї дефініції автор не наводить, а натомість переконує, що «етнос і державу об'єднує одне головне завдання – організація функціонування великих людських спільнот». Проте, хотілося б нагадати, що етнос – це спільнота, котра виникає та існує поза волею людей, а отже, вже у цьому вимірі не може (та й не повинна) виконувати будь-яких завдань. А. Кравцевич щось подібне відчуває, а тому обмовляється, що держава «виконує свої функції набагато ефективніше, ніж етнічна організація». Явно помилковим є і наступний пасаж білоруського етнолога: «Однак держава завжди будується на якій-небудь пріоритетній етнічній основі», але ж... США, Австралія, Канада, Швейцарія, СРСР (і цей перелік можна продовжити) навіть близько не мали і не мають жодної «пріоритетної етнічної основи», а що вже казати про минулі часи – Римська, Франкська, Візантійська, Австро-Угорська ба навіть Російська імперії. Незважаючи на це, дослідник постулює: «Саме державні організації відіграли головну роль у формуванні сучасних європейських націй» [8, 81]. По-перше, нація не тотожна етносу, а по-друге, де ж тоді римська, франкська, візантійська нації і звідки ж тоді, наприклад, білоруська нація, яка не мала своєї середньовічної держави?

Теоретично неправомірним (і це доводили навіть радянські етнологи) є також ототожнення з етносом народності, навіть «давньоруської». Проте, й у цій площині можна зауважити певну амбівалентність інтерпретацій. Скажімо, найбільший апологет концепту «давньоруська народність» у сучасній білоруській історіографії Е. Загорульський в одній зі своїх розвідок спочатку цілком справедливо стверджує: «народність – це не лише етнічна, але й соціальна історична спільність людей» [20, 24]. Однак вже за кілька абзаців бачимо діаметрально протилежне трактування давньоруської народності: «Одноманітність матеріальної культури переконливо доводить існування єдиного давньоруського етносу» [20, 25]. Таким чином, вже на теоретичному рівні студій відносно давньоруської народності можемо діагностувати значні проблеми щодо верифікації цієї концепції.

Загалом необхідно відзначити й істотну термінологічну плутанину щодо етнічних категорій у всіх сучасних східнослов'янських історіографіях. Не є винятком у цьому розрізі й дослідження деяких білоруських учених. Ось характерний приклад: «Східні слов'яни, котрі мешкали на території сучасної Білорусі, були об'єднані в племена кривичів, дреговичі, радимичів. При цьому етнічна самосвідомість на етапі ранньофеодальної державності була переважно племінною» [21, 199]. Не вдаючись до з'ясування, що розуміє автор під «ранньофеодальною державністю» білорусів, не можна, втім, оминути його характеристику етнічної самосвідомості як «племінної». Крім того, що встановити і проаналізувати це явище надзвичайно складно навіть на рівні нинішніх етнічних спільнот, приписувати ж йому будь-які епітети на рівні спільнот дописемних і науково неможливо, і методологічно неправомірно.

Не менш проблематичним виглядає і припущення Г. Штихова, згідно якого, кривичі, радимичі та дреговичі «являли собою не племена, а союзи племен», які по суті одночасно, на думку археолога, становили собою «протонародності („*<народцы>*") й одночасно державні утворення чи прото-держави» [22, 31]. Переконані, навіть фахівець навряд чи зрозуміє з такого виверту, ким же були ті спільноти. Вище ми вже відзначали тенденцію серед праць сучасних білоруських істориків помилково ототожнювати етно- та політогенез, але в пропозиції Г. Штихова можна виділити ще одну суперечність. Термін «союз племен» (і про це історики (у тому числі радянські) говорили не раз) є надзвичайно умовним, зокрема й щодо застосування його до східних слов'ян додержавного періоду, але ще більш проблематичним є пропонований термін «протонародність», особливо враховуючи ту обставину, що Г. Штихов не пояснює, що він розуміє під цією категорією і чим гірший за нього, скажімо, термін «постплем'я»?

Необхідність виваженішого та уважнішого ставлення до етнотермінології усвідомлюють і деякі сучасні білоруські дослідники. Так, Ю. Несцяровіч підкреслює: «Сьогодні, разом із пошуками нових джерел і адекватної інтерпретації їхніх даних, на ґрунті оптимальних теоретичних схем, найбільш істотним, за розробки етнічної історії білорусів, є саме уточнення та вдосконалення етнічної та етноантропологічної термінології» [23, 195]. Свої міркування історик висловлює на прикладі критики етнологічної термінології, яку застосовує І. Марзалюк у книзі «Людзі даўняй Беларусі» [24, 28–29]: «Не приймаючи термін „давньоруська народність" і відкидаючи тим самим існування подібної суспільно-історичної спільноти, Ігор Марзалюк пропонує „визначати Київську Русь як метаетнополітичну спільноту"... Тим самим, – продовжує Ю. Несцяровіч, – він визнає наявність тієї ж етнополітичної спільноти, яку відкидає, тільки позначає теоретично-етнологічним, а не історико-етнологічним терміном» [23, 199]. Хоча ми, у свою чергу, наголосимо, що Ю. Несцяровіч також не зовсім методологічно коректно ставить у один ряд теоретичні та «історико-етнологічні» терміни.

Щоправда не можна не відзначити і той факт, що деякі сучасні білоруські науковці цілком слушно та вмотивовано намагаються розширити теоретично-методологічний арсенал пошуків, зокрема засобом звернення до дослідницьких практик суміжних наукових дисциплін. Наскільки виправданими будуть такі дії, звіс-

но, покаже час. Так, наприклад, згадувані вже А. Дзермант і С. Санько, розробляючи «автохтоністську балтську модель білоруського етногенезу», намагалися, згідно їхніх запевнень, «несуперечливо ув'язати весь комплекс даних, накопичених у пріоритетних для етногенетики дисциплінах, таких як фізична антропологія й етногеноміка, лінгвістика, археологія й історіографія, етнографія, фольклористика та деяких інших (цікаво, яких? – К. І.), які не залежать від примх дослідників відносити факти до релевантних і нерелевантних» [5, 236].

Незважаючи на появу альтернативних варіантів у дослідженні етногенезу східних слов'ян, зрештою, як не важко переконатися, більшість концепцій у сучасній білоруській історіографії щодо етногенезу зокрема білорусів наголошують моноетнічне походження останніх, тобто, саме із слов'янського етнічного конгломерату. Заперечення ж етнічних контактів між різними етносами та як результат цього – взаємовпливи між ними є помилковим. Яскравим прикладом цьому є й етнічна історія білоруського етносу. Тому білоруські історики виділяють декілька етапів його етногенези, хоча в цьому простежуються й певні намагання «задавнити» існування білоруської етнічної спільноти, що, втім, є характерним і закономірним явищем для будь-якої національної історіографії, котра перебуває на стадії концептуального оформлення.

Таким чином, можна констатувати, що у сучасній білоруській історіографії спостерігається доволі закономірна та чітка тенденція, спрямована на виважену науково конструктивну й адекватну критику відносно колись монопольної концепції етногенезу східних слов'ян. З іншого боку, не можна не відзначити й міцні позиції, котрі дотепер посідає у середовищі білоруських фахівців концепція давньоруської народності, що пояснюється певною консервативністю нинішнього наукового істеблішменту Білорусі. Крім цього, в межах дискусій навколо означеного явища простежується й тенденція підтримання версії більш пізнього етногенезу білорусів, у межах уже Великого князівства Литовського (ВКЛ).

На нашу думку, такий підхід зумовлений багато в чому теоретичною невизначеністю у сфері інтерпретації етнологічних явищ, яка властива сучасній білоруській історіографії, про що вже більш докладно йшлося. Адже, відносно періоду ВКЛ мова має йти вже не про етногенез білорусів, а про етносоціальні процеси в їхньому середовищі, які й визначили утворення етносоціального організму, котрий можна сміливо іменувати «білоруською народністю», яка у цих же умовах і на цьому ж етапі сформувалася в межах етносу українців. Проте, це вже становить окрему тему для дослідження, котра є не менш перспективною в етноісторіографічному контексті сучасної самоідентифікації східнослов'янських спільнот.

1. *Віцязь С. Поліэтнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў і яго перыядызацыя // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 21: Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства / Рэдкал.: В. Скалабан (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2001.*
2. *Чаквін І. Походження білорусів. Сучасна історіографія проблеми // Народна творчість і етнографія. – 2009. – № 6.*
3. *Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць, альбо пра «калыску» беларускага народу // Спадчына. – 2003. – № 6.*
4. *Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2002. – Т. 7.*
5. *Дзермант А., Санько С. Этнагенез беларусаў: навука і ідэалогія // ARCHE. – 2005. – № 5.*
6. *Пацюпа Ю. Куды вядзе лёгіка балцкага аўтахтанізму? // ARCHE. – 2006. – № 1–2.*
7. *Казакевіч А. Кароткая генеалогія крыўскае ідэі // Палітычная Сфера: Беларускі навуковы часопіс. – 2006. – № 6.*
8. *Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья. – Вильнюс, 2011.*
9. *Филатов А. Беларусь как Пограничье: несколько замечаний о судьбе исследовательского направления // Перекрестки: Журнал исследований восточноевропейского пограничья. – 2007. – № 3–4.*
10. *Бабкоў І. Вытлумачэнне ру[і]наў. – Мінск, 2005.*
11. *Карев Д.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. – Вильнюс, 2007.*
12. *Беларусы: У 8 т. – Т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння / В.К. Бандарчык. – Мінск, 1999.*
13. *Этнаграфія Беларусаў: Гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя. – Мінск, 1985.*
14. *Навагродскі Т.А. Выданне «Беларусы» і яго ўклад у этналагічнае вывучэнне Беларусі // Працы гістарычнага факультэта: Навук. зб. – Вып. 1 / Рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) і інш. – Мінск, 2006.*
15. *Пилипенко М.Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция. – Минск, 1991.*
16. *Чигринов П.Г. История Беларуси. – 2-е изд., доп. – Минск, 2002.*
17. *Марозава С. Этнагенез беларусаў ці этнічныя працэсы на беларускіх землях у XIII–XVI ст. // Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст: Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мінск, 2000.*
18. *Марозава С. Вёска і яе гаспадарка ў IX – XIII ст. // Там само.*
19. *Коўкель І., Крэнь І. Старажытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі // Там само.*
20. *Загорульский Э.М. О времени и условиях формирования древнерусской народности // Укр. істор. журн. – 2001. – № 3.*
21. *Богданович А.Б. Генезис и эволюция этнической идентичности белорусов // XXI век: актуальные проблемы исторической науки / Редкол.: В.Н. Сидорцов. (отв. ред.) и др. – Минск, 2004.*
22. *Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1...*
23. *Несцяровіч Ю. Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2005. – Т. 11.*
24. *Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыя-культурныя стэрэатыпы (X–XVII ст.). – Магілеў, 2003.*

Ivangorodsky K.W. Ethnopolitical and theoretical aspects of the East Slavs ethnogenesis reconstruction in the modern Belarussian historiography. In the article are analised the ethnopolitical and theoretical aspects of the East Slavs ethnogenesis reconstruction in the modern Belarussian historiography.

Key words: Belarussian historiography, ethnogenesis, ethnic history, East Slavs

Джерелознавство, теорія та методологія історії

В. В. Петрович

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТА ВОЛОДИМИРА X–XVIII ст.

У статті охарактеризовано писемні та речові джерела, картографічні матеріали. Встановлено, що в комплексі вони є достатньо вагомою основою для об'єктивного відтворення динаміки історико-топографічного розвитку м. Володимира X–XVIII ст.
Ключові слова: *історична топографія, джерела, літопис, люстрація, археологічні дослідження, картографічні матеріали*

Дослідження історичної топографії міста Володимира X–XVIII ст. базується на комплексному аналізі різних видів джерел: писемних, речових та картографічних. Торкаючись передусім писемних джерел, слід наголосити, що серед них вагоме значення мають літописні повідомлення, пов'язані з історичною топографією і взагалі з історією міста княжого періоду, вміщені в Руському літописі, що охоплює «Повість минулих літ», «Київський» та «Галицько-Волинський» літописи [1]. Це стосується утвердження князів у стольному Володимирі, структури міста, його укріплень, культових споруд тощо. Так, початок княжіння Всеволода фіксується під 988 р. [1, 105]. Під 1097 р. у місті згадується двір боярина Вакія [1, 236], а під 1268 р. – двір володимирського купця Маркольта [1, 868]. Про оборонні вали міста літопис повідомляє під 1098 р. [1, 246–247], а Київські та Гридшині ворота згадуються під 1157 р. [1, 486]. Успенський собор у княжому Володимирі літопис вперше фіксує під 1160 р. [1, 484], а під 1268 р. у ньому вміщена перша згадка про Михайлівський монастир [1, 868]. У нього включені також актові матеріали, зокрема «Заповіт» Володимирського князя Володимира Васильковича (1288 р.).

Інформацію про час виникнення міста знаходимо в записках угорського хроніста Аноніма, який був нотарем короля Бели IV (1233–1270 рр.). У своїй праці «Геста Гунгарорум» чи «Діяння угрів» він зазначав, що місто Володимир (Лодомир) існувало вже в IX ст. [2, 84].

Окрему категорію джерел становить актовий матеріал (опублікований і рукописний), а також літописи та мемуари середини XIV – 60-х рр. XVI ст., тобто, литовсько-руського періоду історії Володимира. В цьому плані важливими є тексти угод 1352 і 1366 рр. щодо поділу Волинської землі між Любартом Гедиміновичем і польським королем Казимиром III, проаналізовані істориками XIX ст. М. Довнар-Запольським та А. Чучинським [3].

Важливі матеріали для вивчення історичної топографії Володимира цього періоду містять люстрації 1545 і 1552 рр., опубліковані істориками XIX ст. М. Балінським, Т. Ліпінським і А. Яблоновським, які дозволяють докладніше деталізувати історичну топографію Володимира цього періоду. Перша, вміщена в «Історичних джерела», й інша – в «Старожитній Польщі», подані досить докладно та з відповідними коментарями. В них є дані про розташування замка і його пригорода, про оборонні укріплення, кількість жител, господарських і виробничих споруд та їхньої специфіки у XVI ст. З них довідуємось про міські ремесла, види промислів і сільськогосподарські заняття міщан тощо. В люстрації 1545 р. згадується, наприклад, гребля [4]. Ці джерела також дозволяють з'ясувати етнічний склад міського населення на цьому етапі.

Ряд проблем історичної топографії Володимира дозволяють по-новому висвітлити джерела, що зберігаються в архівах і музеях України. Чимало матеріалів міститься у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, зокрема фонди 25 (Луцький гродский суд), 28 (Володимирський гродский суд), 2074 (Володимирський монастир). Не менш важливим джерелом є документи, які зберігаються у фондах Держархіву Волинської обл. – №№ 368 (Володимирський міський магістрат), 35 (Волинська духовна консисторія). Чимало важливих матеріалів виявлено й у Держархіві Житомирської обл. – фонди 178 (Луцько-Житомирська римсько-католицька консисторія), 90 (Визитатор римсько-католицьких монастирів), 1 (Волинська духовна консисторія), 263 (Волинський губернський землемір). Значну кількість речових джерел – археологічних, нумізматичних, етнографічних – знаходиться у фондах Волинського краєзнавчого музею, Володимир-Волинського історичного музею, Музею археології Волині Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Питання, пов'язані із дослідженням культових споруд Володимира, дають можливість проаналізувати матеріали архіву Львівської Комплексної архітектурно-реставраційної майстерні. Все це дозволяє висвітлити низку питань, які розглядаються в контексті дослідження історичної соціотопографії міста, зокрема стан громадських і культових споруд, наявність міської ратуші, розвиток освіти в місті, міжконфесійна боротьба після прийняття Берестейської унії тощо.

Важливим джерелом для вивчення соціотопографії Володимира в останній чверті XVI ст. є Духовний заповіт володимирського городничого В. Загоровського, написаний ним у кримсько-татарському полоні 11 липня 1577 р. У документі подано докладний опис Іллінської церкви, школи при ній, дзвіниці, шпиталю для бідних та інших споруд, згадується млин на Білих Берегах. Також довідуємось про стан освіти у Володимирі на цей момент. У документі згадується П'ятницька церква, Зап'ятницька брама і місцевість, що прилягає до неї – передмістя Зап'ятниче [5, 68–81,87]. Важливим є також опис церков і садиб Володимирської єпископії, складе-

ний при передачі останньої І. Потію, датований квітнем 1593 р., в якому згадуються практично всі церкви міста, що існували на той час [6, 372–373].

Слід зауважити, що наявні писемні джерела подають відомості не лише про культові, а й цивільні споруди та дозволяють їх локалізувати. Так, у зв'язку з описом факту наїзду єпископа Холмського Ф. Лазовського на Володимирську єпископію 1565 р., зазначалося, що, під час гарматного обстрілу, постраждав не лише Успенський собор, а й, розташований поруч, замочок [7, 7–11].

Значна частина писемних джерел належить до литовсько-польського періоду 1569–1795 рр. Під 1632 р., в універсалі українського гетьмана І. Петражицького-Кулаги в центрі Володимира згадується міська ратуша [8, 336]. Відомості про оборонні укріплення міста, кількість будинків та мешканців знаходимо й у документах XVIII ст. Зокрема в люстрації 1765 р. описується доволі жалюгідний стан замку, його оборонних споруд та будівель. У люстрації 1789 р. є свідчення про житлово-господарську забудову міста та про церкви і монастирі, що існували тут на той час [9].

Не менше значення для реконструкції історичної топографії Володимира середньовіччя, нового і новітнього часу мають картографічні матеріали, зокрема плани міста, з позначенням оборонних цитаделей, валів, ровів, об'єктів цивільної та культової архітектури. Ранні плани, на жаль, не збереглися. Ймовірно, вони знаходились у відділі карт і планів губернського архіву в м. Житомирі, проте, 1914 р. цей відділ згорів [10, 3–32]. Можливо, пожежею була знищена й картографія Володимира. У зв'язку з цим, на сьогодні найдавнішими залишаються плани міста, виготовлені наприкінці XVIII і в XIX ст. Важливим є план Володимира кінця XVIII ст., на якому зображені вали, городище-замок та житлово-господарські будівлі. З нього видно, що весь центр, який знаходився в межах колишнього окольного граду княжого часу, був забудований крамницями та житлами міської верхівки. До р. Луги і старих валів прилягали монастирські садиби, оточені мурами. Тут же позначена мурована аптека. Рядові будівлі знаходяться за валами, на передмістях [11, 2–3]. Існують також подібні плани міста кінця XVIII – початку XIX ст. [11, 1]. План міста 1840 р., складений військовим архітектором В. Масловим, у значній мірі перегукується з попереднім [11, 5]. Є плани центру міста за 1840 і 1868 рр., з позначенням церков, Домініканського і Фарного костелів [11, 8–9] та другої половини XIX ст., з визначенням ліній Луцького і Устилузького трактів [11, 6]. Цінним є план міста, зроблений під час австрійської окупації Володимира 1916 р. [11, 8]. Крім того, план, складений у 30-х рр. XX ст. О. Цинкаловським, з досить докладним позначенням оборонних укріплень, окремих урочищ, замків та церков [12, 197]. У фондах Музею археології Волині Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки зберігається великомасштабний план давнього Володимира, зроблений краєзнавцем В. Ковальським у 1959 р. [13, 8]. Чимало картографічних матеріалів знаходиться в Архіві Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні. Серед них план пам'ятки архітектури 1494 р. – єпископського будинку з дзвіницею; костелу Іоакима і Анни; Христоріздв'яної церкви [14]. Картографічні та іконографічні зображення монастиря і костелу св. Трійці ордену домініканців виявлені в архіві Володимир-Волинського історичного музею [11, 77–82]. Згаданий вище картографічний матеріал тісно пов'язується з об'єктами цивільної та культової архітектури й є їх суттєвим доповненням.

Однією з найвагоміших категорій джерел для з'ясування багатьох проблем соціотопографії є речові матеріали, здобуті в процесі археологічних розкопок чи розвідок впродовж понад ста років. Цілком природно, що Володимир, який згадується в літописі 105 разів, не міг не привертати до себе уваги вчених. 1886 р., у зв'язку з необхідністю реконструкції, В. Антоновичем, А. Праховим та О. Левицьким проводилось вивчення Успенського собору. В ході архітектурно-археологічних досліджень відкрито залишки давньої підлоги, викладеної різнокольоровою плиткою, вивчено рештки фрескового розпису стін. Виявлено п'ять ніш-аркасолій, з похованнями володимирських князів та духовних осіб. Розкопки підтвердили, що собор був найвеличнішою спорудою міста в давньоруську та середньовічну епоху [15, 59–63; 16]. Тоді ж, 1886 р. В. Антоновичем і А. Праховим були розкопані залишки церкви в урочищі Стара кафедра (датована XII ст.), розташованої за 2 км на захід від центру міста, в с. Федорівка. А. Прахов, будучи зайнятий вивченням Успенського собору, встиг дослідити лише деякі частини споруди [17]. Продовжив роботи з дослідження храму місцевий краєзнавець О. Дверницький [18, 37–50].

Значно збагатилась джерельна база для вивчення Володимира, внаслідок топографічно-археологічних досліджень міста в 1930–40-х рр. О. Цинкаловським. Ним виявлені нові матеріали в урочищах Михайлівщина, Апостольщина, Ринок, Замок, що дозволило досить докладно описати топографію окремих церквищ і цвинтарищ, визначити основні шляхи та вулиці міста в минулому, окремі осередки ремесла і торгівлі. Знахідки знарядь праці, предметів озброєння, культових і побутових речей пролили світло на суспільно-економічні аспекти історії Володимира княжої доби, пізньосередньовічного та нового часу [12, 196–214].

Нові дані для вирішення проблеми локалізації пам'яток культової архітектури дали розкопки 1955–1956 рр., проведені М. Каргером неподалік Василівської церкви, в південно-східній частині міста. Тут було виявлено рештки невідомого храму, датованого XII–XIII ст. Ним же відкрита ротонда Михайлівського монастиря, згадуваного в літописі під 1268 р. [19, 12–22,28].

Вагомими є також результати археологічних розкопок 1975–1976 рр., проведені М. Кучинком на дитинці, де відкрито житла-півземлянки, господарські споруди, зібрано чимало кераміки, знарядь, зброї, прикрас. Важливим було відкриття кам'яних мурів замку Казимира середини – другої половини XIV ст., що остаточно вирішило дискусію на користь локалізації замку саме на княжому дитинці. Для висвітлення питання історичної топографії княжого Володимира чимало дало і дослідження експедицією оборонних валів і ровів дитинця та окольного міста, а також виявлення на території останнього житлово-господарських комплексів давньоруського і пізньосередньовічного часу [20].

Важливий матеріал для вивчення соціотопографії дали розкопки в окольному граді, проведені археологом Г. Песковою впродовж 1983–1984 рр., внаслідок яких відкрито невідомий храм середини XII ст., що знаходився неподалік Успенського собору, на вулиці Садовій [21]. Для з'ясування середньовічної забудови окольного міста вагоме значення мають і матеріали розкопок В. та С. Терських, які знайшли ряд споруд другої половини XI ст. на лівому березі р. Смоча, а також садибу кінця XI – початку XII ст. на вулиці Устилузькій. Дослідженнями в урочищі Апостольщина відкрито 16 житлово-господарських об'єктів, датованих X–XI, XII–XIII, XIII–XIV і XVI–XVII ст. [22]. Вони говорять про садибну забудову міста і, що важливо, наштовхують на думку ідентифікації цих садиб із згаданими в літописі.

В 2010–2012 рр. на городищі «Вал», у місті Володимирі, що є зосередженням пам'яток археології й історії, проводилися дослідження археологічною експедицією ДП «Волинські старожитності», під керівництвом О. Златогорського. Першочерговим завданням експедиції було дослідження замку Казимира, відомого з писемних джерел, але прихованого нашаруваннями століть. Проведені роботи з розкриття східної частини фундаменту замкових мурів та отримані матеріали вказують на приналежність, виявлених мурованих стін, до укріплень замку польського короля Казимира Великого, що був споруджений у другій половині XIV ст. Знахідки княжих часів, поряд зі стінами, впевнено підтверджують високий статус міста, відображений у писемних джерелах [23, 23–24].

Внаслідок багаторічних розкопок вченими здобуто суттєву кількість матеріалів, які дозволяють по-новому висвітлити історичну топографію міста за княжої та пізньосередньовічної доби. Крім згаданих, не менше значення мають археологічні матеріали з фондів Володимир-Волинського історичного музею [24]. Введення їх до наукового обігу істотно збагачує джерельну базу дослідження історичної топографії міста.

Таким чином, проведений огляд джерел свідчить, що в комплексі вони дають можливість досить детально відтворити історико-топографічну еволюцію міста Володимира X–XVIII ст.

1. *Полное собрание Русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т. 2.*
2. *Карамзин Н.М. История государства Российского: репринт. 1842–1844 гг. – Кн. 1. – М., 1988.*
3. *Довнар-Запольский М.В. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь (договоры 1366 г.). – К., 1896; Czuczyński A. Traktat książat litewskich z Kazimierzem Wielkim w r. 1366 // Kwartałnik Historyczny. – Lwów, 1890. – R. 4. – Z. 1.*
4. *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1886. – T. III; Jabłonowski A. Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej 1545 (Źródła): I. Zamku Włodzimierkiego // Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wyd. A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. VI.*
5. *Духовное завещание Василия Загоровского Кастеляна Брацлавского. Наставление детям и правила для их воспитания; распоряжение об устройстве церквей, госпиталей и школы. 11 июля 1577 г. // Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – Т. I: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.). – К., 1859. – Ч. I.*
6. *Опись церквей и имений епископии Владимирской, составленная при передаче этой епископии Ипатию Потию. 11 апреля 1593 г. // Архив ЮЗР. – Т. I. – Ч. I...*
7. *Донесение вижа урядового в том, как епископ Холмский Феодосий взял штурмом епископский замок и соборную церковь в городе Владимире. 15 сентября 1565 г. // Архив ЮЗР. – Т. I. – Ч. I...*
8. *Универсал Гетмана Козацкого, Петрижицкого ко всем жителям Воеводств украинских писанный, извещающий их о предстоящем набеге татарском и советующий повсеместно приготовляться в защите, т. к. он не в состоянии определить каким путём татары вторгнуться. 22 июля 1632 г. // Архив ЮЗР. – Т. I: Акты о козаках (1500–1648 гг.). – Ч. III. – К., 1863.*
9. *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – T. 2. – Cz. 2. – Warszawa, 1845.*
10. *Кондратюк Р. Державний архів Житомирської області: Історико-краєзнавчий нарис. – Вип. 4. – Житомир, 1997.*
11. *Архів Володимир-Волинського історичного музею. – НДФ. – 1565/2: Барер С. Д. Історико-архітектурний заповідник у м. Володимирі-Волинському Волинської області. Комплексні наукові пошуки. Історична довідка. Фотоілюстрації (іконографія та аналоги). – Львів, 1985. – Т. 2. – Кн. 2. – Вип. 2 і 3.*
12. *Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. CLIV.*
13. *Кучинко М. М. Звіт про археологічні дослідження у Володимирі-Волинському в 1976 р. // Науковий архів кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1976–1977.*
14. *Архів Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні. –В. 13–15: Пам'ятка архітектури 1494 р. Будинок з дзвіницею в м. Володимирі-Волинському. Натурні дослідження 1979 р.; В–12–1,2,5,7: Христорiздв'яна церква. Проект реставрації. – Львів, 1983. – Т. 1.*
15. *Дверницкий Е.Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. – К., 1889.*
16. *Левицкий О.И. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII в. кн. Мстиславом Изяславичем. – К., 1892.*
17. *Археологические разыскания проф. Прахова во Владимире-Волынском и его окресностях // Волынские епархиальные ведомости. – Житомир, 1886. – Ч. 31 (неоф.).*
18. *Дверницкий Е.Н. Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и окресностях // Киевская старина. – 1887. – Т. 17.*
19. *Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском // Учёные записки ЛГУ. Серия исторических наук. – Вып. 29. – Л., 1958.*
20. *Кучинко М. Раскопки древнего Владимира-Волынского // Археологическиме открытия 1975. – М., 1976; Кучинко М.М. О работах во Владимире-Волынском // Археологическиме открытия 1976. – М., 1977.*
21. *Пескова А.А. Раскопки древнерусских памятников на Волыни // Археологические открытия 1983. – М., 1985; Пескова А.А. Раскопки древнерусской церкви в г. Владимире-Волынском // Археологические открытия 1984. – М., 1986.*
22. *Архів Володимир-Волинського історичного музею. – КД–2253/КВ- 8167: Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 р. – Львів, 2000; КД–2279/КВ–8425: Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 2000 р. – Львів, 2001.*
23. *Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2013 рр.: Джерела і матеріали. – Луцьк, 2012.*
24. *Володимир-Волинський історичний музей. – Інвентарний № відділу археології: А–58, 59, 67–75, 94, 255–260, 288–290, 300–310, 383–385, 426, 620–680; Р-5/23,85.*

Petrovych V.V. The sources of studying the historical and topographic development of the city Volodymyr in the X–XVIII centuries. In the article are described the written and material sources, the cartographical materials. That's defined that in complex they are the significant basis for the objective representation of the dynamics the city Volodymyr hisorical-topografic development in the X–XVIII centuries.

Key words: historical topographic, sources, chronicles, lustration, archeological research, cartographical materials

Н. М. Лопацька

АКТОВІ, СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЕПІСТОЛЯРІЇ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ (кінець XVI – перша половина XVII ст.)

Охарактеризовано актові, статистичні матеріали, та епістолярії як джерела до вивчення історії Дерманського монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст.

Ключові слова: *Дермань, монастир, документ, інвентар, лист, історичне джерело*

Дерманський монастир у кінці XVI – першій половині XVII ст. не тільки розпочав свою діяльність, але

й став осередком, де акумулювалися плідна друкарська, освітня праця, просвітницька та релігійна боротьба. У цей час на Волині розгорнулося запекле конфесійне протистояння між уніатами та православними, тому діяльність обителі викликає науковий інтерес не лише як монастирський комплекс, але й як духовний осередок, втягнутий до бурхливого політичного, економічного, культурно-просвітницького й освітнього життя. Мета цієї статті – охарактеризувати основний потенціал актових, статистичних матеріалів та епістолярій, що відносяться до групи джерел з історії Дерманського монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст.

Варто зауважити, що в історичній науці дослідники вже звертали увагу на вивчення означеного масиву документів. Проте, досить мало відомостей представлено щодо історії вивчення саме Дерманського монастиря, зокрема й щодо періоду міжконфесійного протистояння на Волині, зумовленого Брестською унією. Серед авторів, дослідження яких стосуються характеристики документальної бази означеної проблематики, можна виділити, насамперед, В. Атаманенка [1], О. Барановича [2], Т. Гуцаленко [3], М. Довбищенка [4], В. Луця [5], М. Ковальського [6].

Актові матеріали – це поточна документація, що велася в монастирі у Дермані і стосувалася найрізноманітніших сторін його життя. Наприклад, проведення релігійних свят, відмітки про виконання ченцями монастирських правил та фіксація найважливіших подій у політичному житті Речі Посполитої, пов'язаних із діяльністю духовної обителі.

Статистичні матеріали, натомість, містять дані щодо кількості підданих, їх повинності, податки на користь короля чи монастиря. Серед них потрібно вирізняти ті, що стосувалися монастиря як однієї із фіскальних одиниць Речі Посполитої. До таких документів належали поборові та подимні реєстри. У процесі дослідження монастирських володінь і їх прибутків особливо цінними є поборовий – 1583 р. та подимний – 1629 р. реєстри. Згадані статистичні матеріали відносяться до опублікованих джерел, адже видані ще наприкінці XIX ст. польським дослідником А. Яблоновським [7, 14–15,37–39,80–82].

Іншу категорію статистичних матеріалів становлять дані про монастирське господарство у комплексі маєтків роду князів Острозьких-Заславських. Найціннішими серед них є інвентарі. В історії Дерманського монастиря відомі три найдавніші – 1571 (фрагмент інвентаря церковних маєтностей Острожчини), 1627 і 1689 рр. Інвентар 1627 р., виявлений В. Вуйциком, зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника [8] та включений до збірки джерел, яку підготував В. Атаманенко, – «Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.» [1, 329–333], а також його текст опубліковано у статтях Т. Гуцаленко [3, 49–52] та В. Луця [5, 165–166].

Інвентар Дерманського монастиря від 10 червня 1627 р. пана Домініка Хрізостома Заславського, укладений у зв'язку з приходом на посаду архімандрита М. Смотрицького, письмово оформлений Я. Полупановичем. У ньому міститься детальний опис зовнішнього вигляду монастирської церкви, господарських будівель, розміщених на території обителі, детально перелічена кількість домашньої птиці та худоби, а також зазначені обов'язки, покладені на церковних слуг і зафіксовані основні податки, сплачувані монастирем. У свою чергу фрагмент інвентаря церковних маєтностей Острожчини 1571 р. описує будівлі примонастирської Свято-Троїцької церкви, дзвіницю, літургійне вбрання, шати та ікони. Відтак, міститься також чимало важливої інформації стосовно матеріального стану та забезпечення цієї обителі. Інвентар монастиря, укладений 8 травня 1689 р., коли посаду намісника обіймав А. Тельбуховський, також містить відомості про монастирські будівлі, господарські споруди, список повинностей підданих цього релігійного осередку. Хоч він і виходить за межі, означеного нами вище періоду, все ж таки зафіксував зміни, які відбулися між 1627 і 1689 рр. Аналіз цих інвентарів дає можливість достовірно відтворити зовнішній вигляд монастирського двору, Свято-Троїцької церкви, господарських споруд.

Стислішу, але цінну інформацію містить і акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами, датований 1603 р. Документ знаходиться у Центральному державному історичному архіві м. Києва (ЦДІАУК) [9, 332], а також у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника [10]. Чимало істориків досліджували діяльність князів Острозьких, зокрема й стосовно облаштування релігійних осередків. Проблемою місцезнаходження письмових джерел історії м. Острога та їх вивченням займався М. Ковальський, який охарактеризував акт 1603 р. у таких публікаціях, як «Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник» [6], «Документальні письмові джерела з історії Острога» [11], «Акт поділу володінь князя В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром (1603 р.)» [12]. Цей документ вміщено також і в згадуваній вище збірці В. Атаманенка [1, 74–102]. Подібне значення мають ревізії та дільчі акти, які укладались, у зв'язку з розподілом маєтностей, після згасання роду Острозьких, у 1620–1621 рр. [1, 185–328; 13, 3–15]. Так, у виданні В. Атаманенка опубліковано фрагмент ревізії володінь О. Острозького перед поділом між його дочками (1620 р.) та інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. [1, 185–328]. 2001 р. І. Ворончук в українському перекладі опублікувала частину інвентаря 1620 р. [14, 140–204].

До статистичних матеріалів відносяться також джерела облікового та фіскального характеру, поява яких ініціювалася керівництвом монастиря. Чимало документів такого роду зосереджені у фонді 2072 ЦДІАУК, зокрема квитанції та розписки про сплату монастирем подимного податку з помість та сіл, субсидій тощо [15–17]. Цінною є інформація про надходження за часів архімандритства М. Смотрицького прибутків, отриманих від подимного податку, що обраховувався в литовських грошах, із монастирських володінь Кунина та Білашева [18, 25–28]. Виявлені контракти, що укладалися між управителями, архімандритами, справцями монастиря й орендарями. Безпосередньо в Дерманському монастирі укладено ряд контрактів (з 1630 до 1646 рр.), з метою вирощування зернових культур [19, 2–6]. Опубліковані О. Фотинським документи, стосовно історії монастиря, доповнюють дані фіскального характеру, містять ряд презент, що фіксують умови надання, купівлі-продажу господарських об'єктів, пасовищ, лісових угідь, сінокосів, садів, які належали монастиреві [20, 243–267].

З-поміж документальних джерел, що надають можливість ґрунтовно досліджувати історію Дерманського монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст., важливими є й епістолярії. До цієї категорії відносяться листи та реляції – документальні звіти про події, що відбулися на території монастирських володінь або пов'язані з ними. Найцінніші серед них – послання урядників монастиря до його покровителів. Важливий комплекс становлять і листи клієнтів заможної князівської родини Острозьких-Заславських та Радзівілів, в яких вони повідомляли про становище монастиря та різні конфліктні ситуації, що виникали в ньому.

Частина таких послань зберігається в архіві Сангушків Краківського воєводського архіву [21, 32]. З них можна дізнатися про стосунки ченців монастиря з безпосередніми власниками. Крім цього, у них зафіксовано чимало прикладів випадків організації ченцями та підданими виступів супроти зазіхань унійних представників [21, 326–328]. У листуванні О. Заславського та О. Курцевича відображені стосунки із представниками козацтва [21, 74]. До цієї документальної збірки [22, 257–258] входять листи, в яких неодноразово обговорювалися фінансові розрахунки та прибутки з дерманських та острозьких володінь. При цьому, листи не лише відображають внутрішнє життя обителі, а й надають можливість побачити стосунки власників, урядників монастиря із представниками сусідніх володінь, прилеглих до Дерманя територій [22, 154]. Вагоме значення мають і епістолярні джерела, що зберігаються у Головному архіві давніх актів у Варшаві (AGAD). Вони торкаються подій політичного та релігійного характеру, що стосувалися монастиря, містять відомості щодо локальних конфліктів періоду протистояння противників і прихильників унії [23, 7–10]. Водночас у них представлена палітра клієнтурних зв'язків у політичній сфері та стосунки нижчих прошарків суспільства.

Чимало інформації має листування місцевих архімандритів та їх церковних керівників, а також вищих церковних ієрархів, стурбованих релігійною ситуацією на тогочасній Волині. Так, листування дерманського архімандрита М. Смотрицького та волинського чашника Л. Древинського вміщена у виданні М. Довбищенка [4, 179; 24, 317–322]. Досить детально релігійна ситуація в регіоні представлена реляцією митрополита Й. Рутського, під час його візитації Волині в грудні 1628 – січні 1629 рр. [4, 180–182]. Зокрема нею описана подорож митрополита до Острога та відзначена проповідницька діяльність М. Смотрицького на користь унії.

До зазначеної категорії джерел відноситься і лист М. Смотрицького до Папи Урбана VIII, де він заявляв про свій перехід до унії [25, 29–30]. Догматичні суперечності у вченні православних відомі з листування М. Смотрицького та патріарха Константинопольського К. Лукариса [26, 223]. Документи фонду 2072 ЦДІАУК – «Дерманський чоловічий монастир» містять також епістолярну спадщину, пов'язану із часом функціонування монастирського осередку. У ній відображена суспільно-релігійна ситуація на Волині, представлені інтереси духовенства стосовно передачі монастиря уніатам. Досить яскраво це репрезентовано у листі пана Фрика до володимиро-берестейського єпископа Й. Баковецького [27, 1].

Окремі документи фонду 370 Держархіву Рівненської обл. також містять листи, адресовані дерманським архімандритам, в яких обговорюються кордони із монастирськими землями (зокрема лист 1601 р. О. Путятицького стосовно кордону із дерманським володінням – Кунином) [28, 199–199зв.].

Отже, актові, статистичні матеріали та епістолярії є важливим комплексом джерел, що дозволяє ґрунтовно підійти до історії Дерманського монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст. На основі опублікованих та архівних документів, можна простежити основні етапи діяльності цієї обителі в культурно-освітньому, господарському й адміністративному аспектах та, звісно, висвітлити питання, пов'язані з впливом унії.

1. *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В.Б. Атаманенко. – К; Острог; Нью-Йорк, 2004. – Т. 1.*
2. *Баранович О.І. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930.*
3. *Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря // Лавра. – 2000. – № 2.*
4. *Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М. Довбищенко. – Вип. 1. – К., 2001. – Т. 3.*
5. *Луц В. Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI – XVII ст. в науковому доробку Володимира Вуйцика // Волинська ікона: Дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10.*
6. *Ковальский Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2.*
7. *Źródła dziejowe.– T. XIX: Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole. – Warszawa, 1889.*
8. *Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ). – Ф. 5. – № II.6746.*
9. *Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАУК). – Ф. 223. – Оп. 1. – Од. зб. 332.*
10. *ЛНБ. – Ф. 91. – № 181/VI-4. – Ч. 1а.*
11. *Ковальський М.П. Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали I–III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990–1992 рр.). – Остріг, 1992. – Ч. 1.*
12. *Острозька Академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання / Відп. ред. І. Пасічник – Острог, 1997.*
13. *Długosz J. Podział latyfundium Ostrogskich w roku 1621 // Akta universitatis Wratislaviensis. – 1969. – T. XVI.*
14. *Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Укл. І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001.*
15. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр.72.*
16. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 76.*
17. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 78.*
18. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 64.*
19. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 53.*
20. *Фотинский О. Материалы для истории Дерманского монастыря // Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Кн. 2.*
21. *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszków (далі – WAP). – Sygn. 75-II.*
22. *WAP. – Sygn. 75-IV.*
23. *Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Radziwiłłów – Dział V. – Sygn. 8031.*
24. *Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – Приложение.*
25. *Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1965. – Vol. II–XX.*
26. *Analecta Ordinis Sanctu Basilii Magni. – Romae, 1954. – Vol. I.*
27. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 254.*
28. *Держархів Рівненської обл. – Ф. 370. – Оп. 3. – Спр. 100.*

Lopatska N.M. Acts, statistical materials and correspondence as the sources of the Derman Monastery history (the end of the XVI – the first half of the XVII century). Acts, statistical materials and correspondence as the sources for studying the Derman Monastery history in the end of the XVI and the first half of the XVII century.

Key words: Derman, monastery, document, inventory, letter, source

В. Л. Кісіль

ДЖЕРЕЛА «СВОДНОЙ ГАЛИЧСКО-РУССКОЙ ЛЕТОПИСИ С 1772 ДО КОНЦА 1800 ГОДА. ЧАСТЬ II» АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА

У статті розглянуто різні види джерел, надрукованих А. Петрушевичем у «Сводной Галичско-русской летописи». Показано їхню структуру, особливості, місцезнаходження та інформативний потенціал.

Ключові слова: *джерело, актовий документ, літопис, рукопис*

Громадсько-політичний та релігійний діяч, член Празької, Будапештської, Бухарестської і Санкт-Петербурзької академій наук, почесний доктор історії Київсь-

кого університету о. Антон Степанович Петрушевич – один із найвідоміших представників русофільської течії в історіографії Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Перу цього відомого дослідника належать більше двохсот розвідок у галузі історії, археології, етнографії та лінгвістики. Поряд з цим, одним із головних і водночас найменш вивчених аспектів його наукової діяльності були пошук, дослідження та публікація джерел.

Незважаючи на міжнародне визнання та значні наукові здобутки, А. Петрушевич на мав власної академічної кафедри і до кінця життя залишався до певної міри аматором. Практично всім його публікаціям притаманні певні недоліки, за що він ще за життя постійно зазнавав критики з боку відомих тогочасних дослідників – В. Антоновича [1], І. Лінниченка [2], М. Грушевського [3], І. Франка [4] та Ф. Папе [5]. Перші підсумки наукової діяльності дослідника уже після його смерті спробували зробити І. Свенціцький [6] та Ф. Свистун [7]. У радянській період наукова спадщина А. Петрушевича практично не вивчалась, якщо не враховувати досить загального її огляду, зробленого І. Крип'якевичем [8, 7]. Однак в останні десятиліття все більше дослідників звертаються до постаті А. Петрушевича. Окремі аспекти його наукової діяльності у своїх розвідках розглянули Л. Тимошенко [9], О. Колосовська [10], О. Киричук [11, 145–148], Б. Лазорак [12, 575–581], В. Менько [13], А. Королько [14]. Втім, окремого, ґрунтовного та всебічного дослідження, присвяченого власне археографічній діяльності вченого не з'явилося досі.

Найбільш відомою та об'ємною за обсягом працею А. Петрушевича є «Сводная Галичско-русская летопись». На сторінках цієї «мегаісторії Галичини», як її влучно назвав М. Капраль [15, 27], знайшли своє відображення практично всі напрями наукових зацікавлень А. Петрушевича – археографія, історія, археологія, лінгвістика. Оскільки нами уже проводився аналіз окремих книг цієї монографії [16–19], теперішнє дослідження є його продовженням, об'єкт якого – «Сводная Галичско-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. Часть II» [20]. Предмет – джерела, які А. Петрушевич використав під час написання цієї праці: їхнє походження, місце зберігання та інформативний потенціал.

Як уже згадувалося, працям А. Петрушевича притаманні певні недоліки. Характерні вони і для, досліджуваного нами, тому «Сводной Галичско-русской летописи»: складна для розуміння мова – «язичіє» (суміш української, російської, польської та старослов'янської), довільна впорядкованість викладу матеріалу, переповненість цитатами із застарілої чи випадкової літератури. З іншого боку, на сторінках досліджуваного тому надруковано значну кількість, на той час не відомих науці, джерел, які А. Петрушевич віднайшов у ході археографічних мандрівок різними населеними пунктами, оскільки його посада крилошанина Львівської митрополичої капітули давала вільний доступ до сховищ практично всіх релігійних установ регіону (церков, монастирів, єпископських кафедр). Хоча він по-різному підходив до публікації того чи іншого виду джерел: вміщував увесь текст мовою оригіналу, друкував уривки, передавав основний зміст або залишав лише згадку про документ. Як правило, такі публікації він супроводжував короткою археографічною легендою, де повідомляв місце зберігання, датування, походження та авторство документу. Більш докладний аналіз джерел ускладнює той факт, що подекуди А. Петрушевич взагалі не вказував походження того чи іншого уривку або відомості про це є неповними. І навпаки, зміст опублікованих пам'яток автор часто доповнював власними рефлексіями або витягами з інших документів, через що втрачалася логічна послідовність викладу, а сам текст ставав досить заплутаним. Результати досліджень він розширював за рахунок праць інших науковців, зокрема С. Баронча [21], М. Гарасевича [22], Ю. Целевича [23], Я. Головацького [24], С. Пташицького [25].

Серед надрукованих А. Петрушевичем джерел, традиційно значною є частка написів на полях книг – маргіналій. У порівнянні з попередніми, присвяченими XVII – першій половині XVIII ст. книгами, де вагомий відсоток складали вкладні записи, у, досліджуваному нами, томі автор лише одного разу опублікував маргіналії такого змісту [20, 311]. Загалом, опубліковані автором покрайні записи досить різні за наповненням, але містять важливі для тогочасного суспільства повідомлення: ціни на зернові [20, 2,49,180–181,225,245, 379], погодні умови [20, 102,104,126–127,389], напади сарани [20, 158,180], голод [20, 379], посухи [20, 127], повені [20, 141], пошесті [20, 49] тощо. У досліджуваному томі, А. Петрушевич надрукував багато маргіналій, що містять відомості до історії Перемишля – заснування і освячення місцевої церкви Іоанна Богослова [20, 23–24], будівництво нового мосту через р. Сян [20, 123], повінь 1774 р. [20, 70], ліквідацію у квітні 1786 р. храму Собору Пресвятої Богородиці [20, 236]. Коли це вдавалося з'ясувати, А. Петрушевич повідомляв, ким саме був зроблений той чи інший покрайній напис [20, 102,104,121,311,320,349,379]. Що стосується книг, на яких містилися надруковані дослідником маргіналії, то тут уже традиційно більшість складають релігійні та богослужбові: «Тріодь» [20, 1,49,102,104,121,126–127,215,225,311], «Євангеліє» [20, 1–2,286,311,420], «Псалтир» [20, 379,389], «Апостол» [20, 2], «Требник» [20, 389] та ін. [20, 23–24,49,93,98,104,123,215,311,320, 349,379,389]. Частина, віднайдених автором, маргіналій містилася на метричних книгах [20, 141,158,180–181,187,225,236,245], а одна – на пом'янику [20, 98].

Наступну групу джерел складають написи, які містилися на стінах будівель, надгробних каменях, предметах світського та релігійного вжитку. Для прикладу, надрукований А. Петрушевичем, напис на кам'яній стіні церкви Св. Миколая у м. Теребовля оповідає про освячення цього храму 18 серпня 1784 р. [20, 214]. Надгробна таблиця із церкви у с. Уторопи (Косівський р-н, Івано-Франківської обл.) повідомляє про вбивство опришками місцевого пароха Антонія Дашкевича [20, 117]. А. Петрушевич надрукував також надгробні написи, віднайдені ним на території церкви Введенія Пресвятої Богородиці у с. Купчинці (Козівський р-н, Тернопільської обл.) [20, 363]. Після публікації написів, відчитаних на чудотворних іконах Розп'яття Христового та Богородиці у церкві с. Зарваниця (Теребовлянський р-н, Тернопільської обл.) [20, 24], А. Петрушевич висловив наступне припущення: оскільки одна з ікон була подарована до храму якимось «Сербином», то імовірно саме від його імені і походить назва цього села [20, 24]. За своїм змістом та місцезнаходженням, окрему підгрупу складають написи, які містилися на портретах тогочасних церковних ієрархів – А. Левинського [20, 115], П. Білянського [20, 132] та М. Примовича [20, 202].

Значну частину, серед надрукованих А. Петрушевичем джерел, складають акти, видані австрійською владою [20, 39,212,221,242–243,262,274–275,320,430]. Для прикладу, маємо згадки про наступні документи цього виду: «меморіал» Йосифа II у справі окупації Галичини та Володимирії від 26 серпня 1772 р. [20, 8]; доповідь «О кляшторах» австрійського губернатора

Галичини від 1 квітня 1774 р., згідно якої, на окупованій території знаходилися 214 чоловічих та жіночих кляшторів і у них проживали 31212 монахів та монахинь [20, 63]; придворний патент від 2 грудня 1784 р. про заборону грошових зборів під час візитації єпископів та деканів [20, 212–213]; декрет від 26 квітня 1786 р., який заборонив поміщикам збирати «даремщину» [20, 243]. Проаналізував також акти, видані австрійською владою, з приводу запровадження руської мови в освіті [20, 236–238]. Дещо вирізняється за своїм змістом декрет від 6 жовтня 1800 р., за яким, добре відому на сьогодні працю К. Нєсєцкого «Herbarz Polski», було визнано «класичною для складання родоводів польської шляхти в Галичині» [20, 430].

Окрему групу, надрукованих дослідником, джерел складають різноманітні рукописні пам'ятки. Уже не вперше А. Петрушевич публікував відомості про книги, переписані його дідом Григорієм [20, 74–75,84]. Кілька разів дослідник подав записки, що містилися «на малому листку» із церкви в Отинії (селище міського типу Коломийського р-ну, Івано-Франківської обл.) [20, 187,224,245,268,412]. Більш докладними, у порівнянні з іншими джерелами, є відомості про твір Феодосія Бродовича «Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej roku 1789» [20, 240–241,386], «записки» Луки Сульжинського [20, 386] та рукописний «Збірник релігійних пісень»[20, 102–103].

Порівняно з іншими, на сторінках, досліджуваного нами, тому дещо меншою є частка літописних джерел, оскільки лише одного разу знаходимо посилання на «записки Добромильського монастиря» [20, 215]. Поряд з цим, до наративної групи доцільно віднести пам'ятки, під назвою «Historia klasztoru Krechowskiego Z. S. B. W.» [20, 80–81,82,148,155,179–180,212,228,311, 379,400–401,421] та «Historia domowa od nominacyi na biskupstwo Lwowskie Halickie y Kamienieckie JWX. Piotra Bielańskiego archidyakona kathedralnego Wileńskiego, kustorza y administratora generalnego Lwowskiego r. 1779 zaczęta» [20, 130–131,133–137,139, 141–142,154–158,180,250–251,268–269,294–295] – на їх основі А. Петрушевич опублікував відомості до історії Крехівського монастиря та розкрив діяльність львівського владики П. Білянського. Порівняно незначною є також частка епістолярних пам'яток [20, 17,18,86–90] і серед них більш докладно А. Петрушевич проаналізував лист латинського архієпископа Львівського В. Сіраковського до М. Потоцького [20, 176–178]: дослідник не лише подав увесь текст документу, а й повідомив про пошкодження його оригіналу в місцях згину та неможливість відчитати окремі місця у змісті.

Традиційно важливим є питання місцезнаходження, надрукованих А. Петрушевичем, джерел. Залишені автором позначки дають нам підстави стверджувати стосовно його наукових пошуків у бібліотеці ім. Оссолінських у Львові [20, 6,8,17,30], сховищі Почаївського монастиря [20, 93,319,386], архівах Перемишльської єпископської [20, 1–2,23–24,50,102,213,247,262,417, 420] та Львівської митрополичої капітул [20, 66,115, 132,142,152,202,241,297,338,386]. Щодо населених пунктів, то маємо згадки про візити А. Петрушевича до сіл Тисів (підпорядковане Болехівській міській раді Івано-Франківській обл.) [20, 2], Зарваниця (Теребовлянський р-н, Тернопільської обл.) [20, 24,338,422], Плугів (Золочівський р-н, Львівської обл.) [20, 98], Босири (Чортківський р-н, Тернопільської обл.) [20, 104], Уторопи (Косівський р-н, Івано-Франківської обл.) [20, 117], Добеславці (Коломийський р-н, Івано-Франківської обл.) [20, 141,158,225,245], Козьова (Сколівський р-н, Львівської обл.) [20, 180], Добростани (Яворівський р-н, Львівської обл.) [20, 180,187,236], Космач (Косівський р-н, Івано-Франківської обл.) [20, 311], Звиняч (Чортківський р-н, Тернопільської обл.) [20, 311,349,379], Купчинці (Козівський р-н, Тернопільської обл.) [20, 363], Кабарівці (Зборівський р-н, Тернопільської обл.) [20, 379,389], Хишевичі (Городоцький р-н, Львівської обл.) [20, 389], селища міського типу Перегінське (Рожнятівський р-н, Івано-Франківської обл.) [20, 1,215,225], Отинія (Коломийський р-н, Івано-Франківської обл.) [20, 2, 187, 224, 245, 268, 412], Розділ (Миколаївський р-н, Львівської обл.) [20, 102, 104,121], міста Дрогобич (Львівської обл.) [20, 49], Теребовля (Тернопільської обл.) [20, 214], Жовква (Львівської обл.) [20, 265], Косів (Івано-Франківської обл.) [20, 389]. Частина використаних автором джерел зберігалася у його власній колекції [20, 46,75,84,176,410, 415], а інформацію про деякі пам'ятки А. Петрушевичу повідомили місцеві жителі – І. Михалевич [20, 49] та І. Мазановський [20, 415].

У цій статті ми окреслили основні напрями археографічних та джерелознавчих досліджень А. Петрушевича, які знайшли своє відображення на сторінках цього тому «Сводной Галицко-русской летописи». На жаль, в межах однієї розвідки складно охопити всі різновиди та особливості надрукованих автором джерел, але, підсумовуючи наше дослідження, можна зробити наступні висновки. Надруковані А. Петрушевичем, пам'ятки можна поділити на окремі види: маргіналії на стародруках; настінні, надгробні, а також написи на предметах світського та церковного вжитку; актові документи; літописи; епістолярна спадщина; різноманітні рукописні пам'ятки. При написанні своєї праці, А. Петрушевич в основному використав власні наукові здобутки, але при цьому значну частину відомостей запозичив у інших дослідників. У автора відсутній уніфікований підхід до публікації не лише різних, а й одного виду пам'яток. Значні труднощі для аналізу складає відсутність посилань щодо походження окремих уривків тексту, або, крім назви документу, автор не вказав будь-яких інших даних. Поряд з цим, на сторінках, досліджуваного нами, тому опубліковано значну кількість джерел до політичної, економічної, військової, релігійної та культурної історії всього «галицько-руського» регіону і значна їх частина вперше була введена до наукового вжитку. Саме тому сьогодні актуальним і необхідним є аналіз наукової спадщини А. Петрушевича, оскільки його внесок у розвиток історіографії Галичини є очевидним і беззаперечним.

1. *Антонович В. Критика. Сводная Галичско-русская летопись с 1700 до конца Августа 1772 г. Составилъ А. С. Петрушевичъ // Киевская Старина. – К., 1888. – Т. XXI.*
2. *Линниченко И. Петрушевич А. С. – Одесса, 1901.*
3. *Грушевський М. Рецензія на книги А. Петрушевича «Лингвистическо-историческія изследованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его» і «О соборной Богородичной церкви въ городе Галиче» // Записки НТШ. – Львів, 1890. – Т. XXXVII.*
4. *Франко І. Антін Петрушевич (Ювілейна сильветка) // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – Т. XIII. – Кн. 3.*
5. *Papée F. A. S. Petruszewicz: Swodnaja hałyczsko-russkaja litopys, Cz. II 1772–1800. Lwów 1887 i 1889 Druk. inst. staurop. (Str. XV, 329 i VII, 436) // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1890.*
6. *Свєнціцкий І. Антон Петрушевич. Некролог // Діло. – Львів, 1913. – № 84.*
7. *Свистун Ф. Некролог. А. С. Петрушевич // Вестник*

«Народного Дома». – Львов, 1913. – № 7–9.
8. Крип'якевич І. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій. – К., 1962.
9. Тимошенко Л. Антон Петрушевич – дослідник історії церкви // Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX століттях. – Львів; Жешув, 2006. – Т. IV.
10. Колосовська О. Формування славістичної бібліотеки Антона Петрушевича // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2004. – Вип. 54.
11. Киричук О. Історичні дослідження діячів Ставропігійського інституту у Львові (1864–1890 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Львів, 2000. – Вип. 7.
12. Лазорак Б. Публікації документів до історії «Confraternitatis stauropigianae leopoloensis» (1848–1904) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI–XII.
13. Менько В. Церковні братства Галичини та Волині XVII–XVIII ст. в дослідженнях А. Петрушевича (на прикладі «Сводной Галицко-Русской летописи») // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів, 2010. – Кн. І. – Ч. І.
14. Королько А. «Сводная Галицко-русская летопись» А. Петрушевича – джерело для вивчення історичних пам'яток Галичини // Історичні пам'ятки Галичини: Мат. наук. краєзн. конф. – Львів, 2001.
15. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.
16. Кісіль В. Джерела до історії церкви у томах «Сводной Галицко-русской летописи съ 1600 по 1700 годъ» А. Петрушевича // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів, 2012. – Кн. І. – Ч. І.
17. Кісіль В. Джерела І-го тому «Сводной Галицко-русской летописи» Антона Петрушевича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2011. – Вип. XIV–XV.
18. Кісіль В. Писемні пам'ятки на сторінках «Сводной Галичско-русской литописи съ 1700 до конца Августа 1772 года. Часть І» А. Петрушевича // Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвуз. зб. наук. пр. – Дрогобич, 2012. – Вип. 3.
19. Кісіль В. Джерела праці А. Петрушевича «Дополнения ко Сводной Галицко-русской литописи съ 1600 по 1700 годъ, изданной въ Львови 1874 года» // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2012. – Вип. XVI.
20. Петрушевич А. Сводная Галичско-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. Часть II // Литературный Сборник, издаваемый Галицко-Русскою Матицею на г. 1888. – Львов, 1889.
21. Barącz S. Pamiętnik dziejów Polskich. Z aktów urzędowych Lwowskich i z rękopismów. – Lwów, 1855.
22. Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae, gratiam et communionemcum Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cumsingulari respectu ad dioceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem. – Leopoli, 1862.
23. Целевич Ю. История Скиту Манявского враз с сборником грамот, листов и деяких документов дотычных того монастыря. – Львов, 1887.
24. Головацкий Я. О первом литературно-умственном движении Русинов Галиции со времен австрийского владиния в той земли // Науковый Сборник, издаваемый Галицко-русскою Матицею. – Львов, 1865. – Вып. II.
25. Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887.

Kisil V.L. The sources of «Svodnaya Halychsko-russkaya lietopis s 1772 do kontsa 1800 goda. Chast II» by Anton Petrushevych. In this article different types of sources published by Anton Petrushevych in «Svodnaya Halychsko-russkaya lietopis» are examined. Are presented their structure, peculiarities, location and the informing potential.
Key words: source, act document, chronicle, manuscript

О. М. Біла

ПУБЛІКАЦІЇ ГАЗЕТИ «ВОЛЫНЬ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (XIX — початок XX ст.)

Аналізуються історичні публікації на сторінках газети «Волинь» (1882–1906, 1908–1918 рр.). Охарактеризовані напрями та тематика цих публікацій, визначено їх можливості для вивчення історії Волинської губ. зазначеного періоду.
Ключові слова: *газета «Волынь», Волинська губернія, Західний край, Російська імперія, періодика*

Помітною рисою розвитку історичної науки на сучасному етапі є зростання інтересу до проблем минулого на мікроісторичному рівні. Важливе місце у цьому належить краєзнавчим дослідженням. Вони є однією зі складових історіографічного процесу, через що актуальною стає проблема підготовки праць з їх історії. Не менш важливим є вивчення відображення тенденцій їх розвитку на сторінках регіональної періодики. Зокрема волинська періодика XIX – початку XX ст. як складова преси України та Російської імперії загалом або ж окремо як об'єкт бібліографування, вже привертала увагу науковців. Так, предметом дослідження вже були: систематизація періодичних видань та визначення їхньої ролі у суспільно-економічному та культурному житті; становлення, розвиток і вплив на місцеву періодику політики пануючих держав, у складі яких перебували регіони України; статистичні й типологічні характеристики періодики; аналіз життєвого шляху окремих краєзнаців і фундаторів періодичних видань окремо визначеного періоду; окремі періодичні видання або їхні комплекси.

Значний внесок у вивчення періодичних видань здійснює Науково-дослідний центр періодики (з 1993 р.), що діє як структурний підрозділ Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Основними його виданнями, важливими у межах нашого дослідження є: «Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення десятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції» [1], «Українська преса: хрестоматія» [2], «Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: історико-бібліографічне дослідження» (у 20 томах) [3] та ін**.** Проблеми волинської періодики висвітлені у працях І. Мілясевич [4], М. Романюка [1; 3; 5], М. Мартинюка, І. Павлюка [6], К. Сарапина [7], Н. Сарапина [8–9], К. Шудрі [7], К. Сидоренка [9], А. Бортнікової [10], Г. Бухала, Ю. Лащук, О. Ошуркевича [11–12], М. Бойка [13] та ін. Проте, сьогодні все ще бракує цілісної історіографічної праці щодо історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики XIX – початку XX ст.

Остання, будучи специфічним історичним джерелом, виступала своєрідним фіксатором та покажчиком як поточних подій, так і результатів історичних досліджень, що у сукупності складають джерельну базу для вивчення важливих політичних, соціально-економічних і культурних проблем, у тому числі й у межах досліджуваного періоду на теренах Волинської губ. Помітне місце серед волинської періодики посідала й газета «Волынь». Тому дослідження історичних публікацій на її сторінках також є актуальним і своєчасним. Метою цієї статті є історіографічний аналіз тематики, змісту історичних публікацій на сторінках часопису «Волынь» і визначення їхнього значення для вивчення минулого волинського регіону.

Досліджуючи історичні публікації, ми використали методологію, запропоновану М. Романюком, тобто,

комплексно-аналітичний метод, який поєднує декілька підходів: системно-хронологічний, історико-описовий, аналітичний та проблемно-тематичний, а також принципи об'єктивності, комплексності, історизму та достовірності [5, 26,32].

Газета «Волынь» була одним з авторитетних і конкурентоспроможних періодичних видань Волинської губ. XIX – початку XX ст. Вона була заснована 26 січня 1882 р. на основі приватної газети «Житомирский листок» (1879–1882), який свого часу сформувався на базі газети «Житомирский листок объявлений» (1878) [4, 238; 13, 46–47]. «Прообраз» газети «Волынь» – «Житомирский листок объявлений» – був зібранням рекламних оголошень як приватних осіб, так і організацій. З 1879 р. на його сторінках з'явилися вже й статті суспільно-політичного характеру, що зумовило зміну назви на «Житомирский листок». На кінець першого року існування «Житомирского листка» редакція постановила: «С первого января 1883 года «Волынь» будет издаваться... с весьма значительными дополнениями и расширением всех вопросов... Значительное место на страницах газеты будет отведено вопросам народного образования, исследованию и разработке историко-археологических материалов.., на которые до сих пор так мало обращалось внимание» [4, 238].

З цього часу позиції газети зміцнюються і вона займає одне з провідних місць серед громадсько-політичних видань з великим тиражем і значною кількістю передплатників, проте, для широкого загалу малодоступна. 1900 р. цю газету у Волинській губ. передплачували 1104 особи, (губернія налічувала біля 2 млн. жителів), але селяни були майже позбавлені можливості читати періодику, оскільки вартість газети була доволі високою [4, 106].

Рубриками газети «Волынь», протягом 1880–90-х рр. були: «Объявления», що містили матеріали рекламного характеру з комерційною метою; «Действия правительства» або «Официальный отдел», де друкувалися офіційні матеріали (нові нормативно-правові документи, що стосувалися Російської імперії та Волинської губ.); окремо розміщувався матеріал цитований та проаналізований з інших газет цього періоду («Русские Ведомости», «Варшавский дневник», «Kraj» [14; 15] та ін.); «Телеграммы "Волыни"» – екстрені новини. У рубриках «Иностранные известия» або «Заграничные известия» давався огляд закордонних подій, «Внутреннія известия» висвітлювали питання міського самоврядування і життя Волинської губ. та Південно-Західного краю. У рубриці «По России» розміщувалась інформація щодо громадського життя в інших регіонах Російської імперії, а в «Искусство, литература и наука» – замітки стосовно наукових відкриттів та винаходів, театрального життя губернії, покажчик та рецензії на нові книги, відтворені частини з художньої літератури, вірші та фольклор. Рубрика «Судебная хроника» стосувалась огляду юридичної хроніки. «Маленький флейтон» містила уривки з монографій, праць чи наукових статей відомих науковців та культурних діячів. Крім цього, були також «Справочный отдел (указатель)» і «Торговая телеграмма».

На початку XX ст. назви постійних рубрик дещо змінилися (хоча зміст лишився таким же): «Телеграммы Волыни», «Утренняя почта», «Ночная почта», «Местная хроника», «Земская хроника», «Почтовый ящик», «Маленький флейтон», «Городской театр». У цей же час з'явилися нові рубрики, що містили статті кореспондентів з різних міст губернії – «Корреспонденциі Волыни», «Жизнь Бердичева», «Ровенская жизнь», «Ковельская хроника». Запроваджена колонка «Изь польских газет», у якій поміщали цитати та витяги з польськомовних газет: «Kurjer Codzienny», «Dziennik Poznanski», «Slowo», «Kurjer warszawski», «Kraj», «Kurjer Polski», «Glos», «Gazeta Polska», «Nowa Reforma» тощо.

Впродовж існування газети «Волынь», її характеристики змінювались: кількість сторінок; оформлення статей (спочатку відсутність заголовків та підписів авторів заміток); орфографічні особливості; методи і форми зацікавлення читачів. Так, з 1910 р. почали виходити ілюстровані додатки (2–4 сторінки), в яких розміщувалися фотографії, ілюстрації до визначних подій, портрети відомих діячів, карикатури. Також змінювалась частота виходу: в 1882–1885 рр. газета виходила двічі на тиждень; 1886–1888 рр. – тричі; 1889–1916 рр. – щоденно, 1907 р. не виходила друком, у зв'язку зі «своим тенденциозным содержанием, что подрывает авторитет власти» [4, 244], а 1916–1918 рр. – два рази на день – у ранковому і вечірньому випусках. «Волынь» була приватною газетою і друкувалася у видавництвах міста Житомира. Видавцями та редакторами газети були представники родини Коровицьких (1885–1895, 1899–1905 рр.), Є. Щербицький, Н. Бродович, Є. Сінкевич, М. Катерберг та ін. [4, 367–368; 7; 13, 46–47].

Особливе місце на шпальтах газети займали історичні публікації. На основі проведеного дослідження та аналізу статей цього видання, за проблематикою, можна умовно виділити три групи публікацій, які висвітлювали політичні, соціально-економічні та культурні аспекти, що цікавили науковців того часу: 1) загальноісторичні публікації; 2) замітки, присвячені безпосередньо Волинської губ.; 3) статті, що фіксували поточні події.

Перша група – загальноісторичні публікації – матеріали, в яких розглядались і досліджувались події на землях Російської імперії, губерній Царства Польського, земель Західного краю (9 губерній: 6 білоруських і литовських, 3 українських – Волинська, Подільська та Київська) й інших українських теренів. На основі цих публікацій, проаналізовано тематику досліджень, що стосувалася етнографічних [16–20], соціально-економічних [15; 21–23], громадсько-політичних [24], релігійних [25–27], біографічних [15; 28–29], освітніх [30–31], спортивних [32] аспектів, які висвітлювали особливості історичного розвитку та життя Волинської губ. означеного періоду.

Важливими є зокрема статті, присвячені етнографічній специфіці краю, де наводилися відомості про розселення німецького [16], єврейського [19–20], вірменського народів [18]. Ці публікації містять критику колоніального питання і віддзеркалюють настрої великоросійського населення до інших народностей і націй: «Мы против заполнения русской земли колонистами» [17], «даже в будущем поляки, немцы и другие народности наносного элемента населения нашей губернии ассимилируются, сделаются русскими не по форме, а по духу.., но даже тогда евреи не перестанут быть прежними.., останутся чужими, всегда будут нашими неприятелями» [19].

Соціально-економічна група історичних публікації дає можливість вивчити становище соціальних верств, рівень торгівлі, розвиток сільського господарства, промисловості та фінансової сфери. Так, за період 1887–1907 рр. провідними були такі галузі промисловості, як обробка харчових продуктів (16,512%), волокнистих речовин (11,4%), продуктів тваринництва (10,9%), керамічне виробництво і гірська промисловість (8,7%), металеві вироби й обробка деревини (6%) [23]. На основі статей цієї групи можна виділити причини, що заважали розвитку сільського господарства, зокрема значний відсоток «наносного елемента» серед сільсько-

го населення, відсутність необхідних знарядь праці та фінансових можливостей [21].

Загальноісторичні публікації містять біографічні замітки про відомих історичних персонажів Російської імперії та України: кн. Костянтина Миколаєвича [15], І. Сусаніна, царя Михайла Федоровича, кн. О. Романову, графа М. Муравйова [28]. Про історика В. Антоновича, зазначено, що він «самый авторитетный знаток по древностямь Приднепровья и Юго-Западной Россіи» [29]. Письменниця О. Косач охарактеризована як «одна изь видныхь піонерок по выработке современнаго украинскаго литературнаго языка» [28].

Публікації газети «Волынь» визначали і стан народної освіти в імперії. Зокрема знаходимо інформацію, що поширенню загального навчання населення сприяла масова розбудова шкіл та бібліотек у губерніях. Найбільше їх було споруджено у В'ятській губ. – 3 тис., набагато менше у Харківській та Чернігівській – по 17, Орловській та Тверській – по 12. Спостерігалося поширення народного читання, зокрема у Києві, Харкові, Одесі, Саратові, Тамбові [30]. Статті на цю тематику показують тенденції розвитку вищої освіти як в Україні, так і решті регіонів Російської імперії. Інтерес становлять публікації з висвітленням поглядів французьких мислителів щодо університетської реформи в Росії [31]. Г. Моно, Ш. Ріше, С. Бруардель, Р. Гобле, П. Мейер, Ф. Пассі пропагували повну автономію університетів, їхню фінансову незалежність, що залишається актуальним дотепер.

Інтерес привертає стаття, присвячена 50-річчю Імператорського Російського географічного товариства (1845–1895 рр.), де висвітлені становлення, склад товариства, діяльність його структурних відділів (математичного, фізичного, етнографічного, статистичного). Тут подається також інформація щодо наукових робіт, зокрема звертається увага на, перекладену товариством, працю К. Ріттера «Землеробство Азії», а крім цього, на підготовку мап Кавказу, Східного Сибіру, південної частини Туркестану тощо. Знаходимо й повідомлення про дослідницькі експедиції до Сибіру, Кавказу, Туркестану, Льодовитого океану, Північного Уралу, Забайкалля, Дарії, Амурської області [33].

Наступну групу становлять публікації, що стосуються безпосередньо Волинської губ. Автори цих статей розглядають аналогічні питання та проблеми відповідно до попередньої групи матеріалів, але стосовно Волині. У них ми знаходимо огляд промисловості та виробництва Волинської губ. [34–37], торгівлі [38], сільського господарства [36], дослідження релігійних питань [26–27], діяльності губернських громадських та наукових установ [39–41], висвітлення етнографічних питань [42], становлення та розвиток народної медицини.

Чільне місце на сторінках газети «Волынь» займали історичні публікації з містознавства, у яких охарактеризовано особливості виникнення та розвитку міст, містечок, селищ. Зокрема подано статистичну інформацію про м. Бердичів, сс. Пряжево і Городище Житомирського повіту. Так, кількість населення Пряжево становила на 1798 р. 344 двори, а 1894 р. – вже 649, Городище, відповідно, – 202 і 383. Водночас проаналізовані приріст населення та динаміка смертності протягом 1774–1894 рр. [43].

Статті «Промышленность и фабрично-заводская жизнь в Волынской губернии» [35] та «Рост фабрично-заводской промышленности на Волыни» [37] дозволяють виділити провідні напрями промислового виробництва в регіоні наприкінці XIX ст.: обробка шерсті, дерева, мінеральних речовин, виробництво паперу, металургія, тваринництво, харчова і хімічна промисловості. У цих сферах були зайняті 14487 робітників, з них 13166 – дорослі, 1156 – підлітки та 165 – діти [35].

Низка публікацій стосується релігійних проблем волинського краю. Так, у статті «Девятисотлетіе православія на Волыни (992–1892)» [26] проаналізовано події, що сприяли поширенню православ'я в Волинській губ. Тут містяться відомості щодо першого волинського єпископа Стефана І, створення єпархій на Волині, зокрема Володимир-Волинської (включала в себе землі Волині, Галичини, Литви, Поділля), Луцької, Холмської, Галицької, Перемишльської. У статті підкреслено заслуги у поширенні православ'я на Волині князів Володимира *Святославича*, Мстислава Володимировича, Данила Романовича, Костянтина Острозького та ін. Також ми дізнаємося про історію будівництва соборів (Успенського), церков (Володимир-Василівської в Луцьку, Успенської у с. Зимне, св. Дмитрія та Федора в м. Володимирі), монастирів (Почаївського, Пречистинського в Луцьку). Важливими є згадки про святих та їх житія: Іова Чудотворця, Стефана II, блаженного Іосафа, преподобного Козьми, Амфілофія, Макарія Овруцького.

Цінною є й замітка «Сто лет назад. Историческій очерк возсоединенія Волыни и Подолии», присвячена святкуванню століття об'єднання з Росією Волині і Поділля. Вона належить перу В. Бернацького, який відтворив передумови та процес об'єднання земель Західної Русі з Росією. Однією з головних причин об'єднання він вважав падіння Польщі, «розложеніе ее государственного организма» і дав послідовну характеристику цього процесу від 1569 – до 1795 рр. [44]. У ній же ми знаходимо аналіз умов Люблінської унії (1569 р.) та Берестейського собору (1596 р.), їхніх впливів на релігійне життя краю.

Особливу увагу слід звернути на статтю «Вместо итогов (1903–1904)» [45], присвячену економічним і соціальним проблемам волинського регіону та їхньому вирішенню Міністерством фінансів, що 1903 р. передбачало проведення таких реформ, як введення земств, вирішення селянського питання (введення малої земської одиниці, організація народних банків, кредитів), фінансування народної освіти (побудова «будничных» шкіл, основних і пересувних бібліотек, читалень).

До третьої групи відносяться публікації, що містять хроніку та повідомлення про поточні події. Вони є важливим доповненням до публікацій історичного змісту, виражають ставлення, оцінку та критику авторами того часу актуальних проблем повсякдення. Зокрема висвітлюють становище в економічній [15], соціальній, політичній [46], духовній [47–49], освітній [50–51] сферах життя. Так, громадсько-політичні матеріали, будучи покажчиком поточних подій у сфері політичного життя регіону, містять інформацію щодо перебігу засідань та прийнятих рішень Житомирської міської думи, а також фіксували виборчі процеси. Наприклад, замітка «Выборы депутатов в Житомірскую мещанскую Управу» наводить дані щодо виборів 1892 р., результатом яких було обрання 90 депутатів – 51 християнина та 39 євреїв [46]. Промовистими є й статті щодо наукового життя. Так, публікація «...собрание древностей Т. В. Кибальчича...» інформує про надходження до колекції Волинського єпархіального давньосховища матеріалів, знайдених під час археологічних розвідок на берегах річок Київської губ., зокрема Васильківського повіту – Кам'янки та Гороховатої [16] тощо.

Отже, газета «Волынь» видавалася більше двадцяти років, посідаючи одне з провідних місць серед інших волинських періодичних видань XIX – по-

чатку XX ст. Тривалий період існування газети можна вважати свідченням професійної культури її видавців і редакторів. Кожна з виділених нами груп історичних публікацій характеризується аналітичним характером висвітлення проблем. Ці дослідження є важливими для сучасних краєзнавців і мають залучатися під час вивчення проблем історії регіону.

1. *Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення X Всеукраїнської наук.-теор. конф / За ред. М. Романюка. – Львів, 2008.*
2. *Українська преса: Хрестоматія. – Т. 1: Преса Східної України 60-х років XIX ст.; Т. 2: Преса Галичини 60-х років XIX ст. / За ред. М. Нечиталюка. – Львів, 2002.*
3. *Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: історико-бібліографічне дослідження: в 20 т. / Укл.: М. Романюк, М. Галушко, Л. Сніцарчук; відп. ред. Л. Сніцарчук. – Т. 1: 1812–1890 рр. – Львів, 2007.*
4. *Мілясевич І.В. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2004.*
5. *Романюк М.М. Українське пресознавство на порозі XXI століття. – Л., 2000.*
6. *Павлюк І., Мартинюк М. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. – Луцьк, 2005.*
7. *Сарапин К., Шудря К. Українська тематика в житомирській газеті «Волынь» // Українська періодика: Історія і сучасність...*
8. *Сарапин Н. Періодика Волинської губернії 1838–1917 рр. // Українська періодика: історія і сучасність...*
9. *Сидоренко К., Сарапин Н. Становлення та розвиток преси Волинської губернії // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2002.*
10. *Бортнікова А. «Волинь» – історичне джерело // Минуле і сучасне Волині: проблеми джерел: Тези повідом. VII Волинської істор-краєзн. конф. – Луцьк, 1994.*
11. *Бухало Г.В. Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836–1944): Список. – Л., 1994.*
12. *Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836–1944): Список / Укл. Ю. Лащук, Г. Бухало, О. Ошуркевич. – Львів, 1994.*
13. *Бойко М. Бібліографія періодики Волині. – Блюментон, 1982.*
14. *Волынь. – 1892. – 30 января; 6 февраля.*
15. *Волынь. – 1892. – 22 января.*
16. *Волынь. – 1892. – 16 февраля.*
17. *Волынь. – 1892. – 21 февраля; 25 февраля.*
18. *Волынь. – 1895. – 12 сентября; 8 октября.*
19. *Южн. Кр. К вопросу о евреях // Волынь. – 1892. – 4 февраля; 5 февраля; 6 февраля; 7 февраля; 12 февраля.*
20. *О неправильном арендовании евреями земли и других угодий // Волынь. – 1892. – 11 марта; 24 апреля.*
21. *Волынь. – 1892. – 14 марта.*
22. *Краткое обозрение состояния посевов и трав на юго-западе России к 15-му апреля 1892 года // Волынь. – 1892. – 14 мая; 19 мая.*
23. *Франко-русская торговля 1899 гг. // Волынь. – 1990. – 26 января; Русская промышленность за 10 лет // Волынь. – 1990. – 26 января.*
24. *Волынь. – 1892. – 30 января.*
25. *Волынь. – 1892. – 20 февраля.*
26. *Девятисотлетие православия на Волыни (992–1892) // Волынь. – 1892. – 5 мая; 6 мая; Торжество православия на Волыни (От специального кореспондента «Волыни») // Волынь. – 1892. – 8 мая.*
27. *В. Б. К возстановлению древнего Мстиславова храма в г. Владимир-Волынском // Волынь. – 1990. – 14 апреля.*
28. *Волынь. – 1893. – 24 марта; Волынь. – 1990. – 18 апреля; 24 мая; 1 июня; 13 июня.*
29. *Р. В. Юбилей В. Антоновича // Волынь. – 1990. – 24 мая.*
30. *Книжное дело в провинции и столицах // Волынь. – 1895. – 1 октября; Народное образование в 1895 г. // Волынь. – 1896. – 20 января.*
31. *Волынь. – 1901. – 20 мая.*
32. *Плиневский А.Ф. Русские велосипедисты за границей // Волынь. – 1896. – 21 февраля.*
33. *Волынь. – 1896. – 27 января; 28 января.*
34. *Сахарное производство в Волынской губернии // Волынь. – 1893. – 25 февраля.*
35. *Волынь. – 1896. – 12, 14, 15, 18 июня; 8 августа.*
36. *Билимович А. К вопросу об иследовании крестьянского хозяйства на Волыни // Волынь. – 1901. – 13 июня.*
37. *Рост фабрично-заводской промышленности на Волыни // Волынь. – 1990. – 13 января.*
38. *Хлебная торговля на Волыни // Волынь. – 1892. – 14 февраля.*
39. *Житомирская публичная библиотека. История // Волынь. – 1895. – 8 июня.*
40. *История житомирського городского театра // Волынь. – 1895. – 1 сентября.*
41. *Мирович И. Житомірская община Красного Креста // Волынь. – 1990. – 14 мая.*
42. *Наши чешские школы // Волынь. – 1990. – 4 марта; «Житомирские Ломоносовы» // Волынь. – 1990. – 4 марта.*
43. *Волынь. – 1895. – 2 марта; 8 июня; 2 августа; 1896. – 30 октября.*
44. *Сто лет назад. Исторический очерк возсоединения Волыни и Подолии // Волынь. – 1893. – 24 марта; 25 марта; 28 марта.*
45. *К. Вместо итоговь (1903–1904) // Волынь. – 1904. – 1 января.*
46. *Выборы депутатов в Житомирскую мещанскую Управу // Волынь. – 1892. – 20 января.*
47. *25-ти летия со дня освящения церкви при Житомирской мужской гимназии // Волынь. – 1892. – 16 февраля.*
48. *Волынь. – 1892. – 29 января.*
49. *Волынь. – 1892. – 17 апреля.*
50. *Об устройстве в Житомире общеобразовательных курсов // Волынь. – 1990. – 21 марта.*
51. *К учреждению образовательных курсов в Житомире // Волынь. – 1990. – 29 марта.*

Bila O.M. Newspaper «Volyn» publications as the source of studying the Volyn province history (the XIX – the beginning of the XX cent.). Historical publications in the newspaper «Volyn» (the 1882–1906th, the 1908–1918th) are viewed. Are described the directions and themes of this publications. Is defined the opportunity of the publications for exploring the history of the Volyn province in the appointed period.

Key words: newspaper «Volyn», Volyn province, Western region, Russian Empire, periodicals

О. А. Казмірчук

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СВЯЩЕНИКІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ І ВИСВІТЛЕННЯ ЇЇ РЕЗУЛЬТАТІВ НА СТОРІНКАХ «ВОЛЫНСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»

У статті розкривається участь священиків-краєзнавців в історичних дослідженнях Волині, що знайшло своє висвітлення на сторінках часопису «Волынские епархиальные ведомости». Подаються біографічні відомості про найвидатніших представників історичного краєзнавства Волині.

***Ключові слова**: Волинь, «Волынские епархиальные ведомости», історичне краєзнавство, Давньосховище, Волинське церковно-археологічне товариство, церковна історія*

У процесі наукових досліджень важливим джерелом інформації є публікації періодичних видань. Особливо цінними є відомості, які подавали очевидці подій або їхні безпосередні учасники. Зокрема значний інтерес представляють матеріали історичних розвідок, які проводилися у минулому. У зв'язку з цим, зацікавлення науковців викликають й історико-краєзнавчі публікації в газеті «Волынские епархиальные ведомости». Хоч у більшості вони стосувалися церковної історії, проте, ними широко висвітлювалася історія населених пунктів та визначних пам'яток Волині, а отже, ці історичні

матеріали дотепер не втратили наукового значення та цінності. Відтак, аналіз публікацій місцевих священиків у «Волынских епархиальных ведомостях» є актуальним і з погляду вивчення їх як джерела історичної інформації, і як ілюстрації активного включення волинського духовенства у роботу над вивченням минулого краю.

До розкриття проблеми участі священиків Волинської єпархії в історико-краєзнавчих дослідженнях, а також до висвітлення їх життєдіяльності зверталися Р. Кондратюк [1], М. Кострица [2], В. Лукашук [3], М. Манько [4], О. Михайлюк [5]. Проте, поки що не існує зроблено комплексного аналізу ролі та значення «Волынских епархиальных ведомостей» у висвітленні історико-краєзнавчих досліджень священиків Волинської єпархії. З метою вирішення цього завдання, в пропонованій статті розкривається персональна участь волинського духовенства у вивченні історії краю й ознайомленні з результатами своїх розвідок щодо життя широких верств населення Волинської губ.

Часопис «Волынские епархиальные ведомости» (далі – ВЕВ) почав виходити з 1867 р. Першими авторами історико-краєзнавчих публікацій у ньому стали М. Петров [6] і М. Уводський [7]. Перший чимало зробив для започаткування досліджень церковної історії на Волині, а ще значнішим був його внесок у діяльність Київського церковно-історичного й археологічного товариства. Відомо, що з 1882 р. його незмінним секретарем і завідувачем музеєм товариства був М. Петров, на той час – ординарний професор Київської духовної академії. Цю сторінку його життя та діяльності описав у своєму дослідженні С. Заремба [8, 83].

Зацікавлення волинського духовенства церковною історією краю було зумовлене відповідними розпорядженнями вищих ієрархів. Так, ще 1850 р. Священний Синод поставив завдання усім ієрархам православної церкви організувати історико-статистичний опис єпархій. Це завдання також мало на меті сприяти посиленню позицій Російської православної церкви на Правобережній Україні. Однак, поряд із беззаперечно переважаючими публікаціями з церковної історії Волинської єпархії, з'явилися також історичні розвідки про окремі населені пункти, в яких розповіді не обмежувалися тільки описом храму, а й подавали етнографічні відомості, інформацію щодо заснування села, міста або містечка тощо. Першим таким історико-краєзнавчим нарисом на сторінках «ВЕВ» стало дослідження С. Барановського «Воспоминания о прошедшем г. Кременца (от 1827 по настоящее время)» [9]. Останній народився 1824 р. у м. Кременці Волинської губ. у сім'ї диякона. 1847 р. закінчив Волинську духовну семінарію і все подальше життя служив у церкві с. Решнівка Кременецького повіту. Сучасний житомирський дослідник Р. Кондратюк відмічає: «Відомо близько 20 його наукових і краєзнавчих статей, опублікованих протягом 1867–1877 рр. Основна тематика – історія православної церкви на Волині за часів Речі Посполитої, біографічні дослідження церковних і політичних діячів Волині» [1, 32].

До перших досліджень, де поєдналися церковна і світська історія, відноситься й стаття А. Сендульського – «Местечко Ляховцы Острожского уезда», а також подібні розвідки про села Сивки і Тихомль цього ж повіту [10]. Він був найактивнішим дописувачем «ВЕВ», автором понад 50 історико-краєзнавчих статей, переважно досліджень найбільш значимих населених пунктів Волинської губ. Його матеріали визначалися ґрунтовністю викладу, історичні розвідки про окреме місто або містечко публікувалися з продовженням у кількох номерах поспіль. Зокрема це стосується досліджень історії міст Кременець, Заслав, Овруч, Корець, Полонне, Острог [11].

Значну увагу священики-краєзнавці приділяли розкриттю життєдіяльності відомих церковних і світських осіб (у випадку якщо останні багато зробили для підтримки православної віри і церкви). Так, А. Сендульський опублікував розвідку про кн. Ф. Острозького [12], а також вище згаданий С. Барановський – про архієпископа В. Садковського та поміщика А. Кисіля [13]. До цього ж слід віднести і статті А. Хойнацького – «Житие Преподобного Стефана, Епископа Волынского» [14], «Из прошлого в области религиозно-нравственной жизни на Волыни (из воспоминаний и рассказов моего отца)» [15]. А. Хойнацький був також автором публікацій про історію Почаївської Лаври (загалом десять статей) [16].

Значна увага приділялася на сторінках «ВЕВ» й історії поширення і утвердження православ'я на Правобережній Україні. Цій тематиці присвячені зокрема дослідження священиків М. Варваринського [17], І. Липського [18], а також уже згадуваного раніше М. Уводського [19]. Останній докладно висвітлив утворення і подальшу діяльність найдавніших волинських єпархій – Володимирської і Луцької.

Від середини 1870-х рр. на Волині розпочалася активна дослідницька робота священика М. Трипольського. Він мав хороші перспективи кар'єрного зростання у Києві, адже, успішно закінчивши курс навчання у Київській духовній академії, одержав запрошення на викладацьку роботу в цьому навчальному закладі. М. Трипольский став активним членом академічного церковно-археологічного товариства, а через сімейні обставини 1873 р. переїхав до Житомира, отримав сан священика і почав служити у Житомирській гімназійній церкві. Для Житомира й усієї Волині, без перебільшення, поява та подальша діяльність М. Трипольського була надзвичайно корисною та плідною. Як відмічає М. Кострица, «протягом майже 40-річної служби М. Трипольський займав ряд службових і громадських посад: викладач Закону Божого в Житомирській прогімназії та Маріїнській жіночій гімназії, був членом Волинської єпархіальної училищної ради, попечителем Крошенської церковно-парафіяльної школи тощо. По духовній лінії протягом 1881–1884 рр. був благочинним Житомирського міського округу, з 1884 до 1890 рр. – ключарем кафедрального собору, з 1890 р. – у сані протоієрея. Поряд із професійною і громадською діяльністю, М. Трипольський активно займався науковою роботою, зокрема в царині церковної історії та краєзнавства» [2, 10].

Ще однією видатною постаттю у плеяді священиків-краєзнавців був О. Фотинський, який також неодноразово публікував свої дослідження на сторінках «ВЕВ». Він був одним із засновників Волинського церковно-археологічного товариства та хранителем (завідувачем) Давньосховища при ньому. Л. Дахненко так розповідав про ініціативу Ореста Авксентійовича: «Після пропозиції архієпископа Модеста на єпархіальному з'їзді 1891 р. організувати в Житомирі при архієрейському домі Давньосховища, почали надходити пожертвування від священиків, настоятелів монастирів Волинської єпархії. Виявилася потреба у працівникові, який би вів облік предметів, що надходили в єпархіальний музей. Запропонували зайнятися цим О. Фотинському. А він прийшов до думки про необхідність створення при Давньосховищі історико-археологічного товариства і звернувся з цією пропозицією до архієпископа Модеста» [20, 3]. Так, завдяки ініціативі О. Фотинського, з 2 січня 1894 р. офіційно почало діяти Волинське церковно-археологічне товариство. Орест Авксентійович був одним із делегатів від Товариства на XI археo-

логічному з'їзді у Києві 1899 р. Крім цього, за розпорядження архієпископа Модеста, він підготував і опублікував у «ВЕВ», обов'язкову для священиків, форму звіту щодо стану довірених їм церков, визначив вимоги до опису церковних споруд.

Безперечно, вищезгадані персоналії не охоплюють усе коло священиків – ентузіастів церковної історії та краєзнавства Волинської губ. Однак навіть короткий огляд публікацій у «Волынских епархиальных ведомостях» ключових представників історичного краєзнавства Волині ілюструє активне включення до дослідження історії краю все більшої кількості священиків. Прослідковується також зростання наукового рівня історико-краєзнавчих розвідок, цінність яких не втрачена до сьогодні.

1. *Кондратюк Р.Ю. Священики-краєзнавці Волині // Житомирщина на зламі тисячоліть: Мат. Міжн. наук. конф.: Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 21. – Житомир, 2000.*
2. *Костриця М., Кондратюк Р. Краєзнавець М. Трипольський і його нарис про Житомир // Житомирський вісник. – 1996. – 19 липня.*
3. *Лукашук В.С. Історико-статистичні описи церков та монастирів за матеріалами «Волынских епархиальных ведомостей» // Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення. – Житомир, 2007. – Т. 1; Лукашук В.С. Василь Пероговський – дослідник історії Старо-Костянтинова // Наше місто. – 2008. – № 28.*
4. *Манько М.П. До біографії Миколи Теодоровича // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 21. – Житомир, 2001; Манько М.П. Стефан Барановський – волинський краєзнавець другої половини XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994.*
5. *Михайлюк О.Г. Історія Волині на сторінках газети «Волынские епархиальные ведомости» // Матеріали науково-практичної конференції. – Луцьк, 1993.*
6. *Петров Н. Краткие сведения о православных монастырях Волынской Епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная (далі – ВЕВ ЧН). – 1867–1868. – №№ 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.*
7. *Уводский Н. Исторические исследования об епископах Волынской епархии со времени её учреждения до 1867 года // ВЕВ ЧН. – 1867–1868. – №№ 1, 9, 20, 22, 24.*
8. *Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві // Київська старовина. – 1995. – № 5.*
9. *Барановский С. Воспоминания о прошедшем г. Кременца (от 1827 по настоящее время) // ВЕВ ЧН. – 1867–1868. – № 27; 1878. – № 3.*
10. *Сендульский А. Местечко Ляховцы Острожского уезда // ВЕВ ЧН. – 1869. – № 18; Сендульский А. Села Сивки и Тихомль Острожского уезда // ВЕВ ЧН. – 1869. – № 19.*
11. *Сендульский А. Город Кременец // ВЕВ ЧН. – 1874. – №№ 11, 12; Сендульский А. Город Заслав // ВЕВ ЧН. – 1875. – №№ 20, 21; Сендульский А. Город Овруч // ВЕВ ЧН. – 1876. – № 1; Сендульский А. Местечко Корец Новоград-Волынского уезда // ВЕВ ЧН. – 1880. – №№ 19, 20; Сендульский А Местечко Полонное Новоград-Волынского уезда // ВЕВ ЧН. – 1882. – №№ 7, 8; Сендульский А. Город Острог // ВЕВ ЧН. – 1882. – №№ 1–2, 3, 4, 5.*
12. *Сендульский А. Преподобный Фёдор, князь Острожский // ВЕВ ЧН. – 1871. – № 9.*
13. *Барановский С. Минско-Волынский Архиепископ Виктор Садковский // ВЕВ ЧН. – 1878. – № 3; Барановский С. Православный волынский помещик Адам Кисель, как польский дипломат в эпоху Богдана Хмельницкого // ВЕВ ЧН. – 1874. – № 21.*
14. *Хойнацкий А. Житие Преподобного Стефана, Епископа Волынского // ВЕВ ЧН. – 1870. – № 18.*
15. *Хойнацкий А. Из прошлого в области религиозно-нравственной жизни на Волыни (из воспоминаний и рассказов моего отца) // ВЕВ ЧН. – 1886. – № 32.*
16. *Хойнацкий А. Краткий исторический очерк по поводу исполнившегося 50-летия со дня включения Почаевской обители в число православных русских лавр // ВЕВ ЧН. – 1884. – №№ 4, 5; Хойнацкий А. К истории последних времён Почаевской Лавры // ВЕВ ЧН. – 1885. – №№ 28, 29.*
17. *Варваринский М. Из истории возсоединения на Волыни униатов с Православной церковью в конце XVIII века // ВЕВ ЧН. – 1871. – №№ 6, 7.*
18. *Липский И. Возсоединение униатов на Волыни в 1794-5 годах по документам Волынской духовной консистории за 1795 год // ВЕВ ЧН. – 1880. – №№ 26, 27.*
19. *Уводский Н. Исторический очерк древних Волынских Епархий – Владимирской и Луцкой // ВЕВ ЧН. – 1878. – №№ 5, 9, 10, 11, 12.*
20. *Дахненко Л. 100 років Волинському єпархіальному давньосховищу (1893–1919 р.) // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища. – Житомир, 1993.*

Kazmirchuk O.A. The local-history research activity of priests in the Volyn province and publishing of its results on the pages of «Volynskie Eparchialnyie Vedomosti». In the article is revealed the participation of the priests – students of local lore – in the historical research of the Volyn region, that was widly presented on the pages of «Volynskie Eparchialnyie Vedomosti». Are suggested the biographies of the most prominent representatives of the Volyn local history researchers.

Key words: Volyn, «Volynskie Eparchialnyie Vedomosti», local history, the repository of antiquities, Volyn Church Archaeological Society, church history

С. В. Мірошніченко

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРІОДИЧНОГО ДРУКУ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ (ХАРКІВСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті аналізується основна група джерел з вивчення історії періодичного друку Слобідсько-Української (Харківської) губ. XIX – початку XX ст.: періодична преса; законодавчі акти уряду стосовно преси; матеріали центральних і місцевих цензурних органів; документи місцевої адміністрації. Визначаються складності у роботі з цими джерелами та чинники, що їх зумовлюють. Виділяються основні етапи становлення місцевої преси, зміна її тематичної спрямованості, що розширювало функціональні межі інформаційного поля, в якому вона діяла.

Ключові слова: *масова інформація, фахова преса, функції періодичного друку, зовнішня характеристика видань*

Постійне кількісне та якісне зростання засобів масової інформації, посилення їх ролі та значення в усіх суспільних процесах перетворюють їх на один із найдоступніших засобів залучення громадськості до участі у вирішенні важливих проблем суспільства. Сучасна регіональна журналістика активно розвивається, тому закономірним є інтерес до витоків сучасної періодики.

Однією з найважливіших груп джерел для дослідження цієї проблеми є масив регіональних видань (більше 200 найменувань), які виходили впродовж XIX – початку XX ст., і поки що не залучалися до дослідження в повному обсязі. За сучасних умов, коли преса означеного періоду стала бібліографічною рідкістю, а повні комплекти цих видань, як правило, не збереглися, актуальним є завдання систематизованої репрезентації періодичної преси, зокрема Харківської губ., заради її збереження та відтворення відомостей з минулого для наступних поколінь. Часткова відсутність відповідних газетних та журнальних фондів компенсується кількісним розмаїттям видань однієї типологічної групи (сатиричні, політичні, україномовні, мистецькі, громадсько-політичні, економічні), які на початку XX ст. мали яскраво виражене політичне забарвлення і відображали погляди різних соціальних, політичних та професійних

груп на загальні та вузькогалузеві питання тогочасної дійсності. Крім того, простеживши динаміку кількісної зміни у часі того чи іншого типу видання, можна зрозуміти загальні тенденції взаємодії центральної та місцевих цензурних установ із пресою, домінування того чи іншого адміністративного або судового важеля впливу на періодику вказаного регіону.

Метою статті є аналіз основних груп джерел з вивчення історії періодичного друку Слобожанщини та виділення основних етапів його становлення, зміни тематичної спрямованості та меж політико-правового поля, в якому він функціонував. Адже дослідження історіографії пропонованої проблеми від XIX ст. доводить, що до сьогодні вже з'ясована значна частина питань, пов'язаних з історією регіонального періодичного друку. Так, у вивченні преси Слобожанщини накопичений значний масив наукових досліджень, які стосуються різних аспектів проблеми. Однак вони не охоплюють її загалом, оскільки дотепер послідовно не представлені передумови виникнення регіональної преси, особливості її розвитку та функціонування, не розкрито її місце і роль у суспільному житті губернії. Це зумовлює ряд чинників, зокрема відсутність послідовного та різнопланового вивчення цього питання та спеціальних праць із окремих його складових; традиція вивчення найбільш прогресивних, великих та впливових видань; брак індивідуального бачення генези періодичного друку на місцях; відсутність загальної періодизації та класифікації періодики та достатньо повного переліку видань. Це призводить до неповної та навіть викривленої картини розвитку регіонального періодичного друку.

Для нашого дослідження найважливішою групою джерел є регіональні періодичні видання, які виходили у Слобідсько-Українській (Харківській) губ. впродовж XIX – початку XX ст. На початковому етапі становлення місцевої преси (перші десятиліття XIX ст.) її лише умовно можна вважати джерелом щодо вивчення питання становлення і розвитку періодичного друку регіону. В перших виданнях, що мали, здебільшого, академічну, теоретичну спрямованість, масова інформація як різновид соціальної була обмежена як цензурними нормами, так і загальним низьким рівнем освіченості місцевої громади («Харьковский еженедельник», «Украинский журнал») [1]. Вона носила несистемний, випадковий характер і орієнтувалися на учбово-викладацький та адміністративний апарат тогочасної Харківської навчальної округи. Однак, незважаючи на це, навіть за умов обмеженого інформаційного простору, видання несли у собі інформаційну, просвітницьку функцію.

У перших газетах, особливо у «Харьковских известиях» [2], простежується прагнення створити мережу власних кореспондентів і надати комерційну основу виданню, розширивши відділ оголошень. У вступних статтях редакторів новоутворених видань, як правило, пояснювалися мотиви їх появи, програмні засади та склад редакторсько-видавничого колективу. Поява у різний час, починаючи з 1880-х рр., видань різної фахової спрямованості [3–7], засвідчила як загальні зміни в економічній структурі держави, так і господарську специфіку регіону. Поява ж на початку XX ст., раніше неможливої, сатиричної [8–9], україномовної [10–11], профспілкової [12–13] і політичної [14] преси свідчила й про зміни у суспільній свідомості, формування громадянської позиції, загострення національного питання. Все це розширювало функціональні межі періодичного друку, надаючи йому можливість, окрім інформаційної, виконувати організаційну, ідеологічну, культурну, розважальну та рекламну функції.

Часто на сторінках загальної та спеціальної преси вміщувалися оголошення про започаткування, умови діяльності та підписку на нові періодичні видання, а статистичні відділи містили відомості про загальну кількість, періодичність та передплатну ціну як на столичні, так і на місцеві видання, а також перелік друкарень, друко-літографій, їхні адреси та власників. Розширення програмних меж «Харьковских губернских ведомостей» (далі – ХГВ) [15], особливо в епоху реформ Олександра II та буржуазно-демократичних перетворень початку XX ст. надало змогу не лише друкувати перелік періодичних видань Харкова за окремі періоди, а також, висвітлюючи журнальну та історичну літературу минулого, характеризувати праці О. Потебні, І. Срезневського, М. Сумцова, А. Лебедєва, твори яких ставали окрасою місцевої періодичної преси.

Період цензурної реформи 1905–1906 рр. і масове заснування нової вільної преси знайшли свій вияв у нестримній хвилі повідомлень щодо новоутвореної місцевої періодики, якими рясніли шпальти великих регіональних видань (ХГВ, «Южного края», «Утра») [16, 17]. Паралельно з цим, майже відразу з'явилися повідомлення щодо призупинення або закриття того чи іншого видання, з поясненням причин, терміну дії та посиланням на відповідні нормативні акти. Причому характер видання можна простежити під час дебатування з іншими виданнями стосовно гострих суспільних питань або порівнюючи висвітлення тотожного матеріалу на шпальтах декількох місцевих видань (цим характеризувалася діяльність проурядових ХГВ та приватних прогресивних «Южного края», «Харьковского листка» та «Утра») [18].

Знайомлячись із повідомленнями щодо відставки того чи іншого редактора періодичного видання та порівнюючи кількісне і якісне переважання певного матеріалу у наступних випусках, стають зрозумілими погляди редакторсько-видавничого корпусу, а відтак, зміни у політичній кон'юнктурі та актуальній спрямованості висвітлюваного матеріалу (насамперед це стосується урядової та відомчої преси). Крім того, на сторінках преси, особливо прогресивно налаштованої, висвітлювалися актуальні питання щодо реформування системи друку в країні, оновлення окремих старих («Вера и разум») і вихід нових радикально налаштованих духовно-релігійних видань («Церковная газета»).

Із настанням періоду реакції (1907–1909 рр.), почала з'являтися інформація щодо штрафних санкцій, накладених на ті чи інші видання. Хоча, порівнюючи ці відомості з архівними звітами, стає зрозумілим побоювання преси за власне майбутнє, через що регулярність появи такої інформації на її сторінках незрівнянно менша від реальної кількості.

У спеціальній пресі (сільськогосподарській, кооперативній тощо) нерідко зустрічаються цінні огляди загальнодержавної періодики цієї ж типологічної групи, з переліком найменувань, читацькою аудиторією та специфікою висвітлюваного матеріалу. Більш того в деяких господарських часописах практичного спрямування, орієнтованих на сільськогосподарські товариства або селянські кооперативні спілки, подавався перелік, рекомендованої для ознайомлення, загальної та фахової періодики.

Характерною ознакою преси ліберальної, а згодом і соціалістичної спрямованості, особливо з початком Першої світової війни, стала, після огляду цензора, поява порожніх місць там, де раніше був, заборонений військовою цензурою, текст. Таке вилучення могло переривати логічно завершену фразу і залишати на її місці уривки речення.

Зовнішня характеристика преси (якість паперу, фарби, шрифти, граматичні помилки, а для іншомовної

преси – наявність чи відсутність відповідного якісного технічного оснащення) дозволяє зробити висновки щодо матеріально-технічної бази видання, його фінансових можливостей та перспектив.

Протягом більш ніж сторічної історії існування дореволюційної преси Харківської губ., на її теренах побачили світ понад 200 газетних та журнальних видань. Умовно поділяючи ці роки на три етапи (за принциповими змінами у законодавстві про цензуру, загальними змінами в економіці та специфічними особливостями соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку краю), можна виділити особливості загальноінформаційної значущості преси для регіону, зокрема щодо вивчення цього питання.

Наступну групу джерел стали законодавчі акти російського самодержавства, головним чином законодавство про пресу, цензурні статути і розпорядження, окремі імператорські укази, циркулярні пропозиції міністрів народної освіти та внутрішніх справ, тимчасові правила щодо друку, законодавчі постанови у сфері друку, уложення про кримінальні та виправні покарання. Матеріали і документи щодо діяльності цензурних органів досить добре вивчені дослідниками. Виходячи з цього, завдання аналізу зводилося до вияву впливу цензурного законодавства на встановлення цензури на місцях, коливань у цензурній політиці відносно провінційної преси. Особливої уваги заслуговують циркулярні пропозиції, розпорядження щодо друку МНО та МВС, які за різних часів мали одноосібні або обмежені повноваження щодо цензурування періодичних видань та регламентації діяльності друкарень, друко-літографій та роздрібної торгівлі пресою.

Цензурні статути (1804, 1826 рр.) як законодавчі зведення, що стосуються певної сфери управління, та Тимчасові цензурні правила (1862 та 1865 рр.) дають змогу простежити трансформацію поглядів уряду на коло дозволених і заборонених питань, акцентування уваги на тих чи інших сферах діяльності преси, залежно від соціально-економічного та зовнішньополітичного становища країни. Зазнавало змін навіть тлумачення самого визначення цензури, а відтак, посилення або послаблення відповідного тиску останньої. Як цензурні статути, так і Тимчасові правила щодо почасових видань і цензури є найбільш інформативними законодавчими актами у галузі періодичного друку: вони визначають мету, повноваження, коло діяльності цензури та її установ, склад столичних і місцевих цензурних комітетів, порядок призначення і звільнення їх чиновників, порядок діловиробництва (листування, звітність, розгляд періодичних творів, заборона або схвалення матеріалів тощо), права та обов'язки цензорів та видавничо-редакторських колективів, діяльність поліції відносно друку. У суворому цензурному статуті 1826 р. визначалися ще й вимоги до видавця та редактора запланованого видання, зокрема відданість монархічним ідеалам і загальна благонадійність.

Джерелом для комплексного вивчення становища періодичної преси певного періоду служать «Законы о печати: собрание действующих законодательных постановлений про печать, разъяснённых по решениям кассационных департаментов Сената и циркулярами министра внутренних дел» [19], матеріали яких вибірково охоплюють найбільш значущі законодавчі акти та постанови стосовно урядової політики щодо друку від початку – до 1870-х рр., а також висвітлюють обов'язки МВС та місцевої адміністрації відносно преси, поштовий статут. Хоча найголовніше, що у збірці вміщені Уложення про покарання 1866 р., Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885–1891 рр., 1912–1914 рр. та Узаконення і розпорядження у справах друку 1878 р. Як різновид законодавчого кодексу вони не лише систематизували законодавчий матеріал, зведений у зібраннях державних законів, але й простежили його переробку і трансформацію. Тому дають змогу простежити основні напрями урядової політики щодо регламентації діяльності преси постреформової доби, а саме перелік злочинів у галузі друку, умови призначення покарання, видозмінені обв'язки кожного цензурного органу, а також статут кримінального судочинства із описом злочинів та установ, до чиїх обов'язків належало порушувати переслідування через злочини та проступки у галузі періодичного друку.

Значно розширюють перспективи дослідження проблеми взаємовідносин провінційної преси і цензурних органів маловідомі матеріали архівних фондів. Численний комплекс джерел, що всебічно характеризують методи управління пресою, становлення місцевих цензурних установ, знайшли відображення у документах фонду № 3 (описи 132, 192, 55, 248, 275, 277–279), які містять міністерські приписи, зокрема МВС, Державного архіву Харківської обл. (далі – ДАХО). Описи №№ 280–282 цієї ж установи містять циркуляри харківського губернатора, що характеризують регуляторну політику місцевої адміністрації щодо губернського періодичного друку.

Ставлення до періодики місцевої адміністрації, ступінь її впливу на розвиток періодичних видань, форми і методи впливу на пресу можна простежити на основі численних документів, що зберігаються у фонді 3, описах 283–285. Фонди ДАХО щодо клопотання про заснування видань, дають змогу відтворити анкетні дані редакторів і видавців, їх професійну та соціальну приналежність, освітній ценз, громадянство. Ці відомості доповнювалися інформацією (іноді несприятливою для прохача) про політичну благонадійність, наявність кримінального минулого, моральні якості та час проживання у Харкові, яку в триденний строк зобов'язана була надавати канцелярія місцевого поліцмейстера. Майже 4 тис. справ демонструють листування різноманітних столичних і місцевих установ щодо дозволу, призупинення або закриття окремих найменувань періодичної преси.

Враховуючи, що суб'єктом управління всією пресою регіону був із 1898 р. харківський окремий цензор, вагомого значення набувають матеріали фонду № 1680, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в Києві. У цьому фонді знаходяться біля 400 справ, що стосуються діяльності канцелярії харківського окремого цензора (1898–1905 рр.), згодом перейменованого на харківського інспектора у справах друку (1905–1917 рр.) і розвитку періодики губернії. До цього фонду належать також справи діловиробництва чиновника особливих доручень харківського губернатора, що наглядав за місцевим друком, бібліотеками і друкарнями з 1880 – до 1897 рр. Його матеріали охоплюють річні статистичні звіти харківського інспектора у справах друку щодо кількості існуючих видань, повідомлення цензорів про заборону видань українською мовою, про заснування у Харкові посади окремого цензора із внутрішньої цензури, обсяги та наклади, щорічні списки друкованих видань, про дозвіл і заборону періодичних видань, репресії проти редакторів і видавців. Деякі справи цього фонду стосуються безпосередньо діяльності харківської інспекції у справах

друку, її штату, зарплатні, умов праці. Регулярні звіти дозволяють простежити еволюцію цієї установи у часі, відтворити імена її співробітників, що досі не робилося.

Отже, місцева періодична преса, яка посідає провідне місце в джерелознавчій базі нової та новітньої історії, надавала різнопланову інформацію документального, поточно-хронікального, особистісного характеру. Оперативність її подачі та безпосередність відображення посилюють цінність преси як джерела та перетворюють її на осередок різнопланової інформації кінця XIX – початку XX ст. Вона містить значний масив матеріалу відносно динаміки функціонування та регламентації діяльності щодо самої періодичної преси регіону. Її умовно можна поділити на офіційну (щодо виходу або закриття якогось видання), подієву (відносно змін редакторів, власників, штрафів, нових рубрик), довідкову та рекламну (передплатні оголошення з умовами виходу та адресами контор і редакцій, а також перелік губернської періодичної преси), публіцистичну (коментарі щодо урядової політики або дискусійних питань у галузі періодичного друку, заочні дебати між опонентами видань протилежної політичної спрямованості).

Коло документів, які складають джерельну базу дослідження, дає змогу простежити еволюцію законодавчої бази щодо регулювання діяльності місцевої періодичної бази, трансформацію організаційно-бюрократичних засад її функціонування, визначити політичну кон'юнктуру та неофіційні відносини між урядовцями різних рангів стосовно розвитку провінційного і столичного періодичного друку.

1. *Украинский журнал. – 1825.*
2. *Харьковские известия. – 1817. – № 12.*
3. *Агрономический журнал. – 1913. – Кн. 3, 8.*
4. *Вестник ЮЖД. – 1911. – №№ 1–49.*
5. *Горно-заводской листок. – 1888. – №№ 1–35.*
6. *Промышленное садоводство и огородничество. – 1899. – №№ 1–30.*
7. *Торгово-промышленная Россия. – 1906. – №№ 1–12.*
8. *Штык. – 1906. – №№ 1, 2.*
9. *Настоящее жало. – 1906. – №№ 1–50.*
10. *Порада. – 1906. – Ч. 1–2.*
11. *Слобожанщина. – 1906. – № 1.*
12. *Голос труда. – 1908. – №№ 1–3.*
13. *Кооперативное слово. – 1916. – №№ 1–12.*
14. *Волна. – 1905. – №№ 1–3.*
15. *ХГВ. – 1862. – №№ 4, 6, 19.*
16. *Южный край. – 1880. – 13.12, 17.12.*
17. *Утро. – 1907. – №№ 34–326.*
18. *Харьковский листок. – 1900. – №№ 1–255.*
19. *Законы о печати: собр. действующих законодательных постановлений о печати, разъясненных по решениям кассационных департаментов Правительствующего Сената и циркулярам министра внутренних дел. – СПб., 1875.*

Miroshnichenko S.V. Sources-specific aspects of researching the Slobidsko-Ukrainian (Kharkiv) province periodic printing in the XIX – the beginning of the XX. The main group of the history sources about the periodic printing in the Slobidsko-Ukrainian (Kharkiv) province in the XIX – the beginning of the XX century: the periodical press; the legislative acts of the government about the press, the materials of the Central and local cenzorial bodies; the documents of the local administration. Are determined the dificulties in the working with the history sources and the factors causing them. The author described the main stages of the local press formation, the changing in it's thematic focus, that enhances the functional boundaries of the information field, in which it operated.

Key words: mass information, the professional press, the functions of the periodical press, the external characteristics of the publications

І. М. Петренко

ЕПІСТОЛЯРНІ І МЕМУАРНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЄЛИЗАВЕТИ МИЛОРАДОВИЧ

У статті досліджено епістолярні і мемуарні джерела в історії суспільно-політичної діяльності відомої громадської діячки Є. Милорадович.

Ключові слова: *Є. Милорадович, епістолярні і мемуарні джерела, громадська діяльність*

Єлизавета Іванівна Скоропадська-Милорадович – відома постать в історії України і Полтавщини. Вона була активною учасницею суспільно-політичного руху, благодійницею і громадською діячкою. Її життя було позначене перевагою найвищих громадських ідеалів, спрямованих на розбудову національної самобутності. Графиня була свідомою українкою, брала активну участь у діяльності полтавської громади, створенні недільних шкіл, виданні книг українською мовою. Вона стала також одним із фундаторів НТШ у Львові, яке тривалий час вважалося Українською Академією наук.

Дослідники діяльності Є. Милорадович наголошували на вагомій ролі джерел особистого походження (епістолярного та мемуарного характеру). Зокрема це відзначено на сторінках праць С. Половнікової й О. Коваленка, які відзначили цінність 20 листів графині до племінника Григорія. Вони демонструють її переживання, світогляд і виступають важливим джерелом для вивчення біографії громадської діячки та її праці у сфері української культури [1]. Т. Демиденко присвятила розвідку висвітленню ролі Є. Милорадович у контексті просвітницької діяльності полтавської громади. Історик з'ясувала походження видатної краянки, особливості формування її світогляду, родинне оточення, зосередивши увагу на аналізі культурницьких досягнень [2]. С.Руда [3] і Л.Смоляр [4], аналізуючи участь жінок у роботі наукових товариств і громад, указали на провідну роль графині в українському суспільно-політичному русі. Метою цієї статті є з'ясування значення епістолярних і мемуарних джерел для дослідження громадської діяльності Є. Милорадович.

Одними з основних є матеріали особистого походження (мемуари, щоденники, епістолярна спадщина). Мемуари залишили люди, котрі безпосередньо спілкувалися з графинею. Так, український громадсько-політичний діяч, композитор, педагог і журналіст А. Вахнянин залишив унікальні відомості про Є. Милорадович. «Спомини з життя» опублікував у Львові, вже після його смерті, філолог-славіст, мовознавець і громадський діяч К. Студинський. Саме на його прохання А. Вахнянин і написав ці мемуари. У передньому слові К. Студинський підкреслив важливість цього документа. У «Споминах з життя» композитор розповів історію їхнього знайомства, назвав Є. Милорадович «українською патріоткою» [5, 94], проаналізував діяльність західноукраїнської інтелігенції.

Цінні відомості залишила й українська письменниця, драматург, публіцист Олена Пчілка (О. Косач) [6]. Є. Милорадович просила її написати щось для полтавського аматорського театру. Так, з'явилася п'єса «Сужена – не огужена». Також Олена Пчілка, пишучи біографію свого брата М. Драгоманова, котрий був членом полтавської громади, згадувала, що Єлизавета Іванівна влаштовувала «любительські спектаклі» [7].

Важливим різновидом джерел особового походження є щоденники. Їх цінність полягає у тому, що вони створюються за «гарячими слідами» подій, нерідко у

той самий день, коли вони відбулися. Це підвищує достовірність свідчень і дає можливість історикові, спираючись на них, визначити ставлення населення до певних явищ чи заходів. Так, французька художниця українського походження М. Башкирцева є автором відомого «Щоденника», який вона почала писати з 15 років. На його сторінках розкрито глибину розмови з собою людини, яка не хоче втратити жодної хвилини життя. Кілька сторінок художниця відвела Є. Милорадович, її синові та найближчому оточенню. Знайома з Єлизаветою Іванівною та Грициком, дівчина навіть була потенційною нареченою для останнього [8]. Вона залишила унікальні відомості про життя тогочасної Полтави, світські прийоми, салони, повсякденні відносини між провінційними аристократами. У цей контекст художниця вписала відомості про Милорадовичів. М. Башкирцева описала Грицика, його характер, зовнішність, звички і розповіла про його друзів. Авторка переповіла світські плітки з приватного життя Єлизавети Іванівни. Зі «Щоденника» випливає, що повсякдення графині Милорадович відрізнялося від розміреного способу життя тогочасного шляхетського українського панства. Вона більше перебувала сама або в колі найближчих друзів, мала незалежний характер, дивувала мешканців Полтави своїми неординарними вчинками чи міркуваннями, брала активну участь у благодійній діяльності.

Епістолярій теж становить важливий засіб обміну інформацією. Постать Є. Милорадович користувалася популярністю у листуванні багатьох відомих учених і громадських діячів. Слід відразу зауважити, що вони високо оцінювали її як справжню патріотку. Так, відомий учений, публіцист і громадський діяч М. Драгоманов у листах до вченого-філолога О. Огоновського писав про Є. Милорадович як про засновницю Товариства ім. Т. Шевченка у Львові і його статут, укладений за волею меценатки [9]. Не менш важливими у цьому контексті є листи українського письменника та педагога О. Кониського до М. Грушевського [10]. Вони містять важливу інформацію з вуст соратника Є. Милорадович по полтавській громаді щодо її активної участі у культурному житті. Крім того, вчений повідомив стосовно збирання інформації для написання біографії Єлизавети Іванівни.

Листи історика та політичного діяча Д. Дорошенка до українського політика й історика В. Липинського свідчать про великий авторитет Є. Милорадович [11]. Д. Дорошенко тоді задумав статтю про неї, яка пізніше була вміщена в часописі «Хліборобська Україна», і збирав для цього матеріали. Про Є. Милорадович Дмитро Іванович чув ще від свого батька, котрий бував у неї вдома в Полтаві, якому вона подарувала «Кобзар» Т. Шевченка. Полтавська громада постала об'єктом обговорення й у листуванні громадського і культурного діяча Д. Пильчикова до журналіста В. Білозерського [12]. Перший досить позитивно відгукувався про Є. Милорадович, називав її чи не єдиною справжньою патріоткою серед інших жінок, захоплювався її благодійництвом.

Цінну інформацію про внутрішній світ, сімейне життя, виховання сина, переконання, подорожі Єлизавети Іванівни містять її 20 листів до небожа, історика, військового діяча Григорія Олександровича Милорадовича (1834–1905) [13]. Листи графині вражають гостротою думки, ерудицією, сміливістю у висловленні поглядів, небайдужістю до громадських справ. Епістоли Є. Милорадович – це унікальний джерельний комплекс, який дозволяє розкрити внутрішній світ кращих представників української дворянської інтелігенції.

Композитор М. Мусоргський, під час своїх гастролей у Полтаві, також гостював у будинку Милорадовичів. Він був у захоплення від пані Єлизавети, називав її справжньою аристократкою, освіченою, витонченою розумницею [14, 207]. У своїх листах композитор подав унікальні відомості про Полтаву, її красу, культурне життя. Важливу інформацію щодо цієї родини залишив і майстер портретів М. Ге, який був запрошений земством для виконання портрету батька Є. Милорадович – Івана Михайловича та інших членів родини [15].

Отже, використання матеріалів мемуарного характеру і епістолярію дозволяє виявити нові та доповнити існуючі відомості щодо громадської діяльності Є. Милорадович у другій половині XIX ст. Порівняння різнопланового матеріалу дозволяє відтворити повнішу біографію графині, її оточення, формування поглядів і переконань.

1. *Коваленко О., Половнікова С. Передмова // «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є. Милорадович до Г. Милорадовича / Упор. С. Половнікова. – Чернігів, 2002.*
2. *Демиденко Т. Єлизавета Милорадович у просвітницькій діяльності полтавської інтелігенції (50–60-ті рр. XIX ст.) // Слов'янський збірник. – Полтава, 2006. – Вип. 5.*
3. *Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності громад // Сучасність. – 1998. – № 9.*
4. *Руда С. Участь жінок у роботі наукових товариств України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: Мат. Міжн. наук. конф. – Дн., 1996.*
5. *Вахнянин А. Спомини з життя. – Львів, 1908.*
6. *Пчолка Олена. Біографічные заметки // Зоря. – 1888. – № 1.*
7. *Пчілка Олена. Твори. – К., 1988.*
8. *Башкирцева М. Дневник. – М., 2000.*
9. *Драгоманов М. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Львів, 1901. – Т. 1.*
10. *Листування Михайла Грушевського. – К.; Н.-Й., 2006. – Т. 3.*
11. *Липинський В. Твори, архів, студії. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – Т. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ftp2.mnib.org.ua.*
12. *Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2.*
13. *«До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»...*
14. *Мусоргский М. Письма. – М., 1981.*
15. *Ге Н. Письма, статьи, критика, воспоминания современников. – М., 1978.*

Petrenko I.M. Epistolary and memoir sources of the Elizabeth Myloradovych public activity research. In the article the epistolary and memoir sources of the history of the well-known public figure E. Myloradovych social and political activity are investigated.

Key words: E. Myloradovych, epistolary and memoir sources, public activity

О. В. Герінбург

СТАТИСТИКО-ДЕМОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХЕРСОНСЬКОГО ЗЕМСТВА: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Стаття присвячена огляду джерельної бази статистико-демографічних досліджень Херсонського земства. Автор робить висновок про її високий ступень репрезентативності та достовірності.

***Ключові слова**: земства, демографічна статистика, джерела, Херсонська губернія*

Земські статистичні праці є цінним і малодослідженим комплексом масових джерел з історико-демографічної проблематики другої половини XIX – початку XX ст. Без урахування матеріалів земської статистики населення, неможливо повною мірою розв'язати проблему створення цілісної картини розвитку україн-

ських територій у пореформену добу, що стоїть перед сучасною історичною наукою. Ця стаття присвячена характеристиці джерельної бази дослідження діяльності Херсонського земства щодо вивчення демографічної ситуації та процесів у губернії пореформеної доби. Її становить достатньо значний комплекс різноманітних документів і матеріалів, що в цілому відрізняються високим ступенем репрезентативності та достовірності.

Основою джерельної бази зазначеної проблематики є опубліковані джерела – переважно, видання губернського та повітових земств. Певною мірою інформація друкованих джерел доповнюється неопублікованими матеріалами, що зберігаються в архівних фондах. Найбільш інформативними є фонди державних архівів Херсонської (ф. 5, 6, р.–1900), Одеської (ф. 91), Миколаївської (ф. 216, 239) областей. Поодинокі відомості стосовно статистико-демографічної діяльності Херсонського земства, чисельності та складу населення губернії розпорошені між архівними фондами Центрального державного історичного архіву у м. Київ (ф. 442, 579, 1111) тощо.

Основними групами джерел є:

1) нормативно-правові акти урядових та місцевих самоврядних установ щодо організації діяльності земських статистичних служб;
2) діловодна документація Херсонського земства, присвячена питанням статистико-демографічного характеру;
3) статистико-демографічні матеріали земських установ та службовців Херсонської губернії.

Нормативні акти (положення, інструкції, циркуляри, повідомлення, статути тощо) регламентували діяльність Херсонського земства та його статистичних підрозділів. Аналіз нормативних документів дозволяє з'ясувати ставлення держави до земських демографічних досліджень та простежити історію формування підрозділів, напрямами діяльності яких було вивчення демографічних процесів у губернії, – статистичної служби та санітарного відділення [1–5].

Особливий інтерес для дослідника становить земська діловодна документація, а саме:

– протокольна документація – журнали, стенограми та протоколи засідань Статистичного відділення, Статистичної комісії, повітових та губернської управ, губернського зібрання, з'їздів і нарад земських статистиків та лікарів тощо;
– звітна документація – доповіді і звіти членів статистичних закладів, Статистичної комісії, санітарних лікарів стосовно проведених статистико-демографічних досліджень, пропозицій їх вдосконалення, результатів діяльності і т. п.;
– ділове листування (внутрішнє та зовнішнє).

На основі вивчення цієї групи джерел стає можливим дослідження історичного розвитку статистичної служби Херсонського земства, формування основних напрямів статистичних досліджень, їх програм і методології, з'ясування теоретично-методологічних засад земської статистики населення тощо.

Протокольні джерела містять ухвали, рішення, пропозиції та їх обговорення, що дозволяють дослідити процеси організаційного оформлення земської статистичної служби і формування методології досліджень, виявити дискусійні питання, з'ясувати ставлення окремих діячів до проблем вивчення населення. Евристичний потенціал звітної земсько-статистичної документації полягає у вміщенні інформації про перебіг демографічних робіт, труднощі проведення досліджень, потреби статистиків, фінансові витрати і практичні результати діяльності.

Протокольно-звітна документація земства переважно вміщувалася у періодичному виданні «Сборник Херсонского земства» та/або видавалася окремими збірниками, як-от: «Материалы об организации статистики в Херсонском земстве» [6], «Материалы по земской статистике Херсонской губернии» [7] та ін. Серед постійних видань був щорічний збірник «Херсонское губернское земское собрание», що вміщував журнали засідань чергової сесії, доповіді управи та спеціальних комісій з питань порядку денного [8–10; та ін.]. До регулярних звітних земсько-статистичних видань належали щорічні огляди та звіти: «Статистико-экономические обзоры Херсонской губернии», «Хозяйственно-статистические обзоры Херсонской губернии», «Статистические отчеты по Херсонской губернии», «Медико-статистические и санитарные отчеты» (за повітами) тощо [11–13]. Цінну інформацію стосовно земського діловодства містила низка довідкових видань – «Систематические своды постановлений» [14–16].

Земське ділове листування містить інформацію стосовно рівня та швидкості виконання статистичних завдань підрозділами земства, а також включає звіти та відповіді на різноманітні запити Статистичного відділення та Херсонської губернської земської управи (далі – ХГЗУ). Листування останніх років існування Херсонського земства переконливо засвідчує наявність фінансових проблем, уповільнення статистичних обстежень та розробки матеріалів, зниження дисциплінованості окремих управ у наданні необхідної ХГЗУ інформації тощо. В основному ця група джерел представлена неопублікованими матеріалами, що зберігаються в архівних фондах земських установ (у вигляді окремих справ або є розпорошеними між фондами). Зокрема службове листування Статистичного відділення і ХГЗУ з повітовими управами та іншими установами губернії становить комплекс документів, що зберігаються у державних архівах Миколаївської [17–18], Одеської [19] та Херсонської [20–27] областей.

Аналіз діловодних матеріалів дає можливість з'ясувати значення, яке земство відводило власним статистичним дослідженням. Так, жваве обговорення теоретичних, методологічних, організаційних і фінансових питань здійснення статистико-демографічних досліджень протягом 1880-х рр. свідчить про розуміння важливості цього напряму земської діяльності та високий рівень зацікавленості херсонських земців у його ефективності. Документація цього часу відбиває дійсну ситуацію: саме 1880-ті рр. позначилися проведенням масштабних робіт із усебічного вивчення регіону, окремим напрямом яких було з'ясування демографічного складу населення. Натомість суттєве зменшення кількості протокольних джерел з питань статистики населення, характерне для кінця XIX – початку XX ст., переконливо засвідчує падіння інтересу Херсонського земства до демографічних досліджень, які у цей час переважно обмежувалися зведенням і публікацією відомостей поточної статистики без докладної розробки демографічних матеріалів.

Високоінформативними джерелами для з'ясування власне демографічної ситуації у губернії є статистико-демографічні матеріали Херсонського земства. Серед них слід виділити:

– програми та інструкції поточного обліку, санітарної та оціночної статистики, у межах яких проводилися демографічні дослідження населення. Вони дають уявлення про засади організації статистичної діяльності, основні об'єкти та пріоритетні напрями вивчення населення;
- документи обліку і зведення первинних статистико-демографічних даних (картки, бланки, анкети, відо-

мості, робочі таблиці, чернетки тощо). Вони ілюструють програмні засади демографічних робіт та методи, що застосовувалися на стадіях збору та обробки статистичної інформації;

– наукові праці (статті, нариси, монографії), присвячені висвітленню організаційно-методологічних питань і результатів окремих напрямів статистико-демографічних досліджень. Вони дозволяють з'ясувати причини та умови проведення відповідних досліджень, визначити проблематику, що цікавила херсонських статистиків, їх ставлення до результатів власної праці тощо;
– довідникові видання, підготовлені за результатами оціночної, поточної та санітарної діяльності земства. Вони містять цифровий матеріал із демографічних показників, що цікавили херсонських земців.

Більшість джерел зазначеної групи була надрукована в «Сборнике Херсонского земства» або видана окремо. Особливий інтерес для сучасних дослідників становить 6-томне видання «Материалы для оценки земель Херсонской губернии», яке містить докладну інформацію щодо населення краю у 1880-х рр. [28]. Важливим для реконструкції демографічної ситуації у регіоні є перший випуск довідникового видання «Херсонская губернія. Свод цифровых данных» [29]. Однак, попри безперечну цінність останнього, певні складнощі для сучасних дослідників становить відсутність у ній характеристик і пояснень до наведеного цифрового матеріалу, що поданий винятково в комбінаційних таблицях.

Значний евристичний потенціал мають відомості поточної статистики, зокрема матеріали, вміщені до щорічних оглядів Херсонської губернії [11–13; 30–35]. Однак роботу з цими джерелами суттєво ускладнює відсутність сталої програми дослідження та, відповідно, неоднаковий рівень розробки статистичних даних. Часто поза увагою статистиків залишалися питання етнорелігійного, станового, професійного складу населення, його фізичного розвитку тощо. Крім того, матеріали поточної статистики недостатньо репрезентативні, оскільки переважно засновувалися на приблизних розрахунках чисельності населення, виходячи з даних попередніх років і показників природного приросту. При цьому користуватися приблизними («огульними») відомостями стосовно населення земським статистикам та санітарним лікарям дозволив IV губернський з'їзд статистиків (1889) [36, 18]. Також слід враховувати, що у щорічних матеріалах поточної статистики демографічна інформація стосовно міського населення часто була неповною або взагалі відсутньою, на чому зауважували самі земці [32, 4].

Інформаційна насиченість документальних матеріалів, зосереджених у фондах Держархіву Херсонської обл., зумовлює їхнє пріоритетне використання під час дослідження статистико-демографічної діяльності Херсонського земства. Зокрема архівні джерела, що зберігаються у фондах ДАХО, містять відомості про становище та діяльність Херсонського земства в останнє десятиліття існування [24; 37–40] та роки Першої світової війни [20; 22–23]. Вміщена до них інформація дозволяє зробити висновки про скрутне фінансове становище ХГЗУ на початку XX ст. [41], складнощі переведення діловодства на українську мову [42], проблеми функціонування поточної статистики і відсутність єдиної для усіх повітових земств програми вивчення населення [37; 43], стан підготовки до перепису 1917 р. [44], проблеми у проведенні та обробці результатів сільськогосподарських переписів 1916 і 1917 рр. [41; 45–46], наміри земства провести перепис міського населення 1918 р., за проектом А. Бориневича [41], тощо. В архіві зберігається ґрунтовне дослідження переселенського руху з Херсонської губернії до Сибіру, підготовлене земським статистиком Ф. Василевським [47], що не було опубліковане в умовах політичної нестабільності та погіршення фінансового становища земства.

Слід зазначити, що значна кількість джерел щодо земської статистико-демографічної діяльності була втрачена за часів існування ХГЗУ та під час революції та громадянської війни. Зокрема наприкінці 1880-х рр. були загублені картки подвірних переписів Олександрійського, Єлисаветградського, Ананьївського повітів. До того ж матеріали основних описів Одеського і Херсонського повітів, а відомості поточної статистики кінця XIX – початку XX ст. зберігалися, як правило, без описів (за винятком Херсонського повіту), що значно ускладнювало процес користування ними і сприяло їх втраті [37; 42]. У 1920–1921 рр. військові частини знищили переважну частину бланків, карток і відомостей колишніх повітових управ та губернського земства [27, 30], що певним чином унеможливило для сучасних дослідників вивчення програмних та методологічних засад статистико-демографічної діяльності земських статистичних служб.

Загалом, наведена характеристика джерел засвідчує достатню повноту та репрезентативність джерельної бази зазначеної проблематики. Вказані джерела дозволяють простежити процеси організаційного становлення статистичної та санітарної служб земства, до обов'язків яких входило вивчення демографічних процесів у регіоні; з'ясувати теоретично-методологічні засади земської статистики населення; дослідити формування пріоритетних напрямів демографічних досліджень, їхніх програм і методології; визначити проблематику, що цікавила херсонських статистиків і лікарів, їхнє ставлення до результатів власної праці; реконструювати демографічну ситуацію у губернії тощо.

Комплексний розгляд друкованих і архівних джерел забезпечує дослідника значним обсягом необхідного фактичного матеріалу для вивчення демографічної ситуації в Херсонській губернії у пореформену добу та з'ясування специфіки діяльності земства у галузі демографічних досліджень. Це дозволяє здійснити об'єктивну реконструкцію розвитку земських демографічних досліджень у регіоні.

1. *Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Свод законов Российской империи. – Т. II. – Ч. 1. – СПб., 1876.*
2. *Положение о губернских и уездных земских учреждениях, Высочайше утвержденное 12-го июня 1890 г. – М., 1890.*
3. *Положение о местных статистических учреждениях Украины. – Чернигов, 1919.*
4. *Сборник правительственных распоряжений по делам, до земских учреждений относящимся. – Т. 1–13. – СПб., 1872–1890.*
5. *Систематический свод узаконений и распоряжений Правительства по земским, судебным (мировым), городским и сельским (крестьянским) учреждениям. – Херсон, 1878.*
6. *Материалы об организации статистики в Херсонском губернском земстве. – Херсон, [1882].*
7. *Материалы по земской статистике Херсонской губернии. – Херсон, 1875.*
8. *Журналы заседаний Херсонского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1877. – № 6.*
9. *Протоколы заседаний губернской медицинской комиссии (1892) // СХЗ. – 1892. – № 4.*

10. Протоколы Херсонской губернской статистической комиссии (1882 г.) // СХЗ. – 1882. – № 1.
11. Обзор Херсонской губернии за 1905 год. Приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора. – Херсон, 1906.
12. Обзор Херсонской губернии за 1907 год. – Херсон, Б. г.
13. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1890–1913 г. – Херсон, 1891–1915.
14. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865–1888 гг. – ТТ. 1, 2. – Одесса, 1888, 1890.
15. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1888–1899 гг. – Вып. 1, 2. – Херсон, 1901–1902.
16. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1900–1914 гг. – Херсон, 1918.
17. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 710.
18. ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 995.
19. Державний архів Одеської області. – Ф. 91. – Оп. 3. – Спр. 8.
20. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 46.
21. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 3.
22. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 44.
23. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 51.
24. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 31.
25. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 20.
26. ДАХО. – Ф. Р. 1900. – Оп. 1. – Спр. 2.
27. ДАХО. – Ф. Р. 434. – Оп. 1. – Спр. 205.
28. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1883–1890.
29. Херсонская губерния. Свод цифровых данных. – Вып. 1: Население и сельское хозяйство. – Херсон, 1910.
30. Краткий статистико-экономический отчет по Херсонской губернии за 1887 год и за истекшую зиму // СХЗ. – 1888. – № 6.
31. Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1912/3 г. – Херсон, Б. г.
32. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1889 год. – Херсон, 1890.
33. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1890 г. // СХЗ. – 1891. – № 7.
34. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1891 год // СХЗ. – 1892. – №№ 6, 9.
35. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1892 год // СХЗ. – 1893. – № 9.
36. Протокол заседаний IV-го съезда статистиков Херсонской губернии в г. Херсоне 24–25 июня 1889 года // СХЗ. – 1889. – № 8.
37. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 29.
38. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 27.
39. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 30.
40. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 37.
41. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1 – Спр. 49.
42. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 26.
43. ДАХО. – Ф. Р–1900. – Оп. 1. – Спр. 1.
44. ДАХО. – Ф. Р–434. – Оп. 1. – Спр. 2.
45. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 15.
46. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 17–25.
47. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 3.

Gerinburg O.W. The statistic-demographic researches of the Kherson zemstvo: the review of documentary sources. The article is devoted to the review of the documentary source base of the statistics and demographic researches in the Kherson zemstvo. The author makes the conclusion about its high degree of representativeness and reliability.

Key words: zemstvo, demographic statistics, documentary sources, Kherson province

Л. А. Ковальська

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПАРТИЗАНСЬКО-ПІДПІЛЬНОГО РУХУ ЛУГАНЩИНИ РОКІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано колекцію джерел архівних фондів Луганщини з історії діяльності радянського Руху Опору в роки Другої Світової війни. Систематизовано тематику документів за їхнім походженням та метою створення. Встановлено інформативність джерел щодо діяльності партизан та підпільників у роки війни на території Ворошиловградської області.

***Ключові слова**: Велика Вітчизняна війна, партизанський рух, підпільний рух, Луганщина, архівні джерела.*

Друга Світова війна має чимало складних та суперечливих моментів, які вимагають особливих методологічних підходів у дослідженні джерел та реконструкції подій. Одним із них є партизансько-підпільна боротьба у тилу німецьких окупаційних військ, відображена в різноманітних історичних джерелах. Специфічним виявом історичної пам'яті виступають ті документальні джерела, що на папері фіксували події повсякдення партизан, їхню військову діяльність, взаємини між підпільниками та інші важливі аспекти радянського Руху Опору.

Проблемі джерелознавчого студіювання документального масиву архівів Донецької та Луганської областей частково приділяли увагу Р. Лях, П. Добров, В. Нікольський та ін., але передусім у краєзнавчому ключі [1–3]. Проте, спеціального джерелознавчого дослідження джерел з історії партизансько-підпільної боротьби на Луганщині у фондах Державного архіву Луганської області (далі – ДАЛО) дотепер немає. Мета цієї статті полягає у систематизації й аналізі історичної інформативності архівних документів із означеної проблеми та їх регіональної специфіки.

Джерельний масив стосовно діяльності радянського Руху Опору умовно можна класифікувати за ознакою їхнього походження на види у межах певних типів. Писемні історичні джерела поділяються на законодавчі, документи політичних партій та громадських організацій, актові джерела, поточне діловодство, документацію військових органів (ДКО, ЦШПР, УШПР, Ради фронтів), статистичні матеріали, документи особового походження, а також періодика, публіцистика, агітки, літературні та фольклорні пам'ятки, картографія та науково-технічна документація.

Питання з історії утворення й діяльності партизанського та підпільного рухів під час окупації Ворошиловградської області висвітлюють джерела, зібрані у фонді П-1790 ДАЛО: «Партийное подполье и партизанское движение на территории Ворошиловградской области в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг. Город Ворошиловград)», формування якого розпочалося 1942 р. і на сьогодні нараховує 277 справ. Хоча деякі акти знаходяться у тематичних рубриках інших фондів архіву.

Матеріали фонду П-1790 згруповано у розділи за типами зібраних документів та ступенем їх достовірності. Перший розділ – «Дела с документами обкома партии и органов госбезопасности о создании и деятельности партийного подполья и партизанского движения. Списки партизан и подпольников» – нараховує 42 справи. Другий розділ – «Дела партизанских отрядов, групп и подпольных организаций, действовавших на территории области (утвержденные)» – 56 справ. Третій – «Партизанские отряды, подпольные организации, группы и отдельные участники (не утвержденные)» – 61 справу. Четвертий – «Дела с документами о

представлении участников подпольно-партизанского движения к правительственным наградам» – п'ять. П'ятий – «Дела резервных партизанских отрядов» – шість. Шостий – «Дела по приёму в члены КПСС партизан и подпольщиков» – 51 справу. Сьомий – «Воспоминания о подпольно-партизанском движении на Ворошиловградщине» – 11. Восьмий – «Дела с документами о ликвидации последствий немецко-фашистской оккупации и актами комиссий по расследованию злодеяний оккупантов» – 25. До розділу дев'ять – «Дела с документами немецко-фашистских оккупационных властей» – увійшли 32 справи. Десятий розділ – «Материалы о подготовке публикаций о подпольно-партизанском движении на Ворошиловградщине» – містить 8 справ. Особливістю цього фонду є те, що, попри вказану дату «закінчення формування фонду» – 1946 р., його до нині поповнюють справами розсекречених фондів Служби безпеки України, матеріалами зібраними архівістами, істориками та краєзнавцями, спогадами учасників й очевидців тих подій.

Окрім спеціального фонду, присвяченого партизансько-підпільному рухові на Ворошиловградщині, серед документів ДАЛО є низка фондів, що зберігають колекції документів з різної тематики та аспектів життя області окупаційного періоду. Зокрема фонд Р-1747: «Колекція спогадів радянських громадян про фашистську неволю» нараховує 211 одиниць зберігання, серед яких – свідчення щодо підпільної та партизанської діяльності в роки окупації. Крім цього, фонд Р-1764: «Колекція документальних матеріалів часу Великої Вітчизняної війни» (1942–1945 рр.) нараховує 22 одиниці зберігання. Фонд Р-1717: «Колекція документальних матеріалів окупаційної влади за 1942–1943 рр. (накази, розпорядження, об'яви, листівки)» місить документи, оформлені в 11 справ. Фонд Р-1755: «Колекція документальних матеріалів (газет і географічних карт), виданих в період тимчасової окупації Ворошиловградської області» налічує 25 справ за 1942–1943 рр. Фонд Р-1763: «Колекція документальних матеріалів (посвідчень особи, робітничих книжок), виданих радянським громадянам окупаційними установами на території Ворошиловградської області» має 36 справ за 1942–1943 рр. Фонд Р-1745: «Воспоминания участников подпольных комсомольских организаций Ворошиловградской области о подпольной работе в период временной немецко-фашистской оккупации (коллекция)» за 1942–1943 рр. складається з однієї справи. Фонд Р-1748: «Колекція спогадів школярів шкіл Ворошиловградської області про чорні дні окупації області німецько-фашистськими військами» за 1942-1943 рр. й нараховує 49 одиниць зберігання. Фонд Р-1746 «Колекція документів (довідки, характеристики і біографії видатних людей Ворошиловградської області)» за 1945 р. має одну одиницю зберігання.

Вказані фонди не є спеціалізованими зібраннями документів з історії партизансько-підпільного руху, що зумовлює їх опосередкований характер, але суттєво допомагають відтворити реальну історичну картину з погляду пересічних громадян, особливості діяльності окупаційних владних структур через призму таких документів, як географічні карти, посвідчення особи, довідки, робітничі книжки, біографії, характеристики видатних людей Ворошиловградської області, повідомлення в пресі, спогади школярів, накази, розпорядження, оголошення окупаційної влади тощо.

Одним з титульних емоційних документів партизансько-підпільної тематики Луганщини є «Клятва» члена «Молодой гвардии»: «Я, вступая в ряды «Молодой гвардии» перед лицом своих друзей по оружию, перед лицом своей родной многострадальной земли, перед лицом своего народа торжественно клянусь: беспрекословно выполнять любые задания данные мне старшими товарищами, хранить в глубокой тайне все, что касается моей работы в «Молодой гвардии». Я клянусь мстить беспощадно за сожженные разоренные города и села, за кровь наших людей, за мученическую смерть 30 шахтеров-героев. И если для этой мести потребуется моя жизнь я отдам её без минуты колебания. Если же я нарушу эту священную клятву под пытками ли или из-за трудности, то пусть мое имя, мои родные будут навеки прокляты, а меня самого покарает суровая рука моих товарищей. Кровь за кровь! Смерть за смерть!», що відображає цілі та особливості діяльності підпілля та партизанщини [4].

Документальний масив ДАЛО можна класифікувати за походженням, типом, авторством та інформативністю. Так, найбільш представницькою за походженням є група документів комуністичної партії, місцевих органів влади та НКВС щодо вирішення важливих поточних справ у регіоні. До них відносяться такі типи документів, як доповідні записки, довідкові дані, інформація, переписка з ЦК, підсумкові відомості, доповіді керівництва або комісій, витяги з протоколів засідань комітетів, бюро міськкомів і райкомів партії та ВЛКСМ, постанови, звіти. Прикладами документів цієї групи є справи фонду П-1790: доповідні записки Ворошиловградського обкому партії й органів НКВС щодо утворення партизанських загонів та підпільних груп до ЦК КП(б)У з інформативними додатками (списки з анкетними даними учасників партизансько-підпільного руху).

Не менш інформативними є доповідні записки та звіти про діяльність та ефективність підпільного руху на території області. Прикладом такого типу документів є «Докладная записка Ворошиловградского обкома...» на 30 аркушах. Остання містить наступну інформацію: свідчення про створення підпільних партійних організацій напередодні окупації Ворошиловградської області, з затвердженням кадрового складу партизанських загонів та підпільних груп, визначення їм чіткого завдання та обґрунтування мети їх створення [5]. Важливим є й документ, який свідчить про командно-політичний і кількісний склад партизанських підрозділів, створених органами державної безпеки у зв'язку з загрозою окупації області [6]. Інформативним свідченням діяльності партизанських загонів на території Ворошиловградської області є доповідна записка, що відображає роки окупації території області [7]. Документ «Выписка из протокола заседания бюро ЦК ВЛКСМ...» свідчить про розгортання мережі підпільного спротиву окупаційній владі, з поіменним переліком керівного складу та напрямами їхньої роботи [8]. Вказані документи відображають напрями організації та діяльності партизансько-підпільного руху, дають характеристику командного складу, особливостей формування й функціонування цих структур в умовах окупації території області.

Документи присвячені формуванню та діяльності комсомольських організацій Ворошиловградщини можна віднести до наступної групи. Характерною рисою для області була активна діяльність молодіжних організацій з розгортання мережі та діяльності підпілля в умовах окупації, про що свідчать документи ВЛКСМ у фондах ДАЛО [9]. Зокрема створення та діяльність підпільної комсомольської організації «Молодая гвардия» викликали занепокоєння окупаційної влади. Загалом члени підпільної комсомольської організації виявили помітний патріотизм у роки Великої Вітчизняної війни.

У фондах ДАЛО зберігаються також документи, що відображають факти протистояння населення

області «новому порядку». Це насамперед документи фондів П-1790: «Партійне підпілля і партизанський рух на території Ворошиловградської області в роки Великої Вітчизняної війни», П-179: «Ворошиловградський обком Компартії України» (44555 од. зб.), П-199: «Краснодонський райком Компартії України» (8536 од. зб.), П-2005: «Краснодонський райком ЛКСМУ» (1051 од. зб.), П-143: «Партійний архів Ворошиловградського обкому Компартії України (1211 од. зб.), які підтверджують діяльність партизанських загонів, підпільної комсомольської організації «Молодая гвардия», підпільних груп і окремих представників Руху Опору. Справи цих фондів містять свідчення про прийом партизанів до лав Комуністичної партії, створення підпільної комсомольської організації «Молодая гвардия», відомості про її діяльність, покази свідків про страту молодогвардійців, спогади школярів, колишніх партизанів, членів партійних і комсомольських органів про підпільно-комсомольський рух на Луганщині, свідчення щодо злочинів фашистів у районах області, розгортання масового народного спротиву.

Кількісно значною групою джерел є документи діловодства партизанських загонів та підпільних груп. Цей тип документів широко представлений у фондах ДАЛО та відображає діяльність партизанських загонів, підпільної молодіжної організації «Молодая гвардия», партизанських й підпільних груп і окремих представників Руху Опору Ворошиловградської області. Документи свідчать про злочини нацистів в районах області, містять спогади населення, працівників партійних і комсомольських органів про підпільно-партизанський рух.

В області, як твердять документи, партизанські загони діяли з жовтня 1941 – до липня 1943 рр. на відносно невеликій території, переважно проводили бойові операції в тісній взаємодії з регулярними військовими частинами. Діяльність окремих партизансько-підпільних груп відображена у справах різних фондів, але найбільш систематизованим й репрезентативним є тематичний фонд П-1790, куди увійшли справи партизанських загонів, груп і підпільних організацій, які діяли на території області й затверджені обкомом. Так, у справі 43 вказаного фонду йдеться про діяльність секретаря Ворошиловградського підпільного обкому партії С. Стеценка, затвердженого партійним керівництвом, його організаційну діяльність та виконання, поставлених ЦК КП(б)У, завдань в окупованих районах області [10].

Крім цього, є справи партизан і підпільників, які не були затверджені обкомом, але які проводили значну підривну роботу проти окупаційної влади. Так, у справі 106 вміщено документи щодо боротьби населення Ворошиловського району області періоду окупації. Зокрема в ній ідеться про саботаж населення, персональні дії окремих осіб, не затверджених обкомом для особливих завдань, про одноосібні патріотичні виступи та дії не санкціоновані обкомом партії [11].

Важливу роль в організації партизанських загонів відіграли бійці та командири Червоної Армії, які вийшовши з оточення, приєднувалися до партизанів – саме на їх бойовому досвіді розвинулась партизанська тактика. Одним із найвразливіших об'єктів була мережа залізничних комунікацій, яка забезпечувала армію ворога живою силою та військовою технікою. Тому завданням партизансько-підпільних формувань й головним засобом призупинення військових перевезень ворога стали підриви ворожих ешелонів. Бійцями партизанських загонів були знищені 14 ешелонів з живою силою та технікою ворога, 260 вагонів, 21 міст на шосейних та ґрунтових шляхах, 29 разів підривалися залізничні колії. Найбільш активно й ефективно діяли партизанські загони В. Бикодорова [12], І. Воропаєва [13], Г. Кононенка [14], А. Піскунова [15], Г. Сіренка [16], П. Салфетнікова [17], Я. Сивоpонова [18], І. Яковенка [19] та ін.

В окрему групу виокремлюються списки партизан та підпільників, підготовлені органами влади різного рівня. Їх можна поділити на підгрупи: списки партизан і підпільників, затверджених Ворошиловградським обкомом партії й органами НКВС, і списки учасників підпільного руху для нагородження державними відзнаками й медалями, зокрема «Партизану Вітчизняної війни». До першої підгрупи відносяться такі переліки: керівних працівників партійних і радянських органів, які залишалися для підпільної роботи (спр. 6, ф. П-1790); комуністів, які залишалися зі спеціальним завданням обкому і райкомів (спр. 7, ф. П-1790); резервних партизанських загонів (спр. 167, 168, ф. П-1790); тих, хто співпрацювали з партизансько-підпільними формуваннями (спр. 7, ф. П-1790); комсомольців, яких залишили в зоні окупації для виконання спеціальних завдань (спр. 12, ф. П-1790); учасників партизанського руху і підпільних організацій, яким вручені партизанські білети й довідки (спр. 33, 34, ф. П-1790); партизан, підпільників і учасників інших форм боротьби, які не були враховані й не затверджені обкомом до партизансько-підпільної діяльності в роки окупації області (спр. 20, ф. П-1790).

Іншу підгрупу складають як окремі персональні справи партизан, так і списки учасників партизансько-підпільного руху, представлених до державних нагород. Так, у спр. 161, ф. П-1790 зберігається наказ начальника УШПР про нагородження організаторів, партизан й тих, хто співпрацювали з партизанами й підпільниками [20]. У справі містяться документи свідчення їх діяльності, списки й інша звітна документація про вручення медалей і посвідчень нагородженим. У справі 166 того ж фонду зберігаються нагородні листи на бійців і командирів військових формувань, які брали активну участь у звільненні Ворошиловградської області [21].

Значною за кількістю документів є і група присвячена спогадам про участь мешканців Ворошиловградської області у підпільній боротьбі, перебування під окупаційною владою, спогади дітей тощо. До неї можна віднести матеріали багатьох фондів ДАЛО. Наприклад, фонди Р-1745: «Воспоминание участников подпольных комсомольских организация Ворошиловградской области о подпольной работе в период временной немецко-фашистской оккупации», Р-1748: «Колекція спогадів школярів шкіл Ворошиловградської області про чорні дні окупації області німецько-фашистськими військами», П-1790: «Партийное подполье и партизанское движение на территории Ворошиловградской области в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг. Город Ворошиловград)».

У справі 143 фонду П-1790 зосереджено матеріали-спогади очевидців, що підтверджують агітаційно-масову діяльність підпільників серед окупованого населення області, проведення інформаційної роботи шляхом розповсюдження повідомлень, листівок, звернень [22]. У справі 1 фонду Р-1745 зібрано матеріали-спогади учасників, очевидців, підпільників молодіжної організації «Комсомолец» [23]. Фонди ДАЛО мають як колективні спогади, так і спогади окремих учасників та очевидців партизансько-підпільної боротьби. У справі 229а наведена стенограма бесіди з колишнім секретарем підпільного обкому КП(б)У С. Стеценком, доповнена спогадами й описами психологічних особливостей роботи та життя в умовах підпілля на окупованій території [24]. Справу 274 склали автобіографії

молодогвардійців, спогади та інші матеріали, які відображають діяльність підпільної комсомольської організації «Молодая гвардия» і доповнюють офіційну документацію [25].

Значною за обсягом є група джерел, яку складають періодичні видання та агітаційні матеріали підпільних рухів й організацій, окупаційної влади. Преса окупаційного періоду розпорошена в різних фондах ДАЛО. За походженням вона поділяється на періодичні матеріали партизан і підпільників та періодичні видання окупаційної влади на території Ворошиловградської області. Тут варто згадати листівки підпільної організації «Молодая гвардия» під назвою «Прочти и передай товарищу», із закликом до саботажу та жорстокої помсти німецьким військам [26]. Емоційно складною в психологічному сприйнятті є листівка-заклик «Отомсти!», що зображує жінку в розпачі з мертвою дитиною на руках [27]. У фонді П-7118 зберігається листівка молодогвардійців із зверненням до мешканців Краснодону [28]. У ній розкрито події кінця 1942 р., коли радянські війська перейшли в наступ і наблизилися до кордонів Ворошиловградської області та заклик підтримати активними діями звільнення районів області й Донбасу, перешкоджати та запобігати вивезенню майна, саботувати накази й розпорядження німецьких окупаційних властей з організації вивезення матеріальних цінностей народного господарства регіону.

У фонді 702 міститься коротка копія витягу з газети «Правда» під назвою: «Наступление продолжается» [29]. Вона розповідає про події зі звільнення Донбасу та підтримку місцевого підпілля цих дій шляхом організації мітингів на підтримку радянських військ. Серед матеріалів фонду є і копія статті «По українській землі» з газети «Радянська Україна» [30]. У ній автор описує події зі звільнення Ворошиловграда та населених пунктів області, змальовує картину руйнування міст і сіл, запустіння народного господарства регіону.

Підводячи підсумок інформативності історичних джерел та систематизації документів фондів ДАЛО з проблеми формування та діяльності партизанських загонів та підпільних груп у роки окупації Ворошиловградської області, необхідно відзначити різноманітність видів документації та їхню масштабну історичну інформативність. Матеріали, представлені у фондах, класифікуються за типами зібраних документів діяльності партизансько-підпільних формувань, підпільних обкому, райкомів, міськкомів партії, що найбільш повно відображають їхню діяльність. Характерною рисою матеріалів архівних фондів є наявність широкої документальної бази, що репрезентує активну участь молодіжних організацій у підпільній боротьбі проти окупаційних властей, розгортання партизансько-підпільного руху в області загалом. За їх допомогою стають можливими ґрунтовні історичні реконструкції як бойової й підривної діяльності окремих загонів, так і формування цілісної картини регіонального Руху Опору в роки Другої Світової війни.

1. *Довгопол В., Литвиненко М., Лях Р. Джерелознавство історії Української РСР. – К., 1986.*
2. *Добров П.В. Народне ополчення в роки Великої Вітчизняної війни: В 2 т. – Донецьк, 1994.*
3. *Нікольський В.М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. – К., 2001.*
4. *Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. 7118. – Оп. 1. – Спр. 659.*
5. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 1.*
6. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 2.*
7. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 3.*
8. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 275.*
9. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 275.*
10. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 43.*
11. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 106.*
12. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 62.*
13. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 54.*
14. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 68.*
15. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 58.*
16. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 69а.*
17. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 66.*
18. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 86.*
19. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 46.*
20. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 161.*
21. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 166.*
22. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 143.*
23. *ДАЛО. – Ф. 1745. – Оп. 1. – Спр. 1.*
24. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 229а.*
25. *ДАЛО. – Ф. 1790. – Оп. 1. – Спр. 274.*
26. *ДАЛО. – Ф. 7118. – Оп. 1. – Спр. 661.*
27. *ДАЛО. – Ф. 7118. – Оп. 1. – Спр. 741.*
28. *ДАЛО. – Ф. 7118. – Оп.1. – Спр. 662.*
29. *ДАЛО. – Ф. 702. – Оп. 1. – Спр. 15.*
30. *ДАЛО. – Ф. 702. – Оп. 1. – Спр. 12.*

Kovalska L.A. The archival sources of the Lugansk region partisan and underground movements history during the Great Patriotic war period. The collection of the Lugansk region archival funds sources by the history of the Soviet Resistance Movement during the Second World War is analized. Documentary themes are systematized according to their origin and purpose of creation. The informing quality of the sources about the partisan activity in the war years on the territory of Voroshilovgrad region is determined.

Key words: The Great Patriotic war, partisan movement, underground movement, Lugansk region, archival sources

Т. В. Терещенко

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА СФЕРА СЕЛА ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ВІДБУДОВИ (1943–1950 рр.) В АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛАХ

У статті зроблено аналіз архівних джерел щодо проблеми відновлення й розвитку соціально-побутової сфери в сільській місцевості центральних областей України у 1943–1950 рр.

***Ключові слова**: соціально-побутова сфера села, джерельна база, архівні матеріали, селяни, колгоспники*

На сучасному етапі державного будівництва України одним із першочергових завдань є відродження села, творення його життєздатного економічного і соціального потенціалу. Це вимагає критичного осмислення практики і досвіду минулих років і зокрема соціальної історії села України воєнного та повоєнного періодів. На порядок денний сучасних суспільствознавчих досліджень висувається як суто наукова, так і моральна потреба повніше відтворити картину життя пересічної людини, в тому числі й селянина, періоду відбудови. Відтак, актуальним є звернення до наукового аналізу соціально-побутової сфери села у специфічних історичних обставинах загалом і висвітлення джерельної бази цієї проблеми зокрема. Незважаючи на беззаперечну актуальність, жоден із вітчизняних дослідників не звертався до аналізу архівних джерел з означеної проблеми. Тому метою цього дослідження є спроба критичного огляду архівних матеріалів щодо цієї проблеми.

Джерельну базу останньої становлять різнопланові за змістом і характером джерела як колективного, так і особового походження. Це значний комплекс архівних документів років відбудови. Для наукового дослідження проблеми насамперед важливими є документальні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України

(далі – ЦДАГО України), та державних архівів Черкаської, Полтавської та Кіровоградської областей. За типологічно-видовим критерієм архівні джерела з проблеми можна поділити на такі групи: 1) документи центральних та місцевих органів влади; 2) матеріали міністерств і відомств; 3) звітно-розпорядча документація партійних та громадських організацій; 4) джерела особового походження.

За формальними ознаками – це постанови бюро обкомів КП(б)У, листи райкомів до секретарів парторганізацій, довідки обласних і районних відділів МДБ, доповідні записки уповноважених, протоколи, розпорядження, рішення, постанови, повідомлення, зведення райвиконкомів тощо. Особлива цінність вказаних документів у тому, що вони містять інформацію з установ різних рівнів – від сільрад до обкомів. У комплексі це дає змогу простежити основні засоби втілення політичної лінії центру щодо соціальної сфери на місцях.

У ЦДАВО України велику інформативну цінність мають документи фонду 4939 (Управління у справах сільського і колгоспного будівництва при Раді Народних комісарів (Міністрів) УРСР), фонду 166 (Народний комісаріат (Міністерство) освіти УРСР), фонду 342 (Народний комісаріат (Міністерство) охорони здоров'я УРСР), фонду 27 (Народний комісаріат (Міністерство) сільського господарства УРСР), фонду 4860 (Народний комісаріат зернових і тваринницьких радгоспів (Міністерство Радгоспів) УРСР), фонду 348 (Народний комісаріат (Міністерство) соціального забезпечення УРСР).

Так, значний масив інформативно насичених документів відклався у фонді 4939. Тут зокрема містяться тексти постанов, інструкцій, правил і розпоряджень з питань колгоспного та сільського будівництва, статистичні дані про його хід, кількісний та якісний склад сільських будівельних бригад, ліквідації землянок, кошториси будівництв (1, 2, 27, 19, 595).

Досить цінні відомості про побутові умови сільських медиків, роботу і матеріально-технічний стан сільських та колгоспних лікувальних закладів, заходи центральних та місцевих органів влади щодо розвитку сільської мережі лікувальних закладів можна знайти у документах фонду Р–342 (Оп. 14, Спр. 2730, 2706, 2815, 2707, 2717, 6104). Важливими джерелами з означеної тематики виявилися положення про сільську лікарську дільницю (Оп. 14, Спр. 2634), акти обстеження сільських лікувальних установ, що змальовують досить складну картину матеріально-технічного постачання та незадовільного санітарного стану в них (Оп. 14, Спр. 2751, 2820, 2819). Протоколи обласних з'їздів сільських лікарів, доповіді сільських лікарів, підготовлені для колегії Міністерства охорони здоров'я, відомості та звіти сільських головних лікарів мають більш персоніфікований характер і дають певне уявлення про окремі аспекти лікарської допомоги на селі з її проблемами (Оп. 14, Спр. 2655, 2767, 2771, 2731).

Цінними також є матеріали (доповідні записки, довідки, інформації, стенограми, газетні публікації) про відбудову сільських лікувальних закладів силами населення, що широко пропагувалася відповідними органами (Оп. 14, Спр. 2696); нерівномірний розподіл коштів на будівництво, ремонт та устаткування сільських та міських лікарень (Оп. 14, Спр. 6104), проблеми в організації пологодопомоги на селі (Оп. 14, Спр. 4041, 4057, 4035, 4195). Хід відбудови та розгортання мережі загальноосвітніх сільських шкіл, рівень їхньої матеріально-навчальної бази, діяльність радянських і партійних органів щодо здійснення загальнообов'язкового навчання та організації вечірньої освіти для сільської молоді, ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого сільського населення можна простежити на основі документів фонду 166 (Оп. 15, Спр. 410, 803). На увагу заслуговують й документи архівного фонду 348 (Оп. 3, Спр. 6, 31, 85), що висвітлюють заходи органів соціального забезпечення з матеріально-побутового забезпечення найбільш вразливих категорій сільського населення.

У ЦДАГО України інтерес для розкриття проблеми мають документи фонду 1 (Центральний комітет Компартії України і зокрема документи відділу шкіл ЦК КП(б)У (Оп. 73), сільськогосподарського відділу (Оп. 80), загального відділу (особливого сектору – таємної частини (Оп. 23, 24) та несекретного відділу (Оп. 30)). У цих документах міститься цінна інформація про стан соціальної сфери на селі. Насамперед, це широкий спектр різнопланових документів, серед яких – звіти і довідки обкомів КП(б)У та відділів ЦК КП(б)У з питань сільської електрифікації (Оп. 80, Спр. 873, 774); використання коштів на культурні потреби села, їх витрати у колгоспах УРСР (Оп. 80, Спр. 784; Оп. 23, Спр. 5468).

Серед довідок і матеріалів листування, з приводу стану охорони здоров'я на селі (Оп. 23, Спр. 5996, 2350, 5486; Оп. 24, Спр. 410), заслуговують на увагу спецповідомлення воєнної цензури про примусове вилучення в населення домашньої худоби та матеріали річних статистичних звітів Міністерства охорони здоров'я УРСР і його обласних підрозділів тощо.

Процеси відбудови та розвитку освіти на селі найбільш повно відображені в доповідних записках та звітах районних та обласних відділів освіти, довідках та інформаціях райкомів і обкомів КП(б)У, протоколах та стенограмах засідань колегій Міністерства освіти УРСР, конференцій і нарад працівників освіти (Оп. 23, Спр. 2859, 2860, 5612; Оп. 30, Спр. 2026, 2273). Фонд містить також доповідні записки, листи сільських учнів та їх батьків, учителів, працівників народної освіти до Міністерства освіти. Ці матеріали відображають реальні потреби сільського шкільництва, пересічних працівників освіти та учнівства, ілюструють настрої вчителів у цей період.

Можливість з'ясувати становище колгоспниці та порівняти його з пересічною міською жителькою надають матеріали, положення та інформації (Оп 23, Спр. 776) про порядок призначення та виплати державної допомоги вагітним жінкам і самотнім матерям.

Хід, проблеми і труднощі будівництва житлових будинків для селян та колгоспників можна простежити на основі довідок про житлове будівництво в окремих районах та колгоспах (Оп. 23, Спр. 3475, 2198, 2193,5445; Оп. 30, Спр. 1674).

Значно поглиблюють знання про стан соціальної сфери на селі документи державних архівів Черкаської, Полтавської та Кіровоградської областей. Передусім, документи та матеріали таких фондів Державного архіву Черкаської обл., як ф. Р-4099 (Звенигородський районний відділ культури), ф. Р–2182 (Шполянський районний відділ культури), ф. Р–3029 (Лисянський районний відділ культури), ф. Р–3435 (Канівський районний відділ народної освіти), ф. Р–3640 (Городищенський районний відділ народної освіти), ф. Р–80 (Виконавчий комітет Черкаської райради), ф. Р–1622 (Виконавчий комітет Золотоніської райради), ф. Р–3076 (Виконавчий комітет Бабанської райради), ф. Р–1261 (Виконавчий комітет Драбівської райради), ф. Р–79 (Виконавчий комітет Смілянської райради), ф. Р–2921 (Виконавчий комітет Попівської сільської ради Ротмистрівського району), ф. Р–2163 (Виконавчий комітет Буртянської сільської ради Шполянського району),

ф. Р–3498 (Виконавчий комітет Ватутінської сільської ради Звенигородського району), ф. Р–1596 (Тальнівська районна інспектура ЦСУ обласного статистичного управління Київської обл.), ф. Р–873 (Чигиринська районна інспектура ЦСУ обласного статистичного управління Кіровоградської обл.) та ін.

У Державному архіві Полтавської обл. для розкриття проблеми цінними є документи таких фондів: ф. Р–4298 (Відділ народної освіти виконкому Полтавської облради), ф. Р–4388 (Відділ охорони здоров'я виконкому Полтавської облради), ф. Р–5299 (Відділ охорони здоров'я виконкому Кобеляцької райради), ф. Р–4808 (Відділ охорони здоров'я виконкому Диканьської райради), ф. Р–8151 (Оржицький районний будинок культури виконкому Оржицької райради) та ін.

У Державному архіві Кіровоградської обл. корисними для дослідження є матеріали таких фондів: ф. Р–3082 (Управління у справах сільського і колгоспного будівництва при виконкомі Кіровоградської облради), ф. Р–3175 (Відділ народної освіти виконкому Кіровоградської облради), ф. Р–5983 (Відділ охорони здоров'я виконкому Кіровоградської облради), ф. Р–5051 (Планова комісія виконкому Кіровоградської облради), ф. Р–5115 (Кіровоградська обласна санітарно-епідеміологічна станція), ф. Р–285 (Виконавчий комітет Маловисківської райради), ф. Р–1304 (Виконавчий комітет Добровеличківської райради), ф. Р–5989 (Виконавчий комітет Гайворонської райради), ф. Р–1309 (Виконавчий комітет Долинської райради), ф. Р–2860 (Виконавчий комітет Кіровоградської облради) та ін.

Автентичні документи в зазначених архівах засвідчують, що відбудова житлово-побутової сфери села центральних областей України характеризувалася труднощами й недоліками, які визначалися широким спектром чинників, породжених наслідками війни та окупації, умовами повоєнної п'ятирічки та адміністративно-командної системи.

Аналіз архівних документів дозволяє зробити висновок, що у післявоєнний період колгоспне селянство центральних областей України стало об'єктом визиску радянської податкової політики, жорстокої експлуатації в громадському господарстві колгоспів, позаекономічного примусу, а матеріальні умови його життя були незадовільними. Крім цього, джерела свідчать, що політика радянської влади у всіх галузях соціально-побутової сфери села відзначалася активною законодавчо-розпорядчою та багатоплановою виконавчо-організаторською діяльністю. Хоча через об'єктивні обставини та суб'єктивні причини, заходи соціально-побутового забезпечення сільського населення центральних областей України в окреслений період повною мірою реалізовані не були.

Значний масив архівних матеріалів підтверджує, що в забезпеченні матеріально-технічної бази соціальної сфери держава робила ставку на обмежені прибутки колгоспів, громадську ініціативу та ентузіазм селян. Це стримувало, а часто й унеможливлювало ефективну відбудову і розвиток соціальної інфраструктури в сільській місцевості центральних областей України. Так, документи свідчать, що державні й партійні органи післявоєнних років у примусовому порядку зобов'язували місцеві організації та керівників установ підтримувати почин житомирян (так званий, «народний рух»), вишукувати матеріали і трудові резерви на місцях для відродження зруйнованої інфраструктури.

Офіційні документи – звіти, доповідні записки, довідки, статистичні викладки, таблиці, протоколи, листування з партійними і радянськими органами тощо відображають переважно спроби влади вирішити «селянське питання». Залучені документи дозволяють показати міру ефективності державної системи й методи, які застосовував сталінський режим в умовах післявоєнної руйнації.

Аналіз архівних документів переконує, що документи інформаційного характеру загалом характеризуються точністю датування, достовірністю, конкретністю, але відображають погляд на селянство та соціальні процеси на селі однобічно, тобто такими, якими їх бачили представники партійних і державних органів, адміністративного апарату, різноманітних відомств. Цей недолік менше притаманний протокольним документам, які подекуди віддзеркалюють ставлення сільських людей до влади та її соціальної політики. Особливу цінність у цьому контексті мають скарги й звернення сільських жителів до керівних органів, посадових осіб, засобів масової інформації та спецповідомлення воєнної цензури, підготовлені для вищих посадовців республіки, котрі відклалися у фонді 1 ЦДАГО України (Оп. 30, Спр. 1444, 1443) [1; 2]. Попри деяку суб'єктивність авторів, останні документи залишаються чи не єдиним правдивим джерелом для вивчення соціально-психологічної атмосфери та політичних настроїв на селі в досліджуваний період.

Цінним джерелом є також документи епістолярного жанру, наприклад, матеріали перлюстрації (ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2359) [3] приватного листування, підготовленої відділом воєнної цензури Наркомату (Міністерства) державної безпеки за 1945–1946 рр. Останні не повною мірою можуть вважатися матеріалами особистого походження, бо є уривками з приватного листування селян зі скаргами на складні матеріально-побутові умови та продовольчі нестатки, підготовлені як інформація про настрої громадян органами держбезпеки для першого секретаря ЦК КП(б)У.

Таким чином, лише комплексне залучення архівних матеріалів, зіставлення їх з іншими джерелами, критичний аналіз та оцінка дозволяють дослідити основні аспекти проблеми, оцінити тогочасні події та факти з різних позицій.

1. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1444.*
2. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1443.*
3. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2359.*

Tereshchenko T.V. The social condition in the village of the Ukraine central region during the period of reconstruction (the 1943–1950th) in the archival sources. In the article are analysed the archival sources about the reconstructions and dvelopment of the life condition in the countryside of the Ukraine central region in the 1943–1950th.

Key words: social (life) condition of countryside, sources base, archival materials, villager, kolkhoznik

Л. Г. Тупчієнко-Кадирова

ДІЛОВОДНИЙ РІВЕНЬ ЗВ'ЯЗКІВ (на прикладі документів з архівної творчої спадщини композитора Юлія Мейтуса)

Розглянуто діловодні документи, з'ясовано основні елементи структури їхнього тексту, виділені ті з них, що мають потенційну пошукову привабливість для істориків.

Ключові слова: *Юлій Мейтус, діловодні документи, структуризація тексту*

Введення повних текстів історичних джерел і їх репрезентація пошуковими ознаками залишається й досі актуальними завданнями. Особові фонди митців, віддзеркалюючи їхнє творче, громадське, особисте життя та, пов'язаних із ними, суб'єктів (людей, установ),

часто містять різноманітні документи. Їхнє групування є одним з етапів і методів дослідження, яке дозволяє заглиблюватись у форму і зміст документів. У цій архівній творчій спадщині (АТС) відомого українського радянського композитора Ю. Мейтуса (1903–1997) нами розглянуто різні види зв'язків між суб'єктами листування: сімейні, міжособисті, професійні, творчі, офіційні, ділові, суспільні. Проте, саме діловодні зв'язки авторів і кореспондентів документів нами ще не розглядались. Оскільки діловодні документи виникають для «документування управлінської діяльності» [1, 2], їхніми суб'єктами є фізичні й юридичні особи, представниками останніх виступають посадові особи. Основна мета зв'язків, що виникають, – здійснення управлінської дії. У статті ми надаємо тексти або текстові фрагменти (ТФ) документів, які ще не публікувалися, структурні елементи (СЕ) тексту та виділяємо ті з них, що потенційно містять привабливість для здобувачів історичної інформації (з прицілом на розташування й пошук в Інтернет-середовищі). Тому для прикладів обрано різні види документів, що розташовані за хронологією. Тексти або ТФ і СЕ надаються варіантами: текст і список СЕ; СЕ в середині тексту (СЕ виділені жирним шрифтом, кожен – з великої літери). Персона, організація (чи установа), назва документа і його суть (наприклад, «Заява про матеріальну допомогу») є в усіх документах, тому у списку СЕ не повторюються.

№ 1

Мейтус Ю.С. Заява в Музичний фонд про матеріальну допомогу, від 21 липня 1944 р. [2, 92]. Написано чорними чорнилами, які трохи згасли. Деякі важливі рядки підкреслені червоним, синім, простим олівцем. У верхньому правому куті простим олівцем написано: «29 /VII-44 г.». Музичний фонд – це громадська організація, утворена при Союзі композиторів СРСР 1939 р. для сприяння композиторам і музикознавцям в їх творчій діяльності, підвищенні кваліфікації й майстерності, в т.ч. й для вирішення їхніх матеріальних проблем [3, 804–805].

Текст. «Правлению Музфонда Союза ССР
Члена Музфонда композитора
Мейтуса Юия Сергеевича
Заявление

В октябре 1941 г. я эвакуировался с семьей из г. Харькова. По приезде в Алма-Ата я обратился в Музфонд СССР с просьбой оказать мне помощь в связи с эвакуацией. От Укр[аинского]. отделения Музфонда помощи не получил в виду срочного отъезда. В ответ на мою телеграмму т. Атовмьян перевел мне в Алма-Ата 2000 руб. Летом 1943 г. на эту сумму была прислана авизовка в Укр[аинское]. отделение Музфонда и эти деньги мне засчитали, как возвратную ссуду. Поскольку Музфонд оказывал всем композиторам возможную помощь во время эвакуации, я же таковой ни от кого не получил, обращаюсь с просьбой к правлению Музфонда зачесть высланные мне 2000 руб. полностью или частично не как возвратную ссуду, а как материальную помощь в связи с эвакуацией. Ваше решение прошу направить Украинскому отделению Музфонда. Юл.[ий] Мейтус[,] 21 июня 1944 г. г. Киев». [Резолюція в лівому верхньому куті]: «На правл[ение]»; [резолюція внизу олівцем]: «Задолж[енности]. нет бухгалтер [подпись]».

СЕ: Події особистого й професійного життя (фінансові питання).

№ 2

Постанова Правління Музфонда про матеріальну допомогу Ю. С. Мейтусу, від 27 вересня 1944 р. [2, 113].

ТФ. «Протоколы заседаний правления и материалы к ним Т. II <...>

Протокол № 13 заседания Правления Музыкального Фонда СССР от 27 сентября 1944 года <...> Повестка дня: <...> 14. Рассмотрение материалов Украинского отделения Музфонда <...> Постановили <...> 8. Разрешить выдачу т. МЕЙТУС дополнительной возвратной ссуды в размере 5.000 р[у]б[лей].».

СЕ: Події професійного життя (фінансові питання).

№ 3

Мейтус Ю. С. Особистий листок по обліку кадрів, 15 листопада 1946 р. [4, 3–4].

Папір світло-коричневого кольору, написано чорними чорнилами, виправлення в п. 32 – простим олівцем. Пункти листка збігаються з СЕ, тому виділені жирним шрифтом.

Деякі СЕ та ТФ. «1. Прізвище Мейтус **ім'я** Юлій **по-батькові** Сергеевич»; **«2. Стать** м.[ужчина? мужской?]» «**3. Рік і місяць народження** «1903 янв[арь]»; «**4. Місце народження за старим адм[іністративним] поділом** г. Елисаветград Херс.[онской] губ.[ернии]»; «б) **за існуючим адм[іністративним] поділом** г. Кіровоград»; «**5. Національність** еврей»; «**6. Соц.[іальне] походження**: <...> б) **основне заняття батьків до Жовтневої революції** отец – врач мать – домохозяйка»; «7. **Основна професія (заняття)** композитор» **стаж роботи за цією професією** 20 лет»; **«8. Соц.[іальний] стан**»; **«9. Партійність** беспартийный»; **«10–15 [СЕ, які стосуються відношення до ВКП(б), ВЛКСМ]»; «16. Член якої профспілки і з якого року** профсоюза «Рабис» с 1920 г.»; «**17. Освіта** высшее **Назва учбового закладу (вузу, втузу, технікуму, комвузу, школи і ін.) і його місцезнаходження** Елисаветгр.[адская] Гимназия **Дата (м-[ися]ць, рік) вступу** 1911, **закінчення або вибуття** 1919 **закінчив чи ні** да», «Харьк.[овский] Музык.[ально]-драматич.[еский] институт **Дата (м-[ися]ць, рік) вступу** 1923, **закінчення або вибуття** 1933 **закінчив чи ні** да», **Яку (вузьку) спеціальність дістав у результаті закінчення вищого або спеціального середнього учбового закладу** композитора; «**18. Вчений ступінь (звання)** не имею»; **«19. Чи має наукові праці і винаходи** нет **(перелік наукових праць і винаходів, з зазначенням, з яких питань і де були надруковані, необхідно дати окремо).** список сочинений прилагается»; «**20. Чи був за кордоном (включаючи службу в Червоній Армії)** да **Число м-[ися]ць, рік з якого часу** 1930 апр.[ель] **по який час** 1930 июль **В якій країні (вказати місто)** в Берліне **Мета перебування за кордоном** научно-творческая командировка Наркомпроса УССР»; «**21. Виконувана робота з початку трудової діяльності (включаючи військову службу) Число м-[ися]ць, рік вступу** «1923 Харьк.[овский] Оперный театр – концермейстер, 1924 », «1924 Харьк.[овский] театр Пролеткульт зав.[едующий] муз.[ыкальной] частью»? «с 1926 г. занимаюсь исключительно творческой работой»; **«22. Робота за сполученням (в момент заповнення особистого листка)»; «23. Участь в <...> виборних органах»; «24. Знання іноземних мов і мов народностей СРСР іноземних слабо** немецкий, французский **народностей СРСР добре** русский, украинский»; **«25–31. СЕ про участь у революційному, партизанському русі** нет; **про службу у Червоній Армії** не служил; **про участь у Громадянській, Вітчизняній війні** нет; **чи був у полоні** нет; **чи служив у військах або установах білих урядів** нет; **чи був на тимчасово окупованій території** нет; «**32. Відношення до військового обов'язку: категорія обліку** запас 2ой очереди **група обліку** нко[закреслено] св, **склад** рядовой [закреслено] солдат, **військово-облікова спеціальність** № 133, **чи приписаний до військової частини** нет,

<...> **найменування райвійськкомату за місцем проживання військовозобов'язаного** Сталинский РВК, **знято з військового обліку** нет, **чи надано відстрочку від призову на воєнний час** да, **якщо надана, то до якого часу** 31 XII [19]45, **чи перебуває на спеціальному обліку** да»; «**33. Стан здоров'я** <...> здоров»; «**34. Які нагороди і заохочення має після Жовтневої революції Коли** 9 апр[.еля] 1944 **Ким** Указом Верх.[овного] Совета Туркм.[енской] ССР **За що** За выдающиеся заслуги в обл.[асти] развития туркм.[енского] иск.[усства] и образц.[овую] работу по подготовке и воспит.[анию] нац.[иональных] кадров **Чим нагороджений** Звание Заслуж.[енного] деят.[еля] искусств Туркм.[енской] ССР и почетной грамотой», **Коли** 22 декабря 1945 г.**, Ким** Указом Председ.[ателя] Верх.[овного] Совета ССР**, За що** За добл.[естный] и самоотверж.[енный] труд в период Великой Отеч.[ественной] войны **Чим нагороджений** медалью «За доблестный труд в Великой Отечеств.[енной] войне»; **«35. Чи притягався до судової відповідальності** <...> нет»; **«36. Чи мав партстягнення** нет»; **«37. Родинний стан в момент заповнення особистого листка (перерахувати склад родини)** жена – Васильева А. И., сын Владимир 9 л.[ет], отец Мейтус С. С., мать Мейтус Е. И.»; «**Домашній адрес** Киев Владимирская XX, кв. X»; **«(Дата заповнення)** 15 ноября 1946 р.»; **«Особистий підпис (писати розбірливо)** Юл. Мейтус»; **«Місце для печатки»; Підпис тов. засвідчую; «Секретар партійного комітету, партбюро»; Дата засвідчення.**

№ 4

Постанова Правління Музфонда про матеріальну допомогу Ю. С. Мейтусу, від 17 вересня 1947 р. [5, 1].

ТФ. «Протоколы заседаний правления и материалы к ним Т. II. <...>

Протокол № 6 заседания Правления Музфонда СССР от 17 сентября 1947 года г. Москва <...> Повестка дня: 1. Разбор заявлений членов Музфонда. <...> Слушали: <...> Разбор заявлений членов Музфонда. а) Заявления членов Музфонда об установлении пособия во время творческой работы. <...> ПОСТАНОВИЛИ: <...> предоставить пособие на время творческой работы следующим членам Музфонда. <...> МЕЙТУС Ю. С. На написание оперы «Молодая гвардия» 3 м.[есяца] х 4000 р[у]б.[лей] = 12000.».

СЕ: Події професійного життя (фінансові питання); Події творчого життя (написання твору).

№ 5

Мейтус Ю. С. Посвідчення про членство в Союзі радянських композиторів з 1932 р., видано 1947 р. [4, 5–7]. У твердій обкладинці.

Текст і СЕ. Організація: «Союз советских композиторов»; **Назва та суть посвідчення**: «Удостоверение [что Мейтус Ю. С. состоит членом] «Союза советских композиторов с 1932 г.»; **Термін дії документа**: «действительно по 31 декабря 1947 г.»; **Посада, Підпис та ПІБ особи, що засвідчує**: «председатель Союза советских композиторов [подпись] Л. Ревуцкий»; **Термін продовження дії документа**: «продлено по 31 декабря 1948 г.»; **Посада, Підпис та ПІБ особи, що засвідчує:** «председатель Союза советских композиторов [подпись] Л. Ревуцкий»; **Термін продовження дії документа:** «продлено по 31 декабря 1949 г.»; **Посада, Підпис та ПІБ особи, що засвідчує:** «председатель Союза советских композиторов [подпись] Гр.[игорий] Веревка»; **Термін продовження дії документа** «продлено по 31 декабря 1950 г.»; **Посада, Підпис та ПІБ особи, що засвідчує** «предс[едатель] Союза советских композиторов [подпись] Г.[ригорий] Веревка».

№ 6

Мейтус Ю. С. Мандат № 278 делегата першого Всесоюзного з'їзда композиторів, Москва, 19–25 квітня 1948 р. [6, 1].

Папір картонний червоного кольору, літери чорного кольору. У лівому кутку – коло з профілями В. І. Леніна і Й. В. Сталіна, золотого кольору.

Текст бланку вгорі (девіз): «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!».

Текст і СЕ. **Назва й номер документа**: «Мандат № 278[.]». **Персона й Делегування їй прав:** «Тов.[арищ]. Мейтус Ю. С. является делегатом Первого Всесоюзного Съезда Советских композиторов с правом решающего голоса». **Організаційне утворення з певними повноваженнями, Захід, Організація**: «Мандатная комиссия Первого Всесоюзного Съезда Советских композиторов[.]» **Місце й Дата заходу**: «Москва, 19–25 апреля 1948 г.».

№ 7

Мейтус Ю.С. Договір з Червонопрапорним ім. О. Александрова ансамблем пісні й танцю Радянської армії, 14 грудня 1951 р. [7, 61].

ТФ: «В лице Александрова В. А. и Мейтуса Ю. С. в том, что ансамблю предоставляется право постановки и публичного исполнения произведений «Куди їдешь, орле» и «Комсомолко-чорноброва», а автор в свою очередь обязан не издавать массовым тиражем в музыкальных издательствах до момента первого исполнения и не передавать произведение другим ансамблям, не записывать на [слово не определено] или на граммофонную пластинку». «Гонорар» – «1 600 руб.».

СЕ: Події творчого життя (публічне виконання творів); Події професійного життя (договір на виконання твору та умови).

№ 8

Постанова Правління Музфонда про матеріальну допомогу Мейтусу Ю. С., від 30 березня 1953 р. [8, 29].

ТФ. «Протоколы заседаний правления и материалы к ним Т. 1. <...> Протокол № 4 заседания Правления Музыкального Фонда СССР от 30 марта 1953 года <...> Присутствовали <...> Повестка дня : <...> 3. Текущие дела <...> Слушали: <...> О предоставлении композитору МЕЙТУСУ Ю.С. путевки в дом творчества Руза сроком на 10 дней для завершения клавира оперы «Северная Аврора» <...> Постановили: <...> Предоставить композитору МЕЙТУСУ Ю.С. бесплатную путевку в дом творчества Руза сроком на 10 дней. Рекомендация бюро комиссии музыкального театра ССК [Союза советских композиторов] СССР. <...> Слушали: <...> О предоставлении творческой командировки композитору Мейтусу Ю. С. из Киева в Москву сроком на 10 дней для встречи с либреттистом [Всеволодом] Рождественским в связи с завершением клавира оперы «Северная Аврора». Рекомендация бюро комиссии музыкального театра ССК СССР. Постановили: Предоставить композитору Мейтусу Ю. С. творческую командировку в Москву на 10 дней.».

СЕ: Події професійного життя (фінансові та організаційні питання); Події творчого життя (написання твору, написання клавіру).

№ 9

Мейтус Ю. С. Копія паспорта, видана 13 березня 1956 р. [4, 14–15].

Текст бланку і СЕ – не збігаються за мовою, тому й надаються окремо.

Текст і СЕ. Вид документа: «Копия», «Паспорт»; **Часовий період дії документа**: «Действителен до бессрочный»; **Особа, що посвідчується**: «1. Фамилия Имя Отчество Мейтус Юлий Сергеевич»; **Дата та Міс-**

це народження: «2. Время и место рождения 28 января 1903 г. гор. Кировоград»; **Національність**: «3. Национальность еврей»; **Серія та Номер паспорта**: «XIII – ГК № 686527»; **Підпис особи, що посвідчується:** «4. Подпись владельца паспорта»; **Соціальний стан**: «5. Социальное положение служащий»; **Відношення до військової служби**: «6. Отношение к военной службе не военнообязанный»; **Ким виданий**: «7. Кем выдан паспорт 12 отделением милиции гор. Киева»; **Назва, Серія, Номер, Ким і Коли виданий документ, на основі якого видається новий**: «8. На основании каких документов выдан паспорт Паспорт. VII – ГК 512589 выдан 12 отд.[елением] мил.[ции] г.[орода] Киева 12 марта 1951 г.»; **Посади й підписи осіб, що засвідчують документ**: «Начальник милиции подпись нач.[альник] паспортного стола подпись»; **Дата видачи**: «Дата выдачи 13 марта 1956 г.»; **Організація, що завірила**: «Верно Правління Спілки композиторів».

№ 10

Мейтус Ю. С. Довідка про членство в Президії Спілки композиторів України і в Правлінні Спілки композиторів СРСР, від 3 квітня 1972 р. [4, 16].

Текст і СЕ. Організація, що видала довідку: «УРСР Спілка композиторів України»; **Адреса, телефони посадових осіб**: «голови, відповідального секретаря, референтів»; **Номер** «№ 0–10»; **Дата видачі**: «3 апреля 1972 р.»; **Назва документу, Особа (звання, відзнаки, ПІБ, посади) й Суть посвідчення особи**: «Справка выдана композитору, заслуженному деятелю искусств Украинской ССР и Туркменской ССР, лауреату Государственной премии СССР Мейтусу Юлию Сергеевичу в том, что он является членом Президиума Союза композиторов Украины и членом правления Союза композиторов СССР.»; **Заклад, в якій надається довідка**: «Выдана для представления в 4-е главное управление при министерстве УССР.»; **Посада та ПІБ особи, що засвідчує**: «Ответственный секретарь Правления И. Драгоценный»; **Печатка**: «Печать Правления Спілки композиторів України».

Отже, діловодні документи в цій АТС, звісно, в першу чергу пов'язані із професійною діяльністю. Вони відрізняються певними ознаками. Документ фізичної особи має звернення до офіційного органу («Правлению Музфонда Союза ССР»); зазначення відношення до органу (особа є членом організації: «Члена Музфонда СССР»); має резолюції установи, які надають йому юридичну силу («На правл[ение]», «Задолж[енности]. нет бухгалтер [подпись]»). Отже, наявні не менше двох суб'єктів, серед яких, один – обов'язково офіційний. Однак, на відміну від офіційного рівня зв'язків між суб'єктами, діловодний рівень характеризується тим, що зв'язки встановлюються для вирішення конкретних питань. Інші обов'язкові реквізити цих документів: назва номіналу; текст; дата; підпис. В межах АТС окремими пошуковими ознаками можуть бути традиційні для архівних каталогів СЕ: Персона; Заклад (установа, організація); Географічна ознака. Доцільно також сформулювати тему, яка передавала би суть і / або необхідність створення документа. Однак в Інтернет-середовищі окремими пошуковими ознаками, на наш погляд, не може виступати жоден з виділених СЕ, оскільки на запит відгукнеться незліченна кількість відповідей. У сполученні з іншими ознаками, наприклад, з персоною, можуть виступати такі СЕ: Назва документу (яка, зазвичай, крім номіналу, містить суть управлінської дії); Рівень зв'язків; Події творчого, професійного, особистого, суспільного життя. Крім того, користувачу можна пропонувати аркуш пошуку – перелік СЕ, які зв'язані із відповідними ТФ документів. Таким чином, для введення повних текстів документів в Інтернет-середовище слід подавати більше ознак для репрезентативного позначення їх змісту, щоб більш точно можна було розшукати документи за сполученням кількох ознак. При цьому, напевно, доцільно пропонувати систему СЕ для формулювання пошукового запиту. Це все може сприяти введенню в науковий і інформаційний обіг документів, що мають інтерес для істориків.

1. *Діловодство й архівна справа. Терміни та ви-значення понять: ДСТУ 2732:2004. – На заміну ДСТУ 2732-94; чинний від 2005–07–01. – К., 2005.*
2. *Российский государственный архив литературы и искусства (далі – РГАЛИ). – Ф. 2454. – Оп. 1. – Ед. хр. 5.*
3. *Родомский Б. И. Музыкальный фонд СССР // Муз. энциклопедия: в 6 т. / Гл. ред. Ю. Келдыш. – М., 1976. – Т. 3.*
4. *Центральный государственный архив-музей литературы и искусства (далі – ЦГАМЛИ). – Ф. 182. – Оп. 2. – Ед. хр. 706.*
5. *РГАЛИ. – Ф. 2454. – Оп. 1. – Ед. хр. 11.*
6. *Кировоградский областной краеведческий музей. – Ф. Мейтус Ю.С. – Ед. хр. 687/1.*
7. *ЦГАМЛИ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Ед. хр. 717.*
8. *РГАЛИ. – Ф. 2454. – Оп. 1. – Ед. хр. 26.*

Tupchiienko-Kadyrova L.G. The offical level of relations (on the example of the documents from the archival heritage of the composer Yuliy Meytus). The offical documents are considered, are denoted the basic elements of the text's structure, distinguished the texts that have the potential searching attractiveness for historians.

Key words: Yuliy Meytus, office work documents, structure of text

О. В. Оленченко

ВЛАДНІ МОДЕЛІ ХРИСТИЯНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ВАРІАНТ РОМЕЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статі розглянуто принципи передачі влади в імперії та інструментарій її сакралізації.

***Ключові слова**: Візантійська імперія, влада, сакральність*

У сфері медієвістики актуальним є вивчення владних структур, уявлень про владу та безпосередньо функцій, які виконувалися володарями. Крім суто адміністративних функцій, дослідників, перш за все, цікавить аспект сакральності влади середньовічного правителя. Про це свідчать розробки таких вчених, як Ж. Дагрон [1], О. Толочко [2], М. Котляр [3] та ін. Аспекти сакральності влади досліджуються передусім у межах західноєвропейського простору. Так, увагу Н. Хачатурян привернуло сакральне як категорія у сприйнятті, а також суто практичні аспекти сакралізації та побудови взаємовідносин влади й церкви в Англії [4]. Студії з форми владних відносин пропонує Т. Сидорова, розкривши владу англійської корони крізь призму теорії корпоративності [5]. Серед досліджень візантійського ґрунту вагоме місце посідають праці Ж. Дагрона [1] та Л. Андрєєвої [6]. Метою цієї статі є аналіз принципів передачі влади в імперії та інструментарій її сакралізації.

Впродовж всієї доби Середньовіччя важливою складовою образу та функцій володаря була сакральність влади та підтримання такого іміджу. Такі тенденції з'являлися через панування провіденціоналізму. Для людини Середньовіччя нормальною поведінкою була віра в те, що всіма сферами життя керує божественне провидіння. У теоретичних розробках така теза знайшла відображення через адаптацію біблійних сюжетів, завдяки яким, сформувалося уявлення, що Царство Земне є проекцією Града Божого.

Формування системи влади у Ромейській імперії відбувалося під безпосереднім римським впливом. Пе-

ренесення столиці до Нового Риму яскраво демонструвало кризу, в якій опинилася імперія. Криза Римської імперії ставила перед її очільниками завдання пошуку моделей реанімації «Риму», який перестав бути адекватним сам собі й тому образові, який панував у головах сучасників. Крайньою межею цієї неадекватності стала втрата столичного титулу «вічного міста». Правління імператора Костянтина Великого пройшло під ореолом реформ, в першу чергу, пов'язаних з релігійною сферою. Зрівняння християн у правах з язичниками 313 р. забезпечили його особі блиск у християнській історіографії, який не затьмарили прижиттєві злодіяння. Наступним кроком правителя стало втілення не менш грандіозного задуму – побудова нової столиці, що граничило у християнському світогляді з творінням нового світу як аналога Царства небесного. Проблема меж реального управління була однією з пріоритетних. Сам Костянтин, у силу різних причин, не міг одноосібно здійснювати ефективне управління. Вирішення цієї проблеми було знайдено через формування інституту співправління, який налічував до десяти осіб.

На початковому етапі (IV–VII ст.) існування Візантія наслідувала риси державного устрою. притаманні пізньоримській добі. Так, основою візантійської політичної теорії вважають імперську римську ідею, у зв'язку з елліністичною ідеєю царства та її оформлення в християнській концепції влади. Вся влада у державі належала імператору, якому, на відміну від Західної Європи, були підлеглими й церковні інститути. Влада імператора регламентувалася «загальним законом», тобто, сенатом і народом Константинополя, які на перших етапах відігравали активну роль у політичному житті Візантійської імперії. Імператор обирався сенатом, народом Константинополя й армією, але досить швидко роль останньої зменшилася. Монархи у Візантії досить часто правили не довго, що підтверджує зокрема китайський мандрівник VII–VIII ст., який відзначив: «Их цари не бывают долгожителями. Они выбирают наиболее способного и возводят его на трон; но, если обрушивается на Империю какое-либо несчастье, или происходит что-то необычное, или ветер и дождь приносят с собой длительное несчастье, тогда они сразу низлагают императора и поставляют на его место иного» [1, 25]. Доречно зазначити, що за всю історію Візантії (395–1453 рр.) із 107 імператорів, лише 34 померли власною смертю.

З VIII ст. відбувається централізація влади, до цього ж часу відноситься початок процесу феодалізації. За правління Македонської династії, були ліквідовані всі державні установи, які стримували єдиновладдя імператора. З IX ст. почався занепад впливу сенату та народу Константинополя. За імператором закріпилися титули василевса й автократора. Приблизно тоді ж повністю сформувався й образ божественного імператора. Втім, незважаючи на процес централізації влади та надання їй певного рівня сакральності, відзначити стабільність статусу імператорської влади ще не можна. Це пояснюється тим, що вона до XI ст. залишалася виборною, а чіткої системи престолонаслідування не існувало. Імператором робила не приналежність до певної династії, а «божественне обрання». «Бог за допомогою волевиявлення громадян санкціонує владу імператора. А сам політичний лад є подібним до божественної організації – один бог на небі, один імператор на землі» [7, 12]. Під цим розумілася реалізація християнської ідеї рівності будь-кого перед Богом, тому кожен мав можливість стати імператором за вчинки та особисті якості. Оскільки система передання влади була відсутня, постільки імператори ще за життя назначали собі співправителів, частіше за все синів та інших родичів, але історія знає приклади, коли імператори обирали для співправління й за заслуги своїх підлеглих. Наприклад, імператриця Ірина з Ісаврійської династії зробила своїм співправителем Нікіфора I, який до цього керував фінансовими справами. Михайло III з Аморейської династії зробив своїм співправителем Василія I Македонянина.

З часом імператорська влада набувала занадто пишного церемоніалу й почала слабшати. З цього часу формуються сеньйоріально-васальні відносини між імператором та великими землевласниками. Характерним стало розростання широкого централізованого бюрократичного апарату в усій імперії. Крім суто політичних інститутів, важливу роль у Візантії відігравала церква та християнство як головна складова державної ідеології. Так, ще Костянтин I вважався засновником «християнської імперії», концепція якої була розроблена Євсевієм Кесарійським. За ним, імператор є не богом, а правителем за «божою милістю». За легендами, Костянтину I влада була передана безпосередньо богом. Отже, влада імператора становила імітацію влади бога. Імператор виступав як реалізатор його замислу та провідник християн. Євсевій наділив персону Константина образом «нового Мойсея». За правління імператора Феодосія I, вже остаточно закріпилася ідея християнської імперії, тобто, громадянство Візантії дорівнювало християнству.

Імператори пізніх часів уже помітно активніше адаптували божественну обраність на свою користь і, за рахунок розлогих трактувань її функцій, розширили коло можливостей. Прикладом може бути імператор Юстиніан, який обстоював свої права як «живого закону» від бога та навіть намагався стати для церкви «вчителем віри». У X ст. імператор Лев VI ліквідував залишки самоуправління та змінив ритуал введення імператора до сану – народ більше не брав участі, тепер було введено обряд вінчання в соборі святої Софії. Однак, незважаючи на розквіт церемоніалу при дворі імператора, реформаторська діяльність голови держави була досить обмеженою, оскільки головною функцією імператора було збереження тяглості традицій та звичаїв.

Одним із компонентів християнської моделі держави було те, що правителі мали максимально наближати свою поведінку до біблійних взірців. Підтвердження цьому знаходимо у багатьох середньовічних джерелах християнського походження. Фундаментом образа візантійського імператора стала праця Євсевія Кесарійського «Церковна історія», де пропонувався екскурс християнством від створення світу. Автор розставив смислові акценти на тих сюжетах, які вважав найбільш актуальними для своєї доби: «И вот теперь, чего прежде никогда не было, верховные цари, сознавая, что свой почетный жребий получили они от Бога, плюют в лицо бездушным идолам, попирают беззаконные установления демонов, осмеивают древние заблуждения предков и признают только единого Бога» [8]. Головна тема твору – легалізація християнства на державному рівні. Заслугу розуміння необхідності християнізації автор віддав «верховним царям», гармонійно пов'язавши їхню владу з божественним даром («почетный жребий»). Отже, за Євсевієм, земна влада імператорів походить від влади Бога.

Щоправда постулат стосовно божественного походження влади реалізувався на практиці не від моменту створення Ромейської держави, тому Євсевій Кесарійський навів у додатках постанови Костянтина, в яких зокрема зазначено: «То среди прочего, что сочли мы во многих отношениях полезным для всех, решили прежде всего издать постановление, которое поддер-

живало бы страх Божий и благоговение, то есть даровать и христианам, и всем свободно, по своему собственному желанию выбирать веру, дабы небесное Божество, как бы Его ни называли, относилось благосклонно и к нам, и к подданным нашим» [8]. У свідомості імператорської особи, а разом з тим й суспільства, розуміння божественного походження влади з'явилося вже з оформленням Нового Риму та формуванням його ідеологічно-світоглядних постулатів.

З часом ситуація змінилася, що видно з листа імператора до Римського єпископа Мільтіада: «Мне особенно прискорбно, что в тех провинциях, которые Божий Промысл вручил мне с их добровольного согласия, притом очень многолюдных, находятся люди, разделяющиеся как бы на партии, и даже между епископами возникают споры и разногласия» [8]. Тобто, Костянтин ідентифікував природу своєї влади як даровану саме Богом, тут уже в нього немає сумнівів кому належить небесна влада. Також необхідно наголосити, що Костянтин, окрім божого промислу, підкреслив згоду народу бути під владою імператора. Можна навести й аналогії з біблійних сюжетів, коли певна територія відходила конкретній персоналії, як у книзі «Буття», де мова йде про синів Ноя та чітко визначено, які території відходили до сфер контролю Сима, Яфета та Хама.

Автор «Церковної історії», крім викладення історії християнства, мав на меті й вписання Ромейської держави до історичної канви того часу, а оскільки це був період переходу до християнства, то на письменника покладалося завдання легітимізації влади у нових світоглядних умовах: «У Константина же другом, защитником и хранителем был Бог... Благочестие – сильное оружие как в борьбе с врагами, так и в охранении нашего собственного спасения. Оградившись им, наш возлюбленный Богом император избежал хитрых козней злоименного врага» [8]. Автор змалював тісні відносини імператора та Бога, які є двосторонніми, оскільки Бог добре ставиться до імператора, за те, що той сумлінно виконує свої обов'язки, слідує заповідям. Тобто, імператор відповідав християнському взірцю правителя, який є захисником та гідний представляти Бога на землі. У джерелах візантійського походження часто зустрічається протиставлення негативного персонажа та позитивного: «Але, вирішивши воювати з Костянтином, він приготувався піти проти Бога, Котрого як знав він, почитав Костянтин» [8]. Через такі сюжети, доводилася необхідність наслідувати Бога та вести праведне життя, оскільки лише так можна досягти успіху та бути в гармонії із Небесним Царством, що у контексті влади є необхідною умовою для владарювання.

У більш пізній праці Євсевія Кесарійського «Життя царя Костянтина» бачимо, що теоретичні постулати із «Церковної історії» адаптуються до безпосередньо близьких йому подій – імператорства Костянтина. «Приняв обычай славословить сего великого Царя нашего, Христа, победитель наш василевс сам, думаю, признает это обыкновение весьма хорошим, ибо знает, что виновник его царствования над нами – один Он. Получив отчее наставление, знают и боголюбивые кесари, что Он есть источник всех благ... От Него-то и через Него заимствует образ верховного царствования сам друг Божий, василевс наш, и всем, что на земле подчинено его кормилу, управляет, подражая Всеблагому» [9]. Отже, сакральна влада імператора мала обмеження, через підлеглість Богу, але в той же час василевс повністю копіював поведінку та вчинки Небесного держателя і це не йшло всупереч із тим, що він займав меншу позицію у ланці християнських авторитетів. Навпаки, імітація Небесного Царства розглядалась як гармонійна складова тогочасного християнського світу. Крім самодержця (василевса), автор веде мову й про його співправителів («боголюбивые кесари»), тому можна зробити висновок, що вся правляча верхівка обов'язкова підпадала під владну поведінкову модель, незалежно від особистих міркувань і вірувань.

«Спаситель всех приготовляет своему Отцу благоприятными все небо, мир и вышнее царство, а друг Его приводит к единородному и спасительному Слову подвластных себе жителей земли, и через то делает их готовыми для того же самого царства. Общий всех Спаситель, владея невидимой и божественной силой, как добрый пастырь, удаляет от своих овец, будто диких зверей, враждебные силы, которые, носясь вокруг земной атмосферы, похищали человеческие души; а друг Его, свыше украшенный доспехами против врагов, умеет посредством войны обуздывать явных противников истины» [9]. На основі популяризації християнства та закріплення його як провідної складової від ранньосередньовічної доби і далі, з'являється образ василевса як захисника християнства, відбувається героїзація імператора-християнина, який веде боротьбу на боці Бога. Вище наведена цитата надає нам змогу побачити, яким же саме чином такі образи закріплювалися для нащадків хроністами.

Не менш важливою інформацією з цього уривку є розуміння рівності людей перед Богом. З такого положення виходить і найбільш яскрава риса, що характеризувала весь період існування Ромейської імперії – відсутність правил спадкування імперської влади. Основний аспект – це рівність всіх, тому кожна людина теоретично могла, за волею провидіння та божої милості, набути статус імператора, головне було вести праведний образ життя та виділятися яскравими вчинками. Як зазначалося вище, на перших етапах існування імперії досить часто майбутні імператори виходили із військової еліти.

Саме в традиції відсутності спадкування влади виявляється одна з основних відмінностей владних відносин у Ромейській імперії від держав-сусідів Західної Європи та Русі. У цих державах побудова владних відносин та керування державою відбувалася, в першу чергу, завдяки пануванню певних династій, які уособлювали та втримували вищу державну владу, завдяки позиціонуванню династій як богообранних держателів країни. Тут династія поставала уособленням держави, тоді як у ромеїв державна влада та постать імператора існували як образ, що був наділений інтелектуалами тієї доби християнськими чеснотами, хоч цей образ не ідентифікувався з певними персоналіями й міг бути приміряний будь-ким, з божого благословення. Тому можна зробити висновок, що в Ромейській імперії інституалізація образу імператора відбувалася через його надретуалізацію.

Отже, образ і модель поведінки імператора були закладені Євсевієм Кесарійським, який, на нашу думку, зробив гармонійну та практичну конструкцію для епохи: «Сам он, зная Бога, отнюдь не питает в себе подобных чувствований, но, вместо одежды, облекает свою душу истинно царскими украшениями: воздержанием и правдой, благочестием и прочими добродетелями... Он призывает небесного Отца, желает Его царства, все совершает по чувству благочестия и, как учитель, научая своих подданных добру, преподает им богопознание великого Царя» [9]. Діяння імператора – певний аналог Царства Бога на небі. Через таку паралель стає зрозумілим, що Ромейська імперія – це проекція Царства Небесного на земний варіант, тобто, Град Земний, про який йшла мова у Августина Блаженного.

Однак не завжди імператори відповідали образу й тому автори, фіксуючи історичні події біли вимушені підтягувати деякі вчинки під біблійні взірці. Сакральний образ імператора не давав йому права безрозсудної поведінки, яка б не була пов'язана з християнською догматикою. Тому у відображенні дій імператорів, незалежно від їх ставлення до християнства (зокрема іконоборчий рух), у джерелах, поряд із констатацією негативних вчинків, автор намагався завжди додати позитивні сюжети, які певною мірою виправдовували жорстокість василевсів, які, нібито, дотримуються заповідей Святого Письма. Так, наприклад, з встановленням влади імператора Феофіла (Аморейська династія) пов'язані досить буремні події політичної боротьби. Продовжувач Феофана повідомляв наступне: «"Воздай по достоинству за их поступки, они не только не побоялись Бога, замарав руки человеческой кровью, но и убили царя – помазанника божия". Такими словами распустил он это первое и столь удивительное собрание. Возможно, Феофил заслуживает похвалы за соблюдение законов, но уж вряд ли кто припишет ему кротость и мягкость души» [10]. Імператор, перехитривши зрадників його батька, за законом покарав їх. Бачимо, що імператор апелює до Бога і цим робить виправданим свій підступний вчинок, робить його адекватним для ситуації. Продовжувач Феофана надав позитивного забарвлення цьому сюжету, оскільки мета імператора була благою у руслі християнської етики.

Отже, можемо констатувати безперервність традицій владної моделі I та II Риму. Система спадкування влади за кровною спорідненістю в імперії склалася приблизно у IX ст. До цього часу претендувати на владу міг будь-хто, маючи значний суспільний авторитет. Стосовно інструментарію сакралізації влади, підґрунтям тут були теоретичні розробки християнських філософів. Особливу роль відіграв Євсевій Кесарійський, який у своїх працях заклав фундамент сакралізації влади Костянтина Великого та його наступників. Підтримання сакрального статусу здійснювалося через створення в імперії складного церемоніалу.

1. *Дагрон Ж. Император и священник: этюд о византийском «цезарепапизме». – СПб., 2010.*
2. *Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К.,1992.*
3. *Котляр Н.Ф. Княжеская администрация в Древней Руси // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2010. – № 2.*
4. *Хачатурян Н.А. Король-sacre в пространстве взаимоотношений духовной и светской власти в средневековой Европе // Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти. – М., 2006.*
5. *Сидорова Т.А. Власть и собственность английской короны в контексте теории корпоративности в интерпретации Ф. Х. Мейтленда // Священное тело короля...*
6. *Андреева Л.А. Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: Латинский Запад и православный Восток. – М., 2007.*
7. *Макаров Д.А. Система права Византийской империи (историко-правовой аспект): Автореф. дисс. ... канд. юр. наук. – СПб., 2007.*
8. *Евсевий Кесарийский. Церковная история в 10 книгах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vehi.net/istoriya/cerkov/pamfil/cerkovist/history.html.*
9. *Евсевий Памфил. Жизнь блаженного василевса Константина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus17.*
10. *Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus5.*

Olenchenko O.V. The authority models of the christian middle ages: the variant of the Byzantium empire. In the article we have studied the principles of the authority transfer and the instruments of its sacralization.
Key words: Bizantine Empire, authority, sacrality

В. Г. Ціватий

КОНЦЕПТИ «ВІЙНА» І «МИР» У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI–XVIII ст.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Особливу увагу приділено концептам «війна» і «мир» в контексті інституціонального розвитку дипломатичних служб і моделей дипломатії провідних держав Європи.
Ключові слова: *зовнішня політика, дипломатія, Європа, війна, мир, суспільно-політична думка*

У добу раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.), поряд з виникненням і еволюцією європейської системи держав, відбувався й об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Відповідно, постало споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «мир» і «війна». У цю історичну епоху мир був противагою війнам, які на той час були візитівкою держав європейського простору. Мир, перш за все, створював умови для еволюційного розвитку державності в Європі та формування нових інститутів влади, економічного та розвитку міждержавних стосунків. У XVI–XVIII ст. сформувалися усталені суспільно-політичні уявлення про застосування мирних засобів для вирішення конфліктів та суперечок міждержавного рівня, навіть між містами. Одне з центральних місць у політичній теорії й практиці цього періоду посідали проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку. З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «війна» і «мир», моделей дипломатії тощо.

Для вивчення цих історичних явищ і подій автор пропонує, до вже існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, зокрема використати теорію інституцій та інституціональних змін в історичних, політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, загрози, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [1, 268–274; 2; 3]. Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Виходячи з постановки проблеми, маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій, спираючись на джерельну базу, а й показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії, з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав

Європи, співвідношення концептів «війна» і «мир» в європейській суспільно-політичній думці.

Історики дедалі частіше схиляються саме до нових методик дослідження складних соціально-політичних явищ, а тому розглядають проблеми взаємин інтелігенції та влади, війни і миру, політики і дипломатії, намагаються дати системну оцінку періоду раннього Нового часу як перехідній, певною мірою доленосній, добі європейського розвитку. У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії цього періоду в контексті їхньої актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б. Гончар, О. Дьомін, В. Дятлов, С. Віднянський, В. Смолій, Я. Ісаєвич, Н. Подаляк, М. Кірсенко, М. Бур'ян, С. Троян, Б. Ачкіназі, В. Ададуров, О. Машевський, С. Сорочан, В. Яровий, Л. Лещенко, О. Масан, С. Пронь, О. Сич, С. Лиман, Т. Чухліб, В. Рубель, П. Котляров, В. Калашников, Ю. Голубкін, Т. Балабушевич, Л. Нестеренко, М. Ширяєв та ін. Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу приділяють і представники російської, французької, іспанської, німецької, італійської та англо-американської історіографічних шкіл.

З кінця XV ст. Європа вступила в новий період міжнародних відносин. Політична ситуація після подій Столітньої війни (1337–1453) суттєво змінилася, завдяки значному зміцненню монархій у більшості держав, зокрема Франції, Іспанії, Англії, завершився процес їхньої внутрішньої консолідації. Саме тут були закладені основи сучасних національних держав, тоді як роздробленість Німеччини й Італії залишалась непереборною. Ці тенденції знайшли чітке відображення в подіях Італійських війн (1494–1559).

За нових політичних умов сформувалися і нові погляди на зовнішню політику та дипломатію, в тому числі й на концепти «війна» і «мир». Першим найбільш послідовно ці нові погляди виклав Н. Макіавеллі: «Державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути уміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби» [4], тобто, вміти вступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Політичний реалізм та ідеї мислителя, витоки яких чітко окреслювалися потребами епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу [5].

Дипломати тієї доби беззаперечно пов'язували кожен зовнішньополітичний крок своєї держави з міжнародними відносинами часу, навчилися враховувати позиційне розташування зовнішньополітичних сил і визначити місце своєї держави в цьому розташуванні. Вони здійснювали прелемінарні переговори і готували проекти майбутніх угод, опанували посольський церемоніал, систему дипломатичних стереотипів. Проте, доки ще формувалися постійні дипломатичні кадри, глави держав багато в чому самостійно займалися зовнішньополітичною діяльністю та дипломатією, визначали пріоритети між концептами «мир» і «війна», приймаючи доленосні для їх держав рішення.

Розвиток економічних зв'язків сприяв і урізноманітненню форм міжнародних контактів. Уже на початку раннього Нового часу надто швидке поширення міжнародних зв'язків було відзначено переходом у Західній Європі до сучасної системи організації посольської служби – постійним дипломатичним представництвам, було покладено початок процесу інституалізації зовнішньої політики кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому. Італія стала достеменною, справжньою школою європейської дипломатії.

Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив, згадуваний уже італійський політичний мислитель Н. Макіавеллі. На його думку, дипломатія є війною на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію, яка, згідно з тлумаченням його сучасника Ф. де Комміна, – «пані усіх шахрайств, одурювань і підступів» [6, 140]. Тому Н. Макіавеллі повчав, що дипломат спочатку має виявити себе з найкращого боку – «гарною людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати за сприятливої нагоди.

Суперництво Франції й Іспанії на початку раннього Нового часу, яке знайшло свій прояв в Італійських війнах, було тією віссю, навколо якої формувалася система європейських держав та їх взаємовідносини. У той же час французький дипломат Ф. де Коммін закликав до мирного співіснування двох провідних держав Європи – Франції й Іспанії, висуваючи ідею єднання двох великих держав і жалкуючи, що вони «не мають співчуття одне до іншого» [7, 377].

Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин: із 1510-х рр. у Папській державі, з 1520-х рр. – Англії, Імперії доби Карла V. До середини XVI ст. це вже стало європейською традицією. Ф. де Коммін відзначав: «Два могутніх владарі-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки» [7, 43]. Інформація про внутрішнє становище в інших державах та їх зовнішньополітичні плани незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, які надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їхнього світогляду.

У період раннього Нового часу продовжувався етап розвитку й удосконалення дипломатичної практики досвідом багатьох держав і, беззаперечно, в її центрі споконвічно стояли питання війни та миру, адже, як стверджував Ф. де Коммін, «дружба між государями далеко не одвічна» [7, 107]. Тому на цьому етапі зароджується та розвивається нова дипломатична традиція, а саме – раціоналістична. Досить відомим, авторитетним, яскравим і визначним представником цього напряму по праву вважається Ф. де Коммін. Проблема міждержавних відносин, концептів «війна» і «мир», зовнішньої політики та дипломатії, політичних інститутів та процесів набуває нового трактування. Попередня традиція брала за основу особисті відносини між владарями-державцями, які базувалися на принципах християнської та рицарської моралі. Ці ж погляди виконували і функцію історичної концепції [8, 197–198]. Її виразниками були – Ж. Шатлен, О. де Ла Марш, Ж. Моліне, Ж. д'Отон. Проте з другої половини XV ст. рицарська етика швидко втратила значення [9]. Її витіснили прагматичні норми, що найбільш повно відобразив на початку XVI ст. якраз Ф. де Коммін. Зіткнення інтересів держав набуває у нього об'єктивний та незалежний, від волі владарів-державців, характер. У їх волі лише можливість приректи результат зіткнень, обравши найбільш вірний, на його думку, політичний засіб.

У трактуванні Комміном питання протистояння державців прослідковується поява ідеї європейської політичної рівноваги [10, 43], але при цьому слід мати на увазі, що у його політичних поглядах ще відсутнє поняття про союз держав, який забезпечує рівновагу

політичних сил. У своїх «Мемуарах» він відзначав лише супротивності у розвитку міжнародного життя [11, 209]. розробляючи концепцію всезагальних взаємних протидіянь людей і держав, що відбувається з волі Бога. «Загалом мені здається, – відзначав Ф. де Коммін, – що Господь не створив у цьому світі жодної людини чи тварини, яким би не дав будь-яку протилежність, щоб утримувати їх у страху й покірливості» [11, 207–208]. Аналогічно кожна держава має собі протилежність. На противагу Франції бог дав Англію, Англії – Шотландію, державцям Італії протистоять держави-комуни, в Німеччині одне одному протистоять князівства [11, 210] тощо.

Ця концепція заслуговує на особливу увагу, адже являє собою першу у французькій історичній і політичній думці спробу виявлення об'єктивних, незалежних від волі окремих людей причин соціально-політичної боротьби, яка є незміною супутницею історії [12; 13, 430–436]. Отже, у подіях історичного минулого та сучасного йому соціально-політичного життя Ф. де Коммін зміг виявити не боротьбу божественного й земного, добра й зла, доброчесності й пороків, яку в тій чи іншій формі вбачала вся попередня середньовічна історіографія, а зіткнення приватних та інтересів окремих людських суспільств.

Серед політичних засобів Ф. де Коммін рішуче надавав перевагу дипломатії. Для нього вона – мистецтво, в якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості. У своїх «Мемуарах» мислитель залишив чимало порад і настанов у справі, де був визнаним майстром – дипломатом із вагомим практичним досвідом. Саме в них особливо виразно виявилася його прагматична думка, звільнена від середньовічної рицарської й християнської етики.

Міркування Ф. де Комміна щодо дипломатії завжди приваблювали увагу дослідників, які постійно порівнюють його з Макіавеллі. Французький дипломат, як і його відомий італійський колега, виявляв повну безпринципність у правилах проведення політичної гри, але, щоправда, не виправдовував політичні вбивства. Втім, він настійно рекомендував дипломатичне шпигунство, підкуп за сприяння в оточенні супротивника і схвально відзивався про тих мудрих владарів-державців і послів, які вміють це робити. Для нього – дипломатія – це утаєна боротьба, яку виграють наймудріші [11, 220].

Незважаючи на тісний взаємозв'язок понять «дипломатія», «мир» і «війна» у добу раннього Нового часу, Ф. де Коммін не протиставляв їх, вважаючи, що одне має підтримувати інше. Військові перемоги мають закріплятися за столом переговорів: «Коли б не велись переговори між англійцями й французами, розумом і вправністю французи завжди брали верх над англійцями» [11, 221]. Тому він подав настанови вирішувати воєнні проблеми за допомогою дипломатії, а не на полях воєнних битв: «Необхідно остерігатися битв і не покладатися на мінливості долі, якщо тільки цих битв можна уникнути» [11, 121].

Війну як політичний засіб Ф. де Коммін визнавав лише у випадку її неминучості, що, проте, не заважало йому ставитися з глибокою повагою до державців, які зробили на неї ставку у своїй політиці і досягли успіху, як, наприклад, Мехмед II – турецький султан, який здійснив вдале взяття Константинополя. Однак для успішного ведення війни потрібен, перш за все, великий розум, адже «за наявності усього необхідного для завоювань, якщо не має великого розуму, то все інше нічого не варте» [11, 189]. Для нього не існувало справедливих і несправедливих воєн, оскільки він відмовлявся від самого критерію моральної справедливості, тому часто трактував війну як акт божественного правосуддя, але ніколи – людського. Таким чином, для Комміна політична історія була вже, на відміну від його попередників, полем змагань для розуму й глупоти, мудрості й невігластва, але головний засіб цієї боротьби – дипломатія.

Аналогічні позиції відстоював і його сучасник Н. Макіавеллі. Його погляди знайшли відображення в «Історії Флоренції». У цьому творі проголошена й обґрунтована думка, що між виявами внутрішньої й зовнішньої політики, між станом країни, її дипломатією й війнами існує безпосередній взаємозв'язок, що війна – це момент політичного життя, продовження в інших формах певної політики. Ця думка, яка на сьогодні є досить тривіальною, у XVI ст. була цілком новою.

Пристрасний заклик до миру прозвучав у першій чверті XVI ст. зі сторінок трактату видатного гуманіста доби Відродження Е. Роттердамського – «Жалоба мира!» [14, 625–642]. Трактат не був спеціально присвячений проблемам Європи та торкається більш широкого кола питань. Утім, цілком можливо, що саме з Еразма в історії європейської політичної думки набуває поширення проблема війни й миру, ідеї вічного миру та європейська традиція, що ґрунтувалася на переконанні у можливості досягнення такого загальнолюдського ідеалу як вічний і справжній мир.

Змальовуючи картину воєн і повсякденної ворожнечі, Еразм бере приклади переважно з життя європейських держав, адже він був безпосереднім свідком подій Італійських воєн, перебуваючи впродовж 1492–1499 рр. у Франції й Італії. «Нація з нацією, місто з містом, цех з цехом, державець з державцем стикаються й завдають один одному втрати»; «англійці дивляться на французів як на ворогів, ті ж англійці ворогують із шотландцями; німці налаштовані проти французів, іспанці проти тих й інших» [15, 47]. Гострій критиці піддавав він і різні союзи: «Цілковитий мир ґрунтується не на лігах і конференціях, із яких, як ми знаємо й бачимо, як часто народжуються та починаються війни. Джерело, із якого починається це зло, має бути очищене від злих помислів і бажань, які породжують розбрат і суперечки» [15, 34].

Трактат Еразма заклав основи загальногуманістичних традицій у питаннях війни й миру. Він виокремлюється серед інших творів того часу своєю демократичною спрямованістю, критикою церкви і королівської влади за їх нездатність і небажання сприяти утвердженню миру, щиросердним і палким закликом до миру. Зрозуміло, він не позбавлений відбитку певної обмеженості та умовностей, а моральні й етичні категорії, якими оперує автор, багато в чому були далекими від реального життя. Відсутність розуміння соціальних закономірностей – «мені соромно згадувати через які химерні та суєтні причини ввергають світ у війни християнські державці» [16, 399], – позбавляло Еразма можливості з'ясування достеменних причин воєн, але їхні руйнівні наслідки він добре бачив і описував, з притаманним йому, красномовством. Гуманіст систематично протиставляв мир і війну. Якщо мир – умова і навіть джерело добробуту людства, то «війна – першопричина усіх бід і зла, певний океан, що поглинає все без різниці» [14, 625C]. Наголошуючи на необхідності постійного усунення причин і мотивів війни, він виступав із закликом: «Нехай же усі люди об'єднаються проти війни, всеосяжно, прославляючи мир» [14, 637F].

Вплив Е. Роттердамського на сучасників був колосальним. У століття безперервних воєн він не втомлювався боротися за мир між державцями Європи. В іншому своєму творі – «Похвала Глупоті» – він висловив

відразу до війни, відповідальність за яку несуть носії влади, а отже, перш за все, державці. У цьому творі війна подана як один з найбільш тяжких і ганебних колективних виявів усе тієї ж усевладної Глупоти.

Соціально-політична думка раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) була зорієнтована на стабільність сущого й головне завдання суспільства вбачала в забезпеченні його сталості й незмінності шляхом попередження змін, розбрату й війн, у превалюванні концепту «мир» над концептом «війна». Зло, яке приносить війна, виправдовувалося лише її справедливістю. «Необхідно, щоб предмет позову був надто справедливим, обґрунтовувався правом і угодний богу, все це дасть підстави для виправдання жорстокості під час війни» [17, 389].

Отже, шлях до нового не проходив прямою висхідною лінією, а навпаки, за збереження загальної схоластичної орієнтації, в ньому перепліталися елементи старого і нового способів мислення, старі та нові ментальні установки, траплялися й компроміси, але при цьому, нове мислення вимагало свого вияву, і насамперед у питанні концептів «війна» і «мир», у питанні влади: що таке «влада», «війна», «мир» у новому світосприйнятті й реальне місце владаря-державця в цьому новому суспільстві за періоду політичного формування європейських інститутів держави раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.).

Таким чином, проблема війни та миру, війни та дипломатії хвилювали інтелектуалів XVI–XVIII ст. Вони перебували у пошуку відповідей на ті питання, які ставила перед ними об'єктивна реальність. Адже цей період історії не міг залишити нікого байдужим, оскільки «мир і злагода – першочергово необхідні речі для королів і держав» [18, 254]. Хоча, поряд із цим, для тодішньої Європи якнайкраще підходили слова Заратустри: «Любити мир як засіб для нових війн. І короткий мир більше, ніж тривалий» [19].

1. *Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2000. – Вип. 4.*
2. *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время / Отв. ред. Т. Гусарова. – М., 2011.*
3. *Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени. – Минск, 1984.*
4. *Макиавелли Н. Государь // Макиавелли Н. Избранные сочинения. – М., 1982.*
5. *Namer E. Machiavel. – Paris, 1961.*
6. *Цит. за: Mousnier R. Le XVIe et XVIIe siecle. – Paris, 1961. – T. 4.*
7. *Коммин Ф. де. Мемуары. – М., 1986.*
8. *Huizinga J. Men and Ideas. – N.Y., 1960.*
9. *Demurger A. Chevaliers du Christ. Les orders religieus – militaires au Moyen Age (XI–XVI-e siecle). – Paris, 2012.*
10. *Prucher A. I «Memoires» di Ph. de Commynes e l' Italia del Quatrocento. – Firenze, 1957.*
11. *Commines Ph. de. Memoires. – Paris, 1924–1925. – T. 2.*
12. *Рогинская А.Е. Исторические взгляды Комина // Средние века. – М., 1946. – Вып. 11.*
13. *Малинин Ю.П. Филипп де Коммин и его «Мемуары» // Коммин Ф. де. Мемуары...*
14. *Erasmi R. Querella pacis undique ejectae profligataeque // Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia... recognovit Johannes Clericus Lugudum Batavarum, 1703–1716. – T. 4.*
15. *Opus epistolarum. Des Erasmi Roterodami / Ed. P.S. Allen et H.M. Allen. – Oxonii, 1912. – T. 6.*
16. *Эразм. Жалоба мира // Эразм Роттердамский. Похвала глупости. – М., 1991.*
17. *Lannoy G. de. Oeuvres / Ed. Ch. Potvin. – Louvain, 1878.*
18. *Masselin J. Journal des Etats Generaux de France tenus a Tours en 1484. – Paris, 1835.*
19. *Цит. за: Проэктор Д.М. Пути Европы. – М., 1978.*

Tsivatyi V.G. The concepts «War» and «Peace» in the public and political opinion of the early modern time (the XVI–XVIII centuries): the institutional and diplomatic aspect. In the article deals is analysed the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern time (the XVI– the XVIII centuries). The great attention is payed to the concepts «war» and «peace» in the context of the institutional development of the diplomatic services and the models of diplomacy in the main European states.

Key words: foreign policy, diplomacy, Europe, war, peace, public and political opinion

О. С. Сидорович

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу теоретичних передумов зародження і розвитку споживчої кооперації в Наддніпрянській Україні. Висвітлюються не тільки ідейні передумови виникнення споживчої кооперації, але і їх вплив на процес розбудови кооперативного руху регіону.

***Ключові слова**: теоретичні передумови, споживча кооперація, Наддніпрянська Україна*

Виникнення споживчої кооперації на українських землях, що мало об'єктивне соціально-економічне підґрунтя, не було б можливим без певних теоретично-ідейних передумов. Саме вони визначали засоби реалізації кооперативних устремлінь різних верств населення і спрямованість розвитку споживчої кооперації в майбутньому. Проблематика виникнення, розвитку та діяльності споживчої кооперації знайшла доволі широке відображення в дослідженнях останнього часу [1–3]. Однак проблема теоретичних передумов зародження споживчої кооперації в Наддніпрянщині другої половини XIX ст. висвітлена ще не повно.

Вказаний період відзначався суттєвими соціально-економічними подіями в Російській імперії й Україні, яка входила до її складу. По-перше, відповідно до царського маніфесту від 19 лютого 1861 р., скасовано кріпосне право, що стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових змін і зрушень у всіх сферах суспільного життя. По-друге, швидкими темпами розвивалась промисловість, що призвело до прискорення урбанізації. У зв'язку із цим, почалося масове переселення сільських жителів до міст як промислових центрів. По-третє, нові напрями соціально-економічного розвитку зумовили суттєві зміни у соціальній структурі суспільства.

Отже, зміна соціально-економічного розвитку, що відбулася в другій половині XIX ст., викликала суттєві міграційні процеси – переселення значної кількості людей із населених пунктів, де вони займалися виробництвом продуктів харчування і сировини для певних галузей промисловості (в основному, харчової та легкої) у міста та містечка. Це своєю чергою зумовило значне поповнення лав споживачів продуктів харчування. Водночас з'явилася потреба збільшити обсяг направлення промислових товарів у сільську місцевість, тобто, виникла необхідність вдосконалення системи постачання населення продовольством і промисловими виробами.

В умовах, коли зросла кількість споживачів, як у містах, так і селах, ряд громадян, переважно з інтелігенції, прагнули впровадити гуманніші форми торгівлі. Більшість із них були прихильниками кооперативного руху, який із 1860-х рр. почав розповсюджуватись в

Україні. Перше товариство, яке власне і започаткувало споживчу кооперацію в імперії, з'явилося 1866 р. у Харкові. Ініціатором його створення були члени Харківської громади – професори Бекетов, Гордієнко, Бріліантов. 1869 р., за сприяння відомого економіста М. Зібера, почало функціонувати споживче товариство в Києві. На початку 70-х рр. XIX ст. такі товариства діяли вже в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Чернігові, Єлисаветграді, Куп'янську, Ізюмі, Балті тощо [4].

М. Зібер був не лише ініціатором створення споживчих товариств, а й ученим, який опублікував ряд праць щодо їхніх особливостей. Після закінчення університету із ступенем кандидата економознавства і здачі магістерського екзамену для підготовки до професорської діяльності, він був направлений за кордон, де слухав лекції в університетах Гейдельберга, Лейпціга, Цюріха, а згодом продовжив освіту в Англії, Франції, Бельгії. Він відвідував, поряд із фабриками, статистичними установами, соціалістичними конгресами, і споживчі товариства, зібравши значний матеріал з їх створення і організації.

Повернувшись до Києва, М. Зібер взяв участь в організації Київського споживчого товариства. В цей же час він опублікував статтю, де проаналізував статут Київського товариства споживачів, відзначивши складність початкових кроків його організації, та брошуру – «Споживчі товариства» [5]. Це було перше дослідження у російській економічній літературі щодо споживчої кооперації. В ній викладено суть і соціальне призначення споживчої кооперації, наведено матеріали щодо її зародження в Російській імперії. У праці вказані місцевості, де діяли кооперативні товариства в Україні: Харківське, Одеське, Полтавське, Лебединське, Київське, Миколаївське, Катеринославське, Херсонське, Куп'янське, Борзнянське, Керченське, Єлисаветградське, Севастопольське, Сімферопольське. В наступних дослідженнях підкреслювалося, що, на відміну від західноєвропейських країн, рух до останнього часу обмежувався заможними верствами населення [6]. І лише, за прикладом міських споживчих товариств, наприкінці 1860-х рр. почалося створення фабричних і заводських товариств. У їх статутах були різні, навіть суперечливі, положення. Тільки два із них були в цілому тотожними: усунення сторонніх покупців від участі у вигодах підприємства та визначення низьких продажних цін.

М. Зібер акцентував увагу на тому, що російські споживчі товариства мали глибше вивчати досвід споживчої кооперації та слідувати рочдельським принципам, які передбачали продаж товарів за середньоринковим цінами. При цьому стверджувалося, що кооперативний досвід вже виявив необхідність залучення сторонніх осіб, які не входили до складу кооперативного об'єднання, з метою розширення своєї діяльності та залучення коштів, для чого розробив принципи участі у розподілі прибутків, на умовах менш вигідних, ніж для членів кооперативного об'єднання. Економіст обґрунтовано зробив висновок щодо необхідності дотримуватись і інших, вже підтверджених практикою, положень Рочдельського товариства. При цьому він вказав, що головною відмінністю організації російських товариств є відлучення сторонніх осіб від участі в розподілі доходів. До таких відносилися Херсонське, Катеринославське, Миколаївське й Одеське товариства. До того ж деякі із них (Катеринославське, Харківське) давали своїм членам і відсоток з капіталу, і дивіденди зі споживання. Київське, Лебединське, Полтавське товариства відраховували певну частку доходів до капіталу. Ті товариства, що допустили сторонніх покупців до участі у своїх доходах, також різнилися між собою щодо долі представлення такої участі. У Києві, Лебедині, Полтаві сторонні покупці мали право на одержання частини прибутків із половини від чистого прибутку, який залишався після відрахування певного відсотку на поповнення запасного та інших капіталів. Інша половина залишала відсоток на паї членам. Чимало товариств включили до своїх статутів і статті, згідно яких у випадку припинення їхньої діяльності, частину спільного капіталу слід передати на благодійні справи. Майже всі товариства проводили продаж товарів шляхом безпосереднього розрахунку грошима, а не в кредит.

М. Зібер вважав, що лише англійські товариства справді відповідають цілям, які вони покликані виконувати, адже в Англії більша частина товариств допустила до участі в їхніх прибутках сторонніх покупців. При цьому розмір вкладень був досить низьким. Члени товариства на паї отримували певний відсоток, а останні розподілялися за потребою, товари ж продавалися за ринковими цінами. Надання стороннім покупцям, рівної з членами товариства, участі у прибутках за споживанням, проте, не права на капітальні долі, як вказував М. Зібер, якщо і не становило повного здійснення принципів функціонування споживчих товариств, то, принаймні, наближалися до цього. Констатуючи, що в Росії більшість товариств цього не дотримуються, він підкреслив важливість і доцільність використання вказаного досвіду.

Багатогранно описав стан російського кооперативного руху 1870–80-х рр. М. Баллін, який видав «Першу пам'ятну книжку російських споживчих товариств» [7]. Концептуальне розуміння суті споживчої кооперації він виклав у листах до вітчизняних і зарубіжних кореспондентів, частина з яких знаходиться у фонді № 326 Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського. У листі до Ш. Роберта (червень 1894 р.) він констатував, що в Україні по суті невідомий досвід розвитку споживчих товариств у Франції: «Прошу французьких кооператорів прислати тільки те, що вони можуть дати. Нема нічого маленького і нічого великого перед нашим неозорим обрієм. Є тільки щире, справедливе, корисне, яке кооперація повинна здійснити». Більшість листів адресовано зарубіжним кореспондентам і в них підкреслено, що важливо та необхідно створити освітні товариства, засновані на принципах солідарності для розробки статистики, історії та філософи споживчих товариств задля їхнього раціонального розвитку [8, 7].

Водночас М. Баллін висловлював занепокоєння щодо відсутності взагалі кооперативної літератури, щорічників, «які дали б нам відомості про успіх кооперації, навіть місцевої» [8, 8]. У його листах містяться положення, що відображають бачення концептуально-правових засад кооперативного руху взагалі та споживчої кооперації зокрема. За визначенням М. Балліна, сформульованим у листах до вітчизняних і зарубіжних кореспондентів, споживча кооперація – це вид кооперації, що об'єднує масових споживачів (робітників, службовців, селян, підприємців, домогосподарок) для спільної закупівлі та часткового виробництва споживчих товарів і наступного їх продажу своїм членам і населенню [9, 6–7].

М. Баллін не сприймав твердження ряду зарубіжних вчених, що споживча кооперація зводиться тільки до благодійності. Він обґрунтовано доводив, що «кооперація вимагає освіти і дуже доброї; благодійність і любов можуть бути в нашій кооперативній дії, тому що навіть коли благодійність і любов це є почуття, все ж вона є дія. Купівля, з боку кооперативних товариств земельної власності, є суто механічний спосіб, щоб змі-

нити ренту та відсотки. Якщо ж це шлях вигідний для Англії, я був би дуже радий, але я гадаю, що є кращий шлях, щоб поширити кооперацію між бідними і багатими, який виключено із кооперації. Це інтенсифікація і розвиток всіх видів кооперації, поступове відкриття нових відділів при кожній крамниці, у кожній майстерні» [9, 16]. М. Баллін констатував, що у Росії з'являються іноді рідкі кооператори, але праця їх терпить від неуцтва, від інертності в соціальній роботі. До речі, саме він вказав на недоліки діяльності Харківського товариства (відсутність прейскурантів; надання кредиту своїм членам; придбання в борг товарів більше, ніж потрібно; дозвіл членам товариства купувати в інших складах дешевше).

У листах М. Балліна містяться і практичні рекомендації щодо розвитку споживчої кооперації. По-перше, він вважав, що слід створювати споживчі крамниці на основі організації торгових домів (прообраз спілки). Однак спочатку треба провести певні дослідження: проаналізувати кількість і види товарів, які є необхідними для споживчих товариств. По-друге, він виступав за поширення кооперативної освіти. Крім фахових курсів для споживчих і кредитних кооперативів, він пропонував для широких інтелігентних кіл читати загальні лекції з кооперації, аби зацікавити слухачів, які в подальшому самостійно б вивчали це питання [8, 4–6]. По-третє, запропонував заснувати літературне кооперативне товариство (за статутом споживчих), щоб видавати часопис для загальної кооперативної освіти. При цьому він вважав, що утворення літературно-кооперативної ліги було б першою сходинкою до утворення загально-кооперативної науки. За його підтримки діяли і кооперативні бібліотеки [10, 1].

Після повернення із Парижа, де брав участь у міжнародному кооперативному конгресі, М. Баллін написав, згадувану вище, працю – «Первая памятная книжка русских потребительннх обществ». В ній розкрито організаційні принципи та фінансово-кредитні форми діяльності споживчих товариств в конкретних умовах України, наведено зведені дані про розвиток споживчої кооперації. Характерно, що в цей період посилили увагу до розвитку кооперативного руху, в тому числі споживчої кооперації, земства. Відповідно до існуючих законодавства і нормативних актів, земства контролювали місцеве господарство, народну освіту, медичне обслуговування, благоустрій, шляхи сполучення тощо. Ряд із них сприяли становленню і функціонуванню споживчих товариств. Співробітники земств брали участь у розробці статутів споживчих товариств, де відобразилися концептуальні засади та організаційні принципи їх діяльності. У ряді публікацій початку XX ст., аналізувався і соціальний склад споживчих товариств [11].

Насамкінець слід відзначити, що теоретичні засади становлення споживчої кооперації в України мали іноземне походження, в основному – англійське. Проте, в другій половині XIX ст. ідеї кооперації, споживчої зокрема, були опрацьовані та пристосовані до реалій України такими науковими і кооперативними діячами, як М. Баллін, В. Козлов і М. Зібер. Їхні погляди та ідеї стали важливою ланкою вивчення історії економічної думки та, безсумнівно, потребують детальнішого дослідження в контексті вивчення становлення і розвитку споживчої кооперації в Україні.

1. *Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2003.*
2. *Половець В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861–1917). – Чернігів, 1996.*
3. *Сидорович О.С. Споживча кооперація Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. – Ніжин, 2013.*
4. *Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.*
5. *Зибер Н.И. Потребительские общества. – К., 1869.*
6. *П. С-кий. Исторический очерк кооперативних учреждений в России // Отечественные записки. – 1871. – № 12.*
7. *Баллин Н.П. Первая памятная книжка русских потребительных обществ на 1870 год. – СПб., 1870.*
8. *Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР ЦНБУВ). – Ф. 326. – Од. зб. 1615.*
9. *ІР ЦНБУВ. – Ф. 326. – Од. зб. 1601.*
10. *ІР ЦНБУВ. – Ф. 326. – Од. зб. 1603.*
11. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 274. – Оп. 4. – Од. зб. 218.*

Sidorovich O.S. Theoretical background of the consumer cooperatives origin and development in the East Ukraine. The article is devoted to the theoretical assumptions of the consumer cooperatives origin and development in the East Ukraine. Are discovered not only the ideological conditions of the consumer cooperatives origin, but their impact on the development of cooperative movement in the region.

Key words: theoretical assumptions, consumer cooperatives, the East Ukraine

Т. Р. Кароєва (Соломонова)

ВТЯГНЕННЯ ПОДОЛЯН У ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ЯК ОЗНАКА МОДЕРНІЗАЦІЇ МІСЦЕВОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглядається поступове втягнення подільського населення, зокрема селянства, у загальнодержавний інформаційний простір як ознака модернізації українського суспільства на початку XX ст.

***Ключові слова**: модернізація, інформаційний простір, українське суспільство, Поділля*

Розглядаючи модернізацію як процес переходу від традиційного до індустріального суспільства, що передбачає зокрема перехід від усних каналів передачі інформації до писемних, відповідно формування єдиного інформаційного простору, закономірно, що перед дослідником постає потреба вивчення шляхів поширення нових каналів комунікацій та їх опанування населенням. Писемні канали комунікації, уособлені в книжковому та пресовому вигляді, панували на європейському просторі впродовж XIX – першої третини XX ст., допоки радіомовлення, а зрештою, телебачення, не витіснили їх.

Входження подільських земель до складу Російської імперії ще не означало автоматичного входження в її інформаційний простір. Цей тривалий процес ускладнювався тим, що більшість населення регіону складали селяни-землероби (навіть наприкінці XIX ст. 80,9% населення регіону – селянство [1]). Як стверджує М. Гримич, у традиційному селянському середовищі переважають локально-регіональні ідентичності, як от інтерес до справ свого села або ж психологічна замкнутість у межах власної домівки та членів власної родини [2]. Загальнодержавні інтереси та події залишаються поза межами їхнього буденного життя. Тривалий час самоусвідомлення причетності до держави було класовим привілеєм вищих верств населення українського суспільства. Тому метою цієї публікації є характеристика напрямів втягнення подільського населення у загальнодержавний інформаційний простір (з паралельним формуванням загальноукраїнського). З появою можли-

вості вільного студіювання української проблематики в незалежній Україні вітчизняні науковці (Л. Дубровіна, О. Онищенко [3], М. Тимошик [4], М. Романюк [5]) захопилися вивченням історії книжкової, бібліотечної та пресової справ, намагаючись заповнити «білі плями» фактографії. І лише останніми роками вчені підійшли до інтерпретації зібраного матеріалу з різних методологічних позицій, у контексті історії, інформатики, документознавства або культурології. Разом з тим питання формування єдиного інформаційного простору досі залишається відкритим, а отже, його висвітлення на регіональному матеріалі може бути досить корисним.

Освічена частина подільського суспільства була добре знайома з інформаційним середовищем Російської імперії, передусім завдяки навчанню в освітніх закладах країни. Про їхню утягнутість до імперського простору свідчить, наприклад, склад їхніх книгозбірень. У відділі рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К. Тімірязєва зберігаються книжкові колекції з 7 родинних бібліотек, 8 навчальних закладів та понад 50 особистих бібліотек регіону дореволюційного періоду. Виокремивши в електронній базі даних відділу масив дореволюційних видань (16,5 тис. позицій) [6], встановлено, що у книжковому обігу подолян знаходилися книги, друковані у 124 населених пунктах Російської імперії (переважно європейських губерній) та 96 населених пунктах світу (здебільшого, європейських країн). Найбільша кількість видань побачила світ у Санкт-Петербурзі (8,1 тис. прим.), Москві (2,8 тис.), Києві (1,2 тис.) та Варшаві (1,1 тис.), що було цілком закономірно, адже це були основні центри книгодрукування імперії. Розмаїття друку представляють книги з Архангельська (1), Астрахані (1), Вітебська (2), Владимира (3), Владикавказу (2), Вятки (7), Єкатеринбургу (2), Мінську (6), Мітави (4), Нижнього Новгорода (6), Новгорода (3), Оренбурга (2), Пермі (14), Ревелю (2), Риги (20), Самари (2), Саратова (4), Уфи (4), Ярославля (7) тощо. Сибір та Далекий Схід представлений поодинокими виданнями Харбіну, Томська, Іркутська, Середня Азія – 10 ташкентськими, Кавказ – 26 тифліськими, 1 – сухумським. Серед європейських центрів друку найбільш популярними були Париж (1 тис.), Львів (0,3 тис.), Краків (0,3 тис.), Брюссель (0,1 тис.), Лондон (0,1 тис.), Лейпциг (0,2 тис.), Берлін (0,1 тис.). Географія друку охопила Австро-Угорщину, Бельгію, Великобританію, Данію, Італію, Нідерланди, Німеччину, Румунію, США, Францію, Швейцарію, Швецію, Японію тощо [6].

Збираючи бібліотеки, подоляни виступали як пасивні споживачі загальнодержавного (європейського) видавничого продукту, але паралельно вони були і його творцями. Найяскравішим показником цього є географія рецензування подільських видань та географія, рецензованих подолянами, книг, що друкувалися в та поза регіоном, адже це свідчить про знайомство подолян із книжковою продукцією Російської імперії та знайомство російського (передусім, українського) суспільства з подільськими працями. Причому привертає увагу оперативність відгуків на нові публікації, які робилися впродовж поточного року, іноді наступного.

Рецензії на подільські видання можна зустріти у багатьох часописах Російської імперії. Чи не першим широкий розголос отримав перший випуск «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета», який мав відгуки на сторінках петербурзького журналу «Древняя и новая Россия», київських – «Университетские известия», газета «Киевлянин» [7]. Петербурзькі журнали «Исторический вестник» [8], «Русская старина» [9], московські – «Русский архив» [10], «Этнографическое обозрение» [11] також вважали за потрібне відгукнутися на значуще подільське видання. Хоча систематичний друк рецензій відбувався на сторінках журналів та збірників, присвячених українській тематиці, що безумовно сприяло формуванню загальноукраїнського простору. Йдеться про «Киевскую старину» [12], «Записки НТШ» [13], «Літературно-науковий вісник» [14], «Чтения исторического общества Нестора-Летописця» [15].

Своєрідним орієнтиром для демонстрації втягнення подолян у загальнодержавний та загальноукраїнський інформаційний простір може бути доробок відомого подільського дослідника Ю. Сіцінського як автора та рецензента. У його творчій спадщині – понад 300 праць, рецензії на які виходили на сторінках вже згадуваних періодичних і продовжуваних видань. Найактивніше він співпрацював як рецензент та оглядач преси з редакцією «Записок НТШ». Серед його доробку рецензії на праці доволі широкої географії друку: подільського [13, 88], волинського [13, 90], київського [13, 40], віленського [13, 76], московського [13, 50], петербурзького [13, 54], володимирського [13, 62]. У поле його зору потрапляли окремі статті із київських «Чтений в Историческом обществе Нестора летописца» [13, 109], «Университетских записок» [13, 117], «Трудов Киевской духовной академии» [13, 221], петербурзьких «Отчетов» и «Известий» Імператорської археологічної комісії [13, 117–119], «Известий 2-го Отделения Императорской Академии наук» [13, 234], «Христианского чтения» [13, 175], московського «Богословского вестника» [13, 188]. Він систематично готував огляди змісту «Епархиальных ведомостей» українських (Подільської, Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Єкатеринославської, Херсонської, Таврійської), білоруських (Гродненської, Могилівської, Полоцької, Мінської), сусідських (Кишинівської, Курської, Воронезької, Холмсько-Варшавської) єпархій, а також релігійних журналів «Богословский вестник», «Странник», «Душеполезное чтение», «Христианское чтение» [13]. За підрахунками подільського дослідника А. Трембіцького, наукова спадщина Ю. Сіцінського охоплює 150 статей-рецензій на 1164 праці з різних видань усієї європейської частини Російської імперії, присвячених археології, історії, релігії, мистецтву, архітектурі, етнографії та фольклору України [16].

Окремої уваги заслуговують подільські польськомовні автори. Наприклад, один з найактивніших дописувачів, знавців місцевої історії Й. Роллє публікувався в «Подольских губернских ведомостях» і «Подольских епархиальных ведомостях», «Киевской старине», житомирській газеті «Волынь», у краківських часописах «Świat» і «Czas», варшавських – «Kłosy», «Biblioteka Warszawska», «Gazeta Warszawska», «Tygodnik ilustrowany», «Tygodnik Powszechny», «Wędrowiec», «Przegląd Polski», «Przegląd Lekarski» і «Tygodnik Lekarski», «Kronika Familna», «Rocznic dla archeologij», «Niwa», торунській – «Gazeta Toruńska», львівських – «Kraj», «Przewodnik naukowy i literaturne». У згаданих періодичних виданнях подані також численні рецензії на праці Й. Роллє й відгуки на його діяльність та творчість [17].

На сторінках подільських часописів друкувалася інформація про видання широкої географії друку, подавалися рецензії на найбільш помітні, з погляду редакцій, книги та часописи Російської імперії. Так, впродовж 1862–1905 рр. у бібліографічному розділі «Подольских епархиальных ведомостей» було розміщено 236 повідомлень, оглядів, рецензій, що представляли галузеву друковану продукцію Києва, Харкова, Одеси, Почаєва, Чернігова, Санкт-Петербурга, Москви, Вільно, Воронежа, Тули, Нижнього Новгороду, Астрахані,

Єкатеринбургу, Парижа, Любліна тощо [18]. Редакція вінницької газети «Юго-Западный край» (1912–1917) у рубриці «Книжкова полиця» систематично подавала інформацію про нові видання та їхню вартість. Так, у березні 1915 р. було повідомлено про 18 нових видань, а у квітні – 23. Хронологічно це були друки 1915 р. Подібна оперативність ще раз підкреслює утягнутість подолян до загальноросійського інформаційного простору, тим більше, що серед рекламованих видань географічно переважали друки Петрограда та Москви.

Про знайомство подолян з європейським інформаційним простором свідчать і науково-допоміжні ретроспективні бібліографічні покажчики, що готувалися місцевими фахівцями. Так, бібліографічний покажчик О. Прусевича щодо медицини та гігієни краю містив 932 назви книг і статей з журналів та газет з 1714 до 1913 рр. [19]. Впродовж 1912–1915 рр. О. Прусевич частинами друкував «Библиографию естествознания Подолии» [20], що охопила 1355 назв книг і статей 1630–1911 рр. видання. Обидві праці містили літературу про Поділля, видану латинською, німецькою, французькою, італійською, польською, російською, українською та іншими мовами у країнах Європи та Російській імперії.

З боку центру також простежувався інтерес до втягнення Подільської губернії в загальнодержавний простір. Приватна ініціатива, комерціалізація видавничої справи Російської імперії (механізація поліграфічного виробництва, створення акціонерних товариств), розвиток книготорговельної мережі, транспортної інфраструктури вели до створення єдиного ринку збуту та прагнення реалізовувати продукцію у всіх регіонах імперії. Бажання ж завоювати нового клієнта змушувало враховувати його смаки, тому на початку XX ст. усвідомлення специфіки українського низового читача призвело, наприклад, до появи української лубочної літератури, яку випускали не тільки українські, а й московські видавці (Т. Губанов, Є. Коновалова та ін.) [21].

Звичайно, продукція крупних видавництв, яка друкувалася великими тиражами, коштувала дешевше, а з розвитком залізниці її доставка стала значно дешевшою. Усі відомства (Міністерство народної освіти, Міністерство фінансів (комітети Піклування про народну тверезість), Найсвятіший Синод), земські органи самоврядування, що опікувалися створенням бібліотечних мереж прагнули зекономити гроші, тому надавали перевагу придбанню книг у гуртових продавців.

Попиту на центральні видання сприяли також державні заходи. Якщо хвиля створення російських публічних бібліотек упродовж 1860-х рр. у регіонах була першою спробою цілеспрямованого поширення російськомовної літератури, то наступні кроки уряду вже виглядали систематичними. У 1880-х рр. усім середнім навчальним закладам рекомендувалося комплектувати бібліотеки за допомогою крупних книговидавничих і книготорговельних фірм. Згодом, у 1890-х рр., з появою «Правил про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» (1890) [22] і каталогів Вченого комітету Міністерства народної освіти у народні бібліотеки та бібліотеки нижчих навчальних закладів допустили 2,5–3 тис. назв, не враховуючи книг духовного відділу [23, 592–594]. Репертуар народних читань як соціального інституту поширення певної інформації в імперії з 1896 р. охоплював всі книги, допущені до учнівських бібліотек нижчих навчальних закладів [23, 595–598]. Соціальні низи Подільської губернії, як і решти, отримували безкоштовний доступ до обмеженого, але спільного для всієї імперії масиву літератури.

Зростання шкільної та бібліотечної мереж, поширення народних читань свідчило про розвиток писемних комунікацій. Одним з показників їх розвитку була кількість грамотних. Попри те, що Подільська губернія мала один з найнижчих показників рівня писемності населення у європейській частині Російської імперії, відносна частина писемних чоловіків значно зросла впродовж другої половини XIX – початку XX ст. з 3 [24, 882] – до 46% [25, 13–14] (рівень жіночої грамотності був набагато нижчим, але також зростав).

Вміння читати та писати як технологія отримання інформації ще не є однозначним свідченням входження у загальнодержавний інформаційний простір. Для його зміцнення та інформування соціальних низів, насамперед селянства, про державне життя уряд з 1881 р. безкоштовно розсилав у кожне волосне правління газету «Сельский вестник», запровадив обов'язкове поширення «урядових книг для народного читання», що видавалися за рахунок державних коштів. Поступове звикання широкого кола населення до преси демонструє кількість примірників спожитих часописів у регіоні. Якщо 1886 р. розповсюджувалося 1615786 прим. легальних періодичних видань [26], 1896 р. – 2602244 [27], 1902 р. – 4024692 [28], то, починаючи з років першої російської революції, спостерігалося значне зростання: 1905 р. – 6125442 [29], 1907 р. – 8205192 [30], 1908 р. – 7728390 [31], 1912 р. – 9907752 [32]. За двадцять шість років у 6,1 рази збільшилися обсяги поширення газет і журналів у регіоні. Здебільшого, це були російськомовні видання. Хоч серед них помітну частку складали київські та одеські часописи, але попри їхню популярність, вони ще не творили загальноукраїнського простору. Тільки після 1905 р. цей процес прискорився, з появою легальних україномовних газет і журналів, поширенням книжкової торгівлі та бібліотечного обслуговування українською книгою. Місцеве суспільство, більшість якого складали селяни, уже відчували потребу в інформації про такі події, як російсько-японська війна, перша російська революція, перша світова війна, що впливали на організацію буденного життя кожного громадянина країни.

Статистика поширення періодичних видань з-за кордону свідчить, що подоляни втягувалися й в загальноєвропейський простір. За 1886–1912 рр. кількість ввезених на територію губернії закордонних часописів зросла з 6860 [26] – до 149616 прим. [32], тобто у 21,8 разів. Пояснити подібну цифру тільки зростанням кількості подолян, обізнаних з іноземними мовами, неможливо. Однак це тема для окремого дослідження.

Упродовж другої половини XIX ст. освічені подоляни, переважно через систему освіти, були втягнуті у загальнодержавний інформаційний простір. Наприкінці століття почалося втягнення до нього соціальних низів регіону. Цей процес здійснювався завдяки поширенню писемності серед населення, створенню інформаційної інфраструктури (організації мережі народних бібліотек з уніфікованими фондами, розвитку книготорговельної мережі, налагодженню передплати та поширенню періодичних видань), поширенню газет та політичних брошур (через втягнення населення у політичну боротьбу). Такими шляхами відбувалося формування загальноукраїнського інформаційного простору, існування якого чітко виявилося вже за доби Української революції (1917–1921).

1. *Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Подольская губерния. – СПб., 1904.*
2. *Гримич М.В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000.*
3. *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в XX ст. – К., 2009.*
4. *Тимошик М.С. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834 – 1999. – К., 1999.*

5. *Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: іст.-бібліогр. дослідж.: в 3 т. – Л., 2001–2003.*
6. *База даних відділу рідкісних і цінних видань // Вінницька ОУНБ ім. К. Тімірязєва: інтранет-ресурси [Електронний ресурс].*
7. *Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1878–1879. – Вып. 2.*
8. *Систематический указатель содержания «Исторического вестника» за 25 лет (1880–1904) / Сост. Б. Городецкий. – СПб., 1908.*
9. *Русская старина: ист. ежемесяч. журн. в 1870–1884 гг. – ТТ. 1–44: систем. роспись содержания. – СПб., 1885.*
10. *Русский архив, издаваемый Петром Бартеневым. 1863–1908: содержание его книжек и предметная роспись с азбуч. указат. – М., 1908.*
11. *Е.Л. Рец. на кн.: Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1890 г. – Каменец-Подольский, 1890 // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 4.*
12. *Палієнко М. «Киевская старина». 1882–1906: хронолог. покажч. змісту журн. – К., 2005.*
13. *Бібліографія Записок Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 1–240. 1892–2000 / Укл. В. Майхер. – Л., 2003.*
14. *Літературно-науковий вістник: покажчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932) / Укл. Б. Ясінський. – К.; Н.-Й., 2000.*
15. *Антонович А. Разбор «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 11.*
16. *Трембіцький А.М. До історії співпраці Євфимія Сіцінського з Павлом Матвієвським (за матеріалам епістолярної спадщини) // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі: Зб. мат. наук. конф. – Дн., 2009.*
17. *Баженова С.Е. Юзеф Антоній Роллє: життя, діяльність, творчість. – Кам'янець-Подільський, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.tovtry.km.ua.*
18. *Сецинский Е.И., Беднаровский С.Л. Указатель «Подольских епархиальных ведомостей» за 1862–1905 годы (за все время издания их). – Каменец-Подольский, 1907.*
19. *Прусевич А. Библиографический указатель по медицине и гигиене Подольской губернии, с 1714 года по 1913 год включительно. – Каменец-Подольский, 1914.*
20. *Прусевич А. Материалы по библиографии Подолии: Статьи и труды по естественным наукам. Вып. 1–3. – Каменец-Подольский, 1912–1915.*
21. *Сьогобочний Г. Лубочная украинская литература // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 4.*
22. *Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними // Циркуляр по управлению Киев. учеб. округом. – 1890. – № 8.*
23. *Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон, 1897. – Т. XX-а (40).*
24. *Военно-статистическй сборник. Россия / Под ред. Н. Обручева. – СПб., 1871.*
25. *Смуток П. Язык цифр в школьном деле // Украинская жизнь. – 1915. – № 2.*
26. *Обзор Подольской губернии за 1886 г. – Каменец-Подольский, 1887.*
27. *Обзор Подольской губернии за 1896 г. – Каменец-Подольский, 1897.*
28. *Обзор Подольской губернии за 1902 г. – Каменец-Подольский, 1903.*
29. *Обзор Подольской губернии за 1905 г. – Каменец-Подольский, 1906.*
30. *Обзор Подольской губернии за 1907 г. – Каменец-Подольский, 1908.*
31. *Почта и телеграф // Памятная книга Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский, 1911.*
32. *Обзор Подольской губернии за 1912 г. – Каменец-Подольский, 1913.*

Karoieva (Solomonova) T.R. The involvement of Podolyan in the national information space as the sign of the local society modernization at the beginning of the XXth century. In the article the gradual involvement of Podolyan, including the peasantry, in the national information space as the sign of the Ukrainian society modernization in the beginning of the XXth century.
Key words: modernization, information space, the Ukrainian society, Podillya

В. В. Тельвак

МОНОГРАФІЧНА ГРУШЕВСЬКІАНА: СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ

У статті здійснено спробу узагальнення широкого спектру монографічної літератури, присвяченої життю та діяльності Михайла Грушевського, котра з'явилася протягом 30-х рр. XX – початку XXI ст.
Ключові слова: *Михайло Грушевський, рецепція, грушевськіана*

Наукові студії, присвячені творчості М. Грушевського мають вже понад столітню традицію і в кількісному плані, за дотепним спостереженням одного з історіографів, наблизилися до ленініани. Втім, за уважнішого погляду, левова частка грушевськознавчих праць мають причинковий, популяризаційний, а то й компілятивний характер. Певним індикатором стану вивчення постаті видатного українця є присвячені йому монографічні студії.

Першими, присвяченими М. Грушевському, монографіями були спроби біографічних нарисів, що з'явилися як реакція на його передчасну смерть в 1934 р. Вони були покликані змалювати велич померлого діяча в усіх аспектах прояву його небуденної натури – як політика, громадського діяча, вченого-гуманітарія та організатора наукової праці. Написані гарячими симпатиками М. Грушевського, нерідко його учнями, вони переслідували популяризаційну мету і творили культ Великого Українця за зразками вже існуючих культів Кобзаря та Каменяра. Втім, якщо останні позиціонувалися в народній пам'яті як співці українства (відповідно – у загальнонаціональному та регіональному масштабі), то М. Грушевський маркувався у першу чергу як найвидатніший учений та політичний діяч новітньої доби, перший президент відродженої України. Водночас почали вимальовуватися й необхідні складові такого культу – героїзм і безкорисливість у відстоюванні національних інтересів, жертовність та широта творчої натури особистості, трагізм фіналу життя тощо. На тлі інформаційної замкненості радянської системи ці елементи зазнавали швидкої міфологізації й набували гіпертрофованого вигляду. Для прикладу, згадаємо одну з перших біографій М. Грушевського, авторства І. Крип'якевича, котра в численних передруках та видозмінах була надзвичайно популярною в XX ст. [1].

Ця «героїчна» традиція грушевськознавчої біографістики на українських землях була згорнута разом з остаточною радянізацією українських земель в 1939 р. і отримала продовження вже після війни за океаном. Ситуація в американських українознавчих осередках не сприяла докладному вивченню спадщини М. Грушевського, позаяк більшість емігрантів були ідейними опонентами голови Центральної Ради, котрі завзято вправлялися в пошуку все нових закидів на його адресу. Тут промовистим прикладом є відома стаття О. Пріцака, що з'явилася в столітній ювілей М. Грушевського і містила чи не найбільш повну колекцію жалів симпатиків гетьманської та націоналістичної ідеологій [2]. Зрозуміло, що така гіперкритична постава також не сприяла перетіканню полеміки в академічне русло і фактично була дзеркальним протиставленням «героїчних» студій.

Згаданий столітній ювілей М. Грушевського активізував увагу до його спадщини в колах еміграційних істориків, частина яких, на чолі з О. Оглоблиним та

Л. Винаром, започаткували системні студії та запропонували назву нової історичної субдисципліни – грушевськознавство, друкованою трибуною якого став журнал «Український історик». З цього кола вийшли перші біографії М. Грушевського на американському континенті, що в цілком «героїчному» ключі презентували читачам велич його особистості [3]. Втім, накопичений протягом тривалого часу співробітниками «Українського історика» різноплановий джерельний матеріал уможливив написання перших цілком критичних монографій, присвячених автору «Історії України-Руси». Тут насамперед слід згадати першу англомовну біографію авторства Т. Приймака, що з'явилася наприкінці 80-х років [4].

Здобуття Україною незалежності у вирішальний спосіб вплинуло на грушевськознавчі студії. За останні два десятиліття видатний історик був поза конкуренцією серед інших українських діячів тієї доби щодо кількості опублікованого джерельного матеріалу стосовно його життя і творчості. Згадаємо хоча б кілька багатотомних видань: перевидання «Історії України-Руси» та «Історії української літератури», «Всесвітньої історії», серію «Епістолярні джерела грушевськознавства» (5 томів), «Щоденники», «Спомини», численні тематичні збірки архівного матеріалу, врешті, перші 12 томів зібрання творів у п'ятдесяти томах. Все це, звісно, уможливило більш докладний і багатоаспектний, аніж у попередні періоди, аналіз поодиноких сторінок творчої біографії М. Грушевського та появу ґрунтовних її нарисів.

Найбільшу кількість монографій на сьогодні присвячено вивченню історіографічної спадщини М. Грушевського. Серед них кілька праць присвячено аналізу історіософських і методологічних поглядів ученого. Тут, у хронологічному порядку згадаємо книги В. Масненка, де в компаративному ключі на тлі розвитку української науки кінця XIX – першої третини XX ст. представлено історіографічні ідеї М. Грушевського [5; 6]. Про теоретико-методологічні підстави історичних поглядів ученого до вибуху Першої світової війни писав В. Тельвак [7]. Соціально-філософські та філософсько-історичні погляди М. Грушевського у футурологічному аспекті дослідив В. Будз [8]. Психобіографічному виміру простору історіописання М. Грушевського кілька праць присвятив В. Ващенко [9; 10]. Історіографічні погляди М. Грушевського у своїй книзі реконструювали Вікторія та Віталій Тельваки [11]. Історико-релігієзнавчу концепцію вченого реконструювали О. та Л. Кондратики [12]. Проблему рецепції творчої спадщини М. Грушевського в історичній думці його доби дослідив Віталій Тельвак. Цілісному аналізу історіографічної спадщини М. Грушевського присвячено декілька монографій авторства В. Гоцуляка [13; 14].

Далеко менше спеціальних монографічних студій має проблема політичної складової світогляду та діяльності М. Грушевського. Причиною цього передусім є поразка Визвольних змагань, що нерідко ставилося на карб як особисто вченому, так і його послідовникам. Втім, і з цієї ділянки маємо декілька монографічних опрацювань. Цілісно політичну доктрину вченого в контексті суспільно-політичного життя на українських землях зламу XIX–XX ст. спробував реконструювати О. Копиленко ще на зорі української незалежності [15]. Кілька ґрунтовних студій має проблема федералізму М. Грушевського. Її аналізу присвячені книги Г. Корольова, в котрих вдало, як на нашу думку, в широкому контексті еволюції української суспільно-політичної думки осмислюється ця складна проблема світогляду видатного вченого [16].

Доволі повно сучасні дослідники опрацювали найбільш помітні науково-організаційні проекти М. Грушевського. Про діяльність вченого на форумі НТШ маємо книгу Л. Винара [17]. Львівська історична школа стала предметом спеціальної уваги В. Педича [18]. Маємо й узагальнюючу студію про науково-організаційну працю історика в Українському науковому товаристві [19]. Декілька книг присвячено реконструкції науково-організаційної праці вченого на терені ВУАН [20]. Київська історична школа М. Грушевського стала предметом аналізу О. Юркової [21].

Авторами монографій про М. Грушевського дедалі частіше стають представники й інших галузей знань, що розробляють позаісторіографічні аспекти його спадщини – педагоги, літературознавці, бібліографи. Ці книги є зазвичай адаптованими варіантами кандидатських дисертацій. Наприклад, маємо кілька спроб реконструкції теоретичних основ виховання у працях М. Грушевського [22].

З життєпису М. Грушевського на сьогодні найбільш докладно – на монографічному рівні – висвітлений радянський період його діяльності. Завдяки монографії Р. Пирога [23] ми доволі докладно поінформовані про особливості життя вченого в його останнє десятиліття. Важливий аспект взаємин видатного вченого з радянською репресивною машиною в останні роки його життя у двох книгах проаналізували В. Пристайко й Ю. Шаповал [24; 25]. Відзначимо, що жоден іншій період біографії вченого не має стількох монографічних студій.

Величезна кількість аналітичних і першоджерельних праць уможливили написання перших цілісних біографій М. Грушевського. На переконання багатьох фахівців, найбільш вдалою спробою тут виступає, видана на американському континенті, книга С. Плохія, що реконструює інтелектуальну біографію автора «Історії України-Руси» на тлі його доби. Життєвий і науковий шлях видатного історика автор розглянув у контексті поразки та розпаду всеросійського історичного наративу і постання національної версії українського історіописання [26].

Низку узагальнюючих біографій М. Грушевського в популяризаційному ключі запропонували читачеві І. Верба й Ю. Шаповал [27], Р. Пиріг [28], В. Тельвак [29], Д. Яневський [30] та ін. У названих книгах узагальнено історіографічний досвід попередніх поколінь грушевськознавців, а творчість видатного вченого відтворено відповідно до головних періодів його життя. Відзначимо, що М. Грушевський – єдиний з українських інтелектуалів, хто має біохроніку життя та діяльності (укладена В. Верстюком і Р. Пирогом [31]).

Декілька слів варто сказати про розквітлу останніми роками літературну та публіцистичну грушевськіану – появу значної кількості біографій вченого, що на тому чи іншому джерельному рівні відтворюють його життєпис. В цих книгах, відповідно до обраних авторами героїчного чи критичного інтерпретативного ключів, відбувається селекція фактів біографії вченого, з метою змалювати відповідне наративне полотно. Яскравим прикладом «героїчної» популяризації життєпису М. Грушевського в літературі є талановито написаний роман Ю. Хорунжого [32]. В добрій публіцистичній манері реконструйовано московські періоди життя вченого В. Мельниченком [33; 34]. Відверто критиканським і брутальним підходом до інтерпретації фактів та подій біографії М. Грушевського позначена книга І. Мельниченка [35].

Якщо монографічна грушевськіана в українській науці виглядає в цілому респектабельно, то цього неможна сказати стосовно інших національних шкіл. Хоча, з огляду на тісну пов'язаність життя та творчості

М. Грушевського з історією наших найближчих сусідів, слід було очікувати більшого зацікавлення спадщиною найвидатнішого українського історика з боку росіян, поляків, чехів. У цьому аспекті взагалі можемо відзначити певну парадоксальну ситуацію – в першій третині XX ст. європейська історіографія значно більше цікавилася М. Грушевським, аніж наші сучасники.

В цій ситуації відрадним явищем стала книга Л. Адамського, який уперше запропонував польському читачеві цілісне опрацювання біографії М. Грушевського, з особливим акцентом на польські сюжети в його житті та творчості [36]. Щоправда повноцінною біографією книгу Л. Адамського можна назвати лише з певним застереженням, адже періоди життя українського вченого, не позначені рефлексією польського інтелектуального чи суспільно-політичного життя, автор збуває надзвичайно коротко, нерідко в енциклопедичному стилі (так, цілому радянському десятиліттю відведено заледве десять сторінок). Від книги Л. Адамського зацікавлений читач очікував зваженого й коректного аналізу, поставлених у вступі, проблем, що уможливив значний часовий період, котрий відділяє нас від польсько-українських суперечок початку минулого століття. Натомість цілковито дистанціюватися від спадщини польських інтелектуалів столітньої давності автору, на нашу думку, не вдалося. В монографії ми фактично отримуємо стилістично модернізовану каталогізацію закидів на адресу українського вченого, висловлених представниками різноманітних ідеологічних та історіографічних течій початку XX ст. Замість того, щоб спробувати пояснити логіку протистояння та критично з'ясувати мотивацію вчинків протилежних сторін, Л. Адамський цілковито солідаризується зі своїми попередниками. Доводячи самозрозумілу національну заангажованість дій М. Грушевського, він практично не бачить її в польській стороні. Більше того «націоналісту М. Грушевському» протиставляє «вільних від націоналізму представників польської інтелігенції», на жаль, не називаючи жодного імені. Отже, замість пояснити минулі події, Л. Адамський сам стає активним учасником понад столітніх польсько-українських суперечок, за будь-яку ціну доводячи рацію польської сторони. Внаслідок цього книга, створена на солідному джерельному та історіографічному матеріалі, написана з почуттям гумору і добрим стилем, значно втрачає свою цінність в очах хоч трішки ознайомленого з біографією М. Грушевського читача. Натомість у широкому польському читацькому середовищі утверджує, поширюваний Ф. Равітою-Гавронським, стереотипний образ М. Грушевського як новітнього гайдамаки.

Підсумовуючи монографічну грушевськіану вкажемо, що за роки незалежності опубліковано понад три десятка книг про М. Грушевського. Кілька десятків титулів нараховують науково-популярні, літературні та публіцистичні нариси, а також різноманітні дидактичні видання. Для української історіографії це цілковитий рекорд. З інших українських учених-гуманітаріїв такій популярності може дорівнятися лише І. Франко. Тож, за такої кількісної значущості та якісної різноманітності, присвячених М. Грушевському, монографій чого потребує сучасний читач? Насамперед є потреба узгодити існуючі різнопланові наративи та врівноважити їх провідні сюжети, з огляду на внутрішню логіку життєвого шляху вченого. По-друге, монографічного опрацювання потребує низка малознаних досі сторінок і проблем біографії вченого. Тут, передусім, слід згадати найбільш плідне у науковому плані львівське двадцятиліття, що рясніє подієвими лакунами. Так, нам досі нічого докладно не відомо про перебування М. Грушевського в Парижі 1903 р., куди він був запрошений читати лекції з історії України в Російську вищу школу суспільних наук. Натомість ця поїздка дозволила вченому налагодити контакти в інтелектуальних колах Британії, Франції та Німеччини, що мали помітне значення для його подальшої долі. Також виголошений лекційний курс дав поштовх М. Грушевському та його однодумцям звернути увагу на популяризацію історіографічних ідей автора «Історії України-Руси» іншими мовами. Безпосереднім наслідком цього було російське видання «Нарису історії українського народу» та німецький переклад першого тому головної праці вченого. Хоч підготовлені франкомовний і англомовний переклади так і не побачили світ, через фінансові неузгодженості з видавцями. Серед проблем слід згадати й те, що докладнішої розробки потребують сюжети щодо взаємин М. Грушевського з його польськими колегами [37]. По-третє, очевидною є потреба модернізації методологічного арсеналу грушевськознавства, відходу від описовості та мікрографізму, коли віднайдення біографічних нюансів стає самоціллю. Зрештою, українська наука досі не спромоглася на повноцінну академічну біографію свого заслуженого працівника.

1. *Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935.*
2. *Пріцак О. У століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів. – Нью-Йорк, 1966. – № 5–7.*
3. *Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерти. – [Мюнхен], 1985.*
4. *Prymak T. Mykhailo Hrushevsky and politics of national culture. – Toronto, 1983.*
5. *Масненко В.В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х рр. – К.; Черкаси, 2000.*
6. *Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.; Черкаси, 2001.*
7. *Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002.*
8. *Будз В.П. Соціально-філософські погляди М. Грушевського: футурологічний аспект. – Івано-Франківськ, 2003.*
9. *Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Д., 2002.*
10. *Ващенко В.В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. – Д., 2007.*
11. *Тельвак В., Тельвак В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. – К., 2005.*
12. *Кондратик Л.Й., Кондратик О.В. Михайло Грушевський: проблеми суті, функціональності та витоків релігії. – Луцьк, 1998.*
13. *Гоцуляк В.В. Гортаючи сторінки... Думки про «Історію України-Руси» Михайла Грушевського і українську історіографію 80-х рр. XIX – початку XX ст. – Черкаси, 1996.*
14. *Гоцуляк В.В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби. – Черкаси, 1996.*
15. *Копиленко О.Л. «Українська ідея» М.С. Грушевського: історія та сучасність. – К., 1991.*
16. *Корольов Г.О. Федералізм Михайла Грушевського кінця XIX – початку XX ст.: спроба реконструкції. – К., 2007.*
17. *Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. – Нью-Йорк; Дрогобич; Львів, 2006.*
18. *Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894–1914 рр.). – Івано-Франківськ, 1997.*
19. *Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство: 1907–1921 рр. – К., 1998.*
20. *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993.*

21. Юркова О. Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999.
22. Веремчук А.П. Теоретичні основи виховання у працях М.С. Грушевського. – Рівне, 1998.
23. Пиріг Р.Я. Життя М.С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993.
24. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996.
25. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999.
26. Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto; Buffulo; London, 2005.
27. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005.
28. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський. – К., 2007.
29. Новацький Р., Тельвак В. Михайло Грушевський на тлі доби. Перша частина. – Дрогобич; Opole, 2008.
30. Яневський Д.Б. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. – Х., 2010.
31. Верстюк В., Пиріг Р. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996.
32. Хорунжий Ю.М. Вірую: Роман. – К., 2001.
33. Мельниченко В. Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55». – М., 2005.
34. Мельниченко В. Прапор України на Арбаті. – М., 2004.
35. Мельниченко И. Исторический портрет в сине-желтом интерьере. – К., 2004.
36. Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. – Warszawa, 2011.
37. Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996.

Telvak V.V. Monographic Hrushevskiana: Attempt to Summarize. The attempt to summarize the wide range of monographic literature dedicated to Mychajlo Hrushevski's life and activity, that appeared during 30-th years of the XX – the beginning of the XXI centuries has been made in the article.
Key words: Mychajlo Hrushevski, reception, Hrushevskiana

В. В. Масненко

КОНСЕРВАТИВНА ПАРАДИГМА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ: ВІЗІЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО*

Проаналізовано консервативну концепцію українського націогенезу В. Липинського. Її основоположними пунктами були визначальна роль держави та еліти у цьому процесі, заперечення початкової демократичної фази становлення національних спільнот, особлива вага ідеалізму та релігійної свідомості, громадянського усвідомлення її політично-територіальної основи, визначальне націотворче значення консервативних елементів.
Ключові слова: *націотворення, В. Липинський, консервативна парадигма націогенезу, національна свідомість, українська нація*

Модерне націотворення XIX – початку XX ст. потребувало адекватного наукового чи, принаймні, науковоподібного, пояснення та, що важливіше, конструювання національних процесів. У межах такого осмислення досить виразно окреслилося три інтелектуальні парадигми: консервативна, ліберальна та націократична. Лінія розмежування між ними проходила у визначенні пріоритету етнодержавницької складової, яка вважалася вихідним пунктом для розгортання процесу націогенезу: держава, особа або етнос (нація). В осмисленні українського випадку націотворення, як відомо, не бракувало народницьких – ліберальних, або націократичних концепцій. Однак як продемонстрував соціальний досвід (особливо під час визвольних змагань 1917–1921 рр.), у більшості випадків вони виявилися неспроможними на продуктивне моделювання націогенезу. Не таким поширеним на той час було консервативне бачення перспектив творення української модерної нації. Хоч менший суспільний інтерес зовсім не означав, що такі концепції менш продуктивні. Навпаки, консервативний дискурс виявився доволі спроможним до адекватного відображення модерного націотворення.

В межах запропонованої розвідки спробуємо довести правомірність цієї тези, на прикладі аналізу націологічної концепції В. Липинського. Погляди цього консервативного мислителя на творення нації вже неодноразово були предметом студіювання українських дослідників. Різні аспекти проблеми розглядалися у працях І. Лисяка-Рудницького [1], О. Майбороди [2], І. Кресіної [3], К. Галушка [4, 159–161], Ю. Вільчинського [5], І. Каневської [6], В. Масненка [7–8] та ін.

В. Липинському належить осібне місце в осмисленні загальних теоретичних проблем націотворення (націогенезу), з особливою увагою саме до українського випадку. Його, значною мірою, піонерна роль показова, з огляду на те, що він не тільки запропонував оригінальну наукову інтерпретацію цього явища, але й своєю науковою та політичною діяльністю впливав на розвиток національної свідомості сучасного йому українського суспільства. Що характерно, цей вплив був усвідомлений самим мислителем, тобто, здійснювався ним ціленаправлено. Проте, така екзистенційна присутність в історичному потоці не заважала В. Липинському доволі адекватно оцінювати минуле та сучасне суспільне життя. Варто враховувати, що його концепція не мала вузького націознавчого спрямування. Хоч нація в її обсязі й займає визначальне місце, вона не лишається поодиноким предметом студіювання, а, радше, – вихідним пунктом для найширших історичних, соціологічних, політологічних досліджень, результати яких, зрештою, виходять у площину реальної політики та певних моделей державно-політичного життя.

Передовсім, треба визнати помітну еволюцію наукового дискурсу дослідника щодо застосування поняття «нація». Цілком можна погодитися з висновком Л. Біласа, що цей термін став переважати щойно після Першої світової війни і вже домінував у дослідженнях 1920-х рр. [9, XLIV–XLV]. Отже, В. Липинський доволі оперативно відреагував на нові явища суспільного буття й долучився до гурту тих українських науковців (О. Бочковський, В. Старосольський та ін.), які започаткували вітчизняний напрям націологічних досліджень. Останні щойно стверджувалися в європейській науковій практиці.

Далі варто звернути увагу на те, що концепція нації В. Липинського мала виразний елітарно-державницький характер. Замість теорії «плебейської нації» М. Драгоманова, він запропонував концепцію «аристократичної нації» (це при тому, що В. Липинський досить високо цінував теоретичну спадщину останнього). Поняття Нації (у більшості випадків подається з великої літери) як органічна цілість, що постає у межах Держави, В. Липинським протиставлялося поняттю «нації» (варіант: місцеві «нації», «екстериторіальні нації», «дейнецько-опришківська нація») – втіленню містечкової етнічної, партійної чи релігійної обмеженості (партикулярності). У «Листах до братів-хліборобів» мислитель певним чином ототожнював поняття Нації з поняттям Держави. Він наголошував: «Нація для нас – це всі мешканці нашої Землі і всі громадяне даної держави, а не "пролєтаріат" і не мова, віра, племя» [10, XIII]. Наведене по суті етатистське розуміння нації, не варто сприймати у буквальному смислі, тобто, розглядати націю як кінцевий продукт держави (як це пропонує розуміти, зокрема Ю. Вільчинський – «через державу до нації» (спочатку буває держава, а потім нація)) [5, 96]. Насправді більш відповідну думку запропонував

О. Майборода, який цілком слушно зауважив, що з'ясована В. Липинським, взаємозалежність між нацією та громадянством передбачає умовою появи нації не обов'язково вже створену державу, а хоча б прагнення до неї, тобто, те, що сам він називав «національними аспіраціями» [2]. Зрештою, В. Липинський вважав за можливе називати нацією продукт складного взаємовідношення держави і громадянства [10, 387]. Таку ситуацію мислитель пояснював тим, що «Нація – це, перш за все, єдність духова, культурно-історична. Значить для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території в одній власній Державі. Нація – єдність духова – родиться завжди від Держави – єдності територіально-політичної – а не навпаки» [11, 65].

Одночасно нація для В. Липинського – й суто психологічна категорія: «В основі поняття нації, – вважав мислитель, – лежить містичне ядро. Скільки-б ми прикмет нації – як мова, культура, література, територія, раса і т. д. – не вичисляли і не аналізували все в кінці кінців дійдемо до того чогось невідомого, до того, що прийнято звати "душею" нації» [10, 83]. При цьому, він погоджувався з переважаючою думкою більшості науковців, що довести факт існування нації раціоналістичними методами неможливо. Виходячи з такого визначення нації, зростає значення національної свідомості. Крім того, В. Липинський по суті пропонував екзистенціональне розуміння нації. Нація для нього – своєрідний живий організм, який народжується, визріває, розвивається і, зрештою, гине: «Нації, як вчить історія, не вічні, вони мають свій початок, період довгого або короткого життя, і свою смерть» [10, 209]. І ще таке: «Але нації, так як і люде, умірають. Одні живуть довше, другі коротше, в залежності од їх громадянської моралі, од їх гігієни національного життя» [10, 229]. Такий підхід підсилювався психологічно-антропологічним трактуванням: «Українська Нація не поза нами, а в нас самих. Вона твориться повсякчасно творчою працею кожного з нас» [10, 115]. Для становлення національної спільноти важливу роль відігравала спільна рефлексія емоційно забарвлених екзистенційно важливих моментів буття. Мислитель переконував свого читача у тому, що «Нації творяться перемогами, або нещастями психологічно спільними для всіх членів одного національного колєктиву» [10, 16].

Можна погодитися з думкою О. Майбороди щодо еволюції націологічної концепції В. Липинського, яку він виявив шляхом аналізу розуміння останнім поняття «нації» в окремих частинах «Листів до братів-хліборобів», написаних різного часу. Звертається увага, що у більш ранній, – другій – частині праці присутня перевага етнологічного розуміння соціального субстрату, якому належить стати нацією. На користь такої оцінки наводиться наступний вислів В. Лининського: «Ми маємо надзвичайно здібну, сильну, здорову народню масу з окремою мовою, окремою своєрідною культурою, масу, що компактно живе на точно означеній території. Маємо, отже, основні *статичні елементи* нації, які в теорії завжди можуть служити підставою для бажання перетворити їх в *елементи динамічні*: для сформування з нашої несвідомої етнографічної маси свідомої та зорганізованої державної нації (курсив наш. – В. М.)» [10, 68]. Зауважимо, що для В. Липинського обов'язковою передумовою націотворення була й культурна спільність. Справді, він вважав: «Без культури нема нації, без традиції нема культури. Без обєднуючої спільної традиції і спільної культури не може істнувати група людей, біля якої має об'єднатися і зорґанізуватися нація» [10, 70].

На доповнення до цих статичних елементів нації (в основному етнічного походження), В. Липинський поступово почав формулювати обриси політичної громадянської складової нації, які, на його переконання, є продуктом «історичного процесу соціяльного життя даного колективу». На ці думки також звертав увагу О. Майборода, тому дозволимо навести їх і собі. Для розуміння поняття нації як окремого, індивідуального, живого, життєздатного, з покоління в покоління переходячого твору людського співжиття В. Липинським було запропоновано наступну формулу: «Нація єсть формацією не тільки взагалі історії, а історичного наростання і розвитку серед певного етнічно-відмінного колективу іменно конструктивних, а не деструктивних, іменно організуючих а не руйнуйчих політичних вартостей» [10, 129]. І далі: «Доки такий людський колектив фізично існує і доки він на підставі оцієї вродженої йому зовнішньої подібности, на яку складається звичайно розговірна мова, спільна територія, зближений фізичний тип, характер і т. д., розвиває в собі свої власні індивідуальні обєднуючі і орґанізуючі політичні вартости – доти істнує, живе і розвивається нація» [10, 130].

Звертає на себе увагу та обставина, що В. Липинський досить виразно демонстрував розуміння альтернативності та ситуативності процесу націотворення. На його переконання, наявність «об'єктивних даних», – вказаних вище статичних елементів нації, – не забезпечували автоматичного успішного завершення «національного проекту». Він писав: «Хоч матеріальний розвиток України війшов тепер у таку стадію, що наша етнографічна маса мусить бути зорганізована в модерну европейську націю, але чи зорганізується вона в націю українську чи в націю російську, а почасти в націю польську – це залежить тільки від індивідуальної моральної вартості тих груп, що у нас ці відмінні національні ідеолоґії ширять» [10, 18]. Отже, йому не був притаманний теологічний погляд на націогенез, у тому числі й на український

У післяреволюційний період В. Липинський рішуче відкидав німецьке та французьке розуміння нації (точніше «хаотичну мішанину німецького і французького (в додаток ще в поганих польських та російських переробках)») як цілком непридатні для української ситуації. Пояснювалось таке несприйняття специфікою українського націогенезу. Німецьке розуміння нації, обперте на племінних підставах, на концепції спільного расового походження та зведенні поняття нації до «факту природничого», в українських умовах виглядало, на думку мислителя, або абсурдом, або «політичним шарлатанством». В. Липинський тут же принагідно зазначав, що в часи своєї молодості сам притримувався концепції М. Грушевського, обпертої на «німецькій національній ідеології» (подібне зізнання підтверджує еволюцію його націологічної концепції). Французьке розуміння нації, основане на «вільному самоозначуванні», на перенесенні нації до сфери «свободи сумління», або «ідеологічного факту» в українській ситуації обернулося б анархією та перемогою «самоозначення візантійсько-православно-всеросійського або римсько-католицько-польського». Натомість він вважав прийнятним розуміння нації, наближене до англійського. Українська нація для нього виглядала так: «Українським єсть і повинно бути все, що осіло (а не кочує!) на нашій землі і що тим самим стало частиною України, без огляду на його племінне чи культурне походження, на його "расову" чи "ідеологічну" генеалогію» [12, 53]. Таке розуміння нації як «факту політичного», з поширенням відповідної національної свідомості, може мати наслідком об'єднання різних частин України в одну національну – політичну й духову – цілість.

У післяреволюційний період також спостерігається посилення модерністського складника в націологіч-

ній концепції В. Липинського. Так, в листі до С. Шелухіна (10.09.1922 р.) він вказує на хибне положення нашої історіографії, «яко би держави і нації творить сам народ» [13, 133]. Далі йшлося про міграцію вказаних ідей і реалізацію їх через завоювання. На схильність В. Липинського до конструктивістського сприйняття нації вказує й К. Галушко. На думку останнього, найбільш явно ідея «спроектованої нації» відчувається у його праці «Покликання варягів чи організація хліборобів?» [4, 161].

Ідеалістично-реалістичний спосіб мислення автора (за його визначенням) дозволяв уникати теоретичного детермінізму в дослідженні реальних процесів виникнення нації, реального націогенезу. Нація у такий системі координат поставала у «формі неоднородного і змінливого сполучення духових та матеріяльних, і активних та пасивних сил – сполучення, *яке може жити, але може і умерти*» (курсив наш. – В. М.)» [10, 358]. У такій ситуації зростає вага суб'єктивного чинника, передусім, вільного вибору людей: «Бо коли у людей на Україні не буде суб'єктивного хотіння оцю свою націю творити, то ніякі об'єктивні, наукові закони нам стати нацією не поможуть» [10, 116].

Мислитель постійно наголошував на такій важливій передумові становлення модерних націй, як поширення ідеалізму, духовних, релігійних цінностей. У «Листах до братів-хліборобів» містилося таке застереження (по суті певний духовний імператив): «Коли відродження нації відбувається без національного ідеалізму, без любови до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу, того романтичного захоплення образом нової волі й незалежності нації, що йшло в парі з відродженням усіх европейських народів, то в наслідок того з самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст. Остається тільки форма – мертва шкарлупина без зерна» [10, 15]. У листі до редакції львівської газети «Діло» – «"Нова Зоря" і ідеологія гетьманців» (9.07.1929 р.) – він звертав увагу українського громадянства на те, «щоб стати зрілою, державною нацією, необхідний державницький ідеалізм, опертий на релігії, на церкві, на вірі живій» [14, 444].

Консерватизм концепції В. Липинського посилювався його постійною увагою до проблеми національної еліти, провідної верстви у процесі творення нації. За образним висловом мислителя, роль дрожів, «на яких пасивне етноґрафічне тісто того колєктиву росте і перетворюється в активну націю», відіграють «Божії люде» нації – «національна аристократія». Це поняття він застосовував «для означення тієї групи найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманичами нації» [10, 131].

Він був переконаний, що «ніколи і нігде пасивні маси своїм числом ні одної нації ні держави не сотворили». Для українського випадку винятково важливе значення мав хліборобський клас. Тому в «Листах до братів-хліборобів» він так підсумував вагу цієї верстви: «Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу, тобто сотворити Українську Державу й Українську Націю» [10, 72]. У листі до редакції «Богословія» (17.12.1925 р.) В. Липинський також наголошував, «що без лицарських консервативних сил і без традиції, яку ці сили бережуть та репрезентують, не може бути ні нації, ні національної Держави» [14, 218]. Звідси випливало досить своєрідне розуміння ним суті української справи, яке чітко відрізняло його позицію від переважаючого народницького бачення: «Українство по природі своїй єсть рухом верхів: активних елєментів, прибуваючих з Заходу і активних елєментів, що виділяються з народніх мас та до перших прилучаються. Яко таке воно єсть рухом аристократичним: хотінням провідної верстви, а не народніх мас» [10, XXIV].

Водночас мислитель постійно наголошував на потребі єдності національної еліти. Так, у листі до О. Андрієвського (3.08.1927 р.) він застерігав: «Нація, в якій верхи не мають почуття солідарності, не єсть нацією і не може мати держави» [14, 169]. Одним же з найпоказовіших маркерів консервативного бачення націотворення було те, що він категорично не погоджувався з тезою В. Старосольського, буцім поява модерної нації пов'язана з народженням сучасної демократії [10, 245–247]. У листі до М. Гехтера (16.09.1922 р.) В. Липинський писав, що оцінює як утопію ідеал демократії – українську народну республіку, «а демократичний метод організації нації, опертий на цій утопії, вважаю для нації нашої надзвичайно шкідливим» [14, 294]. Остання теза у «Листах до братів-хліборобів» отримала досить образне пояснення, коли мислитель порівнює націю з військовою колоною, яка під проводом новітньої демократії марширує «до світла, добра й поступу». При цьому рівняння в ній буде здійснюватися на «найтемніших і найзлобніших», оскільки у противному разі останні одразу скинуть провідників. Звідси короткою формулою політичної рівноваги нації, зорганізованої демократичними методами, є «компроміс між золотом і злобою та темнотою» [10, 22].

Дослідник належав до тих істориків, які не вважали націю утворенням лише модерного часу. У своїх історичних екскурсах щодо європейських, азіатських та американських націй, В. Липинський відшукував їхнє виникнення з початком органічного державного життя. Динаміка (ґенеза по-сучасному) нації передбачала існування різних її стадій: народність – нація в стадії нерозвиненій, примітивні нації, охлократичний та демократичний періоди існування нації і, нарешті, ідеальний варіант – класократично-монархічний період існування нації. У листі до С. Шелухіна він писав про націю «в потенції», яка ще не стала нацією фактичною, державною [13, 138]. За розгляду динаміки української нації, дослідник виділяв кілька етапів: руську націю за Княжо-Варяжської, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської діб та нову українську націю за доби Б. Хмельницького.

Важливою складовою національної концепції В. Липинського є також розрізнення «нації пануючої» та «нації поневоленої». Показово, що вони відрізняються якісно, а не тільки фактом свого політичного статусу. Перші, тобто, пануючі, мають вищу громадську мораль і організованість, а спираючись на останні, вони забезпечують власне панування. Проте, у цьому немає жорсткої природної детермінованості. Ситуація залежить від національної еліти: «Нація дотепер поневолена, з хвилиною появи серед неї матеріяльно сильної, добре зорґанізованої та морально авторітетної національної аристократії, може стати нацією пануючою і навпаки» [10, 199]. В. Липинський також виділяє «нації поневолені» та «нації недержавні». Різниця між ними полягає у тому, що перші вже мають всі елементи потрібні для будови держави і відбудовують її відразу, з ослабленням чужоземного натиску, а останнім ще бракує сил для цього [10, 419].

Переходячи до розгляду національної свідомості в концепції В. Липинського, перш за все, слід виділити особливу увагу до її територіально-політичної форми.

Саме вона вповні відповідає його уявленням про природу нації. В рецепції мислителя: «Патріотизм – свідомість своєї території, а не сама територія – лежить в основі буття і могутності держав» [10, 375]. Ця основоположна формула сприймалася істориком як необхідна передумова виникнення органічної нації. Оглядаючи історичне минуле України, він приходить до невтішного висновку, що наші предки, за винятком одиниць, не мали свідомості своєї території [10, 376–377]. Подібна ситуація мала фатальні наслідки насамперед у сфері політичній, державотворчій: «Серед людей, які творили на Україні державу, не було українського патріотизму, тобто свідомости своєї української території» [10, 388]. Відповідно, для виправлення цієї історичної аномалії, В. Липинський пропонував практично безальтернативний вихід: «З територіяльної – політичної і патріотичної – форми національної свідомости може вирости Українська Держава і Українська Нація» [10, 417].

У загальних контурах національної свідомості дослідник виділяв її окремі складові. До них слід віднести і «правну свідомість», в основі якої лежить моральний авторитет національної аристократії [10, 190]. Цей аспект він розглядає в межах широкого явища політичної структури нації. Далі досить суттєвими для творіння нації є перемоги або нещастя, психологічно спільні для всіх членів одного національного колективу [10, 16]. У ширшому вимірі йдеться про обов'язковий компонент національної свідомості – історичну пам'ять. Вона сприймалася В. Ліпинським через призму континуїтету зі славетними предками, починаючи з творців Київської Русі: «Від наших батьків нас відділити не можна» [10, 31]. Історична «збірна пам'ять, власна традиція» як збереження досвіду політичного життя є складовою частиною політичної культури нації. Головними ознаками слабкої пам'яті нації є при цьому малий розвиток рідної історії, брак історичних легенд, брак пошани до предків, великий нахил до денаціоналізації й що найсуттєвіше – слабкість консерватизму [10, 353]. Останнє випливає з «неусвідомлення місцевим українським громадянством свого власного історичного досвіду». Реальністю є своєрідний дисконтинуїтет у розвиткові історичної пам'яті української нації між різними періодами її існування. Так, досвід і традицію козаччини «треба було століттями одшукувати по архівам» [10, 444]. Регіональні відмінності у розвитку національної свідомості він пояснював станом консервативних елементів, наприклад, зауважуючи «брак на Наддніпрянщині тих основних для буття нації консервативних підстав, які вже єсть в Галичині» [14, 180]. Зрештою, всі складові національної свідомості, за В. Липинським, мають концентруватися в цілості, що «вже свідомо бореться за своє існування, за свій розвиток, за здійснення свого вже усвідомленого спільного національного хотіння» [10, 129].

Суттєвим здобутком В. Липинського щодо осмислення сутності національної свідомості було виокремлення в ній ірраціонального та раціонального рівнів. Несвідоме, містичне, ірраціональне виявляється на рівні вродженого інстинкту, у вигляді «ірраціональної волі бути собою» [10, 84]. Історик констатував той факт, що всі великі історичні європейські нації «перейшли через фазу персоніфікації вродженого їм містичного ірраціонального почуття нації в образі так само містичного, так само ірраціонального по своєму походженню монархічного державного ладу» [10, 86]. І далі, вже стосовно української ситуації: «Ця наша національна свідомість, в своїй містичній ірраціональній суті не гірша і не инша від національної свідомости всякої иншої великої европейської нації» [10, 88]. Джерело такого вияву свідомості, за образним висловом В. Липинського, слід шукати у «своїй крові». Принаймні про власний досвід він писав так: «Щасливий я, що з кровю предків одідичив вроджений, інстинктовний нахил до українства – до боротьби за свою владу на своїй Землі. І тішуся врешті, що свідомости української не треба мені було черпати з книжок, доходити до неї шляхом раціоналістичним» [10, XXIX]. Свідомий, раціоналістичний рівень виявляється ж у царині політичного життя, в політичній умілості й організації: «Ми свідомо хочемо здійснити наше спільне українське підсвідоме національно-державницьке хотіння» [10, 84].

Окремої розмови заслуговує питання про творців та носіїв національної свідомості. Однією із засадничих тез В. Липинського була ідея про особливу роль аристократії – провідної верстви у формуванні національної свідомості. Він спеціально наголошував: «Коли попередні аристократії національної свідомости пасивним масам не дали, то охлократія цієї свідомості не витворює ніколи» [10, 279]. В історичних працях стосовно Хмельниччини він детально аналізував свідомість шляхти, спеціально наголошуючи, що «головно національною свідомістю... можна пояснити собі участь тієї палкішої частини шляхти в козацько-народному повстанні» [15, 95]. Причому саме «старшина повстанча», разом з Гетьманом, «свідомо й виразно прямувала до повного національного й державного унезалежненя України» [16, 55].

Водночас дослідника хвилювали проблеми поширення національної свідомості в широких народних масах, особливо у новітній час. Щодо сучасного йому рівня національної свідомості українців, оцінка В. Липинського виглядає досить амбівалентною, навіть з певною скептичною тональністю. Хоча, можливо, подібний підхід викликаний полемічною загостреністю його післяреволюційних писань. З одного боку, дослідник визнавав зростання національної свідомості під час війни та революції [10, 450]. Особливо його тішила «стихійна національна свідомість мас», яка виявилась під час надання влади П. Скоропадському. Подібна персоніфікація національних змагань, на його думку, була «фактом усвідомлення собі нашої національної душі в тій формі, в якій ми поки що в стані її собі усвідомити» [10, 88]. Хоча, з іншого боку, він вважав непродуктивним поширювати «український націоналізм серед мас, які ще навіть поняття про націю не мають» [10, XVII]. Зокрема, оцінюючи перебіг і наслідки політики українізації в УСРР, В. Липинський висловлював сумнів, «щоб народні маси... мали стільки почуття національної честі і гордости, щоб вимагати від більшовицької влади виживання їхньої, національної української мови» [10, 446]. У підсумку, мислитель прийшов до висновку, що національна свідомість мусить радикально змінитися – матеріалістична програма в ній повинна уступити місце соціальному і національному ідеалізмові [12, 52].

В цілому ж В. Липинським була сформульована оригінальна консервативна концепція націогенезу, основоположними пунктами якої були: визначальна роль Держави та еліти у цьому процесі, заперечення початкової демократичної фази становлення національних спільнот, особлива вага ідеалізму та релігійної свідомості, громадянського усвідомлення, її політично-територіальної основи, визначальне націотворче значення консервативних елементів. Фактично він запропонував проект модерної європейської нації як цілісної сис-

теми активної соціально-станової корпорації під патронатом держави. У межах націологічної концепції серйозна увага зверталася на становлення національної свідомості як вихідного пункту в творенні нації. Відтак, є всі підстави вести мову щодо еволюції націологічних поглядів В. Липинського у напрямі від прімордіалізму до конструктивізму (модернізму), хоч при цьому незмінними лишалися консервативні підвалини його націознавчого мислення.

* *Стаття написана на основі доповіді, виголошеної на конференції «Консерватизм у Центрально-східній Європі: історія, політика, ідеологія», яка відбулася у Кракові (травень 2009 р.). Публікується вперше.*

1. *Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2.*
2. *Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5.*
3. *Кресіна І. Концепція української політичної нації у науковій спадщині В. Липинського // В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення: Мат. Міжн. конф. – Луцьк, 2007.*
4. *Галушко К.Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». – К., 2002.*
5. *Вільчинський Ю. В'ячеслав Липинський – до української нації через українську державу // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. / За ред. Я. Пеленського. – К.; Філадельфія, 1994.*
6. *Каневська І. Порівняльний аналіз концепцій В. Липинського та О. Бочковського // В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці...*
7. *Масненко В.В. Проблема нації та національної свідомості у науковій теорії В'ячеслава Липинського // Другі Яковлівські читання: Мат. наук. конф. пам'яті А. Яковліва (1872–1955). – Черкаси, 2002.*
8. *Масненко В.В. Націологічна концепція В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 2010.*
9. *Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Історична секція. – Т. 3. – Філадельфія, 1991.*
10. *Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. – Т. 6. – Кн. 1. – К., Філадельфія, 1995.*
11. *Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 року // Сучасність. – 1992. – № 6.*
12. *Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995.*
13. *Липинський В. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, П. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996.*
14. *Листування В. Липинського / Ред. Я. Пеленський та ін. – Т. 1. – К., 2003.*
15. *Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. Історична секція. – Т. 2. – Філадельфія, 1980.*
16. *Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Твори. Історична секція. – Т. 3. – Філадельфія, 1991.*

Masnenko V.V. The conservative paradigm of the Ukrainian nationgenesis: vision by Vjyacheslav Lypynski. In the article has been analysed the conservative conception of the Ukrainian nationgenesis by V. Lypynski. The fundamental principles of the conception were the determinant role of the state and elite in this process, the denial of the initial democratic phase of the national communities formation, the special meaning of idealism and religious consciousness, civil perception her politically-territorial elements, principal creation of the nation value of conservative elements.

Key words: creation of the nation, V. Lypynski, conservative paradigm of nationgenesis, national consciousness, Ukrainian nation

Л. П. Шваб

ГЕНЕЗА КОНЦЕПЦІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Автор статті стверджує, що тоталітаризм витворений реальністю XX ст. Весь понятійний апарат, таким чином, сформований новітньою науковою думкою. У пошуках генези концепції тоталітаризму автор заглиблюється в історію класичної політичної думки, яка у пошуках «рецептів» стабільності влади називала елементи, характерні для тоталітаризму XX ст., з різницею в тому, що тоталітаризм сприймався як форма насильства меншості над більшістю, а не як об'єктивна реальність.

***Ключові слова**: тоталітаризм, соціалізм, держава*

Важко відразу дати визначення поняття тоталітаризм. Воно багатоваріантне, піддатливе для різних маніпуляцій та демагогічних надуживань. Чимало народів мають досвід тоталітаризму, коли фанатизм, грубість, жорстокість і пиха однієї особи прирікає життя чоловіків і жінок на безкінечний відчай, терпіння, страх і деструкцію. Без означення цього явища, розуміння його природи ми (тепер уже самі) створюємо небезпеку його повторення. Метою цього дослідження є з'ясування генези концепції тоталітаризму в світовій науковій думці.

Поняття тоталітаризм вперше вжив Дж. Джентилє (1875–1944) – італійський філософ, засновник теорії «актуального ідеалізму», теоретик італійського фашизму, 1934 р. у праці «Походження й доктрина фашизму» («Origini e doktrina del fascismo») (1929). За століття до нього французький соціолог А. де Токвіль (1805–1859) шукав пояснень природи тоталітаризму, пишучи 1831 р.: «Гадаю, що рід утисків, які загрожують демократичним народам, не будуть мати нічого спільного з тим, що було раніше.... Я не можу підібрати слово, яке б точно виразило природу цього гніту: як я сам розумію поняття «деспотизм» і «тиранія» уже нічого не пояснюють. Це нове явище, тому його потрібно хоча б ідентифікувати, якщо ми не можемо його назвати» [1, 496].

Від часу виникнення поняття тоталітаризм, сформувалися два напрями пояснення його генези. Частина теоретиків – К. Поппер, Дж. Хейз, С. Нойманн, Р. Нісбет – шукають витоки тоталітаризму в стародавній політичній думці. Натомість більшість вважає, що тоталітаризм є явищем XX ст., а отже, пояснення йому слід шукати в межах сучасної термінології (Дж. Сарторі, Г. Арендт, З. Бжезинський, Ц. Фрідріх, К. Лоувенштайн, Е. Канетті та ін.).

К. Лоувенштайн зокрема писав: «Ми не можемо вживати жодних старих окреслень автократії як тоталітарних, концепція держави – суспільства рідко вживалась у світській термінології, а влада й піддані так глибоко вжилися в традицію, що не вимагали ані ідеологічного обґрунтування, ані примусу» [2, 59–60]. І все ж не слід нехтувати аргументами класичної політичної думки. Те, що нині ми називаємо «стабільністю влади» (і, що пов'язуємо із сучасним описом тоталітаризму), з'явилося ще в Платона як роздуми над умовами для забезпечення стабільності влади. Він вважав, що для цього необхідний: а) стислий класовий поділ, що означає ізоляцію влади, до якої належать пастори та пастирські пси, від людського стада; б) ототожнення долі держави з долею панівного класу; підпорядкування всіх винятково його інтересам та його єдності; цю єдність забезпечують суворі правила виховання й освіти панівного керівного класу, а також суворий контроль та усуспільнення інтересів його членів.

З цих основних елементів виснуємо похідні: в) клас, що здійснює уравління, має монополію на військову освіту, право носіння зброї й право всебічної освіти; клас, що управляє, не може здійснювати будь-якої

економічної діяльності, йому категорично заборонено заробляти собі на життя; г) в лоні керівного класу здійснюється постійна й сувора цензура за будь-якою інтелектуальною активністю та постійна пропаганда, яка має на меті вироблення та єднання помислів; забороняється впровадження будь-яких інновацій у вихованні, законотворчості та релігії; д) самодостатність держави; держава повинна прагнути до економічної автократії; у протилежному разі керівний клас або буде залежати від класу купців або стане ним; перший прихильник такої альтернативи підкупить владу, інший порушить її єдність, а отже, стабільність держави [3, 108–109].

Відтак, маємо справу з кількома елементами, що характеризують тоталітаризм як витвір сучасних політичних систем: панування одного класу – керівного, за формулою: що добре для нього, – добре для держави; цензурування інтелектуальної діяльності з тим, що з лона суспільства усуватимуться ті, хто шкодить суспільству або є потенційними злочинцями; запровадження пропаганди, яка забезпечує «однодумність» суспільства.

Зауважмо, в ідеальній платонівській державі йдеться не просто про заперечення індивідуалізму, вираженого відомим висловлюванням: «Частина існує для цілості, а не цілість для частини» чи «ти створений для всіх, а не всі для тебе» на користь холізму чи колективізму, а про непередбачуваність чи непевність, закладену в природі людської думки. «Людські істоти підозрюються у здатності мислити, і на це не можна не зважати, оскільки людська здатність мислити передбачає здатність змінювати погляди» [4, 463].

Загроза для керівного класу, що виникає зі «здатності людини мислити», як гадає Платон, може бути змінімалізована у превентивний спосіб: «Жодна держава не чинить погано, доки вона сильна; держава може чинити насилля не тільки щодо власних громадян, якщо це зміцнить її, але й щодо інших держав, якщо це не послабить її саму» [3, 130]. Моральний релятивізм, у якому держава, а не людина визначає, що добре, а що погано, в підсумку призводить до діянь проти громадян, до фізичного чи психічного насилля над ними (в ім'я добра держави, а отже, спільного добра). «Найважливішим є те, – пише Платон, – щоб ніхто, ніколи не залишався поза управлінням, чоловік чи жінка, щоб не звикли чинити по своєму, ані у важливих справах, ані у розвагах. Під час війни й у мирний час їх очі (громадян) повинні бути повернуті до призначеного над ними, вони повинні підпорядковуватися йому в найдрібніших справах й виконувати всі його накази: рушати, навчатися, мити, споживати їжу, зриватися вночі тощо... Одне слово, всі повинні звикнутися з тим, що ніхто не може чинити по своєму, ніхто не повинен вміти чинити по своєму, а лише разом з усіма» [5]. Заперечення спонтанних та добровільних діянь громадян, на користь спільних ініціатив, було характерним для бачення ідеальної держави Платона, так само як для фактичних й практичних втілень тоталітарних режимів XX ст.

Елементи ідеологічних основ функціонування держави, у яких насилля є категорією справедливості, можна помітити в натуралістичній філософії Т. Ґоббса (1588–1679) – англійського філософа-матеріаліста, засновника англійського емпіризму й асоціанізму (коли «чуттєвість втрачає свої фарби й перетворюється в абстрактну чуттєвість геометра»). Тіло держави, на думку Т. Ґоббса, постає зі страху й поклоніння перед егоїстичними бажаннями індивіда (Homo homini lupus est – Людина людині вовк), з'єднуючись з розсудливістю, утворює права й обов'язки. Т. Ґоббс був прихильником обмеження свободи людини («кожна держава так сильно обмежує свободу громадян, що про неї може згадуватися тільки у вузький проміжок часу») [6; 7, 194]. Право на страх і розсуд є мірилом добра і зла, постає разом із державою, на чолі якої стоїть монарх, котрий дбає про державний механізм. Монарх є єдиним інтерпретаром цих прав [6; 7, 194].

Державі як найвищій вартості повинна підпорядковуватися суспільна активність і зовнішня – праця, відпочинок тощо, і внутрішня – її можна окреслити як власну ініціативу (етичні вподобання, релігійні погляди тощо). «Приватно особа може вірити у що хоче, але без відповідної санкції держави ця віра є тільки забобоном. З цього слідує, що думка у якого Бога вірити, яку визнавати релігію й у яких формах, належить суверенові» [6]. Роздуми Т. Ґоббса про обмеження права поширювалися на політичні партії. Кожна з них не могла діяти, якщо не вторувала ідеології держави.

До цих пір ми говорили, що політична думка й практика мали досвід обмеження активності громадян. В. Вудель вдало зауважив, що натуралістична думка Т. Ґоббса рухається далі: «Держава повинна контролювати кількість громадян, їй належить проводити демографічну й популяційну політику.., а отже, сфера статевого життя підконтрольна державі» [7, 206]. Подібні дефініції Т. Ґоббса тривалий час були лише теоретичною утопією, аж поки в Китайській Народній Республіці держава не втрутилася в регулювання права на дітонародження своїх громадян. Що ж, ми є свідками того, як думка випереджає реальність.

Значення примусу й страху для ефективного функціонування держави походить від спостереження за крайніми виявами егоїзму, коли людина для заспокоєння власних потреб здатна вчиняти конфлікти з іншими людьми. Якщо так, то «без контролю держави немає власної релігії, етики, моралі; так само як немає власності, урядування й урядів. Без контролю держави (меча держави) не існують будь-які домовленості між громадянами» [7, 204]. Т. Ґоббс пропонує не що інше, як зміну природи страху, тобто, страху не перед завчасною смертю, заподіяну іншою людиною, а страху перед мечем держави, що карає, без огляду на форми і принципи.

У дефініціях Ж.-Ж. Руссо (1712–1772) держава постала як противага людській природі, основною ознакою якої є природна (гаратована фактом самого народження) рівність. Найвище людське право – рівності – скасувала приватна власність й розшарування між людьми – поділ на бідних і багатих. Боротьба за рівність так виснажила особистість, що вона передала право захисту її життя та власності державі, уклавши з нею договір. Так постала держава. Відтоді, свобода особистості обмежена правом участі в колективному правлінні (система репрезентації, як уважав Руссо) давала більше влади окремим людям, аніж їй належало від природи) й обов'язком підпорядковуватися державі. Отже, головною метою держави є «ресоціалізація» особи (чи, підперте інституційним примусом, «навернення»), що слід розуміти як безоглядне підпорядкування громадського життя державному [8, 167–189]. У поглядах Ж.-Ж. Руссо на природу, роль суспільства і держави існує багато відмінностей від ґоббсових. Інші теоретичні припущення навряд чи можна було б мотивувати одночасно теоріями цих двох філософів. Проте, у застосуванні пояснення генези поняття тоталітаризму цілком виправдані.

Прогалину (часову й теоретичну), що відділяє платонівську філософію й сучасні форми тоталітаризму заповнює філософія Г. Гегеля (1770–1831), який, між іншим, відомий тим, що, на закид про неузгодженість його астрономічної теорії з фактами, відповідав: «Тим

гірше для природи». Нас цікавить та частина роздумів Г. Гегеля, в якій він доводить вищість держави над суспільством та особою. Скористаймося цитатами з його творів: «Держава є Божою ідеєю на землі... Ми повинні прихилятися перед тим, що є Божим на землі... Державу слід розуміти як організм... Держава знає, що робить... Те, що існує реально – вічне... Держава існує сама для себе. Держава є справжнім моральним життям» [9, 279–379]. Висловлювання Г. Гегеля є прямою вказівкою на те, що держава є чимось суттєвішим, ніж людина. Вона є моральним авторитетом, який займає найвищий щабель суспільного розвитку.

Отже, систематизуємо ідеї Гегеля: а) держава є втіленням Духа народу (чи раси); один обраний народ призначений для панування над іншим; б) держава як природній противник усіх інших держав стверджується у війні з ними; в) держава звільнена від будь-яких моральних зобов'язань; єдиним суддею держави є її історичний успіх; людина знаходить своє призначення лише в колективі; пропаганда не завжди може бути правдивою; г) війна молодих народів проти старих є «етичним» принципом; війна, доля і слава – найвищі чесноти держави; д) державою керує «творчий потенціал Великої Особистості»; є) ідеал життя героя супротивний життю звичайного буржуа у його сірій екзистенції.

Знівелювання особистих інтересів, на користь колективних, є основою філософії К. Маркса (1818–1883). Його теорія розвитку суспільства на «суто економічних засадах визнана у XIX ст. за суто політичну». У «До критики політичної економії» (1859) К. Маркс наполягав на значенні економіки у людській діяльності [10, 6]. На його думку, внутрішня гармонія суспільства виникає лише тоді, коли власність на засоби виробництва належить робітничому класові. Дослівно читаємо таке: «Отже, капітал не індивідуальна, а суспільна сила. Таким чином, якщо капітал буде перетворений на колективну власність, що належить усім членам суспільства, то це не буде перетворенням особистої власності на суспільну. Зміниться лише суспільний характер власності. Вона втратить класовий характер» [11, 120–121,127]. «Молодий гегельянець» (так називав Маркса Р. Арон) вбачав у соціалізмі єдино можливий тип суспільно-економічних стосунків [11, 134–137]. «Соціалізм» як поняття, що протистоїть індивідуалізмові, вжив, можливо, вперше П. Лєру. 1834 р. в «Revue Encyclopedique» вийшла стаття «Індивідуалізм і соціалізм» («De l'individualisme et du socialisme»), де міститься це поняття. Почесне місце в його доктрині займали суспільні інтереси, які «панують над інтересами особи», котра, в ім'я безкласового суспільства, підкоряється волі «асоціації індивідів»: «Коли в ході розвитку зникнуть класові відмінності і все виробництво зосередиться в руках асоціації індивідів, тоді публічна влада втратить свій політичний характер. Політична влада у власному розумінні слова – це організоване насильство одного класу для придушення іншого. Якщо пролетаріат у боротьбі проти буржуазії неодмінно об'єднується в клас, якщо шляхом революції він перетворює себе на панівний клас і як такий силою скасовує старі виробничі відносини, то, разом із цими виробничими відносинами, він знищує умови існування класової протилежності, знищує класи взагалі, а тим самим і своє власне панування як класу. На місце старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх» – писав К. Маркс у «Маніфесті комуністичної партії» [11, 126–127].

Марксизм, з його місією усуспільнення «суспільної сили з політичною»; засудження будь-яких стосунків, що уярмлюють людину чи вводять її у релігійну оману; знесення поділу між «всіма й визискувачами» (у тому числі жінки: «Історія соціалізму є історією зміни й розвитку родини. На зміну патріархальній родині прийде родина, що базується на материнському праві. В соціалізмі жінка буде остаточно звільнена та, відповідно, суспільство буде орієнтоване на потреби жінки, а не чоловіка» [11, 123–124]), використали в ідеологічній доктрині більшовики. Марксизм слід оцінювати не тільки з погляду припущень його теоретика, але й з позиції наслідків, навіть якщо вони суперечать цілям теорії. Знаємо, що 1917 р. не всі більшовики погоджувалися з тим, що усуспільнення засобів виробництва й обмеження політичних свобод є метою соціалізму, з одного боку. З іншого – важко собі уявити усунення класових антагонізмів й дуалізм суспільства й держави без абсолютної влади, без чогось, що називається диктатурою пролетаріату. У який спосіб «мільйони людей праці» (тобто, пролетаріат) можуть здійснювати диктатуру? Відкидаючи всі відомі демократичному суспільству управлінські методи (наприклад, поступові реформи, розділення політичної та економічної сфер діяльності тощо), марксизм цілковито підпорядковує всіх єдиній партії й навіть одній людині.

Всі елементи теорій, про які йшлося вище, містять ознаки тоталітаризму, пережитого рядом держав у XX ст., зокрема й Україною. У рефлексіях Платона, Ґоббса, Руссо, Гегеля, Маркса так чи інакше мовилося про примат держави над суспільством й особою; уніфікацію й з'єднання того, що є державним, з тим, що є суспільним; заборону спонтанної активності особи, відмова їй в індивідуальному вираженні; пропаганду державної ідеології, із застосуванням терору й страху до тих, хто відмовляється визнати зверхність колективного інтересу над особистим, а отже, є ворогом держави. З'єднання цих елементів, з відповідними (сприятливими) економічними, суспільними, психологічними умовами, цілком могло розвинутися в одну з форм тоталітаризму XX ст. – нацизм, сталінізм чи кімерсенізм.

1. *Токвиль А. Демократия в Америке / Пер. с фр. – М., 1992.*
2. *Loewenstein K. Political Power and the Governmental Process. – Chicago, 1957.*
3. *Popper K.R. Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie. – Warszawa, 1993. – T. 1.*
4. *Аренд Г. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К., 2005.*
5. *Платон. Законы: Книга 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://philosophy.ru/library/plato.*
6. *Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://philosophy.ru/library/hobbes.*
7. *Wudel W. Filozofia strachu i nadziei. Teoria społeczna Tomasa Hobbesa. – Warszawa, 1971.*
8. *Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. – К., 2001.*
9. *Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем. – М., 1990.*
10. *Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1959. – Т. 13.*
11. *Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. – М., 1985. – Т. 1.*

Shvab L.P. The genesis of the totalitarianism conception. The author contends that totalitarianism created by the reality of the XX century. The entire conceptual appartus is formed by the modern scientific thought. In search of the totalitarianism concept genesis the author deepens into the history of classical political thought, that as the recipe of the auhority stability called the elements characteristic for the totalitarianism of the twentieth century, with the difference that totalitarianism was seen as thea form of the minority violence over the majority but not as the objective reality.

Key words: totalitarianism, socialism, the state

А. О. Овчаренко

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ УСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ПОЛІТИЦІ

У статті висвітлені деякі теоретичні основи усної взаємодії в політиці. На основі проведеного аналізу, стверджується, що метою ораторського мистецтва є передача інформації та мотивація людей до дій. Досвідчені оратори можуть керувати емоційним станом своїх слухачів і використовувати це для досягнення певних цілей. Тому приділяти увагу до побудови тексту для політичних діячів слід уважніше, щоб у виборців створювалось позитивне враження щодо здібностей кандидата виконувати посадові функції і готовність підтримати його на виборах.

Ключові слова: *лідер, публічна промова, оратор, ораторське мистецтво, ритор*

На сучасному етапі розвитку суспільства особливого значення набуває проблема усної взаємодії в умовах передвиборчої компанії, що безумовно робить вплив на ефективність соціальної адаптації.

Популярність політичного лідера є мірою його переваги в електораті відносно інших. За умови, якщо було її швидке зростання, то таким буде й її спад. Однак лідерам з грамотним PR притаманна закономірність: періоду «публічної смерті» передує плато стабілізації популярності.

Кожний політик насамперед є оратором, який займає певну позицію та відстоює її в словесних диспутах, створює власною мовною діяльністю певний образ, що має бути переконливим для партнерів у спілкуванні. В політичній риториці важливе кожне вчасно сказане слово. Однак, як відомо, в політиці також потрібні хвилини мовчання, які необхідні для ефективності чергової мовної дії, тактичного ходу. Завдання справжнього політика-оратора – здатність вчасно говорити та мовчати, вміння будувати та використовувати власні думки та слова, формувати через стиль мовлення стиль життя.

До вивчення феномену усної взаємодії неодноразово зверталися такі дослідники, як І. Дубов, Т. Кузнєцова, Н. Кохтєв, А. Леонтьєв, П. Сопер та ін. Однак, на нашу думку, визначення його місця і ролі в сучасному політичному процесі потребує подальшого поглиблення. З огляду на все це, метою статті є аналіз теоретичних основ усної взаємодії в політиці.

Політичні тексти, особливо у формі політичних промов, існують з часів зародження явища держави та політиків чи державних діячів як її керманичів. Перші промови політичного характеру з'явилися у Стародавній Греції, з розвитком політики та ораторського мистецтва, хоча їх основою можна вважати промови та заклики, які в додержавний період виголошувалися вождями та старійшинами перед племенем, з метою отримання прихильності чи підтримки останнього, а також мобілізації сили цих протодержавних утворень перед вирішальними битвами чи важливими подіями соціально-побутового рівня.

На ранніх стадіях формування культури майстерне володіння мовою вважали соціальною цінністю. Так, головною передумовою прогресу античного красномовства була свобода в обговоренні народом актуальних питань суспільного життя. Саме цей різновид роботи зі словом став основою для багатьох галузей словесної майстерності та літературного мистецтва. Вчителі красномовства видавали чимало посібників під назвою «Риторика». З античного часу існує і розрізнення трьох основних різновидів красномовства (урочисте, судове, дорадче).

У своїх працях філософи та оратори античності та середньовіччя характеризували слово як диво культури. Наприклад у Стародавній Греції мистецтво промов перетворювалось на мистецтво для інтелектуалів. Оратори того часу високо цінувались у суспільстві, що змушувало їх вдосконалювати навички та перетворювати кожну промову на витвір мистецтва [1]. Політичні промови та «спічрайтинг» як мистецтво їх створення, з історичним плином часу еволюціонували, отримуючи від кожної історичної епохи нові риси та характеристики.

У Стародавньому Римі протиставляли поняття «оратор» і «ритор». Так, для римлян оратор – це громадський діяч, державний муж, що володіє красномовством як засобом політичної діяльності. Ритор – це знавець теорії красномовства, правил мовної майстерності. Він володіє ними і може їх викладати, але не вступає в політичні суперечки щодо долі держави. Відомий оратор Цицерон охоче навчав красномовству та розмірковував про слова в діалогах ораторської майстерності. На його думку, найкращий оратор – той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження [2].

Засоби переконання залежать від особистості оратора. Для їх ефективності важливими є його політичний і життєвий світогляди, моральний досвід, авторитет. Ритори з особливою ретельністю виділяли цінність виразності, що здатна зацікавити аудиторію незалежно від предметного змісту мовлення. Імпровізація, напружена емоційність, безпосередність особистого контакту оратора з публікою по-іншому структурують його діяльність та впливають на зміст тексту.

Обов'язковою передумовою політичного успіху оратора було залучення історичних відомостей, документів, використання прийомів художньої мови, що формувало доказовість виступу (відомі випадки з залученням історіографії та поезії). Однак красномовство, хоча і продовжувало взаємодіяти з художньою літературою, історіографією, літературою, все ж відокремлювалось від них через політичну діяльність. Згодом, красномовство з характеристики мови трансформувалось у професію, незамінне від античності до сьогодення знаряддя суспільно-політичного впливу й авторитету. Адже тільки за допомогою переконливої публічної промови, можна об'єднати та згуртувати різні групи, донести до широкого загалу і кожного суб'єкта необхідну думку, повести за собою.

Отже, окреслюючи передумови становлення ораторського мистецтва можна побачити, що в античності та середньовіччі ставлення до риторики, ораторського мистецтва політичних діячів, написання промов мало неабияке значення. Красномовство набувало популярності здавен та продовжується і в наш час. Тому політологи та інші дослідники з цікавістю розробляють наукову літературу щодо політичного лідерства, іміджу тощо.

Політичний лідер повинен відповідати певному іміджу: доцільно, переконливо, влучно і культурно висловлюватись, контролювати емоції, не робити помилок у фактах та інформації. Промова має вирізнятись загальною ерудованістю, підготовкою та здатністю триматися перед широким загалом, відео та фотокамерами. У всьому світі політики, державні діячі вдаються до послуг спічрайтерів – фахівців, які володіють майстерністю формулювання речень, а також використовують широкий спектр прийомів у написанні влучної промови для публічного виступу політика. Офіційно спічрайтерів називають референтами. У деяких президентів, політичних діячів формується справжня команда спічрайтерів. Окрім написання промови, ними задається і тон спілкування з різними верствами населення.

Практика виступів у політиці висвітлює тенденцію використання для промов політиків думок інших, більш компетентних у цій справі, людей. Інакше кажучи, за політиків промови пишуть інші люди. Для цієї мети можновладці оточують себе особами, які можуть підказати, висловити почуття, тактовно та філігранно звернутися до людини вищого чину або виступити перед натовпом. Для виголошення промови політику потрібно лише внести правки, підлаштувати її текст промови під себе.

Політичні тексти – це відображення соціально-політичної реальності. Вони безпосередньо стосуються подій і діючих осіб цієї реальності. Виходячи з психолінгвістичної моделі масової комунікації, комунікативний акт, що розглядається під кутом зору його спрямованості на той чи інший заздалегідь запланований ефект, є психологічним впливом [3]. В умовах політичного вибору, текст являє собою символічну модель дійсності, наповнюється інформаційним змістом. Текстові матеріали використовуються з метою впливу на електоральну активність виборців.

Промова повинна мати логіку у викладі думок. Неприпустимо робити довгі паузи, згадуючи певне поняття чи термін або ж підбирати потрібні слова. Паузи повинні бути короткими, задля того, щоб слухач зміг усвідомити щойно отриману інформацію та відреагувати певним чином [4, 27–30]. Політичні діячі рідко виголошують свої промови експромтом для того, щоб передати важливу інформацію, яка стосується їхньої передвиборчої кампанії. Адже найдрібніша неточність може призвести до непорозумінь і навіть дипломатичних конфліктів.

Отже, якщо передбачається тривалий за часом виступ, ораторові необхідно добре засвоїти, систематизувати матеріал майбутнього виступу. Помічниками в цьому можуть стати тези – короткий, стислий план виступу, можливо з певним фактичним матеріалом (цифрами та цитатами). Тези не читають суцільним текстом, їх прийнято іноді дивитись та брати за основу для розгорненої думки. Оратор-політик з досвідом заздалегідь готується до свого виступу, подаючи матеріал в контексті конкретної ситуації для конкретної аудиторії. За таких обставин лаконічні нотатки (тези, план, цитати, статистика) доречні.

Текст з промовою має бути непомітним під час виступу, промовець до нього має звертатись мимохідь, інакше створюється враження, що він не вміє майстерно виступати перед аудиторію і тому не зможе надовго зацікавити слухачів. Під час читання промови складається враження несміливості чи скутості оратора. Натомість імпровізація може створити ефект, ніби промовець легко маніпулює словами і, таким чином, сформувати недовіру до них; завчений текст інколи теж спричиняє ефект, протилежний бажаному результату. Адже політичний діяч, який відтворюватиме завчений текст, забувши одне слово, може зірвати промову. Слухач сприймає інформацію, яка подається конкретно, без допомоги зайвих рухів, міміки та жестів. Як правило, успіху досягають промовці, які можуть поєднати елементи різних типів промов. Це залежить насамперед від того, якою є мета виступу і якою за характером є аудиторія. Задля уникнення суперечностей, сказаного в промові та дійсністю, під час її написання доцільно уважно та серйозно ставитись до тексту, продумувати та враховувати особливості опонента.

Політичним діячам слід володіти красномовством. Якщо політик має досить виграшні зовнішні дані, смак і людську чарівність, манеру виступати публічно рівно, спокійно, вимовляючи кожне слово чітко та зрозуміло, то, вислухавши такого промовця, забуваєш про предмет розмови. В пам'яті залишається, скоріше, образ загалом – посмішка, гарний костюм, уважний погляд, що також є важливим для отримання довірливих відносин із співрозмовником [5, 25–33].

Отже, приділяти увагу до побудови тексту для політичних діячів слід уважніше, прискіпливіше. Писати і озвучувати його слід таким чином, щоб у виборців створювалось позитивне враження щодо здібностей кандидата виконувати посадові функції і готовність підтримати його на виборах.

1. *Ораторы Греции. – М., 1985.*
2. *Кузнецова Т.И., Стрельникова И.П. Ораторское искусство в Древнем Риме. – М., 1976.*
3. *Леонтьев А. Психологические проблемы массовой коммуникации. – М., 1975.*
4. *Сопер П. Основы искусства речи. – М., 1995.*
5. *Дубов И.Г., Пантелеев С.Р. Восприятие личности политического деятеля // Психологический журнал. – 1992. – № 6.*
6. *Кохтев Н.Н. Риторика. – М., 1994.*

Ovcharenko A.O. Some theoretical foundations of the verbal interaction in politics. In the article some theoretical foundations of verbal interaction in politics are described. On the basis of the conducted analysis the author contends that the purpose of the public speaking art is to deliver the information and to motivate the people to actions. Experienced speakers can manage the emotional state of their listeners and use it to achieve certain aims. So it's very important for politician to pay the attention to the construction of the text in order to give voters the positive impression about the candidate's skill to fullfil his duty and create the readiness to support him in the elections.

Key words: politician, leader, political leader, psychological impact, public speech, orator, public speaking

В. В. Гоцуляк

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. І ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Аналізується стан історичних знань в Україні другої половини XVIII ст. Особливу увагу приділено світлодайному характеру філософської думки Г. Сковороди.
Ключові слова: *історичні знання, українська історична думка, українська історіографія, Г. Сковорода*

Новітні перетворення у суспільстві та способі мислення вимагають глибшого розуміння минулого стану історичних знань, зокрема періоду, коли з'явилася велична постать, яка на довгі роки стала для українців зразком філософського мислення. Такою постаттю є Г. Сковорода (1722–1794) – видатний український філософ і поет. Актуальність звернення до його творчості посилюється ще й доцільністю осмислення стану історичної науки у другій половині XVIII ст. Як відомо, ця доба характеризується зміною напрямів і впливів на стан духовного життя українського суспільства. Вони посилюються також й завдяки діяльності Г. Сковороди, як виразника ідей гуманізму і просвітництва. Одночасно історичне письменство також набуло наукових форм щодо дослідження минулого України [1, 174]. З огляду на це, метою статті є аналіз надбань історіографії та стану історичних знань другої половини XVIII ст. та вплив на них спадщини Г. Сковороди.

Спадщина Г. Сковороди привертає увагу багатьох дослідників. Серед учених, які займалися вивченням творчості мислителя, вагомий внесок належить Д. Багалію, М. Петрову, Д. Чижевському, П. Попову, Л. Махновцю та ін. Існували спроби проаналізувати існуючу на той час дореволюційну, вітчизняну і зарубіжну літературу, присвячену Г. Сковороді [2, 3–20]. Проте, означена вище проблема дотепер у такій постановці не розглядалася. Хоча за умов сучасної незалежної України опубліковано чимало робіт, присвячених життю, історичним умовам, формуванню світогляду, філософії, суспільно-політичним і просвітницьким поглядам мислителя. Не раз увагу науковців приковував широкий спектр таких проблем, як творчість Г. Сковороди в історико-філософському контексті; філософсько-світоглядні аспекти його творчості; педагогічна спадщина Г. Сковороди; його творчість у контексті української і світової літератури; дослідження спадщини Г. Сковороди в діаспорі і за рубежем тощо. На 2002 р. бібліографічний покажчик сковородинознавства сягнув 2203 позиції [3, 30]. До цього списку варто додати навчальну літературу як для шкіл, так і для вузів. Не оминула своєю увагою творчість Г. Сковороди й історіографічна думка, у тому числі дидактична. Серед авторів навчальних видань варто назвати підручник М. Марченка, у якому, хоча й з позиції пануючої в середині 1950-х рр. методології, спостерігається намагання об'єктивно дослідити внесок Г. Сковороди у розвиток історико-філософської думки [4, 45–46]. Новітніми підходами, пов'язаними з усуненням ідеологічної залежності минулої методологічної традиції, відрізняються нариси щодо видатного філософа у курсі лекцій Я. Калакури [5, 135–136] та посібника з української історіографії, авторства І. Колесник [1, 151–154].

У сучасних підручниках з історіографії стверджується про те, що витоки української історичної думки сягають дохристиянських часів, коли у свідомості праукраїнців побутували найпростіші, нерідко примітивні уявлення у вигляді міфів, легенд, переказів, інших жанрів усної творчості, запам'ятовування подій і фактів, їх усної передачі [5, 36]. Водночас перший період української історичної думки вони, і зокрема Я. Калакура, пов'язують з княжою та добою Литовської держави. На його переконання, тогочасні мислителі та літописці не тільки зафіксували яскраві сторінки усної історії, але й в хронологічній послідовності виклали найважливіші історичні події. Прикметно, що літописці були обізнані з античною історичною думкою, а русько-візантійські політичні, культурні та духовні зв'язки сприяли поширенню на теренах України-Руси еллінської історіографічної традиції [5, 36].

Вчений переконаний, що винятково важливу роль у формуванні суспільної історичної свідомості відіграло християнство, яке принесло нові духовні цінності бачення світу, людського життя, поділу історичного процесу на дохристиянські та християнські часи (нову та стару ери). Подальші судження сягають усвідомлення значення формування української народності утвердження української ідентичності, що також стимулювало розвиток знань про минуле українців, їхню самобутність і відмінність. Характерною рисою зазначених історіографічних сюжетів є визнання потужного впливу західноєвропейської культури та історії на історичну свідомість українців упродовж XV–XVII ст.

Все це підтверджує еволюційний розвиток української історичної думки і на наступному етапі, що охоплює козацько-гетьманські часи, ознаками якого стали розвиток братств, колегій, діяльність учених Острозької та Києво-Могилянської академій. Це помітно впливало на розвиток історичних знань, зокрема на формування козацької історіографії та сприяло студіюванню історії у системі тогочасної освіти [5, 37].

Я. Калакура та І. Колесник відводять важливе місце просвітницький діяльності Львівського, Луцького, Київського та інших братств, друкарень, діячів церкви, що вплинуло на зростання загальної культури українського народу, створення полемічної літератури. Показним для розуміння цього періоду є акцентування уваги на тому, що твори І. Вишенського, М. Смотрицького, Ф. Прокоповича та ін. мали не тільки теологічну, а й історичну спрямованість [6, 37]. Остання стала ознакою нових форм усної творчості, інтермедій, народних дум. Набули поширення і такі різновиди фіксації історичних подій, як щоденники, козацьке літописання, мемуаристика. Вершиною української історичної думки

цієї доби стали літописи Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка, в яких описується Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, а її патетика поєднана з утвердженням ідеї нескореності українців.

Ми приєднуємося до переконання Я. Калакури, що генератором історико-філософського осмислення сучасності, в органічному зв'язку з історичним минулим і підготовки професійних істориків стала Києво-Могилянська академія. Праці її професорів і вихованців – П. Могили, Ф. Прокоповича, І. Гізеля, С. Яворського та ін., – окреслили нове розуміння історії, надовго визначили провідні напрями розвитку історичних знань, їх гуманізацію. Однією з найпопулярніших історичних книг XVII ст. був «Синопсис», який перекладався грецькою та латинськими мовами і понад століття служив підручником з історії. В історичній думці початку XVIII ст. дедалі рельєфніше заявили про себе автономістські, антипольські, антитурецькі настрої, що віддзеркалювало особливості національно-визвольних змагань українців [5, 127].

Суттєвим для осягнення характерних рис української історіографії XVIII ст. є твердження, що це був рубіжний етап, ознаками якого були: поява нових філософських та політичних ідей, трансформація козацького в історичне літописання з появою рис наукового осмислення подій і їхніх наслідків, створення перших праць історичного характеру, зародження археографічної діяльності, початок колекціонування і публікації джерел. Визначальною тенденцією цього етапу розвитку української історичної думки стало утвердження в ній етико-гуманістичного напряму, що значною мірою було пов'язане зі стилем бароко та просвітництвом. Суспільний ідеал, обстоюваний такими просвітниками, як Г. Сковорода, Г. Кониський, В. Рубан, Г. Полетика та ін. – це возвеличення освіченої людини, любові до мудрості, благородство серця, реалізація здібностей шляхом освіти і самопізнання [5, 153].

На розвиток історичних знань суттєво вплинуло наростання національно-визвольного руху, поширення автономістських настроїв, особливо через виступ І. Мазепи на боці Карла XII (1708 р.). Проте, подібна спрямованість української історичної думки наштовхнулася на рішучій спротив великодержавницької ідеології російської історіографії, яка офіційно підтримувалася політикою імперського уряду. У процесі національно-визвольного руху на Правобережжі, гайдамацьких повстань і Коліївщини посилювались антипольські настрої в суспільній свідомості, посилювалося розуміння того, що ні Росія, ні Річ Посполита не можуть захистити інтереси України [5, 153–154].

Представники провідної верстви Гетьманщини в другій половині XVIII ст. намагалися врятувати своє привілейоване становище у економічного життя, жертвуючи політичними правами. Однак було б несправедливо не зазначити, що серед цієї верстви, глибоко перейнятої становим егоїзмом, знайшлися люди, які могли глянути на становище краю ширше, ніж з вузько станових інтересів і стати на захист інтересів народу, використовуючи як зброю письменницьке перо та прокладаючи шлях історичній літературі як засобу громадянського поступу. Серед них був і Г. Сковорода.

Щодо подвижницької діяльності Григорія Савовича, то, на нашу думку, вона органічно вписувалася у тодішню епоху, коли науково формувалися історико-філософські знання. Він був серед тих активних виразників почувань, які служили протестом проти знищення самобутніх форм українського життя. Г. Сковорода бачив перед собою образ руїни власної державності та був одним з тих, хто дбав про збереження історичної традиції й пам'яті про кращі часи рідного краю. Так, українська історична традиція подала руку новим ідеям, які приходили із Заходу: народності, політичної свободи, соціальної рівності та справедливості. У цих впливах, їх прищепленні та творчій адаптації на українському ґрунті слід шукати зародки та дозрівання наукового таланту Г. Сковороди. Саме тоді, коли російський уряд винищував рештки Української автономії, в її суспільстві прокинувся особливий інтерес до власної історії. Відтак, справедливим є висновок Д. Дорошенка, що «можна вважати це явище характерним для тих епох в житті поневолених націй, коли вони, під загрозою знищення історичного укладу їхнього життя, з боку сильніших сусідів, немов ще дужче відчувають вагу власної історичної традиції і обертаючи свої погляди назад, в глиб минулого, стараються саме в цій минувшині знайти моральну опору, правну підставу й сили для відстоювання своїх громадських і національних ідеалів» [6, 6].

Г. Сковорода – виходець із козацького середовища, який мав серед нащадків гетьманів і полковників, українських інтелектуалів, був носієм і творцем наукових знань, у тому числі історичних. Усі ці процеси потужно впливали на розвиток історичної науки, роблячи їм соціальний виклик, а з іншого боку, вони стимулювали зростання національної свідомості, прискорювали українське відродження. Історико-філософська традиція, підважена патріотичними почуттями й осяяна ліберально-демократичними ідеями свого віку, прислужилася для національного українського відродження, яке знайшло на межі XVIII–XIX ст. потужне джерело свого посилення, через звернення до дослідження народного побуту, мови, поезії, музичної, пісенної творчості та фольклору. І на цьому етапі передує саме Григорій Савич, будучи не лише етнографом, краєзнавцем, збирачем пісенної творчості, але й чудовим співаком і виконавцем фольклорних творів.

Сучасна історико-філософська практика, спрямована на аргументоване доведення того, що феномен барокового мислення українського просвітництва, його гуманістичної сутності найбільш яскраво відтворила саме просвітницька діяльність і творча спадщина вихованця Київської академії, видатного філософа – Г. Сковороди. Українська історіографія, на думку Я. Калакури, з усією ясністю завдячує йому за возвеличення людини, аргументацію її здатності пізнати світ, минуле та сучасне, за переклади творів Цицерона, Плутарха, Овідія тощо. Філософія для Г. Сковороди – це любов до мудрості, яка скеровує людину до тієї мети, щоб дати життя духу. Якщо суспільство не створює людям умов для виявлення і розвитку їхніх природних здібностей, для опанування мудрістю, то воно є незрозумілим і спотвореним. При цьому він вважав, що ідеальним може бути тільки те суспільство, яке забезпечує людині реалізацію творчих здібностей, насамперед шляхом освіти і самопізнання. І далі: найвищою і пріоритетною (за словами філософа, «верховною» наукою) він вважав науку про людину. У ній відводилося важливе місце і знанням з історії людських цивілізацій, суспільного устрою, адже історія – шлях до мудрості [5, 136].

Солідна часова дистанція дала змогу науковцям глибше пізнати сутність його історичних поглядів, зокрема відзначити, що філософ оспівував образ римської богині мудрості Мінерви, визнаючи універсальність людського розуму. Вся його система поглядів, орієнтуючись на людину всіх століть, усіх прошарків та культур ґрунтується на теорії «трьох світів» та «двох натур», проникнута раціоналістичними засадами, ідеєю всесвітнього розуму, вбачала в ньому духовне підґрунтя науки і освіти, рушія людського життя [5,

136]. Одночасно Г. Сковорода закликав людину увійти в себе, пізнати свою суть, а не тінь, пізнати вічне в собі, не спочивати на лаврах досягнень, а безперервно працювати для того, щоб увінчати земне й дочасне – вічним нетлінним щастям. Згідно його внутрішнього переконання, людина може пізнати всесвітній розум тільки на шляху опанування Біблії як носія закону Божого, що є категорією вічності. Філософ висловлює глибокі думки про обмеженість історичного й людського пізнання, коли зазначає, що всі людські перекази, в тому числі й історичні, є лише «тінь», відображення закону Божого, тобто «Премудрості».

Мислитель також визначив основне філософське питання, пов'язане не лише відношенням Буття і Свідомості, але й з питанням походження людини, її сутності. Висловлюючи Богові щиру вдячність за обдарування кожної людини ласками здібностей (талантів), Г. Сковорода орієнтував нас на філософію «серця», яке розглядалося джерелом добра, життя, істини і свободи. Філософ вів мову про «оригінальну» духовність, осяяну та нагороджену ласкою Творця, а не ту, яку людина набуває під час життя та навчання від «духовних подвижників, проповідників», історичних і культурологічних впливів, а також від філософів, мислителів та отців церкви. Це досить рельєфно вирізняло погляди Г. Сковороди від багатьох його сучасників.

При цьому він поціновував славні традиції предків, індивідуальний внесок у скарбницю суспільства, прославляв морально-етичні ідеали, висловлюючи зокрема похвалу «отцю вольності» Б. Хмельницькому: «Будь славен во век, о муже избранне // Вольности, отче, герою Богдане». Мислитель також приділяв увагу значенню історії як могутнього засобу формування духовності особи. В другій половині XVIII ст. посилено вивчалися різні аспекти політичної історії козаччини, стали популярними дослідження статистики, географії, побуту України. Потужним осередком культурного життя в Україні залишалася Києво-Могилянська академія, де, поряд з іншими предметами, значну увагу приділяли світовій і вітчизняній історії. Серед її вихованців були такі історики, як Г. Граб'янка, М. Ханенко, П. Симоновський, Я. Маркович, М. Бантиш-Каменський, В. Рубан, П. Гулак-Артемовський та ін.

Так, наприкінці XVIII ст. Я. Маркович написав «Записки о Малороссии», які характеризуються як спроба написання повної наукової «громадянської історії» України. Її поява поставила українську історіографію на один рівень з європейською історичною наукою, з притаманними їй просвітницькими ідеалами науковості та стандартами історіографічної практики. Загалом українська історіографія XVIII ст. являла собою сплав національної культурної традиції, козацько-старшинського історіописання із новітніми ідейними впливами Росії та Європи у сфері історії, філософії та природознавства [1, 186,203]. Українським інтелектуалам другої половини XVIII ст. був відомий і світлодайний характер філософської думки Г. Сковороди, у творчості якого природно поєднувалися елементи академічної старокиївської вченості, барокового світогляду та новітні просвітницькі ідеї в алегорично-емблематичному зображенні.

Отже, науковий світогляд Г. Сковороди зробив помітний вплив на суспільну свідомість, на розвиток української історичної думки, оскільки він творив і навчав українців, був нерозривно зв'язаний з Україною та її історією, залишився взірцем служіння своєму народові. З іменем Г. Сковороди та його послідовників співвідноситься й етико-гуманістичний напрям української історико-філософської думки.

1. *Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К., 2000.*
2. *Редько М. Світогляд Г. Сковороди. – К., 1967.*
3. *Ушаков Л. Григорій Сковорода: Семінарій. – Х., 2004.*
4. *Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959.*
5. *Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекції. – К., 2004.*
6. *Дорошенко Д.І. Історія України: в 2 т. – Т. 1. – К., 1991.*

Goculyak V.V. The development of the historical knowledge in the second half of the XVIII century and Hryhoriy Skovoroda. The state of historical knowledge in Ukraine in the second half of the XVIII century is analyzed in the article. The special attention is dedicated to the analysis of philosophical studies by H. Skovoroda.

Key words: historical knowledge, Ukrainian historical idea, Ukrainian historiography, H. Skovoroda

К. С. Мацелюх

ВОЛИНЬ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПЕТРА АБРАМОВИЧА

У статті проаналізовано наукові дослідження Волині у працях П. Абрамовича, здійснено класифікацію основних напрямів його дослідницької діяльності.

Ключові слова: *П. Абрамович, наукові дослідження, Волинь, Волинський державний науково-дослідний музей*

Петро Никандрович Абрамович – волинський краєзнавець, діалектолог, етнограф, педагог і громадський діяч першої половини XX ст. Народившись на Волині, він усе життя присвятив дослідженню рідного краю, його історії, культури та традицій. Під час огляду надбань радянської та сучасної історіографії, ми виявили відсутність ґрунтовних праць, що досліджували б науковий доробок вченого. У радянський період дослідження робіт краєзнавця було заборонене, оскільки сам автор був репресований, а сучасники аналізують наукову спадщину П. Абрамовича доволі поверхово. Одними з перших звернули увагу на його науковий доробок волинські історики та краєзнавці Л. Гарбузова [1], М. Кострица [2], С. Міщук [3], Є. Меламед [4] та І. Ярмошик [5]. Хоча це, як правило, побіжні згадки про дослідника та його рукописні праці, що зберігаються у фондах Держархіву Житомирської обл. Виходячи з цього, метою статті є вивчення наукового доробку П. Абрамовича.

Майбутній науковець народився на Волині, в сім'ї православного дяка-вчителя, здобув освіту в православних освітніх закладах, а згодом був направлений на навчання до Петербурзької духовної академії та Санкт-Петербурзького археологічного інституту. Закінчивши навчання, розпочав вчителювати, а 1907 р. отримав посаду викладача словесності Волинської духовної семінарії в Житомирі [6, 133]. Саме з цього часу П. Абрамович захопився дослідженням Волині та Житомира зокрема. Згодом краєзнавець написав: «Перебуваючи на Волині під впливом оточення, яке давило мене в безпосередні зв'язки з науковими установами Житомира і за порадами деяких співробітників ВУАН я почав велику роботу над історичним минулим Житомира, Житомирського староства. Це був осередок, у якому на протязі деякого часу, йшло досить напружене життя» [7, 5].

Протягом всього життя П. Абрамович досліджував Волинь, працюючи за різноманітними напрямами: літературознавство, діалектологія, етнографія, бібліографія, краєзнавство й історія. Навіть покинувши рідний край, у 1930 р., через переслідування національно-свідомої інтелігенції, він продовжив роботу над аналізом історичного минулого Волині.

П. Абрамович виявив зацікавленість до літературознавчих досліджень, навчаючись на словесному відділі Петербурзької духовної академії. Ще студентом проаналізував мову рукописів богословських праць Л. Толстого [8, 80]. У Житомирі захопився дослідженням особистості Т. Шевченка, надрукувавши 1914 р. статтю в журналі «Известия Волынского губернского земства» під назвою: «Т. Г. Шевченко (по поводу 100-летия со дня рождения поэта)» [9, 4–9], а згодом і в «Сумському віснику», на тему: «Шевченко і Європа» [10, 3–4]. Аналізуючи постать Кобзаря, П. Абрамович одним з перших звернув увагу на його зв'язки із зарубіжжям, прагненням відвідати «чужоземщину». Окремо П. Абрамович зосередив увагу на зацікавленні Т. Шевченком іноземною літературою, зокрема творами Гомера, В. Шекспіра, І. Гете, Ф. Шіллера, Дж. Байрона, художніми творами Ф. Санціо, Х. Рембрандта, Таньєра Молодшого, музичними композиціями Л. Бетховена, В. Моцарта, М. Вебера, Ф. Шубера, Ф. Ліста та ін. Особливість праці П. Абрамовича полягає в тому, що вона висвітлює також ставлення зарубіжних письменників XIX ст. до постаті Т. Шевченка [10, 3–4]. Слід відзначити, що волинський краєзнавець захоплювався національною позицією Кобзаря та його боротьбою, називаючи митця одночасно «мучеником» та «генієм».

Працюючи в бібліотеці Волинського державного науково-дослідного музею, П. Абрамович зацікавився творчістю польського письменника К. Гейнча, який жив на Волині та писав українською мовою. Цей інтерес, невдовзі, вилився у працю «Ще про Гейнча (Гінча): Бібліо- та біографічні нотатки», у співавторстві з В. Гнатюком [11]. Результати дослідження були опубліковані у збірнику «За сто літ» – періодичному виданні Комісії новітньої історії України ВУАН, під редакцією М. Грушевський [12, 240]. Матеріал, висвітлений П. Абрамовичем, мав літературно-бібліографічний характер. Волинський дослідник описав друковане видання маловідомого твору К. Гейнча – «Повернення запорожців з Трапезунду», проаналізував мову твору та подав бібліографію ранніх комедій письменника [11, 99–101]. Краєзнавець і надалі не припиняв досліджень літературного характеру, зосереджуючись на таких темах, як «Достоєвський на Волині», «До тексту літопису Грабянки», «До історії української інтермедії» [7, 4] та інших, хоч опублікувати ці матеріали, ймовірно, не вдалося.

Вступивши до лав дійсних членів Товариства дослідників Волині 1909 р., П. Абрамович, під впливом місцевого етнографа, академіка В. Кравченка захопився етнографічними дослідженнями. Першою ластівкою в цьому напрямі стала праця «Етнографічні записи (Західна Волинь. – с. Мізов і околиці. – 1912–1913 рр., ч. 1–а)», опублікована в Записках Волинського інституту народної освіти 1927 р. [13]. У ній він подав короткий опис топонімії місцевості та зосередив увагу на її діалектичних особливостях [13, 49]. Будучи за фахом філологом, П. Абрамович значну увагу приділяв фіксуванню автентичних особливостей діалектики, яка в цьому випадку була для нього ще й рідною. Також краєзнавець виклав етнічний і соціальний склад населених пунктів, наголошуючи, що село переважно українське, за винятком трьох єврейських хат та однієї польської. Крім цього, автор подав такі етнографічні відомості, як жіночий, чоловічий та дитячий одяг, народний календар та ряд традиційних обрядів. Серед них коляду, щедрівку, веснянки, Івана Купала, обжинки, Христини та весілля. Найбільш повно розкрито обряд весілля, розпочинаючи від заручин [13, 49–80].

Окрім рідного села та Західної Волині (Ковельщини), П. Абрамович збирав етнографічні матеріали на сході Волинського Полісся (Овруччина) [7, 4], але відомості щодо їх публікації відсутні. Частина зібраного матеріалу увійшла до фондів етнографічної секції Волинського державного науково-дослідного музею [14, 243].

Особливу увагу сучасних науковців привертають бібліографічні розвідки П. Абрамовича. Будучи завідуючим бібліотеки Інституту народної освіти в Житомирі, а згодом ініціатором створення в Житомирі наукової бібліотеки, він займався дослідженнями фондів цих бібліотек. Першочергову увагу науковця привернули стародруки, що зберігалися у Волинському державному науково-дослідному музеї. Вчений здійснив опис, цільовий відбір, систематизацію та каталогізацію наявних в музеї інкунабул. За передачі 169 з них 1928 р. до Всенародної бібліотеки України (Київ), а 1930 р. – до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, було зазначено, що майже на всі інкунабули житомирського фонду були складені алфавітні карткові каталоги [15, 13]. Під час роботи над описом інкунабул, П. Абрамович тісно співпрацював із завідуючим Кабінетом інкунабул при Бібліотеці АН СРСР А. Малеїном [16, 131]. 1928 р. П. Абрамович опублікував частину своїх матеріалів у 5 томі «Зведеного каталогу інкунабул» [7, 4] («Gesamtkatalog der Wiegendrucke» (GW) – видання, що ініціювала Державна бібліотека в Берліні) [15, 8].

Слід відзначити, що під час дослідження історичного минулого Житомира, П. Абрамович створив ретроспективний, хронологічний і бібліографічний покажчик історичних та краєзнавчих робіт зазначеної проблематики. Він зберігається в рукописному вигляді у фондах Держархіву Житомирської обл. під назвою «Библиография Житомира» [17]. У ньому описані роботи, опубліковані протягом 1749–1937 рр. (близько 813 найменувань). Найповніше тут представлена література XIX ст. Дослідник подав, окрім повних назв творів, їхній опис, подекуди відомості про автора, аналіз сучасників. Серед зазначених видань: Волынские записи «Сочиненья вь Житомире» С. Руслова 1809 р., «После поездки на Волынь» Ф. Нестора 1862 р., «Опыт исследования Житомирской группы курганов» С. Гамченка 1887 р., «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» Н. Теодоровича 1888 р., «Южнорусские господарские замки в половине XVII века. Историко-статистический очерк» М. Грушевского 1890 р., «Археологическая карта Волынской губернии» В. Антоновича 1900 р. тощо [17, 14–109] Найширше представлені краєзнавчі та історичні матеріали, опубліковані в періодичних виданнях різного періоду: «Gazeta Warzawska», «Киевлянин», «Волынь», «Киевская старина», «Волынские губернские ведомости», «Tygodnik kresowy», «Молот», «Радянська Волинь», «Известия», «Літопис революції» та ін. [17, 26–160] «Библиография Житомира» П. Абрамовича – це узагальнений, хронологічно систематизований бібліографічний покажчик літератури від середини XVIII – до першої третини XX ст. з історії м. Житомира та Волині.

З метою вдосконалення навиків цільового відбору, опису та систематизації друкованої історичної продукції, П. Абрамович у травні–червні 1929 р. відвідав Другий з'їзд польських бібліотекарів та четвертий з'їзд польських бібліофілів у Познані, надрукувавши згодом у Журналі бібліотекознавства та бібліографії звітну статтю про ці заходи [18]. Окрім плану роботи конференції та короткого змісту доповідей учасників, П. Абрамович обґрунтував власне ставлення до нововведень, запропонованих на з'їзді.

Завдяки його бібліотечній та бібліографічній роботі, ми можемо сьогодні відновити історичне минуле, склад та характер роботи двох найбільших бібліотек

Житомира – Інституту народної освіти та міської наукової бібліотеки, що виникла на основі книгозбірні Волинського державного науково-дослідного музею. Відтак, ми можемо зробити висновок, що дослідження П. Абрамовича у сфері бібліографії мали високий науковий і соціальний зміст.

Попри відсутність конкретних досліджень рукописної спадщини П. Абрамовича, ми вважаємо її найбільш цінною з усього наукового доробку вченого. В Держархіві Житомирської обл. зберігається 4 справи з історії м. Житомира від найдавніших часів до 1920 р. Це рукописні роботи краєзнавчого характеру, загальною кількістю 1242 аркуші [19]. Для дослідження історії міста краєзнавець залучив широке коло історичних джерел: «Я використав величезну кількість рукописного матеріалу і майже всю [доступну] мені друковану літературу. Кілька років напруженої праці дали мені можливість простежити це життя, починаючи від надання Житомирові магдебургії і кінчаючи подіями жовтня та громадянської війни» [7, 5].

Він розпочав дослідження Волині роботами «Минуле міста Житомира. З найдавніших часів до кінця 16-го ст.» [19, 381] та «Житомирський замок (історичний нарис)» [19, 384]. Ймовірно, П. Абрамович готував до друку ці праці, але в процесі створення фонду науковця, вони були між собою змішані. Архівісти розмістили матеріал в хронологічній послідовності, тому окремо виділити чітко дві роботи ми не можемо. М. Кострица та І. Ярмошик, вважають, що це єдина робота під назвою «Минуле міста Житомира...», з чим до певної міри можна погодитись [2, 121; 5]. Спочатку в ній аналізується етимологія назви Житомир, подані можливі причини її виникнення, перші літописні згадки. Згодом автор переходить до проблеми датування виникнення міста, описує історію створення замку, на основі археологічних розкопок, зосереджує увагу на середньовічній історії міста [19, 381].

Історія міста XVII ст. у роботах науковця відсутня. Проте, збереглася, вже майже підготовлена до друку, робота під назвою «Місто Житомир в останній чверті 18-го століття. Доби комісії Boni Ordinis (1778–1793)» [20]. У ній П. Абрамович аналізує передумови та причини створення в м. Житомирі «Комісії доброго порядку», порівнюючи цей процес з іншими містами Речі Посполитої, висвітлює характер її діяльності та ставлення до неї обивателів. Окрім цього, автор подає інвентарний список палаців Житомира на 1781 р. та ряд карт і зображень, що підкреслюють тематику роботи. Сам автор зазначив, що ця робота є майже завершеною [7, 5], а один із розділів відправлено на рецензію академіку Інституту мовознавства АН УРСР Л. Булаховському [1, 222].

У хронологічній послідовності наступною працею з історії Волині і Житомира є твір «Киевские воеводы» [7], де описано діяльність київського воєводи Ю. Стемпковського та воєвод з роду Потоцьких і Прот Потоцьких. Хронологічно дослідження охоплює кінець XVIII – початок XIX ст. Автор розкрив історію соціального походження воєвод, дав характеристику їх діяльності та описав шляхетський побут Волині зазначеного періоду. Праця має незавершений характер, оскільки науковець не встиг впорядкувати її зміст та виділити окремі підрозділи, хоча відсутність чіткої структури не зменшує актуальності та цінності цієї роботи, оскільки основою дослідження став значний масив джерел.

Праця «Матеріали до історії Жовтневої революції в Житомирі (1917–…)» [21] є останнім дослідженням П. Абрамовича. Вона теж не завершена повною мірою, оскільки науковець висвітлив основний матеріал, використовуючи періодику 1917–1920 рр., спогади та документи очевидців, причому без застосування марксистсько-ленінської ідеології. У ній він проаналізував національні українські, польські та більшовицькі позиції щодо війни та революції в однаковому співвідношенні, що не відповідало реаліям того часу. П. Абрамович розумів, що публікація такої студії буде неможливою та, ймовірно, планував її переробити. На це вказують, збережені у справі, номери газети «Известия» з «Планом Издания ”Истории Гражданской войны”» [40, 55–60]. Втім, праця лишилася у первісному вигляді, тому є досить актуальною для сучасних досліджень періоду Української революції 1917–1921 рр.

Отже, проаналізувавши науковий доробок П. Абрамовича, ми з'ясували основні напрями його досліджень: літературознавчий, діалектологічний, етнографічний, бібліографічний та краєзнавчий. Перші дослідження були суто літературознавчими, але з часом він зацікавився історією рідного краю. Об'єктом досліджень вченого стала історія Волині, чому він присвятив усе життя. Любов до книжок та літератури привели його до бібліографічної роботи. Опис та систематизація інкунабул, збережених у Волинському державному науково-дослідному музеї, є однією з найбільших заслуг ученого. Специфікою робіт науковця є об'ємні діалектичні ремарки, створені з метою пояснення або ж уточнення певних понять, насичення робіт історичними картами, ілюстраціями, біографічними та топонімічними довідками. Основна маса краєзнавчих робіт П. Абрамовича досі не опублікована та недоступна для широкого загалу. Тому нашим завданням може бути публікація частини цих студій і популяризація робіт волинського вченого.

1. *Гарбузова Л.Г. Петро Никандрович Абрамович – дослідник народної культури краю, історіограф міста Житомира // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: Наук. зб. / За ред. П. Сауха та ін. – Т. 1. – Житомир, 2007.*
2. *Кострица М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2001.*
3. *Міщук С.М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах національної бібліотеки України ім. В. Вернадського: історія, склад, наукове дослідження. – К, 2007.*
4. *Меламед Е. К истории поселения евреев в Житомире (По новонайденным архивным материалам) // Материалы Восьмой Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2001. – Ч. 1.*
5. *Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX – XX століть. – Житомир, 2006.*
6. *Романчук К. Життєвий шлях Петра Абрамовича // Волинські історичні записки: Зб. наук. пр. – Житомир, 2011. – Т. 6.*
7. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-3409, оп. 1, спр. 4.*
8. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-98, оп. 1, спр. 13.*
9. *Абрамович П. Т. Г. Шевченко (по поводу 100-летия со дня рождения поэта) // Известия Волынского губернского земства. – 1914. – 25 февраля.*
10. *Абрамович П. Шевченко та Європа // Сумський вісник. – 1942. – 11 березня.*
11. *Абрамович П., Гнатюк В. Ще про Гейнча (Гінча): Бібліота біографічні нотатки // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2.*
12. *Панькова С., Шевчук Г. «За сто літ»: Покажчик змісту // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11.*
13. *Абрамович П. Етнографічні записи (Західна Волинь, с. Мізов і околиці, 1912–1913 рр., ч. 1-а) // Записки Волинського інституту народної освіти. – 1927. – 8 березня.*
14. *Гарбузова Л.Г. Писанки Волинської губернії кінця XIX – початку XX ст. // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукр. наук. краєзн. конф. – Житомир, 1994.*
15. *Зданевич Б. Каталог інкунабул. – К., 1974.*

16. *Держархів служби безпеки у Сумській обл., ф. П-13448, спр. 1971.*
17. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-3409, оп. 1, спр. 2.*
18. *Абрамович П. Другий з'їзд польських бібліотекарів і четвертий польських бібліофілів у Познані // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – К., 1930. – № 4.*
19. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-3409, оп. 1, спр. 1, 3–5.*
20. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-3409, оп. 1, спр. 3.*
21. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-3409, оп. 1, спр. 5.*

Matseliukh K.S. Volyn in the research of Petro Abramovych. In the article is analyzed the research of Volhyn in the works of P. Abramovych, is made the classification of the main directions of his research.
Key words: P.N. Abramovych, research, Volyn, Volyn State Research Museum

С. М. Ховрич

НАУКОВІ ВІДРЯДЖЕННЯ ОСВІТЯН ЗА КОРДОН ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

На основі критичного аналізу джерел, висвітлено окремі аспекти наукових відряджень за кордон вітчизняних вчених у другій половині XIX – на початку XX ст.
***Ключові слова**: освіта, університет, інститут, наука, науковець, відрядження, Україна*

Історія становлення і розвитку системи наукових відряджень потребує особливої уваги та вивчення. Адже досягнення минувшини можуть бути творчо використані за сучасних умов реформування системи освіти та науки в Україні. Певний внесок у висвітлення історії наукових відряджень здійснили С. Рождественський, В. Лєйкіна-Свірська, Є. Степанович, Г. Любіна, В. Онопрієнко, С. Ховрич та ін. Однак означена проблема дотепер залишається мало дослідженою, що вимагає зусиль відповідних фахівців для її подальшого студіювання. Мета цієї статті – на основі критичного аналізу доступних джерел, проаналізувати окремі аспекти наукових відряджень за кордон вітчизняних вчених у другій половині XIX – на початку XX ст.

Як відомо, у деяких сферах науки українські вчені випереджали дослідників Заходу. Хоча в ряді питань вітчизняні науковці обмежилися творчим засвоєнням зарубіжних надбань. Взаємовплив різних наукових систем, безумовно, мав плідні результати. Звідси, українська освіта та наука, поступово долаючи труднощі, інтегрувалися у міжнародну систему. На початку XXI ст. цей досвід минувшини набув особливого значення для України. На жаль, українські вчені не змогли у XIX – на початку XX ст. піднестися до рівня провідників науково-технічного прогресу людства. Однак це була не їхня вина, що склалася ситуація, коли колоніальний статус українських земель гальмував усі сфери суспільного та культурного життя країни. Тим більше на той момент інтелігенція ще не усвідомлювала до кінця власну індивідуальність [1].

Слід зауважити, що саме наукові відрядження відіграли важливу роль у встановленні надійних і тривалих зв'язків українських учених з авторитетними науковими школами. Адже «наукові відрядження у другій половині XIX – на початку XX ст. були важливою формою обопільного спілкування між представниками різних країн. Це була пряма, безпосередня, корисна для обох сторін форма спілкування і передачі цікавих наукових новин» [2, 45]. З цього приводу, цілком слушно констатує російський дослідник Р. Ельмуратов: «Відрядження за кордон з науковою метою були важливою складовою у розвитку російської науки XIX – початку XX ст.» [3]. Безсумнівно, сказане стосується й української науки, оскільки Наддніпрянська Україна на той час входила до складу Росії. Звісно, провідні університети та інститути Російської імперії виборювали більшу квоту наукових відряджень для власних співробітників. Стосовно українських вишів, доречно згадати Харківський, Київський університети та деякі технічні інститути.

Назвемо конкретні приклади. З 10 травня до 20 серпня 1898 р. відправлено за кордон, з науковою метою екстраординарного професора кафедри гігієни університету св. Володимира В. Орлова [4]. Для вдосконалення професійних навиків рекомендовано відправити до Західної Європи з 15 травня 1898 – до 15 травня 1899 рр. прозектора при кафедрі патологічної анатомії В. Недєльського. Керівництво фізико-математичного факультету Київського університету зацікавив зокрема проект програми закордонних досліджень очільника вітчизняної школи цитології та ембріології рослин, ботаніка С. Навашина. До речі, 1899 р. його запросили читати в Київському політехнічному інституті курс морфології та систематики рослин [5, 34–35].

За кошти Російської академії наук, ординарний професор кафедри ботаніки С. Навашин збирався провести дослідницьку роботу в ботанічному саду о. Ява, періоду тропічної вегетації. Хронологічні рамки подорожі охоплювали період з 1 жовтня 1898 – до 1 липня 1899 рр. Академія високо оцінила задум українського вченого, погодившись, щонайголовніше, профінансувати його майже річне відрядження. Звісно, спостерігалися тенденційність й вибірковість у фінансовому забезпеченні, визначених владою, наукових тем. Натомість, зважаючи на сучасний стан науки, імперська політика у цій сфері з усіма її недоліками – повчальний приклад, котрий нинішнім можновладцям не варто ігнорувати.

На стажування за кордон відправлялися і медики, що також підвищувало їхній фаховий рівень. Наприклад, закордонне відрядження з науковою метою одержали: відомий лікар, ординарний професор кафедри терапевтичної госпітальної клініки К. Трітшель, заслужений професор кафедри та її завідувач фармакології К. Гейбель, ординарні професори: кафедри лікувальної діагностики, всесвітньовідомий вчений Ф. Леш, кафедри нервових і душевних хвороб, визначний психолог у галузі дитячої психології І. Сікорський, кафедри анатомії, знаний фахівець М. Тихомиров, кафедри загальної патології, засновник київської школи патологів В. Подвисоцький, екстраординарний професор кафедри часткової патології та терапії, один із засновників київської терапевтичної школи В. Образцов та ін.

Не можна не згадати представників інших спеціальностей, котрі відправлялися за кордон, а саме: ординарні професори кафедри прикладної математики, майбутній ректор Одеського політехнічного інституту Г. Суслов, кафедри фізики, майбутній ректор КПІ та Кубанського університету Г. Де-Метц, кафедри чистої математики, член ряду іноземних математичних товариств П. Покровський, кафедри мінералогії і геології, знаний вчений П. Венюков. До цього додамо список менш відомих дослідників, які отримали дозвіл на відрядження: позаштатний асистент при кафедрі гігієни (одна з перших університетських гігієнічних кафедр у Європі [6, 118]) Л. Дубицький (1 червня – 15 серпня 1898 р.), на літній канікулярний час – ординарний професор кафедри терапевтичної факультетської клініки В. Чирков, доктор медицини О. Ліндстрем [7, 8–17зв.,23–24,37–45]. У Бреславлі та у деяких містах Німеччини з тією ж метою вирішив побувати позаштатний ординатор, лікар О. Гаусман [8, 66–70].

Маршрут вищеназваних претендентів пролягав переважно через Західну Європу. Міністерство народної освіти Російської імперії підтримало ряд викладачів у їхньому бажанні прислужитися науці. Хотілося б відзначити і те, що постійне недофінансування освіти примусило декого із дослідників розраховувати лише на ресурси приватного характеру. У кількісному відношенні відрядження до Азії дещо поступалися «європейським». Це можна пояснити кількома чинниками: значна відстань, а відтак, більші фінансові витрати. Ось чому Західна Європа була значно доступнішою для дослідників. Попри те, Азія все ж приваблювала декого з них як важливий історико-географічний регіон світу.

Так, уже згадуваний професор ботаніки С. Навашин і ентомолог В. Караваєв передбачали провести на о. Ява зоологічні дослідження. Від дослідів очікували неабияких результатів [7, 51–55]. Ґрунтовний звіт про дослідження на Яві (1898 р.) останній виклав у фундаментальній праці «Поїздка на острів Яву (враження натураліста)» (1900) [9]. З цього приводу доречно навести цитату із автореферата дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук М. Корман «Науковий доробок В. Караваєва в галузі зоології та гідробіології (кінець XIX – перша третина XX ст.)»: «Слід зазначити, що життєвий шлях В. Караваєва наповнений яскравими подіями та цікавими подорожами. Йому вдалося відвідати різні країни світу, познайомитися з його розмаїтою природою, з народами, їх звичаями та особливостями. Свої враження науковець відобразив у численних нарисах, художніх творах, наукових статтях та монографіях» [10, 10].

На наш погляд, головними результатами наукових пошуків українського зоолога на о. Ява стали: набутий досвід під час роботи в бейтензорґському саду тропічної рослинності (нині – м. Богор, Індонезія, на заході о. Ява) і місцевих лабораторіях; вирішення ряду важливих зоологічних завдань (зібрано матеріал для аналізу генезису деяких представників тваринного світу); зібрано багату колекцію фауни, поповнену тваринами з островів Яви і Сінгапура.

З першого ж дня природа Яви полонила В. Караваєва своєю незвичайною чарівністю. Багатство флори та фауни цього краю не могло залишити байдужим натураліста, знавця душі природи. Хоча, зрештою, на шляху додому він змушений був зізнатися: «Природа Цейлону справляє ще значно сильніше враження, аніж природа Яви» [9, 165–166]. Все ж таки, це були не просто слова мандрівника, який керувався, за порівняння двох країн, особистими почуттями, це була виважена оцінка авторитетного спеціаліста. Завдяки спостереженням, В. Караваєв розвіяв деякі хибні твердження. Так, він встановив, що температура тропічних міст (Коломбо, Бейтензорґ, Батавія) практично не відрізняється від літньої температури частини Західно-Європейського регіону. Важлива й інша його заувага: з'ясувалося, що спека тропіків не така вже й велика, порівняно з Києвом, який за температурою випередив чарівний куточок Яви (Бейтензорґ) лише на один градус [9, 53–54].

В. Караваєв високо оцінив заходи директора ботанічного саду Бейтензорґа М. Трейбома, що були спрямовані на консолідацію зусиль ботаніків і зоологів. Так, голландський ботанік М. Трейб не став обмежувати доступ зоологів до роботи в лабораторіях, не перешкоджаючи їм ставити експерименти, поряд з ботаніками [9, 74]. Адже, зрештою, всі вони намагалися пізнати і вивчити природу. В праці «Поїздка на острів Яву» В. Караваєв помістив і ряд світлин, на яких відображена в усій красі природа далекої країни: тут і малайські комахи (фазміда, коник, який вдало імітує листя), і місцевий ліс, і рисові поля на окраїнах Бейтензорґа тощо [9, 94,128,132].

Високими гуманістичними принципами керувався і патологоанатом, бактеріолог та епідеміолог, професор (до 1895 р. Харківського університету) В. Високович, погоджуючись у 1897 р. на поїздку до Індії для боротьби із жахливою епідемією, що охопила край давньої культури [1, 1]. Певна річ, відрядження мало насамперед науково-практичний характер. Багатий «живий матеріал» виявився цінним джерелом у практичному вдосконаленні В. Високовичем набутих навичок і вмінь. Різкий контраст був між мандрівкою на о. Яву одного і небезпечною поїздкою до Індії іншого. Як перший, так і другий прислужилися науці та людям. Кожний відповідав за свою ділянку роботи (і виконали вони її добросовісно). Загалом зоологічні (і не тільки) дослідження проводилися на доволі високому науковому рівні. На нашу думку, закордонні відрядження надавали можливість ученим поглибити свої знання й урізноманітнити методи дослідження.

Хотілося б звернути увагу, що під час закордонної подорожі науковець міг побувати не в одній країні. Наприклад, родоначальник київської школи хіміків-органіків С. Реформатський, професор К. Тріттшель, математик і механік, ректор Київського університету (1881–1883), І. Рахманінов, професор КПІ (1917–1919 рр. – ректор), П. Єрченко та ін., подорожуючи із місця на місце, набиралися досвіду, а також встановлювали дружні та наукові стосунки з представниками ділових та наукових кіл. За відносно короткий відрізок часу основоположник вітчизняної пластичної хірургії, професор університету св. Володимира Ю. Шимановський та професорський стипендіат Москалєв відвідали ряд країн Західної Європи. Так, молодий здобувач пройшов стажування у різноманітних наукових школах таких міст, як Париж, Лондон, Відень, Будапешт, Бреславль [2, 13зв.–14].

Наведемо ще приклади. З 1 квітня до 2 серпня 1906 р. перший завідувач кафедри електротехніки Київської політехніки М. Артем'єв був у відрядженні до Німеччини, Англії та Північної Америки [13, 45]. На відміну, скажімо, від Ю. Шимановського, він урізноманітнив європейську мандрівку заокеанською подорожжю. Насиченою і результативною виявилася поїздка професора І. Рахманінова. В історичному огляді «Короткого звіту про подорож професора Рахманінова» (1861) [14] скрупульозно перераховано всі населені пункти, а також озера і річки, котрі він побачив. Географія вояжу професора вражає різноманітністю. Справді, політична карта того часу як на долоні (можна сміливо вивчати Північну Америку і Західну Європу). За кількістю побачених міст, І. Рахманінов, напевно, досяг «рекордної позначки».

Нині, коли наша держава долає численні труднощі, передусім соціально-економічного характеру, від яких потерпають освіта й наука, виглядають фантастичними статистичні дані про відрядження, приміром, українського вченого-механіка І. Рахманінова, професорів Новоросійського (Одеса) університету видатного фізіолога, психолога, творця фізіологічної школи І. Сєченова та фізика, популяризатора науки М. Умова, професора Київського університету та КПІ, українського математика Б. Букреєва. Зрозуміло, не завжди і не всі науковці могли подорожувати, не зважаючи на фінансові та інші моменти.

Окрім іншого, насиченість графіку подорожі І. Рахманінова свідчить про його серйозне ставлення до власного професійного зростання. Так, він побував близько в п'ятдесяти містах, з яких досить відомими є Роттердам, Галіфакс, Бостон, Монреаль, Філадельфія,

Манчестер, Берлін, Париж, Відень, Лондон, Вашингтон та ін. [14]. В окремих із них він побував двічі та більше: чотири рази в Лондоні, двічі – в Парижі, Бостоні, Філадельфії. Професор також завітав до Гейдельберга, Карлсруе, Геттінгена, Амстердама, Балтимора, Ланкастера. Київський математик і механік почав подорож Західною Європою (Берлін), нею і закінчив (Відень). Отже, географія мандрівки І. Рахманінова охопила такі країни, як США, Канада, Франція, Італія, Німеччина, Австро-Угорщина та ін.

Таким чином, процес становлення і розвитку системи наукових відряджень потребує особливої уваги та вивчення. Взаємовплив української і світової наук, безумовно, мав важливі результати. Саме наукові відрядження відіграли помітну роль у встановленні надійних й тривалих зв'язків вітчизняних учених з авторитетними науковими школами, а також надали українцям можливість проводити на базі останніх оригінальні дослідження в різних сферах науки і техніки. Досягнення минувшини, переконані, можуть бути творчо використані за сучасних умов реформування освіти та науки в Україні.

1. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Ф. 170, Од. зб. 610.*
2. *Ховрич С.М. Інтеграція української науки до світової спільноти (друга половина XIX – початок XX ст.) // Дослідження з історії техніки: Зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 5.*
3. *Эльмуратов Р.К. Анализ статистики научных зарубежных командировок представителей духовных академий (конец XIX – начало XX вв.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lomonosov-msu.ru.*
4. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), Ф. 707, Оп. 64, Од. зб. 70.*
5. *Из истории Киевского политехнического института: Сб. док. и мат. – К., 1961. – Т. 1.*
6. *Коцур Н. Становлення і розвиток вітчизняної гігієнічної науки в університетах другої половини XIX ст. // Переяславський літопис: Зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 1.*
7. *ЦДІАК України, Ф. 707, Оп. 64, Од. зб. 7.*
8. *ЦДІАК України, Ф. 707, Оп. 64, Од. зб. 4.*
9. *Караваев В.А. Поездка на остров Яву (Впечатления натуралиста). – К., 1900.*
10. *Корман М.М. Науковий доробок В. О. Караваєва в галузі зоології та гідробіології (кінець XIX – перша третина XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.*
11. *Держархів м. Києва (далі – ДАК), Ф. 16, Оп. 469, Од. зб. 168.*
12. *ДАК, Ф. 16, Оп. 465, Од. зб. 5983.*
13. *ДАК, Ф. 18, Оп. 2, Од. зб. 8.*
14. *Рахманинов И. Краткий отчет о путешествии профессора Рахманинова // Университетские известия. – 1861. – № 2, отд. 2.*

Khovrych S.M. The teachers scientific trips abroad as the important constituent of the Ukrainian science development (the second half of the XIX – the beginning of the XX cent.). On the basis of sources analyses are revealed some aspects of the scientific trips abroad in the second half of the XIX – the beginning of the XX cent.

Key words: education, university, institute, science, scientist, dispatching, Ukraine

Т. П. Борис

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОГО І НАУКОВОГО МУЗЕЮ (1894—1918 рр.)

У статті аналізуються процеси становлення й діяльність Київського художньо-промислового і наукового музею, визначається роль у його розбудові Київського товариства старожитностей і мистецтв, меценатів Б. Ханенка, О. Терещенка та ін.

Ключові слова: *Київський художньо-промисловий і науковий музей, Київське товариство старожитностей і мистецтв, виставкова робота, колекція, музейний предмет*

У незалежній Україні функціонує значна кількість культурно-мистецьких закладів, серед яких важливе місце посідають музеї художнього профілю. Вони в особливій формі зберігають, досліджують і пропагують предметне середовище людини, репрезентують історію мистецтва від часу його появи і до сьогодення, акцентуючи увагу на мистецьких школах, що вирізняють різні країни та історичні епохи. Кожен із музейних закладів за роки свого існування накопичив відповідний досвід роботи, вивчення якого актуалізується потребою удосконалення форм діяльності, необхідністю дослідження історії музею як важливого осередку культурного життя регіону. Не є винятком й Національний художній музей у Києві, витоки якого пов'язані із Київським художньо-промисловим і науковим музеєм.

Вивчення українськими дослідниками історії вітчизняного музейництва активізувалося з 1990-х рр. У наукових розвідках останніх десятиріч знайшли відображення й окремі аспекти становлення і розвитку Київського художньо-промислового і наукового музею. Це стосується публікацій Л. Федорової (характеризує музейну мережу Києва XIX – початку XX ст.), І. Дворкіна (прослідковує трансформацію музейної справи Наддніпрянщини у 1805–1920 рр.), О. Доніка (розкриває доброчинну діяльність родини Терещенків в Україні), О. Іванової (висвітлює процеси формування колекції виробів Києво-Межигірської фаянсової фабрики) та ін. Однак, вивчення проблеми становлення Київського художньо-промислового і наукового музею лише започатковане новітньою наукою та вимагає подальшого аналізу. Мета цієї статті – з'ясувати процеси становлення Київського художньо-промислового і наукового музею та діяльність його відділів у 1904–1918 рр.

Серед музейних закладів художнього профілю, які розгорнули свою діяльність наприкінці XIX – на початку XX ст., відомим був і Київський художньо-промисловий і науковий музей імені государя імператора Миколи Олександровича. Його становлення і діяльність залишили помітний слід у музейному та художньому житті Києва. Вперше з ідеєю створення такого музею 1880 р. виступило Київське товариство грамотності. Проте, через брак коштів та безініціативність осіб, причетних до цієї справи, згодом відмовилося від свого задуму [1]. Представниками київської інтелігенції висловлювалася також пропозиція відкриття у Києві історичного музею, з нагоди святкування 900-річчя хрещення Русі [2, 170].

Питання відкриття у місті музею обговорювалося 1888 р. на засіданні при київському генерал-губернаторові О. Дрентельні. Однак його раптова смерть призупинила розпочату справу. Лише 1894 р., за сприяння київського генерал-губернатора О. Ігнатьєва справа отримала свій розвиток. Так, 21 травня 1894 р. він скликав і провів перше організаційне зібрання, на якому були присутні губернатор Л. Томар, віце-губернатор Д. Федоров, кн. М. Рєпнін, історики (В. Антонович, О. Лазаревський), меценати (Б. Ханенко, А. Терещенко, В. Тарнавський, брати Бродські) та ін. Цього ж року 11 липня Київська міська дума затвердила, розроблені на зібранні комітету, пропозиції щодо відкриття у місті музею [3, 361], а також виділила приміщення для тимчасового зберігання колекцій та предметів, що мали до нього надходити. Незабаром до Київської міської думи надійшли як подарунок для майбутнього музею,

від сина колишнього міського голови І. Толлі, історичні портрети та картини із колекції Вишневецьких [4, 222].

На засіданнях 4, 5 і 8 квітня 1896 р. Київська міська дума визначила ділянку землі для спорудження музею, а саме – на Олександрійській вулиці, навпроти саду «Шато-де-Фльор». У червні 1896 р., спеціально створений організаційний комітет, розглянув 14 проектів будівництва музею [3, 365]. 21 вересня 1897 р. відбулася урочиста закладка його фундаменту [5, 4–5]. Основні роботи з проектування виконав архітектор В. Городецький – член Київського товариства старожитностей і мистецтв. Вже у лютому 1898 р. він підписав, розроблений комплект фасадів, планів і розрізів будинку музею. Будівельні роботи розпочалися восени 1898 р. [1]. За своїм проектом, музей мав складатися з 4 поверхів і 20 залів. Верхні зали призначалися для колекцій мистецтва і старовини, нижні – мали слугувати сховищем для загальних колекцій, бібліотеки, архіву, проведення публічних лекцій. Скульптурне оздоблення фасаду виконувалося у майстерні Е. Саля, завдяки якому парадний вхід отримав скульптурні фігури левів [6, 50–51].

У 1897 р. до справи влаштування музею активно долучилося Київське товариство старожитностей і мистецтв. Не очікуючи завершення будівництва, протягом 1897–1900 рр. товариство провело низку художніх і археологічну виставки. Відвідувачі цих виставок могли ознайомитися зі зразками витонченого рукоділля й ужиткового мистецтва, творами російських та європейських митців. Окремі виставки були присвячені картинам І. Шишкіна, графічним рисункам. Після завершення роботи, з кожної виставки музей отримував цінні подарунки, наприклад, від Імператорської Академії мистецтв картини відомих художників – Й. Крачковського, П. Ковалевського, М. Ткаченка, О. Мурашка та ін. [5, 5–6].

Комплектування колекцій здійснювалося переважно завдяки діяльності й особистим пожертвам членів Київського товариства старожитностей і мистецтв, до складу якого входили вчені, педагоги, краєзнавці, архітектори, підприємці-меценати [7, 115]. Найбільш значні дарування на будівництво музею були зроблені родинами Терещенків [5, 12], Ханенків [8, 245], графинею Х. Потоцькою [8, 142], П. Харитоненком [5, 89] та ін. Імператор Микола II передав музею 100 тис. руб. [5, 56].

1899 р. Київське товариство старожитностей і мистецтв взяло участь у роботі XI Археологічного з'їзду, що проходив у Києві. У п'яти залах музею тимчасово була відкрита археологічна виставку, на якій експонувалися археологічні знахідки, виявлені В. Хвойкою [5, 12]. Ця історична подія стала першим кроком становлення в Києві загальнодоступного Міського музею старожитностей і мистецтв. За статутом Київського товариства старожитностей і мистецтв (1897 р.), музей мав стати не лише сховищем предметів старовини і мистецтва, але й культурно-просвітницьким центром міста. Він мав виконувати наукову та загальноосвітню функції, а також діяти в інтересах естетичного виховання, практичного використання художніх колекцій та складатися з археологічних, історичних, художніх і художньо-промислових колекцій [9].

Згодом, члени Київського товариства старожитностей і мистецтв підняли питання створення у музеї самостійних художнього і художньо-промислового відділів. Під час засідання товариства 28 лютого 1901 р. [10, 131] на їхні потреби планувалося виділити 150 тис. руб. [5, 57]. Однак збірки цих відділів формувалися досить повільно. Цю проблему вдалося частково вирішити завдяки проведенню виставок, які сприяли збільшенню творів мистецтва та їхній популяризації. Зокрема 1901 р. у музеї була організована виставка картин XV–XIX ст. На ній були представлені картини із приватних колекцій І. Терещенка та К. Фішмана [5, 58–59]. Крім того, протягом 1901 р. музей придбав 34 копії портретів художника С. Мазаракі, виконані на замовлення мецената М. Терещенка [11, 23], 3 старовинні документи та 1 фігуру Архистратига Михаїла [5, 59]. 1902 р. від історика В. Беренштама музей отримав у подарунок портрет М. Костомарова (художник І. Рєпін) і портрет Катерини II від В. Щербини [5, 101]. У 1903 р. художній відділ поповнився 3 етюдами, подарованими В. Циховським, А. Терещенком, акварелями та сепією від Н. Шугурової. Картон Євхаристії подарував В. Васнєцов, а 4 рисунки до Тайної вечері надійшли від С. Яремича [5, 134–135]. Художньо-промисловий відділ отримав у подарунок 12 предметів (2 вази від О. Демидової Сан-Донато, 5 кахель від В. Беренштама, 5 тарілок Межигірської фаянсової фабрики від К. Бутовича і М. Гирича) [5, 135].

30 грудня 1904 р. відбулося офіційне освячення та відкриття музейного закладу. Він отримав назву «Київський художньо-промисловий і науковий музей імені государя імператора Миколи Олександровича» [5, 158]. Відвідування й огляд експозицій музею здійснювалося щоденно, з 10 до 15 год. протягом року, крім двох літніх місяців [5, 164]. Цього ж року створено художній і художньо-промисловий відділи музею. Основою останнього стало цінне зібрання родини Ханенків. Також художній відділ отримав у подарунок від О. Терещенка 9 ескізів і рисунки художника М. Врубеля, від Б. та В. Ханенків – статую Св. Георгія, бронзову копію твору Донателло [5, 161–164]. Для художнього відділу планувалося відвести верхні зали музею, але без відповідного фінансування міської думи його не вдалося розмістити й укомплектувати у цих залах.

Збірки художнього і художньо-промислового відділів поповнювалися переважно дарунками від приватних осіб і складалася з окремих, інколи випадкових творів мистецтва безсистемно. Не завжди вдавалося придбати для музею потрібні твори. Так, наприклад, музей залишився без цінної колекції В. Тарнавського, яка тимчасово перебувала у музеї до 1 січня 1901 р. [12, 618]. Вона складалася із портретної галереї XVII–XVIII ст., графічних і живописних творів Т. Шевченка (майже 300 одиниць). Це унікальне зібрання могло б стати основою картинної галереї Київського художньо-промислового і наукового музею, але, на жаль, було передане у створений 1902 р. Український музей В. Тарнавського (м. Чернігова) [12, 620].

Музей продовжував просвітницьку роботу в напрямі організації власних виставок і активної участі у виставковій роботі інших музеїв. Так, у лютому–травні 1906 р. відбулася перша виставка творів прикладного мистецтва і кустарних виробів. Виставку організував спеціальний комітет, до якого увійшли В. Ханенко, В. Бутович, М. Біляшівський та ін. [5, 228]. У 1908 р. відбулися виставка київських художників (твори Є. Вжеща, П. Левченка, В. Менка, В. Орловського, М. Пимоненка, М. Холодовського) та виставка творів мистецтва, присвячена 40-річчю художньо-педагогічної діяльності М. Мурашка [13, 13]. У лютому–квітні 1910 р. експонувалися старовинні тканини і шиття XVI–XIX ст. із музейних і приватних зібрань; у травні – акварелі і малюнки, присвячені пам'яті М. Врубеля; у листопаді–грудні – рисунки й етюди Г. Лукомського.

Виставка старовинних тканин і шиття розміщувалася в одному із залів нижнього поверху і налічувала понад 300 музейних предметів вітчизняного й іноземного (французькі, німецькі, італійські) походження.

Популярними були і дві наступні виставки, присвячені художникам – М. Врубелю і Г. Лукомському. На першій були представлені роботи М. Врубеля періоду перебування його у Києві. Виставка митця Г. Лукомського складалася із 125 графічних творів, які розподілялися тематично: «Російська старовина», «Древлянські пейзажі», «Париж», «Із Середньовіччя», «Італія» [14, 9–10].

Музей, попри активний розвиток, залишався у скрутному фінансовому становищі. Щорічних внесків Київського товариства старожитностей і мистецтв не вистачало на утримання і поповнення колекцій, тому з 1907 р. у Київському казначействі був створений недоторканний фонд, відсотки якого комітет Київського художньо-промислового і наукового музею мав право витрачати на музейні потреби. Кошти для цього фонду надходили за спеціальними квитанціями з різних міст Російської імперії. Музей отримував також кошти за вхідні квитки, публічні лекції, від продажу каталогів, альбомів і листівок, надання музейних залів в оренду для художніх виставок (виставки А. Маневича, А. Бенуа, Об'єднання російських художників, виставка «Сатирикон» тощо), продаж та обмін дублетних музейних предметів [12].

З 9 травня 1909 р., за клопотанням київського міського голови та з дозволу Миколи II, музей став підпорядковуватися Міністерству торгівлі і промисловості зі щорічним асигнуванням 6 тис. руб. Цього ж року був затверджений статут Київського художньо-промислового музею. Згідно з ним, музей мав сприяти розвитку смаків і поширенню знань з прикладного мистецтва серед населення, збирати і зберігати пам'ятки старовини і мистецтва; складатися із 7 відділів (художньо-промислового, художнього, археологічного, історичного, нумізматичного, етнографічного, бібліотеки). Колекції належали музею або приватним особам, товариствам чи закладам, які знаходилися у приміщенні цього закладу на особливих умовах, встановлених комітетом музею [8, 189–212]. Загальними справами керував комітет (голова – Б. Ханенко, члени Київського товариства старожитностей і мистецтв, приват-доценти В. Данилевич і А. Іващенко, члени від Київської міської думи – В. Ніколаєв і В. Солуха, дослідники – К. Болсуновський, Г. Кузьмін і В. Хвойка, голова Міністерства торгівлі промисловості – М. Плескачевський та директор музею М. Біляшівський) [4, 3–4]. Музей проводив лекції для знайомства з колекціями, публічні читання, бесіди щодо художньої промисловості, діяльності музею, художньо-промислові виставки і конкурси, а також друкував художню і наукову продукцію та ін. [8, 214].

Згідно звіту за 1910 р., колекція художньо-промислового відділу музею налічувала 400 одиниць, займаючи частину верхнього залу і галерею. Вона складалася із невеликих колекцій (золототкані вироби від В. Ханенка, предмети і вироби із поміщицьких маєтків від М. Армашевської, З. Краковецької, М. Ярового та ін.), окремих предметів східного походження, порцелянових і фаянсових виробів керамічних центрів Києво-Межигірської, Корецької, Міклашевської мануфактур та зібрання Д. Федорова [14, 7–10]. Художній відділ налічував 24 мистецькі твори та художнє зібрання К. Жученка, яке оцінювалося в розмірі 3098 руб. [14, 10].

Як приватні пожертвування у 1911 р. до колекції художньо-промислового відділу Б. Ханенком були передані три зелені вази Межигірської фабрики [15, 36], О. Гансеном – межигірські фаянсові вироби і старовинні вишивки [16, 75], а 1913 р. надійшли дві вази рідкісної форми від родини Войцехович. Крім цього, придбано ще 85 предметів [15, 36]. У 1911 р. художній відділ отримав колекцію творів К. Лемоха від М. Мєндєлєєвої [16, 1], 2 малюнки художника К. Крижицького від А. Терещенко. Цього ж року в музеї влаштовані виставки предметів народної художньої творчості Південно-західного краю [4, 3] і першу виставку творів Т. Шевченка (20 акварелей і сепій, 10 рисунків, 13 офортів, 6 аркушів із альбому «Живописна Україна», 14 портретів Кобзаря) [16, 183–194].

У передвоєнні роки музей практично не відчував нестачі фінансування, отримуючи постійну підтримку від Міністерства торгівлі і промисловості, Київської міської думи та губернського земства. Станом на 1912 р. художня колекція музею зросла настільки, що адміністрація змушена була скоротити кількість залів для виставок. Усі зали поступово заповнювалися експонатами, у центральній залі верхнього поверху розташувався художній відділ із творами Т. Шевченка, М. Ге, В. Орловського, В. Полєнова та ін. Цей відділ у майбутньому мав стати художньою галереєю м. Києва, про що неодноразово йшлося у тогочасній пресі.

1914 р. Міністерство торгівлі і промисловості внесло до міської думи проект штату музею, за яким він мав стати державною установою. Ці плани порушила Перша світова війна, хоча заклад продовжував діяльність. За деякий час, пов'язані з воєнними подіями загрози, змусили міську владу вдатися до вивезення найбільш цінних предметів з фондів музею (6,5 тис. одиниць) до Москви, на зберігання в Імператорський російський історичний музей, повернення яких відбулося лише 1921 р.

24 квітня 1918 р. Рада народних комісарів затвердила статут і штат Київського художньо-промислового і наукового музею. Документи визначили умови його фінансування та реорганізацію у Національний. Однак прийняті рішення не були втілені в життя. Зміна влади протягом короткого періоду негативно позначилася на матеріальних умовах закладу. Музей мав приміщення, але не мав жодних коштів на утримання. Тому декретом від 28 червня він набув статусу державної установи. З цього часу заклад підпорядковувався Народному комісаріату освіти, отримавши назву Перший державний музей [3].

Отже, кінець XIX – початок XX ст. – важливий етап становлення та розвитку Київського художньо-промислового і наукового музею. Значна роль у його розбудові належала Київському товариству старожитностей і мистецтва, громадським діячам М. Біляшівському, Б. Ханенку, О. Терещенку та ін. Музей активно проводив фондову, виставкову, культурно-освітню, популяризаторську роботу, ставши центром художнього життя міста.

1. *Малаков Д. Архітектор Городецький (Міський музей) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/malakov.*
2. *А. Л. К истории будущого Киевского музея // Киевская старина. – 1893. – Т. LX.*
3. *Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – К., 1998.*
4. *Ковалинский В.В. Семья Терещенко. – К., 2003.*
5. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського, ф. 241, спр. 2.*
6. *Ж. и И. Музей и частные собрания // Киевская старина. – 1899. – Т. LXIV.*
7. *Федорова Л. З історії музеїв Києва XIX – початку XX ст. // Краєзнавство. – 2011. – № 1.*
8. *Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 304, оп. 1, спр. 1.*
9. *Войтенко І.Б. Внесок родини Ханенків у розвиток археологічної та історичної науки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua.*
10. *Пятое годичное собрание членов Киевского Общества Древностей и Искусств 28 февраля 1901 г. // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXIII.*

11. *Портреты малороссийских гетманов и полковников // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXV.*
12. *Уманец С. Украинский музей В. В. Тарнавского в Чернигове // Исторический вестник. – 1910. – Т. 121.*
13. *Національний художній музей України: Альбом / Укл. Т. Рязанова та ін.; ред. О. Климчук. – К., 2003.*
14. *Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя императора Николая Александровича за 1910 г. – К., 1911.*
15. *Іванова О.В. До історії формування колекції виробів Києво-Межигірської фаянсової фабрики (до 140-річчя з дня народження М. Біляшівського) // Могилянські читання 2007 року: Зб. наук. пр.: Музейники XX століття – дослідники української сакральної культури / Ред. рада: В. Колпакова та ін. – К., 2008.*
16. *ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 18, 250 арк.*

Borys T. P. The establishment and activity of the Kyiv industrial and scientific museum (the 1894–1918th). The formation and work of the Kyiv industrial and scientific museum are analysed in the article. The museum role in the reconstruction of the Kyiv association of antiquity and arts, by patrons B. Khanenko, O. Tereschenko and others is determined.
Key words: The Kyiv industrial and scientific museum, The Kyiv association of antiquity and arts, exhibition, collection, museum article

Ю. Й. Новіцька

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАЛЕРІЯ ЯВОРСЬКОГО В КРАКОВІ ЗА ЧАСІВ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ

У статті проаналізовано наукову і педагогічну діяльність В. Яворського в Кракові за часів Австро-Угорської монархії. Розкривається роль українського вченого у світовій та польській медицині.
Ключові слова: *Краків, Яґеллонський університет, гастроентерологія, Австро-Угорська монархія*

Актуальність теми полягає в тому, що питання стосовно наукової та педагогічної діяльності В. Яворського в Кракові за часів Австро-Угорської монархії залишається мало дослідженим сучасними істориками. Тоді, як його ім'я широко відоме в Польщі, Німеччині та інших країнах, проте, не в Україні. Тому в українській історіографії відсутні праці, присвячені В. Яворському. На відміну від української, в польській історіографії є чимало студій, які висвітлюють його діяльність. Зокрема статті про нього були надруковані в доволі престижних «Великій загальній ілюстрованій енциклопедії» [1], «Польському біографічному словнику» [2] та в «Золотій книзі медичного факультету Яґеллонського університету» [3]. Мета цієї статті – висвітлення науково-педагогічної діяльності В. Яворського в Кракові за часів Австро-Угорської монархії.

Він народився 20 березня 1849 р. у с. Фльоринка біля Гжибова Сондецього повіту (Галичина). Його батько був греко-католицьким настоятелем у цьому селі. Початкову освіту здобув у Саноку, а гімназію закінчив у Перемишлі [1, 755]. Впродовж 1868–1871 рр. навчався в Технічній академії у Львові. Одночасно займався стенографією, яку пізніше неодноразово використовував у науковій праці, і навіть отримав право від шкільного комітету викладати цю дисципліну в Першій гімназії Львова. Потім переїхав до Кракова, вступив на філософський факультет, де в 1871–1873 рр. отримав ґрунтовні знання з математики, фізики та хімії [3, 228]. У Відні він склав екзамен з природничих предметів, на право бути вчителем гімназії. До 1886 р. працював вчителем у Вищій реальній школі Кракова. Педагогічна праця подобалася В. Яворському, але водночас він вивчав медицину в Яґеллонському університеті й 1880 р. отримав диплом лікаря всіх медичних наук.

Під час навчання почав працювати демонстратором в хімічній лабораторії професора Е. Чирнянського. За порадою професора Е. Корчинського, який бачив у молодому досліднику значний потенціал, почав працювати в медичній клініці, в галузі експериментальних досліджень, які вимагали доброго знання хімії та фізики. Цей момент був переломним в житті та подальшій науковій кар'єрі В. Яворського [3, 229]. На той час він вже мав певне підґрунтя для наукової праці, оскільки деякий час уже перебував на стажуванні у внутрішніх клініках Ерлангена і Тубінгену, під керівництвом Леубего, де займався клінічним пошуком травного тракту [1, 755]. Доброзичливий клімат в клініці та допомога Е. Корчинського створили гарні умови для праці молодого вченого.

У 80-х рр. XIX ст. відбулася зміна наукових поглядів в європейській науці, яка сприяла обраному напряму досліджень В. Яворського. Ширилися нові наукові відкриття, особливо в німецькій медицині. На етапі, коли молодий науковець розпочав свою діяльність, медицина внутрішніх органів спиралася винятково на дослідження початкових симптомів, науці були відомі три хвороби шлунку: гастрит, виразка та рак. Функціональне дослідження виявило багато патологій шлунка, яких до того часу не знали або які були незрозумілі.

1883 р. В. Яворський захистив докторську дисертацію на тему: «Про появу та виявлення розладу шлунку». Результати досліджень були опубліковані трьома частинами у спеціальних наукових медичних журналах, зокрема в «Przegladzie Lekarskim» («Лікарському огляді») та «Medycynie» («Медицині»). Після захисту дисертації, того ж року він був затверджений Міністерством Освіти у Відні першим доцентом хвороб органів травлення в Польщі [3, 229].

На 1883–1889 рр. припадав найбільш плідний у науковому доробку період життя вченого. До 1887 р. він виголосив польською та німецькою мовами близько 50 дослідницьких праць. Більшість з них була експериментально доведена, самостійно досліджена або виконана, разом із Е. Корчинським і А. Глузінським. Про зацікавлення новим напрямом науки щодо внутрішніх хвороб свідчило і зростання кількості студентів, які відвідували лекції В. Яворського з гастроентерології. Якщо в 1883/84 н. р. їх налічувалося 33, то 1886/87 н. р. – вже 71. Якщо ж взяти до уваги незначну кількість слухачів і одночасно чудові лекції з терапії проф. Е. Корчинського, то подані цифри виглядають доволі пристойно, хоча вчений і не був загалом красномовним [3, 229]. Тому не доводиться дивуватися, що за вагомий внесок у розвиток науки В. Яворський 1889 р. отримав учене звання професора надзвичайного, а 1895 р. – професора звичайного при лікувальній клініці Е. Корчинського [2, 114].

В методиці В. Яворський досліджень був автором багатьох цінних експериментальних праць. Зондування шлунку, яке раніше було запроваджено для лікувальних цілей, вчений вперше використав в експериментальних цілях і поширив е клініці. З того часу почали робити як внутрішні зондування шлунку, так і експериментальні. Для дослідження змісту травлення шлунку він сконструював і описав, за своїм задумом, шлунковий димосос (стаття надрукована в «Медицині» за 1883 р.). Цей димосос визначав межі шлунка, через наповнення повітрям чи водою, що давало можливість визначення його обсягу. Ці методи були значним кроком уперед, порівняно з давнішими засобами дослідження Фреріха і Зємсена, які полягали в накачуванні шлунку газом, із застосуванням винної кислоти та бікарбонату натрію [3, 230].

В 1884 р. В. Яворський винайшов власний спосіб визначення нижньої межі, розширеної черевної стінки шлунка, шляхом струшування вниз середнім пальцем лівої реберної дуги до підребер'я. Визначення нижньої межі він пропонував робити рентгенівським промінням [2, 114]. З методик отримання вмісту шлунка, замість сніданку Евальда-Боаса, вчений, разом з Глузінським, того ж року порекомендував білковий сніданок, який складався з дрібно посіченого курячого яйця та склянки звичайної води або чаю.

Цінними були також праці В. Яворського про методи дослідження секретної функції шлунка. Цей метод був виголошений 1882 р. в наукових польських журналах, а через 14 років був описаний німецькими авторами і помилково носить назву Масея-Ремонда, що пізніше було спростовано Модраковським у німецькому підручнику Мохра-Стахеліна. Отриманий результат, за методом В. Яворського, не завжди був докладним, оскільки не бралося до уваги потрапляння до шлунку вмісту дванадцятипалої кишки. Через це метод В. Яворського не набув поширення в медицині [3, 230]. У хімічному дослідженні вмісту шлунка, цінним способом, запропонованим В. Яворським 1882 р., який і до сьогодні вживається в медицині, є прийняття кількісного визначення загальної його кислотності в пропорції 1/10 мл нормального NaOH, який споживається для нейтралізації 10 мл фільтрату, а не в перерахунку на соляну кислоту [3, 231].

Чимало нових спостережень і відкриттів український вчений зробив у дослідженні вмісту шлунка під мікроскопом. Так, 1886 р. він першим звернув увагу, що в соляній кислоті шлунку можна знайти багато колоній напівпрозорих ядер, котрі, як з'ясувалося з його досліджень, були залишками з розкладу білих тілець нейтрофілів (лейкоцитів). 1888 р. він відкрив у надкислому шлунковому сокові характерні прожилки слизу різних розмірів, які з того часу в гастроентерологічних творах носять назву «черв'яки Яворського» [3, 231]. Серйозним відкриттям, яке до сьогодні не втратило свого значення у діагностиці раку шлунка, став і опис ним паличкоподібних мікроорганізмів усередині шлунка, що зустрічаються за раку цього органа, коли є нестача вільної соляної кислоти. Не менш важливе значення мали також дослідження В. Яворським патології хвороб шлунку. Зокрема він першим описав хворобу гострого гастриту [2, 114].

Значних вершин В. Яворський досягнув і в лікуванні шлункових хвороб, яке спиралося на ґрунтовні фізико-хімічні дослідження. Останні стосувалися фізіологічного та лікувального впливу на шлункові хвороби різних солей і газів: кисню, озону та вуглецю. Крім цього, він порівняв дії карлсбадських і кісінгенських мінеральних вод. Слід підкреслити, що вчений, завдяки ґрунтовним дослідженням у Карлсбаді (Карлові Вари), де перебував влітку 1883–1885 рр., першим створив основу для наукової фармакодинаміки тамтешніх вод, за що був нагороджений почесним громадянством Карлсбаду [3, 232]. Медик був також піонером наукової дієтології в Польщі. Загальновідомою з цієї галузі є його книжка «Гігієнічна кухня», видана 1897 р., у співавторстві з дружиною Еммою-Матес Яворською.

Кульмінацією його наукової творчості з гастроентерології стало опублікування монографії про хвороби шлунку – «Огляд патології та лікування хвороб шлунку». Книга містила, крім результатів досліджень самого В. Яворського і досягнень краківської гастроентерологічної школи, також найсучасніші, на той момент, дослідження з європейської патології гастроентерології. Статті, що ввійшли до видання, були також опубліковані на сторінках наукового журналу «Медицина». Крім цього, монографія містила розділ про хірургічне втручання в лікування хвороб шлунку. У 1893 р. вона була розширена та доповнена розділами про лікування, дієту й видана як перший підручник з хвороб шлунку польською мовою. Зокрема в цьому підручнику вчений рекомендував лікарські засоби, які почала випускати тодішня фармацевтична промисловість [3, 233].

Цей підручник був настільки популярним, що наклад розійшовся досить швидко, тому 1899 р. було надруковане друге, доопрацьоване видання. Зокрема новою була інформація про діагностику хвороб шлунка за допомоги рентгенівського проміння. Слід зазначити, що В. Яворський намагався всі наукові відкриття, які стосувалися його діяльності, застосовувати в практиці. Так, він одним із перших у світі застосував на практиці рентгенівське проміння під час засідання Краківського товариства лікарів на хімічному факультеті Яґеллонського університету 16 червня 1897 р. Свої погляди на це він виклав у праці «Розпізнавальне значення рентгенівського опромінення», яка була надрукована на сторінках краківського «Лікарського огляду» (№ 34–35) [3, 234]. У цій площині він мав тісні наукові стосунки з М. Склодовською-Кюрі, яка допомагала йому купувати радій і цінними порадами щодо його використання. В 1905–1906 рр. він виконав дослідження, яке стосувалося впливу радію на хвороботворчі бактерії, довівши, що радіоактивна енергія їх знищує [3, 234].

Суттєвим доробком В. Яворського стало видання з його ініціативи 1905 р. у Кракові першої трьохтомної праці про внутрішні хвороби. Також він, завдяки дослідженням, створив наукове підґрунтя для виготовлення близько 30 різновидів штучних мінеральних вод, які набули значної популярності не лише в Австро-Угорщині, але й за кордоном [3, 234]. Також вагомий внесок учений зробив у розвиток шкільної гігієни та бальнеології (лікування хвороб за допомогою мінеральних вод), досліджував і вплив гірського повітря на шлунково-кишковий тракт.

Після смерті Е. Корчинського, в 1906 р. він отримав посаду професора звичайного на кафедрі внутрішніх хвороб медичного факультету Яґеллонського університету й одночасно став директором Медичної клініки Кракова. Останньою він керував 13 років – до 1919 р., коли за віком вийшов на пенсію. На цьому етапі В. Яворський продовжував відкривати нові методи діагностики внутрішніх органів та шлунку, зокрема жовчнокам'яної хвороби, виразки, сліпої кишки тощо. Він намагався створити власну наукову школу, але, на жаль, цьому перешкодили Перша світова війна та вік. Втім, медику вдалося виховати таких учнів, як Я. Новачинський і К. Маєр.

Вчений створив і перший у Польщі музей історії медицини 1900 р. – на медичному факультеті Яґеллонського університету. Музей швидко поповнювався експонатами, які дарували лікарі, наукові установи та благодійники. В 1903 р. В. Яворський видав «Перший звіт історичного музею для медичного факультету Яґеллонського університету», з якого зрозуміло, що до кінця 1902 р. музейні сховища нараховували 1222 позиції інвентарів з 1769 експонатами. Тимчасово музей знаходився в медичній клініці, а експонати зберігалися у великих дубових шафах. Було створено каталог експонатів, які вже з 1902 року були доступні для наукової праці дослідників та громадського вжитку [3, 236]. Через три роки, 1905 р., згідно наступного звіту, фонди нараховували вже 2188 позицій та 4617 експонатів.

На знак визнання заслуг В. Яворського у нагромадженні музейних експонатів, Сенат Яґеллонського

університету в 1921 р. ухвалив назвати їх «Фондами ім. В. Яворського» та передати у власність медичного факультету. Ці фонди увійшли до складу, створеного 1920 р., Інституту медичної історії. Зараз вони знаходяться в приміщенні цього інституту і складають основну частину його фондів [3, 236].

В. Яворський недовго тішився плодами своєї діяльності, адже 30 вересня 1919 р. подав у відставку, а з 1 квітня 1920 р. вийшов на пенсію. В 1921 р. його обрали почесним професором Яґеллонського університету, а 1922 р. медичний факультет довірив йому читати лекції щодо дієти для хворих, разом з вказівками як готувати дієтичні страви та напої [2, 228]. Мав досить незначну пенсію, тому змушений був, з підірваним здоров'ям, до кінця життя боротися з матеріальним труднощами та вести лікарську практику [3, 237]. Він був лікарем найвищого рівня, а його пацієнти були не лише з Австро-Угорщини, але й Німеччини, Іспанії, Франції тощо [4, 5].

В. Яворський був членом Медичного товариства у Кракові, а з 1886 р. – співробітником промислово-лікарської комісії. В 1920 р. його обрали реальним членом Академії Медичних Наук у Варшаві [2, 115]. Він є автором близько 130 праць польською та німецькою мовами. Помер учений 17 липня 1924 р. у Кракові, похований на Раковіцькому цвинтарі [5].

Отже, В. Яворський як учений зробив вагомий внесок до скарбниці світової медицини, ставши основоположником краківської гастроентерологічної школи. Науковий доробок вченого охоплював широкий спектр досліджень у галузі фізіології, патології та лікування шлункових хвороб. Він був одним із найвидатніших професорів медичного факультету Яґеллонського університету, а його діяльність започаткувала золотий період в діяльності факультету. З іншого боку, це засвідчує, що повернення імен українських вчених потрібне для сучасних українців, задля підвищення їхнього рівня культури та духовності.

1. *Wielka Encyklopedya Powszechna Ilustrowana: w 55 t. – T. XXXI–XXXII. – Warszawa, 1903.*
2. *Skulimowski M. Walery Jaworski (1849–1924) // Polski Słownik Biograficzny: w 48 t. / Red. E. Rostworowski. – T. XI. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964.*
3. *Skulimowski M. Walery Jaworski (1849–1924) // Uniwersytet Jagielloński. Złota księga wydziału lekarskiego. – Kraków, 2000.*
4. *Курило Т. Лемки-науковці в XV–XX віках // Краківські вісті. – 1942. – 26 квітня. – Ч. 16.*
5. *Spis osób pochowanych na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie (osoby pochowane do 1939 r.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cmentarium.sowa.website.pl.*

Novitska Y.J. The Valery Yavorsky sientific and educational activities in Krakow during the Austro-Hungarian monarchy. In the article is analyzed the scientific and educational activities of Valery Yavorsky in Krakow during the Austro-Hungarian monarchy. The role of the Ukrainian scientist in the world and Polish medicine.

Key words: Krakow, Jagiellonian University, gastroenterology, Austro-Hungarian monarchy

А. С. Ситнікова

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ СЕЛЕКЦІЙНО-НАСІННЄВОГО ВІДДІЛУ ГОЛОВЦУКРУ

У статті здійснено аналіз розвитку вітчизняного сортовипробування і насінництва у контексті суспільно-політичного життя початку XX ст. Зокрема розкрито періоди: іноземного панування на ринку насіння; виходу українських виробників на міжнародну арену торгівлі; занепаду дослідної справи під час Першої світової війни та національно-визвольного руху в Україні; відродження галузі й утворення Головного управління цукрової промисловості зі спеціальним селекційно-насіннєвим відділом.

***Ключові слова**: сільськогосподарська дослідна справа, селекція, насінництво, цукровий буряк, цукрова промисловість, цукрові заводи, мережа дослідних установ*

Питання якості посівного насіння, особливо елітного, було і залишається до нині одним із першочергових у державних програмах з розвитку рослинництва. Якщо на теренах України добір та сортовипробування злакових культур проводили ще з кінця XIX ст., то цукрового буряку – лише з початку XX ст. у приватних маєтках землевласників. Незважаючи на широкомасштабну роботу, створеного 1897 р., з приватної ініціативи власників цукрових заводів, Всеросійського товариства цукрозаводчиків (ВТЦ), запровадження науково-дослідної роботи у цій сфері розпочалося лише 1901 р., коли було створено мережу дослідних полів Товариства на чолі з проф. С. Франкфуртом. До цього часу воно займалося питаннями ринку збуту цукру, покращення якості буряку та зниження собівартості виробництва цукру, що дозволило йому вийти на європейський рівень [1, 32]. Програму досліджень мережі було удосконалено з включенням низки завдань наукового характеру, що стосувалися з'ясування впливу внесення мінеральних та органічних добрив (селітри, суперфосфату, томасшлаку, дефекатних речовин) на урожайність цукрових буряків та застосування різних прийомів обробітку ґрунту. Специфіка роботи вимагала проведення лабораторних досліджень, тому 1903 р., з ініціативи С. Франкфурта, в Києві створено одну з кращих, не тільки в царській Росії, а й Європі, агрохімічну лабораторію, яку очолив відомий на той час вчений-агрохімік та фізіолог О. Душечкін. Тут проводили хімічні аналізи ґрунтових зразків, добрив, інсектицидів, води, буряку, цукрових продуктів і матеріалів для цукроваріння [1, 41–42]. Слід також відмітити діяльність Київської хімічної та насіннєвої контрольної станції Південноросійського товариства заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості, створеної 1897 р., під головуванням проф. П. Сльозкіна (з 1901 р. – С. Франкфурта), яка також мала пряме відношення до розвитку цукрової промисловості на початку XX ст. Її робота зводилася до проведення аналізів зразків насіння (переважно цукрового буряку), що надходило від ВТЦ і приватних замовлень, наявних на той час, власників насіннєвих фірм. Досліджували також процент засмічення чужорідними домішками посівного матеріалу, схожість насіння та вміст у ньому вологи [1, 59–60].

Як наслідок, недостатня увага вітчизняних аматорів-аграріїв дослідженням з селекції та насінництва призвела до загострення на початку XX ст. проблеми забезпечення селянських господарств та дослідних установ вітчизняним чистосортним насінням сільськогосподарських культур. Більшість посівного матеріалу (крім проса і гречки) була закордонного походження. Співвідношення місцевих й іноземних сортів складало 50 : 50. Проте, на відміну від чистосортного закордонного насіння французької фірми батька та сина Вільморенів і німецької фірми Кляйнвацлебен, вітчизняну продукцію представляли місцеві різновиди, дикі форми рослин та невелика частка добірного зерна. Виходячи з доповіді Б. Паншина «Про розвиток сорто-насіннєвої справи в цукровій промисловості, у зв'язку із залученням іноземного капіталу», стають зрозумілими причини експансії вітчизняних ринків насіння німецькими та французькими сортами. До таких слід віднести: 1) відсутність у науково-дослідних програмах вітчизняних станцій селекційних робіт з цукровим буря-

ком (за винятком окремих досліджень А. Зайкевича й О. Гельмера на станціях Харківського товариства сільського господарства); 2) високу якість та чистосортність закордонного насіння; 3) можливість отримання річного кредиту; 4) добре організована реклама [2, 17].

Крім того, проведення власної селекції цукрового буряку було неможливим, через відсутність достатньої кількості спеціалістів-селекціонерів та особливості континентального клімату. Ґрунтово-кліматичні умови сприяли розвитку насінництва, але, через різку зміну сухих і вологих, спекотних і холодних років, збільшувався термін виведення нового сорту. За таких умов, кустарне виробництво еліти не могло задовольнити довіру покупців і заводів, які змушені були закуповувати маточний матеріал за перевищеними цінами у закордонних фірм [3, 81–95].

Переорієнтація на вітчизняне насінництво відбулася після неврожайного 1911 р. в Німеччині, що призвело до різкого піднесення цін на їхній сортовий матеріал. Тоді було зроблено спробу емансипувати від іноземного впливу, активно розпочавши власну селекцію і виробництво насіння цукрового буряку. Проте, така робота, здебільшого, зводилася до відбору й акліматизації завезених сортів. Внаслідок проведених сортовипробувань, вдалося довести привілеї отриманої репродукції. З цієї причини, іноземні фірми почали форсувати виробництво еліти цукрових буряків на території України для експорту її за кордон. Масштаби вивозу насіння за короткий проміжок часу значно зросли й Україна (на той час у складі царської Росії), через посередництво Німеччини, стала основним його постачальником до Франції, Бельгії, Румунії та Північної Америки [4, 9–11]. Не дивлячись на стрімке зростання виробництва, почала спостерігатися залежність від закордонних фірм. Постачаючи вітчизняні господарства німецькою елітою по (200–300 руб. за пуд), вони забирали репродукцію цієї еліти в середньому по 2,5 руб. При цьому не було можливості контролювати якість отриманої продукції. Проте, така ситуація призвела до об'єднання вітчизняних виробників насіння, задля вирішення цієї проблеми, аби розпочати власне виробництво елітного і маточного насіння цукрового буряку. Однак початок Першої світової війни перешкодив реалізації задуманого. Експорт до Німеччини припинився, скоротилися посіви буряку, виникли склади насіння. Досить вагомим чинником, що ускладнював роботу станцій, було питання їхнього, а також насіннєвих господарств і цукрових заводів забезпечення землею, будівлями, технічним матеріалом і коштами. Гострою проблемою залишалася і недостатня кількість кваліфікованих робітників та досвідчених спеціалістів. Всі ці обставини призвели до завмирання галузі з 1918 р. [3, 82].

Протилежний вплив відіграла війна мала на розвиток селекції. Припинення ввезення німецької еліти посилило попит на еліту власного виробництва. Наявні вітчизняні дослідні установи розширили програми наукових досліджень, власники фірм – К. Бущинський і М. Лонжинський – відкрили в 1915 р. своє представництво в Хорошках Полтавської губ., об'єдналася Удицька та Верхняцька станції, створивши кооператив 7 заводів (Київська губ.), засновано товариство «Меридіан» при Ситковецькому цукровому заводі (Подільська губ.) тощо [2, 17]. Проте, цей період був нетривалим. Військово-політичне становище України 1917–1920 рр. істотно погіршило становище сорто-насіннєвої справи. Негативне значення також мав декрет Ради народних комісарів УСРР від 16 січня 1919 р. «Про націоналізацію земель» [5]. За таких обставин, декілька станцій були знищені (Кропивенську товариства «Русем», Деребчинську барона Мааса, Черепинську і Великополовецьку графів Браницьких), частину евакуйовано (Немерчанську і Хорошківську), а інші практично залишилися без робочого персоналу [6, 5].

Для відновлення бурякоцукрової галузі та керівництва нею, 1919 р. у Києві створено Головне управління з цукрової промисловості (Головцукор). Внаслідок військових дій на території України, його було переведено до Москви, звідки наступного року переміщено до Харкова, а в березні 1921 р. – до Києва. У Харкові залишилася його філія, а для керування цукровими заводами в районах – створено районні управління (Рауцукри) [5].

З лютого 1920 р. на більшій частині території України було встановлено контроль радянської влади. Всеукрревком припинив свою діяльність, знову почала функціонувати Рада Народних Комісарів (РНК), яка складалася з 7 наркоматів, у тому числі й землеробства. Частина розграбованих та зруйнованих приміщень дослідних установ перейшла у відання Народного комісаріату землеробства, а ті, що знаходилися в бурякоцукровому регіоні – Головцукру. Всього останньому були передані 12 станцій: в Подільській губ. 3 (Немерчанську, Ялтушківську, Уладівську); Київській – 7 (Миронівську, Білоцерківську, Верхняцьку, Удицьку, Кальникську, Іллінецьку та Ситковецьку); Полтавській – Березотоцьку; Харківській – Іванівську [3, 79–80зв.].

В умовах тимчасової окупації території України різними арміями, Головцукор розпочав роботу щодо відновлення сортовипробувальної та насіннєвої справи за єдиною програмою, надавши такій діяльності державного значення. З цією метою, 1920 р. у Києві відбулося його організаційне зібрання під головуванням К. Тараненка, за участі провідних на той час агрономів, селекціонерів, вчених-дослідників (С. Франкфурт, Б. Паншин, Ф. Сєв, Є. Ергардт, К. Тютін, Н. Рищек, Ф. Каменецький та ін.). Так, Б. Паншин виступив з пропозицією виділення сорто-насіннєвої справи в окрему галузь цукрової промисловості, під керівництвом Колегії Головцукру. Ця думка виявилася своєчасною і на цьому ж зібрані прийнято рішення щодо створення *селекційно-насіннєвого відділу*. У відання новоствореного структурного підрозділу перейшли всі вищезазначені 12 станцій. Крім того, на зібрані 10 квітня цього ж року було вирішено заснувати ще дві селекційні станції: Теткинську (Курська губ.) та Рамонську (Воронезька губ.). Також у розпорядження селекційно-насіннєвого відділу було передано Смілянську міко-ентомологічну станцію та Вінницький насіннєвий завод [7].

Як зазначено в архівних документах СНУ, стан станцій, до моменту переходу їх у розпорядження Головцукру, був жахливим. Всі вони, за винятком Миронівської, як колишні приватні призаводські економії, зазнали нищівного розгрому: «живий» інвентар і машинне устаткування розграбовано, будівлі зруйновано, втрачено більшу частину насіннєвого матеріалу, документацію. Персоналу або не було зовсім, або ж він був представлений одиничними самовідданими працівниками. За таких умов, дослідні установи тільки частково могли виконувати наукову роботу на території цукрових заводів, користуючись їхнім вцілілим устаткуванням. Саме на вирішення земельної проблеми було спрямовано робочу програму, організованого 10–20 грудня 1920 р., Першого з'їзду селекціонерів. Проте, звернення з цього приводу Головцукру до Сільськогосподарського наукового комітету України не мало позитивного вирішення [8].

В умовах приватної власності на землю, діяльність станцій, що перейшли у відання Головцукру, не була

пов'язана між собою, представляючи конкуруючі господарства, що працювали незалежно одне від одного. За таких обставин, досягнення окремих дослідників зберігалися у таємниці, а у певній установі могли вирішуватися ті проблеми, які вже були вирішені іншою. Зрозуміло, що для цього непродуктивно витрачалося багато роботи, засобів і часу. Намагання об'єднати діяльність вітчизняних селекціонерів задля боротьби з німецькою конкуренцією з'явилося ще 1914 р. У межах Київського товариства сільського господарства. В подальшому, спільними зусиллями при Кропивенській станції (Подільська губ.) було організовано Товариство виробників і споживачів бурякового насіння («Руссем») і Обласний союз насіннєзнавців у Києві. Однак умови роботи на приватних засадах, взаємна недовіра спеціалістів і небажання зрівняти можливості внутрішньої конкуренції не дозволяли встановити тісний зв'язок між окремими дослідними установами. Вирішити це завдання вдалося в 1920-х рр., шляхом організації Державного сортівництва, підпорядкувавши роботу станцій центральному управлінню – Головцукру. З виділенням дослідних установ у самостійні господарські й адміністративні одиниці, з власним центральним управлінням, розпочався новий період історії вітчизняної сорто-насіннєвої справи – централізації [9, 6].

Для відновлення і налагодження сорто-насіннєвої та дослідницької роботи в підвідомчій мережі установ, Головцукор мав вирішити всі вищезазначені проблеми – наслідки війни та революції. Для цього до мережі запросили спеціалістів з інших установ. Неможливість забезпечити станції достатньою кількістю фахівців і кваліфікованих працівників зумовлювалася насамперед взагалі їх відсутністю на той момент. Ця ситуація спонукала до організації 1920 р., спільно з НКЗ і СГНКУ, дворічних курсів з селекції і насінництва, положення яких було затверджено 24 листопада 1920 р. [10, 36]. Викладачами були найвідоміші тогочасні вчені – В. Колкунов, Д. Ларіонов, О. Табенцький, М. Малюшицький, Б. Паншин, В. Добровлянський, М. Грюнер, Г. Невадовський, Є. Вотчал, О. Душечкін, О. Яната, Д. Рудзинский та ін. [11, 28]. У проміжку між семестрами курсанти проходили практикум на дослідних станціях Головцукру та в лабораторіях Київського політехнічного інституту. Після закінчення навчання та практики, студенти здавали екзамени та захищали дипломні проекти. Як результат – 60 осіб здобули вищу, не закінчену вищу або середню освіту. Це були теоретично і практично готові спеціалісти, здатні розпочати дослідження на станціях Головцукру. Серед випускників, відомими в майбутньому вченими стали: А. Оконенко (фізіолог рослин, член-кор. АН України), В. Шевченко (фітопатолог, доктор с.-г. наук), Л.П. Максимчук (провідний селекціонер зернових, доктор с.-г. наук), О. Коломієць і Г. Мокан (творці перших сортів однонасінних цукрових буряків), М. Корбут, П. Дубінін, М. Котт (селекціонери цукрових буряків) та ін. [12]. Крім того, названі курси сприяли заснуванню нової установи науково-практичного характеру – Інституту селекції. Ідея його створення виникла у секретаря Селекційного бюро Сільськогосподарського вченого комітету України П. Ярошевського на II з'їзді з сорто-насіннєвої справи, після того як було оприлюднено результати досліджень курсантів – їхні дипломні роботи. Тоді ж прийнято проект створення Наукового інституту селекції [13, 3–6].

В організаційному відношенні важливим став 1921 р. – період наділення станцій земельними ділянками. Спершу до їхнього розпорядження відводилися землі тимчасового користування із загального бурякоцукрового фонду, тобто, повторювався той же процес, який мав місце до революції в приватних господарствах. Хоча практика попередніх років виявила неефективність такого способу, а відтак, Головцукор запровадив новий принцип – «прирізки певних фіксованих ділянок». Така робота супроводжувалася низкою труднощів, що виникали внаслідок відстоювання прав на землю цукровими заводами та окремими радгоспами, які не розуміли важливість сорто-насіннєвої справи в розвитку цукрової промисловості. З 1921 р. на станціях активно розпочали роботу з відновлення житлових і господарських споруд. Зокрема ремонтували напівзруйновані будинки, погреби, переобладнували житлові приміщення на лабораторії. На жаль, нестача коштів не дозволяла розвинути будівництво належним чином. Гострої дискусії це питання набуло на Другому з'їзді селекціонерів. Результатом цього засідання стало затвердження постанови про передачу дослідним установам низки призаводських будівель. Зокрема це стосувалося Іллінецької, Кальницької, Ситковецької, Верхняцької, Уладівської та Теткинської станцій [2, 89–91].

Не вдалося уникнути труднощів відносно забезпечення станцій спеціальним устаткуванням і лабораторними приладами. У цьому відношенні спеціалісти Головцукру відчули не тільки фінансову неспроможність закупити необхідне, а й неможливість віднайти потрібне. Однак, підтримуючи місцевих майстрів і кустарне виробництво, установи мережі вдалося забезпечити найнеобхіднішим обладнанням. Наприклад, лабораторні ваги 1919–1920 р. були тільки на чотирьох станціях у кількості 18 штук, 1920–1921 р. – на десятьох – 50, 1921–1922 р. – на тринадцятьох – 80, в 1922–1923 р. – на чотирнадцятьох – 160 [2, 91].

Аналізуючи наведені цифрові дані архівного документу щодо відновлення роботи станцій [2], слід відзначити, що вони поступово відділялися від заводських господарств, ставали самостійними інституціями. Так, станом на 1919 р. одинадцять станцій у своєму розпорядженні мали біля 1 тис. дес. землі, 1920 р. – 4 тис., 1921 р. – 6 тис., 1922 р. – 10 тис., 1923 р. – 14028. Розпочавши роботу за наявності декількох десятків спеціалістів і робітників, до 1 січня 1921 р. селекційно-насіннєвий відділ налічував 644 штатних робітників і службовців. Щодо проблеми відсутності «живого» інвентарю – худоби, слід зауважити, що до 1 січня 1922 р. у розпорядження станцій надійшли 228 коней та 225 волів. Не менш значну роботу проведено відносно забезпечення господарськими знаряддями. Так, з 1919 – до 1 січня 1921 рр. станції отримали найважливіше устаткування: 481 плуг, 1 трактор, 113 культиваторів, 482 борони, 140 сівалок, 10 парових і 6 кінних молотарок. 1922 р. ця кількість збільшилася: плугів на 247 одиниць, культиваторів – на 96, борон – на 130, сівалок – на 6, молотарок – на 3 [2, 81–95].

Селекційно-насіннєвий відділ та, підпорядкована йому, мережа станцій займалися не тільки вирішенням господарсько-адміністративних питань, а й науково-дослідних. Скажімо, до завдань кожної установи входило виробництво фабричного насіння і отримання маточної еліти цукрових буряків. Як зазначалося вище, до 1917 р. в країні нагромадилися склади нереалізованого насіння. Його кількість сягала близько 2 млн. пудів. Однак, під час національно-визвольних змагань на території України і одержавлення поміщицьких господарств, накопичений запас, здебільшого, розграбували, а те що залишилося, через незадовільні умови зберігання, втратило схожість і зіпсувалося. Як наслідок, станом на 1 січня 1920 р. кількість насіння, виявленого на цукрових заводах і дослідних станціях, становила орієнтовно 775 тис. пудів, з яких близько половини з

пониженою схожістю і 15% зовсім не придатних. На посів 1921 р. використано лише 400 тис. пудів. Неврожай того ж року призвів дослідні установи до ще гіршого становища, оскільки було зібрано лише 20500 пудів насіння. На початок 1922 р. цим посівним матеріалом вдалося засіяти тільки 160 тис. дес.

Виробництво еліти за таких політичних та економічних умов також занепало. В 1920 р. при цукрових заводах висіяли мізерну кількість насіння, тому для насінницьких плантацій 1921 р. довелося використовувати, відібране за зовнішнім виглядом, насіння фабричного цукрового буряку селекційного походження. Весною 1921 р. селекційні станції змогли видати близько 2 тис. пудів маточного насіння, причому виробнича потреба цукрових заводів при довоєнних масштабах виробництва становила 10 тис. пудів. Більшість елітного матеріалу становила репродукція кращих, збережених на станціях, родів із застосуванням селекції за морфологічними ознаками. Враховуючи це, оснащення лабораторій і поляризацію здійснювали тільки окремі станції, хоча від масштабів її проведення залежала швидкість покращання якості насіння. 1919–1920 р. поляризовано всього 100 тис., а 1920–1921 р. – 350 тис. коренів [2, 93]. Отже, беручи до уваги наведені показники, слід відзначити поступове покращення матеріально-технічного забезпечення сортівничих станцій, що підвищувало виробничу спроможність, відносно забезпечення господарства регіону елітою та маточним насінням цукрового буряку.

Об'єктами досліджень мережі станцій у системі Головцукру були не тільки цукрові буряки, а й інші сільськогосподарські культури. Ще у дослідних господарствах ВТЦ, а також у приватних станціях і маєтках розпочалася селекція та сортовивчення пшениці. Зокрема на Іванівській станції, з культивованої в маєтку «Пархомівка» місцевої Банатки, вдалося вивести низку морозо- та холодостійких сортів: Дюрабль, Альфа стійка, Бета Стійка, а також декілька високоврожайних ліній з німецького сорту Ранній Бастард. Над покращенням названих сортів працювали спеціалісти Березотоцької, Миронівської, Удицької, Білоцерківської і Верхняцької станцій. Таку ж роботу проводили з озимим житом, ярою пшеницею, вівсом, просом, гречкою, кормовими травами, городніми овочами. В майбутньому передбачалося досліджувати ячмінь, кукурудзу, горох та картоплю.

Підсумовуючи передумови виникнення селекційно-насіннєвого відділу Головцукру (реорганізованого в Сорто-насіннєве управління Цукротресту), необхідно підкреслити тісний зв'язок із розвитком вітчизняної цукрової промисловості, адже основним його завданням стало відновлення бурякоцукрових господарств і керівництво ними. Групу факторів, які призвели до організації координуючого органу галузі та розвитку селекції й насінництва становлять: 1) *економічні* (підвищення цін на німецьку еліту); 2) *політичні* (Перша світова війна, яка призвела до припинення ввезення елітного насіння з-за кордону; події революції 1917–1920 рр., зокрема одержавлення приватних маєтків і призаводських станцій, що зумовило централізацію сорто-насіннєвої справи); 3) *природно-кліматичні* (сприятливі умови для визрівання насіння, можливість проведення селекції на морозо- та посухостійкість); 4) *досвід наукових здобутків* (можливість використання напрацювань вітчизняних та іноземних вчених). Завдяки створенню Головного управління цукрової промисловості, до 1922 р. частково вдалося відновити діяльність мережі дослідних установ, налагодити між ними співробітництво та за деякими показниками досягти довоєнного рівня виробництва.

1. *Вергунов В., Євич П. Передумови становлення та діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911–1968). До 100-річчя заснування Миронівського ін-ту пшениці ім. В. Ремесла НААНУ. – К., 2012.*
2. *ЦДАВО України, ф. 2501, оп. 1, спр. 28.*
3. *ЦДАВО України, ф. 2501, оп. 1, спр. 70.*
4. *Гізбуллін Н. Селекція та насінництво цукрових буряків – довоєнний процес // Цукрові буряки. – 2012. – № 2–3.*
5. *Марцінишин Г. Державна цукрова промисловість в роки НЕПу // Вісник ТДТУ. – 1996. – № 1.*
6. *Сортоводно-семенное управление Сахаротреста // Сортоводные станции Сахаротреста. – К., 1923.*
7. *Возникновение селекционно-семенного отдела Главсахара // Сортоводные станции Сахаротреста...*
8. *Научно-организационная деятельность ССУ // Сортоводные станции Сахаротреста...*
9. *Паншин Б. Питання районового викохування сортів цукрового буряка // Вісник с.-г. науки. – Х., 1927. – Т. IV. – № 2–3.*
10. *ЦДАВО України, ф. 2501, оп. 1, спр. 35.*
11. *ЦДАВО України, ф. 2501, оп. 1, спр. 37.*
12. *Присяжнюк М. Науково-освітня діяльність вищих короткочасних селекційно-насіннєвих курсів при Сортівничо-Насіньовому Управлінні Цукротресту (1920–1922) // Селекція і насінництво. – 2011. – Вип. 100.*
13. *Научный институт селекции. История возникновения, структура и обзор деятельности за период 1922–1927 г. // Научный институт селекции. Отчет деятельности за период 1922–1926 г. и программа работ 1927 г. – К., 1927.*

Sytnikova A.S. The background of the breeding and seed Department of the Sugar Industry Central administration. In the article is analysed the development of the domestic seed and breeding in the context of social and political life in the beginning. In particular are revealed the periods: the foreign domination on the seed market; the appearance of the Ukrainian manufacturers in the international trade arena; the decline of research activities during the First World War and the national liberation movement in Ukraine; the revival of the industry and the formation of the Sugar Industry Central administration with a special seed-breeding department.

Key words: agricultural research deed, plant breeding, seed production, sugar beet, sugar beet industry, sugar factories, a network of research institutions

А. В. Олійник

ОЛЕКСАНДР ФІЛІПОВСЬКИЙ ЯК ЗАВІДУЮЧИЙ СЕКЦІЯМИ РІЛЬНИЦТВА ТА ЕКОНОМІКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО НАУКОВОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ (1922—1925 рр.)

У статті аналізується період становлення та діяльності Секцій рільництва та економіки Сільськогосподарського наукового комітету України, за участю О. Філіповського впродовж 1922–1925 рр.

Ключові слова: *О. Філіповський, Сільськогосподарський науковий комітет України, Секція рільництва, Секція економіки*

Сільськогосподарський вчений комітет України (СГВКУ) був заснований 1 листопада 1918 р. при Міністерстві земельних справ Української держави. Пізніше він отримав назву Сільськогосподарський науковий Комітет (СГНКУ), який підпорядковувався Народному комісаріату земельних справ. Насамперед СГНКУ сприяв тому, щоб в Україні збільшувалась кількість дослідних агрономічних станцій. Він вважав, що науково дослідна робота посприяє і видавничій діяльності Комітету. Контролювала діяльність Комітету Президія, першим головою якої був С. Веселовський, науковим секретарем О. Яната та Наукова рада наук. Цей Комітет проводив науково-дослідну роботу у секціях ботаніки, тваринництва, ґрунтознавства, рільництва, меліорації, економіки сільського господарства, охорони природи та метеорологічній. Так, значна робота була проведена

Секцією ґрунтознавства, на чолі з її керівником Г. Маховим. Зокрема видано матеріали першої синтетичної «Мапи ґрунтів України» та збірку «Матеріали дослідження ґрунтів України». Відзначилася також Секція ботаніки, де під керівництвом О. Янати було розроблено ботаніко-географічне районування України на 1925 р. та подано опис її флори [1, 7].

За архівними даними нами з'ясовано, що філії СГНКУ були створені в Києві, Одесі, Житомирі, Вінниці, Полтаві, Камянець-Подільському, Умані. Завданням Комітету було об'єднати майже всіх дослідників для спільної праці в напрямі сільського господарства та споріднених наук. Відомими на той час були агрономи Олександр і Олексій Філіповські, ґрунтознаці В. Крокус і О. Соколовський, метеорологи і кліматологи М. Данилевський, В. Огієвський, Б. Срезневський, геологи В. Різниченко, П. Тутковський, Ф. Полонський та ін. Матеріали дослідної роботи секцій друкувалися в таких періодичних виданнях, як «Вісник сільськогосподарської науки», «Агроном», «Бюлетень боротьби із шкідниками сільськогосподарських рослин», «Бюлетень сільськогосподарського наукового комітету України», «Труди сільськогосподарської ботаніки» тощо.

З матеріалів Київської філії СГНКУ, що знаходяться в Держархіві Київської обл. важко з'ясувати остаточну дату її заснування. Хоча в ньому містяться протоколи засідань комісії з влаштування Київської філії [2, 55–56]. Так, 9 липня 1920 р. було проведене засідання комісії щодо влаштування Київської губернської філії Сільськогосподарського вченого комітету України. Представниками комісії, на чолі з О. Янатою, членами – О. Душечкіним, М. Флоровим, секретарем – М. Данилевським, після обговорення, прийнято рішення щодо структури філії. За пропозицією комісії, до складу Київської філії СГВКУ мали увійти установи Київського губернського земельного відділу, в тому числі: 1) підвідділ досвідної справи з трьома досвідними станціями: Уманською, Миронівською, Радомишлівською; 2) ентомологічна організація при агрономічній секції; 3) контрольно-насіннєва станція (Агросоюзу); 4) метеорологічна секція; 5) ветеринарно-бактеріологічна лабораторія; 6) секція ґрунтознавства; 7) фітопатологічна організація при агрономічній секції; 8) Клавдіївський розсадник (Агросоюзу). Щоб належним чином розвивалася дослідна діяльність Київської філії, комісія вирішила створити галузеві секції філії: ботанічну, метеорологічну, економічну, ґрунтознавства, хімічну, досвідної агрономії та зоологічну з ентомологічною та зоотехнічною підсекціями. Задля цього Комісія від СГВКУ звернулася до представника Київського губернського земельного відділу [2, 78–79].

У журналі «Вісник сільськогосподарської науки» відзначено, що Київська філія СГВКУ в 1920 р. поєднувала пропозиції місцевих сільськогосподарських наукових практиків та установ щодо сільського господарства Київщини [3, 62]. У 1921 р. Київська філія не витримала організаційних та фінансових труднощів і того ж року її було розформовано, а Комітету передано її функції та обов'язки. За час переведення СГНКУ з Києва до Харкова створено відповідну комісію. Опрацювавши матеріали ДАКО щодо становлення Київської філії СГКНУ, знайдено лише відомості, що 1922 р. вона «зароджувалася», але остаточно ще не закріпилася [4, 75].

За переїзду СГНКУ до Харкова, виникло багато труднощів щодо його облаштування. Насамперед слід було підібрати відповідних наукових робітників, розробити нові форми роботи та налагодити зв'язки з Науковими установами нової столиці УСРР. Тобто, треба було наново сформувати структуру СГНКУ. На вимогу Народного комісаріату земельних справ, було розглянуто питання, щоб у Києві залишилися деякі секції для проведення наукової діяльності в галузі сільського господарства. Так, 29 грудня 1923 р. скликано представницький пленум СГНКУ, де запропоновано склад членів для обрання тимчасової президії Київської філії: голова – професор І. Щоголів, його заступник – О. Щадилів, вчений секретар – А. Носів, заступник вченого секретаря – С. Москвичів та кандидати до президії – О. Филиповський, Я. Лепченко, Ф. Юрків [5, 63]. Президії доручалося провести організацію комісій, секцій та філій. На пленумі також розглядався план діяльності СГНКУ, де були вказані завдання для його філій. Положення мали такий зміст:

«1. Об'єднувати й координувати всю наукову сільськогосподарську працю в своїх районах, відповідно до особливих умов та потреб і згідно з загальнодержавним планом, що проводив СГНКУ, а по окремих галузях – його Секції.

2. Виявляти місцеву ініціативу і самостійність у сільськогосподарській науковій праці як спеціальних агрономічних установ і окремих працівників, так і агрономічно свідомих кіл селянства, особливо молоді, за допомогою усіх громадських організацій.

3. Проводити у своїх районах, з доручення Комітету та його Секцій, різні спеціальні обстеження та експериментальні досліди, згідно з загальнодержавним планом, програмою та методикою.

4. Вести з власної ініціативи обстеження своїх районів та експериментальні досліди місцево-районного значення, погоджуючи їх плани, програми та методи з відповідними Секціями СГНКУ.

5. Керувати безпосередньо різними місцевими сільськогосподарськими науковими установами (бібліотеками, музеями, контрольними сільськогосподарськими станціями тощо) що, згідно із загальним планом їх організації, були при Філіях, дотримуючись інструкцій відповідних центральних органів Сільськогосподарського Наукового Комітету України» [5, 39].

На першому засіданні Київської філії, яке проводилося за участі Президії філії та Комітету 5 січня 1924 р., вирішувалося питання щодо роботи центральних установ м. Києва. На засіданні постановили, що центральні установи комітету повинні діяти не тільки в межах республіки. Для цього вони мали виділити відповідних представників із різних галузей сільського господарства, а після від'їзду до Харкова, їм належало залишити у Києві остаточно сформовані секції. На засіданні також визначили, що центральні установи, у адміністративному, господарському та фінансовому відношенні підпорядковуються Київській філії, а в науковій сфері – СГНКУ.

Київська філія останнього зокрема мала такі установи, як Центральна сільськогосподарська бібліотека, Інститут сільськогосподарської хімії, Інститут насіннєзнавства, Центральна рибна досвідна станція, де працювали спеціалісти економічної, ботанічної, меліораційної та секції ґрунтознавства. Крім того, були центри технічної, зоотехнічної, зоологічної (з ентомологічною підсекцією, бюро лісової ентомології та бюро рибознавства), хімічної, народного побуту, лісової, ветеринарної секцій та центри окремих бюро: фітопатологічного (при ботанічній секції), термінологічного (при Секретаріаті) та частина Комісій штучних добрив (фосфоритна підкомісія) [3, 63].

З наведених фактів можна зробити висновок, що в Києві залишилася невелика кількість вчених з агрономії та лише окремі сільськогосподарські установи. На засіданні 2 травня 1924 р. був затверджений оста-

точний склад Президії Київської філії СГНКУ. Головою був затверджений А. Терниченко, на посаду заступника голови – О. Щадилів, посаду вченого секретаря обійняв М. Івченко та призначено декілька членів: О. Філіповського, С. Москвичова, П. Лавренюка, Ф. Полонського, П. Діброву, А. Скороходька [4, 75].

Після переїзду Комітету до Харкова, в 1923–1924 рр. він був реорганізований з великої громадської сільськогосподарської наукової організації – на науково-практичну установу при Народному комісаріаті земельних справ. У зв'язку з реорганізацією, запланована робота призупинилася. Однією із проблем був переїзд неповного складу співробітників до Харкова, а іншою – віддаленість установ, які не мали змоги переїхати. Крім цього, СГНКУ в Харкові не вистачало потрібних будівель для розміщення Секцій. Через це ще 1925 р. у Києві залишалися деякі Секції Комітету, зокрема метеорологічна (Укрмет), підсекція боротьби з шкідниками лісу, деякі спеціалісти ботанічної та економічної секцій, а також Бюро Рибознавства з Центральною рибною станцією, Науковий відділ термінологічного Бюро, Центральна сільськогосподарська бібліотека [6].

Переїзд СГНКУ до Харкова розпочався восени 1923 р. і тривав ще певний час, внаслідок технічних труднощів щодо влаштування. В результаті, було проведене скорочення кількості Секцій та складу Комісії Комітету. Втім, до складу Секцій увійшли відповідальні наукові співробітники, які працювали в різних галузях сільськогосподарської науки. під керівництвом Народного комісаріату земельних справ (НКЗС). Діяльність Секцій спрямовувалася в напрямі безпосереднього наукового обслуговування потреб операційних частин НКЗС.

З матеріалів Комісії сільськогосподарської дослідної справи видно, що на засіданні Комісії досвідної справи 2 грудня 1922 р., після доповіді вченого секретаря О. Янати, оголошено її склад. До неї увійшли керівники окремих Секцій, які працювали в дослідній справі та окремі спеціалісти деяких Секцій, які займалися безпосередньо аграрними питаннями. Серед списку членів Комісії Дослідної справи бачимо і спеціалістів Секції рільництва О. Філіповського і С. Москвичова, які працювали в напрямі покращення складу ґрунту Київщини [7, 58–59].

Опрацювавши «Список установ Сільсько-господарського наукового комітету з їх адресами та керовничим персоналом», ми встановили, що в 1923 р. О. Філіповський був головою Секції рільництва СГНКУ (заступник С. Москвичов), яка знаходилася за адресою: вул. Леніна, буд. 46. Секція рільництва сформувалася на базі Секції дослідної агрономії. Вона працювала в напрямі зведення матеріалів дослідження в галузі рільництва за 1922–1923 рр. Секція також підготувала бібліографічний покажчик даних щодо цієї галузі та планувала (вперше в Україні) проаналізувати результати даних, зібрані Сільськогосподарськими дослідними станціями за кожен рік [8, 16–27].

Плануючи роботу на новий бюджетний рік, у жовтні 1923 р., Секція рільництва представила план роботи до вересня 1924 р.:

«1. Продовжити і закінчити складання повної бібліографії літератури щодо рільництва України.

2. Проведення за допомогою спеціальних анкет-програм масового дослідження сучасного стану рільництва в Україні, а також дослідження його системи сівозмін та техніки обробітку, удобрення ґрунту. Це дослідження планували провести за допомогою економічних і статистичних Установ, Досвідних станцій і сільськогосподарських шкіл, які підпорядковувалися СГНКУ. Для проведення досліджень не тільки зі статистики, але й динаміки рільництва України як основної галузі сільського господарства.

3. Провести попереднє зведення даних експериментального дослідження і поліпшення українського рільництва на сільськогосподарських Дослідних станціях, зразкових полях, на полях с.-г. шкіл тощо.

4. Організувати проведення колективних дослідів в галузі рільництва по всій Україні для з'ясування основних питань, щодо техніки обробітку ґрунту окремих районів України. Ця робота буде проведена всією мережею Дослідних станцій в напрямі рільництва та сільськогосподарськими школами, а також за участі селянських господарств.

5. Сприятиме плануванню та проведенню роботи Дослідних установ в напрямі рільництва, що працюють в Україні та підпорядковані не тільки Наркомземові, але й таким організаціям, як Цукротрест та Наркомос. Планується провести дослідження їх стану роботи та методики, за якою вони працюють, шляхом застосування спеціальних анкет-програм.

6. Провести порівняльно-експериментальне дослідження польових та кормових культур на власній Центральній станції з дослідження кормових культур, біля станції Борки на Харківщині.

7. Буде проводитися видавництво журналу за «Матеріалами дослідження рільництва», де будуть описані результати роботи Секції рільництва, на кошти виділені спеціалістам» [9, 26–39].

Опрацювавши матеріали СГНКУ – «Коротке справоздання про діяльність сільськогосподарського наукового комітету України за 1923–1924 операційний рік», – ми встановили, що з тих установ та секцій, які залишилися працювати в Києві, була і секція рільництва, якою керував О. Філіповський. Ця Секція почала особливо інтенсивно працювати в напрямі складання робочого плану. Наступним її завданням стала участь в організаційних заходах щодо залучення наукових робітників до співпраці та погодження їхньої участі з роботою інших Секцій Комітету. Секція рільництва провела кілька організаційних засідань, на яких звернулася до різних установ аграрного профілю, з пропозицією об'єднання в галузі рільництва для науково-дослідної та практичної роботи. Секція також планувала провести аналіз наслідків експериментального дослідження рослинництва у сільськогосподарських Дослідних станціях. На жаль, вона не довела до кінця цю роботу. Водночас передбачалося провести дослідження умов сільськогосподарської роботи та стану рослинництва, для чого розроблено дослідне анкетування щодо встановлення норми внесення органічного добрива в селянських господарствах.

У 1924 р. Секція рільництва розробила широку програму дослідження впливу посушливого клімату на врожай, підготувала анкетний матеріал та провела відповідне дослідження, за допомогою Мережі кореспондентів СГНКУ. Завданням цього дослідження було виявити, як вплинули на врожай рекомендовані агротехнічні заходи, в період посушливого клімату. За цей період Секція провела дослідження складу ґрунту України щодо вмісту вологості та впливу посушливого клімату на посухостійку культуру – кукурудзу. Основним завданням, яке виконувала Секція рільництва, було розроблення методики покращення ґрунтових якостей і врожаю під час посушливого клімату в Україні. Займаючись цією проблемою, секція опрацювала відповідні матеріали Дослідних станцій степової зони та брала участь у роботі Комісії «Боротьби з Посухою». О. Філіповський як голова Секції доповідав науково-технічній секції Всеробітземлісу та виступив із доповіддю «Про-

блеми боротьби із посухою в Україні» на Всеукраїнському з'їзді щодо питань дослідження продуктивних сил та народного господарства [6].

Одночасно О. Філіповський упродовж 1922–1923 рр. працював спеціалістом Секції економіки, яка знаходилася в Києві. Внаслідок переводу головної установи Секції економіки до Харкова, він, разом з іншими спеціалістами, переїхав і проводив дослідну роботу на новому місці. Однак ця Секція запрошувала і залучала до праці насамперед харківських економістів із галузі сільського господарства. На її зборах 25 та 27 лютого 1924 р. була доповнена Президія Секції, яка відтепер складалася з голови – О. Філіповського, його заступника В. Соловейчика та членів Президії – В. Левицького, Д. Головка та П. Тушкана. Постійними науковими співробітниками Секції економіки в Києві були В. Гавсевич, П. Клевайчук та П. Цитович. Обов'язки вченого секретаря були доручені тимчасово виконувати П. Клевайчукові. На цих же зборах ухвалено план попередньої роботи, запропонований О. Філіповським. Цей план мали надрукувати у найближчому випуску «Вісника сільськогосподарської науки», як і інформацію щодо його виконання. У зв'язку з переводом центру Секції економіки до Харкова, зі складу її штатних спеціалістів вибули О. Попов та І. Гермайзе, але, за спеціальними умовами договору, вони мали закінчити і підготувати до друку висновки зі своїх робіт: О. Попов – «Експортну хлібну торгівлю України», І. Гермайзе – «Сільське Господарство Київської Наддніпрянщини XVII–XVIII ст.». Ці роботи були профінансовані і мали бути закінчені в найближчі місяці [10, 60].

У 1924 р. Секція економіки розглянула науково-економічні проблеми сільського господарства. Зокрема було зібрано матеріали та надруковано монографію «Експорт хліба на Україні», та продовжено роботу в напрямі вивчення питань торгівельного договору та перспектив сільськогосподарської індустрії. Крім цього, Секція економіки розглянула питання щодо залізничного транспорту, введення податків на продукти сільського господарства та технічного забезпечення зерна на експорт.

Стосовно проблем, пов'язаних із землеустроєм та вивченням динаміки сільського, а зокрема селянського, господарства, Секція проводила роботи за такими темами: «Трудово-споживчі норми землекористування по ріжних районах Ураїни» (відповідальні спеціалісти Секції Цитович, Шкляр; робота вже була закінчена щодо Полтавщини); «Устрій та динаміка селянського господарства на Київщині з 1917 по 1924 р.» (відповідальні Цитович, Шкляр; робота ще не була закінчена); «Участь ріжних груп селянських господарств у розподілі трудової цінности», за якою доповідав О. Філіповський на засіданні Секції 7 квітня 1924 р. За темою: «Ринкова площа селянського господарства і експорт, як наслідок внутрішніх та зовнішніх факторів» також доповідав О. Філіповський на засіданні 10 квітня 1924 р. [10, 22].

Отже, з наведених фактів, можна зробити висновок, що О. Філіповський брав участь і був одним із членів комісії з влаштування Київської філії СГНКУ. У 1922–1924 рр. він обіймав посаду спеціаліста Секцій рільництва та економіки, а згодом і очолив їх. Секція рільництва, за участю О. Філіповського, працювала в Києві, досліджуючи вплив посушливого клімату на врожай та з'ясувавши, яку техніку треба застосувати для покращення складу ґрунту, а відтак, і врожайності. Натомість Секція економіки, центральна установа якої була переведена до Харкова, й яку в 1924 р. очолював О. Філіповський, займалася суто економічними питаннями.

1. *Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.): Зб. док. і мат. / Укл. В. Вергунов та ін. – К., 2006.*
2. *ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 125.*
3. *Н. П. Київська Філія С.-г. Наукового Комітету // Вісн. с.-г. науки. – 1924. – Ч. 1–2.*
4. *Справоздання за науково-операційну діяльність Київської філії С.–Г. Наукового Комітету на 1 жовтня 1925 року // Агроном. – 1925. – № 1–2.*
5. *Короткий план діяльности Сільсько-Господарського Наукового Комітету // Вісн. с.–г. науки. – 1924. – Т. 3. – № 1–4.*
6. *Вісник сільськогосподарської науки. – 1924. – Ч. 7–9.*
7. *Вісник сільськогосподарської науки. – 1923. – Т. II, вип. 1–2.*
8. *ЦДАВО України. – Ф. 1230. – Оп. 1.*
9. *Вісник сільськогосподарської науки. – 1924. – Т. 3, вип. 1–4.*
10. *Вістник сільськогосподарської науки. – 1924. – Ч. 3–4.*

Oliynyk A.V. Alexandr Filipovsky as the head of farming and economics Sections of the Agricultural Research Committee of Ukraine (the 1922 – 1925th). In the article the period of formation and activity of the farming and economy sections of the Ukraine Agricultural Research Committee with A. Filipovsky during the 1922–1925th years is analyzed.

Key words: A. Filipovsky, Agricultural Research Committee of Ukraine, Section farming, Section of economy

О. Б. Боровик

ФЕДІР МОРГУН ЯК УЧЕНИЙ-АГРОНОМ ТА ОРГАНІЗАТОР ҐРУНТОЗАХИСНОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА

У статті розкрито діяльність відомого українського державного і громадського діяча, вченого-агронома, популяризатора ґрунтозахисної системи землеробства Федора Моргуна. Наголошується на ефективності використання безполицевого методу обробітку ґрунту, який і сьогодні активно впроваджується на Полтавщині й приносить вагомі результати.

Ключові слова: *Федір Моргун, землеробство, безполицевий метод обробітку ґрунту, ґрунтозахисна система землеробства, агроекологія.*

Невід'ємною складовою сільського господарства є землеробство. Підвищення культури останнього та застосування різних технологій вимагає впровадження в кожному господарстві відповідної системи обробітку ґрунту. В усі часи існування цивілізації на теренах українських земель сільське господарство було і залишається провідною галуззю економіки, а багаторічним досвідом доведено, що розвиток аграрного сектора неможливий без його наукового забезпечення.

Серед видатних учених-аграріїв, відомих як в Україні, так і за її межами, помітне місце займає постать Федора Трохимовича Моргуна (1924–2008) – автора «полтавського варіанта» безполицевого ґрунтозахисного землеробства, чий талант і наукові досягнення працювали на авторитет і збагачення вітчизняної сільськогосподарської науки.

Життєвий і творчий шлях Ф. Моргуна – це окрема епоха в громадському, науковому та культурному житті пострадянського простору. Це була унікальна особистість як за багатоплановістю наукової діяльності, так і за перебігом особистого життя. Він був неперевершеним експериментатором, успішним економістом, господарником, філософом, суспільним діячем, пристрасним публіцистом та непримиренним, безкомпромісним борцем за наукову істину, за ідею, яку відстоював до кінця.

У 1949–1954 рр. працював на Полтавщині, спочатку помічником керівника відділення цукрозаводу, потім

– начальником відділення, директором радгоспу, головним агрономом Полтавського цукрового тресту. За відмову перейти на партійну роботу, Ф. Моргуна направили до Казахстану. Цілинна історія Казахстану – це героїчно-трудова епопея, яка творилася талантом, працьовитими руками багатьох народів колишнього СРСР.

Будь-яке виконання грандіозних програм за радянських часів розпочиналося після прийняття відповідних установ Пленуму ЦК КПРС. Так, за рішенням лютнево-березневого Пленуму 1954 р. велике значення у збільшенні виробництва зерна надали освоєнню нових земель та розширенню посівів зернових культур, шляхом освоєння перелогових і цілинних земель у деяких районах Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя. Освоєння цілини починалося, як правило, зі створення радгоспів та без будь-якої попередньої підготовки, в тому числі, за майже повної відсутності інфраструктури – шляхів, зерносховищ, кваліфікованих кадрів, не кажучи вже про житло та ремонтну базу для техніки. З Полтавської області був направлений на той час вже головний агроном і заступник керівника Полтавського цукротресту Ф. Моргун, який пройшов всі етапи цілинного проекту: від «першого кілка» – до директора радгоспу ім. Толбухіна Кокчетавської обл. і начальника радгоспів цілинного краю.

Ставши начальником Цілинного крайового управління сільського господарства, Ф. Моргун видав спеціальне розпорядження спеціалістам крайового, обласних і районних управлінь про розгортання широкої пропаганди безполицевого методу обробітку ґрунту і відповідних знарядь. Аграрій, обов'язок якого експлуатувати землю, стає таким чином її рятівником, войовничим прихильником і організатором безполицевого ґрунтозахисного обробітку земель. Цілина отримала друге дихання і почала мало не щорічно давати мільярд пудів хліба. Саме Федір Трохимович був одним із тих, хто організував перехід від плуга до безполицевої ґрунтозахисної технології в Казахстані, узявши на себе відповідальність за її впровадження згідно місцевих ґрунтово-кліматичних умов. Він переконував у тому, що перехід на нову технологію повинен бути тільки добровільним, заснованим на особистому досвіді та досягненнях кращих господарств [8, 268].

Протягом 1973–1988 рр. Федір Трохимович обіймав посаду першого секретаря Полтавського обкому КПУ. При цьому він успішно поєднував державну службу і наукову роботу. Все своє життя Ф. Моргун присвятив становленню аграрного сектора економіки, невиснажливому та раціональному природокористуванню. Його погляди, викладені у докторській дисертації з впровадження ґрунтозахисного землеробства. і сьогодні широко застосовуються у сільському господарстві. Очоливши у березні 1988 р. Держкомітет СРСР з охорони природи, він принципово відстоював позиції екозахисної безполицевої системи обробітку землі. Агроном-ґрунтозахисник виступив із критикою, прийнятої Політбюро ЦК КПРС, програми будівництва економічно витратних й екологічно шкідливих заводів із виробництва штучного кормового білка з парафінів нафти [1, 7], наполягав на розв'язанні білкової проблеми за рахунок вирощування гороху, сої, ріпака, соняшнику та кормів із багаторічних трав.

Сучасний історичний етап розвитку докорінно впливає на розвиток науки, вимагає від науковців застосовування нових підходів до явищ минулого, історичного процесу в цілому, переоцінки діяльності окремих постатей, оскільки їхній науковий і творчий доробок становить основу національного і державного поступу. Об'єктивному аналізу національних процесів сприяють дослідження наукової спадщини провідних вчених, громадських діячів, а також персоналій, які зробили важливий внесок у розвиток вітчизняної науки. У цьому зв'язку особливо важливою проблемою є об'єктивна оцінка надбань наукової спадщини і визначного агронома Ф. Моргуна, яка сприятиме актуалізації його творчості і суттєво збагатить новими ідеями вітчизняну науку.

Адже цей учений розумів, що обробіток ґрунту є ефективним лише тоді, коли проводиться з урахуванням кліматичних умов, біологічних особливостей вирощуваних культур та їх вимог до вирощування у сівозміні. Ефективність більш посилюється тоді, коли глибина, способи обробітку здійснюються у науково-обґрунтованій послідовності та тісній взаємодії з іншими елементами відповідної системи землеробства в конкретній природно кліматичній зоні. Тому Федір Трохимович постійно проводив пошук нових підходів до екологізації і раціоналізації землекористування.

У 1970 р. він захистив дисертацію з теми: «Агроэкономические основы получения высоких и устойчивых урожаев зерновых культур в районах Северного Казахстана» [9], ставши кандидатом сільськогосподарських наук. Як вчений являв собою рідкісний зразок експериментатора, для якого лабораторія і поле мали логічний зв'язок, відтак, завжди прагнув до поля, до практики. Крім глибокого теоретичного інтересу, дослідження Ф. Моргуна важливе ще й тим, що на основі аналізу потреб місцевого сільського господарства, пропонується вирішення питання вітрової ерозії цілинних земель. Тому численні комплексні дослідження з вивчення різних систем безполицевого обробітку ґрунту проводилися в усіх ґрунтово-кліматичних зонах України, практично всіма науково-дослідними та навчальними установами.

Із 1973 р., під керівництвом М. Шикули і Ф. Моргуна, які творчо розвинули безполицеву систему обробітку ґрунту, започатковану І. Овсінським [10, 19], розпочався широкомасштабний «полтавський експеримент» з розроблення та впровадження ґрунтозахисної системи землеробства, на основі безполицевого плоскорізного обробітку ґрунту. Система передбачала відмову від відвальної оранки і заміну плуга плоскорізами та іншим знаряддям. У Полтавській обл. розпочалося інтенсивне впровадження ґрунтозахисного землеробства [11, 204], свідченням чому є доповідна записка першого секретаря обкому Ф. Моргуна до першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького [12, 114].

Слід зазначити, що ідея впровадження безполицевої системи обробітку ґрунту Ф. Моргуна мала як прихильників, так і критиків. Цінність являють статті, які містяться в журналі «Земледелие» – провідного агрономічного видання Росії. На сторінках цього часопису протягом 3 років тривала дискусія з приводу впровадження безплужної системи землеробства в господарствах Полтавської області. Так, професор Г. Ванькович у статті висловив сумнів із приводу ефективності безплужного методу обробітку ґрунту [2]. Це відразу зумовило цікавість провідних науковців у галузі сільськогосподарських наук. Зокрема доктор сільськогосподарських наук А. Тараріко підготував статтю, присвячену дискусії щодо «полтавського експерименту» Ф. Моргуна. Вчений ґрунтовно проаналізував його метод й ефективність обробітку ґрунту, а головне – врожайність. Дослідник високо оцінив «полтавський експеримент», зауваживши, що він потребує «розуміння і підтримки» [3, 16]. Думку А. Тараріко підтримав і В. Іванов, зазначивши, що «в період, коли нове в землеробстві торує дорогу в життя, завойовує уми і серця вчених і господарників, особливо гостро постає питання і бе-

режливе відношення до такого починання, що потребує товариської підтримки, з метою поповнення його необхідним арсеналом досягнень науки і техніки, передового досвіду» [4, 18].

Професор Г. Лисак вважав, що безполицевий метод не повинен бути шаблоном, при його використанні потрібно враховувати природні умови, стан і особливості ґрунту. Аналізуючи «полтавський варіант» системи безполицевого обробітку ґрунту, він зауважував, що за безплужного обробітку ґрунту, який застосовувався на Полтавщині, стояча стерня знищується, але утворюється прошарок мульчі, який захищає ґрунт від руйнування дощами, окрім того, з'являється можливість проводити очищення полів від бур'янів восени [5, 29].

Сучасні дослідники, розглядаючи альтернативні системи землеробства, не оминули увагою і здобутки Ф. Моргуна. Так, Н. Балаж проаналізував експеримент Федора Трохимовича в галузі ґрунтозахисної системи землеробства саме на Полтавщині, на площі близько 2 млн. га. Дослідник дійшов висновку, що спроби перенести таку систему обробітку ґрунту в інші регіони з відмінними природнокліматичними умовами завершувалися невдачею [6, 16]. Академік УААН В. Сайко у статті, присвяченій стану і перспективам обробітку ґрунту в Україні, відзначив велику подвижницьку роботу Ф. Моргуна та його колеги М. Шикули, котрі творчо розвинули безполицеву систему обробітку ґрунту. Вчений наголосив на тому, що ця система сьогодні успішно діє на Полтавщині у ПСП «Агроекологія», під керівництвом С. Антонця [7, 182].

Як бачимо, досвід полтавських землеробів, якими керували Ф. Моргун і М. Шикула, був високо оцінений, про що свідчить факт про прийняття рішення щодо запровадження ґрунтозахисної системи в Полтавській області. До 1984 р. ця система була широко впроваджена повністю та почала давати непогані економічні показники у поєднанні з екологічною ефективністю, внаслідок чого, на ланах зменшилася ерозія, стійко падав вміст нітратів у продукції. Ґрунтозахисний обробіток було впроваджено практично на всій площі ріллі Полтавської обл. Впродовж 1980-х рр. в Україні, за врожаями та економічними показниками, Полтавщина вийшла у лідери. Директор Інституту Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук – вищої наукової установи із сільського, водного та лісового господарства СРСР О. Бараєв звернувся до першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького з позитивною оцінкою «полтавського експерименту» і просив сприяння щодо впровадження прогресивного методу обробітку ґрунту в інших регіонах [13, 1]. Хоча згодом південне відділення ВАСГНІЛ відмовилося від продовження спостережень.

У 1995 р. Ф. Моргун захистив докторську дисертацію – «Агроэкологическое и экономическое обоснование почвозащитной системы земледелия для агроландшафтов лесостепи Украины (на примере Полтавской области)», в якій розробив і довів ґрунтозахисну систему землеробства, на основі ресурсозберігаючої плоскорізної ґрунтозахисної обробки ґрунту, мульчування її поверхні пожнивними залишками, що забезпечує надійний захист ґрунту від ерозії [14].

У 1990-х рр. дієвість безполицевого методу обробітку ґрунту було підтверджено на практиці. Так, 1992 р. дослідження В. Вистрогова і Л. Поповича довели, що безвідвальний обробіток чорноземів Лісостепу України підвищує їхню екологічну стійкість [15, 210]. На ефективності методу безполицевого обробітку ґрунту наполягає і С. Антонець, Герой Соціалістичної Праці, Герой України, засновник ПП «Агроекологія» Шишацького р-ну, Полтавської обл. Він – один із піонерів безплужного ґрунтозахисного землеробства в Україні. Першим у СНД обґрунтував концепцію жорсткого стояка лап плоскорізів. Йому належить ініціатива постійного вдосконалення технічних засобів і технологій для стабілізації адаптивної рівноваги агрофітоценозів великотоварного аграрного виробництва (9 тис. га) з повною відмовою від застосування пестицидів (з 1978 р.) та мінеральних добрив (з 1997 р.) для отримання екологічно чистої продукції рослинництва та тваринництва преміум класу. Аграрій працює також над удосконаленням родючості ґрунту на підставі впровадження сидеральних парів та бінарних посівів, що сприяє утворенню в ПП «Агроекологія» унікальних мікробіологічних ценозів. Такі ноосферні підходи до ведення господарювання набули визнання серед спеціалістів-аграріїв та вчених. На базі господарства виконано 14 докторських та 42 кандидатські дисертації. 1 квітня 2009 р. у Європарламенті, а згодом і в кіномережі Франції вперше показано документальний фільм «Локальні підходи до глобальної шкоди», який висвітлював діяльність С. Антонця та ПП «Агроекологія».

Сьогодні досвід Полтавщини схвалений спеціальною виїзною сесією УААН, а послідовники Ф. Моргуна в «Агро-Союзі» на Дніпропетровщині йдуть далі: до нульового обробітку ґрунту і посіву по стерні максимальної висоти. Аналіз результатів досліджень за останніх 20 років показав, що при безполицевому обробітку ґрунту вітрова ерозія знижується майже в 13 разів, знижується й водна ерозія. Численні дослідження свідчать, що вибір системи обробітку ґрунту під кожну культуру має здійснюватися з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов і залежить від попередника, біологічних особливостей вирощуваної культури, ступеня та характеру засміченості полів, рельєфу місцевості тощо.

Українські землі завжди були високо розвинутим аграрним регіоном, про що свідчать високі врожаї. Не випадково їх називають «житницею Європи». З часу виникнення землеробства, обробіток ґрунту – один із основних засобів сільськогосподарського виробництва, став найважливішим фактором у використанні земельних ресурсів людиною, основою виробництва продукції для забезпечення власних потреб. Усвідомлюючи, що обробіток забезпечує найповніше використання природної родючості ґрунту, аграрії постійно вели пошук шляхів інтенсифікації системи обробітку, з метою максимальної реалізації потенційної родючості ґрунту. Протягом еволюції систем землеробства змінювалися і способи обробітку ґрунту. Перед землекористувачем постійно стояла одна і та ж проблема – як обробляти ґрунт? Його слід обробляти мілко, з обертанням чи без обертання скиби? Які для цього необхідно конструювати і застосовувати знаряддя? Ці питання постійно турбували вчених, оскільки обробіток ґрунту – один із енергоємних і затратних процесів у землеробстві.

Ф. Моргун постійно нагадував своїм опонентам, що ґрунти Полтавської області – найкращі в Україні. Вчений зміг науково обґрунтувати природні можливості полтавських ґрунтів, довів ефективність саме безполицевого методу обробітку ґрунту, тобто без перевертання скиби та зі збереженням на поверхні поля більше половини післяжнивних решток. Першочерговим завданням, яке стояло перед господарствами, Ф. Моргун визначив питання вибору методу обробітку ґрунту для захисту від вітрової і водної ерозії. Під час зустрічей на полях, на різного рівня нарадах, завдяки своєму полум'яному слову, переконанням та неабиякому господарському досвіду, агроном проводив активну пропаганду впровадження саме ґрунтозахисної системи землеробства.

1. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 32, спр. 2329.*
2. *Ванькович Г. О бесплужной системе земледелия // Земледелие. – 1987. – № 6.*
3. *Тарарико А. Что показала дискуссия по полтавскому эксперименту // Земледелие. – 1988. – № 12.*
4. *Иванов В.Д. Полтавский эксперимент заслуживает внимания и поддержки // Земледелие. – 1988. – № 5.*
5. *Лысак Г. «Безотвалка» не должна быть шаблоном // Земледелие. – 1988. – № 4.*
6. *Балаж Н.Й. Розвиток альтернативних систем землеробства як складова екологізації сільськогосподарського землекористування // Проблеми агропромислового комплексу Карпат: Міжвід. наук.зб. – В. Бакта, 2006–2007. – Вип. 15–16.*
7. *Сайко В., Малієнко А. Мінімальний та нульовий обробітки ґрунту, стан і перспективи їх запровадження в Україні // Посібник українського хлібороба: науково-виробничий щорічник. – К., 2009.*
8. *Моргун Ф.Т. Конец света? Или... – Белгород, 1998.*
9. *Моргун Ф.Т. Агроэкономические основы получения высоких и устойчивых урожаев зерновых культур в районах Северного Казахстана: Автореф. дисс. ... канд. с.-х. наук. – Алма-Ата, 1970.*
10. *Сайко В., Малієнко А. Система обробітку ґрунту в Україні. – К., 2007.*
11. *Моргун Ф., Шикула Н., Тарарико А. Почвозащитное земледелие. – К., 1983.*
12. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 14, спр. 2437.*
13. *ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 1769.*
14. *Моргун В.Ф. Агроэкологическое и экономическое обоснование почвозащитной системы земледелия для агроландшафтов лесостепи Украины (на примере Полтавской области): Автореф. дисс. д-ра с.-х. наук. – М., 1995.*
15. *Писаренко В.М., Писаренко П.В., Писаренко В.В. Агроекологія. – Полтава, 2008.*

Borovyk O.B. Fedir Morgun as the agronomist and implementor of the agricultural soil-protective system. In the article is described the activities of the famous Ukrainian state and public leader, scientist and agronomist, popularizer of the agricultural soil-protective system – Fedir Morgun. The accent is made on the efficiency of using the boardless method of soil cultivation which is nowadays still widely implemented in Poltava region and makes a good profit.

Key words: Fedir Morgun, farming agriculture, a boardless method of soil cultivation, soil-protective system in farming agriculture, agroecology

Ю. С. Овчаренко

ВОЛОДИМИР МАРЧЕНКО ТА РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ МАТЕМАТИКИ У ФТІНТ

У статті в контексті розвитку окремих напрямів Харківського Фізико-технічного інституту низьких температур ім. Б. Веркіна висвітлено діяльність видатного вченого В. Марченка в галузі математичної фізики.

Ключові слова: *математична фізика, функціональний аналіз, математична фізика, конструктивна теорія функцій, обернена задача, спектральний аналіз, асимптотична теорія, крайова задача, періодична функція, апроксимація, неперервна функція*

Важливе значення в історії науки і техніки має дослідження доробку окремих науковців. Ця стаття присвячена темі відтворення життєвого шляху видатного українського науковця В. Марченка, який займався дослідженнями в області функціонального аналізу, математичної фізики і конструктивної теорії функцій. Йому належать важливі результати й у так званій оберненій задачі спектрального аналізу. Обґрунтовані ним і його колегами обернені задачі дали можливість створити оригінальні методи для розрахунку радіохвиль, теплового випромінювання, вібрації металевих конструкцій. Створив асимптотичну теорію крайових задач з дрібнозернистою межею, досліджував проблеми теорії майже періодичних функцій і теорії апроксимації неперервних функцій [1, 315].

Хоча окремі праці, присвячені розкриттю творчого шляху В. Марченка – видатного математика, керівника Харківської школи математичної фізики та спектральної теорії операторів, який багато десятиліть очолював науково-дослідну роботу, що велася в математичному відділі Харківського ФТІНТ, – значення його персонального внеску дотепер не має належної уваги. У більшості з цих робіт наводяться, як правило, біографічні дані про вченого, котрі лише частково можна використати як джерельну базу дослідження його діяльності [2–4]. Мета цієї статті полягає у висвітленні ролі талановитого організатора наукових досліджень В. Марченка відносно розвитку галузі математичної фізики в Харківському Фізико-технічному інституті низьких температур ім. Б. Веркіна (ФТІНТ) та аналізі тих його видатних наукових математичних досягнень, які зробили науковця відомим не тільки в Радянському Союзі, а й усьому світі.

Володимир Олександрович Марченко народився 7 липня 1922 р. у Харкові. В 1939 р. вступив на навчання до Ленінградського державного університету на фізичний факультет та одночасно – на заочне відділення механіко-математичного факультету і до початку війни закінчив два курси фізичного факультету та три курси математичного. Важкі роки німецької окупації пройшли в Харкові, а коли 1943 р. місто звільнили, він зміг продовжити навчання, вступивши на четвертий курс математичного відділення фізико-математичного факультету Харківського державного університету [5, 519].

Після закінчення університету, в 1945 р. В. Марченко вступив до аспірантури Харківського державного університету, яку закінчив достроково. Його науковим керівником був Н. Ландкоф. Кандидатську дисертацію – «Методи підсумовування узагальнених рядів Фур'є» – захистив на початку 1948 р. У той час при Харківському державному університеті існував науково-дослідний інститут математики. В. Марченко викладав в університеті і одночасно був науковим співробітником відділу математичного аналізу, в якому пропрацював аж до закриття НДІ математики в 1950 р.

Після захисту кандидатської дисертації, під впливом відомих математиків Б. Левітана й А. Повзнера, В. Марченко зацікавився спектральної теорією диференціальних операторів. Його увагу привернули оператори перетворення, що переводять рішення одного диференціального рівняння Штурма-Ліувілля в рішення іншого, які були введені незалежно Ж. Дельсартом, Б. Левітаном і А. Повзнером. У роботах В. Марченка ці оператори були глибоко вивчені, після чого стало зрозуміло, що вони є потужним апаратом дослідження багатьох питань спектральної теорії. Серед них, в першу чергу, слід назвати обернені задачі спектрального аналізу диференціальних операторів і асимптотичні формули для спектральної функції. Значним внеском у спектральну теорію операторів з'явилася, отримана вченим, асимптотична формула для спектральної функції задачі Штурма-Ліувілля з довільним потенціалом.

У 1951 р. він подав до захисту докторську дисертацію: «Деякі питання теорії одновимірних лінійних диференціальних операторів другого порядку». Його ім'я набуло популярності серед фахівців, які працювали у цій сфері. Питання спектрального аналізу диференціальних операторів і в наступні роки залишалися важливим об'єктом досліджень науковця, де йому вдалося отримати ряд вагомих результатів. Зокрема ним був запропонований новий погляд на теорію розкладання

за власними функціями несамосполучених диференціальних операторів другого порядку, ряд важливих асимптотичних формул тощо.

У середині 1950-х рр. увагу Володимира Олександровича залучили обернені задачі іншого класу, а саме: обернені задачі теорії розсіювання, зобов'язані своїм походженням теоретичній фізиці. У квантовій механіці основна експериментальна інформація про розсіяння часток потенційним полем витягується з асимптотик хвильових функцій на нескінченності. Тому природно виникає задача про відновлення потенціалу поля по асимптотиці хвильових функцій, тобто за даними розсіювання. В. Марченко довів, що дані розсіювання однозначно визначають потенціал, а головне – запропонував процедуру його відновлення, в основі якої є лінійне інтегральне рівняння, що носить нині його ім'я. Ґрунтуючись на цій процедурі, він провів вичерпне дослідження розв'язності оберненої задачі, отримав необхідні і достатні умови на дані розсіювання, які забезпечують належність потенціалу розглянутого класу. За ці дослідження в 1962 р. вчений, спільно з Б. Левітаном, був удостоєний Ленінської премії [6]. Згодом він вивчив проблеми стійкості зворотних задач теорії розсіювання і спектрального аналізу. Ці та інші зворотні завдання спектральної теорії викладені в його монографіях, опублікованих в Україні та за кордоном і користуються широкою популярністю.

У 1960 р. був створений Фізико-технічний інститут низьких температур. Ініціатором створення інституту був Б. Вєркін, який і став його першим директором. В. Марченко запропонував організувати в новому інституті математичні відділи. Ця ідея була підтримана і втілена в життя. Вона забезпечила продуктивну співпрацю фізичних і математичних відділів у наступні роки. Н. Ахієзер очолив відділ теорії функцій, А. Погорєлов – відділ геометрії, В. Марченко – відділ математичної фізики. З цього моменту починається новий етап в житті і науковій діяльності вченого. Він бере активну участь в організації роботи математичних відділів і встановленні творчих зв'язків з фізиками та інженерним персоналом інституту. Поступово математичний сектор інституту розширювався. У 1962 р. професору Харківського авіаційного інституту А. Мишкісу було запропоновано організувати у ФТІНТ відділ прикладної математики. У 1963 р. відділ теорії функцій був перетворений у відділ функціонального аналізу та обчислювальної математики, який очолив професор Харківського політехнічного інституту І. Глазман. У 1969 р. був організований новий відділ теорії функцій. Очолив відділ професор Б. Левін. Наукова атмосфера інституту характеризувалася рівноправними і дружніми відносинами між представниками різних галузей науки і техніки. Величезна заслуга в цьому, безумовно, належала його директору Б. Вєркіну і провідним вченим інституту, в тому числі В. Марченку [4].

У цей період виникають нові теми в науковій творчості останнього. Він почав цікавитися питаннями дифракції електромагнітних хвиль на періодичних структурах. Вченим був запропонований ефективний метод вирішення таких завдань. Гідність і перспективність методу складалися в його застосовності у всьому інтервалі довжин хвиль падаючої хвилі. Ці роботи відіграли важливу роль у розвитку теоретичних і прикладних досліджень в Інституті радіоелектроніки АН УРСР, під керівництвом академіка В. Шестопалова.

Аналіз задач теорії дифракції привів вченого до постановки нового класу задач математичної фізики – крайових задач в областях з дрібнозернистою границею. Завдання такого типу виникають також у теорії пружності, акустиці, гідродинаміці суспензій. Метод вирішення таких завдань, запропонований Володимиром Олександровичем, полягав у вивченні асимптотичної поведінки їх рішень, за подрібнення межі області та виведення усереднених рівнянь, рішення яких описують перший член асимптотики. Згодом у західній літературі цей метод став називатися методом усереднення диференціальних операторів. Перший етап розвитку цього нового напряму в теорії диференціальних рівнянь в приватних похідних був підсумований в монографії, написаній спільно з Є. Хрусловим [7].

У 1960-х рр. науковець з великим інтересом обговорював питання спектральної теорії операторів з випадковими коефіцієнтами з видатним фізиком-теоретиком І. Ліфшицем. Це послужило поштовхом до створення ним, спільно з Л. Пастуро, нового напряму математичної фізики – спектральної теорії випадкових матриць і випадкових операторів, який зараз інтенсивно розвивається. У їх піонерських роботах, завдяки плідному об'єднанню ідей теорії ймовірностей та спектральної теорії операторів, були отримані вагомі результати, які інтенсивно використовуються та цитуються дотепер.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. В. Марченко повернувся до теорії обернених задач для диференціальних рівнянь. Він отримав точні оцінки похибки відновлення потенціалу і власних функцій оператора Штурма-Ліувілля на півосі, в залежності від довжини інтервалу, на якому відома функція розсіювання. Зворотні задачі теорії розсіювання і спектрального аналізу зіграли на початку 70-х рр. важливу роль у розвитку нового напряму в теорії рівнянь з приватними похідними – теорії цілком інтегровані нелінійних рівнянь або теорії солітонів. Будучи тісно пов'язаною зі спектральною теорією, ця нова область природно викликала великий інтерес вченого. І в цій новій для себе області він запропонував оригінальні і перспективні ідеї та підходи. Спектральна теорія оператора Шредінгера і її додатка до інтегрування нелінійних еволюційних рівнянь склали зміст монографії В. Марченка «Оператори Штурма-Ліувілля та їх застосування». У 1986 р. видавництво «Birkhauser Verlag» опублікувало її переклад англійською.

У 80-ті рр. учений запропонував новий метод побудови розв'язань нелінійних рівнянь, заснований на операторно-алгебраїчних ідеях і глибокому аналітичному апараті. В основу методу була покладена заміна даного рівняння на рівняння того ж виду щодо функцій, які приймають значення в довільній операторної алгебрі. Відповідні результати склали зміст монографії В. Марченка «Нелінійні рівняння і операторні алгебри», що була видана англійською мовою.

У першому десятилітті XXI ст. В. Марченко продовжив успішну наукову роботу. Він отримав ряд нових результатів, що відносяться до методу зворотної задачі теорії розсіювання для розв'язання нелінійних еволюційних рівнянь, по-новому переглянув теорію обернених задач спектрального аналізу для матриць Якобі і видав монографію «Введення в теорію обернених задач спектрального аналізу». Протягом багатьох років вчений керував міським семінаром з математичної фізики, який працював щотижня в Харківському державному університеті. Семінар мав істотний вплив на розвиток математичних досліджень не тільки в Харкові, але й у всій країні.

Наукові та громадські заслуги В. Марченка здобули широке визнання. Він – лауреат Ленінської премії (1962 р.), Державної премії України в галузі науки і техніки (1989 р.), премій ім. Н. Крилова (1983 р.), ім. М. Боголюбова (1996 р.) та ім. М. Лаврентьєва НАН України (2007 р.); нагороджений двома орденами Тру-

дового червоного прапора (1967, 1982 рр.), Ярослава Мудрого V (2002 р.) та IV (2007 р.) ступенів. У 1961 р. обраний член-кореспондентом, а 1969 р. – академіком АН УРСР; з 1987 р. став дійсним членом АН СРСР. Нарешті, визнанням його виняткових наукових досягнень стало присудження йому звання Почесного доктора Паризького університету (1997 р.) і Харківського національного університету ім. В. Каразіна (2002 р.), обрання членом Норвезького королівського товариства наук і літератури (2001 р.) та нагородження Золотою медаллю ім. В. Вернадського НАН України (2010 р.). У 2007 р. В. Марченко удостоєний звання «Почесного громадянина Харківської області». Крім цього, є редактором «Journal of Mathematical Physics, Analysis and Geometry» (Kluwer Academic Publishers) [8, 280; 9, 125–126; 10; 11, 163–164].

Отже, на основі аналізу документальних матеріалів та узагальнення доробку попередників, показано і систематизовано основні події становлення і розвитку галузі математичної фізики у Харківському Фізико-технічному інституті низьких температур ім. Б. Веркіна, на прикладі висвітлення життєвого шляху видатного вченого В. Марченка.

1. *Украинская Советская Энциклопедия. – К., 1981. – Т. 6.*
2. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: Зб. наук. пр. – Вип.: Математичне моделювання в техніці та технологіях. – Х., 2012. – № 27.*
3. *Владимир Александрович Марченко. – К., 2012.*
4. *Тарапова О.І. Академік Володимир Олександрович Марченко (до 80-річчя від дня народження) // Университеты. – 2002. – № 3.*
5. *Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1962. – Т. 8.*
6. *Ахієзер Н. Великий вклад у науку: Харківські вчені – лауреати Ленінської премії // Соціальна Харківщина. – 1962. – 30 квітня.*
7. *Поздравляем! // Красное знамя. – 1989. – 31 декабря.*
8. *Попов В.М., Полурез В.І., Дяченко Ю.П. Учені вузів Української РСР. – К., 1968.*
9. *Вихованці Харківського університету: Біобібліографічний довідник / Б. Зайцев, В. Кадєєв, С. Куделко та ін. – Х., 2004.*
10. *Корсунский В. Наш земляк – почетный профессор Сорбонны // Время. – 1997. – 3 июля.*
11. *Почесні члени Харківського університету: Біографічний довідник / Б. Зайцев, В. Кадєєв, С. Куделко та ін. – Х., 2008.*

Ovcharenko Y.S. Volodymyr Marchenko and physical mathematic development in PhTILT. In the article in the context of the specific areas development in the Kharkov Physics-Technical Institute of Low Temperatures by the name B.E. Verkin is described the activity of outstanding scientist V.O. Marchenko in the field of mathematical physics.

Key words: mathematical physics, functional analysis, mathematical physics, structural theory of functions, reverse task, spectrology, asymptotic theory, regional task, periodic function, approximation, continuous function

П. А. Ушенко

ХАРКІВ ЯК НАУКОВИЙ І ВИРОБНИЧИЙ ЦЕНТР РАДЯНСЬКОГО КОНДИЦІОНЕРОБУДУВАННЯ

У статті аналізується роль Харкова як провідного центру формування нової галузі машинобудування у СРСР впродовж другої половини XX ст. – кондиціонеробудування.

***Ключові слова**: кондиціонеробудування, Харків, Харківський завод «Кондиціонер», Всесоюзний науково-дослідний інститут «Кондиціонер»*

Історично склалося так, що Харків за часів Радянського Союзу став крупним індустріальним та промисловим центром не лише країни, але й усього СРСР. Тут зосереджувалася значна частина заводів важкого машинобудування, зокрема Харківський завод «Кондиціонер» (ХЗК), з 1967 р. – головне підприємство галузі створення обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції. Внаслідок цього, Харків перетворився на потужного виробника кондиціонерів та місто, де зосереджувалася наукова думка галузі кондиціонеробудування.

Передісторія становлення провідного заводу з будування центральних кондиціонерів за часів Радянського Союзу розпочалася ще 1931 р., коли був заснований Харківський «Сантехнічний завод з виробництва котлів та пластинчастих калориферів». він спеціалізувався в основному на ремонті будівельних машин. 1932 р. його перейменовано на Державний Радянський Сантехзавод. На той час це ще було невелике та малопотужне підприємство, переважно з ручною працею. Виробнича площа складала всього 3200 м кв. На заводі працювали 166 робітників та 25 фахівців інженерно-технічного профілю. Встановлена потужність всього електрообладнання складала 397 кВт [1, 3].

Починаючи з 1955 р., на Харківському заводі опалювально-вентиляційного обладнання розпочалося виробництво секцій центральних горизонтальних кондиціонерів, що знаменувало якісно новий етап розвитку молодої галузі машинобудування. Перші кондиціонери вироблялися за проектними розробками 1952 р. конструкції шести типорозмірів Московського НДІ сантехніки, Ленінградського інституту охорони праці та пізнішими (з 1955 р.) розробками, під керівництвом Є. Карпіса серії типових кондиціонерів КД Всерадянського науково-дослідного інституту санітарно-технічного обладнання [2, 4]. Вважається, що саме цим закладено фундамент заводського кондиціонеробудування у Радянському Союзі. Ініціатором виробництва та основним споживачем обладнання для кондиціонування повітря було Міністерство оборони. Завдяки налагодженню промислового кондиціонеробудування, СРСР був звільнений від імпорту, а пізніше був налагоджений експорт відповідного обладнання до 39 країн.

До цього часу виробництво пристроїв для кондиціонування повітря велося за індивідуальними проектами напівкустарним способом різноманітними неспеціалізованими інститутами та проектно-конструкторськими та монтажними організаціями безпосередньо в умовах будівництва, тобто, мало індивідуальний характер. У кожному конкретному випадку установки кондиціонування повітря конструювалися як нестандартне обладнання. Внаслідок цього, кондиціонери з однаковими характеристиками мали різні конструктивні виконання. Конструкції цих кондиціонерів, за техніко-економічними та конструктивними показниками, були недосконалими та поступалися зарубіжним моделям кондиціонерів. Крім цього, така практика проектування та виготовлення складного аеродинамічного обладнання призводила до подорожчання вартості систем, його неякісного виготовлення та обмеження у використанні [3, 6].

У СРСР відбувалася подальша спеціалізація підприємств машинобудування різних галузей. Напрямом діяльності заводу стала спеціалізація на виробництво кондиціонерів повітря, через що 1957 р. припинилося виробництво опалювальних котлів, водопідігрівачів, а також осьових вентиляторів, а натомість розпочалося виробництво водогрійних колонок та кондиціонерів. Крім випуску кондиціонерів, продуктивністю за повітрям 10, 20 та 40 м куб/г, завод опанував виробництво вертикальних кондиціонерів, продуктивністю 1500–3000 куб/г, що експортувалися до Індії [4, 138].

Технічний прогрес у галузі кондиціонеробудування потребував розширення обсягу та тематики дослід-

жень. З'явилася гостра необхідність вирішення питання створення на заводі спеціалізованої науково-дослідницької організації з кондиціонеробудування. Згідно рішення колегії державного комітету Ради Міністрів СРСР з науки і техніки від 26 січня 1967 р. (протокол № 7), листа Ради Міністрів УРСР № 37-340 від 21 липня 1967 р. та наказу Міністерства будівельного, шляхового і комунального машинобудування від 1 лютого 1967 р. (протокол № 27), створено Всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут з обладнання для кондиціонування повітря і вентиляції ВНДІКондвентмаш (з 1978 р. – Всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут з обладнання для кондиціонування повітря і вентиляції – ВНДІ «Кондиціонер»). До 1991 р. Інститут перебував у підпорядкуванні Міністерства будівельного, шляхового і комунального машинобудування СРСР. На території ХЗК було намічено будівництво інженерно-лабораторного корпусу всесоюзного науково-дослідного та проектно-конструкторського інституту з обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції ВНДІКондвентмаш [5, 319]. Головним завданням створення інституту стало визначення та вирішення актуальних науково-технічних та проектно-конструкторських проблем для всіх видів кондиціонерів, калориферів, повітроохолоджувачів, повітряних фільтрів, вентагрегатів, проведення науково-дослідних, проектно-конструкторських та експериментальних робіт зі створення та впровадження у виробництво відповідних виробів [6, 7].

Для інституту збудували приміщення загальною площею 600 м кв., де розташувалися конструкторський та дослідницький відділи. У лабораторному корпусі заводу інституту виділили приміщення для випробувальних стендів, а також передано низку стендів і обладнання для проведення експериментальних та науково-дослідницьких робіт. У склад першого колективу інституту входили 27 спеціалістів заводу з питань кондиціонування повітря [7, 114]. У склад наукового інституту входили 11 відділів, зокрема відділ обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції; вентиляторних агрегатів, теплообмінних апаратів та фізико-технічний відділи з лабораторіями; технічний, техніко-економічний тощо. Першим директором інституту став директор ХЗК П. Кучеров. Колишній головний конструктор заводу Г. Куліков став заступником директора інституту з наукової роботи. Начальник відділу зовнішніх робіт В. Харченко став головним інженером інституту [7, 51].

Вже у 1970-х рр. щодня біля 30 вагонів типового обладнання для центральних кондиціонерів відправлялися в різні кінці СРСР та до зарубіжних країн – Куби, Болгарії, Марокко, В'єтнаму, Туреччини тощо. Харківські кондиціонери успішно працювали у Кремлівському Палаці з'їздів, Останкінському телецентрі, Московському та Київському метрополітенах, Палаці спорту ім. В. Леніна в Лужниках, Останкінському телецентрі, Всесоюзному радіоцентрі, Ленінському меморіальному комплексі (м. Ульяновськ), Большому театрі, на Волзькому автозаводі, Даугавпільському заводі хімічного волокна, Курському хімічному комбінаті та на багатьох інших фабриках і заводах Радянського Союзу. Так, для автомобільного гіганта в м. Тольятті ХЗК створив більше 500 од. кондиціонерів різних потужностей. Великими замовниками були також Німецька Демократична Республіка, Угорщина, Польща. Сотні кондиціонерів відправлено первістку болгарської металургії – Кремниківському металургійному комбінату [8, 64].

Наступним кроком питання розвитку техніки штучного клімату стало створення науково-виробничого об'єднання (НВО) «Кондиціонер» відповідно до наказу № 1 Міністерства будівельних, шляхових і комунальних машинобудування від 4 січня 1971 р., на базі ХЗК та ВНДІКондвентмаш, що входили до об'єднання як самостійні госпрозрахункові організації з правами юридичних осіб. Завод діяв на підставі Положення про соціальне державне виробниче підприємство, затвердженого постановленням № 73 Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1965 р., ВНДІКондвентмаш – на підставі цивільної та науково-дослідної, конструкторської та технологічної організації, затвердженої постановою № 427 Держкомітету Ради Міністрів СРСР з науки і техніки від 13 листопада 1970 р. [9, 167].

1975 р. провідною установою в галузі кондиціонеробудування стало новостворене науково-виробниче об'єднання (НВО) Союзкондиціонер, до складу якого входили сім заводів зі всього СРСР (ХЗК, Домодедовський завод «Кондиціонер», Костромський калориферний завод, Московський вентиляторний завод, Крюковський вентиляторній завод, Вентспильський вентиляторний завод та Краматорський завод «Кондиціонер»), науково-дослідні та проектно-конструкторські інститути, в тому числі ВНДІКондиціонер, спеціальні конструкторські бюро, склад яких разом становив майже 9 тис. працівників. Очолював НВО Союзкондиціонер директор ХЗК П. Кучеров [10, 2]. Робота об'єднання почалася з модернізації обладнання, що вироблялося заводами Союзкондиціонера, розробки та впровадження нових технічно розвинених виробничих потужностей, на основі технічного переозброєння підприємств. Завдяки наявності в об'єднанні всіх ланок циклу «дослідження – виробництво», створена ефективна система управління якістю продукції заводів.

Обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції у Радянському Союзі 1980 р. виробляли біля 70 підприємств, підпорядкованих 17 Міністерствам і відомствам, у тому числі 8 спеціалізованих заводів Міністерства будівельних та шляхових машин. Зокрема Краматорський завод «Кондиціонер» спеціалізувався на виробництві автономних транспортних кондиціонерів, а Сімферопольський машинобудівний завод «Кондиціонер» займався виробництвом вентиляторів загального призначення та фільтрів. Виробництво кондиціонерів заводами інших Міністерств носило неспеціалізований характер та слугувало лише для задоволення власних потреб.

До неспеціалізованих організацій з виробництва обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції в УРСР відносилися науково-виробниче об'єднання м. Одеси «Холодмаш», яке спеціалізувалося на виробництві автономних кондиціонерів спеціального призначення, та Миколаївський завод «Екватор», що випускав кондиціонери для суден. Постановою № 11 Держбуду СРСР від 29 січня 1979 р. ВНДІКондиціонер призначено головним інститутом у галузі обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції. Інститут був визначений Мінбудшляхмашем базовою організацією зі стандартизації, метрології та якості, нормування матеріалів, ціноутворення та науково-технічної інформації [11, 9].

Щоб довести значимість внеску ХЗК у виробництво центральних кондиціонерів, достатньо навести наступні цифри. Лише за 1980 р. у СРСР вироблено 18468 од. кондиціонерів, що на 59,7% більше, ніж 1976 р., та на 33,6%, ніж 1979 р. На ХЗК виробляли 6160 од. центральних кондиціонерів, тобто 33,35% загального обсягу виробництва кондиціонерів Радянського Союзу.

Щодо виробництва центральних кондиціонерів ХЗК 1982 р., то воно складало у загальному обсязі виробництва всіх кондиціонерів 33%, тобто 6518 од. з усіх 19737 од. кондиціонерів, вироблених у СРСР. Всього на 1982 р. вироблявся 41 типорозмір кондиціонерів, з яких 10 – на ХЗК. Наприклад, 1982 р. останнім вироблено 4668 од. кондиціонерів КТЦ 31,5чКТЦ 250 (8 типорозмірів), 1850 од. кондиціонерів КД 10АчКД 20А (2 типорозміри). Крім виробництва центральних кондиціонерів завод займався виробництвом вентиляторів загального призначення, повітронагрівачів (калориферів) і фільтрів [12, 15].

Впровадження нового та модернізація старого обладнання на виробничих підприємствах НВО Союзкондиціонер дозволили довести питому вагу виробів з Державним Знаком Якості у загальному обсязі обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції загалом на 1988 р. до 79,5% (1987 р. – 74,4%), зокрема на ХЗК – до 80,4% (1987 р. – 79,1%). Для порівняння, наприклад, до створення НВО Союзкондиціонер підприємствами вироблялася продукція в основному першої та другої категорій і лише 16,7% загального обсягу складала продукція з вищою категорією якості [13, 29]. Вже 1989 р. на ХЗК, за розробками інституту, виробляли 100% обладнання з Державним Знаком Якості [11, 13].

Отже, поява та становлення такого поняття як вітчизняне кондиціонеробудування з високим рівнем механізації виробництва припали на початок другої половини XX ст. Значна частина виробничих та наукових потужностей кондиціонеробудування СРСР концентрувалася на теренах Радянської України, але найвагоміший внесок у розвиток цієї галузі зробили машинобудівники та науковці Харкова. ВНДІКондиціонер став головною формою зв'язку науки з виробництвом, потужним важелем у прискоренні науково-технічного прогресу кондиціонеробудування СРСР, базовою організацією зі стандартизації, ціноутворення, нормування матеріалів та комплексних систем управління якістю продукції.

1. *Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. Р-2605, оп. 8, спр. 8630.*
2. *Пеклов А.А. Кондиционирование воздуха в промышленных и общественных зданиях. – К., 1980.*
3. *Кокорин О.Я. Установки кондиционирования воздуха. Основа расчета и проектирования. – М., 1978.*
4. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 69, оп. 24, спр. 47.*
5. *ЦДАВОУ, ф. Р-2, оп. 13, спр. 2205.*
6. *ДАХО, ф. 11277, оп. 13, спр. 39.*
7. *Об опыте работы с кадрами на Харьковском ордена Октябрьской Революции Заводе «Кондиционер» Ленина / Ред. М. Овсянников. – М., 1971.*
8. *Давыдов Н.М. Завод коммунистического труда // Строительные и дорожные машины. – 1967. – № 9.*
9. *Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 587.*
10. *Малов В. И. Харьковскому заводу «Кондиционер» – 50 лет // Строительные и дорожные машины. – 1983. – № 11.*
11. *ДАХО, ф. 11277, оп. 31, спр. 30.*
12. *Центральний державний науково-технічний архів України, ф. Р-220, оп. 1, спр. 52.*
13. *ДАХО, ф. 11277, оп. 15, спр. 36.*

Ushenko P.A. Kharkiv as the research and industrial center of the Soviet air conditioning formation. In the article is analysed the leading role of the city Kharkiv as the center of the new field of mashine building formation in the Soviet Union in the second half of the XX century.

Key words: air conditioning formation, Kharkiv, Kharkiv factory «Conditioner», All-Union Scientific Research Institute «Conditioner»

Н. С. Самойленко

ПРИКОРДОННИЙ БІЛОРУСЬКО-РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ КОНСОРЦІУМ ЯК ПРИКЛАД СТІЙКОГО ОСВІТНЬО-НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

У статті розглянуті основні етапи створення, структура, напрями роботи та практичні ініціативи Прикордонного Білорусько-російсько-українського Університетського Консорціуму.

***Ключові слова**: прикордонне співробітництво, університетський консорціум, студентська міжнародна школа, архів відкритого доступу, програма подвійних дипломів*

Пройшло вже 20 років з того моменту, як виникли нові територіально-політичні системи на просторах колишнього СРСР – нові незалежні держави. Адміністративні міжреспубліканські кордони отримали статус міждержавних і почали виконувати бар'єрні функції, а території, що колись були глибинними у складі єдиної держави стали прикордонними. Саме до таких належить російсько-українсько-білоруський кордон, поява якого змусила місцеве населення болісно пристосовуватися до особливостей нового геополітичного становища. Крім того, він став істотним бар'єром на шляху поширення знань.

Керуючись такими обставинами, Рада керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації та України, поряд з економічними завданнями, ініціювала розширення і поглиблення зв'язків у гуманітарній та освітній сферах між державами. 18 вересня 2002 р. на чергових Зборах Ради в м. Суми у виступі голови Харківської обласної державної адміністрації Є. Кушнарьова був озвучений і одноголосно прийнятий всіма учасниками багатосторонній освітній проект «Знання без кордонів», основною метою якого є об'єднання зусиль з підготовки фахівців і підвищення конкурентоспроможності вищої освіти, що здобувається в університетах російсько-українсько-білоруського прикордоння [1].

Від початку реалізації проекту необхідно було спрямувати зусилля на взаємодію університетів, адже їх міжнародний і регіональний авторитет дозволив надати цій ідеї міждержавного значення. До співпраці були запрошені шість освітніх центрів – Бєлгородський державний університет (згодом національний дослідницький), Воронезький і Ростовський державні університети (РФ); Донецький національний університет, Таврійський національний університет ім. В. Вернадського, Харківський національний університет ім. В. Каразіна (Україна).

23 квітня 2003 р. у Харкові керівниками цих навчальних закладів був підписаний Меморандум «Про створення Прикордонного Російсько-Українського Університетського Консорціуму» [2, 8]. У ньому зазначено, що Консорціум створено з метою розвитку вищої освіти, поліпшення якості підготовки фахівців, підвищення ефективності наукових досліджень, обміну знаннями та координації спільної роботи в класичних університетах прикордонних областей, які є освітніми центрами Російської Федерації та України [3].

Для реалізації цих намірів було створено постійно діючий орган – Координаційну Раду, до складу якої входять два представники від кожного університету та один від Виконавчого комітету Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації й України. З метою підвищення рівня навчання та інтегрування об'єднаного інтелектуального потенціалу до європейського наукового простору, їй

доручили розробити спільні освітні та дослідницькі програми, на базі традиційних наукових шкіл і провідних кафедр університетів-учасників. Крім того, Координаційна Рада підготувала Угоду про багатостороннє співробітництво між класичними університетами прикордонних областей Російської Федерації і України [3].

Авторами ідеї виникнення Консорціуму та розробниками Концепції його створення є завідувач кафедри геології геолого-географічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна О. Васильєв і заступник голови виконавчого комітету Ради керівників прикордонних областей О. Кірюхін (м. Харків) [4, 174]. Основні положення діяльності Консорціуму затверджені 13 вересня 2003 р. Радою ректорів у м. Сімферополь (АР Крим, Україна). Його робота базується на сучасних науково-методичних принципах, що передбачають: можливість поступового вирішення проміжних і кінцевих завдань; концентрацію зусиль на пріоритетних напрямах, де міжнародне співробітництво дає позитивний результат; гармонізацію шляхів досягнення мети, яка базується на узгодженому розвитку всіх напрямів і спеціальностей; при підготовці кадрів вищої кваліфікації використання сучасних досягнень науки і техніки; мінімізацію витрат ресурсів, з метою досягнення певних цілей. Ректори домовилися проводити свої Збори в міру необхідності, але не рідше одного разу на рік, під головуванням керівника університету приймаючої сторони [5].

Члени Консорціуму основними напрямами визнали здійснення освітньої, зовнішньої (за межами країн-учасниць Консорціуму), наукової та гуманітарної діяльності шляхом: а) створення на базі декількох університетів Консорціуму «віртуальних» центрів підготовки за окремими напрямами і спеціальностями (для спеціальностей «екологія», «міжнародна економіка», «регіоналістика» можуть бути організовані міжуніверситетські факультети та кафедри); б) організації підготовки магістрів за індивідуальними програмами, використовуючи лише освітні ресурси університетів-членів Консорціуму; в) розробки програм нових спеціальностей і переробки існуючих програм, з використанням освітнього потенціалу всіх університетів-членів Консорціуму; г) сприяння мобільності викладацьких і наукових кадрів у межах Консорціуму; ґ) гармонізації законодавства Республіки Білорусь, Російської Федерації й України в галузі освіти та адаптації існуючих стратегій і стандартів освіти до умов міждержавного співробітництва; д) двостороннього керівництва дипломними і магістерськими робатами, дисертаціями; е) створення системи дистанційної освіти для жителів прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації й України; є) спільного використання баз і маршрутів учбових практик, спеціалізованих лабораторій, комп'ютерних центрів; ж) спільної організації наукових і науково-технічних конференцій, співробітництва в межах міжуніверситетських науково-дослідницьких програм; з) організації для університетівчленів Консорціуму студентських олімпіад, конференцій, інтелектуальних ігор, спортивних змагань, музичних і театральних фестивалей та підтримки інших арт-проектів [5].

Майже одразу після підписання Меморандуму, протягом року до складу Консорціуму ввійшли: 14 жовтня 2003 р. Гомельський державний університет ім. Ф. Скорини (Білорусь), 30–31 травня 2004 р. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля (м. Луганськ) та Запорізький державний (згодом національний) університет [6, 9]. У вересні 2004 р. до складу (тепер вже Білорусько-російсько-українського) університетського консорціум був прийнятий Курський державний університет, а наприкінці 2010 р. – Сумський державний університет [4, 175].

18 листопада 2003 р. у Донецькому національному університеті відбулося засідання Координаційної Ради Консорціуму, на якому розглядалися питання визначення пріоритетних напрямів співробітництва з освітніх дисциплін, вивчалися пропозиції з відповідних міждисциплінарних проектів. Прийнято рішення про розробку символіки та веб-сторінки Консорціуму, а на сайтах університетів-учасників розміщена інформація про співробітництво в межах Консорціуму [7].

На виконання рішень цього засідання були проведені зустрічі деканів профільних факультетів, з метою повнішого ознайомлення з діяльністю Консорціуму, щоб ініціатива співпраці йшла знизу і була обґрунтована реальними потребами. Так, 20 грудня 2003 р. у Харкові відбулася зустріч деканів географічних факультетів, на якій вирішили розробити транскордонний маршрут Донбас – Крим – Кавказ для студентів геологів і географів, з метою спільного проведення учбової геоекологічної практики [8, 9]. 22 січня 2004 р. там же пройшла зустріч деканів соціологічних факультетів, результатом якої стало рішення щодо проведення спільних міжнародних конференцій [9]. 20 лютого 2004 р. у Ростові-на-Дону зустрічалися декани юридичних факультетів, 27 лютого 2004 р. у Бєлгороді – факультетів філології, 3 березня 2004 р. у Донецьку – біологічних факультетів, 11 березня 2004 р. у Сімферополі – факультетів філософії та політології, 19 березня 2004 р. у Ростові-на-Дону – математичних і економічних, 24 березня 2004 р. у Воронежі – хімічних та 28 травня 2004 р. у Донецьку – історичних [10, 67].

2 квітня 2004 р. у Воронезькому державному університеті відбулося друге засідання Координаційної Ради Консорціуму. Під час його проведення обговорювалися перспективи здійснення спільних освітніх, наукових і комерційних проектів університетами-учасниками, а також прийнято рішення про постійний обмін інформацією та досвідом між ними [9].

Поступово розширювалася структура Консорціуму. Введена посада Координатора Консорціуму, створено Раду директорів наукових бібліотек, почали діяльність семінар соціально-економічних досліджень і мережева лабораторія комплексних соціально-економічних досліджень [4, 176]. Значним проектом у галузі освіти та науки в межах Консорціуму є проведення школи «Міжрегіонального прикордонного співробітництва» і транскордонних стратегічних дебатів, які проводяться двічі на рік (весна, осінь) з 2009 р., на базі Бєлгородського національного дослідницького університету та Харківського національного університету ім. В. Каразіна. В них беруть участь професорсько-викладацький склад, аспіранти та студенти вищих навчальних закладів прикордонних областей. Цей проект поєднує науково-дослідницьку та освітню діяльність. Він передбачає залучення молоді до процесу впровадження єврорегіональної моделі співробітництва на прикордонних територіях двох держав. Перша частина проводиться у вигляді Інтернет-конференції і дає змогу залучити провідних вчених до вирішення проблем розвитку прикордонних регіонів, виокремлення пріоритетних напрямків для міжрегіонального прикордонного співробітництва. Інша частина школи – це транскордонні дебати – проектна рольова гра для молоді, яка базується на принципах дискусії і дає змогу молоді вивчити основи єврорегіонального будівництва та міжрегіонального управління [11, 58].

Прикордонний Консорціум зробив міцнішими Бєлгородський національний дослідницький університет

та Харківський національний університет ім. В. Каразіна, адже вони здійснюють освітню, науково-дослідницьку та методичну співпрацю між історичним, психологічним, філософським, соціологічним, геолого-географічним факультетами, обмін студентами-істориками, географами, екологами, працює спільна лабораторія соціально-економічних досліджень. Особливої уваги заслуговує студентська Міжнародна школа «Історико-культурна спадщина Єврорегіону "Слобожанщина"», започаткована історичними факультетами обох університетів. У її роботі беруть участь, на паритетній основі, десятки студентів.

Перша школа працювала 1–7 жовтня 2009 р., на базі Харківського національного університету ім. В. Каразіна, а її завдання полягало у виробленні практичних рекомендацій щодо збереження, використання і популяризації історико-культурних пам'яток єврорегіону «Слобожанщина», з урахуванням досвіду подібної роботи в інших єврорегіонах, і приверненні уваги до необхідності розвитку туристичних маршрутів маловідомими об'єктами культури й історії. В результаті, запропоновано проекти декількох тематичних туристичних маршрутів: «Поля ратной славы еврорегиона "Слобожанщина"», «Археологические памятники еврорегиона "Слобожанщина"», «Садово-парковые комплексы еврорегиона "Слобожанщина"», «Памятники церковного искусства еврорегиона "Слобожанщина"», «Еврорегион "Слобожанщина" – родина великих людей», а також сформульовані пропозиції відносно підвищення привабливості туристичних об'єктів [12, 298].

Наступна школа проходила на історичному факультеті Бєлгородського національного дослідницького університету 20–25 вересня 2010 р., під час якої продовжено практичну роботу зі створення туристичних проектів двома змішаними харківсько-бєлгородськими групами. На світ з'явилися унікальні розробки проектів музею «під відкритим небом» «Люботин» (на базі історичного центру в м. Люботин Харківської області) та аналогічного музею «Эпоха», на базі садиби Муханових у Бєлгородській області, які було подано до відповідних державних структур, з метою їх реального втілення в життя [13, 239].

Темою III Міжнародної осінньої студентської школи «Історико-культурна спадщина Єврорегіону "Слобожанщина"», приуроченої до 100-річчя канонізації Святителя Іоасафа, стала духовна православна культура цього регіону. Учасники, за допомогою провідних спеціалістів з пам'яткознавства та богослов'я, презентували наступні транскордонні екскурсійні маршрути: «Пам'ятки церковної архітектури Слобожанщини», «Пам'ятки церковного мистецтва в музеях Єврорегіону "Слобожанщина" та методика їх опису», «Монастирі Слобожанщини (паломницький аспект). Святині православ'я на Слобожанщині», «Видатні церковні діячі Слобожанщини», «Центри православної народної культури Слобожанщини», що засвідчило вагомі наукові та практичні результати роботи школи [14, 329–330].

Вельми продуктивно співпрацюють директори університетських бібліотек Консорціуму. Так, 24 квітня 2004 р. у Харкові пройшла перша їхня зустріч, під час якої була створена Рада директорів бібліотек, а також вирішено налагодити регулярний обмін науковими працями вчених університетів, здійснювати обмін книжковими виставками, з метою покращення інформаційного обслуговування викладачів і студентів, використовувати електронну доставку документів до бібліотек університетів, створити корпоративну лабораторію реставрації рідкісних та цінних книг [10, 67].

30 січня 2008 р. Радою ректорів Консорціуму підписані Бєлгородська декларація про відкритий доступ до наукових знань і культурної спадщини на університетському просторі прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації та України і План дій з реалізації принципів Бєлгородської декларації на 2008–2013 рр. Ця Декларація закликає до поетапного розвитку онлайнового, відкритого доступу через Інтернет до кращих наукових досягнень і культурної спадщини, накопичених в університетах СНД, шляхом створення університетських електронних архівів відкритого доступу (OA (open access) – репозитаріїв) [15]. У ній підкреслюється, що останні «повинні підтримуватися науково-дослідними інститутами, вищими навчальними закладами, урядовими агентствами або іншими авторитетними організаціями, з метою необмеженого поширення знань, оперативності та довготривалого архівування» [16]. У Плані дій зазначено, що університети мають надавати відкритий доступ до результатів наукових досліджень, виконаних за рахунок бюджетних коштів, на основі наказів ректорів про обов'язкове самоархівування публікацій в університетському електронному архіві [17].

На черговій зустрічі керівників бібліотечних та інформаційних служб університетів-учасників Консорціуму 28–29 травня 2009 р. у Бєлгороді намічено практичні кроки щодо реалізації цілей і завдань вищевказаних документів. Стосовно перших ОА-репозитаріїв, то вони були створені в травні–червні 2009 р. у Бєлгородському національному дослідницькому університеті та Харківському національному університеті ім. В. Каразіна й одразу зареєстровані у світових реєстрах [18, 367].

Ці електронні архіви відкритого доступу, що діють на базі найпопулярнішого програмного забезпечення для репозитаріїв цифрових документів Dspace, яке здійснює введення, індексацію, збереження і розподіл наукових матеріалів в електронному форматі, працює з різними видами електронних документів (текст, зображення, відео- і аудіофайли), сприяють більш повному інформаційному забезпеченню користувачів університетських бібліотек у межах Прикордонного Консорціуму та поза ним [19].

Ще однією значущою ініціативою Консорціуму є створення програм подвійних дипломів. Цей процес має відбуватися шляхом узгодження програм вищих навчальних закладів прикордонних регіонів. Однак це часто залежить від узгодження державних стандартів, що значно гальмує таку ініціативу [11, 59].

Отже, діяльність Консорціуму є важливим фактором інноваційного розвитку освіти і науки на прикордонних територіях Республіки Білорусь, Російської Федерації та України, що сприяє інтеграції пострадянських держав та регіонів до європейського науково-освітнього простору.

1. *Протокол № 13 Собрания руководителей приграничных областей Российской Федерации и Украины, Сумы, 18 сентября 2002 г. // Информационный портал межрегионального приграничного сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://euroregion.ru.*
2. *Кирюхин А.М. Устойчивое развитие образовательного пространства Украины: взгляд из российско-украинского приграничья // Приграничное сотрудничество. – 2004. – № 16.*
3. *Меморандум о создании Приграничного Российско-Украинского Университетского Консорциума [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bsu.edu.ru.*

4. *Самойленко Н.С. Прикордонний Білорусько-російсько-український Університетський Консорціум як приклад трьохстороннього прикордонного співробітництва в галузі освіти і науки // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Мат. VI Межд. науч. конф. – Белгород, 2011.*
5. *Концепция создания Приграничного Российско-Украинского Университетского Консорциума, Симферополь, 13 сентября 2003 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.bsu.edu.ru/Struktura/Consorc.*
6. *Кирюхин А.М. Устойчивое развитие образовательного пространства Украины // Новий колегіум. – 2004. – № 1/2.*
7. *Березняк А.Л. Семеро науками богатых [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rsue.ru/Academy/Archives/191/seven.htm.*
8. *Николаев А. Развитие трёхстороннего приграничного сотрудничества в сфере образования // Приграничное сотрудничество. – 2004. – № 16.*
9. *О российско-украинском взаимодействии в сфере образования // Информация Департамента международного сотрудничества в образовании и науке Министерства образования и науки Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.edu.ru/information/russian_federation/1244.*
10. *Дятченко Л. Приграничные университеты Беларуси, России и Украины решили объединить свои усилия // Европа–Центр. – 2004. – 4 сентября.*
11. *Денисенко А., Сапрыка В., Шмигирилова Л. Актуальные вопросы сотрудничества в области науки и образования российско-украинских университетов // Межрегиональное и приграничное сотрудничество: Сб. науч. тр. / Под ред. В. Бабинцева. – Белгород; Х., 2011.*
12. *Еремеев П., Кириллов С. Осенняя студенческая школа «Историко-культурное наследие еврорегиона «Слобожанщина» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. – Х., 2009. – Вип. 12.*
13. *Труш С. II Международная студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. – Х., 2010. – Вип. 13.*
14. *Труш С., Старунская А. III Международная осенняя студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. – Х., 2011. – Вип. 14.*
15. *Московкин В.М. Российско-украинские усилия в продвижении идей и технологий открытого доступа к научному знанию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gpntb.ru.*
16. *Белгородская декларация об открытом доступе к научным знаниям и культурному наследию на университетском пространстве приграничных областей Республики Беларусь, Российской Федерации и Украины. Белгород, 30 января 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dspace.bsu.edu.ru.*
17. *План действий по реализации принципов Белгородской декларации на 2008–2013 гг. Белгород, 30 января 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dspace.bsu.edu.ru.*
18. *Васильева О.А. Открытый доступ к научному знанию и культурному наследию // Шестые Страховские чтения: философские проблемы понимания в культуре и науке: Мат. Межд. науч. конф / Отв. ред. Е. Антонов. – Белгород, 2010.*
19. *Журавлёва И.К. Институционные репозитарии: открытый доступ к знаниям и роль библиотек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lib.kture.kharkov.ua.*

Samoilenko N.S. The Border Belorussian-Russian-Ukrainian University Consortium as the example of stable educational-scientific cooperation. In the article the main stages of creation, structure, directions of the work and practical initiatives of the Border Belorussian-Russian-Ukrainian University Consortium is investigated.
Key words: border cooperation, university consortium, student international school, open-access archive, double degree program

Антропологічний вимір історії

Г. Г. Яковенко

ДОМАШНЯ ОСВІТА У ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВЦІВ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті розглядається участь викладачів Імператорського Харківського університету у домашньому навчанні та заняттях репетиторством. Домашня освіта, одержана у своїх батьків, забезпечила майбутнім ученим їхні професійні досягнення.
Ключові слова: *домашня освіта, науковці, Імператорський Харківський університет.*

Актуальність обраної для дослідження теми полягає в тому, що домашня освіта, одержана науковцями у дитинстві, стала міцною основою для одержання фундаментальних знань та високих наукових здобутків. Прізвища багатьох учених Імператорського Харківського університету добре відомі у різних галузях науки. Місцева інтелектуальна еліта XIX ст. зробила безцінний внесок у збагачення людської думки. Джерелами для написання статті стали насамперед спогади самих науковців, а також колишніх студентів університету про викладачів. Цінну інформацію містять і біографічні довідники учених університету – історико-філологічного, медичного, хімічного факультетів, видані на початку XX ст., до столітнього ювілею університету.

Сучасні працівники університету систематизували розрізнені спогади професорів і вихованців, опубліковані у різних періодичних виданнях до 1917 р., а також склали біобібліографічні словники. Особлива цінність цих видань полягає у тому, що до написання біографій залучалися раніше не опубліковані архівні матеріали, а також комплекс документів із особистих архівів. Головним недоліком, залучених для дослідження документів, є несистематичність поданого у них матеріалу. Біографічні відомості складалися у довільній формі. У деяких біографіях іноді вказується лише гімназична та університетська освіта. Можна лише передбачити, що попереднім до цього рівнем було навчання дома. Тому точні чисельні дані про наявність чи відсутність домашньої освіти встановити неможливо. Метою цього дослідження є визначення, на основі аналізу джерел, значення домашнього навчання у становленні особистості та формуванні високого освітнього рівня науковця.

Інформацію, яку містять джерела, можна розділити на три групи: відомості про участь батьків у навчанні своїх дітей; навчання майбутніх науковців домашніми вчителями та гувернерами; сумісництво викладання в університеті із роботою домашніми учителями.

Серед перших викладачів університету помітне місце займав Х. Роммель, німець за походженням. Батьки самостійно, маючи відповідний освітній рівень, дали йому початкову підготовку, достатню для вступу в гімназію та університет. Х. Роммель був другою (із семи) дитиною у багатодітній сім'ї. Його батько, заможна та освічена людина, сам навчав сина іноземним мовам. Майбутнього професора серйозно готували до пастирської діяльності. Серед предметів, які він вивчав, була й арабська мова, уроки якої бралися у приватного учителя [6, 4]. У родині своїх батьків одержали освіту доктор слов'янської філології М. Костирь [3, 76], викладач Л. Умлауф [3, 146] та С. Соловйов [3, 242]. «Розумні та освічені матері» [3, 119] стали першими учителями для своїх дітей, у майбутньому талановитих учених – І. Срезневського та Б. Ляпунова [3, 139]. Під керівництвом матері дома одержав початкову освіту й Л. Гіршман [5, 242].

Із багажем домашньої освіти, одержаної у сім'ї провізора, вступив до університету В. Надлер, ординарний професор кафедри загальної історії [3, 282]. До дванадцяти років виховувався вдома відомий ботанік М. Турчанінов [10, 19]. Блискучу домашню освіту, з практичним засвоєнням іноземних мов (особливо французької, а також німецької й англійської) одержав приват-доцент класичної філології М. Андрієвський [3, 206]. Викладач німецької мови А. Відерт, який «мав фундаментальні знання з предмету» також одержав підготовку вдома [3, 359]. Викладач німецької мови А. Труарт також мав домашню освіту. Прослуживши півтора роки секретарем у суді, він залишив діяльність юриста та поїхав спочатку до Санкт-Петербургу, а звідти потрапив до Харкова у статусі домашнього учителя [3, 361]. Г. Ірмер, викладач німецької мови, мав такий рівень домашньої освіти, що дозволив йому вступити до класичної гімназії [3, 361]. Високий рівень мовної підготовки дозволив йому, хоч і один рік, працювати домашнім учителем [3, 362]. Домашню підготовку одержали також викладач німецької мови А. Чернай [3, 360] та викладач англійської мови Ю. Фербер [3, 366]. Науковці, які одержали домашню освіту, належали до різних соціальних верств населення. Наприклад, О. Дудукалов [5, 110], В. Гулевич [5, 57] (ректор у 1899–1901 рр.), Г. Лагермак [4, 17], П. Хрущов [4, 30], А. Подрез [4, 176], фахівці з хімічних наук, походили із потомственних дворян. Навчалися дома М. Трахтенберг – син провізора [5, 133], та М. Пономарьов – син священика [4, 206].

Отже, більшість науковців університету перед вступом до гімназії одержали початкову домашню освіту. Досконале знання іноземних мов дозволяло застосовувати одержані знання у майбутній педагогічній діяльності. Домашня освіта була основною формою набуття знань серед представників різних соціальних станів. Високий рівень освіти батьків дозволяв формувати базовий рівень знань, достатній для продовження навчання в гімназії.

Значну частину кадрового корпусу домашніх учителів складали студенти та викладачі Харківського університету. В освітніх послугах студентів були зацікавлені насамперед батьки, чиї діти одержували домашню освіту. Такий попит був також серед чиновників і купців, де «студенти викладали всі предмети початкового гімназичного курсу» [9, 279]. У Харкові були сприятли-

ві умови для працевлаштування домашніх учителів. Пошуки уроків не викликали жодних труднощів. Закінчивши навчання в університеті і залишившись у Харкові, випускники розцінювали приватні уроки як одне із основних джерел існування. Цим же користувалися і викладачі, які відчували матеріальні потреби.

Обов'язки домашніх учителів виконували Г. Терлаїч, ординарний професор природного, політичного і народного права, залишившись без місця роботи, служив домашнім учителем у російського протоієрея у Відні А. Самборського, з яким 1796 р. вдруге приїхав до Росії [2, 152]. А. Плансон, викладач французької мови, який прибув до Росії 1812 р., для приватного навчання [3, 352]. Т. Степанов, професор політичної економії на третій рік навчання в університеті (1815) потрапив на роботу до будинку одного поміщика наглядати за його сином, який навчався у повітовому училищі. Одержував все утримання та 300 руб. Так він закінчив курс університетської освіти [9, 41]. Повернувшись до Харкова наприкінці літа, винайняв собі квартиру та утримувався коштами, що залишилися від попередніх років, проведених при дітях поміщика [9, 42].

І. Сливицького, ад'юнкта кафедри загальної історії складне матеріальне становище змусило суміщати навчання в університеті, «здобуваючи утримання та квартиру», з приватними уроками. Гідно подолавши труднощі, він закінчив у 1828 р. етико-політичний факультет зі ступенем кандидата [3, 267]. За спогадами М. Ковалевського про викладача університету П. Цитовича, той «пройшов гімназію та університет, утримуючи себе уроками» [9, 952]. Суміщаючи ці заняття, він мав можливість і навчатися, і задовольняти мінімальні життєві потреби. Підготовкою молоді до вступу в університет займався і Г. Успенський [3, 318].

Студент М. Костомаров мешкав у П. Гулака-Артемовського, який відмовився брати кошти за надане помешкання і запропонував викладати історію його синам, чим майбутній професор і займався до січня 1837 р. [9, 184]. Із домашнім навчанням пов'язаний епізод із особистого життя історика. Він навіть збирався одружитися з гувернанткою у домі пані Тизенгауз та викликав на дуель свого суперника, який відбив у нього наречену і покинув її [9, 201]. Отже, заняття приватними уроками було одним із засобів поповнення особистого бюджету і додатковим джерелом існування багатьох викладачів університету. З одного боку це свідчить про високі освітні потреби мешканців Харкова, а з іншого – про низький матеріальний рівень викладачів.

Майбутньому професору Харківського університету, юному гімназисту М. Сумцову, який часто пропускав заняття через хвороби, допомагав у навчанні випускник Технологічного інституту, професор фізики, згодом харківський міський голова, О. Погорєлко [6, 1]. М. Сумцов зі срібною медаллю закінчив харківську Другу чоловічу гімназію, а приватний пансіон, у якому він продовжив навчання, надалі розвинув здібності [6, 2].

Ректори університету не тільки самі мали домашню освіту, але й за посадовими обов'язками сприяли її розвитку. Декілька років (1813–1817) домашньому навчанню дітей у Волинській губернії присвятив майбутній ректор (1841–1849) Імператорського Харківського університету П. Гулак-Артемовський. Не закінчивши Київську духовну академію, з 1813 р. він почав викладати польську мову у приватних пансіонах м. Бердичева, а також у будинках багатих польських поміщиків [1, 31]. О. Рославський-Петровський, який походив із незаможної купецької сім'ї, одержав освіту вдома, під наглядом матері, яка не шкодувала коштів на навчання сина [1, 268]. Протягом майже 15-ти років (1839–1854) він обіймав посаду секретаря і близько десяти років (1844–1854) був членом комітету для проведення іспитів особам, які хотіли отримати звання домашнього учителя [1, 270]. І. Щелков – декан медичного факультету, проректор, який виконував обов'язки ректора у 1884–1890 рр., походив із багатої купецької сім'ї. Після смерті батька і під час навчання в університеті йому доводилося давати уроки дітям, щоб заробити. Сам І. Щелков початкову освіту одержав дома, після чого продовжував її у приватному пансіоні К. Цобеля [5, 35].

В. Бузескул у 1902–1903 рр. брав участь у роботі наукових курсів, що були організовані товариством домашніх учителів і вихователів, де прочитав курс із історії Греції [3, 289]. З метою забезпечення стабільного існування, деякі викладачі намагалися одержати також свідоцтво про звання домашнього вчителя, щоб займатися цією справою на законних підставах. Наприклад, М. Генні, викладач французької мови, у 1843 р. одержав від попечителя Санкт-Петербургського навчального округу свідоцтво про звання домашнього учителя [3, 353]. Н. Струве мав атестат на звання домашнього учителя англійської та німецької мов, викладав в Університеті англійську мову.

Деякі випускники університету, в майбутньому відомі фахівці, розпочинали свою професійну діяльність із практики роботи у родинах заможних людей. Наприклад, доктор слов'янської словесності М. Дринов, після закінчення Імператорського Харківського університету, до 1879 р. перебував у Празі, Відні, Женеві, Римі, обіймаючи посаду учителя дітей у родині кн. Є. Голіциної (уродженої Черткової) [3, 133]. Свідоцтво про звання домашнього учителя забезпечувало джерела існування у разі втрати роботи (зміни уставу, конкурс).

Домашнім навчанням займалися також викладачі мистецьких дисциплін. Образотворче мистецтво – Я. Матес, німець за походженням, давав приватні уроки малювання, за що брав досить велику плату – 150 руб. з учня [7, 4]. І. Лозинський, викладач музики, який віртуозно грав на флейті, кларнеті, скрипці, фаготі, з 1799 р. навчав дітей у сім'ях поміщиків м. Умані Звенигородського повіту Київської губернії [3, 377].

Запорукою для обіймання посади були відгуки із родин стосовно професійної діяльності кандидата. Декілька років у домашніх умовах танцювальному мистецтву надав І. Єропкін, колишній актор театру [7, 20]. Підставою для одержання посади викладача танців в університеті І. Штейном став письмовий відгук від поміщика, дітей якого він навчав танцям [7, 21]. Під час працевлаштування, Р. Беккер пред'явив «атестат» майора Лачинова та Мланєва про успішне навчання танцям їх дітей [7, 21]. Танцмейстер Лесевицький брав за навчання 1 руб. за урок [9, 142].

На основі вивчення біографічних і мемуарних джерел, що висвітлювали життєвий шлях учених гуманітарних і природничих спеціальностей, можна зробити висновок, що більшість науковців одержала початкову домашню освіту. Закінчивши університет, деякі науковці не поривали зв'язок із домашньою освітою, виконуючі обов'язки домашніх учителів. Матеріальне становище викладачів завжди можна було поліпшити за рахунок уроків.

1. *Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета. – Т. 1: Ректоры (1805–1919, 1933–1995) / Сост. В. Прокопова и др. – Х., 1995.*
2. *Иностранные професора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): Биографический словарь / Под ред. А. Андреева. – М., 2011.*
3. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования.*

1805–1905 / Под. ред. М. Халанского и Д. Багалея. – Х., 2007.
4. *Кафедра химии. – Б. м., б. г.*
5. *Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под. ред. И.П. Скворцова и Д.И. Багалея. – Б. м., б. г.*
6. *Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете (1785–1815). – Х., 1868.*
7. *Редин Е.К. Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете. К истории Императорского Харьковского университета. 1805–1905. – Х., б.г.*
8. *Сумцов Н.Ф. Из гимназических воспоминаний. – Х., 1905.*
9. *Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. – Т. 1 / Уклад. Б. Зайцев та ін. – Х., 2008.*
10. *Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. – Т. 2 / Уклад. Б. Зайцев та ін. – Х., 2010.*

Iakovenko G.G. Domestic education in the life and activity of Imperial Kharkiv university's scientists. The participation of Imperial Kharkiv university's teachers in home training lessons and tutoring is described in the article. The home education given by their parents provided to the future scientists their professional achievements.
Key words: home education, Imperial Kharkiv University's, the scientists

Ж. М. Сердюк

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ (XIX — початок XX ст.)

У статті проаналізовано процес заснування перших жіночих середніх навчальних закладів Одеси, на тлі загальноімперських реформ. Прослідковано реакцію громадськості на їх появу, а також визначено можливості, які відкривалися для жінок, після здобуття середньої освіти.
Ключові слова: *жіноча освіта, гімназія, середня школа*

Питання жіночої освіти, яке вперше привернуло увагу дослідників ще з початку XIX ст., сьогодні особливо актуальне. Ніхто так не впливає на виховання дітей, як мати. Саме від неї залежить становлення дитини як особистості, а отже, й майбутнього громадянина. Тому освіченість жінки має першорядне значення для майбутнього будь-якої держави. Відтак, сьогодні, при заснуванні приватних навчальних закладів для дівчат, може бути корисним досвід виховання жінок попередніх епох. Метою нашої статті є аналіз, на основі джерел, формування перших жіночих середніх навчальних закладів в Одесі та з'ясування реакції жіноцтва на появу нових можливостей.

У Російській імперії, до реформ Олександра II, кількість жінок, які мали можливість отримати хоча б якусь освіту була незначною. Жіночі навчальні заклади були представлені переважно інститутами шляхетних дівчат, але й їх до 1858 р. на всю державу налічувалося біля 30 (10–12 тис. учениць) [1, 30]. Однак навіть ці нечисленні інститути поступово втрачали популярність. Відірвана протягом тривалого часу від власної сім'ї та від усіх тих життєвих умов, серед яких, зрештою, їй доводилося існувати, інститутка була надто непристосована до умов реального життя та, виходячи зі штучної атмосфери, створеної в стінах інституту, відчувала себе, як правило, чужою серед близьких, безпорадною та слабкою перед буденними життєвими обставинами, нездатною боротися проти тодішніх стереотипів. До того ж інститутська освіта була доступна лише тим небагатьом жінкам, які належали до привілейованих верств населення. Решті дівчат залишалося користуватися послугами приватних пансіонів чи обмежуватися домашнім вихованням. Проте, пансіони часто не відповідали найскромнішим педагогічним вимогам, а через дорожнечу залишались недоступними для більшості людей. Домашнє виховання також вимагало значних витрат на оплату праці гувернанток і вчителів, а тому часто залишалось на розсуд слуг.

Після невдалої для Росії Кримської війни 1853–1856 рр., у суспільстві з'явилися нові погляди на виховання та навчання молоді, зокрема жіноцтва. Оглядаючись на Європу, зауважувалось, що Російська імперія значно відстала від неї в освітньому плані, особливо не вистачає ґрунтовної шкільної освіти [2, 431–432]. Тоді ж уперше була висловлена ідея щодо відкриття всестанової, для всіх доступної жіночої школи, яка, не відриваючи дітей від сім'ї, не позбавляючи батьків обов'язку виховувати власних дітей, надавала б, зрештою, всі переваги, гарантованої урядом, освіти [1, 32]. Проте, ще досить довго такі проекти блукали інстанціями та канцеляріями, і лише 1858 р. було затверджене Положення про жіночі училища [3, 144]. Важливим рішенням стало надання училищам характеру приватних закладів, з метою спрощення процедури їх облаштування та управління і для сприяння їх подальшого розвитку. Того ж року відомство імператриці Марії відкрило в столиці перше жіноче училище як трирічний експеримент [1, 33]. За кілька місяців їх було вже 3, а наступного року такі училища почали діяти й у провінції. Ця ситуація зумовила розподіл нових навчальних закладів між відомством закладів імператриці Марії та Міністерством народної освіти. У відомстві залишились лише ті училища, які користувались його субсидією [1, 15]. 1862 р. жіночі училища були перейменовані на гімназії, з метою стандартизації системи середньої освіти. Показово, що за обговорення цього питання, опікун Санкт-Петербурзького навчального округу кн. Г. Щербатов, не схвалюючи назви «гімназія», висловлював побоювання: «Гимназистки будут стараться копировать гимназистов, пожелают сделаться студентками, а затем от студенток до нигилисток переход недалек» [4, 280]. Ці слова характеризують ставлення більшості тогочасних обивателів до жіночої освіти. Втім, Міністерство народної освіти погодилось назвати жіночі училища гімназіями, на тій підставі, що вони відповідали чоловічим, хоча залишались і відмінності, скажімо, в жіночих закладах не викладалися стародавні мови, а навчальні курси дисциплін були значно коротшими.

Між тим, кількість гімназій стрімко зростала. За даними центрального статистичного комітету, на 1880 р. виходить: якщо 1858 р. у всій імперії діяли лише 4 жіночі гімназії, то за 22 роки їх стало 262, з них – 156 прогімназій [1, 16]. Такої кількості не мала жодна інша категорія навчальних закладів імперії. Ці дані свідчать, що жіночі гімназії цілком відповідали потребам тогочасного суспільства.

В Україні також спостерігався інтенсивний розвиток початкової та середньої освіти. В межах Новоросійського генерал-губернаторства цей процес був пов'язаний з його найбільшими містами – Одесою, Миколаєвом та Херсоном. Документи свідчать, що у другій половині XIX ст. Одеський навчальний округ у створенні гімназій значно випереджав інші [5, 78]. При цьому, навіть чиновники регіону визнавали, що гімназії забезпечують потреби у навчанні, перш за все, заможних верств, а для дітей купців, міщан, ремісників майже відсутні придатні заклади, де, поруч із повною загальною освітою, вони могли б отримати і практичні навички, котрі давали б можливість, згодом, заробляти на життя [6, 39]. З доповіді товариша міського голови, барона Вітте, дізнаємося, що в Одесі на той момент

не задовольнявся попит навіть на початкову освіту. Місто витрачало на утримання початкових та середніх навчальних закладів 10% прибутків, але майже половина дітей обох статей не мала доступу до отримання освіти. Доповідь містить і важливе зауваження щодо обов'язкового навчання дітей міщан, порівняно з селянськими. Перевага пояснюється тим, що останні ще у дошкільному віці зайняті сільськогосподарськими роботами, тоді як міський хлопчик, який не відвідує школу, проводить весь час на вулиці, що руйнує його моральність і підриває здоров'я [7, 1–10].

Перші жіночі навчальні заклади в Одесі були засновані ще на початку XIX ст. Так, під патронатом Маріїнського відомства, діяло міське дівоче училище (з 1817 р.) та інститут шляхетних дівчат (з 1829 р.). Інститут давав повну (7- класну) середню освіту, але, подібно іншим, був закритим становим навчальним закладом, призначеним переважно для дворянок, тоді як 4-класне дівоче училище було закладом для дівчат з інших верств. З моменту заснування, училище утримувалось коштом міської громади і такий стан речей зберігся навіть після його переходу під покровительство імператриці [8, 31].

Джерела засвідчують існування на цьому етапі в місті й інших жіночих навчальних закладів, зокрема сирітські дівочі училища при Одеському жіночому благодійному товаристві та Михайлівському жіночому монастирі, дівочу школу при Одеській Лютеранській церкві, училище для глухонімих дівчат та єврейську жіночу школу. Крім того, за зразком інших міст, тут діяли, засновані приватними особами, пансіони та початкові училища для дівчат, які були досить популярними серед городян. Мова йде про пансіони мадам Ланг, Пішон, Буше, Лородович, Рібадо, Вальяно, Багрової, Рискунової, Рафтопулової, Гуровичевої, а також школи Сергеєвої та Лазаренкової [9, 11–19]. Однак заклади могли прийняти досить незначну кількість учениць – від 30 до 100 осіб, що аж ніяк не задовольняло всіх бажаючих вчитися. Чоловіки у цей час мали набагато кращі можливості для отримання освіти: крім численних початкових училищ, утримуваних державним коштом, для них засновувалися гімназії, які давали професію, а згодом відкрився шлях до здобуття вищої освіти. Для більшості ж випускниць жіночих гімназій нужденного стану, освіта була єдиним капіталом, який міг врятувати їх від злиднів, і той найчастіше зводився до педагогічної діяльності.

Після запровадження в Одеському навчальному окрузі «Положення про жіночі гімназії та прогімназії» Міністерства народної освіти ситуація змінилась на краще. В той час, коли міська громада шукала можливості для відкриття ще однієї жіночої гімназії, за даними Одеського градоначальства на 1877 р., кількість приватних середніх навчальних закладів збільшилась до 35; з яких жіночих було 12, для дітей обох статей – 6, решта – чоловічі [10, 63–66]. Більшість жіночих пансіонів поступово реорганізовувалась у гімназії, засновувались нові і, зрештою, на початок XX ст. їх кількість перевищила чоловічі [5, 79].

Незважаючи на загалом позитивне суспільне сприйняття, жіночі гімназії часто потерпали і від їхнього несприйняття. Зокрема на сторінках «Новороссийского телеграфа» зустрічається критика за те, що гімназії не є суто становими закладами для однієї верстви населення. Недоброзичливці ніяк не могли змиритися з тим, що «генеральская дочь должна сесть на одну скамейку с дочерью какого-нибудь лавочника» [11, 3]. Серед звинувачень переважали наступні: гімназії, начебто, не дають справжньої освіти, не вчать досконало французькій мові (один з необов'язкових предметів), а «найстрашнішим» було те, що деякі гімназистки, після закінчення курсу, у пошуку нових знань, долучаються до науки [3, 151]. До речі, іноді гімназії зазнавали критики не лише з боку пересічних громадян, але й від тих, для кого засновувались. Так, вже згадана газета, 1869 р. розмістила спогади колишньої гімназистки, за підписом «Юлия Карельская», де мова йде, ймовірно, про приватний навчальний заклад, оскільки частина учениць залишалася там на ніч [12, 3]. Дівчат часто залишали без обіду за незначні пустощі. При цьому столи в їдальні заздалегідь накривали не на всіх присутніх, а приблизно на половину. Враховуючи, що учениць, які приносили обід з собою, ніколи голодом не карали, то була звичайна економія продуктів. І це тоді, коли за кожну повну пансіонерку гімназія отримувала 250 крб. на рік, не рахуючи побічних прибутків у вигляді подарунків до свят та іменин засновниці пансіону, а також регулярних сільських гостинців для неї від заможних батьків-поміщиків, які, залишаючи надовго власних дітей під чужим наглядом, у такий примітивний спосіб наївно сподівалися забезпечити їм кращі умови. Окрім того, кожна учениця, яка вступала до пансіону на повне утримання, мала принести для власного користування столові прибори: срібну ложку, виделку, ніж та льняну серветку, але після закінчення навчання залишити закладу. Автор статті звертається до мудрих урядовців з проханням заборонити у школах подібні покарання дітей: «Голод заставляет взрослого человека хвататься за нож, ломать чужие замки, воровать и убивать... Неужели такой ужасный стимул не в состоянии извратить организм ребенка?» [12, 3]. Що стосується безпосередньо навчального процесу, то авторка статті відкрито вказує на його недоліки: «Мы гордились екзаменами на звание домашней учительницы, но зачем оно нам, едва ли кто-то из нас понимал... Девицы хорошо говорили по-французски, ловко танцевали и не были застенчивы, вот все развитие, все научные познания, приобретенные в женской гимназии» [20, 4].

Деякі випускниці критикували гімназію за те, що вона не дає ніяких ґрунтовних знань, не привчає розум до серйозної роботи, тому після такого навчання немає чого і мріяти про вищу освіту [13, 18]. Така ситуація, зрештою, призвела до появи в губернських містах значної кількості дипломованих випускниць гімназій, між якими почалась жорстка конкуренція за робочі місця. Кількість вакансій як у міських, так і у сільських школах, де вчорашні гімназистки могли заробляти собі на життя, була обмеженою через незначну кількість самих шкіл. Залишалося займатися репетиторством та приватними уроками, плата за які знизилась до мінімуму, через перевищення пропозиції. Наприклад, можна було влаштуватися репетитором учениці першого класу за 5 крб. на місяць «по всем предметам с языками и музыкой» [13, 20]. До речі, така мізерна оплата жіночої педагогічної праці швидко стала суспільною практикою. Молоді вчительки на власному досвіді переконувались у тому, що заможні дами, витрачаючи сотні карбованців на сукні, не соромилися торгуватися з учителькою за копійку. Випускниця Одеської Маріїнської гімназії, відома оперна співачка А. Нежданова також згадує як після смерті батька, будучи ученицею 7-го класу, змушена була підробляти приватними уроками. Цікаво, що в дорослому віці їй довелося знову брати уроки французької, задля спілкування у світському товаристві, адже гімназія давала лише теоретичні знання іноземних мов [14, 22–41].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні, як і на решті територій Російської імперії, система народної освіти, а особливо жіночої, заз-

нала істотних зрушень, зумовлених процесом реформування країни. Закриті станові установи поступово ставали доступними для всіх бажаючих, зросла мережа початкових та середніх шкіл, з'явилися нові типи навчальних закладів, зокрема жіночі гімназії, підвищився загальний рівень грамотності населення. Особливих досягнень у розвитку освіти в Херсонській губ. здобула Одеса, яку називали «освіченою Пальмірою». Жіноча середня освіта тут успішно розвивалась, незважаючи на відсутність широкої державної підтримки. Жіночі ж гімназії своєю діяльністю нівелювали проблему суттєвої різниці в підходах до освіти жінок та чоловіків.

1. *Семенов Д. Из пережитого в Мариинской женской гимназии // Русская школа. – 1892. – Кн. 3.*
2. *Шмидт Е. История средних учебных заведений в России. – СПб., 1878.*
3. *Стоюнин В.Я. Образование русской женщины // Исторический вестник. – СПб., 1883. – Т. 12. – № 4.*
4. *Чумиков А.А. К вопросу о женских гимназиях // Русская старина. – 1888. – № 4.*
5. *Бобров. В. Розвиток гімназій на Півдні України (XIX – початок XX ст.) // Рідна школа. – 1998. – № 1. – С. 78.*
6. *Держархів Одеської обл. – Ф. 1. – Оп. 174. – Спр. 35.*
7. *Витте Н.А. Доклад по возбужденным вопросам, касающимся народного образования. – Одесса, 1886.*
8. *Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828–1856). – Б. м., 1895. – Ч. 3.*
9. *Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. – Одесса, 1848.*
10. *Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1877 г. – Одесса, 1876.*
11. *Один из современных вопросов // Новороссийский телеграф. – 1869. – № 24.*
12. *О пансионерской жизни // Новороссийский телеграф. – 1869. – № 49–51.*
13. *Женское образование // Дневник Елизаветы Дьяконовой (1886–1895 гг.). – СПб., 1905.*
14. *Нежданова А.В. Материалы и исследования. – М., 1967.*

Serdiuk Zh.M. The formation of the female secondary education in Odessa (the XIX – the beginning of the XX). The process of the first female secondary educational institutions foundation in Odessa on the background of the overall imperial reforms is analyzed. The reaction of the community on its appearance is observed in the article. The opportunities, opened up for women after the gaining of secondary education are also described.
Key words: female education, gymnasium, secondary school

М. В. Зіміна

ДОБРОЧИННІСТЬ ПОМІЩИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В МЕДИЧНІЙ СФЕРІ ТА СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ НАСЕЛЕННЯ (друга половина XIX — початок XX ст.)

У статті проаналізовано благодійний внесок поміщиків Південної України у медичну сферу та систему соціального захисту населення пореформеного періоду. Зроблено висновок, що зазначені соціальні питання залежали від приватної ініціативи.
Ключові слова: *доброчинність, великі землевласники, Південна Україна*

Доброчинність є соціальним явищем, зумовленим не тільки економічними надприбутками жертводавців, але й соціальними потребами епохи. Нині Українська держава перебуває в кризовому стані: з одного боку, з'явилося чимало досить заможних осіб, з іншого – збільшується кількість соціально незахищених верств населення, шо й актуалізує дослідження доброчинності. Крім того, представники «панівних класів» тривалий час не були об'єктом досліджень. Тому важливим завданням є повернення забутих імен діячів, які зробили суттєвий внесок у розвиток України. Відтак, і дослідження доброчинності великих землевласників у медичній сфері та соціальному захисті пореформеної доби є актуальним.

Вивченням доброчинної діяльності великих землевласників України пореформеного часу займалися Н. Темірова, Ю. Бойко, О. Донік, В. Ковалинський, Т. Курінна [1]. Чимало дослідників з'ясували різноманітні аспекти доброчинної діяльності окремих осіб, родин, верств населення [2]. Втім, проблема визначення місця і ролі приватної ініціативи великих землевласників Південної України у медичній сфері та системі соціального захисту населення в другій половині XIX – на початку XX ст. залишається недостатньо вивченою. Метою цієї розвідки є аналіз доброчинності великих землевласників у зазначених сферах Південної України пореформеної доби.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. сприяли бурхливому розвитку капіталізму в Російській імперії. Особливістю її південних губерній стало швидке зростання населення, внаслідок можливості вільного пересування. Якщо загалом у Росії з 1861 до 1897 рр. населення збільшилося на третину, то на Півдні – більше, ніж удвічі. Водночас у регіоні подвоїлася кількість великих і середніх міст. Важливими промисловими центрами стали Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград та ін. [3, 11].

У південних губерніях упродовж другої половини XIX ст. більшість українських селян потерпала від нестатків, частина їх наймалася на фабрики та заводи. У багатьох місцевостях виникали робітничі ринки, куди приїздили наймачі. Практично невичерпна резервна армія праці давала змогу фабрикантам встановлювати занижену заробітну плату, яка часто не досягала навіть прожиткового мінімуму. Не кращим був і побут пролетарів, які мешкали у перенаселених бараках без жодних санітарних умов, вчасно не отримуючи медичної допомоги. Все це ставало причиною хвороб і епідемій. До того ж намітилося зростання різних форм соціальної патології: професійне жебрацтво, проституція, дитяча безпритульність.

Царський уряд був неспроможний забезпечити малозахищеним верствам хоча б мінімальну соціальну допомогу. За таких умов, виправити ситуацію могла приватна ініціатива. Адже благодійник ніс у справу соціального захисту населення не тільки матеріальні кошти, але й духовність та гуманність. Утім, слід зазначити, що для певної групи людей, особливо серед купців і підприємців, доброчинність стала, так би мовити, «даниною моді»: благодійна діяльність надавала певні привілеї та пільги, підвищувала імідж та соціальний статус, віддячувалась державою наданням відзнак, нагород і чинів. Чини й ордени надавалися як відзнака за значний благодійний внесок до певної галузі громадського життя. Кожному чину відповідали ордени відповідного ступеня. Наприкінці XIX ст. в Росії було 27 жалуваних нагород: 12 чинів та 15 орденів [3, 41]. Так, поміщика Катеринославської губ. Г. Алексєєва 1879 р. було нагороджено знаком Червоного Хреста від Головного управління товариства піклування про поранених та хворих військових [4]. У 1897 р. його ж було нагороджено орденом Олександра Невського [5].

Найбільшої уваги приватних доброчинців, як і сьогодні, потребували медична сфера та система соціального захисту населення. Одним з напрямів благодійної діяльності великих землевласників була підтримка належного рівня медичного обслуговування населення. Зокрема доброчинці жертвували кошти на будівництво або ремонт медичних закладів, ставали членами або опікунами таких установ, відкривали їх у своїх маєтках.

Так, 1892 р. в Одесі відкрито Євангельську лікарню, що була однією з кращих лікарняних установ міста та відповідала тогочасним санітарним вимогам. Кошти у розмірі 10 тис. руб. на заснування чоловічої палати в лікарні були пожертвувані С. Фальц-Фейн – почесним членом Товариства херсонських лікарів [6, 37]. Крім того, вона виділяла значні кошти для розвитку фельдшерської школи при Херсонському Богоугодному закладі (зараз у цій будівлі знаходиться Херсонська обласна клінічна лікарня ім. П. Юрченка) та для придбання необхідної медичної літератури [7, 106].

Для забезпечення належного рівня медичного обслуговування населення державою та приватними особами створювалися товариства, метою яких було надання безоплатної медичної допомоги малозабезпеченим верствам. Прикладом може слугувати Одеська стурдзівська богадільня сердобольних сестер, статут якої був офіційно затверджений 1850 р. Згідно із ним, її метою було «надання населенню дарової медичної допомоги та підготовка “больничных прислужниц в духе христианском”» [8, 2]. Чималі пожертвування на користь товариства (понад 1000 крб.) у різний час зробили родини Стурдза, Гагаріних, Толстих, Раллі, графиня Є. Ланжерон, М. Маврокордато. Однією з щедрих покровительок цього закладу була його перша Попечителька Л. Воронцова. За двадцять років перебування на цій посаді, вона щорічно надавала значні кошти на користь богадільні, що склало майже 140 тис. руб. [9, 62].

Доброчинці робили пожертвування на заснування іменних ліжок у лікарнях для надання безоплатних медичних послуг малозабезпеченим верствам населення. У 1897 р. вдова почесного громадянина Одеси М. Анатра пожертвувала 10,2 тис. руб., за які утримувалося ліжко імені її покійного чоловіка при Одеській міській лікарні [10].

На початку XX ст. активізувалася робота благодійних товариств, діяльність яких була пов’язана з допомогою пораненим та хворим військовим, що зумовлювалося російсько-японською 1904–1905 рр. та Першою світовою війнами. Великі землевласники південноукраїнських губерній робили пожертви таким товариствам, завдяки чому ставали їх членами або опікунами, отримували нагороди від царського уряду. Так, В. Фальц-Фейн, який володів маєтком у Таврійській губ., за роки російсько-японської війни добровільно й безоплатно поклав на себе обов’язки помічника Таврійського лазарету головного уповноваженого на Далекому Сході [11, 118]. За активну роботу на цій посаді його нагородили орденом Св. Станіслава III ступеня [12]. Поміщик Катеринославської губ. П. Лейкфельд піклувався про університетський лазарет за часів Першої світової війни: виділяв значні пожертвування на допомогу пораненим, які перебували в лазареті на лікуванні. У фондах ЦДІА зберігається листування поміщика з О. Салтиковою, яка була головою дамського комітету з допомоги університетському лазарету [13]. Великий землевласник Катеринославської губ. Г. Алексєєв був членом Товариства піклування про поранених та хворих, надаючи допомогу пораненим воїнам. Джерела повідомляють про нагородження Г. Алексєєва знаком Червоного Хреста Головним управлінням Товариства піклування про поранених та хворих воїнів [14]. Родиною Фальц-Фейнів 1914 р. було зроблено пожертвування на потреби хворих і поранених воїнів у розмірі 50 тис. крб. Щедре пожертвування представників цього роду викликало «сердечну подяку» Миколи II [15, 100–101].

У власних маєтках представники цієї родини відкривали лікарні, фельдшерські пункти, шпитальні покої, аптеки. Впродовж 1896–1898 рр. у маєтках Чаплі, Преображенка, Софіївка, Черномор’є існували лікарні на 10–15 ліжок кожна [16, 125; 17, 127]. Лікували в них безкоштовно досвідчені лікарі. Також тут функціонували медичні й аптекарські лабораторії. Господарі маєтків брали на себе витрати з утримання лікарів, фельдшерів (надавали їм облаштовані квартири, сплачували жалування), утримували власним коштом аптечні пункти. С. Фальц-Фейн у маєтку Успенка для задоволення медичних потреб працівників і населення утримувала власним коштом фельдшера. У середньому платня фельдшера в маєтках Фальц-Фейнів коливалася від 225 – до 450 руб. на рік [18, 456].

Отже, розуміючи необхідність належного рівня медичного обслуговування населення та усвідомлюючи неспроможність держави самостійно вирішити проблеми медичної сфери, приватні доброчинці, в особі великих землевласників, докладали значні зусилля та робили суттєві пожертвування у цьому напрямі. Вони ж проводили велику роботу й у сфері громадського піклування, надаючи чималі пожертви для соціального захисту населення, створюючи різноманітні заклади та притулки. Згідно із джерелами та «Статутом про громадське піклування», можна виділити такі групи населення, що потребували державної та приватної підтримки: 1) діти-сироти, підкидьки, діти з малозабезпечених родин та діти, що в силу певних обставин лишилися на деякий час без батьківської уваги; 2) богадільці (люди похилого віку, інваліди, каліки); 3) психічно хворі; 4) вбогі та злиденні, що не мали даху над головою, не могли самостійно прогодуватися; 5) «чини запасу і ратники державного ополчення, призвані у воєнний час на службу» [19].

Найбільшу увагу благодійників привертала дитяча безпритульність. У цьому напрямі великі землевласники робили значні пожертвування (як грошові, так і майнові), були членами та очільниками спеціалізованих благодійних товариств. Так, одеський барон А. Мас заповів євангелійсько-лютеранській громаді Одеси 15 тис. руб. на потреби сирітського притулку для хлопчиків. За умовами заповіту, кошти розподілялися наступним чином: 5 тис. руб. – на завершення будівництва й відкриття притулку, решта – недоторканний капітал, відсотки з якого йшли на його утримання [6, 185]. У 1867 р. підприємець-сахарозаводчик А. Бродський подарував єврейській громаді Одеси двоповерховий кам’яний будинок, розташований по Олександрівському проспекту. 9 травня 1868 р. у цій будівлі було відкрито притулок для хлопчиків-сиріт на 20 місць – «Сирітське відділення при Одеській Талмуд-торі» (1871 р. у закладі перебували вже 72 хлопчики) [20]. У 1879 р. А. Бродський пожертвував 50 тис. руб. для зведення будівлі притулку для дівчат-сиріт [21].

Крім того, великі землевласники робили значні пожертви на користь сирітських закладів, що перебували під патронатом царської родини і були створені місцевою владою. На заснування в Одеському дитячому притулку відомства імператриці Марії Федорівни стипендії імені її високості у 1898 р. П. Родоканакі пожертвував 3000 руб. свідоцтвами 4%-ї державної ренти. Згідно із затвердженим положенням про цю стипендію, відсотки з пожертвуваного капіталу мали йти на утримання та виховання однієї сироти. При цьому користування стипендією не накладало на ученицю ніяких обов’язків. Право обрання стипендіатки надавалося довічно П. Родоканакі, а після його смерті – міському попечительству дитячих притулків [22, 180]. У цьому ж році в притулку запровадили ще 2 стипендії для дівчат імені жертводавців – генерал-лейтенанта П. Зеленого та його дружини Н. Зеленої [23]. Родини Єфруссі, Бродських, Ра-

фаловичів, граф О. Строганов, графиня А. Алопеу, графиня Є. Демидова, графиня Є. Толстая робили значні пожертвування на користь вихованців Одеського Олександрівського дитячого притулку.

Значну роботу проводили великі землевласники Півдня України і для боротьби із злиднями та жебрацтвом. Вони жертвували кошти на заснування та підтримку нічліжних будинків, притулків, дешевих або безоплатних їдалень, робітних домів для нужденних. 1894 та 1910 рр. у Херсоні, на кошти С. Фальц-Фейн було відкрито притулки, де бездомні жебраки за мінімальну суму (3–5 коп.) отримували їжу та ночівлю з чистою білизною [24, 113]. С. Фальц-Фейн, будучи почесним членом «Товариства для допомоги бідним м. Одеси», робила значні пожертвування на його користь. За фінансової підтримки Д. Хараджаєва, в Маріуполі відкрили дешеву їдальню. 1880 р. Одеське товариство нічліжних притулків отримало значні пожертвування для будівництва притулку від великих землевласників: родина барона Маса – 60 тис. руб., граф М. Толстой – 1 тис., Ф. Рафалович – 500, І. Єфруссі – 300 руб. [25].

Для людей похилого віку, інвалідів, невиліковно та психічно хворих, за матеріальної підтримки приватних доброчинців, відкривалися різноманітні богадільні та притулки. На пожертвувані 1899 р. 15 тис. руб. вдовою А. Хараджаєва Софією Іванівною, в Маріуполі відкрито притулок для непрацездатних. Спадкоємці П. Маврокордато пожертвували 5 тис. руб. для відкриття додаткових номерів в Одеській міській богадільні [10]. 1909 р. у сс. Ілїнівка та Верхівка Катеринославської губ., на кошти вдови генерала Н. Мажної було засновано «Надіїнську богадільню». А. Бродський власним коштом збудував притулок для убогих в Одесі, витративши на це 25 тис. крб. [26, 6].

Таким чином, доброчинна діяльність великих землевласників південноукраїнських губерній у медичній і соціальній сферах була досить розмаїтою. Добродійники засновували іменні ліжка в лікарнях, жертвували кошти на будівництво та ремонт лікарняних закладів, створювали аптеки та шпитальні покої, утримували лікарів, аптекарів, фельдшерів, забезпечували лікарняні установи спеціальною літературою. Великі землевласники були почесними попечителями та членами спеціалізованих медичних товариств, що здійснювали допомогу нужденним. У повоєнні часи благодійники надавали кошти для поранених та хворих військових. Соціальний захист населення у пореформений період багато в чому залежав від пожертвувань великих землевласників. Вони засновували товариства допомоги бідним, нічліжні притулки, богадільні, робітні будинки. Особливу увагу благодійники приділяли дитячій безпритульності, намагалися боротися із проблемою сирітства, на кошти жертводавців створювалися дитячі притулки, засновувались стипендії для дітей-сиріт.

У перспективі опрацьований матеріал допоможе відтворити цілісну картину доброчинно-меценатської діяльності в Південній Україні другої половини XIX – початку XX ст. Доцільно проаналізувати доброчинну діяльність великих землевласників в освітній сфері, визначити форми та напрями такої діяльності, проаналізувати внесок доброчинців у вирішення нових соціальних проблем, зокрема боротьби із туберкульозом, тощо.

1. *Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003; Бойко Ю. Видавнича, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. – 1929 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008; Донік О.М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; Ковалинський В.В. Меценати Києва. – К., 1998; Курінна Т.М. Благодійницька діяльність князів Воронцових та родини Балашових у Мошногородищенському маєтку Київської губернії в 80–90-х рр. XIX ст. // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7.*
2. *Нарадько А.В., Радько П.Г. Благодійність як християнська цінність та національна традиція. – Полтава, 1998; Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.*
3. *Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). – Миколаїв, 2006.*
4. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 265. – Оп. 1. – Спр. 14.*
5. *ЦДІАУК. – Ф. 265. – Оп. 1. – Спр. 29.*
6. *Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803–1920. – Одесса, 1999.*
7. *Пиворович В.Б. Металлические бонны Фальц-Фейнов // Летопись Причерноморья. – 1999. – № 3.*
8. *Краткая историческая записка о деятельности Стурдзовской Богадельни сердобольных сестер в г. Одессе с 1851 по 1893 гг., прочтенная в Торжественном Собрании 24-го октября 1893 года в день основания Богадельни. – Одесса, 1893.*
9. *Моісеєва Т.М. Одеська Стурдзовська богадільня сердобольних сестер // Інтелігенція і влада: Зб. наук. пр. – Вип. 9. – Одеса, 2007.*
10. *Хроника // Вестник благотворительности. – 1897. – № 10.*
11. *Таврическое губернское земское собрание XXXIX очередной сессии // Вестник Таврического земства. – Симферополь, 1905. – № 3–4.*
12. *Держархів Херсонської обл. – Ф. Р – 4097. – Оп. 1. – Спр. 268.*
13. *ЦДІАУК. – Ф. 770. – Оп. 754. – Спр. 43. – Арк. 2; Спр. 85. – Арк. 1; Спр. 87. – Арк. 1; Спр. 88. – Арк. 1; Спр. 89. – Арк. 1.*
14. *ЦДІАУК. – Ф. 265. – Оп. 1. – Спр. 14.*
15. *Задерейчук А.А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України: Дис. ... канд. іст. наук. – Сімферополь, 2009.*
16. *Календарь и Памятная книжка Таврической губернии на 1896 год – Симферополь, 1896.*
17. *Календарь и Памятная книжка Таврической губернии на 1898 год – Симферополь, 1898.*
18. *Постановление Днепровского уездного земского собрания 50 сессии с приложениями. – Алешки, 1916.*
19. *Устав общественного призрения. – СПб., 1892.*
20. *Держархів Одеської обл. (далі – ДАОО). – Ф. 16. – Оп. 107. – Спр. 60.*
21. *ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1171.*
22. *Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). – К., 2010.*
23. *Официальный отдел // Вестник благотворительности. – 1898. – № 7.*
24. *Скороход А. Херсон: вчера и сегодня: Сборник очерков. – Херсон, 2008.*
25. *Хроніка. Повідомлення про збори членів Товариства для улаштування дешевих нічліжних притулків в Одесі // Одесский вестник. – 1880. – № 119.*
26. *Отчёт Одесского общества призрения нищих за 3-й год. С 1 апреля 1883 г. по 1 апреля 1884 г. – Одесса, 1884.*

Zimina M.V. The charity activity of the Southern Ukraine landlords in the medical sphere and system of the population social protection (the second half of the XIX – the beginning of the XX century). The charity contribution of the Southern Ukraine landlords in the medical sphere and the system of the population social protection in the postreform period is analyzed in the article. The author hass made the conclusion that the above-mentioned social issues were dependent on the private initiative.

Key words: charity activity, influential landlords, Southern Ukraine

С. А. Радогуз

ВІКТОР КІРПІЧОВ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

У статті відтворено особистісний портрет талановитого педагога та вченого, фундатора вищої технічної школи України – Віктора Львовича Кірпічова.

***Ключові слова**: В. Кірпічов, спогади, історія науки, Київський політехнічний інститут*

20 жовтня 2013 р. виповнюється 100 років як пішов із життя видатний учений, педагог, організатор вищої технічної школи України – Віктор Львович Кірпічов. Його біограф О. Чеканов про смерть науковця писав так: «Науково-технічна громадськість Росії зазнала тяжкої утрати. Із життя пішов її визнаний лідер – учений, чий винятковий талант поєднався з високими моральними якостями людини, що віддала всю себе служінню науці» [1, 46].

Смерть Віктора Львовича виявилася досить непередбачуваною. Хоча останнього часу хворів, та все ж був переповнений творчою наснагою. Лише протягом останнього року свого життя він опублікував статтю «Про оптичний метод дослідження деформацій», закінчив підготовку 3-го видання «Основ графічної статики», надрукував передмову до збірки матеріалів «Охорона життя і здоров'я робітників», написав замітку, присвячену пам'яті свого колеги, професора Санкт-Петербурзького технологічного інституту, П. Кутурницького. За кілька днів до смерті, завершив підготовку статті «Про втому металів, у зв'язку з їх кристалічною будовою». На жаль, у друці свою роботу вчений побачити так і не встиг. Вона була опублікована у «Віснику товариства технологів» уже після смерті автора [2].

У науковій літературі представлені публікації, присвячені окремим аспектам біографії В. Кірпічова, його науковій, педагогічній чи організаторській діяльності. Однак особистісні та моральні якості науковця до сих пір залишаються поза увагою дослідників, а характеристика Віктора Львовича як людини також не стала поки предметом окремого дослідження. Відтворення ж портрету цього видатного вченого могло б стати не лише ключем до низки біографічних подій, але й з'єднувальною ланкою між його постаттю та середовищем, у якому науковцю довелося працювати. Тому мета цієї статті – відтворити, ґрунтуючись на спогадах його учнів, друзів, колег та близьких знайомих, портрет В. Кірпічова, поглянувши, так би мовити, на згадану постать очима його сучасників. Хоча, звичайно, не можна оминути увагою доробок біографів ученого – О. Радцига та О. Чеканова, яким, утім, не вдалось абстрагуватися від власних рефлексій під час аналізу його діяльності.

Особистість В. Кірпічова була багатогранною та унікальною. Його потяг до науки став помітним ще з ранніх літ. Навчаючись у Полоцькому корпусі, самостійно вивчав наукові праці, іноземні мови, досягнувши значних успіхів. Зі сторінок біографічного нарису О. Радцига, написаного на основі відгуків багатьох знайомих та рідних Віктора Львовича, дізнаємося, що, навчаючись в корпусі, він часто допомагав своїм товаришам розібратися із їхніми завданнями. Так, однокурсник його старшого брата Лева – Н. Кайгородов згадував, що «уже тоді він міг читати англійською мовою» [3, VII]. Це прагнення до науки помічалось і надалі: закінчивши навчання в артилерійському училищі, він обрав далеко не найпрестижніше призначення – Кронштадтська фортеця. Основним критерієм вибору стала значна кількість часу для самостійних занять, а віддаленість фортеці від міста надавала досить часу, щоб займатися в дорозі. «Весь вільний час Віктор Львович присвячував науковим заняттям і читанню», – згадував генерал М. Лисунов, який тоді мешкав разом із майбутнім ученим [3, VII]. Окрім того, з кожним роком зростала широта та глибина його наукових інтересів. Як видно із листів того часу, Віктора Львовича цікавили також питання, які не мали нічого спільного з його спеціальністю [3, X]. Молодий науковець вивчав геологію, астрономію, добре знався на історії й архітектурі середньовіччя, а його знанням із систематики рослин дивувалися навіть спеціалісти-ботаніки. При цьому, навіть після закінчення Михайлівської артилерійської академії (1868 р.), його прагнення до наукового пізнання не вичерпалося. Зважаючи на таку різнобічність захоплень, не дивно, що Віктор Львович залишив військову службу: надто специфічними і вузькопрофільними були програми в артилерійській академії, де він працював. Таким чином, уже з ранніх літ почало виявлятися його прагнення до різнобічності, гармонійності та повноти знань.

Виявлялася гармонія й у інших аспектах діяльності В. Кірпічова. Так, маючи «надзвичайно вразливий та м'який характер» [3, VII], Віктор Львович був чудовим організатором і умів, у буквальному сенсі, «поставити на ноги» дві вищі технічні школи – Харківський практичний технологічний (ХПТІ) та Київський політехнічний (КПІ) інститути. Він брав участь у роботі комісії із будівництва харківського училища для сліпих дітей [4, 9–10], був головою будівельної комісії Санкт-Петербурзького політехнічного інституту [5, 20] тощо. Незважаючи на вкрай регламентовані умови роботи закладів вищої освіти в Російській імперії, зумів втілити в життя низку ідей власного бачення вищої технічної школи та перспектив її розвитку. «Приймаючи надто м'які міри і стримуючи діяльністю інспекції» [3, XXI], твердо стояв на позиції обмеження застосування репресій проти студентства, не дивлячись на тиск та «невдоволеність» з боку керівництва.

Така його позиція на посаді директора ХПТІ багато в чому допомогла зберегти стабільність у навчальному закладі. Пізніше, вже обіймаючи посаду директора КПІ, В. Кірпічов у листі до міністра фінансів С. Вітте охарактеризував свої дії так: «Я ставлюся до студентів як до рідних дітей, і загибель кожного з них для мене є однаково тяжкою. Мені залишилося недовго жити, і тим важливіше для мене в останні роки діяти, відповідно до переконань всього мого життя» [5, 19]. Чи не таке його батьківське ставлення до молоді стало однією із причин успіху в студентських аудиторіях? Вони завжди були переповнені, хоча вимоги Віктора Львовича до студентства були мінімальними. За свідченнями його учня С. Тимошенка, отримати залік у В. Кірпічова можна було легко, не відвідуючи лекцій. «За формою його лекції були дуже прості – ніякого ораторства. Притягувала студентів ясність викладення і дивовижне вміння вести доказ так, що кожному вони здавалися простими», – відзначав Степан Прокопович у спогадах. [6, 99]. Помітну роль у цьому відігравала глибока ерудиція вченого. Він міг наводити різноманітні приклади із суміжних наук, указуючи всюди на одну й ту ж наукову основу. Віктор Львович вважав: якщо студенти зрозуміють основу, то зможуть без проблем розібратися й у технічних деталях. Будучи талановитим педагогом, він на практиці довів ефективність подібної лекційної системи.

П. Козьмін – один із випускників ХПТІ, – характеризуючи свого вчителя, зауважив: «Уся аудиторія охоплена ентузіазмом до науки. Ми відчуваємо, що перспективи, намальовані нашим професором, відкривають нам величезної складності наукову дисципліну, в якій поставлено багато питань. Проте.., у викладенні його ми бачимо, що ясне розуміння цієї дисципліни до снаги

найнепідготовленішому студентові... Віктор Львович був величезного таланту лектор, який умів викликати сміливість у розумі слухача, вказуючи на простоту складних явищ і в той же час викликати розумову увагу, відмічаючи складність простих наукових явищ» [3, XXI].

Особливо любов ученого до студентства виявилася протягом петербурзького періоду його життя. Мешкаючи у будинку, що знаходився на території Політехнічного інституту, Віктор Львович часто організовував домашні семінари, проводячи лекції у формі бесід [7, 19]. Згодом, ця практика вилилася у чудову книгу – «Бесіди про механіку», яка витримала шість видань. С. Тимошенко писав: «Якщо я виявився непоганим викладачем, то цим значною мірою зобов'язаний Кірпічову» [6, 99]. Згідно ж спогадів Степана Прокоповича, йому за все життя довелося бачити лише одного викладача (С. Рунге), чиї лекції були б настільки ж зрозумілими та майстерно викладеними [6, 258].

Учень та товариш В. Кірпічова по Російському технічному товариству – О. Биков, будучи добре з ним знайомим, відзначав його вміння поважати особисту думку співрозмовника: «Дві основні риси характеризували ставлення покійного до людей, з якими зіштовхувала його доля: істинна, глибока, в самій основі його єства закладена, доброзичливість і дивовижна здатність не давати співрозмовнику відчувати високу авторитетність висловлених суджень». Навіть зі студентами-початківцями.., вмів говорити таким тоном і в таких виразах, які для стороннього слухача могли б створити ілюзію бесіди рівного з рівним і абсолютно усували уявлення щодо вказівок відомого професора недосвідченому учневі» [8].

Намагаючись визначити причини успіху товариша, Олександр Миколайович використав такі характеристики, як «чуйний розум» та «чуйна душа». Все це не давало В. Кірпічову стояти на місті, допомагало оцінити все те нове, що з'являлося у науці, відкинути рутину, застарілі судження та упередження. Натомість душа його не дозволила замкнутися лише на чистій науці, зробивши з науковця також визначного громадського діяча.

Чимало зі сказаного вище підтверджує текст, розроблений на зібранні навчального комітету ХПТІ від 28 лютого 1898 р., з нагоди звільнення В. Кірпічова з посади директора ХПТІ і призначення директором Київського політехнічного інституту [4, 102–105], де, поміж іншим, зазначено: «Ви вдихнули в ХТІ те життя, яке вже не погасне в ньому навік. Нам завжди буде приємно згадувати активну особисту участь, яку Ви брали у всьому, що стосувалося Інституту. Кожен зустрічав з Вашого боку ввічливу допомогу в усіх наших справах і починаннях, які могли б служити на користь Інституту. Студенти отримували від Вас обґрунтовані та повні пояснення, неоціненні вказівки глибоко вченого, досвідченого педагога і вмілого адміністратора. Сердечно люблячи юнацтво, Ви охороняли багатьох із них від зайвих турбот і зберігали необхідний для їхніх занять час. Ваші лекції завжди цінилися студентством і служили для нас прекрасним зразком» [4, 89].

Таким чином, прагнення до гармонії, властиве Віктору Львовичу, виявлялося не лише у наукових захопленнях ученого. Воно стало наріжним каменем у характері вченого: м'якість дивним чином поєднувалася з умінням переконувати, згладжувати кути в конфліктних ситуаціях. Дивлячись на відгуки людей, яким довелося спілкуватися із вченим, відразу ж помічаємо одну спільну рису. Кожен, від студента-першокурсника – до відомого професора, відчували себе, спілкуючись із В. Кірпічовим, як «рівний із рівним». Значною мірою саме це визначило його успішність як в адміністративній діяльності на посту директора двох технічних вишів, учасника різноманітних комісій, так і знаходячись за викладацькою кафедрою в студентській аудиторії.

Вченого не стало 7 (20) жовтня 1913 р. о 23 годині. Щоб вшанувати цю видатну особистість, показати свою повагу та вдячність, зібралися тисячі людей: студенти, викладачі, інженери, науковці, представники промисловості та громадськості. Низка вчених закладів та наукових товариств провели спеціальні засідання, присвячені пам'яті вченого.

Досить повну характеристику В. Кірпічова виклав у своїй промові його колега та наступник на посаді директора ХПТІ, Д. Зернов: «Віктор Львович був однією із тих виняткових особистостей, які іноді посилаються долею, щоб надихати всіх навколо до творчої праці, осяювати їм шляхи їх діяльності, щоби робити для них саме життя більш цінним, більш привабливим. Чудовий учений, блискучий оратор, морально-піднесений громадський та академічний діяч... Віктор Львович заслужено користувався в широких технічних колах винятковою популярністю.... Чи то створювалися наукові заклади, чи то проводилися з'їзди діячів із різноманітних галузей техніки, чи то зароджувалися об'єднання інженерів із широкими громадськими завданнями, погляди всіх їх зверталися до Віктора Львовича як до природного, всіма визнаного керівника» [9, XXXVII–XXXVIII].

Таким чином, широка наукова та інженерно-технічна громадськість запам'ятала В. Кірпічова гарним вчителем, і відомим науковцем, і видатним громадським діячем та організатором. Пам'ять про нього досі жива у серцях молодих інженерів – випускників Харківського та Київського «політехів». Виші, що стали осередком виховання інженерної еліти України, своєю понад столітньою історією та самим своїм існуванням багато в чому зобов'язані саме Віктору Львовичу який, будучи одним із перших ідеологів вищої технічної школи нашої держави, став її фундатором і дбайливим батьком.

1. *Чеканов А.А. Виктор Львович Кирпичев, 1845–1913. – М., 1982.*
2. *Кирпичев В.Л. К вопросу об усталости металлов // Кирпичев В.Л. Собрание сочинений. – Пг., 1917. – Т. 1.*
3. *Радциг А.А. В. Л. Кирпичев // Кирпичев В.Л. Собрание сочинений...*
4. *Держархів Харківської обл., ф. Р–1682, оп. 2, спр. 141.*
5. *Ганицкий И.М. Виктор Львович Кирпичев (Жизнеописание) // Иллюстрированный сборник материалов к истории возникновения Киевского Политехнического института. Памяти Виктора Львовича Кирпичева / Ред. И. Ганицкий. – К., 1914.*
6. *Тимошенко С.П. Воспоминания. – К, 1993.*
7. *Тычинская Е., Юрковская Л. Из истории Политехнического университета // События и размышления. – 2010. – № 5.*
8. *Отзывчивый ум, отзывчивая душа [Редакційна стаття] // Політехнік. – 2006. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polytechnic.kpi.kharkov.ua/ViewArticle.asp?id=809.*
9. *Речь Д. С. Зернова // Кирпичев В.Л. Собрание сочинений...*

Radohuz S.A. Viktor Kirpichov in views of contemporaries. The personal portrait of the exceptional teacher and scholar, founder of the Higher Technical School in Ukraine – V. Kirpichov is reproduced in the article.

Key words: V. Kirpichov, memories, science history, Kyiv polytechnic institute

О. Я. Дрогобицька

РЕЖИМ ДНЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ (кінець XIX — 30-ті рр. XX ст.)

У статті проаналізовано режим дня галицької сільської інтелігенції, який передбачав чіткий розподіл годин праці і відпочинку. Підкреслено, що значну увагу вчителі і священики приділяли читанню книг і періодичних видань, прогулянкам, питтю кави тощо.
***Ключові слова**: режим дня, сільська інтелігенція, вчитель, священик*

Українська сільська інтелігенція Галичини кінця XIX – 30-х рр. XX ст., за умов посилення полонізаційних процесів у краї, завжди проводила активну суспільно-політичну, культурно-освітню і соціально-економічну діяльність. Священики і вчителі становили окрему специфічну верству, стиль життя якої активно переймали та наслідували мешканці провінції. Попри значну зацікавленість, яка спостерігається серед сучасних дослідників до історії галицької інтелігенції чи найбільш яскравих представників суспільної еліти, досі маловивченими залишаються окремі аспекти її побуту. Зокрема, такою проблемою, пов'язаною із повсякденним життям освіченої верстви, є режим її дня.

Ця тема частково відображена у монографії Й. Камінської-Квак, присвяченій аналізу інтелігенції Львівського воєводства міжвоєнного періоду [1]. Однак, взявши за основу дослідження передусім інтелектуальну еліту Львова та кількох менших повітових міст, автор, на жаль, практично нічого не згадала про сільську освічену верству, обмежившись констатацією факту її відносної небагаточисельності. Побут міської інтелігенції, а відтак, частково і її режим дня, став предметом дослідження і Н. Лицур [2]. Зважаючи на обмеженість історіографічних праць, які стосуються об'єкту нашого дослідження, основу для написання статті склали мемуарна література [3–5] та листування [6].

Насамперед варто зазначити, що у більшості родин інтелігенції розпорядок дня залежав від особливостей розподілу годин праці та відпочинку господаря дому, адже, як правило, саме до його режиму роботи пристосовували прийом їжі, способи проведення дозвілля тощо. Характерно, що плануючи свій час, представники освіченої верстви не керувалися необхідністю дотримання світлового дня, як це було у селян, а лише потребами у виконанні того чи іншого обсягу роботи. Вчителі, наприклад, мали чітко визначені для праці у школі години, тому вільний час могли використовувати на власний розсуд. Щоправда часто значну частину вільного дня педагога займала підготовка до занять, заповнення шкільної документації, позашкільна робота з дітьми тощо.

Наприклад, учитель П. Кирчів 5 липня 1884 р. так писав про свої будні до І. Франка: «5 годин за одним тягом сиджу в школі, маю лекції 2 – отже, піде не раз і 6 годин, потім нещасне учительське урядованє писемне, бо от коли-небудь спаде «lustracya wszechwladnego c[isarsko] k[rólewskiego] insp[ektora]» (люстрація всевладного цісарсько-королівського інспектора – О. Д.), то ж чоловік в день мусить бути зозулею – а в ночі соловієм!» [6, 412]. Письменник, педагог В. Хронович у листі до товариша Б. Заклинського скаржився, що може займатися літературною творчістю тільки взимку: «Встаю о 3, рано й пишу до 6. 30. В тім часі встає жінка й діти і о писанню вже нема мови. Від 8 – 13, 14 год. школа, від 15 – 18 лекція зі синком, а вечером до 9 (21.) при верстаті. Лягаючи спати лечу майже з ніг. І так день у день» [7, 134].

Режим дня сільського пароха та членів сім'ї також обумовлювався специфікою його діяльності. Душпастирські обов'язки вимагали постійного перебування на парафії, більш-менш чіткого дотримання розпорядку і планування вільного часу. До цього додавалися ще й різні непередбачувані обставини, пов'язані із народженням чи смертю когось із парафіян, необхідністю поспішати до хворого для сповіді і причастя тощо.

Режим дня залежав і від суто індивідуальних особливостей. Як згадувала відома дитяча письменниця і педагог М. Підгірянка, в її діда о. М. Волошина був розклад занять на кожний місяць [8, 34]. Така ж точність у всьому панувала в домі о. Й. Авдиковича. У чітко визначений час всі члени сім'ї вставали, снідали, обідали і вечеряли. Так само суворо регламентувався час спання [5, 138]. Детальний опис режиму дня священика знаходимо й у спогадах В. Гоцького. Згадуючи про свого батька о. Б. Гоцького, пароха с. Передільниця Добромильського повіту, перший писав: «Дивний спосіб життя вів мій батько. Прокидався дуже рано. Влітку десь о 5 годині ранку, зимою трохи пізніше. Вставав, запалював лямпу й починав свою канцелярську роботу» [3, 107].

Вранці священик заповнював метричні книги, вирішував низку громадських справ. Потім ішов до церкви відправляти щоденну літургію. Повернувшись із храму, снідав і вирушав до школи на уроки релігії або до місцевої кооперативи, щоб забрати рахунки чи касові надходження. Час від часу парох їхав до сусідніх сіл на катехизацію дітей або до міста з різних справ. У післяобідню пору о. Б. Гоцький обов'язково курив, читаючи газету. Влітку, якщо не було потреби виїздити за межі села, йшов на парафіяльне поле до робітників. Ввечері, незалежно від того чи були вдома гості, чи ні, точно о пів дев'ятій лягав спати. За словами його сина, священик спочатку читав якусь книжку й скоро засинав. Зате прокидався опівночі, запалював лампу і знову читав майже до світанку [3, 107].

Схожим був розпорядок дня й о. Д. Танячкевича. Згідно сучасника, «Службу Божу відправляв він щодня дуже раненько. Після Богослужби – кава, файка (люлька – О. Д.) й читання. Обід був звичайно між десятою й одинадцятою годиною. По обіді відпочинок. Вікна в спальні мусіли бути заслонені й годину чи півтори відпочивав. Опісля, звичайно, любив проїхатись верхи, поглянути на ниви та сіножаті й вертався вчасно додому. Спати клався дуже скоро, за те в літі у третій годині зранку вже був на Службі Божій» [5, 29–30].

Письменник і поет Б. Лепкий згадував, що його батько восени і взимку щодня відправляв Богослужіння, після якого часто йшов до селян на поминальні обіди, де вів довгі розмови аж до вечора. Ті бесіди він вважав найдієвішим засобом пробудження національної свідомості своїх парафіян. Однак на каву завжди поспішав додому, «бо кава на приходстві куди важніша навіть від обіду». Після кави священик відпочивав, далі його відвідував місцевий дяк, який розповідав різні новини. Так само за порадами приходили до нього селяни [9, 182].

Традиційними у родині Лепких були сімейні вечори, коли хтось читав книгу вголос, а інші слухали. У цей час мати поета займалася шиттям, тітка, яка бувала у них частим гостем, вишивала, а батько курив і слухав. Після завершення прочитання твору, розпочиналося його обговорення. Згадуючи цей процес, Б. Лепкий писав, що у першу чергу розглядали зміст повісті та характери її героїв. Далі зверталась увага на наступні питання: Чому хтось із героїв твору так гарно або ж погано вчинив? Чому автор не вказав йому якусь іншу дорогу?

Який мотив твору і його композиція? Бувало, що ці творчі вечори, особливо взимку, затягувалися аж до півночі [10, 232–233].

Такі ж родинні зустрічі для читання вголос були традиційними в оселі о. І. Палієва у с. Перевозець Калуського повіту. Вони, здебільшого, проводилися в їдальні після обіду. Читала, як правило, дружина священика Ісидора (у дівоцтві Навроцька), яка мала літературний хист і стала відома як автор оповідання «Попався в сіть». Як згадувала неодноразова учасниця цих читань М. Струтинська, подією дня був прихід «Літературно-наукового вісника», який видавався у Києві. Його читали «від дошки до дошки», від поезій О. Олеся до рецензій М. Євшана і культурної хронічки [11, 31–32].

Щодо режиму дня священицької родини можна почерпнути детальну інформацію із листування доньки пароха с. Лолин Долинського повіту О. Рошкевич з І. Франком. В одному з листів, написаному невдовзі після одруження з В. Озаркевичем, вона передала свій щоденний побут у с. Белелуя Снятинського повіту. Із нього довідуємося, що її чоловік вставав о 7-й ранку, оглядав господарство, а відтак ішов до церкви. Сама Ольга вставала о 8-й годині, варила каву і займалася дрібними хатніми справами. Після повернення священика з церкви, подружжя пило каву. Потім о. В. Озаркевич або йшов на обійстя, або читав газети чи книги. Між 13 і 14 год. подружжя обідало, після чого кожен розходився у власних справах. Як правило, чоловік йшов до кухні, де вів бесіду з парубками, а дружина читала, займалася шиттям тощо. Ввечері Озаркевичі знову пили каву і все повторювалось за попереднім сценарієм: чоловік йшов на кухню, щоб розмовляти з прислугою, а дружина читала [12, 30–31].

Як бачимо із наведених прикладів, режим дня представників інтелігентської верстви, зазвичай, включав певний час для перегляду газет і журналів. Особливим попитом серед священнослужителів користувалася католицька і господарська преса. Це можна проілюструвати на прикладі часопису «Господар». Так, у 1899 р. 458 передплатників представляли сільське духовенство, 172 – читальні товариства «Просвіта», 72 – читальні, які не подали назви для звіту, 4 – читальні товариства ім. М. Качковського, 5 – власників великих маєтків, 3 – громадські уряди тощо [13, 88]. Якщо співставити наведені дані із загальною кількістю кліру (близько 2 тис. осіб), то одержимо четверту частину від усього духовенства. На перший погляд, ця кількість є незначною, але вона набагато перевищує число передплатників серед інших груп інтелігенції.

Звичною практикою для інтелігенції (як міської, так і сільської, хоча для останньої рідше) були прогулянки (інакше «проходи») [14, 114; 15, 58]. Теж саме можна твердити про післяобідню каву. В повісті «Молодий сад» М. Струтинська, яка була добре знайома із побутом священичих родин, називає каву невід'ємною частиною життя на плебанії та «однією з його простих, але справжніх приємностей» [16, 31]. Ці та інші згадки дають підстави стверджувати, що у багатьох священицьких домах пиття кави після вечірньої відправи перетворилось на самобутній ритуал, у ході якого обговорювались усі родинні справи.

Варто наголосити ще на одній особливості режиму праці та відпочинку освіченої верстви. Якщо селяни мали більше вільного часу взимку, а влітку інтенсивно працювали, то серед інтелігенції розподіл робочого часу був діаметрально протилежним. Влітку багато її представників здійснювали мандрівки у гори чи виїжджали у так звані вакаційні оселі. Це не завжди знаходило розуміння серед місцевого населення, тому, як зауважив часопис «Жіноча доля», «заздрим оком споглядає селянин на «панів», що саме в цю пору, коли з його лиця струмками тече піт, бавляться безжурно і спочивають» [17, 5].

Письменниця, учителька О. Дучимінська залишила детальний опис своєї літньої відпустки, проведеної в одному із галицьких сіл у товаристві колег. Там вони організовували аматорські вистави, в яких самі брали участь. Не нехтували і фізичною працею: жали збіжжя, помагали місцевим жінкам вибирати коноплі тощо. Дівчата відвідували дівич-вечори на весіллях, здійснювали прогулянки історичними місцями Звенигорода, декламували вірші, час від часу вели дискусії щодо громадської роботи та способів її проведення. Опікуном усього численного товариства молодих педагогів був місцевий священик [4, 209].

Таким чином, режим дня представників сільської інтелігенції, як правило, передбачав більш-менш чіткий розподіл часу. Попри виконання щоденних обов'язків, пов'язаних безпосередньо із роботою, значну увагу вони приділяли читанню книг і періодичних видань, прогулянкам тощо. Поряд з цим, чільне місце у повсякденному побуті багатьох сімей займав час, який відводився для пиття кави. Останнє кардинально відрізняло їх від більшості селян, які, здебільшого, не вживали цей напій, або ж не надавали йому такого значення. Більше того, в окремих сім'ях інтелігенції кава виступала неодмінним атрибутом дня і способом обговорити за спільним столом громадсько-політичні та родинні справи.

1. *Kamińska-Kwak J. Inteligencya wojewodstwa lwowskiego w okresie międzywoyennym. – Rzeszów, 2005.*
2. *Лицур Н. Побут української міської інтелігенції Галичини в кінці XIX – початку XX ст. (на прикладі адвоката А.Чайковського) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. – Одеса, 2008. – Вип. 14.*
3. *Гоцький В. Спогади сина Перемишльської землі. – Львів, 2004. – Т. 1.*
4. *Дучимінська О. Весняні дні // Дучимінська О. Сумний Христос. – Львів, 1992.*
5. *Тарнавський Ф. Спогади: Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і в першій декаді XX сторіччя. – Торонто, 1981.*
6. *Кирчів Р. Іван Франко і брати Кирчіви: листування. Додаток // Записки НТШ. – Т. 229. – Львів, 1995.*
7. *Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів (далі – ЛНБ), ф. 48, спр. 69-а, п. 12.*
8. *ЛНБ, ф. 175, спр. 32, п. 1.*
9. *Лепкий Б. Казка мойого життя. – Івано-Франківськ, 1999.*
10. *Лепкий Б. Іван Франко // Спогади про Івана Франка / Упор. М. Гнатюк. – Львів, 1997.*
11. *Струтинська М. Дім родини Палієвих у Перевізці // Наше життя. – 1973. – Ч. 8.*
12. *Лук'янович Д. Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка // Іван Франко. Статті і матеріали. – Зб. 6. – Львів, 1958.*
13. *Духовеньство – а «Господарь» // Прапоръ. – 1900. – Ч. 3.*
14. *Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. – Львів, 2002. – Т. 3.*
15. *Рудницька М. Статті. Листи. Документи. – Львів, 1998.*
16. *Струтинська М. Молодий сад // Наше життя. – 1964. – Ч. 6.*
17. *Гей, Черче! // Жіноча доля. – 1933. – Ч. 6.*

Drogobytska O.Y. The Day Mode of the Ukrainian rural intellectuals of Galychyna (the end of the XIX – the 30th of the XX centuries). The day mode of the Galician rural intelligentsia, which foresaw the exact division of the labour and rest time, is analysed in the article. It is underlined that teachers and priests payed great attantion to reading of books and magazines, walks, having coffee and others like that.

Key words: mode of day, rural intelligentsia, teacher, priest

О. В. Кравченко

ОЛЕКСІЇВСЬКИЙ ГОЛОВНИЙ КОМІТЕТ: ДОПОМОГА ДІТЯМ-СИРОТАМ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена вивченню діяльності Олексіївського Головного комітету піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської та Першої світової воєн. Визначені напрями допомоги і категорії сиріт, якими опікувався комітет.
Ключові слова: *Олексіївський Головний комітет, діти-сироти, російсько-японська війна, допомога*

Важливим напрямом доброчинної діяльності у Російській імперії була допомога дітям-сиротам з боку різних товариств, комітетів, приватних осіб. Події початку XX ст. стали поштовхом для активізації цієї діяльності: російсько-японська та Перша світова війни призвели до зростання кількості знедолених дітей, які потребували підтримки та піклування.

У сучасній історіографії практично відсутні дослідження, присвячені цій проблемі. В основному, це праці, де розглядалась організація доброчинної допомоги у роки Першої світової війни з боку громадських організацій [1–4] та земств [5]. Лише Ю. Гузенко вивчав історію створення, структуру та форми діяльності Олексіївського Головного комітету в 1905–1914 рр., залучивши документи Держархіву Миколаївської обл. [6]. Метою цієї статті є аналіз основних напрямів діяльності Олексіївського Головного комітету піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської війни та визначення категорій сиріт, яким призначалася допомога.

Лихоліття початку XX ст. зумовлювали долучення держави до справи піклування над сиротами. Маніфестом від 11 серпня 1904 р. визначено прийняти на кошт державної скарбниці витрати з виховання та забезпечення осиротілих дітей офіцерів і нижніх чинів «запечатлевших кровью на далекой окраине пламенную их преданность отечеству» [7, 1]. Вже 27 серпня 1904 р. була проведена особлива нарада, на чолі зі статс-секретарем, графом Д. Сольським, де розроблено проект правил забезпечення долі дітей осіб, які загинули у війні з Японією. 16 червня 1905 р. правила затверджені імператором Миколою II. За ними, керівництво цією справою покладалось на Головний комітет піклування над дітьми осіб, які загинули у російсько-японській війні. Того ж дня – 16 червня 1905 р. – комітет отримав назву «Олексіївський» – на честь спадкоємця престолу Олексія Миколайовича [7, 1зв.]. Свою діяльність Олексіївський Головний комітет піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської війни, розпочав з 1 липня 1905 р. [7, 29].

Комітету підпорядковувалися губернські (обласні) комітети, які розподіляли кошти між повітовими (окружними) комітетами [6, 20]. У Харкові земські збори та міська дума не прийняли до 1906 р. на себе піклування про сиріт, тому місцевий губернатор просив невідкладно приступити до відкриття відповідного повітового комітету, для чого за досить стислі терміни (до 1 серпня 1906 р.) необхідно було зібрати відомості про сиріт нижніх чинів [7, 37зв.–39]. На 24 березня 1907 р. розпочав роботу Харківський губернський комітет з піклування над дітьми осіб, загиблих у війні з Японією [7, 55зв.–55а]. Того ж року створений і Чернігівський губернський комітет [8, 68].

Завідування на місцях опікою на сиротами покладалося на різні установи, залежно від належності батьків цих дітей до офіцерського звання чи до розряду нижніх чинів. Слід відзначити, що, згідно ст. 45 правил, опіка над дітьми офіцерів доручалася особливим губернським комітетам, а осиротілих дітей нижніх чинів мали опікувати земські та міські установи (у тих місцевостях, де вони візьмуть на себе цей обов'язок) за ст. 35 правил, для цього за необхідністю мали утворюватися повітові комітети (ст. 37). До губернських комітетів мали входити губернський предводитель дворянства, управляючий казенною палатою, голова земської управи та міський голова. Запрошеними членами комітетів могли бути представники воєнних та освітніх відомств, члени губернських зібрань та міських дум [7, 2].

Показово, що участь земств і міських управлінь у справі допомоги дітям-сиротами нижніх чинів не була обов'язковою, а визначалась як допомога «без будь-яких щодо цього зобов'язань, а у розмірах – за їхнім власним розсудом» [7, 4–4а]. Головний комітет у своєму заклику до місцевих установ підкреслював, що «досить важливим було б, щоб вони виявляли живу участь у новій справі… та не обмежувалися лише прийняттям прохань, а самі турбувалися про розшук дітей, які мали право на опіку у тій чи іншій формі» [7, 5]. Проте, як свідчать архівні документи, земства без особливого ентузіазму реагували на цю пропозицію, очевидно ще й тому, що мали одночасно вирішувати низку справ у різних напрямах.

Оголошення про відкриття місцевих відділень Олексіївського Головного комітету піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської війни, давалися через засоби масової інформації (зокрема у губернських відомостях). Звертатися з заявами на отримання допомоги безпосереднього до губернатора запрошували матерів, родичів та опікунів дітей-сиріт офіцерських та цивільних чинів усіх відомств, священнослужителів, чиновників цивільної служби, які перейшли на воєнну нижніми чинами. Для отримання допомоги необхідно було надати метричну виписку про народження дитини, свідоцтво з поліції про те, що дитина була та той час живою, свідоцтво про право на допомогу. Заяви могли подавати також брати й сестри загиблих осіб, якщо сироти перебували під їхньою опікою й залишилися без засобів для існування [7, 6зв.].

Слід зазначити, що з травня 1906 р. Олексіївський Головний комітет ретельно проводив особливе обслідування на території всієї Російської імперії для того, щоб встановити, хто саме з міського та сільського населення загинув на війні, та мати у своєму архіві повні іменні списки дітей, забезпечення яких покладалося на державу, з точним встановленням віку кожної особи [7, 13, 35]. До цього повітовим воїнським і земським начальникам надсилалися особливі опитувальні бланки про особу – загиблого нижнього чину. На 1 червня 1906 р. було виготовлено 603 тюки (70 тис. карток) бланків, з них розіслано – 310 тюків [7, 30].

За «Правилами про забезпечення долі дітей осіб, загиблих у війні з Японією» від 16 червня 1905 р. були визначені форми та розміри допомоги, залежно від належності до певного чину, місця проживання, віку утримувача. Другий розділ правил встановлював особливості отримання допомоги від Олексіївського Головного комітету дітьми нижніх чинів. Допомога цій категорії сиріт надавалась незалежно, від збережених за ними прав на інші пенсії та допомоги, за діючим законодавством, і виявлялась у таких формах: 1) грошова допомога від казни; 2) сприяння у забезпеченні початкового навчання. Допомога видавалась від народження до 16 років на кожну дитину-сироту в сумі 18 руб. на рік у сільській місцевості, до 24 руб. – на дитину, яка мешкала у місті, та до 36 руб. – на дитину, яка мешкала у великому місті, з населенням понад 150 тис. осіб [7, 18]. З 21 жовтня

1906 р. сума допомоги була збільшена на 6 руб. у рік: з 18 до 24, з 24 до 30 та з 36 до 42, відповідно [7, 25].

Діти нижніх чинів, сироти та напівсироти, які відвідували навчальні заклади, отримували допомогу на придбання теплого одягу та навчальних приладів. У навчальних закладах збиралися відомості про цих дітей, складалися спеціальні списки за повітами, відправлялися до губернатора, а звідти – до Олексіївського комітету [9, 1]. Допомога на взуття, теплий одяг та навчальні прилади становила 15 руб. одноразово [9, 29]. У 15 повітах Чернігівської губ. на 1912/13 н. р. нараховувалося 256 таких дітей, на яких видано одноразово 3840 руб. [9, 57].

Видача допомоги дітям нижніх чинів припинялась раніше 16 років, якщо наставало шлюбне повноліття або особа отримувала тюремне ув'язнення чи більш тяжке покарання. Допомога видавалася тричі на рік у сільській місцевості та у містах: 1 квітня, 1 серпня, 1 грудня, а в містах з підвищеним розміром допомоги – щомісяця [7, 18]. Нараховані гроші видавались у земських управах, волосних правліннях або повітових комітетах.

Опіка над дітьми-сиротами нижніх чинів, з боку Олексіївського Головного комітету, розпочиналася лише через рік, після переведення російської армії на мирне становище, тобто з 1 жовтня 1906 р., а до того, за ст. 38 Статуту про воїнську повинність (Звід Законів Російської імперії, Т. 4, 1897 р.), покладалася на земства, міські і сільські товариства [7, 35]. Під опіку комітету потрапляли також діти воїнів, які померли вже вдома від наслідків війни, протягом не більше року після переведення армії на мирне становище [7, 14зв.], а також сироти санітарів, церковнослужителів, дружинників, добровольців. Причому, з моменту отримання допомоги від скарбниці, нарахування земської допомоги цим сиротам припинялося [7, 35].

Третій розділ правил визначав порядок отримання допомоги сиротами офіцерських чинів, яка мала такі форми: 1) допомога на виховання, навчання та шляхові витрати; 2) відправлення дітей до виховних та навчальних закладів. На кожну дитину віком до 6 років встановлювався розмір допомоги в 75 руб., від 6 до 10 років – 125 руб. на рік. За клопотанням матерів або опікунів, замість грошової допомоги, дітей, за можливості, відправляли, за рахунок держави, на вакансії до притулків та відповідних вікові дитини навчально-виховних закладів. З 10 років допомога встановлювалась у 300 руб., а, внаслідок відправлення до навчального закладу, могла бути збільшена до 450 руб. на рік. Допомога на навчання видавалась до 18 років й могла бути продовжена до закінчення навчання, але не більше, ніж до 21 року. Після закінчення навчального закладу, за рахунок казни, виділялася вихідна одноразова допомога. Грошова допомога дітям офіцерських чинів нараховувалася та видавалася матерям або опікунам сиріт не менше, ніж двічі на рік – 1 січня та 1 липня [10, 1].

Лише за півроку існування Олексіївського комітету, протягом 1905 р. було подано 796 клопотань щодо призначення допомоги осиротілим, під час війни з Японією, родинам. З 1 липня 1905 – до 1 червня 1906 рр. під заступництво комітету прийнято 306 дітей офіцерських чинів, а на їхнє утримання витрачено 51 тис. 345 руб. 27 коп. (діти нижніх чинів допомоги від комітету тоді ще не отримували). Як видно зі звіту про діяльність комітету за перший рік його існування, пропозиція віддавати дітей до навчально-виховних закладів сприймалася з боку матерів і опікунів украй негативно (особливо, з боку селянства) [7, 30].

Причому сироти офіцерських чинів, віком до 10 років, крім допомоги від Олексіївського Головного комітету, отримували також пенсію від держави, за службу їхніх батьків [7, 23а]. До того ж розмір допомоги не зменшувався й після досягнення ними 10-річного віку, навіть якщо сума була більшою, ніж встановлювалося правилами від 10 червня 1905 р. [7, 29зв.]. З 6 вересня 1907 р. для сиріт, які досягли 10-річного віку, виплати пенсій за службу батьків припинялися [8, 109].

Дітей офіцерських чинів відправляли учитися, за рахунок коштів Олексіївського Головного комітету, до різних навчальних закладів, наприклад, з Чернігівської губ. діти навчалися у Полтавському кадетському корпусі, сиріт віддавали до пансіону-притулку при Київському опікунстві над малолітніми дітьми воїнських чинів [10, 75]. Київське опікунство утримувало Олексіївський воєнний притулок для дівчат і хлопців, який створили ще 1903 р. Головою Ради опікунства притулку була О. Драгомирова [11, 5–6].

З часом діяльність Олексіївського Головного комітету була розширена. З 10 січня 1906 р., за рішенням Державної Ради, Олексіївський комітет прийняв на себе забезпечення матеріальною допомогою дітей воїнських чинів, які загинули при виконанні службових обов'язків у мирний час (поліцейські чини, жандарми) [7, 26,29зв.]. Комітет збирав відомості про час та обставини смерті особи, рід занять та місце проживання постраждалих, метричні дані дітей, свідчення поліції чи діти є живими і не відправлені до навчально-виховних або навчальних закладів не за рахунок батьків [7, 108].

11 березня 1906 р. Олексіївський Головний комітет затвердив «Правила видачі допомоги дітям зауряд-прапорщиків» (з 1891 р. – звання унтер-офіцера) [6, 21]. Сироти цієї категорії прирівнювались у правах, за розміром допомоги, з дітьми офіцерів або нижніх чинів, залежно від суспільного становища їхніх родин: походження, занять, освіти загиблого на війні з Японією голови родини [6, 21; 7, 33].

Допомогу почали надавати не лише сиротам, але й дітям непрацездатних воїнів. Ця категорія дітей могла розраховувати на допомогу, за умов народження не пізніше 3 серпня 1906 р., тобто, по закінченню 306 днів з часу переведення армії на мирне становище (1 жовтня 1905 р.). До числа сиріт нижніх чинів, прийнятих під заступництво Олексіївського Головного комітету, були включені діти воїнів, які зникли без вісті та не повернулися на батьківщину [7, 63,64зв.]. Після повернення батька-воїна, дитина виключалась зі списків сиріт і допомогу вже не отримувала [8, 103].

За чотири роки, з дня відкриття комітету, надійшло чимало прохань щодо прийняття під його заступництво дітей осіб, які втратили працездатність, внаслідок російсько-японської війни. З часом ставало все складніше з'ясувати причини непрацездатності. Тому Олексіївський Головний комітет визнав за необхідне встановити конкретний термін, після якого, прийом нових прохань від нижніх чинів, які вважали себе такими, що втратили працездатність, припинявся. Комітет постановив припинити прийом заяв з 1 жовтня 1911 р. [7, 88].

18 березня 1909 р. затверджено Закон про пенсії та допомоги особам, які постраждали від злочинних дій, здійснених з політичною метою, та родинам цих осіб. Олексіївський Головний комітет розпочав видавати допомогу дітям цієї категорії [12, 1]. З 16 березня 1911 р. Олексіївський комітет поширив свою турботу на дітей осіб, які загинули у боротьбі з епідеміями холери та чуми [7, 118].

На 1910 р. Олексіївський Головний комітет видавав допомогу 90 тис. дітей [7, 88]. Очолював Олексіївський Головний комітет піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської війни, П. Семенов-

Тянь-Шанський [7, 44], а з лютого 1914 р. – А. Стишинський. Канцелярія комітету знаходилась у Санкт-Петербурзі на Міщанській вулиці, будинок № 13 [8, 1], з 20 серпня 1908 р. – на вулиці Мойка, 13 [7, 72].

З початком Першої світової війни Олексіївський Головний комітет піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської війни, взяв на себе турботу про дітей загиблих воїнських чинів. 2 вересня 1914 р. Микола II підписав Положення Ради Міністрів про перейменування Олексіївського Головного комітету піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської війни, в Олексіївський Головний комітет [13, 10]. Усі функції комітету залишалися незмінними. Допомога від комітету виплачувалася до другої половини 1917 р., але з жовтня виплати припинилися: діти солдатів та прапорщиків не отримували допомоги з 1 грудня, діти офіцерів – з 1 січня 1918 р. [14, 3]. 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського, діловодство було передане у відділ земського та міського господарства при губернському старості. Гетьманський уряд обговорював питання перегляду розмірів виплат і передання справи піклування над сиротами до особливого Міністерства опіки. Однак допомога дітям так і не видавалася [14, 72]. У березні 1919 р. були створені губернський та повітові відділи соціального забезпечення, отже, функції колишнього Олексіївського Головного комітету були фактично ліквідовані [14, 60].

Таким чином, Олексіївський Головний комітет, що був створений з метою організації допомоги дітям осіб, загиблих у роки російсько-японської війни, виконував функції державної благодійної установи. Допомога Комітету мала цільовий характер – була спрямована на матеріальну підтримку сиріт та дітей осіб, постраждалих внаслідок воєнно-політичних подій початку XX ст. Установа проводила ретельну перевірку для виявлення всіх дітей, чиї батьки постраждали, захищаючи батьківщину. Допомогу отримували діти офіцерських та нижніх чинів та прирівняних до цієї категорії осіб. Сиротам нижніх чинів допомога видавалася до 16 років, а офіцерських – до 18, а у випадку навчання до 21 року. Під час Першої світової війни Олексіївський Головний комітет опікувався сиротами, загиблих у цій війні воїнів. Виявлення регіональних особливостей функціонування цієї установи потребує подальшого дослідження.

1. *Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 4.*
2. *Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 9.*
3. *Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 6.*
4. *Хаустова О.В. Організація благодійної діяльності в Харківській губернії з початком Першої світової війни // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. – 2004. – Вип. 36.*
5. *Примаченко Ю. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни: опіка неповнолітніми // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Іст. науки. – 2004. – Вип. 27.*
6. *Гузенко Ю.І. Діяльність Олексіївського Головного Комітету з догляду дітей осіб, що загинули на війні з Японією // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. – 2005. – Т. 37. – Вип. 24.*
7. *Держархів Харківської обл. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 2.*
8. *Держархів Чернігівської обл. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 265.*
9. *Держархів Чернігівської обл. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 958.*
10. *Держархів Чернігівської обл. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 956.*
11. *Держархів м. Києва. – Ф. 232. – Оп. 1. – Спр. 3.*
12. *Держархів Чернігівської обл. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 957.*
13. *Об обеспечении судьбы детей лиц, погибших в войну с Германией и Австро-Венгрией, и детей погибших офицерских и нижних чинов, а равно приравниваемых к ним лиц, служащих в военном и морском ведомствах по воздухоплаванию // Известия Харьковской городской думы. – 1914. – № 9–11.*
14. *Держархів Харківської обл. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 75.*

Kravchenko O.V. The Oleksiivsky chief committee: the assistance for orphan children in the beginning of the 20th century. The article is devoted to the study of the Oleksiivsky chief committee care for the children of those who died during the Russian-Japanese war and the I World War. Are defined the directions of the care and the categories of orphans who were patronized by the committee.
Key words: The Oleksiivsky chief committee, orphan children, Russian-Japanese war, help

Л. М. Жванко

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті досліджено напрямки соціальної опіки дітей біженців Першої світової війни за доби Української Центральної Ради.
Ключові слова: *Перша світова війна, діти, біженці, соціальний захист*

Сто років від початку Першої світової війни, що відзначатиметься наступного, 2014 р., спонукає науковців звертатися до недосліджених сторінок, серед яких перебувають і гуманітарні проблеми, спричинені нею. Однією з них є проблема біженців. Адже війна перетворила десятки тисяч підданих імперії Романових на біженців, змушених полишити свої домівки і на довгі роки вживатися у статус людини без рідного краю [1]. При цьому, на українських теренах, що входили до її складу, в результаті Лютневої революції змінилися кілька державних утворень, які по-різному бачили вирішення проблем біженців. Особливе місце серед цієї категорії посідали діти – найбільш вразлива категорія часів суспільних катаклізмів. Зазначена проблематика до цього часу перебуває поза увагою науковців, а тому поодинокі розвідки заслуговують окремої уваги. Так, у статті Є. Джумиги, присвяченої умовам життя дітей в Одесі періоду Першої світової війни, є згадка про становище дітей-біженців [2]. О. Колосова у своїй роботі аналізує правове забезпечення безпритульних дітей і дітей-сиріт у політиці урядів УНР та Гетьманату за 1917–1921 рр. [3]. Проте, комплексного дослідження, яке б відображало становище дітей-біженців на початковому етапі Української революції поки ще немає. Відтак, метою цієї публікації є визначення кола проблем соціальної опіки дітей біженців за доби Української Центральної Ради (далі – УЦР).

Перш за все, слід зазначити, що ще за доби Російської імперії, надзвичайно важливим напрямом допомоги з боку держави та громадськості стала соціальна опіка дітей біженців, оскільки вони були найбільш незахищеною групою у сприйнятті негативних суспільних виявів. Різного віку, соціального статусу, етнічної приналежності вони вже пережили важкі страждання, а їхні очі з докором дивилися на ту дійсність, яка позбавила їх дитинства. При цьому когорта таких дітей не була однорідною. Когось із них належало влаштувати до школи, когось – до садка на час роботи батьків. Серед дітей у кращому моральному стані були ті, хто перебу-

вав із батьками чи родичами. Інші, загубившись чи осиротівши в евакуаційному безладі, перебували у притулках – сиротинцях. Сироти були найбільш беззахисними перед світом дорослих, часом терпіли жорстоке поводження у закладах, покликаних прихистити, нагодувати і створити бодай ілюзію спокійного життя [4, 224].

З осені 1915 р. повноваження з опіки над дітьми біженців узяв на себе Тетянинський комітет, а на місцях – його відділення, самоврядування та громадські спілки [1, 61–66]. Серед комітетів допомоги біженцям, одне з провідних місць займав Центральний обивательський комітет губерній Королівства Польського в Петрограді (далі – ЦОК), який мав мережу відділень і в Україні, де також допомагали неповнолітнім. На державні та благодійні кошти в Україні була створена мережа дитячих притулків, а діти шкільного віку мали змогу відвідувати школи. У церковнопарафіяльних школах, скажімо Полтавської єпархії, навчалися 398 дітей біженців. Завдяки благодійним зборам, організованим адміністрацією цих закладів, у Кременчуцькому повіті вони отримали безкоштовно одяг, взуття та письмові приладдя, а у Кобеляцькому ще й підручники. При цих же закладах працювали вчителями 14 біженців, забезпечені безкоштовним житлом та харчуванням [5, 1184]. Для дітей іноземних біженців також відкривалися спеціальні класи, де навчання велося їх рідною мовою. Загалом, соціальний захист дітей біженців відображав тенденції гуманітарної політики Російської імперії, хоч через складні обставини не завжди забезпечував відповідні умови для розвитку підростаючого покоління.

Доба УЦР стала перехідною в організації соціального захисту біженців від системи, закладеної в часи Російської імперії, до власне української, яку прагнули створити в УНР. Втім, завершити цей процес вдалося лише за Гетьманату П. Скоропадського. Зрозуміло, що урядовим структурам УЦР було надзвичайно важко за тогочасних умов створити окрему вертикаль органів для допомоги біженцям, реалізувавши свої плани в означеній царині. Серед завдань, які належало вирішити, були: ліквідація колишніх царських структур допомоги біженцям та передача цих установ відповідним українським; створення власної вертикалі біженецьких органів; упорядкування розрізненої діяльності, насамперед етнічних комітетів та їхнє підпорядкування єдиному керівництву; налагодження механізму фінансування потреб біженців, розробка власного бюджету в цій галузі; врегулювання проблем біженців у губерніях, на які до осені 1917 р. не поширювалася влада Генерального секретаріату (Катеринославська, Харківська, Херсонська, Таврійська); підготовка та реалізація положень плану реевакуації біженців; залучення до розв'язання проблеми повернення додому біженців владних структур Австро-Угорщини та Німеччини; організація соціального захисту прибулих біженців з Радянської Росії у прикордонні українські губернії тощо [1, 247].

За таких складних умов, діти, становлячи найбільший сегмент загальноукраїнської кількості біженців, яких на час приходу до влади УЦР було близько 800 тис., вимагали посиленої уваги з боку влади, місцевого самоврядування, громадських і етнічних комітетів. Комплекс заходів у царині соціального захисту дітей, як і за доби Російської імперії, включав: забезпечення належних умов життя у притулках, організацію навчального процесу, надання медичної та матеріальної допомоги, забезпечення одягом, взуттям тощо.

З 1 квітня 1917 р. вступили в дію нові, ухвалені Особливою нарадою з улаштування біженців, керуючою структурою у справах біженців на рівні імперії, «Норми нарахування кредитів на утримання дитячих притулків». Його автори підійшли диференційовано до визначення статусу притулків, виділивши заклади першої категорії, розміщені у Петрограді, Москві, Одесі, Києві, деяких курортах та в зоні дії фронтів. Іншу категорію склали притулки в губернських і повітових містах [6, 52зв.]. На підставі аналізу документа, можна встановити, що в українських губерніях функціонували 7 типів закладів опіки – інтернати, гуртожитки, притулки, навчальні майстерні, початкові школи, притулки-«вогнища» й ясла-«вогнища» (дві останні категорії стосувалися опіки лише дітей, молодших семи років), які охоплювали всі вікові категорії дітей-біженців. Найдорожчою статтею витрат (45–50 крб. на місяць) було утримання дітей в інтернатах, структурах при середніх навчальних закладах, де вони проживали й навчалися. Оплата стосувалася утримання дитини, платні за приміщення чи його обслуговування, навчання, навчальні посібники, харчування, одяг, взуття, білизна і медична допомога. Найдешевшою була оплата за навчання дітей у початкових школах без «гарячих сніданків» – 3 крб./міс. [6, 52–52зв.]. Однак між визначеними нормами і їх реальним втіленням у життя лежала глибока прірва, зіткана з різних об'єктивних і суб'єктивних факторів. На жаль, точно встановити кількість закладів опіки, навчальних закладів і дітей біженців, які там перебували, немає можливості. Статистичні дані щодо кількості закладів соціального захисту та дітей у них було взято із пояснювальних записок до кошторисів, які готували губернські та повітові земські управи, етнічні комітети. Втім, їхні автори не завжди вважали за потрібне вказувати кількість закладів – шкіл, притулків, гуртожитків і кількість дітей. Хоча певні тенденції в цьому напрямі простежити вдається.

Передусім, слід відзначити факт збереження мережі закладів опіки, а в ряді повітів можна констатувати і відкриття нових притулків, класів для навчання, дитячих садків. Місцева влада всіма засобами намагалася покращити становище маленьких біженців, залучаючи для цього кошти з різних джерел. Заклади опіки, які раніше утримувалися Тетянинським комітетом, перебували на стадії перепідпорядкування місцевим земствам. У цьому контексті слушним може бути аналіз ситуації в українських тилових і прифронтових губерніях, що дозволяє скласти певне уявлення щодо специфіки цього процесу.

Так, у прифронтовій Волинській губ., за неповними даними, 16404 дитини опікувалися 120 закладами різного спрямування, з яких у віданні Волинської губернської земської управи перебували 44 притулки, де проживали 2200 дітей, а також 134 школи, які відвідували 6700 учнів [7, 13зв.]. У Житомирському повіті функціонував притулок для 160 дітей, дві дитячі лікарні, де могли покращити своє здоров'я 60 осіб, сільський притулок для 70 дівчат. Повітове земство оплачувало навчання дітей біженців у школах. У повітах Волині були організовані також майстерні для 900 дітей, де вони навчалися нескладним ремеслам [7, 16–18]. Національні комітети – Київського товариства допомоги євреям, губернське відділення Центрального Польського Комітету та ін. – у відкритих для дітей біженців школах забезпечили їх безкоштовними гарячими сніданками [7, 14–15]. Окремо слід назвати організовану для 2610 єврейських дітей мережу дитячих садків [8, 16зв.].

На Полтавщині значна кількість дітей продовжувала перебувати у притулках, якими опікувалися повітові земства, громадські спілки, етнічні комітети. Крім цього, здобути необхідні знання вони могли у навчальних закладах різних типів. Наприклад, на кошти Кременчуцької управи навчалися 110 дітей, Кобеляцької –

52 (при цьому, отримуючи гарячі сніданки), Гадяцької – 150. Здобуттям грамоти маленькими біженцями опікувалися Миргородське, Лубенське, Костянтиноградське, Переяславське, Золотоніське повітові земства [8, 3–3 зв.]. У Роменському повіті функціонували 29 класів для дітей-біженців при реальному, комерційному, залізничному училищах і міській жіночій гімназії. Певна частина навчалася у духовному училищі [7, 27зв.]. При цьому слід зауважити, що, згідно з розпорядженням начальника управління південних залізниць, діти залізничних службовців-біженців відвідували залізничні школи безкоштовно [7, 28]. У комерційному училищі Переяслава освіту здобувало 44 учні, евакуйованих із Кам'янця-Подільського, навчання яких оплачувалося за рахунок збору коштів із учнів заможних батьків. У Лубенській чоловічій гімназії навчався 41 учень [7, 29зв.,30]. У Полтаві відділення Польського товариства мало два притулки, де проживали 100 дітей, три школи та реальне училище, які відвідували, відповідно, 320 і 360 учнів [8, 4].

На території Харківської губ. також продовжувала функціонувати розгалужена мережа закладів опіки дітей. Приміщення деяких притулків, орендованих у приватних власників, на підставі відповідних заяв, належало повернути останнім. У цьому зв'язку, аби діти не залишилися на вулиці, повітове земство, за підтримки губернської влади, придбало садибу з будинком і садом [9, 70]. У Вовчанську було організовано гуртожиток для 60 дітей-сиріт, з евакуйованих двох гімназій з міста Дубно Волинської губ. [9, 71]. 25 дітей перебували у Валківському притулку [10, 23].

Досить активну роботу, направлену на організацію соціального захисту дітей біженців, здійснювали етнічні комітети. На 1917 р. розгалужену мережу закладів опіки мало губернське відділення ЦОК. У 18 притулках (14 денних і 4 постійних) перебували, відповідно, 705 і 160 дітей. Крім того, 243 учні навчалися у середніх навчальних закладах [9, 143зв.]. Харківський губернський комітет допомоги жертвам війни з улаштування біженців-євреїв мав два притулки для 96 дітей від 4 до 8 років у Куп'янську і Слов'янську, а для 589 – організував навчання у спеціально створених школах [9, 76зв.]. На утриманні Харківського відділення Литовського товариства перебував притулок на 106 дітей та 37 учнів середніх навчальних закладів. Під опікою міського Латиського комітету утримувалися 500 учнів та кілька вчителів-біженців [10, 29–29зв.].

Навчальний процес у школах та класах для дітей перебував на належному рівні. Наприклад, на серпень 1917 р. у Харкові функціонували 68 класів для 2500 представників різних груп [11, 33]. У Богодухівському, Валківському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському, Лебединському, Охтирському, Харківському повітах та у містах Слов'янську і Чугуєві продовжувала діяти мережа спеціальних шкіл, яку відвідували 4813 учнів [10, 23зв.]. На особливу увагу заслуговує діяльність згадуваного Вовчанського повітового земства, де навчальним процесом була охоплена 2781 дитина, з яких – 2257 навчалися в 45 спеціально створених початкових класах, для чого земство винаймало 18 приміщень у різних населених пунктах повіту. В середньому один учитель навчав до 50 учнів. Крім цього, 524 підлітки навчалися у середніх навчальних закладах. У більшості цих шкіл діти були забезпечені гарячими сніданками [9, 70–71]. У дев'яти повітах Харківщини губернське відділення ЦОК продовжувало утримувати 26 початкових шкіл для 1750 дітей біженців, забезпечених навчальними матеріалами та гарячими сніданками. На утриманні відділення перебували приміщення, де проводилися заняття, а також мешкали вчителі.

Належним чином було організовано опікування неповнолітніми біженцями й у Херсонській губ. На утриманні місцевих біженецьких структур, які займалися організацією їх навчального процесу та належних умов життя, перебували 2352 дитини. Скласти уявлення про тогочасну школу для дітей-біженців можна на прикладі закладу для неповнолітніх поляків, який функціонував у Херсоні. На утриманні Херсонського Тимчасового комітету допомоги біженцям Царства Польського перебувала, відкрита ще 1915 р., школа з трьома (у 1917/1918 н. р. з чотирма) відділеннями (класами), де навчалися 227 дітей. Школа мала три класні кімнати і два передпокої, очевидно, винаймався приватний будинок. Для новоствореного класу була орендована кімната у приміщенні Херсонського благодійного товариства. За їх використання Тимчасовий Херсонський комітет допомоги біженцям Королівства Польського щомісячно виплачував 15 крб.

У зв'язку зі збільшенням кількості учнів, комітет запросив ще одну вчительку. Відтак, педагогічний колектив складався з семи вчителів, з яких троє працювали безкоштовно. Загалом зарплатня тут була такою: учитель – 160 крб., дві вчительки – по 135 крб., учителька співів – 30 крб., шкільний сторож – 75 крб. (без харчування), служниця, яка готувала сніданки – 40 крб. Щодо значення шкільного харчування йшлося в пояснювальній записці до кошторису утримання цієї школи: «Сніданки для дітей дуже необхідні, враховуючи загальну бідність біженців. Недоїдання дітей – це найбільше зло, той батіг, що породжує хирлявість – джерело хвороб» [12, 136зв.]. На утримання школи, що передбачало придбання навчальних посібників, продуктів, вугілля для їх приготування, різні господарські потреби, щомісячно витрачалося 1070 крб. Слід наголосити, що всі діти польських біженців, які проживали на Херсонщині, були охоплені навчанням у школах різних типів. При цьому вони відвідували не лише класи, відкриті при земських навчальних закладах, а й дорожчі приватні гімназії та комерційні училища. Розгалужену мережу закладів опіки дітей біженців мали Катеринославська, Київська та Чернігівська губернії [8, 5–7,11–13,17–18].

Таким чином, діти біженців Першої світової війни, які у кількісному відношенні були найбільшим сегментом цієї суспільної групи, й за часів Української Центральної Ради продовжували отримувати різнопланову допомогу. Безпосереднє навантаження у цьому аспекті несли установи місцевого самоврядування. Саме вони, за умов зростаючої нестабільності та реорганізації системи опікування біженцями, доклали найбільше зусиль для збереження, успадкованої від Російської імперії, мережі дитячих притулків, шкіл, класів, а отже, робили все можливе для їхнього порятунку.

1. *Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х., 2012.*
2. *Джумига Є. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. XIX.*
3. *Колосова О. О. Правове забезпечення соціального захисту безпритульних дітей і дітей-сиріт у політиці урядів УНР та Гетьманату 1917–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua.*
4. *Лазанська Т. Німці-виселенці в українських губерніях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV.*
5. *Участие церковных школ в современной войне // Полтавские епархиальные ведомости. – 1917. – № 15.*
6. *Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 231.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 799, оп. 1, спр. 6.*

8. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3, спр. 24.
9. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 235.
10. Держархів Харківської обл., ф. 18, оп. 21, спр. 251.
11. Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 10, спр. 190.
12. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 3. спр. 109.

Zhvanko L.M. Problems of the social protection for children of the I World War refugee in the era of the Ukrainian Central Rada. In the article are explored the areas of social care for the children of the I World War refugee in the era of the Ukrainian Central Rada.
Key words: First World War, children, refugees, social protection

С. М. Труш

«ЛИЦАРІ БЕЗ СТРАХУ І ДОКОРУ»: ПРОБЛЕМА КОНСТРУЮВАННЯ МЕТАПОРТРЕТА СПІВРОБІТНИКА ГУБЕРНСЬКОЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ (на матеріалах Харківської губернської Надзвичайної комісії 1919—1922 рр.)

У статті розглянуто проблему можливості конструювання метапортрета співробітника губернської Надзвичайної комісії. На основі аналізу архівних даних, виділено чотири групи співробітників, згідно службового становища, а також складено їх метапортрети. У колективному портреті чекістів як професійної корпорації виділено такі характеристики: робітничо-селянське походження, високий рівень освіченості, наявність партійного стажу, такі моральні якості, як чесність, відданість, дисциплінованість.
***Ключові слова**: Надзвичайна комісія, метапортрет, чекіст, Харківська губернська Надзвичайна комісія*

Питання особового складу радянських органів державної безпеки є одним з ключових для розуміння значення Надзвичайної комісії (ЧК) у перемозі більшовицького державного проекту під час Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Для національної історії вирішення цього питання також актуалізоване проблемою статусу радянської влади на українських землях: що являв собою радянський партійно-державний апарат – окупаційну адміністрацію чи альтернативу державному розвитку, що суперничала з національним, імперським або анархічним проектами.

Історіографія питання є зібранням стереотипів, що не ґрунтуються на аналізі конкретних даних з особового складу ЧК, а являють собою узагальнення уявлень щодо середньостатистичного співробітника, згідно певного суспільного дискурсу. Умовно можна говорити про два контроверсійні образи, старанно сформованих у колективній свідомості – образ «ката» [1–3] й образ «лицаря» [4–5]. Джерельною базою дослідження стали документи ВЧК–ВУЧК, а також ХГЧК, що зберігаються в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Держархіві Харківської обл., а також їхні публікації. Частина документів вперше вводиться до наукового обігу.

Метою цього дослідження є створення колективного портрета співробітника губернської Надзвичайної комісії, що ґрунтується на аналізі особового складу Харківської губернської надзвичайної комісії (ХГЧК) (1919–1922 рр.). Незважаючи на регіональний характер, ці висновки можуть бути застосовані до всієї вертикалі ВЧК-ВУЧК, що мала уніфікований характер [6]. Говорячи про методологію конструювання метапортрета, необхідно зазначити, що у вітчизняній теорії історії вона практично не розроблена, відтак, ми спираємося на закордонних теоретиків історіописання, зокрема, відомого польського вченого Є. Топольського [7].

Формування чекістських кадрів для ВУЧК та її місцевих органів інтенсивно розпочалося в РСФРР та деяких регіонах України, що межували з Росією і не були зайняті австро-німецькими військами, ще у серпні–вересні 1918 р. Йдеться насамперед про Курську губернську ЧК, адже 12 грудня 1918 р. Президія ВЧК вирішила «передати Всеукраїнській ЧК весь прикордонний з Україною апарат надзвичайних комісій з тим, щоб окружний Курський відділ влився в Українську центральну ЧК і всі 39 прикордонних комісій та пунктів підпорядковувались утвореній, таким чином, центральній організації» [8, 31].

Підбір кадрів до губернської ЧК здійснювався вищим керівництвом ВУЧК і ВЧК, за погодженням з місцевою партійною організацією. З моменту створення Всеросійської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та посадовими злочинами (грудень 1917 р.) і до 1920 р. включно відомство структурно входило до складу Наркомату внутрішніх справ та підпорядковувалося Раді народних комісарів РСФРР. Після захоплення більшовиками влади в Україні, тут була створена аналогічна організація – Всеукраїнська надзвичайна комісія, що формально підпорядковувалася Раднаркому УСРР, а фактично – ВЧК. На ВУЧК були поширені накази ВЧК і, відповідно, статус співробітників органів ЧК на Україні був таким же, як у їхніх російських колег. Фактично чекісти були співробітниками органів внутрішніх справ, як, наприклад, міліціонери.

З 1920 р., коли більшовицька влада оголосила введення воєнного стану на території УСРР, органи ЧК (на той момент, внаслідок структурної реформи, головним відомством було Центральне управління надзвичайними комісіями в Україні), згідно з постановою ЦК ВКП(б) стали існувати на правах комісаріату [9, 106]. Наказом ВЧК № 118 від 24 вересня 1920 р. співробітники ЧК були зрівняні в правах та обов'язках з військовослужбовцями діючої Червоної Армії, зокрема втратили право самовільно покидати службу чи переводитися на інше місце, підпорядковувалися військовій дисципліні [9, 115].

Член Колегії губернської ЧК (орган управління) обов'язково мав бути комуністом. Щодо інших співробітників, які займали нижчі щаблі службової ієрархії, допускалася безпартійність, але перевага віддавалася комуністам (рекомендація ж від губернського партійного комітету була необхідною) [9, 116]. Загальна кількість співробітників органів ЧК в УСРР протягом 1920 р. досягла 5334 осіб, з них у Харківській губернській ЧК – 670. За цим показником ХГЧК посідала друге (після Одеської губЧК) місце [10, 22].

За соціальним походженням більшість чекістів складали робітники (3499, або 65,6%), далі йшли представники міської дрібної «буржуазної» інтелігенції (1610, або 30,2%), незначною була частка селян (220, або 4,1%). Крім того, серед чекістів були 5 вихідців з буржуазії [10, 24]. Вищу освіту мали лише 1,6% чекістів, середню спеціальну – 5,1%, середню загальну – 19,8%, початкову спеціальну – 6,6%, початкову загальну – 40,2%, домашню – 12,1% [11, 274].

За службовим стажем в органах ЧК вони поділялися так: з 1918 р. працювали 83 особи, або 1,6%, з 1919 р. – 287, або 5,4%, з 1-го півріччя 1920 р. – 1412, або 26,5%, з 2-го півріччя – 3438, або 64, 4% [10, 26]. Незначна частка тих, хто працював у чекістських органах з перших днів існування комісії і залишався тут до 1920 р. включно, пояснюється суттєвою мобільністю кадрів у радянських органах (зокрема значна кількість чекістів, в умовах денікінського наступу, була направлена до Червоної Армії). Загалом, кадрова ситуація в Україні була подібною до загальноросійської. Так, початкову освіту мали 69,1% чекістів, середню – 19,1%, вищу – 1,3%, не мали освіти взагалі – 11, 9%. Стаж роботи в органах ВЧК: лише 5,1% чекістів працювали в органах

з 1918 р., 17% – з 1919 р., з першої половини 1920 р. – 26,8%, 51,1% – з другої половини 1920 р. [12, 268].

Порівняно з загальною картиною, у Харкові, згідно з архівними даними, особовий склад мав неоднорідний характер. Ґрунтуючись на відомості про особовий склад ХГЧК, можна виділити чотири типи співробітників ЧК, у залежності від займаної посади й, відповідно, наданих повноважень і прав [13, 77]. Перший тип – це співробітник, який займав керівну посаду, тобто, голова ЧК. Аналіз біографій голів ЧК приводить до висновків, що це особа, яка обов'язково має робітничо-селянське походження, значний партійний стаж (з 1905 р.), досвід участі у відкритих бойових зіткненнях або більшовицькому підпіллі [14, 116]. Наявність або відсутність освіти, а також етнічна приналежність (найчастіше це були євреї), при цьому, не грали ніякої ролі. Враховувалися також ще й особисті якості, як-то відданість партії, нетерпимість до альтернативних ідеологій, жорсткість і принциповість. Хабарництво та зловживання службовим становищем серед чекістів було величезною рідкістю і каралося розстрілом.

Другий тип – це начальники відділів губернської ЧК, уповноважені [14, 118]. Як і в першому випадку, обов'язково членство в партії і робітничо-селянське походження, причому часто це могли бути різночинці. Проте, високий рівень освіченості (59% мали вищу або середню освіту, 41% – початкову або домашню, 57% володіли іноземними мовами), високі професійні якості. Етнічна приналежність, як і в першому випадку, являє строкату картину: євреї, латвійці, росіяни, українці [13, 77–78].

Третій тип – слідчі, агенти ЧК – формувався представниками «трудового народу», партійність була необов'язкова (35% співробітників були безпартійними), але віталася, високим залишався рівень освіченості (освіту мали всі, іноземними мовами володіли близько половини) [15].

Четвертий тип – представники найнижчої кваліфікації, яку мали більшість співробітників ХГЧК (близько 70% особового складу) [13, 77–78]. Це були також переважно вихідці з робітників, селян і службовців, але зустрічалися і соціальні маргінали, представники «колишніх людей» – дворянства, купецтва, духовенства. Ця група також відрізнялася високими показниками освіченості (неосвіченими були близько 7%, чверть співробітників володіла іноземними мовами) [15]. Третій і четвертий типи також являють собою різнорідну картину в плані етнічної приналежності, але домінували представники місцевої етнічної групи, тобто, українці (близько половини особового складу), росіяни – 25%.

Кількісні дані щодо етнічного складу ХГЧК вказують на домінування у структурі представників національних меншин та на непропорційне представництво в одному з вищих більшовицьких керівних органів вихідців з різних етнічних груп. Більшовицьке керівництво в процесі формування своїх вищих органів влади, виходило не з етнічного принципу, а з принципу партійності та соціального походження, при цьому була характерна ротація відданих кадрів з Росії. У суспільстві така влада сприймалася як чужорідна, хоча це спонукало більшовиків до екстраординарних методів утвердження на українській території, адже втрачати їм було нічого [6, 18].

Можна стверджувати, що кадрова політика більшовиків в Україні, стосовно одного з ключових інститутів влади – ЧК, мала прикладний характер і не враховувала національного питання, тобто етнічної приналежності більшості населення захоплених територій. На українські землі більшовицька партія й армія прийшли як завойовники та поводили себе відповідним чином.

З іншого боку, постає питання, чому не враховували національну приналежність і не намагалися включити до вищої партійної еліти представників корінної нації? На нашу думку, причиною такої політичної лінії більшовиків була їх ідеологічна позиція, інтернаціоналізм марксистського вчення. Суспільство розглядалося як сукупність класів, виокремлення й орієнтація на національні інтереси здавалася анахронізмом для більшовиків, елементом буржуазної психології. Представники індустріального суспільства мали ідентифікувати себе за соціальною ознакою, але, як з'ясувалося, національна ідентифікація в модерну добу мала більш вагоме значення, ніж соціальна, а національна єдність, на противагу класовій, почалася розігруватися опонентами більшовиків. Тому комуністи змінили свою тактику – «коренізація», яка, проте, не була реалізована у сфері органів держбезпеки й тут надалі пріоритетними залишалися відданість та надійність. Це демонстрували «старі» кадровики, тому більшість чекістів (85%) – ті, хто прийшли до ЧК під час революції та громадянської війни 1918–1920 рр.

Маргінальність більшовицької влади в Україні – це наслідок ідеології, яка не була розрахована на мільйони, а лише на вузьке коло революціонерів-екстремістів, які мали встановити диктатуру пролетаріату. Це була політична сила, що у боротьбі за владу розраховувала не на широку підтримку (її могла забезпечити лише вдала соціальна політика, ефект від якої – справа часу, а отже, й підтримка населення – теж віддалена перспектива), а на методи та засоби екстраординарного характеру (наприклад, червоний терор як засіб легітимації режиму), втілювати які мала невелика, але перевірена група осіб.

Якщо підсумувати загальні риси, що характеризували особовий склад ХГЧК як гомогенну групу, то слід відзначити, передусім, відданість кадрів більшовицькому керівництву та відсутність серед співробітників представників «класу експлуататорів», тобто, колишніх власників. Робота співробітників ХГЧК оцінювалася керівництвом в середньому на «задовільно» і «добре» [13, 78]. Причиною цьому були провали на ряді стратегічних для більшовиків напрямах, як-то ліквідація руху опору на селі («політичний бандитизм»), неможливість подолання економічного занепаду, у тому числі через корупцію та зловживання, що безпосередньо перебували в компетенції Надзвичайної комісії.

Таким чином, конструювання метапортрета співробітника губернської надзвичайної комісії можна вважати реалізованим: було виділено чотири типи співробітників ГубЧК, кожен з яких володів своєрідними рисами. Водночас можна відзначити і спільність характеристик для цього колективу як професійної корпорації.

1. *Білокінь С. Соціальний портрет чекістів // Персонал. – 2003. – № 8.*
2. *Мельгунов С.П. Красный террор в России: 1918–1923. – М., 1990.*
3. *Rendle M. Revolutionary tribunals and the origins of terror in early Soviet Russia // Historical Reseach. – 2011. – Vol. 84. – № 226.*
4. *Лацис М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте: популярный обзор двухгодичной деятельности Чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями. – М., 1920.*
5. *Зданович А.А. Органы государственной безопасности и Красная Армия. – М., 2009.*
6. *Дорошко М.В. Більшовицькій «експорт» в Україну тоталітарних структур влади у 1917–1921 рр. // Історичний журнал. – 2004. – № 4.*
7. *Топольский Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. – К., 2012.*

8. *На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: Сб. док. и мат. – К., 1971.*
9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. Р–1, оп. 20 спр. 192.*
10. *Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому Съезду Советов. – Х., 1921.*
11. *Кокін С.А. Місце органів державної безпеки в системі тоталітарної влади // Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 3. – К., 2003.*
12. *Отчет ВЧК за четыре года ее деятельности. Первая организационная часть. – М., 1922.*
13. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. р–203, оп. 1, спр. 290.*
14. *Золотарьов В.А. Керівний склад органів державної безпеки Харківській області в 1919–1941 рр. // Епоха. Культури. Люди. – Х., 2004.*
15. *ДАХО, ф. р–203, оп. 1, спр. 411.*

Trush S.M. «The knights without fear and reproach»: the problem of constructing the metaportrait of the Provincial Extraordinary Commission employee (based on the materials of the Kharkiv Province Extraordinary Commission, the 1919–1922th). In the paper is described the problem of the possibile constructing the metaportrait of the Provincial Extraordinary Commission employee. The author allocated four groups of employees on the base of their rank and composed their metaportraits with using of archival data. The collective portrait of security officers has such features as worker-peasant origin, the high level of education, the presence of party seniority and appropriate moral qualities.
Key words: Extraordinary Commission, metaportrait, security officers, the Kharkiv Province Extraordinary Commission

М. С. Вороніна

ЄВГЕНІЯ БОШ – ПОЛУМ'ЯНА РЕВОЛЮЦІОНЕРКА
(гендерний аналіз особистості)

У дослідженні, за допомоги гендерного підходу, аналізується особистість Євгенії Бош – лідера більшовиків на Київщині та керівника першого радянського уряду УНР.
***Ключові слова**: Є. Бош, гендер, фемінізм, маскулінний*

На Заході вже не одне десятиліття вивчають «жіноче питання» в СРСР, російські ж дослідники включилися до цього процесу з 1990-х рр., натомість українські досі мають змогу йти в авангарді, оскільки Україна довгий час сприймалась лише як складова частина, тому науковці багатьох місцевих особистостей часто не помічали, а їхні комплекси щодо самоідентифікації цьому тільки сприяли. Певною мірою це стосується постаті Євгенії Богданівни Бош, яка створила фундамент для дослідження власної діяльності: залишила спогади, що публікувалися активно до кінця 1920-х рр. як за життя, так і після її самогубства 1925 р. [1–2]. У збірнику документів за 1928 р. в алфавітному покажчику навпроти її прізвища зазначено: «председатель 1-го Советского правительства на Украине» [3, 552]. Втім, одне з перших досліджень з'явилось лише 1964 р., авторка якого Ж. Тимченко пояснювала десятиліття забуття тільки культом особи Й. Сталіна [4, 92]. Наступні роки доводять, що, безумовно, були й інші чинники, одним із яких є «історіографічна гендерна дискримінація», адже тільки в 1990 р. були перевидані спогади Є. Бош, під редакцією П. Варгатюка, хоча відповідальність знову покладена на сталінізм. Найбільша цінність цього видання полягає в тому, що вперше опубліковано спогади особистого характеру – «Листи до дочок» [5, 352–430]. На сьогодні в авангарді переоцінки більшовицького минулого України, зокрема діяльності Є. Бош, знаходяться інтернет-ресурси. Науковці ж, як правило, досліджують представників іншого боку барикад або «погану» політику більшовиків. Тому останні двадцять років ми згадуємо М. Грушевського, уряд і політична система якого програли, та ігноруємо Є. Бош – першу жінку на чолі держави, уряд якої виграв та проіснував більше 70 років і який ніхто не «повалив», адже він самостійно трансформувався, а в усіх сучасних президентів і більшості представників влади, хто народився до початку 1970-х рр. має місце комуністичний партстаж. «Переможців не судять», але чи розповсюджується це правило на жінок-переможців? Пропонована розвідка є вже другою спробою аналізу цієї гендерно забарвленої проблеми [6].

Гендерно-ментальний більшовицький парадокс історії України полягає в тому, що РСДРП(б) презентували на її теренах росіяни-чоловіки, причому більш масовими ці осередки були на Сході, тоді як на решті території партія була в зародковому стані, для якого притаманні значна фемінізація складу організації та молодий вік. Яскравими прикладом є Чернігівська губ., де на 1917 р. усі ключові посади займали жінки [7], та Харківська, де серед керівного складу не було жодної жінки [8, 1–46]. Послужний список Є. Бош цілком відповідав загальноукраїнським тенденціям [9]. Вступила до РСДРП 1901 р. у 22-річному віці далеко від центрів політичної активності, у м. Вознесенськ Херсонської губ., з 1903 р. і до смерті – більшовичка, хоча для українських партосередків РСДРП навіть 1917 р. чітке розділення на меншовиків та більшовиків не було притаманним.

На сучасному етапі світового розвитку історичної науки не достатньо проводити лише гендерний аналіз особистості та її оточення, а є сенс використовувати й інші методи історичної антропології, зокрема історію дитинства та психоісторію. Тим більше сама Є. Бош, як і її рідна сестра по матері, не менш відома революціонерка – О. Розмирович, – у своїх автобіографіях акцентували на цьому увагу. Відтак, не можна ігнорувати той факт, що всі діти в родині молдавської дворянки Марії Парфент'євни Круссер та «ослов'яненого» німецького механіка Готліба (Богдана) Майша (після смерті її батька, мати вдруге вийшла заміж за його рідного брата – Федора Майша) були пов'язані з громадським і революційним рухом. Старша сестра Надія пішла до сусіднього повітового міста вчителювати в недільну школу, Олексія виключили з миколаївської гімназії за читання заборонених книг, Федір пішов працювати на завод, на знак протесту, що батьки не бажають витрачатися на навчання, а потім отримав диплом про середню освіту та вступив до політехнікуму в Німеччині, де й став соціал-демократом. Брат Олександр застрелився, щоб не накликати репресій на свого керівника, який добре до нього ставився, генерал-губернатора Бантиша, адже після поїздки-розслідування ленського розстрілу 1912 р. у звіті став на бік робітників і який був використаний О. Керенським в Думі, за що брата й чекала кара в Петербурзі [10].

Тому дві молодші сестри – Євгенія й Олена стали не просто революціонерками, а найближчими соратницями В. Леніна та займали посади в найвищому керівництві як до, так і після революції. Обидві пояснюють таку активну політичну позицію всіх дітей родини важкою атмосферою в родині. Хоча Євгенія Богданівна описувала клімат у родині так: «Первые воспоминания связаны с невеселыми мыслями – мы, дети первого отца, чувствуем себя в семье лишними, заброшенными и нелюбимыми. Отсутствие ласки, отчужденность в семье рано пробуждает в детской душе чуткое отношение к чужому горю и озлобление к счастливчикам. Постоянный гнет суровых замечаний порабощает душу и вместе с тем вызывает протест – протест раба» [5, 352].

Олена Федорівна свою революціонізацію пояснювала радикально налаштованим братсько-сестринським середовищем і особливо впливом Федора, а не Євгенії. Щодо останньої згадувала офіційно та сухо, акцентуючи більше на матеріальних аспектах, наприклад, що дідусь по материнській лінії був дворянином і «прогуляв» свій статок, а її брати та сестри «не знали роскоши, не знали излишеств, часто даже были лишены необходимого», через що «мать и отец (пока он был здоров) проводили все время в постоянной заботе о земле и работали сами от зари до поздней ночи, не покладая рук» [10]. Можливо, брати Майши, в силу особливостей ментальності, а мати як спадкоємиця без спадку, надто зациклилися на економії коштів, але після того як М. Майш знову стала вдовою, все кардинально змінилось: «В это время не скупилась для меня на всякого рода гувернанток, учительниц и т. д.». Єдиній доньці від другого шлюбу ще й оплатили навчання в гімназії та на юридичному факультеті Сорбони. Радше, саме такий розподіл заклав фундамент майбутнього суперництва, бо керівних посад Євгенія досягала саме в тому осередку, де задовго до неї вже діяла «викохана» Олена.

Друга половина XIX ст. пройшла під знаком «жіночого питання», а на межі XIX–XX ст. набрала силу Перша хвиля фемінізму, хоча Євгенія не опинилась на її гребні. Втім, вона її не оминула, адже скористалася досягненнями руху ліберального фемінізму. Так, старша сестра (вчителька недільної школи) на питання щодо несправедливості та два її полюси – бідність і багатство – відповіла: «Учись, чтоб быть самостоятельной и не зависеть ни от кого». Таким чином, ще до виходу 1909 р. книги О. Коллонтай «Соціальні основи жіночого питання» була усвідомлена її основна теза: «Жіноче питання – це, зрештою, питання шматка хліба» [11, 34]. Натомість товариш брата, який відсидів за революційну діяльність, на питання щодо економічної справедливості заявив їй: «“Бросьте, барышня, эти вопросы, они не для вас!.. Жизнь хороша, вы прекрасны”. Он закончил, схватил меня и стал целовать. Какой это был кошмар!» [5, 353,354]. Цілком вірогідно, що ця образа її як особистості вплинула на нетрадиційний прихід Є. Бош до опозиційної діяльності, адже більшість жінок до будь-яких антиімперських організацій потрапляли й залишались як «додаток до чоловічої статі»: сестри, дружини або потенційні дружини. Яскравим прикладом є спогади Є. Бош про те, в якому стані вона побачила Київську організацію восени 1907 р.: «Я содрогнулась. Полная политическая безграмотность Лели (О. Розмирович. – М. В.), легкий флирт партгенералов с окружающими девицами и секретарем, отсутствие плановой работы» [5, 362]. Водночас Євгенія мріяла про вищу медичну освіту (дядечко Бенц запропонував їхати разом із його дочкою до Англії, але батьки не погодилися) [5, 357]. Між іншим, такий вибір професії був на межі народництва та фемінізму, на відміну від вибору О. Розмирович (до речі, в попередньому дослідженні ми допустили помилку, звинувативши Є. Бош у небажанні отримувати вищу освіту [6]). Крім цього, як і будь-яка дитина, обділена материнською любов'ю (хоча для дівчини більш визначальною є відсутність батька), Євгенія рано вийшла заміж за чоловіка старшого за неї. Попри те, що родичі цьому безпосередньо сприяли, вона скористалась правом на «окреме проживання» і паспорт, тобто, розлучення де-факто. Ця шпаринка існувала в законодавстві, а процедура була менш складною, ніж церковне розлучення. Тому під час революції 1905 р. питання окремого паспорту для жінок отримало широкий розголос, навіть Державна Рада засідала з цього приводу, але вирішене воно було тільки 1914 р. [12, 145–146]. Ця дискусія на офіційному рівні могла вплинути на рішучість 28-річної матері двох дітей. До речі, як і О. Коллонтай (єдина донька від другого шлюбу матері) щодо свого єдиного сина, Є. Бош запропонувала чоловікові залишити дітей собі, але доля до неї не була привітна: дочок довелось забрати з собою, а мрії про медичну освіту власним коштом забути. Щодо контактів і грошової допомоги від П. Боша згадок у спогадах, призначених донькам, попри поважний тон відносно нього, немає [5; 13, 3]. Все це засвідчує повний розрив з патріархатною структурою, що цілком відповідало феміністичній ідеології.

Однак червоною ниткою через її спогади проходить сексистська складова гендерної дискримінації, а цілком пересічні для будь-якої жінки негативні моменти викликали в неї шок. Наприклад, коли в Курську на етапі їх прийняв п'яний конвой і солдати почали чіплятися до жінок або, коли її ображали підозри засланців: «Довольно мне было пойти на квартиру к 5 товарищам приготовить им обед, когда они зарабатывали гроши на постройке какой-то избы, как сейчас же пополз слух, что я чуть ли не со всеми живу» [5, 368–369]. Є. Бош так і не сприйняла гендерний порядок, але й до феміністок це її не наблизило, адже її цікавила тільки світова революція. Відтак, сприймала себе не як представницю іншої, але рівноправної статі. Тому їй притаманні характерні висловлювання: «[1917] Как легко дышится в Петрограде, радости амнистии не чувствую, я вся охвачена восторгом раскрепощения – родная стихия, тут я сама себе *господин* (курсив наш. – М. В.)» [5, 373], тобто, цілком фемінна репліка, але наприкінці чіткий маскулінний маркер.

Стосовно висновків, які можна подати як гіпотезу, завдяки застосуванню методології психоісторії, аналіз мемуарів «Листи до дочок» переконує, що кожного разу, коли будь-який представник чоловічої статі «презентував» себе як слабку, але ніжну, люблячу людину (брат Олексій, Ю. П'ятаков), Є. Бош поступалася власними прагненнями, бажаннями (спроба самогубства, бажання втекти з дому, з під вінця на навчання, залишитись нелегально в Росії тощо) [5, 355,356,358,372–373]. У періоди ж, коли поряд не було таких чоловіків, вона досягала найбільшої результативності в діяльності та найвищих посад. Причому доньки їй не заважали, хоч вона найчастіше згадує про «боротьбу матері та революціонерки». До речі, на сублімації робила акцент і її сестра: «Рано уйдя из семьи, она точно так же перенесла немало горя в личной жизни и вся ушла в партийную работу, где занимала видные и ответственные посты, в особенности в первые годы революции на Украине» [10]. Втім, видний психоісторик Л. Демоз стверджує: «Немає дитинства – немає психоісторії» [14, 8]. Справді, втрата батька в ранньому віці, відсутність уваги та любові з боку матері та вітчима-дядька провокували прагнення до виявів емпатії з боку чоловіків, яким була притаманна слабкість характеру. При цьому, під цим малось на увазі вміння робити перший крок і просити пробачення, адже вона вважала це виявом слабкості (батьки цього не робили), тобто, вона постійно в таких ситуаціях поверталася до хаосу нещасливого дитинства, яке пройшло під знаком «пошуку себе й сенсу життя». Коли ж позбавлялася привидів дитинства, досягнення не викликали сумнівів. Звідси, зацикленість на якості власного материнства, хоча залучення власних дітей до конспіративної роботи [5, 366] призвело до того, що доньки стали її соратницями,

а отже, мати в них спровокувала «комплекс Крупської». Чи екранували вони його пізніше на чоловіків, то це – завдання для наступних досліджень, оскільки Ольга та Марія Бош відомі не тільки родинним походженням.

З невдалого дитинства походить ще один фактор її особистості. Так, біографи Є. Бош, аналізуючи її працю «Рік боротьби», завжди роблять акцент на її сором'язливості: «В отношении обрисовки образа Евгении Богдановны данная книга дает читателю очень мало и, даже наоборот, способна затемнить действительную роль этой центральной фигуры тогдашней политической жизни, создавшей своей деятельностью благоговейную к себе память товарищей и сосредоточившей на себе всю ярость, клевету и бешенную ругань врагов» [2, 5]. Отже, слід уважно вчитуватися, щоб віднайти вказівки на її місце в організації. Втім, як вже згадувалось, до київської організації РСДРП вона потрапила наприкінці 1907 р., на початку політичної реакції в Російській імперії на революцію 1905–1907 рр. Де-факто Є. Бош очолила її 1909 р., а де-юре – обрана секретарем, без іншого головуючого 1911 р. (до квітня 1912 р., хоча тільки 20 лютого 1914 р., разом з іншими засудженими, відправлена на заслання, тому ще могла здійснювати певне керівництво) [4, 12–31]. За свідченнями жандармів, 1911–1912 рр. були часом найвищої активності Київської організації, а після арешту й заслання Є. Бош, революційна діяльність пішла на спад. Не сталося й значної фемінізації структури, хоч це було притаманним для маргінальних більшовицьких об'єднань.

Є. Бош слід вважати ортодоксальною більшовичкою й у «жіночому питанні». Вона була проти «фракційності» за гендерною ознакою в партії, адже всім своїм життям прагнула довести, що вона рівня й не чим не відрізняється. Для справжнього революціонера стать ролі не грає, а замість того, щоб змусити поважати свою гендерну «відмінність» і не карати себе постійним вибором між материнством і революцією, при цьому не питаючи чоловіків-революціонерів, як вони ставляться до проблеми вибору між батьківством та революцією, якщо вже вона пред'являла до себе претензії як до особистості, то без різниці статі. Можливо, бурхлива і своєрідна поведінка О. Коллонтай відштовхувала її навіть від визнання й сприйняття окремих жіночих осередків, журналів, свят. Тому Є. Бош не можна знайти у списках редакторів журналу «Работница», на відміну від її сестри. Тому і навесні 1915 р., коли вона вже навіть прибула до Берну, так і не взяла участі в Міжнародній соціалістичній жіночій конференції, на якій були присутні майже всі соратниці В. Леніна, що тоді знаходилися в еміграції, зокрема й сестра [10]. Судячи зі спогадів, ані О. Коллонтай, ані О. Розмірович не були для неї авторитетами, а їхня участь у жіночому русі, можливо, ще більше переконувала в антифеміністичній стереотипізації.

Незважаючи на це, Є. Бош досягла найвищих посад. Так, коли ситуативний уряд радянської УНР був організований 17 грудня 1917 р., питання її членства в Народному Секретаріаті навіть не виникало – вона одразу отримала пост Народного секретаря внутрішніх справ, на відміну від О. Коллонтай, яку до складу РНК ввели пізніше, причому на цілком фемінну посаду – народним комісаром державної опіки, якої не було з дня заснування уряду, та яка була створена В. Леніним «під неї» [15]. Хоча неприйняття більшовиками «жіночого питання» таки «наздогнало» Є. Бош вже у Харкові. Її авторитет як керівника не піддавався сумнівам, адже могли обрати, скажімо, Артема, який безперечно на це претендував і, мабуть, тому створив їй жахливі умови для роботи та проживання в місті, де він мав вагомий статус [6; 5, 152–153,385]. Той же В. Ленін не зміг піти далі «загравання» із соціалістичним або радянським фемінізмом: не вистачило сміливості та рішучості юридично оформити «фурію червоного терору» головою першого радянського уряду в Україні, коли їй не було альтернативи у всеукраїнському масштабі, і коли в усіх складах Центральної Ради були представлені жінки, як і в усіх Центральних Комітетах партій антиімперського спрямування, і коли О. Коллонтай отримала прізвище «валькірія революції», а баронесса де Боде – «біла валькірія» [16]. Всі наступні її посади були менш значимими, але так само не фемінні, хоч так само престижні для «іншої статі». Втім, це проблематика для наступних досліджень.

Таким чином, порівнюючи Є. Бош та О. Коллонтай, можна констатувати, що, попри різні особисті психоісторії, кожна з них досягла значних посад у більшовицькій владі, але кожна по-своєму й програла, заперечуючи той ліберальний фемінізм, результатами якого так активно користувалися. Обидві стали «тимчасовими» в кризових ситуаціях для партії, у перспективних планах їм місця не було. Втім, кожна створила прецедент, на який може спиратися політично активне жіноцтво.

1. *Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине. – М., 1919.*
2. *Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – М.; Л, 1925.*
3. *1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928.*
4. *Тимченко Ж.П. Євгенія Богданівна Бош (1879–1925). – К., 1964.*
5. *Бош Е.Б. Год борьбы. – 2-е изд. / Под. ред. П. Варгатюка. – К., 1990.*
6. *Воронина М.С. Бош – фамилия без женских маркеров // Частное и общественное: гендерный аспект: Мат. Межд. науч. конф. / Отв. ред. Н. Пушкарева и др. – М., 2011. – Т. 1.*
7. *Вороніна М.С. Більшовички Чернігівщини як ґендерно-ментальне виключення з правил (початок 1900-х – кінець 30-х рр.) // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія. – Х., 2011. – Вип. 41.*
8. *Держархів Харківської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 54.*
9. *Бош Евгения Богдановна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hrono.ru/biograf/bio_b/bosh_eb.php.*
10. *Розмирович Елена Федоровна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.biografija.ru/show_bio.*
11. *Коллонтай А. Социальные основы женского вопроса. – СПб., 1909.*
12. *Вороніна М.С. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2005.*
13. *Юкина И.И. Александра Коллонтай и русский феминизм // Александра Коллонтай: теория женской эмансипаци в контексте российской гендерной политики: Мат. Межд. науч. конф. / Под ред. В. Успенской. – Тверь, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvergenderstudies.ru/main.php.*
14. *Демоз Л. Психоистория. – Ростов-на-Дону, 2000.*
15. *Коллонтай Александра Михайловна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/kollontay_am.php.*
16. *Баронесса де Боде – легенда Белой армии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://my.mail.ru.*

Voronina M.S. Yevgenia Bosch – The Ardent Female Revolutionary (Identity Gender Analysis). In the paper there has been analyzed the identity of Yevgenia Bosch as the leader of the Bolsheviks in the Kyiv region and also the head of the first Soviet government in the Ukrainian People Republic.

Key words: Y. Bosch, gender, feminism, masculine

Н. М. Салтан

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА ЯК ФАКТОР СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЖІНОЦТВА УКРАЇНИ В 1920 – НА ПОЧАТКУ 30-х рр.

Автор пов'язує гендерну дискримінацію жінок з їх роллю в забезпеченні сім'ї. Руйнуючи старі стереотипи, більшовики проголосили рівність між чоловіком і жінкою, на основі їх суспільної корисності. Ними було впроваджено курс на залучення кваліфікованої жіночої сили до промислового виробництва, особливо до важкої промисловості.

***Ключові слова**: гендерна дискримінація, соціалізація, професійна освіта*

У XX ст. перед радянською жінкою вперше відкрилися перспективи зростання суспільної значущості, за рахунок участі у виробництві та політичному житті країни. Балансуючи між Сцилою (суспільними стереотипами) та Харибдою (партійними ідеалами), жінки затверджували свій вплив на суспільне життя країни. Сьогодення характеризується підвищенням соціального статусу жінки. Як і сто років тому, професійна освіта продовжує відігравати важливу роль у процесі соціалізації особистості.

В Радянському Союзі література присвячена гендерній тематиці відзначалася ідеологічною заангажованістю. ЇЇ репрезентують роботи Л. Вітрук, М. Каргородської, Є. Сєріної та ін. [1–3]. Напроти, утилітарний підхід партійних органів до радянського жіноцтва став лейтмотивом досліджень М. Богачевської-Хомяк та В. Голдман [4–5]. Сучасні історики намагаються неупереджено та об'єктивно розглядати питання, пов'язані із соціальним статусом жінки в радянському суспільстві [6–8]. Відсутність дослідження, в якому б розкривався зв'язок між професійною освітою та соціалізацією жіноцтва, зумовила мету цієї статті – проаналізувати зв'язок між набуттям професійної кваліфікації та зміною суспільного становища жінки протягом 1920 – початку 30-х рр.

На соціалізацію особистості впливає чимало чинників: сім'я, школа, держава, політичні партії, різні неформальні групи тощо. Освіта як соціальний інститут створює умови для професійної, соціальної самореалізації особистості, а також залучає людину до цінностей соціуму. Роль і функції жінки в суспільстві XX ст. зазнали істотних трансформацій. Погляди більшовиків на жінку як на суспільно-корисну одиницю та повноправного члена суспільства, поволі змінювали стару систему ставлення до жіночої праці. На переконанням М. Богачевської-Хом'як, політика більшовиків щодо жінок мала дві мети: вивільнити жінок від обмежень минулого та зміцнити за їх допомогою свою владу, адже вважало жіноцтво важливим фактором суспільних перетворень [4, 330–338].

У патріархальній сім'ї на жінку дивилися передусім як на сімейну робітницю. В умовах вкрай низького рівня забезпеченості населення системою побутових послуг, утримувати родину жінки починали лише через відсутність (неспроможність працювати) в домі чоловіка (батька). На користь цієї думки свідчить той факт, що відсоток жінок-робітниць фабрично-заводської промисловості до загальної кількості робітників років Першої світової війни збільшився з 7,7% (за іншими даними з 10,7%) в 1914 р. – до 16,2% – 1917 р. [9, 40; 10, 70].

Впродовж 20-х рр. спостерігалося незначне нарощування питомої ваги жінок, які працювали на промислових підприємствах, за одночасного збільшення їхньої загальної кількості: 1921 р. в українській промисловості працювали 12,1% жінок; 1924 р. – 13%; 1925 р. – 12,4%; 1926 р. – 12,8%; 1929 р. – 13,2% (за іншими даними – 14,2%) [11, 16; 9, 40; 10, 70]. Жінки поволі, долаючи опір господарників, залучалися до роботи та навчання в традиційно чоловічих галузях промисловості та професіях. Газета «Харківський пролетарій» 1925 р. з гордістю зазначала, що на Харківському паробудівному заводі жіноча праця вже почала проникати до цехів: з'явилися жінки крановщиці, муляри і т. ін. [12, 3] Однак більшість жінок працювала в традиційних для них сферах: ткацькій, швацькій, тютюновій, поліграфічній; активно освоювали харчову, будівельну та хімічну промисловості. Незначна кількість жінок працювала на підприємствах важкої промисловості та транспорті.

Різке погіршення життєвого рівня населення з 1929 р., коли один працюючий не міг забезпечити родину (середня кількість чоловік в міській родині – 3,9), змусило жінок масово працевлаштовуватися. Форсовані темпи індустріалізації вимагали великої кількості робочих рук. В листопаді 1930 р. партія почала масову кампанію з мобілізації жінок на виробництво, встановивши їхню квоту в 50% від усієї робочої сили.

Всесоюзна центральна рада професійних спілок (ВЦРПС) до 6-го з'їзду профспілок, що відбувся в листопаді 1924 р., провела обстеження декількох підприємств, внаслідок чого виявлено, що жінки на виробництві становлять некваліфіковану робочу силу, яка виконує на підприємствах, здебільшого, підсобні роботи. Порівняння кількості напівкваліфікованих членів профспілок харчовиків, швейників, текстильників жіночої та чоловічої статі показало, що серед харчовиків працювали 90,8% чоловіків, проти 9,5% жінок, у текстильників – 57% та 24,3%, відповідно. Навіть у швейній промисловості відсоток кваліфікованих жінок сягав лише 28,6% [13, 14].

Ще гіршим був кваліфікаційний склад жінок-службовців. За даними перепису, на 17 грудня 1926 р. керівний персонал фабрично-заводської промисловості складав – 0,4%; вищій технічний персонал – 0,5%; середній технічний – 4,1%; господарчий – 3,6%; обліково-контрольний, інструкторський, діловодний – 38,8%; охорона безпеки, робітники гігієни і молодший обслуговуючий персонал – 49,2%; інші службовці – 3,4% [9, 50]. Жінки, які мали низьку кваліфікацію, знаходились у нижній частині зарплатної шкали. 1925 р. їхній заробіток становив 63% від чоловічої, 1926 р. – 65%, а 1928/29 – 67% [14, 2; 15, 113]. Це дозволяє зробити висновок про незначне зростання кваліфікації жінок протягом чотирьох років.

Американська дослідниця В. Голдман стверджує, що радянські аналітики вбачали проблеми впровадження жіночої праці в площині їхньої низької трудової кваліфікації. Хоча останні позиції в професійній ієрархії були пов'язані не лише з недостатністю виробничого досвіду та кваліфікації, а ще й з вертикальною гендерною сегрегацією, яку проводили господарники щодо жінок-трудівниць. Змінити становище жінки у суспільстві можна було шляхом пропаганди рівності прав і можливостей всього радянського населення, а також шляхом залучення значної кількості жінок до професійного навчання. Т. Орлова, розглядаючи вплив індустріалізації на радянське жіноцтво, відзначає, що концепція вирішення жіночого питання у СРСР базувалася принципі активного залучення жінки до виробництва як визначального фактору рівноправності жінок. Це не тільки надало жінці економічної незалежності, але й сприяло підвищенню її самоповаги як активної громадянки. Особливим досягненням вважалося те, що жінка виконувала суто чоловічу роботу. Це мало демонструвати, що радянській жінці все до снаги [7, 191].

Говорячи про тоталітарну систему та її роль у формуванні особи, не можна згадувати свободу, тому й радянська жінка не могла обирати напрям власної самореалізації: сім'я, робота чи громадська діяльність. Позитивним для жінок стало те, що саме партійні органи звернули увагу на жінку та забезпечили їй рівні права з чоловіком в усіх галузях господарського, державного, культурного і суспільно-політичного життя. Було створено умови для її професійної самореалізації, підвищення культурного рівня, участі в суспільній діяльності. Саме на основі ідей щодо рівності поступово відбувалася ментальна трансформація образу жінки від традиційних уявлень про неї як другорядного, неповноцінного члена суспільства («бабське буття – за все побиття»). Важливими джерелами для вивчення змін у формуванні нового образу жінки є періодична преса, пропагандистські матеріали. Аналізуючи журнал «Комунарка України», Ю. Терещенко дійшла висновку, що на його сторінках формувався привабливий образ освіченої, висококваліфікованої робітниці, яка працює на рівні з чоловіком і є майстром своєї справи [8, 69]. Однак за десять років радянської влади не вдалося повністю змінити ставлення до жінок з боку чоловіків-господарників. «Чого Ви до нас баб посилаєте?», – дивувався майстер одного з заводських цехів новоприбулому жіночому контингенту.

Партія, починаючи з IX з'їзду ВКП(б), намагалася ліквідувати гендерну дискримінацію. У 1925 р. ВЦРПС запропонував усім профспілковим ЦК на засіданнях своєї президії та Пленуму обговорити питання підняття кваліфікації жіночої праці у виробництві, через школи ФЗУ і професійно-технічні курси, бронюючи відсоток місць для жінок. Починаючи з другої половини 1920-х рр. квоти на навчання жінок неодноразово переглядалися в бік їхнього збільшення. У 1931 р. Народний комісаріат праці встановив нові норми прийому дівчат до ФЗУ для металопромисловості – 40%, хімічної – 30%, для транспорту – 30%, будівництва – 35% та ін. [17, 14]. При цьому кількість броньованих місць для навчання дівчат у ФЗУ металообробної промисловості значно перевищувала питому вагу жінок, які вже працювали – 18%, що свідчило про тверді наміри партії зруйнувати професійну сегрегацію за гендерною ознакою.

«Безперечна велика перешкода для вступу до вишів і втишів – низький рівень писемності робітниць, надто старих робітниць. Тобто, того контингенту, що є найбажанішим для вишів», – так тогочасні публіцисти характеризували вузькі місця підготовки командних жіночих кадрів [3, 20]. Саме «старим робітницям» надавалися переваги при вступі до ВНЗ, за ними йшли члени родин робітників, які раніше працювали на виробництві, а потім решта жінок. Для полегшення жінкам шляху до освіти урядом, крім бронювання місць в навчальних закладах, було понижено вимоги щодо освітнього рівня та стажу абітурієнток-жінок, зберігалася середня платня для жінок, які набували кваліфікації тощо.

Індустріалізація була несумісною з неграмотністю, оскільки базувалася на нових технологіях та техніці. Результатом політики із запровадження всезагальної писемності стало підвищення загальноосвітнього рівня населення. Якщо на початок досліджуваного періоду кількість неписьменних жінок у віці 9–49 років становила 14%, то на початок 1931 р. рівень писемних жінок досяг 52,8%, що в умовах першочергового масового залучення жінок у виробництво, мало стратегічне значення, бо саме низька загальноосвітня підготовка була однією з основних перепон для професійної діяльності та навчання працюючих жінок [17, 9].

Результатом державної політики стало пряме зростання жінок, які навчалися в системі індустріально-технічної освіти. На 1 січня 1931 р., в школах ФЗУ вікова група дівчат до 18 років була найширше представлена у всіх галузях виробництва (не менше 20% в кожній), питома вага жінок віком від 18 до 23 років була найбільшою в таких галузях, як обробка матеріалів тваринництва, поліграфічна та бавовняна промисловості, але й там не перевищувала 10%. Максимальна кількість жінок віком від 23 років була задіяна в текстильній промисловості, де складала лише 2,7%. Ці дані свідчать, що з 1928/29 н. р. почалося активне залучення дівчат до навчання в закладах нижчої системи професійної освіти шкільного типу. Поступово збільшувався відсоток жінок, які навчалися в традиційно чоловічих галузях виробництва [18, 85].

За дев'ять років радянської влади в Україні збільшився відсоток жінок, які обирали для себе індустріально-технічний напрям навчання: 1922 р. їх було 3,3%, 1925 р. – 4,3%, 1930 р. – 15,7%, 1931 р. – 18,4%. Водночас у традиційно жіночих (медичних і педагогічних) вишах жіноцтво складало половину контингенту. З 1925 до 1931 рр. змінилась питома вага жінок у технікумах: з 6% до 27,8% в індустріально-технічних, з 54,0% до 50% у педагогічних, з 64,0% до 90,1% у медичних [6, 83; 18, 68; 19, 18].

Якщо в середині 20-х рр. жінки обирали для себе традиційно жіночі професії лікаря та педагога, майже ігноруючи професії, пов'язані з виробництвом, то на початку 30-х рр. кількість студенток індустріальних закладів зросли вчетверо. Разом з тим, жінки обирали для себе спеціальності, що були пов'язані з хімічною, ткацькою промисловістю, виробництвом продуктів харчування тощо. У Харківському технологічному інституті найбільш привабливим для жінок був хімічний, а найменше – механічний факультети, що було пов'язано зі специфікою майбутньої професії. Жінки бажали ставати інженерами-технологами, а не інженерами-механіками [20, 61–104]. Значно нижчим був відсоток трудівниць, що навчалися без відриву від виробництва. Це пояснюється тим, що жінка вільний від роботи час присвячувала родинним клопотам.

Результатом державної політики стало підвищення кваліфікації жіночого робітничого контингенту. У листопаді 1927 р. на кваліфікованій роботі працювали 9,4% робітниць, на напівкваліфікованій – 26,9%, основна маса (63,7%) – на некваліфікованій (чорнороби, прибиральниці тощо). До кінця першої п'ятирічки серед робітників високої кваліфікації жінки становили 2,4% у важкій та 11,7% – легкій промисловостях [1, 57].

Підвищення освітнього та професійного рівня жінок стало передумовою для розширення їхньої участі в управлінні народним господарством: участь у різних зборах, виробничих нарадах, укладанні колективних договорів тощо. Найбільшу активність в цих обговореннях та нарадах виявляли, зазвичай, кваліфіковані робітниці. Заради справедливості, треба зазначити, що жінорганізаторів та трудівниць хвилювали більше питання побутового облаштування їхніх сімей, наприклад, облаштування дитячих ясел, ніж виробничі проблеми. Жінорганізатори скаржилися на складність проведення суспільно-політичної роботи серед трудівниць, через брак у останніх вільного часу: «Робітниця в масі слабше, ніж робітник у заводській суспільній організації» [2, 36].

Питома вага жінок, що брали участь в управлінні народним господарством збільшувалася внаслідок підвищення їхньої кваліфікації. Якщо 1927 р. питома вага жінок-працівниць інженерно-технічного складу скла-

дала 2,1%, то 1932 р. – 7,8%. При цьому найбільше жінок працювали у швейній (33,8%), харчовій (14,2) та хімічній (13,3) промисловостях [21, 34]. Такі дані дозволяють зробити висновок, що як і в ситуації з робітниками чоловічої статі, партія надавала перевагу не освіті, а походженню та партійній відданості. Ядром виробничої сили вважались старі робітниці, які, завдяки висуванству, діставали підвищення. З кожним роком зростала кількість жінок у складі керівних кадрів і фахівців: у промисловості з 2,7% 1930 – до 7,1% – 1933 рр.; на будівництві, відповідно, – 2,5% і 3,4%; на транспорті – 1,4% і 4%. Загалом у народному господарстві України керівних працівників і фахівців збільшилося з 3,2 тис. (5,1%) – до 16,7 тис. (8,4%) осіб [1, 75].

Протягом 1920 – на початку 30-х рр. поступово змінювалося ставлення до жінки. Під тиском партії, господарники залучали жінок до професійної діяльності та підготовки. Партійна пропаганда наражалася, здебільшого, на прагматичне ставлення жінок, які намагалися обирати дії що максимізували різницю між власними вигодами та витратами. Якщо радянська жінка і не могла обирати напрям власної самореалізації: сім'я, робота або громадська діяльність, то більшість обирала «тендітніші» професії, які відповідали її статевим особливостям. Освіта виступала фактором соціалізації жіноцтва, забезпечуючи йому шлях до професійного становлення, а відтак, ставила їх на одну сходинку з чоловіками не лише в правовій, а й ментальній площинах.

1. *Вітрук Л.Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації (на матеріалах промисловості Української РСР. 1926–1932 рр.). – К., 1973.*
2. *Каргародская М. Индустриализация страны и задачи работницы. – Х., 1929.*
3. *Сєріна Є. Нові жіночі кадри для народного господарства. – Х., 1931.*
4. *Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884–1939. – К., 1995.*
5. *Голдман В. Женщины у проходной / Пер. с англ. – М., 2010.*
6. *Вовк Л.П. Розвиток освіти серед жінок в УРСР (1917–1941 рр.) // Укр. істор. журн. (далі – УІЖ). – 1975. – № 11.*
7. *Орлова Т.О. Радянський тоталітаризм і жіноцтво в контексті історіографії // УІЖ. – 2009. – № 3.*
8. *Терещенко Ю.В. Політика радянської влади в сфері жіночої зайнятості (1921–1929) // Вісник Харківського національного університету. – № 767. – Вип. 9. – Х., 2007.*
9. *Жіноча праця на Україні. Статистичний довідник. – Х., 1930.*
10. *Гаско Б. Жіноча праця і проблема робітничих кадрів у промисловості України // Робітнича освіта. – 1930. – № 7/8.*
11. *Буяновер М.І. Стан пролетаріату на Україні після жовтневої революції. – Х., 1928.*
12. *Харківский пролетарій. – 1925. – 12 серпня.*
13. *Шульман Б. О привлечении женского труда в производство // Женский труд на Украине: Сб. ст. / Под. ред. М. Кустелян. – Б. м., 1926.*
14. *Диференціація заробітної плати в 1925 і 1926 рр. // Статистика України. – Сер. Х: Статистика праці. – Вип. 6. – № 10. – Х., 1927.*
15. *Диференціація заробітної плати в промисловості України в 1928/29 рр. // Статистика України. – Сер. Х: Статистика праці. – № 176. – Х., 1930.*
16. *К итогам Всесоюзного совещания по женскому труду // На трудовом фронте. – 1931. – № 7.*
17. *Пикалова Т.И. Борьба за преодоление неграмотности среди трудящихся женщин Украины (1917–1937) // Вопросы истории СССР: Науч. сб. – Х, 1985.*
18. *Подготовка кадров в СССР (1927–1931). – М.; Л., 1933.*
19. *Ряпо Я. Радянське студентство. – Х., 1928.*
20. *Держархів Харківської обл. – Ф. Р1862 – Оп. 4. – Од. зб. 4802.*
21. *Жінка соціалістичної України: Стат. зб. – Х., 1937.*

Saltan N.M. The professional education as the factor of the Ukraine women socialization in the 1920 – the beginning of 30th. The author connects the gender discrimination of women with their role in the family guarantee. Destroied the old stereotypes, the Bolsheviks proclaimed the equality between man and woman on the basis of their social utility. It was declared the course to the involvement of the qualified female power in the manufacture, especially in the heavy industry.

Key words: gender discrimination, socialization, vocational education

О. М. Новікова

СЕЛЯНКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ СІМЕЙНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ 1930-х рр.

У статті розглядається питання зміни ролі жінки у внутрішньосімейних стосунках сільської родини 1930-х рр. Залучення усних свідчень, архівних матеріалів та періодики дозволило висвітлити спроби впровадження новацій у традиційну подружню культуру, міжпоколінні відносини.

***Ключові слова**: сім'я, дружина, мати, чоловік, сімейний розподіл обов'язків*

В історіографії сім'я радянського колгоспника 1930-х рр. не була предметом спеціальних досліджень. Водночас аналіз партійних документів, газетних, журнальних матеріалів і публікацій, спогади сучасників тих подій, дають змогу об'єктивно оцінити становище жінки у системі сімейних взаємостосунків. Відтак, ми поставили за мету, на основі аналізу матеріалів періодичних видань і спогадів сучасників, охарактеризувати становище жінки в селянській родині Радянської України 1930-х рр. Новизна дослідження полягає у залученні нового шару джерельної бази – свідчень очевидців подій, а також висвітленні раніше недостатньо розробленої в науковій літературі проблеми.

Соціально-культурні, економічні зміни, що відбувалися в 1930-х рр., позначилися і на внутрішньосімейних відносинах селянства. Започаткована у 20-х рр. XX ст. робота по «звільненню від домашнього рабства», «розкріпаченню» жінки, активно продовжувалася протягом перших п'ятирічок. Більшовицька політика у розв'язанні жіночого питання, визначенні місця жінки в сімейних взаємостосунках, однозначно, не була послідовною. Якщо ще наприкінці 1920 – на початку 30-х рр. ідеальна жінка мала формуватися в умовах рішучого розриву з традиційним розподілом суспільних ролей у сім'ї, то невдовзі на перший план було висунуто місію материнства як політичне покликання жіноцтва. Найважливішим обов'язком радянської сім'ї стало виховання дітей у дусі комунізму, а відносини чоловіка і дружини розглядалися не тільки як особиста справа.

Радянське суспільство було зацікавлене у зміцненні сім'ї, а шлюб мав відповідати сучасним, як на той час, вимогам, інтересам держави, мав представляти собою союз однодумців або взаємовідносини, де передовий та свідомий партнер зобов'язаний «підтягти» іншого до вищого рівня. Для зміцнення цих постулатів у свідомості людей, скажімо, на сторінках періодичних видань, спрямованих на цільову аудиторію села, часто з'являлися типові статті про селянські родини. Сюжетами цих матеріалів ставали історії про подружжя, які сприяють зростанню громадської значущості одне одного або, навпаки, де чоловік постає домашнім тираном, що обмежує заміжню жінку лише турботами колгоспу і хатньою роботою. Так, типовою щодо цього слід визнати статтю «Ой, вербо, вербо...» в журналі «Колбуд» за червень 1936 р. про подружжя колгоспників з селища Гостомель на Київщині. Ще не перебуваючи в офіційному шлюбі, і парубок, і дівчина були активними учасниками громадського життя села, але після одруження, народження дітей, чоловік заборонив дру-

жині продовжувати навчання, брати участь в гуртковій роботі і культурному житті. Жінка була поставлена перед вибором: «навчання або я», при цьому чоловік вдавався до фізичних розправ та психологічного тиску: «...бив її. Бив вікна, трощив посуд, рубав сокирою одяг, черевики, і потім довго молодиці не було в чому показатися на люди». Чітко окреслювалося «несвідоме» розуміння чоловіком ролі і сфери діяльності заміжньої жінки: «Пора вже викинути дурощі з голови. Ти – не дівчина», – дорікав він. Редакція журналу з подивом і обуренням констатувала: «Аж не віриться, що в наші часи можуть бути такі Івани. А ще дивніше, що про це знають і сільрада, і партгрупа, і правління колгоспу» [1, 62–63].

Періодичні видання тієї пори намагалися показати подібні випадки за поодинокі і такі, що представляють собою скоріше виняток. Однак розповіді очевидців подій фіксують їх як типове явище, що спостерігалося майже скрізь. Коло інтересів жінки після заміжжя звужувалося до хатніх обов'язків і колгоспної роботи. Будь-яке заняття, що стосувалося суспільно-політичної, культурно-масової тощо сфер життя села вважалося, у більшості випадків, прерогативою незаміжніх дівчат. Дівчата, які одружувалися, ставали матерями, й їх часто автоматично виключали з комсомолу, аргументуючи це «відривом від роботи» [2, 6]. Жителька Житомирщини про ті часи згадує: «Як попоралась, хтіла йти з подружкою до клюбу співати. А Степан (чоловік) перестрів по дорозі, згріб за косу та потягнув додому» [3].

Існування таких патріархальних традицій, які зберігалися не лише в колі родини, але й в розумінні представників адміністрації села, його партійних осередків, ставали об'єктивними перешкодами в освоєнні жінкою високих статусних позицій. Яскравим свідченням цього виступала нетривала кар'єра жінок-трактористок, які після одруження нерідко або переходили на іншу роботу, або, захищаючи свій професійний вибір, свідомо йшли на сімейні сварки чи розлучалися. Так, у родині пізніше відомої на всю країну Паші Ангеліної, коли вона записалася на курси трактористів, вибухнув скандал. Батько, займаючи, до речі, посаду голови колгоспу, був переконаний, що місце жінки на кухні [4, 60].

Заміжні жінки, чоловіки яких мали високе посадове становище, подекуди навіть не виходили на колгоспні роботи. Водночас їхні трудодні числилися «на папері», але жодної участі в колгоспному виробництві не брали. «Моїй жінці й дома є робота», – говорили з цього приводу чоловіки таких жінок [5, 22–23].

Намагаючись контролювати ситуацію та впливати на неї відповідно до офіційних ідеологічних догм, місцеві партійні осередки, їх «прогресивні» представники робили спроби втручатися у побутові і внутрішньосімейні проблеми. Цьому присвячувалися збори сільських громад, сцени з сімейного життя окремих сільських родин ставали сюжетами колгоспних стінгазет. Так, на Полтавщині у с. Миновцях, делегатські збори, спираючись на радянські закони, навіть проголосили ухвалу про взяття «під свою охорону тих жінок, над якими знущаються чоловіки, б'ють їх, забороняють відвідувати збори тощо». В окремих випадках заборони батьків і чоловіків брати участь жінкам у громадській роботі та застосування методів фізичного впливу, зумовлювали притягнення винних до кримінальної відповідальності [6, 85].

При залученні молодих колгоспниць до освітньо-культурних, спортивних, громадсько-політичних програм, думка старшого покоління часто просто ігнорувалася. У випадках, коли необхідно було відправити на навчання молодих жінок, сільське керівництво, подекуди, не погоджувало це з їхніми батьками, чоловіками. Ось як про ті роки згадує мешканка з Черкащини: «Як відправляли на навчання, то ніхто не питав у твоїх батьків, чоловіків – сказали, то їдь!» [7].

Популяризуючи жінку як сумліннішу в роботі за чоловіка, місцеве керівництво вводило практику поєднання сімейного життя з виробничим. На дружин покладали відповідальність за якість і кількість роботи чоловіків. Висвітлюючи таку роботу на Харківщині, журнал «Колгоспниця України» в 1933 р. писав: «На Сахновщині підхопили вказівки, щоб жінки не тільки самі працювали добре, а й відповідали за роботу своїх чоловіків у колгоспі, контролювали їхню роботу. Жінка-ударниця обіцяє зробити ударником і свого чоловіка». Такі зобов'язання навіть оформлювалися документально спеціальними договорами [8, 11]. Нерідко такі «зобов'язання» доводилися до абсурду і, як результат, жінок виключали з колгоспів за невихід на роботу чоловіків [9, 100].

Однак часто такі рішення залишалися лише на папері. Хоча самі заміжні жінки не надто сприяли тому, щоб їхнє сімейне життя виставлялося на всезагальне обговорення. Залишаючи за чоловіком головну роль, вирішальний голос, жінки навіть на колгоспні роботи, які вимагали одночасно чоловічі і жіночі робочі руки, виходили тільки зі своїми чоловіками. Про це згадують деякі респонденти з Житомирщини: «Як, наприклад, чоловіки косять, і жінки йдуть в'яжуть снопи, то кожна ставала за своїм чоловіком. А, як навіть, заслабла вона, то йдуть за батьком старші діти» [3].

Сформувавши новий образ – трудівниці, громадянки соціалістичної держави, влада покладала на жінку неприпустимо велике навантаження. Соціальні функції включали трудову діяльність в колгоспі чи радгоспі, участь у суспільно-політичному житті, особистих підсобних господарствах, виконання домашньої роботи, догляд та виховання дітей. І якщо перше розумілось і виконувалося як обов'язкове, то для полегшення традиційних жіночих ролей мала застосовуватися соціально-культурна інфраструктура села.

Презентуючи модернізовану родину в періодичних виданнях, влада зміщувала традиційні ролі матері і господині дому на другий план, надаючи перевагу громадській роботі жінки. Типовим зразком осучасненої жінки стала героїня однієї зі статей журналу «Колгоспниця України» за 1935 р., яка сама про себе та свою родину говорила так: «Діти скучили за мною. Адже 10 день я не була вдома. Та, нічого, потерплять ще 8 день. Закінчу півторамісячні курси... Завідую усіма дитустановами нашого села. До того ж я ще й жіноргом у колгоспі. Відвідую партшколу, на курсах я старостою і допомагаю іншим вчитись. Вистачає часу й на книжки, газети, журнали» [10, 13].

Проте, недостатній рівень розвитку, а подекуди відсутність закладів, які б мали полегшити повсякденну роботу жінок (дитячих ясел, садків, закладів громадського харчування тощо), ненормований робочий день колгоспниці, який подекуди сягав 11–13 годин на добу, не сприяли зменшенню обсягу традиційних обов'язків матері, господині. Ця робота помножувала навантаження жінки або перекладалася на плечі дітей і старих батьків, які вже не могли фізично працювати в колгоспі. Ось як про це згадує сучасниця подій: «Робота (у полі) була аж під Лисянкою. А в обід же треба було бігти дитину кормить. Поки побіжать дитину покормить в садок, корову подоїти – уже й на поле ті йдуть, нема коли й сісти, поїсти» [11]. Жителька Черкащини Євгенія Ємець розповідала: «Мама зранку спішать наварить їсти, поночі встає. А ми звечора, як були дітьми, попасли корову. Накопаєм картоплі, закришки наробимо. Мати поночі приходить, до смерку. Попорались. І ляга

оддихать. А поночі знову встає, дрова розпалює і готує. А снідать бува й не снідає. Та й побігла на роботу. А ложки ми миємо, діти. І пасемо ми. Пригоним худобу і їсти готовим, бо мати ще й пізніше прийде» [12]. «Ходили на роботу кожен день. – згадує мешканка с. Журжинці на Черкащині Ганна Бражник, – Вдома хазяйнували діти... Біля мене дід з бабою жили. Ото я їм дитину віддавала, а сама на роботу» [7]. «На роботу розходимся, а дома залишалась баба, мати старенька. – згадує мешканка с. Мліїв О. Кравченко, – Ото вона помаленьку їсти зварить, ложки помиє чи шо. А моя робота було – головне ходити на роботу. А ще підсобляла у городі, у господарстві убірать» [13].

Разом із тим у 30-х рр. XX ст. характер ставлення розподілу і виконання сімейних ролей і обов'язків у жіночому середовищі не був однорідним. Дистанція, яка спостерігалася не лише між дочками і їх матерями, свекрухами, але й між старшими і молодшими сестрами, обумовлювалася рівнем освіти, характером професійної зайнятості, громадським навантаження, ідеологічним впливом епохи. У подружжях молодшого покоління, у значній мірі, втрачали чіткість межі внутрішньосімейного розподілу обов'язків. Він уже ґрунтувався не стільки на статевовікових засадах, скільки на особистих якостях членів сім'ї і на мірі зайнятості їх у суспільному виробництві, навчанні, громадському житті тощо. Жінка, як і чоловік, працювала на виробництві, поповнюючи сімейний бюджет. Водночас вона переважно залишалася господинею дому. У зв'язку з цим і роль глави сім'ї, яка здебільшого традиційно зберігалася за чоловіками, часто була лише номінальна. Втім, жінки у багатьох випадках вже не володіли традиційно жіночими ремеслами – вишиванням, ткацтвом, прядінням, шиттям тощо. Ось як про це розповідають ті жінки, у яких на 1930-ті рр. припав юнацький вік: «Мати у нас вміла і прясти, і ткати. І нас вчила. Але я вміла тільки тоненькі рушники на два-три підмішки» [14], «Як старші дівчата, то гарно вишивали. І мама гарно вишивала. А я вже не дуже. Не було коли» [15].

Більшовицька політика, спрямована на досягнення статевої рівності, внесла відчутні зміни у внутрішньосімейні відносини сільської родини. Зберігаючи принципи колишнього патріархального стилю взаємин, сім'я стрімко осучаснювалася. Завдяки залученню жінок до колгоспного виробництва, а також освітнім програмам, засобам масової комунікації, законодавству, принцип чоловічої і жіночої рівності ставав реальністю. Разом з тим у середині родини статеві ролі, в основному, залишилися традиційними. У результаті нові трудові та громадські завдання жінок, у сумі з сімейними обов'язками, створили для них додатковий тягар у повсякденному житті.

1. *Минко В. «Ой, вербо, вербо...» // Колбуд. – 1936. – № 3.*
2. *Кравченко О. Вирощувати з жіночої молоді активних діячів соціалізму // Колгоспниця України. – 1935. – № 16.*
3. *Запис спогадів мешканки с. Некраші Черняхівського р-ну, Житомирської обл. Остапчук (Сич) Ніни Харитонівни, 1912 р. н., від 5 липня 1997 р.*
4. *Арутюнян Ю.В. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929–1957 гг. (Формирование кадров массовых квалификаций). – М., 1960.*
5. *Чирва Є. Чесно працювати в колгоспах // Колгоспниця України. – 1940. – № 23–24.*
6. *Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства. – К., 1971.*
7. *Запис спогадів мешканки с. Журжинці Лисянського р-ну, Черкаської обл. Бражник Ганни Євсеївни, 1916 р.н., від 1–2 червня 2012 р.*
8. *Як ви перебудували роботу серед жінок // Колгоспниця України. – 1933. – № 15.*
9. *ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 6693.*
10. *Криворукова Ф. Стираються межі // Колгоспниця України. – 1935. – № 16.*
11. *Запис спогадів мешканки с. Журжинці Лисянського р-ну, Черкаської обл. Бабенко Тетяни Тимофіївни, 1925 р. н., від 2 червня 2012 р.*
12. *Запис спогадів мешканки с. Петрівська Гута Лисянського р-ну, Черкаської обл. Ємець Євгенії Іллівни, 1922 р. н., від 19 серпня 2012 р.*
13. *Запис спогадів мешканки с. Мліїв Городищенського р-ну, Черкаської обл. Кравченко Оксани Яківни, 1919 р. н., від 21 липня 2012 р.*
14. *Запис спогадів мешканки с. Журжинці Лисянського р-ну, Черкаської обл. Гавриленко Анастасії Улянівни, 1923 р. н., від 2 червня 2012 р.*
15. *Запис спогадів мешканки с. Петровська Гута Лисянського р-ну, Черкаської обл. Обелець Марії Тимофіївни, 1917 р. н., від 19 серпня 2012 р.*

Novikova O.M. Soviet Ukraine Peasant-Woman in the system of family interactions in the 1930th. In the article is discussed the change of women role within the rural family relationships in the 1930th. The involvement of oral testimonies, archival materials and periodicals allowed to highlight the attempt to introduct the innovations in the traditional marital culture, inter-generational relationships.

Key words: family, wife, mother, husband, family division of labor

В. В. Гінда

КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ ВБОЛІВАЛЬНИКІВ І СПОРТСМЕНІВ В ОКУПОВАНІЙ НАЦИСТАМИ УКРАЇНІ (1941—1944 рр.)

У статті вперше в українській історіографії зроблено спробу аналізу поведінки вболівальників та некомпетентності рефері під час спортивних змагань на окупованих українських територіях. Проаналізовано причини цих проблем і заходи, за допомогою яких спортивні чиновники намагалися їх вирішити.

Ключові слова: *спорт, вболівальники, Україна, окупація, німецькі солдати, судді, футбол, бокс*

Одними зі споконвічних проблем у спорті є поведінка вболівальників на стадіонах і так званий суддівський фактор. Актуальними вони залишаються і в наш час. Чого тільки варті масові безлади футбольних фанів, спровоковані в Сумах, Харкові, Житомирі вже в незалежній Україні. Причому необ'єктивне суддівство відоме практично всім спортсменам. Суддівська упередженість і суб'єктивізм особливо гостро відчуваються в гімнастиці, фігурному катанні, а зумисні чи непрофесійні дії футбольних арбітрів чимало спеціалістів наразі вважають бичем сучасного українського футболу. Як не дивно, але ідентичні недоліки переслідували спорт і в окупованій Україні. Метою цієї статті є аналіз причин некультурної поведінки вболівальників і некомпетентності спортивних рефері, на основі матеріалів підокупаційної преси. Показати засоби, якими намагалися боротися з цим тогочасні спортивні функціонери.

Неспортивна поведінка спортсменів і вболівальників на стадіонах, яка виливалася в навмисну грубу гру, бійки між футболістами, жбурляння глядачами каміння у гравців (у боксі – травмонебезпечних предметів на ринг), дудіння різними інструментами, непристойні вигуки на адресу суддів, втручання в їхню роботу (часте явище підокупаційного боксу) та залякування – усе це супроводжувало змагання окупаційної доби. Скажімо, спортивний відділ одеського муніципалітету, через такі неадекватні дії вболівальників, навіть змушений був із метою безпеки, запрошувати на боксерські поєдинки підрозділи поліції та жандармерії [1].

Після захоплення території України військами Вермахту і встановлення «нового порядку» в багатьох регіонах, за згоди окупаційної влади та активності місце-

вих ентузіастів, відновилися спортивні змагання. Нерідко в них брали участь німецькі солдати, що викликало значну зацікавленість у місцевих любителів спорту, які вщерть заповнювали стадіони чи спортивні зали. Згодом регулярні чемпіонати, турніри, насамперед у футболі та боксі (найбільш популярні види спорту за окупації), оголили проблему суддівства та поведінки вболівальників. Задля її вирішення, спортивні чиновники вживали профілактичні заходи щодо виховування вболівальників та морального впливу на спортивних арбітрів.

«Минулого тижня говорив я з одним із учасників змагань „Дністр" – УССК (Львів) у Самборі, – писав у своїй статті «Як довго ще?» Новицький. – Мій співрозмовець не знаходив просто слів похвали для обох дружин за їх джентльменську гру, та за милу товариську атмосферу, яку зуміли створити на грищі суперники. Коли ж додати, що цю атмосферу закріплено на спільній вечірці, не здивує нікого, що один наш часопис зтитулував репортаж із цих змагань словами: „Такого спорту хочемо!" В тиждень після цієї розмови мав я нагоду бачити реваншеві змагання УССК – „Дністр" у Львові. Після закінчення цієї акції на грищі міг я задати собі тільки одне запитання: невже на грищі грали ті самі люди, про яких не міг нахвалитися кілька днів раніше мій знайомий? – Те, що діялося на грищі у другій половині гри, заперечувало рішуче таку можливість, проте прізвища змагунів виключали всякий сумнів – це були ті самі люди. Стверджую тільки, що атмосфера змагань – головно у другій половині – не мала нічого спільного ні з добрим ім'ям українських спортовців, ні з товариським чинником, таким необхідним у теперішню пору. Постійні штурханці руками, „додаткові" копи по ногах суперника, що лишився при м'ячі, сварки, три контузії (травми – В. Г.), одна рукопашня і два вилучення – рішуче не те, чого ждали після „посту" кількасот глядачів» [2]. Така поведінка футболістів і вболівальників у Західній Україні не була чимось новим. У довоєнний період тут у схожому ключі проходила більшість поєдинків українських і польських команд.

Близькою до емоційного зриву була поведінка вболівальників на міжнародних футбольних матчах. Німецькі гравці, розраховуючи на легкі перемоги, наривалися на шалений опір місцевих команд та несамовиту обструкцію українських вболівальників, для яких на той момент це була чи не єдина можливість хоч у чомусь відчути перевагу над окупантами. Нерідко така підтримка переростала в образи та непристойні вигуки українців на адресу окупантів, про що не раз писалося в тогочасних статях на футбольну тематику.

Варто зазначити, що культура вболівання – це в основному емоції, переживання, що, як правило, важко контролюються людиною. Тому те, що вона ні в якому разі не сказала б у спокійному не збудженому стані, під час вболівання «виливається» на поверхню. Немаловажним фактором, звичайно, є присутність людини за таких обставин у натовпі. Відомий дослідник цього феномену Г. Лебон писав: «Які б не були індивіди, який би не був їхній спосіб життя, заняття, їхній характер або розум, одного їхнього перетворення в натовп досить для того, щоб у них утворився рід колективної душі, змушуючи їх почувати, думати та діяти інакше, ніж думав би, діяв і почувався кожен із них окремо» [3, 159].

Присутні на стадіоні військові або ж німецькі футболісти, практично не реагували на негативні вигуки глядачів, ймовірно, через незнання української мови. Відомий одеський спортсмен Ставський, аналізуючи поведінку вболівальників на матчах із румунськими військовими і професійними командами, писав: «Краще було б, якби одесит-вболівальник висловлював симпатії до своєї команди розумно. Пам'ятаю, під час перебування одеської збірної в Бухаресті, ми відчували необмежену симпатію і підбадьорювання всього багатотисячного стадіону дружними вигуками „Гай, Вікторія!" (команда Одеси тоді грала в формі „Вікторії"), радіючи хорошим комбінаціям, ударам, сейвам воротаря одеської команди. В одеської публіки зовсім інша „школа": суперник не попав по воротах, упав – грім аплодисментів. Одесі забили гол – гробова тиша. Одесит спіткнувся – заглушливий свист на адресу гравця суперника, що стояв поблизу, або судді» [4].

Безкультурна поведінка глядачів на міжнародних матчах у спортивних залах чи майданчиках іноді провокувала і спортсменів. Тому нерідко такі протистояння супроводжувалися некоректною грою обох команд, що іноді переходила всі можливі межі. Зі слів капітана київського «Старту» М. Свиридовського, під час гри з німецьким «Флакельф» кияни в другому таймі, за рахунку 1:2 на користь німців, навмисно перебили коліно найкращому гравцю «Флакельфа», що викликало величезне невдоволення з боку німецьких уболівальників [5, 10зв.]. У свою чергу, окупаційна газета «Львівські вісті» писала, що в ході зустрічі львівської «Гарбарні» і «Вермахта» (1 листопада 1941 р.) вже німці, значно поступаючись у класі українцям, грали грубо, часто навмисно [6].

Оригінальним способом виявив своє невдоволення грубою грою одеської команди «Вікторія» та поганим суддівством тренер бухарестського «Ювентуса» Майор. 5 липня 1942 р., під час матчу, він вискочив на поле і побив суддю. Після цього інциденту, згідно з повідомленням «Одесской газеты», від 14 липня 1942 р., за розпорядженням правління румунського клубу, Майора 8 липня звільнили з посади тренера [7]. Матчі збірної Одеси та збірної Кишинева також іноді проходили під акомпанемент грубих порушень гравців обох команд, часто навмисних. При цьому судді демонстрували невміння адекватно реагувати на такі дії футболістів [8].

У пресі періодично з'являлися статті, де йшлося про непристойну поведінку вболівальників відносно суддів, що призводило до небажання останніх взагалі займатися цими справами. Аби якось зарадити цьому, керівництву футбольних команд пропонувалося проводити виховну роботу зі своїми прихильниками самотужки. «Легко виховати й глядачів, – писав Є. Тихоліз в одній із своїх статей. – Легко подбати і про те, щоб вони раз і назавсіди зрозуміли, що заплачена карта (квиток – В. Г.) вступу на змагання не дає нікому прав до невідповідної поведінки на змаганнях, а саме: до підбурювання власної дружини, до вбігання на грище, до кидання образливих слів на адресу судді і т. д. Глядачі повинні зрозуміти, що суддя змагань – це не смітник, якого можна зовсім безкарно обкидати, чим захочете. Судді мають добру та не примушену волю безінтенсивно працювати в спорті, але коли ця праця перестає бути для них приємністю, а навпаки – дає прикрості, то швидко від неї відходять. Факт вже сьогодні загальновідомий, що кандидатів на суддів копаного м'яча важко знайти з причин вищеподаних і зовсім оправданих» [9].

Недостатня кількість кваліфікованих суддів та їх непрофесійність змусила Ланку судівництва запланувати проведення у Львові з 7 березня 1944 р. короткотермінових курсів (10 лекцій), під керівництвом В. Хошиминця, на які зобов'язувалися надіслати по 2 представники від кожного львівського клубу. Слухачі курсів, після завершення лекцій, складали іспит і отримували право судити краєві матчі. Впродовж другої половини березня планувалося організувати аналогічні заходи в Перемишлі, Тернополі, Станіславі та Дрогобичі [10].

Досить серйозними були покарання за непристойну поведінку серед гравців. Санкції та їх терміни спортивної владою практикувалися різні: від декількох днів до шести місяців дискваліфікації. Так, футболіст УСК «Ропник» (Борислав) М. Кизина за навмисний удар суперника був дискваліфікований на місяць. А. Бачинський, гравець команди УСК «Зоря» (Ходорів), за удар суперника без м'яча отримав тримісячну дискваліфікацію. М. Костику з УСК «Бескид» (Надвірна) за неспортивну поведінку дискваліфікували на два тижні [10].

Незрозумілими, а іноді й небезпристрасними були дії суддів деяких боксерських поєдинків у той час. Через їхні помилки постраждав боксер Савицький, який виграв начисто три раунди у важковаговика Кодюбенка 10 березня 1944 р. Декілька разів під час бою він притискав свого візаві до канатів і буквально знущався над ним, осипаючи затяжними серіями ударів. Всі присутні були впевнені в цілковитій перевазі Савицького, втім, рефері був іншої думки і оголосив нічию, що викликало гнів у публіки. Сам переможець, на знак протесту, не підійшов до судді, а відразу пішов до роздягальні. «Він не тільки переміг, а мав явну перевагу», – писалося в одному з післяматчевих звітів [11].

Галас газетярів і невдоволення вболівальників, зрештою, привели до того, що, спеціально з цього питання, скликали засідання головної суддівської колегії губернаторства «Трансністрія» (вищий спортивний апеляційний орган, рішення якого не підлягали оскарженню), яка відновила справедливість, присудивши перемогу Савицькому. У вердикті цієї інстанції значилося: «Вважати нічию невірною, оскільки обоє бокових суддів дали перемогу Савицькому, а думка рефері „нічия", то перемога однозначно залишається на стороні Савицького. Рефері Піткевичу, за ігнорування думок бокових суддів, винесене останнє попередження, а секретарю Музалевському, за втручання в дії суддівської трійки, – догану» [11]. Також на засіданні було визнано недійсною перемогу Натоптаного над Пономаренком. Колегія постановила вважати бій таким, що завершився внічию [11].

Під час боїв із військовими, були випадки, коли після кількох пропущених ударів у голову, рефері пропонував українському боксеру здатися на милість німецького чи румунського спортсмена, що не дозволялося жодними правилами у світі. Ще задовго до цих казусів з боку боксерських рефері, на їхню слабку та некваліфіковану роботу звертав увагу спортивного керівництва міста знавець боксу Г. Черкасов. Відвідавши вечір боксу 7 жовтня 1943 р., він поділився своїми враженнями від суддівської роботи у статті «О боксе и боксерах»: «Однозначно очевидно, що судді такої кваліфікації, яку мають арбітри матчу, не можуть забезпечити якісного, нормального, а головне – безпристрасного суддівства. Відділу спорту Губернаторства і відділу спорту Муніципалітету потрібно серйозно подумати про створення авторитетної, кваліфікованої і безпристрасної суддівської колегії» [12]. Ймовірно, враховуючи часті грубі помилки суддівського корпусу, зауваження і пропозиції Г. Черкасова спортивні чиновники так і не врахували.

Вирішити вказані проблеми тогочасним спортивним керівникам не вдалося, хоч, як бачимо, вони намагалися боротися з негативними явищами, що мали місце у суддівському корпусі. В основному каралися за непристойну поведінку спортсмени (дискваліфікації футболістів) та судді. Досить поширена нині практика дискваліфікації стадіонів або заборона відвідувати вболівальниками матчі своїх улюбленців, після влаштованих ними безладів, у період окупації не застосовувалася. Адже однією з головних статей фінансування тогочасного спорту були надходження від продажу квитків глядачам. Тому відмовитись від цього, бодай на декілька тижнів, означало похитнути і без того слабке фінансове становище спортивних товариств. Розуміючи це, окупаційні спортивні інстанції пропонували товариствам самотужки вести виховну роботу зі своїми вболівальниками, а іноді запрошували на змагання поліцію або жандармерію.

1. *Одесская газета. – 1943. – 28 ноября.*
2. *Краківські вісті. – 1944. – 31 травня.*
3. *Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб., 1995.*
4. *Одесская газета. – 1943. – 18 октября.*
5. *Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 3, спр. 246.*
6. *Львівські вісті. – 1941. – 4 листопада.*
7. *Одесская газета. – 1942. – 14 июля.*
8. *Одесская газета. – 1942. – 24 мая.*
9. *Краківські вісті. – 1943. – 1 червня.*
10. *Львівські вісті. – 1944. – 4 лютого.*
11. *Одесская газета. – 1944. – 14 марта.*
12. *Молва. – Одеса, 1943. – 9 октября.*

Ginda V.V. The Culture of fans and athletes behavior in Nazi-occupied Ukraine (the 1941–1944th). In the paper first in the Ukrainian historiography has been made the attempt to analyze the fans behavior and referees incompetence during the sport events in the occupied Ukrainian territory. Are analysed the reasons of these problems and the measures were taken by sports officials tried to solve them.

Key words: sports, fans, Ukraine, occupation, German soldiers, judges, soccer, boxing

А. П. Іржавська

НЕГАТИВНИЙ ВПЛИВ НАЦИСТСЬКОГО ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

У статті охарактеризовано особливі психологічні випробування, які випали на долю східних слов'ян у період нацистської окупації. Проаналізовано вплив політики нацистського фізичного терору на морально-психологічний стан населення, що спричинило колективну історичну травму, наслідком якої став посттравматичний синдром з усіма його негативними проявами.

Ключові слова: *Друга світова війна, нацистський фізичний терор, східні слов'яни, морально-психологічний стан*

Наслідки Другої світової війни на десятки років наперед визначили складні та суперечливі процеси, що відчутно вплинули на психологію післявоєнних поколінь людей, перетворилися на невід'ємну складову сучасного життя. Особливі психологічні випробування випали на долю східнослов'янських етносів, які перебували на, окупованих ворогом, територіях. Досліджуючи цей аспект проблеми, автор ставить за мету виокремити основні негативні фактори впливу нацистського фізичного терору періоду Другої світової війни на загальний морально-психологічний стан східних слов'ян: приниження гідності людини, фізичні знущання, доведення до відчаю, доведення до самогубства, створення нестерпних умов існування, які призводили до перетворення людини на напівтварину, намагання викорінити рідну мову, знищення традицій, звичаїв і пам'яток культури; насадження німецької моделі культурного розвитку, неприйнятної для східних слов'ян, перетворення представників східнослов'янських народів на рабів Третього райху, вплив демонстрацій звірячих розправ над мирним населенням на морально-психологічний стан мешканців, окупованих нацистами, територій, антисоціальні заходи, спрямовані на макси-

мальне зменшення кількості населення окупованих територій.

На початку XXI ст. в історичній науці відбулися суттєві зміни, зокрема намітилося широке дослідження соціально-психологічних проблем періоду Другої світової війни. Донедавна власне історичних наукових праць, безпосередньо присвячених цій тематиці, не було. Сьогодні проблема морально-психологічного впливу нацистського фізичного терору на долю східнослов'янського населення активно досліджується російськими (О. Сенявська [6], Х. Вельцер [1], О. Верт [2]), білоруськими (Є. Кринко [4]) та українськими (О. Яшан [11]) істориками. На особливу увагу заслуговує науковий доробок О. Сенявської [6]. Головна тема її наукових досліджень – людина в екстремальних умовах війни – дає уявлення того, як війна відображається в народній свідомості та впливає на долю декількох поколінь. Крім цього, її праці дають змогу оцінити всю повноту негативного впливу нацистського фізичного терору на морально-психологічний стан східнослов'янського населення.

Загалом, дії німецьких військ та окупаційної влади вже з перших днів відрізнялися особливою жорстокістю відносно до східнослов'янського населення. Будь-який супротив мешканців захоплених територій зумовлював репресії з боку окупантів. Проте, терор мав і зворотні наслідки. Масові заплановані вбивства, спалення живими жінок і дітей, систематичні розстріли і насильство розбещували німецьких солдат, які вже не могли зупинитися, та скоювали злочини з відвертим цинізмом і байдужістю. Сьогодні засвоєння історії окупаційного періоду відбувається, насамперед, через розповіді про страждання. Адже на зміну історіям про героїв війни прийшло студіювання повсякденності окупаційного режиму, а на поверхню вийшли спогади пересічних людей, які пережили окупацію, остарбайтерів, які довго не могли розповідати про свій статус, дітей війни, більшість яких пам'ятають жахливі картини нацистського терору.

Фізичний терор вчені відносять до колективних історичних травм. Спочатку поняття травми побутувало в клінічному вжитку і довгий час мало вузьке значення. Сьогодні його використовують для опису психічних наслідків пережитого фізичного насилля, від якого страждали жертви терору. Поняттям травми визначається чітко окреслений спектр психічних порушень, які призводять до того, що травмована людина зіштовхується зі значними ускладненнями у життєдіяльності. Терор, геноцид – це і є травмуючі події, які наклали відбиток на подальше життя людей, які їх пережили.

Існує також поняття посттравматичного синдрому. В період Другої світової війни з'явився його новий аспект – нервово-психологічне виснаження, коли індивід потрапляв під вплив травматичної події (окупація, фізичний терор, фронт), яка виявлялася в двох аспектах. По-перше, людина пережила, стала очевидцем події, пов'язаної зі смертю, серйозним каліцтвом або загрозою фізичної цілісності. По-друге, реакція людини на подію містила в собі сильний страх або почуття безпорадності.

У післявоєнний час частими були випадки, коли травматичні події вперто переживалися людиною знову і знову: нав'язливо повторювалися спогади про події, переживання, сновидіння. Крім усіх інших тривог і жахів, люди почувалися безпорадними, безсилими, боячись знову пережити трагічне минуле та втратити розум, по суті, з'їхати з глузду. За роки війни у суспільстві виник також синдром вцілілого, тобто, один із посттравматичних стресових розладів. Психотравми, отримані під час окупації, простежуються навіть у третьому поколінні. Часто у людей, які пережили окупацію й отримали травматичний стрес спостерігався синдром відплати: вони сприймали біду, яка трапилася з ними як кару за щось, скоєне ними в минулому.

Вся феноменологія психологічних наслідків екстремальних подій явно чи неявно концентрується на таких поняттях, як «психологічна травма» або «травматичний невроз» [5, 16]. Людям психологічно було дуже важко спостерігати за масовими звірствами, які скоювали окупанти, дивитися кожного дня на повішених, яких не знімали декілька днів, з метою залякати та підкорити місцеве населення. Вражають, скажімо, свідчення С. Балабанової, жительки с. Андріївка Тишківського р-ну, Кіровоградської обл., свідка у справі про злочини нацистів на території України, від 20.01.1946 р.: «Ми, разом з дочкою Марусею (щойно закінчила 9 класів), прийшли до в'язниці, де сидів мій чоловік... Бачили, що на площі біля в'язниці німці робили шибениці... Заарештованих, босих і напівроздягнених, вели до шибениць і постійно били... Мого чоловіка повісили на наших очах. Дочка моя все це бачила.., упала і почала дико сміятися, при цьому була дуже бліда. Після цього я хотіла дочку сховати, але вона мені спокійно сказала, що ховатися не буде, так як не хоче жити на світі, якщо тут заволоділи усим німці... Зранку Маруся запропонувала мені повіситися, якщо німці нас будуть забирати. Після цього в нашому селі було дуже важко. Село вважалося партизанським. Моя дівчинка не витримала цих страждань, вона дуже сумувала, увесь час згадувала батька і всіх замучених. Через це вона захворіла на менінгіт і в серпні 1942 р. померла» [9, 3–4].

Із розповідей людей, які пройшли нацистські табори, відомо, що полон для багатьох виявився страшним випробуванням. Далеко не кожна людина могла спокійно зносити голод, холод, знущання і смерть товаришів, що також зумовлювало сильний психологічний стрес. Так, академік І. Бурденко, який побачив звільнених військовополонених, описав їх наступним чином: «Картини, які мені довелося побачити, неможливо передати словами. На обличчях звільнених людей була не радість, а заціпеніння. Ця обставина змусила задуматися: чому? Очевидно, пережиті страждання поставили знак рівності між життям і смертю. Я спостерігав три дні за цими людьми, роблячи їм перев'язки, евакуюючи – ступор не змінювався» [3, 245].

Живучи в окупації, люди опинилися в умовах, коли майже зникла сама альтернатива життя і смерті. Вижити можна було, тільки відчайдушно намагаючись опиратися і психологічно, і фізично. Навіть якщо насилля і грабунки не зачепили кожну родину, то споглядання систематичних страт не могло не залишити відчуття морального пригнічення. Це не заперечується і в документах німецького походження. В одному із повідомлень штабу командування поліції безпеки з окупованих східних областей від 24.07.1942 р. писалося: «Після окупації українських просторів німецькими військами, туди почали переселятися емігранти з імперії і прикордонних країн, більшість нелегально, щоб вести боротьбу за владу, за допомогою цілком надломлених у моральному відношенні людей» [6, 13].

Найтяжчі психоневрологічні наслідки жахливих подій окупації виявилися у дітей війни. Відгомони пережитих страждань і випробувань, які випали на їхню нелегку дитячу долю, поступово переростали у тяжкі психологічні та неврологічні захворювання. Відразу, після звільнення радянськими військами окупованих територій, у школах відновилося навчання, і перші письмові роботи учнів були присвячені саме

подіям окупації, в яких діти мали змогу писати про свої враження і почуття. Можливо, на той час це було єдиним психотерапевтичним моментом для тонкої, вразливої дитячої психіки, яка конче потребувала кваліфікованого корегування. Так, в лютому 1945 р. у Краснодарських школах учні писали твори на тему: «Мої переживання під час окупації». Майже в кожній роботі діти згадували «душогубки», які стали одним із трагічних символів окупації міста [4, 334].

Письмові роботи учнів 5–7 класів українських середніх шкіл на тему: «Що я пережив під час окупації?» рясніють негативними спогадами, які вплинули на дитячу психіку, а подекуди і зламали її. Із письмової роботи з української мови учениці 6 класу Бобрицької школи Б. Гречки, від 14.03.1944 р.: «Німецький фашизм не считався ні з чим: ні з людьми, ні зі скотиною, бо їм однаково було, що людина, що скотина чи собака. І ми пережили цей тяжкий період життя» [8, 10]. Із письмової роботи учениці 5-го класу Лозівської школи Роменського р-ну З. Вовченко від 20.03.1944 р.: «Дивлюся, а їх повний двір, регочуть, дивляться на нас, як звірі, раді були б нас поїсти. Пузаті, мордаті. Жили в нас два роки, мучили» [8, 52]. У багатьох учнівських творах міститься схожий зовнішній опис німецьких окупантів, де переважає фраза про те, що обличчя окупантів були чорними. Із твору Г. Дудки з м. Ромни Сумської обл.: «Я не міг спокійно дивитися на окупантів. Обличчя їх були чорні, та ще й каски надавали їм жахливого вигляду» [8, 261].

У роки окупації в блокадному Ленінграді від голоду померли 1 млн з 3 млн населення. Щодо дії голоду на людську психіку після війни провели ряд досліджень. У більшості випадків люди помирали з почуттям покірності долі. Однак були численними і «психічні травми», зумовлені голодом, німецькими бомбардуваннями і артобстрілами, а також загибеллю рідні та друзів. Як писав тодішній секретар Ленінградського міського комітету комсомолу, «ми боялися за психіку дітей і молоді при поводженні з трупами, від яких звільняли місто. Якщо написати у зведенні, то це повинно бути так: комсомольські організації привели в порядок траншеї і сховища. Насправді ця робота не піддається опису» [2, 186].

Період окупації залишив у почуттях людей важкі враження. Саме в ці страшні роки навіть діти почали задумуватися про сенс життя і його вартість. Учениця 7-го класу Жуковської середньої школи Чернігівського р-ну О. Чечетка у письмовій роботі на тему: «Мої переживання за часів німецької окупації» писала: «Період окупації залишив в моїх переживаннях тяжке враження. Цей період розкрив очі на життя і навчив розуміти його. Я не могла змиритися з думкою, що люди можуть так знущатися над людьми. Ніколи не можна забути цього жаху і простити його» [7, 111]. Ось уривок з письмової роботи учениці 6-го класу Плисецької середньої школи Бахмацького р-ну, Чернігівської обл.: «Одного березневого дня приїхала машина, поліцаї розсипались шукати кращих людей нашого села, вони їх брали палити... Всі люди ходили, ніби сонні. Ось прибіг сусідський хлопець і зі слізьми промовив: “Спалили”. А далі гіркі сльози котилися з його очей, і ми всі плакали» [7, 111].

Ненависть до ворога, пережиті труднощі військового часу, загибель рідних і близьких – все це не могло не даватися взнаки і після звільнення окупованих територій. Образ німця-окупанта зберігав ворожість навіть тоді, коли його носії вже не мали прямої загрози. Під час проходження колони німецьких військовополонених вулицями Москви 1944 р., з боку населення звучали не тільки захопливі вигуки на честь Червоної армії, а й гнівні вигуки в бік німців [4, 339].

Психіка людей, які пережили окупацію, зазнала глибоких і невідворотних змін, оскільки не була вчасно відкорегована, що зумовило метаморфози особистості. В одних виникала «психічна спустошеність» і втрата сенсу буття, в інших – намагання «витіснити» будь-які спогади про пережиті екстремальні ситуації. Хтось втрачав щось важливе в собі, що вело до психічних відхилень, у декого, навпаки, вироблялася життєствердна позиція та імунітет до страху смерті. Так чи інакше, психологічні травми, отримані в окупаційний період, призводили безпосередньо до неврозу, який у післявоєнний період набував форми латентності, тобто приглушувався, затихав.

Таким чином, глибинний вплив, який Друга світова і Велика Вітчизняна війни мали на життєвий досвід людей, став усе більш помітним. Одержимість минулим, яке неможливо забути, не знижується, а навпаки, зростає. Вчені вважають, що фаза дійсного осмислення подій періоду окупації ще тільки розпочинається. Період окупації являє собою екстремальний історичний досвід у долі східнослов’янських народів, «період напіврозпаду», якого в біографіях одного або декількох поколінь поки що неможливо вирахувати.

1. *Вельцер Х. История, память и современность прошлого // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. – М., 2005.*
2. *Верт А. Россия в войне 1941–1945 / Пер. с англ. – М., 2001.*
3. *Дембицкий Н.П. Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: в 2 кн. – М., 2004. – Кн. 2.*
4. *Кринко Е.Ф. Оккупанты и население в годы Великой Отечественной войны: Проблемы взаимовосприятия // Военно-историческая антропология – 2003/2004: Новые направления / Гл. ред. Е. Сенявская. – М., 2005.*
5. *Магомед-Эминов М.Ш. Трансформация личности. – М., 1998.*
6. *Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999; Сенявская Е.С. «Человек на войне» как предмет междисциплинарного изучения с позиций военно-исторической антропологи и психологии // Беларусь у выпрабаваннях Вялікай Айчыннай вайны: Масавыя забойствы нацыстау: Мат. Міжн. навук. канф. / Адк. рэд. В. Балакіраў, К. Козак. – Мн., 2005.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4328. – Оп. 1.*
8. *ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 322.*
9. *Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 254.*
10. *ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 203.*
11. *Яшан О.О. Морально-психологічний стан населення України в умовах окупації (1941–1944 рр.): на матеріалах центральних областей України: Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2009.*

Irzhavska A.P. The Negative influence of the Nazi physical terror on the psychical and morale condition of the Easten Slavic during the Second World War. In the article are revealed the special psychical trials felt to the Easten Slavs share during the nazi occupation. Are analized the negative influence of the policy and nazi physical terror on the morale condition of the population during the Second World War.

Key words: the Second World War, nazi physical terror, Easten Slavs, psychical morale

В. О. Гребеньова

СКЛАДОВІ ДИТЯЧОЇ СУБКУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XXI ст.

У статті проаналізовані головні складові змісту дитячої субкультури в Україні на початку XXI ст.
***Ключові слова**: дитяча субкультура, дитячі ігри, дитячий побут, світоглядні уявлення*

Одним із актуальних питань етнології є вивчення субкультур як одного із явищ культурної диференціації сучасного суспільства. Субкультури охоплюють майже всі аспекти неоднорідності культурного простору, через що й є популярними. Вони збагачуються за рахунок носіїв особливих соціокультурних переваг та їхньої особистої культури. Тому, вивчаючи ці переваги в різних виявах і різними методами, можна виявити вагомі для розуміння характеристики певної субкультури складові [1, 102]. Вивчення субкультур як структур та взаємозв'язків між ними завжди було важливими питаннями, оскільки, через трансформації суспільства, змінюються їхні естетика, етика, ідеологія, ціннісна та поведінкова системи. До числа таких субкультур належить і дитяча.

Дослідженню питання дитячого життя й побуту приділяли увагу такі авторитети української етнографії кінця XIX – початку XX ст., як М. Грушевський [2], Н. Заглада [3], вперше звернувши увагу на дітей, як на активних членів соціуму, котрі мають власну «дитячу субкультуру». На етапі другої половини XX – початку XXI ст., у рамках означеної теми працювали В. Борисенко [4], Н. Гаврилюк [5], І. Щербак [6], А. Забловський [7] та ін. Вони зробили вагомий внесок у дослідження статевовікового аспекту традиційної культури. Слід згадати також праці В. Абраменкової [8], І. Кона [9], В. Кудрявцева [10], М. Осоріної [11], А. Сальнікової [12], А. Мудрик [13], О. Кононко [14], в яких розглядаються специфічні проблеми та перспективи дорослішання дітей у сучасному світі. Метою нашого дослідження є аналіз складників дитячої субкультури на початку XXI ст.

Увага саме до дитячого населення активно зростала впродовж другої половини XX ст. 1959 р. Організація Об'єднаних Націй прийняла «Декларацію прав дитини», а 1979 – названий роком дитини. 1989 р., з ініціативи Польщі, прийнята Міжнародна Конвенція про права дитини, що набула чинності в Україні з 27 вересня 1991 р. Ці акти сприяли повороту громадської свідомості від розуміння дитини як істоти, котра «готується стати особистістю», – до визнання самоцінності дитинства у розвитку загальнолюдської культури й можливості участі дітей у різних сферах життя суспільства [8].

Поняття «дитяча субкультура» виникло не так давно, в зв'язку зі зростанням гуманізації та демократизації суспільного життя, й дістала наступне визначення: це особлива система уявлень про світ, цінності, моделі поведінки та спілкування, що побутують у дитячому середовищі, тобто, культура в культурі, яка живе за специфічними та самобутніми законами, хоча й «вбудована» в загальне культурне ціле [15, 31].

Існування дитячої субкультури як цілісного історико-культурного феномену зумовлене віковою стратифікацією суспільства, коли, ще не пройшовши ще ініціацію до молодіжної громади, діти об'єднувалися для здійснення спільних форм життєдіяльності, тотожних дорослим. Дитяча субкультура як специфічне, приховане від стороннього ока, явище набуває значення у віковому діапазоні між 3–4 роками (коли у дітей зароджується самостійне соціальне життя) та 13–14 роками, коли на зміну дитячій приходить підліткова субкультура [16, 86]. У сучасній урбанізованій культурі вікова стратифікація більш зорієнтована на процеси соціалізації через школу, тому верхньою межею можна вважати період до 17-річчя.

Наприкінці 1990-х рр. поняття «дитяча субкультура» дістало визначення і закріплення в наукових колах, означивши особливу культуру дітей як «своєрідного субетносу в рамках різних етносів світу» [17, 106]. Так, до складових, окрім дитячої гри, дитячого фольклору, художньої творчості дітей, їх комунікативної поведінки, сьогодні зараховують особливі традиції й етику. Субкультура, на думку вчених, має свою структуру. За всієї залежності від дорослих, світ дитинства володіє певною психологічною автономією [18, 47]. Її потрібно розглядати не тільки як продукт соціалізації навчання з боку дорослих, а й як окрему соціокультурну реальність і тому визначає три підсистеми цієї субкультури: 1) дитяча гра; 2) дитячий фольклор; 3) спілкування та комунікація [9, 62], в ході яких формуються загальні навички соціальної поведінки.

Сучасні дослідники феномену дитячої субкультури наполягають на усталеності її структури й виокремлюють такі компоненти: дитячий фольклор, дитяча словесна творчість, дитячий правовий кодекс, дитячі ігри, дитячий гумор, релігійні уявлення, дитяче філософствування, естетичні уявлення, дитячі інтереси, табуювання [1, 105]. Серед означених компонентів є культурні форми, що створювалися дорослими для дітей із метою їх прилучення до досягнень культури, інші є витворами власної діяльності дітей, які перейшли з дорослого світу й трансформувалися у продукти дитячої субкультури, втративши наданий дорослими первинний зміст.

На основі праць дослідників, схиляємось до наступної дефініції дитячої субкультури – це особлива система існуючих уявлень про світ, цінності, власні традиції та звичаї, мовленнєвий апарат, фольклорні надбання, що здійснюються в тій чи іншій конкретно-історичній соціальній ситуації розвитку дитячої спільноти. Саме вона є своєрідним світобаченням та світорозумінням дитини, формує цілісний життєвий досвід, досягає розуміння різних сторін соціального життя та самоутвердження в ньому. У цій структурі ми виокремлюємо такі складові: дитячий фольклор, дитячі ігри, іграшки, дитячий гумор, світоглядні уявлення та вірування, дитячу моду, естетичні уявлення, дитячі інтереси, табуювання. Це той світ, який дитяче співтовариство склало для себе протягом всього соціогенезу, завдяки якому воно набуває своєї сутності, конструює свою власну сферу життєдіяльності.

Важливість пізнання дитячої субкультури полягає у тому, що ми маємо справу не тільки з наслідуванням сьогочасної культури дорослих, а й традиційними надбаннями, що передаються дітям із покоління в покоління. Так, дитячий фольклор існував і певною мірою продовжує існувати як суттєва частина народної творчості, відбиває її види та розмаїття форм. До нього відносяться жанри, складені самими дітьми (лічилки, заклички та примовляння, прозивалки, прізвиська та дражнилки, мирилки, страшилки, фантастичні історії, дитячі казки), які є важливими компонентами дитячої субкультури.

Поширеним жанром у дитячому середовищі є лічилки – невеличкі віршовані твори, якими визначаються роль і місце у грі кожного з її учасників. Вони належать до тих словесних дитячих творів, які супровод-

жують життя дитини майже у всі періоди – від 3-х до 12-ти років. З кінця 1980-х рр. спостерігається явище етнокультурної дифузії, продиктоване впливом на дитячий фольклор персонажів мультфільмів та дитячих фільмів іноземного виробництва, що веде подекуди до доповнення традиційних текстів лічилок новими персонажами.

Активно побутують у дитячій групі дражніння (прозивалки) й прізвиська, що складають одну з найбільш поширених ділянок саме дитячої творчості. Як складова дитячої субкультури це насамперед природна потреба в критичному ставленні до вчинків та формуванні позитивної поведінки. Жанр дитячих дражнилок продовжує поповнюватися новими творами дотепер. Їхня стійкість залежить від особливостей дитячого психічного розвитку (сприйняття критики). Дитина, яка вміє за себе постояти, знайде і підходящу відповідь для того, хто її образив, так звану обмовку. Виділяють наступні види дражнінь: висміювання рис характеру, поведінки та зовнішності, а також полюбляють добирати рими та перекривлювати імена. У дражнилках яскраво виявляються особливості дитячої психології, безпосередність дитячої реакції на сварки, суперечки, слова-образи, жести, гримаси, а то й дії.

Серед дитячого фольклору зафіксовані також мирилки як українською, так і російською мовами. Активна русифікація почалася з 1970-х рр. До того часу українська мова була поширена у селах і райцентрах. До середини 90-х рр. більшість дітей розмовляли російською, тому в їхній пам'яті зафіксовані саме такі тексти. На сьогодні у дитячому колективі переважають уже тексти українською. Внутрішнє наповнення дитячого фольклору диференціюється залежно від віку. У дітей відбувається переорієнтація на фольклорні жанри дорослих – частівки, анекдот, на твори, складені професійними авторами. Якщо до 90-х рр. фольклор був надбанням усної культури, то сучасний дитячий фольклор – життєве явище, що відображає стихійну оцінку дітьми суспільства, в якому вони ростуть.

Дитячі ігри є частиною їхнього повсякденного життя та підлягають визначеним правилам, через які встановлюється всезагальний порядок в оточуючому середовищі. Саме через народну дитячу гру дитина проходить перші ініціації, що ведуть до інкультурації та соціалізації, набуває емпіричного досвіду, що формує стереотипи поведінки, тобто, відбувається її особистісне становлення насамперед як носія етнічної самосвідомості. Ігри, в які грали діти впродовж XX ст., класифіковано так: 1) рухливі ігри без предметів та з предметами; 2) сюжетно-рольові; 3) розважальні; 4) ігри-тайники; 5) словесні; 6) настільні; 7) азартні; 8) голосіння, мовчанки.

Виявлено, що деякі ігри були пристосовані до конкретного природничо-географічного середовища та пов'язані зі специфікою господарської діяльності, ремесел і промислів, які побутували в селі. У кінці XX – на початку XXI ст. кількість рухливих ігор, порівняно з попередніми роками, помітно зменшилася, діти надають перевагу технічним і комп'ютерним іграм. Окремі елементи дитячих ігор у традиційному ключі застосовуються вихователями дитячих садочків. У сільській місцевості частково зберігаються й традиційні розваги на свіжому повітрі. Молодші діти залюбки ще граються у такі народні ігри, як «Подоляночка», «Хустинка».

Світоглядні уявлення як складова дитячої субкультури є народною дитячою філософією, яка презентує систему міфологічних вірувань, ідеологічних переконань, різних мотивів. Серед вірувань у повсякденній культурі як дорослих, так і дітей, переважають ті, яких людина частково чи повністю дотримується повсякчас. Це зокрема стосується таких важливих подій приватного життя, як сімейні обряди (народження, одруження, поховання), новосілля, купівля-продаж, подорожі тощо. Істотного значення діти надають дотриманню численних табу, які переймаються від дорослих. Вони розцінюються як гарантія благополуччя родини. Ці словесні форми залишаються актуальними дотепер і пов'язані з магічними властивостями деяких птахів, тварин, комах, лікувальними властивостями рослин. Певними повір'ями дітей привчали до правил поведінки сидіння за столом: не можна сидячи за столом хитати ногами, тому що розважаєш чортиків. Чимало забобонів діти переймають від старшого покоління. Через них у дітей відбувається засвоєння традицій попередніх поколінь. Такі знання пов'язані зі стереотипами та принципом передачі інформації, який характерний для постфігуративної культури.

З'являються і світоглядні уявлення, породжені новітніми технологіями другої половини XX – початку XXI ст. (кіно, телебачення, наука, зокрема ядерна фізика) – НЛО, кінець світу, поява прибульців, міжгалактичні війни, повстання роботів, кіборгів, знищення живих людей їхніми клонами, віра у віртуальні світи тощо. Хоча поширеними дитячими заняттями залишаються і рибальство, будівля «хаток», дитяча їжа та напої, колекціонування.

Так, дитяче рибальство було й залишається поширеним видом дитячого заняття у сільській місцевості. У традиційній культурі сформувалося безліч способів ловити рибу, найвідоміший з яких – ловля риби та раків руками в норах, при березі поміж очерету. У рибальстві використовували різноманітні знаряддя праці, зокрема сіті: ловля «барабаном» – конусоподібним приладдям із сітки, через вужчий бік якого запливає риба, а потім заплутується в ній. Зустрічається ловля саком – чотирикутним приладом із держаком, обтягненим сіткою, а також «небом» – великим чотирикутним саком. Серед гачкових снастей як у традиційній культурі, так і сьогодні, поширеною є ловля риби за допомоги вудки – довгої палиці, до якої прив'язана волосінь із гачками. З 1960-х рр. популярними для ловлі риби стали спінінги та «резинки».

Одним із видів ігрової діяльності дітей було наслідування дорослих у будівництві житла – спорудження так званих «хаток». Усе це могло відбуватися на землі, найчастіше – на подвір'ї оселі (закутках), на деревах, на березі річки, ставка тощо. Матеріалом слугувало гілля молодого клена, оскільки легко ламалось, лопухи, дошки з ящиків, клейонка. Інколи випрошували у старших рядна, подушки і несли все до «хатки». Якщо будівництво відбувалось на городі, використовували соняшники та віниччя [19], тобто, підручний матеріал.

Ще однією складовою є «дитяча їжа та напої». Крім основних харчів, якими діти харчуються в сім'ї, є ще багато такого, що можна знайти в природному середовищі. Так, наприклад, збирають суниці, жовту акацію, цвіт білої акації, глід, барбарис, дикий щавель, терен, клей із дерев (на сливах і вишнях витікає з-під кори, збігає на купу і застигає), калачики, ожину, березовий та кленовий соки. Крім того, вживали мурашину кислоту («брали гілляку, обдирали кору – і в мурашник, опісля смоктали, воно таке кисле») [20]. В такий спосіб діти знайомилися із природним ландшафтом, з їстівними рослинами, вчилися бути спостережливими.

Поширеним було і «дитяче колекціонування» – систематизовані зібрання однорідних предметів. У радянську добу діти найчастіше колекціонували фантики (обгортки від цукерок), кишенькові календарики, лис-

тівки, марки, різні монети, коробки від сірників та сигарет, фотографії акторів. Найбільшу перевагу у хлопців мала колекція марок, котрі відклеювали з конвертів, вимінювали у ровесників, купували на пошті, «зекономивши» гроші, які давали батьки до школи. У 1990-х рр., із поглибленням економічної кризи, що призвела до такого явища, як «човнярство» та заповнення закордонною продукцією пострадянського ринку, популярності набуло колекціонування вкладок-наклейок із «жувальних гумок», цяцьок із кіндер-сюрпризів. Сучасні діти збирають картки поповнення рахунків до мобільних телефонів і наклейки. Попитом у хлопців є футбольні журнали, в які вони вклеюють фото гравців улюблених команд та лідерів – свого роду творення власного світу, а також серійні та колекційні видання, які комплектуються предметами для колекціонування та подарунками: «Черепашки Ніндзя», «Людина-павук», «Ранетки» тощо.

Отже, структура дитячої субкультури практично не змінюється, трансформується її змістове навантаження, форма вираження (одні жанри поповнюються, інші – збіднюються) та шляхи передачі (телевізор, кіно, комп'ютер). Входять в обіг нові лексичні одиниці, переважно іноземного походження. Однак змінюється лише співвідношення між складовими.

1. *Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та шкільного віку / За ред. Н. Гавриш. – Луганськ, 2006.*
2. *Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2006.*
3. *Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. – К., 1929.*
4. *Борисенко В. Обряди перших років життя людини // Народна культура українців: іст.-етнол. дослідж.: у 5 т. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура / Ред. М. Гримич. – К., 2008.*
5. *Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981.*
6. *Щербак І. Діти в традиційних обрядах українців // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3.*
7. *Забловський А.В. Соціалізація статево-вікових груп в традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.*
8. *Абраменкова В. В. Дети-пророки: социогенетический анализ представлений об опасности в детской субкультуре [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ditya.ru/index.php?module=static&page=63.*
9. *Кон И.С. Ребенок и общество: ист.-этногр. перспектива. – М., 1988.*
10. *Кудрявцев В.Т. Психология развития человека. – Рига, 1999.*
11. *Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб., 1999.*
12. *Сальникова А. Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования. – Казань, 2007.*
13. *Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М., 1999.*
14. *Кононко О.Л. Дитяча субкультура як цінність і складова особистісно-орієнтованої освіти // Дошкільне виховання. – 2001. – № 12.*
15. *Иванова Н. В. Особенности и значение детской субкультуры // Педагогика. – 2005. – № 7.*
16. *Печенко І.П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві у просторі дитячої субкультури // Зб. наук. пр. Полтавськ. держ. ун-ту ім. Н. Короленка. – Полтава, 2005. – Вип. 6.*
17. *Художественная жизнь современного общества: В 4 т. / Редкол.: А. Рубинштейн (гл. ред.) и др. – Т. 1: Субкультуры и этносы в художественной жизни. – СПб., 1996.*
18. *Кон И.С. К этнографическому изучению мира детства // Советская педагогика. – 1981. – № 9.*
19. *Архів Рукописного фонду навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (далі – РФП ВДПУ). – Ф.1. – Оп. 7. – Спр. 112; Ф.1. – Оп. 10. – Спр. 95; Ф.1. – Оп. 13. – Спр. 69.*
20. *РФП ВДПУ. – Ф.1. – Оп. 17. – Спр. 55.*

Grebeniova V.O. Components of the children's subculture in Ukraine in the beginning of the XXI century. The article is devoted to the analysis of the main components of the children's subculture in the beginning of the XXI century in Ukraine.

Key words: children's subculture, children's games, children's everyday life, children's notions

Історичні аспекти етносоціальних і демографічних процесів

Ю. П. Присяжнюк

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО РОСІЇ У XVIII ст.

На основі аналізу культурних відмінностей, внутрішнього політичного становища, а також процесів, що відбувалися на європейському континенті протягом XVIII ст. у цілому, обґрунтовано історичні передумови переселення інтелектуалів України до Росії, яке мало значні, нерідко доленосні наслідки для обох країн.
Ключові слова: *культурні відмінності, Україна, Росія, інтелектуали, церковні діячі, еміграція*

Наукова література, присвячена інтелектуальній міграції українців до Росії у XVIII ст., є незначною. Як зазначав напередодні Першої світової війни один із кращих знавців цієї проблеми К. Харлампович, «за такої багатогранної діяльності південнорусів у північно-східній Росії, питання про малоросійський церковний вплив на Великоросію в усій його широті, глибині й історичному значенні дотепер не поставлене в нашій літературі» [1, 3]. Додамо: протягом XX ст. «перетікання» значних мас українців просторами «неогорненної країни» триватиме, що ще більше актуалізує тему пропонованої розвідки.

Переважна частина українських і західних істориків вивчають проблему в контексті інкорпорації козацької України до складу імперії [див.: 2]. О. Субтельний, звертаючи увагу на діяльність Ф. Прокоповича і С. Яворського, наголошує на «поглинанні української церкви імперським духовним істеблішментом». На його думку, у питанні вибору, кому служити, ці діячі-світила повелися так, що їй «не віщувало нічого доброго» [3, 177; 4, 382]. Л. Винар додає до них В. Ясинського, який, навпаки, відмовлявся бути ставлеником Москви, проте, зумів протриматися на посаді митрополита 17 років (1690–1707). Ще він згадує про Й. Кроковського, котрого, за наказом Петра I, насильно привезли до Глухова й долучили до проголошення анафеми Мазепі (пізніше він загадково помер у Твері).

Ширше формулює проблему літератор М. Слабошпицький, який зазначає: «Якщо ми хочемо знати, звідки бралася російська аристократія.., – вивчаймо життєвий шлях князя Безбородька, або... генеалогічне дерево генерал-фельдмаршалів графа Гудовича й князя Паскевича. Чи обох графів Розумовських. Чи графа Милорадовича. Чи графа Завадовського. Чи графа Сперанського. Усі вони... з української шляхти й самі це стверджували» [5, 179].

Російські історики, зокрема й сучасні (В. Житков, К. Соколов та ін.), схильні згадувати про інтелектуалів із Малоросії без будь-якого серйозного аналізу [див.: 6]. Нерідко факт інтелектуальної міграції українців (також білорусів) подають як «кадрову ротацію» у межах єдиного «русского мира» або ігнорують його зовсім [7, 333; 8, 196–198]. Цей підхід отримав значний імпульс ще в радянській історіографії, де наголос було зроблено на «возз'єднанні навіки» [9, 120–123].

Метою статті є наукове обґрунтування передумов численного «працевлаштування» українців-інтелектуалів в Росії протягом XVIII ст., що суттєво позначилося на подальшій історичній долі двох країн. Автор пропонує аналізувати проблему в трьох аспектах: внутрішнє становище в Росії, обставини, які сформувалися в Україні, нарешті, загальні тенденції політичного життя Європи, зокрема її східної частини.

Повернувшись із Європи, де він багато чого побачив і запозичив, московський цар Петро почав, небачені для своєї країни, перетворення. Вони торкалися зовнішнього вигляду, сімейного життя, форм дозвілля московської людності. Ці нововведення не подобалися більшості народу. Вони суперечили звичаям і викликали досить потужний спротив усіх верств населення. Поширювалися чутки, що цар не справжній, його підмінили «мучителем» та «антихристом». Однак сам «європеїзований» монарх не переймався цими настроями, думав, що все те невдоволення від невігластва. Лише жорсткість та жорстокість Петра I (про його персональну участь у катуваннях підданих писав англійський мандрівник Барклай) гарантували певний успіх перетворень [10, 2–4]. Тобто, на ментальному рівні між реформатором та «жертвами реформ» великої різниці не було. І справа, вочевидь, не в якійсь особливій жорстокості росіян, просто в них ця риса набагато своєрідніше була вмонтована в той тип культури, який чужинці окреслювали традицією «уярмлювати людей і цілі країни в неволю, неначе рабів» [11, 233].

Як ніхто раніше з попередників, Петро I турбувався про залучення до Росії чужоземців. За кордоном, де тільки можна було, шукали й вербували знаючих і корисних людей. У підвладній Україні ця практика набула особливо широких масштабів, тому переселенців до Петербурга, Москви, Архангельська та інших російських міст обчислювали тисячами.

Відтак, швидка трансформація «азійської» Московії на «європейську» Росію стала однією з головних передумов інтелектуальної еміграції освічених українців до цієї країни. Вона розпочалася раніше, у XVII ст., тоді ж сформувалася ще одна традиція – втручатися в справи України, використовуючи для цього її «внутрішні чвари» [12, 160].

Значне місце в процедурі «вербування кадрів» протягом XVIII ст. мали періодичні візити російських можновладців до України. Місцевих талановитих людей часто зваблювали «щорічними подарунками... та найщедрішими обіцянками» [11, 232]. Початок цьому поклало кількаразове перебування Петра I в Україні. У 1744 р. Київ відвідала Єлизавета I.

Масштабнішим був візит до «матері міст руських» Катерини II. У Києві вона перебувала з 29 січня до 22 квітня 1787 р. Окрім інших справ, не забула про посилення своїх політичних позицій у такому ще «неспокійному краї». За день до свого відплиття Дніпром, заходилася роздавати нагороди та чини своїм вірнопідданим: граф І. Безбородько став генерал-майором, Г. Іваненко – дійсним статським радником, В. Кочубей – статським радником [12, 48–50].

Варто зазначити, що ставлення Москви до чужоземців залишалося упередженим. До правління Анни Іоанівни емігранти не відігравали помітної ролі в політичному житті імперії. На деякий час ситуація змінилася в 1730-х рр., проте, й надалі росіяни «ненавидітимуть німців», мало зважатимуть на них, не братимуть до уваги навіть, добре чи зле ті оцінюють їхні вчинки [11, 246]. У лютому 1778 р. англійський дипломат Г. Мальмсбюрі писав: «Вони все переймають від чужинців, але... чужинець, який з'являється поміж ними, буває зле прийнятий» [11, 253].

Малоросів до чужоземців великороси не зараховували. Їх вважали «своїми», бо лише так, за рахунок княжої Русі, що колись постала на берегах Дніпра, її історії та культурного спадку можна було стверджувати свою імперську сутність. Звідси, до речі, міф про «урожденное предательство», а водночас і потреба придушувати в зародку вияви будь-якої української самобутності. На цьому підґрунті зростало маніпулювання громадською думкою. Ось фрагмент міфу про трьох сестер, датований 1708 р.: «На першому плані ліворуч зображено три діви в коронах із містечок і веж, які представляють Велику, Малу і Білу Росії. Мала Росія... стоїть на колінах і з радісним виглядом підносить руки до Йоасафа; на обличчі діви, яка представляє Білу Росію, видно скорботне моління; велика ж Росія наче доручає *одноплемінниць своїх* (курсив наш. – Ю. П.) під опіку ієрарха.., все зробила і надалі готова робити для забезпечення їм тиші і щастя» [11, 239]. Така міфологізація взаємин давала українським інтелектуалам додатковий стимул до переселення, адже на свій лад єднала їх із «європеїзованою» монархією та «добре відомою візантійщиною» [10, 5].

Позаяк модерні національні почуття тоді ще не визначали думок і поведінки людей, більше значила станова ієрархія, нагадаємо: офіційний Санкт-Петербург зараховував українців до другої і четвертої (найнижчої) категорії населення імперії. Причому козацька старшина поступово «сходила на перший щабель піраміди», тоді як численний посполитий люд втрачав не тільки колишні вольності, а й право вважатися «самостійною етнічною групою» [13, 11]. Згадка про модерні уявлення тут не випадкова, бо надалі малоросам відмовлятимуть у праві на національне самовизначення, а це одна з передумов наступних міграцій. На думку Вольтера, «Україна завжди палко прагнула свободи», але за умов інкорпорації, на це мало хто зважав [14, 19].

Коли мова заходить про, так би мовити, обставини адаптації інтелектуалів із Русі-України в Московії-Росії, то варто пам'ятати, що тогочасні публіцисти, перекладачі, сатирики, драматурги, поети, здебільшого, гуртувалися навколо коронованої особи (чи її образу). Вони захоплювалися просвітителями, говорили про високі духовні та моральні цінності, жахалися рабства (яке існувало зовсім поряд), тиранії, яку не помічали під позолоченим блиском «абсолютистської та просвіченої» монархії [15, 82]. Їх усіх єднав культ імперії та непідробне захоплення самодержцями. Тобто, російська інтелігенція, яка рясно поповнювалася вихідцями з України (таких як Г. Сковорода, який відмовився від запрошення, було небагато), в кількох поколіннях «працюватиме на царизм». За цих умов, логічно було б уточнити: що більше – прагнення влади, багатства, слави чи невдоволення своїм статусом у Малоросії могло виступати основним чинником такого вибору?

До правління Катерини II російські монархи мало задумувалися над питанням, як «цивілізовано» виправдати свої претензії на середньовічну Русь-Україну та Білорусь. Тепер, коли політична та військова зверхність над «слов'янськими братами» була здобута, коли до цього долучалися самі «інтелектуали-русини», імперські амбіції зростали. Настав час «вносити правки» у тексти літописів і Катерина II пішла на цей безпрецедентний крок (є свідчення, що подібне, але в менших масштабах, робилося й раніше). Зрозуміло, без освічених людей із Малоросії вона й тут обійтися не могла.

Що ж до України, то попервах освічених людей в ній справді було більше. Дослідники фіксують досить чітку тенденцію до розвитку вільнодумства в Україні якраз протягом XVI–XVIII ст. Нагадаємо, що одним із центрів такого вільнодумства був Чернігів. Аналіз творів представників бароко дає підстави стверджувати: «Українські мислителі послідовно відстоювали ідею синергії, тобто, особливого узгодження людської волі з Божим промислом, що дозволяло мислити про можливість загальної вселенської гармонії» [16, 249]. Таке культурно інакше середовище довго зберігати свою автономію не могло: уже 1721 р. Петро I вводить цензуру на українські книги та ліквідовує Чернігівську друкарню.

Основний потік переселенців-інтелектуалів із України був пов'язаний із випускниками Києво-Могилянської академії. Маючи кращу на той час європейську освіту, вони прагнули широкого поля для реалізації своїх знань та умінь. Бажання робити кар'єру, працювати, творити, приносити користь – ось мотиви їхніх намірів і поривань. На наш погляд, переходити на службу Росії для них не було складно з двох причин. По-перше, ця країна становила величезний ринок для таких амбіцій і знайти застосування своїм здібностям можна було в надзвичайно широкому спектрі можливостей – від медицини до гуманітарної сфери й політики. По-друге, додатковою передумовою і водночас стимулом було те, що все це тривало у звичній системі православних цінностей (традиції), коли служити патріархатові чи, згодом, Святішому синоду аж ніяк не означатиме робити якусь аморальну справу. Радше навпаки, розширення діяльності на російське православне середовище підсилювалося відчуттям причетності до чогось незрівнянно величнішого за те, що доводилося робити раніше, але в менших масштабах.

Навряд чи інтелектуальна еміграція на північний схід була наслідком якогось простого збігу обставин чи тільки грубого насилля. Хоча, розглядаючи її в ідеалі, ми мали б натрапити на певний парадокс, адже «одновірний москаль» залишався «ніби істотою з іншої планети, засадничо відчуженою від українців» [17, 400]. Спогади польського шляхтича К. Хоєцького, датовані роками Коліївщини, не дають підстав сумніватися в цьому: «(У Росії. – Ю. П.) ми зустріли зовсім нове для нас населення, що різко відрізнялося від українців своїми звичаями» [11, 250]. Однак насправді вибору як такого не існувало. Вірніше він відбувся ще за доби Руїни. М. Костомаров дав досить влучну характеристику тому, як у другій половині XVII ст. українці втрачали імунітет чинити опір своїм ворогам: «Українська справа явно гинула... Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплявся під вагою тяжкого шукання шляху до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того,

хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, потопивши в ньому іншого» [18, 61]. Залежність від політичної кон'юнктури, а інколи страх та невпевненість перешкоджали тогочасній українській еліті оптимізувати саму стратегію вибору. Підсилені амбіціями особистої зверхності над «рештою земляків» ці мотиви зберігатимуться й наділі.

Отже, еміграція українських інтелектуалів (насамперед авторитетних церковних діячів) до Росії протягом XVIII ст. аж ніяк не була випадковою. Цьому сприяли складні й глибокі процеси в суспільстві, що відбувалися по всій Європі, а в Росії були позначені ще й місцевим колоритом. Узагальнено їх можна окреслити як початки модернізації, зародження та перші кроки формування національних спільнот. Такі цінності як замилування знаннями, талановитість, на яких трималася ідентичність українських інтелектуалів раніше, тепер втрачали свою привабливість, потрапляли в нову ієрархію відносин, а свободолюбство взагалі переходило в царину «шкідливих мрій і сподівань». Усе це тривало за умов перетворення Московської держави на імперію, концентрації багатьох сприятливих (хоча й не завжди вищих за духовними та моральними критеріями) чинників саме для такої світоглядної переорієнтації. В перше століття масового «служению Отечеству» воно відбувалося як через примушування, так і завдяки усвідомленому вибору особистого влаштування.

1. *Харлампович К.В. Малороссийское влияние на Великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914.*
2. *Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. – Edmonton, 1985.*
3. *Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991.*
4. *Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. – К.; Львів; Н.-Й.; Париж, 2003.*
5. *Слабошпицький М. Канцлер імперії // Україна крізь віки: Навч. пос. – К., 2000.*
6. *Куликова В. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века и украинский поход Карла XII (1708–1709 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – СПб., 2009.*
7. *Рогожин Н., Санин Г. Россия и Украина в XVI–XVIII вв. // История и историки. – 2004. – № 1.*
8. *Кулешов С., Медушевский А. Россия в системе мировой цивилизации: Учеб. пос. – М., 2001.*
9. *Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflusse auf das ukrainische Recht im 16–18. Jahrhundert. – Leipzig, 1942.*
10. *Юрій М. Російсько-українські церковні відносини у XVII – на початку XVIII ст. // Історія України. – 2006. – № 10.*
11. *Панчук І. Історія України очима іноземців. – Тернопіль, 2011.*
12. *Дневник, веденный во время пребывания Императрицы Екатерины II в Киеве в 1787 г. А. Полетикой (предводителем дворянства) // Памятная книжка Киевской губернии, составленная редактором Киевских губернских ведомостей Н. Чернышевым на 1858 год. – К., 1858.*
13. *Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5.*
14. *Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К., 2009.*
15. *Федотов Г.П. Трагедия интеллигенции // Судьба и грехи России. – Т. 1. – СПб., 1991.*
16. *Петрук Н. Неформальна спільність і формування засад самоорганізації суспільства // Українознавство. – 2006. – № 1.*
17. *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006.*
18. *Костомаров М. Київський митрополит Петро Могила // Наука і суспільство. – 1990. – № 1.*

Prysyazhnyuk Yu.P. The historical backgrounds of the Ukrainians intellectual emigration to Russia in the 18th century. Based on an analysis of cultural differences, the inner political situation and the processes taking place on the European continent during the 18th century, the author has proved the historical backgrounds of the intellectuals emigration from Ukraine to Russia, and the significant consequences of this process for both countries.

Key words: cultural differences, Ukraine, Russia, intellectuals, churchmen, emigration

О. М. Романова

ЛІСОВА РУСАЛКА В ОБРЯДАХ І ВІРУВАННЯХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

У статті робиться спроба проаналізувати народні уявлення, щодо захисної сили обрядів, молитов, оберегів, які застосовувалися при зустрічі з нечистою силою, а саме з лісовою русалкою.

***Ключові слова**: лісова русалка, демонологія,обереги, заговори, обряди.*

Русалки належать до найбільш популярних образів народної міфології, що добре представлено як у мистецтві, так і в літературі. Згадаймо, всім відомий з ранніх років рядок О. Пушкіна: «Русалка на ветвях сидит». До опису цього загадкового міфологічного персонажа вдавалися такі відомі письменники та поети, як О. Блок, М. Гоголь, С. Єсенін, М. Лермонтов. І це далеко не повний перелік тих, хто описував образ, поведінку, характер, зовнішність русалок, їх взаємозв'язок з людьми.

Поширення етнографічної діяльності та пошуки східнослов'янської старовини дали змогу зануритись у таємниче минуле, вивчати історію свого народу. Використовуючи праці Д. Зеленіна, В. Гнатюка, П. Чубинського, Б. Грінченка, В. Милорадовича, П. Шейна, С. Максимова, Д. Булгаковського, Л. Виноградової, маємо змогу долучитися до міфічного минулого східнослов'янського народу. Не менш цінні для дослідження демонології лісової стихії й етнографічні часописи – «Этнографическое обозрение», «Живая старина» та «Киевская старина» тощо. Мета цієї статті полягає у з'ясуванні питання щодо захисної сили оберегів, сили слова та системи обрядів, пов'язаних з русалками.

У народі звикли вважати русалку представницею тільки водної стихії. З цим твердженням можна погодитись лише частково. Так, дійсно, більшість часу русалки проводять у воді, але на певний період вони з'являються і в лісах. С. Максимов вказує на пряму належність русалки до лісу: «Оставляя с Троицына дня воды и рассыпаясь, вплоть до осени, по полям, перелескам и рощам, русалки выбирают себе развесившуюся, склонившуюся над водою иву или плакучую березу, где и живут. Ночью, при луне, которая для них ярче обычного светит, они качаются на ветвях, аукаются между собою и водят веселые хороводы с песнями, играми и плясками. Где они бегали и резвились, там трава растет гуще и зеленее, там и хлеб родится обильнее». Очевидним є зв'язок русалок зі стихіями природи, а також врожайністю полів [1, 94]. «До Духова дня оне живуть ве водах; на Духове день русалки выходяте изе своихе и плещутся на поверхности воды. Тогда русалки могуте заходить и далеко оте места своего обитания, ве леса и рощи» [2, 12]. Саме з перебуванням русалок у лісі пов'язана численна кількість пересторог, що викликана боязню перед демонічною істотою.

За народними уявленнями, особливо небезпечними є лісові русалки в перший, по Зелених святах, четвер – це Нявський четвер або Русальний Великдень. Б. Грінченко у своїх матеріалах описує перестороги, пов'язані з Русальним святами: «Не треба ни йиздыты в лисе, ни купатися, бо русалкы залоскочуть» [3, 45]. У перший по Трійці четвер русалки святкують свій Великдень: «Поминают на четвертый день Зеленой неде-

ли, и потому называется она Русальною, а четверток – Русальным четвергом» [4, 77].

Особливий інтерес для нас становить обрядовість, пов'язана з перебуванням русалок на землі: у лісах, полях. Враховуючи те, що русалки є «заложными» мерцями, тобто тими, хто помер передчасно, «не своєю смертю», маємо право вказати на агресивне ставлення цих істот стосовно людини. В образі русалки поєднано дуалістичні риси. Перед людиною русалка являється в образі прекрасної діви, з довгим волоссям, стрункою статурою, гарним милозвучним голосом, дзвінким сміхом. Однак, згодом вроду змінює злість і ненависть, що закінчується для людини смертю. О. Толстой у творі «Русалка» окреслює її підступний характер. Зачарований вродою русалоньки, дід забуває про все, догоджає прекрасній гості, яка за це нагороджує його смертю: «И за самое серце укусила зубами русалка старого деда, – впилась».

Для того, щоб умилостивити русалок і задобрити їхні нещасні душі, в Русальний четвер люди носили на перехрестя доріг різноманітні ласощі: «В этот Русальный четверьг носят в мисочке мед на перехресток дорог; а некоторыя угощають соседских дітей вареникамі, пампушками и проч. Сегодви, говорять они, свято: Русальни Помынкы» [4, 77]. У Зелений четвер, щоб не розсердити русалок, жінки не працюють ні в полі, ні в городі: «В этот день не работают, чтобы не обидеть русалоке, и всю неделю не купаются в одиночку» [5, 207].

Д. Зеленін у статті називає два головних обряди, пов'язані з Семиком. Це «похорони русалок» та «проводи русалок». Перший обряд відбувався наступним чином. Перед Петровим постом жителі складали з ганчір'я опудало дитини. Надавши йому ознак людських, домалювавши очі, ніс, губи та вбравши в одежину, ляльку кладуть до, зведеної з дощечок, домовини. Далі хлопці, дівчата, жінки вбираються, хто в священика, хто в диякона, йдуть до річки. На березі відбувається обряд прощання з русалкою, дехто плаче, інші сміються. По прощанні, до домовини прив'язують камінь й опускають її на дно. Зважаючи на складові цього обряду, чітко зрозуміло, що він спрямований на здобрення нещасних душ русалок, адже виконання поховальних почестей яких «заложные» мерці не мали [1, 415].

Перший після русалчиного тижня понеділок є днем проводів русалок. Перед вигнанням русалок, для них у лісі влаштовують всілякі забави, у тому числі, вішали на деревах вінки для того, щоб вони могли гойдатися. Подекуди проводи русалок супроводжувалися жорстоким вигнанням із села. Русалок зображали міські дівчата, одягнені в білі сорочки, з розпушеними косами. Усі інші жителі озброювалися кийками, батогами й гнали русалок за околиці села. Інколи палили опудало русалки. Хоча частіше обряд набував форми проводів русалок з почестями. Одну з дівчат обирали русалкою і всім селом проводжали піснями [6, 91].

Оригінальну обрядовість щодо проводів русалок подав Д. Зеленін. Так, у с. Кольно Аткарського повіту «проводи русалок» відбувались у неділю. Русалку там зображало опудало із соломи, якому надавали подоби коня: «Русалка: это – конь, сделанный из соломы; на нем сидит мальчик лет 15, "говорок"; у этого коня ноги заменяють два дюжіе парня, закутанные в торище». Обряд зевершується ходою до річки, де опудало демонстративно кидають у воду [1, 418]. Цей дослідник схиляється до думки, що в образі русалки чимало ознак, які поєднують її з нечистою силою і саме тому її так рішуче виганяють в обряді проводів [7, 76].

Як уже згадувалося, на Русальну неділю русалки вважалися особливо небезпечними для людини, бо перебували не лише в лісах та полях, а й підходили до людських осель. Перед тим як лягати спати та гасити світло, жінка чи баба повинна перехрестити всі вікна ножем та сказати: «Во імя Отця і Сина і Святого духа. Амінь. Світло з хати, хрест до хати, іди Богородиче до нас спати» [8]. Оскільки русалки, здебільшого, ходять голими або в порваних сарафанчиках, це змушує їх заходити в лазні за пряжею: «Желаніе одіться заставляет их ходить ночью в бани, где бабы иногда оставляют на гребнях мочки, чтобы "упрясть" или "напрясти себе ниток для одежды"» [11, 101].

У разі нападу русалки потрібно намалювати на землі хрест, обвести його колом і стати на те місце. «Первое средство, чтобы не тронула русалка, если человек увидит ее во ржи, начертить пальцем или палкою круг и в центре его стать. Русалка будет кружиться около черты, а переступить через нее не посмеет; бросает в человека камни, но чтоб она не попала, следует круг сделать большой» [12, 190]. Такі дії були зумовлені вірою в християнську силу й перевагу її над нечестями. В одній із пісень дівчата просили бабусю обвести їх колом та обсипати хмелем і любистком, щоб русалки їм були не страшні:

А ты бабушка, Купрыяноуна
Ты ж обчарти нас залатым нажом,
Ты ж абсей нас ярым аусом
Абсей-ка нас ярым хмелем,
Абчарти нас залатым нажом! [2, 13].

Щоб уберегтися від русалок, кожен мав при собі хрестик. Причому носили його інколи не лише з боку грудей, а й з боку спини. Так, русалка заплакала, коли тесля Гаврило перехрестився: «Не хреститися б тобі, чоловіче, жити б тобі зі мною на веселощах до кінця днів» [10, 210]. Віра в Бога та святу молитву нерідко оберігала людину від нечистої сили. П. Кондратюк згадує історію, що сталася в с. Солотвин Бердичівського р-ну, Житомирської обл.: «До однієї молодиці прийшов уночі її син, який у приймах у другому селі і попросив її до себе по якійсь справі. Мати не довго думаючи пішла за ним. Привів її син до річки, вліз у річку і став не по-людському сміятися. То був не її син, а нечиста сила. Та молодиця дуже злякалася, стала хреститися, Богу молитися і прийшла додому» [8]. Отже знову бачимо цілющу силу хреста і віру в молитву.

Оберігав від русалоньки і часник. Тому, перебуваючи в лісі, кожен при собі мав кілька головок часнику:

Ек би не лук, чеснок,
Анї одзілік дзіле,
Взялиби ми Руснака
На своє веселе [9, 6].

Особливу захисну функцію виконував полин, який на Трійцю розкидали по хаті й, передусім, під столом. У Полтавській губ. на «зелені святки», напередодні Трійці в хатах кидали явір, любисток, зорю й неодмінно полин для оборони від русалок [10, 214].

Як і будь-яка нечиста сила, русалки бояться залізних знарядь. Голка чи булавка слугували для людини гарним оберегом: «Единственным возможным средством спасения от русалок служит укол хотя бы одной из них иголкою или булавкою, которые необходимо иметь при себе и наготове: тогда весь скоп русалок с воплем кидается в воду, где еще долго раздаются голоса их» [14, 87]. Для оборони від русалок люди брали із собою також кочергу. Для захисту потрібно було сісти на кочергу й потихеньку пересуватися. Русалки миттєво розбігалися, бо думали, що то відьми, яких вони бояться.

Важливими є заговори проти русалок. Ось один із них. «Коли русалка на таб приставань будзиць, ты на нее ня глядзи, а усе на землю скажи: "Водзяница, лесовица, шальная дзевица! Отвяжись, откацись, у моем дуору кажись; таб тут ня век жиць, а нядзелю биць.

Ступай у реку глубокую, на осину высокую. Осина трясись, водзяница ужмись. Я закон принимау, златой хрест цаловау; мне с тобой не водзицца, не кумицца"» [15, 525].

Якщо русалки женуться за людиною полем, уберегтися від ненависної можна, біжучи не вздовж борозни, а поперек і через межі. Це значно ускладнює їхнє пересування, бо через межі вони перелазять, як через тин: «Русалки гоняются за людьми, с трудом перелезая в поле через межи, словно люди чрез "сгороду", почему и убегать от них нужно не вдоль резок, а поперек их» [10, 211]. Також існують повір'я, що на Духівську неділю ходять по лісі голі жінки та діти. При зустрічі з ними марно тікати. Треба неодмінно накинути на них хустку або якусь одежину. Якщо цього не зробити, то путівникові загрожує смерть. Такий випадок стався із жителькою с. Даньков. Вона оповідає, що одного разу їхала з батьком лісом. Невдовзі вони почули пронизливий плач. Батько одразу здогадався, що це діти русалоньки. Наказав доньці кинути хустку на те місце, і плач одразу стих.

Приспаних матерями дітей можна врятувати, вдаючись до наступних дій. Мати має піти до церкви на Благовіщеня і коли заспівають «херувимскую песнь», стати при виході. Як почнуть виходити всі чорти, з ними буде й та приспана дитина. Мати має вхопити доньку за руку й міцно тримати до тих пір, поки не вийде священик і не почне її «отчитивать» [2, 15]. У народі вірять, якщо на русалку одягнути хрест, вона людиною стане.

Таким чином, віра в обереги, силу слова, обрядовість була надзвичайно потужною. Людина, маючи при собі оберег, могла з упевненістю перебувати в лісі й навіть вступати в зносини з русалками, як це було у випадку з молодиком, котрий носив при собі два хрестики. Русалок боялися й поважали, їх обдаровували, просили про помилування. Русальна обрядовість оригінальна та різноманітна. Складність у її вивченні полягає в різнобарв'ї переказів, що подекуди сильно різняться, в залежності від регіональних особливостей.

1. *Зеленин Д.К. К вопросу о русалках // Живая старина (далі – ЖС). – 1911. – Вып. III–IV.*
2. *Добровольский В.М. Нечистая сила в народних верованиях (по даным Смоленской губ.) // ЖС. – 1908. – Вып. I.*
3. *Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях. – Чернигов, 1895. – Ч. 1.*
4. *Барвинок Г. Русалка (этнографический рассказ) // Киевская старина (далі – КС). – 1889. – № 7.*
5. *Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии // КС. – 1899. – № 8–9.*
6. *Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX вв. – Л., 1957.*
7. *Померанцева Э.В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. – М., 1975.*
8. *Кондратюк П.В. Фольклорні та етнографічні матеріали, записані в Житомирській обл. (1919–1946 рр.). – Ф. 14-3: Фольклорно-етнографічні матеріали. Збірники. – Од. зб. 384.*
9. *Етнографія, вірування, розповіді / Записав Б. Заклинський на Станіславщині (1913). – Ф. 29-3: Етнографічна комісія НТШ у Львові. – Од. зб. 90.*
10. *Зеленин Д.К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки. – М., 1995.*
11. *Завойко Г.К. Верования, обряды и обычаи великороссов Владимирской губ. // Этнографическое обозрение. – 1914. – № 3–4.*
12. *Булгаковський Д.Г. Пинчуки. Этнографический сборник // Зап. ИРГО по отд. этн. – Т. XIII. – Вып. III. – СПб., 1890.*
13. *Максимов С.В. Куль хлеба. Нечистая, неведомая, крестная сила. – СПб., 1873.*
14. *Никифоровский Н.Я. Нечистики. Свод простонародных в Витебской Беларуссии сказаний о нечистой силе // Виленский временник . – Кн. II. – Вильна, 1907.*
15. *Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. – СПб., 1893. – Т. 2.*

Romanova O.M. Forest Mermaid in the rites and beliefs of East Slavic peoples. The attempt to analyse people's ideas about the protective effect of rituals, prayers, talismans that were used on meeting with the evil spirit, namely «forest mermaid» is made in the article.

Key words: forest mermaid, demonology, amulets, exorcism, ceremonies

Н. О. Попова

«НАЦІОНАЛЬНА МІФОЛОГІЯ» ТА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ТРЕТІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

Розглянута участь інтелігенції в утворенні національної міфології як основний компонент формування національної ідентичності українців.

***Ключові слова**: національна міфологія, інтелігенція, міф, національна ідентичність*

Констатуючи вагомі досягнення вітчизняних учених у вивчені періоду українського націотворення третьої чверті XIX ст., не можна не відзначити ряду питань, які потребують подальшого наукового осмислення. Зокрема особливої уваги заслуговує формування національної ідентичності та її складових. Відтак, метою цієї статті є з'ясування ролі національних міфів у цьому процесі.

Серед головних чинників, що впливають на формування національної свідомості, такі вчені, як Е. Сміт та Дж. Армстронг, називають символи й міфи, розглядаючи їх як наративи, здатні пробуджувати колективні почуття спорідненості. За Дж. Армстронгом, «міф – це інтегруючий феномен, у якому символи національної ідентичності набувають зрозумілого значення» [1, 133]. Історія ж свідчить, що кожна країна, за будь якої формації, з метою самозбереження, розробляє і «експлуатує» певний міф, який об'єднує більшість її населення [2, 34].

Оскільки, у процесі творення модерної ідентичності ключову роль відіграють національні міфи то для уникнення похибок необхідно визначити поняття «національний міф». Привертає увагу дефініція А. Раслера: «Національні міфи відрізняються від більш універсальних політичних та соціальних міфів тим, що в них усвідомлюються витоки нації, окремої держави... вони грають роль привілейованого суспільного зв'язку у межах однієї національної комуни [3, 194]. На думку В. Масненка, «національний міф постає як породження специфічної рефлексії минувшини». У цьому сенсі виглядає продуктивним визначення національного міфу як результату символічного сприйняття подієвого перебігу історії. Особливу роль в модерну епоху відіграє історія, яка легітимізує національний міф, надаючи йому наукового обґрунтування. Таким чином «національний міф» стає тотожним історичному [4, 90].

При цьому, міф не вимагає праці наукової думки, оскільки базується на суто світоглядних засадах і стосується екзистенційної сфери. За О. Лосєвим, «міфологія – не наука, а життєве ставлення до навколишнього світу» [5, 42]. Тому зрозуміло, основну роль у створенні міфів відігравали не стільки історики, як літератори. Слушними щодо цього є міркування Р. Сербіна: «Історія досліджує достовірні джерела, згідно з науковими засадами для того, щоб відкрити минувшину й висвітлити її у зрозумілій формі. Міф підбирає історичні дже-

рела й легендарні епізоди, без особливого огляду на їхнє походження, з наміром створити про них бажане й емоційно насичене уявлення. Завданням історика є зрозуміти минуле, а міфотворця використати його для сьогоденних і майбутніх цілей» [6, 63].

Отже, окреслюючи національну свідомість, українська інтелігенція кінця XIX ст. взялася за реформулювання власне українських історичних міфів, з яких найпоширенішими були «Києворуська спадщина» та «козаччина». Причому саме термін «реформулювання» є більш доречним, оскільки на різних етапах один і той же міф мав різну ідеологічну спрямованість та інструментальні функції.

Серед українських міфотворців означеного періоду, особливе місце посідає Т. Шевченко, світобачення якого, згідно Г. Грабовича, «в суті своїй не історичне, а синхронічне, не аналітичне, а міфологічне» [7, 118]. Більше уваги поет приділив козацьким часам, менше – Київській Русі, обмежуючись переспівами з «Слова о полку Ігоревім». Ідеалізація «козацької доби», Гетьманщини, гордість за предків-козаків створювали необхідний психологічний клімат відносно національної ідентичності. Саме через реформулювання козацького міфу Кобзар намагався надати наснаги у боротьбі за «національне відродження», пророкуючи: «Оживуть гетьмани в золотім жупані; // Прокинеться доля; козак заспіва: // « Ні жида, ні ляха», а в степах Украйни – // О боже мій милий – блисне булава!». Зрештою: «І забудеться самотня // Давня година, // Оживе добра слава, // Слава України» [8, 282].

Важливою складовою козацького міфу Т. Шевченка став культ ватажків козацьких повстань (Трясило, Лобода, Наливайко, Остряниця) та гайдамаків (Гонта, Залізняк, Швачка), які постають у нього «святими месниками». Загалом образ козаків у поета став утіленням правди про колишнє ідеальне та вільне існування України. На думку, Г. Грабовича, «козаки для Т. Шевченка – не історичний, а міфологічний феномен, який існує для того, щоб розкрити глибинні істини українського існування й служити фундаментом для будівництва ідеального майбутнього» [7, 130].

Важливим міфологічним підґрунтям національної ідентичності є повернення до так званого «золотого віку». Для Кобзаря ним була саме козацька доба. За тим же Г. Грабовичем – « це був період до підписання Берестейської унії 1596 р.» [7, 132]. Водночас поетове міфологічне сприйняття України не зводилося лише до замилування минулим, а пророчість його віршів не викликає сумнівів щодо спрямованості на майбутнє. Саме завдяки вірі у майбутнє, поет, на думку Г. Грабовича, призначений виконувати центральну роль медіатора, посередника, а його завдання полягає у тому, щоб створити картину прийдешнього українського золотого віку міленіуму [7, 135].

Якщо Т. Шевченко намагався вкоренити у свідомості української спільноти козацький міф, то П. Куліш, навпаки, намагався його розвінчати, виступивши з критикою козаччини. Як стверджує С. Гелей, «у 1870-х рр. П. Куліш постійно звертався до національно-свідомої інтелігенції, із закликами переглянути історичне минуле, відмовитися від існуючих стереотипів у поглядах на козацько-селянські повстання як на фактор відновлення української державності» [9, 26]. Він переконував у тому, що сваволя темної, озброєної маси – найбільше зло. Таврую-чи козаків, як носіїв руйнівної сили, «вояків, які натворили стільки бід і нещасть мирній частині населення, призупинили роботу господарської і розумової культури» [10, 98].

Хоча 1872 р. у листі до В. Тарнавського П. Куліш писав про намір спопуляризувати «славу козацьку» для німецьких читачів: «Нехай знають про Вкраїну всі народи, // За що погибала, // За що слава козацькая // По всім світі стала!» [11, 205]. Такий двозначний підхід пояснюється тим, що, критикуючи козаків, він звертав увагу не на національний, а на соціальний бік негативних наслідків Хмельниччини, заперечуючи не саму необхідність боротьби, а її засобом – збройне повстання, війну: «Не мечем було нам Польщу воювати: Розумом, талантом, словом тим святим, бо хто мечем воює, од меча і загине» [12, 28].

Натомість, реформулюючи «києворуський міф», П. Куліш стверджував: «Моє патріотство починається з Олега й Святослава», а в поетичних рядках закликав Музу-кобзу: «Вернутися у ту старовину велику, // Як перед ми в Слов'янщині вели, // Як половців жахали силу дику // І захистом культурникам були» [11, 21]. Автор поетичного послання «староруським народовикам» (тобто, українським патріотам) переконував, що саме історична пам'ять про Київську Русь дасть наснагу українцям до боротьби за національне визволення: «І вклонімося тіням великославним.., І зробімося в Слов'янстві рівноправним Народом, як бували в оний час» [10, 88].

Оскільки український проект другої половини XIX ст. створювався на противагу польському та російському, то й національна міфологія формувалась як відповідь імперській ідеології культурної, мовної та будь-якої іншої зверхності центру над периферією [13, 221]. Яскравим прикладом цього якраз був міф києворуської спадщини. Важливість створення такого міфу для Росії була зумовлена «присвоєнням» назви «Русь» і включенням періоду Київської Русі до «своєї» історії. Російські історики тим самим створювали базу для міфу давнього існування Росії, що своєю чергою допомагало творити легенду етнічної, політичної і культурної єдності українців і росіян. З політичного погляду, така міфотворчість цілком себе виправдовувала, адже «міф культурно-історичної і національної єдності Росії був і лишається найсильнішою морально-психологічною зброєю московського імперіалізму» [24, 91–92]. Як Росія формулювала свій міф правонаступності Київської Русі, так українська інтелігенція, на противагу їй, реконструювала свій.

Принагідно зазначимо, що особливе місце серед міфологічного компоненту національної ідентичності займає «міфомотор». Без нього, як стверджує Е. Сміт, група не може ідентифікувати себе для своїх членів і чужих [25, 26–27]. Цей термін вперше застосував де Віньяс і означає він конституюючий міф спільноти. «Міфомотором» для української спільноти став міф про Україну саме як правонаступницю Древньої Русі, яка, на думку українських інтелектуалів, мала зібрати навколо себе слов'янські народи та створити слов'янську федерацію з центром у Києві. Такого звучання він вперше набув серед членів Кирило-Мефодіївського товариства, набувши кристалізації в «Книзі буття українського народу» М. Костомарова.

Натомість, скажімо Г. Касьянов, стверджує, що міф про Київську Русь у другій половині XIX ст. «став антикварним елементом» [16, 290]. На наш погляд, є підстави говорити, що він був поширений більше для зовнішнього вжитку, тобто, етнодеференціації українців від російського національного проекту. Для творення ж національної ідентичності українців більш дієвим був козацький міф. Це зумовлювалось тим, що події, покладені в його основу, були не так віддалені в часі і ще відображалися в народній пам'яті. З цього приводу І. Кулжинський писав, підкреслюючи вплив «козацького міфу» на народну психіку: «Деякою мірою ми – всі

малоросіяни – трохи схожі на доброго Ничипора (персонаж повісті М. Гоголя – Н. П.), варто тільки ловкій і талановитій людині розворушити в нас спогади про Коліївщину, про Хмельниччину, про Січ Запорізьку, та ще заспівати пісню козацьку про те, "як в полі могила з вітром говорила".., ми відразу ж готові розплакатись» [27, 4]. Таким чином, згадування козаччини напружувало психіку, змушувало працювати уяву та вело до ототожнення себе з учасниками тих подій.

Деякі вчені, зокрема С. Єкельчик, розглядаючи міфотворчість українських діячів другої половини XIX ст., вдаються до протиставлення наукових концепцій та національних міфів. Відзначаючи необхідність поширення міфологічних уявлень про козацтво для становлення української нації, він вважає, що це гальмувало суто наукові дослідження: «В українофільських колах, до яких належали практично всі українські історики другої половини XIX ст., місце концепції національної історії було вже зайняте національним міфом» [18, 304]. Ми поділяємо думку, висловлену В. Масненком, який вважає цей погляд спрощенням процесу становлення модерної української нації, у якому реально співіснували міфологічний та раціоналістичний складники [4, 92].

Порівняно з національною історією, міфологія була більш дієвою, оскільки залучала ширші маси, що не могла зробити на той час історична наука, через відсутність відповідної інфраструктури (система освіти, засоби масової інформації тощо). Водночас міф як найдоступніша форма світогляду спроможний надати необхідний смисл оточуючому світу, зокрема такому явищу, як національна спільнота. Ця риса міфу, на думку В. Масненка, пов'язана з потребою заповнення духовної порожнечі, утвореної обмеженими можливостями науки, яка не може дати цілісного світогляду» [4, 97]. Отже, національні міф та історіографія є не протилежними, а, навпаки, виступають як взаємодоповнюючі важливі компоненти національної ідентичності.

Історики-професіонали третьої чверті XIX ст., спираючись на народницьку ідеологію, творили національну історію, чільне місце в якій займало обґрунтування та доведення окремішності та самобутності українського народу. При цьому вони стверджували, що українці, як поляки та росіяни, мають власну історію, з власними державно-політичними традиціями, що забезпечує їхнє право на самостійний розвиток. Втім, поряд із науковими історичними знаннями, в національно-ідентифікаційній площині ними активно застосовувалися міфи про Київську Русь та козацькі часи, що помітно пришвидшило процес консолідації української нації.

1. *Armstrong J. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. – Edmonton, 1992.*
2. *Занюк С. Масова політична свідомість та психологічні проблеми формування політично активної особистості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Мат. Всеукр. наук. конф. / За ред. О. Киричука та ін. – К.,1995.*
3. *Раслер А. Швейцарія та її міфи // Дух і літера. – 1998. – № 3–4.*
4. *Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.; Черкаси, 2001.*
5. *Лосев А. Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.*
6. *Сербин Р. «Велика Вітчизняна війна»: советський міф в українських шатах // Сучасність. – 2001. – № 6.*
7. *Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета. – К., 1991.*
8. *Шевченко Т. Кобзар. – К., 1993.*
9. *Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці XIX ст. – Львів, 1996.*
10. *Нахлік Є. Роман «Владимирия» в контексті історіософських шукань П. Куліша // Київська старовина. – 1998. – № 3.*
11. *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою. – Нью-Йорк; Торонто. – 1984.*
12. *Погрібний А. Класики не зовсім за підручником. – К., 2000.*
13. *Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. – К., 2000.*
14. *Куліш П.Твори: в 2 т. – Т. 2. – К., 1982.*
15. *Кортеева В. Энтони Смит: Историческая генеалогия современных наций // Национализм и формирвание наций. Теории – модели – концепции. – М., 1994.*
16. *Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.*
17. *Кулжинский И. О зарождающейся так называемой малороссийской литературе. – К., 1863.*
18. *Єкельчик С. Національний міф чи історія: М. П. Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії // Історична наука на порозі XXI ст.: Підсумки та перспективи: Мат. Всеукр. наук. конф. – Х., 1995.*

Popova N.O. «National mythology» and formation of the national identity in the third quarter of the XIX century. Is examined the intelligentsia participation in the formation of the National mythology as the basic component of the national identity.

Key words: national mythology, intelligentsia, myth, national identity

Р. І. Майор

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ТА ТРУДНОЩІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті проаналізовано рівень етнонаціональної самосвідомості та формування української ідентичності русинів Закарпаття другої половини XIX – початку XX ст.

***Ключові слова**: русин, руський, русняк, українець, національна ідентичність, Закарпаття*

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. у Закарпатті, яке на той час входило до складу Габсбурзької монархії, проходили складні етнополітичні процеси, в межах яких національна приналежність української спільноти відзначалась існуванням у регіоні кількох ідентифікаційних орієнтацій: українофільської, русофільської (москвофільської), мадярофільської та русино-фільської (карпато-русинської). Проблеми формування національної свідомості та ідентифікаційної орієнтації українців Закарпаття цього часу були об'єктом досліджень таких вчених, як В. Гнатюк [1], І. Лисяк-Рудницький [2], П. Магочій [3], О. Мишанич [4], Є. Наконечний [5], П. Чучка [6], авторів праці «Закарпаття в етнополітичному вимірі» [7] та ін. Однак висвітлювалася вона лише в контексті аналізу ширших явищ і процесів. Деякі праці, наприклад сучасного теоретика русинства П. Магочія, мають доволі дискусійний характер. Відтак, не всі аспекти означеної проблеми знайшли належне відображення в історіографії, що й зумовлює необхідність написання відповідної розвідки.

Мета останньої полягає у тому, аби з'ясувати рівень національної свідомості українців Закарпаття другої половини XIX – початку XX ст., а також реконструювати процес формування у них української ідентичності, розглянути питання поширення у регіоні етноніма «українець», розкрити вплив подій Першої світової війни на розвиток національної самосвідомості місцевого українського населення.

Важливим аргументом у процесі визначення національної приналежності тієї чи іншої спільноти виступає етнонім. Використання такого підходу, за визначення національної приналежності русинів Закарпаття, дозволяє констатувати їхню приналежність до україн-

ської нації, адже ще до середини XX ст. вони у повсякденному житті називали себе «русини», «руснаки», «руський» [8] або використовували для ідентифікації релігійну приналежність, говорячи, що вони «руської віри». Так, упорядник підручників для народних шкіл Закарпаття Л. Чопей на початку 1880-х рр. зазначав, що українець в Угорщині називає себе «русином, руснаком, русняком, а за росіянина ніколи не говорить, як за русина, як за свого, але як за москаля» [9, XX]. Відомий галицький громадсько-політичний діяч В. Охримович, подорожуючи Закарпаттям у 1890-х рр., підкреслював, що мешканці тутешніх сіл називають себе русинами [10]. На питання до селян: «що ви за люди?» В. Охримович отримав відповідь: «Ми є руснаки, ми є руської віри». Галичину вони називали не інакше, як «Польща», а галицьких русинів – поляками чи поляками руської віри [10]. 1915 р. український січовий стрілець А. Бабюк, їдучи у вагоні потяга, спілкувався з українцями з-під Берегсасу, які також називали себе «руснаки», а українців Галичини вважали поляками [11]. Звісно, українці, які жили в прикордонних із Галичиною селах, не називали галичан поляками, оскільки добре розуміли, що вони також русини [12, 48].

Професор П. Чучка зазначав, що до кінця Першої світової війни «русинами» на Закарпатті називали себе лише гуцули та бойки, а долиняни у повсякденному вжитку називали себе давнішим етнонімом – «руснаки» [6]. Галицький вчений І. Верхратський локалізував поширення термінів «руснак» та «русняк» територією західної частини Закарпаття та Пряшівщини. На думку В. Багринець, форма «руснак» або «русняк» виникла за аналогією до етнонімічних форм «словак», «поляк» на крайньому заході руської етнічної території, де її кордони межували зі словацькими та польськими, там, де існувала спільна зона проживання русинів, словаків та поляків [5]. На думку багатьох сучасників та українських мовознавців XIX ст., прикордонна, локальна етнонімічна форма «руснак» («русняк») мала зародок зневаги та погорди, а вживання цих термінів, як зазначав В. Гнатюк, «не оправдується ані наукою, ані традицією, ані нічим іншим» [5; 13, 266]. На думку А. Штефана, ці терміни були дані людям «руської віри» чужовірцями. Так, деякі угорці залюбки називали закарпатців «рушняками», бо мадярське слово «рушньо» значить «огидний» [13, 266]. У зв'язку з вищезазначеними фактами, українські мовознавці виступали проти вживання термінів «руснак» і «русняк» як у повсякденному вжитку, так і в літературі [5].

Дещо іншою була етнонімічна ситуація на Пряшівщині, де від XVIII ст. тривав процес добровільної, ненасильницької словакізації місцевого українського населення. Поступово вона призвела до того, що українці в Земплинському і Шаришському комітатах називали себе «слов'яками» й розмовляли «по-словенськи» (мається на увазі не словацька, а мішана русько-словацька мова). Вони чітко усвідомлювали, що їхня мова вже не чисто руська, а тому й називали себе частіше «слов'яками», ніж русинами. Однак при цьому не стверджували, що є словаками, бо чітко відрізняли словаків від русинів («слов'яків») й визнавали, що вони тієї ж народності, що й інші русини Північної Угорщини [1, 28–29]. Як стверджував наприкінці XIX ст. богослов Крижевецької єпархії Ю. Биндас, слово «слов'як» нове, а не старе, оскільки русини з Бачки і Срему, які у XVIII ст. переселилися з комітатів Земплин і Шариш, такого слова відносно себе не вживали і взагалі його не знали [1, 29]. У Спішському ж комітаті русини (по селах) також не вважали себе словаками, а лише руснаками, і такими їх вважали самі словаки. Виняток становили лише мешканці відчутно словакізованих населених пунктів Вернара й Тельгарту. В Шариші і Земплині русини наприкінці XIX ст. були пословачені значно менше, ніж у Спіші, і тут також, як відзначали місцеві священики, їх ніхто за словаків не вважав [1, 57].

При цьому варто зауважити на тому, що українці Закарпаття не вживали відносно себе назви «рутени» (латинізована форма етноніма «русини»), а свою віру та мову не називали «рутенською» [14]. Назви «рутени» й «рутенська мова» використовувалися в офіційному діловодстві, зрідка – в публіцистиці, науковій літературі й були незрозумілими більшості населення. Ужгородський часопис «Листок» писав: якщо ви скажете першому зустрічному русину, який мешкає в Угорщині, що він «рутенець, що жінка його рутенка, що він рутенської віри, він тільки витріщить очі і не буде розуміти, що ви говорите. Якщо ж станете питати його про його мову, він скаже вам: що він русин, що жінка його руська, що він руської віри, що говорить по-руськи» [14].

Аналізуючи рівень етнонаціональної свідомості українців та етнічні процеси на Закарпатті у XIX ст., П. Чучка стверджував, що якихось виразних ознак української національної самосвідомості в термінологічному значенні цього виразу на означених теренах тоді ще не було [6]. Підтвердженням цього слугують спостереження галицького журналіста І. Німчука, який 1914 р. побував у закарпатському регіоні й відмічав, що національна свідомість закарпатців «представляється гірше, ніж мізерно. Нижчого ступня свідомості населення годі собі уявити. В околицях, заселених збитою українською масою, почуєте ще доволі часто назву «руснак», зате в мішаних околицях люди забули або стидаються уживати цієї назви і уважають себе мадярами греко-католицького обряду» [13, 265–266].

Тут варто підкреслити два важливих аспекти. По-перше, в період Першої світової війни українці часто приховували свою етнічну належність і визнавали себе угорцями чи «мадярами греко-католицького обряду», лише для того, аби уникнути репресій з боку угорської влади. По-друге, низький рівень національної самосвідомості в XIX ст. був характерним не лише для українців. Формування національної самосвідомості і національної ідентичності – тривалий історичний процес, який навіть у «старих» націй проходив не одне століття. Як зазначав Е. Вебер, значна частина людей, які мешкали в сільській місцевості та містечках Франції, не вважали себе французами аж до 1870 р., а багато з них не називали себе так аж до Першої світової війни [15, 6].

У середині XIX – першому десятилітті XX ст. лише незначна частина інтелігенції, духовенства, меншою мірою селян, усвідомлювала, що русини Закарпаття належать до української нації. До таких постатей належали провідні громадські діячі, науковці, вчителі, зокрема І. Бращайко [16, 186], брати Ю. і М. Бращайки, А. Волошин [17, 25], І. Дулішкович [18, 37], Ю. Жаткович [19, 62], С. Клочурак [12], А. Медвецький [12, 48], А. Штефан [17, 40] та ін. Проте, загальна кількість свідомих українців у краї на початку XX ст. була настільки мізерною, що А. Штефан навіть склав їх поіменний список, який, щоправда, був неповним та, ймовірно, контроверсійним [17, 35]. За підрахунками автора списку, її кількість у 1890–1918 рр. становила всього 208 осіб [17, 39–40]. Частина з них, за допомогою своїх наукових та публіцистичних праць, стверджувала й поширювала національну свідомість серед української спільноти Закарпаття і цим сприяла формуванню у закарпатців, які у питанні національної самоідентифікації не виходили за межі власного регіону, почуття національної єдності з українцями іншого боку Карпат.

Однак, як вже вище зазначалося, навіть на початку XX ст. більшість закарпатців, з ряду об'єктивних причин, зокрема через свою неосвіченість, мало що знала про Україну та українців, а тому про існування у них на цей час української національної свідомості говорити не доводиться. Така ситуація змінилася лише під впливом подій Першої світової війни та піднесення національно-визвольного руху в краї 1918–1919 рр. По-перше, частина закарпатців, беручи участь у воєнних діях за межами рідного краю, вперше отримала можливість ознайомитися з творами таких українських письменників, як І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка та ін., й тим самим значно збагатила свої знання з української історії та літератури, що своєю чергою, впливало на розвиток їх національної самосвідомості [12, 84]. По-друге, під час Першої світової війни на території Закарпаття перебували підрозділи Українських січових стрільців, які проводили серед місцевого населення українську національну пропаганду [13, 296], що стало важливим імпульсом для формування української національної ідентичності серед частини русинів краю. По-третє, українські вояки з Наддніпрянщини, які поверталися з фронту додому, поширювали серед закарпатців ідею приєднання до України, яка знаходила широку підтримку серед русинів, котрі почали відкрито визнавати свою належність до української нації [20]. Всі ці фактори прискорили пробудження національної самосвідомості закарпатських русинів та сприяли формуванню у них української національної ідентичності, внутрішнього відчуття єдності з українцями, котрі проживали по інший бік Карпат.

У 1918–1919 рр. серед значної частини українців Закарпаття уже простежувалися виразні ознаки української національної свідомості [8]. Так, у повідомленні Худлівського дільничого нотаріату за листопад 1918 р. підкреслювалося, що, внаслідок пропагандистської діяльності вояків, у Худлівському районі «народ вважає себе тотожним з українською нацією і бажає об'єднатися з нею» [20]. У відозві Ясінської української Народної ради за січень 1919 р. зазначалося: «Всі ми діти одної матері – України: одна у нас мова, одна у нас віра, одна душа й серце… Най живе один великий український народ від Тиси аж по Чорне море і гори Кавказ!» [12, 138–139]. Характеризуючи події 21 січня 1919 р. у м. Хуст, коли Всенародні збори українців Закарпаття проголосили об'єднання краю з Україною, С. Клочурак писав, що в народі «розпалилась блимаюча іскра національної свідомості», русини «явно й сміло демонстрували свою приналежність до українського народу» [12, 120].

Серед русинів Закарпаття, етнічна ідентичність яких мала, здебільшого, провінційно-локальний характер, важливим чинником, який сприяв становленню української національної свідомості та формуванню почуття національної єдності, було поширення між українською спільнотою краю етноніма «українець». А. Штефан у своїх спогадах відмічав, що терміни «українець», «український» 1914 р. ще не вживався на Закарпатті [13, 273]. Проте, аналіз мемуарів С. Клочурака показує протилежне: невелика частина інтелігенції та селян вживала їх задовго до початку Першої світової війни [12, 48–57]. Більшого поширення етнонім «українці» набув під час піднесення національно-визвольного руху в 1918–1919 рр. При цьому лідери національного руху використовували також складний термін «русини-українці» [8; 12, 103], аби населення звикало до раніше практично незнайомого етноніму.

Аналогічні процеси, хоча й дещо раніше та більш швидкими темпами, проходили на інших українських землях. Заміна архаїчного етноніма «русини» на сучасніший «українці» відбулася спочатку в Наддніпрянщині, пізніше в Галичині й Буковині [21, 12]. Найдовше процес зміни етнонімії проходив у Закарпатті. У XVIII ст. самоназва «українці» в Наддніпрянщині остаточно витісняє старий етнонім «русини» [21, 139]. В Галичині прикметник «український» почав поширюватися наприкінці 1890-х рр., відтісняючи при цьому термін «руський» [22, 25]. На Буковині ж етнонім «українець» набув широкого вжитку тільки в 1910-х рр. [23, 111]. Та це ще не означає, що його знало чи сприйняло все українське населення. Як зазначає В. Старик, на гуцульському віче 1909 р. в Путивлі, коли якийсь Огородник «називав гуцулів українцями, то тоді настав жахливий крик. Посипались слова: ми православний руський народ, тут нема українців» [23, 110].

Формування національної самосвідомості та відповідної ідентичності є тривалим і непростим, а часто й доволі суперечливим процесом, який проходить кожна нація. Затяжним і складним цей процес був і у випадку українців Закарпаття, рівень національних свідомості й ідентичності яких на початку XX ст. був значно нижчим, ніж в українців Наддніпрянщини, Галичини та Буковини. Причому рівень власне самосвідомості етнічної у закарпатців був доволі високим. Вони ідентифікували себе як «русини», «руснаки», «русняки», «руський» чи ідентифікували себе за допомогою прикордонного, локального терміну «слов'як», поширеного серед частини словакізованих українців Пряшівщини. Формуванню серед закарпатців власне української національної свідомості та ідентичності, як і поширенню етноніма «українець», сприяли події Першої світової війни та культурно-просвітницька діяльність національно свідомої частини закарпатської інтелігенції.

1. *Гнатюк В. Словаки чи русини? (Причинок до вияснення спору про национальність західних Русинів) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1901. – Т. XLII., Кн. 4.*
2. *Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994.*
3. *Magocsi P.R. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948. – Cambridge, 1978.*
4. *Мишанич О. Русини: політика, історія, культура. – Ужгород, 2012.*
5. *Наконечний Є. Украдене ім'я: чому русини стали українцями. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://exlibris.org.ua/nakonechny/r19.html.*
6. *Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у XX ст.: етнолінгвістичний та культурно-історичний аспекти. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrcenter.com.*
7. *Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2008.*
8. *Державний архів Закарпатської області. – Ф. 1555. – Оп. 2. – Спр. 47.*
9. *Русько-мадярский словарь. Написавъ Ласловъ Чопей. – Будапешт, 1883.*
10. *Охримович В. Вражіня з Угорскої Руси // Народ. – Львів, 1895. – № 6.*
11. *Бабюк А. У. С. С. На чужині. Угорський Руснак // Діло. – Львів, 1915. – Ч. 139.*
12. *Клочурак С. До волі. Спомини. – Нью-Йорк, 1978.*
13. *Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Кн. 1. – Торонто, 1973.*
14. *Къ наименованію – Рутены // Листокъ. – Унгвар, 1893. – № 7.*
15. *Степико М.Т. Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4.*
16. *Бращайко І. Декілько слів за угорсько-руське простонародне житє і поезію // Січ: Альманах в пам'ять 40-х роковини основаня товариства «Січ» в Відні. – Львів, 1908.*

17. *Штефан А. За правду і волю... – Кн. 2. – Торонто, 1981.*
18. *Дулишкович І. Историческія черты Угро-Русских. Тетрадь І. – Унгвар, 1874.*
19. *Жаткович Ю. Етнографическій очерк угро-русских: комплексне видання. – Ужгород, 2007.*
20. *Повідомлення Середнянського окружного управління наджупану Ужанської жупи про прагнення жителів сіл Худлівського нотаріату до возз'єднання з Радянською Україною // Шляхом жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною: Зб. док. – Т. 1: 1917–1923 рр. – Ужгород, 1957.*
21. *Буркут І. Русинство: минуле і сучасність. – Чернівці, 2009.*
22. *Заброварний С. Зламні моменти у розвитку українського національного руху в Галичині (1868–1918) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 19. – Львів, 2010.*
23. *Старик В. Між націоналізмом і толерантністю. – Чернівці, 2009.*

Mayor R. I. National consciousness and difficulties in the formation of Ukrainian identity by Ukrainians in Transcarpathia in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries. In the article the level of national consciousness and the Ukrainian identity formation of Transcarpathian Rusyns in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries are analyzed.
Key words: Rusyn, Ruthenian, Rusnyak, Ukrainian, nation identity, Transcarpathia

В. К. Москалець

ДЕКЛАРАЦІЇ ЛОЯЛЬНОСТІ ДО ІМПЕРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІДЕНТИЧНОСТІ ЄВРЕЙСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ ДРОГОБИЧА

Стаття окреслює явище лояльності єврейських еліт до Габсбурзької імперії, аналізує причини та особливості явища в середовищі Дрогобицьких інтелектуалів.
***Ключові слова**: євреї, Австро-Угорська імперія, політична лояльність, Дрогобич*

Серед ідеологічних орієнтацій дрогобицьких бізнес- та інтелектуальних еліт другої половини XIX ст., однією з ключових була лояльність до Австро-Угорської імперії та династії Габсбургів. Висловлення захоплення імперією було тенденцією, яка виразно проступає зокрема у текстах єврейських інтелектуалів Дрогобича. Місцеве єврейське середовище було важливим у загальному Галицькому контексті, з огляду на те, що його центр становили підприємці, пов'язані з нафтовою індустрією, що було унікальним випадком у місцевому масштабі. Метою цієї статті є аналіз способів, якими висловлювалась лояльність до імперії. Джерелами є публікації у німецькомовній та івритомовній пресі (ГаМагід, Іврі Анохі, Дер Ізраеліт) і брошури єврейських товариств Дрогобича. Як додаткове джерело були використані також публікації з української преси. Хронологічними рамками дослідження є 1860–80-ті рр., оскільки саме в цей час найяскравіше відобразилася позитивна налаштованість єврейських підприємців та інтелектуалів до імперії. Проблема ставлення єврейських еліт до Російської та Австро-Угорської імперій уже була об'єктом досліджень І. Бартала [1] та Л. Вульфа [2], які прагнули вписати це явище у загальний східноєвропейський контекст. У цій статті ми зосередимося на Дрогобицькому прикладі конкретних виявів лояльності.

Остання як специфічне явище не була властива лише галицьким євреям, а являла поширену характеристику єврейської ідентичності у Східній Європі впродовж XIX ст. Що характерно, вияви та політику лояльності можна зустріти і в Австрійській, і в Російській імперіях, які мали чимало спільного у взаєминах з євреями. Характеризуючи ставлення єврейських громад до імперії, необхідно пам'ятати, що громади не були монолітними, а складалися з різних, часто ворогуючих між собою таборів. Лояльність до імперії була важливою особливістю руху Гаскали, який був скерований на освіту євреїв та помірну інтеграцію до неєврейського соціуму. Як і австрійські, так і російські помірковані маскіли до 1880-х рр. підтримували імперські тенденції, адже саме це давало їм можливість знайти своє місце у багатокультурній державі, що не вимагала негайної асиміляції [3, 19]. Хоча ставлення ортодоксів та хасидів до імперії залишається менш дослідженим, їхня позиція в цьому не відрізнялася від позиції маскілів так кардинально, як у питаннях освіти чи обряду.

Прослідкувати вияви лояльності до імперії можна на прикладі текстів, які часто присвячувались ювілею, коронації чи іншій значній події, пов'язаній з життям династій. Однією з таких подій, що продемонструвала і спровокувала висловлення проімперських емоцій став візит імператора Франца Йосифа 1880 р. до Галичини. Важко переоцінити емоційне піднесення та усвідомлення значення візиту, яке він справив у Галичині. Цей візит відрізнявся від попередніх саме добровільною заангажованістю населення, зумовивши численні вияви лояльності до династії та показав, що провінція є частиною Габсбурзької імперії [2, 261]. Якщо проаналізувати маршрут Франца Йосифа, ми побачимо, що він мав рівномірність, адже імператор не концентрувався занадто на польських подіях і місцях, хоча в політичному сенсі у Галичині домінувала польська нація. Наприклад, Франц Йосиф відвідав русинський національний інститут і греко-католицьку церкву св. Юра. Стосовно його уваги до єврейських громад, то він відвідав дві синагоги у Львові (ортодоксальну та ліберальну) і мав зустрічі з представниками кагалів у інших містах [4, 116]. У такому контексті візит до єврейської фабрики був доречним як з економічного, так і з національного поглядів. Не дивно, що польські, українські й єврейські газети показали подорож імператора із суб'єктивного погляду. Українська газета «Діло» описала в основному зустрічі цісаря з представниками української еліти та згадала, що саме «руські жителі» вітали ескорт [5, 3]. З єврейської преси можна зрозуміти значення і важливість візиту імператора для єврейських спільнот у Галичині. Про це свідчить навіть стиль статей, адже в них ретельно перелічено присутніх осіб та описано декорування залів. Якщо врахувати, що візит Франца Йосифа тривав близько двох годин, то ще більш вражаючим стає ефект, який він мав на спільноту.

Із міст, які відвідав кортеж, були також Дрогобич і Борислав, що на той час уже стали важливими центрами нафтової промисловості. Незабаром після візиту, в єврейських газетах з'явилися статті, що описували візит імператора із помітним патріотичним підтекстом. Таким чином, Борислав і Дрогобич були визнані настільки важливими, що їх включили до щільного графіку відвідин краю імператором (було заплановано провести 90 хвилин у цих містах), хоча індустрія не становила для Франца Йосифа настільки значного інтересу [6, 24]. Одним із елементів візиту стало і відвідання фірми «Аполло віск–нафта, парафін і свічки з парафіну – Фабрика фірми Гартенберга, Ляутербаха і Гольдгаммера», яка була однією з найбільших та найпомітніших єврейських фірм у місті. З преси не зовсім зрозуміло, чи імператор відвідав ще якісь фірми, але, безсумнівно, значення «Аполло» як найсучаснішої фірми для міста було надзвичайно важливим. Імператор вислухав пояснення щодо роботи фабрики від її голови – Г. Гольдгаммера, виконавчого директора – Е. ван Гехта та отримав

у подарунок зразки колекційного озокериту. У сповненому дифірамб звіті «Ізраеліту» монарха визнали експертом індустрії, чиї зауваження навіть могли покращити процес видобування нафти [7, 3].

Фірма «Аполло» Гартенберга, Гольдгаммера і Ляутербаха в Дрогобичі була навіть спеціально прикрашена для візиту. Основний її продукт – віск, з якого виготовляли свічки, перетворився на засіб для виготовлення скульптур. Вся композиція, виліплена з воску, презентувала статуї імператора, імператриці та символ Габсбурзької монархії – орла. Всюди розмістили близько 2 тис. маленьких австрійських прапорів. Триста робітників фабрики (майже третина з них були євреями), одягнені в національний одяг, вітали Франца Йосифа [8, 9]. Крім цісаря, наступного дня фабрику відвідали герцог Федьдцейгмейстер і архієпископ зі Львова Сембратович, щоб також ознайомитися з процесом переробки нафти. В газетній стилістиці не важко помітити підкреслення значення цих візитів у площині «єврейськості» фабрики. Тому, наприклад Сембратовича, описано як «чоловіка дорогого, що любить євреїв» і висловлено надію, що відвідини чільних осіб змінять життя єврейської громади на краще [8, 9]. І. Франко також описав візит Габсбурга на фабрику «Аполло», втім, радше, з критичного погляду, стверджуючи, що її власники змусили робітників прибирати приміщення в позаробочий час [9, 63].

Якщо на Дрогобицькій фабриці монарха вітали А. Ляутербах і Г. Гольдгаммер, більш налаштовані на Гаскалу, то у Бориславі вітальне слово німецькою мовою виголосив І. Шрайбер – активний діяч ортодоксального табору [10, 4]. Тобто, декларація вірності державі не залежала в цьому випадку від приналежності до одного з ворогуючих таборів.

Пам'ять про візит зберігалася досить довго, адже саме цей факт вживали у рекламі фірми «Аполло» Гартенберга, Гольдгаммера, Ляутербаха і Вагмана, зауважуючи, що фірма «відзначена найвищими відвідинами його величності цісаря Франца Йосифа I» [11, 8]. Таке використання відвідин імператора демонструє, що він не лише дав можливість дрогобицьким євреям показати себе як вірних громадян держави, але мав і зворотну дію, дозволивши підняти престиж фабрики. Один із співвласників фірми – А. Ляутербах в автобіографії згадував візит цісаря, як один з найважливіших моментів свого життя. При цьому підкреслив: хоч діяльність фірми не була настільки цікавою, щоб згадувати її в автобіографії, але візит Франца Йосифа став, дійсно, знаковою подією [12, 87].

Одним із найпопулярніших мотивів, які висловлювали вірність і вдячність імперії, була згадка Конституції 1867 р., яка зрівняла євреїв у правах. Документ став важливою подією в єврейських текстах ще до його офіційного затвердження. Так, у газеті «Іврі Анохі» дрогобицький інтелектуал А. Зупнік висловлював надію, що із прийняттям закону, буде «одна конституція і один суд для всіх людей» і «сини Ізраїлю стануть вірнопідданими» під жезлом Австрії [13, 1]. З часом згадування Конституції, а особливо висловлення вдячності Францу Йосифу стали важливими частинами програмних статей і промов. 1879 р. у дрогобицькій синагозі відбулася урочиста літургія на честь дня народження імператора. Автор промови Б. Гольдберг називав його спасителем єврейського народу, саме завдяки Конституції. Окремо підкреслювалося надання ним можливості використання рідної мови у школі, суді й уряді [12, 7]. Остання заява викликає сумніви, оскільки незрозуміло, що автор вважає «рідною мовою», адже ні їдиш, ні іврит не набули офіційного статусу. Права, які надавала Конституція, реалізовувалися переважно в політичному вимірі, натомість євреї не отримали визнання як нацменшина, залишаючись лише релігійною групою [14, 3]. Однак, попри обмеження євреїв, що мали місце надалі, Конституція 1867 р., будучи вже другим актом такого типу (права, здобуті 1848 р. скасовано за реакції 1850-х рр.), все ж мала суттєвий вплив на їхню свідомість. Л. Вульф пояснює це специфічним політичним контекстом, що утворився в 1860-х рр., згідно якого ця Конституція ліквідувала нерівність, що панувала в імперії до того [15, 239]. В офіційному дискурсі образ імператора був нерозривно поєднаний з Конституцією, вона ставала його іншим втіленням. Крім цього, Конституція стала важливою для євреїв, тому що гарантувала економічні та політичні права, які для них важили більше, ніж національні. Сприйняття себе як «братів по вірі» (Glaubensgenosse), не заважало солідарності всередині єврейської спільноти і в 1870–80-х рр. етнічні мотиви ще не були настільки суттєвими, щоб зменшити ефект конституційної рівності.

Декларації лояльності могли бути присутніми і щодо осіб, користь яких для єврейської громади була опосередкованою. Так, 1880 р. в Дрогобицькій синагозі було відзначено єврейське свято Хануку, разом зі столітнім ювілеєм правління Йосифа II. Свято організував місцевий «Клуб для читання і товариства» («Lese und Geselligkeits Verein»), до якого належали єврейські підприємці і яку очолював А. Ляутербах. Свято Ханука, в поєднанні зі святкуванням ювілею, стало символом прогресу та світла. У статті про цю подію автор навів біографію Йосифа II зазначивши, що йосифінський дух є «духом свободи, толерантності, освіти, справедливості та рівності» [7, 4]. Емансипаційну політику Йосифа II щодо євреїв можна назвати неоднозначною, але діячі єврейської громади Дрогобича не бачили парадоксу в тому, щоб поєднати традиційне свято та відзначення пам'яті монарха, який своєю діяльністю намагався переструктурувати релігійне життя єврейської спільноти.

Отже, лояльність єврейського населення Галичини, зокрема в Дрогобичі, виявлялася через висловлення захоплення політикою династії та вдячності цісареві. Ми розглянули декларації, які стосувалися конкретних подій стосунків імперії та євреїв, таких, як візит цісаря на фабрику, що належала підприємцям або конституція. Сприйняття політики держави відбувалося, здебільшого, через реакції на конкретні події, що мали вплив на життя єврейської громади. Політика Габсбургів цінувалася євреями, завдяки зрівнянню в правах з іншими релігійними групами та наданню ширших можливостей у виборі діяльності, що демонструвала підтримка ними Конституції 1867 р. Декларування свого ставлення до держави відбувалося в івритомовній пресі, а також его-документах, що свідчить про важливість зазначення цієї позиції й у середовищі єврейської спільноти.

1. *Bartal I. Jews of Eastern Europe, 1772–1881. – Philadelphia, 2005.*
2. *Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. – Stanford, 2010.*
3. *Bartal I. Responses to Modernity: Haskalah, Orthodoxy and Nationalism in Eastern Eastern Europe // Zionism and Religion / Ed. by S. Almog, J. Reinharz, A. Shapira. – Hanover; London, 1998.*
4. *Unowsky D. Celebrating Two Emperors and a Revolution: The Public Contest to Represent the Polish and Ruthenian Nations in 1880 // The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy / Ed. by D. Unowsky, C. Laurence. – Oxford; New York, 2007.*
5. *Новинки // Діло. – 1880. – 10 (22) вересня.*

6. *Frank A. Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia. – Cambridge, 2005.*
7. *H. Drohobycz // Der Israelit. – 1880. – 22 October.*
8. *Дрогобич // ГаМагід. – 1880. – 24 листопада.*
9. *Франко І. Фабрика парафіну і церезину в Дрогобичі // Твори в 50 т. – Т. 54. – К., 1984.*
10. *Борислав // Іврі Анохі. – 1880. – 1 жовтня.*
11. *Drohobyczer Zeitung. – 1883. – 16 Marz.*
12. *Дрогобич // Іврі Анохі. –1867. – 1 листопада.*
13. *Ляутербах З. Автобіографія // Сефер зікарон лі-Дрогобіц, Бориславєга-севіва / Ред. Н. Гельбер. – Тель-Авів, 1959.*
14. *Goldberg B. Mowa miana w Synagodze drohobyckiej podczas Nabożeństwa odprawionego na dniu 18 Sierpnia 1879 r. na na cześć urodzin Najjaśniejszego Pana Cesarza i Króla Franciszka Józefa I. – Sambor, 1879.*
15. *Wróbel P. The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1869–1918 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jgaliciabukovina.net.*

Moskalets V.K. The declaration of loyalty to the Empire as the element of Jewish entrepreneurs identity in Drohobych. In the article is overviewed the phenomenon of Jewish elites loyalty to Habsburg Empire. Are analyzed the causes and specifics of the phenomenon among Drohobych intellectuals.
Key words: Jewish, Habsburg Empire, politic loyalty, Drohobych

О. Є. Філатова

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД ПРЕДСТАВНИКІВ НІМЕЦЬКОЇ ЕТНІЧННОЇ МЕНШИНИ ХАРКОВА В XIX ст.

Стаття присвячена проблемі взаємозв'язку соціального статусу більшості харківських німців із впливом представників цієї етнічної спільноти на економічний, політичний і культурно-освітній розвиток міста в XIX ст.
Ключові слова: *етнічна меншина, колонія, переселенці, соціальна група, Харків*

Серед етнічних меншин, які населяють нашу країну, одне з вагомих місць належить німцям, історія яких в Україні своїм корінням сягає кінця XVIII – початку XIX ст. Здебільшого, представники цієї спільноти заселяли Південь України, утворюючи сільськогосподарські колонії, хоча певна частина переселенців місцем свого проживання обирала міста. Одним із них був Харків – значний торгівельно-ремісничий та освітній центр, що й зумовило переїзд сюди німців.

Історія німецького населення України є актуальним предметом вивчення, що відобразилося зокрема в численних працях дослідників, хоча вони, як правило, приділяють увагу німецьким поселенням переважно Південної України [1–2], лишаючи поза науковим аналізом Слобожанщину та зокрема Харків. Студії стосовно цього регіону, своєю чергою, майже не торкаються, представленої в його структурі населення, німецької етнічної меншини [3–4]. Відтак, недостатня наукова розробка зазначеної проблеми зумовила мету цієї статті – детальніше дослідити соціально-професійну структуру німецької етнічної меншини Харкова XIX ст. Головними джерелами для її аналізу є архівні [5], опубліковані документи [6], дані статистики [7] й описи Харківського намісництва [8].

Перші згадки про німців, які проживали в Харкові, датуються кінцем XVIII ст., але містять лише інформацію стосовно кількості представників цього етносу (36 осіб), їх релігійної приналежності, не виділяючи окремо його соціальну структуру [8, 64]. Проте, вже відомості губернатора І. Бахтіна за 1804 р., надані міністру внутрішніх справ, свідчать, що в місті проживали більше 200 німців (на 9 тис. населення тогочасного Харкова). Були і ті, хто мешкали в ньому тимчасово, наприклад, дружина та невістка вищезгаданого губернатора або лікарський інспектор Грумбах [9, 139]. Загалом представників такої когорти було не багато, в основному – купці. Тоді як серед постійних жителів німецького походження були представники різних соціальних груп і професій, зокрема колезькі, титулярні радники, підприємці, вчені, лікарі, вчителі, пивовари, садівники, кравці тощо [6, 225–303].

Слід зауважити, що представники німецької етнічної меншини Харкова, незалежно від соціального стану, проживали компактно в межах Німецької (нині – Пушкінська) вулиці. Саме в цьому районі 1806 р. було засновано німецьку ремісничу колонію, з майстрів запрошених В. Каразіним [10, 164]. З відкриттям у місті університету (1805 р.), до нього були запрошені німецькі викладачі та науковці. Тому на початковому етапі існування Харківського університету більшість викладачів були німцями за походженням [11, 48], які, втім, мали належну науково-педагогічну підготовку. До таких, скажімо, належали: історик, філософ, ординарний професор Марбурзького університету Д. фон Роммель; доктор філософії, ординарний професор Й.-Б. Шад, який створив у Харкові власну філософську школу; юрист, економіст і філософ, ординарний професор Л. Якоб, серед численних праць котрого були підручники, за якими йшло викладання й у німецьких університетах; математик, ординарний професор Франкфуртського університету Й. Гут; юрист, математик, ординарний професор Магдебурзького університету Ф. Швайкат [11, 49; 12, 46–51]. Ці та інші викладачі німецького походження принесли значну користь навчальному закладу, запровадивши академічні традиції західних університетів, знайомлячи студентів із новими досягненнями науки. Однак за наступні кілька десятиліть ситуація стосовно німецьких і загалом іноземних викладачів змінилася, а їхня кількість істотно скоротилася, передусім, через зміну політики царського уряду щодо освітньої сфери. Незважаючи на це, наступне покоління німецьких переселенців – мешканців Харкова – продовжувало відігравати суттєву роль у культурно-освітньому просторі міста, наприклад, син вчителя музики Ф. Шульца – професор Г. Шульц, син аптекаря Надлера – професор загальної історії В. Надлер; відомий харківський хірург, професор В. Грубе – син харківського німця Ф. Грубе; син викладача головного народного училища Харкова – Й. Ольденборгер тримав відомий у місті пансіон [9, 141] і т. д.

Створення Харківського університету вплинуло також на розвиток медичної науки та медичного обслуговування в місті. Серед тогочасних медиків, чільне місце належало німцям. Приватною практикою до 1814 р. володів професор патології і терапії Харківського університету В. Дрейсиг. Загальною повагою харків'ян користувався і професор ветеринарних наук, медик Ф. Пільгер. Пізніше, в 1860–1866 рр., посаду молодшого міського лікаря обіймав доктор медицини, професор і завідувач кафедрою повивального мистецтва Ф. Ган [11, 67]. Крім того, за даними 1870 р., у Харкові практикували не лише лікарі німецького походження, але й повивальні бабки, яких налічувалось не менше п'яти [6, 284]. Поряд із професіями викладачів, лікарів, пріоритетно «німецькою» була професія аптекаря. Представники німецької меншини були першими аптекарями в місті, які відкривали приватні аптеки, зокрема Венцель, Фридлер, Шепп (відкрив у Харкові перший аптекарський магазин) [9, 140], Г. Сартисон, К. Надлер, Ф. Кох, Є. Роше [6, 225–233,284].

Активну позицію займали німці в торгівлі та промисловості міста. Починаючи з XVIII ст., на найбіль-

ших щорічних ярмарках, які за традиціями проводились у Харкові, були представлені також товари, привезені купцями з Прусії. З того часу німецькі купці брали активну участь в торгівлі регіону, більшість із них була приїжджими, тимчасово-проживаючими, хоча певна частина – місцевими. Предметом їх торгівлі з кінця XVIII – початку XIX ст. були сілезькі тканини, порцеляновий посуд, модний одяг, зброя, особливо німецькі гвинтівки. З часом асортимент збільшився в рази. Представники німецького купецтва відкривали й крамниці на постійній основі. Наприклад, першим книгопродавцем Харкова був німець Ланг [9, 140]. Сфери інтересів більшості представників німецької меншини міста, які належали до купецького стану, з другої половині XIX ст. зосереджувалися на торгівлі літографіями (Г. Беверсдорф), модним жіночим одягом (А. Брінке), галантереєю (В. Вольберг, Л. Гіршман, Ф. Розенштраус), музичними інструментами (Л. Гергард), посудом (А. Белино-Фендрих), чаєм (К. Грубе), цукром (Є. Роше), оптичними й іншими приладами (Ф. Розенштраус, О. Едельберг), залізними товарами (Г. Юмм), сільськогосподарськими машинами (А. Белино-Фендрих, Ротгауз), меблями (Г. Доберт) [6, 225–237]. Більшість із цих купців належала до другої купецької гільдії, тобто, мала право вести роздрібну й оптову торгівлю, а їхній капітал в середньому перевищував 20 тис. руб., що засвідчувало їхню заможність.

З 20-х рр. XIX ст. німці почали активно брати участь у розбудові фабрично-заводської промисловості Слобідсько-Української (з 1835 р. – Харківської) губ. У Харкові представники цього етносу на той момент відкрили красильні, – наприклад, Г. Майстер (займався фарбуванням шовкових і вовняних тканин), А. Темп і Г. Кемпе (відкрили фабрику у власному будинку), – та меблеві фабрики, як Г. Доберт і К. Прайс. З 1840-х рр. у місті з'явилися оцтові заводи Шмальцена, Коха, Рінке, згодом завод штучних мінеральних вод того ж таки Коха [6, 229]. Від середини XIX ст. німецькі підприємці стали засновниками і власниками великих фабрично-заводських підприємств. Так, у Харкові з'явилися алебастровий завод генерал-майора, барона Корфа, літографія Беверсдорфа, горілчане виробництво колезького радника Вольнера, підприємства з виробництва сільськогосподарських машин і знарядь – завод Трепке [14, 9], екіпажна фабрика Крезе, одеколонний завод І. Гика [5, 24,72,73]. Одним із найбільших тогочасних підприємств було «Товариство Гельферіх-Саде», історія заснування якого починається з відкриття німецьким підданим, купцем 2 гільдії М. Гельферіхом, представника німецької фірми «Беліно Фендрих». Згодом ним було засновано власний заклад з продажу сільськогосподарських машин закордонного виробництва, а 1882 р. – завод з випуску подібної продукції. В кінці 1880-х рр. до закладу М. Гельферіха приєдналося торгово-промислове підприємство купця Саде, на базі яких і виникло акціонерне підприємство «Товариство Гельферіх-Саде», з уставним капіталом в 1,25 млн. руб.[14, 10]. Серед найбільших тогочасних підприємств слід згадати і цукрові заводи німця К. Кеніга, який контролював 6% всього рафінадного виробництва Росії. Його заводи розташовувались в Охтирському і Лебединському повітах Харківської губ. і мали значний вплив на промисловість регіону.

Перевагу харківські німці мали також у традиційному для них броварному виробництві. Перший пивоварний завод у Харкові було засновано купцем Мухіним, а 1868 р. його господарем став німець за походженням І. Кнапп, який назвав це підприємство «Баварія». Воно успішно проіснувало до 80-х рр. XIX ст. 1872 р. у передмісті Харкова, слободі Григорівка, бароном М. Піллор фон Пільхау засноване акціонерне товариство «Григорівський пиво-медоварений завод "Нова Баварія"» [15, 26], продукція якого поставлялась навіть до столиці Російської імперії.

Досягли успіху німці й у ремісництві. Вони вважалися кращими серед харків'ян у цій сфері, працюючи загалом на заможну публіку. Так, славилися німецькі кравці, чоботарі, капелюшники, фортепіанні майстри, столяри, слюсарі, гравірувальники, ткачі, палітурники, а особливо булочники та ковбасники. У 1840-х рр. німець Лагер відкрив м'ясну лавку та ресторан, 1860-х рр. Гаус, Клосс, Френцель, мали відомі в Харкові ковбасні заклади [6, 242].

Серед міських чиновників також були представники німецького етносу, що зокрема ілюструє Харківський календар за 1870 р. [6]. Вони займали важливі посади в різних установах Харківської губ., скажімо, в лікарському відділенні, громадянському і карному департаментах Міністерства юстиції, судах, телеграфній станції тощо. Представники німецької меншини неодноразово посідали ключові пости в правлінні губернії. Так, посаду губернатора в 1837 р. обіймав дійсний статський радник А. Дейер, 1855–1856 рр. – граф, генерал-майор А. фон Остен-Закен, 1879–1880 рр. – генерал-майор В. фон Валь, 1895–1902 рр. – таємний радник, гофмейстер Г. фон Тобізен.

Кількість німецької меншини Харкова поступово збільшувалася: в 60-х рр. XIX ст. вона становила біля тисячі осіб, 1870-х рр. – півтори тисячі, а за даними перепису 1897 р. – уже 2353 особи, тобто, майже 2% населення міста [7, 15]. Незважаючи на таку, порівняно невелику частку німецької етнічної меншини, її представники впродовж XIX ст. відігравали в житті міста доволі помітну роль, займаючи впливове положення в суспільстві. Це підтверджує аналіз соціально-професійного складу харківських німців, серед яких переважали підприємці, чиновники, вчені, вчителі, лікарі – по суті еліта тогочасного суспільства. Представники інших професій, зокрема ремісничих, хоч і становили меншість, проте, були кращими у цій сфері діяльності.

1. *Васильчик В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – К., 2004.*
2. *Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – К.; Миколаїв, 2006.*
3. *Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1990.*
4. *Історія Слобідської України: навчальний посібник з народознавства та краєзнавства / За ред. В. Торкатюк, О. Сидоренко. – Х., 1998.*
5. *Держархів Харківської обл. – Ф. 3. – Оп. 205. – Спр. 125.*
6. *Харьковский календарь на 1870 год с картою русских железных дорог [Репринт. воспр. изд. 1869 г.]. – Х., 2008.*
7. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XLVII: Харьковская губерния. – М., 1903.*
8. *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела АН УРСР / Упор. В. Пірко, О. Гуржій. – К., 1991.*
9. *Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): В 2 т. – Т. 2: XIX – начало XX века. – Х., 2004.*
10. *Историческая хронология Харьковской губернии / Сост. К. Щелков. – Х., 1882.*
11. *Багалей Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1906.*
12. *Харківський національний університет ім. В. Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров та ін. – Х., 2004.*
13. *Роммель Д.К. Пять лет из истории Харьковского университета. – Х., 1868.*
14. *Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот»: в 2 ч. – Ч. 1: Революционная*

борьба рабочих завода против царизма и капитализма, 1882–1917 гг. / Под ред. В. Суздальцева. – Х., 1966.
15. *Коваль В. Материалы к истории пивоварения в Харьковской губернии. – Х., 2010.*

Filatova O.Y. The social-professional composition of the German ethnic minority representatives in the Kharkiv City in the XIX century. The article is devoted to studying the problems of the correlation between the social status of the majority of Kharkiv Germans and the influence of this ethnic community on the economic, political, and cultural development of the city in the XIX century.
Key words: ethnic minority, colony, settlers, social group, Kharkiv

О. С. Авдєєва

ЕТНІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я НАПРИКІНЦІ XIX ст. (За матеріалами Першого Всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р.)

У статті наведені статистичні дані, які розкривають проблему етнічної структури населення Північного Приазов'я. Хронологічні межі дослідження – кінець XIX ст. – обумовлені специфікою основного джерела – Першим Всезагальним переписом населення Російської імперії 1897 р.
***Ключові слова**: Північне Приазов'я, перепис населення, етнічні групи*

Північне Приазов'я кінця XIX ст. – це територія трьох повітів: Маріупольського, Мелітопольського та Бердянського. За адміністративним поділом, повіти належали різним губерніям (перший – до Катеринославської, решта –до Таврійської) і тому загальних статистичних даних наразі не існує. Регіон як складова частина Південної України характеризувався етнічною строкатостю. Головною причиною цього явища була колонізаторська політика державної влади. З моменту ліквідації Запорізької Січі, на приазовські землі були переселені представники різних етнічних груп православного віросповідання (греки, болгари тощо), значна кількість протестантів різних напрямів (переважно німецькомовні колоністи) та розкольників і сектантів (у більшості росіяни). Головна мета цієї розвідки – проаналізувати етнічну структуру населення Північного Приазов'я, спираючись на дані Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р. Дослідження проблеми міжконфесійних відносин у регіоні є актуальним і своєчасним. До того ж подібний статистичний зріз наводиться вперше.

Задля досягнення мети дослідження були застосовані два томи Перепису 1897 р.: XIII – Катеринославська губ. [1] і XLI – Таврійська губ. [2]. Для статистичних підрахунків з проблематики етнічної приналежності мешканців Північного Приазов'я, із цього видання залучені відповідні таблиці [1, 4–5,74–75; 2, 4–5,94–97]. Так, таблиця I містить відомості стосовно загальної кількості населення, а таблиця XIII подає дані стосовно поділу населення за рідною мовою. Саме таблиці щодо рідної мови є основним джерелом для з'ясування етнічної структури Північного Приазов'я. Така провідна ознака приналежності до певного етносу є достатньо умовною, однак наразі саме ця інформація дає нам найповніші відомості стосовно етнічної структури населення імперії загалом і окремих регіонів зокрема.

Загальна кількість населення Північного Приазов'я становила 943013 осіб обох статей. На першому місці, за кількістю населення, був Мелітопольский повіт – 384239 осіб (40,75% від загальної кількості населення регіону). Другу позицію посідав Бердянський повіт – 304718 осіб (32,31%), третю – Маріупольский – 254056 осіб (26,94%).

На цій території знаходилися п'ять міст: Бердянськ, Маріуполь, Мелітополь, Ногайськ та Оріхів. Перші три були повітовими центрами. Загальна кількість міщан у Північному Приазов'ї становила 83060 осіб (8,8% від загальної кількості мешканців), з яких 73101 особа проживали в повітових містах. За кількістю населення, міста можна розташувати у такому порядку (від більших до менших): Маріуполь – 31116 осіб (37,46% від загальної кількості міщан), Бердянськ – 26496 осіб (31,90%), Мелітополь – 15489 осіб (18,65%), Оріхів – 5996 осіб (7,22%) та Ногайськ – 3963 особи (4,77%).

За даними перепису, в Північному Приазов'ї на постійному перебування знаходились представники тридцяти семи етносів. Найбільшу групу становили носії так званої «малоруської» мови – 507503 особи обох статей, що становило 53,82% від загальної кількості населення регіону. З них основна частина проживала у сільській місцевості – 494048 осіб обох статей (97,35%). Лише 2,65% (13445 осіб) мешкало в містах. Між повітами українське населення було розподілено більш-менш рівномірно. Наступне, за кількістю представників, місце обіймали носії «великоруської» мови – 217011 осіб (23,01%). З них 170321 осіб (78,48%) проживали у сільській місцевості та 46690 (21,51%) – у містах. Більшість з них проживала у Мелітопольському повіті – 126017 осіб обох статей (58,07% російськомовних поселенців). Така перевага була досягнута за рахунок державної політики переселення сектантів та розкольників(духоборів, старообрядців, молокан) з внутрішніх губерній Російської імперії.

Крім цього, слід згадати німецькомовних переселенців – 63128 осіб обох статей (6,69%). Більшість колоністів мешкала в сільській місцевості, у власноруч розбудованих поселеннях – 61595 осіб (97,57%). У містах проживали 1533 особи обох статей (2,43%). Німецькомовні колоністи були рівномірно розміщені на території всіх трьох повітів. Грецькомовні переселенці посідали четверту сходинку, маючи 49196 осіб обох статей (5,22%). З них у містах проживали 4,21% (2073 особи), сільській місцевості – 95,79% (47123 особи). Грецьке переселення було спланованою акцією російського уряду, тому греки були поселені достатньо компактно – більшість з них мешкали в межах Маріупольського повіту: 48290 осіб (98,16% від загальної кількості греків у регіоні).

Наступну групу складали представники «єврейськомовного» населення. На території Північного Приазов'я були зареєстровані 35249 євреїв обох статей (3,74%). Специфічною рисою єврейського населення у регіоні був їх рівномірний розподіл між містом та селом – 57,18% (20156 осіб) проживали у селі та 42,82% (15093 особи) – місті. Серед повітів, за кількістю євреїв, першість обіймав Мелітопольський – 16063 особи (45,57% від загальної кількості євреїв у регіоні). Лише півтора десятими поступалися представники болгарської спільноти – 33848 осіб обох статей (3,59%, від загальної кількості мешканців регіону). Більшість болгар проживала в сільській місцевості – 98,69% (33404 особи). В містах були зареєстровані лише 444 особи, що становило 1,31%. Фактично всі болгарські колоністи були зосереджені в межах Бердянського повіту – 31 843 особи (94,08%). Останньою групою, кількість якої становила більше 1%, були носії татарської мови – 17526 осіб (1,86%). У сільській місцевості, з них проживали 16472 особи (93,99%), містах – 1054 особи (6,01%). 88,28% (15472 особи) мешкали в межах Маріупольського повіту.

Представники решти тридцяти етносів поодинці становили менше відсотка, від загальної кількості населення Північного Приазов'я. Серед них найбільшу гру-

пу становили білоруси – 6360 осіб (0,67%). Кількість сільського та міського населення, відповідно, становила – 6116 (96,16%) та 244 (3,84%). Половина з них проживала в Мелітопольскому повіті – 52,52% (3340 осіб). Далі йдуть представники турецькомовного населення – 5719 осіб (0,55%), з яких 82,53% (4720 осіб) проживали у сільській місцевості і 17,47% (999 осіб) – містах. 5318 осіб (92,99% від загальної кількості турок в регіоні) були зареєстровані в Маріупольському повіті. Лише 0,33% становили поляки (3155 осіб обох статей). У селах проживали 2688 осіб (85,2%), містах – 467 (14,8%). Більша частина поляків зафіксована в Мелітопольському повіті – 76,58% (2416 осіб).

Носії молдавської та румунської мов становили 0,17% від загальної кількості населення регіону (1650 осіб обох статей). З них, 99,03% (1634 особи) проживали у сільській місцевості, 0,97% (16 осіб) – містах. Більшість з них проживала у Бердянському повіті – 1508 осіб (91,39%). Носіїв чеської та словацької мов було зареєстровано 0,08% (760 осіб обох статей). З них 727 осіб (95,66%) проживали у сільській місцевості, а 33 (4,34%) – містах. Більшість Перепис зареєстрував у Мелітопольському повіті – 94,61% (719 осіб). Вірмен нараховувалося 634 особи (0,07%): у сільській місцевості – 224 (35,33%), міській – 410 (64,67%). Найбільша кількість вірмен мешкала у м. Мелітополь – 203 особи (32%). Циган було 0,04%, від загальної кількості населення Північного Приазов'я (351 особа), з яких 318 (90,6%) – у селах та 33 (9,4%) – містах; 60,11% (211 осіб) мешкали в Мелітопольському повіті. Носії мордовської мови в регіоні становили 0,03% (241 особа): у селах – 228 (94,61%), містах – 13 (5,39%). З них 87,55% (211 осіб) зареєстровані в Бердянському повіті.

Представники двох етнічних спільнот мали по 0,02% – італійці (211 осіб – 95,26% у містах та 4,74% – селах) та серби (149 осіб – 54,36% у селах і 45,64% – містах). Більша частина італійців (171 особа – 81,04%) та сербів (111 осіб – 74,5%) були приписані до Бердянського повіту. Лише 0,01% від загальної кількості населення Північного Приазов'я складали французи – 107 осіб обох статей. У відсотковому відношенні вони майже порівну були розподілені між містом та селом – 46,73% (50 осіб) міських жителів та 53,27% (57 осіб) сільських. Більшість зареєстрована у Маріупольському повіті – 76 осіб або 71,03%, від загальної кількості французів у регіоні.

Дві мовні групи нараховували по 0,006% – англійці (60 осіб: 85% у містах, 15% – селах) та литовці (52 особи – 34,62% і 65,38%, відповідно). По 0,003% (30 осіб обох статей) нараховували латиші (66,67% було зареєстровано у сільській місцевості, а 33,33% – міській) та естонці (73,33% і 26,67%, відповідно). Ще дві мовні групи нараховували по 0,002% – грузини (16 осіб, з яких 68,75% проживали у сільській,а 31,25% у міській місцевостях) та шведи (15 осіб – 86,67% і 13,33%, відповідно). 0,001%, від загальної кількості населення Північного Приазов'я, становили осетини (11 осіб), з яких 8 осіб (72,73%) були зареєстровані в Маріупольському повіті. Між містом та селом представники цього етносу були поділені більш-менш рівномірно – 45,45% у селі та 54,55% – місті.

Представники решти дванадцяти мовних груп нараховували менше десятка осіб обох статей кожна. Зокрема до них належали: персидськомовне населення (0,0009% – 9 осіб), албанці (0,0008% – 8 осіб), носії мов кавказьких горців (0,0007% – 7 осіб), угорці (0,0006% – 6 осіб), арабськомовні мешканці (0,0005% – 5 осіб), норвежці (0,0004% – 4 особи), вотяки та башкіри (по 0,0002% – по 2 особи); носії жмудської мови, іжорської, лопарської та чуваської нараховували по 0,0001%, тобто, були представлені 1 особою.

Завершивши підрахунки, можна підвести певні підсумки. Більшість у Північному Приазов'ї становили українці (53,82%). Другу позицію обіймали «великоруси» або росіяни (23,01%). Решта мовних груп були кількісно значно меншими. Серед них можна виділити німецькомовну спільноту (6,69%), грецькомовну (5,22%), єврейськомовну (3,74%), болгаромовну (3,59%) і татарськомовну (1,86%). Інші мовні групи нараховували менше одного відсотка (загалом таких груп було тридцять). Такий відсотковий розподіл населення Північного Приазов'я за рідною мовою дає підстави стверджувати присутність доволі помітної етнічної строкатості. Крім того, слід зауважити, що серед розпорошених у всьому регіоні етносів виділялися лише українці, німці та євреї. Решта представників мовних груп були переважно скупчені в окремих повітах. Причиною цього була цілеспрямована державна політика щодо колонізації краю. Так, у Маріупольському повіті компактно проживали греки (98,16% від їх загальної кількості у регіоні), татари (88,28%), турки (92,99%), французи (71,03%) та англійці (68,33%). В Бердянському повіті були зосереджені поселення болгар (94,08%), молдаван (румун) (91,39%), мордви (87,55%), італійців (81,04%) та сербів (74,5%). В Мелітопольському повіті, відповідно, більшість становили росіяни (58,07%), білоруси (52,52%), поляки (76,58%), чехи та словаки (94,61%), цигани (60,11%) й естонці (73,33%).

Щодо розподілу населення Північного Приазов'я між містом та селом, то можна стверджувати, що більшість представників кожної названої етнічної групи мешкала у сільській місцевості. Виняток становили серби, французи, осетини й євреї, які розподілялись майже рівномірно, а також вірмени, албанці, англійці та італійці, більшість з яких проживала в містах.

Отже, особливості географічного розташування регіону та політика царського уряду стосовно колонізації Південної України загалом та Північного Приазов'я зокрема, зумовили поліетнічний склад регіону. Статистичні дані, які містить Перший всезагальний перепис населення Російської імперії 1897 р. дають змогу висвітлити загальну етнічну картину регіону (на підставі вказаної рідної мови), що наразі є необхідним для впорядкування ґрунтовного дослідження з проблеми міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї.

1. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XIII: Екатеринославская губернія.*
2. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XLI: Таврическая губернія.*

Avdeieva O.S. The ethnic structure of the population in Northern Priazovya at the end of the 19th century (On the base of the First General census of the population in the Russian Empire in the the 1897th). This article is about the statistical data which elucidate the problem of the ethnic structure of the population in Northern Priazovya. The chronology limits of the research – the end of the 19th century – are caused by the specificity of the basic source of research – the First general census of the Russian empire population in the 1897.

Key words: Northern Priazovya, census of population, ethnic groups

Я. В. Бойко

РОЗМІЩЕННЯ ТА СТРУКТУРА ЗАЙНЯТОСТІ ЕКОНОМІЧНО АКТИВНОГО НАСЕЛЕННЯ В РЕГІОНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX ст.

Розкрито територіальне розміщення трудових ресурсів, визначено питому вагу зайнятого населення, що мешкало у регіонах Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. Висвітлено галузевий розподіл праці та зайнятість економічно активного населення у виробничому секторі трьох регіонів, з'ясовано його роль у суспільному відтворенні. Наведено додаткові дані, які свідчать, що основна маса працездатного населення Наддніпрянщини на зламі XIX–XX ст. займалася переважно землеробством.

Ключові слова: *ринок робочої сили, трудові ресурси, територіальне розміщення зайнятого населення, розподіл праці, структура зайнятості населення, суспільне відтворення*

Важливе місце у дослідженні економічної історії держави, її регіонів та окремих адміністративно-територіальних одиниць, з притаманними їм природно-географічними характеристиками, посідає аналіз відтворення та розміщення трудових ресурсів, розподілу праці, структури зайнятості населення, характеру його господарської діяльності в рамках певного способу виробництва. Варто зазначити, що ступінь розподілу праці та структура зайнятості населення як у регіональному, так і загальнонаціональному масштабах, багато в чому є концентрованим виразом і показником рівня розвитку продуктивних сил та економіки загалом.

У запропонованій статті об'єктом дослідження є продуктивні сили України, передусім їхньої головної складової – робочої сили. Предметом дослідження є територіальне розміщення, розподіл праці та галузева структура зайнятості економічно активного населення у трьох регіонах Наддніпрянщини наприкінці XIX ст.

У цій статті ставиться завдання визначити територіальне розміщення продуктивних сил Наддніпрянської України щодо їхньої головної складової, з'ясувати показники сукупного балансу трудових ресурсів, розкрити, за територіальною ознакою, розподіл праці та структуру зайнятості її економічно активного населення у виробничому секторі її регіонів на етапі переходу Російської імперії до монополістичного капіталізму.

Незважаючи на структуроутворюючий характер і фундаментальні ознаки, притаманні зазначеній науковій проблемі, на її значущість у ґрунтовному вивченні історії розвитку вітчизняного ринку та ринкових відносин, вона поки що не стала, за невеликим винятком [1–5], предметом спеціальних досліджень ні в українській, ні в зарубіжній історіографії. Таке ставлення сучасної академічної науки до ключових питань історії розвитку ринкової економіки, на наш погляд, не сприяє вирішенню сьогоднішніх проблем і завдань, пов'язаних зі створенням оптимальної моделі соціально орієнтованої ринкової економіки, яка б зважала на національну специфіку та певний історичний досвід.

Аналіз матеріалів першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. щодо зайнятості населення Наддніпрянської України дає можливість суттєво розширити уявлення зацікавлених дослідників про структуру зайнятості населення, особливості розвитку ринку праці та продуктивних сил на вказаній території. Дозволяє визначити і питому вагу зайнятого населення, і характер його розміщення у міській та сільській місцевостях, розкрити структуру й розміри галузевих ринків робочої сили, висвітлити розподіл праці, що склався на зазначеній території наприкінці XIX ст.

Розглядаючи вказану наукову проблему, потрібно пам'ятати, що селянство Наддніпрянщини пореформеного періоду, поряд із аграріями Центрального Чорнозем'я Росії, зіграло визначну роль у розвитку капіталізму не тільки в глибину, а й у ширину. Інша тенденція особливо яскраво виявилася на Півдні Російської імперії, який на зламі XIX–XX ст. приймав щорічно більше мільйона сезонних мігрантів та десятки тисяч переселенців [6, 112–123; 7, 254–265; 8, 92–93; 9, 130–142, 183–187; 10, 212–247].

Згідно перепису населення 1897 р., у дев'яти губерніях Наддніпрянської України мешкали 23430,4 тис. осіб. Кількість зайнятого населення на цій території становила 5940,6 тис. осіб або 25,4% від загальної кількості мешканців (чоловіки становили 20,9%, жінки – 4,5%), на утриманні яких перебували 17489,8 тис. осіб – членів сімей [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

У загальній масі зайнятих, що перевищувала 5,9 млн осіб, чоловіки становили 82,5%, жінки – 17,5%. Із них у сільській місцевості проживали 76,7% від усіх зайнятих (чоловіки –65,2%, жінки – 11,5%), у міській – 23,3% (17,3% і 6%, відповідно). У регіональному розрізі перше місце, за кількістю зайнятих, займало Правобережжя (40,4%), друге – Лівобережжя (30,3%) і третє – Південь України (29,3%). Питома вага зайнятих чоловіків регіону, від загальної кількості зайнятих, складала на Лівобережжі – 80,8%, на Правобережжі – 82,8%, на Півдні України – 83,8%, зайнятих жінок, відповідно – 19,2%, 17,2% и 16,2% [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Серед усього зайнятого населення Лівобережної України, яке перевищувало 1,8 млн осіб, зайняті у сільській місцевості становили 79,7% (чоловіки – 66,5%, жінки – 13,2%), у міській – 20,3% (14,3% і 6%, відповідно). У загальній масі зайнятого населення Правобережжя, що досягало 2,4 млн осіб, зайняті у сільській місцевості становили 82,7% (чоловіки – 69,9%, жінки – 12,8%), у міській – 17,3% (12,9% і 4,4% відповідно). Серед зайнятого населення Півдня України, що перевищувало 1,74 млн осіб, зайняті у сільській місцевості складали 65,4% (чоловіки – 57,4%, жінки – 8%), у міській – 34,6% (26,4% і 8,2% відповідно) [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Розглядаючи міжгубернське розміщення зайнятого населення, варто підкреслити, що найбільша його кількість мешкала у Київській (15,9%), Херсонській (13,6%) і Подільській (12,6%) губерніях, найменша – у Таврійській (7,1%) і Катеринославській (8,6%). Стосовно питомої ваги зайнятих (від усього населення губернії), то найвищою вона була в Херсонській (29,6%), Таврійській (29,3%) і Київській (26,5 %) губерніях, найменшою – у Полтавській (23,3%). Питома вага зайнятих чоловіків (від усіх зайнятих у губернії), перебувала в діапазоні від 78,7% у Полтавській і до 85,7% у Волинській губерніях, зайнятих жінок – від 14,3% у Волинській і до 19,9 % у Київській губернії [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Опрацьовані автором, матеріали перепису населення 1897 р. свідчать, що більше половини працездатного населення Наддніпрянщини наприкінці XIX ст., як і на початку 60-х рр., займалося переважно землеробством (включаючи городництво та садівництво) і становило 3285,9 тис. осіб обох статей (55,3%). Зайняті приватною службою та ті, що працювали як прислуга і поденники, становили разом 667 тис. осіб (11,2%) і за

кількістю посідали друге місце. У тваринництві були зайняті 44,3 тис. осіб (0,8%), переробкою продуктів тваринництва займалися 20,7 тис. (0,4%). Виробництвом продуктів харчування із сировини тваринного і рослинного походження – 69,7 тис. (1,2%), обробкою волокнистих речовин (продуктів землеробства) – 43,4 тис. (0,7%), пошиттям одягу, взуття – 229,6 тис. (3,9%). Кількість зайнятих ремонтними і будівельними роботами складала 110,7 тис. осіб (1,9%), добуванням руд і мінералів – 31,1 тис. (0,5%), обробкою металів – 103,3 тис. (1,7%), дерева – 78,2 тис. (1,3%), іншими видами виробництва – 19,3 тис. (0,3%), риболовлею і полюванням – 9,5 тис. осіб (0,2%). У транспорті були задіяні 111,9 тис. осіб (1,9%). Із них візничим промислом займалися 45,4 тис. осіб (0,8%), на залізниці працювали 50,7 тис. осіб (0,9%). Різними видами торгівлі, включаючи оптову, займалися 305,5 тис. осіб (5,1%). Найбільша кількість торгувала сільськогосподарською продукцією (1,1%), зокрема й зерновими (0,6%). Певна частина переймалася продажем будівельних матеріалів і палива (0,3%), тканин і одягу (0,3%), шкір і хутра (0,14%). Продажем алкогольних напоїв були зайняті 14,8 тис. осіб (0,3%), у готелях і трактирах працювало 19,6 тис. осіб (0,33%) тощо [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192; 20, 108–163,272–329,420–459; 21, 82–88; 22, 18–35].

Для з'ясування питань, пов'язаних з галузевою структурою зайнятості та питомою вагою економічно активного населення в регіонах Наддніпрянської України наприкінці XIX ст., проведемо відповідний аналіз. Як вже зазначалося, більша кількість зайнятого населення наприкінці XIX ст. мешкала на **Правобережжі** України, де складала майже 2,4 млн осіб обох статей або 40,4% від усіх зайнятих у Наддніпрянщині. З них землеробством займалися (включаючи городництво і садівництво) майже 1,4 млн осіб (56,9%). Зайняті приватною службою та ті, хто працювали як прислуга і поденники, разом становили 260,4 тис. осіб (10,9%), посідаючи, за кількістю друге місце. У тваринництві регіону були зайняті 12,4 тис. осіб (0,5%), переробкою продуктів тваринництва – 9,3 тис. (0,4%), виробництвом продуктів харчування із сировини тваринного і рослинного походження – 29,6 тис. (1,2%), обробкою волокнистих речовин (продуктів землеробства) – 15,9 тис. (0,7%), пошиттям одягу, взуття – 89,7 тис. (3,7%). Кількість зайнятих ремонтними і будівельними роботами складала 37,8 тис. осіб (1,6%). Добуванням руд і мінералів займалися 0,8 тис. (0,03%), обробкою металів – 29,4 тис. (1,2%), дерева – 29,1 тис. (1,2%), іншими видами виробництва – 4,7 тис. (0,2%), риболовлею і полюванням – 1,6 тис. осіб (0,07%). У транспорті були задіяні 31,4 тис. осіб (1,3%), з яких гужовим промислом – 16,7 тис. (0,7%), на залізниці – 12,1 тис. (0,5%). Різним видам торгівлі, включаючи оптову, віддавали перевагу 140,4 тис. осіб (5,9%). Найбільша кількість торгувала сільськогосподарською продукцією (2,6%), зокрема й зерновими (0,8%). Значна частина переймалася продажем будівельних матеріалів і палива (0,4%), тканин та одягу (0,5%), шкір і хутра (0,2%), алкогольних напоїв – 5,8 тис. (0,24%), у готелях і трактирах працювали 6,1 тис. осіб (0,3%) [14, 178–179; 15, 166–167; 16, 186–187; 20, 108–163; 21, 82–88; 22, 18–35].

Друге місце, за кількістю економічно активного населення, займало **Лівобережжя**, де мешкали 1,8 млн зайнятих осіб обох статей (30,3%). Тих, хто віддавав перевагу землеробству, було 1,1 млн осіб, тобто, 61,4%, від загальної кількості зайнятих у регіоні. Приватних службовців, прислуги і поденників – 179,4 тис осіб (10,0%). Тваринництвом займалися 14 тис. осіб (0,8%), переробкою сировини тваринного і рослинного походження на продукти харчування – 18,6 тис. (1%), добуванням руд і мінералів – 0,7 тис. (0,04%), обробкою металів – 21,2 тис. (1,2%), дерева – 22,6 тис. (1,3%), виготовленням одягу, взуття – 76,8 тис. (1,3%), будівельними і ремонтними роботами – 30,9 тис. (1,7%), іншими видами виробництва – 3 тис. (0,2%), наданням транспортних послуг – 29,2 тис. (1,6%), із них гужовими перевезеннями – 11,7 тис. (0,7%), на залізниці – 16,1 тис. (0,8%). У торгівлі були зайняті 62,2 тис. осіб (3,5%). Значна кількість торгувала сільськогосподарською продукцією (1,3%), зокрема й зерновими (0,2%). Певна частина займалася продажем будівельних матеріалів і палива (0,2%), тканин та одягу (0,4%), шкір і хутра (0,2%), алкогольних напоїв – 3,9 тис. (0,2%), у готелях і трактирах працювали 4 тис. осіб (0,2%) тощо [11, 156; 12, 142; 13, 170; 20, 290–329; 21, 82–88; 22, 18–35].

Третє місце посідала **Південна Україна**, де мешкали 1,7 млн зайнятих осіб обох статей (29,3%). Кількість тих, хто працювали в землеробстві (включаючи городництво і садівництво), була 815,4 тис. осіб або 46,8% усіх зайнятих, що менше, ніж у вказаних вище регіонах. Проте, варто пам'ятати, що значні за розмірами приватні сільськогосподарські економії Півдня наприкінці XIX ст. приймали щорічно сотні тисяч сезонних мігрантів, серед яких переважали мешканці північноукраїнських губерній. Зайняті приватною службою та ті, хто працювали як прислуга і поденники, становили разом 227,2 тис. осіб (13,0%) і за чисельністю посідали друге місце в регіоні. Тваринництвом були зайняті 17,9 тис. осіб (1%), переробкою сировини тваринного і рослинного походження на продукти харчування – 21,5 тис. (1,2%), добуванням руд і мінералів – 29,7 тис. осіб (1,7%), виплавкою металів – 1,7 тис. (0,1%), обробкою металів – 52,6 тис. (3%), дерева – 26,5 тис. (1,5%), виготовленням одягу, взуття – 63,2 тис. (3,6%), будівельними і ремонтними роботами – 42 тис. (2,4%), іншими видами виробництва – 11,6 тис. (0,7%), наданням транспортних послуг – 51,3 тис. (2,94%), із них гужовими перевезеннями – 17 тис. (1%), на залізниці – 22,5 тис. (1,3%). У торгівлі були зайняті – 102,5 тис. осіб (5,9%). Значна кількість торгувала сільськогосподарською продукцією (2,7%), зокрема й зерновими (0,7%). Певна частина займалася продажем будівельних матеріалів і палива (0,3%), тканин та одягу (0,8%), шкір і хутра (0,1%). У торгівлі алкогольними напоями були зайняті 5,2 тис. осіб (0,3%), у готелях і трактирах працювали 9,5 тис. осіб (0,6%) [17, 180–181; 18, 198–199; 19, 192-193; 20, 448–459; 21, 82–88; 22, 18–35].

Порівняльний міжрегіональний аналіз вказує на те, що кількість зайнятих у землеробстві була найвищою на Правобережжі та Лівобережжі України, але фахівцям із соціально-економічної історії добре відомо, що в пореформену добу значна частина землеробів вказаних регіонів була щорічно задіяна у приватних господарствах Півдня України, який на межі XIX–XX ст. посідав провідні позиції з виробництва зернових. Зазначимо також, що значна кількість прийшлих сезонних робітників на Півдні, окрім землеробства, була зайнята несільськогосподарськими промислами, працювала в різноманітних галузях виробництва і сфері послуг. Якщо говорити про приватних службовців, прислугу і поденників, то їхня чисельність була найбільшою на Правобережжі, де складала 39% (тут і далі – від усіх зайнятих вказаною діяльністю у межах Наддніпрянщини), на Півдні, відповідно, 34,1%, на Лівобережжі – 26,9%. Найбільша кількість зайнятих тваринництвом мешкала на Півдні – 17,9 тис. осіб або 40,4%, на Лівобережжі – 31,6%, на Правобережжі – 28%. Кількість

зайнятих обробкою волокнистих речовин (продуктів землеробства) на Лівобережжі України становила 22,4 тис. осіб (51%), на Правобережжі – 36,7%, на Півдні – 12,3%. Питома вага зайнятих переробкою сировини рослинного і тваринного походження на продукти харчування на Правобережжі становила 42,4%, на Півдні – 30,9%, на Лівобережжі – 26,7%.

Добуванням руд і корисних копалин на Півдні України займалися 29,7 тис. осіб (95,3%), від усіх зайнятих вказаною діяльністю; на Правобережжі – 2,5%, на Лівобережжі – 2,2%. Щодо виплавки металів, то на Півдні було сконцентровано аж 99,5% цього виробництва, тоді як на два інших регіони разом припадали 0,5%. Обробкою металів на Півдні займалися 50,9%, на Правобережжі – 28,5%, на Лівобережжі – 20,6%. Відповідно обробкою дерева – 33,8%, 37,3%, 28,9%; виготовленням одягу, взуття – 27,5%, 39,1%, 33,4%; будівельними і ремонтними роботами – 38%, 34,1%, 27,9%. Іншими видами виробництва у південному регіоні займалися 60,1% економічно активного населення, на Правобережжі – 24,4%, на Лівобережжі – 15,5%.

Кількість зайнятих наданням транспортних послуг була найбільшою на Півдні України – 51,3 тис. осіб або 45,8%, від усіх зайнятих цією діяльністю, на Правобережжі – 28,1%, на Лівобережжі – 26,1%. Зайняті гужовим транспортом, зокрема на Півдні – 37,4%, Правобережжі – 36,8%, Лівобережжі – 25,8%, а на залізниці, відповідно, 44,4%, 23,9% та 31,7%. Питома вага зайнятих різними видами торгівлі складала у трьох регіонах 305,5 тис. осіб або 5,1%. На Правобережжі вона становила 46%, на Півдні – 33,6%, на Лівобережжі – 20,5%. Торгівці алкогольними напоями, відповідно, – 39%, 34,7%, 26,3%. Кількість усіх зайнятих роботою в готелях і трактирах сягала 19,6 тис. осіб або 0,3%. На Півдні України їхня питома вага була найбільшою – 48,7%, на Правобережжі – 31%, Лівобережжі – 20,3%.

На завершення наведемо деякі статистичні дані стосовно зайнятості економічно активного населення у фінансовому секторі економіки Наддніпрянської України, який відповідав, у першу чергу, за кредитування товарного виробництва, оптової торгівлі, будівництва, залізничного, водного транспорту та страхування. У цьому секторі були зайняті 3,6 тис. осіб (0,06%), з яких на Півдні України – 1,42 тис. (0,08%), Правобережжі – 1,36 тис. (0,06%), Лівобережжі – 0,8 тис. (0,05%). Питома вага зайнятих на Півдні складала 39,3%, у двох інших регіонах – 37,6% і 23,1%, відповідно. Наведені дані засвідчують і значне поширення на Півдні України фінансово-кредитних установ, підвищений попит на кредитні послуги (за меншої кількості зайнятих, порівняно з Правобережжям), що зумовлювалося пришвидшеним розвитком продуктивних сил, товарного виробництва, торгівлі та супутньої інфраструктури у цьому регіоні.

Проведений порівняльний аналіз розподілу праці, структури зайнятості та питомої ваги різних груп населення у процесі суспільного відтворення, за регіонами Наддніпрянщини, наприкінці XIX ст. торкнувся, в основному, ключової, тобто, виробничої сфери й, тісно пов'язаної з нею, інфраструктури. Зайнятість населення в невиробничій сфері не знайшла тут, через певні обмеження, висвітлення, проте, згодом такі дані будуть наведені автором у формі статистичних таблиць, які дадуть змогу зацікавленому читачу зробити потрібні висновки самостійно.

Аналіз розподілу праці та структури зайнятості населення в регіонах Наддніпрянщини, статистичні дані, викладені у цій та попередніх наших роботах, вказують на значне зростання кількості зайнятого населення пореформеної доби, свідчать про розширення ринку робочої сили, зростання його рухливості, поглиблення розподілу праці та появу нових напрямів господарської діяльності. Поряд із цим, активне впровадження у виробництво вдосконалених знарядь праці, машин і нових технологій, особливо на Півдні України, надало, своєю чергою, додатковий імпульс розвитку продуктивних сил та сприяло динамічному зростанню її валового внутрішнього продукту. Наведені дані можуть стати також фундаментом і вихідним положенням подальших досліджень еволюції суспільного розподілу праці та продуктивних сил у регіонах Наддніпрянської України. З метою всебічного висвітлення цього кола проблем, поряд із іншими джерелами, доцільно залучити і матеріали наступних переписів населення.

1. *Бойко Я.В. Разделение труда и структура занятости населения в губерниях Центрального Черноземья в конце XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: Типология и особенности регионального развития России и Восточной Европы X–XXI вв.: Мат. XXXIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – М.; Брянск, 2012.*
2. *Бойко Я.В. Разделение труда и структура занятости сельского и городского населения Екатеринославской губернии в конце XIX в. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті проф. Д.П. Пойди: Зб. наук. пр. – Д., 2012.*
3. *Бойко Я.В. Розподіл праці та структура зайнятості населення Тавриди наприкінці XIX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2012.*
4. *Бойко Я.В., Верещагин П.Д. Разделение труда и структура занятости сельского и городского населения в Херсонской губернии в конце XIX в. // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету. Серія: Історичні науки: Зб. наук. пр. – Кіровоград, 2012.*
5. *Бойко Я.В. Территориальное размещение и отраслевая структура занятости экономически активного населения Наднепрянской Украины в конце XIX в. // Международная научная конференция «Русь, Россия: Средневековье и Новое время»: Третьи чтения памяти Л. В. Милова: Мат. конф. – М., 2013.*
6. *Бойко Я.В. Крестьянские миграции и их роль в формировании аграрного рынка рабочей силы в Северном Причерноморье (вторая половина XIX в.) // Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного Симпозиума по изучению проблем аграрной истории: Тезисы. – М., 1991.*
7. *Бойко Я.В. Миграция крестьянства в Новороссию во второй половине XIX в. // Международная научная конференция «Русь, Россия: Средневековье и Новое время»: Чтения памяти Л. В. Милова: Мат. конф. – М., 2009.*
8. *Бойко Я.В. Расселение и удельный вес переселенцев в Новороссии на переломе XIX–XX вв. // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы: историография, методы исследования и методология, опыт и перспективы: Мат. XXXI сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Кн. 1. – Вологда, 2009.*
9. *Кабузан В.М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. – СПб., 1996.*
10. *Кабузан В.М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII в. – 1989 г. Формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006.*
11. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. VIII.*
12. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – Т. XIII.*
13. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – Т. XVI.*
14. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – Т. XXIII.*
15. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – Т. XXXII.*

16. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – Т. XLI.*
17. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – Т. XLVI.*
18. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – Т. XLVII.*
19. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – СПб., 1905. – Т. XLVIII.*
20. *Розрахунки автора за: Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – Табл. XX. – Т. 1. – СПб., 1905.*
21. *Розрахунки автора за: Численный состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – Т. 2. – СПб, 1906.*
22. *Розрахунки автора за: Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных Первой Всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г. – СПб., 1905.*

Boiko Ya.V. The allocation and structure of the economically active population employment in the regions of Naddnepryanska Ukraine in the end of the XIX centuries. In the article is revealed the labor allocation, is determined the proportion of the employed population in the regions of Naddnepryanska Ukraine in the end of the XIX century. Is described the sectoral division of labor and the population employment in the productive sector of the economy in three regions. Is given the additional information that the majority of working population at the turn of XIX–XX centuries in the regions of Naddnepryanska Ukraine was engaged in agriculture.
Key words: labor market, labor, the territorial distribution of the employed population, the division of labor, the structure of employment, social reproduction

І. М. Батирєва

ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.

Проаналізовано трансформаційні процеси в соціально-демографічній структурі сільського населення Східного Поділля другої половини XX ст.
***Ключові слова**: Східне Поділля, погосподарські книги, колгоспи*

Побут, господарська культура, соціальна сфера подільських селян, починаючи з другої половини XX ст., у вітчизняній науці майже не досліджені, тому основним джерелом нашого пошуку стали архівні матеріали подільських сіл (погосподрські книги, соціальні паспорти тощо) та польові етнографічні матеріали, зібрані нами. Так, погосподарські книги дають зокрема можливість проаналізувати соціальну структуру населення сіл, адже містять інформацію щодо кількості населення того чи іншого села, його зайнятості у різних сферах виробництва, роду занять, освіти тощо. Як свідчать статистичні обрахунки по селах Вінницької обл., більшість селян-українців були колгоспниками. У селах, де були інші підприємства, незначна кількість осіб працювала на них. Поблизу районних та обласних центрів, десятки селян були працівниками міських підприємств та організацій.

Відробіток повинності у громадському господарстві колгоспу складав найбільший часовий відрізок у трудових затратах селянських сімей. Доволі вагоме навантаження відробіткової повинності в колгоспах України мали жінки та підлітки. Держава суворо регламентувала робочий день колгоспників. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1940 р., під час збирання врожаю, він починався в колгоспах із 5 години ранку, а закінчувався із заходом сонця. Так продовжувалося й у повоєнний період. За такої системи, у селянина не залишалося часу на себе, сім'ю, власне господарство. Відбувалося неприкрите пригноблення соціально-правових інтересів сільських трудівників: «Працювала в колгоспі 38 років.., від 7-ї ранку і поки видно на дворі, а жнивами – то й цілими ночами. В гарячу пору, то й без вихідних, а так, то 6 днів на тиждень» [1].

Від 1950-х рр. у колгоспах введено працю за трудодні. Вартість їх встановлювалася в кінці сільськогосподарського року. Суму продуктів і грошей, які залишилися для розподілу, ділили на число трудоднів усіх колгоспників за рік, а кожний колгоспник отримував, згідно з кількістю відроблених трудоднів. Селяни так намагалися пояснити це: «Ну, трудодень – це як 8-годинний робочий день. Колись можна було і півтора дня заробити, а колись і 70 %. Давали нам якийсь аванс, а потім підбивали ітог в кінці року і ми лишалися в перебоях. Кому 100 крб., кому 150 крб. давали» [2]. «Цілий день працював. Міг за 1 трудодень 2 дні зробити – це дивлячись скільки роботи. Вони там за місяць оцінювались. Вони там мали якісь норми...» [3]. «Мінімум було 280 трудоднів. За трудодні гроші і натуральну оплату в кінці року» [4]. «Ну я знаю скіки там сотих буряків прорвати. Ну сахар отримували й зерно» [5]. «А на трудодень давали копійки... Давали чи пійсят, чи шийсят копійок. А пів кіло хліба могли дати, даже триста грам давали на трудодень хліба... Но ми тих трудоднів мало мали... Могли трудодень не записати. Так нажалася, туто прогони жали папшой (кукурудза – І. Б.), і там в прогоні чистили, кидали, а Мітя записав нам руб шість копійок. То я вмру, то не забуду» [6].

У всіх вікових категоріях подільського села перших повоєнних десятиліть простежувалася тенденція до кількісної переваги жінок, що можна пояснити наслідками війни. Особливо відчутна різниця у статевовіковій структурі населення була серед людей старшого віку. Тому головною силою у післявоєнному селі була жінка, що підтверджують і записи погосподарських книг, де за 1947–1952 рр. головою двору часто записували жінку, навіть якщо в господарстві проживав чоловік.

Показовим є і порівняння соціальних відмінностей серед етнічних груп подільських селян. Наприклад, єврейське населення, що мешкало, разом з українським, у с. Миколаївка Козятинського р-ну утворювало окремий єврейський колгосп. У с. Мурафа Шаргородського р-ну – національний «Мурафський» колгосп. Про їхню зайнятість можемо судити із записів у погосподарських книгах «професій» та «роду занять»: голова сільради (М. Ойфман, І. Фудим), секретар сільської ради (Ф. Речистер), бухгалтер (Г. Рикус, Ю. Вакс), завбуфетом (Ш. Кипнис), завбібліотекою (Х. Зальцер), вчитель (Р. Кривошея), медсестра, голова сільпо (Й. Гольдинг), заготівельник сільпо (І. Беккер), завідувач ковбасної (А. Воровник), заготувач «союзколгосп» (Х. Ойфман), комірник (М. Гасс), завторг, завдитсадком (Ф. Гехман), райпромкомбінат (М. Щигель) [7]. Лише біля десятка євреїв зафіксовані як члени артілей. Тільки з трьох єврейських домогосподарств були особи, які працювали в колгоспах, поряд із українцями, – агроном, рахівник, комірник. Таким чином, можна констатувати радикальну відмінність соціального статусу українського та єврейського населення села.

Початок 1950-х рр. в Україні характеризувався розгортанням кампанії з укрупнення колгоспів, що супроводжувалося підвищенням цін на техніку та витратами колгоспів на її придбання; ліквідацією машинно-тракторних станцій; зниженням цін на сільгосппродукцію тощо. Ці заходи призвели до погіршення економічного стану сільських господарств та рівня життя селян. Становище ще більше ускладнилося в квітні 1965 р.,

коли Верховна Рада СРСР видала Наказ «Про прибутковий податок з колгоспів», за яким оподаткуванню підлягав не тільки чистий прибуток господарств, а й частина фонду оплати праці, що перевищувала середньомісячний заробіток [8].

1970–80-ті рр. відзначалися високими результатами та прибутками у колгоспах. Поступово збільшилися посіви різноманітних культур. На допомогу працівникам прибувала техніка для виконання певних польових робіт (комбайни, молотарки, вантажні машини, які в народі отримали назву «полуторки») [9]. Інформатори підтверджують, що найкращий для життя колгоспників період був за доби «застою» [10]. «Найкращі роки це були 79–80-й... достаток, культура... Які квіти у нас росли біля ферми, які ми ходили в білих халатах, яка в нас йолочка робила коло ферми, яка в нас була культура... Яка в нас була скотина чиста, почищена! Як працювала у нас двосмєнка... Рано я заступила і було в мене 70 корів. В 6 годин заступила і в 2 год. дня прийшла мене міняти моя подруга – заступила вона. І це тиждень я робила з 6 ранку до 2 годин дня. А тиждень з 2 до 9 вечора» [2]. «Дуже багато колгосп зробив для села. В нас озьдо Поштар Федір Окцентьвич. Він багато чого зробив... Комплекс построїв один, другий комплекс, тракторну бригаду, Богачівку він розстроїв там... І дороги, в нас люди робили, справляли... Зараз немає таких доріг.., не було такої бардєлі як озьдо зараз. Практично поки був колгосп, то село трималося і було, шо робити, і люди були. І люди трималися у колгоспі, а зараз – виросло і в город» [11].

Подільські колгоспи посідали перші місця з вирощування цукрових буряків, пшениці тощо в усьому СРСР. Колгоспи-передовики часто здобували нагороди від керівництва. Загалом радянська влада двозначно впливала на систему господарства селян. Організація праці в колгоспних господарствах проводилась і методами заохочення (внесення на дошку пошани, премії), і покарання (штрафи за різні провини). Причому всі інформатори стверджують, що колгоспне майно розкрадалося, а пересічному колгоспнику вважалося не гріхом його «брати»: «Ну да! Брали колгоспне... Це наше було. Наші батьки поля здали... І ми здали поля. Ми на них робили. Там нам платили, шо платили... Це як до другого когось піти і вкрасти, то це гріх, а в колгоспі можна» [12]. «Хтось мірав, чи це гріх, чи не гріх? Треба було – ти й взяли! Я сама пазухою носила, попшою зерно» [13]. «А як же! Тоді брали копійками, а тепер беруть мішками. І я взяв, да. Судили мене, я вкрав був десь зо дві відрі дерті, бо треба було відвезти до млина, та й не мав коли, не завіз, а свиням шось траба дати» [11].

Чимало селян висловлюється, що були задоволені колгоспами: «Я була задоволена, бо була молода, хотілось робити і шось мати» [1]. «Я свою роботу дуже любила. Ми в себе впроваджували все саме нове. Що тіки де, то ми й собі. Нас дуже хвалили» [4]. Колгоспники могли розраховувати на соціальне забезпечення і захист прав: «Да, були пільги. В кого не було, де жити, йому давалася хата, і медичну допомогу давали» [14]. «В разі болєзні колгосп міг допомогти грішми, завезти машиною безплатно до лікарні. Якщо потрібно, то давали путьовку в санаторій. Давали житло молодим спеціалістам, які приїжджали в село працювати» [1]. Колгоспники (передовики) отримували путівки не лише на вітчизняні курорти, але й за кордон. «Я 17 раз їздила по путьовкам. Я об'їздила Болгарію, Польщу» [2]. «Ну, наприклад, я в Москву їздила на виставку, в Волгоград летіли самольотом, в Києв» [15]. «Був профсоюз, посилали. Я був ондо в Одесі тоже.., віддихав там» [11].

Сьогодні серед подолян про колгоспи 1970–80-х рр. залишилися позитивні враження: «Дуже позитивні в ті часи колгоспні були!..»; «я считаю, що це позитивно на нас вплинуло»; «в мене, наприклад, позитивні спомини про ті часи»; «ну мені колгосп нравився»; «ну все добре. Давали зарплату нормально». Зустрічаються й негативні оцінки. За свідченнями старшого покоління, щоб прогодувати сім'ю, доводилося тримати господарство і вдома, вирощувати городину, хоча робота в колгоспі займала мало не 80% часу селян. Працювали зранку до ночі, неділя – була єдиним вихідним. Неодноразово доводилося виходити на роботу і в неділю, і у великі церковні свята. Труднощів додавали чималі податки на присадибне господарство та оплата праці «трудоднями».

З приходом М. Хрущова, колгоспно-«кріпосна» система селян трохи послабилася, через зменшення трудового податку, видачу на трудодні у колгоспах заробітної плати, паспортизацію. Та все ж молоде покоління на державну владу тепер не сподівалося і з 1960-х рр. випускники шкіл намагалися вступати до середніх та вищих навчальних закладів, по закінченню яких, влаштовувалися на роботу (переважно за направленнями), як правило, це були міста різного підпорядкування. «Ну десь після, як людям дали паспорти, їхали шукати роботи кругом, кроме цього колгоспу... хто куди шморгнув, якшо якийсь родич де був» [16]. Місцева влада, намагаючись зберегти робочі руки, перешкоджала видачі паспортів: «Не давали. Дуже не хотіли давати. Я була головою сільської ради, то просили паспорт, а я видати не можу, бо мені район приказав – ніяких паспортів. Якби я дала, то голова колгоспу не поставив би печать. Бо хотів, щоб люди були в колгоспі. Пригноблювали людей. Навіть зараз мені кажуть – а ви мені не хотіли дати паспорт, а я кажу – така була обстановка» [17].

Вже наприкінці 1960-х рр., коли подільським селянам почали видавати паспорти, молодь масово почала від'їжджати до міст, в основному до райцентрів (особливо з таких сіл, як Стрижавки, Сосонки [18]). Рідше українці змінювали місце проживання на сусідні села, райони чи області. Постійні міграції відбувалися на Донбас, який у післявоєнний час почав активно розвиватися, центрально-східну Україну. Подоляни емігрували також до Росії, Казахстану (ці дані також зафіксовано у погосподарських книгах різних сіл [19]), чому сприяла переселенська політика радянської влади, яка не тільки ініціювала такі переселення, а й організовувала, хоч і не належним чином, порушуючи задекларовані обіцянки переселенцям, не дотримуючись медико-санітарних норм перевезення тощо.

Суперечливі процеси відбувалися й у соціальному розвитку аграрного сектора України впродовж 1980-х рр. як факт стагнації та кризи всього суспільно-політичного і соціально-економічного становища держави. Характерно, що за «горбачовської гласності та перебудови» трудівники сільського господарства вже відверто заявили про необхідність змін у аграрній сфері. До вищих органів влади надходили пропозиції про прийняття законів щодо розвитку фермерства, більшість сільських товаровиробників підтримувала ідею реформування колгоспів. Подібного роду листи, які надходили з усіх регіонів України, партійними комітетами та органами радянської влади не розглядалися [20].

Трансформація аграрного сектора відбулася під час здійснення земельної реформи 1990-х рр., що також була причиною активної урбанізації та зменшення населення у сільській місцевості. Хоча розформування колгоспів багатьох подільських сіл торкнулася частково. У багатьох селах досі діють колективні господарства у формі фермерських підприємств. Є й чимало селян

незадоволених процесом розпаювання колгоспу, які зізнаються, що «не знали, шо воно таке і шо з ним можна робити. Хто знав, то на розділ землі пішов і їм наділили близько від госадьб, а я не знала, то й не ходила. Геть не знаю де мені вділили той пай, може десь тамо в ярку чи де, то шо ти там сам з ним зробиш. І не продасиш комусь, бо кому воно таке треба, то так і віддала його та й отримую за пай зерно, товч. Тоже треба в хазяйстві» [21]. «На тобі Боже шо тобі негоже. Та й всьо, оце дали йому такі чагарі і горби, шо туди ні заїхати ніяка техніка не може» [11]. Висловлюючись з цього питання, реципієнти не однозначні в оцінках: «У нас є колгосп, у нас є ферма, свиноферма. Зараз просто ходять люди заробляти гроші – не примусово. В нас є пайка»; «Той хто був на день розчленування в колгоспі – отримав пай по 3 га 17 сотих. Не більше не менше. І це 5 років – затвердили нам 1,5 т зерна і 50 кг сахара. Пройде 5 років і знову сходка збирається і рішаємо»; «всім однаково давали. Ну по 3 га, а як дорога де попала то 3,5–4 га» [22].

На жаль, від усіх цих реформ становище кожної селянської родини погіршилося. Всі інформаториселяни говорять про те, що, внаслідок розпаювання, середньостатистичний подільський селянин, як правило, пенсійного або передпенсійного віку, не може дати раду своєму паєві, а молодь не витягне тих кредитних програм, які існують так би мовити для «підтримки фермерства». Через нестачу робочих місць, більша частина селян сьогодні безробітні, виживають за рахунок власних присадибних ділянок або ж їдуть на заробітки. Внаслідок такої невдалої політики щодо аграрного сектору на Поділлі почалися активні міграційні, передусім урбанізаційні, процеси, які посилилися з 1991 р. Так, статистичні дані переписів 1939, 1959, 1983, 1989, 2001 рр. свідчать, що рівень урбанізації, зокрема у Вінницькій обл. постійно зростає: 12%, 17%, 39% (після паспортизації села), 44%, 49%. У Хмельницькій обл. ще вище – 12%, 19%, 40%, 47%, 54%.

Скорочення населення фіксуються в усіх селах Поділля, незалежно від їх класифікації за кількістю жителів. У великих селах (більше 1 тис. осіб), як, наприклад, Джулинка Бершадського р-ну (більше 3,5 тис. населення), Ободівка Тростянецького р-ну (більше 6 тис. населення), Яланець Томашпільського р-ну (більше 1 тис. осіб), Рибчинці Хмільницького р-ну (більше 1 тис. осіб), скорочення населення становить 40–100 осіб на рік, що, на перший погляд, не має викликати особливої тривоги. Однак, за період 1990–2011 рр. населення великих сіл скоротилося на третину, а подекуди наполовину. Так, у с. Яланець Томашпільського р-ну за цей час населення скоротилось з 1809 – до 1297 осіб, с. Рожнятівка – з 1774 – до 1084 осіб. Якщо ж проаналізувати скорочення кількості населення у середніх селах (500–1000 осіб), наприклад с. Терлівка Летичівського р-ну, Хмельницької обл., то із середнього (550 жителів на 1990 р.) воно стало малим (290 осіб на 2010 р.) [23]. Малі села взагалі перебувають на порозі вимирання, оскільки їхня вікова структура практично не включає або має досить малий відсоток репродуктивного населення та дітей. Станом на 1 січня 2013 р. міське населення України становило 31378,6 тис. осіб (68,8%), сільське – 14174,4 тис. (31,2%) [24]. Станом на 1 лютого 2013 р. у Вінницькій обл. сільське населення становило 810119, проти 815978 міського, Хмельницькій, відповідно, – 584239 сільських та 729121 міських жителів. Тобто, у Вінницькій і Хмельницькій обл. – здавна аграрному регіоні – йде процес депопуляції села [25].

З 1990-х рр. сформувалася несприятлива динаміка якісних і кількісних демографічних показників, котрі спричинили руйнування засад відтворення сільського населення. Такі негативні процеси у сільській місцевості на початку XXI ст. продовжують прогресувати. Причиною соціально-демографічної кризи у подільському селі, як показують етнографічні дослідження та доводять науковці [26], є період всієї другої половини XX ст., коли поглиблювалась соціалізація побутової сфери села та проводилася політика «перспективних» і «неперспективних» сіл. Відсутність належної соціальної інфраструктури села, соціальної захищеності його населення призвела до вкорінення стереотипів щодо меншовартості села, порівняно з містом. Все це на сьогодні призвело до масової урбанізації, зменшення кількості сільського населення Східного Поділля, як і загалом України, зменшення у селах людей репродуктивного віку, що в подальшому може призвести до соціально-демографічної кризи в країні.

1. *Записано від Делікатної Катерини Іванівни (1936 р. н.), жительки с. Велика Мочулка Теплицького р-ну, Вінницької обл., 12.07.2009 р.*
2. *Записано від Черніцької Олександри Антонівни (1935 р. н.), жительки с. Миколаївка Козятинського р-ну, Вінницької обл. у липні 2010 р.*
3. *Записано від Фалтуса Віктора Федоровича (1945 р. н.), жителя с. Миколаївка Козятинського р-ну, Вінницької обл. у липні 2010 р.*
4. *Записано від Рак Нінель Миколаївни (1940 р. н.), жительки с. Миколаївка Козятинського р-ну, Вінницької обл. у липні 2010 р.*
5. *Записано від Долечек Луїси Олександрівни (1938 р. н.), жительки с. Миколаївка Козятинського р-ну, Вінницької обл. у липні 2010 р.*
6. *Записано від жительки с. Довжок Ямпільського р-ну, Вінницької обл. у червні 2012 р.*
7. *Виконком Жданівської сільської ради депутатів трудящих Шаргородського р-ну, Вінницької обл. – Арх. № 19. – Т. 3: Погосподарська книга на 1947–49 рр. – №№ 26/11, 19/4, 21/6, 28/13.*
8. *Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX ст. – К., 1995.*
9. *Записано від Себала Павла Мусійовича (1927 р. н.), жителя с. Ширмівка Погребищенського р-ну, Вінницької обл., 20.02.2010 р.*
10. *Записано від Босенко Ксенії Андріївни (1926 р. н.), жительки с. Чернявка Оратівського р-ну, Вінницької обл. у липні 2010 р.*
11. *Записано від Волошина Анатолія Івановича (1950 р. н.), жителя с. Довжок Ямпільського р-ну, Вінницької обл. у червні 2012 р.*
12. *Записано від Калін Віри Тимофіївни (1926 р. н.), жительки с. Довжок Ямпільського р-ну, Вінницької обл. у червні 2012 р.*
13. *Записано від Чайковської Лєни Іванівни (1938 р. н.), жительки с. Довжок Ямпільського р-ну, Вінницької обл. у червні 2012 р.*
14. *Записано від Мацюк Лідії Пилипівни (1933 р. н.), жительки с. Чернявка Оратівського р-ну, Вінницької обл. у липні 2010 р.*
15. *Записано від Науер Зіни Адольфівни (1937 р. н.), жительки с. Миколаївка Козятинського р-ну, Вінницької обл. у липні 2010 р.*
16. *Записано від Ковальчук Явдохи Степанівни (1924 р. н.), жительки с. Сосонка Вінницького р-ну, Вінницької обл. від 3.07.2011 р.*
17. *Записано від Драчинської Ольги Ізотівни (1929 р. н.), жительки с. Миколаївка Козятинського р-ну, Вінницької обл. у липні 2010 р.*
18. *Виконком Стрижавської селищної ради депутатів трудящих Вінницького р-ну, Вінницької обл. – Погосподарські книги 1954–1959 рр.*
19. *Виконком Деребчинської сільської ради депутатів трудящих Шаргородського р-ну, Вінницької обл. – Погосподарські книги 1954–1959 рр.*

20. *Зиза М.М. Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина XX – початок XXI ст.): історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2005.*
21. *Записано від Логанівської Ніни Йосипіївни (1929 р. н.), жительки с. Ширмівка Погребищенського р-ну, Вінницької обл., 25.03.2010 р.*
22. *Записано зі слів різних інформаторів.*
23. *Соціальний паспорт території Джулинської сільської ради. – Джулинка, 2002; Паспорт територіальної громади Ободівської сільської ради станом на 2010, 2011 рр.; Погосподарська книга Рожнятівської сільської ради 2001–2011 рр.; Погосподарська книга Яланецької сільської ради 2001–2011 рр.; Погосподарська книга Терлівської сільської ради 2006–2010 рр.*
24. *Дані Державного комітету статистики України на 1 січня 2013 р.*
25. *Дані Державного комітету статистики України на 1 лютого 2013 р.*
26. *Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959–1989. – Запоріжжя, 1995; Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2004.*

Batyrieva I.M. The transformations of the socio-demographic structure of the East Podillia rural population in the second half of the XX century. The transformation processes in the socio-demographic structure of the countryside of East Podillya in the second part of the XX century are analyzed.
Key words: East Podillya, economic books, collective farm, socio-demographic structure, urbanization

Н. М. Жулканич

ГРОШОВІ ДОХОДИ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЖИТТЄВОГО РІВНЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ (друга половина 1960—90-х рр.)

У статті розглянуто засади формування доходів закарпатських селян, запровадження гарантованої оплати праці в колгоспах, динаміку її зростання та стимулюючий вплив на ефективність виробництва.
***Ключові слова**: трудодень, грошові доходи, оплата праці, колгосп*

Піднесення добробуту людей нерозривно пов'язане з результатами виробничої діяльності. Темпи приросту сільськогосподарської продукції, як і продуктивності праці в аграрній сфері, впродовж досліджуваного періоду залишалися низькими, лише з 1965 р. вони дещо зросли. Однією з причин такого становища була нестача кваліфікованих кадрів. Демографічна ситуація на селі характеризувалася зниженням природного приросту та старінням населення. Форми і системи оплати праці, запровадження її грошової оплати в сільському господарстві, з'ясування стимулюючого впливу оплати праці на ефективність виробництва неодноразово ставали предметом дослідження М. Долішнього, О. Дутко, Л. Ковпак, Я. Матійченко, Р. Моторіна, А. Радченко та ін. Проте, питання оплати праці в господарствах сіл Карпатського регіону розглядалися ними побіжно. Відтак, метою статті є обґрунтування засад формування доходів сільського населення, з'ясування ролі грошових доходів у підвищенні рівня життя сільського населення Карпатського регіону.

На темпи зростання населення в цілому, і сільського зокрема, значний вплив зробили вагомі події XX ст. Серед них – дві світові, громадянська війни, еміграції, депортації селян, внаслідок суцільної колективізації, голодомори та сталінські репресії. Загальна кількість населення республіки зростала темпами значно нижчими, за загальносоюзні. За 1961–1978 рр. вона збільшилася на 14,8%, тоді як сільське населення зменшилося на 14,7% (табл. 1). На 100 га сільськогосподарських угідь загалом по СРСР було в середньому 54 працездатні особи, тоді як по Україні цей показник складав 19 осіб [1,165]. Внаслідок зниження народжуваності на селі в 1,5 рази та зростання смертності у 1,8 рази, на 1977 р. 255 сільських районів України мали депопуляцію населення [1, 153].

Хоча демографічна ситуація мала регіональні відмінності. Істотне зменшення кількості сільських мешканців було характерне для центральних, південних та східних областей республіки. Регіон Українських Карпат тривалий час належав до відносно благополучних, а зниження приросту населення за 1970-і рр. спостерігалося лише у Львівській обл. (табл. 1). Рівень народжуваності в західних областях залишався найвищим у республіці [2, 21].

Табл. 1

Чисельність сільського населення в областях Українських Карпат (на 1 січня, тис. осіб)

[1, 159; 3, 22]

Області \ Роки	1961	1971	1991	Приріст (+), зниження (–) %
Закарпатська	682,8	750,4	736,6	7,4
Івано-Франківська	847,4	870,6	826,1	– 2,6
Львівська	1286,9	1282,1	1103,9	– 14,3
Чернівецька	557,6	557,8	539,8	– 3,2
Загалом в Україні	22450,2	21213,8	16859,2	– 25,0

На початок 1990 р. ситуація дещо змінилася: позитивна динаміка приросту населення мала місце лише у Закарпатській обл. Зменшення кількості сільського населення відбувалося, здебільшого, через міграцію молоді у міста. Основними причинами міграцій до міст були: низька оплата праці в сільському господарстві, порівняно з промисловими підприємствами, існуючі на селі ненормований робочий день, важкі умови праці, відсутність шляхів із твердим покриттям для зв'язку із райцентрами, відсутність дитячих дошкільних закладів і шкіл, низький рівень роботи закладів культури, погане медичне, торговельне і побутове обслуговування. Небажання молоді залишатися у необлаштованих селах ілюструють такі дані. Впродовж 1971–1977 рр. для сільського господарства були підготовлені 980 тис. трактористів, комбайнерів та шоферів, а кількість їх у господарствах республіки зросла лише на 140 тис. осіб. Лише 29,7% випускників сільських шкіл працевлаштовувалися у колгоспах та радгоспах. В областях Українських Карпат цей показник коливався від 20,7% (Львівська обл.) – до 28,7% (Чернівецька обл.) [1, 163]. Значного розмаху набула і «маятникова міграція». На початку 70-х рр. лише до Дрогобича Львівської обл. як «маятникові мігранти» приїжджали щодня 12,5% працездатного населення району, до Миколаєва – 8,6, Золочева – 3,8% [4, 82].

Незважаючи на низку несприятливих демографічно-економічних факторів, регіон Карпат залишався відносно благополучним. Природній приріст населення тут перевищував загальнореспубліканський у 3–3,5 рази [5, 65]. У прямій залежності від цього, й приріст валової продукції був у 1,5–2 рази вищим, ніж по Україні загалом.

Партійне та радянське керівництво постійно декларувало принцип «за гарну працю – вищу оплату» [6, 72]. Зростання оплати праці завжди вважалося одним з найважливіших факторів підвищення рівня життя

трудящих, в тому числі й колгоспників. Однак до 1966 р. оплата праці колгоспників здійснювалася за допомоги трудоднів. Грошова оцінка трудодня в різних колгоспах різнилася. До прикладу, в окремих господарствах Івано-Франківської обл. вона становила лише 30 коп. та 1,2 кг зерна на трудодень, тоді як у Закарпатській обл. – 1,9 крб. [7, 74; 8, 16]. Різниця в рівні оплати праці пояснювалася рівнем фінансової спроможності колгоспів, а таких, що оплачували людино-день до 2 крб. у республіці було 26,1%; 2–3 крб. – 44,8%; понад 3 крб. – 29,1% [9, 33]. Крім того, оцінка трудодня не була гарантованою та не сприяла матеріальній заінтересованості колгоспників. Щоб виправити становище у 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах» [10, 295]. Колгоспам рекомендувалося перейти на щомісячне авансування працівників не лише грішми, а й продуктами. Проте, лише економічно міцні колгоспи змогли перейти на гарантоване авансування трудоднів. Відповідно, лише в них була додаткова оплата праці. Згодом саме ці господарства першими перейшли і до грошової оплати праці без нарахування трудоднів. Таких економічно міцних господарств у регіоні було біля 36% (у Закарпатській обл. – 38%, Чернівецькій – 29%) [11, 69]. Оцінка людино-дня у відстаючих колгоспах регіону на середину 1960-х рр. була нижчою на 43,5% [12, 157]. Таких колгоспів налічувалося: в Закарпатській обл. – 52, Івано-Франківській – 59, Львівській – 66, Чернівецькій – 19 [12, 106].

Нова форма – гарантована оплата – праці колгоспників запроваджена з 16 травня 1966 р., коли Радянський уряд прийняв постанову «Про підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського господарства», яка зобов'язувала ввести з 1 липня таку оплату грішми та натурою. Впродовж 1966 р. нову форму оплати праці запровадили 177 (із 444) колгоспів Львівської, 168 (із 208) – Чернівецької, 185 (із 259) – Івано-Франківської та 58 (із 151) – Закарпатської обл. [11, 69,109]. В економічно міцних господарствах Чернівецької обл. за 287 відпрацьованих людино-днів була визначена наступна місячна оплата: голова колгоспу – 373,87 крб., агроном – 182,08, тракторист – 102,4, доярка – 72,9, ланкова – 59, член ланки – 19,5 крб. [11, 124]. В середньому гарантована оплата праці становила 60,8 крб.

Оплату керівного складу колгоспів із 1968 р. було поставлено в залежність від величини валового доходу, з розрахунку на 100 га сільгоспугідь. Частина економічно слабких господарств змушена була скористатися, наданим Держбанком СРСР, кредитом для забезпечення гарантованої оплати праці колгоспників. Наприклад, 20 колгоспам найбільш відсталого (в економічному відношенні), Сторожинецького р-ну, Чернівецької обл. необхідно було одержати довгостроковий кредит на суму 1 млн. крб. для запровадження гарантованої оплати праці [11, 109].

Запровадження гарантованої грошової оплати праці, без нарахування трудоднів, із видачею зерна та інших продуктів за заготівельними цінами пропорційно до грошового заробітку кожного колгоспника, було економічною необхідністю. Перехід на гарантовану грошову оплату сприяв певному посиленню зацікавленості селян у результатах праці. Як зазначав В. Тимощик: «Гроші – не трудодні, їх треба суворо економити, ретельно лічити. З допомогою карбованця наочніше можна оцінити і проконтролювати наслідки господарювання, а колгоспник більше упевнений у своєму заробітку, який залежить від кількості та якості його праці» [13, 57]. До кінця 60-х рр. практично всі колгоспи регіону перейшли на гарантовану оплату праці. Проте, рівень цієї гарантії був різним. Так, у Чернівецькій обл. 149 колгоспів здійснювали оплату праці на рівні радгоспів, 51 – вище цього рівня, 8 – нижче. До 1966 р. лише 17 господарств області здійснювали виплати на рівні радгоспів [14, 51,66].

Дослідники часто зважали лише на відтворення матеріально-технічної бази в колгоспах і не згадували про відтворення трудових ресурсів. Для такого відтворення необхідно забезпечити відповідний рівень оплати праці. На середину 1960-х рр. оплата людино-дня становила 3,65 крб. за умови, що колгоспник відпрацьовує 260 робочих днів на рік. Фактична кількість, вироблених людино-днів по Україні, становила біля 188. Ще нижчим цей показник був у колгоспах областей Українських Карпат: у Закарпатській – 120 людино-днів, Івано-Франківській – 137, Чернівецькій – 142, Львівській – 152 [15, 49]. Це зумовлювалося об'єктивними причинами – природними умовами, наявністю землі, рівнем інтенсивності господарювання.

У 1973 р. оплата людино-дня, відпрацьованого в колгоспі становила 3,5 крб. у Львівській та Івано-Франківській, 3,8 крб. – у Чернівецькій, 4 крб. – у Закарпатській обл. У подальшому теж не спостерігалося значного її зростання. Більше того вона відрізнялася не лише від оплати праці на промислових підприємствах, але й від оплати в колгоспах південних та східних областей. Хоча умови праці у степових та гірських колгоспах відрізнялися прямо пропорційно відмінностям в оплаті праці (табл. 2).

Табл. 2

Середньомісячна оплата праці в областях (вибірково) УРСР. 1977 р. (крб.) [1, 169]

Області	Робітники промислових підприємств	Робітники радгоспів	Колгоспники
Закарпатська	146,8	125	79,8
Івано-Франківська	143,8	106	72,8
Львівська	153,7	97	85
Чернівецька	140,6	94	87,8
Донецька	231,6	169,8	127,4
Кримська	245	179,7	134,8
Херсонська	229	168	126
По УРСР	169,1	125	94,7

Впродовж 1958–1975 рр., поряд із зростанням показника валової продукції середня грошова оцінка людино-дня в колгоспах регіону зросла втричі. Серед областей Українських Карпат найвищою вона була у господарствах Закарпатської та Чернівецької областей. Проте, в процесі оцінки праці не враховувався рівень кваліфікації колгоспників, ступінь механізації процесів виробництва залишався низьким, що не сприяло підвищенню якості роботи. Загалом перехід на гарантовану грошову оплату сприяв посиленню зацікавленості селян в результатах праці, підвищенню рівня організації нормування, обліку та запровадження внутрігосподарського розрахунку.

Отже, заробітна плата була одним з основних джерел доходів радянської сім'ї. Вона мала відносно низький номінальний рівень, проте, виплачувалася регулярно, могла зростати, залежно від рівня кваліфікації, трудового стажу працівника. Користування суспільними фондами споживання також доповнювало перелік джерел доходів сім'ї. Значною підтримкою сімейного бюджету сільських мешканців була продукція підсобного господарства.

З кінця 1980-х рр. заробітна плата, хоч і залишалася основним джерелом доходу населення, багатомісячні затримки виплат зробили її ненадійним джерелом. Допомога держави у вигляді суспільних фондів споживання щораз зменшувалася. За умов зниження доходів від громадського сектора господарювання, постійних труднощів з продуктами харчування, їх низькою якістю або повною відсутністю в торговельній мережі, селяни змушені були ще активніше займатися веденням ОПГ для забезпечення власних потреб та збільшення доходів.

Проте, на початок 1990-х рр., навіть з урахуванням доходів від ведення особистого господарства, оплата праці не забезпечувала достойного рівня життя і взагалі перестала бути стимулом до трудової діяльності. Як наслідок, купівельна спроможність населення, особливо сільських мешканців, знизилася до критичного рівня. В результаті проведеної 1992 р. лібералізації цін, оптові ціни зросли у 22,3 рази [16]. Це призвело до підвищення роздрібних цін 1993 р. у 167 разів, порівняно з 1990 р., тоді як мінімальна заробітна плата зросла лише у 57 разів [17, 111]. Якщо у 1990 р. на середньомісячну грошову заробітну плату працівника сільського господарства за середніми цінами у державній і кооперативній торгівлі можна було придбати масла тваринного 77 кг, то у вересні 1995 р. – лише 13,5 кг, цукру, відповідно, – 325,4 і 39,7 кг [18, 231].

Табл. 3

Середньомісячна заробітна плата в основних галузях економіки України, грн. [19, 27]

Галузь	1995	1996	1997
Всього	81	138	156
Сільське господарство	46	87	100
в т. ч. колективні с/г підприємства	35	64	82
Промисловість	89	153	172
Будівництво	103	157	165
Транспорт	90	160	167
Зв'язок	95	169	203
Житлове господарство	63	117	128
Комунальне господарство	85	156	186
Охорона здоров'я	78	120	123
Освіта	70	119	127
Культура	56	97	95
Наука і наукове обслуговування	82	143	174
Фінансування, кредитування та страхування	174	277	302

За даними таблиці 3 заробітна плата впродовж другої половини 90-х рр. у сільському господарстві продовжувала залишатися однією з найнижчих серед основних галузей економіки країни. В цей час зростали доходи сільських жителів з неосновних джерел. На 1990 р. у структурі сукупного доходу селян вони складали 3,3%, 1994 р. – 14%. З'явилася й тенденція, коли окремі аграрні підприємства розподіляли частину доходів за майновими паями, нараховували за них дивіденди. Так, 1993 р. сільськогосподарські підприємства виплатили за акціями та внесками 7,3 млрд. крб., а 1994 р. – 93,3 млрд. крб., тобто, частка коштів у вигляді дивідендів за використання капіталу працівників зростала [18, 230].

Порівняно швидко відбувалося знецінення соціальних виплат, зокрема пенсій. До невиконання вимог Закону України «Про пенсійне забезпечення», прийнятого 1992 р., призвела існуюча практика нарахування «допомог» і компенсаційних виплат в однаковому розмірі для всіх пенсіонерів (крім соціальних пенсій за віком), незалежно від трудового стажу. До того ж на початок 1995 р. середній розмір пенсії за віком у сільській місцевості на місяць був на 10,4% менший, ніж загалом у країні [18, 230]. На цей показник вплинула величина заробітної плати, з якої міським і сільським мешканцям нараховувалася пенсія.

Суттєвим джерелом доходу селян залишалася продукція особистих підсобних господарств, які завжди забезпечували колгоспників продовольством і додатковими прибутками. Попри неодноразові спроби обмеження діяльності підсобних господарств селян, зокрема у другій половині 1950-х рр., вони продовжували інтенсивно розвиватися. Значну частину продукції цих господарств селяни вирощували для власних потреб, решту – продавали заготівельним організаціям чи самостійно на ринку. Для населення областей Українських Карпат ведення особистого підсобного господарства було і залишається також шляхом вирішення проблем аграрного перенаселення та часткової зайнятості селян.

1. *Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, од. зб. 1723.*
2. *Моторін Р., Кузьміна І. Індексний аналіз зміни коефіцієнтів народжуваності в Україні в 1981–1991 рр. // Демографічна ситуація в Україні: Мат. наук. конф. – Ч. І. – К., 1993.*
3. *Народне господарство Української РСР у 1990 р.: Стат. щорічник. – К., 1991.*
4. *Долішній М., Дудко О. Розвиток колгоспних промислів на Львівщині // Економіка Радянської України. – 1972. – № 9.*
5. *Демографическое развитие Украинской ССР. 1970–1979. – К., 1988.*
6. *Народное хозяйство СССР в 1975 году. – М., 1976.*
7. *Центральний Державний архів вищих органів управління України (далі – ЦДАВОУ), ф–27, оп. 22, од. зб .695.*
8. *Рост материального благосостояния и культурного уровня населения Закарпатской области за годы IX пятилетки: Статист. сб. – Ужгород, 1976.*
9. *Матійченко Я.Т. Формування фонду оплати праці в колгоспах. – К., 1972.*
10. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 4. – М., 1968.*
11. *ЦДАВОУ, ф–27, оп. 22, од. зб. 1104.*
12. *ЦДАВОУ, ф. Р–2, оп. 19, од. зб. 3137.*
13. *Тимощик В. Гарантована оплата праці – могутній засіб посилення матеріального стимулювання в колгоспах // Економіка Радянської України. – 1966. – № 2.*
14. *Держархів Чернівецької обл., ф. Р–4, оп. 9, од. зб. 6372.*
15. *Радченко А. Розподіл доходів і гарантована оплата праці в колгоспах // Економіка Радянської України. – 1967. – № 3.*
16. *Антикризові заходи Уряду. З доповіді прем'єр-міністра України на засіданні Верховної Ради України 18 листопада 1992 р. // Урядовий кур'єр. – 1992. – 20 листопада.*
17. *Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003.*
18. *Аграрна праця та соціальний розвиток села / За ред. О. Богуцького. – К.,1996.*
19. *Про стан соціального розвитку села (доповідна записка). – К., 1998.*

Zhulkanych N.M. Money incomes as the factor of increasing of the rural population in the Carpathian region living standard (the second half of the 1960–90th years). In the article the principles of forming the money incomes of Transcarpathian peasants, the introduction of guaranteed remuneration of labour in the collective farms, the dynamics of its growth and the stimulating influences on the efficiency of production are examined.

Key words: money incomes, remuneration of labour, kolkhoz

В. І. Троцька

ГОНЧАРНІ ГОРНИ ДЛЯ ВИПАЛЮВАННЯ ІГРАШКИ ОПІШНЕНСЬКОГО ГОНЧАРНОГО РАЙОНУ XX – ПОЧАТКУ XXI ст.

У статті подаються результати керамологічних досліджень про, виявлені в Опішненському гончарному районі (Полтавщина), гончарні горни XX – початку XXI ст. для випалювання іграшки.
***Ключові слова**: гончарні горни, майстер іграшки, випалювання, дослідники*

Гончарні горни – двокамерні теплотехнічні споруди для випалювання глиняних виробів. На території України вперше були виявлені на місцях поселень трипільців (IV–III тис. до н.е.) лісостепового Правобережжя й Прикарпаття. Наступний період їх використання припадає на першу половину I тис. н. е., оскільки довгий час гончарні горни не застосовувалися давнім населенням, зокрема широке їх використання відмічено в племен черняхівської культури (II–V ст. н. е.) [1, 3,134–188]. Щодо наступних епох, то дослідники фіксують гончарні горни носіїв так званої салтівської культури (VIII–X ст.) [2, 418], доби Русі (IX–XIII ст.) [3, 111–112; 4, 40–43], козацького періоду (XV–XVIII ст.), у гончарних осередках Середнього Подніпров'я, Лівобережжя Східного Полісся і Східного Поділля [5, 250–253; 6, 86–94; 7, 182–186; 8, 89–96; 9, 23–24; 10, 89–92; 11, 119–123; 12, 75–83; 13, 68–72; 14, 195–234; 15, 57–63]. Наукове дослідження гончарних горнів почалося в 1880-х рр. Зокрема у другій половині XIX – на початку XX ст. у періодиці, виданнях губернських і повітових земств, статистичних комітетів з'явилися окремі статті, замітки, повідомлення про гончарство, в яких були згадки про випалювальні споруди. Найбільше відомостей про гончарні горни походять з території Гетьманщини. Вони досліджені як археологами, так і етнологами [16, 87–90; 17, 172–180; 18, 53–67; 19, 115,116,152,158,170; 20, 111–116; 21, 41–59; 22, 1–52; 23, 55–59; 24, 40–43; 25, 180–184; 26, 122–127].

Дані про горни з інших територій розпорошені та потребують додаткового пошуку, адже випалювальні споруди зазначеного періоду спеціально ніхто не досліджував, а їхнє вивчення відбувалося, разом з дослідженням гончарного промислу в цілому. Найповніші відомості про гончарні горни кінця XIX ст. були зібрані І. Зарецьким 1893 р. на території Лівобережної України, у Полтавській губ. Тому цінними дотепер є відомості, зафіксовані вченим про наявність в гончарних осередках Полтавської губ. гончарних горнів для випалювання глиняних виробів. Дослідником виявлено два їх типи – *«горщечні»* та *«мисочні»*. Перші мали в плані округлу або овальну випалювальну камеру, були характерні для всієї території України, призначалися для випалювання різноманітного посуду, цегли та кахель, були відкритого, напіввідкритого та закритого типів. У «мисочних» випалювальна камера квадратної у плані форми. Такі теплотехнічні споруди призначалися винятково для випалювання мисок, були відкритого типу, над ними завжди будували навіс, який захищав горно від опадів (рідко такий навіс будували над «горщечним» горном. Відомі лише в Зіньківському повіті Полтавської губ. [27, 18,19]. Горнів для випалювання іграшок в гончарних осередках дослідником не виявлено, оскільки за етнографічними матеріали відомо, що гончарі XIX – початку XX ст. випалювали глиняну іграшку разом з посудом.

У літературі на сьогодні існує незначна кількість праць, присвячених введенню в науковий обіг даних про горни кінця XIX– початку XX ст. на Лівобережжі України [16, 87–90; 17, 172–176; 18, 53–67; 19, 115,116,152,158,170; 20, 111–116; 21, 41–59; 22, 1–52; 23, 55–59; 24, 40–43; 25, 180–184] і майже немає згадок про горни для випалювання іграшок [26, 122–127]. Адже такі споруди почали будувати значно пізніше, оскільки на Полтавщині, на межі між селами Малі Будища та Попівка, співробітниками Інституту керамології відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному у жовтні 2003 р. виявлено гончарне горно невеликих розмірів початку 1920-х рр. збудоване спеціально для випалювання глиняних іграшок. Випалювальна камера горна не збереглася, але, наймовірніше, вона була округлої в плані форми. Від топкової камери її розділяв «*черінь»,* який спирався на залізні прути та фрагменти від верхніх частин макітер. Поверхня «*череня»* зруйнована, вціліла лише одна *«дучка»* діаметром 0,04 м. Топкова камера не мала опорної перегородки «*козла*». В ній знайдено уламки глиняних зооморфних і антропоморфних фігурок, виготовлених у формах. Всього у горні було знайдено більше, ніж 250 теракотових фігурок різних розмірів (цілих і фрагментованих) [26, 122–127].

Гончарні горни для випалювання іграшки зафіксовані й на території стародавнього козацького містечка Опішні, під час керамологічної експедиції [28]. Зокрема на садибі опішненського майстра В. Омеляненка (1925 р. н.) знаходиться гончарне горно для випалювання іграшки та декоративного посуду. Заглиблене в ґрунт, збудоване майстром в 1970-х рр. За конструкцією горно подібне до *«горщечного»* – двокамерне з опорною перегородкою *«козлом»*, діаметр випалювальної камери становить 0,83х1,19 м. Такі розміри випалювальної камери дозволяли помістити в ній не лише монетку, але й козаків, баринів, декоративний посуд. По всій площині «*череня»*, який відділяє випалювальну камеру від топкової, рівномірно розміщено 20 *«дучок»*, діаметром приблизно 0,03–0,04 м. Топкова камера висотою 0,60 м переділена «*козлом»*, шириною 0,27 м, довжиною 0,77 м, висотою 0,6 м. Довжина топкових камер – 0,9 м, ширина – 0,54 м. Довжина пічки – 2,1 м, ширина – 0,4 м, висота – 0,5 м. Пригребиця горна цегляна, розмірами 1,50х1,65х1,78 м. Горно знаходиться в сараї, який оберігає його від опадів. Майстер користувався ним до 1990-х рр., а сьогодні випалює вироби в муфельній печі.

З 1998 р. традиційну глиняну іграшку випалює у горні й Г. Діденко (1944 р. н.). Виготовляє майстриня переважно іграшки-свистунці найрізноманітніших форм, а також барині, сюжетні скульптурні композиції. Горно майстриня збудувала сама. Викладене воно з цегли, обмазане глиною. Посудна камера чотирикутної форми, діаметром 0,4х0, 35х0,5 м. Черінь, *«застелений»* череп'ям, тримається на залізних прутах. У *«черінь»* вмазана труба, довжиною 0,45 м, діаметром 0,05 м, в якій з чотирьох сторін проколото отвори діаметром 1 см. Топкова камера, розмірами 0,35х0,3х0,35 м, без «*козла».* Пригребиця 0,9х0,8х0,5 м. В горні випалює одночасно 250–300 виробів, залежно від розміру.

Гончарне горно для випалювання іграшки виявлено й на садибі Н. Радченко (1934–2012). Асортимент продукції, яку вона випалювала в горні з 1990 – до 2012 рр., становлять переважно півники-свистунці. Горно побудоване з цегли, випалювальна камера в плані чотирикутної форми, розмірами 0,56х0,46х0,55 м (розміри цеглин 0,19х0,1х0,025 м). Черінь викладений з цегли, яку покладено на залізні прути, не обмазаний глиною. Між цеглинами є невеликі отвори, які виконують функ-

цію *«дучок»*. Висота топкової камери – 0,4 м, довжина – 0,7 м, ширина – 0,49 м. «*Козел»* відсутній. Пригребиця, розмірами 0,82х0,62х0,96 м, земляна. В горні приблизно випалювала за один раз до 500 свистунців.

Залишки горна для випалювання іграшки знаходяться також на колишніх садибах гончарів І. Порохівника та П. Омеляненка. Випалювальна камера горна першого чотирикутної в плані форми, розмірами 0,62х 0,63х0,49 м, *«черінь»* викладений із залізних прутів, «*застелений*» череп'ям, не обмазаний глиною. Топкова камера та пригребиця закидані сміттям і цеглою. Вдалося встановити розміри лише *«пригребиці»*, довжиною 1,2 м, шириною 1,23 м. Залишки цегляного горна, в якому випалював іграшки П. Омеляненко (1930–2010), мають діаметр посудної камери 0,76х0,99 м, округлої в плані форми, в її стінки вмуровані фрагменти «*квітників*». *«Черінь»* зруйнований. Топкова камера розмірами 0,55х0,49х0,32 м. Від опорної перегородки «*козла»,* який переділяв топкову камеру на дві частини, залишився лише ряд цегли, довжиною 0,59 м, шириною 0,12 м. Пригребиця земляна, розмірами 1,08х1,47х1,2 м.

Горно для випалювання іграшок, знаходиться на території музею-садиби гончарки О. Селюченко Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, де майстриня лише один раз випалила свої вироби. Збудоване влітку 1984 р. (за 3 роки до смерті майстрині) художниками-монументалістами з Києва О. Фесуном і М. Малишком. До того року О. Селюченко не мала власного горна, тому іграшки доводилося випалювати в пічці власної хати, іноді іграшку допомагали випалювати опішненські гончарі. Горно, не традиційне для Опішного, збудоване на поверхні землі, викладене з цегли, висота до рівня землі – 1,2 м. Посудна камера куполоподібної форми, найвужча частина – 0,29х0,22 м, найширша – 0,66х0,68х1,14м. Отвір для закладання виробів – 0,4х0,21м. «*Черінь»* побудований з цегли, розмірами 0,25х0,12 м, між цеглинами зроблені отвори, які виконують роль «*дучок»*. Топкову камеру на дві частини переділяють цеглини (2,5 штуки) поставлені «*на ребро»*. Довжина топкової камери – 1,4 м, ширина – 0,49х0,27 м, щелепи топкової камери – 0,27х0,27 м. Пригребиця розмірами 0,58х0,39х0,1 м. Гончар В. Омеляненко стверджував, що «таке горно не справжнє, бо в ньому незручно випалювати, тому що дуже мала пічка, потрібно палити лише тоненькими дровами» [28]. Та й сам О. Фесун у книзі «Жива глина» згадував: «Ми звели сякий-такий горн на садибі Селюченко, але й тому Олександра Федорівна була рада» [29, 82].

Горно Ю. Пошивайла, збудоване майстром 2009 р. Його загальна довжина – 1,67 м, ширина – 0,88 м, висота – 1,2 м. Посудна камера довжиною – 0,75 м, шириною – 0,49, висотою – 0,75 м. У камері 2 канали, розмірами 0,14х0,14 м, які виходять у димар. Отвір для закладання виробів – 0,52х0,34 м. Черінь замінює карбурундна плита, виготовлена з високотемпературного матеріалу. В горні майстер переважно випалює монетку – маленький дитячий посуд, що відтворює всі традиційні форми глиняних виробів. За конструкцією, горно не традиційне для Опішного, нагадує випалювальні споруди, які використовують на керамічних заводах.

Таким чином, в Опішному, під час керамологічних експедицій, зафіксовано 7 гончарних горнів для випалювання іграшки, але лише у двох майстри випалюють іграшку. Варто також сказати, що подібних горнів кінця XIX – початку XX ст. дослідникам Опішного не вдалося зафіксувати, окрім горна для випалювання пластики малих форм початку 20-х рр. XX ст. Наявність горнів для випалювання іграшки, на вказаній території, дає можливість прослідкувати не тільки їх конструктивні особливості, але й поповнити інформацію щодо побутування спеціальних споруд для випалювання іграшки в XX – на початку XXI ст.

1. *Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны (по материалам II–V вв. н. э.). – М., 1991.*
2. *Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник. – Тернопіль, 2004.*
3. *Петрашенко В.О. Кераміка і гончарна справа // Село Київської Русі. – К., 2003.*
4. *Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997.*
5. *Буйлук М.М. Гончарний комплекс кінця XVII – початку XVIII ст. із Переяслава // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник / Упор. О. Пошивайло. – К.; Опішне, 1993. – Кн. 1.*
6. *Виногродська Л. Колекція керамічних виробів XVII–XVIII ст. з розкопок у Чернігові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 14. – К., 2005.*
7. *Виногродская Л.И. Материалы по керамическому производству XVII–XVIIIвв. на Полтавщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава, 1990.*
8. *Коваленко О. Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII ст. // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 1.*
9. *Колибенко О. Гончарна піч другої половини XVII ст. з Переяслава // Переяславська земля і світ людини. – К.; Переяслав-Хмельницький, 1998.*
10. *Луговий Р. Гончарні горни доби пізнього середньовіччя з Решетилівки // Українська керамологія: Національний науковий щорічник – 2007: Українське гончарство доби козацтва / За ред. О. Пошивайла. – Опішне, 2011. – Кн. III. – Т. 1.*
11. *Луговий Р., Коваленко О., Яремченко В., Верещака В. Гончарні горни XVIII ст. з Решетилівки // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 17. – К., 2008.*
12. *Супруненко О.Б. та ін. Дослідження посаду літописної Лтави. Інститутська гора. – К.; Полтава, 2009. – Ч. 2.*
13. *Ханко О. Пізньосередньовічне горно з Полтави // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1999.*
14. *Чміль Л. Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI–XVIII ст. // Українська керамологія: Національний науковий щорічник – 2007...*
15. *Яремченко В., Ткаченко О. Гончарні горни кінця XVII – початку XVIII ст. з Полтави // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 18. – К., 2009.*
16. *Маевский Н. Горшечный промысел в с. Шатрищах // Памятная книга Черниговской губернии. – Чернигов, 1862.*
17. *Міщанин В.Д. Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX–XX ст.). – Опішне, 2005.*
18. *Могильченко М. Гончарство в с. Олешні у Чернігівщини // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т. 1.*
19. *Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993.*
20. *Пошивайло О. Ілюстрований словник гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). – Опішне, 1993.*
21. *Русов М. Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині // Матеріали до української етнології. – 1905. – Т. VI.*
22. *Твердохлебов А.Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комисии по исследованию кустарных промыслов Харковской губернии. – Х., 1885.*
23. *Троцька В. Гончарні горна середини XVIII – початку XIX ст. з Опішного та околиць (стан їх вивчення) // Жовківські читання – 2011: Зб. ст. Першої наук. конф. «Музей в сучасному світі» / Упор. С. Каську. – Львів, 2011.*
24. *Троцька В.І. Дослідження гончарних горнів у Опішному // Український керамологічний журнал. – 2001. – № 2.*
25. *Троцька В.І. Дослідження гончарних горнів кінця XVIII – початку XX століття на території Опішного та*

його околиць на Полтавщині // Интеграция археологических и этнографических исследований: Сб. науч. тр. – Одесса; Омск, 2007.
26. *Троцька В., Щербань А. Горно 1920-х років з околиць Опішного для випалювання іграшок // Етнічна історія народів Європи. – К., 2007.*
27. *Зарецький И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894.*
28. *Польові матеріали автора.*
29. *Качкан В.А. Жива глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного. – Опішне, 1994.*

Trotska V.I. Pottery kiln for the pottery toys burning of the Opishne region in the XX – the beginning of the XXI century. In the article presented the results of ceramologycal researches about the dicovered kilns for the pottery toys burning of the Opishne region in the XX – the beginning of the XXI century.
Key words: pottery kilns, master of toys, burning, researchers

О. Г. Ликова

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ГОНЧАРНОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА КИТРИША

У статті піднімається питання музеєфікації гончарної спадщини України, на прикладі формування персональної колекції Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному гончаря М. Китриша. Проведено типологічний аналіз колекції майстра. Акцентовано увагу на основних проблемах, пов'язаних із формуванням колекції.
Ключові слова: *музеєфікація, гончарство, кераміка, глиняний виріб, М. Китриш, Опішне*

На початку XX ст. на території сучасної України зафіксовано більше 700 населених пунктів, мешканці яких займалися гончарством, а на початку XXI ст. у нашій державі функціонують близько 30 гончарних осередків. У деяких поселеннях, де ще донедавна було по кілька десятків гончарів, нині залишилося 1–2 майстри, а в більшості з них – лише пам'ять про ремесло і гончарські родини. Тому нині вкрай актуальним є питання музеєфікації гончарної спадщини України загалом і окремих майстрів зокрема.

Вироби кожного гончаря різняться асортиментом, формами, способами декорування, технологічними особливостями, а отже, містять значний обсяг інформації, яка дозволяє не лише простежити еволюцію майстра, а й регіональні особливості гончарного ремесла, вивчити численні етнологічні проблеми, з огляду на важливість кераміки як історичного джерела. Музеям належить особливе місце серед різноманітних наукових, культурно-освітніх закладів, які вивчають, зберігають і пропагують етнічні культурні надбання.

Музеєфікація являє собою сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення пам'яток історико-культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного споглядання та іншого культурно-освітнього використання, з метою максимального збереження та виявлення їх історико-культурної, наукової та мистецької цінності. Хоча музеєфікацією, в широкому розумінні цього терміна, можна вважати й перехід будь-якого об'єкта в стан музейного предмета. Кінець XX – початок XXI ст. характеризується актуалізацією проблеми створення музеїв кераміки, виокремлення керамологічних колекцій із музейних та приватних зібрань. Проте, існуючі праці, лише частково висвітлюють питання музеєфікації саме гончарної спадщини України. Найчастіше вони присвячені або розбудові музейної мережі в країні загалом, або ж опису основних етапів формування колекцій кераміки певного регіону, в окремо взятому музеї. Тим більше немає жодної праці, присвяченої музеєфікації гончарної спадщини Опішненського гончаря М. Китриша.

Комплектування фондових колекцій постає основним завданням будь-якого музейного закладу. Воно повинно відбуватися за певною схемою, з метою пошуку речей, яких не вистачає у колекції, для повного висвітлення теми. За створення керамологічних колекцій, працівникам музеїв потрібно звертати увагу на поповнення колекцій гончарними інструментами та пристроями, оскільки ця група колекцій постає малочисельною, а часто навіть взагалі не представлена жодним експонатом.

Важливим завданням у роботі музейника постає проведення своєчасного первинного обліку та фахової інвентаризації предмета, що унеможливить виникнення непорозумінь та створення «міфів» у подальшій роботі з ним. Документація має містити докладні відомості про походження предмета, його стан, історію побутування, необхідні умови зберігання. Найпростіше це робити, коли до фондів музею потрапляють твори ще живого майстра, адже він сам може повідомити всю необхідну інформацію з найбільшою правдивістю. Хоча і в таких випадках потрібно проводити певну дослідницьку роботу, особливо якщо людина-інформатор похилого віку. Проблема атрибутування глиняних виробів у сучасних музеях є однією з основних відносно процесу обліку й збереження предметів музейного значення. Нині чимало музейних працівників роблять спроби систематизувати всі накопичені матеріали й навести лад у фондових колекціях.

Науковий фондовий паспорт не повинен створюватись одномоментно. До нього постійно потрібно вписувати відомості про всі маніпуляції з предметом: участь у виставках, реставраційні втручання, відзнаки, дипломи тощо. Отже, зважаючи на усе вищесказане, з упевненістю можна стверджувати, що питання музеєфікації керамологічних колекцій постає вкрай актуальною проблемою сьогодення. Питання ж музеєфікації гончарної спадщини окремо взятого майстра донині не підіймалося взагалі. Метою цього дослідження є характеристика основних етапів музеєфікації гончарної спадщини М. Китриша та визначення головних проблем, пов'язаних з нею.

Михайло Єгорович Китриш народився 21 жовтня 1936 р. в опішнянській родині гончарів: «Дід гончарював, батько гончарював, були знаменитими мисочниками» [9]. Ймовірно, це сприяло вибору життєвого шляху майстра. Спочатку ліпив свистунці на продаж. Згодом працював на місцевому заводі «Художній керамік» (1963–1996), де навчався у відомого гончаря Й. Марехи. Працював гончарем, пізніше – майстром творчої лабораторії. Міг виготовити практично все з гончарського асортименту: посуд, іграшки, скульптури, прикраси. Дружина Галина Сергіївна, за давньою традицією, оздоблювала вироби свого чоловіка. Тридцять три роки роботи на заводі пролетіли як один день: «Здається, ніби вчора сів за гончарний круг, а скільки тон глини перебрали пальці» [9].

Від середини 1960-х рр. М. Китриш почав брати участь у різноманітних обласних та всеукраїнських виставках і майже на всіх із них твори майстра були відзначені різноманітними нагородами. Неодноразово гончар був учасником міжнародних художніх виставок, зокрема у Бельгії, Болгарії, Великобританії, Канаді, Нідерландах, Норвегії, Польщі, США, Франції, Югославії, Японії. Брав участь у симпозіумах із гончарства, конкурсах художньої кераміки, днях ремесел, у традиційних «Днях гончаря» та святах народної творчості, що відбувалися в Україні та поза її межами.

Перша персональна виставка Михайла Єгоровича, на якій експонувалися близько 140 глиняних творів, відбулася у Полтавському краєзнавчому музеї 1981 р.

З цього часу майстер підтримував тісні зв'язки з музеями України. Його твори нині представлені в українських музеях Полтавщини, Києва, Запоріжжя, Донеччини. Є його роботи й у музеях за кордоном – Москві, Санкт-Петербурзі, Єкатеринбурзі та у чисельних приватних зібраннях і в Україні, і за кордоном. М. Китриш стверджує, що, хоча роботи дорогі його серцю і з ними завжди важко розставатися, проте, «якщо робота зберігається в музеї чи в якійсь оселі, то, значить, вона комусь потрібна» [9].

Вправність Михайла Єгоровича у створенні глиняних шедеврів неодноразово відзначалася на державному рівні. Майстрові присвоєні почесні звання та премії: член Національної спілки художників України (з 1971), заслужений майстер народної творчості України (з 1985), лауреат Премії ім. Д. Щербаківського (1995), член Національної спілки майстрів народного мистецтва України (з 1998), лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (1999). Нині майстер перебуває на заслуженому відпочинку і, за станом здоров'я, на жаль, вже не гончарює.

Найбільша збірка виробів М. Китриша сьогодні зберігається у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному (далі – Музей-заповідник) – 326 одиниць, основна частина яких передана до музею-заповідника самим автором [5]. Для порівняння, у Полтавському краєзнавчому музеї зберігається 56 творів М. Китриша [2], у Національному музеї народної архітектури та побуту «Пирогово» – 23 твори [1], у Національному музеї української народної декоративної творчості – 16 [4], у Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, який володіє великою колекцією опішненської кераміки, – жодного [3].

М. Китриш виготовляв, традиційний для народного гончарства Опішного, посуд (глечики, горщики, вареничні, чайні та кавові набори), дитячу іграшку, свічники, вази, настінні тарелі, скульптуру. За вивчення персональної колекції кераміки майстра у фондах Музею-заповідника, привертає увагу той факт, що в ній переважають зооморфні посудини, вази та свічники. Саме цим формам віддавав перевагу майстер у творчій роботі.

Персональна колекція кераміки Михайла Єгоровича у фондах Музею-заповідника почала формуватись уже з наступного року, від дати заснування установи. Перші експонати були як куплені у автора, так і подаровані ним, приблизно в однаковому співвідношенні. За наступні роки це співвідношення істотно змінилося. 1988–1989, 2006 рр. – майже всі експонати куплені, усі інші роки – переважно подаровані автором та іншими особами. Така нерівномірність стає зрозумілою, коли ознайомитися з подіями, що відбувалися в ці роки. 1987–1989 рр. – час становлення музею, активного формування його фондів. На цьому етапі державою ще виділялися кошти на поповнення музейних колекцій. Крім цього, 10 травня – 11 червня 1989 р., на базі Музею-заповідника відбувся Перший республіканський симпозіум гончарства «Традиції і сучасність», у рамках якого був організований творчий практикум народних майстрів-гончарів та мистецтвознавців. Під час цього практикуму були організовані конкурси з виготовлення побутового, фігурного, ритуального посуду, дитячої іграшки, властивої для різних гончарних осередків, виготовлення та розпис, різних за призначенням, мисок [7]. Готові вироби протягом 1989–1990 рр. були закуплені для колекції Музею-заповідника. Оскільки М. Китриш був одним із учасників практикуму, зрозуміло, що його роботи також потрапили до фондів музею. Серед робіт, придбаних у майстра, переважають різні форми – чайні набори, глечики, горщики, супники, мисочки, чайники, чашечки, посуд для спиртних напоїв у вигляді тварин («Лев», «Бик», «Баран» тощо).

2006 р. солідна збірка робіт майстра (29 предметів) знову поповнила колекцію Музею-заповідника. Тоді Михайло Єгорович відсвяткував 70-річний ювілей. З нагоди цієї події, в Музеї-заповіднику була організована приватна виставка творів майстра, сформована як з фондових, так і робіт з приватної колекції подружжя Китришів. Після виставки більша частина кераміки гончара була закуплена для Музею-заповідника. Крім уже наявних у персональній колекції майстра посудних форм, збірка музею поповнилася й новими – куманці, барила, банки, хлібниця.

Найдавніший виріб майстра в персональній колекції Музею-заповідника датується серединою 1960-х рр. (час початку роботи майстра на заводі «Художній керамік»), останній – 2007 р. (час завершення гончарювання майстра через хворобу). Більшість виробів у колекції датована 1978–2000 рр. – період найбільшої творчої активності М. Китриша як у створенні робіт, так і участі в конкурсах та виставках (від регіональних до міжнародних).

Таким чином, у колекції Музею-заповідника нині зберігається найбільша колекція кераміки М. Китриша, яка ілюструє все розмаїття творчого доробку майстра: тематичне, декоративне, формотворче, часове. Однак, незважаючи на те, що гончар уже не працює, та попри наявність повного висвітлення в колекції Музею-заповідника його творчих досягнень, поки ще не можна стверджувати, що персональна колекція опішненського гончаря вже повністю сформована. Вдома Михайло Єгорович, за часів роботи на заводі «Художній керамік», також почав формувати приватну колекцію, яка з часом переросла в солідний приватний музей, де знаходяться лише вироби подружжя Китришів. Визначальною рисою цього домашнього музею є його плинність, адже наявні в колекції вироби господарі завжди дарували гостям і знайомим. Порожні місця заповнювалися новими, «свіжішими» творами. Відносна стабільність прийшла з періодом втрати працездатності М. Китриша. Майстер уже не працює, тому поки що не роздає творів з наявної колекції. На початок 2013 р. приватна колекція родині Китришів нараховує близько 150 предметів. Це зооморфні скульптури, вази, посуд, іграшки, свічники тощо.

На сучасному етапі питання подальшої долі колекції не обговорюється, тому залишається відкритим. М. Китриш не хоче «прощатися» зі своєю збіркою та не хоче думати, що буде з нею далі. Крім кераміки, у гончаря зберігаються його інструменти та пристрої – гончарні ножики, стеки, гончарний круг, горно тощо, а інструменти, які використовував у роботі майстер, поки також відсутні поміж його персональної колекції в Музеї-заповіднику. Маємо надію, що родина Китришів не втратить свою колекцію та передасть її до фондів музейного закладу, як це зробив львівський колекціонер І. Гречко. У березні цього року він подарував свою унікальну колекцію гуцульських та покутських ікон на склі Українському Католицькому університету, який цією збіркою започаткував власний мистецький музей [6, 8]. Проте, ще 2006 р., під час спілкування автора статті з відомим львівським колекціонером, він однозначно стверджував, що передавати свою колекцію державному музею він не планує, хоча й починає задумуватися над її подальшою долею [8]. Як завжди, час вносить свої корективи в наші плани. Сподіватимемося, що й приватна колекція родини Китришів перейде в повному обсязі до музейних фондосховищ й буде музеєфікована за всіма правилами фондової роботи.

1. *Інвентарні книги (кераміка, скло) // Національний музей народної архітектури та побуту НАН України.*
2. *Інвентарні книги (кераміка, скло) // Полтавський краєзнавчий музей.*
3. *Інвентарні книги // Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України.*
4. *Інвентарні книги // Національний музей українського народного декоративного мистецтва.*
5. *Інвентарні книги // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.*
6. *Пастернак Н. «Червоні образи» – в постійній експозиції // Культура і життя. – 2013. – № 9. – 1 березня.*
7. *Програма Першого республіканського симпозіуму гончарства «Традиції і сучасність»: 10 травня – 11 червня 1989 р. – Полтава, 1989.*
8. *Розмова з Іваном Гречко. 11–22.07.2006 // Приватний архів автора.*
9. *Розмова з Михайлом Китришем. 8.10.2010 // Приватний архів автора.*

Lykova O.G. The museumification of the Mykhaylo Kytrysh pottery inheritance. In the article the question of the Ukrainian pottery inheritance museumification is examined on the example of forming the personal collection in the National Museum of Ukrainian Ceramics in Opishne by the potter M. Kytrysh. The analysis of types of master's collection is conducted. The attention is payed to the basic problems, related with forming the collection.
Key words: museumification, pottery, ceramics, earthenware, M. Kytrysh, Opishne

Н. В. Бережна

ВІРМЕНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI ст. (історико-статистичний аспект дослідження)

На матеріалах переписів населення 1989 та 2001 рр. проведено аналіз життєдіяльності вірменської громади чотирьох центральних українських областей.
Ключові слова: *вірмени, національна меншина, Центральна Україна, статистика, перепис населення*

Починаючи з другої половини 1980-х рр., в Україну з кожним роком прибувало дедалі більше вірмен. Зростаюча динаміка цього зафіксована статистично: якщо 1959 р. кількість вірмен в УРСР становила 28 тис. осіб, 1989 р. – 54,2, то 2001 р. – вже 99,9 тис. Тобто, до кінця 1980-х рр. їхня кількість зросла майже вдвічі, тоді як наступне подвоєння відбулося вже за десятиліття. Найпривабливішим регіоном імміграції були південно-східні області України – Донецька, Дніпропетровська, Харківська [1, 379]. Однак і Центральна Україна викликала певний інтерес у переселенців.

Щодо історіографії проблеми, то поки вона представлена незначною кількістю праць. З-поміж них, слід звернути увагу на думку Е. Мелконяна, що «новітня еміграція вірмен, яка відбулася після розпаду СРСР, спричинена головно економічними чинниками» [2, 23]. Запропонувати ж повну картину міграційного руху жодному з фахівців поки що не вдавалося.

Джерельна база наукового пошуку представлена статистичними даними і матеріалами польових досліджень. Тут доречно згадати і досвід Німеччини, де з 2004 – до 2011 рр. видали 21 книгу щодо використання даних статистики у науці. З 1999 р. за найкращі роботи у цій царині їхні автори одержують премію Ґ. Фюрста. Такі роботи відносяться до галузі теоретичної, економічної, соціальної статистики [3]. Вагоме значення статистичні дані мають і для пропонованого дослідження. Метою статті є порівняльний аналіз даних переписів населення 1989 і 2001 рр. щодо вірмен у Київській, Полтавській, Черкаській і Чернігівській обл.

Так, дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р. дають можливість проаналізувати інформацію щодо демографічних і соціально-економічних характеристик вірменського населення, зокрема його кількість, розподіл за статтю, віком, рівнем освіти, шлюбним станом, основним джерелом існування, рідною мовою, місцем народження, а також за кількістю дітей (для жінок, які визначили себе вірменками). Важливо уточнити, що в матеріалах перепису 1989 р. не передбачалися дані щодо осіб, які ідентифікували себе «вірменами» [4].

На сьогодні в Україні, за неофіційними (але звіреними) даними, мешкає понад 400 тис. вірмен. Точну інформацію можна буде одержати після проведення чергового перепису населення. За період 1989–2001 рр. число вірмен в Україні збільшилося в 1,8 разів (з 54,2 – до 99,9 тис. осіб). Тенденція зростання простежувалася в усіх регіонах, зокрема й центральному (табл. 1) [5–6].

Табл. 1

Область	1989 р.	2001 р.
Київська	1165	2341
Полтавська	1314	2678
Черкаська	636	1749
Чернігівська	481	934

На початку XXI ст. найбільше вірмен мешкали на території Полтавської, найменше – Чернігівської обл. (варто враховувати, що в останній і найменша щільність населення). При цьому кількісно переважали чоловіки, що є спільним для всіх означених областей (табл. 2). Лише в окремих вікових групах жінок виявилося більше, але їхня перевага незначна (більше на 1–7 осіб).

Табл. 2

Область	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Київська	2341	1360	981
Полтавська	2678	1578	1100
Черкаська	1749	1020	729
Чернігівська	934	567	367

Показовим є і віковий зріз вірменського населення Центральної України. Найбільше чоловіків і жінок мали від 5 до 19 та від 25–30 до 44 років. Тобто, переважали особи дитячого, юнацького та першого працездатного віку. Траплялися і довгожителі: 2001 р. у Полтавській обл. мешкала жінка, якій виповнилося 96 років, у Черкаській – двом жінкам було 91 і 92 роки, а у Київській – один чоловік мав 93 роки [6].

Особливий інтерес викликають дані щодо місця народження вірмен, котрі в різний час переселилися до України. Більшість їх, звісно, народилась у Вірменії, але також і в Азербайджані, Грузії (табл. 3, 3а). Згідно переписів, у Київській обл. було найбільше вихідців з Азербайджану та Грузії. У Черкаській обл. більшість вірмен вказали місцем народження Грузію. Кількість вірмен, що народилися у Росії, сукупно не досягає 100 осіб. За місцем народження, серед інших держав Азії, зазначені Іран, Казахстан, Монголія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Сирія, Киргизстан, Ліван. Середній показник щодо цих країн коливається від 1 до 8 осіб. Серед держав Європи, вірмени-іммігранти прибували з Білорусі, Латвії, Молдови, Німеччини, Греції, Литви, Сан-Марино, Естонії, Угорщини. Характерно, що кількість народжених у цих країнах набагато менша і не перевищує 5 осіб [6].

Табл. 3

Область	Все населення	Країни (регіони) народження		
		Україна	Держави Європи	Держави Азії
Київська	2341	359	108	1874
Полтавська	2678	489	96	2093
Черкаська	1749	276	81	1392
Чернігівська	934	165	59	709

Табл. 3 а

Область	Усе населення	Країни народження (взято вибірково)				
		Україна	Вірменія	Росія	Азербайджан	Грузія
Київська	2341	359	1061	88	573	197
Полтавська	2678	489	1253	87	456	361
Черкаська	1749	276	913	67	211	242
Чернігівська	934	165	447	55	149	94

У таблиці 4 зведено дані про рівень освіти вірменського населення. Повну вищу освіту мають особи від 21 року і старше. Найбільша вікова група вірмен із повною вищою освітою для Київської обл. становить 40–49 років, Полтавської – 35–44, для Черкаської – 30–44, Чернігівської – 35–39. Окремі особи, від 20 років і старше, не мають початкової загальної освіти. У трьох областях (крім Чернігівської) вказано також кількість неписьменних вірмен різного віку [6].

Жінки-вірменки народжували найчастіше одну, дві чи три дитини. З-поміж них, кількісно переважають жінки, які мають двох дітей. Лише для Черкаської обл. характерним є те, що жінок, які народили троє дітей, більше, аніж жінок, у яких одна дитина. Рідкісним явищем можна вважати, якщо жінки народжували п'ять і більше дітей (це жінки віком від 35 років і старші) (табл. 5) [6].

Згідно з переписом 2001 р., можна також простежити економічну діяльність і добробут вірмен. Більшість із них зайнята на роботі підприємств та установ державної власності, в особистому підсобному господарстві – мешканці Черкаської та Київської обл. Також вони засновують власні підприємства, хоча зафіксована і зайнятість на індивідуальній основі (табл. 6).

Табл. 4

Область	Усе населення	Мають освіту						не мають початкової освіти	не вміють читати й писати
		повну вищу	базову вищу	неповну вищу	повну загальну середню	базову загальну середню	початкову загальну		
Київська	2239	326	13	350	775	317	302	154	2
Полтавська	2523	309	11	332	976	405	314	172	4
Черкаська	1643	170	4	231	643	223	224	143	1
Чернігівська	879	116	1	131	331	148	103	47	–

Табл. 5

Область	Усього жінок у віці 15 років і старші	Жінки, які народжували дітей	Жінки за кількістю народжених дітей										Загальна кількість народжених дітей
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10і більше	
Київська	761	561	133	251	116	40	8	6	4	2	1	–	1272
Полтавська	826	639	163	295	125	38	12	4	–	–	1	1	1374
Черкаська	535	424	86	189	106	34	4	3	1	1	–	–	971
Чернігівська	285	205	54	83	44	9	6	5	3	–	1	–	478

Табл. 6

Джерела засобів існування	Київська обл.	Полтавська обл.	Черкаська обл.	Чернігівська обл.
Усе населення, зайняте на (в)	2341	2678	1749	934
підприємстві, організації, установі, селянському (фермерському) господарстві	524	466	241	144
окремих громадян	77	77	54	25
власному підприємстві	87	71	52	30
індивідуальній основі	75	94	69	61
власному селянському (фермерському) господарстві	4	57	1	2
сімейному підприємстві без оплати праці	7	4	1	–
особистому підсобному господарстві	126	95	182	35
ті, що отримують прибуток від власності	8	5	3	–
пенсіонери	305	300	152	121
стипендіати	15	6	2	2
ті, що отримують допомогу (крім допомоги по безробіттю)	6	18	7	8
ті, що отримують допомогу по безробіттю	35	51	21	13
ті, що мають інший вид державного забезпечення	21	26	26	18
ті, що знаходяться на утриманні інших осіб	954	1172	818	413
ті, що мають інше джерело існування	97	236	117	60
ті, що не вказали основне джерело існування	–	–	3	2

Таблиця 7 містить кількісну характеристику вірменського населення за рідною мовою. Природно, що для їх більшості такою є вірменська, хоча чимало назвали також російську й українську. У Полтавській обл. один вірменин вказав рідною білоруську мову [6].

Табл. 7

Область	Всього	Рідною мовою вказали			
		вірменську	українську	російську	іншу
Київська	2341	1362	326	639	14
Полтавська	2678	1638	330	699	11
Черкаська	1749	1203	197	337	10
Чернігівська	934	545	132	249	8

Дещо докладніше варто сказати про розподіл вірмен за рідною мовою у Черкаській обл., адже помічаємо таку особливість: серед міського населення 709 осіб вважають рідною мову вірменську, 116 – українську, 288 – російську. Склад вірмен за рідною мовою у сільській місцевості має дещо інший вигляд: для 484 осіб рідною є вірменська мова, для 81 – українська і лише 49 вірмен вважають рідною російську мову [7, 152–154]. Отже, серед сільського населення області кількісно переважають вірмени, які визнали рідною українську, порівняно з російською. Порівняння даних переписів 1989 і 2001 рр. щодо кількісного складу вірмен за рідною мовою в Черкаській обл. у відсотках щодо чисельності кожної національності містить таблиця 8 [7, 149–151].

Табл. 8

Вірмени в Черкаській обл.	Рідною мовою вважають					
	вірменську		українську		російську	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001
Усе населення	54,7	68,7	9,4	11,3	34,6	19,3
Міське населення	47,6	63,2	10	10,3	41,2	25,7
Сільське населення	48,4	78,8	8,4	12,9	41,1	7,8

Отже, дослідження вірменської спільноти Центральної України пострадянського періоду поглиблює знання про життя цієї меншини на території України в цілому. Воно сприяє ліпшому розумінню труднощів і перспектив, з якими довелося мати справу чи не всім народам колишнього Радянського Союзу. Для повнішого аналізу проблеми доцільно залучити й матеріали польових досліджень. Важливо проаналізувати роль і місце вірмен у соціально-економічних і культурних процесах Центральної України, а також внесок окремих представників цієї національної меншини у збереження традиційних цінностей. Усі наведені вище статистичні дані та їхні характеристики потребують порівняльного аналізу з даними наступного перепису. Крім цього, доцільно також порівняти центральний регіон з західним, південним і східним.

1. *Статистичний щорічник України за 2002 рік. Державний комітет статистики України / Ред. О. Осауленко. – К., 2003.*
2. *Дятлов В., Мелконян Э. Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии. – Ереван, 2009.*
3. *www.destatis.de.*
4. *Офіційний лист Держстату України (рукопис). – Особистий архів автора.*
5. *Всесоюзний перепис населення 1989 р. – Матеріали Державної служби статистики України. – Особистий архів автора.*
6. *Всеукраїнський перепис населення 2001 р. – Матеріали Державної служби статистики України. – Особистий архів автора.*
7. *Населення Черкаської області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.). – Черкаси, 2003.*

Berezhna N.O. The Armenians of the Central Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th century (the historical-statistical aspect of the research). Using the materials of the statistic census of the 1989th and the 2001th, the author has analyzed the activity of the Armenian community in the four central region of Ukraine.

Key words: Armenians, national minority, Central Ukraine, statistics, population census

О. А. Лукашевич

ВІХИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ XVIII ст.

Стаття присвячена питанню правового статусу української мови у Російській імперії першої чверті XVIII ст. Історіографічний аналіз дозволив зробити висновок, що тема потребує розгляду в контексті українсько-російських відносин того часу. Дослідження Сенатського указу 1720 р. дає змогу стверджувати, що це адміністративне розпорядження не містить антиукраїнського змісту, а має на меті встановлення цензури релігійних книг.

Ключові слова: *Книгодрукування, українська мова, цензура, богослужебні книги, богословські книги, Сенат, церковнослов'янська мова*

Історія української мови актуальна та полемічна. Сьогодні помітно розширилося коло дисциплін, які вивчають її з погляду своїх завдань, а також залучених історичних джерел. У зв'язку з цим, доцільно звернутися до питання організації дослідження теми та позначення тих віх, які б допомогли визначити напрям наукового пошуку.

Розмірковуючи щодо проблеми статусу української мови в Російській імперії XVIII ст., виправданими, на наш погляд, є такі хронологічні рамки: час реформ Петра І та Катерини ІІ. У цих межах можна застосувати зокрема ретроспективний метод, який дозволяє в потоці історичних подій виділити об'єкти для спостереження, прослідкувати динаміку їхнього розвитку, на основі кінцевого стану явища. Далі ми розглянемо деякі сюжети – «віхи», що відносяться до вказаних періодів.

Рідко яке дослідження з історії української мови не звертає увагу на «Указ Петра І» 1720 р. «про заборону книгодрукування українською мовою», визначаючи його як один з «визначальних кроків» у процесі витіснення її російською мовою на периферію суспільного життя України [1, 4]. Мотиви його видання та наслідки реалізації є настільки очевидними, що дотепер не поставлено питання про спеціальний науковий аналіз документа. Разом з тим, невідповідність між значенням, яке надається указові, та межею його осмислення і вивчення може свідчити не тільки про те, що трактування джерела не викликає труднощів. На наш погляд, автори, радше, зверталися до джерела лише для ілюстрації висновків, які були заздалегідь передбачені ще до початку аналізу документа.

Співіснування рівнозначних української та російської культур несе у собі небезпеку міжкультурних та конфесійних конфліктів. Щоб запобігти їхнім виявам, важливо вміти прогнозувати розвиток мовної проблеми. Для цього варто звернутися до джерел, прилучитися до історичного досвіду. І якщо «Указ Петра І» в літературі визнається першим кроком російського уряду в напрямі витіснення української мови, то варто по новому та незаангажовано дослідити цей документ.

Відмінність нашого трактування змісту указу краще зрозуміти на тлі джерелознавчих розвідок, запропонованих ученими раніше. Так, відомий історик права А. Яковлів писав, що 6 жовтня 1720 р. «було видано знаменитий сенатський указ про заборону друкувати на Україні нові книги й про справляння українських стародруків за московськими книгами такого змісту... Цей указ заборонив зовсім друк на Україні нецерковних книг, а церковні книги наказано позбавити місцевих українських особливостей (слів, наголосів тощо), щоб "особого наречия в оных не было"» [2, 151]. Така коротка, але водночас змістовна характеристика указу важлива для нас, по-перше, тому, що належить досліднику, котрий його читав і знає, що він виданий був не царем, а Сенатом. По-друге, висновки А. Яковліва суголосні загальноприйнятим в українській літературі.

Зміст документа був відомий і досліднику історії української мови та церкви, митрополиту І. Огієнку, який назвав його «жорстким наказом» Петра І [3, 120–121], посилаючись на преамбулу: «Великому государю, его царскому величеству известно учинилось» та на формулювання резолюції: «Того ради его царское величество указал» [4, 244]. Як пояснив учений, «муляла йому (тобто, Петру І. – О. Л.) очі українська літературна мова» [3, 120–121] та «давно вже мав зуба проти українських друкарень» [5, 298–299].

Дослідник історії української церкви І. Власовський появу указу пов'язував з політикою російського уряду, спрямованої на підпорядкування церкви державному контролю. У зв'язку з цим, київській та чернігівській типографіям заборонялося друкувати «надалі нових книг, а тільки попередні церковні», а на «ці попередні видання було наперед встановлено повну однозгідність їх з такими ж церковними книгами» російськими [6, 57]. Як вияв «політичної антиукраїнської сваволі» оцінює Н. Бабич заходи царського уряду того часу стосовно української мови та культури загалом [7, 6].

Оскільки в указі йшлося про регламентацію видання богослужебних книг, то для всіх указаних авторів він став одним із свідчень поступового процесу, започаткованого ще в XVII ст., обмеження, а в подальшому й ліквідації державної та церковної автономії України. Зауважимо, що жоден автор не вважав за необхідне проаналізувати політику царського уряду, виходячи із ситуації, що склалася впродовж першої чверті XVIII ст. у суспільно-політичному та церковному житті самої Росії.

Видається, що вже тільки з цієї позиції їх висновки не позбавлені однобічності та значної долі суб'єктивізму. У першу чергу цей докір можна закинути роботі А. Яковліва, для якого російська проблематика логічно пов'язана із темою його дослідження: «Українсько-Московські договори в XVII–XVIII віках». Проте, навіть у назві твору виявилася недооцінка значення російської історії для розуміння української: Росія XVIII ст., на відміну від Русі XVII ст., не московська – а петербурзька, не царська – а імперська. А. Яковлів звертає увагу на те, що Петро І називав Україну «навіть не Малою Росією», а «Малоросійським краєм» [2, 151]. Сам же

дослідник досить таки рідко звертається до історично достовірної назви Російської держави.

Навівши типові оцінки сенатського указу від 5 жовтня 1720 р., надалі пропонуємо власне прочитання та розуміння його змісту, мети й завдань, що покладалися на нього. Указ – казусна реакція російського уряду на видання й обіг українських церковних книг, адміністративна за своїм правовим характером. Він був виданий у контексті встановлення централізованого, разом із церквою, управління друком, здійснення духовної цензури.

Появу указу спричинили видання ставропігійськими типографіями (тобто, тими, що безпосередньо підпорядковувалися московському патріарху) Києво-Печерського та Свято-Троїцького монастирями богослужебних книг, які містили «многая лютерская противность», або ж друкованих «по желанию раскольническому», що «несогласно с великороссийскими печатьми». Крім того, на титульних аркушах київських книг зазначалося, що вони опубліковані «Ставропігією Вселенського Константинопольського патріарха», хоч до того часу Лавра йому вже не підпорядковувалась. Очевидно, видавці не бажали звертатися до московського патріарха за дозволом друкувати книги й водночас змушені були зважати на можливі сумніви у читачів відносно правомірності використання такої літератури під час церковної відправи. Повернення до архаїчної форми титульного аркуша було порушенням встановленого порядку посвідчення світською та духовною владами відповідності змісту перекладу книги канонічним зразкам. Практика вимагала друкувати повеління царя на видання книги та благословення московського патріарха. Саме тому в сенатському указі було зазначено, що цар «указал именоваться Киевскому и Черниговскому монастырям, во всех книгах, ставропигиею всероссийских патриархов, а не константинопольських» (зауважимо, що Києво-Печерська лавра вийшла з-під юрисдикції Константинопольського патріархату в 1684 р. З цього часу архімандритів затверджував московський патріарх. Із 1685 р. уся Київська митрополія перейшла під управління Московської патріархії. У 1688 р. ставропігійські права отримала Чернігівська єпархія). Що ж стосується подальшої видавничої діяльності типографій, то їм наказувалося «книг никаких, кроме церковных, прежних изданий, не печатать». Причому перед їх опублікуванням вимагалося звірити їхній текст із такими ж «великороссийскими», щоб «никакой розни и особого наречия во оных не было». Такий порядок було встановлено для «церковних старих книг», а «других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявя об оных в Духовной коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать» – таким чином типографії позбавлялися права свободи друку, усі їхні видання підлягали цензурі Духовної колегії. Мета указу полягала в тому, щоб «не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийскою печатью несогласия произойти». Як бачимо, турбота щодо збереження істинності віри тісно пов'язувалася із формою її вираження.

Після загальної характеристики указу спробуємо конкретизувати висновки. Перш за все, варто відзначити, що опублікування документа в «Повному зібранні законів Російської імперії» не означає, що він мав силу закону. Це явище зумовлене кількома причинами, зокрема відсутністю в російському праві чіткої межі між законом та адміністративним розпорядженням вищої влади. Тому видавцям «Повного зібрання...» не завжди вдавалося з'ясувати, що перед ними: закон чи підзаконний нормативний акт. Розпорядження від закону відрізнялося тим, що предмет регулювання першого – особливий, окремий випадок, іншого – визначення загального правила, за яким варто слідувати в усіх подібних випадках [8, 83–84]. Розпорядження носили тимчасовий характер, виходили від верховної влади безпосередньо або ж за допомогою, інститутів влади, нею ж заснованих. Закони вступали в силу безпосередньо за волею государя, незалежно від форми її вираження. Проте, на практиці відмінностей між ними не робили, якщо адміністративне розпорядження виходило безпосередньо від верховної влади. За своєю вагомістю вони вважалися рівнозначними [9, 3–6].

У Російській імперії першої чверті XVIII ст. закони видавалися у формі уставів, регламентів та сепаратних указів (іменних указів та їх різновидів). Досліджуваний указ був виданий Сенатом, як видно із тексту, за розпорядженням царя. Цим документ уподібнюється до одного з різновидів іменних указів – «именной указ объявленный из Сената». Однак, не маючи у розпорядженні додаткових відомостей, будемо користуватися тим найменуванням джерела («сенатський указ»), яке йому дали видавці «Повного зібрання...».

У першій чверті XVIII ст. Сенат очолював ієрархію державних установ Росії. У літературі не має єдиного погляду на його функції, нормативно-визначену компетенцію та обсяг реальних повноважень на той момент. Історик права А. Філіппов уважав, що Сенат – центральна судово-військово-фінансова установа, яка здійснювала верховний нагляд за державним управлінням у зазначених галузях [10, 68]. Його компетенція законодавчо не була вичерпно визначена, натомість лише встановлені пріоритети у певних сферах діяльності. Сенат виконував укази і розпорядження Петра I, нормотворча ж діяльність не виходила за межі видання управлінських (виконавчих) підзаконних нормативно-правових актів. Являючи собою вищий орган загальної компетенції, він за період підготовки церковної реформи, міг бути задіяний для вирішення поточних справ церкви. Така практика не випадала з контексту політики Петра I, спрямованої на підпорядкування церкви державі, наслідком якої стало заснування 25 січня 1721 р. Духовної колегії.

Очевидно, описаний в указі випадок не був визначальною причиною, а тільки актуалізував наміри царя регламентувати видання церковної літератури. Справа не тільки в тому, що на часі було проведення церковної реформи. Важливою віхою у відносинах світської та духовної влади стало вінчання московського князя Івана IV на царство 1547 р., що остаточно утвердило на Русі державно-правовий погляд на царя як на правонаступника візантійських імператорів, котрі традиційно вважалися захисниками та заступниками вселенського православ'я [11, 234]. Відтак, московські самодержці як «християнські государі» не усувалися від участі у вирішенні важливих церковних справ, захищали церкву від єресей та розколів. Підтримка православ'я була необхідним кроком, оскільки воно виконувало функції державної ідеології та володіло значним потенціалом соціальної консолідації та мобілізації. Проте, здатність релігії примушувати людей переходити до політичних дій може зробити її джерелом конфліктів. Конфліктогенність властива будь-якому поліконфесійному суспільству, до якого відносилося і російське. Вона зростає, якщо відбувається розкол всередині самої конфесії. Історичний досвід свідчить, що амбівалентність релігії дозволяє використовувати її різним політичним силам [12, 8]. Отже, держава, яка намагається забезпечити політичну стабільність у суспільстві, не повинна ігнорувати церковні проблеми. Такий підхід означає неминучість перетину релігійних та політичних інтересів.

І тут багато що залежить від того, які взаємини склалися між державою та церквою. Зі скиненням патріарха Нікона у 1667 р. рівновага між ними порушилась на користь держави. Ліквідація ж патріаршества та насадження синодальної форми правління з 1721 р. остаточно підкорили церковне керівництво світській верховній владі. Влада зробила зміцнення авторитету церкви, релігійного догматизму й обрядовості одним із головних своїх обов'язків, зафіксувавши його відповідним законодавством.

У Соборному Укладі («Уложении») 1649 р., що зберігало правове значення понад 200 років, йшлося: царська влада бере під свій захист закону християнське (православне) віровчення. У світському Кодексі права перший розділ присвячений злочинам проти церкви, тим самим підкреслювалася їхня першочергова значущість для уряду. Одночасно ст. 1 (гл. І) узаконила право держави втручатися у судові справи церкви [13, 19]. Обмеження компетенції церкви, перш за все, щодо загальногромадянських справ, здійснене у XVII ст., стало ще рішучішим, починаючи з першої чверті XVIII ст. Тому в Духовному регламенті 1721 р. Петро І основне завдання в галузі церковних перетворень сформулював так: будучи церкві «благочиния блюститель», він мав намір зайнятися «исправлением чина духовного» [14, 540], що передбачало, поряд з іншими заходами, уніфікацію православного церковного обряду та богослужебних книг.

У зв'язку з цим, духовним і світським чинам наказувалося розшукувати «вновь сложенные и слагаемые акафисты и инные службы и молебны, которые наипаче в наша времена в Малой России сложены суть не малое число, суть ли оная сложения писанию священному согласные и неимеют ли нечто в себе слову Божию противные, или хотя нечто непристойное и празднословное» [14, 547].

«Исправление чина церковного» означало законодавче оформлення духовної цензури, боротьбу з католицизмом, протестантизмом, єрессю, розколом. Для священнослужителів відступ від офіційного віровчення, непідпорядкування церкві були найтяжчими злочинами. Світська влада враховувала, передусім, політичний зміст і наслідки тієї чи іншої єресі, не забуваючи при цьому інтересів державної релігії. Так, у першій чверті XVIII ст. політика уряду щодо розкольників не була однозначною, часто вона керувалася прагматичними інтересами. Разом з тим, до них виявлялося ставлення як до фанатичних апологетів старовини, що не приймали реформи, а отже, були бунтівниками. Особливо жорстокі покарання передбачалися за «совращение» до розколу, тобто, за передачу старообрядницького віровчення іншим особам. Заборонялися громадські богослужіння, переховування розкольницьких книг «под опасением жестокой казни» [15, 347; 16, 97].

Категорично заборонялася пропаганда іновірства серед православних. Намагаючись берегти офіційну релігію від конкуренції інших віросповідань, уряд заборонив ввіз до країни богословських книг, які друкувалися російською мовою за кордоном, і перекладати іноземні богословські твори російською без дозволу Синоду [17, 406–411]. До сказаного варто додати, що в першій чверті XVIII ст. серед російської церковної ієрархії посилилася ворожнеча щодо духовних осіб, які були вихідцями з України і посідали більшість архієрейських кафедр. Їх сприймали за єретиків, ненависних «латин» (католиків). Звідси, упереджено-критичне ставлення й до церковної літератури, що друкувалася в Україні. Так, патріарх Іоаким заборонив українським типографіям випускати книги без його попереднього «досмотрения и благословления», він обурювався публікацією «Четьї-Мінеї» Д. Туптала, оскільки вона «приложисте некая словеса церкви... необычная» [18, 307; 19, 3].

Отже, борючись проти інакомислення, яке розбурювало російське суспільство, особливо після реформ патріарха Никона, «регулярна» держава Петра І вживала найрізноманітніших заходів проти нерегламентованих і неконтрольованих офіційною церквою релігійних ініціатив. Серед них були і ті, що визначалися сенатським указом 1720 р. Однак, оскільки, вони були зумовлені фактами українського релігійного життя, варто з'ясувати, як складалися стосунки між українською та російською церквами щодо питання видання та поширення православної літератури, перекладу її церковнослов'янською мовою.

Довгий час, відстоюючи тезу стосовно переваги російського православ'я, російська церква навіювала підозру, а інколи й вороже ставлення до інших православних церков – української, грецької, як до таких, що заражені «латинством». Ще у 1620-х рр. XVII ст. книги «литовського друку», тобто, видані в Україні та Білорусії, зазнавали переслідування, їх заборонялося читати і зберігати, оскільки вони містили в собі «латинские ереси» [20, 301]. Ситуація особливо загострилася після приєднання України до Росії, коли оприявнилися обрядові розбіжності у процесі богослужіння української та російської церков.

Тут необхідно зауважити, що в релігійній народній свідомості і навіть свідомості самих церковних служителів на перший план виступала обрядова сторона релігії. В обрядах та релігійних текстах виражаються сутність і зміст віровчення, тому ритуал та релігійне розуміння нерозривно пов'язані між собою. За допомогою «обряду чи тексту, у який він (моральний момент – О. Л.) заховався від людського забуття, ми в міру бажання відтворюємо його і в міру свого морального сприйняття переживаємо його дію» [21, 270]. Відповідно, для відтворення, освоєння і поширення християнського віровчення вимагалося дотримуватись однотипного проведення обрядів, з використанням уніфікованої богослужебної літератури. Для дотримання цих умов був необхідний авторитетний контроль і арбітр. У православній церкві таку функцію здійснював Вселенський собор. Однак після падіння Візантії, на Русі утвердилась думка, що саме російська церква – єдиний хранитель істинного православ'я. Місцева релігійна свідомість – помісна – стала мірилом християнської істини, витіснивши свідомість вселенську. У результаті виявилося, що російська церква вже не могла допустити перевірки своїх вірувань, обрядів, запозичень зі сторони. Залишалося тільки зберігати те, що було сприйнятим, а мірилом християнської істини стала «національна церковна старовина». Вона визнавалася недоторканною святинею, нормою. (Щодо України у російських церковників XVII ст. склалася думка, що там «быша мало не все униаты – редции осташася во православии») [21, 291,294]. Подібний консерватизм стримував розвиток богословської думки, заважав їй пристосуватись до нових явищ суспільного життя, сприймати західноєвропейську культуру. Це зумовило також посилення церковного індиферентизму, критики релігійних догм і культу, зростання скептицизму відносно офіційно-релігійної обрядовості, розкол церкви, проникнення ідей католицизму й протестантизму. На часі було зміцнення авторитету церкви, причому не тільки за рахунок попередніх насильницьких засобів, але й шляхом ідейного впливу, через книги.

У XVII ст. друкарство в Росії перебувало під контролем держави та церкви. Весь процес, починаючи від вибору книги для публікації й до виходу її у світ, підпо-

рядковувався цензурі. У 1640-х рр. на Друкарському дворі Москви розгорнулась інтенсивна робота з виправлення й уточнення текстів друкованих книг. Завдання коректорів полягало у відстеженні чистоти мови, правильному конструюванні речень, точному дотриманні граматичних форм. На початку 50-х рр. ситуація змінилася: як тільки постало питання необхідності виправлення книг за змістом, а не тільки за стилем і мовою, духовенство взяло ці виправлення під свій контроль. З 1653 р. Друкарський двір перейшов під управління патріарха.

З часу підпорядкування української православної церкви російській, увагу московського патріарха привертала видавнича діяльність Києво-Печерської лаври, що розпочалася ще на початку XVII ст. Лавра отримала дозвіл від константинопольського патріарха мати свою типографію та вільно друкувати потрібні їй книги. Це право підтверджувалося царським наказом 1685 р.: «Печатание книг невозбранно имети повелеваем» [22, 227]. Лаврські книги потрапляли далеко за межі України, зокрема охоче розкуповувались у Росії. Проте, невдовзі Лаврі було наказано звертатись за дозволом на видання кожної книги до московського патріарха, хоча ця вимога не виконувалася. 1692 р. у лаврській типографії була надрукована «Літургія», на титульному аркуші якої не згадувалися ні цар, ні патріарх, а тільки архімандрит [22, 229]. Через це московський патріарх Адріан 8 листопада 1692 р. писав архімандриту Києво-Печерської лаври Мелетію Вояховичу: «А тако бы не подобало творити... Точию за твоим велением книги издаются... Еще же предь сего к вам в монастырь – чтобы без ведома каковых церковных книги не печатано – писано...» [22, 229]. У відповідь, 17 грудня 1692 р. архімандрит зазначив: «Если для разрешения всякой книжицы» звертатись до патріарха, то «препятствие будет строению» і «безхлебни будем». Достаток «братии и служебником пища и одежда, и всякое строение монастырское, то все от печатанья книг» [22, 230].

Взявши до уваги такі «буденні» аргументи, патріарх у лютому 1693 р. прийняв рішення: «Не возбраняется же вам в типографии вашей Киево-Печерской обычных книг в чине церковном печатати, еже бы было в пользу, аще и по тоя страны наречию. А которые имате печатати большие книги... на таковые книги и благословение от нас принимати и присылати к нам должно, да во известии имеем, ради общего согласия без всякого усумления и прикословия». Далі у листі до Лаври він писав: «И аще которые книги яватися у вас имут и всякие церковные здешним наречием (тобто, російською. – О. Л.) и чином нынешних переводов, и те без всякого извета взымати будут от вас ценою везде, и возити к Москве будет невозбранно, аще вашим тамо наречием (тобто, українською. – О. Л.) и прежних переводов речинями издавати имате, таковые в тамошние страны отпущайте, а к Москве их не присылайте, повеления же великих государей царей наших и нашего благословления в них не полагайте». (В березні 1697 р. московський патріарх Адріан дозволив друкувати книги й у типографії Чернігівського Свято-Троїцького монастиря) [5, 230–231; 6, 56].

Отже, можна зробити висновок, що московський патріарх припускав можливим компроміс, зважаючи, що «по-московскому, то не обыкоша сии людие (тобто, українці. – О. Л.) тако читати и не имуть куповати» (Із листа архімандрита Ясинського – московському патріарху, 1689 р.) [22, 229], дозволив Лаврі друкувати церковні книги, але за умови, що не вся книжкова продукція буде продаватися в Росії. Для російського ринку пропонувалося видавати книги за новим перекладом, звірені за тогочасними російськими зразками. Для українського ж – звірені за старими богослужебними книгами, причому дозволялося використання української лексики. Аби незнайомі з православною догматикою прихожани та місцеве духовенство не помилилися, та книги, призначені для України, не опинилися в Росії, на їхніх титульних аркушах заборонялося друкувати благословення патріарха та дозвіл царя. Варто відзначити, що в документах другої половини XVII ст. термін «наріччя» вживався як для позначення російської, так і української мов («Белорусское письмо» – так означали українську мову в російській офіційній документації другої половини XVII ст.) [2, 115–116], тобто, у цьому не було принизливих оцінок.

Через недостатню кількість джерел доводиться лише припускати, що Петро I та Сенат не були знайомі з розпорядженням патріарха. Адже звинувачення на адресу українських монастирів були б сформульовані по-іншому. Наприклад, вказівку на те, що книги, надруковані «ставропігією вселенського константинопольського патріарха», можна розтлумачити таким чином, що у Києво-Печерській типографії була перевидана література часів підпорядкування української православної церкви константинопольському патріархатові. Саме такі книги можна було продавати в Україні. З іншого боку, в листі московського патріарха нічого не сказано про те, як оформляти титульний аркуш таких книг. Як би там не було, привілейований статус типографії в першій чверті XVIII ст. став суперечити петровській церковній політиці. Не виправдовуючи її, варто відзначити, що, надана свобода друку Києво-Печерській та Чернігівській типографіям (навіть обмежена), сприяла розумінню богословської літератури українським населенням. У той же час, як це видно з сенатського указу, відкривалися можливості для проникнення до Росії, виданої в Україні, як розкольницької, так і літератури з лютеранськими ідеями, що слугувало розпалюванню релігійних і соціальних конфліктів серед російського суспільства.

З 1700 р., після смерті патріарха Адріана, – до 1720 р. місцеблюстителем патріаршого престолу був українець, митрополит С. Яворський. Він не вживав жодних заходів щодо обмеження прав української церкви, але невдовзі почалася церковна реформа.

Історія встановлення контролю за українськими типографіями стала ще одним свідченням того, яким чином російська традиція регулювання друку розвивалася в умовах боротьби із єресями, розколом, що формувало уявлення про видавничу діяльність як носія суспільного розбрату. Це обумовило розвиток законодавства про друк у рамках адміністративно-поліцейських приписів, на захист інтересів держави, на шкоду суспільству [23, 160–173]. Якщо до початку XVIII ст. регламентація видання та обертання книг здійснювала церква, оскільки література носила релігійно-церковний зміст, то з 1720 р. зі змінами пріоритетів регулювання видання церковної літератури, процес став централізованим. Запроваджувалася попередня цензура Духовної колегії, закріплена на публічно-правовому рівні «Духовним регламентом» 1721 р., із завданням ідейно-духовного виховання підданих і оборони цінностей православ'я.

Крім цього, варто також з'ясувати не менш важливе питання перекладу богослужбових книг. Відомо, що єдиною мовою православних церков того часу (української, білоруської, російської, болгарської, сербської), яка використовувалася у богослужінні, була церковнослов'янська. Вона не збігалася з жодною із живих слов'янських мов, а сфера її застосування обмежувалася лише тільки богослужінням. Літургійний характер мови, як відомо, забезпечує їй стійкість у часі [24, 182]. Історія залучення, зокрема російського православ'я до

Священного письма, незмінно поєднувала в собі дві тенденції: намагання повно та достовірно відтворити оригінал священних книг і прагнення зробити їх зрозумілими для пересічної людини. Тому перекладацька робота над текстом Біблії завжди була невід'ємною частиною церковного життя, що перебувало у постійному розвиткові.

У богослужебній практиці Московської Русі утвердився тип церковнослов'янської мови Острозької Біблії (1581 р.). Така мова синтезувала латинську перекладну традицію з виправленнями, зробленими на основі грецького тексту [25, 4–5]. У XVIII ст. слов'янська Біблія повернена до русла грецької традиції. До початку XIX ст., внаслідок розвитку російської мови, церковнослов'янська Біблія перестала бути загальнозрозумілою. Якщо у попередні століття для збереження її доступності народу було достатньо часткових оновлень лексики, то у XIX ст. гостро постало питання нового перекладу Біблії.

Проблема адаптації мови Святого Письма до народної була актуальною і в Україні. Хоча вона не стояла так гостро, як наприклад, у віруючих Західної Європи. Історик української літератури М. Возняк, характеризуючи переклади Біблії XVI ст., писав: «Чистої української мови не маємо ні в однім тодішнім перекладі Святого Письма. Мова більшості перекладів – це конгломерат різних язикових елементів: церковнослов'янських, українських, білоруських. польських, деколи ще й інших» [26, 243]. Загалом українська писемність XVI–XVIII ст. являла собою суміш «аж надто незграбного жаргону, де неорганічно зливалися докупи» елементи церковнослов'янської, польської та інших мов.

Як бачимо, вимоги Петра I, щоб в церковних книгах «никакой розни и особого наречия в оных не было», – не позбавлені підстав, адже книги Києво-Печерської типографії розповсюджувалися по всій Росії. До того ж не всі віруючі росіяни «умеют честь книги, и от книжных не многие могут вся собрать от писания яже суть нужнейшая про спасению» [27, 36]. Хоча, як зауважив І. Власовський, уніфікація текстів богослужебних книг, до чого прагнули цар і Синод, не так стосувалися мови (лексики, стилю), як літургійного обряду [28, 549]. Втім, у процесі асиміляції церковнослов'янської мови на національному ґрунті кожного слов'янського народу при вимові та переписуванні виявлялися риси народної мови. Внаслідок цього, виникали різні типи церковнослов'янської мови, а в середині, скажімо, східнослов'янської – український та російський різновиди. Ставити питання, яка з них правильна, не можна, оскільки церковнослов'янська мова не розмовна [6, 59]. Після приєднання України до Росії, українська православно-богословська література була приречена на вимирання. Впродовж XVIII ст. вона злилася з російською богословською літературою [6, 61]. У такий спосіб було ліквідовано протиріччя між необхідністю наближення мови богослужебних книг до народної, зрозумілої українцям, і дотриманням традиції, тобто, утриманням православного смислу віри. Складність полягала в тому, що розмаїття мов виказувала розмаїття світобачення, різні типи знань. Як видається, в поліетнічній Росії першої чверті XVIII ст. не вдалося знайти способу осягнення християнського віровчення з релігійно-культурних позицій усіх православних народів держави. Єдиною для всіх віруючих країни мала стати церковнослов'янська мова в її російському різновиді. Очевидно, за таких історичних умов іншого шляху вирішення проблеми не було.

Отже, дослідження Сенатського указу 1720 р. дозволяє стверджувати, що цей адміністративний припис не містив антиукраїнського змісту, а мав на меті встановлення попередньої духовної цензури, централізованого порядку контролю за випуском богослужебної та богословської літератури.

Вступаючи на престол, Катерина II опинилася перед складною дилемою. З одного боку, вона вважала за потрібне укріпити центральну владу, уніфікувати державне управління з метою консолідації імперії. З іншого – «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями, нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однако и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостью». [29, 348]

Суперечність завдньвнутрішньої політики позначилася на всіх її складових, включаючи цензуру та, говорячи сучасною мовою, «мовній політиці». Однак, перш ніж перейти до цих сюжетів, слід коротко охарактеризувати російські філологічні уявлення другої половини XVIII ст. щодо української мови. Наприклад, М. Ломоносов вважав, що російська мова є однією із слов'янських, хоч її «можно разделить на три диалекта: 1) московский, 2) поморский, 3) малороссийский... Третий больше всех отличен и смешен с польским» [30, 608; 31, 51]. Відмітивши схожість російської й української мов, він зауважив: «Хотя сей диалект («малоросійський». – О. Л.) с нашим очень сходен, однако его ударение, произношение и окончания речений от соседства с поляками... попортились» [32, 83].

В «Сравнительных словарях всех языков и наречий» 1787 р., підготовлених до друку відомим ученим П. Палласом та у складанні якого взяла участь Катерина II, бачимо: «Между славянскими наречиями, из коих российское первое занимает место... Малороссийское наречие мало отлично и само по себе часто есть не что иное, как российское на польский образец пременное, которое и в употреблении токмо в Украйне и малой России» [33, 8]. Близьким до цього є й погляд І. Переверзєва, автора «Топографического описания Харьковского наместничества» 1788 р.: «Сие роковое отделение Южные от Северные или Великие России преобразило навсегда оные жители так, что из того явилась как-будто бы иноплеменная какая нация, от сего произошел малороссийский, украинский диалект, как удельный язык славянского племени» [34, 19].

Звернемо увагу на важливі оцінки мовної ситуації в Україні, вислови «иноплеменная какая нация», звернені до українців. Як пише автор «Описания», жителі «Южной России, отлученные один от других расстоянием мест, инородным владением, различным чиноправлением, гражданскими обычаями, речью, некоторые религиею (униею).., взирают один на другого не так, как на иноязычного, но будто однородца, однако много отчужденного в словах и поступках, что для обеих сторон показывается странным явлением» [34, 18].

Оскільки «Описание», написане за наказом Катерини II, пройшло цензуру, то вищесказані в ньому судження ми можемо розглядати як офіційні. Показово, що І. Переверзєву належить і праця, покликана допомогти українцям використовувати російську мову – «Краткие правила российского правописания для употребления малороссиян по свойству украинского диалекта», опубліковані 1788 р. у Москві. На цьому етапі мали місце й спроби створити українсько-російські словники. Вони свідчать, що на цьому етапі з'явилася й ідея української мови як рівноправного партнера церковнослов'янської та решти європейських мов, цінності її лексичного фонду, якими збагачувалась і російська мова [35, 18–19].

Від української мови перейдемо до питань інших мов, які становили тогочасний зміст «мовної політики». В імперії розуміли, що багатонаціональний склад населення є серйозною причиною для турбот стосовно видання «пособий и объяснений для истории народов и знания языков» [33, 6]. Ось чому в народних училищах, «кроме правил языка российского, яко природного», наказано викладати декілька мов, зокрема латину, грецьку, арабську, китайську, які «пользою служить могут» та важливі «по соседским обстоятельствам», «по употреблению в общежитии», «по немалым того народа населениям, особливо же в двух последних губерниях состоящих» [36, 1012–1013; 37, 647–648]. У Прибалтиці, де була розповсюджена німецька, відкривались школи з її викладанням [38, 1006–1007].

Щодо російської мови, то в другій половині XVIII ст. освіченими людьми все більше усвідомлювалася необхідність в її «вычищении и обогащении», пошуку «новых слов», «вразумительное и сильное оных употребление», розробці граматики, риторики, складанні словників [39, 1024]. Для цього, як вважала Катерина II, слід уникати крайнощів у використанні слів іншомовного походження (передусім, запозичених з французької мови) та дистанціюватися від педантів, які навіюють на читачів «скуку». [40, 21–23] Будь-які заходи з обмеження використання слов'янських мов, у тому числі української, вона не передбачала.

Повернемось до історії цензури. Протягом усього XVIII ст. нормалізація державного контролю за інформацією мала епізодичний характер. Тим не менш, до кінця століття сформувалася змішана (духовна і світська) попередня цензура. Важливими для неї стали проблеми захисту православного вчення, інтересів держави (передусім влади монарха) та суспільної моралі. Серед нормативно-правових актів ми не виявили тих, які б забороняли публікацію громадянських книг українською мовою [41, 680,960–961,792,933–934].

1. *Лучик В. Ретроспективний і перспективний погляд на статус української мови як державної // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Вип. 30. – Кіровоград, 2000.*
2. *Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Укр. істор. журн. – 1995. – № 2.*
3. *Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995.*
4. *Сенатский указ. 5 октября 1720 г. // Полное собрание законов Российской империи – I (далі – ПСЗ). – Т. VI. – № 3653.*
5. *Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994.*
6. *Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. III.*
7. *Бабич Н.Д. Історія української літературної мови. – Львів, 1993.*
8. *Руководство к познанию законов. Сочинение графа Сперанского. – СПб., 1845.*
9. *Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX вв.). – СПб., 1899.*
10. *Сизиков М.И. Сенат // Законодательство Петра I. – М., 1997.*
11. *Цыпин В.А. Церковное право. – М., 1996.*
12. *Малашенко А. Религия – дело не частное // Независимая газета. – 2001. – 16 марта.*
13. *Соборное Уложение 1649 г. – Л., 1987.*
14. *Духовный регламент. 4 февраля 1721 г. // Законодательство Петра I...*
15. *Анисимов Е. Время петровских реформ. – Л., 1989.*
16. *Тим не менше, старообрядцям вітківсько-стародубських слобід вдалося зібрати значну кількість друкованих та рукописних богослужебних книг (Поздеева И.В. Древнерусское наследие в истории традиционной книжной культуры старообрядчества (первый период) // История СССР. – 1988. – № 1).*
17. *Протестантизм в России // Христианство: Энциклопедический словарь. – М., 1995. – Т. 2.*
18. *Краснобаев Б.И., Черная Л.А. Книжное дело // Очерки русской культуры XVIII в. – М., 1987. – Ч. 2.*
19. *Вплив протестантизму на духовне життя української церковної еліти було помічено ще в XVI ст. (Див.: Потульницький В. Інтелектуальні впливи заходу на українське духовне життя української еліти в XVI–XVIII ст. // Київська старовина. – 2001. – № 2).*
20. *Шульгин В.С. Религия и церковь // Очерки русской культуры XVII в. – М, 1979.*
21. *Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения. – М., 1988. – Т. 3.*
22. *Огієнко І.І. Українська церква. – К., 1993.*
23. *Омельченко О.А. Закон и печать в дооктябрьской России (Историческая традиция правового регулирования) // Советское государство и право. – 1991. – № 3.*
24. *Курс церковнославянского языка // Литературная учеба. – 1991. – № 1.*
25. *Бирукова Е.Н., Бируков И.Н. Предисловие [Псалтырь. Новый перевод] // Литературная учеба. – 1994. – № 1.*
26. *Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. I.*
27. *Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко. – К., 1996.*
28. *Духовный регламент. 4 февраля 1721 г. // Законодательство Петра I...*
29. *Наставление Екатерины II князю Вяземскому 1764 г. // Сборник Русского исторического общества. – 1871. – Т. VII.*
30. *Ломоносов М.В. Материалы к трудам по филологии // Полное собрание сочинений. – М.; Л., 1952. – Т. VII.*
31. *Ломоносов М.В. Российская грамматика. – СПб., 1755.*
32. *Ломоносов М.В. Примечания о множественном окончании прилагательных имен // Полное собрание сочинений...*
33. *Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы. – СПб., 1787. – Ч. I.*
34. *Топографическое описание Харьковского наместничества // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991.*
35. *Дем'янюк М.П. Українське мовознавство XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006.*
36. *Мається на увазі значення вивчення грецької мови в Новоросійській та Азовській губерніях (ПСЗ. – Т. XX. – № 15834).*
37. *Устав народным училищам в Российской империи // ПСЗ. – Т. XXII. – № 16421.*
38. *ПСЗ. – Т. XXI. – № 15826.*
39. *ПСЗ. – Т. XXI. – № 15839.*
40. *Ивинский А.Д. Литературная политика императрицы Екатерины II: «Собеседник любителей российского слова»: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2009.*
41. *ПСЗ. – Т. X. – № 7715.*

Lukashevich O.A. The milestones of Ukrainian language history in the context of Russia internal policy during the XVIII century. The article is dedicated to the question of Ukrainian language juridical status in Russian empire of the first quarter of the XVIII century. Historiography analysis has allowed the author to draw the conclusion – the subject must been studied in the context of the ukrainian-russian relations of that time. On base of the Senate Edict of the 1720th, it's possible to make the conclusion that such administrative order had not the anti-ukrainian content, but the purpose to install the censorship of religious books.

Key words: Book-printing, Ukrainian language, censorship, divine service books, theological books, Senate, Church slavonic language

А. В. Новак

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ГАЛИЧИНИ ТА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У статті відображено основні тенденції взаємодії галицької та наддніпрянської інтелігенції у другій половині XIX ст.
Ключові слова: *національне питання, Галичина, Наддніпрянщина, самовизначення, національно-культурна єдність*

На початку XXI ст. досить актуальним є національне відродження України, що передбачає відтворення та переосмислення історичної пам'яті нації, шляхом дослідження інтелектуальної комунікації як вияву регіональної взаємодії, задля досягнення спільної, з націотворчого погляду, мети. Це стає можливим лише завдяки принципово новим концептуальним підходам до висвітлення інтелектуальної історії України. Потрібні такі підходи й до осмислення процесу становлення української національної ідеї, які дозволять усвідомити закономірності та особливості цієї проблематики у другій половині XIX ст. На сучасному етапі історіографічного процесу регіональні аспекти історії України викликають все більший дослідницький інтерес. Адже порівняльно-історичне зіставлення минулого регіонів є вельми продуктивним, з погляду і пізнання, і практичної корисності для сьогодення.

Особливої уваги потребує той факт, що сприйняття Галичини на сучасному етапі розвитку наукової думки в інтелектуальних колах є досить неоднозначним, враховуючи позицію вчених, так званого «державницького напряму», що сягає корінням «імперіалістичної» доби і суперечить основним постулатам філософії науки. Водночас історіографія досліджень вказує на трансформаційно-світоглядні явища у царині цієї проблематики, котрі виступають каталізуючим фактором виникнення нових її рецепцій. Тому важливо знайти інтегруючі чинники наукової взаємодії, що визначали б пріоритети думки інтелектуалів, а відтак, і напрями теоретичних пошуків.

Стан питання значною мірою визначається відсутністю єдиної думки щодо сутності явища – українська ідея – і вживанням самого терміну у різних по суті значеннях. Відповідно до цього, не окресленою залишається й така інтелектуальна течія, як філософія української ідеї. Це зумовлено тим, що дотепер не вироблені єдині критерії оцінки таких явищ, позаяк національна ідея не належить до традиційних тем української культурології.

В умовах оновлення та концептуального збагачення історичної науки, пошуку стійкої методологічної платформи наукових досліджень, знань життя і творчого доробку видатних українських істориків-інтелектуалів – сучасників доби національно-культурного відродження та їх об'єднання, започаткування наукових шкіл набуває першочергового значення. Постає потреба оволодіти їх духовним багатством, осмислити багатогранність їх талантів, розглянути їх внесок в історичну науку з погляду історичної ретроспективи. Це важливо і для збереження історичної пам'яті, недопущення зневажливого ставлення до минулого та інтелектуального вдосконалення сучасної методології та філософії історії. У цьому контексті вагомою є необхідність ознайомлення з концептуально-теоретичними розробками українських істориків, які репрезентують своєю науковою діяльністю особливості світоглядних тенденцій інтелектуальних кіл доби «довгого» XIX ст. Виступаючи за методологічний плюралізм і більш об'єктивний образ історичного мислення, необхідним стає звернення до фундаментальних історіософських засад, котрі були властивими для часу зародження української історії, та по суті репрезентують наукову думку означеного періоду.

Вже на початку XIX ст. українська ідея вийшла з епізодичного стану на відкритий шлях історичного поступу, що засвідчило значні потенції українства Галичини. Хоча водночас бракувало енергійних провідників, які б зуміли організувати народ на вирішення нагальних проблем [1]. Згодом у Галичині, згідно І. Франка, виник «темний, відвернутий від будь-якої культури напрям москвофільства. Будучи політично безхарактерним і безідейним, суспільно-гальмуючим, а національно-ворожим усьому рідному, фантастично мудруватим, він ділив і без того нечисленну галицько-руську інтеліґенцію на два ворожі, неспроможні до об'єднанння, табори» [2, 188].

Однак москвофільські тенденції, влучно названі О. Назаруком «внутрішньою раною нашого народа» [3, 20], спроби зв'язати українців Галичини з російською ідеєю викликали значний опір нової генерації інтеліґенції, так званих «народовців». Серед них відзначалися активністю В. Шашкевич, Ф. Заревич, К. Климкович, Є. Згарський, Д. Танячкевич та ін. Вважаючи своїм ідеалом Т. Шевченка та «Руську Трійцю», галицькі народовці виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, створення єдиної літературної мови, обстоювали ідею окремішності українського народу. Поряд із цим, вони залишалися лояльними до австрійської влади.

Поступово народовський напрям перетворився на найвпливовішу силу українського національного руху в Галичині. Важливою подією суспільно-політичного життя краю, могутнім кроком на шляху зростання українства стало створення 1868 р., з ініціативи народовців, культурно-освітнього товариства «Просвіта». За їх же підтримки, на хвилі національного відродження у Львові 1873 р. виникло Товариство ім. Т. Шевченка.

З другої половини XIX ст. Галичиною зацікавилися наддніпрянські українці, які надавали їй особливого значення щодо українського національного розвитку. Це пояснювалося тим, що, попри політичні обмеження, українці Галичини жили все ж у конституційній монархії, відтак, права забезпечувалися ширше, ніж у самодержавній Росії. Від революції 1848–1849 рр. вони вже брали участь у виборах, мали парламентське представництво, політичну пресу, громадські організації. В підросійській Україні політичні змагання могли виявлятися тільки нелегальним шляхом. Тому, коли російський уряд почав репресії проти українського руху, його активні діячі перенесли діяльність до Галичини, зміцнюючи цим місцевий національний рух. Так, Галичина стала місцем, де спільними силами розвивалося українське національне життя і творили національні цінності для потреб всієї України. З цього часу духовні зв'язки між двома частинами України зміцнилися, витворюючи спільні культуру, політичну думку та національний ідеал [4].

Галицьке українофільство від початку мало значно гірші фінансові й організаційні можливості, ніж москвофіли, які мали російську підтримку. Втім, керуючись ентузіазмом молодих патріотів, українофіли змогли організувати вихід у 1862–1866 рр. журналів «Мета», «Нива», «Русалка». У 1861 р. засноване науково-культурне товариство «Руська бесіда», при якому з 1864 р. почав діяти український театр. Помітним імпульсом для розвитку народовського руху стали сумнозвісні

Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази, що заборонили українську мову на території Російської імперії. Українські діячі Наддніпрянщини – П. Куліш, М. Старицький, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов та ін. – перенесли друк своїх книжок до Галичини, де активно співробітничали з народовцями.

Народовці, отримавши моральну та певну фінансову підтримку від українських діячів Наддніпрянщини, значно посилили пропагандистську роботу: 1879 р. засновано газету для селянства «Батьківщина», 1880 р. – часопис галицької української інтелігенції «Діло». Ядро ж народовців у Галичині становили В. Барвінський, В. Навроцький, Ю. Романчук, О. Огоновський, О. Барвінський, А. Вахнянин, О. Терлецький [5, 269]. Серед перших визначних діячів Великої України, які налагодили тісні стосунки з галичанами, був П. Куліш. І. Франко писав: «Доля судила, що власне Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до пол. 70-х років» [6, 155]. Він же першим звернув увагу молодих галицьких українофілів на потреби вивчення історії України та поширення літератури для простого народу.

Особливо значний вплив на народовців мав М. Драгоманов, який почав систематично цікавитись українським життям в Галичині і прагнув перетворити її на «український П'ємонт», використовуючи м'який, порівняно з російським, політичний режим Австро-Угорщини. Дж. Гімка наголошував, що «в той час пункти розходжень між російським українофільством та галицьким національним популізмом були фундаментальними. Менше енергійна і вперта людина, ніж Драгоманов, звичайно відмовилася б від галичан у цілому. Замість цього, Драгоманов випробував свою удачу при приверненні галицьких студентів до прогресивного українофільства. У цих починаннях він міг насолоджуватись значним успіхом» [4, 150].

1870–80-ті рр. для самосвідомості галичан позначені потужним впливом М. Драгоманова. Саме навколо нього на цьому етапі згуртувалося вузьке коло галицьких інтелектуалів, до якого зокрема входили В. Навроцький, М. Павлик, І. Франко, що започаткувало європеїзацію галицьких русинів. Ця група сповідувала, так звану «радикальну політику», в суспільному житті Галичини, «головним завданням якої, було ознайомлення народних мас з насущними політичними питаннями, з метою викликати в народі інтерес до політичних, суспільних і національних ідей» [2]. При цьому «радикали» вважали національну ідею в Україні другорядним явищем, а національну проблему такою, що зникне з перемогою соціалістичного ідеалу.

«Він був для нас правдивим учителем, вповні безкорисно не жалував праці.., щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута на кращі, ясніші шляхи Європейської цивілізації» [5], – характеризував М. Драгоманова І. Франко. Проте, «глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівности і політичної волі, – згідно Каменяра, – заслонювали перед його очима ідеал національної самостійности, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою» [7].

Майже одночасно зі смертю М. Драгоманова, з Києва до Львівського університету переїхав викладати історію визначний український історик М. Грушевський. Йому судилося стати представником найновішої фази розвитку українства, яке відштовхувалося від суспільних і політичних ідей драгоманівського критицизму, роблячи, однак, визначальним суто національне почуття, підсилене історичними дослідженнями. Наукова, політична і культурно-освітня діяльність Михайла Сергійовича, ставши важливою єднальною ланкою між «двома Українами» у складі двох імперій, утверджувала спільність історичного походження, культури та національних інтересів усіх українців.

Втім, зв'язки між двома Українами не обмежувалися посередництвом провідних діячів. Представники молодшого покоління інтелектуалів Наддніпрянщини також часто перебували в Галичині, придивляючись до життя та думок тутешнього українства й оглядаючи місцеві інституції. Дехто з молодих наддніпрянців брав участь у «вакаційних мандрівках» галицької молоді краєм і навіть виробилася традиція, що з українських центрів, насамперед з Києва, щороку на громадські кошти відправляли до Галичини кількох здібніших молодих людей, щоб вони знайомилися з західноукраїнськими землями та набиралися патріотичного духу [2, 505]. Яку користь для української національної справи мало розширення таких живих зв'язків, скільки непорозумінь узгоджувалися у спілкуванні, скільки новин передавалися між частинами України – важко переоцінити. Словом, обопільні відносини ставали щораз інтенсивнішими, а взаємовплив щораз більшим. Український народ, хоч і розділений державними кордонами, ставав свідомим своєї єдності та переводив її в практичні справи, витворюючи спільні цінності єдиної нації.

Визначаючи ідейний вплив громадських і культурних діячів з Великої України на західноукраїнське життя, І. Франко писав: «Можна сміло сказати, що всі оті ідеї і напрями були б на Галицькій Русі виросли й самі, без ніяких посторонніх впливів; та не менш певне й те, що при загальній слабосильності галицько-руського розвою на їх зріст потрібно б не 50, а зі 100 літ, якби не сильний прилив оживлюючих ідей з України під Росією» [2, 62]. Безсумнівно, завдяки співпраці українців обох імперій, все чіткіше вимальовувалися контури української національної ідеї. Один із відомих релігійних філософів XX ст. М. Бубер підкреслював: «Ми говоримо про національну ідею, коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі» [8, 9]. Всі ці умови та обставини мали місце в другій половині XIX ст. на українських теренах.

1870–80-ті рр. позначилися залученням до лав українофілів Заходу і Сходу різночинної інтелігенції та частини національної буржуазії. Це інтенсифікувало, радикалізувало політичне життя, даючи матеріальну підпору важливим починанням. Є. Чикаленко писав, що національний рух сягнув «не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені» [5, 165]. Відтепер, українофільство, попри впертий опір своєї консервативної частини, набуло чітко окресленого характеру політичного руху.

Отже, в процесі інтелектуальної взаємодії «двох Україн» викристалізовувався адекватний національний світогляд українства. Наддніпрянська інтелігенція прискорювала патріотизацію галицької спільноти, шляхом популяризації великоукраїнських тенденцій на Заході, натомість Галичина стала тим джерелом духовності, з котрого, «сковані російськими імперіалістичними кайданами», наддніпрянці черпали автентичні прикмети національного визначення.

1. *Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. – Львів, 1926.*
2. *Франко І. Українці // Повне зібрання творів: У 50 т. – Т. 41.– К., 1984.*
3. *Назарук О. Що то є нарід або нація. – Львів, 1911.*

4. *Лазарович М. Гей, ви, стрільці січові… формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки. 90-річчю легіону Українськи січових стрільців присвячую. – Тернопіль, 2004.*
5. *Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.). – К., 2002.*
6. *Жмир В. На шляху до себе (Історія становлення української національної свідомості) // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 3.*
7. *Франко І. Поза межами можливого // Вивід прав України. – Львів, 1991.*
8. *Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 1993.*

Novak A.V. The intellectual interaction of Galicia and Naddniprianska Ukraine as the part of the Ukrainian national movement in the second half of the XIX century. In the article is reflected the nature of the Galician's and Naddnipryanshchina's intelligentsia interaction in the second half of the XIX century.
Key words: national issues, Galicia, Naddnipryanshchina self-determination, national and cultural unity

С. М. Жуков

СИСТЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ МЕРЕЖІ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX — початок XX ст.)

Стаття присвячена аналізу формування системи підготовки учительських кадрів для земських початкових училищ Харківської губ. Визначено й охарактеризовано типи навчальних закладів, які готували педагогічні кадри для початкової школи, тенденції розвитку державної політики та діяльності місцевого самоврядування у галузі підготовки народних учителів.
Ключові слова: *земство, земська школа, учительська семінарія, учительський інститут, педагогічні курси*

Від рівня професійності та майстерності педагогічних кадрів безпосередньо залежить успішність організації освітньої справи у навчальних закладах усіх типів. Розбудова мережі початкових народних училищ була одними з головних напрямів діяльності органів місцевого самоврядування у Російській імперії впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Становлення земського шкільництва було органічно пов'язане з розвитком системи підготовки педагогічних кадрів для народної школи. Наявність стійкого інтересу сучасних дослідників до вивчення історичного досвіду функціонування цієї системи пояснюється не лише науковою, а й практичною актуальністю цієї тематики. До найбільш помітних робіт можна віднести дисертації І. Кравченко [1] та Н. Андрійчук [2], у яких розглянуто, відповідно, функціонування вчительських інститутів та вчительських семінарій в українських губерніях. Оглядову характеристику державної політики та заходів органів місцевого самоврядування стосовно підготовки учительських кадрів та підвищення рівня їх професійної майстерності подано у дослідженнях Т. Усатенко [3, 17], М. Войтеховської [4, 25–32] та ін. Метою цієї статті є здійснення комплексного аналізу системи підготовки педагогічних кадрів для земських шкіл у другій половині XIX – на початку XX ст. за матеріалами Харківської губ.

Розвиток педагогічної думки у середині XIX ст., популяризація ідей Й.-Ф. Гербарта й К. Ушинського, інтенсивна розбудова мережі народних шкіл, насамперед органами місцевого самоврядування, сприяли укоріненню в суспільній свідомості думки про необхідність створення мережі середніх педагогічних навчальних закладів. У попередньому проекті «Положення про початкові народні училища», опублікованому 1863 р., було запропоновано призначати на учительські посади «осіб усіх станів, які отримали педагогічну освіту, згідно з «Положенням про підготовку вчителів початкових народних училищ»», яке так і не було видане [5, 80]. У кінцевому варіанті закону, який мав регулювати функціонування початкових шкіл, про рівень професійної підготовки народного учителя взагалі не було сказано. Крім священно- й церковнослужителів, викладати загальноосвітні предмети у народних школах мали право «особи, які отримали на звання учителя або учительки особливий дозвіл повітової училищної ради, за поданням свідоцтва про їх чесноти й благонадійність від відомих повітовій раді осіб» [6, 615].

Представники громадськості, які з ентузіазмом зустріли реформи 60-х –70-х рр. XIX ст., намагались всіляко сприяти модернізації наявних соціальних інститутів. Яскравим прикладом такої діяльності в галузі освіти було заснування 1865 р. школи з підготовки сільських учителів, яке відбулося завдяки зусиллям професора Харківського університету М. Бекетова й учителя Першої харківської гімназії Лазовського. Незважаючи на моральну й посильну матеріальну підтримку з боку місцевого самоврядування, бекетовська школа проіснувала всього декілька років [7]. З ініціативи земських установ, у ряді губернських міст Російської імперії при повітових училищах відкривались постійні педагогічні курси – навчальні заклади з дворічним терміном навчання. У Харківському навчальному окрузі протягом 1865–1870 рр. такі курси діяли в містах Курську та Харкові [8, 29–99].

На момент відкриття педагогічних курсів при Харківському повітовому училищі, губернське земство заснувало 30 стипендій розміром 120 крб. на рік кожна [9, 4], а 1867 р. їхню кількість було збільшено до 33 (по три на кожен повіт). Протягом 1868–1870 рр. стипендіями скористалася лише 41 особа [10, 236]. Причиною цього була не лише недостатня поінформованість потенційних слухачів курсів щодо земських стипендій, а й нестача серед випускників повітових училищ бажаючих їх отримати. Заради вирішення цієї проблеми, Куп'янське повітове земство ініціювало заснування стипендій безпосередньо при повітових училищах, із зобов'язанням осіб, які їх отримували б, закінчити педагогічні курси й відпрацювати п'ять років у сільських школах повіту [11, 55]. Місцеве самоврядування не встигло реалізувати цю ініціативу, оскільки згодом організація й якість навчання на педагогічних курсах були визнані неякісними особисто міністром народної освіти Д. Толстим, який прийняв рішення про їхнє закриття. На зміну курсам мали прийти вчительські семінарії, до яких приймались випускники початкових народних училищ. Досвід успішного функціонування учительських семінарій у містах Дерпті (заснована 1861 р.), Молодечні Віленської губ. (1864 р.) та Києві (1869 р.) був врахований за розробки нормативно-правового забезпечення діяльності середніх педагогічних навчальних закладів у Російській імперії [12, 84]. В основу їхньої роботи були покладені статут, навчальний план і програми Молодеченської учительської семінарії, які, своєю чергою, ґрунтувались на методичних розробках видатного вітчизняного педагога К. Ушинського [13, 12]. Курс навчання в учительській семінарії був розрахований на три роки й передбачав, крім загальноосвітньої підготовки, опанування основ дидактики, методики викладання шкільних дисциплін, супроводжувався як пасивною, так і активною педагогічною практикою [14, 92–109]. У травні 1870 р. затверджений законопроект про відкриття ряду таких навчальних закладів у різних регіонах держави.

Потреби Харківського навчального округу мала задовольняти Бєлгородська вчительська семінарія, яка розпочала свою діяльність у жовтні того ж року [15, 9–10]. Фінансування закладу здійснювалось за рахунок коштів державного бюджету. Органи місцевого самоврядування утримували семінаристів, працевлаштування яких передбачалося в підпорядкованих земству школах. Лише 8 з 35 губернських земств, серед них і Харківське, у 1870-х рр. здійснювали цільове фінансування підготовки педагогічних кадрів у вчительських семінаріях [16, 50]. За нашими підрахунками, протягом 1871–1876 рр. розпочали роботу в народних школах Харківської губернії 17 земських стипендіатів-випускників Бєлгородської вчительської семінарії. Хоча більше вона не займалася систематичним постачанням педагогічних кадрів на замовлення губернського земства, адже 1873 р. урядом прийняте рішення про відкриття вчительської семінарії у Вовчанську, яка через два роки розпочала своє функціонування. За рахунок коштів губернського земства, тут мали навчатися 33 стипендіати, але за два перших десятиріччя роботи цього закладу було лише три навчальних роки (1879–1880, 1880–1881 та 1890–1891), коли всі місця були зайняті. Крім того, не всі семінаристи третього року навчання складали випускний іспит. Всього за 1875–1914 рр. отримали педагогічну освіту й були працевлаштовані у народних училищах губернії біля 250 осіб, які отримували стипендію губернського земства. У середині 1870-х рр. Охтирське, Куп'янське та Харківське повітові земства утримували слухачів у Бєлгородській, Вовчанській та Кубанській учительських семінаріях [17, 4–10зв.]. Однак подібні заходи не набули системного характеру, справа утримання стипендіатів у вчительських семінаріях вважалась прерогативою губернського земства.

Важливим кроком уряду, спрямованим на розбудову й модернізацію системи професійної педагогічної освіти, стало затвердження 1872 р. «Положення про нові міські училища й учительські інститути» та відкриття того ж року учительських інститутів у Санкт-Петербурзі й Москві. На розвиток освіти у Харківській губ. мали вплив Бєлгородський і Воронезький учительські інститути, які розпочали діяльність, відповідно, 1876 та 1914 рр. [18, 11]. Хоча ці навчальні заклади призначались для підготовки педагогічних кадрів для міських училищ, випускники інститутів, а також особи, які не закінчили повного курсу, нерідко працювали народними вчителями у сільських школах.

Майже через сорок років, від початку роботи Вовчанської вчительської семінарії відбулося відкриття ще одного аналогічного закладу в Харківській губ. У межах одного із заходів, присвячених святкуванню трьохсотрічча імператорського дому Романових, Державною Думою було запропоновано відкрити 93 учительські семінарії, зокрема три в Харківській губ. У кожній з них мали навчатися 33 земські стипендіати. 1913 р. розпочала роботу учительська семінарія в Старобільську [19, 363–364]. Заснована 1915 р., Білопільська вчительська семінарія отримала можливість навчати земських стипендіатів лише через два роки після відкриття. Аналогічний навчальний заклад у Харкові не з'явився, а грандіозний земський проект заснування тут педагогічного інституту так і залишився на папері [20, 185]. Економічна й політична нестабільність, зумовлена подіями 1917–1920 рр., негативно відбилась на системі підготовки педагогічних кадрів. Станом на липень 1918 р. у Білопільській, Вовчанській та Старобільській учительських семінаріях навчалися, відповідно, 16, 18 і 19 земських стипендіатів [21, 67–108].

Особи, які отримували матеріальну допомогу від місцевого самоврядування, брали на себе зобов'язання відпрацювати у земських училищах губернії не менше шести років. Однак не всіх випускників учительських семінарій приваблювала перспектива надовго пов'язати своє життя із сільською школою. Протягом 1870–1910-х рр. Харківська губернська управа отримувала клопотання від бажаючих з різних причин покинути вчительську посаду, не відпрацювавши мінімального терміну. У свою чергу, земство не мало дієвих механізмів впливу на осіб, які порушували умови укладеної домовленості.

Одним з головних недоліків системи професійної підготовки вчителів була її неспроможність цілком задовольнити попит на педагогічні кадри для сільських шкіл. Щорічної кількості випускників спочатку Бєлгородської, а згодом Вовчанської вчительських семінарій не вистачало навіть для заміщення вакансій у щойно відкритих училищах, не говорячи вже про покращення кадрового складу наявних шкіл. Відкриття нових семінарій на початку XX ст. не усунуло означеної проблеми. Займатись викладацькою діяльністю у народних школах доводилось не лише вихованцям учительських семінарій та інститутів, а «Положення про початкові народні училища» 1864 р. не ставило високих вимог до освітнього рівня кандидатів на посаду вчителя. У зв'язку із прийняттям нового закону, який регулював функціонування народної школи, Міністерство народної освіти вдалося 1874 р. до запровадження іспитів на отримання учительського свідоцтва [16, 56]. Щоправда далеко не всі освітяни розділяли ентузіазм з приводу того, що екзамени сприятимуть підвищенню освітнього рівня учительства. Нерідко все зводилось до вивчення обмеженого кола «улюблених» питань членів повітової училищної ради, які приймали іспит [22]. У 1876 р. випускники вищих і середніх загальноосвітніх закладів отримали право на учительський патент без складання екзамену, за умови успішного проведення пробного заняття. Через п'ять років цей принцип було розповсюджено також на вихованок жіночих прогімназій та нижчих класів інститутів, які протягом півроку виконували обов'язки помічниці вчителя, а у 1884 р. – на випускників духовних семінарій, зі звільненням їх від демонстрації пробного уроку [23, 647].

Прагнучи враховувати тенденцію до фемінізації педагогічних кадрів народної школи, яка намітилась у другій половині XIX ст., Харківська губернська управа в листопаді 1870 р. представила земським зборам проект відкриття жіночої учительської школи. Подібна ініціатива могла бути реалізованою лише з дозволу уряду, відповідні клопотання до якого направлялись у листопаді 1871 р. й у березні 1872 р. [24, 1]. Відповідь міністра народної освіти зводилась до пропозиції земству відкрити власним коштом школу вчителів, через наявність у Харківській губ. великої кількості чоловічих і змішаних початкових шкіл, а восени 1874 р. земство отримало однозначну відмову щодо свого клопотання [24, 20]. Втім, місцеве самоврядування не припинило діяти в напрямі розвитку системи жіночої педагогічної освіти. 1900 р. у 33 містах Російської імперії, переважно при жіночих гімназіях і прогімназіях, відкрились річні педагогічні курси. У Харківській губ. діяли курси при Куп'янській, Охтирській та Старобільській жіночих прогімназіях, а також при Богодухівському міському училищі. У земських колах продовжувалось обговорення ідеї відкриття жіночої вчительської семінарії. Підтриманий губернськими зборами у березні 1909 р., проект знайшов розуміння в попечителя Харківського навчального округу, а дванадцять міст Харківщини висловили бажання розташувати її у себе. Проте, на цей раз проект знов не було реалізовано. Старобільське земст-

во, яке перед цим неодноразово зверталось до уряду, з ініціативою відкриття в повіті вчительської семінарії, а також знайшло кошти для її утримання, наполягало, щоб цей навчальний заклад був чоловічим. Тому губернські земські збори «визнали за можливе відступитися від свого попереднього рішення» [25, 2].

Поступове зростання серед учительського контингенту Харківської губ. частки осіб із середньою освітою позитивно впливало на якість викладання у земських школах, але випускникам і випускницям середніх навчальних закладів гостро не вистачало теоретико-педагогічної й практичної підготовки. Особи, які закінчили вчительські семінарії, зі свого боку, нерідко скаржились на брак знань із загальноосвітніх предметів. Для заповнення прогалин у підготовці сільських педагогів органи місцевого самоврядування ряду губерній Російської імперії вважали за доцільне проводити протягом канікулярного періоду тимчасові вчительські курси, на яких сільські педагоги мали змогу ознайомитись із досягненням педагогічної науки, актуальними методиками викладання, підвищити свій загальноосвітній рівень. Губернське та ряд повітових земств Харківщини вдавались до подібної практики у 1870–80-х рр., а також на початку XX ст., про що докладніше йшлося в одній з попередніх наших публікацій [26].

Отже, від початку свого існування Харківське земство намагалось налагодити систему цільової підготовки педагогічних кадрів для народних шкіл губернії, виділяючи кошти на утримання земських стипендіатів в учительських семінаріях. Незважаючи на те, що названі навчальні заклади вважались головним елементом системи професійної підготовки учителів для початкової школи, вони не могли задовольнити попит постійно зростаючої мережі земських училищ на педагогічні кадри. Важливим джерелом їх поповнення стали єпархіальне училище, жіночі гімназії та прогімназії. Зростання значення цих навчальних закладів підсилювалось, завдяки збільшенню питомої ваги вчительок серед викладацького корпусу земських шкіл у другій половині XIX – на початку XX ст., помітною тенденцією стало й посилення елементу педагогічної освіти у навчальному процесі серед жіночих середніх навчальних закладах.

1. *Кравченко І.М. Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Х., 2008.*
2. *Андрійчук Н.М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Житомир, 2010.*
3. *Усатенко Т.П. Українознавчі проблеми педагогічної думки в XIX–XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – К., 2007.*
4. *Войтеховская М.П. История формирования и развития системы общего и педагогического образования как составной части процесса модернизации Российской империи: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Томск, 2012.*
5. *Демков М.И. Очерки по истории русской педагогики. – М., 1909.*
6. *Высочайше утверждённое Положение о начальных народных училищах // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т. XXXIX. – Отд. 1-е. – 1864. – СПб., 1867.*
7. *Держархів Харківської області, Ф. 3, Оп. 231, Спр. 26.*
8. *Держархів Харківської області, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 996.*
9. *Держархів Харківської області, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 70.*
10. *Журналы Харьковского губернского земского собрания с 15 по 26 октября 1869 г. – Х., 1870.*
11. *Журналы и приложения к ним чрезвычайного Купянского уездного земского собрания с 15 по 18 декабря 1867 г. – Х., 1868.*
12. *Демков М.И. Очерки по истории русской педагогики. – М., 1909.*
13. *Луценко Є.М. Підготовка вчителів для початкової народної освіти в Україні у другій половині XIX ст. // Питання культурології: міжвідомчий збірник № 13. – К., 1994. – Ч. 2.*
14. *Арсеньев А.М. Педагогическая практика в дореволюционных учительских семинариях России // Советская педагогика. – 1938. – № 9.*
15. *Отчёт Харьковской губернской земской управы за истекший 1870 и 1871 г. – Х., 1871.*
16. *Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до начала XX в.. – М., 1986.*
17. *Держархів Харківської області, Ф. 3, Оп. 266, Спр. 49.*
18. *Львов Г.Е., Полнер Т.И. Наше земство и 50 лет его работы. – М., 1914.*
19. *Журналы Харьковского губернского земского собрания очередной сессии 1913 года (1–16 декабря) с приложениями к ним и сводом постановлений. – Х., 1914.*
20. *Российский государственный исторический архив, Ф. 733, Оп. 180, Д. 21.*
21. *Держархів Харківської області, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 3080.*
22. *Харьков. – 1880. – 29 марта.*
23. *Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. – СПб., 1902.*
24. *Держархів Харківської області, Ф. 3, Оп. 258, Спр. 25.*
25. *Держархів Харківської області, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 2999.*
26. *Жуков С.М. Земські педагогічні курси для народних учителів Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія: Історія. – Х., 2010. – Вип. 42.*

Zhukov S. M. The professional teachers training system for zemski primary-schools in the Kharkiv province (the second part of the XIX – the beginning of the XX centuries). The article is devoted to the complex research of the teachers training system formation for zemski primary-schools in the Kharkiv Province. Are denoted the types of educational institutions, prepared the teachers for primary schools, the main directions of the government and self-government policy development in the field of teacher training.

Key words: zemstvo, primary school, teachers' seminary, teachers' institute, teacher training courses

В. Г. Сергієнко

СТАНОВЛЕННЯ МЕРЕЖІ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті аналізуються суспільно-політичні, культурні та законодавчі передумови створення православних церковних братств у другій половині XIX – на початку XX ст. Висвітлюються питання становлення структури братств Лівобережної України та причини, які сповільнювали розвиток братської мережі.

Ключові слова: *Лівобережна Україна, Православна російська церква, православні церковні братства*

Актуальність теми зумовлена зміною системи моральних цінностей та ідеологічних орієнтирів пострадянської доби, коли затребуваними стали дослідження практичної діяльності православної церкви у питаннях релігійно-морального просвітництва суспільства, а також її ролі у збереженні православ'я як панівної офіційної релігії Російської імперії. Узагальнюючої роботи, яка б розглядала духовно-просвітницьку діяльність братств поки що не існує. Однак варто відзначити дослідження С. Жилюк [1], Г. Надтоки [2], Н. Шип [3], які в контексті національно-церковного та громадського відродження частково висвітлили проблеми братської організації кінця XIX – початку XX ст. Метою цієї статті є дослідження передумов створення та процесу становлення мережі православних церковних братств

Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.

На середину XIX ст. у Російській імперії склалася важка суспільно-політична та культурна ситуація, яка змусила уряд та релігійні кола звернутися до ідеї заснування православних церковних братств, при цьому, апелюючи до традиції західноукраїнських і західнобілоруських ренесансних і ранньомодерних церковних братств. Важливою підставою для заснування урядом Російської імперії таких братств була девальвація цінності Православної церкви як інституту, що дедалі більше дискримінував себе перед населенням, зокрема, через здирництво, низькі професійні та моральні якості її служителів, співпрацю із царською владою тощо. Відповідно, православні братства були покликані налагодити комунікацію між православними парафіянами та кліром, щоб підвищити рівень толерантності до останніх і загалом до Російської православної церкви як інституту.

На нашу думку, існувала пряма кореляція між кризою довіри до Церкви та поширенням в Російській імперії різних релігійних течій, як способу задоволення духовних пошуків народу. Крім того, в другій половині XIX ст. ультраконсервативне старообрядництво залишалося наймасовішим релігійним опозиційним рухом. Тому складовою діяльності братств була так звана «охоронна» мета – попередження навернення православного населення до інших конфесій. Крім того, місіонерська діяльність серед членів Римо-католицької церкви, протестантських та старообрядницьких деномінацій, православних сект, язичницьких культів та інших релігійних меншин. Зокрема, у зв'язку з польським національно-визвольним повстанням 1863–1864 рр. у західних губерніях та за умов посилення експансії Росії на Правобережжі, православні братства, як зазначає С. Жилюк, «відродилися вже в новій якості – не оберігати православ'я, а насаджувати його» [1, 96].

Також варто відзначити, що філософські ідеї, які розвивалися в Європі кінця XIX – початку XX ст., знайшли відгук серед частини російської інтелігенції. Поміж цієї верстви населення поширювалися релігійний індиферентизм та атеїстичний світогляд. Популярними були також соціалістичні ідеї, які заміняли християнську есхатологію ідеєю можливості побудови раю на землі.

Крім того, заснування православних братств стало можливим, завдяки скасуванню кріпосного права. Адже для їх організації створювалися необхідні передумови, а саме вільні капітали, маси особисто вільних людей, формування нових прошарків суспільства тощо. Хоча православні братства були покликані демократизувати церковну сферу, проте, для цього вони мали доволі обмежені можливості, адже знаходилися під суворим державним та церковним контролем. Вони не мали тих повноважень, які належали ренесансним західноукраїнським та західнобілоруських братствам. Зокрема православні церковні братства лише частково мали виборне управління, вони не мали права контролювати церковні фінанси та майно, діяльність кліру та єпископів, судити чи обирати духовенство. Водночас братства у своїх правах, відносно єпархіального керівництва, не були повністю залежними. Це твердження, в першу чергу, стосується парафіяльних братств. Саме в їхній діяльності більшою мірою, ніж в єпархіальних братствах, були збережені риси громадського самоврядування.

Головним нормативно-правовим актом, який регулював діяльність православних церковних братств були «Основні правила для заснування православних церковних братств» від 8 травня 1864 р. Згідно з ними, православними церковними братствами називалися «товариства, що складалися з Православних осіб, різного звання та стану, для служіння потребам та користі Православної Церкви, для протидії посяганням на її права зі сторони іновірців та розкольників, для створення та прикрашання Православних храмів, для справ християнської благодійності, для поширення та утвердження духовного просвітництва» [4, 1зв.].

Різновидом православних братств були сестринства, які відрізнялися від перших лише тим, що складалися винятково з жінок.

Відповідно до «Правил» кожне братство зобов'язане було прийняти власний статут. Останній мав містити вказівку на цілі заснування братства, які не суперечили нормативним положенням «Правил», повноваження членів та порядок їх реалізації. Єпархіальні братства, крім прийняття статутів, які частково регулювали відкриття та діяльність, підконтрольних їм, парафіяльних братств, з метою більш докладної регламентації функціонування останніх, створювали ще й типові статути. Так, у 1891 р. Радою Полтавського єпархіального братства укладено та видано «Керівні правила для православних церковнопарафіяльних братств у Полтавській єпархії». Ці правила докладно визначали устрій, завдання церковнопарафіяльних братств та засоби їхньої реалізації.

У «Правилах» не зазначалася класифікація братств. Однак вони утворювали ієрархію, на вершині якої знаходилося єпархіальне братство, котрому були підзвітні та підконтрольні всі його відділення та парафіяльні братства. Останні, як і братства вищого рангу, створювалися при місцевих церквах та монастирях.

Єпархіальні братства Лівобережної України створювалися за ініціативи вищої православної церковної ієрархії. Церковнопарафіяльні братства також відкривалися переважно завдяки діям «згори», тоді як приватна ініціатива парафіяльного духовенства та мирян була менш поширеною. Так, центральні братства в єпархіях утворювали свої відділення у повітах та, через посередництво останніх, спонукали до утворення церковнопарафіяльних братств. Наприклад, Полтавський і Переяславський єпископ Іларіон (Юшенов) (1887–1904 р.) 29 червня 1891 р. доручив Раді Лубенського єпархіального Спасо-Преображенського братства обрати зі свого середовища осіб, зобов'язаних проводити агітаційну роботу з парафіяльними священиками та мирянами щодо відкриття відділень Братства. Відповідно до розпорядження єпархіального архієрея, було обрано двох осіб, членів Ради єпархіального братства, які пояснювали цілі та завдання братства в різних пунктах повіту [5, 812–813].

Парафіяльні братства відкривали місцеві священики, які були підконтрольні вищому церковному начальству. Саме через них діяли єпархіальні братства, коли шукали актив, на який можна покластися у справі відкриття братств. Так, відкриваючи відділення Чернігівського єпархіального братства в Кролевці, Рада Братства через парафіяльного священика І. Тарасевича, дістала інформацію про особливості цієї місцевості, яка була потрібна для організації та функціонування відділення, а також про наявність осіб, які співчувають цілям Братства. Священик звернувся до парафіян, із запрошенням вступити до відділення братства та, після отримання відповідей, розпочався процес оформлення відкриття братства [6, 89].

Процедура відкриття православних церковних братств регулювалася вищезгаданими «Правилами» та полягала у виконанні наступного алгоритму дій. Особи, які бажали заснувати братство, мали звернутися з проханням до єпархіального архієрея та надати проект статуту. Останній, якщо не знаходив підстав для відмови у клопотанні, передавав проект статуту для розгляду

начальнику губернії. Після отримання схвального відгуку від губернатора, єпархіальний архієрей затверджував статут та дозволяв відкриття братства. Статути братств, які були відкриті до видання «Правил», а також зміни та доповнення до затверджених статутів, вносилися тим самим шляхом.

Православні церковні братства Лівобережної України почали засновуватися з 1880-х рр. У Чернігівській єпархії діяло єпархіальне братство св. Михаїла, кн. Чернігівського, засноване 20 вересня 1888 р., за ініціативи єпископа Чернігівського та Ніжинського Веніаміна (Биковського) (1882–1893 рр.). У першому статуті Братства від 1888 р. зазначено, що воно засноване в Чернігові, при Свято-Михайлівській церкві, на території Чернігівської духовної семінарії: наступний статут від 1893 р. прикріплював братство до Єлецького Успенського монастиря.

Незалежно від структури відділень та парафіяльних братств, підпорядкованих Чернігівському єпархіальному братству, в Чернігівській губ. існували два братства, також відкритих за єпископства Веніаміна. Перше – Ніжинське Братство Божої Матері «Всіх скорботних Радість», засноване 26 жовтня 1884 р. при Ніжинському Благовіщенському чоловічому монастирі. Воно отримало назву від однойменної ікони, яка знаходилася в цьому монастирі. Інше – братство св. Дмитра, митрополита Ростовського, відкрите 27 травня 1890 р. при Спасо-Преображенському чоловічому монастирі в Новгород-Сіверському [7, 281–282].

Утворення у Харкові єпархіального братства почалося за архієпископа Флавіана (Городецького) (1901–1903 рр.), який згодом зайняв кафедру митрополита Київського та Галицького. Так, 18 грудня 1901 р. на щорічному з'їзді харківського духовенства групою священиків було піднято питання про необхідність заснування єпархіального братства. Архієпископ Флавіан відповів на пропозицію згодою. Його помічником у справі організації Харківського єпархіального братства став єпископ Сумський Стефан (Архангельський) (1902–1904 рр.). Останній у листопаді 1902 р. очолив спеціальну комісію, яка була покликана розробити статут майбутнього братства.

За наступника Флавіана, архієпископа Арсенія (Брянцева) (1903–1914 рр.) справа утворення єпархіального братства була завершена. Узявши під своє керівництво його організацію, новий єпархіальний архієрей направив проект Статуту Братства на розгляд Святішому Синоду. Після внесення змін, запропонованих Синодом, архієпископ Арсеній 31 грудня 1903 р. затвердив остаточний варіант Статуту. Згодом, 25 січня 1904 р., відбулося офіційне відкриття Братства. Новоутворена братська організація, за пропозицією архієпископа, названа на честь, шанованої у Харкові, Озерянської ікони Божої Матері.

За ініціативи єпископа Полтавського та Переяславського Іларіона, 29 квітня 1890 р. при Полтавській духовній семінарії засновано Полтавське єпархіальне Свято-Макаріївське братство. Воно названо в пам'ять преподобномученика Макарія, мощі якого знаходилися у Вознесенському монастирі м. Переяслава. Відкриття Братства здійснювалося урочисто. Після літургії, яку здійснив єпископ Іларіон в Свято-Успенському кафедральному соборі, за участі численного духовенства та кількох тисяч мирян, розпочалася хресна хода до Троїцької церкви при Полтавській духовній семінарії, де відслужено молебен перед іконою преподобномученика Макарія, який водночас був небесним покровителем Братства [8, 581–582].

Інше єпархіальне братство Полтавської єпархії відкрито 10 грудня 1889 р. у Лубнах та було називане на честь монастиря, при якому воно засноване, Спасо-Преображенським. Не в останню чергу Братство було відкрито, завдяки клопотанню таємного радника І. Зінченка, який і надалі у статусі братчика опікувався його благополуччям. Лубенське та Полтавське єпархіальні братства розділили між собою Полтавську губ. на сфери впливу. Так, у Лубенському повіті діяло винятково Спасо-Преображенське єпархіальне братство та його відділення (або так звані училищі братства), а в інших 14 повітах – Свято-Макаріївське єпархіальне братство. Особливістю Лубенського Спасо-Преображенського братства було те, що його відділення відкривалися лише в тих парафіях Лубенського повіту, де існували церковні школи. Впродовж перших років існування Лубенського Спасо-Преображенського братства відкрилися 25 відділень, число яких надалі залишалося постійним.

Кількість відділень Полтавського Свято-Макаріївського братства була наступною. У 1900 р., тобто, через десять років після відкриття Братства, функціонували 40 парафіяльних братств, 1910 р. – 52, 1915 р. – 93. Однак ці дані не є цілком точними, адже деякі парафіяльні братства ухилялися від обов'язку щорічно звітувати про результати своєї діяльності Раді єпархіального братства. Тому деякі братства, які відкривалися зі спеціальною метою, після її досягнення, могли припинити існування, не повідомляючи про це Раду [9, 2034].

Чернігівське єпархіальне братство св. Михаїла, кн. Чернігівського мало шість відділень: Клинцівське, Конотопське, Кролевецьке, Ніжинське, Новозибківське, Стародубське. Через них єпархіальне Братство активно розвивало мережу його парафіяльних відділень. Особливо активізувалася його діяльність після реорганізації братства на більш широких началах у 1911 р. У результаті, станом на 1914 р. єпархіальному братству підпорядковувалося 1050 парафіяльних братств [10, 125–126].

Харківське єпархіальне братство відкрило відділення в Охтирці, Богодухові, Валках, Вовчанську, Змієві, Ізюмі, Куп'янську, Лебедині, Сумах, Старобільську, Слов'янську та Біловодську. Крім того, у віданні Братства знаходилися автономні братства: Білопільське, Мурафське, Ольшанське, Шарівське.

Варто відзначити, що однією зі специфічних рис братств Лівобережжя була доволі пізня їхня організація, порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Так, до початку 1880-х рр. православні братства діяли в багатьох губерніях європейської частини імперії, переважно в Західному краї, Поволжі, Москві, Санкт-Петербурзі. Братства ж Лівобережжя не одразу розгорнули активу діяльність. Наприклад, відділення Чернігівського єпархіального братства в Стародубі, Новозибкові, Клинцях та Климоському Покровському єдиновірному монастирю, до середини 1890-х рр. фактично не функціонували, а останнє, зі згаданих відділень, навіть довелося закрити, через неефективність [11, 503]. Проте, мережа братств постійно розвивалася як кількісно, так і якісно. Особливо їх діяльність активізувалася під час Першої світової війни. Революційні події 1917–1921 рр. застали православні церковні братства Лівобережної України на піку їх розвитку.

На нашу думку, було кілька причин, які гальмували розвиток мережі православних братств на Лівобережжі. По-перше, як зазначалося вище, братства, створені в результаті церковних реформ середини XIX ст., значно відрізнялись від ренесансних братств. Вони від початку були вбудовані в загальнодержавну вертикаль влади та підпорядковувалися єпископам, а через них – Святійшому Синодові. Крім того, братства не мали права контролювати церковні фінанси та майно, діяльність кліру та єпископів, судити чи обирати духовенство. Ці

обставини зумовили несприйняття братств зі сторони, демократично налаштованих, прошарків російського суспільства та не сприяли виявленню ініціативи серед парафіян.

По-друге, на заваді збільшенню кількості братств стояло погане інформування населення про конкретні цілі та засоби їх реалізації, які вони ставили перед собою, та відмінності їх від інших організацій. Наприклад, одночасно із братствами почали виникати парафіяльні піклувальництва та церковні ради, які ставили перед собою завдання, що часто були суміжними чи перетиналися з цілями церковних братств.

По-третє, на братства покладалися різнопланові завдання, зокрема щодо матеріального забезпечення парафіяльного духовенства та місцевих храмів, які вони не мали коштів реалізовувати. Тому братства зазвичай були успішними лише в одному-двох напрямах роботи.

По-четверте. через тривале існування кріпосного права в Російській імперії були відсутні традиції громадського самоврядування, тому ідея православних братств як різновиду громадських організацій освоювалася повільно.

Таким чином, православні церковні братства мали привернути увагу суспільства до складного становища парафіяльного духовенства, вирішити, принаймні частково, такі проблеми, як фінансове забезпечення кліру, підвищення авторитету духовного стану, захист офіційної ідеології від релігійного та матеріалістичного інакодумства. У кінці XIX – на початку XX ст. братства створили розгалужену мережу, яка охопила і територію Лівобережної України.

1. *Жилюк С., Бойко Б. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.). – Острог, 2010.*
2. *Надтока Г. Православна церква і процеси українського національного відродження 1900–1917 рр. – К., 1996.*
3. *Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.). – К., 1995.*
4. *О правилах для учреждения Православных церковных братств // Держархів Чернігівської обл. – Ф. 127. – Оп. 3. – Спр. 217.*
5. *Отчет о состоянии Лубенскаго Спасо-Преображенскаго Братства и о деятельности его членов в 1891–1892 гг. // Полтавские Епархиальные Ведомости (далі – ПЕВ). – 1892. – Ч. оф. – № 17.*
6. *о. Тарасевич І. Речь при открытии в г. Кролевце Отделения Братства Св. Михаила, князя Черниговского // Черниговские Епархиальные Известия. – 1906. – Ч. неоф. (далі – ЧЕИ). – № 3.*
7. *Открытие братства святого Димитрия, митрополита Ростовского в г. Новгородсеверске // ЧЕИ. – 1890. – № 14.*
8. *Пичета И. Памяти Преосвященнаго Илариона Епископа Полтавскаго // Вера и Разум. – 1914. – № 5.*
9. *Отчет о состоянии и деятельности Полтавскаго Епархиальнаго Свято-Макарьевскаго Братства за 1912 г. // ПЕВ. – 1913. – Ч. оф. – № 29.*
10. *Жизнь и деятельность Братства святого Михаила, князя Черниговского за 1914 г. – Чернигов, 1915.*
11. *Отчет о состоянии и деятельности Братства св. Михаила, князя Черниговского (20.09.1893–20.09.1894 г.) // ЧЕИ. – 1895. – Ч. оф. – № 12.*

Sergienko V.G. Formation of the Orthodox church brotherhoods' system in the Left-Bank Ukraine in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. In this article are analyzed the social, political, cultural and legal backgrounds of the Orthodox church brotherhoods creating in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. The questions of the Orthodox church brotherhoods' formation in the Left-Bank Ukraine and causes that slowed the development of the brotherhoods' structure are elucidated.

Key words: Left-Bank Ukraine, the Orthodox church brotheroods, the Russian Orthodox Church

М. І. Гончар

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. (За матеріалами «Подольских епархиальных ведомостей»)

На підставі аналізу матеріалів часопису «Подольские епархиальные ведомости» проаналізовано діяльність церковнопарафіяльних шкіл Подільської губ. в другій половині XIX – на початку XX ст., визначено інформаційний потенціал цих публікацій.

***Ключові слова**: духовенство, церковнопарафіяльні школи, шкільна освіта, селяни, Подільська єпархія, «Подольские Епархиальные Ведомости»*

Впродовж періоду нової історії церква чимало зробила для розвитку освіти в України. Одним із пріоритетних напрямів її діяльності був розвиток церковнопарафіяльних шкіл, що були основним типом початкових навчальних закладів пореформеної доби. Вивченню їх діяльності присвячені праці В. Бабійчука, І. Сесака, Г. Степаненко, В. Філінюка, В. Ревеги, А. Святненко. Втім, у цих роботах не знайшло належного висвітлення питання функціонування цих навчальних установ Подільської губ. упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Тому докладне висвітлення діяльності церковнопарафіяльних шкіл, зокрема на підставі матеріалів преси, поки залишається поза увагою науковців, що дозволить уточнити їхнє місце у системі вітчизняної освіти того часу та з'ясувати їхню роль у підвищенні освіченості населення, його моралі.

Неписьменність його більшості залишалась однією з гострих соціальних проблем XIX ст. як Російської імперії, так і Наддніпрянської України. На 1856 р. у Росії діяли 1320 початкових шкіл, тобто, одна школа припадала на 9,6 тис. жителів, а один учень – на 150 осіб [1, 513]. Скасування кріпосництва стало своєрідним поштовхом до масового культурно-освітнього руху прогресивних сил суспільства, який змусив царський уряд розпочати реформування народної освіти.

Проблема елементарної освіти стала предметом жвавого обговорення на сторінках центральної і регіональної періодики. Зокрема ці питання висвітлювалися на шпальтах часопису Подільської єпархії РПЦ «Подольские епархиальные ведомости» (далі – «ПЕВ»), що видавалася в 1862–1905 рр. Автори статей і повідомлень неодноразово звертали увагу на стан освіти в Подільській губ., відзначали, що на неї значною мірою впливала політична ситуація, що склалася на початку 60-х рр. XIX ст. у державі загалом [2, 768]. З одного боку, російській уряд розумів, що чим нижчий рівень освіти народу, тим простіше ним керувати, спираючись на централізований бюрократичний апарат, а з іншого – модернізація суспільства зумовлювала гостру потребу в кваліфікованих, високоосвічених фахівцях, що вимагало прийняття термінових кардинальних заходів щодо піднесення освітнього та культурного рівня народу [3, 879].

Вирішуючи проблему неписьменності й виховання законослухняних громадян багатонаціональної імперії, влада намагалася створити підконтрольні їй школи з єдиними навчальними програмами та вимогами. Опікуватися новими навчальними закладами мало, передусім, православне духовенство, що зумовлювалося кількома обставинами. По-перше, її представники були на той час найосвіченішою верствою населення і мали певний досвід освітньої діяльності, адже і в попередню добу письменності навчали диякони та парафіяльні священики. По-друге, уряд намагався використовувати вчительську кафедру задля виховання представників народу в дусі покірливості імперії та самодержавству

– фактично тому, чим займалися парафіяльні священики з церковної кафедри.

У Подільській губ. церковнопарафіяльні школи, за свідченням автора однієї зі статей у «ПЕВ», священика С. Л-ского, з'явилися 1856 р., коли в регіоні почали поширюватися звістки про майбутнє звільнення селян. Вони стали першими закладами освітньої діяльності на території краю. Школи створювалися православним духовенством, яке розуміло важливість освіти селян, а тому безкорисливо виконувало свій обов'язок щодо цього. Ці навчальні заклади, – наголошував автор статті, – як правило, відкривалися з дозволу чи за розпорядження єпархіального начальства. Спочатку приходські священики були єдиними вчителями в новостворених закладах, що утримувалися виключно за кошти парафії, а тому результат їх освітньої діяльності був посереднім [4, 805]. В перші роки діяльності церковнопарафіяльних шкіл духовенство, за словами анонімного автора, надавало підтримку в регіоні «православно-руському елементу». Лише згодом діяльність священиків звелася до навчання Закону Божого, а інші предмети викладали спеціально підготовлені вчителі. Незважаючи на окремі недоліки освітянської діяльності духовенства, автор не намагався применшити його роль у подоланні неписемності населення [4, 807]. На його переконання, за відсутності належної організації навчального процесу, його матеріального забезпечення, а також протидії з боку польської інтелігенції, діяльність церковнопарафіяльних шкіл ставала побудником для селян в необхідності навчання дітей.

Анонімний автор статті «Про церковнопарафіяльні школи в Подільській єпархії з 1866 по 1870 роки» вказував, що упродовж кількох років ставлення селян щодо освіти дітей поступово змінилося. Селяни охоче відправляли дітей на навчання, брали активну участь у пошуку приміщення для школи або її будівництві, забезпечували необхідним шкільним приладдям, складали жалування на утримання вчителя [5, 304]. Нагляд за діяльністю церковнопарафіяльних шкіл здійснювали єпархіальні наглядачі, які з 1866 р. звітували Преосвященному Леонтію про стан шкільної освіти [6, 372]. За свідченням автора, Леонтій щороку відвідував подібні навчальні заклади, щоб упевнитися в їх дієвості, особисто екзаменував дітей, для заохочення їх до навчання дарував кращим учням книги або гроші. Така пильна увага архіпастиря до церковнопарафіяльних шкіл спонукала кожного священика Подільської єпархії організувати сільську школу при своїй парафії. За підрахунками автора, на 1866 р. у Подільській єпархії РПЦ налічувалося близько 1300 парафіяльних шкіл [6, 374].

Незважаючи на помітний розвиток початкового шкільництва та його перші успіхи, єпархіальне керівництво зіткнулося з рядом проблем. Найголовнішою з них було кадрове питання, оскільки в більшості шкіл священик був єдиним вчителем: навчав дітей грамоті, арифметиці та Закону Божому. Такий стан речей розкритикував О. Павлович у статті «Про початкове викладання грамоти», вказавши на неефективність такого навчання. На його переконання, представники духовенства були не здатні належним чином навчати народ, оскільки не мали для цього здібностей і належної фахової підготовки. Тому таку важливу справу потрібно передати іншим особам, які будуть гідними вчителями. Проте, відразу постало питання: де взяти у напівграмотній Росії нових вчителів як заміну духовенству? Через деякий час було організовано педагогічні курси, куди були запрошені всі, хто розбирався в азах (грамоті – М. Г.) і за півроку були випущені перші такі «імпровізовані» вчителі, котрі власне самі ще потребували навчання [7, 414].

Поряд з кадровими, були й інші, не менш важливі проблеми: відсутність належних приміщень, малозабезпеченість підручниками, нестача коштів на утримання вчителів та уже існуючих шкіл. Мали місце випадки, коли найкращі у своїх повітах церковнопарафіяльні школи поступово занепадали. В більшості випадків причиною цього, на думку автора статті, ставала смерть священика, який сумлінно піклувався про навчальний заклад. Призначення нового священнослужителя, який не мав впливу на громаду і досвіду педагогічної роботи призводило до припинення діяльності школи. Іншими причинами він вважав зменшення кількості дітей, відсутність кваліфікованих вчителів, вплив інших релігійних конфесій. Хоча, крім освітянської діяльності, за словами автора, церква мала загальновідому мету – утвердження православної віри [6, 378].

Вичерпну характеристику просвітницької діяльності церковнопарафіяльних шкіл другої половини 1860-х рр. у краї дав єпархіальний наглядач о. І. Маньковський [8, 626]. Згідно обов'язків, він тричі на рік відвідував навчальні заклади, про що інформував єпархіальне управління у своїх звітах. Останні вирізнялися детальною характеристикою цих установ, а також містили його міркування і спостереження. Зокрема, на його переконання, запорукою ефективного навчання було щоденне відвідування шкіл дітьми. Втім, траплялися випадки, коли окремі хлопчики пропускали заняття тижнями, подекуди місяцями, а тому попередньо вивчений матеріал забувався і учням доводилося починати все з початку. Найчастіше це відбувалося навесні, коли більша частина дітей допомагала батькам у польових роботах, а інші – йшли з матерями на поклоніння до Києва, Почаєва тощо. З огляду на це, автор статті закликав батьків подивитися на невдачі власних дітей, спонукаючи їх відправляти дітей на навчання кожного дня [8, 627]. Основною ж причиною поганого відвідування о. І. Маньковський вважав заохочення поміщицькими осавулами дітей до праці. Плата за їх роботу складала 15 копійок і основним аргументом для батьків було заробляння грошей, аніж безкорисливе просиджування у школі [8, 631].

Як наголошував цей священик, під час екзаменування сільських дітей у деяких школах вони були не в змозі пояснити зміст завченого матеріалу. Така ситуація спостерігалася у школах, де вчителями були солдати. В таких випадках наглядачу доводилося спочатку показувати вчителю, як потрібно навчати дітей, а потім займатися з дітьми, пояснюючи пройдений матеріал [8, 627]. В окремих випадках працівниками церковноприходських шкіл доводилося бути священикам, оскільки вчителі залишали роботу через заборгованість із заробітної плати. В такому разі єпархіальний наглядач намагався вирішити проблему на місці: шукав вчителя за більш помірну платню або домовлявся з волосним управлінням про виділення школам кращого приміщення тощо.

Суттєвому поліпшенню в справі навчання дітей, на думку І. Маньковського, могли посприяти такі заходи: 1) спорудження приміщень для шкіл за кошти громади; 2) належне забезпечення навчальних закладів книгами, що було зроблено зусиллями керівництва Подільської єпархії; 3) призначення вчителів до тих шкіл, де їх не було, зокрема в 1869 р. близько ста випускників курсів семінарії отримали призначення сільськими вчителями; 4) заохочення дітей та їхніх батьків до відвідування шкіл першими; 5) щоденне відвідування навчальних закладів місцевими священиками [8, 630]. Отже, звітна документація єпархіальних наглядачів засвідчує низку проблем у діяльності церковнопарафіяльних шкіл, а також поступове незначне зменшення чи-

сельності цих навчальних закладів на території Подільської єпархії.

Коментуючи інформацію окремих періодичних видань публіцистів щодо зменшення кількості церковнопарафіяльних шкіл на Поділлі та поступову втрату їх значення, священик С. Л-скій висловив сумнів стосовно цього і навів інші свідчення. Так, згідно звітів Подільської єпархії, 1878 р. тут нараховувалося 866 шкіл, в яких навчалися 15439 хлопців і 1256 дівчат православного віросповідання; римо-католиків – 191 особа чоловічої і 20 – жіночої; 46 осіб іудейського віросповідання, всього 16952 осіб. У церковнопарафіяльній школі с. Гермак Летичівського повіту навчалися 2 хлопчики із родин розкольників [4, 813].

Про свої враження від роботи шкіл Подільської єпархії В. Павлович поділився на сторінках часопису. Зокрема він вказував, що питаннями якості освіти в церковноприходських школах цікавилися автори різних публіцистичних статей або так звані *печальники* народу [9, 1003]. Їх відповіді на ці питання були досить суперечливими. Одні стверджували, що церковноприходські школи не приносили користь народу, інші – що вони існують лише на папері, а насправді їх і не існує; треті вважали, що духовенство не сприяє успішній діяльності шкіл, а навпаки, призведе до їх занепаду. Автор статті вказав, що інколи в пресі друкувалися образливі матеріали щодо духовенства, зокрема в одному з них йшлося, що «…духовенство є ворогом народної освіти, прихильником рутини» [9, 1004]. Тому завдання автора – особи, сторонньої від духовенства, особисто переконатися у правдивості таких фактів. За його спостереженням, більшість з шкіл були у гарному стані, дітей навчали кваліфіковані вчителі, а священики старанно опікувалися школами, а від їх авторитету залежало збільшення кількості учнів і покращення рівня освіти їх учнів. Так, завдяки наполегливій діяльності о. Євгенія, за кілька років відсоток освічених у с. Хріновка Могилівського повіту збільшився з 1 до 9. Аналогічною була картина в церковноприходські школи в селах Романівка і Копайгород [9, 1006].

Анонімний автор статті «З церковно-шкільного життя» охарактеризував стан розвитку шкіл на початку XX ст. За його словами, кількість шкіл постійно зростала, й на початок 1901 р. у Подільській єпархії налічувалося близько 2 тис. початкових закладів освіти, де навчалися 100 тис. дітей [10, 35]. Він зауважив, що у своєму розвитку церковнопарафіяльні школи зазнали змін, розділившись на два типи: однокласні церковноприходські та школи грамоти. Двокласні школи лише починали утворюватися, їх нараховувалося 9, разом зі Шаргородською псаломщицькою школою. Ці обставини, на думку автора вказували, що у своєму внутрішньому розвитку церковноприходські школи знаходилися на початковому етапі. Дослідник стверджував, що причинами посиленого зростання та розвитку церковнопарафіяльних шкіл в Подільській єпархії було видання Священним Синодом 1884 р. «Правил про церковнопарафіяльні школи», які надавали цьому виду шкіл законного статусу та регламентували їхню діяльність [10, 37].

Отже, питання діяльності церковноприходських шкіл Подільської губ. перебували в центрі уваги членів редакційної колегії та авторів «ПЕВ». Надруковані на їхніх шпальтах матеріали свідчать, що упродовж 1860-х рр. церковнопарафіяльні школи були створені в більшості населених пунктів, а кожен священик намагався організувати школу при своїй парафії. Розуміючи важливість освіти для селян, подільське православне духовенство намагалося безкорисливо виконувати обов'язок щодо ліквідації неписемності населення, його виховання на засадах християнської етики. Наприкінці XIX ст. спостерігалося певне зменшення кількості цих шкіл і це, за словами священика Л. С-кого, свідчило про те, що школи в своїй діяльності переходили від кількісних до якісних показників.

1. *Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. – К., 1998.*
2. *Яворовський М. Історичний хід розвитку духовної освіти в Росії в зв'язку з розвитком народної освіти // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1879. – Ч. н. – № 20.*
3. *Яворовський М. Історичний хід розвитку духовної освіти в Росії в зв'язку з розвитком народної освіти // ПЕВ. – 1879. – Ч. н. – № 22.*
4. *Л-скій С. Про церковнопарафияльні школи Подільської єпархії 1878 р. // ПЕВ. – 1879. – Ч. н. – № 21.*
5. *Про церковнопарафіяльні школи в Подільській єпархії 1867–1870 рр. // ПЕВ. – 1872. – Ч. н. – № 8.*
6. *Про церковнопарафіяльні школи в Подільській єпархії з 1866 по 1870 рр. // ПЕВ. – 1871. – Ч. н. – № 8.*
7. *Павлович О. Про початкове викладання грамоти // ПЕВ. – 1867. – Ч. н. – № 12.*
8. *Про церковнопарафіяльні школи в Подільській єпархії з 1866 по 1870 рр. // ПЕВ. – 1871. – Ч. н. – № 14.*
9. *Павлович В. Про церковнопарафіяльні школи // ПЕВ. – 1886. – Ч. н. – № 49.*
10. *З церковно-шкільного життя // ПЕВ. – 1901. – Ч. н. – № 2.*

Honchar M.I. Activities of Podolia parish schools in the second half of the XIX – the early XX century (Based on «Podolskye eparhyalnye wedomosti»). On the materials of the magazine «Podolskye Eparhyalnye Wedomosti» the activity of parish schools in Podolia in the second half of the XIX – the early XX century is analyzed, is defined the information potential of these publications.

Key words: clergy, parish schools, schooling, peasants, Podolsk diocese, «Podolskye Eparhyalnye Wedomosti»

І. П. Рудянин

УЧАСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА У РОБОТІ ТОВАРИСТВА «СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР» (1899–1914)

Стаття висвітлює участь окремих представників греко-католицького духовенства у становленні та розвитку товариства «Сільський Господар».

***Ключові слова**: греко-католицька церква, духовенство, кооперація, Східна Галичина, «Сільський Господар»*

У 1899 р. на історичній арені з'явилося товариство «Сільський Господар», яке, за порівняно невеликий період свого існування, зуміло зробити вагомий внесок у розвиток народного господарства Східної Галичини. Ідею створення товариства вперше було обговорено на зібранні в будинку греко-католицького священика с. Дуб'я, Бродівського повіту о. Юліяна Дуткевича. Окрім господаря, у ньому взяли участь іще п'ять його колег: о. Т. Дуткевич (с. Цішки), о. Т. Гутковський (с. Ясенів), о. В. Цебровський (с. Кути), о. Г. Купчинський (с. Кадлубиськ) та о. Ю. Дорожинський (с. Висоцьк). Вони вирішили заснувати товариство під назвою «Сільський господар», розробили статут, відповідно до якого основним завданням товариства було «піднесення рільництва, огородництва, садівництва та пасічництва» [1, 17].

Перші загальні збори товариства відбулися 23 березня 1899 р., за присутності 55 осіб. Першим головою було обрано о. Т. Дуткевича, заступником – Д. Максимовича, секретарем – І. Петришина, скарбником – о. О. Левицького, членами управи – о. Ю. Дуткевича, о. В. Цебровського, І. Покутицького та О. Домбровсь-

кого [2, 18]. Товариство мало діяти в судових повітах Олеська і Бродів, а управа товариства розміщувалася в Олеську.

Із березня 1902 р., відповідно до змін, внесених до статуту, товариство змінило статус із місцевої хліборобської організації, та перетворилося на крайову господарську організацію, що поширювала свою діяльність на всю Східну Галичину. В 1903 р. товариство перенесло свій центр до Львова, де були кращі можливості для організаційної, видавничої, правозахисної та інших видів діяльності.

Згідно зі змінами до статуту 1904 р., товариство отримало назву Крайове господарське товариство «Сільський господар» з двоступеневою структурою: центральна управа – філія. За статутом 1909 р. воно перетворилося на триступеневу структуру: центральна установа у Львові – філії у повітових містах – гуртки («кружки») товариства по селах. У формуванні низової мережі товариства також узяли активну участь священики. У цьому контексті варто відзначити о. С. Онишкевича, який, разом з учителем географії Г. Величком, об'їхав майже всю Галичину і зініціювали створення 71 філії у 39 повітах. Однією з великих філій була Рогатинська, яка налічувала 506 членів, об'єднаних у 22 гуртках. До керівництва цією філією входили священики О. Ваньо, С. Городецький, І. Созанський та ін. [3, 122].

Діяльність товариства була багатогранною, адже, згідно з новою редакцією статуту 24 липня 1909 р., воно стало становою селянською організацією з такими завданнями: дбати про піднесення добробуту українського народу шляхом розвитку сільського господарства і домашніх промислів; захищати хліборобські й промислові інтереси населення перед владою та законодавством; засновувати різні споживчі, виробничі, кредитні, рільничо-промислові та інші спілки; поширювати знання про економічні справи, за допомогою мандрівних учителів, через видання часописів, організацію читалень, бібліотек і шкіл; влаштовувати з'їзди, віча, курси, виставки; створювати й підтримувати зразкові господарства, розплідні стайні, дослідні станції; призначати нагороди за найкраще ведення господарства, давати стипендії на економічні студії; бути посередником при купівлі та продажу землі, штучних добрив, реманенту, сільськогосподарської техніки, домашніх тварин; вказувати джерела і способи заробітку, прищеплювати любов до праці, ощадності тощо.

При товаристві було створено ряд фахових секцій: агротехнічну, садівничо-городничу, зоотехнічну, відгодівлі худоби, пасічницьку, рибальську. Греко-католицьке духовенство взяло активну участь у їхній діяльності. Так, секцію пасічництва, створену в 1909 р., очолив о. Тома Дуткевич [4, 174].

Одразу ж після створення, товариство «Сільський господар» розпочало активну діяльність на національно-господарській ниві українського народу. І, що важливо, селяни отримували від нього дієву допомогу. Наприклад, філія «Сільського господаря» в Заліщиках на Тернопільщині допомогла селянам врятуватися від голоду 1911 р. Ця філія була створена з ініціативи о. Й. Раковського. На установчих зборах о. Й. Раковський був обраний її головою. До штату працівників увійшли о. І. Коцик, господарі В. Загарія, М. Молдован та ін. 1911 р. був дуже урожайним, однак, через надмірну кількість атмосферних опадів, селяни не змогли вчасно зібрати та висушити збіжжя.

У кінцевому результаті ситуація загрожувала голодом для них самих і поставало питання, чим годувати худобу, де взяти насіннєвий матеріал? Товариство відразу почало реєстрацію селян, які потребували допомоги. Для відгодівлі худоби Заліщицька філія «Сільського господаря» отримала від центральної управи, закуплений нею, фураж і провела його розподіл серед селян. Це відображено в спогадах одного із членів товариства Р. Коцика: «Пригадую добре, як у нашому шпихлірі лежало з півтора вагони грису, що продавали по дуже низькій ціні або давали на кредит членам Кружка Товариства «Сільський Господар». Для пасічників спроваджували денатурований цукор, вільний від акцизної оплати, для підгодівлі бджіл» [2, 527].

Один із гуртків Заліщицької філії «Сільського господаря» був заснований у с. Щитівцях, знову ж таки, завдяки старанням о. Й. Раковського. Його члени вперше використали мінеральні добрива для польових культур. Для популяризації та демонстрації ефективності використання мінеральних добрив, на парохіяльному ґрунті було проведено наочний дослід. Він виявився вдалим і довів свою рентабельність. Р. Коцик у спогадах зазначив, що 100 кг добрива – вартістю 12 корон – на один морг поля, збільшував урожайність пшениці на 150 кг, вартістю в 30 корон. Окрім того, якість зерна була набагато кращою. Перед Першою світовою війною гурток у Щитівцях розвинув ще один напрям господарської діяльності – садівництво [2, 528].

Слід зауважити, що для створення низових ланок товариства «Сільський господар» було вдало використано церковно-адміністративний поділ. Деканати склали організаційну базу для заснування філій, а при парафіях створювалися гуртки. Місцеві священики виявили неабияку обізнаність у господарських справах і, визначаючи спеціалізацію цих гуртків, ураховували місцеву специфіку та господарську кон'юнктуру. Так, скажімо, в одних регіонах вони орієнтували місцевих селян на розвиток рільничих галузей, в інших – на тваринництво. Наприклад, на Станіславщині були більш сприятливі природно-кліматичні умови для розвитку м'ясної та м'ясо-молочної галузей тваринництва, тому місцева філія товариства «Сільський господар» зосередила зусилля саме на них. Головою осередку товариства у Станіславові був о. Й. Раковський. Він видав ряд публікацій, у яких зробив акцент на тому, що для отримання високих результатів у тваринництві потрібно здійснювати селективну роботу, тобто, виводити якісно нові породи тварин або привозити їх із-за кордону для адаптації в наших умовах і забезпечувати якісну, науково обґрунтовану відгодівлю. Для цього у с. Камінне Станіславського повіту, привозили молодняк із Швейцарії. Як повідомляв у спогадах інженер І. Остап'як – один із членів товариства – приплід від молодняка був під опікою місцевої філії «Сільського господаря» та розподілявся за господарствами регіону лише за його вказівками. Для підвищення фахового рівня працівників, о. Й. Раковський відрядив двох працівників до Вищої сільськогосподарської школи та до садівничо-городничої школи у Відні [5, 459].

Однією з проблем, тісно пов'язаних із розвитком цієї галузі, була проблема вигідного збуту тваринницької продукції. На цьому загострив увагу о. С. Борачок – голова Жидачівської філії на загальних зборах Крайового господарського товариства «Сільський господар» 1–2 лютого 1911 р. У своєму рефераті він зазначив, що, «побіч збіжжевої господарки, найбільше продуктивним жерелом доходу є годівля худоби, звірят домашніх, садівництво, пчільництво; всі відчували, що коби наш народ зміг якимось способом збути тих продуктів увільнившись раз від рук тих легіонів п'явок і павуків, що за півдарма купують ті продукти і коштом міліонів робочого в поті чола люду самі збагачуються, а в замін хіба дають тим бідним людям слова погорди на ярмар-

ках і т. д., то певно би стало легше і він прийшов би до сили і значіння, яке єму належить ся» [6, 4]. Доповідач запропонував створити мережу товариств збуту худоби, які б змогли звільнити селян від посередників-перекупщиків, які за безцінь купують худобу, а потім її перепродують, заробляючи на цьому великі гроші. Основне завдання товариств, на його думку, полягало у тому, щоб сприяти населенню у збуті худоби, за допомогою створення централізованих пунктів прийому. Штатні працівники цих пунктів мали брати на облік худобу, призначену для збуту, надавати допомогу у виготовленні ветеринарного паспорта та супровідних документів, забезпечувати її транспортування [6, 6].

У звітній документації товариства «Сільський господар» зазначено, що 1911 р. такі товариства були створені у с. Махнівці Зборівського повіту, с. Москалівці Косівського повіту, с. Дулібах на Стрийщині та ін. (усього 12). Серед їх засновників та працівників згадуються священики Збудовський, Гинилевич, Шанковський, Захаріясевич та ін. [7, 5]. Загалом для створення товариства, його філій та гуртків духовенство доклало чимало зусиль. Однак воно не претендувало на монополію в його структурах, а намагалося залучити до роботи представників світської інтелігенції – економістів, юристів, інженерів, агрономів і зоотехніків. Поряд зі священиками, значний внесок у роботу «Сільського господаря» зробили Є. Олесницький, М. Твордило, М. Гориглєд, А. Гарасевич та ін.

Для поширення фахових знань товариство видавало місячник «Господарська часопись», який був одним із найпопулярніших видань у Східній Галичині, спільно з «Просвітою» публікувало популярні книги, календарі та інші періодичні видання для селян-хліборобів, з корисними практичними порадами фахівців для різних галузей господарства [2, 19].

Крайове господарське товариство «Сільський господар» отримувало значну матеріальну та фінансову підтримку від митрополита А. Шептицького та вищого духовенства. Нижче духовенство, особливо сільські священики, надали йому надзвичайно важливу організаційну підтримку, створивши низові структури при своїх парафіях. Галицькі селяни, відчувши дієву підтримку та допомогу від «Сільського господаря», охоче поповнювали його лави. Так, якщо 1909 р. товариство налічувало п'ять філій і 693 члени, то на кінець 1910 р. – 85 філій і 12500 членів. Напередодні Першої світової війни «Сільський Господар» об'єднував 88 філій і 1324 гуртки, до яких належали 32352 члени [1, 19].

Таким чином, крім політичного та культурного проводу, греко-католицьке духовенство змогло очолити й процес економічного піднесення життя мешканців східногалицького регіону. Створене за активної участі та підтримки греко-католицького духовенства, воно змогло розгорнути свою роботу одразу на кількох напрямах. Важливо зазначити, що духовенство активно долучалося до роботи в усіх напрямах роботи товариства, використовуючи та популяризуючи нові прогресивні методи ведення господарювання. Греко-католицькі священики, крім своїх безпосередніх обов'язків духовних лідерів громади, змогли проявити себе як талановиті агрономи, пасічники, економісти та спеціалісти у галузі тваринництва. Створення товариства «Сільський Господар» ознаменувало початок нового етапу у розвитку народного господарства західноукраїнських земель.

1. *Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові 1899–1944 / Редкол.: П. Дубрівський та ін. – Нью-Йорк, 1970.*
2. *Коцик Р. Кружок товариства «Сільський Господар» у Щитківцях, повіт Заліщики // Крайове господарське товариство «Сільський Господар»...*
3. *Гелей С. Для загального добра. Вплив Української Греко-Католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині // Дзвін. – 2003. – № 4.*
4. *Боровський М. Головна пасічна секція товариства «Сільський Господар» // Крайове господарське товариство «Сільський Господар»...*
5. *Павлик М. Твори. – К., 1959.*
6. *Борачок С. Організація збуту худоби: тези реф. заг. зборів Краєвого Товариства господарського «Сільський Господар» (1–2 лют. 1911). – Л., 1911.*
7. *Руські товариства для убезпечення худоби в Галичині: Звіт з акції товариства «Сільський Господар» в справі убезпечення худоби і з розвою та стану самобутніх товариств для убезпечення худоби в 1911 р. / Опрац. А. Жук. – Львів, 1912.*

Rudianyn I.P. The participation of the greek-catholic clergy in the work of Community «Silskyi Hospodar» (1899–1914). In the article is elucidated the participation of the Greek Catholic clergy in the formation and development of the community «Silskyi Gospodar». **Key words**: Greek-catholic church, co-operation, East Galychyna, «Silskyi Hospodar»

О. Д. Музика

УКРАЇНІЗАЦІЯ ОСВІТИ В УНР ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

У статті розкривається політика Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату у сфері освіти. Висвітлено здобутки і проблеми українізації освіти у період існування Української Народної Республіки 7 листопада 1917 – 9 січня 1918 рр. ***Ключові слова****: Центральна Рада, Генеральний секретаріат, національний фонд, українізація, шкільна освіта*

У процесі державотворення значна роль належить освітній сфері на національному ґрунті. У зв'язку з необхідністю запровадження рідної мови у шкільній та вищій освіті, Центральною Радою проводилася політика українізації. В ході її здійснення з'явився ряд проблем, які довелося вирішувати керівним діячам УНР. Сьогодні ми маємо подібні труднощі щодо розширення використання української мови. Тому вивчення досвіду Центральної Ради щодо українізації має непересічне значення.

Цій проблемі приділяли увагу чимало українських дослідників, зокрема В. Верстюк, Т. Осташко [1], Д. Розовик [2] та ін. Так, перші розкрили участь у національно-визвольній революції видатних представників української інтелігенції, подали біографічні відомості про них. Д. Розовик здійснив глибокий аналіз розвитку культури й освіти за доби Центральної Ради. Однак залишається нез'ясованим, як проходив цей процес у різних регіонах України.

Керівним діячам Центральної Ради і Генерального секретаріату доводилося витрачати чимало моральних сил і часу для налагодження тих відносин з Тимчасовим урядом, які забезпечили б свободу дій для всебічної розбудови української автономії. Так, 19 жовтня 1917 р., на VII сесії Центральної Ради І. Стешенко констатував, що «нове міністерство освіти – кадетське – зоставило старий жандармський інститут – інспекторів..; правительство нищить свою інструкцію, коли зноситься прямо з шкільною округою і піддержує округу. А та округа каже, що Секретаріат "частное учреждение"». Генеральний секретар освіти зробив висновок, що, «коли не буде у нас двоєвластя і коли народ створить свій скарб, а це можливо тільки при повній волі України, – тоді й справа освіти піде на кращу дорогу» [3, 1].

Стосовно складного впровадження українізації школи свідчить лист учителя з Брусилова І. Мислінсь-

кого до І. Огієнка від 30 жовтня 1917 р. Зокрема в ньому йшлося: «Українізація в нашому повіті іде дуже важко, через те, що багацько учителів настроєні вороже до українства. З свого боку я бажав щось зробити для його, зробити те, що могтиму, а найголовніше, хоч виучити своїх учнів української літературної мови». Втім, автор листа зауважив, що, прочитавши книги І. Огієнка, зрозумів: українську літературну мову він знав недосконало, але, «хоч мова не є моя спеціальність, і я маю право відмовитися від її, але ж нема кому в школі доручить її. Та й не минеш ніяк уваги, бо колись незабаром прийдеться викладать природознавство на українські мові». Тому він звертався до І. Огієнка: «Прошу дуже Вас, прислати до школи Ваші праці, які вже видані досі. Будь ласка, виберіть підручники для учнів і учителів, по одному примірнику для фундаментальної бібліотеки, бо я не маю дуже віри нашим українцям, що вони мені порають щось добре, а не сучасне сміття. Укажіть докладніше мені, які твори, які учені праці потрібні для ознайомлення з українською мовою з научного боку, себто виробіть мені короткий програм. Які підручники та книжки будуть потрібні до цього, не одмовтесь купити та прислати до школи, а яких зараз нема в продажу, може у Вас є, не одмовтесь позичить на місяць школі» [4, 76–77].

Зрозуміло, слід було перебирати управління освітою у свої руки вже тепер. Тому І. Стешенко на засіданні Генерального секретаріату 4 листопада 1917 р. заявив про необхідність «дати Секретарству право надання гімназіям прав без санкції центральної влади» [5, 60]. На тій підставі, що «Тимчасовим председателем п. Ткаченком дано пояснення, що зараз тимчасово генеральні секретарі мають усі права міністрів, отже, й право надання гімназіям прав» [5, 60].

Беручи до уваги, що деякі національні меншини в Україні виявляли побоювання, що українізація освіти призведе до можливого обмеження їх національних прав, у III Універсалі Центральної Ради зазначалося: «Український народ, сам довгі роки боровшися за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні сущих, тому оповіщуємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію» [6, 1]. Відтак, національним меншинам в Україні було надано вільні умови культурного розвитку. Разом із тим, робилися кроки до подолання наслідків русифікації.

В ході надзвичайного засідання Малої ради, А. Ніковський від фракції соціалістів-федералістів вніс «інтерпеляцію до генерального секретаря освіти в справі грошової прибавки “за обрусение”». Доповідач, з певною долею здивування, відмітив, що «і досі шкільна округа видає учителям з Московщини грошові додатки до жалування – “за обрусение”. Такі додатки видавало царське правительство московським, а також лівобережним учителям за те, що вони русифікували Україну. І до цього часу ці гроші видаються. Шкільна округа пояснює, що ці гроші виплачуються як додаток на дорожнечу, хоча йдуть в старій формі “прибавка за обрусение”» [7, 2]. У зв’язку з цим, А. Ніковський запитав генерального секретаря І. Стешенка, «чи відомо йому про ті недостойні Української Республіки “прибавки за обрусение” і як відомо, то що Генеральний секретаріат думає в цій справі зробити?» [7, 3].

Вже наступного дня, на засіданні Генерального секретаріату І. Стешенко виступив за скасування цієї доплати учителям російської словесності. 14 листопада, на засіданні Малої ради знову зверталися до вирішення цього питання і одноголосно проголосували за «таку формулу переходу: 1) Центральна Рада доручає Генеральному секретаріатові внести в Центральну раду законопроект про скасування спеціальних прибавок за обрусіння краю чиновниками всіх відомств; 2) доручає Секретарству освіти стати в такі відносини з Київською шкільною округою, коли ця установа була йому справді підлеглою, і переходить до чергових справ» [8, 1].

Наступний крок Центральної Ради був спрямований саме на покращення ситуації в освітній сфері. 17 листопада 1917 р., на черговому засіданні Генерального секретаріату ухвалено видати Секретаріату освіти авансом 2 тис. крб. для товариства шкільної освіти з 25 тис. крб., виділених Київській окрузі [5, 79зв.]. 30 листопада на засіданні Генерального секретаріату заслухали й ухвалено «проект тимчасового шкільного управління» [5, 101зв.]. Одним із кроків до його впровадження стала відмова від колишньої структури освіти. На засіданні Генерального секретаріату 2 грудня І. Стешенко вніс пропозицію про ліквідацію «учебних округів» [9, 51зв.] і тоді ж розпочалося введення нової системи управління освіти.

На засіданні Малої ради 5 грудня 1917 р. розглядався докладно проект закону про тимчасове шкільне правління. Доповідач із цього питання (Галаган), виступаючи, виклав основні положення проекта закону: «1. Передати Секретарству освіти всі школи та просвітні установи, які є на території Української народної республіки і належать до відомств – опіки, внутрішніх справ (музичні, театральні та інші школи), торгу і промисловості, бувшого відомства цариці Марії і бувшого царського Двору. 2. Тимчасово, до переведення шкільної реформи, за спеціальними школами відомств: духовного, військового, шляхів, земельного, медичного та правничого – доручити Секретарству встановити педагогічний догляд через затвердження учебних планів та програм по загальноосвітніх предметах» [10, 2]. В результаті обговорення, проект закону було прийнято Малою Радою з таким приписом: «Всеукраїнські школи переходять в порядкування Секретарства національних справ під загальним доглядом Шкільної ради, яка складається з представників як українців, так і сущих на Україні неукраїнців» [10, 2].

Оголошення стану війни між Радянською Росією і Українською Народною Республікою безперечно, негативно вплинуло на подальший розвиток освіти і культури в Україні. Зокрема стали сильнішими проросійські настрої. Це почало виявлятися у намаганні збільшення російського впливу. Під час VIII сесії Центральної Ради, на засіданні 14 грудня 1917 р. Генеральний секретар московських національних справ Д. Одинець зробив доклад про діяльність свого секретарства. Він згадав і про заходи цього секретарства взяти «русские» школи в Україні з-під опіки Секретарства освіти – під свою опіку – Секретарства московських справ. У відповідь, на вимогу інших членів Центральної Ради пояснити підстави таких дій, Одинець повідомив, що «ці заходи московське секретарство робить на підставі анкети (перепиту), яку воно робило на власну руку, без порозуміння з Секретарством освіти». Газета «Народна воля», описуючи перебіг засідання, писала: «Перепитують батьківські комітети та учительські ради про те, до якої національності, – московської чи української, – належать батьки учнів тої чи іншої школи, де буде більшість батьків “русских”, то в тій школі і учні будуть

вважатися "русскими", а значить, і ця школа має перейти під опіку московського секретарства. На підставі даних цієї анкети, Секретарство московських національних справ думає виробити законопроект і подати його на затвердження Центральної Ради. На думку п. Одинця, на Україні повинно бути більшість нижчих шкіл українських, що ж до середніх шкіл (гімназій), то з них, певне, буде половина українських, а половина московських, після вилучення польських та єврейських шкіл. Про університети московський генеральний секретар думає, що найкраще було б залишити теперішні університети на Україні московськими, а поруч з ними, відкривати українські, польські та єврейські вищі школи, коли на це стане державних коштів України» [11, 2].

Генеральний секретар єврейських національних справ М. Зільберфарб висловився «проти москалізації людности через школи» і запевнив, що єврейські учні будуть навчатися не в російських, а у власних школах. Як писала вище згадана газета, І. Стешенко заявив, що він «нічого не чув досі про перепит московським секретарством батьківських комітетів та учительських рад» і ця новина його дуже здивувала. Генеральний секретар освіти з сумом констатував, що «між учителями досі є ще багато переконаних москалізаторів, і покладатися на їхні відомості про національний склад учнів не можна. Московських середніх шкіл на Україні далеко не половина, – це можна сказати з певністю» [11, 2].

Перебіг Української революції супроводжувався загостренням національного питання. Це виявлялося в різних сферах життєдіяльності, але особливо рельєфно – у військовій та освітній. На засіданні Генерального секретаріату 11 грудня 1917 р. Д. Одинець повідомив, що «Український полк Т. Шевченка пред'явив ультиматум юнкерам-великоросам Київської Олексіївської інженерної школи в три дні покинути школу і виїхати в Росію». Його колега, генеральний секретар М. Зільберфарб додав, що «з українізованих військових шкіл і частин викидають всіх неукраїнців» [5, 103,103зв.].

На черговому засіданні генеральний секретар московських національних справ висловив пропозицію, щоб російськомовні навчальні заклади УНР були передані від секретаріату освіти під його опіку і розповів про ті перші кроки, які він зробив у цьому напрямі. Зокрема щодо опитування батьківських комітетів і учительських рад стосовно національної приналежності учнів. На думку Д. Одинця, «більшість нижчих шкіл повинна бути українськими, середніх шкіл (гімназій) – половина українських, а половина московських, після вилучення польських та єврейських шкіл» [11, 2]. Існуючі університети він вважав за необхідне залишити російськомовними, а вже, поряд з ними, можуть існувати нововідкриті українські університети. Діяльність польських і єврейських шкіл ставилася у залежність від можливості їхнього фінансування з державних коштів УНР. У відповідь, М. Зільберфарб висловився проти «москалізації людності через школи» і виступив на підтримку існування єврейських шкіл.

Генеральний секретар освіти І. Стешенко також гостро відреагував на самочинні дії Д. Одинця, зокрема щодо опитування, про яке він навіть не чув, а тому заявив: «Між учителями досі є ще багато переконаних москалізаторів і покладатись на їхні відомості про національний склад учнів неможна... Казенні гімназії на Україні досі вважались московськими тільки через те, що там учили московською мовою. Учителів-москалів ми не виганяємо, але нехай же вони навчаться української мови, коли хотять працювати на Україні. Вищі школи на Україні створені коштами українського народу і через те також повинні бути українськими» [11, 2].

Загострення воєнно-політичного протистояння між УНР і Радянською Росією зумовило необхідність утворення військових шкіл. Саме тому 27 грудня 1917 р. було доручено «Генеральному секретарству освітніх справ відкрити ротні школи, для чого використати слухачів Народного університету, перевівши їх тимчасово на стан вчителів з оплатою їх праці» [5, 33]. На цьому ж засіданні вирішено перебрати під контроль Генерального секретаріату книжкові кіоски, які на той момент орендував Суворін [5, 33зв.]. Також, у відповідь на прохання генерального секретаря освіти І. Стешенка, виділено 70 тис. крб. 1-ій українській гімназії і 60 тис. крб. – польській. Стосовно коштів на утримання 2-ї польської гімназії, запропоновано «Генеральному секретарству польських справ звернутися до Київської городської думи, з проханням дати асигновку». І. Стешенко звернувся з проханням про виділення 10 тис. крб. на утримання Молодого театру. Генеральний секретаріат задовольнив прохання у повному обсязі [5, 34зв.].

За таких неспокійних і нестабільних умов Українська Центральна Рада почала реформу в освітній сфері. 28 грудня 1917 р. було видано закон про скасування шкільних округ, де зокрема відзначалося: «Тимчасове завідування справами Київської шкільної округи, Харківської та Одеської шкільних округ, оскільки ці останні дотикалися шкіл на території Української Народної Республіки, і також переведення ліквідації цих округ передати осібним комісаріатам у складі чотирьох українців і трьох представників меншостей... Попечителів Київської, Харківської і Одеської шкільних округ увільнити за штат на загальних основах, якщо їх не буде призначено на нові посади. Доручити Секретарству справ освітніх внести до Центральної Ради законопроект про передачу справ шкільних округ відповідним секретарствам, місцевим самоврядуванням та іншим. На час існування комісаріатів передати до їх розпорядження кредити шкільних округ, крім кредитів на удержання попечителів, їх помічників та окружних інспекторів, і внести натомість посади по сім комісарів на кожну округу з одержанням 600 крб. кожному комісарові» [12, 2].

3 січня 1918 р. І. Стешенко подав на розгляд Генерального секретаріату два проекти законів. Перший – про скасування посад директорів та інспекторів народних шкіл, інший – про скасування надбавок учителям російської словесності. Обидва були ухвалені та передані на розгляд Центральної Ради. На цьому ж засіданні розглядалося питання переведення гідронавігаційної школи із Баку на українське узбережжя Чорного моря. Також вирішено передати піклування народної тверезості з відомства генерального секретаря фінансів – у відання генерального секретаря народної освіти [13, 55].

Продовженням курсу українізації освіти став проект закону, запропонований І. Стешенком для ухвалення Генеральним секретаріатом, щодо встановлення окремої штатної посади вчителя української мови та літератури у «середніх і вищих початкових школах усіх відомств, а також учительських і духовних семінаріях та інститутах» [13, 59].

Важливим кроком стало проголошення незалежності УНР IV Універсалом Центральної Ради 9 січня 1918 р. Проте, подальше здійснення освітньої політики було ускладнене військовими діями з Радянською Росією. Тому найпліднішим періодом проведення українізації у сфері освіти Центральною Радою та Генеральним секретаріатом був період між 7 листопада 1917 р. та початком січня 1918 р. Історичний досвід доводить, що, з метою зміцнення держави, влада має розвивати національну освіту та виховання.

1. *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998.*
2. *Розовик Д.Ф. Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2004.*
3. *Народна воля. – 1917. – 31 жовтня.*
4. *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). 1910–1969. – К., Б. р.*
5. *ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.*
6. *Нова Рада. – 1917. – 8 листопада.*
7. *Народна воля. – 1917. – 14 листопада.*
8. *Нова Рада. – 1917. – 16 листопада.*
9. *ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2.*
10. *Народна воля. – 1917. – 8 грудня.*
11. *Народна воля. – 1917. – 15 грудня.*
12. *Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1918. – 5 січня.*
13. *ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 5.*

Muzyka O.D. Ukrainization of the education in UPR during the period of the Ukrainian Central Rada: the achievements and problems. In the article is revealed the policy of the Ukrainian Central Rada and the General Secretariat in the sphere of education. Are examined the achievements and problems of the education Ukrainization during the period of the Ukrainian People's Republic from the 7th November of the 1917th till the 9th January of the1918th.
Key words: Ukrainian Central Rada, General Secretariat, National Found, Ukrainization, school education

О. О. Артеменко

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ЗА УМОВ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (1920—1921 рр.)

Статтю присвячено маловивченим аспектам духовно-культурного життя українського села за умов становлення в 1920–1921 рр. радянської влади. На підставі аналізу джерел, розкрито ставлення українського селянства до радянської влади. З'ясовано, що політика «воєнного комунізму», зокрема продрозкладка, була однією з основних причин конфронтації між владою та селянством. Обґрунтовано, що під час становлення радянської влади в Україні протягом 1920–1921 рр. широкого розмаху набув наступ більшовиків на культурно-духовне життя українського селянства. Основне завдання радянської духовно-культурної політики полягало у формуванні нового радянського світогляду українського селянства.
***Ключові слова**: українське селянство, духовно-культурне життя, радянська влада, духовно-культурна політика*

Однобічне та багато в чому спотворене висвітлення радянською історіографією теми пропонованого дослідження, разом із актуальною потребою пошуку оптимального шляху розбудови сучасної Української держави, зумовлюють її своєчасність. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки дослідники у більшості випадків аналізують становлення радянської влади в Україні, згідно політичних, економічних подій та збройної боротьби. Тоді як фактично тотальний наступ більшовиків на духовно-культурне життя українського селянства, за винятком окремих праць, залишається малодослідженим. Зважаючи на це та враховуючи актуальність теми, автор статті ставить за мету дослідити духовно-культурне життя українського села за умов становлення радянської влади в Україні впродовж 1920–1921 рр.

Поширення радянської влади в Україні від кінця 1919 і протягом першої половини 1921 рр. відбувалося за умов різкого опору частини українського суспільства, насамперед селянства, радянській моделі державності. Основна причина несприйняття селянами влади рад полягала у тому, що більшовики відновили власну попередню практику безкоштовного, а загалом примусового вилучення продуктів сільськогосподарської праці. До того ж, за продрозверсткою, знову запровадженою більшовиками, значно розширився перелік сільськогосподарських продуктів, що вилучалися у селян. Так, у 1920 р., окрім зернових культур, обов'язковій здачі державі підлягали м'ясо, яйця, овочі [1, 164].

Безумовно, про добровільну здачу у повному обсязі продукції селянами не могло бути й мови. У відповідь на це, влада вживала силові методи. Так, у сільській місцевості Мелітопольського повіту продрозкладка здійснювалася досить специфічно. Спочатку її виконавцями, підсиленими військовим загоном, відбувався арешт частини селян (с. Ігнатівка – 231, з яких – 17 розстріляно, с. Сретенка – 11, с. Апостолівка – 30), а вже потім, зламавши у такий спосіб волю решти, починалося вилучення продукції [1, 165].

Проте, доволі швидко подібна політика більшовиків призвела до розгортання селянського антикомуністичного руху значного масштабу. Лише влітку 1920 р. на території України функціонували біля 250 повстанських загонів [2, 435]. Загалом, протягом року в трьох губерніях Лівобережжя (Харківський, Полтавській, Чернігівській) діяли 248 загонів [3, 67]. Як стверджує О. Ганжа, на кінець цього ж таки року «застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці тримали під своїм контролем практично всю сільську місцевість» [4, 11]. Про розмах повстанського руху селян красномовно свідчить кількість спрямованих на їхнє придушення більшовицьких військ: 18 піхотних бригад, 1 кавалерійська дивізія, 6 батарей [1, 166]. На початку літа в Україну були направлені Башкирська дивізія, 25-а Чапаєвська дивізія, 1-а кінна армія Будьонного [5, 114]. Значний потенціал селянського повстанського руху спостерігався і протягом першої половини 1921 р. За визнанням командуючого радянськими військами в Україні М. Фрунзе, кількість повстанців дорівнювала 40 тис. осіб [6, 585].

Селянський опір більшовикам позначився на культурно-духовному житті українського селянства. У цей час відбувався наступ радянської влади на всі ті його підвалини, що у той чи інший спосіб підтримували національну свідомість селянства. Провідну роль у духовно-культурному житті селян відігравали товариства «Просвіта». У зв'язку з цим, їхня ліквідація ставала одним із головних завдань більшовиків. Протягом першої половини 1920 р. ними це здійснювалося поступово. Перше втручання влади до діяльності «Просвіт» відбулося в середині лютого. Культурно-просвітні організації, на основі яких були організовані театральні відділи, повинні були протягом п'яти днів, під загрозою закриття, пройти перереєстрацію у повітових підвідділах мистецтв. Однак вже у липні 1920 р. політика більшовиків стосовно товариств набула ще більшого силового характеру.

Саме з цього часу радянська влада, під приводом прийняття нового статуту для них, вживала адміністративні методи перетворення «Просвіт» із громадських організацій на державні. Головною метою оновлених більшовиками товариств, було «поширення соціалістичної культури в масах» [7, 127]. Враховуючи таке завдання, більшовики втручалися у безпосередню роботу товариств, змушуючи їх членів працювати на популяризацію нової радянської ідеології. Так, значних змін зазнав репертуар театральних гуртків «Просвіт». Дозволялися вистави, які були затверджені повітполітпросвітою [8, 123]. З травня 1921 р. від просвітян вимагалося повідомляти відповідні органи про заплановані вистави за три дні до їх показу. За недотримання цього правила, «порушники» підлягали кримінальній відповідальності [7, 131].

Також у розпорядження держави переходили просвітянські бібліотеки, дитячі садки, книгарні. Щодо останніх, то, за припущенням І. Романько, «туди потрапляла лише ретельно підібрана література, яка допомагала впровадженню політики нової держави» [9, 137]. Разом із тим, ліквідовувалася фінансова самостійність «Просвіт». По-перше, зазнавши утисків з боку влади припиняли свою діяльність громадські організації, що традиційно надавали їм матеріальну допомогу, зокрема земства, кооперативи тощо. По-друге, частину своїх прибутків товариства змушені були віддавати на потреби держави. До того ж варто враховувати і зростання інфляційних тенденцій у тогочасній Україні.

З метою послаблення діяльності «Просвіт», їхнього впливу на селянські маси, більшовики у 1920 р. розпочали утворення, цілковито підпорядкованих владі, нових культурно-освітніх організацій, зокрема селянських будинків (сельбудів). У Постанові РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. Наркомосвіті доручалося залучати їх для «утворення єдиного центра політосвітньої праці на селі» [10, 114]. Всіляко сприяти цьому процесу мало Всеукраїнське управління селянськими будинками [11, 133]. Поряд із сельбудами, закладалися хати-читальні. Їхнє головне завдання полягало у «поширенні комуністичної освіти серед сільського населення» [12, 600].

Про наміри радянської влади найближчим часом цілком ліквідувати просвітні товариства засвідчила поява «Червоних просвіт». Досліднику В. Зеленому вдалося з'ясувати, що цей процес почався на Харківщині у с. Стратилатівка [7, 128]. Окрім адміністративного, фінансового тиску, утворення нових культурно-освітніх організацій, реорганізацій старих «Просвіт», більшовики вдавались і до арештів та фізичного знищення активних членів останніх. Незважаючи на все це, ліквідувати у 1920–1921 рр. «Просвіти» більшовикам не вдалося. Вони і надалі продовжували відігравати «роль провідника українського національно-культурного відродження» [13, 89].

Невід'ємним атрибутом радянської духовно-культурної політики у сільській місцевості протягом 1920–1921 рр., що мав унеможливити вільний розвиток особистості, була боротьба за відсторонення впливу Церкви на селянство. Більшовики, намагаючись розбудувати світську державу, усвідомлювали, що без звільнення народних мас від «духовного гноблення релігії», зробити це буде якщо неможливо, то складно. У 1920–1921 рр. більшовики у релігійній сфері продовжували політику попередніх років. 3 серпня 1920 р. РНК УСРР своєю постановою підтвердила намір подальшого відокремлення держави і школи від Церкви [10, 67].

Провідна роль в антирелігійній політиці більшовиками відводилась агітаційно-пропагандистській роботі. Одним з її напрямів була атеїстична або антирелігійна пропаганда. У конкретних умовах українського села вона зводилась до спроби замінити селянське релігійне світосприйняття комуністичною науковою системою, що мала надавати селянам відповіді на питання, пошук яких вони традиційно шукали в релігії [14, 445]. Агітаційно-пропагандистська робота у сільській місцевості проводилась як усна пропаганда. Так, мали місце мітинги, зібрання, політичні диспути, вечори запитань і відповідей. Наскрізною ідеєю цих заходів була дискредитація Церкви. До речі, у такий же спосіб радянська влада боролася й з «Просвітами» [15, 275].

Іншим різновидом агітаційної діяльності на селі було друковане слово. 1920 р. в Україні виходили друком понад 360 радянських газет. Партійно-державне керівництво всіляко намагалося охопити, підконтрольними йому періодичними виданнями, якомога більше селянства. Згідно з Постановою Президії ВУЦВК від 25 березня 1920 р., передбачалося на кожних 100–200 сільських мешканців розповсюджувати не менше однієї газети [10, 64].

Таким чином, під час становлення радянської влади в Україні протягом 1920–1921 рр. широкого розмаху набув наступ на культурно-духовне життя українського селянства. Основне завдання більшовиків у духовно-культурній політиці полягало у формуванні нового радянського світогляду українського селянства.

1. *Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. – Т. 2. – К., 1996.*
2. *Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). – К., 2003.*
3. *Ісаков П. Повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): географія поширення, динаміка кількісних змін, ідеологія // Молода нація. – 2000. – № 1.*
4. *Ганжа О.І. Селянський повстанський рух // Історія українського селянства. – Т. 2 / Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2006.*
5. *Щербатюк В.М. Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років (За матеріалами Державного архіву Київської області і Галузевого архіву Міністерства оборони України) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 133–134. – Черкаси, 2008.*
6. *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921: Док. и мат. / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М., 2006.*
7. *Зелений В.М. Становлення та діяльність товариств «Просвіта» Катеринославської губернії у 1905–1922 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2005.*
8. *Кучеров Г.Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної країни (1905–1923 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2007.*
9. *Романько І. «Просвіти» й державні утворення 1917–1939 рр. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 12. – Кіровоград, 2009.*
10. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. док. – Т. 1. (1917 – червень 1941 рр.) / Ред. кол.: О. Євсєєв та ін. – К., 1959.*
11. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 631.*
12. *История Украинской ССР / Редкол.: Н. Супруненко и др. – Т. 6. – К., 1984.*
13. *Баженов Л.В., Кучеров Г.Г. Основні етапи діяльності подільських «Просвіт» у 1906–1923 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Т. 13.*
14. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986): В 14 т. – Т. 2: 1917–1923. – М., 1983.*
15. *Марчуков А. Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты. – М., 2006.*

Artemenko O.O. The spiritual and cultural life of the Ukrainian village in the conditions of the Soviet power formation in Ukraine (the 1920–1921th years). This article is devoted to the little known aspects of the spiritual and cultural life of the Ukrainian village in the conditions of the Soviet power formation in the 1920–1921th years. Based on the analysis of sources the author reveals the attitude of Ukrainian peasants to the Soviet regime. It was found that the policy of «the military communism» in particular the productallotment was the main cause of the confrontation between the government and the peasantry. It's proved that during the establishment of the Soviet power in Ukraine (the1920–1921th) was widespread the Bolshevik attack on the cultural and spiritual life of the Ukrainian peasantry. The main task of the Soviet spiritual and cultural policy was the formation of the new Soviet ideology for the Ukrainian peasantry.

Key words: Ukrainian peasantry, spiritual and cultural life, the Soviets, spiritual and cultural policy

К. П. Чокан

ВНЕСОК ХЕРСОНСЬКИХ КООПЕРАТИВНИХ ТОВАРИСТВ У РОЗВИТОК ОСВІТНІХ ТА КУЛЬТУРНИХ УСТАНОВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1920-ті рр.)

У статті, на підставі архівних матеріалів, з'ясовано роль найбільших кооперативних товариств Херсонщини стосовно відродження національної культури та освіти українців, підвищенні їхнього рівня національної самосвідомості.

Ключові слова: *кооперативне товариство, культурно-освітня діяльність, товариство «Просвіта»*

У сучасній Україні, коли економічна криза відчутно вплинула на гуманітарну сферу, гостро відчувається дефіцит духовності на всіх рівнях суспільства. Насамперед це стосується функціонування культурно-освітніх закладів. Значною мірою це пов'язано з відсутністю державного фінансування їхнього розвитку, не кажучи вже про відкриття нових установ. Проте, наша держава не вперше стикається з такими проблемами. На початку XX ст. складна політична та економічна ситуація в країні спонукала громаду власними силами підтримувати національну культуру та освіту. Вагомий внесок у цю справу зробили українські кооперативні товариства, взявши на себе основний фінансовий тягар із впровадження культурно-освітньої діяльності. Одну з перших ролей у цій справі відіграли кооперативні товариства Херсонщини, які підтримували культурні та освітні установи краю.

Дослідженням культурно-просвітницької діяльності споживчих спілок і товариств займалися частково І. Витанович, зосередивши увагу на книговидавничій справі кооперації [1]. Матеріали щодо доброчинної діяльності споживчої кооперації України початку 1920-х рр. опубліковані наприкінці XX ст. М. Аліманом і Т. Оніпко [2; 3]. Проблеми культурно-освітньої діяльності кооперативних товариств розглядали у своїх дослідженнях О. Дулгерова [4], Н. Земзюліна [5], А. Сова [6], І. Фареній [7]. Вивченням питання підтримки культурних закладів Херсонщини кооперативними товариствами займалися В. Баранюк [8], Д. Бєлий [9], А. Назарова [10], хоча їхні дослідження не мають систематичного характеру. З огляду на недостатню розробку цієї теми, метою дослідження є визначення ролі кооперативних товариств у розбудові культурних та освітніх установ Херсонщини впродовж 1920-х рр. Джерельною базою статті є матеріали 954 та 955 фондів Держархіву Херсонської обл.

Діяльність кооперації Херсонщини була різноманітною, проте, жодне товариство не оминало увагою питання допомоги культурним та освітнім установам краю (школам, театральним гурткам, просвітницьким організаціям). Це сприймалося як необхідна умова відродження національної самобутності, підвищення рівня самосвідомості громадян.

Одним з найбільш відомих кооперативних товариств Херсону була «Українська книгарня», заснована 1918 р. Очолював її І. Челюк, який був переконаний, що українці як ніколи потребують власної культури, і що тільки через її пропаганду можна піднести культурно-національний рівень людності [8, 79]. Товариство від початку займалося розповсюдженням книжкової продукції. Керівництво кооперативу активно шукало спонсорів на видання книжок, а пізніше на придбання власної друкарні. Правління товариства неодноразово зверталося до Херсонської повітової каси дрібного кредиту стосовно надання матеріальної допомоги на потреби товариства. Спочатку про відкриття рахунку на суму 10 тис. крб. [11, 1], а згодом, із проханням надання кредиту в 75 тис. крб. на придбання власної друкарні [11, 4].

Крім того товариство взяло на себе просвітницьку місію і закликало правління кредитних і споживчих товариств Херсонського та Дніпровського повітів до вступу пайщиками, аби «ставати до помочі на добре діло – просвіти своєї та своїх дітей» [12, 13зв.]. Так, «запрошення» отримали представники м. Новий Буг [13, 44], с. Апостолово [13, 45], с. Троїцько-Сафонівське [13, 50], правління Миколаївського 2-го кредитного товариства [13, 54]. Керівництво охоче брало на себе зобов'язання щодо видання підручників і продажу книжок для шкіл та читачів [12, 13], а крім того, на постачання зшитків для всіх шкіл Херсонського повіту [14, 4]. Так, кооператив «Українська книгарня» повідомляв відділ народної освіти, що бере на себе видання підручників для початкових шкіл, за умови, що він внесе до Херсонського відділу Українського народного кооперативного банку аванс у 200 тис. крб. на рахунок товариства [14, 28]. Крім того, кооператив «Українська книгарня» брав на себе видання брошур, книг, лекцій і п'єс для сільських театрів на вибір відділу Народної освіти, з яких останній замовляє не менше 150 примірників [14, 30].

До кооперативу часто зверталися по допомогу в організації аматорських театрів на селі й навіть щодо відкриття при товаристві кінематографічного відділу для організації прокатного показу стрічок у тих селах, де ще немає стаціонарних кіноустановок. Проте, у кооперативу не завжди вистачало коштів, а на цю справу необхідно було не менше 10 тис. крб. [14, 5]. Значну увагу правління приділяло пропаганді своєї діяльності, для чого прийняло рішення відкрити кредит в розмірі 2000 крб. видавничому товариству «Думка» – на видання щоденної української газети «Дніпро», задля детального висвітлення життя товариства «Українська книгарня» [14, 8зв.]. Отже, останнє може бути прикладом діяльності в просвітницькій сфері: друкування та розповсюдження підручників, поширення мережі кіноустановок, організація аматорських театрів на селі. Більше того правління кооперативу прагнуло залучити до справи якомога більше товариств та організацій, шляхом популяризації своєї діяльності на шпальтах газети «Дніпро». На жаль, у сучасній Україні організацій, які б займалися подібною діяльністю, не існує, хоча подібні функції можуть взяти на себе різноманітні комерційні організації.

Вагомий внесок у підвищення національно-культурної свідомості українців зробило і Херсонське кооперативне кредитне товариство ім. М. Левитського, засноване у лютому 1919 р., одним із завдань якого було створення культурно-просвітницьких установ [15, 1]. Товариство на добровільних засадах провадило широку фінансову підтримку різноманітних культурних та освітніх установ краю. Про щедру фінансову допомогу, що її надавало товариство, було відомо далеко за межами Херсону, що засвідчує лист від вищої школи «Полтавський історико-філологічний факультет», яким керівництво факультету зверталося по допомогу, «знаючи про широку освітню допомогу вашої організації справі культури взагалі і нашої національної зокрема, звертається до вашого товариства з щирим проханням дати можливу допомогу факультету» [16, 28зв.].

Отже, мала місце підтримка в поширенні української культури, всебічне ознайомлення дітей та дорослих з її досягненнями та здобутками. Зокрема Вчительська

спілка зверталася з проханням профінансувати проведення 10 театральних ранків для дітей сільських шкіл, які жодного разу до того не були в театрі та не бачили українських п'єс [17, 43]. Правління товариства не тільки всіляко підтримувало різноманітні організації, а й піклувалося про підвищення культурного рівня власних працівників, що зафіксував лист від Української вчительської спілки про відкриті курси українознавства для підготовки лекторів, на які запрошували співробітників товариства ім. М. Левитського і де йшлося про необхідність ознайомлення з українською культурою [16, 45].

Регулярною була і допомога Херсонській «Просвіті», яка постійно зверталася до правління, з проханням фінансової підтримки культурно-просвітницької роботи [17, 1,5,16], на утримання службовців «Просвіти» та вчителів українських шкіл [17, 19]. Крім цього, для утримання українського національного театру було виділено 250 тис. крб., дитячого садка – 215 тис., на початкові школи – 525 тис., на театр – 1445 тис., книгозбірню – 104 тис. [17, 20]. Причому між кредитними товариствами Херсону була укладена угода щодо пропорційного розподілу коштів на фінансування культурно-просвітницької роботи Херсонської «Просвіти». Це дало можливість підтримати всі головні просвітницькі проекти товариства: роботу національного театру, двох українських початкових шкіл, дитячого садка, української гімназії, бібліотеки.

Товариство регулярно влаштовувало лекції та вечори для дорослих, читанки та ранки для малечі. У всіх початкових школах міста систематично проводилися читанки з чарівними ліхтарями. Усього прочитано за час існування товариства 250 лекцій та проведено 10 дитячих вистав. Музично-драматичний гурток товариства «Просвіта» в приміщенні Народного будинку влаштовував вистави двічі на тиждень – суботу та неділю, крім того по неділях вдень проводилися дитячі ранки [20, 35]. Варто зауважити, що кооперативні товариства надавали не лише адресну допомогу, як, наприклад, Херсонській «Просвіті», але діяли на всій території України, що свідчить про загальнонаціональний масштаб їхньої практики. У свою чергу давало можливість отримати освіту більшій кількості людей.

Чималу фінансову підтримку культурним та освітнім установам Херсонщини активно надавав також Херсонський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств. Туди надходили звернення від «Української книгарні», з проханням авансувати 25 тис. крб. на видання книжок Л. Глібова, накладом 10 тис. примірників, «Кобзаря» Т. Шевченка, накладом 5 тис. примірників та ін. [12, 2]. Політехнічний інститут звертався з проханням щодо матеріальної підтримки, в обмін на пільгові умови вступу для юнаків міст, що надали підтримку у відкритті закладу [18, 7]. Крім того, правління союзу пропонувало сплатити за навчання селян повіту у Херсонському політехнічному інституті 2 тис. крб. [18, 9]. Крім цього, на кошти Херсонського союзу було відкрито середній навчальний заклад у селі Великій Олександрівці [19, 3]. Відділення товариства «Просвіта» у с. Покровське звернулося з проханням асигнувати із прибутків 1919 р. на будівництво Народного будинку 100 тис. крб. [19, 4].

Отже, діяльність кооперативних товариств щодо покращення становища у сфері освіти та культури була досить актуальною та необхідною впродовж 1920-х рр. Без їх підтримки українська культура та освіта не досягли б того рівня, який вони мали на цьому етапі. Можемо сказати, що жодне з великих кооперативних товариств краю не оминало увагою та допомогою культурно-освітні заклади регіону. Подібна практика була для них звичайною справою. Масова підтримка громадою культурно-освітньої сфери породила якісні зміни у суспільстві – підвищення культурно-освітнього рівня громадян (шляхом ліквідації неписьменності, відкриття шкіл), національної самосвідомості (видання книжок видатних українських письменників, підтримки українського театру), громадянської активності населення в цілому. Проте, сьогодні ми все більше втрачаємо ці надбання, замість того, щоб примножувати їх. Із занепадом сіл, закриваються школи, через відсутність будинків культури немає можливості творчого розвитку сільської молоді. Досвід кооперативних товариств Херсонщини 1920-х рр. показує нам, що згуртування громади навколо ідеї національного відродження може дати суттєві зрушення у справі підвищення рівня культури та освіти громадян.

1. *Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.*
2. *Аліман М.В., Оніпко Т.В. Доброчинна діяльність споживчої кооперації України на початку 20-х років // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти. – К., 1996.*
3. *Оніпко Т. Підтримка споживчою кооперацією вітчизняної культури у період непу // Імідж сучасного педагога. – 2009. – № 5.*
4. *Дулгерова О. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу НЕПу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006.*
5. *Земзюліна Н. Культурно-освітня діяльність кооперативних установ в 20–30-ті рр. XX ст. // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua.*
6. *Сова А. Культурно-просвітня діяльність «Дніпросоюзу» // Вісник Львівської комерційної академії. – 2010. – Вип. 9.*
7. *Фареній І.А. Вплив просвітницької діяльності кооперації на соціальний та культурний розвиток українського селянства (початок XX ст.) // Український селянин. – 2001. – № 3.*
8. *Баранюк В. Іван Челюк: до 120-річчя з дня народження // Константи. Альманах соціальних досліджень. – 1999. – № 2.*
9. *Бєлий Д. З історії українського просвітницького руху на Херсонщині. 1917–1920 рр. Історичний нарис. – Херсон, 2002.*
10. *Назарова А. Українські культурно-просвітницькі організації Херсона в період УНР // Константи. Альманах соціальних досліджень. – 1999. – № 2.*
11. *Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), Ф. р-955, оп. 1, спр. 1.*
12. *ДАХО, Ф. р-955, оп. 1, спр. 3.*
13. *ДАХО, Ф. р-955, оп. 1, спр. 5.*
14. *ДАХО, Ф. р-955, оп. 1, спр. 7.*
15. *ДАХО, Ф. р-954, оп. 1, спр. 1.*
16. *ДАХО, Ф. р-954, оп. 1, спр. 18.*
17. *ДАХО, Ф. р-954, оп. 1, спр. 30.*
18. *ДАХО, Ф. р-950, оп. 1, спр. 80.*
19. *ДАХО, Ф. р-950, оп. 1, спр. 249.*
20. *Історія «Просвіти» Херсонщини. – Т. 1. – К.; Херсон, 2002.*

Chokan K.P. The contribution of the Kherson cooperative societies in the development of educational and cultural institutions in South Ukraine (the 1920th). In the article on the archival materials, the role of the Kherson largest cooperative societies in the renascence of the national Ukrainian culture and education, raising the level of the national consciousness are defined.

Key words: Cooperative Society, cultural and educational activity, Company «Prosvita»

Н. І. Земзюліна

ВПЛИВ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА РОЗВИТОК ОСВІТИ ТА ЗАГАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРКАЩИНИ В 1920—30-х рр.

У статті аналізується історичний досвід роботи з підняття загального культурного рівня населення та участь громадських організацій в цьому процесі впродовж 1920–30-х рр., на прикладі Центральної України і безпосередньо Черкащини.
***Ключові слова**: освіта, культура, громадські організації, Черкащина*

Актуальність дослідження зумовлена складною соціальною ситуацією у сучасному українському селі, що склалась через розвал традиційного радянського укладу та пошуки шляхів виходу із духовної кризи. Як відомо, культурно-освітня робота завжди була важливою складовою в структурі суспільної самоорганізації. Нині теж необхідно створити належні умови для культурно-освітньої діяльності на місцях як державних установ, так і громадських організацій, що сприятиме інтелектуальному та духовному зростанню нації, а історичний досвід 1920–30-х рр. може стати в нагоді. Тому метою статті є аналіз зростання культурного рівня населення означеного періоду та участь у цьому процесі громадських організацій.

Під час дослідження залучені архівні матеріали адміністративних і партійних органів Держархіву Черкаської обл., що містять досить вичерпну інформацію про заклади народної освіти, наслідки культурної революції, громадські організації. Радянські енциклопедичні видання [1–2] подають характерний опис усіх напрямів діяльності державної влади у сфері української освіти 1920–30-х рр. але страждають тенденційною усталеністю оцінок освітньої діяльності радянської влади. Історіографія теми представлена також окремими дослідженнями. Так, С. Сірополко [3] проаналізував структуру системи освіти в УСРР та відповідні статистичні дані. В. Марочко та Г. Хілліг [4] охарактеризували репресивну політику щодо робітників Народного комісаріату освіти, вчителів, відзначивши примусову координацію освітньої сфери відповідно політиці правлячої партії. Помітно активізувалась і краєзнавча дослідницька діяльність, що засвідчують студії М. Лубко [5], Д. Пащенка [6], Г. Голиша [7], С. Горошка [8]. Заслуговують на увагу і праці таких дослідників, як Т. Калуга [9], Б. Чирко [10], К. Малій [11], Н. Коцур [12], В. Тертична [13], Г. Касьянов, В. Даниленко [14] та ін.

Поряд із державними, були й громадські організації, що здійснювали помітний вплив на розвиток освіти, сприяючи піднесенню культурного рівня населення. За змістом діяльності, інтересами, правовим статусом (легальні й нелегальні), масовістю, сферою суспільного впливу та іншими характеристиками, громадські організації, що займалися культурно-освітньою діяльністю в 1920–30-х рр. можна поділити на три основні групи: а) організації, підконтрольні партії (профспілки, комсомол, піонерська організація); б) українські організації та об'єднання національних меншин («Просвіти», УКРЮС, РСДСРМ, Бапсомол, релігійно-католицькі гуртки, Євкомол, ЦСЮФ, ОСМ, ЄВОСМ, «Гашомер-Гацоїр», «Гістадрут», «Геховер», «Гехолуц», «Маккабі» та ін.); в) добровільні товариства за інтересами, поява яких була зумовлена потребами функціонування радянської політичної системи на цьому етапі («Геть неписьменність», «Товариство культурного єднання із селом», «Спілка безвірників», «Друзі дітей», «Авіахім», Товариство друзів радянської кінематографії, товариство «Сільбуд»). Звісно, така класифікація є умовною [15, 284].

Наймасовішими серед громадських організацій, що займалися культурно-освітньою діяльністю були профспілки, які в 1922 р. об'єднували 1,3 млн. осіб [15, 284]. Безпосереднім завданням профспілок було використання в якомога більшому обсязі можливостей, створених комісаріатом народної просвіти щодо обов'язкового і безкоштовного навчання, позашкільної освіти тощо [16, 62]. Профспілкові клуби проводили діяльність у двох напрямах: обслуговування своїх членів і робота з рештою робітників. Робота з першими здійснювалась, як правило, в гуртках. На 1926 р. у СРСР діяли 24 тис. клубних гуртків, де були задіяні біля 650 тис. осіб [17, 98].

На Черкащині у 1920–30-х рр. профспілками теж проводилася робота з ліквідації неписьменності, зокрема Всеукраїнська Рада Професійних Спілок у зверненні до всіх ОРПС зобов'язала вести облік неписьменних та лікнепу [18, 25–27]. Так, наприклад, при спілці друкарів Шевченківського укрвідділу, станом на 23 січня 1930 р. неписьменних було 2, малописьменних – 16, з них навчались у гуртках – 16 та індивідуально – 1. При Шевченківському оргкомітеті спілки Харчесмак неписьменних було 75, малописьменних – 127, з них по школах лікнепу навчались – 45, гуртках – 79, індивідуально – 36 [18, 14–24].

При профспілках у цьому регіоні організовувалися гуртки. Так, на Шполянському сигаретному заводі 1930 р. діяли гуртки з підготовки до вишів (9 членів), робфаків (8 членів), робкорів (18 членів), фізкультури (20 членів), стрілковий (40 членів), драматичний (18 членів), музичний (19 членів) [18, 218]. При профсоюзі Транспортників у Шполі діяла постійна бібліотека [18, 220]. При Шевченківський ОРПС Набутівської цукроварні була школа профграмоти, цільовий гурток, де на 1929 р. навчалися 53 особи [18, 25]. Гурткова робота прагнула не тільки дати робітникам певні знання і навички, а й виховати в них організаторські здібності.

Громадські організації на Черкащині у 1920–30-х рр. брали також участь у підтримці закладів народної освіти. Скажімо, для надання можливості початкового та навчання в семирічках дітей малозабезпечених робітників було заплановано, за рахунок професійних спілок, кооперативних і громадських товариств організувати матеріальну допомогу таким дітям для безкоштовного забезпечення підручниками, одягом, взуттям тощо [19, 29]. Показовою є наступна таблиця, що демонструє мережу закладів лікнепу в Черкаському р-ні на 1931 р. [3, 26].

Табл. 1

Мережа лікнепу на 1931 рік	Місто		Село	
	Число шкіл	Число учнів	Число шкіл	Число учнів
Річні школи лікнепу	4	160	4	160
Піврічні школи лікнепу	92	3120	87	3140
Разом шкільного навчання	96	3260	91	3300
Індивідуальне групове навчання	316	1591	613	2889
Всього шкіл, груп учнів	412	4871	704	6180
Орієнтовна кількість ліквідаторів:				
а) платних	19	-	86	-
б) неплатних	337	-	542	-
Всього	356	-	628	-

Більшовики, намагаючись посилити свій вплив серед дітей, у 1920–1922 рр. почали створювати при клубах, дитячих будинках, школах відповідні об'єднання – «Юні комуністи», «Юнацька трудова армія», «Юні

спартаківці» тощо. Першою спробою встановити систему змісту та форм піонерської роботи було запровадження «розрядів»: для трьох вікових груп піонерів визначили ряд умінь і навичок, тобто, використано досвід скаутів [20, 13]. 19 травня 1922 р. II Всеросійська конференція РКСМ прийняла рішення про утворення піонерської організації, а невдовзі створено Центральне бюро комуністичного дитячого руху [2, 41]. На грудень 1924 р. у республіці вже нараховувалося 4290 загонів, які об'єднували 200470 піонерів [15, 286]. Одним із перших на Черкащині став загін юних ленінців з 48 піонерів у с. Вишнополі (жовтень 1924 р.), який очолив І. Діхтяренко [21, 533].

У 1920-х рр. на території УСРР набула поширення практика створення масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку, що ставили своєю метою сприяння партії та державі у вирішенні завдань культурної революції. Так, головна мета товариства «Геть неписьменність» – це пошук коштів на боротьбу з неписьменністю та безпосередня участь у відкритті відповідних закладів. Свою діяльність товариство здійснювало шляхом пропаганди ідей боротьби з неписьменністю, масового залучення неписьменних та малописьменних робітників і селян у школи лікнепу і малописьменності, допомоги у відкритті, організації та постачанні лікпунктів та шкіл малописьменних усім необхідним, окрім підручників, нагороди видатних учнів та вчителів лікпунктів і шкіл малописьменних.

Впродовж 1926–1927 рр. у Шевченківському окрузі товариство «Геть неписьменність» нараховувало 600 осередків та 300 тис. осіб. Організаційно воно оформилось на території округу ще 1924 р. і нараховувало на той момент 13076 членів. У 1924–1925 рр. товариство надавало допомогу 104 школам лікнепу, 1925–1926 рр. утримувало за свій рахунок 114 лікпунктів, де навчалися 2434 неписьменних [22, 18–19].

У грудні 1923 р. на засіданні Центральної комісії допомоги дітям (ЦКДД), створеної за рішенням ВУЦВК для координації зусиль державних і громадських організацій в боротьбі з дитячою безпритульністю, було порушене питання заснування осередків спеціалізованого добровільного товариства «Друзі дітей». До 1924 р. ЦКДД підготувала «Положення про осередки "Друзів дітей" на підприємствах і установах». Існування окремого представництва на селі визнавалося недоцільним, а підтримка ідеї боротьби з безпритульністю в сільській місцевості пов'язувалася з діяльністю селянських комітетів взаємодопомоги та комнезамів. 19 травня 1927 р. було обрано Всеукраїнське правління товариства «Друзі дітей». На цей час, відповідно до офіційної статистики, воно нараховувало 6389 осередків [23, 131].

На Черкащині 1930 р. товариство «Друзів дітей», окрім боротьби з дитячою безпритульністю, брало участь у виконанні курсу на загальнообов'язкове навчання. Зокрема, за участю товариства «Друзів дітей», «Геть неписьменність», профспілок, активістів-культурників створювались відповідні заклади при всіх сільських районах та міськраді, що сприяло загальному обов'язковому навчанню [19, 29].

1926 р. у Черкаському окрузі діяла також громадська організація Аерохем, до якої входили 5200 членів та від якої за весь час надійшло 322370 крб., з них членських внесків – 3472 крб. Втім, організація мала значну заборгованість за літературу – 7401,7 крб., а окрвиконком відзначав, що загалом робота організації була кволою, керівництво – слабким.

У 1930-х рр. Наросвітою передбачалась і політехнізація школи. На Черкащині з цією метою 1931 р. було асигновано на політехнізацію школи (передусім, на придбання приладдя й устаткування) 38490 крб., з них 18800 крб. надано господарчими органами, 8000 – колгоспно-кооперативною системою, 4345 – профспілками, а решта мобілізувала з коштів населення – по лінії батьківських організацій шкіл. Міські профорганізації брали участь у політехнізації натуральними вкладами, обладнанням, наприклад, друкарня надала підшефній школі друкарську машинку, завком машбуду устаткував майстерню. Водночас Черкаський РВК зазначав, що були організації, які ухилялись від участі в політехнізації школи, наприклад, групком будівельників, цех селікаттресту, місцевком водників та ін. [3, 26]. Хоча більшість громадських організацій регіону брали активну участь у всіх нововведеннях і реформах школи, які проводив Наркомат освіти.

Отже, діяльність громадських організацій у межах СРСР створювала ілюзію існування демократичного ладу в країні, адже наявність таких явищ є однією із ознак громадянського суспільства. Втім, для громадських організацій перших десятиліть радянської влади характерною була їхня підконтрольність державі та компартії. Для періоду НЕПу, в контексті українізації, характерним було збереження громадських організацій українських і нацменшин, які згодом стали переживати труднощі. У 1920-х рр. на території Черкащини з'явилися громадські організації, які також вели діяльність на підтримку культурної революції. Вони підтримували лікнепи, створювали бібліотеки, гуртки, здатні підтримати населення у здобутті знань та вступі до ВНЗ. У 1930-х рр. продовжувалась активна діяльність громадських організацій у напрямі підвищення культурно-освітнього рівня населення, хоча поряд з цим, деякі з них були слабко організовані, мали матеріальну заборгованість, що було пов'язано, на нашу думку, з незацікавленістю ними населення та слабкою матеріальною підтримкою на селі.

1. *История Украинской ССР: в 10 т. – К., 1984. – Т. 7.*
2. *Українська радянська енциклопедія. – Т. 3. – К., 1960.*
3. *Єдиний соціально-культурний план Черкащини на 1931 рік. – Черкаси, 1931.*
4. *Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2003.*
5. *Лубко М. Лисянська школа: історія освіти у Лисянці. – Полтава, 1998.*
6. *Пащенко Д.І. Історія розвитку педагогічної освіти на Уманщині // Вісник Черкаського університету. – 2008. – Вип. 132.*
7. *Голиш Г.М. Крізь роки й епохи: історія і сучасність Чапаєвської школи. – Черкаси, 2010.*
8. *Горошко С.І. Жашківщина: історія в долях вчителів і учнів. – Умань, 2004.*
9. *Калуга Т.О. Поняття «соціальне виховання» в понятійно-термінологічній системі вітчизняної педагогіки 20-х рр. XX ст. // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2011. – № 5.*
10. *Чирко Б.В. Під пресом імперської ідеології і початок формування національної школи та її денаціоналізація в умовах тоталітарного режиму (1920–1930-ті рр.) // Відродження. – 1993. – № 1.*
11. *Малій К. Українізація освіти в 20-ті роки // Рідна школа. – 1996. – № 11–12.*
12. *Коцур Н. Українізація і освіта в 20–30-ті рр. XX ст.: деякі методологічні та історіографічні аспекти // Рідна школа. – 1997. – № 11.*
13. *Тертична В.В. Були успіхи, були й прорахунки // Радянська школа. – 1991. – № 5.*
14. *Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм та українська інтелігенція (20–30-ті рр.). – К., 1991.*
15. *Політична історія України: Посібник / За ред. В. Танцюри. – К., 2001.*
16. *Культурное строительство в СССР 1917–1927: Разработка единой государственной политики в области*

культуры: Док. и мат. / Отв. ред. А. Ненароков. – М., 1989.
17. *История культурно-просветительской работы в СССР. – Ч. 2 / М. Андреева и др. – Х., 1970.*
18. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), Ф. Р-235, Оп. 1., Ед. хр. 271.*
19. *ДАЧО, Ф. Р-184сч, Оп. 1., Ед. хр. 125.*
20. *Піонерія України, 1917–1941 рр. / Укл. І. Вавілов. – К., 1979.*
21. *Лаврик-Слісенко Л.П. Нормативна база формування системи аграрної освіти Української РСР в 20–30-х рр. XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua.*
22. *ДАЧО, Ф. Р-81, Оп. 1, Ед. хр. 378.*
23. *Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (1920–30-ті рр.). – К., 2002.*

Zemzyulina N.I. Public organizations influence on the development of the education and overall cultural level of the cherakasy region population in the 1920–30th of the XX century. In the article is analysed the historic experience in raising the overall cultural level of the population and the role of public organizations in this process in the 1920–30th on the example of the Central Ukraine and Cherkasy region in particular.
Key words: education, culture, public organizations, Cherkasy region

С. В. Стельникович

ОФІЦІЙНА УКРАЇНОМОВНА ПРЕСА ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ «ЖИТОМИР» (1941–1944 рр.)

У статті аналізується функціонування офіційної україномовної газетної періодики, яка виходила на території генерального округу «Житомир». Визначається її роль як інформаційно-пропагандистського органу нацистської окупаційної влади.
Ключові слова: *газета, генеральний округ «Житомир», нацистська окупація, пропаганда.*

У структурі німецької пропаганди генерального округу «Житомир», як і на території всієї України періоду Другої світової війни, важлива роль відводилася україномовним пресовим виданням. Адже вони дозволяли оперативно доносити інформаційно-пропагандистські матеріали до місцевого населення. У ряді ж регіонів, зокрема віддалених сільських районах, газети взагалі були чи не єдиним джерелом офіційної інформації. Тому питанню організації пресових видань на окупованих територіях великої уваги надавали як німецька військова влада, так і органи цивільного окупаційного управління. Через це легальні україномовні газети на території генерального округу «Житомир» були присутні протягом усього часу нацистської окупації регіону.

Офіційна україномовна періодика генерального округу «Житомир» не була предметом спеціального наукового вивчення. Здебільшого, такі вчені, як К. Беркгоф [1; 2], Ф. Винокурова [3], М. Михайлюк [4], О. Салата [5; 6], Б. Черняков [7; 8], В. Яременко [9; 10] та ін., зверталися до цієї теми контекстуально, у рамках дослідження інформаційних, пропагандистських, видавничих, соціокультурних процесів на території Райхскомісаріату «Україна» або ж під час аналізу окремих періодичних видань. Метою пропонованої статті є розгляд функціонування офіційної україномовної газетної періодики генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.).

Україномовні газети на території Житомирсько-Вінницького регіону, який став основою генерального округу «Житомир», почали виходити з часу утвердження німецької військової адміністрації. Причинами позиції сектору пропаганди вермахту щодо організації широкої мережі українських газет була необхідність створення ефективних механізмів поширення офіційної інформації серед місцевого населення, якими й стали газети, а також бажання впливати на численних радянських дезертирів, які могли б долучитися до радянських партизанів [11, 175].

Швидка поява українських газет зумовлювалася кількома чинниками. Важливою організаційною складовою їх виходу стала діяльність українського національного руху, зокрема похідних груп ОУН(м), які на початку нацистської окупації, ввійшовши до складу місцевих органів управління, зуміли взяти під контроль культурно-освітню сферу регіону [10, 124]. Не менш важливою була наявність матеріально-технічної бази, основою якої, здебільшого, стали колишні радянські друкарні. В нових умовах продовжила роботу і частина творчих працівників радянських видань [12, 119зв.]. Пізніше місцеві газети виникали на основі матеріально-технічного забезпечення, наданого німцями [13, 6].

Відповідальний за організацію виходу газет на початку окупації сектор пропаганди вермахту запропонував редакціям Житомира, а також Києва, Полтави і Харкова послуги галицького журналіста П. Сагайдачного [11, 175]. Відомо, що він у складі мельниківської похідної групи «Північ» прибув спочатку до Житомира, а згодом відправився до Бердичева. Тут П. Сагайдачний з працівників колишньої районної газети «Радянський шлях» та осіб з філологічною освітою організував редакційний колектив часопису «Нова доба» [14, 109; 15]. У подальшому він займався організацією виходу газет у Полтаві та Харкові [10, 126]. Іноді допомогу в організації газет регіону надавали працівники уже діючих видань і друкарень. Начальник роздрібного цеху житомирської друкарні «Голос Волині» М. Жданюк сприяв виходу газети «Коростишівські вісті» [16, 92].

Серед перших газет, друк яких започатковано у серпні 1941 р. за сприяння мельниківців, були: житомирське «Українське слово» (3 серпня), бердичівська «Нова доба» (19 серпня) та «Вінницькі вісті» (31 серпня). Так, до виникнення газети «Українське слово» у Житомирі долучилися члени мельниківської похідної групи «Північ», у тому числі й заступник Голови ПУН О. Ольжич. Головним редактором газети був член ОУН(м) І. Рогач. «Українське слово» стало одним із перших україномовних видань на території Райхскомісаріату «Україна». У середині вересня 1941 р. в Олевську почав виходити друкований орган Поліської Січі Т. Бульби-Боровця – газета «Гайдамака». Видання за своїм змістовно-ідейним наповненням не вписувалося до загальної структури офіційних україномовних видань. Із осені 1941 р. також з'являються газети «Баранівські вісті» (Баранівка), «Перемога» (Житомир; після виходу першого числа змінила назву на «Голос Волині»), «За вільну Україну» (Плисків), «Козятинська газета» (Козятин), яка в евакуації мала назву «Козятинська газета в Ружині» (Ружин), «Нове життя» (Козятин) [7; 17; 18; 19; 20, 20–26; 21, 292].

Більшість названих періодичних видань перебували під впливом представників і прихильників самостійницького руху до листопада 1941 р., коли німецькі військові структури були замінені цивільними. «Українське слово» ще у вересні 1941 р. із Житомира було перенесене до Києва, де виходило до середини грудня 1941 р., поки німцями не був заарештований редакційний колектив газети на чолі з І. Рогачем. «Гайдамака» припинила вихід 21 листопада 1941 р., у зв'язку з розпуском Поліської Січі [22]. Решта газет, будучи позбавленими націоналістичних впливів, повністю перетворилися на інформаційно-пропагандистські органи окупаційної влади.

Після утвердження німецького цивільного правління, всі питання, пов'язані з виходом україномовних газет, контролювалися відділом пропаганди політичного управління Райхскомісаріату «Україна» й пресреферантурою при генералкомісаріаті. Незважаючи на позицію, за якої газети мали виходити у районах, де були «політично безперечні» журналісти і адекватні механізми цензури, потреба українських видань не зникла. Адже вони повинні були доносити до населення накази, спростовувати чутки, поширювати інформацію про позитивні прояви німецького адміністрування [11, 177], проводити пропаганду. Тому значна кількість україномовних видань, поряд з продовженням виходу існуючих, була заснована протягом 1942–1943 рр.: «Визволена Україна» (Чуднів), «Відродження» (Калинівка), «Гайсинська газета» (Гайсин), «Звягельське слово» (Звягель), «Калинівські вісті» (Калинівка), які в 1943 р., після евакуації до Хмільника, перейменовані на «Хмільницькі вісті», «Коростишівські вісті» (Коростишів), «Літинські вісті» (Літин), «Овруцькі вісті» (Овруч), «Олевські вісті» (Олевськ), «Ружинський вісник» (Ружин) [3, 103; 7; 18; 19; 20, 18–29; 21, 292–293]. За інформацією Г. Горнауера, в другій половині 1943 р. була також заснована газета у Коростені [7; 8, 58].

Таким чином, загальна кількість офіційних україномовних видань, які виходили на території генерального округу «Житомир», становила 21 газету (24 назви). Важливою джерельною проблемою вивчення окресленої проблематики є відсутність примірників деяких видань. Про факт їх існування свідчать лише переліки І. Чайковського («Баранівські вісті») [7], «Українського вісника» («Літинські вісті») [19] та аналітичний звіт Г. Горнауера (газета, яка виходила у Коростені) [7; 8, 58]. Цілком імовірно, що розширення джерельної бази у перспективі дасть підстави стверджувати про вихід, поряд з відомими сьогодні, ще кількох україномовних газет на території Житомирського генералкомісаріату.

Жодне з видань за сферою розповсюдження не охоплювало усю територію генерального округу «Житомир». В основному вони функціонували до кінця 1943 р., поодинокі, наприклад, «Вінницькі вісті» – до початку 1944 р. По-суті, припинення виходу офіційних німецьких газет у певних регіонах було зумовлене вступом Червоної армії; напередодні ж деякі пресові видання були евакуйовані до ще окупованих німцями районів. Окрім вищеназваних україномовних газет регіону, у Вінниці протягом січня – березня 1944 р. друкувався часопис для евакуйованих «Нова Україна», який до того виходив у Харкові та Полтаві [7]; на півночі регіону виходили білоруські газети, серед яких, наприклад, лельчицька «Новае жыццё» [23, 205]. На території генерального округу «Житомир» також поширювалися україномовні, російськомовні й німецькомовні газети, видані поза його межами: «Вісті», «Голос правды», «На посту», «Deutsche Ukraine-Zeitung» та інші.

Протягом першої половини 1942 р. місцеві україномовні газети перейшли у підпорядкування дочірнього підприємства «Німецького видавничо-друкарського товариства в Україні з обмеженою відповідальністю» (Луцьк) – товариства «Преса України» (Ukraine Presse, G.m.b.H.). Товариство «Преса України», очолюване Г. Горнауером, керувало видавничими підприємствами й друкарнями на території Райхскомісаріату «Україна» [7; 8, 57–58; 24, 70–70зв.].

Офіційні україномовні видання регіону структурно містили від 2 до 4 сторінок (у деяких «святкових» спарених випусках зустрічається 6 і 8 сторінок), кожна з яких мала 4–5 текстових колонок. У середньому газети виходили двічі на тиждень форматом А-3, рідше – А-2. Їхня заголовкова частина містила назву та вихідні відомості (число або номер, місто видання, рік і дата виходу), які з кінця 1941 р. стали дублюватися німецькою мовою. Відповідно до вимог, замітки для створення ненімецьких щоденних та щотижневих газет на території Райхскомісаріату «Україна» не менше 3/4 газетної площі мали формуватися на основі матеріалів рівненського представництва Німецького інформаційного агентства «Дойчес Нахріхтенбюро» (ДНБ), «Української кореспонденції» ДНБ у Рівному, берлінського бюлетеня «Ostraum-Artikeldienst», німецької газети «Deutsche Ukraine-Zeitung» у Луцьку, німецьких радіоповідомлень, а також матеріалів райхскомісара «України», генерального комісара, гебітскомісарів та інших представників німецької влади [16, 57зв.; 25, 57зв.; 26; 27].

З погляду тематичного спрямування, це були зведення верховного командування вермахту, інформаційно-пропагандистські матеріали щодо поточних питань німецької політики, роботи українського населення в Німеччині, «запланованого» знищення радянської колгоспної системи, сільськогосподарських робіт з посіву й збору врожаю, наказів, розпоряджень і оголошень окупаційних органів влади. Особливе місце займали статті антирадянської та антиєврейської пропаганди, яка часто поєднувалася через поширення тези «жидо-більшовизм». Меншою мірою у виданнях була присутня антианглійська й антиамериканська пропаганда. Частина матеріалів тематично стосувалася країн-союзниць – Італії, Румунії, Словаччини, Фінляндії, Японії.

Разом з текстовою інформацією у газетах наявний ілюстративний матеріал у формі фотографій та карикатур. Серед фотографій – державні, політичні й військові діячі Німеччини та союзних їй країн, німецькі регіони, українські робітники у Німеччині тощо. Карикатури – переважно зображення лідерів країн антигітлерівської коаліції, зокрема Й. Сталіна, В. Черчилля, Ф. Рузвельта та ін., а також шаржі антирадянського, антисемітського й англо-американського спрямувань.

Лише 1/4 текстової частини газет, за умов проходження попередньої німецької цензури, яку виконували органи генерального комісаріату, могла відводитись питанням місцевого та загальноукраїнського життя [16, 57зв.; 25, 57зв.]. У місцевій частині українських газет матеріали щодо діяльності німецького цивільного управління не мали піддаватися критиці або бути відхиленими, заборонялося допускати будь-яку інформацію політичного характеру, не рекомендувалося друкувати статті з української історії, існувала заборона на висвітлення спірних релігійних питань, а також їхнього політичного контексту. Водночас дозволялося писати про «відновлення зруйнованого більшовизмом культурного життя», чим і зумовлена наявність значної кількості відповідних статей [16, 57зв.–58; 25, 57зв.–58]. Вимоги семантико-змістового наповнення для газетних видань передбачала інструкція міністерства окупованих східних територій, видана у березні 1942 р. У документі наголошувалося на необхідності вживати назву «Україна» лише в територіальному значенні, писати про Німеччину як «захисника» України, а про німецькі збройні сили – як «спасителя» України, разом із прізвищем А. Гітлера рекомендувалося вживати додаток «фюрер-визволитель» [28, 159] тощо.

На відміну від періоду цивільного правління, у виданнях, які функціонували за часів адміністрації вер-

махту, «місцева складова» займала більший обсяг й була різноманітнішою та національно спрямованою. Останнє відображалося не лише у тематиці газетних публікацій, а й у їхньому оформленні: наявність у шапці стилізованого зображення тризуба («Вінницькі вісті», «Голос Волині», «Нова доба») і тематичних гасел «Слава Україні!» («Вінницькі вісті», «Голос Волині»), «Своя державність. Збройна сила. Віра Христова» («Гайдамака»). Щоправда у газеті «Вінницькі вісті» у шапці також містилося зображення свастики. Об'ємні місцеві матеріали обов'язково мали супроводжуватися підписом автора, у решті випадків допускалися короткі позначення (перші літері імені та прізвища). Псевдоніми та анонімі були забороненими [16, 57зв.–58; 25, 57 зв.–58].

Визначити тираж місцевих газет, за відсутності відповідної інформації у вихідних відомостях, досить проблематично. Розрізнені джерельні дані з кількісного забезпечення газетами окремих населених пунктів також не дають можливості зробити узагальнюючі висновки. Значною мірою тираж залежав від територіального поширення газети (центральна чи районна) та наявності паперу, який в умовах воєнного часу був дефіцитним [29, 2]. У зв'язку з цим, для потреб друкування газет використовувався папір інших сортів, зокрема відмінних від стандартних форматів, різної щільності та кольорів (з сірим, блакитним відтінками). Таким чином, разовий тираж міг варіюватися від номера до номера, залежно від об'єктивних обставин, і в середньому, очевидно, становив від кількох (для районних газет) до близько десяти (іноді кільканадцяти) тисяч примірників (для центральних видань). Так, за деякими даними, тираж «Гайсинської газети» та «Овруцьких вістей» сягав 5 тис. примірників [20, 20,27], «Олевських вістей» – 6 тис. [20, 27], «Звягельського слова» та «Коростишівських вістей» – 9 тис. [20, 22–23], «Нової доби» – 11 тис. [20, 26], а «Вінницьких вістей» та «Голосу Волині» – 10–15 тис. екземплярів [3, 103; 20, 19–20; 24, 63; 29, 1].

Ціна офіційних видань на території генерального округу «Житомир» час від часу в середньому становила від 30 коп. до 1 крб. Проте, іноді газети виступали об'єктом спекуляції та продавалися уроздріб значно дорожче. Зокрема, незважаючи на те, що ціна газети «Голос Волині» становила 1 крб., її роздрібне поширення у Житомирі проводилося за завищеною ціною від 2 до 3 крб. [30, 44]. У Житомирі газета продавалася і як пакувальний та цигарковий папір на місцевому базарі [30, 44]. Головними способами розповсюдження офіційних україномовних видань була передплата [31, 25] та продаж у роздріб. У Житомирі, наприклад, часопис «Голос Волині» можна було придбати у 8 кіосках [16, 82]. Газети, крім поширення серед міського населення, розповсюджувалися і в селах, за що, приміром, відповідали районні управління [31, 18]. Разом з тим, напевно, пресові видання частково розповсюджувалися і безкоштовно відповідними німецькими інстанціями, для яких вони були важливим інформаційно-пропагандистським органом.

Отже, у функціонуванні україномовної періодики на території генерального округу «Житомир» можна виділити два періоди. Перший пов'язаний з часом адміністрації вермахту, коли почали з'явилися пресові видання, які значною мірою перебували під впливом українського самостійницького руху. Це відобразилося як у тематиці публікацій, так і в зовнішньому оформленні видань. Другий – з кінця листопада 1941 р., коли україномовні газети перейшли під контроль німецьких цивільних структур, ставши важливим інформаційно-пропагандистським органом нацистської окупаційної влади.

1. *Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті Україна // Наукові записки Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАНУ: Зб. ст. Серія: Політологія і етнографія (далі – Наукові записки ІПІЕНД). – К., 2006. – Вип. 31.*
2. *Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К., 2011.*
3. *Винокурова Ф. «Єврейське питання» в окупаційних періодичних виданнях на території Вінницької області // Наукові записки ІПІЕНД. – К., 2006. – Вип. 31.*
4. *Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.*
5. *Салата О.О. Періодичний друк Вінниччини в умовах німецько-фашистської окупації (на прикладі газети «Вінницькі вісті») // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2009. – Вип. 16.*
6. *Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2010.*
7. *Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journlib.univ.kiev.ua.*
8. *Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) // Наукові записки ІПІЕНД. – К., 2006. – Вип. 31.*
9. *Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.*
10. *Яременко В. Преса в рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні – грудні 1941 р. // Київська старовина. – 2006. – № 3.*
11. *Armstrong J. Ukrainian nationalism. – Colorado, 1990.*
12. *Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-1156, оп. 1, спр. 35.*
13. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 54.*
14. *Ковальчук І., Стельникович С. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 р. – Житомир, 2011.*
15. *Нова доба (Бердичів). – 1941. – 19 серпня.*
16. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 10.*
17. *Краківські вісті (Краків). – 1943. – 29 січня.*
18. *Краківські вісті (Краків). – 1943. – 23 лютого.*
19. *Український вісник (Берлін). – 1943. – 31 жовтня.*
20. *Грановський Б. Джерела альтернативного українознавства: Європа, 1940–1945: бібліографічний довідник. – К., 2002.*
21. *Мальчевський І. Українська преса під німецькою окупацією // На зов Києва: український націоналізм у ІІ світовій війні: Зб. ст., спогадів і док. – Торонто; Н.-Й., 1985.*
22. *Гайдамака (Олевськ). – 1941. – 22 листопада.*
23. *Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка Лельчыцкага раёна / Укл. М. Башлакоў, Д. Жук. – Мн., 2002.*
24. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 159.*
25. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 176.*
26. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 702.*
27. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-1440, оп. 1, спр. 3.*
28. *Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних мат. – Т. 2: 1941–1942 / Упор. В. Косик. – Львів, 1998.*
29. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 173.*
30. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 55.*
31. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 16.*

Stelnykovych S.V. The Official Ukrainian Language Press of the General District «Zhytomyr». In this article has been analyzed the functioning of the official Ukrainian language press published in the general district «Zhytomyr», determined it's role as the information and propaganda organ of The Nazi occupation government.

Key words: newspaper, Zhytomyr general district, Nazi occupation, propaganda, press

К. С. Нікіфоров

РАДА У СПРАВАХ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА СТОРІНКАХ «ЖУРНАЛУ МОСКОВСЬКОЇ ПАТРІАРХІЇ» (1943–1954 рр.)

На матеріалах офіційного друкованого органу Російської православної церкви – «Журналу Московської Патріархії» аналізується діяльність Ради у справах Російської Православної церкви впродовж 1943–1954 рр.

***Ключові слова**: Рада у справах РПЦ, «Журнал Московської Патріархії», Г. Карпов, православна періодика*

Одним з важливих питань вітчизняної історії є державно-церковні відносини у Радянському Союзі. Доволі оригінальними в історичній ретроспективі виглядають і спроби «союзу» Радянської держави та Російської православної Церкви. Ще до війни релігійна ситуація в СРСР не відповідала реаліям антирелігійної політики радянської влади. Так, за результатами перепису 1937 р. (який за об'єктивність було оголошено «дефективним», а організаторів репресовано як ворогів народу) 56167 тис. осіб, тобто, 56,7% населення країни визнали себе віруючими, причому православних було 41,62 млн. осіб, що дорівнювало 42,3% населення [1, 118–119].

У період Другої світової війни нацистською окупаційною адміністрацію здійснювалися кроки на зустріч православному населенню. Так, на окупованих територіях було відкрито 9400 храмів [2, 35]. Бажаючи показати свою роль захисника православ'я та використати величезний ідеологічний потенціал Церкви, радянський уряд також робив істотні поступки Російській православній церкві (РПЦ). Зокрема керівництвом Радянського Союзу був наданий дозвіл Церкві обрати Патріарха, що відповідало реальним бажанням керівного складу Церкви.

Відновлення діяльності цього потужного механізму втілилось у потребу постійного нагляду з боку держави, для чого їй був необхідний спеціальний орган. Ним стала Рада у справах Російської православної церкви при Раді народних комісарів СРСР, що була створена 14 вересня 1943 р. На чолі її був поставлений 45-річний кадровий співробітник НКДБ СРСР, полковник Георгій Григорович Карпов. 7 жовтня 1943 р. було затверджено «Положення про Раду зі справ Російської православної церкви при Раднаркомі СРСР» [3, 45]. Основними функціями цього органу були: попередній розгляд питань, поставлених Патріархом і які потребували рішення уряду; розробка проектів законодавчих актів з питань, що стосувалися РПЦ, винесення їх на розгляд РНК СРСР; нагляд за втіленням у життя законодавства щодо релігійних культів; інформування уряду про стан і діяльність Церкви [4, 82–83].

Питанню діяльності Ради у справах РПЦ присвячені роботи як російських (Т. Чумаченко, Ю. Гераськін, М. Одинцов), так і вітчизняних (Н. Шліхта, О. Лисенко) істориків. Згадані автори, спираючись на численні архівні джерела, всебічно реконструювали фактичний матеріал та глибоко проаналізували діяльність Ради у справах РПЦ на різних етапах її існування. Проте, поза увагою дослідників залишилися зокрема тогочасні періодичні видання РПЦ, адже як зауважив М. Блок, «одне з найскладніших завдань історика – зібрати документи, які, як він припускає, йому стануть в нагоді» [5, 41]. У контексті дослідження історії Ради у справах РПЦ одним з типів таких документів постає її тогочасна офіційна конфесійна періодика, зокрема основний друкований орган – «Журнал Московської Патріархії» (ЖМП), який виходив друком упродовж 1931–1935 рр., а після невеликої перерви відновився в 1943 р. (з тих пір видається щомісячно).

Як і будь-яке церковне періодичне видання, ЖМП постає досить суб'єктивним джерелом і має, здебільшого, позитивну інформацію лише про свого засновника. Однак у нашому випадку видання є джерелом, яке можна назвати «ненавмисним» [5, 37]. Тобто, розкриття діяльності Ради у справах РПЦ не було основною метою часопису, тому всі штучні суб'єктивні надбудови не виглядають причетними до, аналізованої нами, проблеми. Таким чином, метою цієї статті є дослідження діяльності Ради та її уповноважених через призму авторських поглядів на матеріали ЖМП, вміщені у номерах за вересень–грудень 1943 р., вересень 1944 р. та за 1945–1954 рр. (усього 125 випусків), які у факсимільному та репринтному вигляді розміщені на офіційному сайті журналу [6] та його випусками за березень і квітень 1944 р., які наявні в особистому архіві автора.

Перша згадка про Раду у справах РПЦ зустрічається у вересневому номері за 1944 р. і пов'язана з офіційною телеграмою Г. Карпова митрополиту Миколаю (Ярушевичу), з нагоди річниці ЖМП. Там само ми зустрічаємо телеграму-відповідь від редакції журналу Георгію Григоровичу [7]. Більш розлогі факти діяльності Ради вміщені в подальших номерах часопису. Всі статті, де згадується Рада у справах РПЦ, її голова, його заступники чи місцеві уповноважені за тематикою можна умовно поділити на дві групи. До першої входять публікації, в яких описується внутрішнє церковне життя (духовна освіта в РПЦ, єпархіальні новини, внутрішньоцерковні справи тощо). Іншу групу складають матеріали, зміст яких стосувався міжнародної діяльності Церкви (зокрема ті, що стосуються приїзду церковних делегацій до СРСР. відвідання помісних церков російським духовенством, діяльність РПЦ у справах «захисту миру»). У контексті нашої проблеми на увагу заслуговує передусім перша група статей, що дає змогу відтворити діяльність Ради у справах РПЦ відносно Православної Церкви та створює підґрунтя для подальшого вивчення її міжнародної діяльності.

До першої групи входять і статті, де описується участь Ради у справах РПЦ у внутрішньому житті останньої, наприклад, згадки про нагородження православних ієрархів та ієреїв державними нагородами. Так, у січні 1945 р., за присутності голови Ради Г. Карпова та його заступника К. Зайцева, священикам, які брали участь в обороні Москви, вручили медалі «За оборону Москви» [8], а у вересні 1946 р. відбулося масове нагородження духовенства медалями «За звитяжну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [9, 21; 10, 57; 11, 62]. Під час цих заходів завжди були присутніми голова Ради, його заступник та обласний уповноважений, які виступали від імені влади.

Крім того, ЖМП часто виступав «трибуною» для оголошень подяк і звернень Г. Карпова до православного священства, оскільки сама Рада у справах РПЦ свого друкованого органу не мала. Так, у жовтневому номері 1945 р. голова Ради висловив подяку всім духовним особам, які привітали його з нагородженням орденом Трудового Червоного Знамені [12], а у випусках за листопад 1946 та 1954 рр. Георгій Григорович висловив подяку всьому духовенству, яке привітало його, відповідно, з 29- і 37-річчям Жовтневої революції [13; 14]. Згадуються також Г. Карпов та регіональні уповноважені також і в повідомленнях щодо особливих дат для РПЦ та помісних церков, які діяли на території СРСР. Наприклад, Ленінградський уповноважений А. Кушнарьов був присутнім та виголосив промову на урочисто-

му зібранні щодо ювілею митрополита Ленінградського і Новгородського Григорія [15, 3], а його челябінський колега В. Кладовий особисто вітав на залізничному вокзалі новопризначеного єпископа Челябинського Ювеналія [16,47]. Після смерті Католікоса-Патріарха усієї Грузії Калістрата (1952 р.), від Ради у справах РПЦ та уповноваженого зі справ Грузинської православної церкви при Раді Міністрів Грузинської РСР були урочисто покладені вінки на могилу святійшого. Зі смертю Й. Сталіна (1953 р.) інтерес влади до Ради не зменшився, що відобразилося і на сторінках ЖМП. Так, у грудневому номері 1954 р. вміщено повідомлення щодо прийому головою Ради Міністрів СРСР Г. Маленковим Патріарха Олексія та Г. Карпова [17].

Невід'ємною складовою внутрішнього життя будь-якої релігійної організації є духовна освіта (професійне навчання викладачів-богословів та священнослужителів). У РПЦ остання традиційно втілюється через мережу типових вищих духовних навчальних закладів – академій і семінарій. Представники Ради у справах РПЦ добре усвідомлювали необхідність контролю за духовною освітою як «кузнею свідомості» майбутніх служителів культу. Так, не залишилося поза увагою Ради відкриття пастирсько-богословських курсів в Одесі (згодом – Одеська духовна семінарія), Г. Карпов особисто направив до Одеси телеграму з привітаннями [18, 28]. Загалом, чимало статей ЖМП присвячені Духовним академіям у Ленінграді та Москві. Характерно, що у всіх статтях, присвячених цьому, так чи інакше згадується Рада у справах РПЦ та її уповноважені, а автором усіх публікацій є протоієрей, професор догматичного богослов'я С. Савинський. Так, 1945 р., за клопотанням Патріарха, Ленінградській духовній академії було виділено землю для академічного храму, що, за свідченням С. Савинського, було заслугою Г. Карпова [19]. Безпосередню участь у житті Московської академії брав і член Ради Г. Уткін, який 1946 р. навіть прочитав лекцію для її слухачів на тему: «Великий російський народ – видатна нація і керівна сила Радянського Союзу» [20, 9], а наступного року виступив перед семінаристами та викладачами з доповіддю: «1 травня – свято трудящих усього світу», що, згідно із дописувачем, було далеко не першим публічним виступом Г. Уткіна в Академії [21, 41]. Вищезгаданий факт засвідчує активну участь представника Ради у справах РПЦ в роботі духовних ВНЗ. Окрім Московської, не оминули уваги Ради Ленінградська та Київська духовні академії та семінарії. Зокрема традиційними були листи до Г. Карпова, якими керівники духовних вишів звітували щодо початку та закінчення навчального процесу. На так званих «річних актах», з нагоди закінчення навчального року, завжди були присутні місцеві уповноважені або представники центрального органу, як правило, Г. Уткін [22, 46; 23, 9]. Під час відкриття Київської духовної семінарії за Г. Карпова навіть піднято тост, який закінчився співанням «многоліття» на честь голови Ради [24, 8].

Отже, Рада у справах РПЦ, в особі своїх представників, вела пильний нагляд за доктринальною підготовкою майбутніх «пастирів людських душ», а, судячи з активної участі в навчальному процесі Г. Уткіна, можна констатувати її неабияку відповідальність за цей напрям. Крім цього, можна зробити наступні висновки. Досить лояльне ставлення радянської влади до РПЦ відповідно відобразилось і на сторінках головного друкованого останньої – «Журналу Московської Патріархії». Більшість його статей, присвячених діяльності Ради, відображали напрями, в яких найбільш тісно перетиналися сфери впливу держави та церкви, в тому числі офіційне визнання Радянським урядом трудових та військових подвигів православних священнослужителів, духовна освіта в системі РПЦ. Порівняно часто згадувалася Рада у справах РПЦ та її уповноважені, внаслідок зміни керівників єпархій, помісних церков та через відзначення пам'ятних дат для Церкви. Все це свідчить про активну роботу Ради, яка відслідковувала та миттєво реагувала на всі події, що відбувалися в тогочасному релігійному житті.

1. *Всесоюзная перепись населения 1937 г.: общие итоги: Сб. док. и мат. / Отв. ред. Ю. Поляков. – М., 2007.*
2. *Записки миссионера о жизни в Советской России // Вестник русского студенческого христианского движения. – 1956. – № 40.*
3. *Гераськин Ю.В. Возникновение и становление института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР // Известия Алтайского государственного университета. – 2008. – № 4.*
4. *Одинцов М.И. Власть и религия в годы войны (государство и религиозные организации в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.). – М., 2005.*
5. *Блок М. Апология истории. – М., 1973.*
6. *Архив Журнала Московской Патриархии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru.*
7. *К годовщине издания «Журнала Московской Патриархии» // Журнал Московской Патриархии (далі – ЖМП). – 1944. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/1944097.html.*
8. *Вручение медалей «За оборону Москвы» // ЖМП. – 1945. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/19450114.html.*
9. *Шаповалова А. Награждение московского духовенства Русской Православной Церкви медалью «За доблестный Труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» // ЖМП. – 1946. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194609502.html.*
10. *Зернов М. Из Московской епархии // ЖМП. – 1946. – № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194609502.html.*
11. *Из Сумской епархии // ЖМП. – 1947. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194709522.html.*
12. *Карпов Г.Г. В редакцию «Журнала Московской Патриархии» // ЖМП. – 1945. – № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194510685.html.*
13. *Телеграмма Председателя Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР Г. Г. Карпова // ЖМП. – 1946. – № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194611653.html.*
14. *В редакцию «Журнала Московской Патриархии» // ЖМП. – 1954. – № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/195411819.html.*
15. *Парийский Л. К 50-летнему юбилею Митрополита Григория // ЖМП. – 1947. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194706269.html.*
16. *Завьялов Ф. Церковное торжество в Челябинске // ЖМП. – 1947. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194708457.html.*
17. *Прием председателем Совета Министров СССР Г. М. Маленковым Патриарха Московского и всея Руси Алексия // ЖМП. – 1954. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/195412881.html.*
18. *Монахов М. Открытие одесских пастырско-богословских курсов // ЖМП. – 1945. – № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194510679.html.*
19. *Савинский С. Торжество освящения храма в богословском институте // ЖМП. – 1946. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/19460121.html.*

20. *Савинский С. Из жизни духовной школы // ЖМП. – 1946. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194607362.html.*
21. *Савинский С.В. Московские Православные Духовные Академия и Семинария в 1946/1947 учебном году // ЖМП. – 1947. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194707351.html.*
22. *Осипов А. Ленинградские Православные Духовные Академия и Семинария // ЖМП. – 1947. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194707371.html.*
23. *Осипов. А. Годовой праздник Ленинградских духовных школ // ЖМП. – 1948. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194812955.html.*
24. *Афонский С. Открытие Киевской Духовной Семинарии // ЖМП. – 1947. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.jmp.ru/page/index/194706272.html.*

Nikiforov K.S. The Council for the Affairs of the Russian Orthodoxy Church on the pages of «Moscow Patriarchate Journal» (the 1943–1954th). In the article on the materials of the Russian Orthodox Church official organ – «Moscow Patriarchate Journal», the activities of the Council for the Russian Orthodox Church Affairs in the 1943–1954th years.
Key words: Council for the Affairs of the ROC, «Moscow Patriarchate Journal», H. Karpov, Orthodox periodicals

Л. І. Капітан

РЕФОРМАТСЬКА ЦЕРКВА ЗАКАРПАТТЯ У КОНТЕКСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ПОВОЄННИХ РОКІВ

Розкрито особливості політики радянської адміністрації повоєнних років відносно Реформатської церкви Закарпаття, яка для угорців краю в контексті впроваджуваних Кремлем денаціоналізаційних процесів виступала важливим етноконсолідуючим чинником.
Ключові слова: *Реформатська церква, Закарпаття, радянська влада, повоєнні роки*

Зі здобуттям Україною незалежності, стало можливим об'єктивне висвітлення проблеми релігійних відносин, розкриття масштабів репресій та переслідувань віруючих, повноцінний опис життя та побуту релігійних сектантських громад у Радянському Союзі 1940–50-х рр. Тенденційно негативна оцінка радянською історіографією процесу відродження церковно-релігійного життя змінилася й сьогодні вона відрізняється більш широким спектром поглядів, зокрема на стосунки держави та протестантської релігії [1–8]. Метою цієї статті є аналіз особливостей політики радянської адміністрації повоєнних років відносно Реформатської церкви Закарпаття, яка для угорців краю, в контексті, впроваджуваних Кремлем, денаціоналізаційних процесів виступала важливим етноконсолідуючим чинником.

На початок 1945 р. закарпатські реформати, які переважно були угорцями, мали 91 церкву, яку обслуговували 76 пасторів. Кількість віруючих обраховувалася приблизно у 40–60 тис. осіб, які проживали переважно в Ужгородському, Берегівському, Виноградівському й Мукачівському округах. До моменту приєднання до СРСР та УРСР, реформатські громади регіону входили до складу Генеральної Ради Угорської реформатської церкви [9, 29], а з приєднанням до СРСР, почали відбуватися зміни в організаційній структурі й управлінні реформатських громад Закарпаття. Так, брутальним втручанням у внутрішнє життя Реформатської церкви влада вирішила питання щодо глави церкви (законно обраний єпископом С. Дьорке «добровільно» зрікся посади, а берегівський «намісник» Д. Барі був офіційно поінформований, що залишається «старшим Реформатської церкви») [10, 131–134].

Питання діяльності реформатських громад і служителів перебувало на особливому обліку всіх рівнів керівництва апарату РСРК. Зокрема у розгорнутому настановному листі до Ужгорода від 22 березня 1947 р. керівник РСРК по УРСР П. Вільховий зобов'язав обласного Уповноваженого РСРК «роз'яснити» неприпустимість будь-яких нарад, конференцій та індивідуальних роз'їздів пасторів по громадах без санкції, взяти на облік усіх пасторів цієї церкви й особливо ретельно вивчити «групу С. Дьорке». Лише з отриманням усіх належних інформаційних матеріалів, апарат республіканської РСРК мав вирішити питання реєстрації або нереєстрації громад Реформатської церкви [10, 134зв.].

9 червня 1947 р. С. Лямін-Агафонов (обласний Уповноважений РСРК) отримав від керівництва чергові директиви «по роботі» з Реформатською церквою Закарпаття. Увага зверталася на необхідність докладного з'ясування особистості кожного реформатського пастора, складання докладної характеристики кожної парафії, з'ясування кількості й якості парафіяльного активу, складу парафіяльних комітетів, «політичного» обличчя його членів, щомісячного утримання пастора (грошима й натурою), наявності чи відсутності при реформатських церквах громадських організацій віруючих для молоді, жінок і дітей. Лише після отримання цієї докладної інформації вважалося можливим повернутися до питання щодо «оформлення керівництва церкви») [10, 146].

Практично синхронно з вищезгаданими «настановами», впродовж 2 червня – 17 липня 1947 р. у Закарпатті зі спеціальною місією перебував член Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ) І. Іванов. Його подорож була ініційована Головою Генеральної Ради Угорської реформатської церкви Л. Ревасом. Оскільки на той час налагодилася співпраця між Союзом баптистів Угорщини й Генеральною Радою Угорської реформатської церкви, автор звернення не вбачав серйозних перешкод й для такої співпраці в СРСР [3, 651–652]. Зрештою, заохочувала до цього й нещодавня успішна місія до Закарпаття членів ВРЄХБ О. Карєва та А. Андріїва, внаслідок якої на об'єднаній конференції баптистів та вільних християн (дарбистів) Закарпаття 22–24 лютого 1946 р. у Мукачеві було ухвалено ввійти до складу ВРЄХБ [11, 389]. Однак місія І. Іванова була нелегкою, оскільки керівний орган євангельських християн-баптистів умовою конструктивної співпраці з реформатами висував цілковите юрисдикційне підпорядкування останніх ВРЄХБ. Не було одностайності й серед самих реформатських пасторів. Крім того, відвідини Закарпаття емісаром ВРЄХБ викликали негативну реакцію владних структур [3, 652–653; 12].

Позицію офіційного Києва висловив П. Вільховий. У його інформаційному звіті за жовтень–грудень 1947 р., датованому 2 лютого 1948 р., виокремлено спеціальний розділ (з характерною для апарату РСРК плутаниною *реформатів* з *«реформаторами»*) – «Церковь реформаторов (кальвинистов) сливать с ЕХБ нецелесообразно» («Церкву реформатів (кальвіністів) зливати з ЄХБ недоцільно... Процеси, що відбуваються у внутрішньому житті реформатської церкви, говорять про те, що цю церкву слід тримати, так би мовити, «під скляним ковпаком», а не ховати за ширму євангельських християн-баптистів») [14, 33–35].

20 квітня 1948 р. Голова Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР І. Полянський, на підставі відповідних інформацій своїх підлеглих в УРСР, спрямував до Києва чергові настанови щодо Реформат-

ської церкви. В першу чергу, висловлюючи позицію союзної РСРК, він наголосив на недоцільності об'єднання реформатів з баптистами, до чого намітилася у них тенденція 1947 р. Водночас, з санкції Союзного Уряду, московська РСРК доручила П. Вільховому та його закарпатському підлеглому, «по можливості, у найстисліший термін провести реєстрацію реформатських общин і церков у Закарпатській області УРСР», але, апріорі, слід було відхиляти прохання всіх новопосталих реформатських громад. 23 квітня 1948 р. М. Сазонов – заступник очільника РСРК по УРСР – переадресував ці московські директиви до Ужгорода М. Распутьку (його попередник С. Лямін-Агафонов за перевищення службових повноважень був усунутий з посади) [15, 140–141].

Під час підготовки до реєстрації реформатських громад, 3 червня 1948 р. М. Распутько провів настановну бесіду зі Струмківським деканом А. Генче, який обслуговував реформатські церкви Ужгородського й частини Мукачівського округів, і Фанчиківським деканом Ш. Іллейшем, якому підпорядковувалися церкви Берегівського й частини Мукачівського округів. Реєстрацію планувалося розпочати з 14 червня й завершити у вересні 1948 р. [15, 109].

Напередодні початку реєстрації реформатських громад, 9 червня 1948 р. у Берегові троє деканів цієї конфесії – А. Генче, Ш. Іллейш і А. Лойош, від імені Правління Реформатської церкви Закарпаття звернулися до Уповноваженого РСРК в Ужгороді з черговою декларацією лояльності до влади, підтвердивши нею попередній аналогічний документ від серпня 1945 р. й наголосивши, що вони є «цілком незалежними від церков іноземних держав» [15, 136].

Процесу реєстрації реформатських релігійних громад та їхніх пасторів передували, а згодом і супроводжували системні репресії радянського режиму проти духовних осіб цієї конфесії. Так, на початок реєстрації громад Реформатської церкви Закарпаття за ґратами перебували вже шестеро її пасторів. Аналіз архівно-кримінальних справ священнослужителів-реформатів засвідчує, що звинувачували їх переважно за релігійну діяльність дорадянського періоду, тобто, їх звинувачували як колишніх громадян Чехословаччини чи Угорщини, на підставі досить хисткої, якщо не сумнівної «доказової бази», властивої для радянського «правосуддя» [16, 57].

За нашими підрахунками, упродовж 1946–1951 рр. репресій зазнали 19 пасторів Реформатської церкви Закарпаття. Доля репресованих реформатських священнослужителів Закарпаття складалася по-різному. Більшість в'язнів смиренно відбували покарання, але були й такі, які оскаржували неправедні вироки. Наприклад, пастор с. Вишково Хустського р-ну П. Форгон 25 січня 1955 р. у скарзі до Верховного Суду СРСР закликав: «Представники правосуддя! Дайте мені волю або дайте можливість оправдати себе. Я хочу бути вільним, виховувати своїй дітей, бути разом зі своєю сім'єю» [16, 59]. Більшість репресованих реформатських пасторів Закарпаття були амністовані в 1955–1956 рр. й повернулися до своїх обов'язків священнослужителів [16, 58–59]. Зрештою, практично усіх їх чекала, хоч і пізня, але реабілітація в 1989–1992 рр. [17, 170,230,259,295 та ін.]. Єдиний виняток становить Є. Сутор, з якого були зняті безпідставні обвинувачення ще 1972 р. [17, 661].

Поряд із репресивною «селекцією» лав реформатських священнослужителів Закарпаття, влада запровадила, як вже вище згадувалося, жорсткі правила реєстрації громад цієї конфесії. Було також силоміць запроваджене істотне коригування усталених звичаїв церкви, які, мовляв, суперечили чинному законодавству. Так, під категоричну заборону підпадала діяльність молодіжних гуртків з вивчення Закону Божого, які традиційно функціонували при молитовних будинках й де пастори проводили передконфірмаційне навчання молоді. Та й терміни самої конфірмації влада «запропонувала» керівництву церкви пересунути з 14 років до досягнення повноліття. Під приводом додержання трудової дисципліни й законодавства про працю, звичні для Реформатської церкви щоденні вранішні богослужіння о 10-й годині ранку пересувалися на вранішні неробочі години. Так само керівництво церкви силувано погодилося з «рекомендаціями» влади, під час збирання врожаю в будні та неділю, проводити молитовні збори після роботи або рано-вранці, до виходу колгоспників у поле [3, 655].

Кардинальній реорганізації була піддана й система духовного управління Реформатською церквою. 7 грудня 1949 р. Київ дав дозвіл на проведення наради деканів Реформатської церкви, задля обрання єдиного обласного декана. 23 грудня 1949 р. в Ужгороді відбулася така нарада, за участю деканів А. Лойоша (Виноградів), Ш. Іллеша (Берегово) й А. Генче (с. Сюрте – Ужгород). Головуючий – А. Лойош – поінформував колег, що раніше декани Реформатської церкви діяли за старими порядками, які нині треба виправити. Було ухвалено запровадити єдиний крайовий центр Реформатської церкви Закарпатської обл., обласним деканом був обраний А. Генче [18, 192].

Уповноважений у справах релігійних культів по УРСР доповідав московському керівництву й першому секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову про вищезгадану подію як значний успіх, підпорядкованого йому, апарату й свій особистий – мовляв, у грудні 1949 р., нарешті, завершено запланований захід щодо реорганізації системи духовного управління Реформатською церквою регіону [19, 144–145]. Однак те, що здавалося П. Вільховому у березні 1950 р. (час складання його інформаційного звіту за останній квартал 1949 р.) серйозним успіхом, як засвідчив перебіг подальших подій, не відповідало такому стану справ. Вважаючи Реформатську церкву Закарпаття, принаймні на рівні її керівництва, вже опанованою та враховуючи традиційний опозиційний статус протестантів щодо Римо-католицької церкви (одного з головних тогочасних ворогів Кремля), союзні структури дали санкцію на залучення цієї конфесії до руху прихильників миру, що його ініціювала центральна влада СРСР. 9–12 травня 1952 р. у м. Загорську, в приміщенні Московської духовної академії Російської Православної Церкви, відбулася Конференція церков і релігійних об'єднань у СРСР на захист миру. Конференція мала міжнародний статус [20].

М. Распутько зауважував: «Реформатська церква, що є самостійною релігійною організацією в СРСР, із задоволенням прийняла запрошення взяти участь у роботі конференції... Ця церква, після визволення Закарпаття Радянською Армією від фашистських загарбників, не відставала від прогресивного руху у боротьбі за мир» [21, 156]. Після завершення конференції у Загорську, з метою пропаганди рішень цього зібрання, М. Распутько «рекомендував» А. Генче зробити переклад угорською матеріалів конференції, роздрукувати його та розіслати пасторам Реформатської церкви. У свою чергу І. Полянський дав жорстку настанову своєму ужгородському підлеглому щодо неодмінної підтримки пропагандистських зусиль реформатського декана: «Врахуйте, що Вам необхідно активно йти назустріч заходам, які проводяться служителями культу для популяризації рішень Загорської конференції» [22, 106].

Наприкінці 1952 р. характеристика діяльності керівника закарпатських реформатів обласним Уповнова-

женим РСРК змінилася з позитивної – на негативну й, провівши консультації з «зацікавленими органами» (обкомом КПУ та місцеве управління КДБ), дійшов висновку про доцільність зняття декана А. Генче з реєстрації й заміну його більш слухняною особою. Проте, Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий та союзне керівництво цю пропозицію сприйняли стримано [21, 189–194].

Після смерті Й. Сталіна, повернення до «колективного керівництва» у правлячій партії вплинуло на певну лібералізацію державно-церковних взаємин у СРСР. Не стала винятком і Реформатська церква Закарпаття. Стан справ у Закарпатській обл., зокрема ситуація в її реформатських і римо-католицьких громадах (переважно угорських), настільки викликав занепокоєння київських і московських керівників РСРК, що регіон упродовж 1953 р. двічі відвідували високопосадовці з Києва й Москви. Так, 24 червня 1953 р. керівник республіканської Ради у справах релігійних культів П. Вільховий перебував в Ужгороді, де мав докладні розмови з М. Распутьком, закликаючи останнього ретельніше вивчати життя Реформатської й Римо-католицької церков краю та частіше спілкуватися з її керівниками [23, 22]. Значно тривалішим був візит до Закарпаття (за наказом І. Полянського від 18 вересня 1953 р.) інспектора союзної Ради у справах релігійних культів А. Румянцева (21 вересня – 9 жовтня 1953 р.). У центрі уваги московського ревізора опинилася ситуація з 27 незареєстрованими реформатськими громадами регіону, подальша відмова у реєстрації яких, на думку А. Румянцева, була недоцільною, оскільки викликала у віруючих занепокоєння щодо подальшого безперешкодного відправлення релігійних потреб і певною мірою сприяла підтриманню релігійної активності віруючих [24, 40].

Мотивація, порівняно «ліберальної» лінії московської РСРК щодо незареєстрованих реформатських громад Закарпаття, полягала у прагненні врахувати деякі особливості краю. По-перше, усталену традицію віруючих закарпатських угорців відвідувати реформатську церкву у «своєму» селі, оскільки, мовляв, колись у кожному угорському селі була реформатська церква По-друге, наближеність кордонів зарубіжних держав (Угорщини, Чехословаччини, Румунії, Польщі), де угорські мешканці Закарпаття мали родичів і знайомих, з якими листувалися, а відтак, були обізнані зі значно ліберальнішою релігійною політикою цих країн соцтабору. По-третє, «молодість» Закарпатської обл. у складі СРСР, а отже, ще міцні усталені релігійні традиції [24, 40,51]. Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР й надалі вважала за потрібне до певної міри підтримувати Реформатську церкву Закарпаття та її керівника [25, 125].

9 січня 1956 р. в Ужгороді відбулася нарада старійшин Реформатської церкви Закарпаття, учасниками якої були Ш. Іллеш, Д. Петнегазі, Ш. Мітро й А. Генче. Вони визнали за потрібне надалі йменувати управління загальноприйнятим терміном – «єпископат», а керівника Реформатської церкви – «єпископом»[26, 144–145]. Останню крапку у цій справі поставила подорож А. Генче до Москви (21–28 квітня 1956 р.), на запрошення керівника союзної Ради у справах релігійних культів І. Полянського, який дав владну санкцію на єпископський сан очільника закарпатських реформатів. Складні взаємини глави Реформатської церкви Закарпаття з Уповноваженим РСРК в Ужгороді значною мірою компенсувалися схваленням його поведінки з боку Києва [27, 7].

Упродовж 1955–1956 рр. повернулися з ув'язнення та заслання до рідного краю 14 (з 19 репресованих) реформатських пасторів Закарпаття. Як з жалем повідомляв П. Вільховий у вересні 1958 р., «деяких з них не варто було б пускати до попередніх районів їхньої діяльності й не прописувати на постійне місцежительство у містах Закарпатської області» [28, 11]. Апарат Уповноваженого РСРК по УРСР констатував сплеск відвідування молитовних будинків й церков саме у тих релігійних спільнотах Закарпаття, де священиками були колишні в'язні тоталітарного режиму. У звітній документації РСРК зауважувалося, що пастори Реформатської церкви у більшості лояльно ставляться до радянської адміністрації, але водночас «ревно охороняють непорушність релігійних правил і обрядів», а їхнє небажання оволодівати російською або українською мовами розцінювалося як «глибоко закорінені у них пережитки буржуазного націоналізму» [29, 116].

У меморандумі М. Распутька «Про діяльність Реформатської церкви у Закарпатській області й роботу Уповноваженого Ради у справах релігійних культів щодо нагляду за виконанням радянського законодавства про культи Реформатської церквою» (16 липня 1958 р.) зауважувався насамперед фактично моноетнічний склад закарпатських реформатів: «Реформатська церква – це організація, що проводить усю роботу винятково угорською мовою, це не пасивний католик, який вислуховує службу мовою, якої він у більшості не знає. Проповідь реформатського пастора... доходить до свідомості віруючого, й у цьому їхня сила та вплив серед більшості населення угорської національності» [29, 189].

Представники влади продовжували всіляко обмежувати міжнародні контакти Реформатської церкви Закарпаття з зовнішнім світом. Наприклад, у своїй черговій доповідній про діяльність Реформатської церкви у Закарпатті обласний уповноважений РСРК М. Распутько (16 липня 1958 р.) наводив низку заборонних (щодо закордонних відряджень А. Генче) дій, вмотивовуючи їх «політичною доцільністю» та недостатньою «радянськістю» єпископа. Така стратегія Ради у справах релігійних культів на республіканському й союзному рівнях тривала й надалі [29, 101,143–144,188,195]. Втім, активізація зовнішньополітичної діяльності СРСР за часів М. Хрущова позначилася й на Закарпатті. Почастішали відвідини цього, здавалося б, «закритого» прикордонного регіону не лише окремими представниками й делегаціями дружніх Радянському Союзу соціалістичних країн, насамперед сусідніх Угорщини, Румунії й Чехословаччини, а й дипломатами західних держав.

Так, 23 липня 1958 р. співробітники Посольства Великобританії у Москві Скотт і Ригбі відвідали в Ужгороді уповноваженого Ради у справах РПЦ А. Шерстка. Попри відомий гостям «русско-православный» офіційний статус цього обласного чиновника, вони виразно позначили свою зацікавленість загальною конфесійною ситуацією у Закарпатті, а «не лише православною церквою». Співбесідників цікавило не московське православ'я у регіоні, а насамперед конфесії, до яких належало угорське населення області – реформатська й римо-католицькі церкви [30, 65–68]. У вересні 1962 р., на запрошення патріархії РПЦ, Радянський Союз відвідала делегація духовенства церков Сполучених Штатів Америки. Два члени цієї делегації – єпископ кальвіністської церкви США Блейк й помічник Генерального секретаря Національної ради християнських церков США Ешбах відвідали й Закарпатську обл. Як зауважувалося в інформаційному звіті РСРК, «хоча ці релігійні діячі були гостями Православної церкви, цікавилися вони винятково становищем церкви реформатської» [31, 144–145].

8 травня 1959 р., відповідаючи на чергову пропозицію з Ужгорода щодо наближення 60-річчя єпископа

А. Генче, а відтак, і можливості скористатися цим для його усунення (виходу на пенсію) й заміни більш зручним церковним діячем, а то й взагалі скасування єпископату Реформатської церкви, голова союзної Ради у справах релігійних культів О. Пузін зважено писав, стримуючи поспіх республіканських чиновників РСРК: «Рада вважає, що ліквідація єпископату Реформатської церкви у Закарпатській області поки передчасна. Про існування цієї церкви та її єпископату широко відомо у зарубіжному церковному світі, й різні зарубіжні церковні організації увесь час виявляють до неї інтерес. Вони запрошують Генче приїхати за кордон на різні церковні урочистості й конференції, а також намагаються надіслати своїх представників до Закарпатської обл. для ознайомлення з церковним життям на місці. Крім того, ця церква головним чином об'єднує віруючих угорської національності, вважається національною церквою, й ліквідація єпископату може викликати за кордоном, зокрема в Угорщині, хибне тлумачення» [32, 5].

За оцінкою сучасних дослідників, порівняно ліберальному ставленню радянської адміністрації до релігії й Церкви поклала край постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» та наступна ухвала ЦК КПРС «Про заходи з ліквідації порушень духовенством законодавства про культи» (13 січня 1960 р.) й однойменна постанова ЦК КПУ від 21 березня 1960 р. [1, 53–55]. Фіксуючи зміни на прикладі Закарпатської обл., новий (з вересня 1959 р.) керівник Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР К. Полонник, колишній головний цензор республіки, зауважував в інформаційному звіті за 1960 р., що до цього часу реформатське (й католицьке) духовенство краю «недостатньо обмежувалося, слабо контролювалося». Натомість нині, мовляв, ситуація докорінно змінилася: «Контроль посилено, й вимоги радянського законодавства про культи повністю поширюються й на діяльність релігійників у Закарпатті» [33, 38].

Консолідованість угорськомовного середовища закарпатських реформатів зауважував наприкінці своєї каденції на посаді очільника Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР П. Вільховий, який звертав увагу на виразне прагнення Реформатської церкви та її глави за будь-яку ціну вийти на міжнародну арену, налагодити зв'язки з протестантськими єпископами Угорщини, Чехословаччини та інших держав, брати участь у міжнародних церковних форумах, не обмежуючись лише форматом «боротьби за мир», силоміць накинутим Кремлем й провладною РПЦ [28, 26–27]. Його наступник К. Полонник вже у першій інформації до Москви 3 жовтня 1959 р. висловлював жаль щодо «організаційної міцності» Реформатської церкви в Закарпатській обл. Вирішення проблеми він бачив у реалізації рекомендацій «пізнього М. Розпутька», по-перше, дочекатися виходу «старого» А. Генче на пенсію (К. Полонник чомусь вважав, що єпископ старший на десять років – понад 70 літ) або «в інший світ», а по-друге, після відходу єпископа від справ, ліквідувати взагалі єпископат Реформатської церкви на Закарпатті [34, 139–140].

У меморандумі на ім'я О. Пузіна від 2 березня 1960 р. К. Полонник знову повернувся до цієї думки, зазначаючи, що Реформатська церква Закарпаття є серйозним противником для атеїстичних намірів влади, адже її громади обслуговують «49 відмінно вишколених пасторів, якими керує енергійний й всебічно освічений єпископ Генче, який увесь час рветься на міжнародну арену, налагодив зв'язки з зарубіжними церковними організаціями, листується з ними й виступає у закордонній пресі». Робився категоричний висновок як директива на майбутнє, що гранично чітко доводила владні плани церковної й етноконфесійної інженерії у регіоні: «Більше ми не дозволимо Реформатській церкві у Закарпатті мати свій керівний центр в особі єпископа, оскільки це не відповідає інтересам атеїстичного виховання угорського населення Закарпатської області й заважає відриву його від церкви» [35, 32–33]. Проте, церква і надалі виконувала свої функції.

Отже, попри всі жорсткі випробування другої половини 1940–50-х рр., очолювана А. Генче Реформатська церква, позбавлена адекватного представництва на численних міжнародних церковних форумах, штучно ізольована від навколишнього світу й обмежена у віросповідних правах, все ж таки виконувала для угорців краю функцію поважного етноконсолідуючого чинника. Вона була серйозним противником для атеїстичних намірів влади, адже, за словами самих керівників РКСК, реформатські громади області обслуговували «відмінно вишколені пастори», якими керував енергійний й всебічно освічений єпископ А. Генче. Він намагався вийти на міжнародну арену, налагодив зв'язки з зарубіжними церковними організаціями, листувався з ними й виступав у закордонній пресі. Крім того, мовна ізольованість краю від російськомовного (лиш частково україномовного) державного апарату була їй на користь, зокрема утруднювала «висвітлення» її діяльності та процесів у її середовищі для апарату Ради у справах релігійних культів.

1. *Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40–80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К., 2009.*
2. *Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (40–50-ті рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – № 1–2; Меркатун І.П. Антирелігійна компанія 50–60-х рр. на Україні // Укр. істор. журн. – 1991. – № 10.*
3. *Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005.*
4. *Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009.*
5. *Вронська Т.В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). – Х., 2008.*
6. *Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1991 рр.). – К., 1991.*
7. *Пода М. Державний комітет у справах релігії: функції і напрямки діяльності // Людина і світ. – 1997. – № 7.*
8. *Яроцький П. Український протестантизм учора і сьогодні // Віче. – 1994. – № 11.*
9. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 55.*
10. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 34.*
11. *Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А. Колодний (гол.) та ін. – Т. 5. – Ч. 1: Протестантизм в Україні: Ранній протестантизм. Пізній протестантизм. Баптизм / За ред. П. Яроцького. – К., 2002.*
12. *Саламаха І. Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1943–1948) // Історія релігій в Україні: XI Міжн. наук. конф. – Львів, 2001. – Кн. 1.*
13. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 34.*
14. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5069.*
15. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 49.*
16. *Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій: З історії ліквідації Греко-католицької церкви та її возз'єднання з Руською православною церквою, переслі-*

дування інших релігійних громад у 40–50-х рр. XX ст. – Ужгород, 1999.
17. *Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Кн. 1. – Ужгород, 2003.*
18. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 56.*
19. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12.*
20. *Открытие Конференции всех церквей и религиозных объединений в СССР, посвященной вопросу защиты мира // Правда. – 1952. – 10 мая. – № 131; Окончание работы Конференции всех церквей и религиозных объединений в СССР, посвященной вопросу защиты мира // Правда. – 1952. – 13 мая. – № 134.*
21. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 97.*
22. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 105.*
23. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 114.*
24. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 124.*
25. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 136.*
26. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 194.*
27. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 174.*
28. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 237.*
29. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 244.*
30. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 216.*
31. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 318.*
32. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 281.*
33. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 284.*
34. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 262.*
35. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 263.*

Kapitan L.I. Reformed church of Transcarpathia in the context of the Soviet Administration antireligious policy in the post-war period. Are revealed the peculiarities of the Soviet administration policy in the post-war period in the relation to the Reformed church of Transcarpathia which was the important ethnic consolidating factor for the Hungarians of the region in the context of denationalization processes introduced by the Kremlin.
Key words: Reformed Church, Transcarpathia, Soviet power, post-war period

А. О. Сичевський

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ СТАРООБРЯДЦІВ СЕЛА ЧОЛІВКА КОРОСТЕНСЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРЩИНИ У 1944–1990 рр.

Аналізується становище і діяльність старообрядницької общини с. Чолівка у 1944–1990 рр. Простежено вплив тоталітаризму на віруючих та реалізацію місцевими органами влади антицерковної політики щодо общини. Встановлено причини, які призвели до занепаду релігійного життя старообрядців села. Відображено процес відродження общини у 1990 р.
***Ключові слова**: релігійна община, старообрядці, безпопівці, молитовний будинок, радянська влада, Житомирщина*

Наукова проблема становища релігійних організацій, за умов тоталітарного, атеїстичного режиму УРСР знаходить широке відображення у сучасній українській історіографії. Чільне місце у студіях з історичного релігієзнавства займають описання окремих конфесій та їхнього локального виміру. Тому подальші дослідження сприятимуть глибшому розумінню державно-церковних відносин у Радянській державі, політичного контексту подій, що дозволить доповнити історію України новими фактами.

Історія конфесій, що мали місце на Волині-Житомирщині, знайшла вже наукове висвітлення у дослідженнях К. Бережка, В. Бернадського, Б. Бойка, С. Жилюка, Г. Мокрицького, Г. Павлюк, Л. Паніної та С. Таранця. У пропонованій статті, на основі раніше невідомих матеріалів Держархіву Житомирської обл., розкрито історію представників релігійної меншини Житомирщини, старообрядців с. Чолівка, минуле яких досі залишалося поза увагою науковців. У дослідженні відображено внутрішній уклад релігійної громади та прослідковано упередженість дій місцевих органів влади щодо неї. Це мало на меті руйнування релігійної свідомості та цінностей у старообрядницькому середовищі.

Відтоді, коли Житомирщина у січні 1944 р. була звільнена від фашистсткої окупації [1, 178], представники общини старообрядців-безпопівців поморської згоди с. Чолівки зайнялися клопотами облаштування свого культового приміщення. 10 червня 1944 р. домовласник І. Андрєєв та уповноважені від старообрядницької релігійної общини Є. Іванов, І. Жернов та В. Карбовський уклали орендний договір, який полягав у тому, що І. Андрєєв здає свій будинок з двох кімнат, сіней і комори (довжиною 13 м, шириною 5 м, висотою 2,5 м) для молитовного будинку старообрядницької общини, терміном користування на 3 роки. Оплата мала виконуватися общиною за рахунок ремонту та сплати державних податків [2, 1].

У 1945 р. в «п'ятірку» правління общини входили: голова общини І. Жернов (1880 р. н.), Є. Іванов (1879 р. н.), секретар общини А. Максіменко (1919 р. н.), М. Полякова (1912 р. н.), Є. Карабанов (1879 р. н.). Всі вони працювали в колгоспі, окрім останнього, який вів одноосібне господарство, та мали виборче право [3, 1]. До «двадцятки» засновників і керуючих старообрядницькою общиною входили М. Андрєєва (1896 р. н.), А. Баранов (1901 р. н.), Ф. Баранов (1880 р. н.), Я. Баранов (1901 р. н.), К. Бєзпалов (1901 р. н.), М. Бєлошицька (1914 р. н.), І. Жернов, Є. Іванов, Є. Карабанов, К. Карабанова (1892 р. н., вела одноосібне господарство), В. Карбовський (1882 р. н.), А. Клещенко (1901 р. н.), А. Клещенко (1904 р. н.), М. Колодянська (1922 р. н.), А. Максіменко (1889 р. н., вела одноосібне господарство), Є. Максіменко (1898 р. н.), С. Мороз (1881 р. н.), М. Полякова, В. Щербаков (1886 р. н.) і Ф. Щербакова (1914 р. н.) [3, 2–3].

Уповноважений ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по Житомирській обл. Є. Щербаков офіційно зареєстрував старообрядницьку громаду с. Чолівка 20 червня 1945 р. [3, 4], а також її виконавчий орган (І. Жернов, А. Максіменко, Є. Іванов, М. Полякова, Є. Карабанов) і ревізійну комісію (А. Клещенко, А. Клещенко, Я. Баранов) [3, 5]. 30 серпня 1945 р. уповноважений зареєстрував Т. Максіменка духовним наставником старообрядницької безпопівської общини с. Чолівки. Йому надавалося право здійснювати релігійні обряди і потреби культу, до якого належали віруючі общини [4, 1].

В автобіографії, яку наставник надав уповноваженому 6 липня 1946 р., він писав: «Я, Максіменко Тимофій Ксенофонтійович народився 20 червня 1860 р. За національністю росіянин. Освіта "домашня", 3 класи середньої школи. Уродженець с. Чолівка. З 1878 р. до 1917 р. займався землеробством. З 1917 до 1930 р. – одноосібним сільським господарством. З 1930 р. – в колгоспі с. Чолівка «13 років Жовтня». Свою релігійну роботу почав з 1919 р. Служу в старообрядницькому молитовному будинку. Не судимий, виборчих прав не позбавлявся. В партіях ні в яких не перебував. В арміях ні в яких не служив» [4, 2]. В анкеті наставника (від 21 листопада 1945 р.) також записано, що він за соціальним походженням «середняк», репресій не зазнавав, за родом занять – хлібороб, родичів за кордоном не має, наставником працював з 1920 до 1925 рр. [4, 3].

27 травня 1946 р. уповноважений Є. Щербаков перезатвердив духовного наставника. З цього приводу, 9 червня 1946 р. община провела загальні збори, в яких взяли участь 63 особи (23 чоловіки і 40 жінок). Учасники зборів постановили затвердити наставником Т. Максіменка, довірити йому вести відправи і богослужіння в молитовному будинку [5, 1]. 10 червня 1947 р.

домовласник І. Андрєєв та уповноважені від старообрядницької безпопівської общини знову склали орендний договір, який повторював попередні умови і мав діяти протягом 2-х років [6, 1]. 10 червня 1949 р. община уклала черговий орендний договір з І. Андрєєвим на приміщення для молитовного будинку, терміном на 3 роки [7, 1].

На 1956 р. до складу Чолівської старообрядницької безпопівської общини входили віруючі с. Чолівки та с. Жабче, їхня кількість становила 168 осіб (Чолівка – 103, Жабче – 65). За статтю старообрядці с. Чолівки розподілялися так: 69 жінок і 34 чоловіки, у с. Жабче – 47 і 18. За віковими групами громада поділялася: 80-річних – 5 осіб, 70-річних – 19, 60-річних – 21, 50-річних – 20, 40-річних – 28, 30-річних – 45, 20-річних – 25; 1 особа 92 років та 1 особа 18 років (відомості про вік 3 членів общини документально прослідкувати неможливо) [6, 2–4; 8, 1–6зв].

У 1956 р. засідання «двадцятки» старообрядницької громади с. Чолівки розглядало питання обрання нового духовного наставника [9, 4]. Така потреба виникла у зв'язку з тим, що 19 листопада 1955 р. помер наставник Т. Максіменко [9, 1]. Постановою «двадцятки» було вирішено обрати наставником І. Жернова та просити уповноваженого у справах релігійних культів затвердити його на цій посаді [9, 4]. В автобіографії І. Жернов писав: «Я, громадянин Жернов Іван Ніфантійович, народився у 1880 р. в с. Чолівка Коростенського району. Росіянин. Грамотний. Не судимий. З сім'ї бідняка. Займався хліборобством спільно з батьком до 1930 р. У 1930 р. вступив у колгосп, де і працював до старості літ. У даний час знаходжусь на утриманні синів, тому що втратив працездатність за старістю. Під час окупації знаходився на окупованій території, також не працював, був на утриманні» [9, 2]. 2 червня 1956 р. Уповноважений у справах релігійних культів при виконкомі Житомирської обласної ради депутатів трудящих зареєстрував його служителем культу [9, 3].

Того ж 1956 р., всупереч існуючому законодавству і без погодження Ради у справах релігійних культів, старообрядницька община провела збір грошей серед віруючих і придбала за 7000 руб. у жителя с. Чолівки І. Андрєєва будинок, який був облаштований під церкву. Договір купівлі-продажу був завірений сільрадою, а не нотаріальною конторою. Придбаний будинок мав площу 65 кв. м, складався з 2 кімнат, комори та сіней. Знаходився будинок поблизу центра села, поруч з асфальтованою магістраллю Житомир – Коростень – Мозир. Враховуючи, що він був придбаний з порушенням законодавства, уповноважений не зареєстрував його як молитовний будинок [10, 9]. 5 жовтня 1961 р. виконком Поліської сільської ради Коростенського району, розглянувши на засіданні це питання, визнав, завірений раніше виконкомом, договір купівлі-продажу будинку недійсним і клопотав перед виконкомом Коростенської районної ради депутатів трудящих про вилучення у релігійної общини цього приміщення та його переобладнання під сільський медичний пункт [10, 2].

Прокурор м. Коростеня звернувся до районного народного суду з позовом до Чолівської старообрядницької общини щодо визнання договору на купівлю нею будинку недійсним. 18 серпня 1962 р. Коростенський народний районний суд цей позов задовільнив та вирішив передати будинок у дохід держави. 4 вересня 1962 р. це рішення затвердив Житомирський обласний суд. 16 жовтня 1962 р. Коростенська райрада депутатів трудящих своїм рішенням № 305 порушила клопотання перед Житомирським облвиконкомом про вилучення приміщення і облаштування у ньому медпункту. В с. Чолівка на той час діяв медпункт, який розташовувався в орендованому приватному приміщенні, займав 11-метрову кімнату, та знаходився на околиці села, не забезпечуючи потреб села [10, 10].

У жовтні 1962 р. заступник голови виконкому Житомирської облради депутатів трудящих А. Крикуненко звернувся до голови Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР А. Пузіна, з проханням дати погодження на вилучення приміщення у старообрядницької общини [10, 4]. У доданому до прохання А. Крикуненка висновку уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Житомирському облвиконкомі І. Геращенка «З питання вилучення приміщення у Чолівської старообрядницької (безпопівської) релігійної общини» (від 23 жовтня 1962 р.), зазначалося: «Я підтримую клопотання виконкому Коростенської районної ради депутатів трудящих про вилучення молитовного будинку у Чолівської релігійної старообрядницької общини і переоблаштування його під медичний пункт. Так як в с. Чолівці є більше 40 чоловік віруючих, надати їм право підшукати приватне приміщення на правах оренди, для використання його у релігійних цілях» [10, 10]. 23 жовтня своє заключення І. Геращенко надіслав уповноваженому Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР К. Полонніку [10, 8]. 3 листопада 1962 р. останній у листі до А. Пузіна підтримав клопотання облвиконкому [10, 5].

27 грудня 1962 р. А. Пузін надіслав листи І. Геращенку та К. Полонніку, в яких йшлося: «Рада у справах релігійних культів не заперечує проти використання під медичний пункт молитовного приміщення релігійного товариства старообрядців у с. Чолівка Коростенського району, що підлягає вилученню за рішенням суду, як незаконно придбане, але вважає, що цей захід варто проводити після підшукання іншого приміщення, придатного для відправлення культу» [10, 7]. 1 лютого 1963 р. виконком Житомирської облради депутатів трудящих виніс рішення № 21, яким схвалювалося рішення Коростенської райради депутатів трудящих № 370 від 16 жовтня 1962 р. [11, 196].

7 лютого 1963 р. А. Крикуненко у листі голові виконкому Коростенської райради депутатів трудящих А. Гусаченку писав: «Запропонуйте виконавчому органу старообрядницької релігійної общини у с. Чолівці Коростенського району в двохмісячний термін підшукати приміщення під молитовний будинок у приватної особи на правах оренди. Після знаходження ними іншого приміщення і облаштування в ньому молитовного будинку, слід провести вилучення незаконно придбаного ними приміщення і використовувати його тільки під медичний пункт. Вилучення від товариства приміщення провести організовано, спокійно, без насилля, грубощів та наруги над почуттями віруючих» [12, 4]. 12 серпня 1963 р. А. Гусаченко доповідав А. Крикуненку, що приміщення вилучено і передано сільраді для облаштування під медпункт [12, 5].

Під час лихоліття утисків та розгортання антирелігійної кампанії у 1962–1963 рр., до виконавчого органу Чолівської старообрядницької общини входили І. Жернов, Є. Карбовський, Є. Мельник, А. Мельник, М. Полякова, ревізійну комісію представляли В. Карбовський (церковний староста), Є. Мосоян (секретар) та Р. Карабанова. Головою общини у цей час був А. Карбовський, а касиром А. Ткаченко [13, 1–1зв.; 14, 1].

29 липня 1966 р. виконком Коростенської райради депутатів трудящих прийняв рішення «Про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Чолівка», у зв'язку з тим, що, за трактовкою виконкому, старообрядницька община не мала свого молитовного примі-

щення, обраного виконавчого органу, не проводила молитовних зборів протягом 3 років та «фактично організаційно розпалась». Цим рішенням виконком Коростенської райради підняв клопотання перед виконкомом Житомирської облради депутатів трудящих зняти з реєстрації старообрядницьку общину с. Чолівка [15, 6].

17 вересня 1966 р. уповноважений у справах релігій при РМ СРСР по Житомирській обл. І. Геращенко, розглянувши матеріали діяльності старообрядницької общини та рішення Коростенського райвиконкому № 269 від 29 липня 1966 р., підготував свій висновок з питання. В ньому він зазначав: «Ретельним вивченням діяльності цього товариства, шляхом виїзду на місце і в бесідах з представниками місцевих органів влади та церковним активом встановлено, що старообрядницьке релігійне товариство в с. Чолівці значно скоротилося кількісно і організаційно розпалося. Починаючи з 1963 р., товариство не орендує приміщення для молитовних цілей і не проводить організаційних релігійних зборів та здійснення обрядів. З 1963 р. відсутній виконавчий орган (частина вибула, а частина померла). Нового виконавчого органу община не обирала. Духовний наставник виїхав, а нового наставника віряни не обрали. У складі «двадцятки» залишилося 9 осіб і новими членами вона не поповнилася. Фактично релігійне товариство розпалося, припинивши свою організовану діяльність. За заявою деяких вірян, у селі залишилося до 40 осіб похилого віку, які за родинними ознаками іноді (на великі свята) збираються і проводять без духовного наставника невеликі колективні молитви. Інша релігійна діяльність не встановлена. На підставі викладеного, згоден з рішенням Коростенского райвиконкому» [15, 7–8].

23 вересня 1966 р. заступник голови виконкому Житомирської облради депутатів трудящих П. Шапран надіслав лист голові Ради у справах релігій при РМ СРСР В. Куроєдову, з проханням розглянути питання про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Чолівки [15, 4]. І. Геращенко звернувся з таким же проханням до уповноваженого Ради у справах релігій по УРСР. 29 вересня 1966 р. заступник уповноваженого Ради у справах релігій по УРСР Г. Пінчук звернувся до І. Геращенка, з проханням уточнити кількісний склад старообрядницької общини, надати інформацію про її обрядність та прибутковість [15, 1]. 1 жовтня 1966 р. І. Геращенко доповідав: «Кількість вірян старообрядницького культу, які відвідують церкву в с. Чолівці Коростенського району сягала близько 100 осіб, які, в основному, проживають у навколишніх селах. Безпосередньо у с. Чолівці є до 40 осіб вірян. Даних про обрядовість і прибутки цієї общини до 1962 р. у справах немає. За 1962 р. грошовий дохід общини складав 59 руб., а обрядовість: хрещень – 6 осіб, поховань – 4 особи» [15, 2].

6 жовтня 1966 р. Г. Пінчук написав лист В. Куроєдову, у якому підтримав пропозицію виконкому Житомирської облради депутатів трудящих [15, 3]. 7 лютого 1967 р. на засіданні Ради у справах релігій при РМ СРСР було прийнято постанову зняти з реєстрації релігійне товариство в с. Чолівці Коростенського району [16, 1]. Отримавши інформацію про таке рішення Ради у справах релігій при РМ СРСР І. Геращенко 13 березня 1967 р. повідомив про це голову виконкому Коростенської райради депутатів трудящих І. Неділько [16, 2].

У 1990 р. 20 старообрядців с. Чолівки звернулися до виконкому Коростенської райради народних депутатів з проханням утворити релігійне товариство та зареєструвати його [17, 5]. Виконком Коростенської райради народних депутатів 28 листопада 1990 р. звернувся до Уповноваженого у справах релігій по Житомирській обл. А. Мельника, з проханням клопотати перед вищими органами щодо реєстрації релігійного товариства та дозволу придбати будинок для культових цілей [17, 4].

З цього питання А. Мельник підготував висновок «Про реєстрацію релігійної старообрядської безпопівської громади в с. Чолівка Коростенського району», в якому писав: «У селі проживає майже половина сімей російської національності. Певна частина дорослого населення вважає себе віруючими-старообрядцями. Найближча старообрядницька церква знаходиться у місті Житомирі, на відстані понад 80 км. Це незручно для віруючих похилого віку. Апарат уповноваженого Ради підтримує висновок Коростенського райвиконкому» [17, 2–3]. 20 грудня 1990 р. виконком Житомирської облради народних депутатів прийняв рішення № 352 «Про реєстрацію релігійних об'єднань і передачу їм колишніх культових споруд», в якому зазначалося: «Зареєструвати релігійне об'єднання старообрядницької церкви безпопівської згоди в с. Чолівка Коростенського району» [17, 1].

Засновниками старообрядницької общини стали С. Баранов, Є. Баранова, В. Бєспалова, Ф. Герасимова, З. Зайцева, Є. Зябкіна, А. Карабанова, Є. Карбовська, Є. Карбовський, І. Карбовський, М. Клюшнєва, Є. Максіменко, І. Максіменко, К. Максіменко, М. Максіменко, А. Мельник, Е. Мосоян, М. Тімофєєва, С. Щербаков, М. Щербакова [17, 5]. Релігійна община с. Чолівки (з 13 липня 2000 р. село включено в межі міста Коростень [18]) була однією з двох старообрядницьких общин Житомирської обл., що змогли відновити свою діяльність в період релігійного піднесення 1989–1991 рр. [19, 291].

Отже, старообрядницька община с. Чолівка впродовж другої половини XX ст. пройшла складний шлях становлення в рамках радянської державно-релігійної політики. У 1945 р. старообрядці розгорнули активне релігійне життя, розбудували внутрішньоцерковну структуру общини. З цього часу прослідковується релігійне піднесення серед жителів села, значна кількість яких зберігала конфесійні особливості предків і навіть за атеїзації суспільства не бажала відходити від традицій і звичаїв. Таке пожвавлення релігійного життя зумовило негативну реакцію органів влади, що в результаті вилилося в дії, спрямовані на позбавлення общини її культової будівлі та зняття її з реєстрації у 1967 р. Таким чином, більше 100 прихожан Чолівського старообрядницького молитовного будинку були позбавлені права задовольняти релігійні потреби. В такому становищі старообрядці перебували до 1990 р., коли з послабленням тиску на релігійні організації, виконком Житомирської облради народних депутатів дозволив зареєструвати релігійне об'єднання старообрядців с. Чолівки. З цього часу в історії общини почався новий етап.

1. *Войтенко А.Б., Іващенко О.М., Кузьмін О.С. Житомирщина: Історичний нарис: Навч. пос. – Житомир, 2003.*
2. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 3.*
3. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 20.*
4. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 21.*
5. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 36.*
6. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 41.*
7. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 46.*
8. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 84.*
9. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 85.*
10. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 124.*
11. *Держархів Житомирської обл., ф. Р-1150, оп. 2, спр. 1454.*
12. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 128.*
13. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 123.*
14. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 127.*
15. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 132.*
16. *Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 134.*

17. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, спр. 148.
18. Постанова Верховної ради України № 1915-III від 13 липня 2000 р. «Про зміну меж міста Коростень Житомирської області» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
19. Паніна Л.А. Громади старообрядців та істинно православних християн на Житомирщині у 1970–1980-х рр. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Житомиру – 1125» / Гол. ред. М. Кострица. – Житомир, 2009.

Sychevsky A.A. The religious life of the old believers in the village Cholivka of the Korosten district of the Zhytomyr province in the 1944–1990th. The state and activity of the old believers community in the village Cholivka in the 1944–1990th are analysed. The influence of totalitarism on the belivers and the realization by the local power the antichurch policy in relation to the community are defined. The reasons of the old believers religious life decline are set. Is represented the process of the community revival in the 1990th.
Key words: religious community, old believers, bespopovtsy, meetinghouse, soviet power, Zhytomyr province

О. О. Лаврут

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ШКОЛАХ СТАЛІНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (друга половина 40 — початок 50-х рр. XX ст.)

Автор розглянула питання вивчення української мови в школах Сталінської області періоду 1940 – початку 50-х рр. Цей предмет займав вагоме місце у навчальних планах. У статті дослідник розглянула вимоги до вивчення цього предмету учнями різних класів, виділивши прогалини в них і шляхи вирішення.
***Ключові слова**: учні, Сталінська область, знання, українська мова, педагоги, навчання*

Навчання дітей мові є запорукою розвитку їх інтелектуальних та мовно-творчих здібностей. Від того, наскільки правильно вона засвоїть її конструкції та внутрішній глибинний потенціал, залежатиме формування та розвиток комунікативних умінь і навичок, правил співбуття в суспільстві. Певний досвід з цього питання накопичили заклади освіти періоду другої половини 1940-х – початку 50-х рр. Ця проблема цікавила і дослідників, перші з яких, приділили увагу розвитку освіти післявоєнного періоду [1], мовної політики в галузі освіти Української РСР та ідеологічного контролю за діяльністю закладів освіти [2]. Автори відзначили складні післявоєнні умови у республіці та регіоні [3]. Інша група праць присвячена загальному розвитку регіону, його закладів освіти [4]. Окрема група розглядає діяльність учнів, студентів, педагогів, науковців, їхню участь у суспільних та культурних процесах, котрі відбувались у республіці та регіоні [5]. Слід зауважити, що питання вивчення української мови в освітніх закладах нашого регіону фактично не розглядалась, що і спонукає нас до дослідження цієї проблематики. Завданнями нашої статті є характеристика історіографії дослідження, вивчення його джерелознавчої бази, аналіз діяльності мережі освітніх закладів Сталінської обл. зазначеного періоду, порівняння навчального навантаження та вимог щодо вивчення різних дисциплін, з'ясування питання особливостей вивчення української мови учнями різних ступенів шкіл, виокремлення проблем і шляхів їх вирішення в регіоні періоду другої половини 40 – початку 50-х рр. XX ст. і зазначення перспектив подальших досліджень.

Джерелами до написання статті стали фонди Держархіву Донецької обл., котрі надали можливість вивчити динаміку кількісного та якісного складу шкіл в регіоні, програмне та навчально-методичне забезпечення вивчення української мови в закладах освіти, вимоги до учнівського та педагогічного складу. Документи продемонстрували якість знань учнів та причини виникнення прогалин у їх навчальній діяльності [6].

Перше повоєнне десятиліття стало важким для населення Сталінської обл. Поряд із економічними питаннями, необхідно було вирішити і культурно-освітні. Поступово відновлювалась діяльність шкіл. Кількісний склад шкіл у регіоні протягом 1940-х рр. демонструє таблиця 1.

Тобто, протягом першої половини 1940-х рр. спостерігалася динаміка до скорочення кількості шкіл в області. Проте, із 1946/47 н. р. – поступове збільшення, що пояснювалось відбудовчими процесами в освітній справі. Неповні та початкові школи відновлювали власну діяльність швидше, порівняно з іншими типами. За мовами навчання у 1946/47 н. р. українських шкіл нараховувалось – 997, (середніх – 91, семирічних – 271, початкових – 635), російських – 574 (середніх – 141, семирічних – 169, початкових – 264), відповідно. Кількість учнів шкільної мережі була запланована 470215 осіб, а навчались – 405329, не охопленими залишались 5292 особи, вибули – 51487. Бракувало і вчителів, частина яких віддала життя на війні, інша – в таборах та заслані, були й відряджені на західноукраїнські землі. У 1945/46 н. р. в області ліквідовано мішані школи за мовами навчання, зросла мережа середніх шкіл на 9 і неповних середніх – на 50, спеціальних шкіл для дітей із вадами слуху і розумово відсталих. На 1950/51 н. р. в області вже функціонували 1626 шкіл, де навчались 511449 учнів, зокрема у середніх школах – 231692, семирічних – 203221, початкових – 76536. За цей період перепідготовку пройшли 716 педагогів, але для учнів 5–10 класів не вистачало 440 вчителів, у тому числі 186 з іноземних мов. У 1950 р. відбудували 81 школу на 24520 учнівських місць [8, 275].

Табл. 1

Кількісний склад шкіл у Сталінській обл. впродовж 1940-х рр. [7, 6]

Навчальні роки	Кількість шкіл	Із них			
		середніх шкіл	неповних середніх шкіл	початкових шкіл	кількість учнів
1941/42	1533	348	408	777	462,112
1943/44	1303	150	372	781	118,457
1944/45	1353	195	372	786	265,26
1945/46	1459	204	422	833	332,623
1946/47	1510	220	433	857	350,793
1946/47	1571	282	440	899	2367
% відношення в порівнянні до 1941 р.	98,5	63	106	110,3	75

Інструктивно-методичні вказівки про викладання української і російської мов у других класах усіх шкіл з другого півріччя1945/46 н. р. та про запровадження змін з арифметики у 3–4 класах зазначали про вивчення української мови в семирічних і середніх школах з російською та українською мовами викладання, починаючи з другого класу. При цьому користувались окремими розділами «Програми з української мови для шкіл з російською мовою навчання за 1945 р.», зокрема її розділами: «Розвиток усної мови» та «Словникова робота». Програма регламентувала вимоги до письма,

яке мало бути правильним, каліграфічним. Учні мали знати елементарні граматичні правила (наприклад, написання великої букви у власних назвах, на початку речення, пунктуаційних знаків, переноси слів, їх склади), правила вимови. Учні перших класів користувались підручником С. Чавдарова «Українська мова. 1 клас». У другому класі від учнів вимагали знання алфавіту, переклад слів з апострофом на російську мову, вироблення навичок виразного і свідомого читання, з дотриманням наголосів та зупинок, читання творів невеликого розміру. Навчання відбувалось за підручником Є. Темченка «Українська мова». Матеріал першої частини засвоювався без скорочень, другої – зі скороченнями, особливу увагу звертали на використання потенціалу уроків позакласного читання. У процесі вивчення російської мови користувались підручником «Русского языка для 2 класса», який складався із декількох частин: букварної (обов'язкової для вивчення) та частини для читання (необов'язковою, на вибір вчителя). Акцентувалась увага на розвитку мовлення дітей, особливо діалогічного, збільшенні їх словникового запасу, списуванні, виразному читанні та інших вимог, що стосувались вивчення української мови. Навчальне навантаження на вивчення української мови у російськомовних закладах та російської в україномовних – складало 3 години на тиждень [9, 40–42].

Інструктивно-методичні вказівки щодо запровадження в школах УРСР навчальних планів на 1946/47 н. р., затверджених постановою Ради Міністрів УРСР від 22 серпня 1946 р. зазначали, що, в процесі вивчення предмету, необхідно керуватися програмами з мов, виданих Міністерством освіти УРСР для 8–10 класів, а 1 година на вивчення рідної мови – використовувалась для поглиблення вивчення граматики, правопису та стилістики. У початковій школі кількість годин на вивчення української мови складала більшість, в основній – була тенденція до скорочення цих годин, натомість – збільшення до вивчення російської у старших класах. Щодо вивчення української та російської літератур, то розподіл годин був майже однаковим. На каліграфію звертали незначну увагу – лише в початковій школі. Природничі та суспільні дисципліни складали левову частку навчального плану. Незначну увагу виділяли на вивчення іноземної мови – лише в основній ланці школи. Художньо-естетичний напрям навчально-виховної роботи учнів фактично залишався поза увагою, на відміну від військово-фізичного [10, 91–100].

У Наказі Міністра освіти УРСР П. Дудника від 11 жовтня 1947 р. «Про підсумки навчально-виховної роботи шкіл Української РСР за 1946/47 н. р.» наголошувалось, що викладання деяких предметів «набували буржуазно-націоналістичного спрямування». Зокрема це стосувалось викладання історії, коли педагоги дотримувались поглядів М. Грушевського, а історію минулого учні знали ліпше, ніж новітню, спостерігались «елементи низькопоклонства перед буржуазною культурою». Вчителі української літератури недостатньо зазначали про зв'язок двох братніх культур – російської та української, «замовчували про боротьбу прогресивних течій». Згідно із результатами іспитів, рівень грамотності учнів залишався на низькому рівні, особливо російської мови у сільських та школах з неросійською та неукраїнською мовами викладання (це підтверджувало штучне насадження російської мови у освітніх закладах республіки) [10, 14–17] .

Школи Сталінської обл. працювали за програмами 1945 р., затвердженими Міністерством освіти республіки. Стан викладання і знань учнів 1–4 класів з окремих предметів був таким. Із російської мови учні задовільно засвоїли програмний матеріал, важко їм дались засвоєння правопису закінчень прикметників, правопис дієслів, прислівників, складних слів. Учні вміли складати плани до текстів, підбирати заголовки оповідань, виразно і бігло читати, переказувати текст. У 1945/46 н. р. учні початкових класів на уроках української мови повторювали алфавіт, голосні та приголосні звуки, дзвінкі і глухі приголосні, наголос, правопис ненаголошених, будову слова, відмінювання іменників і прикметників; з російської мови: алфавіт з правильною вимовою літер, дзвінкі та глухі приголосні, наголос, правопис ненаголошених голосних, склад слова, відмінювання іменників і прикметників, відмінювання дієслова. Зокрема учні третіх класів особливо добре засвоїли теми про частини мови: іменник, прикметник, які закінчувались на *-ння, -ття, -дця, -лля,* та *-зький, -цький, -енький, -ський* тощо. Учні четвертих класів – визначати головні частини мови, знаходити їх у реченнях, виразно декламувати вірші напам'ять, коротко, чітко, ясно передавати прочитане, складати оповідання за малюнками, вміти писати творчі диктанти. З повторного курсу попереднього – третього класу – учні добре засвоїли правопис іменників на *-ж, -ч, -ш, -щ,* правопис *-ь,* сполучень *-йо, -ьо*. Натомість погано засвоїли матеріал щодо частки *-не* з дієсловами, правопис ненаголошених *е – и*, іменників на *-ця, ць*, механічно вивчили правила, мали бідний словниковий запас (зокрема це спостерігалось у Костянтинівському, Велико-Новосілківському районах). Більшість випускників сьомих класів, пишучи диктант з української мови, допустили помилки фонетичного змісту: правопис *-ь*, ненаголошених, правопис префіксів, подвоєних приголосних, відмінювання закінчень іменників, прислівників, дієслів. Учні українські тексти підписали російськими літерами (роботи учнів Краматорського р-ну). Вчителі, в свою чергу, не завжди виправляли помилки. Типовими помилками стало написання таких слів: «у ночи», «побачів», «опходить», «витрімала», «бронепоізд», «замазанний». Учні сьомих класів не засвоїли основ морфології, синтаксису простого речення, у них була бідною мова, часто у мовленні та написанні зустрічались русизми. На основі результатів перевірок учнівських творів та переказів 8–10 класів видно, що вони вміли складати план до текстів і користуватись ним, виділяти головне, передавати послідовно думку, вміли практично застосувати правила написання. Письмові домашні роботи також перевірялись педагогами. Курс української мови фактично закінчувався у 7 класі. У наступних – 8–10 класах відбувалось поглиблене їх вивчення, розширення і закріплення матеріалу. Значна кількість учнів систематично вивчала курс української мови, проте, залишалась частина, котра, у зв'язку з евакуацією або переїздом із інших регіонів і республік не мала такої можливості. Тому для них організовувались індивідуальні заняття та консультації. У результаті аналізу письмових іспитів учнів 8–10 класів, можна відзначити помилки у їх роботах, які вони допускали при чергуванні голосних та приголосних, при відмінюванні іменників та прикметників, особливо тих учнів, котрі раніше не вивчали української мови і вільно нею не володіли. Учні допускали помилки в процесі побудови речення. Тому педагоги акцентували увагу на граматичному аналізі, виконанні стилістичних вправ, збагаченні лексики, розширенні вживання фразеологізмів у побутовому мовленні, зміцненні орфографічних та пунктуаційних навичок тощо. Серед видів письмових робіт практикувалось списування з певними завданнями, складання різних видів документів, робота з деформованим текстом, переклад текстів з російської на українську мову,

складання речення за схемою, написання літературних творів на вільні теми.

У 10 класі з української мови учні мали повторити курс граматики 7 класу; з української літератури – усну народну творчість, фольклор, літературу Київської Русі, характеристику основних тенденцій розвитку літератури XIV–XVII ст., творчість І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Осно'вяненко, Є. Гребінки, Т. Шевченка, Л. Глібова, П. Мирного; з російської мови – курс 7 класу, літератури – основні питання розвитку радянської літератури. Засвоєння матеріалу з української літератури було кращим, порівняно з мовою, що засвідчили усні відповіді та твори учнів. У школах працювали літературні гуртки, проходили відкриті уроки. Високі показники з української мови та літератури показали учні 5–10 класів Харцизького і Куйбишевського районів м. Сталіно, низьку – Авдіївського й Ольгінського. Учні сьомих класів, повторюючи курс російської мови, звертали увагу на фонетику і морфологію, синтаксис, будову простого і складного речень, складносурядного і складнопідрядного, заміну підрядних речень прикметниковими і дієприкметниковими зворотами. Кінцевим результатом навчальної діяльності стало складання іспитів та відповідне оцінювання учнів. Міністерство освіти республіки зобов'язав завідуючого Сталінського облвно Г. Євтухова роз'яснити директорам шкіл, що, згідно із постановою РНК СРСР від 10 січня 1944 р. «Про запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінювання успішності і поведінки учнів в початкових, семирічних і середніх школах», необхідно було записувати у свідоцтвах і атестатах оцінки «5» («відмінно»), «4» («добре»), «3» («задовільно»), «2» («погано») [11, 131].

Обласні відділи народної освіти надали вказівки НКО від 1 березня 1946 р. відділам до складання білетів та текстів письмових робіт у 5–7, 9 класах семирічних та середніх шкіл на 1945/46 н. р. Відділи надавали тексти для граматичного розбору з мов, тексти для перевірки техніки читання з мов, які складалися педагогами і затверджувалися директорами навчальних закладів, потім – обласним відділом освіти. Складаючи білети для усних іспитів, вибору текстів, тем для письмових робіт, педагоги мали дотримуватись наступних правил. Під час складання іспитів з української мови і літературного читання в школах з українською і російською мовами навчання – кожен білет для учнів 5–6 класів складався із трьох питань: з граматики, завдання для граматичного розбору, з літературного читання. Тексти для диктантів та письмових переказів необхідно було брати із творів класичної художньої літератури, творів радянських письменників. Питання до білетів іспитів з української та російської літератур у школах із українською та російською мовами навчання – рекомендували складати таким чином, щоб у них знайшли відображення основні історичні етапи розвитку літератури, особливості літературної спадщини митців [12, 78–79].

Згідно зі змінами, внесеними Міністерством освіти УРСР на 1947 р. до інструкції про випускні та перевідні іспити у середніх, семирічних та початкових школах УРСР (видання 1946 р.) у школах з неукраїнською і неросійською мовами навчання іспитів на атестат зрілості з рідної мови та літератури складали в письмовій формі, з української літератури – усній, з російської мови та літератури – письмовій і усній. Перевідні іспити складали протягом 12 днів учні 4–6, 8–9 класів. У школах з неукраїнською та неросійською мовами навчання випускні іспити у 4 класах проводили із рідної та російської мов. З рідної мови – усний та письмовий іспит, учні писали переказ, з російської мови – усний та письмовий. Тривалість іспитів учнів 5 класів була 15 календарних днів. Білети для усних перевідних іспитів в усіх класах шкіл з неукраїнською та неросійською мовами навчання складало Міністерство освіти УРСР і надсилало школам через обласні відділи народної освіти. Якщо у регіонах функціонували школи із неукраїнською та неросійською мовами навчання, то для їх учнів білети складали обласні відділи народної освіти. Якщо учні навчались молдавською мовою, то білети для іспитів для них складало Міністерство освіти Молдавської РСР. Так розроблялись білети для іспитів на атестат зрілості для шкіл з українською, російською, польською, угорською мовами навчання [13, 29]. У школах із неукраїнською та неросійською мовами навчання іспити необхідно було проводити і з рідної мови і з російської мови та літератури. Якщо школа була неукраїномовною та неросійськомовною, метою іспитів у 5–6 класах стало виявлення наявних знань, вмінь та навичок читання. У білеті мали бути завдання з читання, розвитку мовлення, граматики. Мета іспитів з української мови у 8–9 класах полягала у виявленні знань учнів з граматичної основи мов, навичок правильного читання, письма, а також рівня розуміння художніх творів української та російської літератури та мови [10, 205–208]. Текст для письмового переказу у 8 класі для неукраїномовних та неросійськомовних школах, необхідно було добирати у кількості 300–400 слів, який мав бути доступним та цікавим. Для письмових робіт 9 класу з літератури в таких школах – з трьох тем: 2 літературних, пов'язаних із вивченням художніх творів (переказ сюжету твору, епізоду, надання характеристики літературному персонажу), третя – на довільну тему [12, 78–79].

Згідно із рекомендаціями начальника Управління шкіл УРСР Б. Мізерницького, кожен білет із літератури для 8–9 класів складався із трьох питань: перші охоплювали загальні питання, на які учень давав розгорнуті відповіді, третє – розповідав напам'ять або давав відповідь на літературно-теоретичні питання. Під час складання іспитів з української літератури у 8 класі, коли учню випадав білет про «Слово о полку Ігоревім», він мав розповісти про його історичну основу, патріотичну ідею, художні засоби, композицію, значення твору та які переклади твору учень знав. У 9 класі, коли учню необхідно було розповісти про творчість П. Мирного, він мав висвітлити його біографічну, літературну діяльність, зв'язок творчості із російською літературою, сюжет твору «Хіба ревуть воли, як ясла повні...», негативні наслідки реформи 1861 р., паразитичне життя панства і чиновництва. Завдання до письмових робіт у 9 класі були орієнтовно такими: здійснити порівняльну характеристику (Чіпки та Грицька), групову характеристику, написати твір за темою: «Нас вырастил Сталин – на верность народу, на труд и на подвиг вдохновил».

Траплялись випадки переїзду дітей з інших республік та регіонів, котрі не вивчали української мови. Тому міністр освіти П. Тичина видав наказ від 16 квітня 1945 р., котрий звільняв їх від іспитів. Це санкціонували завідуючі районними або міськими відділами освіти, на клопотання директора школи, після рішення педагогічної ради. У випускних свідоцтвах, атестатах зрілості цих учнів у графі «українська мова і література» зазначали: «не вивчав» [12, 55]. У Донбасі проживали представники різних етносів, діти яких мали бути задоволені освітніми потребами (зокрема польські). Заступник наркому освіти УРСР О. Філіппов звернувся до всіх завідуючих облвідділів освіти: згідно із «Положенням про Комітет у справах польських дітей в

СРСР», органи народної освіти, обласні спілки польських патріотів мали організувати і скоординувати навчання та виховання дітей польських громадян, які проживали на території республіки. З цією метою, необхідно було провести облік всіх дітей польського населення віком 3–15 років, передбачивши їх розподіл за декількома віковими категоріями: від 3 до 6 років і від 7 до 15 років. Це також розповсюджувалось на дітей, батьки яких несли службу у рядах Польського війська. Педагогів та дітей польського походження взяли на облік, після чого до НКО за кожною віковою категорією надіслали списки, на основі чого, Комітет у справах польських дітей при РНК займався замовленням програмної, методичної та навчальної літератури. Документ повідомляв про те, що кількість педагогів у Сталінській обл., котрі вільно володіли польською мовою складала 12 осіб. Кількість дітей польського походження складала 329, із них 51 особа – віком від 3 до 6 років, інші – від 7 до 15 років [12, 20–23].

Навчально-методичне і наукове забезпечення не виходило за встановлені ідеологічні рамки. Наказ Міністра освіти УРСР П. Тичини від 31 грудня 1947 р. «Про стан викладання української літератури в школах УРСР» зобов'язував педагогів підвищувати власний ідейний рівень. Управління шкіл Міністерства організувало перегляд підручників з української літератури, де виявило «політичні помилки, буржуазно-націоналістичні перекручення» і надало відповідні «Вказівки про використання підручників з української літератури для 8–10 класів середніх шкіл» та вироблення проектів програм із літератури та літературного читання [14, 4]. Наказ Міністерства Української РСР від 7 травня 1951 р. «Про відзначення в школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР річниці з часу опублікування історичних праць товариша Й. В. Сталіна з питань знань мовознавства» зобов'язав провести відповідні заходи, оскільки 20 червня 1951 р. минала річниця з дня опублікування праці «Відносно марксизму в мовознавстві» [15, 107].

Наказ Міністерства освіти УРСР від 7 липня 1952 р. «Про підготовку учнів до осінніх екзаменів» наголосив на меті їх проведення, котра полягала в поліпшенні успішності, якості знань учнів. Письмові тексти надсилались школам до 15 серпня. Письмові екзамени (іспити) на атестат зрілості проводились за текстами Міністерства освіти УРСР, зокрема з української мови і літератури (написання твору) до 20 серпня, з російської мови та літератури (твір) – 22 серпня, з математики – 24 серпня. Звіти щодо проведення іспитів надсилались до обласних відділів народної освіти, звідти – Міністерству освіти. У тому випадку, коли учень не склав іспитів, він мав можливість повторного складання – у серпні–вересні поточного року [16, 121].

Низьким залишався рівень теоретичної підготовки фахівців, недостатнє забезпечення закладів освіти, формальний підхід до навчального процесу, недостатній контроль з боку інспекторів. Тому важливим питанням було кадрове забезпечення. У Донбасі педагогічних кадрів готували педагогічні інститути: Сталінський, Ворошиловградський; вчительські інститути: Старобільський, Артемівський; педагогічні школи: Маріупольська, Єнакіївська, Мар'їнська, Костянтинівська, Старобільська, Гуляйпільська, Слов'янська. Педагоги отримували освіту і за заочною формою [17, 122]. Ще одним шляхом поліпшення вивчення української мови стало проходження курсів педагогічних кадрів. Так, влітку 1953 р. при обласних інститутах удосконалення вчителів, курси пройшли 34430 педагогів, серед яких 486 викладачів української мови та вчителів для шкіл з молдавською та угорською мовами навчання складало 1,4 % від загальної їх кількості [12, 4]. Від цього страждали діти сільської місцевості, де спостерігалось недовиконання планів та програм, що пояснювалось відсутністю педагогів, зокрема з української, російської та іноземних мов. Наприклад, недовиконання у 5–10 класах складало 18–30 годин [9, 3]. Негативно на засвоєння матеріалу впливала відсутність наочних засобів, таблиць, схем, зв'язку уроків мови з розвитком мовлення, використання однорідних форм та методів роботи, невміння дітей застосовувати на практиці теоретичний матеріал. Необхідно було підняти рівень словникової роботи та розвитку зв'язного літературного мовлення і його культури, приділити увагу зв'язкам нового матеріалу із уже вивченим, розробити рекомендації та видати інструкції завідуючим облвно [12, 9].

Таким чином, українська мова залишалась одним із важливих предметів навчальних планів шкіл Сталінської обл. другої половини 1940 – початку 50-х рр. Навантаження та вимоги до вивчення різних дисциплін затверджувало Міністерство освіти Української РСР, передаючи їх обласним відділам народної освіти. Воно виробляло і критерії оцінювання знань учнів різних ступенів школи. В процесі засвоєння предметів виявлялись деякі негаразди, проте, їх намагались вирішити шляхом програмного, навчально-методичного і кадрового забезпечення. Перспективами цього дослідження є аналіз проблеми відносно наступних періодів розвитку освітнього процесу.

1. *Сірук Н.М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2008.*
2. *Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. – Львів, 1995.*
3. *Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.*
4. *Міхненко А.М. Історія Донбасу (1861–1945 рр.): Навч. пос. – Донецьк, 1999; Саржан А.О. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). – Донецк, 1998; Годы и люди Донетчины. – К., 2004; Донеччина зустрічає 75-річний ювілей: історія, сучасний стан економіки, основні галузі господарства. – Донецьк, 2007; Жеребецкий П.И. Имена, отчества, фамилии расказывают. – К.; Донецк, 2008; Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941–1950 рр.). – Донецьк, 2010.*
5. *Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008; Бистра М.О. Відновлення діяльності закладів освіти після визволення України від німецько-фашистських загарбників (1943–1945 рр.) // Вісник Донецького університету. Серія «Б»: Гуманітарні науки. – Донецьк, 2001. – № 2; Бистра М.О. Розвиток вищої освіти України в 1943–1945 рр. // Історична наука: проблеми розвитку: Мат. Міжн. наук. конф. – Луганськ, 2002.*
6. *Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-2852: Сталінський відділ народної освіти.*
7. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 121.*
8. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 553.*
9. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 123.*
10. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 125.*
11. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 154.*
12. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 3.*
13. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 36.*
14. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 10.*
15. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 29.*
16. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 37.*
17. *ДАДО. – Ф. Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 120.*

Lavrut O.O. Learning of the Ukrainian language in the Stalin's region schools (the second half the 40 – the beginning of the 50th years of the XX century). The author has considered the question of learning the Ukrainian language in the Stalin's region schools in the period of the 1940–50th years. This subject was engaged the significant place in the educations plans. In the article the researcher has considered the demand to learning this subject by the schoolchildrens of the different classes, has marked the blank in it and the directions of decision.
Key words: schoolchildren's, Stalin's region, knowing, Ukrainian language, teachers, education

І. А. Якименко

СІЛЬСЬКА ШКОЛА УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: РЕАЛІЇ СТАНУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ (1943—1955 рр.)

У статті аналізуються реалії стану та функціонування сільської школи в повоєнні роки. Розглядаються умови та повсякденні труднощі, які супроводжували відродження освітянської галузі на селі.
***Ключові слова**: сільська школа, освіта, село, санітарно-гігієнічний стан, повсякденне життя, відбудова*

Друга світова війни призвела до значних соціально-демографічних та матеріальних збитків. Значні руйнування житлового та нежитлового фонду, зменшення кількості працездатного населення, залишковий принцип фінансування невиробничої сфери села (в тому числі й освіти) – усе це склало ті несприятливі умови, в яких відбувалося відродження шкільної справи на селі повоєнних років. Дослідження складних та суперечливих процесів відбудови освітньої галузі в УРСР повоєнної доби сприятиме більш повному осмисленню сутності суспільно-політичних і національно-культурних процесів зазначеного періоду.

Враховуючи значну суспільну актуальність, дослідження проблем відродження освітньої галузі активно розпочалося ще в радянській історіографії. Серед авторів, що вивчали проблеми загальноосвітньої школи можемо відзначити А. Бондара [1], О. Філіпова [2], В. Мойсеєнка [3], Т. Шашло [4], О. Зубаня [5]. Однак ці роботи демонструють вибірковий підхід по подачі матеріалу, адже вчені свідомо оминали гострі теми та замовчували актуальні проблеми, з якими щоденно стикалися сільські школярі та вчителі. Така історіографічна ситуація призвела в роки незалежності до усвідомлення необхідності переосмислення історії шкільної освіти повоєнних років. Вітчизняні науковці відкрили нову сторінку досліджень соціокультурних проблем українського суспільства, в тому числі, і проблем освіти. Найбільш вагомими доробками у цьому питанні можна вважати дослідження Л. Романець [6], Н. Красножон [7], І. Рибака [8], Т. Терещенко [9], О. Нікілєва [10], В. Марченко [11]. Разом з тим, бракує ґрунтовних досліджень, присвячених комплексному аналізу освітньої сфери в контексті соціально-економічних реалій повсякденного життя села повоєнних років. У зв'язку з цим, метою цієї роботи є висвітлення реалій стану та функціонування сільської школи та розширення уявлень щодо деяких соціально-економічних аспектів відродження освіти на селі (зокрема, сільське будівництво, забезпечення шкіл освітленням, опаленням, їх санітарно-гігієнічний стан).

Умови освітянської діяльності повоєнних років були надзвичайно важкими. Відновлення навчального процесу розпочиналося відразу зі звільненням певного населеного пункту від окупації. За таких умов, найбільш актуальною проблемою для швидкого відновлення навчального процесу була потреба у придатних для навчального процесу приміщеннях, адже за роки війни знищено 8104 школи (44 тис. класних кімнат), напівзруйновано 10052 будівлі. Отже, потреба в шкільних приміщеннях виявилася колосальною, а резерви для її задоволення, за умов повоєнної скрути, надто обмеженими [12, 9].

Одним із можливих шляхів швидкого збільшення шкільного фонду приміщень було виявлення та повернення тих, що використовувалися не за призначенням. Однак дефіцит приміщень відчували практично всі установи та організації, тому сотні шкільних приміщень займали будівлі колгоспів, сільради, зерносховища, церкви і навіть квартири приватних мешканців. Так, наприклад, тільки у Сумській обл. 1944 р., в 7 районах виявлено 31 приміщення, що використовувалися не за призначенням. Не поодинокими були випадки відвертого ігнорування проблем шкільництва з боку місцевих органів влади. Наприклад, у с. Буринь Буринського р-ну, Сумської обл. ніде було розмістити класи, бо приміщення середньої школи № 2 віддали колгоспу під зерносховище, а до того ж руйнувалися – розбиралися печі, зривалися класні дошки [13, 206; 14, 53]. Проте, навіть повернення таких приміщень (а їх, за підрахунками Ради міністрів УРСР, на 1946 р. у республіці було біля 1800) до шкільного фонду, враховуючи масштаби руйнувань, не вирішувало проблеми. Саме тому необхідно було широко розгорнути роботи з будівництва нових та ремонту частково зруйнованих шкіл [15, 72].

За планом 1944 р., у 8 лівобережних та 4 правобережних областях необхідно було відбудувати 244 сільські школи, на що мали асигнувати 16,85 млн. крб., з яких у першому кварталі виділили лише 1,5 млн. крб. Його підсумки засвідчили, що розгортання робіт із відбудови шкіл проходить незадовільно і станом на 1 квітня 1944 р. у ряді районів ще не було розпочато. Завезення будівельних матеріалів проводилося мляво, більшість об'єктів будівництва навіть не була забезпечена проектно-кошторисними матеріалами [16, 233]. На 1 грудня 1945 р. середній показник виконання плану з будівництва сільських шкіл складав 24,4%, особливо низькими ці показники були у Вінницькій (12,4%), Житомирській (14,2%), Кіровоградській (12,7%), Одеській (10,2%), Херсонській (13,2%), Чернігівській (12,7%) обл. [17, 206зв.].

За п'ять років ситуація мало змінилася: 1949 р., із запланованих до здачі на літо 143 шкіл, будівельні роботи розпочалися лише по 96. Жодна область не виконала плану, а за рядом об'єктів будівництво не почалося взагалі. Найвищий показник виконання плану представила Ворошиловградська область – 41%, Одеська – 32,5%, Сумська – 31,6%. В середньому виконання плану за перше півріччя 1949 р. склало 15,7% [18, 170–172]. Недостатність фінансування та погана організація будівельно-ремонтних робіт, відсутність або недостатність фондових матеріалів залишалися основною причиною несвоєчасного виконання будівельних робіт. У сільській місцевості та районних центрах ситуацію погіршувала і відсутність на місцях інженерно-технічних працівників, що не давала можливості організувати технічний догляд над шкільним будівництвом і ремонтом [16, 235].

За другу повоєнну п'ятирічку стан шкільного будівництва дещо покращився, але принципово не змінився: 1951 р. план виконано лише на 53,2%. До кінця досліджуваного періоду справи зі шкільним будівництвом продовжували залишатися складними. Вкрай незадовільно виконувалися плани щодо введення до дії нових шкіл. Основною причиною цього було те, що будівельні організації та органи народної освіти не забезпечували безперебійного проведення робіт на перехідних об'єктах. По жодній сільській школі не було організовано умов для роботи (підігрів розчину, запас матеріалів, механізмів). Значна кількість перехідних

будов з 1953 р. незадовільно забезпечувалася робочою силою, камінням, цеглою, лісоматеріалами. Так, на будівництві нових шкіл протягом 1953–1954 рр. у Запорізькій, Дніпропетровській, Кіровоградській обл. працювали не більше 20% потрібної кількості робітників [20, 52]. Міністерство міського і сільського будівництва УРСР і ряд облвиконкомів (Кіровоградський, Ворошиловградський, Черкаський, Житомирський) не забезпечили виконання постанови Ради Міністрів УРСР, згідно якої, слід було зосередити на пускових об'єктах в достатній кількості робочу силу та матеріали, організувати проведення робіт у 1,5–2 зміни, а облвиконкоми мали подбати про першочергове забезпечення шкільного будівництва місцевими матеріалами [20, 54]. Така ситуація мала наслідком регулярні зриви відкриття нових шкіл. Так, із запланованих 1955 р. 87 сільських шкіл (на їх будівництво асигновано 51,37 млн. крб.), здано в експлуатацію лише 55 на 13280 місць (замість запланованих 30360). Річні плани сільського шкільного будівництва виконувалися, в середньому по республіці, не більше, ніж на 70%, а у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській обл. за 1955 р. не було введено в дію жодної школи [19, 12]. Окрім того, якість будівельних робіт на зданих об'єктах часто була низькою. Так, наприклад, у с. Василівка Новотроїцького р-ну, Херсонської обл. довелося переробляти 740 м кв. штукатурки. Організація та механізація робіт на будівництві сільських шкіл також залишалася на низькому рівні, а роботи проводилися лише в 1 зміну. Перешкоджала розгортанню робіт з будівництва нових шкіл і відсутність технічної документації. Нестача будівельних матеріалів вела до простоїв і низької продуктивності праці [21, 98].

В результаті надто низьких темпів будівництва, відбудови та передачі школам їх приміщень, зайнятих не за призначенням, прирощення шкільного фонду спеціальних приміщень відбувалося вкрай повільно. У зв'язку з цим, протягом усього досліджуваного періоду, вагому частку шкільних будівель займали пристосовані приміщення. Так, наприклад, на Дніпропетровщині в 1946–1947 н. р. школи мали 931 спеціальне та 1425 пристосованих приміщень, а у Житомирській обл. на 1949–1950 н. р. – 902 та 1198, відповідно [12, 8; 24, 18]. На початок другої повоєнної п'ятирічки більшість шкіл (понад 70%) не мали спеціальних приміщень [25, 46]. Так, із цих пристосованих приміщень, більшість складали звичайні сільські хати, які ні за площею, ні за розміром вікон не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. У більшості з них була земляна підлога, відсутні роздягальні, верхній одяг зберігався в класних кімнатах. Чимало шкіл розміщувались у 3–4, а подекуди – 6–8 пристосованих приміщеннях, інколи на відстані кількох кілометрів одне від іншого [12, 8зв.]. Так, наприклад, на 1950–1951 р. у Марківському р-ні, Ворошиловградської обл. усі семирічні та середні школи розташовувалися в 2–4 приміщеннях, які були настільки перевантажені, що не мали навіть учительської кімнати, а у 1954–1955 н. р. Мар'янопільська середня школа Новоукраїнського р-ну, Кіровоградської обл. була розташована у 10 приміщеннях, 8 з яких перебували в аварійному стані, а Тридубська середня школа Кривоозерського р-ну Миколаївської обл. – у 8 селянських хатах, 4 з яких мали земляну підлогу [25, 46; 26, 4–5]. Варто відзначити, що в ряді сіл взагалі не було приміщень, які можна було б пристосувати під навчальний заклад, внаслідок чого школи не відкривалася, а більшість дітей опинилася поза навчанням.

Низька пропускна здатність пристосованих приміщень призводила до того, що тривалий час продовжувала зберігатися дво- та тризмінність навчання. Так, на Житомирщині у 1945–1946 н. р., із 1416 шкіл, у другу зміну працювали 1194. На Вінниччині у 1948–1949 н. р. 40% усіх сільських шкіл працювали у дві, а 0,8% – у три зміни [20, 20; 24, 8]. На 1955 р. у республіці, з 25365 сільських шкіл, лише 48% працювали в одну зміну [21, 101]. Усі класи, що працювали у другу та третю зміни, потребували додаткового освітлення.

В більшості шкіл сільської місцевості освітлення було гасовим, тому часто нестача ламп та гасу призводили до зриву занять другої зміни, адже у зимовий період практично весь навчальний час другої та третьої змін вимагав штучного освітлення. На Дніпропетровщині лише 49 сільських шкіл у 1946–1947 н. р. мали електричне освітлення, а у Ворошиловградській обл. 1950–1951 н. р., із 757 сільських шкіл, електрифіковано лише 128, проте, і в них мали місце перебої з подачею світла та нестача електроенергії [12, 9; 25, 27]. Електрифікація шкіл протягом досліджуваних років проходила вельми повільно – на 1948–1949 н. р., з 25679 сільських шкіл, були електрифіковані 1447 (5,6%), а 1950–1951 н. р. – лише 3267 (13% від загальної кількості) [27, 6; 28, 99]. Електрифікацію сільських шкіл планувалося розгортати за рахунок підключення їх до існуючої електричної мережі (цукрових заводів, МТМ, МТС, залізниць чи колгоспів) на відстані до 3 км. У населених пунктах, де не було електричної мережі, передбачалося обладнувати школи вітроелектродвигунами і двигунами автомобільного типу з газогенераторами для використання їх на твердому паливі (дровах). В основному, на селі справа електрифікації стосувалася семирічних та середніх шкіл, початкові школи у більшості залишалися без світла [28, 99].

У сільських школах (особливо в голодні 1946–1947 рр.) були величезні проблеми з опаленням, а на початок 1947–1948 н. р. на весь сезон палива завезли лише 22,3% шкіл. Характерною була також і нерівномірність розподілу палива – деякі школи мали річний запас, інші зовсім його не мали. В такій ситуації паливо мало підвозитися за потреби. Проте, у віддалених сільських місцевостях під час зими часто траплялися перебої із завезенням палива, через що діти займалися у зовсім холодних приміщеннях. На Вінниччині, наприклад, за зиму 1945–1946 н. р. температура в більшості сільських шкіл коливалася від 0 до 10 градусів, а діти повсюдно сиділи на заняттях одягнені [12, 9; 16, 2зв.; 15, 61]. Часом школи не опалювалися протягом 5 днів, інколи закривалися на 1–2 тижні, через відсутність палива [12, 9]. Матеріали листів вчителів, вилучених військовою цензурою, свідчать наскільки важко було працювати та навчатися в таких умовах: «Вообще, жизнь проходит замечательно – пальто почти не снимаю, в школе так промерзаю, что уже сил не хватает... Писать невозможно, чернила замерзают. Так что на уроках танцуем и физкультурой занимаемся»; «Комната наша сырая, холодная, топлива нет. У нас в селе не очень уделяют внимание школе и учителям. В школу топлива не везут», – розповідали вчителі Дніпропетровської обл. про зиму 1945–1946 н. р. [29, 121–122].

Значна частина сільських шкіл опалювалася типовим для сільської місцевості паливом – соломою, очеретом, бадиллям кукурудзи та соняшника. Інколи колгоспи, щоб забезпечити школи хоча б цими видами палива, недалеко від шкіл організовували токи та скирдування. В ряді районів мав місце такий стан, коли паливо постачалося лише шляхом періодичного підвозу бур'янів: «Сейчас у нас с топливом очень плохо, привозят в школу бурьян, и приходится им топить, перспективы на зиму плохие», – писала вчителька Василівської школи Солонянського р-ну, Дніпропетровської обл. [30, 105; 29, 121–122].

Невідповідність шкільних приміщень у сільській місцевості найелементарнішим вимогам, що висувалися до споруд такого типу, постійно призводила до порушень санітарно-гігієнічних норм. Інакше кажучи, були такі школи, де підтримувати порядок та належний санітарно-гігієнічний стан було досить важко. У шкільних будівлях із земляною підлогою про чистоту (особливо в осінньо-зимовий період) взагалі годі було говорити. Класні кімнати в таких приміщеннях не провітрювалися, оскільки вікна були або закладені цеглою, або забиті дошками через нестачу скла, або просто не відкривалися, і будь-яка вентиляція була відсутня. Заняття у більшості шкіл проводилися за недостатнього освітлення (1–2 гасові лампи на клас, хоча за нормами їх мало бути 4, як мінімум), кімнатна температура в зимовий період була низькою. Наприклад, у класи Троїцької школи Червоно-Окнянського р-ну Одеської обл., протягом зими 1947–1948 н. р., задував вітер, у приміщенні замерзала вода. Діти сиділи одягнені, у платках та шапках, в класах було брудно, холодно та вогко [31, 208]. Практично скрізь були відсутні бачки з водою для пиття, умивальники, мило. Все це заважало створенню нормальних умов для навчання, підтриманню гігієни, збереженню здоров'я учнів. На таку ситуацію скаржилися 1949 р. члени батьківського комітету Могилянської середньої школи Гайворонського р-ну, Одеської обл. у листі до завідуючого облвно: «Наші діти знаходяться в тісноті, за відсутності учбових кабінетів не набувають достатніх знань і значною мірою не встигають з основних предметів та, крім того, після перебування 5–6 годин у тісному приміщенні виходять кволими, що теж відбивається на продуктивності навчання» [18, 140–141зв.]. Окрім того, з метою економії часу, скорочувалися перерви між змінами до 30–50 хв., що не давало можливості провести вологе прибирання [32, 7].

Отже, після війни значна кількість шкіл була розміщена у пристосованих приміщеннях, більше половини сільських шкіл мали лише 1–2 класні кімнати. Будівництво та відбудова проводилися такими темпами і з такою якістю, що не задовольняли потреби освітянської галузі на селі і принципово змінити ситуацію ані колгоспи, ані сільради, ані держава у перші повоєнні роки змінити не змогли. Електрифікація та забезпечення паливом залишалися протягом усього періоду слабким місцем сільської школи, негативно впливаючи на якість навчального процесу та здоров'я учнів.

1. *Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967). – К., 1968.*
2. *Філіппов О.М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. – К, 1957.*
3. *Мойсеєнко В.Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти: На матеріалах УРСР, 1945–1958 рр. – К., 1975.*
4. *Шашло Т.М. Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні. – К., 1963.*
5. *Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1945–1952). – Л., 1967.*
6. *Романець Л.М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду 1945 – друга половина 1950-х рр.): соціальний статус і повсякденне життя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2010.*
7. *Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.*
8. *Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 рр. – Кам'янець-Подільський, 2000.*
9. *Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл в період відбудови народного господарства 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України) // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7.*
10. *Нікілєв О.Ф. Сільська шкільна освіта в Україні (1950-ті – середина 1960-х рр.) в контексті реалій повсякденного буття // Питання аграрної історії України та Росії: Мат. VIII наукових читань, присвячених пам'яті Д. Пойди: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2010.*
11. *Марченко В. Повоєнне життя дітей Наддніпрянщини: реалії повсякдення (1945–1954 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua.*
12. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 3101, Оп. 1. – Спр. 50.*
13. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9.*
14. *ЦДАВОВУ. – Ф. Р-2. – Оп. 9. – Спр. 1218.*
15. *ЦДАВОВУ. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 664.*
16. *ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8.*
17. *ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 56.*
18. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1874.*
19. *ЦДАВОВУ. – Ф. Р-2. – Оп. 9. – Спр. 1231.*
20. *ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1605.*
21. *ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1608.*
22. *ДАДО. – Ф. 3101. – Оп. 1. – Спр. 50.*
23. *ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 250.*
24. *ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 842.*
25. *ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1011.*
26. *ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1721.*
27. *ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1009.*
28. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1879.*
29. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2859.*
30. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 876.*
31. *ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 524.*
32. *ДАДО. – Ф. 3101. – Оп. 1. – Спр. 134.*

Iakimenko I.A. The Rural school in Ukraine during the postwar period: the realities of state and functioning (the 1943–1955th). The realities of the rural school state and functioning in the postwar years are analyzed in this article. The conditions and everyday difficulties that accompanied the revival of the educational field in the village.
Key words: rural school, education, village, hygienic condition, everyday life, reconstruction

В. Ф. Лисак

ЯКІСТЬ І РІВЕНЬ ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ СЕЛЯН УКРАЇНИ У 1950—60-х рр.

Проаналізовано побутову сферу українського села та її можливості задовольняти повсякденні потреби селян у 1950–60-х рр.
***Ключові слова**: побутове обслуговування, побутові заклади, сільська споживча кооперація*

Побутова сфера в житті соціуму становить одну з важливих ланок для налагодження оптимально зручних умов життя, покращення добробуту родини, залучення людини до сучасних найновітніших досягнень науки і техніки. Зрештою, якісна робота соціально-побутових закладів дозволяє людині економити й ефективніше використовувати вільний час. Звільнення від щоденної рутинної хатньої роботи сприяє збільшенню часу на задоволення культурно-освітніх і духовних потреб людини. Отже, від рівня якості побутового обслуговування прямо залежить і рівень життя людини.

У житті радянського соціуму вирішенню проблем побутового обслуговування відводилося важливе місце. Про це говорять численні постанови Уряду і Комуністичної партії, в яких почергово час від часу акцентувалося на необхідності вдосконалення роботи соціально-побутових закладів. Так, 1959 р. в документах наголошували на особливо поганому побутовому обслуговуванні трудівників села. На середину 1960-х рр. якість соціально-побутової сфери села залишалася вкрай нерозвиненою. Зокрема це стосувалося можливостей

задовольняти побутові потреби мешканцями сіл України.

Важливе значення для розуміння соціальних процесів, які відбувалися в УРСР, мають перші повоєнні десятиліття, а саме 1950–60-ті рр. Адже рівень і якість щоденного буття, в тому числі й побутове обслуговування селян, задоволення життєвих потреб сільських громадян наприкінці 1960-х рр. зумовило вагомі зміни на селі, а саме відтік молоді і людей працездатного віку до міст, внаслідок чого розпочалося старіння села і, зрештою, його занепад. Метою цієї статті є аналіз якості побутового обслуговування сільських громадян у 1950–60-х рр., а також становища сільської соціально-побутової інфраструктури та рівня отримання побутових послуг мешканцями сіл.

Для розуміння загальнодержавної політики щодо села виняткову роль мають праці В. Даниленка, І. Романюка, В. Барана та ін. [1–2]. До вивчення сільської соціально-побутової інфраструктури зверталися такі науковці, як В. Маланчук, О. Кувеньова, І. Рибак [3]. Втім, проблема якості та рівня побутового обслуговування сільських громадян у 1950–60-х рр., у контексті рівня життя сільської людини, поки ще не стала предметом окремого дослідження.

Серед всіх відомих у 1950–60-х рр. видів соціально-побутових закладів, найпоширенішими на селі були магазини. Вони відігравали важливу роль в наданні соціально-побутових послуг. У Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1959 р. зазначалося, що в країні з кожним роком збільшується виробництво і продаж населенню товарів широкого вжитку.

У сільській місцевості УРСР для задоволення потреб сільських громадян функціонували різні види магазинів: універмаги в районних центрах, сільунівермаги, культмаги, книжкові магазини, магазини госптоварів, продовольчі магазини, магазини з продажу хлібу та хлібобулочних виробів. Протягом 1950–60-х рр. зросла мережа сільських закладів торгівлі та була вдосконалена її структура [3, 198]. На 1950 р. у селах працювали 41,2 тис. магазинів. На середину 1950-х рр. їхня кількість вже дорівнювалася 50,5 тис. [4, 410]. Поряд із більш-менш великими магазинами, у сільській місцевості існували і дрібні. В них, як правило, продавали всі найбільш необхідні товари або ті, якими наділяло магазини сільське споживче товариство (ССТ). Такі торгівельні точки у повсякденні селяни звали «копераціями» [5].

Численні протоколи засідань сільських рад, матеріали перевірок та багато інших документів свідчать, що сільські магазини, призначені для надання послуг мешканцям сільської місцевості, не спроможні були задовольняти їхні потреби. Практично 100% товарів господарсько-побутового характеру у 1959 р. селяни купували в містах [3, 201].

Загалом постачання сільської торгівельної мережі товарами першого вжитку цілком залежало від районної споживчої спілки (РСС), на базах якої, як правило, були відсутні найбільш популярні товари. До того ж голови ССТ часто невірно розподіляли між магазинами товари – перш за все, між рідними та близькими друзями, а в інші сільські магазини товари завозилися за залишковим принципом [6, 13]. Так само і продавці магазинів, передусім, сповіщали про появу товарів своїх родичів або сусідів. Таким чином, інші селяни мали або задовольняти свої потреби винятково за рахунок асортименту товарів у сільському магазині, або шукати інші шляхи отримання необхідної продукції.

Чимало проблем сільським мешканцям завдавала віддаленість населених пунктів від магазинів. Подекуди доводилося ходити пішки 2–3 км за товарами першої необхідності [7, 10]. При цьому, сільські магазини часто працювали без графіку роботи. Їх зачиняли і відчиняли, коли було зручно продавцям.

У більшості областей ситуація була схожою. Матеріали засідань сільських рад зафіксували значні недоліки в постачанні сільських магазинів продуктами харчування, через що у них, як правило, був досить обмежений набір продукції. На початку 1950-х рр. до торгівельної мережі майже не завозили цукор, цукерки, печиво, рибопродукти, масло (тваринне і рослинне), ковбасні вироби тощо [6, 86]. Борошно завозили лише один раз на місяць, бракувало круп [6, 21]. Споживча кооперація не задовольняла потреби сільського населення й у спеціях (дріжджі, лавровий лист, сода тощо) [8, 26]. Щорічно, під час роботи сесій сільських Рад, піднімали питання про роботу ССТ та його керівників. 1952 р., як і в наступні роки, сесії Олександрівської сільської Ради Краснолиманського р-ну, Донецької обл. критикували роботу Коровоярського ССТ: не завозиться печений хліб, рибопродукти, масло, крупи, цукор. До магазину погано поступає гас (відсутній понад місяць), будівельні матеріали, оліфа, фарби, віконне скло тощо [6, 12]. 1959 р. Коричинецька сільська Рада Деражнянського р-ну, Хмельницької обл. звертала увагу на погану роботу магазину, в якому не вистачало товарів широкого вжитку, дрібного інвентарю, були перебої з завезенням хлібу, недостатньо круп тощо [9, 16]. В крамницях деяких сіл Львівської обл. 1963 р. були відсутні жири, ковбасні вироби, оселедці, кілька, тюлька, шкільні зошити, дешева тканина для пошиття шкільної форми, дитяче взуття тощо [10, 3]. Мало-Янісольська сільська Рада Володарського р-ну, Сталінської (Донецької) обл. відзначала відсутність у магазинах гасових ламп, лампового скла [11, 25]. Сільські магазини Одеської обл. 1965 р. у більшості задовольняли потреби селян в печеному хлібі, підручниках для школярів та інших товарах. Однак паливо для хат до магазинів завозили погано, через відсутність транспорту. До того ж вугілля, в першу чергу, купували працівники сільських магазинів [12, 12].

З причини поганого постачання магазинів, ССТ не виконували плани заготівлі сировини. Так, 1952 р. Коровоярське ССТ Краснолиманського р-ну, Донецької обл. тільки із заготівлі у населення яєць виконало план на 200% та макулатури на 100%, а з іншої сировини, зокрема хутровини, пухового пір'я тощо, не було виконано [6, 87]. В Одеській обл. заготівля сільгосппродуктів у системі ССТ також проходила незадовільно, оскільки, скажімо на здані яйця, люди не могли отримати необхідний товар (вугілля для опалення) [12, 12].

Безліч сільських магазинів перебували в антисанітарних умовах, адже тут пиячили, курили, не мили підлогу, покрівлі протікали, що вело до псування товарів [7, 10]. «Лавочна комісія» сільради мала контролювати роботу магазинів і розподіляти між ними товари [13, 88]. Однак внутрішній вигляд магазинів залишався жахливим. У Львівській обл. 1963 р. перевірка роботи сільської інфраструктури показала, що в антисанітарному стані перебували крамниці багатьох сіл: не прибрано, брудно, з товарів – тільки горілка, сіль і сірники. Хліб завозився вкрай погано, через що було багато скарг від покупців [14, 3]. Невеликі крамниці, площею біля 5–6 кв. м, розміщені в приватних хатах, характеризувалися неохайністю: «промислові і продовольчі товари поряд з тарою, яка стоїть навалом в коридорі і під прилавком, розкидана по всій крамниці. В крамниці брудно. Сіль зберігається в стайні» [10, 3]. У селах Кримської обл. магазини перебували в подібному антисанітарному стані [15, 26].

У практиці роботи сільських магазинів було розповсюдженим вивезення товарів на поля. Однак і в цьому питанні, спрямованому на створення більш зручних умов для придбання селянами товарів першого попиту, існували нарікання: товари на поля до бригад завозилися нерегулярно і в основному тільки сірники та тютюнові вироби.

В багатьох селах існувала проблема завезення якісного та свіжого хлібу. На початку 1950-х рр. неодноразово розглядалося питання постачання хлібу в сільську торгівельну мережу. Хлібні вироби, як правило, завозилися до магазинів погано, хліб поступав винятково житній, не якісний [13, 86]. До того ж часто глевкий, непридатний до вживання в їжу [16, 21]. Саме тому досить довго в родинах хліб випікали домогосподарки. На це витрачалися зайвий час, зусилля, паливо. До того ж у тих домогосподарствах, де возили зерно на млин, також витрачалися додаткові гроші.

Наприкінці 1950 – на початку 60-х рр., з метою підвищення ефективності жіночої праці у сільськогосподарському виробництві, колгоспи активно створювали власні хлібопекарні [3, 208]. Відтоді, можна було залишати зерно, отримане на трудодні в артілі, його віддавали на млин, потім до хлібопекарні й колгоспна родина могла купувати вже готовий хліб у магазині за 3 коп. (вартість випічки). За 1959–1965 рр. у селах України побудовано 427 хлібопекарень і 450 відремонтовано. Це дало можливість звільнити понад 5 млн. жінок від випікання хлібу в домашніх умовах [3, 209]. Однак хлібопекарні були малопотужними, тому не могли повністю забезпечити потреби сільського населення у хлібі та хлібобулочних виробах широкого асортименту. Випікання хлібу в домашніх умовах протягом 1950–60-х рр. було справою винятково жіночою та доволі розповсюдженою. Оскільки ж потужність хлібопекарень погано використовувалася навіть на початку 1960-х рр., хліб доводилося возити з міст. У деяких селах він потрапляв до магазинів лише через 3–4 дні [14, 4]. Тому на селі розповсюдженою була практика придбання хлібу на декілька днів уперед.

Для створення сприятливих соціально-побутових умов на селі, протягом перших повоєнних десятиліть, відкривали перукарні, лазні, буфети та інші заклади. Однак селяни у повсякденному житті користувалися послугами таких закладів мало, що було пов'язано з їх недостатньою розповсюдженістю, низькою якістю обслуговування та високими цінами за послуги [17, 8]. За результатами, проведеного 1963 р., обстеження бюджетів колгоспників, було зроблено висновок, що зі 100 родин, які мешкають у сільській місцевості (малися на увазі колгоспники) і мають потребу в лазнях і душових, тільки одна родина мала можливість систематично користуватися цим видом послуг, а шість родин зі ста – нерегулярно. Інші 93 родини не користувалися лазнями і душовими. Отже, справа санітарно-гігієнічного обслуговування знаходилася винятково в межах можливостей кожної окремої сільської родини [17, 8].

Навіть гірше було з пральними. На сто родин, які мали потребу у користуванні пральними, жодна не отримувала таких послуг. Так само незадовільними були можливості селян користуватися послугами перукарень, майстерень з ремонту одягу, взуття, меблів та електроприладів. Щоправда і потреба в таких видах послуг була не тотальною, адже на селі меблі купували порівняно рідко, а електрика нещодавно потрапила до сільських осель.

На місцях по різному підходили до виправлення такої ситуації. Так, у Львівській обл., з метою покращення побутового обслуговування населення, 1963 р. було прийнято рішення організувати фургон автомайстерні для збору взуття та одягу для ремонту, а також відкрити пункт для прокату пральних машин при кожному сільмагу [18, 56].

Протягом десятиліття зростала кількість підприємств громадського харчування на селі. На 1950 р. у сільській місцевості було 4,6 тис. таких закладів, а 1955 р. – вже 6,9 тис. [4, 413]. Втім, підприємства громадського харчування в селах України перебували в поганих, навіть антисанітарних умовах. На день перевірки побутових підприємств с. Дилівка Львівської обл. у буфеті не було жодної холодної закуски (крім печива), води та хлібу. Хоча у достатній кількості – горілка, вино та пиво. В буфеті було брудно, а підсобне приміщення перебувало в антисанітарному стані [10, 2].

Загалом побутове обслуговування сільських мешканців протягом 1950–60-х рр. було низької якості. В постанові Верховної Ради Української РСР від 31 серпня 1964 р. відзначалося, що, незважаючи на розширення мережі побутових підприємств у сільській місцевості, план із обсягу промислових послуг населенню виконано тільки на 64%, а непромислових – на 81,4%. На 1965 р. у селах України нараховувалося 15,4 тис. підприємств побутового обслуговування населення [19, 270]. Кількість перукарень дорівнювала 1,7 тис., пунктів прокату – 267, пральні – 3, лазні та душові – 161. Більш розповсюдженими були підприємства з ремонту й індивідуального пошиву одягу та взуття.

Покращенню побутового обслуговування українського села сприяла телефонізація та будівництво шляхів сполучення з твердим покриттям. Наявність телефонного зв'язку надавала можливість швидко отримати інформацію. Однак села України телефонізувалися вкрай повільно. На 1 липня 1960 р. у сільській місцевості були телефонізовані 99,7% сільських рад, 97% радгоспів, 96, 7% колгоспів, 79,3% відділень зв'язку.

У 1954 р., за рахунок місцевого бюджету, передбачалося телефонізувати 1000 колгоспів. Постанова Ради Міністрів СРСР від 1953 р. запропонувала Міністерству сільського господарства СРСР надавати органам Міністерства зв'язку заяви на телефонізацію колгоспів з районними центрами та внутрішньоколгоспну телефонізацію [20, 19–21]. Однак якість телефонного зв'язку, навіть у тих колгоспах, де він існував, була поганою. Комутатор на виклик відповідав повільно, а час виклику колгоспу складав 20–30 хв. Причиною була неоперативна робота телефоністки та перевантаженість комутатора [20, 135]. Прослуховування було вкрай слабким і сильно відчувалася радіопередача [20,138]. Відсутність телефонів у колгоспах і зв'язок з деякими господарствами через два комутатори не давав можливості підтримувати постійний оперативний та швидкий зв'язок [21, 57]. Подекуди зв'язок з колгоспами здійснювали через три комутатори, що унеможливлювало з'єднання, яке проходило 30–40 хв. Внутрішньовиробничий зв'язок на 1960 р. було організовано лише у 145 колгоспах, 173 радгоспах і 51 РТС, причому він був дуже поганим.

Наявність шляхів з твердим покриттям давала можливість сільським мешканцям свободу пересування, вивезення товарів сільського господарства на ринки в міста і віддалені населені пункти. Зрештою, налагоджений автомобільний зв'язок між селом та містом сприяв покращенню споживання селянами побутових послуг. На 1955 р. протяжність автомобільних шляхів сполучення з твердим покриттям в Україні дорівнювала 43,9 тис. км [4, 466]. Наявними були також і ґрунтові дороги. Однак після весняного бездоріжжя вони, в основному, перебували у важкому проїжджому стані,

а рух автомобільного транспорту ускладнювався через істотну колійність, ямковість, вибоїни [21, 101].

Постанова Ради Міністрів СРСР про будівництво Головшляхбудом СРСР під'їздних автомобільних шляхів до садиб колгоспів була прийнята 29 серпня 1957 р. і була спрямована на надання допомоги колгоспам у будівництві зручних шляхів сполучення. Однак до середини 1960-х рр. проблема автобусного сполучення, в основному, була вирішена між обласними та районними центрами, а в середині сільських районів ситуація залишалася нестабільною, залежною від природних умов, оскільки забезпеченість дорогами з твердим покриттям була на низькому рівні [3, 191].

Таким чином, на селі в перші повоєнні десятиліття повільно збільшувалася мережа соціально-побутових закладів, які обслуговували сільських громадян. При цьому постачання торгівельних закладів знаходилося в прямій залежності від розвитку легкої промисловості, наявності кваліфікованих кадрів і, зрештою, від можливостей колгоспів підтримувати роботу сільської інфраструктури. Враховуючи, що в селах України впродовж 1950–60-х рр. було обмаль доріг з твердим покриттям, очевидно, що основна маса селян, які мешкали у віддалених невеликих сільських населених пунктах, не маючи можливості отримати якісні соціально-побутові послуги на місцях, були змушені користуватися ними в районних великих селах, а також в містах, що вело до витрат зайвого часу та фізичних зусиль.

1. *Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т. 2. – К., 2006.*
2. *Баран В. Україна 1950–60-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996.*
3. *Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2000.*
4. *Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К., 1956.*
5. *Особистий архів автора. Свідчення про життя. Кутішенко Марія Степанівна (1951 р. н.), с. Ришавка Коростинецького р-ну, Житомирської обл.*
6. *Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. р. 3342. – Оп. 1. – Спр. 52.*
7. *ДАДО. – Ф. р. 3189. – Оп. 1. – Спр. 26.*
8. *ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 514.*
9. *Державний архів Хмельницької області. – Ф. р. 4173. – Оп. 2. – Спр. 1.*
10. *Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. р. 221. – Оп. 2. – Спр. 5034.*
11. *ДАДО. – Ф. р. 3189. – Оп. 1. – Спр. 55.*
12. *Державний архів Одеської області. – Ф. р. 5766. – Оп. 1 – Спр. 114.*
13. *ДАДО. – Ф. р. 3342. – Оп. 1. – Спр. 31.*
14. *ДАЛО. – Ф. р. 221. – Оп. 2. Спр. 5033.*
15. *Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. р. 4444. – Оп. 1. - Спр. 19.*
16. *ДАДО. – Ф. р. 3189. – Оп. 1. – Спр. 19.*
17. *ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 1048.*
18. *ДАЛО. – Ф. р. 221. – Оп. 2. – спр. 5051.*
19. *Народное хозяйство Украинской ССР в 1979 году. Статистический ежегодник / Отв. за вып. Б. Сивко. – К., 1980.*
20. *ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 2979.*
21. *ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 2978.*

Lysak V.F. The quality and level of the rural population consumer services in Ukraine in the 1950–60s. The consumer sphere of the Ukrainian village and its ability to satisfy the everyday requirements of the rural population in the 1950–1960s are analyzed.
Key words: consumer servicing, services center, village consumer cooperation

С. В. Чмільова

КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЄВІ ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОГО СЕЛЯНИНА ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ЗАДОВОЛЕННЯ В КЛУБНОМУ ЗАКЛАДІ (за матеріалами соціологічного опитування сільського населення Черкаської області)

У статті, за результатами анкетування, сільського населення Черкаської обл. здійснено спробу оцінити роль клубного закладу в житті селян, вивчити їхні культурно-дозвіллєві запити і пріоритети, проаналізувати показники з основних напрямів роботи клубних закладів протягом 1991–2010 рр.
Ключові слова: *культура, клубний заклад, культурно-дозвіллєві пріоритети, культурні потреби, анкетування, художня самодіяльність*

Клубний заклад – вагомий чинник становлення й розвитку особистості сільського жителя, задоволення його культурних потреб та організації дозвілля. Цю думку поділяють ряд дослідників. Так, Р. Береза зазначає, що, пройшовши через становлення перших бібліотек, церковно-приходських шкіл та монастирів, заснованих великими руськими князями Володимиром Великим та Ярославом Мудрим, через братства Єзуїтських та Василіанських духовних орденів XVI–XVII ст., осередки просвітніх товариств XIX ст. – до закладів, що були епіцентрами утвердження комуністичної ідеології у XX ст., клубна система, без сумніву, залишається однією з важливих ланок духовного впливу на людину, особливо на селі [1, 215].

Дослідники О. Дукачов, В. Ніконенко та інші вважають, що значення клубних закладів у залученні сільських трудівників до багатств духовної культури, а також до процесу їх творення, зумовлене тим, що село не має такої розгалуженої системи спеціалізованих закладів культури, як місто. Саме клуби і будинки культури виконують на селі функції театру і філармонії, лекторію і кінотеатру, картинної галереї і музею [2, 196].

Мета нашого дослідження – проаналізувати рівень потреб сільського населення в об'єктах культурної сфери, осмислити культурно-дозвіллєві пріоритети сучасного селянина та на основі цього визначити орієнтири, у напрямі яких повинна розвиватися діяльність закладів культури. Джерельною базою цієї роботи стали, проведені в 2010–2011 рр., власні польові дослідження. Шляхом спостереження, інтерв'ювання й анкетування було обстежено ряд сіл Городищенського, Драбівського, Золотоніського, Корсунь-Шевченківського, Тальнівського, Черкаського та ін. р-нів області. Всього анкетуванням охоплено 376 респондентів, віком від 18 до 56 років.

Важлива роль клубу в житті сільської громади підтверджується оцінкою респондентів потреби в клубах. Показовим є той факт, що більшість опитаних (70,2%) вважають, що клуби на селі потрібні. Цієї думки дотримується ще 26,8%, але за умови, що їхня робота поліпшиться. Отже, лише 3% респондентів переконані, що клуби не потрібні взагалі. Для більшості респондентів (41%) клуб є закладом для задоволення різних культурних потреб, 21,4% вважають його насамперед осередком художньої самодіяльності, 13,7% – місцем, де можна поспілкуватися з друзями, знайомими після роботи, 13% – приміщенням для кіно і танців.

Результати анкетування дають змогу стверджувати, що українці нині не втратили інтересу до культурно-мистецької сфери, який завжди був для них властивим.

Ю. Липа, аналізуючи описи збірного образу українця різними дослідниками, виокремив у них такі «подібні окреслення»: потяг до краси і розуміння її через музичну і поетичну творчість, любов до природи, багату поетичну натуру, «мальовничий індивідуалізм» [3, 156].

До 1990-х рр. культурна робота в селах Черкащини характеризувалася так: «Сільські заклади культури ведуть цілеспрямовану науково-атеїстичну пропаганду. В цілому по області помітно знизилася релігійна обрядовість… Широко впроваджуються нові радянські обряди» [4, 76–77]. На етапі відродження української державності та реформування суспільства постало питання про переосмислення ролі культури як специфічного виду людської діяльності, що відтворює творчу природу людини, її здатність конструктивно змінювати світ та впливати на національну самоідентифікацію [5, 4].

Будь-які зміни в культурі виникають тільки завдяки творчій активності особистості. Людина, будучи творінням культури, разом з тим, є і її творцем [6, 69]. Культурне дозвілля лише тоді повноцінне, коли людина бере в ньому участь, наповнює його своїм умінням, талантом. Однак, за результатами нашого опитування, найбільшу частку становлять респонденти, які є прибічниками пасивної дозвіллєвої діяльності: 48,6% опитаних висвітили себе як глядачі, 11,6% взагалі не брали участі в культосвітніх заходах. Це може свідчити про наявність значної частини свідомо неактивних селян, які не готові жити в сучасному полікультурному середовищі, здійснювати творчу діяльність на користь свого села й односельців. Більший ступінь активності тих 14,4% респондентів, які погодилися бути помічником у таких заходах, а найвищим ступенем характеризувалися 25,3% опитаних, які обрали позицію активного учасника. Саме ці дві категорії респондентів є представниками діяльної частини сільських жителів, які є реальними активістами культосвітніх заходів.

Дослідження соціально-культурного потенціалу клубних закладів у незалежній Україні свідчить про зменшення реальних показників у всіх напрямах їхньої роботи. Автором підраховано, що з 1991 до 2001 рр. кількість колективів художньої самодіяльності у районах Черкаської обл. зменшилася в середньому на 24%, клубних формувань для дорослих – на 22%, для дітей – на 2%, аматорських об'єднань – на 39%. Такі негативні результати вплинули і на зменшення кількості учасників художньої самодіяльності – у середньому на 40% [7]. У 2001–2010 рр. спостерігалася певна позитивна динаміка збільшення кількості колективів художньої самодіяльності – майже на 17%. Однак чисельність учасників у них продовжувала зменшуватися і в цей час (на 14%) [8, 1].

Негативні зміни відбувалися в розвитку видів і жанрів художньої самодіяльності. У першу чергу, це стосується хорового мистецтва: через занепад матеріально-технічної бази клубних закладів, зменшення сільського населення, значно скорочувався контингент учасників хорових колективів, велика їх кількість розпадалася. Натомість популярності в музичному середовищі села набували самодіяльні виконавські колективи, зміст роботи яких безпосередньо пов'язаний із народнопісенними національними традиціями, – це фольклорні ансамблі. Вони діють у всіх районах області. Приміром, на Драбівщині велику популярність у численних прихильників народного мистецтва здобули колективи Степанківського, Мойсівського, Коломицького, Шрамківського сільських будинків культури. На окрему увагу заслуговує ансамбль «Родовід» с. Білоусівка, який виріз-няється самобутнім автентичним співом і досяг значних творчих успіхів. Тексти пісень, що виконує ансамбль, внесено до Золотого фонду архіву державного Музею народної архітектури та побуту України [9, 109].

Погоджуємося з В. Коротя-Ковальською, що перед навалою піратської музики українська пісня затихла в повсякденному житті села і фольклорних ансамблів, які б співали тільки народні пісні і зберігали народну вокальну культуру, не багато [10, 193]. Часто причиною цього є відсутність компетентного керівника, фахівця, який би володів знаннями про звичаєвість, обрядовість, локальні особливості пісенного стилю, народного одягу і зумів би відмежувати глибинно традиційне від псевдокультурних нашарувань радянського періоду. Для науково-обґрунтованої роботи зі збирання, фіксації, обробки фольклорного матеріалу та перенесення його на сучасні цифрові носії в сільському закладі культури не має відповідного матеріально-технічного забезпечення.

Багато проблем упродовж 1991–2010 рр. спостерігалося в розвитку хореографічного, вокального, інструментального, драматичного жанрів народного мистецтва. Так, у розвитку драматичного жанру проблема полягала в підборі репертуару. У драмгуртках сільських клубних закладів ставилися в основному п'єси українських класиків: М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Т. Шевченка та ін. [12, 27]. Сучасний репертуарний матеріал не надходить до сільських закладів культури, до того ж «п'єс, розрахованих на самодіяльні колективи, зараз практично не існує» [13, 47].

У сільських клубних закладах Черкаської обл. окресленого періоду працювали аматорські об'єднання, клуби за інтересами, гуртки, основним завданням яких було забезпечення умов для самовираження, самореалізації особистості у сфері дозвілля, на основі вільного вибору видів занять та добровільної участі. Аналіз звітів роботи Кам'янського районного будинку культури засвідчив, що, за напрямами роботи у сільських клубних закладах району, переважали художні (в'язання, вишивання, малювання) і спортивні формування [12; 14; 15]. У Черкаському районі їхня тематика була дещо ширшою: у 2009 р. тут працювали такі дитячі гуртки: різьблення по дереву (с. Кумейки, Софіївка), малювання (с. Червона Слобода), виготовлення виробів з бісеру та орігамі (с. Шелепухи), м'якої іграшки (с. Яснозір'я), виготовлення виробів з глини (с. Софіївка). На базі будинків культури в с. Чорнявка і Будище створено об'єднання «Вишиванка» [16, 10]. Участь у клубних формуваннях дає змогу людині розвинути свої здібності, набути майстерності, а, отримавши визнання, здобути новий імпульс для повнішого розкриття творчого потенціалу.

Автор поставила перед собою завдання з'ясувати, які культурні запити сільські жителі хотіли б задовольняти в клубному закладі. Для цього в анкету було введено такі запитання: «Які напрями та форми діяльності закладів культури Ви відвідували останнім часом?» і «Які напрями та форми діяльності закладів культури Ви хотіли б відвідувати?» (табл. 1, 2).

Виявлено, що такі заходи, як масові гуляння, театралізовані свята, концерти, користуються найбільшою популярністю серед сільського населення. Респонденти не лише найчастіше відвідували їх останнім часом, а й вважають пріоритетними напрямами діяльності закладів культури. Прибічниками концертів, масових гулянь і театралізованих свят виступають як жінки, так і чоловіки. Проте, якщо 14,7% жінок хотіли

Табл. 1

Розподіл відповідей на запитання «Які напрями та форми діяльності закладів культури Ви відвідували останнім часом?»

Напрями та форми діяльності	Разом*	Стать	
		жіноча	чоловіча
1. Масові гуляння, театралізовані свята	23,1	25	18,2
2. Перегляд концерту	21,3	24,1	13,6
3. Дискотеку	12,5	10,3	18,2
4. Участь у художній самодіяльності	11,2	14,7	2,3
5. Заходи для дітей	9,4	10,3	6,8
6. Зустріч з представниками влади	8,1	7,8	9
7. Сімейне свято	8,1	9,5	4,5
8. Екскурсії і походи по історичних місцях	7,5	6,9	9,1
9. Виставку виробів народних промислів	5	6,9	0
10. Заходи для людей похилого віку	3,8	4,3	2,3
11. Лекцію на цікаву тему	3,8	0,9	2,3
12. Спортивні секції	3,8	2,6	6,8
13. Перегляд кінофільму	2,6	1,8	2,9
14. Курси іноземних мов	2,5	0,9	6,8
15. Комп'ютерні курси	1,3	0,9	2,3
16. В'язання і шиття	1,3	1,7	0
17. Малювання	1,3	0,9	2,3
18. Народне ремесло (вишивання, гончарство тощо)	0,6	0,9	0
19. Курси для жінок	0	0	0
20. Інше	0	0	0

**Респонденти мали змогу обрати декілька варіантів відповідей, тому сума відповідей не дорівнює 100 %.*

Табл. 2

Розподіл відповідей на запитання «Які напрями та форми діяльності закладів культури Ви хотіли б відвідувати?»

Напрями та форми діяльності	Разом*	Стать	
		жіноча	чоловіча
1. Перегляд концерту	20	19	13,6
2. Масові гуляння, театралізовані свята	16,9	18,1	22,7
3. Спортивні секції	12,6	10,3	18,2
4. Екскурсії і походи по історичних місцях	12,5	13,8	9,1
5. Участь у художній самодіяльності	11,9	14,7	4,5
6. Перегляд кінофільму	11,8	9,5	11,4
7. Курси іноземних мов	11,3	12	9
8. В'язання і шиття	10	12	4,5
9. Комп'ютерні курси	10	11,2	6,8
10. Курси для жінок	10,6	14,7	0
11. Виставку виробів народних промислів	8,8	10,3	4,5
12. Зустріч з представниками влади	8,1	7,8	9,1
13. Заходи для дітей	7,5	8,6	4,5
14. Заходи для людей похилого віку	7,5	6,9	9,1
15. Лекцію на цікаву тему	7,5	8,6	4,5
16. Сімейне свято	6,3	6	6,8
17. Народне ремесло (вишивання, гончарство тощо)	6,3	6,9	4,5
18. Дискотеку	5,6	6,9	2,3
19. Малювання	5,6	7,8	0
20. Інше (вкажіть що саме)	1,3	1,7	0

**Респонденти мали змогу обрати декілька варіантів відповідей, тому сума відповідей не дорівнює 100 %.*

б брати участь у художній самодіяльності, то таких чоловіків лише 4,5%. Натомість свою активність чоловіки більше, ніж жінки, хочуть виявляти у спортивних секціях. Третя позиція дозволяє зробити припущення щодо наявності на селі значної кількості прихильників спорту, а отже, і здорового способу життя. Вважаємо, що підвищення рівня спортивно-оздоровчої діяльності сільських жителів має стати одним із пріоритетних завдань у роботі закладів культури.

Зумовлює позитивні висновки і досить високий рейтинг такої бажаної форми роботи, як екскурсії та походи історичними місцями, що можна пояснити підвищенням інтересу сільського населення до історії та культури. Незважаючи на те що сучасний селянин має змогу переглядати декілька художніх фільмів на добу по телевізору, значна кількість респондентів (11,8%) бажали б це робити в клубі. До того ж чоловіки зацікавлені в демонстрації фільмів більше (11,4%), ніж жінки – 9,5%.

Для сільських жителів виявилося важливим набуття і вдосконалення корисних навичок, які допомагають у пошуку роботи, просуванні по службі. Жінкам, як з'ясувалося, важливо добре орієнтуватися у всіх життєвих ситуаціях, мати можливість для саморозвитку, навчитися доглядати за собою, шити і в'язати. Про це свідчить великий попит на курси іноземних мов (11,3%), в'язання і шиття (10,0%), комп'ютерні (10,0%) та курси для жінок (10,6%). Порівнявши показники щодо цих форм роботи в обох таблицях, автор визначила їх як дефіцитні. В закладах культури мало враховуються, виявлені нами, інтереси сільського населення. Наш висновок підтверджують також відповіді респондентів на запитання: «Що нового Ви запровадили б у діяльність сучасних культурно-дозвіллєвих закладів, якби це залежало від Вас?». Серед форм роботи, на їхню думку, повинні передувати святкові концерти, показ кінофільмів, комп'ютерні курси, культурні програми для різного віку, «заходи, спрямовані на спілкування з книгою».

Результати опитування наочно показують, що найбільш затребуваними серед людей старшого покоління є заходи, що реалізують одну з основних функцій закладу культури – спілкування людей, а саме вечори відпочинку, літературно-музичні вітальні, родинні свята. Останні, на нашу думку, мають важливе значення в сучасних умовах, коли, через зниження рівня життя сільського населення, першочерговим завданням життєдіяльності сім'ї стає господарчо-економічна функція. Це викликає примітивізацію сімейних потреб і цінностей, зведення функціонування сім'ї до рівня боротьби

за елементарне виживання, що призводить до деформації процесу виховання молодого покоління.

Робимо висновок, що, незважаючи на високий рівень потреб сільського населення в об'єктах культурної сфери, їхня робота в сучасних умовах не є систематичною. З метою формування національної свідомості і самосвідомості, розвитку соціальної і творчої активності сільських жителів, вважаємо доцільним залучати їх до участі в різних культурно-дозвіллєвих заходах, вивчати і враховувати для цього потреби і запити різних категорій населення.

1. *Береза Р.П. Культуротворчі проблеми українського села як фактор діяльності клубних установ (на досвіді Львівської області) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VII.*
2. *Соціокультурний розвиток українського села // Культурне відродження в Україні: історія і сучасність / О. Дукачов та ін. – Тернопіль, 1993.*
3. *Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992.*
4. *Суховершко Г.В. Соціальні горизонти села. – К., 1983.*
5. *Фесенко Н.С. Державне регулювання розвитку культури на регіональному рівні: Дис. ... канд. наук з держ. упр. – Х., 2006.*
6. *Степин В. Культура // Вопросы философии. – 1999. – № 8.*
7. *Поточний архів управління культури і туризму Черкаської ОДА. Основні показники діяльності культурно-просвітницьких установ області за 1991–2001 рр.*
8. *Поточний архів управління культури і туризму Черкаської ОДА. Інформація про стан виконання у 2010 р. Програми розвитку сільських територій на 2004–2010 рр., станом на 01.01.2011 р.*
9. *Черкащина – духовності скарбниця / А. Чабан та ін. – Черкаси, 2009.*
10. *Коротя-Ковальська В.П. Українська пісня як планетарне явище // Українознавство. – 2009. – № 1.*
11. *Поточний архів Кам'янського районного будинку культури. Звіт про роботу Кам'янського районного будинку культури за 1996 р.*
12. *Не змовкає «Срібне веретено», і бабусина пісня живе // Ритм України. – 2009. – № 2.*
13. *Поточний архів Кам'янського районного будинку культури. Звіт про роботу Кам'янського районного будинку культури за 1991 р.*
14. *Поточний архів Кам'янського районного будинку культури. Звіт про роботу Кам'янського районного будинку культури за 2010 р.*
15. *Поточний архів відділу культури і туризму Черкаської районної державної адміністрації. Інформація про діяльність галузі культури у 2009 р.*

Chmiliova S.V. The cultural-leisure priorities of the modern peasant and the possibility of its satisfaction in clubs (based on the sociological survey of rural population in Cherkasy region). In the article on the results of the sociological survey of the Cherkasy region rural population has been made the attempt to evaluate the role of clubs in the rural population life, to study their cultural and leisure needs and priorities, to analyze the indices of the main directions of the clubs works in the 1991–2010th.

Key words: culture, clubs, cultural and leisure priorities, cultural needs, questioning, amateur

Україна в умовах трансформацій модерної доби

А. І. Касян

ПРОЕКТ ВСЕСТАНОВОЇ ВОЛОСТІ ЯК ВИЯВ КРИЗИ ІСНУЮЧОГО СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Стаття присвячена висвітленню процесу еволюції волості як адміністративної одиниці протягом XIX ст. Автор аналізує діяльність волосних правлінь та звертає увагу на їхню неефективність у вирішенні актуальних питань селянського самоврядування. Яскравим виявом кризи існуючої волості стала поява проектів всестанової волості та дрібної земської одиниці.

Ключові слова: *волость, селянське самоврядування, дрібна земська одиниця*

У сучасній українській історичній науці одним із актуальних напрямів досліджень є історія селянства. Особлива увага служителів Кліо прикута до минувшини «довгого» XIX ст., адже саме в той час більшість українців були (залишалися) хліборобами. Після «емансипації» 1861 р. постала проблема створення ефективних органів селянського самоврядування. На відміну від давньої традиції, що, здебільшого, ґрунтувалася на звичаєвому праві, тепер мова йшла про досить струнку організацію за схемою: сільська громада (община) – волость – повіт – губернія. Власне ця схема і була впроваджена в «ополяченому» Південно-Західному краї (на Правобережжі), де аж до початку XX ст. російська влада не наважувалася дати дозвіл на створення земств.

В багатьох відношеннях селянське (фактично – сільське й волосне) самоврядування виявилося малоефективним. Уже за кілька десятиліть з'явилися проблеми, які поставили під сумнів не лише ефективність чинного волосного управління, а й саму його доцільність. Особливо це стосувалося волосної ланки. Її кризовий стан на зламі XIX–XX ст. легко простежити у тогочасних публікаціях. Їхні автори піддавали критиці наявні у сільській місцевості порядки, намагалися віднайти, запропонувати нові форми організації самоврядування селян та інших станів, що, порівняно меншим числом, мешкали в межах волостей. Альтернативу селянській волості вбачали у створенні всестанової волості або дрібної земської одиниці. З огляду на це, метою пропонованої розвідки є визначення основних причин, що спонукали потребу реформування системи волосного управління на Правобережній Україні, особливо на рубежі XIX–XX ст.

З новітніх публікацій, автори яких торкаються цієї проблеми, назвемо брошуру черкаських істориків В. Лазуренка та С. Крохмаль [1]. Пропонуючи синтезований погляд на організацію громадського життя і побут українського селянства у другій половині XIX ст., вони роблять дещо оптимістичний висновок про «відродження самосвідомості української нації» на цьому історичному етапі, цілком слушно вказуючи на функції, які тоді виконувала волость [1, 30].

Волость як адміністративна одиниця селянського самоврядування, вперше з'явилася наприкінці XVIII ст. Відповідний указ був підписаний 24 серпня 1797 р. імператором Павлом I, його текст складала уповноважена Експедиція державного господарства [2, 147]. Головним завданням цього нормативного акту було створення ефективних органів державного управління найнижчого рангу, що здійснювалося в контексті загального посилення імперської влади, через централізацію адміністративної структури. Щоправда на той час волосне управління системно вводили лише для державних селян.

Достовірних даних щодо кількості різних груп державних селян в Україні, як і загалом по Російські імперії, наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли був виданий згаданий вище указ, поки що не виявлено. Найточнішими є ті дані, що містяться в матеріалах ревізій 1836–1840 рр., проведених під час передачі державних маєтностей новоутвореному профільному міністерству. Тоді, зокрема в українських губерніях, мешкали понад 1 млн. 604 тис. державних селян, що становило 21,15% загальної кількості цієї податної верстви всієї імперії [3, 61]. На Правобережжі кількість державних селян на початку – в першій половині XIX ст. була незначною. Щоправда ця категорія посполитого люду активно поповнювалася за рахунок людності маєтків польських поміщиків, які російський уряд конфіскував після першого (1830–1831 рр.) та другого (1863–1864 рр.) польських повстань і секуляризації володінь римо-католицької церкви.

Ситуація загострювалася не лише через польську непокору та селянські бунти. Сам хід історії вимагав змін, адже число хліборобського населення зростало досить динамічно. Складнішими ставали економічні відносини – господарство втягувалося в товарно-грошові зв'язки, зростала роль грошей, відповідно – фінансових установ. Реорганізації потребували всі сфери діяльності, до упорядкування збору податків включно. Уряд, сам монарх (Микола I) були не готовими радикально змінити систему виробничих відносин, проте, й залишати все як було раніше вони також не могли.

Уже в 1830-х рр. відбулася перша серйозна реформа волосного правління, ініційована П. Кисельовим [4]. За його проектом, у 1837–1841 рр. видано закони, які внесли зміни у становище, господарство й побут державних селян. На підставі закону про управління державним майном, у 35 губерніях Європейської Росії запроваджувалася чотириступенева система установ для управління державними селянами: сільське, волосне, окружне правління і губернська палата державного майна [4, 27]. На відміну від інших губерній імперії, на «стратегічно прикордонній» Правобережній Україні

управління казенними селянами було триступеневе (без волостей і волосних правлінь) [5, 18]. Реформа П. Кисельова розпочала тривалий процес реорганізації волосного управління, яке відбувалося протягом наступних десятиліть XIX – на початку XX ст.

Фактично волость як адміністративно територіальна одиниця була апробована спочатку на державних селянах, а Загальне положення від 19 лютого 1861 р. про панщинників, які виходили з кріпосної залежності, поширювало її на всі розряди селян [6, 173]. З самого початку волость як структура влади, осередок «чиновницької сваволі» була сприйнята селянами, як і сама «емансипація» (положення Маніфесту 1861 р.), з недовірою, вороже. Своєї ролі в новому адміністративному порядку вони не бачили і не розуміли. Їхній «вроджений» аполітизм виявлявся тут повною мірою. Байдужість до всього, що перебувало за межами свого обійстя, господарки, родини, спонукала бойкотувати навіть зовсім формальні, процедурні питання. Нерідко селяни виражали своє незадоволення ігноруванням виборів до органів самоврядування.

Сільські мешканці, майже суцільно покріпаченого до Великої реформи Південно-Західного краю, також не становили винятку – процес створення волосного правління в цьому регіоні був досить непростим та затяжним. І не лише через специфічну політику Росії щодо польського шляхетства, давалася взнаки політична культура селян, які вимагали від влади думати не так про фіскальні інтереси, як про їхній добробут, порядок та стабільність у сільській місцевості. Без належного кадрового забезпечення, зокрема й на місцевому рівні, досягти компромісних рішень було неможливо. Водночас ситуація залишалася складною. Приміром, у Корсунській волості навіть на початок 1864 р. не було обрано волосного старшини, його функції виконував тимчасово призначений посадовець [7, 2]. Подібне явище не було винятком, його радше можна оцінити як типове. Принаймні, матеріали архівів однозначно підтверджують такий стан справ у волостях всього Правобережжя. Крім того, додаткові труднощі почали виникати через різке зростання кількості населення. Це зумовило процедуру укрупнення більшості волостей, що у свою чергу призвело до появи проблем уже повітового та губернського рівнів [8].

Зрозуміло, що для упередженого ставлення селян до волосної влади були й інші причини. Так би мовити, конкретні, ситуативні. Тому проблема, чому ж волость як основний орган селянського самоврядування, який мав виражати інтереси селян, не користувався їх же довірою, потребує докладнішого аналізу. Одне з найвичерпніших пояснень сучасної історіографії, що, зрозуміло, має попередній характер, знаходимо в доробку О. Мельничука. Останній вважає, що передусім селяни були незадоволені викупною операцією, чітке й своєчасне виконання котрої покладалося на органи самоврядування, а утримання «лягало на плечі самих селян» [9, 67]. Окрім того, непопулярними були обов'язки із забезпечення сплати податків і виконання повинностей, контролем за виїздом поза село, охороною майна поміщика і його особистої безпеки. Саме ці функції волосного старшини вносили аномалію в організацію самоврядування селян. Посадова особа, обрана й оплачувана ними, змушена була виконувати примусові дії відносно самих платників податків [9, 78].

Гостро поставала потреба розширення компетенції сільського сходу. Також проведення освітніх заходів серед селянства, з метою «підвищення фаху» щодо навчання управляти власними потребами. Діяльність сходу виборних та волосних суддів зводилася до розподілу податків і зборів, виборів посадових осіб, призначенням їм платні, винесення вироків із «цілком селянських» правопорушень. Нагальні ж питання громадського характеру займали незначне місце [9, 84]. Відтак, в існуючій системі волосних управлінь був ряд недоліків, які знижували ефективність їхньої діяльності. Водночас деформоване впровадження селянського самоврядування в цілому призвело до падіння авторитету волосної ланки правління.

Отже, цілком резонно, що з плином часу в представників громадськості почали виникати думки про утворення всестанової волості або дрібної земської одиниці. Особливо активно цю проблему почали обговорювати на початку XX ст. [10]. Тоді з'явився й ряд проектів реформування місцевого самоврядування, через залучення до волосного управління інших станів, які мешкали в межах волості або створення дрібної земської одиниці. На думку громадських та державних діячів того часу, це мало вирішити основні проблеми селянського самоврядування і зробити ефективнішою діяльність волосних правлінь.

На нашу думку, проблема є перспективною для подальших досліджень, особливо щодо з'ясування взаємин волосного управління і підлеглих йому селян, адже саме в цьому мікрокліматі творилися ті реальні відносини, які визначали ефективність державного управління країною (населенням), багато аспектів життєдіяльності пересічних людей.

1. *Лазуренко В., Крохмаль С. Від роду до роду. Громадське життя і побут українських селян у другій половині XIX ст. – Черкаси, 2004.*
2. *Указ щодо устрою волосного порядку та управління у казенних селищах 24 серпня 1797 р. // Козирєв В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.*
3. *Гуржій О.І., Орлик В.М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). – Черкаси, 2011.*
4. *Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. – М., 1946.*
5. *Бондаревський А. Волосне правління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К., 1961.*
6. *Сборник узаконений и распоряжений правительства, относящихся к крестьянскому общественному управлению и крестьянским учреждениям… изд. неофиц. / Сост. А. Скоров. – Уфа, 1891.*
7. *Держархів Черкаської обл. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 7.*
8. *Полное собрание законов Российской империи. – Т. XLI, отд. I, 1866. – СПб., 1868.*
9. *Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. – Вінниця, 2001.*
10. *Див.: Материалы для пересмотра законодательства о мирских сборах крестьян // Русское экономическое обозрение. – 1903. – № 7; Мелкая земская единица: Сб. ст. – СПб., 1903; Милютин И.А. Основная земская единица в пределах прихода. – СПб., 1903; Муравьев В.Н. Мелкая земская единица самоуправления в русском законодательстве. – Новгород, 1912; Ровинский К. Мелкая земская единица (участковое земство). Очерки и опыты. – СПб., 1903; Тальберг Н.Г. Организация сельского управления. По поводу проекта комиссии Министерства внутренних дел. – К., 1904.*

Kasian A.I. All-classes volost project as the manifestation of the existing peasant self-government crisis. This paper i devoted to the description of the volost evolution as the administrative unit during the XIX century. The author analyzes the town managig activity and pay attention to their ineffectiveness in solving the actual problems of the peasant self-government. The striking example of the crisis in the volost was the appearance of the all-classes volost and small zemstvo units projects.
Key words: volost, peasant self, small zemstvo unit

І. В. Тимець

ТЮТЮННИЦТВО В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – XIX ст. (за матеріалами з маєтків Лянцкоронських)

У статті, на основі архівних матеріалів, проаналізовано становлення тютюнництва в Галичині від включення краю до складу Австрії – до початку XX ст. Розглянуто питання запровадження тютюнової монополії, вирощування та закупівлі сировини, створення складів та закупівельних урядів.

***Ключові слова**: Галичина, тютюнова монополія, вирощування тютюну, закупівельні уряди, Ягільницький ключ*

Питання становлення та розвитку в західноукраїнських землях тютюнового виробництва наприкінці XVIII ст., перехід його на промисловий рівень у XIX ст. майже недосліджені в українській історіографії. Окремі історики лише частково торкалися цієї проблеми, аналізуючи, здебільшого, в цілому [1] промисловий (В. Задорожний [2], В. Інкін [3]) та аграрний (Т. Балабушевич [4], М. Грабар [5]) сектори економіки Галичини зазначеного періоду, або здійснюючи краєзнавчі розвідки (як от, М. Влох [6]). У такий же спосіб торкається означеної проблеми і польська історіографія [7–9].

При цьому існує достатня джерельна база, аналіз якої дозволяє розкрити тему. Зокрема для написання статті використано фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ), частина яких вводиться до наукового обігу вперше: окремі справи Ф. 181 (Родинний фонд графів Лянцкоронських) [10–11] та Ф. 146 (Галицьке намісництво) [12–17].

Упродовж XVIII ст. у Галичині, як і по всій Європі, все більшої популярності набуває тютюнопаління. З включенням краю до складу володінь Габсбургів тут, як зазначає В. Задорожний, «на території Галичини (з 1778 р.) і Буковини (з 1792 р.) поширювалася так звана тютюнова монополія: право на вирощування, переробку і торгівлю тютюном мала тільки держава. За порушення правил тютюнової монополії встановлювалися великі штрафи (16 злотих ринських* від фунта** конфіскованого тютюну) або каторга на термін до чотирьох років» [2, 81]. Зазначимо, що тютюнову монополію у Східній Галичині ввела імператриця Священної Римської імперії Марія Терезія 1778 р., а її спадкоємець Йосиф II 1784 р. видав т. зв. «тютюновий патент», згідно з яким, тютюнові заклади переходили безпосередньо у відання державної дирекції (до того перебували в оренді). Згодом патент поширено на Буковину (1792 [2, 81] або 1793 [6, 127] рр.) і Західну Галичину (1796 р.) [6, 126–127].

Важливу інформацію щодо розвитку тютюнництва в Галичині містить праця Ф. Краттера «Листи про теперішній стан Галичини» (Лейпциг, 1786). Ось як описує автор запровадження монополії та розвиток тютюнництва: «кожен, хто управляє тютюн, повинен з початком березня подати письмово окружному ревізорові місце насадження, ширину й довжину його; за це отримає від ревізора ліцензію; при доставці листя мусить передати його урядникові магазину (складу – І. Т.). Термін здачі для селян інший, аніж для дідичів і духовенства. З 15 грудня до 15 лютого закуповують листя від селян, а з 16 лютого до 15 травня – від інших. Весь тютюн, знайдений у приватному посіданні, після терміну закупу, конфісковується... Кожен селянин мусить сам особисто доставити тютюн, а гроші одержує на руки. За кожний центнер листя і за кожну милю дороги добавляється йому 4 центи за привіз. Найбільше тютюну вирощують селяни, а дідичі й духовенство – не більше 5 тис. центнерів» [6, 125–126].

За введення тютюнової монополії (офіційна назва – «Цісарсько-Королівська адміністрація тютюну в Галичині» (далі – ЦКатГ)) 1778 р., весь тютюн, який на той час був у краї, закупили, але більшу частину з нього спалили як неякісний. Для закупівлі тютюнової сировини 1780 р. збудували склади у Станіславові, Коломиї та Чорткові. Два перші – триповерхові дерев'яні (вміщали кожен до 24 тис. центнерів тютюну), а чортківські склади облаштували в старому замку і вони вміщали до 22 тис. центнерів [6, 123, 125]. За розмірами складів стають зрозумілими потреби у сировині та можливості регіону щодо її переробки, а також реалізації тютюнових виробів. Згодом закупівлею сировини у виробників почали займатися т. зв. закупівельні уряди.

Одними з перших тютюнництво у своїх маєтках намагалися культивувати магнати Лянцкоронські. Нами зокрема виявлено відомості, датовані 1794 р., про населені пункти Ягільницького ключа, що належав останнім, де вирощували тютюн (села Улашківці (з фільварком), Мухавка (Мухівці), Сосулівка, Заліщики, Стара Ягільниця, Милівці). Всього, станом на 1893 р., цей ключ налічував 1 містечко і 13 сіл, куди крім вищезгаданих, входили м. Ягільниця (адміністративний центр (з фільварком)), села Антонів, Долина, Нагірянка, Росохач, Салівка, Свидова, Заболотівка, Хом'яківка, Шульганівка. Загальна площа ключа – 14691 моргів (морг – 0,57 га) землі, з яких 9489 моргів – орні землі [5, 35].

У 1794 р. 98 господарів с. Улашківці вирощували тютюн на продаж. Загальна площа ділянок, відведених під тютюн, становила 962х2095 сажнів (австрійський сажень – 1,896 м), середня довжина ділянки становила 21 сажень, а ширина – 10. У селах часто займалися вирощуванням тютюну родинами. Так, у тих же Улашківцях вирощували тютюн Габріель, Лукаш і Олександр Гумінські, Іван і Гнат Чигоські, Матій і Гринь Війтки. Серед господарів, які вирощували тютюн, знаходимо у списку і жінок, наприклад, «Івасиха Гелетиха», «Пшеємська вдова», «Дантиха Побережника» та ін. [10, 9–10]. У с. Мухавка (Мухівці) тютюн вирощували як самі селяни (13 господарів), так і панський двір. Ділянка останнього була завдовжки 132 лікті та завширшки 112 ліктів (на теренах Галичини у 1787–1857 рр. діяла така міра довжини, як лікоть «львівський» чи «галицький» – 59,6 см) [10, 5]. У с. Сосулівка, яке знаходилося в долині р. Серет, загальна площа угідь, виділених під вирощування тютюну, становила 3733 лікті завдовжки та 2351 лікоть завширшки. Вирощуванням тютюну на продаж займалися 58 господарів, серед яких була і духовна особа – «отець Левицький», ділянка якого мала 60х48 ліктів [10, 1,6].

Зауважимо, що отримання духовенством прибутку від тютюнництва було непоодиноким явищем. У документі, який містить список господарів із Старої Ягільниці, з 7 осіб, які вирощували тютюн на своїх городах, був і місцевий парох, розмір ділянки якого, виділеної під тютюн, становив 60х25 ліктів, а площа панських насаджень тютюну становила в цьому селі 300х135 ліктів [10, 3]. У Заліщиках тютюн вирощували 40 господарів. Площа посіву становила 2642х1426 ліктів, а середній розмір ділянки – 66х35 ліктів. Найбільші ділянки, відведені під тютюн, були в таких господарів: М. Гульчак (100х50 ліктів), Ф. Наконечнюк (115х40 ліктів),

* Ринський (золотий рейнський) – поширена в Галичині (українська) назва австрійської чи німецької валюти – гульдена. Походить від валюти Рейнський золотий гульден, який було введено Рейнським монетним союзом у XIV ст. Пізніше це «прізвисько» застосовували в Україні до всіх гульденів пізніших епох, зокрема австрійського (австро-угорського) гульдена (флорена).

** Австрійський фунт – 0,56 кг.

С. Мельник (112х42 ліктів), Я. Михальчук (100х47 ліктів), І. Гульчак (90х54 ліктів) [10, 2]. У Милівцях вирощуванням тютюну займались 67 господарів, а площа, відведена під цю культуру, становила 4865х1980 ліктів. Довідуємося з документу також, що якийсь Т. Гавронський засіяв тютюном площу 450х150 ліктів [10, 7–8].

Як бачимо, наприкінці XVIII ст. у Галичині тютюн вирощували різні верстви населення – від поміщиків до селян, духовенство також не нехтувало цим заняттям. Варто, втім, врахувати, що тютюн не був основною сільськогосподарською культурою в Ягільницькому ключі, свідченням чого можуть слугувати дані 1830-х рр., згідно з якими, тут найбільше збирали вівса і жита, а на ринку першість посідала пшениця. Попри те, що господарство загалом мало вівсяно-житній характер, вже з 40-х рр. XIX ст. в окремих фільварках Ягільницького ключа першість посідала пшениця [2, 15]. Така ж картина спостерігалася й у маєтках, сусідніх з Лянцкоронськими, магнатів, зокрема Потоцьких, де, за обсягами посівів, тютюн також суттєво поступався основним зерновим культурам [2, 15].

Попри це, наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у магнатських і селянських господарствах Східної Галичини тютюнництво як галузь торгівельного землеробства розвивалася доволі швидко, з огляду на зацікавленість держави, яка монополізувала виробництво і продаж тютюну. У Ягільницькому ключі було зібрано: 1791 р. – 631, 1793 р. – 780, 1796 р. – 661, 1798 р. – 593 центнери тютюну [2, 20]. Як бачимо, обсяги вирощування цієї культури були стабільними, хоча й без тенденції до збільшення.

Показово, що вище згадуваний Ф. Краттер зауважував, буцім «колись (до запровадження ЦКатГ – І. Т.) продукція тютюнового листя була більшою, ніж тепер, так що багато тисяч центнерів вивозили в чужі краї». Причину такого спаду автор приписує «низькій ціні, що її тепер платить адміністрація за листя. В чужі краї тепер тютюну не вивозять, а в австрійські – досить мало. Теперішня продукція одного року може досягти до 30, 36, 40 тисяч центнерів» [6, 123–124]. Також довідуємося, що тютюн поділявся на три сорти: «*Прутський* лист... перевищує, як багато твердять, угорський й вірджинський (американський. – І. Т.) і схожий на турецький. Він дає добрий смачний тютюн до куріння, на табаку до нюхання його не переробляють. Найбільшу кількість тютюну і найкращої якості продукують... над річкою Прут на границі Буковини. *Дністрянський* тютюн росте над рікою Дністер.., дуже подібний своїм виглядом до вірджинського. Його однаково добре переробляють і на тютюн до куріння і на табаку для нюхання. Найбільше і найкращої якості листя постачають маєтки Коропець і Маріямполь (тоді власність Яблоновських – І. Т.). *Подільський* тютюн росте на цілому Поділлі, але найкраще над річкою Серет. Його листя велике й легке і дає найприємнішу табаку для нюхання. Маєток Червоногород (тоді власність Понінських – І. Т.) має найбільші осяги» [6, 124–125].

Очевидно, що виробник був зацікавлений у високій якості своєї продукції, оскільки тютюнове листя купували за цим критерієм. Так, 1780 р. за центнер найкращої якості платили 5 флоринів, середньої – 3,45, нижчої – 2,45. Однак уже 1781 р. ціну знизили, що становило, відповідно, 4,30; 3,15 і 2 флорини, а в 1784–1785 рр. маємо фактично ціни 1780 р.: 5; 3,45 і 2 флорини [6, 125].

Стратифікація при закупівлі тютюну мала місце й надалі. У фільварковій звітності зустрічається перший і другий класи, а також потеруха (тютюн найнижчого ґатунку). Так, з початку грудня 1824 – до 10 лютого 1825 рр. на Ягільницький склад здали тютюн такі села: Сосулівка, Ягільниця, Росохач, Милівці, Улашківці, Заболотів. При цьому Сосулівка здала першого класу – 384, другого – 1024, потерухи – 2690 фунтів; Ягільниця, відповідно, – 381, 595 і 1138; Росохач – 1339, 2434 і 5123; Милівці – 122, 1109 і 3664; Улашківці – 145, 796 і 5012; Заболотів – 921, 1795 і 3646 [9, 1–2]. Отже, загалом було здано 32318 фунтів тютюну, з них першого класу – 10,2% (3292 фунти), другого –24% (7753), потерухи – 65,8% (21273).

Як вже зазначалося, терміни сезонної закупівлі тютюну встановлювалися щорічно ЦКатГ і контролювалися крайовою дирекцією фінансів. У різних закупівельних урядах він міг різнитися за датами. Так, закупівля сировини сезону 1892 р. в Монастириськах тривала з 1 до 30 грудня 1892 р., тоді як в Заболотові та Ягельниці – з 1 грудня 1892 – до 31 січня 1893 рр. [13, 26].

У Монастириськах, Ягільниці і Заболотові діяли т. зв. «закупівельні уряди» (або «уряди для відбору тютюну»), які скуповували для тютюнових фабрик сировину, класифікуючи та сортуючи її за якістю. 1892 р. уряд, для відбору тютюну в Ягільниці, скуповував тютюн у 11326 господарів, а 1903 р. їхня кількість вже зросла до 16359. Загалом 1895 р. в Ягільниці, Монастириськах і Заболотові 34624 господарі здали 51704 центнери тютюнового листя, вирощеного на площі 2961 га, 1896 р. – 38721 господарі здали 51599 центнерів з площі 3495 га, а 1897 р. – 35254 господарі здали 47018 центнерів з площі 3118 га. Однак уже на початку XX ст. спостерігаємо скорочення за всіма показниками: 1901 р. в Ягільниці, Монастириськах і Заболотові 26673 господарі здали 33429 центнерів тютюнового листя, вирощеного на площі 2521 га, 1902 р. – 27735 господарів здали 39097 центнерів з площі 2623 га, а 1903 р. 28641 господарі здали 45459 центнерів з площі 2623 га [12, 14–17]. 1900 р. було створено закупівельний уряд в Борщові [12, 14], який 1903 р. прийняв сировину від 10392 господарів [12, 17]. Також у 1904 р. ставилося питання про створення аналогічного уряду в Теребовлі, однак справа не знайшла позитивного вирішення [12, 5,8,10].

Зібраний тютюн, зі складів, через циркулярний уряд, направляли на фабрики. Якщо спочатку на території Галичини діяла лише одна тютюнова фабрика у Винниках (1778 р.*), то, з появою нових фабрик у Монастириськах (1797 р.), Ягільниці (1844 р.) та Заболотові (1872 р.), попит на сировину значно зріс. Так, 1845 р. у трьох селах Ягільницького ключа під посіви тютюну вже було відведено 171,5 моргів землі, з яких зібрали 1410 центнерів сировини [2, 21].

У 1895 р. голова Галицького крайового сейму (маршалок крайовий) звернувся до Цісарсько-Королівського намісництва, з пропозицією створення в Коломиї Цісарсько-Королівської інспекції з вирощування тютюну в Галичині. Інспекція мала наглядати за вирощуванням тютюну в 350 громадах 13 південно-східних повітів регіону [16, 3]. Сфера її впливу поширювалась на такі повіти: Борщів, Чортків, Городенка, Гусятин, Коломия, Косів, Снятин, Теребовля, Заліщики, Бучач, Підгайці, Рогатин, Станіславів. Так, у Борщівському повіті були 59 сіл, де вирощували тютюн, Чортківському – 32, Городенківському – 39, Гусятинському – 15, Коломийському – 35, Косівському – 5, Теребовлянському – 9, Снятинському – 37, Заліщицькому – 33, Бучацькому – 25, Підгаєцькому – 18, Рогатинському – 4, Станіславівському – 5 [14, 32–36].

Якщо співставити дані щодо кількості населених пунктів, де вирощували тютюн, то, наприклад, у Тере-

* Тютюнову фабрику у Львові було засновано 1778 р., але вже наступного року вона була перенесена до приміщень Винниківського замку [18, 20].

бовлянському повіті вона зросла з 9 у 1895 р. [14, 35] – до 29 у 1904 р., з яких 12 культивували тютюн перший рік, на пробу [12, 13].

Крім прийому готового листя, до повноважень закупівельних урядів входила реєстрація осіб, які займаються вирощуванням тютюну, та видача їм під посіви насіння. Ще з кінця XIX ст. Цісарсько-Королівська Генеральна дирекція уряду вирощування тютюну у Відні шукала шляхи збільшення врожаїв, через перейняття досвіду в країнах, які мали більш давню традицію культивування тютюну, а також через завезення нових сортів. Так, згідно з листом Генеральної дирекції від 23 березня 1894 р., ЦКатГ надала дозвіл і виділила 600 злотих на наукову подорож Ж. Яклінського до Угорщини, Палатинату (Пфальц на Рейні) та Голландії [15, 24]. Невідомо, чи відбулась ця подорож, але знаємо, що деякі господарства Галичини з початку XX ст. почали вирощувати тютюн сорту «Палатинат».

Збереглася скарга Чортківського повітового відділу до Цісарсько-Королівського намісництва від 6 вересня 1903 р., в якій повітовий відділ вказував, що протягом кільканадцяти років господарі, які вирощують тютюн, скаржаться на сорт «Палатинат», насіння якого видавали їм на тютюновій фабриці в Ягільниці. Виробники скаржилися на низьку врожайність цього сорту, що не міг окупитися навіть його обробіток, тому врожаї в Чортківському повіті – найнижчі. З метою вивчення таких скарг, повітовий уряд звернувся до голів сільських громад, з проханням подати інформацію, який сорт тютюну господарі хотіли б культивувати в регіоні, а також скерував на місце експерта для вивчення й аналізу цього питання. Більшість громад, як і експерт, дали висновок про доцільність заміни сорту тютюну «Палатинат» на сорти «Росен» або «Мускалітер» (через незадовільний стан документу, цих наведених сортів можуть бути неточними). З огляду на це, Цісарсько-королівське намісництво просило Цісарсько-Королівську Генеральну дирекцію тютюнової монополії у Відні дозволити вирощувати в Чортківському повіті тютюн сортів «Росен» або «Мускалітер» вже 1904 р. [17, 3].

Отже, наприкінці XVIII – XIX ст., з введенням тютюнової монополії в Галичині спочатку спостерігався певний занепад галузі, до чого призвели каральні санкції за самовільне вирощування тютюну, більш жорсткі вимоги до якості продукції та низькі закупівельні ціни. Перешкоджала й заборона експорту сировини. Однак згодом, з введенням в дію нових тютюнових фабрик, стала відчутною гостра нестача сировини. Зрозумівши високу прибутковість тютюнової галузі, уряд всіляко заохочував вирощування тютюну: створювалися закупівельні уряди на місцях, почали компенсувати видатки на транспортування сировини на склади, видавати насіння для посадки.

1. *Господарство України в період розкладу феодалізму і генезису індустріального суспільства (XVI–XVIII ст.) // Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / Відп. ред. Б. Лановик. – К., 1994.*
2. *Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – Львів, 1989.*
3. *Інкін В. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст. – Львів, 1959.*
4. *Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини у XVIII ст. – К., 1991.*
5. *Грабар М. Магнатський маєток у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст. (на матеріалах Ягільницького ключа Лянцкоронських) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Історія / За ред. І. Зуляка. – Тернопіль, 2011. – Вип. 1.*
6. *Влох М. Винники, Звенигород, Унів та довкільні села. Історично-мемуарний збірник. – Чікаго, 1970.*
7. *Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski: W 2 t. – T. 1: Czasy przedrozbiorowe. – Poznań, 1947; T. 2: Czasy porozbiorowe do 1918 roku. – Poznań, 1950.*
8. *Rusiński W. Zarys historii gospodarczej Polski na tle dziejów gospodarczych powszechnych. – Warszawa, 1986.*
9. *Kula W. Rozwój gospodarczy Polski XVI–XVIII w. – Warszawa, 1993.*
10. *Центральний державний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 5307.*
11. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 5312.*
12. *ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 523.*
13. *ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 55. – Спр. 164.*
14. *ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 55. – Спр. 171.*
15. *ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 55. – Спр. 173.*
16. *ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 55. – Спр. 178.*
17. *ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 55. – Спр. 186.*
18. *Тимець І. Таємниці тютюнової фабрики. Фотоальбом. Науково-популярне видання. – Львів, 2005.*

Tymets I.V. The Galicia Tobacco Industry in the end of the 18 – the 19th centuries (on the materials from the Liantskoronski's manors). In the article, on the basis of the archival materials, the tobacco industry growing in Galicia from including of the verge in the complement of Austria – till the beginning of the XX century. The question of the tobacco monopoly input, the growing and purchase of the raw materials, the creation of the storehouses and the purchase governments is considered.

Key words: Galicia, tobacco monopoly, cultivation of raw tobacco, purchasing offices, Yagilnyk county

Р. І. Кравченко

ПОВІТОВІ ОСТРОГИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Стаття присвячена розгляду процесу створення та діяльності повітових каральних установ, які діяли на Слобожанщині наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Досліджено особливості створення та функціонування повітових пенітенціарних установ, розглянуто законодавчу основу діяльності, роль повітових закладів у процесі формування пенітенціарної системи Харківщини.

Ключові слова: *острог, арештанти, Харківська губернія, покарання, пенітенціарна система*

Протягом XVI – першої половини XVIII ст., у процесі виникнення та розвитку Російської централізованої держави, сформувалися основи імперської системи виконання покарань. Утвердження та розвиток абсолютної монархії призвели та прискорили зростання ролі каральних установ у бюрократично централізованому державному механізмі.

Окремі згадки щодо існування та діяльності повітових тюремних установ зустрічаються у працях Д. Багалія, Д. Міллера, А. Лейбфрейда, А. Полякової, А. Антонова, В. Маслійчука, А. Парамонова, Л.Мачуліна [1–4]. Важливим джерелом є описово-статистична інформація, відомості про губернаторів Слобожанщини та законодавчі акти імперського часу [5–7]. Історія регіональних тюремних установ імперської Росії вивчалась у працях сучасних російських та українських дослідників [8–17]. Проте, у дослідженнях істориків та правознавців, присвячених історії тюрем Російської імперії, проблема формування мережі повітових каральних установ Харківської губ. не знайшла належного висвітлення. Метою цієї статті є розгляд процесу створення та діяльності мережі повітових тюремних закладів, що виникли на території Слобожанщини наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Наприкінці XVIII ст., під час адміністративно-територіальної реформи, у Російській державі була сформована централізована система органів державного управління. Серед державних установ важливе місце по-

сіли й заклади системи виконання покарань. Відповідно до територіального устрою держави, ці установи створювалися при органах місцевого управління. Найбільша каральна установа була розташована у центральному губернському місті. 1781 р. у Харкові створено робочий та упокорювальний будинки – каральні установи, в основу діяльності яких, був покладений принцип обмеження особистої волі злочинця. Крім того, при органах місцевого управління, провінційних та повітових канцеляріях існували невеликі місця ув'язнення, так звані «тюремные избы», що використовувалися для попереднього утримання злочинців. Також подібні установи служили для утримання злочинців, які були засудженні до заслання та перебували на шляху до місця відбування покарання.

У більшості випадків це були невеликі дерев'яні будинки, інколи оточені рядом дерев'яних колод, вкопаних у землю одна біля одної. Охорону в'язниць у повітових містах несли чини місцевих інвалідних команд. Більшість з повітових місць ув'язнення були розташовані у пристосованих будинках та явно не відповідали існуючим вимогам. Поганий стан місць ув'язнення у повітах Харківській губернії змушував представників місцевої державної влади, зокрема губернаторів, звертатися до вищих державних установ по допомогу. 10 липня 1799 р. Харківський губернатор П. Сабуров звернувся до городничих з наказом зібрати відомості про кількість коштів необхідних для ремонту чи можливої перебудови острогів. При цьому було наказано назвати суму, «чтобы малейшего не было притом излишества» [18, 4].

Цей наказ був пов'язаний з тим, що на 22 квітня 1800 р. було заплановано розгляд у Сенаті питання про виділення 168381 руб. 36 коп. для ремонту та перебудови тюремних острогів у Новгородській губ. Сенат надіслав до усіх губернаторів наказ зібрати відомості про кошти, необхідні для функціонування острогів у підпорядкованих їм губерніях. Наказ було виконано і 30 вересня 1800 р. губернатор П. Сабуров доповідав: «В здешней губернии, в губернском городе Харькове и уездных Богодухове, Ахтырке, Сумах, Изюме, Купянске, Старобельске, Богучаре тюрьмы для содержания колодников с караульнями имеются. В Острогожске колодники содержатся в деревянном корпусе, находящемся при каменном доме.., в Змиеве в двух деревянных избах» [18, 4зв.]. Економічна експедиція Харківського губернського правління доповнила повідомлення: «В губернском городе тюрьма и острог для содержания колодников прочна и на ремонт оной истрачено 5117 руб. 50 коп. В уездных городах Богодухов, Купянск, Змиев, Острогожск тюрьмы крайне ветхие, почему необходимо нужна оным в тех городах постройка, а в Ахтырке, Сумах, Изюме, Старобельске и Богучаре тюрьмы по недавней в оных перестройке к содержанию колодников прочны» [18, 4зв.].

Після розгляду повідомлень городничих було вирішено усі тюрми обнести острогом – рядом вкопаних один біля одного дерев'яних стовпів. На жаль, у звіті збереглись не всі рапорти городничих, але наявні досить показові: «В городе Богучар острога нет, а находится построенная в 798 году на первый раз для тюрьмы изба одна с маленькою кладовою, покрытая соломою, при ней для солдат караульня, колодников бывает иногда 50 человек и более» [18, 6]. Або: «В Острогожске острога нет, колодники содержатся в купленной избе, бывает до 100 человек» [18, 7]; «Богодухов. Острога не имеется, а состоит одна только тюремная изба в одной связи с небольшою караульнею о двух небольших для колодников и одной для караульных комнаты с сенцами, покрытая камышом, которая обветшала так, что подвалины подгнили и скорому падению подвержена» [18, 10]; «Ахтырка. Острога нет, а находится изба под гонтовою крышею мерою в длину 19 аршин, а поперек 10 аршин. В год колодников бывает 150 человек» [18, 12].

Важливим чинником, що безпосередньо вплинув на процес створення нових каральних установ у повітах Харківщини, стали тюремні реформи, проведені у Чернігівському намісництві протягом 1802–1805 рр. кн. О. Куракіним. Під впливом та за прикладом його реформ, розпочалося будівництво повітових каральних установ на території Харківщини.

Тюремний острог у м. Лебедин збудовано за наказом губернатора від 24 червня 1805 р., за рахунок міських прибутків. На будівництво витрачено 1837 руб. сріблом. План острогу був типовим для інших тюремних закладів губернії: головний корпус складався з трьох кімнат, де розміщувались чини охорони та арештанти, розділені на два розряди. Поряд знаходився невеликий будинок, де перебували жінки, та будинок кухні, де, за необхідністі, знаходилися пересильні арештанти [18, 28].

Більш значний тюремний острог збудовано 1806 р. у Сумах. Острог мав два окремих будинки-відділення. В одному з них були дві камери для розміщення арештантів-чоловіків та одна для жінок. В іншому відділенні була більша та менша камери для розміщення арештантів за родом злочину. У цьому відділенні також перебували арештанти з чиновників та дворян [19, 24]. Богодухівський острог також збудовано 1806 р. Він мав дві казарми для розміщення арештантів та кімнату для чинів охорони [19, 32]. Міський острог в Охтирці збудовано 1807 р. за тим же планом, що й у Богодухові. Щоправда, поряд з трикімнатним корпусом, де розміщувались арештанти та чини охорони, знаходилась невелика будівля кухні та казарми для жінок [19, 28]. Куп'янський міський острог побудовано 1805 р., Вовчанський – 1808 р., Зміївський – 1804 р. [19, 44].

Типовою була ситуація, що склалася навколо Зміївського повітового острогу. 25 лютого 1806 р. Слобідсько-Український губернатор І. Бахтін ордером № 1132 наказав Зміївському городничому збудувати навколо «тюремной избы» дерев'яний острог (огорожу). Сама «тюремная изба» складалась з трьох кімнат, де розміщувались арештанти-чоловіки, жінки та охорона з місцевої інвалідної команди [20, 36]. На будівництво виділялося 600 руб. Острог навколо тюрми був необхідний для прогулянок в'язнів, адже злочинців утримувалося чимало «...и по нынешнему летнему времени от жаркого воздуха колодники немалое изнурение имеют» [20, 1].

Зміївський міський голова склав кошторис та повідомив губернатора, що Харківський купець Є. Горюнов за 1500 руб. погодився збудувати острог. Головні витрати були зроблені на купівлю 576 десятиаршинних дубових колод, які вкопувалися у землю одна біля одної навколо будівлі в'язниці. Губернатор дозволив витратити на будівництво зазначену суму з винного відкупу, що належав м. Зміїв. З виконавцем робіт Є. Горюновим було укладено «Контракт, каким образом выстроить в городе Змиеве около тюремной избы острог.

1. При состоящей в городе Змиеве тюремной избе выстроить Горюнов должен острог, длиною 13 поперешником 11 трехаршинных саженей дубовыми сваями вышиною в наружности 8, а в землю до 2 аршин, собственным своим коштом, который устроен до мая первого числа 1810 года непременно.

2. Для покупки дерева и заготовления к оному острогу материалов, г-н Горюнов получил в Змиевской городской Думе при заключении контракта денег 500 рублей, чтобы он на сию сумму приискал дерева и на-

чал рубку оного в октябре месяце, а возку оного дерева начал по зимнему санному пути.

3. Сваи ставить плотно, внизу они забиты щебнем и глиною должны, дабы от гнилости повреждения не было, по рассуждению побега колодников.

4. По окончании работ подлежащее освидетельствование произведено будет» [20, 8].

На випадок смерті підрядчика вся відповідальність покладалася на його старшого сина Івана та поручителів губернського секретаря Г. Петровського та поміщика М. Маницького.

У жовтні 1808 р. Слобідсько-Українському губернатору І. Бахтіну надійшов лист, підписаний міністром внутрішніх справ з наказом зібрати відомості «...о настоящем положении всех вообще тюремных зданий» та повідомити МВС, «...какие сделаны распоряжения в рассуждение помещения колодников по тем городам, где вовсе нет казенных для содержания их строений или существующие по ветхости не могут быть к тому удобны» [21, 1]. Протягом 1804–1807 рр. були збудовані остроги в найбільших повітових містах. У всіх повітових острогах дотримувались принципу роздільного утримання чоловіків та жінок. В'язниці були невеликі, більшість складалась з трьох кімнат. Зазвичай одна з кімнат відводилася для чинів Корпусу внутрішньої сторожі, які несли охорону в'язниць. Спеціальних чиновників, які б мали наглядати за внутрішнім життям в'язниць, не було.

У ставленні до арештантів слід відзначити, поряд з жорстокістю, характерною для епохи в цілому, значні вияви милосердя. Харчове забезпечення з боку держави було мінімальне, тому арештантам дозволялося просити милостиню, яку досить щедро подавали. Часто, через відсутність у повітових містах інвалідних команд чи інших військових з'єднань, охорону в'язниць несли міські жителі за жеребом.

Щомісячно з повітових міст губернії Харківському губернатору направлялись відомості про утримуваних під вартою за спеціально затвердженою формою. Згідно форми А, подавалися відомості про звання, ім'я, вид злочину та згідно рішення якої державної установи утримувався у в'язниці, чи мав право на амністію. У формі Б для осіб, які були засуджені до відробітку завданої шкоди, повідомлялось ім'я злочинця, вартість украденого та за рішенням якої установи він працював [22, 20]. Також розглядалось питання можливого будівництва повітових кам'яних тюремних замків. Взимку 1812 р. Харківський губернатор І. Бахтін отримав від міністра внутрішніх справ листа, у якому були представлені зменшені копії зразкових планів тюремних замків, затверджених 4 серпня 1811 р. імператором Олександром І.

За наказом І. Бахтіна, губернський архітектор В. Лобачевський, відповідно до представлених планів, склав кошториси на будівництво кам'яних тюремних замків. Оскільки на розгляд І. Бахтіна були надіслані чотири варіанти планів в'язниць, він для можливого майбутнього будівництва обрав план № 2. За ним, в'язниця мала дві окремі великі казарми для розміщення арештантів, лікарню, лазню, декілька комор, приміщення для чинів охорони. За розрахунками архітектора В. Лобачевського, вартість будівництва кам'яної в'язниці, згідно плану мала сягати 22527 руб. 27 коп. [23, 5]. Будівництво в'язниці за планом № 1 визнано надто дорогим (кошторис становив 42994 руб.), а за планами № 3 та № 4 – невигідним, через малі розміри арештантських приміщень [23, 6].

Тюремні установи або остроги у повітових містах губернії підпорядковувались місцевим городничим. За необхідності виділення коштів для потреб повітових тюрем, місцеві городничі зверталися до губернатора. Оскільки становище дерев'яних повітових тюремних замків поступово погіршувалося, кількість звернень була значною.

Так, 2 серпня 1818 р. Валківський городничий доповідав губернатору В. Муратову: «В здешнем городском остроге во время ненастной погоды бывает сильная течь, особо с дому выведенная кирпичная труба разломалась, да в печных трубах нет заслонок. Вокруг острожного дому поверх доски и при входе в дому рундук сгнил, разрушился, сверх того некоторые окна в казарме сделались крайне ветхи и вовсе негодны, а потому предвидится необходимость исправить починкою» [24, 1]. 20 серпня 1818 р. Вовчанський городничий просив виділити на освітлення місцевого острогу 120 руб. на рік [25, 2]. Раніше, за указом губернатора І. Бахтіна, виділено 50 руб. на рік. Куп'янський городничий просив затвердити кошторис на суму 182 руб. 50 коп. на влаштування в острозі двох печей [26, 2]. Лише протягом осені 1818 р. до канцелярії Харківського губернатора надійшло 67 клопотань відносно затвердження певних витрат на функціонування повітових тюремних замків.

У грудні 1818 р. Сенат розглянув рапорт Слобідсько-Українського губернського правління, в якому повідомлялось: «17 августа, ночью, содержащиеся в Изюмском остроге четыре важных арестанта Григорий Савин, Степан Ковылин, Данила Самарский, Сергей Зюбенко, стоящих внутри того острога на часах инвалидной команды 3-х солдат, накормили называемыми варениками, начиненными мясом, куды были примешаны семена травы дурмана, чем привели их в беспамятство, и из тюремной избы проломавши в ней железную решетку вылезли, потом, сняв с завалины большую доску приставили к острожному палисаднику и через оный бежали» [27]. Ця подія набула широкого розголосу, була розглянута Сенатом, який вирішив, крім ретельного розслідування пригоди, повідомити про неї усіх губернаторів, для недопущення подібного в інших місцевостях імперії.

Описуючи подробиці втечі, командир Харківського губернського батальйону підполковник Домбровський звертав увагу на те, що основною причиною її став поганий стан Ізюмської в'язниці: «Через редкие решетки свободно может человек пролезть, палисад вокруг оного подгнил, казармы выстроены без всякого внизу фундаменту, без полу и потолочные доски не укреплены» [28, 46]. Протягом року середня кількість утримуваних в Ізюмському острозі коливалась від 35 до 132 осіб, тому питання створення належних умов утримання колодників стояло гостро.

Ця втеча стала додатковим поштовхом для практичного втілення ідеї будівництва в Ізюмі кам'яного тюремного замку. Ізюмський городничий навесні 1818 р. доповідав губернському правлінню щодо кількості арештантів, які постійно утримувалися у замку (їх було близько 80) та наполягав на необхідності побудови нової в'язниці. Влітку 1818 р. Сумському землеміру Маслову наказали скласти план будівництва нового тюремного замку в м. Ізюм, взявши за основу зразковий план № 2, затверджений 4 серпня 1811 р. імператором Олександром І [28, 6]. У жовтні 1818 р. губернський архітектор Чернишов подав на розгляд губернатора план будівництва Ізюмського тюремного замку. На будівництво мали витратити значну кількість будівельних матеріалів, зокрема 685 тис. цеглин, загальна вартість будівництва сягала 71749 руб. 20 коп. [28, 43].

Таким чином, у процесі реформування адміністративно-територіального устрою Російської держави,

наприкінці XVIII – на початку XIX ст., на території Слобожанщини виникла система органів виконання покарань у вигляді обмеження волі. Система включала губернські каральні установи – робочий будинок, а також мережу провінційних та повітових місць ув'язнення. Являючись структурним елементом державної системи управління, каральні установи виконували притаманні їм функції, в умовах завершення процесу централізації держави та станового поділу суспільства.

Відповідно до основних закономірностей розвитку російського карального законодавства, система каральних установ на Слобожанщині формувалась у тісному взаємозв'язку з органами державного управління. Мережа пенітенціарних закладів, що діяли на Слобожанщині, згідно із загальною практикою була пристосована для утримання місцевих злочинців та могла використовуватися для пересилання злочинців у віддалені регіони держави.

Прогресивні зміни в пенітенціарній галузі, запропоновані кн. О. Куракіним, на початку XIX ст. знайшли підтримку у представників вищих органів державного управління. У повітових містах Слобожанщини була побудована мережа пенітенціарних установ, повітових острогів у діяльності яких виявлялися нові, гуманніші тенденції. З'явилися та набули поширення в процесі пенітенціарної практики основні принципи виконання покарань, пов'язані із поділом злочинців під час їх утримання за статевою та віковою ознаками. Набуло поширення розуміння необхідності виправного впливу при здійсненні покарання.

Таким чином, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у губернії відбувався процес формування системи органів виконання покарань, в основу діяльності яких був покладений принцип корегуючого обмеження особистої волі злочинця. Цей процес виглядав багато у чому несинхронізованим, відносно інших змін органів державного управління, розрізненим та непослідовним, але гостро необхідним, виходячи із загальних потреб державного будівництва.

1. *Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования: В 2 т. – Х., 1993. – Т. 1.*
2. *Антонов А.Л., Маслийчук В.Л., Парамонов А.Ф. История Харьковского городского самоуправления. 1654–1917 гг.. – Х., 2004.*
3. *Лейбфрейд А.Ю., Ю.Ю. Полякова Харьков от крепости до столицы. – Х., 2001.*
4. *Мачулин Л.И. История тюремного Харькова (1668–1917 гг.). – Х., 2005.*
5. *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упор. В. Пірко, О. Гуржій; редкол.: П. Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1991.*
6. *Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – Х., 1996.*
7. *Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / Упор. Г. Радов, І. Резник: В 2 ч. – К., 1998.*
8. *Рогов В.А. История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV–XVIII веков. – М., 1995.*
9. *Аладьина Л.С. Уголовно-исполнительная политика Российского государства (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – М., 2003.*
10. *Детков М.Г. Исполнение наказания в дореволюционной России: организационно-правовые аспекты становления и развития системы исполнения наказания в виде лишения свободы: Учеб. пособ. – М., 1990.*
11. *Лисин А.Г., Петренко Н.И., Яковлева Е.И. Тюремная система Российского государства в XVIII – начале XX вв.: Учеб. пос. – М., 1996.*
12. *Рассказов Л.П., Упоров И.А. Тюремные инструкции в Российской Империи : Учеб. пос. – Краснодар, 1999.*
13. *Рассказов Л., Упоров И., Белозеров А. Тюремные заключенные в XVIII веке // Преступление и наказание. – 2001. – № 8.*
14. *Неалов О.П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2003.*
15. *Россіхін В.В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2005.*
16. *Григорьев О.М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст.: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – К., 2007.*
17. *Ягунов Д.В. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи. – Одеса, 2005.*
18. *Держархів Харківської обл. – Ф. 4. – Оп. 2. – Спр. 161.*
19. *Держархів Харківської обл. – Ф. 7. – Оп. 4. – Спр. 32.*
20. *Держархів Харківської обл. – Ф. 3. – Оп. 16. – Спр. 196.*
21. *Держархів Харківської обл. – Ф. 3. – Оп. 13. – Спр. 286.*
22. *Держархів Харківської обл. – Ф. 3. – Оп. 22. – Спр. 859.*
23. *Держархів Харківської обл. – Ф. 3. – Оп. 38. – Спр. 56.*
24. *Держархів Харківської обл. – Ф. 3. – Оп. 38. – Спр. 243.*
25. *Держархів Харківської обл. – Ф. 3. – Оп. 38. – Спр. 244.*
26. *Держархів Харківської обл. – Ф. 3. – Оп. 38. – Спр. 295.*
27. *Полное собрание законов Российской империи. – I собр. – Т. 35. – № 27616.*
28. *Держархів Харківської обл. – Ф. 4. – Оп. 35. – Спр. 150.*

Krawchenko R.I. The district jails in the Kharkiv province in the end of 18th – the beginning of the 19th century. In the article has been discovered the process of the formation and activity of the region punitive institutions in Slobidska Ukraine in the end of 18th – the beginning of the 19th century. The characteristic features of the creation and functioning of the district punitive institutions have been studied. Also has been analyzed the legislative basis of functioning and the role of the district institutions in the process of the punitive system formation in the Kharkiv region.

Key words: jails, prisoners, the Kharkiv province, penalty, punitive system

Ф. Т. Хададова

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ЖИТОМИРСЬКОГО МІСЬКОГО МАГІСТРАТУ (кінець XVIII — 40-і рр. XIX ст.)

У статті розглянуто основні напрями діяльності Житомирського міського магістрату, його взаємодію з поліцією, сирітським судом і органами губернського правління.

Ключові слова: *магістрат, функції магістрату, податки, рекрутський набір, сирітські суди*

Історія самоврядування окремих місцевостей України займає одне з чільних місць у сучасній історичній науці. Саме тому актуальним є вивчення досвіду самоврядної адміністративної, фінансової та інших сторін діяльності магістратів, що довгий час були основою самоуправління міст. Метою цього дослідження є характеристика основних напрямів діяльності Житомирського міського магістрату та його взаємодії з центральними органами управління. У статті вирішуються наступні завдання: розглядаються основні функції Житомирського міського магістрату та способи їх втілення; аналізуються труднощі, що виникали на шляху реалізації основних завдань магістрату та правові основи його діяльності.

Житомирський міський магістрат довгий час залишався єдиним органом адміністративного управління в Житомирі, тому мав досить широке коло повноважень. До основних функцій Житомирського міського магістрату належали: збір податків; ведення міського господарства; розгляд судових справ; обов'язки нотаріальної установи; утримання та контроль за міською

поліцією; протипожежна безпека в місті; рекрутські набори; розподіл ремісників за цехами.

До одного з найважливіших напрямів діяльності Житомирського міського магістрату належав збір податків з населення. Як правило, він здійснювався під контролем, обраних магістратом від міщанського та купецького товариств, делегатів, до яких приєднувався представник дворянської громади. Важливість цієї функції магістрату для керівництва Волинської губ. стала очевидною в 1819 р., коли, через несвоєчасне обрання Житомирським магістратом делегатів для збору податків, гроші від міста вчасно не надійшли до губернського правління, що зумовило невдоволення останнього та безліч бюрократичної писанини. Втім, зрештою, делегати були обрані, необхідні податки стягнено з жителів міста і всі необхідні податки виплачено керівництву губернії [1, 1–5].

Для прикладу, податкова ситуація в місті та його околицях упродовж 1820 р. виглядала наступним чином: з міщан-християн у місті та повіті (1411 осіб по 2,44 руб.) – 3442,84 руб.; з міщан-євреїв (9118 осіб по 2,44 руб.) – 22247,92 руб.; з купців християн і євреїв від капіталу 586205 руб. (по півкопійки з руб.) – 2931,2 руб. [2, 14]. З цих коштів на утримання магістрату пішли біля 4 тис. руб., зокрема:

1) на утримання секретаря та канцелярських служителів, чиновнику який знаходився при канцелярії цивільного губернатора, та двом сторожам за рік – 3000 руб.;
2) трьом десяцьким, які знаходилися на службі при магістраті – 420 руб. асигнаціями;
3) за ремонт у кам'яному магістратському будинку – 25 руб. сріблом.

Решта коштів були витрачені магістратом на потреби міста й органів, що перебували під його юрисдикцією, в тому числі:

1) на ремонт двох міських будинків, які займала поліція – 125 руб.;
2) за оренду будинку, який займала 1-ша пожежна частина – 300 руб. асигнаціями;
3) на освітлення жандармської стайні – 102 руб.;
4) на ремонт двох міських будинків, де утримували арештантів – 3782 руб.;
5) на прикрашання міста прапорцями, під час приїзду імператора – 21 руб. сріблом;
6) на побудову нового харчового ряду – 850 руб. [3, 48–49].

Таким чином, сума податків, що збиралася з міста і околиць, тільки на перший погляд здавалася значною, проте, більшість її витрачалася на утримання самого міста та необхідних для його нормального існування установ.

Окрему, досить важливу частину повинностей міста, що залежали від магістрату, складав рекрутський набір та задоволення всіляких воїнських потреб, а також утримання та перевезення арештантів. Наприклад, для спорядження кожного рекрута місто витрачало 65 руб. на одяг і 12 руб. 63 коп. на провіант [4, 4–8]. Також у цій сфері магістрат контролював виконання таких повинностей як:

1) надання людей для супроводу арештантів з міста;
2) спорядження підвод для арештантів;
3) надання супроводу військовим арештантам і підвод для них;
4) передача транспорту для переправки рекрутських партій;
5) виділення підвод під провіант;
6) надання засобів пересування офіцерам, що пересуваються за відкритими листами, а також для дружин солдатів, які переїжджають до чоловіків;
7) перевезення з госпіталю в госпіталь хворих [5, 9].

На підставі цього матеріалу можна зробити висновки про основні обов'язки Житомирського міського магістрату. Отже до них відносилися:

1) збір на утримання пошти та різних військових витрат;
2) віддача рекрутів по набору;
3) утримання поліції;
4) утримання різноманітних комісій та канцелярії губернського правління.

Важливою для підтримки порядку в місті була поліція, яка знаходилась на утриманні магістрату. Міська поліція мала наглядати за виконанням будівельних кодексів, підтримувати належні санітарні умови і боротися з пожежами. Останнє, до речі, вдавалось їй доволі погано: у Житомирі періодично ставались досить великі, як для масштабів міста, пожежі [6, 15]. Причиною була недостатня мобільність бригад і переважання дерев'яних споруд у місті.

Житомирський магістрат, за встановленою традицією, виконував також функції нотаріальної установи. Він санкціонував договори про купівлю або продаж рухомого і нерухомого майна, заповіти, розписки, тощо. Подібні угоди, зазвичай, у місті оформлювалися в обов'язковій присутності хоча б одного бурмістра і двох ратманів. Найчастіше в Житомирі реєструвались купчі та боргові розписки.

До юрисдикції магістрату також належала видача паспортів та прийняття іноземних підданих до житомирського міщанського товариства, а також затвердження відкриття в Житомирі цехів різного спрямування. Наприклад, 1807 р. у місті було відкрито одразу два цехи, зокрема пекарський [7, 3].

Міський магістрат займався видачею паспортів, а отже і ревізіями, тобто, переписами населення – представників громад усіх суспільних станів. До помилок, під час таких ревізій, Волинська казенна палата ставилась досить прискіпливо. Наприклад, у Житомирському архіві є окрема справа, присвячена одній незначній помилці у веденні ревізії 1816 р. по м. Бердичеву. Її суть полягала в тому, що житель Бердичева А. бер Кальманович Криворука не отримав паспорту, оскільки був пропущений ревізією, оскільки не значився в кагалі. Саме тому Волинська казенна палата видала наказ до Житомирського міського магістрату вчинити розслідування, з якої причини ревізія пропустила Криворуку. Винними визнано було відповідальних за ревізію представників кагалу, а потерпілому компенсовано шкоду [8].

Окрему увагу варто приділити магістрату як судовій інстанції. Щодо роботи судових інстанцій на Волині загалом, то від початку вона була незадовільною. Все діловодство до 1837 р. велося двома мовами – російською і польською, що зумовлювало певні труднощі, зокрема для російських чиновників. У судах Волинської губ. накопичилося багато невирішених справ, а після її входження до складу Росії, судові засідання тут не проводилися декілька місяців. З 1837 р. судові функції складали основу діяльності магістрату, а його адміністративно-господарчі повноваження перебрала міська дума [9, 182]. Магістратський суд виступав як становий орган судочинства для міщан. Показово, що справи, які стосувалися магістрату, за російським законодавством, розглядав він сам. Рішення магістрату можна було оскаржити через тиждень, але для цього треба було сплатити мито 25 руб. і дати розписку, що скаргу позивач вважає правомірною, а якщо виявлялось протилежне – гроші йшли на користь магістрату. Оскарження не приймалось, якщо ціна справи була меншою 25 руб., а для малозабезпечених, які підтвердили свою бідність,

справи розглядались безкоштовно. Показово, що міський уряд зобов'язаний був не затягувати хід судових справ, особливо, якщо вони були пов'язані з перебуванням підсудного у в'язниці. Наприклад, якщо доводили, що така справа три строки засідань залишалась без рішення, то члени магістрату позбавлялися річної платні, на користь потерпілого, його спадкоємців або міських шкіл.

В апеляційному відношенні магістрати були підвідомчі головному суду, а з 1831 р. палатам кримінального та цивільного судів. Того ж року указом Миколи I було скасоване Магдебурзьке право в усій Україні, крім Києва, де воно зберігалось до 1835 р.

При Житомирському магістраті існував також становий опікунський орган для купецьких та міщанських вдів і малолітніх сиріт – сирітський суд. Його завданням було збереження власності у тому випадку, якщо нею володіли вдови, малолітні або особи «проматывающие состояние». Над такими власниками призначались опікуни, які управляли майном, за 5% з його прибутків. У сирітських судах засідали Міський Голова і два члени магістрату. До обов'язків першого входило повідомлення про вдів та малолітніх дітей, позбавлених опіки, хоча самостійно магістрат не втручався у справи, лише за проханням вдів, повідомленням голови, близьких родичів чи свояків. Призначаючи опікунів майна, суд приписував, щоб вони, за присутності секретаря міського магістрату та двох сторонніх свідків, зробили перепис всього спадку. Також до функцій цього органу входила постійна перевірка умов життя підопічного та стан його майна, про що опікун періодично звітував сирітському суду [10, 262–263]. Існували також категорії осіб, яких призначати опікунами категорично заборонялося:

1) ті, хто витратив власне майно, або, отримавши маєток, сам не зумів ним вдало розпорядитися;
2) банкрути купці або міщани;
3) судимі або ті, хто «в явных и гласных пороках находится»;
4) ті, хто мав сварки з батьками дитини;
5) особу, «чьи суровые поступки известны магистрату».

Так само рішення сирітського суду можна було оскаржити, а затягування магістратом таких справ каралося [11, 122].

Згідно з указом Державної Ради від 9 жовтня 1837 р. «О преобразовании городского управления в городах Каменец-Подольский, Житомир и Балта» була створена міська дума, до якої перейшли основні адміністративні функції магістрату. Свою діяльність вона розпочала 20 липня 1838 р. Після відкриття думи, магістрат діяв ще деякий час. Посада президента була скасована, а її функції перебрали на себе два бурмістри [12, 26].

1840 р. скасовано чинність Литовського статуту у Волинській губ., натомість неї поширена дія російських законів. Тепер остаточно була регламентована винятково російська мова діловодства, всі судові справи мали вирішуватися, згідно російського законодавства [13, 443]. «Положение о преобразовании судебной части в губернском городе Житомире» від 18 вересня 1849 р. остаточно ліквідувало магістрат, передавши розгляд усіх цивільних і кримінальних справ до компетенції повітового суду.

Отже, до основних функцій Житомирського міського магістрату входили: збір податків, ведення міського господарства, розгляд судових справ, обов'язки нотаріальної установи, утримання та контроль за міською поліцією, протипожежна безпека у місті, рекрутські набори, розподіл ремісників за цехами. Основною і найважливішою для губернського правління безперечно була функція збирання податків, які, втім, хоч і давали прибуток, проте, не перекривали видатки міста. Основні грошові надходження витрачались на утримання магістрату, поліції, рекрутські набори. Значну роль у діяльності магістрату відігравали також його судові та нотаріальні повноваження, а також опікунського станового органу.

1. *Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп. 1. спр. 96.*
2. *Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп.1 спр. 112.*
3. *Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп.1 спр. 114.*
4. *Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп.1 спр. 40.*
5. *Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп.1 спр. 33.*
6. *Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп.1 спр. 96.*
7. *Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп.1 спр. 23.*
8. *Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп.1 спр. 81.*
9. *Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.,1996.*
10. *Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр. I. – СПб., 1830 – Т. XX.*
11. *Ерошкин И.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983.*
12. *Прищепа О.П., Леонова Л.А. Міське самоврядування Дубно в умовах інкорпорації Волині до складу царської Росії: реорганізація функцій // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років: Мат. Міжн. наук. конф. – Б. м., 2007.*
13. *ПСЗ. – Собр. I. – СПб., 1830. – Т. XIX.*

Hadadova F.T. The main activities of Zhytomyr City Magistrate (the end of the XVIII – the 40th of the XIX century.). In the article are examined the main directions of the Zhytomyr city magistrate activities, its interaction with the police the orphan court and the provincial government.

Key words: council, council functions, taxes, conscription, orphans' courts

О. В. Черемісін

КУЛЬТУРА УПРАВЛІННЯ МІСТАМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті аналізується культура управління південноукраїнськими містами в кінці XVIII – на початку XX ст. Звертається увага на головні принципи муніципального управління, громадські ініціативи, адміністративну опіку. Характеризується еволюційність розвитку культури управління південноукраїнськими містами та системи муніципального управління. Зроблені висновки щодо особливостей управління південноукраїнським регіоном.

Ключові слова: *міське самоврядування, муніципалітет, культура управління, Південна Україна*

Головним завданням сучасного українського державотворення є радикальна зміна системи державного управління, що потребує проведення широкомасштабних реформ, основна мета яких полягає у перетворенні існуючої адміністративної системи на один із визначальних чинників прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Українське суспільство, забезпечуючи ефективну організацію виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях управління, формуючи сучасну систему місцевого самоврядування, не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і історичний, що дає змогу вивчати й аналізувати процес становлення Української держави. Управлінські відносини минулих епох не зникають безслідно, вони продовжують функціонувати в нових суспільних відносинах як успадковані управлінська культура, технологія управління, свідомість людей, суб'єктивні права та обов'язки, законність, існуючий правовий порядок тощо.

Дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить чисельна. Незважаючи на те, що низка праць (Д. Горловський [1], А. Комарницький [2], Ю. Гессен [3], Г. Ге [4] та ін.) має публіцистичний характер, більшість із них містить широкий матеріал

щодо правових норм, основних положень «Жалуваної Грамоти» 1785 р., Міських Положень 1870 та 1892 рр. і практичної роботи органів самоврядування. У радянській історіографії в окремих роботах (Л. Веліхов [5], А. Чернов [6], М. Белявський [7] та ін.) надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування, без ґрунтовного аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів або міст. Це зумовлювалось упередженим негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому і до його господарської діяльності зокрема.

У зв'язку з відродженням національного суверенітету, розбудовою незалежної держави і проведенням широкого спектру реформ в Україні 1990-х рр. активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення, в тому числі й багатого історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування (праці О. Головко [8], В. Горбачова [9], Т. Щерби [10], Л. Цибуленко [11] та ін.). Однак, не дивлячись на розмаїття досліджень щодо діяльності міського самоврядування, до сьогодні майже не розглядалися питання культури та технологій управління південноукраїнським регіоном. Відтак, метою цієї роботи є дослідження культури управління міського самоврядування Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

На міста Півдня України система органів адміністративного управління та міського самоврядування поширилася в останнє десятиліття XVIII – перші десятиліття XIX ст. Від початку існування представники міського самоврядування намагалися бути незалежними від адміністративної влади, оскільки вважали, що коли вже почалося освоєння і заселення нового краю, то і життя має бути нове і необтяжене старими нормами і правилами. Конкуренцію цивільним органам міської влади становила адміністративна влада в особі генерал-губернаторів, військових губернаторів, цивільних губернаторів, віце-губернаторів, які прагнули підпорядкувати всі аспекти життя (а тим більше в прикордонних губерніях) власному управлінню. Військові губернатори навіть не соромилися зневажливо ставитися до міських голів, примовляючи, що військові ці міста будували і військові в них повинні бути головними керівниками [21, 15–46]. Принцип роботи міського самоврядування був проголошений в Положенні 1785 р. на децентралізованих засадах. Як показала практика, всі розуміли його по-різному.

Представники міського самоврядування вважали, що цей принцип дає їм можливість бути повністю незалежними, особливо якщо мова йде про оподаткування місцевих жителів, яке найчастіше проводилося в міру жадібності, нахабства і безпринципності співробітників муніципалітетів, і часто норми податків не відповідали чинному законодавству [16, 10–43]. На ці зловживання завжди скаржилась адміністративна влада губерній до Санкт-Петербургу. Зазначалося, що міське самоврядування обтяжує населення поборами, а оподаткування, не може і не повинно володіти якими б то не було правами і привілеями, а відтак, має знаходитися під безпосереднім і невсипущим контролем адміністративної влади губерній. При цьому використовувалися красномовні словосполучення, наприклад «ці мерзенні, іменовані себе депутатами міських зібрань» [19, 64].

У ході перетворень перших десятиліть XIX ст. органи міського самоврядування позбулися всіх прав на самостійність (навіть бюджет міста не могли затвердити і виконати), тому стали повністю залежні від адміністративної влади губерній. Можна відзначити, що генерал-губернатори, цивільні губернатори та військові губернатори були схильні керувати тими містами, в яких знаходилися їхні резиденції, а повітові міста віддавали на відкуп місцевому дворянству, яке і не думало займатися міськими справами. Наприклад, Новоросійські генерал-губернатори ніколи не виносили розпорядження щодо будівництва, санітарно-гігієнічного стану, питань народної освіти таким містам, як Миколаїв, Херсон, Катеринослав, Севастополь, Сімферополь, а діяли тільки в рамках м. Одеси. Натомість цивільні губернатори Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній намагалися не обтяжуватися справами інших міст, крім Херсона, Катеринослава та Сімферополя. У звичку і норму громадського життя увійшли казнокрадство, марнотратство міських бюджетів, апатичність настрою і роботи представників міського самоврядування. До зловживань і непорядків ставилися з поблажливістю. Неповага до діячів самоврядування дійшла до такого ступеня, що ремісники відмовлялися платити податки, а більшість міського населення взагалі не хотіла нічого чути про виборність у муніципалітет [27, 122]. Так, колишнього міського голову Одеси І. Андросова навіть убили розбійники [14, 8]. Не дивно, що все міське господарство при цьому занепадало.

Не можна сказати, що адміністрація губернії могла почувати себе спокійно. Одним з показових прикладів може бути історія у справі віце-губернатора Херсонської губ. А. Рюля і чиновників адміністрації, які відчували себе вільно, займаючись сміливо хабарництвом, але в результаті стали засудженими, так як злочинів скоїли більше, ніж заробили почесних звань [17, 2–46; 18, 3–49].

До 1840-х рр. адміністративна опіка набридла не тільки міській владі, але і керівникам губерній. Наприклад, цивільні губернатори Херсонської губ. у щорічних звітах до столиці постійно згадували, що вони обтяжені багатьма питаннями, а тут ще й міське управління безініціативне і не здатне займатися ніяким питаннями, крім навіювання і спонукання з боку губернатора [24, 46; 25, 56; 26, 58].

Громадський підйом 1850–60-х рр., хоча і був активним, але не стільки змінив життя південноукраїнських міст, скільки актуалізував міські проблеми й оживив свідомість місцевого населення. Це, звичайно, не означає, що всі стали кристально чесними і громадська справа стала набагато більш важливою, ніж особисті інтереси. Якщо, наприклад, до негативних рис характеру міського голови Одеси Н. Новосельського відносили чесність, відкритість, ініціативність, довіру людям, шляхетність, відданість справі [13, 16], то не складно здогадатися, які якості для громадського міського діяча вважалися позитивними.

В історіографії склалося стійке переконання про те, що період 1870–1917 рр. – це час «героїчних» зусиль органів міського управління, яке позбулося адміністративної опіки, отримало муніципальну власність, зайнялося питаннями народної освіти, пожежної справи, санітарно-гігієнічним станом міст, провели водопровід, каналізацію, електрифікацію і т. д. Зрозуміло, ніхто не заперечує позитивних заходів, що проводилися органами міського самоврядування, але їхню роль у цьому дослідники перебільшують. Оскільки проведення водопроводу, каналізації й електрики зачепило тільки центральні частини міст, а окраїни (з величезною кількістю населення) виявилися позбавленими цього задоволення, живучи з мінімумом медичного обслуговування (і при цьому санітарно-гігієнічна ситуація була вкрай важкою, тому епідемії не покидали міста навіть на початку XX ст.). Втім, південноукраїнські міста не були піонерами проведення водопроводу, каналізації й електрики. Вони провели ці блага одними з останніх,

довго вивчаючи досвід інших міст. Місцеве самоврядування зайнялося питаннями народної освіти: було відремонтовано багато шкіл і гімназій, відкриті нові, але при цьому дітей у віці 6–14 років навчалося до 20% [15, 3–20]. Органи самоврядування зайнялися розвитком духовної культури населення: були відкриті театри, громадські бібліотеки, читальні, але при цьому міські лікарні «кричали» про брак фінансування, лікарняних місць, медикаментів і багато чого іншого.

Також слід зазначити, що Південна Україна як регіон, котрий вважався межею осілості єврейського населення, отримала можливість вибирати євреїв в органи самоврядування лише за Міським Положенням 1870 р., хоч кількість їх в міських думах не перевищувала 10 осіб, а до 1913 р. скоротилася до 2–5, оскільки їхня участь у муніципалітетах не віталася. Однак при цьому херсонським муніципалітетом розпоряджався мільйонер, єврей М. Рабинович, що досить обурювало цивільного губернатора, так як його розпорядження не виконувалися. Тому він з ностальгією згадував дореформені часи, коли органи самоврядування підпорядковувалися адміністративній владі губернії (отже, в середині XIX ст. херсонські губернатори скаржилися на обтяжливість турботи про міське самоврядування, а на початку XX ст. про це вже шкодували) [20, 2–8] . Таким чином, доводилася незалежність муніципалітету від адміністрації губернії, що контрастувало з іншими регіонами, наприклад, в містах Поволжя адміністрація та міське самоврядування працювали разом і дружно [22, 180–196].

Міська інтелігенція, яка також не становила більшості в міських думах (до 1%), у другій половині XIX – на початку XX ст. прагнула просвітити громадську свідомість шляхом читання публічних лекцій, публікації літератури та звітів муніципалітетів про міське самоврядування загалом, про те, що це справа суспільна та залежить не від депутатів і членів управи, а від роботи, бажання і прагнення самих міських жителів. Інтелігенція, звичайно, зробила свою справу, населення міст просвітило, але тільки меншість, а її бажання змінити склади міських дум так і залишилося нездійсненною мрією. Більшістю голосів до складу муніципалітетів обиралися представники торгово-фінансових кіл (2/3 від загального складу), які виконували необхідні та корисні саме для них функції.

Внаслідок цього, на рубежі XIX–XX ст. у південноукраїнських муніципалітетах склалася родинно-патріархальна система управління, коли одночасно працювали батьки, сини, брати та інші родичі (в містах інших губерній така система склалася ще в кінці XVIII ст.). Усіх діячів, за ступенем вираження поглядів, можна розділити на кілька груп: 1) не цікавляться нічим (індиферентні або апатичні); 2) активні (голосно висловлювали свої погляди, але були нечисленними, тому їх вплив був незначним); 3) не задоволені або не пригоджені з напрямом діяльності (ліберальні); 4) вирішували особисті питання під час влаштування громадських проблем (торгово-фінансові кола, що становили більшість (склад на 55–60% був незмінний з 1870 – до 1913 рр.)) [12, 1–23; 23, 1–2].

Помітним залишається і той факт в історіографії, що, за дослідження діяльності місцевого самоврядування, ніхто не звертав уваги на настрої та думки міських жителів з приводу управління містами. Вони не були «мовчазною більшістю», чимало писали до місцевих газет або Санкт-Петербургу, висловлюючи власну думку з багатьох питань. Дослідивши численні листи та газетні публікації, можна зробити висновок, що міські жителі не були ярими прихильниками самоврядування. Майже ніхто не вірив, що вони можуть щось змінити або від їхньої волі будь-що залежить взагалі, чим і пояснюється низька явка на вибори (не вище 1% міського населення). Обурювалися жителі й тим, що інтереси меншості замінюються інтересами більшості, що співробітники муніципалітетів розряджаються як красуні, мало піклуючись про простих людей, творячи неподобства (майже на кожному засіданні міських дум обговорювалося, що співробітники міського самоврядування зобов'язані подавати всім жителям позитивний приклад особистою поведінкою). Однак найбільш негативною рисою для діячів муніципалітетів вважалося призначення податків, «які самовільно накладають на нас все нові, а самі розпоряджаються ними у власне задоволення». Таким чином, більшість міського населення вважала, що до міського самоврядування обираються «за горезвісним адміністративним пирогом» [12, 1–23; 23, 1–2]. Втім, опозиційних настроїв до 1917 р. у містах Півдня України так і не виникло.

Таким чином, до початку XX ст. у південноукраїнських містах не відбулося значного зростання громадської свідомості з питань роботи органів місцевого самоврядування. За період 1785–1917 рр. погляди на управління містами не вийшли за рамки, з одного боку апатичності, індиферентності, а з іншого – підприємливості та особистої вигоди. Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі можуть уточнити аспекти діяльності органів міського самоврядування досліджуваного періоду.

1. *Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. – Херсон, 1896.*
2. *Комарницкий А. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края // Годичный акт в Ришельевском лицее. – Одесса, 1849. – 21 июня.*
3. *Гессен Ю.И. Городское общественное управление и евреи // Вестник права. – 1904. – Декабрь. – Кн. X.*
4. *Ге Г.Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790–1890). – Николаев, 1890*
5. *Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – М., 1928.*
6. *Государственные учреждения России в XVIII–XIX вв. (Законодательные материалы): Справ. пос. – М., 1960.*
7. *Дворянская империя XVIII века: Основные законодательные акты: Сб. док. / Сост. М. Белявский. – М., 1960.*
8. *Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр.: Дис. ... канд іст. наук. – Х., 1997.*
9. *Горбачев В.П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 1995.*
10. *Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.*
11. *Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. – Херсон, 2003.*
12. *Письма избирателя. – Одесса, 1889.*
13. *Обзор деятельности бывшего одесского городского головы Н. А. Новосельского. – Одесса, 1880.*
14. *Галаган Н.И. Памяти одного из общественных деятелей г. Одессы И. И. Андросова. – Одесса, 1895.*
15. *Записка о деятельности барона Н. А. Витте. – Одесса, 1887.*
16. *Держархів Херсонської обл. (далі – ДАХО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 438.*
17. *ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1242.*
18. *ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1402.*
19. *ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 952.*
20. *ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 58.*
21. *Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг. / Сост. А. Орлов. – Одесса, 1885.*
22. *Тюрин В.А. Власть и городское самоуправление в среднем Поволжье: опыт взаимодействия на рубеже XIX–XX веков. – Самара, 2007.*

23. *Наше местное самоуправление // Юг. – 1898–1914. – №№ 1–1291.*
24. *Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 1263. – Оп. 2. – Д. 165.*
25. *РГИА. – Ф. 1263. – Оп. 2. – Д. 166.*
26. *РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 4. – Д.Д. 61–88.*
27. *Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах: В 2 т. – СПб., 1863. –Т. II*

Cheremisin O.V. The culture of the management by the South Ukraine cities in the end of the XVIII – the beginnings of the XX centuries. In the given article the culture of the cities management in the South of Ukraine at the end of the XVIII – the beginnings of the XX centuries is analyzed. The great attention is paid to the major principles of the municipal management, the public initiatives, the administrative trusteeship. Is defined the evolution developments of the management culture and the systems of the municipal management. Are made the conclusions about the features of the municipale management of the South Ukraine region.
Key words: city self-management, municipality, culture of management, Southern Ukraine

Г. П. Бахов

РОЛЬ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЩОДО ПРОМИСЛОВОГО БУДІВНИЦТВА В МІСТАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX — початок XX ст.)

У статті розглядається питання ролі органів громадського управління та представників державної влади щодо промислового будівництва в містах Херсонської губ. у пореформений час.
Ключові слова: *органи громадського управління, місцеві представники державної влади, міський земельний фонд, промислове будівництво*

Зростання сучасних міст тісно пов'язане з розвитком їх промислового комплексу. Визначення ролі місцевих органів влади щодо міського промислового будівництва в Херсонській губ. у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволить знайти шляхи розвитку промисловості сучасних міст Півдня України. Вивченням цього питання займались дореволюційні дослідники. Так, О. Кірпічніков, В. Надлер, О. Швенднер [1] прослідкували основні тенденції розвитку міської промисловості. Г. Горловський [2] проаналізував значення діяльності органів громадського управління для економічного розвитку міста. У радянській історіографії діяльність місцевих органів влади залишилась поза увагою. Частково це питання висвітлено й сучасними науковцями, зокрема у колективній монографії, за редакцією В. Станко – «Історія Одеси» [3], працях П. Герлігі [4], Ю. Крючкова [5], В. Пиворовича [6], В. Петракова, В. Машковцева [7]. Л. Цибуленко [8] проаналізувала ефективність використання органами громадського управління міського земельного фонду. Загалом, питання ролі місцевих органів влади щодо міського промислового будівництва в Херсонській губ. пореформеної доби є маловивченим. У цій статті автор ставить за мету його розв'язати.

Основними містами Херсонської губ. у другій половині XIX – на початку XX ст. були Одеса, Миколаїв, Херсон і Єлизаветград. Під поняттям «промислове будівництво» ми розуміємо процес створення нових промислових підприємств приватними особами, скарбницею та громадським управлінням на міській території. Місцеві органи влади були представлені органами міського громадського управління – міськими думою, управою та місцевими урядовими посадовцями. Після міської реформи 1870 р., міські думи отримали самостійність у вирішенні господарських питань. Відповідно до Міського положення 1892 р., контроль місцевих представників державної влади за органами громадського управління посилився, але повноваження останніх залишились незмінними.

Після скасування кріпосного права в Російській імперії 1861 р., розвиток капіталістичних відносин прискорився, що стимулювало міське промислове будівництво. В більшості підприємства були приватними. Для створення нових виробництв необхідна була територія у межах міста. До проведення реформи громадського управління Одеси 1863 р. та міської реформи 1870 р., питання відведення земельних ділянок у межах міста вирішували місцеві державні посадовці. У пореформений період міські думи, отримавши право власності на міський земельний фонд, самостійно приймали відповідні рішення. Рішення органів громадського управління з питань використання міської землі затверджувались місцевими представниками державної влади, після введення в дію Міського положення 1892 р. постанови дум з питань відчуження нерухомого майна у приватну власність затверджував міністр внутрішніх справ [8, 20]. У 1911 р. держава посилила контроль за продажем земельних ділянок. Відповідні постанови детально розглядались та затверджувались губернатором [9, 64]. У міському промисловому будівництві пріоритетними для держави були підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Відповідно до циркуляру Міністерства внутрішніх справ (МВС) від 14 грудня 1884 р., у разі відмови громадським управлінням видати приватній особі дозвіл на спорудження у межах міста підприємства з переробки зернової продукції, губернатор мав право вплинути на це рішення і видати дозвіл [10, 178].

Для вирішення господарських завдань, з метою збільшення прибуткової частини міського бюджету, органи громадського управління розробляли проекти створення міських підприємств, що знайшло підтримку з боку держави. У циркулярі МВС від 22 жовтня 1896 р. зазначалося, що міські громадські управління для створення власних виробництв мали відмовитись від залучення приватного капіталу, головним джерелом фінансування визначались прибутки від уже існуючих виробництв, що належали місту, а також державні позики [8, 64]. Першими такими міськими підприємствами стали скотобійні. Питання будівництва громадських боєнь у містах Новоросійського краю та Бессарабії було схвалене державою ще 1871 р. [11, 1–9]. Цього вимагала необхідність покращення санітарного стану в містах.

В Одесі до проведення реформ громадського управління дозволи для будівництва на орендованій землі приватних виробництв видавав градоначальник [12, 1–3]. У пореформений період одеська міська дума відводила місця для будівництва промислових підприємств на умовах оренди, але земля на околицях часто продавалась у приватну власність з публічних торгів [13, 1–3]. Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. в Одесі, на міській території збудовано приватні підприємства різних профілів, але передусім – виробництва з переробки продуктів рослинництва [14, 1–4], тваринництва [15, 1–12], обслуговування суден [16, 1–5], механічні [17, 58], чавунно-ливарні [18, 1–17], металообробні [19, 1–14], деревообробні [20, 1–5] та підприємства з виготовлення будівельних матеріалів [21, 1–34]. Виробництва різнилися за розмірами та об'ємами виготовленої продукції. Найбільшим приватним підприємством був цукрорафінадний завод, збудований Олександрівським товариством 1879 р. Першим значним машинобудівним виробництвом були казенні головні майстерні Південно-Західної залізниці, створені

1863 р. Серед заснованих приватних металургійних та металообробних підприємств значними були металургійний завод Шполянського, завод інженера Люльки, ваговий завод Каца, жерстяний завод Жака [3, 146]. У другій половині XIX ст. у місті сформувались три основні промислові центри: Пересип, Молдаванка і Бугаївка [1, 223]. На південних околицях Одеси, у поселеннях Тираспольські ворота, Далекі та Ближні Млини, поряд зі старими вітряними, збудовано нові приватні парові млини [4, 265]. Міська дума була зацікавлена у забудові околиць Одеси і відводила земельні ділянки для створення приватних підприємств саме тут.

Питання спорудження скотобоєнь вперше розглядались одеською міською думою 1864 р. [22, 24]. Остаточне рішення про реалізацію проекту прийнято 1879 р., а в 1883–1889 рр. збудовано всі об'єкти підприємства. Для переробки відходів при скотобійнях 1892 р. будівельним відділом міської управи створений спеціалізований завод. У 1905 р. була проведена модернізація комплексу. У 1909 р., для розширення виробництва заводу з утилізації відходів, міська дума придбала ділянку приватної землі [23, 205]. Поряд зі скотопереробним комплексом, для задоволення різних господарських потреб громадським управлінням збудовано ряд інших підприємств: 1886 р. – механічну пральню, 1901 р. – хлібопекарню, у 1900-х рр. – міську друкарню [8, 82–86].

Від середині XIX ст. у Миколаєві найбільшим промисловим підприємством були військові верфі. У 1870–90-х рр. відновленням, переобладнанням суднобудування, розширенням верфей займались миколаївські військові губернатори. На Дальній Слободці в 1870–1871 рр. збудовано казенний ракетний завод [5, 123–125]. Для створення приватних підприємств у 1860-х рр. міська шестигласна дума, за згоди державних посадовців, відводила земельні ділянки на умовах оренди. Пореформена міська дума віддавала в оренду вільні місця на околицях та міських хуторах [24, 320]. Приватними особами були створені підприємства з переробки продукції рослинництва [25, 1–3], тваринництва [26, 1–25], деревообробні [29, 1–14], металообробні [30, 3–22], видобувні виробництва [27, 1–30] та заводи будівельних матеріалів [28, 2–30]. Для розширення підприємств міська дума надавала додаткові земельні ділянки на умовах оренди, а також відчужувала у приватну власність. Одним із найбільших металообробних виробництв міста наприкінці XIX ст. був завод сільськогосподарських машин братів Донських [5, 135].

1895 р. миколаївський військовий губернатор Копитов ініціював створення у Миколаєві потужних металургійних заводів, із залученням іноземного та вітчизняного капіталів. На відведеній в оренду міською думою території, у 1895–1897 рр. створено завод «Наваль» [31, 1–20]. У 1895–1896 рр. був збудований завод Товариства механічного виробництва у Південній Росії, правління якого 1904 р. викупило зайняту земельну ділянку. Після закриття 1912 р. державного адміралтейства, на його території, розпроданій морським відомством ряду приватних компаній, були створені суднобудівні виробництва, зокрема завод Російського суднобудівного товариства [5, 147]. По суті територія адміралтейства була міським промисловим центром.

У Херсоні пореформена міська дума, за згодою губернатора, відводила земельні ділянки для будівництва приватних промислових підприємств різного профілю. Більшість складали борошномельні та лісопильні виробництва. Парові млини були сконцентровані на орендованій міській землі у передмісті Млини [32, 89]. Сплав лісу Дніпром забезпечував сировиною підприємства деревообробної промисловості. Попри скорочення торгівлі лісом, у середині XIX ст., через розвиток залізниць, за пореформеної доби, на міській території були створені значні приватні лісопильні виробництва. У 1880-х рр. для будівництва приватних заводів міська дума відводила місця на Карантинному острові [33, 24]. Наприкінці XIX ст. найбільшими міськими підприємствами були лісопильні заводи Рабіновіча, Куліковського, братів Вайнштейн. Для розширення виробництва приватні особи отримували в оренду додаткові ділянки міської землі [34, 107]. Для будівництва приватних судноремонтних і суднобудівних заводів у 1870–80-х рр. міська дума відводила місця вздовж берегової лінії [6, 201]. У 1880–1910-х рр. для будівництва приватних доків, механічних підприємств херсонська дума також надавала ділянки на Карантинному острові [35, 211]. На початку XX ст. найбільшими міськими виробництвами були металургійні, суднобудівні заводи братів Вадон, завод сільськогосподарських машин Гуревича [36, 402].

Питання спорудження міських скотобоєнь дума Херсона вперше розглянула 1879 р. [2, 70]. Остаточно рішення про будівництво міського підприємства прийнято 1885 р., для фінансування проекту громадське управління використало урядову позику. Будівельні роботи тривали протягом 1886–1887 рр. [37, 163]. На початку XX ст. міська управа модернізувала бойні та створила спеціалізований кишковий завод [5, 112].

В Єлизаветграді пореформеної доби для будівництва приватних промислових підприємств міська дума відводила земельні ділянки на умовах оренди. Постанови міської думи затверджувались херсонським губернським правлінням. Більшість нових підприємств була представлена борошномельними, горілчаними та цегельними заводами [38, 330]. Будувались також заводи з виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь. Найбільшими підприємствами міста в означений час були паровий млин Л. Когона, винокурний завод Л. Долинського, ректифікаційний завод І. Макєєва, механічні заводи заводи Ельворті, Краузе, Кеслера [7, 29]. Для розширення виробництва приватні підприємства отримували від міської думи додаткові земельні ділянки на умовах строкової оренди [39, 1]. Більшість міських промислових підприємств була сконцентрована у передмісті Биково [7, 40].

Єлизаветградська міська дума вперше розглянула питання будівництва міських боєнь 1878 р., а остаточне рішення про спорудження підприємства прийняла 1885 р. За десять років міська дума дозволила приватній особі збудувати при бойнях кровосушильний завод, з подальшим його безкоштовним переходом у власність міста через 5,5 років експлуатації [40, 3]. Подальше розширення переробного комплексу міська управа реалізувала на початку XX ст. [38, 339].

Таким чином, місцеві органи влади, представлені державними посадовцями та органами громадського управління міст, відіграли важливу роль у міському промисловому будівництві. Приватні особи, товариства отримували на умовах оренди, купували у приватну власність ділянки міської землі для спорудження нових та для розширення існуючих підприємств. Орендна експлуатація міського земельного фонду була пріоритетною. Відведення органами громадського управління місць на околицях сприяло формуванню міських промислових центрів. У Миколаєві таким центром була територія адміралтейства. Будівництвом, розвитком казенних підприємств завідували місцеві урядові посадовці. Державні підприємства у містах були нечисленними, в Одесі були представлені головними майстернями Південно-Західної залізниці, у Миколаєві – військо-

вими суднобудівними верфями, ракетним заводом. Для вирішення господарських завдань, з метою створення додаткового джерела наповнення міського бюджету, органи громадського управління міст споруджували власні підприємства. Міські скотобійні були першими і найбільшими такими виробництвами. Загалом, визначення ролі місцевих органів влади щодо міського промислового будівництва в Херсонській губ. пореформеної доби дозволяє перейти до вивчення питання значення діяльності місцевих органів управління для економічного розвитку міст регіону.

1. *Одесса, 1794–1894 / А. Кирпичников, В. Надлер, А. Швенднер и др. – Одесса, 1895.*
2. *Горловский Д.Н. Итоги двадцатилетия Херсонского городского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк г. Херсона. – Херсон, 1896.*
3. *Історія Одеси / Гол. ред. В. Станко. – Одеса, 2002.*
4. *Герлігі П. Одеса: історія міста 1794–1914 / Пер. з англ. – К., 1999.*
5. *Крючков Ю.С. История Николаева: От основания до наших дней. – Николаев, 1996.*
6. *Пиворович В.Б., Беляев С.Н. Херсон и его жители в фотографиях, портретах, документах. – Херсон, 2011.*
7. *Петраков В.В., Машковцев В.П. Маленький Париж: Елисаветград в старой открытке. – М., 2004.*
8. *Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. – Херсон, 2003.*
9. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 664, спр. 35.*
10. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 552, спр. 127.*
11. *Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1, оп. 44, спр. 16.*
12. *ДАОО, ф. 2, оп. 3, спр. 293а.*
13. *ДАОО, ф. 4, оп. 120, спр. 5.*
14. *ДАОО, ф. 1, оп. 42, спр. 73.*
15. *ДАОО, ф. 1, оп. 42, спр. 157.*
16. *ДАОО, ф. 1, оп. 16, спр. 32.*
17. *Постановления Одесской городской думы. 1902. – Одесса, 1903.*
18. *ДАОО, ф. 2, оп. 3, спр. 952.*
19. *ДАОО, ф. 2, оп. 3, спр. 694.*
20. *ДАОО, ф. 4, оп. 120, спр. 14.*
21. *ДАОО, ф. 2, оп. 3, спр. 2567.*
22. *Одесская городская общая дума. Первое трехлетие, 1864–1867 гг. – Одесса, 1867.*
23. *Постановления Одесской городской думы. 1909. – Одесса, 1910.*
24. *Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 216, оп. 1, спр. 190.*
25. *ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1504.*
26. *ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2512.*
27. *ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3225.*
28. *ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 82.*
29. *ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2996.*
30. *ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 135.*
31. *ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1683.*
32. *Векслер И.Н. Херсон и его жители. – Запоріжжя, 2005.*
33. *Памятная книжка херсонского городского общественного управления. За второе полугодие 1885 г. – Херсон, 1886.*
34. *Памятная книжка херсонского городского общественного управления. Первое полугодие 1886 г. – Херсон, 1886.*
35. *Памятная книжка херсонского городского общественного управления. Книжка двадцать первая. 1882. – Херсон, 1883.*
36. *ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 189.*
37. *Памятная книжка херсонского общественного управления. Второе полугодие 1886 г. – Херсон, 1887.*
38. *Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / Сост. Л. Брейер. – Елисаветград, 1905. – Т. 1.*
39. *Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. 78, оп. 12, спр. 67.*
40. *ДАКО, ф. 78, оп. 1, спр. 1027.*

Bakhov G.P. The local authorities role in the industrial building in the Kherson province city (the second half of the XIX – the early XX century). In the article is exemined the role of the public administration and representatives of the government in the industrial construction in the Kherson province cities in the post-reform time.
Key words: organs of public administration, local government representatives, urban land fund, industrial construction

В. С. Єрмілов

ЗЕМСЬКА ЛІКУВАЛЬНО-ПРОДОВОЛЬЧА ДОПОМОГА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РОБІТНИКАМ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Розглядається медико-санітарний нагляд і допомога з харчування прийшлим сільськогосподарським робітникам, шляхом організації діяльності земських лікувально-продовольчих пунктів у Херсонській і Таврійській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст.
Ключові слова: *медико-санітарний нагляд, харчування, лікувально-продовольчий пункт, земство, Херсонська і Таврійська губернії*

У сучасній Україні на нових засадах формуються ринки найманої праці у багатьох галузях, зокрема й сільському господарстві. Це супроводжується появою різних соціально-економічних проблем, які потребують вирішення. Така ситуація мала місце й на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст., коли, починаючи з 1840-х рр., десятки тисяч сільськогосподарських робітників з губерній Центральної Росії та Північної України щорічно прибували на Південь останньої в пошуках сезонної роботи. Перебуваючи у тяжких санітарно-гігієнічних умовах на шляхах пересування, на ринках найму та економіях, вони потребували допомоги щодо нічлігу, харчування і лікування. Для місцевого населення вони являли, перш за все, небезпеку в поширенні інфекційних хвороб. Тому земські лікарі майже одразу поставили питання як про вивчення стану прийшлого населення, так і про допомогу їм. Поступово виникла і поширилась така форма допомоги прийшлим сільськогосподарським робітникам, як лікувально-продовольчі пункти.

Найбільший внесок у вивчення цього питання свого часу зробили видатні земські лікарі М. Тезяков, М. Уваров, В. Хижняков, П. Кудрявцев і А. Смідович [1]. Зверталися до аналізу цієї проблеми і російські дослідники відхожих промислів С. Короленко, Е. Варб, Н. Шаховський, В. Массальський, Я. Полферов [2] та ін. З відомих позицій висвітлювали стан найманої сільськогосподарської праці радянські дослідники, в тому числі А. Казаков, Л. Іванов, А. Поріцький, О. Лугова, П. Теличук [3]. Деякі медичні та продовольчі аспекти становища сільськогосподарських робітників намагалися дослідити і сучасні науковці. Так, О. Рогоза [4] дослідив діяльність лікувально-продовольчих пунктів Катеринославської губ. як один з аспектів так званого «робочого питання». Особливості найманої праці та, пов'язані з ними, захворюваність і травматизм сільськогосподарських робітників в Україні розглядав І. Десятніков [5].

Метою нашої роботи є з'ясування особливостей медико-санітарного нагляду та харчової допомоги прийшлим сільськогосподарським робітникам, зокрема аналіз діяльності лікувально-продовольчих пунктів на Півдні України. Об'єктом дослідження є земська допомога сільськогосподарським робітникам, а предметом – лікувально-продовольчі пункти Херсонської і Таврійської губерній у кінці XIX – на початку XX ст.

У XIX ст. на Півдні України переважало велике приватне землеволодіння. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва потребувала все більшої кількості робочих рук, що породило таке явище, як прийшлі сільськогосподарські робітники. Особливо це було помітним у Херсонській губ., куди з Північної України та Центральної частини Європейської Росії щорічно прибувало десятки тисяч робітників з метою знайти сезонну роботу. Згідно даних губернського земства, «по самому скромному расчету количество пришлых сельско-хозяйственных рабочих Херсонской губернии определяется в 100 000. Санитарные условия движения и продовольствия рабочих на базарах, в ожидании нанимателей, чрезвычайно неблагоприятны для их здоровья. На рынках найма рабочие терпят не только от грязи, зноя, дождя и холода, но и от недостатка доброкачественной воды и горячей пищи» [6, 273].

Починаючи з кінця 1860-х рр., земські лікарі намагались організувати вивчення санітарного стану і надання медичної допомоги сільським найманим робітникам. Завдяки зусиллям дільничних і перших санітарних лікарів, М. Уваров і М. Тезяков дійшли висновку щодо значного медико-санітарного значення прийшлих сільськогосподарських робітників як джерела інфекційних захворювань у губернії та необхідності систематичного нагляду і допомоги їм. Масовий рух прийшлих робітників характеризувався дотриманням ними відомих шляхів, тому вони щорічно зупинялися переважно в одних і тих же населених пунктах південних губерній для відпочинку та найму до місцевих господарств. Стосовно надання їм допомоги (перш за все лікувальної та харчової) земський санітарний лікар М. Тезяков у 1891 р. пропонував: «Вот на эти то этапные пункты движения рабочих и должно быть прежде всего обращено внимание санитарного надзора» [7, 82].

Уже 1892 р. «недород в северных губерниях, сопровождаемый массовыми эпидемиями сыпного тифа, выдвинул вопрос об организации надзора за рабочими, прибывающими в Херсонскую губернию с севера и могущими занести вместе с собою сыпной тиф» [6, 275]. Так, у лютому цього року, за пропозицією земського санітарного лікаря М. Тезякова, Єлисаветградський місцевий комітет Червоного Хреста «постановил открыть на средства комитета, при содействии земства, в Елисаветграде дешевую столовую и временную амбулаторию на время весны для пришлых рабочих, желая, с одной стороны, прийти на помощь выдачею дешевых и бесплатных обедов голодающему люду, идущему из северных губерний на заработки, с другой – парализовать возможность заноса этим людом сыпного тифа путем своевременного обнаружения и выделения зараженных больных» [8, 60]. Губернська управа запропонувала розповсюдити такий захід на всю губернію і земство «в основу надзора за рабочими положило основные начала земской медицины, именно: отсутствие принудительности и широкую доступность медицинской помощи, при условии ее бесплатности» [8, 60].

Як наслідок, у двох збірних пунктах, де прийшлі робітники з'являлися першими – Єлисаветграді й Знам'янці (Херсонська губ.), – були відкриті дешеві їдальні з амбулаторіями. Для цього в Єлисаветграді міська управа на ярмарковій площі виділила великий кам'яний будинок, у Знам'янці їдальня послуговувалася приміщеннями казарми та кухні військового відомства. Кошти для відкриття цих закладів виділив губернський комітет Червоного Хреста, а для їх діяльності 1000 руб. – губернське попечительство. За період існування цих пунктів, протягом півтора місяця на артільні карти були обліковані в Єлисаветграді 4,5 тис. і в Знам'янці 6 тис. робітників, яким видали, відповідно, 8810 і 3670 обідів (12,3% від суми – безкоштовно). При Єлисаветградському пункті медичну допомогу отримали 8,8% робочих. У Херсоні, під час Троїцького ярмарку, 6 днів функціонувала тимчасова амбулаторія для прийшлих робітників. У ній медична допомога була надана 146 хворим, у більшості з яких причиною хвороб було погане харчування. Тому, за клопотанням лікарів міська управа домовилась з трактирниками щодо відпуску робочим, згідно лікарської записки, за рахунок міста, гарячих обідів (всього їх видали 200). Крім цього, ще у двох пунктах були організовані тільки огляди робітників: у Бериславі – дільничний, санітарний та два запрошені лікарі за два дні оглянули 5,5 тис. осіб, серед яких виявили чимало хворих сифілісом, тифом і трахомою; у Бобринці на Трійцю оглянули 4 тис. осіб, з виокремленням хворих тифом і віспою [8, 61–62].

Перший досвід санітарного нагляду і допомоги прийшлим робітникам показав доцільність організації на ринках найму для них харчування, медичних оглядів і лікування. Дешеві їдальні та безплатні амбулаторії відразу завоювали довір'я робітників.

Епідемія холери 1892–1893 рр. змусила посилити медико-санітарний нагляд за робітниками. Губернська протихолерна нарада лікарів і представників земських управ у березні 1893 р. визнала необхідними такі заходи: «устройство навесов для рабочих в местах их стоянок, открытие дешевых столовых и чайных с амбулаториями, снабжение рабочих в достаточности доброкачественной, по возможности, кипяченою водой, устройство ретирадов и очистку площадей и усиление наличного медицинского персонала, приглашением для целей надзора за рабочими студентов-медиков и фельдшеров» [8, 62–63]. Виконанню рекомендованих заходів сприяло виділення губернському земству з коштів «Особого Комитета Наследника Цесаревича» 20 тис. руб. на влаштування дешевих їдалень і медичної допомоги сільськогосподарським робітникам. Завдяки цьому, губернська управа, не маючи власних спеціальних асигнувань для вказаних заходів, змогла відкрити лікувально-продовольчі заклади в 14 найбільших збірних пунктах, вказаних березневою нарадою. Для завідування лікувально-продовольчими пунктами на місцях були створені санітарні комітети у складі санітарних лікарів, землевласників, священиків, сільських учителів та інших осіб. За кілька місяців їхньої діяльності, робітники отримали 78 тис. обідів (з них 18% безкоштовно, решта – за доступну платню) і 26 тис. порцій чаю. Безплатними амбулаторіями при їдальнях завідували дільничні та санітарні лікарі. Всього витрати земства на лікувально-продовольчі пункти склали 7410 руб. 88 коп., при цьому плата за дешеві обіди склала 2940 руб., тобто, майже 40% витрат відшкодували самі робітники.

Перші 4 роки лікувально-продовольчі пункти існували на кошти Особливого комітету, земство закупало тільки ліки. На 1894 р. в губернії нагляд і допомога були організовані вже на 17 пунктах збору робітників, з них на 14 діяли їдальні з амбулаторіями, а на 3 – амбулаторії з реєстрацією партій робітників. З цього року для завідування господарською частиною пунктів, амбулаторіями та проведення реєстрації робітничих партій на спеціальні карти почали запрошувати студентів, згодом їм на допомогу наймали фельдшерів і навіть акушерок. Таким чином, за перші 4 роки діяльності лікувально-продовольчих пунктів було зареєстровано більше 150 тис. прийшлих робітників, медична допомога надана понад 20 тис. хворим, дешевих обідів видано більше 160 тис. порцій. На 5 ринках найму збудували приміщення для притулку робітників: у Бобрин-

ці – за кошти міста, у Вознесенську, Казанці та Бирзулі – коштом губернського земства. Участь в організації лікувально-продовольчих пунктів брали і такі міста, як Одеса, Миколаїв, Єлисаветград [6, 277].

Крім пунктів, влаштованих у губернії, Херсонське земство, разом з Дніпровським, 1895 р. організувало медико-санітарний нагляд за прийшлими робітниками в Каховці Таврійської губ. Тут, місцевий земський лікар І. Конторський (згодом – санітарний лікар м. Сімферополя) у своїй амбулаторії, надаючи допомогу, вів реєстрацію сільськогосподарських робітників на спеціальні картки. На початку травня 1895 р. у Каховці збудували 3 невеличкі тимчасові амбулаторії біля місць найбільшого скупчення робітників: у центрі містечка на ринку, на Дніпровській пристані та на протилежному кінці містечка, в степу. За період ярмарку, первинних хворих було зареєстровано 10%. Характерним показником стану харчування і здоров'я прийшлих робітників стала «куряча сліпота», як показав «последующий анализ заболеваемости пришлых рабочих, она является профессиональной болезнью пришлых сельскохозяйственных рабочих» [9, 396]. Це сприяло організації у подальшому харчування робітників. Згодом лікувально-продовольчі пункти в Таврійській губ. були організовані також у Мелітополі, Генічеську, Джанкої тощо.

Ініціатива медико-санітарного нагляду (у тому числі харчування) прийшлих сільськогосподарських робітників була визнана урядовими та громадськими колами. Так, ще «правительственный холерный съезд в 1892 году, признавая необходимость организации санитарного надзора за рабочими по путям движения, рекомендовал для этого такую организацию, которая была с успехом применена в Херсонской губернии» [8, 65]. П'ятий Пироговський з'їзд російських лікарів (1895 р.) рекомендував зацікавленим земствам звернути увагу на досвід Херсонського земства щодо систематичної організації лікарсько-санітарного нагляду за сільськогосподарськими робітниками. Одночасно на IX з'їзді Російських природознавців і лікарів було звернуто увагу на досвід вивчення руху сільськогосподарських робітників після відповідної доповіді завідуючого статистичним відділенням Херсонського губернського земства А. Русова. Виконуючи волю імператора Олександра III, у травні 1894 р. при земському відділі Міністерства внутрішніх справ, під керівництвом члена ради міністерства Звягінцева, була утворена спеціальна комісія для розгляду питання впорядкування відхідних промислів. Чиновник з особливих доручень Міністерства землеробства Н. Пономарьов, ознайомившись зі станом питання по Новоросійських губерніях, у своєму звіті запропонував організацію нагляду за робітниками саме таку, яка практикувалася у Херсонській губ.

У 1896 р. Херсонське земство вперше на утримання лікувально-продовольчих пунктів витратило 2000 руб. власних коштів. Хоч ці витрати постійно збільшувались і на 1899 р. складали 5000 руб., їх було вдвічі менше мінімально потрібного. За цей час кількість зареєстрованих на пунктах прийшлих робітників, збільшилась на 68%, виданих обідів – на 71%, кількість виявлених первинних хворих – на 44% [8, 278–284].

На початку XX ст., у зв'язку з розповсюдженням сільськогосподарських машин, кількість найманих робітників почала зменшуватися, що призвело і до зменшення лікувально-продовольчих пунктів. Так, якщо у Каховці на 1895 р. були зареєстровані 19 тис. робітників, 1897 р. – 20 тис., то 1912 р. – всього 5,6 тис. прийшлих робітників (з них уже майже половину складали жінки). За 7 днів Троїцького ярмарку 1912 р. робітники отримали дешевих (3–7 коп.) обідів – 1 тис. (з них 10% безкоштовно) і 3 тис. порцій чаю (1–2 коп.). За ярмарковий період у тимчасовій амбулаторії при їдальні медичну допомогу отримали 75 хворих (захворювання шлунково-кишкової та дихальної систем, очей, травми, інфекційні хвороби). Загалом коефіцієнт захворюваності становив 10% від усіх прийшлих робітників [10, 67–70]. Завдяки позитивному досвіду земств, лікувально-продовольчі пункти почали створювати й для інших категорій населення: з другої половини 1890-х рр. – для переселенців і голодуючих, а в роки Першої світової війни – для біженців і полонених.

Встановивши медико-санітарний нагляд, лікування і харчову допомогу на ринках найму, земські лікарі Херсонської губ. ще на XII з'їзді лікарів і представників управ (1895 р.) пропонували (а потім неодноразово повторювали) дати їм законодавчу можливість постійного нагляду за умовами праці та побуту найманих робітників на місцях їх роботи. На жаль, цього досягти не вдалось і в інших губерніях, через що стан робітників залишався незадовільним.

Так, на обстеженій земськими лікарями 1913 р. (не урожайний на утворення солі рік) частині Євпаторійських приватних соляних промислів, працювали 975 прийшлих робітників. Харчування у них було вкрай поганим і контролювати його було майже неможливо. Медична допомога «в собственном смысле на промыслах совершенно отсутствует». Лише на казенному Сиваському озері при 20 пунктах добування солі був влаштований єдиний приймальний покій, «скудно оборудованный медикаментами и другими принадлежностями. Приглашается на время работы фельдшер, который объезжает промыслы, дает порошки и заливает колодием раны на ногах» [11, 680, 683]. А в Ялтинському повіті за період 1897–1913 рр. були зареєстровані біля 2,5 тис. хворих трахомою, з них 33% – молоді робітниці тютюнових плантацій, які прийшли з Мелітопольського повіту і біля 20% – чоловіки-чорноробочі. Щорічно у повіті перебували не менше 2 тис. робітниць: «Действительная заболеваемость трахомой плантационных девиц несомненно выше, так как далеко не все работницы имеют возможность лечиться из-за удаленности от амбулатории» [12, 63]. Тому, незважаючи на загальну тенденцію скорочення лікувально-продовольчих пунктів та продовжуючи надавати їм важливе значення щодо можливої допомоги сезонним найманим робітникам, Таврійські губернські збори 1915 р. зобов'язали управу звернутися до центральної влади, з клопотанням виділити для придбання у Джанкої ділянки землі для постійного лікувально-продовольчого пункту 9 тис. руб. і ще 9 тис руб. на його будівництво [13, 32].

Отже, з метою надання найбільш нагальної допомоги – медичної і харчової – прийшлим сільськогосподарським робітникам на місцях їх найбільшого скупчення, Херсонське губернське земство, за ініціативою лікарів, першим у країні створило лікувально-продовольчі пункти. Особливістю їхньої подальшої діяльності було надання безплатної амбулаторної та лікарняної допомоги, організація дешевого, а також безкоштовного харчування більшій частині зареєстрованих робітників. Досвід Херсонського земства був схвалений урядовими та громадськими структурами і розповсюджений у багатьох губерніях, перш за все, у сусідній Таврійській. Цей досвід з успіхом застосовувався і для інших категорій населення. Не маючи можливості надавати таку ж досить ефективну допомогу найманим робітникам у місцях їх роботи, Таврійське земство на початку XX ст., коли кількість цих пунктів всюди скорочувалась, намагалося продовжувати їхню організацію, задля надання лікування і доступного харчування, хоча б на проміжних етапах пересування сезонних робітників.

1. *Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении // XII съезд земских врачей и членов уездных управ в г. Херсоне (10–17 сентября 1891 года). Доклады, отчеты делегатов, отчеты о заседаниях и проч. – Херсон, 1891; Тезяков Н.И. Сельско-хозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне (10–18 октября 1895 года). Доклады, отчеты о заседаниях и пр. – Вып. I. – Херсон, 1896; Тезяков Н.И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. – СПб., 1902; Уваров М.С. Программа изследования пришлых рабочих // XII съезд земских врачей...; Кудрявцев П.Ф. Сельско-хозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке, Таврической губер., и санитарный надзор за ними в 1895 году // XIII съезд врачей...; Хижняков В.В. Пришлые сельско-хозяйственные рабочие в Херсонской губернии // Доклады XIV съезда врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии. – Вып. I. – Херсон, 1899; Смидович А.Л. О деятельности врачебно-продовольственных пунктов в 1899–1908 гг. и желательных изменениях в их организации. – Екатеринослав, 1911.*
2. *Короленко С.А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном отношениях. – СПб., 1892; Варб Е. Наемные сельскохозяйственные рабочие в жизни и в законодательстве. – М., 1899; Шаховский Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. – М., 1896; Шаховский Н.В. Земледельческий отход крестьян. – СПб., 1903; Массальский В.И. О положении и нуждах наемного труда в сельскохозяйственной промышленности: Доклад, читанный 8 марта 1903 г. в Постоянной Комиссии Музея содействия труду. – М., 1903; Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные рабочие руки. – СПб., 1913.*
3. *Казаков А. Экономическое положение сельскохозяйственного пролетариата до и после Октября. – М.; Л., 1930; Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961; Поріцький А.Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. – К., 1964; Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.*
4. *Рогоза О.М. Земські лікарсько-продовольчі пункти Катеринославської губернії як одна з форм вирішення санітарно-гігієнічного аспекту «робочого питання» (кін. XIX – поч. XX ст.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Серія: Історія та географія. – 2008. – Вип. 31.*
5. *Десятніков І.В. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // Україна соборна: Зб. наук. ст. – Вип. 4. – Т. 1. – К., 2006; Десятніков І.В. Захворюваність і травматизм сільськогосподарських робітників в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2010. – Вип. 12.*
6. *Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865–1899 гг. – Вып. II. – Херсон, 1905.*
7. *Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении...*
8. *Тезяков Н.И. Сельско-хозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии...*
9. *Кудрявцев П.Ф. Сельско-хозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке...*
10. *Ульянов Л.Д. О санитарном состоянии Каховки // Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии. – 1913. – № 1.*
11. *Крылов С.И. К вопросу об обследовании соляных промыслов в Таврической губернии // Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии. – 1914. – № 10.*
12. *Амстердамский А.В. Трахома в Ялтинском уезде за 15 лет (1897–1911 гг.) // Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии. – 1915. – № 3–4.*
13. *Свод постановлений губернского и уездных земских собраний Таврической губернии 49-й очередной сессии // Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии. – 1916. – № 1–4.*

Yermilov V.S. Zemsky medical and food assistance to agricultural workers in the South of Ukraine. The medical-sanitary care and food assistance to the arrived agricultural workers by the way of organization the activity of zemsky medical and food posts in Kherson and Tavriya province at the end of the XIX the beginning of the XX centuries.
Key words: medical and sanitary care, nourishment, medical and food post, Zemstvo, Kherson and Tavriya province

Л. М. Золотар

ЗАЛІЗНИЧНЕ БУДІВНИЦТВО В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (60—70-ті рр. XIX ст.)

Стаття присвячена історії будівництва залізничної колії в Таврійській губернії. Розкриті особливості створення Лозово-Севастопольської залізної дороги. Висвітленні пріоритетні напрями та їхня реалізація щодо будівництва мережі залізничних доріг Таврійської губернії.
***Ключові слова**: залізниця, залізнична лінія, Лозово-Севастопольська залізна дорога, мережа залізничних доріг, Таврійська губернія*

Стрімкий розвиток промислових регіонів Півдня України спричинив пошук нових засобів перевезення. Запровадження нових транспортних засобів проходило в жорсткій боротьбі із землевласниками, власниками почтових трактів та суден. За умов жорсткої конкуренції, розпочалося будівництво залізничної колії. Пріоритетним напрямом у будівництві залізниці стало сполучення Криму з центральними губерніями Російської імперії, через будівництво Лозово-Севастопольської залізниці.

На сьогоднішній день в українській історіографії існують комплексні дослідження з історії залізничного транспорту, зокрема С. Богатчук, Р. Пономаренко, О. Шаригіної. Однак щодо будівництва та функціонування Лозово-Севастопольської залізниці детального дослідження поки ще немає.

В 1868 р. був прийнятий проект «Про мережу залізничних доріг», який спричинив існування безліч поглядів щодо першочерговості будівництва тієї чи іншої дороги. В такій ситуації опинилася і Лозово-Севастопольська залізниця, котра змагалася за першість у будівництві з Харьківсько-Кременчуцькою. Втім, комітет міністрів прийшов до висновку, що немає потреби робити вибору між ними і було прийняте рішення про будівництво обох доріг [1, 350].

Як зазначає О. Шаригіна, «проектів будівництва залізниці, що з'єднає центр Росії з Кримом і Чорним морем через Харків, було запроваджено чимало ще в 50–60-х рр. XIX ст. Особливо, після поразки Росії у Кримській війні. Однак стало можливим реально говорити про це тільки після того, як залізнична колія з'єднала Курськ з Харковом, а потім була продовжена до Лозової» [2,100].

В тому ж 1868 р. було дозволено братам Панаєвим, генерал-ад'ютанту Тотлебену і барону Унгерн-Штернбергу здійснити пошуки в напрямі від станції Лозової – до Севастополя, з гілками до Дніпра та Феодосії. Щодо будівництва Севастопольської залізничної дороги було зроблено декілька пропозицій, зокрема від принца Ольденбургського і генерал-ад'ютанта Тотлебена, з

діючим статським радником Дурасовим та інженером Струве, які, втім, не пояснили умов концесії. Князь Італійський, граф Суворов-Римнікський, разом з інженером Ергартом, просили про надання їм концесії з державною гарантією 5% на весь основний капітал в 35 млн. крб. Вони прагнули вести дорогу від Крюкова до Севастополя, протяжністю 500 верст, а будівництво 1 версти обходилося в 70 тис. крб. [1, 350]. Діючий статський радник Воронін, з банківською установою Розенталь просив про дозвіл утворити акціонерне товариство, з капіталом в 43,8 млн. крб. В їх проекті залізниця мала пройти від Лозової до Севастополя, з розгалуженням залізничних гілок до Дніпра у Катеринославі. Довжина лінії визначалася в 600 верст, що становило 73 тис. крб. на версту [1, 350–351].

Не лише до півострівної частини Таврійської губ. була звернена увага, але й материкова частина перебувала в полі зору. В 1869 р. почесний громадянин Хлудов і К° просили дозволу для кандидата Московського університету Фішера, щоб той здійснив відповідні пошуки для залізниці від Бердянська, через Оріхів, – до Олександрівська. Бердянська повітова управа дала дозвіл на здійснення цих розшуків [3. 1–2].

На початку 1869 р. піднімалося питання й про спосіб спорудження Севастопольської залізниці, яке стало предметом листування міністрів фінансів і шляхів сполучення. Зокрема зазначалося, що Севастопольська дорога на 9/10 своєї протяжності проходила степовою місцевістю і лише 1/10 – гірською. Будівництво в степовій частині могло бути завершене за 1,5 чи 2 роки і потребувало витрат не більше 50 тис. крб. за версту. Будівництво залізниці в гірській місцевості коштувало значно дорожче і потребувало затрати часу не менше 4 років. На цій підставі, надання концесії на обидві частини мали певні незручності. Оскільки були відсутні дані щодо грошових витрат на будівництво залізниці в гірській місцевості, концесіонери могли вимагати високої ціни чи захопити конкуренцією та збити ціну до рівня, коли не зможуть виконати роботи з будівництва. Згідно цих обставин, міністр фінансів визнав потрібним побудувати гірську ділянку Севастопольської дороги коштами казни, а коли роботи на цій ділянці почнуть просуватися, можна буде визначити дату завершення будівництва та розпочати пошук приватних осіб для будівництва степової ділянки залізниці, за умови продажу гірської ділянки не за ціною витрат держави на будівництво, а за верстовою вартістю степової ділянки дороги. Різниця між цінами становила значну жертву держави для досягнення торгових та політичних цілей [1, 351–352].

У 1870 р. раднику Губоніну було дозволено здійснити за власні кошти розшуки для залізничної дороги від станції Поварино (Прибанівка) Грязе-Царицинської залізниці у напрямі до Севастополя [4, 1–2]. Не лише приватні особи прагнули здійснити розшуки для будівництва залізниць, але й земства бажали сполучити свою місцевість з мережею залізничних шляхів. Не були винятком Бердянське земство і міська громадськість, які турбувалися про сполучення Бердянського повіту Таврійської губернії з центром Росії, засобом залізниці. Вони зазначали, «що на сьогодні, коли сполученні сусідні з нами райони залізницею, наша місцевість без такої дороги, за всього її багатства, занепаде» [5, 1]. Земство прагнуло сполучити місцевість повіту з Лозово-Севастопольською залізницею, яка будувалася, з отриманням консисторії земством. Однак керівництвом міністерства шляхів сполучення було відмовлено у будівництві залізничного сполучення, з наголосом на перебільшенні торговельного значення території [5, 11].

Після подання на розгляд проектів щодо будівництва нової залізниці та проведення конкурсу, перемогу, серед великої кількості претендентів, одержав П. Губонін. З його ім'ям і пов'язане будівництво Лозово-Севастопольської залізниці, яка з'єднала Крим з центральними губерніями Російської імперії.

Остаточна концесія щодо будівництва Лозово-Севастопольської дороги була затверджена 9 травня 1871 р., а 29 липня того ж року було утворене відповідне акціонерне товариство. Основний капітал становив 32,67 млн. крб. Дорога надавалась товариству у власність на 81 рік. Довжина лінії повинна була скласти 613,5 верст [1, 354].

Із визначенням основного напряму Лозово-Севастопольської залізниці, почали з'являтися інші проекти, які стосувалися мережі залізничних шляхів Таврійської губ. Так, 1873 р. інженер і надвірний радник Гольстрем просив дозволу здійснити оптимальний маршрут для залізниці від станції Оленівки Костянтинівської залізниці – до м. Мелітополя, з гілками на Маріуполь та Бердянськ [6, 1].

Іншою стороною будівництва було питання відчуження земельних ділянок, які належали громаді чи приватним особам. Власники не поспішали віддавати свої родючі землі під будівництво дороги, прагнучи значної грошової винагороди. Міська громада також намагалась отримати вигоду з прокладення залізничної колії і від відчуження земель. Цей процес подвійної вигоди ми можемо простежити на прикладі Бахчисарайського міського товариства, яке відчужувало міської землі в кількості 38 дес. і 1839 кв. сажнів під будівництво Лозово-Севастопольської залізниці. Земля, яка відходила під залізничне полотно знаходилась між 23 і 35 верстами від Севастополя до Сімферополя, на почтовому тракті, в передмісті Бахчисарая, Азіз, Ескиюрт і Акчокрак, де використовувалася для землеробства (23 д. 854,4 саж.), сінокосів (5 д. 1424,8 саж.), пасовищ (8 д. 18,8 саж.), а також під водопостачання (350 саж.) та вигони (200 саж.). Кожна десятина землі, яка використовувалась для посівів та сінокосів приносила річного доходу 4,15 крб., а з вигонів прибуток не отримували. Прокладання залізничного полотна призвело б до непридатності земель і втрати ними комерційної вигоди, частина земель ставала відрізаною від міста, що спричиняло незручності для мешканців міста [7, 30].

Угода про відчуження землі Бахчисарайською міською громадою була здійснена на наступних умовах: вся земля, яка відходила під залізницю, відчужувалась за плату (40 крб. за дес.); водопостачання надавалося безкоштовно з джерел Чіркас Ескиюрт, в тій кількості, яка потрібна для станції 3 класу; товариство Лозово-Севастопольської залізниці зобов'язувалось розширити, обкласти каменем і розчистити, присутні на початку басейну, протоки на 30 сажнів, а також загородити зі сторони Сімферополя валом, щоб уникнути засмічення та дозволити місцевим жителям користуватися водопоєм без будь-яких перешкод; товариство мало, за власний рахунок, побудувати у джерела окрему водокачку; а також спорудити для жителів Ескиюрта з Азізом і Бахчисараєм для підвозу товарів два переїзди; під час засухи керівництво станції мало дозволяти і не перешкоджати користуватися водою, яка йшла станційним водогоном. Після прийняття всіх умов, товариству Лозово-Севастопольської залізниці відійшли землі Бахчисарайської громади для прокладання колії [7, 30–31].

За будівництва Лозово-Севастопольської залізниці виникали також конфлікти між робітниками і роботодавцями, як це, скажімо, мало місце в 1873 р. П'ятсот робітників у Севастополі оголосили страйк, вимагаючи

повернення паспортів, щоб покинути роботи і змусити керівництво збільшити платню. Товариство Лозово-Севастопольської залізниці зазнавало значних збитків і змушене було задовольнити вимоги робітників [8, 16].

Лозово-Севастопольська залізниця була відкрита частинами, а остання ділянка – від Сімферополя до Севастополя – була відкрита 5 січня 1875 р. Дорога мала протяжність 643 версти та проходила Катеринославською і Таврійською губерніями. До загальної мережі залізничних шляхів Лозово-Севастопольська залізниця приєднувалася в трьох пунктах, сполучаючись у Лозовій, через Курсько-Харківсько-Азовську залізницю, з центральними губерніями Росії та, через Катерининську залізницю, в Нижнєдніпровську – з Південно-Західним краєм, а в Синельниково – з Південно-Східною Росією [9, 6].

Таким чином, залізничне будівництво в Таврійській губернії мало свої специфічні риси, пов'язані з географічним розташуванням губернії. Ці обставини сповільнили процес будівництва, які вимагали оптимальних і вигідних умов розшуків, запропонованих як приватними особами, так і товариствами. Саме такі умови були запропоновані П. Губоніним, з яким пов'язане будівництво Лозово-Севастопольської залізниці. Однак не вся територія губернії в 1860–70-х рр. отримала залізничну колію, Бердянський повіт, який знаходився на її материковій частині, залишався відрізаним від мережі залізничних шляхів, а перевезення вантажів здійснювалося лише засобами сухопутного сполучення. Позитивним наслідком прокладення Лозово-Севастопольської залізниці була ліквідація ізольованості регіону. Поява в Таврійській губернії залізничної колії дала можливість сполучити Крим з центральними губерніями Російської імперії. Розвиток залізниці, крім того, посприяв економічному, соціальному і культурному розвитку регіону.

1. *История железнодорожного дела в России / Сост. А. Головачев. – СПб., 1881.*
2. *Шаригіна О.А. Історія виникнення та розвитку залізничного та морського транспорту на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – Херсон, 2009.*
3. *Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 25127.*
4. *ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 25427.*
5. *ДААРК. – Ф. 26. – Оп 1. – Спр. 25664.*
6. *ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 25959.*
7. *Держархів Одеської обл. – Ф. 1. – Оп. 44. – Спр. 11.*
8. *ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 25925.*
9. *Лозово-Севастопольская железная дорога в коммерческом отношении / Сост. В. Лепешинский. – Х, 1896.*
10. *История железнодорожного транспорта России. – Т. 1: 1836–1917 / Под ред. В. Павлова. – СПб.; М., 1994.*
11. *Материалы по вопросу о соединении Крыма с центральными губерниями паровою железною дорогою. – Симферополь, 1869.*
12. *Иллюстрированный спутник по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге. – Х., 1902.*
13. *Лозово-Севастопольская железная дорога в коммерческом отношении. – Севастополь, 1893.*
14. *Коренев Л.И. Железнодорожные короли России. – СПб., 1999.*
15. *Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М., 1975.*

Zolotar L.N. The railway building in the Tavric province in the 1860–70th. The article is devoted to the railway building in the Tavric province. The features of the Lozovo-Sevastopol railway construction are discovered. Are described the priority directions and their implementation in building the Tavric province railway.

Key words: railway, railway line, Lozovo-Sevastopol railway, the railway system, Tavric province

В. С. Панченко

ПОСАДОВІ ПОРУШЕННЯ МИРОВИХ СУДДІВ НА ВОЛИНІ В 1871–1919 рр.

У статті охарактеризовано основні види посадових злочинів мирових суддів на Волині у другій половині XIX ст. На основі «Полного собрания законов Российской империи» та архівних матеріалів, описано процедури притягнення чиновників Міністерства юстиції до відповідальності.

***Ключові слова**: судова реформа 1864 р., мировий суддя, мировий з'їзд, Сенат, посадове порушення, Волинська губернія*

Внаслідок судової реформи 1864 р., у Російській імперії був запроваджений мировий суд, основною метою якого стало наближення правосуддя до людей, а також підвищення доступності, забезпечення швидкого та ефективного судочинства. На мирову юстицію покладали великі надії як укладачі судових статутів, так і громадськість. Новий суд мав стати судом справедливим, усним, дешевим, позбавленим бюрократичної тяганини та канцелярського формалізму. Спочатку цю інституцію ідеалізували, протиставляли дореформеному судочинству, але згодом з'ясувалось, що і для мирових установ були властиві негативні явища.

Дослідженням питань, пов'язаних із посадовими злочинами мирових суддів та юридичної відповідальності за них, у свій час займались такі дослідники, як А. Коні [1], І. Захар'їн [2], С. Дмитрієв [3], М. Брун [4], Л. Чернухіна [5] та Л. Бойцова [6].

Відомий юрист, обер-прокурор та сенатор А. Коні зазначав, що у сфері мирової юстиції, як і в будь-якій іншій, були недоліки. Серед поширених службових проступків він назвав перевищення суддями повноважень, занадто широке тлумачення деяких правових норм. Причинами скоєння цих правопорушень, на його думку, була надмірна старанність у виконанні посадових обов'язків, межі яких ними не зовсім чітко розумілись. Разом із тим, завдяки ретельному нагляду вищих інстанцій, ці порушення швидко виявлялись і усувались [1, 193].

Мировий суддя 4-ї дільниці Літинського округу Подільської губ. І. Захар'їн подав узагальнену характеристику мирової юстиції Правобережжя, навівши ряд прикладів службових зловживань колег, відмічаючи причини їх вчинення та наслідки. На його думку, посадові злочини часто залишались безкарними через низку причин: кругову поруку суддів на рівні з'їзду, правову безграмотність сторін процесу та відсутність у них коштів на продовження справи в апеляційному порядку [2, 111–119].

Юрист С. Дмитрієв акцентував увагу на особливостях та труднощах оскарження неправосудних вироків мирових суддів у вищі судові інстанції. Він дійшов висновку, що процедура апеляції була занадто складною та заплутаною, у деяких випадках – не досконало виписаною законодавцем. Разом із тим, ще більше ускладнювали ситуацію тлумачення Сенату, якими той зловживав і без того обмежене право сторін на оскарження рішень суддів. Такий стан справ зумовлював те, що 99% прохачів припиняли справу, втративши остаточно надію відшукати справедливість у суді. Насамкінець, дослідник зауважив, що «порядок этот представляет такое зло, что над ним стоит призадуматься» [3, 95].

На противагу І. Захар'їну та С. Дмитрієву, юрист М. Брун вважав, що траплялись лише поодинокі випадки недобросовісності чи неправомірності вчинків мирових суддів. Разом із тим, противники судової реформи 1864 р. узагальнювали одиничні випадки і заявляли про професійну неспроможність мирових установ у цілому, ігноруючи те, що рішення загалом були добрі, а суди непомірно завантажені роботою. На підтримку правильності

своєї позиції, він навів цифри офіційної статистики Міністерства юстиції про діяльність мирових судів [4, 13].

Питання юридичної відповідальності суддів за вчинення посадових порушень досліджували Л. Чернухіна та Л. Бойцова. Перша акцентувала увагу на діяльності органів, що володіли контрольно-наглядовими повноваженнями відносно установ мирової юстиції (з'їзд, Сенат). Особливо вона наголошувала на принциповій позиції мирових з'їздів під час дисциплінарних проваджень та покаранні винних [5]. Л. Бойцова дослідила особливості відповідальності суддів за неправосудні вироки, детально аналізуючи тогочасне законодавство у цій сфері. Авторка дійшла висновку, що інститут юридичної відповідальності суддів у Росії був більш продуманим, ніж у тогочасному європейському праві. Проте, недостатнє матеріальне забезпечення суддівського корпусу зумовило те, що норма закону про відшкодування збитків винною посадовою особою залишались «мертвою буквою» [6, 64–68].

Напрацювання істориків права є доволі вагомими, але вони розглядали проблеми, пов'язані із службовими правопорушеннями, побіжно, як дотичні до основного предмету їх дослідження, недостатньо звертали увагу на типові посадові злочини та особливості законодавчого регулювання заходів відповідальності за їх скоєння. Саме цим й зумовлена мета цієї статті – охарактеризувати основні види посадових злочинів мирових суддів, простежити як вони впливали на якість правосуддя, на прикладі Волині, визначити механізми притягнення до відповідальності.

Посадові злочини – це правопорушення, вчинені особами, які перебували на державній службі, з використанням посади у власних корисливих цілях. До них відносяться: невиконання або неналежне виконання службових обов'язків; перевищення повноважень; порушення обмежень, пов'язаних із службою; вчинення дії, що зменшувала авторитет державного органу; службова недбалість.

Найпоширенішим видом посадових злочинів було невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, що полягало в недотриманні строків розгляду справ, неприйомі, без об'єктивних причин, позовної чи апеляційної заяв, грубому поводженні з відвідувачами, недотриманні внутрішньовідомчих інструкцій тощо. Звернемось до конкретних прикладів. Так, мирові суди Волині, протягом усього періоду існування, були досить завантаженими, розглядаючи 15–30 справ за день [7, 1–21]. Оскільки складно було передбачити, наскільки у часі розтягнеться судове провадження тих чи інших позовів, то суддя викликав учасників, усіх призначених до розгляду на певний день суперечок, однаково на 13:00. Ця обставина спричиняла те, що, викликані до суду, змушені були часто довго чекати, поки розпочнеться розгляд їх позову. Така практика провокувала зрозумілі нарікання. Тому у вересні 1905 р. вийшов указ Сенату, де мировим суддям рекомендувалося викликати до суду на початок судових засідань лише учасників перших на черзі справ. Для явки решти рекомендовано призначати таку годину, коли приблизно може розпочатись розгляд саме їх позовів [8, 75зв.].

Разом із тим, повільне судове провадження справ не завжди пояснювалось об'єктивними причинами, а в деяких випадках воно цілком залежало від самого судді. І. Захар'їн розповідав про мирового Л-уза, який був лінивий і ставив власні звички понад усе. Він відвідував з'їзд не завжди, а тільки у тому випадку, «если стояла прекрасная погода и была, кроме того, хорошая и гладкая дорога; при отсутствии этих удобств, или при малейшем собственном нездоровьи он в уездный город не являлся, чем срывал съезд» [2, 111]. Крім того, цей суддя викликав людей для розгляду їх справ на певне число, а сам не з'являвся. Так тривало два роки, поки, на підставі численних скарг від жителів, його все ж притягли до дисциплінарної відповідальності. Одеська судова палата, якій було доручено міністром юстиції розгляд цієї справи, постановила оголосити Л-узу догану, без занесення до формулярного списку. Таке м'яке покарання, між тим, не вплинуло на ситуацію, адже, як зазначає автор, «от выговора судье не стало хуже, а публике не стало лучше» [2, 113].

Припускались мирові судді Волині і помилок за здійснення судочинства. Найтиповіші із них окреслені у циркулярі Міністерства юстиції від 23 березня 1872 р., де зокрема вказувалось, що місцеві судді: 1) припиняють примиренням справи про крадіжки і шахрайство; 2) призначають винним ув'язнення у розмірі, не відповідному, встановленому законом; 3) звільняють від будь-якого покарання винних осіб, винність яких применшувалася особливими, виявленими судом, обставинами. При цьому зазначалось, що такі порушення законодавства заважають утвердженню у суспільстві законності та правосуддя, а тому слід чітко дотримуватись норм законодавства і суворіше ставитись до правопорушників [9, 6]. Надалі циркуляри подібного змісту надсилались на місця повторно у 1885 і 1887 рр. [9, 15].

Поширеним було і недотримання внутрішньовідомчих інструкцій. Так, згідно однієї із них, мирові судді мали надсилати копію довідки про судимість кожного засудженого до ув'язнення тій громаді, до якої той належав. Разом із тим, як зазначав волинський губернатор у донесенні генерал-губернатору, мирові суди не тільки цього не робили, але й ніяк не реагували на його приписи з цього приводу, пояснюючи, що право нагляду за діяльністю мирових установ належить винятково Сенату [10, 5–5зв.]. Крім того, мирові суди обов'язково мали передплачувати «Сенатские ведомости» і місцеві офіційні періодичні видання. Проте, 24 лютого 1877 р. Луцький з'їзд звернувся до губернського правління з відмовою від «Волынских губернских ведомостей», оскільки «оных никто получать не желает». Губернатор обурився та звернувся до міністра юстиції, «оказать содействие к устранению на будущее время подобных, далеко ненормальных отношений мировой юстиции к администрации, вредных лишь самому делу» [10, 9зв.].

Деякі мирові судді мали схильність до хабарництва, про що свідчать і матеріали архівних справ. Приміром, суддя 3-ї дільниці Старокостянтинівського округу Норман, живучи «несообразно с своими средствами, не только обращался к займам (при чем без различия положения заимодавцев), но и пользовался благодарностями за благоприятное разрешение возбужденных у него дел» [11, 1зв.]. За цю протиправну діяльність з'їздом була оголошена судді сувора догана і він був переведений у 4 дільницю. Проте, тут цей чиновник не полишив звички брати хабарі та навіть залучив до справи як посередника місцевого єврея, який утримував містечкову пошту. Про це було донесено генерал-губернатором міністру юстиції й після розслідування, Норман був звільнений з посади [11, 2]. В іншому випадку, мировий суддя Житомирського округу Давидовський був звинувачений анонімом у хабарництві та неправосудді. У скарзі зокрема зазначалось, що він отримав «у подарунок» від вдячного позивача значну суму за сприятливе розв'язання суперечки. Проте, як видно із матеріалів архівної справи, подальшого провадження щодо цього факту не відбулось [12, 1зв.].

Варто зазначити, що такі анонімні скарги наприкінці XIX ст. були звичним явищем. І. Захар'їн писав:

«Этих доносов была такая пропасть, что на дознание по ним исписана была не одна десть бумаги», а основною метою донощиків була компрометація певної особи [2, 117]. Жертвою подібного наклепу став мировий суддя 4-ї дільниці та водночас голова Овруцького мирового з'їзду І. Царієв. Хоча поліція і характеризувала його як працелюбного, здібного, чесного фахівця, проте, овруцький предводитель дворянства подав губернатору на нього скаргу. Він звинуватив І. Царієва в аморальному поводженні, розгульному житті, перелюбстві, а також мстивості, заздрісності, відносно колег, що, нібито, стало основною причиною звільнення двох суддів Овруцького округу. Задля перевірки обставин справи, губернатор наказав місцевому уряднику подати донесення з характеристикою чиновника та власними судженнями щодо викладених фактів. У листі-відповіді, між тим, повідомлялось, що проти І. Царієва часто подавались різного роду наклепи, з обвинуваченнями в політичній неблагонадійності, неправосудді, негативних особистих якостях, але всі відхилені як безпідставні. На думку урядника, ця скарга теж є надуманою і зумовлена прагненням предводителя дворянства помститися за програну ним справу, яку свого часу розглядав саме цей суддя [13, 4]. Після вивчення обставин справи, голова з'їзду був оправданий та залишений на службі.

Іншим видом посадових злочинів було перевищення повноважень і використання службового становища у корисливих цілях. Так, Дубинський мировий з'їзд, всупереч, встановленій законом, процедурі, одноосібно прийняв рішення про тимчасову зміну меж мирових дільниць округу, лише постфактум поставивши до відома генерал-губернатора. Останній був обурений такою поведінкою: «Эти действия как по существу, так и по форме едва ли могут быть признаны правильными… Более того, они не есть результат какой-либо ошибки, а скорее проявление крайне односторонней и нетерпимой тенденции – непризнания достоинства власти и стремления, пользуясь своей самостоятельностью, унижать всех, кто тем или иным путем получил в обществе право на особое к себе внимание и уважение» [14, 109]. Не дивлячись на такий гнівний відзив, надісланий до міністерства, дії з'їзду були визнані вмотивованими, а скарга генерал-губернатора залишена без уваги.

Прикладом використання службового становища були і зловживання почесних суддів Волинської губ. Згідно законодавства, посадові особи, за наявності спеціальних відкріпних листів, могли безкоштовно використовувати для службових роз'їздів обивательських коней. Почесний мировий суддя Тарнавський, під приводом виконання обов'язків, взяв на місцевій поштовій станції підводу для того, щоб доправити додому свого гостя. Коли ж обман розкрився, селянин Розсольський не захотів виконувати протиправний наказ судді, а останній погрожував йому розправою. Через день начальника пошти та Розсольського викликали до дільничного судді за звинуваченням в образі словами і вчинком та невиконанні законної вимоги. Після розгляду справи, обох засуджено до трьох днів арешту. Однак дільничний «по-дружньому» порекомендував селянам, аби уникнути покарання, піти до Тарнавського та вибачитися за свої дії, що вони й зробили [15, 1–2зв.]. Як видно із донесення волинського губернатора, разом із призначенням почесними мировими суддями багатьох місцевих поміщиків, до нього почали надходити вимоги про видачу їм відкріпних листів на користування обивательськими конями, проте, часто траплялися випадки їх нецільового використання [15, 3].

Ще однією категорією посадових злочинів було порушення обмежень, пов'язаних із службою. 1864 р. був прийнятий закон про обов'язковість заміщення вакансій на державній службі у західних губерніях особами винятково російського походження, яким до того ж заборонялось одружуватись із католичками. За дотриманням цієї імперативної норми протягом всього періоду існування мирової юстиції, суворо стежили, а її порушення ставало безумовною підставою для звільнення.

Прикладом може бути справа судді І. Прахова, коли у серпні 1883 р. на адресу волинського губернатора надійшло конфіденційне донесення новоград-волинського урядника, де повідомлялося, що К. Небельсон – місцева католичка – закохала у себе мирового суддю, причому настільки, що він хоче з нею у найближчому майбутньому одружитися. На думку поліцейського, вона зробила це навмисне, щоб впливати на його професійну діяльність [16, 1]. Після цього І. Прахову повідомили, що він має вибрати або одруження з католичкою, або продовження служби на посаді мирового судді [16, 4зв.].

У грудні 1893 р. прокурор Київської судової палати запропонував схвалити на посаді голови з'їзду дільничного суддю В. Шмакова, але з'ясувалося, що він одружений на полячці. Із, наданих поліцією, відомостей було видно, що, хоч його дружина мала польське походження, втім, народилась і виховувалась в Орловській губ. і тому не підтримує жодних властивих її національності, поглядів [17, 1зв.]. Однак, попри це, київський, подільський і волинський генерал-губернатор у відповіді прокурору Київської судової палати відзначив, що католицьке віросповідання дружини чиновника у Західному краї завжди є значним ризиком, а тому кандидатуру В. Шмакова потрібно відхилити [17, 2].

Одним із найтяжчих посадових злочинів було вчинення мировим суддею дії, що ганьбила його як державного чиновника та нівелювала авторитет мирової юстиції. До цієї категорії відносилося зокрема правопорушення, вчинене суддею 5-ї дільниці Рівненського округу Білозерським. Він вів себе цілком невідповідно своїй посаді, допускаючи грубе поводження як із відвідувачами, так і з іншими особами. Чиновник неодноразово бив людей, причому й у своїй камері, й поза нею. Крім того, суддя погрожував кулаками місцевому священику, а потім відкрив проти нього кримінальну справу за образу мирового судді при виконанні службових обов'язків. При цьому генерал-губернатор особливу увагу акцентував на тому, що така поведінка Білозерського викликає обурення і навіть вороже до нього ставлення з боку місцевого населення, підриваючи довіру до представників мирової юстиції загалом [18, 4зв.].

В іншому випадку, мировий суддя 2-ї дільниці Новоград-Волинського округу Петровський побив різками до втрати свідомості єврея В. Хорбаша. Суть справи полягала в наступному. При зустрічі на ярмарку, єврей не поступився дорогою судді, останній його вдарив двічі по обличчю, а Хорбаш дав здачі. На наступний день Петровський наказав судовому приставу та місцевому уряднику доставити єврея до його камери, де мировий суддя відразу зачитав вирок: «По Указу Его Императорского Величества, я, мировой судья второго участка Новоград-Волынского округа, разобрав дело по обвинению еврея м. Корца Хорбаша, в причинении личных оскорблений действием мировом судье в м. Корец в базарный день приговорил наказать виновного розгами. Приговор приводится в исполнение сейчас же; кто не исполнит – тому будет пуля в лоб!» [19, 1]. Після цього, погрожуючи револьвером, змусив урядника та присутнього візника допомагати йому побити різками В. Хорбаша. Загалом він наніс «винному» 500 ударів різками. За цей вчинок Петровський був звільнений з посади і відданий під суд [19, 2зв.].

Отже, мирові судді на Волині вчиняли різного роду посадові злочини. Разом із тим, необхідно з'ясувати, яким чином скоєння подібних правопорушень впливало на якість правосуддя. Для з'ясування цього питання звернемось до офіційної статистики. Показником ефективності судочинства та неупередженості суддів, за розгляду суперечок, було оскарження вироків мирових суддів до вищої судової інстанції. Приміром, суддями Житомирського мирового округу щорічно розглядалось 11132 справи, а до з'їзду подавалося 1294 апеляції (12%), в яких лише 448 (4%) завершувалися повною відміною попереднього вироку [20]. Поглянемо на загальноросійські показники. Протягом 1881–1890 рр. до Сенату надійшли 11297 касаційних заяв, стосовно 3812 (30%) із них прийнято рішення про повну відміну попереднього вироку. Якщо ж зауважити статистику за окремими регіонами Російської імперії, то відсоток скасованих постанов мирових суддів становив: у губерніях з виборними суддями та Варшавському окрузі – 25%, західному краї та на Кавказі – 23%, у середньоазійській області – 19% [4, 16].

Бачимо, що рівень оскарження та відсоток відміни рішень на Правобережжі наближався до загальноросійського показника, хоча був меншим, ніж у внутрішніх губерніях. Це пояснювалось тим, що тут мирові судді не обирались, а призначались міністром юстиції, відповідно, добір кадрів здійснювався більш ретельно. Рівень апеляції у середньоазійському регіоні зумовлювався низькою освіченістю жителів та сильними позиціями місцевого звичаєвого права. Загалом у західному краї на кожні п'ять справ припадало одне скасоване або частково переглянуте рішення, що становило допустиму норму. Тому можна погодитись із висновками М. Бруна, що мирові судді в більшості були чесними та кваліфікованими фахівцями, відповідаючи як вимогам законодавця, так і потребам населення [4, 15].

За посадові злочини винний суддя міг бути підданий дисциплінарній, цивільній та кримінальній відповідальності, залежно від тяжкості правопорушення та сукупності обставин, що його супроводжували. Розглянемо особливості кожної із них. Так, дисциплінарні провадження щодо неправомірних дій мирових суддів та голів мирових з'їздів здійснювалися судовими палатами, причому ініціювались вони самими з'їздами або ж, за пропозицією міністра юстиції. Крім того, законодавець встановлював строк давності для подібних проступків – один рік. Своєрідною гарантією об'єктивного розгляду справи була норма, за якою, розпочате дисциплінарне провадження, внаслідок скарги приватної особи, не могло бути припинене навіть після її відмови від своїх претензій [21, 202].

Обвинувачення мирових суддів у посадових злочинах розглядалися на закритих засіданнях. Винятки робились лише за умови, коли підсудний сам вимагав публічного розгляду. Провадження здійснювалось за загальними правилами судочинства. При цьому справа передавалася не найближчій судовій палаті, а тій, яку визначав міністр юстиції. Так, скаргу про злочинні дії мирового судді Літинського округу Подільської губ. розглядала Одеська судова палата, а не Київська [2, 112].

Згідно «Устава учреждения судебных установлений», у порядку дисциплінарної відповідальності, на винного суддю могли бути накладені такі стягнення, як попередження, зауваження, догана без занесення до формулярного списку, відрахування із жалування, арешт до семи днів, переміщення з вищої посади на нижчу. Попередження могло оголошуватись судді безпосередньо за місцем служби, а щодо решти покарань – повідомлялось підсудному в залі судової палати. Причому законодавець встановлював своєрідну накопичувальну систему незначних покарань: якщо протягом року чиновник отримав 4 попередження, зауваження чи догани, то проти нього, за рішенням Сенату, порушувалась кримінальна справа та вирішувалось питання про його службову відповідність [2, 203].

Разом із тим, законодавець гарантував захист і звинуваченим суддям, у вигляді можливості апеляції, прийнятих судовою палатою рішень, до касаційних департаментів Сенату, протягом семи днів, з моменту оголошення вироку. Присуд цієї інстанції вважався остаточним і не міг бути оскарженим; копія названого документу обов'язково надсилалась міністру юстиції для відома.

Суддя підлягав цивільно-правовій відповідальності, за наявності у його діях злого наміру чи корисливих мотивів і за неправильного тлумачення, чітко викладеного, закону [21, 395]. Процес розгляду цивільного провадження щодо мирових суддів мав два етапи. Спочатку судова палата проводила попередній розгляд фактів, викладених у позовній заяві, й ухвалювала рішення про обґрунтованість чи безпідставність основних вимог потерпілої сторони. На цій стадії заборонялось особисто викликати сторони для усних пояснень, не передбачалося ознайомлення із висновком прокурора. Разом із тим, постанови судової палати в такому разі не оскаржувалися. В разі визнання клопотання вмотивованим, воно передавалося на розгляд окружному суду, який був уповноважений вирішувати питання тільки щодо розміру та порядку відшкодування збитків потерпілому [22, 410–412].

На думку Л. Бойцової, слабкою стороною процедури матеріальної відповідальності стала невиписаність її механізму, лакуни в законодавстві, що регулювало ці питання. Оскільки не було чіткої вказівки у нормативних актах на випадки, в яких судова палата мала накладати грошове стягнення чи відмовляти у задоволенні подібного клопотання, то винесення відповідного рішення супроводжувалось широким, не завжди вмотивованим, внутрішнім переконанням членів вищої судової інституції [6]. Водночас відомий цивіліст І. Тютрюмов таке становище називав стриманою відмовою у правосудді [23, 672].

Варто зазначити, що, навіть пройшовши всі інстанції і отримавши позитивну відповідь на питання щодо відшкодування збитків, потерпілий не міг бути певний, що у найближчому майбутньому отримає відсуджені кошти. Недостатнє матеріальне забезпечення суддів робило подібну надію примарною [24, 2–3; 25, 20; 26, 52–52зв.].

Найтяжчим видом відповідальності мирових суддів за неправомірні дії була кримінальна, правові механізми її застосування регулювались третьою книгою «Устава уголовного судопроизводства», розділ третій «О судопроизводстве по преступлениям должности» [21, 291–296]. Кримінальне провадження розпочиналось на основі скарг приватних осіб, донесень посадовців, а також за результатами ревізії діяльності нижчих судових установ вищими. Рішення про порушення справи у кожному конкретному випадку приймав Сенат, а її розглядом займалась судова палата. Якщо при цьому ініціатором виступав мировий з'їзд, то він зобов'язувався, перед передачею постанови про віддання свого члена під суд, провести власне розслідування. Причому останнє мало бути настільки всебічним і детальним, «чтобы заключало в себе все сведения, необходимые для составления прокурором обвинительного акта и чтобы судебному месту можно было приступить в его заседании прямо к судебному следствию» [21, 294]. В окремих випадках, коли у злочині брали участь не тільки посадові, але й інші особи; якщо потерпілий вимагав грошової компенсації за понесені збитки; коли суддя об-

винувачувався у злочині, за який передбачалося позбавлення всіх особливих прав його стану, ведення попереднього слідства доручалось судовому слідчому [21, 293].

Після належної підготовки матеріалів справи, судова палата переходила до їх безпосереднього розгляду. Начальству підсудного надавалось право свідчити у суді, але це не було вирішальним. Законодавець встановлював як пом'якшуючу обставину, що мала обов'язково зауважуватися судом, «наличие прежней, долговременной и беспорочной службы и каких-либо отличительных заслуг и достоинств» [21, 295].

Після оголошення вироку, винний мав змогу, протягом семи днів, його оскаржити у касаційному департаменті Сенату. Якщо попереднє рішення судової палати визнавалося неправосудним, справа передавалася на повторний розгляд в іншу судову палату. Ще одним шансом уникнути відповідальності було припинення кримінальних проваджень, згідно височайших маніфестів про помилування, які традиційно видавались за сходження на трон кожного імператора. Затверджені постанови палат виконувалися в загальному, встановленому законом, порядку. Виняток становили тільки випадки, коли підсудним визначалося таке покарання, як звільнення з державної служби, відрахування зі стажу служби, переведення з вищої посади на нижчу, вирахування з жалування. Тоді вирок виконувався безпосереднім керівництвом засудженого [21, 296].

Внаслідок проведеного дослідження, ми дійшли наступних висновків. За впровадження нових судових інституцій, владі не вдалося цілком подолати негативні явища, характерні дореформеному суду. Частково це зумовлювалось тим, що мировими суддями ставали вчорашні повітові, які, на момент призначення, вже мали сформований світогляд та засвоїли модель поведінки тогочасного середньостатистичного чиновника. Разом із такими рисами як освіченість, досвід суддівської діяльності, вони вносили в нову інституцію схильність до хабарництва, зверхнього та грубого поводження із прохачами, самовпевненість і недбалість. З іншого боку, спонукальним мотивом до вчинення посадових злочинів було слабке матеріальне забезпечення суддівського корпусу. Держава, аби змусити суддів працювати у правовому полі, передбачала низку покарань, залежно від тяжкості правопорушення та сукупності обставин, що супроводжували його скоєння. Основними установами, які розбирали справи щодо протиправної діяльності мирових суддів, були мировий з'їзд, судова палата та Сенат. Процедура здійснення відповідних проваджень була виписана лише у загальних рисах, внаслідок чого більшості винуватців вдавалося уникнути реального покарання.

1. *Кони А.Ф. Мировые судьи (из воспоминаний) // Отцы и дети судебной реформы (к 50-летию судебных уставов). – М., 1914.*
2. *Захарьин И.Н. Жизнь, судьба и приключения мирового судьи. Из записок и воспоминаний. – СПб., 1900.*
3. *Дмитриев С.В. Наше кривосудие. Очерки. – СПб., 1907.*
4. *Брун М.И. Мировой суд по судебным уставам Императора Александра II // Выборный мировой суд: Сб. ст. – СПб., 1898.*
5. *Чернухина Л.С. Мировые суды и государственная власть в условиях дореволюционной России // Журнал российского права. – 2004. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://uristy.ucoz.ru.*
6. *Бойцова Л.В. Ответственность судей по российскому дореволюционному законодательству // Правоведение. – 1992. – № 1.*
7. *Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 275.*
8. *Держархів Житомирської обл., ф. 169, оп. 1, спр. 1012.*
9. *Держархів Житомирської обл., ф. 171, оп. 1, спр. 1.*
10. *Центральний державний історичний архівУкраїни, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 191, спр. 62.*
11. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 528, спр. 146.*
12. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 528, спр.180.*
13. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 622, спр.497.*
14. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 521, спр. 64.*
15. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 517, спр. 144.*
16. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 622, спр. 34.*
17. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 622, спр. 523.*
18. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 702, спр. 270.*
19. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 521, спр.165.*
20. *Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 173, 181, 208, 256, 268, 287, 293, 297, 303, 314, 325, 393, 429.*
21. *ПСЗ, собр. 2-е. – СПб., 1864. – Т. XXXIX. – Отд. второе.*
22. *ПСЗ, собр. 2-е. – СПб., 1867. – Т. XLII. – Отд. второе.*
23. *Тютрюмов И.М. Устав гражданского судпроизводства. – СПб., 1904.*
24. *Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 360.*
25. *Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 292.*
26. *Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 394.*

Panchenko V.S. The office crimes of the peace judges in Volyn in the 1871–1919th. In this article are characterized the main kinds of the office crimes perpetrated by peace judges in Volyn in the second half of the 19 century. Based on the materials of «Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii» and archive documents, the procedure of brinnig the officials of the Justice Ministry to responsibility is described.
Key words: judicial reform of 1864, peace judge, peace's council, Senate, post crime, Volyn province

О. В. Волос

ЗЕМСЬКІ ЗУСИЛЛЯ В БОРОТЬБІ З КОНОКРАДСТВОМ

На основі земських матеріалів у статті подаються доповнення до результатів досліджень проблеми викрадення худоби, визначається роль та місце земств у боротьбі з цим видом злочинності.
***Ключові слова**: земство, конокрадство, заходи. злочинність*

Серед соціальних труднощів, які людство намагається вирішити здавна, існує проблема викрадення худоби – коней, волів, корів тощо. Саме від цього виду злочину в минулому найбільше потерпало населення сільської місцевості, для якого коні та воли були одним із найголовніших засобів сільськогосподарського виробництва. Боротьба з викраденням коней та худоби представляла значну проблему і для органів влади Російської імперії. Ефективність та результативність протидії злочинності залежала від узгодженої діяльності органів місцевого самоврядування та держави. Адже пошуки оптимальної форми та методів управління, які б найкраще сприяли боротьбі зі злочинністю, – одне з найголовніших завдань суспільства.

У сучасній українській історіографії розробка земської проблематики знаходиться на досить помітному рівні, хоч деякі питання залишилися поза увагою дослідників. Метою цієї статті є доповнення результатів історичних досліджень проблеми викрадення худоби, на підставі вивчення земських матеріалів (статистичних даних та досліджень земців), які раніше не аналізувалися, та визначення ролі місцевих органів самоврядування в боротьбі з цим видом злочинів. Територіально дослідження охоплює Херсонську губ. у період з 1865 до 1901 рр.

Вивченням злочинності й окремих її видів часів Російської імперії, займалися чимало вчених-криміналістів. Так, Г. Брейтман вважав, що «перше місце серед злочинних спільнот слід надати товариству конокрадів, яке презентує в нас, у певному сенсі, державу в державі. Воно найбільш чисельне і найгрізніше, найбільш шкідливе і непереможне» [1, 119]. Вчені минулого переважно подавали кримінологічну характеристику

професійної злочинності того часу [2]. Про діяльність поліції та земських начальників, їхню боротьбу зі злочинністю написано чимало праць, серед яких варто виділити публікації з досвіду практичної діяльності земського начальника О. Новикова [3] та публіциста В. Тенишева [4]. Земства Росії також практикували вивчення на місцях злободенних побутових і соціальних явищ, у тому числі й конокрадство. Поміж земських праць на цю тему, надрукованих різного часу, слід згадати невелику монографію земського статистика Псковської губ. О. Стопані, вихід якої був актуальним, адже викрадення коней і надалі залишалося на селі найбільшою проблемою. Зокрема автор доводив, що посилення репресивних заходів відносно конокрадів проблему не вирішить, бо «без загального оздоровлення села це майже не можливо» [5, 23]. В 1897 р. земський статистик М. Борисов, за матеріалами поточної статистики Херсонської губ., опублікував дослідження проблеми конокрадства на Півдні України [6]. В періодичних виданнях другої половини XIX ст. також друкувалися матеріали щодо конокрадства, яке, на думку авторів, було найбільшою бідою для селян. Важливі відомості про конокрадів у статті, опублікованій у Санкт-Петербурзькому журналі «Время», подав О. Афанасьєв-Чужбинський [7].

Серед сучасних публікацій слід виділити дослідження російського науковця С. Нєвського, який проаналізував діяльність державних органів влади Російської імперії в боротьбі з конокрадством кінця XIX – початку XX ст. [8]. Розглядаючи злочинність неповнолітніх у Харківському намісництві наприкінці XVIII ст., В. Маслійчук звернув увагу на доволі поширене серед підлітків у той час явище – викрадення коней [9].

Поява в 1860-х рр. виборних місцевих органів самоврядування, земських установ, відіграла відчутну роль у тих змінах, які відбулися у соціальному, економічному та політичному житті південного регіону пореформеної доби. Вирішення багатьох соціальних проблем на місцях брали на себе земства. Конокрадство було найбільш організованою та професійною злочинною діяльністю. Конокради, об'єднані в групи, були найбільшим страхіттям для населення регіону. Вони жорстоко розправлялися з тими, хто свідчив проти них. За часів капіталістичного розвитку Російської імперії конокрадство залишалося доволі поширеним явищем. Дослідники цієї проблеми зауважували на вузьку спеціалізацію та високий рівень організованості серед конокрадів. Саме на території України в минулому зафіксована найбільша кількість конокрадів, а організовані гурти злодіїв переправляли чималі табуни з Південної України аж до Маньчжурії. Дослідження матеріалів офіційного діловодства земських установ Херсонської губ. дозволяє побачити хід обговорення проблеми, прийняття земськими зборами рішень, їхньої вмотивованості. Поміж проблем, які першими виносилися земствами Південної України на обговорення в 1860-х рр., було й викрадення худоби, особливо коней.

У вересні 1865 р. на першій черговій сесії земських зборів Херсонського повіту дискутувалося питання конокрадства. Рішення гласних було таким: клопотати про притягнення до відповідальності сільські громади за злочинні дії своїх членів, накладаючи штраф у розмірі 25 руб., на користь лікарень, шкіл, громадських закладів. Губернські збори гласних того ж року це питання не обговорювали, але запропонували дослідити його на місцях, із перспективою заслухати в майбутньому на рівні губернії. На повітових земських зборах думки гласних були різними. Зокрема критикували запропоновані штрафні санкції відносно сільських громад земці Олександрійського повіту. Гласні Одеського повіту прийняли рішення усунутися від обговорення проблеми конокрадства. Можна припустити, що така поведінка зумовлювалася певною політичною ситуацією, адже земства на початку свого існування не бажали конфліктувати з представниками державної влади. Втім, саме херсонський губернатор опротестував рішення зборів Херсонського повіту в 1865 р. Однак уже 1866 р. від міністра внутрішніх справ губернатори отримали розпорядження вжити заходів щодо подолання конокрадства та подати пропозиції про організацію боротьби з конокрадами на державному рівні.

Дискусії щодо подолання викрадання худоби виникали постійно як на державному, так і на місцевому рівнях. Вперше в межах Херсонщини гласні звернулися до цього питання в 1860-х рр. Ними були запропоновані заходи, що мали протидіяти найбільшому соціальному злу – викраденню худоби, насамперед коней. З метою віднайти найбільш дієві для свого району методи боротьби з цим видом злочинності, повітові управи та гласні неодноразово аналізували різні заходи. Пріоритетними земські установи на той час визнали такі дії: 1) видавати на спеціальних гербових бланках свідоцтва на коней, з описом їхніх прикмет і прізвищем володаря; 2) встановити премію за рахунок казначейства, та виплачувати її за затримку злодія, який викрав худобу в розмірі 10 руб. за коня та 5 руб. за вола; 3) контролювати орендарів і власників постоялих дворів і шинків, які покривають злодіїв, накладати на них штрафи: за перший раз переховування злодія 10 руб., другий – 20, третій – 30, після чого закривати ці заклади, якщо господарю не будуть відшкодовані втрати; 4) торгівці кіньми, окрім кіннозаводчиків, повинні мати свідоцтва, що засвідчують їхню благонадійність, видані за місцем проживання, а за відсутності свідоцтва – накладати штраф 50 руб.; 5) заборонити відпускати на поруки конокрадів, що знаходяться під слідством; 6) мати по одному наглядачу на ярмарках і базарах для контролю за продажем худоби та здійснення перевірок із наявності всіх необхідних для цього документів. Найактивніше заходи обговорювали гласні Єлисаветградських повітових зборів, піддавши їх жорсткій критиці. Дебати гласних інших повітів з цього питання віднайти не вдалося, але в зведенні постанов губернського земства відзначено, що всі повітові збори та управи висловилися проти прийняття цих заходів. Позитивним було лише рішення земців розпочати збір відомостей про розміри викрадення худоби в губернії. За період 1867–1870 рр. про конокрадство в земських установах не говорили.

Про конокрадство земці заговорили знову з 1871 р. Це питання щорічно обговорювалося гласними на губернських зборах, сесіях повітових зібрань. Так, у травні 1872 р. на екстреному зібранні губернських гласних представник Єлисаветградського повіту П. Зелений звернув увагу на проблему конокрадства та волокрадства, прокоментувавши ситуацію статистичними даними [10, 22]. Активно в цьому напрямі працювали земські управи Олександрійського, Єлисаветградського та Херсонського повітів. На той час земськими управами були зібрані відомості про масштаби цього виду злочинності. Першою 1871 р. статистику подала управа Єлисаветградського повіту, зібравши її в 53 волостях. За рік у повіті було вкрадено 2045 голів. У селян – 770 коней та 403 голови рогатої худоби на суму 47657 руб. Землевласники втратили 512 коней і 360 голів худоби на суму 48353 руб., отже загальні втрати населення становили 96010 руб. Віднайдено було лише 9% коней та 14,5% худоби на суму 10280 руб., таким чином лише в одному повіті збитки за рік становили 85730 руб. [11, 19].

Цього ж року на повітових земських зборах в Ананьєві гласні звернули увагу на конокрадів із середовища міщан, що проживали в селах, до яких важко застосувати діючі законоположення, тому сільські громади мусять їх терпіти. З огляду на це, гласні запропонували врахувати вказаний недолік при вдосконаленні закону на державному рівні. Про жваве обговорення гострої соціальної проблеми на сесії губернських зборів 1871 р. повідомляв відомий на Півдні земський статистик, громадський діяч М. Борисов. Він відзначив, що саме на цій сесії гласні Херсонщини розробили проект закону про конокрадство та передали його до комісії при Міністерстві внутрішніх справ, яка займалася розробкою заходів щодо припинення викрадання худоби та коней. На цьому ж етапі повітові земські управи намагалися узгодити свої дії з місцевими справниками в спільній боротьбі з конокрадами. На позачергових земських зборах у грудні 1872 р., що відбулися в Єлисаветграді, заслухали доповідь повітового справника А. Анісьїна «Про посилення заходів із переслідування злочинності взагалі та конокрадства зокрема» [12]. Після обговорення, земські збори постановили виділити повітовому справнику 3000 руб. для найму 6–7 сищиків для пошуку викрадачів худоби та коней [13]. Повітовий справник, звітуючи перед земською управою про використання виділених грошей, відзначив, що віднайти необхідну кількість благонадійних людей на посаду сищика йому не вдалося, але були зібрані відомості про підозрюваних у крадіжках коней та запропоновано сільським громадам висиляти їх до Сибіру. Однак спроба співпраці повітового земства з поліцейськими чиновниками була не зовсім вдалою, про що було сказано в звіті: «Якби експеримент Єлисаветградського земства вдався, то він здійснив би великий переворот, як відносно земства до поліцейської влади, так і в усьому економічному розвитку країни, яка б отримала те, чого їй зараз так не вистачає, гарної сільської поліції» [14, 409].

В жовтні 1874 р. губернські збори востаннє розглядали питання про конокрадство, в зв'язку з телеграмою землевласника Одеського повіту Албранда, який клопотав про виселення конокрадів за рахунок держави. В другій половині 1870-х рр. цим питанням займалися лише земці Херсонського повіту. Восени 1875 р. за пропозицією гласного І. Волохіна, повітові земські збори постановили асигнувати 2000 руб. на допомогу сільським громадам для виселення конокрадів до Сибіру [15, 657]. В 1876 р., за пропозицією спеціальної комісії, повітові збори затвердили, розроблені нею, заходи щодо боротьби з конокрадством, 1877 р. – на черговому зібранні земські заходи були доповнені та розширені. Через два роки земці знову повернулися до цього питання. Гласний С. Воронков запропонував винагородити в розмірі 100 руб. селянина В. Макушева з с. Явкино, який, захищаючи коня, постраждав від злодія, що наніс йому ножові поранення. Премія була видана В. Макушеву у жовтні 1879 р. [15, 660]. Більше повітова управа на зборах це питання не обговорювала. Олександрійське земство в 1870-х рр. тричі приймало рішення про виділення коштів у розмірі 1000, 2000 і 3000 руб. для виселення конокрадів. Востаннє земські збори Олександрійського повіту допомагали грошима Новогеоргіївській сільській громаді для відправки до Сибіру Гната, Федора та Никифора Волощукових, разом із їх сім'ями [16, 247]. З 1883 р. протягом п'ятнадцяти років земства губернії це питання не розглядали.

В 1890-х рр. розпочався новий етап діяльності земств щодо боротьби з конокрадством. За цей період земські управи вели постійну реєстрацію крадіжок худоби та коней: в Олександрійському повіті з 1892 р., Ананьївському – 1894 р., Одеському, Тираспольському, Херсонському – з 1895 р., а в Єлисаветградському збирання відомостей не проводили. Для цього управа Олександрійського повіту щорічно розсилала населенню спеціальні карточки, за якими збиралися відомості щодо викрадення худоби. Зібрані статистичним відділом земської управи дані, за період 1892–1896 рр. показали, що в Олександрійському повіті на першому місці за розмірами була крадіжка коней, яка становила 85% від загальної кількості вкраденої худоби, на другому – викрадення волів, потім – корів. Середні розміри щорічних втрат від викрадення худоби в повіті становили понад 23 тис. руб., кількість потерпілих господарів – 263 у 127 населених пунктах. Селяни повіту потерпали найбільше. Статистика розслідувань цього виду злочину засвідчує, що розкриття крадіжок становило лише 10% та мало тенденцію до зниження. З кожної викраденої сотні голів, повертали 9 коней та 20 волів. З віднайденої худоби більше половини повертали самі власники, майже 18% – поліція, решту – інші особи. Земські статистики з'ясували, що на розміри втрат впливало чимало причин, зокрема ціни на худобу, які залежали від урожаю хліба та сіна. Хороший врожай сприяв підвищенню цін і зростанню кількості крадіжок. Аналіз матеріалів допоміг земській управі визначити волості, де процвітало конокрадство: Боківська, Братолюбівська, Верблюжська, Новогеоргіївська, Світлопольська, Дмитрівська, Суботська. Найменше крадіжок було в Аджамській волості, де за чотири роки вкрали 18 голів на суму 770 руб. Також земські службовці відстежили характер руху цього явища протягом року. Влітку та восени викрадень було найбільше, особливо в такі місяці, як серпень–жовтень, найменше – у січні [6, 147–152].

Схожою була ситуація в Ананьївському, Одеському, Тираспольському та Херсонському повітах. Збором інформації про конокрадство в Ананьєвському повіті займався ветеринарний лікар З. Єлєнєвський, а управа щорічно подавала її у ветеринарних звітах. Цей різновид злочину був особливо поширений в чотирьох волостях, з яких виділялася Ново-Павлівська, де за два роки (1894, 1895) викрали 98 коней, а відсоток повернених був незначним. Селяни Тираспольського повіту найбільше страждали через конокрадів. 1895 р. їхні втрати склали 71% від загальної суми в 19999 руб. За розмахом конокрадства на першому місці в губернії був Херсонський повіт. Викрадення коней та худоби в першу чергу відбувалося в полі, що становило майже дві третини всіх крадіжок, із стаєнь – третину, решта – з двору. Найменшу кількість крадіжок статистики зафіксували в Одеському повіті, пояснюючи це тим, що в повіті було чимало німецьких колоній, де громадський нагляд за худобою був на високому рівні. Крадіжки, здійсненні вдень, практично всі були розкриті. На підставі зібраних статистичних даних, земський службовець М. Борисов у праці «Опыт изучения конокрадства в Херсонской губернии» зробив такі висновки: 1) найбільше від цього соціального лиха потерпало населення Херсонського повіту; 2) серед вкраденого майна коні становили більшість; 3) у селян викрадали найчастіше; 4) розшук викраденої худоби та коней вівся найліпше в Одеському повіті; 5) віднайти воли вдавалося скоріше; 6) у більшості випадків викрадених тварин знаходили самі власники; 7) випадків викрадення по сезонах було найбільше влітку та восени; 8) масштаби конокрадства залежали від ціни на худобу, що в свою чергу залежало від врожаю. Отже, як підсумував М. Борисов, конокрадство в губернії є промислом і досить прибутковою справою, особливо в ті періоди, коли ціна на робочу худобу зростає [6, 177–180].

На початку XX ст. губернські земські збори знову повернулися до обговорення актуальної суспільної проблеми краю. Під час 37-ї чергової сесії губернських зборів, гласні заслухали доповідь управи «Про заходи проти конокрадства» та обмінялися з цього приводу думками. Єдиного бачення вирішення проблеми серед гласних не було, не всі схвалювали запропоновані заходи та методи боротьби з конокрадами. Головною причиною конокрадства земці вважали недостатній культурний рівень населення, який подолати можливо лише з часом, а тому будь-які запроваджені заходи не мали бажаних результатів. Серед пропозицій від гласних, в основному, були паліативні, тобто, ті, що могли послабити наслідки від конокрадства, як, наприклад, обов'язкове страхування від крадіжок худоби. Ефективними на той час губернська управа та збори визнали ведення роз'яснювальної роботи серед населення, шляхом видання й розповсюдження брошур відповідного змісту [16, 156–157].

Отже, за матеріалами земств стає зрозумілим, що саме місцеві виборні органи найбільше опікувалися важливою соціальною проблемою – викраденням худоби. Результати земської діяльності залежали від багатьох факторів і не завжди були позитивними. Однак управи систематично досліджували та аналізували ситуацію з конокрадства в регіоні, намагаючись допомагати населенню краю.

1. *Брейтман Г.Н. Преступный мир. Очерки из быта профессиональных преступников. – К., 1901.*
2. *Утевский Б.С. Что такое право? Теория позитивного права и теория нравственности. – СПб., 1909.*
3. *Записки земского начальника Александра Новикова. – СПб., 1899.*
4. *Тенишев В.В. Правосудие в русском крестьянском быту. – СПб., 1907.*
5. *Стопани А.М. Конокрадство как бытовое и социальное явление. – Псков, 1901.*
6. *Борисов Н.И. Опыт изучения конокрадства в Херсонской губернии (По данным текущей статистики) // Сборник Херсонского Земства (далі – СХЗ). – 1897. – № 7.*
7. *Афанасьев-Чужбинский А.С. Очерки прошлого // Время. – № 11–12. – Т. VI.*
8. *Невский С.А. О борьбе с хищением лошадей (конокрадством) в Российской империи // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2012. – № 2.*
9. *Маслійчук В.Л. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр. – Х., 2011.*
10. *Об изменении законоположений о пресечении конокрадства // СХЗ. – 1873. – № 12.*
11. *Общий отчёт Елисаветградской земской управы с 1 сентября 1871 по 1 сентября 1872 г. // СХЗ. – 1873. – № 11.*
12. *Записка г. Анисьина Об усилении средств для преследования пре ступлений вообще и конокрадства в частности // СХЗ. – 1873. – № 5.*
13. *Протоколы экстренного Елисаветградского уездного земского собрания, состоявшегося в декабре 1872 года // СХЗ. – 1873. – № 4.*
14. *Отчёт Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии 1865–1874. – Херсон, 1875.*
15. *Систематический свод постановлений Херсонского уездного земского собрания за 1865–1891 гг. – Херсон, 1894.*
16. *О мерах против конокрадства // СХЗ. – 1901. – № 11.*

Volos O.V. Zemstvas efforts in fighting against horse-stealing. In the article on the ground of zemstvas materials is given some extra information about the results of the horse-stealing problem research. Also in the article the role and the place of zemstvas in fighting against this type of crimes are defined.

Key words: zemstvo, horse-stealing, measures, crime

В. В. Вісин

ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті відображено діяльність кооперативних сільськогосподарських товариств Волинської губ. кінця XIX – початку XX ст. Розкрито динаміку їх виникнення і становлення. Охарактеризовано спектр послуг, які надавали сільськогосподарські кооперативи. Проаналізовано основні показники їх господарської та культурно-просвітницької діяльності. Узагальнено і зроблено відповідний висновок щодо позитивних і негативних аспектів функціонування кооперативних сільськогосподарських товариств Волинської губ. у досліджуваний період.

Ключові слова: *кооперація, кооперативний рух, сільськогосподарська кооперація, сільськогосподарське товариство, Волинська губернія, земство*

Кооперація як суспільно-економічне явище виникло з втягненням широких верств населення у товарно-грошові відносини і розумінням ними необхідності об'єднання для вирішення спільних економічних проблем. Кооперативний рух на Волині зародився саме у період утвердження ринкових відносин. У цьому сенсі вивчення досвіду функціонування кооперативних сільськогосподарських товариств Волинської губ. належить до важливих проблем регіональної історії, дозволяє суттєво збільшити повноту та об'єктивність її відтворення, а також використати у сучасній кооперативній практиці аграріїв України.

Окремі аспекти сільськогосподарської кооперації дорадянського періоду певною мірою відображені у роботах В. Марочка [1], І. Фаренія [2], А. Пантелеймоненка [3], Ю. Магась-Демидас [4]. Однак, незважаючи на наявний науковий доробок, ґрунтовнішого вивчення потребує діяльність волинських кооперативних сільськогосподарських товариств. Виходячи з актуальності дослідження, а також її недостатньої вивченості, поставлено мету об'єктивно відтворити процес становлення та функціонування сільськогосподарських товариств на Волині в кінці XIX – на початку XX ст.

Становлення сільськогосподарської кооперації у Волинській губ., як і у всій Російській імперії, почалося у другій половині XIX ст. Її основними організаційними формами були сільськогосподарські асоціації, товариства і артілі. Сільськогосподарські товариства були типовими сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами. Їх зразковий статут був затверджений 1897 р. (нова редакція – 1908 р.) і передбачав створення кооперативів як об'єднання селян для переробки і збуту власної сільськогосподарської продукції та купівлі товарів промисловості. Статутом передбачалося заснування універсальних та спеціальних сільськогосподарських товариств [5, 7]. Це молочарські, бджолярські, хмелярські, садівничі, бурякосіючі, птахівничі товариства, а також кустарні (виробничі) артілі, які більшість дослідників зараховують до сільськогосподарської кооперації. Їх організація та діяльність ґрунтувалися на таких кооперативних принципах, як добровільне членство, демократичний принцип голосування – «один член – один голос», демократичні вибори органів управління, наявність вступних внесків, солідарна відповідальність за зобов'язаннями, просвітницька робота тощо. Радіус дії таких кооперативів був незначним: від одного села – до повіту, рідко поширювалася на кілька повітів чи губернію [6, 9]. Хоч сільськогосподарські товариства й потрібні були для селян, проте, їх засування на початку XX ст. було досить кволим.

Після затвердження нової редакції зразкового статуту 1908 р., почалося їх певне кількісне зростання, але кількістю вони значно поступалися асоціаціям. Це пояснювалося домінуванням останніх у постачальницько-збутовій діяльності більшості сільських населених пунктів, а також паралельним існуванням кооперативів інших видів, які надавали необхідні селянським господарствам послуги ще з XIX ст. На 1911 р. в українських губерніях функціонували лише 34 сільськогосподарських товариства, у Волинській губ. – 2 [7, 1192, 1193]. Оскільки сільськогосподарська кооперація, за словами І. Витановича, була майже винятково справою земства [8, 128], тому очевидним є те, що розвиток волинських сільськогосподарських кооперативів почався після 1912 р. – моменту запровадження тут земських установ.

Вагоме місце серед сільськогосподарських кооперативів Волині посідали молочарські товариства. Земства виділяли кошти на організацію та закупівлю необхідного обладнання для переробки молока, забезпечували збут переробленої продукції. Вступивши до товариства та заплативши всього 2–3 руб. паю, селянин міг користуватися тарою, апаратом з переробки молока та іншим знаряддям. Ветеринари й агрономи давали селянам поради щодо догляду за тваринами, одержання високих надоїв молока [9]. У Волинській губ. 1912 р. було 10 молочарських товариств [10, 109], а на середину жовтня 1913 р. – вже 15. За пів року вони переробили 31744 пуд. молока і продали масла на суму 19855 руб. За підрахунками губернського інструктора, якби це молоко кожне господарство переробило на масло самостійно, без застосування сепаратора, то за нього отримали б не більше 8500 руб. [1, 43; 11, 26]. Молочарські кооперативи значно підвищували продуктивність селянських господарств. Якщо в домашніх умовах селянин отримував з пуду молока фунт масла, то за допомогою сепараторів товариства – півтора фунта. Відповідно і ціна за домашнє масло становила 30–35 коп. за фунт, а за товариське – 42–50 коп. Такі порівняння демонстрували селянам переваги кооперативної форми господарювання. Крім цього, молочарські кооперативи особливу увагу звертали на якість молока, насамперед на його жирність. Розмір оплати за молоко залежав від цього показника, а відтак, стимулював селян до якісної праці, запобігав махінаціям, зокрема розведенню молока водою. На 1 січня 1916 р. в українських губерніях було 62 молочарні, з них у Волинській губ. – 23 (друге місце після Київської губ.) [3, 95].

У Волинської губ., серед спеціалізованих сільськогосподарських кооперативів, були хмелярські товариства, які відзначалися високою прибутковістю. Виробництво хмелю було у 5–6 разів вигідніше виробництва пшениці. Впародовж 1906–1916 рр. не лише в Правобережній Україні, а й в усій Російській імперії хмелярство найефективніше розвивалося саме на Волині. 1912 р. майже з 2 тис. дес. землі зібрали 129 тис. пуд., з яких продали 127,5 тис. пуд. в середньому – 5,35 руб. за пуд. Господарській діяльності хмелярських товариств сприяли земства, які створювали зразкові хмільники, надавали необхідні кошти тощо. Так, 1912 р. земська управа губернії, спільно з Департаментом землеробства і землекористування, асигнували 500 руб. на нові школи хмелярів, закладення хмільників, будівництво хмелесушарок [12, 26]. Загалом, на початку XX ст. у Волинській губ. діяли Дубенське та Волинське товариства хмелярства, відділ хмелярства при Луцькому сільськогосподарському товаристві та Житомирське ощадно-позичкове товариство хмелярства [13, 192–201]. Дубенське товариство хмелярства було створене у 1910 р. [14, 230, 630]. Волинське товариство хмелярства до 1913 р. не було самостійним й існувало як відділення при Волинському імператорському російському товаристві садівництва. Його статут, розроблений на основі типового статуту для місцевих сільськогосподарських товариств, був затверджений 11 січня 1913 р., а з 1 червня 1913 р. товариство почало свою самостійну діяльність [15, 104; 16, 2–4]. Товариство діяло в Житомирському, Новоград-Волинському та Овруцькому повітах. Кооператив мав завод з пресування хмелю, склад для продукції, продавав хмелярські знаряддя, друкував «Листок хмелевода», проводив щорічні виставки [14, 629]. Організаційним осередком хмелярських товариств Волинської губ. стало Житомирське ощадно-позичкове товариство хмелярів. Воно почало роботу 3 квітня 1911 р. й діяло у 66 селах з 522 дворами хмелярів. На 1913 р. у товаристві були 528 членів, а чистий дохід склав 6241 руб. 95 коп. [12, 27; 17, 18]. Основна діяльність спрямовувалася на інформування селян щодо кон'юнктури на російських і зарубіжних ринках. Товариство організовувало експорт хмелю, його збут на ярмарках та пивоварні заводи, влаштовувало дешеве кредитування хмелярів, захищаючи їх від шахрайства перекупників. Так, у 1912 р. воно влаштувало ярмарок, на якому за вигідними для селян цінами продали 4546 пудів хмелю. Крім цього, товариство займалося просвітницькою діяльністю. Зокрема у с. Грушки Житомирського повіту відкрито вечірню школу, де тричі на тиждень для селян-хмелярів проводилися заняття з хмелярства [12, 27; 17, 18]. Для згуртування зусиль хмелярів у боротьбі з перекупниками, товариство організувало Волинський губернський з'їзд з хмелярства, який відбувся у Житомирі з 23 лютого – до 1 березня 1914 р. Учасники з'їзду висловилися за необхідність налагодження кооперативного збуту хмелю та доцільність об'єднання хмелярських товариств в єдиний союз [18, 3].

Діяли у Волинській губ. і пасічницькі товариства. Волинь здавна відзначалася розвинутим бджільництвом. Так, 1908 р. тут нараховувалося біля 174 тис. вуликів, у Заславському повіті – 21945, Старокостянтинівському – 21413, Житомирському – 20969 та Кременецькому – 20946 [19, 24]. Першим бджільницьким товариством стало Кременецьке у м. Вишнівці Кременецького повіту (грудень 1910 р.), до якого входили 200 осіб, з них 150 – селяни. Крім цього, на Волині діяли Рівненське товариство [13, 231] і дві бджолярські артілі: Житомирська та Полонська [10, 24]. Бджільництво було настільки розвинене, що волинські пасічники навіть зверталися до Департаменту землеробства та Волинського губернського земства за грошовою допомогою на будівництво фабрики з виготовлення вуликів. Слід зазначити, що досить часто створення бджолярських товариств ініціювали земські установи, окремі вчителі та поміщики. Так, у с. Муховець Ковельського повіту земський інструктор з бджільництва у 1913 р. розводив бджіл і роздавав рої селянам, а через створене товариство збував їхню продукцію. Директор Радзивилівської школи Дубнівського повіту І. Шудрак 1914 р. створив при школі взірцеву пасіку. У цьому ж повіті на власному хуторі поміщик В. Зайончковський влаштував і передав до оренди земству взірцеві пасіку, поле і сад [20]. Проте, саме земські структури надавали значну допомогу розвитку бджільництва. Вони обстежували господарства селян, організовували спеціалізовані курси, виставки, поширювали фахову літературу, популяризували бджільництво. 1912 р. у Волинській губ. налічувалося 182 тис. вуликів, більшість яких належала селянським господарствам, об'єднаним у бджолярські товариства [12, 35]. Того ж року земський інструктор з бджільництва обстежив біля 300 пасік у дев'ятьох

повітах і виявив недостатню обізнаність селян щодо розведення й утримання бджіл. Для покращення роботи цих товариств земство придбало 20 медокачок, 100 рамочних вуликів, 50 ламп, медикаменти для бджіл, а також 300 книг з бджільництва. Втім, і самі бджолярські товариства вагоме значення надавали проведенню лекцій, бесід, читань, з'їзду бджолярів, організації курсів. Упродовж червня–липня 1912 р. у Житомирі діяла виставка-музей, на якій демонструвалися різні досягнення бджільництва, а зацікавленим відвідувачам читалися популярні лекції [21, 27зв.].

Оцінюючи значення волинських сільськогосподарських кооперативів, можна констатувати, що, в умовах загальної агротехнічної відсталості, вони дозволили землеробам економніше використовувати обмежені грошові ресурси, стримали процеси розорення хліборобів. Надаючи селянським господарствам сталий характер, кооперативні товариства у той же час своєю ефективною товарно-постачальницькою діяльністю сприяли оновленню сільськогосподарських знарядь виробництва, придбанню робочої худоби, земельних угідь, знайомству з агрономією. Останнє, разом з системою кооперативного збуту, перетворювало селянські господарства на повноцінних товаровиробників, повноправних суб'єктів ринкового простору, цілком пристосованих до економічної діяльності в умовах розвинених товарно-грошових відносин. Тому досвід перших волинських сільськогосподарських кооперативних товариств заслуговує на увагу сучасних вчених-аграрників та практиків кооператорів.

1. *Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.*
2. *Фареній І.А. До питання про характер розвитку сільськогосподарської кооперації на початку XX ст. // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2002. – Вип. 6.*
3. *Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства – перші обслуговуючі кооперативи України // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія економічна. – 2007. – № 3.*
4. *Магась-Демидас Ю.І. Сільськогосподарська кооперація Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2008. – Вип. 11.*
5. *Сельскохозяйственные товарищества в России // Вестник сельского хозяйства. – 1912. – № 51–52.*
6. *Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Год первый. – Ч. I: Адрес-календарные сведения к весне 1911 г. / Под ред. В. Морачевского. – СПб., 1911.*
7. *Сельскохозяйственные товарищества на Юге России // Хуторянин. – 1912. – № 46..*
8. *Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.*
9. *Муравейник – Комашня. – К., 1913. – № 31.*
10. *Доклады Волынскому Губернскому земскому собранию Второй очередной сессии. – Житомир, 1913.*
11. *Наша кооперація. – К., 1913–1915 рр.; Хроніка // Наша кооперація. – 1914. – № 7.*
12. *Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913.*
13. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647.*
14. *Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 г. / Под ред. В. Морачевского. – Пг., 1916.*
15. *Держархів Житомирської обл. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 84.*
16. *Держархів Житомирської обл. – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 28.*
17. *Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915.*
18. *Держархів Житомирської обл. – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 52.*
19. *Памятная книга Волынской губернии за 1908 г. – Житомир, 1909.*
20. *Муравейник – Комашня. – К., 1914. – № 6.*
21. *Держархів Житомирської обл. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 25.*

Visyn V.V. The Activity of co-operative agricultural societies in the Volyn province (the end of the XIX – the beginning of the XX c.). In the article activity of co-operative agricultural societies in the Volyn province at the end of the XIX – the beginning of the XX c. is represented. The dynamics of their origin and formation is exposed. The spectrum of services given by agricultural cooperative stores is described. The basic indecies of their economic cultural and elucidative activity are analysed. The author generalized and made the conclusion about the positive and negative aspects of the co-operative agricultural societies functionig in the Volyn province in the probed period.

Key words: co-operation, co-operative motion, agricultural co-operation, agricultural society, Volyn province, zemstvo

В. В. Сугак

ХАРАКТЕРИСТИКА УМОВ ДОГОВОРУ НАЙМУ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті охарактеризовано умови договору найму промислових робітників. Дана об'єктивна оцінка основних законів кінця XIX – початку XX ст., що регулювали правові взаємини підприємців і найманих робітників. Розглянуто основні пункти домовленостей з робітниками: термін найму, розмір зарплатні, витяги з правил внутрішнього розпорядку, розміри штрафів.

***Ключові слова**: промисловість, робітник, статут, договір найму*

У сучасній історичній науці такий напрям досліджень, як історія повсякденності вже посів чільне місце. Робітниче повсякдення виступає складовою частиною загального повсякденного життя різних верств населення. В свою чергу, виробнича повсякденність займає вагому частину життя робітника, а договір найму визначає умови праці, виступаючи одним з основних регуляторів взаємин підприємця і робітника на конкретному промисловому підприємстві.

Джерельну базу дослідження становлять нормативно-правові акти робітничого законодавства, а монографічні роботи радянських істориків та економістів, таких як Ю. Кир'янов [1], Ф. Лось [2], О. Нестеренко [3], В. Пажитнов [4], О. Парасунько [5], С. Потолов [6], являють його історіографічну основу. Метою цієї розвідки є об'єднання, розпорошених у різних джерелах, свідчень стосовно умов договору найму промислових робітників Південної України кінця XIX – початку XX ст.

Сучасне формулювання договору найму визначає його як угоду між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату та забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін [7]. Відповідно, найманий робітник – це фізична особа, яка виконує роботу за наймом, уклала письмовий трудовий договір, контракт чи усну угоду з керівником підприємства будь-якої форми власності, з визначенням умов трудової діяльності особи, за якою вона одержує обговорену при найманні оплату готівкою або в натуральному вигляді.

Головним законом про найм робітників були «Правила про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 3 червня 1886 р., які регулювали правове становище робітників на фабриках та заводах. Згідно закону 1886 р., підприємець та робітник, які вступили в договірні відносини, начебто були рівноправними сторонами. Насправді ж, за підписання угоди про найм, ні підприємець, ні фабричний інспектор не питали робітника про те, чи згоден він працювати на запропонованих

умовах, а вносити свої умови до договору найму робітник права не мав. Основні пункти угоди: розмір заробітної платні, тривалість робочого дня, умови праці – розроблялися власниками підприємств і фабричними інспекторами [8, 266–270].

Ст. 47–60 закону 1886 р. стосувалися організації нагляду та нових обов'язків фабричної інспекції; у ст. 86–106 йшлося про загальні умови договору найму; ст. 127–156 під назвою «Особливі правила про взаємини підприємців та робітників» – спершу розповсюджувалися лише на Петербурзьку, Московську та Володимирську губернії і лише з 1899 р. – на всю європейську частину Російської імперії. Навіть на думку тодішніх вчених та членів царського уряду, закон 1886 р. мав на меті збереження існуючого ладу, а його приписи мали адміністративно-поліцейський характер [9, 125–130].

Внаслідок революції 1905–1907 рр., робітникам вдалося на деякий час домогтися певних свобод: слова, зібрань, союзів, легальної робітничої преси, просвітницьких та культурних спільнот. Однак після поразки революції, традиції зневажливого ставлення до робітників знову повернулися. Ними міг розпоряджатися як власник підприємства, так і дрібний представник заводської адміністрації. За порядком на підприємствах слідкували не лише підприємці, а й фабрична інспекція та поліція.

У 1887 р. з'явився «Статут про промисловість» (далі – Статут), нова редакція якого вийшла 1893 р. Він діяв до 1917 р., регулюючи взаємини промислових власників та робітників, які працювали на їх підприємствах. Акт визначав види фабрично-заводської промисловості, основи управління заводами та фабриками, контроль за їх діяльністю з боку держави, права та обов'язки промислових власників, порядок отримання пільг, правил виробництва у справах порушення промислових постанов. За порушення статей Статуту, передбачалося накладання штрафу [10,17–21].

Договори про найм укладалися шляхом видачі робітникам розрахункових книжок, в обмін на їхні паспорти не пізніше, ніж через сім днів після початку роботи на заводі чи фабриці. В розрахункових книжках вказувалися основні умови найму: термін найму, розмір зарплатні, витяги з правил внутрішнього розпорядку, розміри штрафів та ін. Невидачу розрахункових книжок підприємці зазвичай використовували для збереження за собою права звільнити робітника в будь-який час та на будь-яких умовах. Нерідко власникам підприємств вдавалося обходити закон. Наприклад, у Статуті вказувалося, що стаття про видачу розрахункових книжок не розповсюджується на робітників, найнятих для виконання робіт, які не є предметом фабричного виробництва. Підприємці намагалися підвести під цю статтю Статуту якомога більше працівників, аби вивести їх з-під нагляду інспекції. Зазвичай, фабричним інспекторам, які доволі рідко навідувалися на промислові підприємства, вдавалося виявити кричущі порушення ведення розрахункових книжок [11].

Як правило, робітники наймалися на невизначений строк, хоча існували три види найму: на невизначений строк, на визначений строк та на строк виконання певних робіт. Про розірвання договору найму підприємець був зобов'язаний попередити робітника за два тижні, якщо угода була укладена на невизначений термін. На III з'їзді представників промисловості та торгівлі 1908 р. підприємці у своїх проектах з робітничого законодавства, які вони направляли до міністерств, що відали робітничою політикою, вимагали узаконення повної свободи щодо строків попередження робітників про розірвання договору найму. У випадку, якщо б подібний законопроект підприємців став законом, у питанні про найм робітників встановилося б повне свавілля власників.

Фабричні інспектори констатували, що введення такого закону стало б справжнім лихом для робітників, які б перетворилися на маріонеток у руках промислових власників, бо випадків, коли робітники самовільно покидали роботу, було досить мало, порівняно з випадками одиничних чи масових звільнень. Строк укладання угоди про найм мав важливе значення для робітника, оскільки визначав і термін виплати заробітної платні. За укладання договору про найм на невизначений строк, зарплатня виплачувалась двічі на місяць, а на визначений – один раз.

Адміністративно-поліцейський характер робітничого законодавства в цілому та договору найму зокрема, позначався на кількості умов розірвання договору про найм. Однією з них, наприклад, було право власника підприємства звільнити робітника з роботи за участь у страйках. Також договір найму припинявся у випадку призупинення роботи підприємства більше, ніж на 7 днів. З окремими робітниками договір розривався у випадку неявки на роботу більше, ніж 3 дні поспіль та більше, або 6 днів на місяць без поважних причин. Якщо ж робітника звинувачували у злочинній поведінці та він притягався до суду і це могло загрожувати майновим інтересам підприємства чи особистій безпеці представників адміністрації, то такого працівника звільняли після дводенної неявки на роботу.

При розірванні договору найму правові положення сторін були також нерівноправними: підприємець мав право самостійно розірвати угоду, а робітник для того, щоб отримати звільнення, мав звертатися до суду. Згідно Статуту, робітник мав право вимагати розірвання договору про найм у тих випадках, коли праця у визначених умовах була для нього неможливою: через погане ставлення з боку власника підприємства або представників адміністрації; через порушення умов забезпечення приміщення чи харчовим постачанням; внаслідок смерті когось із працездатних членів родини; у випадку вступу на військову службу працездатного члена родини. Робітники мали право на відпустку строком до шести тижнів, залишивши на фабриці чи заводі півмісячну зарплатню в якості завдатку [12, 13–21].

Однією зі складових умов договору найму робітників були штрафи. На початку XX ст. на фабрично-заводських підприємствах штрафи за неякісно виконану роботу, прогули та порушення порядку стягувалися з 70 % робітників. Так, на одеському заводі з виробництва сільськогосподарських машин та знарядь Й. Гена існувала система штрафів за різноманітні порушення: за несправну роботу – до 1 руб., за кожен прогульний день – не вище поденного заробітку, за запізнення чи припинення роботи до встановленого часу – 50 коп., за самостійну відлучку з роботи – до 1 руб., за порушення правил безпеки при роботі з машинами – до 1 руб., за недотримання чистоти та охайності – до 50 коп., за шум, крик, бійки, зухвалість до старших – до 1 руб., за появу на роботі у нетверезому стані – до 1 руб., за псування матеріалів – до 1 руб., за незняття номеру – до 50 коп. [13, 12–13].

Штрафи стягували за «нешанобливість» до майстрів. Навіть незняття шапки перед підручним власника тягло за собою грошовий розрахунок. Враховуючи, що суми щоденного заробітку коливалися від 50 коп. – до 1 руб. 50 коп., то можна уявити, як чутливо позначалися на бюджеті робітників ці невиправдані штрафи. Причому більшість майстрів грубо ставилася до робітників заводу, не скупилися на образи та побиття, користувалися правом звільнення будь-кого [11].

У ст. 152 Статуту зазначалося, що стягнені з робітників штрафи формували штрафний капітал підприємства. Слід зауважити, що в найбільш промислово розвинутих районах, до яких належала Південна Україна, як правило, штрафували за неякісну роботу, в інших – за прогули. Штрафні капітали йшли на допомогу робітникам, у випадку втрати працездатності, але на це неодмінно потрібен був дозвіл фабричного інспектора. До 1905 р. у більшості губерній штрафних капіталів надходило значно більше, ніж видавалося допомоги. З цієї причини загальний штрафний капітал підприємств сягав значних розмірів.

Крім капіталів, накопичених окремими підприємствами зі штрафування робітників, існував ще й загальноімперський штрафний капітал. Він утворювався від стягнень, які накладалися на підприємців, згідно ст. 51 та ст. 155 Статуту (несвоєчасна видача розрахункових книжок робітникам, невчасна реєстрація нещасних випадків тощо). У випадку припинення діяльності промислового підприємства, наявні в касі штрафні кошти також переходили до загальноімперського штрафного капіталу. Зазначимо, що розмір загальноімперського штрафного капіталу був невеликим. Так, 1910 р. у середньому на одного промислового робітника припадало близько 2,33 коп. Для прикладу, в 1904–1913 рр. сума, визначена для виплат допомоги хворим та скаліченим робітникам із загальноімперського штрафного капіталу, коливалася в межах 34–43 тис. руб.

Загальноімперський штрафний капітал утворювався для одноразових виплат допомоги хворим та скаліченим робітникам або сім'ям померлих робітників. Розмір допомоги, який визначався окружним фабричним інспектором, не могла перевищувати 100 руб. Загальну суму для виплат допомоги в округах, починаючи з 1904 р., визначав Відділ промисловості Міністерства фінансів (з 1905 р. – Міністерства торгівлі та промисловості).

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. підприємці різко негативно ставилися до статей закону та Статуту, які стосувалися договору найму. Їх не влаштовували ні розрахункові книжки, ні двотижневі строки попередження про звільнення, ні терміни відпусток. Вони знаходили численні лазівки у законах, які регулювали їхні взаємини з найманими робітниками, на свою користь прагнули уніфікувати умови договору найму. Адміністративно-поліцейський характер робітничого законодавства не лише давав їм таку змогу, а й ставив робітників у майже цілковиту залежність від їхнього свавілля.

1. *Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень робочих России (конец XIX – начало XX в.). – М., 1979.*
2. *Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX в. и в начале XX в. – К., 1955.*
3. *Нестеренко О.О. Заробітна платня промислових робітників України в кінці XIX ст. – К., 1951.*
4. *Пажитнов К.А. Положение рабочего класса в России. – Т. 2. – Л., 1924.*
5. *Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). – К., 1963.*
6. *Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. – М., 1963.*
7. *Трудовий договір та його види [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon4.rada.gov.ua.*
8. *Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3. – Т. VI. – 1886. – СПб., 1888.*
9. *Литвинов-Фалинский В.П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. – М., 1904.*
10. *Свод законов Российской империи. – Т. 11. – Ч. II. – СПб., 1893.*
11. *Одеський історико-краєзнавчий музей. –Д-II-2. –Д-12321.*
12. *Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900–1914 гг. – М., 1981.*
13. *Савчук А. Завод имени Октябрьской революции. – Одесса, 1967.*

Sugak V.V. The characteristics of the South Ukraine industrial workers employment agreement in the late XIX – the early XX century. In this publication have been described in detail the conditions of the industrial workers employment agreement. The objective estimation of the basic laws of the late nineteenth – the early twentieth centuries governing the legal relationship between the employers and employees is given. The main points of agreement with the workers: the term of employment, the amount of salary, the extracts from internal regulations, the fines extent.

Key words: industry, worker, statute, contract of employment

О. З. Силка

СПЕКТР СІЛЬСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Аналізуються основні типи громадських добровільних статутних об'єднань, які функціонували у період зародження громадянського суспільства в Російській імперії. Окрема увага приділена термінологічній складовій досліджуваної теми.

***Ключові слова**: Громадське об'єднання, громадська організація, неприбуткове товариство*

Право громадян на свободу об'єднання в Російській імперії як юридична норма існувало до 1906 р. Незважаючи на перешкоди, зокрема можливості відмови у реєстрації об'єднання, мережа громадських об'єднань на початок XX ст. була сформована. Питання в іншому: наскільки така мережа була всеохоплюючою, зважаючи на географічний, релігійний та національний чинники розвитку Російської імперії, стосовно адміністративно-територіального представництва та залучення населення до реалізації їхнього права на створення добровільного громадського формування? Цілком погоджуємося з тезою А. Туманової, що «Правила про товариства та союзи» від 4 березня 1906 р. стали «помітним кроком вперед, порівняно з попередніми російськими законодавчими актами щодо цього питання». Більше того «законопроект був складений у руслі ідей Маніфесту 17 жовтня та з урахуванням передових принципів правової регламентації союзів, які були взяті з праць західних правників та законодавчих актів західних країн» [1, 196]. Застосування на практиці норм «Правил», зокрема у частині утворення об'єднань без попереднього дозволу уряду, а лише за повідомленням влади про факт такого об'єднання, стрімко збільшило кількість товариств.

У сучасній історіографії постійно з'являються дослідження, присвячені питанням реалізації права громадян на об'єднання різних типів. Як правило, дослідники звертають увагу на весь спектр громадських об'єднань окремих регіонів, губернії, міста, або на окремий тип громадської організації чи конкретне товариство.

Сфера наших інтересів лежить у площині виявів громадської сільської ініціативи щодо організації статутних об'єднань на території Лівобережної України (у межах сучасних Чернігівської, Полтавської, частин Сумської та Черкаської обл. України, а також частково Брянської обл. РФ) наприкінці XIX – на початку XX ст. Метою пропонованих матеріалів є аналіз статутних сільських об'єднань громадян у зазначених вище територіальних та хронологічних межах, згідно сучасних нормативно-правових понять.

З 1 січня 2013 р. в Україні набули чинності положення базового закону, який забезпечує право громадян на свободу об'єднання – «Про громадські об'єднання» [2]. Цей Закон у ст. 1 визначає правову та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, порядок

утворення, реєстрації, діяльності та припинення дій громадських об'єднань. Відповідно до нього, *громадське об'єднання* – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів. За організаційно-правовою формою громадське об'єднання поділяється на *громадську організацію* (засновниками та членами якої є фізичні особи) та *громадську спілку* (засновниками якої є юридичні особи приватного права, а членами можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи). У положеннях ст. 3 визначається *громадська організація* як «об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів». Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без нього. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

Нас передусім цікавлять сільські громадські об'єднання зі статусом юридичної особи. Відповідно до Цивільного кодексу України, на сьогодні «юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку». Кодекс визначає і зміст поняття «*товариство*» – «організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві» (ст. 83, п. 2), а також поділ товариств на підприємницькі та непідприємницькі. У нашому випадку – це «товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками» (ст. 85, п. 1) [2].

Цей огляд правових визначень необхідний нам для пом'якшення суперечностей щодо термінологічного апарату. Відповідно до «Правил» 1906 р., усі громадські об'єднання називалися «обществом по смыслу правил сего приложения почитается соединение нескольких лиц, которые, не имея задачею получение для себя прибыли от ведения какого либо предприятия, избрали предметом своей совокупности деятельности определенную цель, а союзом – соединение двух или нескольких таких обществ, хотя бы чрез посредство их уполномоченных» [3, 3]. Таким чином, усі три терміни – «громадське об'єднання» (у розумінні здійснення та захисту прав і свобод), «громадська організація» (у розумінні участі фізичних осіб) та «товариство» (у розумінні непідприємницького характеру діяльності) щодо визначення частини сільських статутних об'єднань мають право на застосування.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у сільській місцевості Лівобережжя (ми беремо волосні та підпорядковані ним адміністративно-територіальні одиниці) свою діяльність проводили наступні статутні громадські об'єднання.

Пожежні добровільні дружини та товариства. Ця категорія об'єднань діяла у волосних центрах або при сільських фабриках. Правові норми щодо створення та діяльності таких дружин визначалися «Нормальным уставом сельских пожарных дружин» та «Правилами о введении в действие нормального устава сельских пожарных дружин», затверджені міністром внутрішніх справ від 5 серпня 1897 р. [4]. За ними, до складу пожежного об'єднання могли входити всі повноправні громадяни, окрім осіб, які не досягли 17 років, військовослужбовці нижчих чинів та особи, обмежені у правах, за рішенням суду, а метою заснування сільської пожежної дружини проголошувалося «попередження та гасіння пожеж». Фінанси пожежних організацій складалися з членських внесків, грошових субсидій від земств, волосних і сільських громад, відсотків від статутного капіталу, плати за будівельні та пічні роботи, коштів від спектаклів, концертів, маскарадів, балів, базарів і лотерей. Розподіл коштів міг відбуватися лише на придбання й утримання пожежного обозу з кіньми, протипожежного приладдя, обмундирування та спорядження членів-вогнеборців дружини, організацію будівельних робіт, зокрема пічних, із дотриманням правил протипожежної безпеки тощо. Доступні нам тексти «Статутів» сільських добровільних пожежних дружин були затвердженні, на підставі вищезазначених документів, 1897 р. Кількісні показники щодо виникнення пожежних дружин на території Чернігівської та Полтавської губернії без співвідносного аналізу є неінформаційними. Втім, станом на 1909 р. у Чернігівській губ. діяли 75 добровільних громадських пожежних об'єднань, у т. ч. 1 – губернське, 12 – повітових, 31 – волосне та 32 позаволосні (у посадах, слободах, містечках, селах і хуторах).

Сільські осередки Імператорського Російського товариства порятунку на водах. Статут Товариства з часу його заснування переглядався декілька разів [5]. На етапі, який розглядається, воно діяло на підставі «Статуту», затвердженого 31 березня 1894 та 22 травня 1904 рр., і підписаного особисто імператором. Громадське об'єднання знаходилося під патронатом імператриці Марії Федорівни, а його метою було «надання допомоги усім тим, хто зазнає лиха на морях, озерах та річках у межах Росії», через влаштування рятувальних станцій або за допомогою «інших заходів щодо рятування потопельників». Основними напрямами діяльності проголошувалися: збір коштів на допомогу родинам загиблих моряків, переконання судновласників у необхідності оснащення суден рятівними засобами, влаштування рятувальних постів на річках, озерах та морських узбережжях, навчання дітей та юнацтва правилам надання допомоги постраждалим на воді тощо. Стосовно конкретної інформації, нам відомо лише про нетривалу та неефективну діяльність Микільсько-Передмостового осередку такого товариства Чернігівського окружного правління в 1901–1905 рр. [6].

Одним із видів громадської організації є благодійна організація, діяльність якої має певні особливості. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» визначає поняття останньої як «юридичної особи приватного права, установчі документи якої визначають благодійну діяльність в одній чи кількох сферах, як основну мету її діяльності». Відповідно, *благодійна діяльність* – це «добровільна та/або майнова допомога для досягнення цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику» [7]. Благодійні організації в лівобережному українському селі були представлені *Товариствами допомоги матеріально незабезпеченим учням.* Вони створювались, як правило, у волосних центрах, де діяли начальні заклади міністерства народної освіти. Мета таких товариств полягала у «патронаті над тими учнями, які не мають матеріальних засобів для забезпечення свого життя та навчання». Напрямами діяльності були: безкоштовне забезпечення книгами та посібниками або їхній продаж за зниженою ціною; забезпечення одягом та житлом малозабезпечених учнів; сприяння в отриманні роботи по завершенні навчання; фінансова підтримка хворих; організація поховання. Членами таких товариств могла бути «необмежена кількість осіб обох статей, усіх звань, майнового статку та віросповідань». Діяльність Товариств допомоги матеріально незабезпеченим

учням базувалася на положеннях «Нормального устава обществ вспомоществования нуждающимся учащимся» від 27 листопада 1897 р., а після 1906 р. – на нормах «Правил про товариства та союзи». Такі об'єднання існували, наприклад у с. Диканька Полтавської губ. [8], волосних м-ках Почев [9, 34] та Семенівка [10, 8] Чернігівської губ. тощо.

Ще одним об'єднанням громадян у межах сільських адміністративно-територіальних одиниць були *Товариства благоустрою*. В них об'єднувалися ті, хто бажали покращити життя у межах селища, через сприяння у відкритті навчальних закладів, охорону громадської й приватної власності, побудову різних суспільних споруд, забезпечення освітленням вулиць і дворів та загалом «у заходах, які б сприяли покращенню в економічному, санітарному та пожежному стані». До таких товариств запрошувалися «особи обох статей, усіх звань, національностей та віросповідань». В окремих випадках «Статут» передбачав участь лише тих осіб, які володіли нерухомістю у районі діяльності Товариства. Нам відомо про існування товариств благоустрою у селищі Олексіївське Конотопського повіту [10, 5зв.] у с. Передмостова Слобідка [11, 8], селищах Нова [10, 9] та Стара Дарниця [12] Остерського повіту, Чернігівської губ.

Наступна категорія статутних об'єднань громадян у сільській місцевості Лівобережної України – це *релігійні організації*. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», зокрема розділ 2, ст. 7, фіксує мету створення таких організацій та визначає основні їхні типи: «Релігійні організації створюються з метою задоволення релігійних потреб громадян і діють, відповідно, до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями). Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій» [7]. У переліку релігійних організацій сфера наших зацікавлень знаходиться у площині діяльності статутних православних церковних братств і товариств тверезості. Діяльність *церковних братств* у Російській імперії регулювалася «Положенням про церковні братства» від 8 травня 1864 р. За ним, «Православними церковними братствами визначалися об'єднання, до складу яких входять православні віруючі різного звання та статку, для служби потребам та користі православної церкви, для протидії зазіханням на її права з боку іновірців та розкольників, для побудови та розпису православних храмів, для справ християнської благодійності, для розповсюдження та утвердження духовної просвіти» [13, 1]. Ми володіємо інформацією про діяльність братств у с. Великий Хутір Золотоніського повіту, с Тарасівка Зенківського повіту, х. Воздвиженський Глухівського повіту, с. Вормин Мглинського повіту та ін. [14].

Прикладом громадсько-релігійного статутного об'єднання були *Товариства тверезості*. Одним із перших на Лівобережжі 1874 р. відкрилося товариство тверезості у с. Дейкалівці Зеньківського повіту [15]. На початку XX ст. усі подібні товариства поділялися на два типи – світські та церковнопарафіяльні. У нашому випадку мова йде про останні. Відповідно до статуту, метою таких товариств була боротьба з пияцтвом та лихослів'ям, а засобами досягнення мети проголошувалися організація бесід, загальнодоступних читань, із застосуванням «чарівних ліхтарів», співів, паломництв тощо. Обмеження щодо вступу до Товариства розповсюджувалися лише на осіб, молодших 17 років та тих, «які займаються продажем хмільних напоїв від себе або за наймом, за виключенням продавців державних винних лавок». Були підзвітні Міністерству внутрішніх справ.

Таким чином, характеристика частини громадських статутних об'єднань свідчить про існування інтересу з боку сільського населення до подібних форм реалізації свого права на об'єднання. В подальшому варто детальніше дослідити повний спектр сільських статутних громадських організацій, зокрема проаналізувати діяльність найбільш поширених сільських осередків Російського товариства Червоного Хреста. Стосовно просвітницьких сільських громадських об'єднань, наприклад осередків «Просвіти», бібліотечних товариств, то їхня діяльність на території Лівобережної України до лютого 1917 р. дослідниками не зафіксована.

1. *Туманова А.С. Деятельность Министерства юстиции России по разработке законодательства об обществах и союзах в начале XX в. // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2002. – № 6.*
2. *http://zakon4.rada.gov.ua.*
3. *Справочная книжка об обществах и союзах / Сост. В. Чарнолуский. – СПб., 1912.*
4. *Нормальный устав сельских пожарных дружин: утв. 5 авг. 1897 г. – Тверь, 1910.*
5. *Устав общества подания помощи при кораблекрушениях: утв. 3 июля 1871 г. – СПб., 1871.*
6. *Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 29.*
7. *http://zakon1.rada.gov.ua.*
8. *Отчет Правления Общества вспомоществования нуждающимся учащимся в начальных народных училищах с. Диканьки Полтавской губернии и уезда за 1901–1913 гг. – Полтава, [1903]–1914.*
9. *Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУК). – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 150 д.*
10. *ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1481.*
11. *ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 909.*
12. *Устав Общества благоустройства поселка «Старая Дарница», Остерскаго уезда, Черниговской губ. – К., 1915.*
13. *ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 3. – Спр. 217.*
14. *Устав Сестричного Тихвинского братства при Параскевиевской церкви с. Тарасовки, Зеньковского уезда Полт. епархии. – Зеньков, 1914; ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп.1. – Спр. 1481; Ф. 707. – Оп. 227 (1899). – Спр. 14.*
15. *Затворницкий П. История местно-общественной народной трезвости в селе Дейкаловке, Зеньковского уезда. – Полтава, 1882.*

Sylka O.Z. The spectrum of rural public communities in the Left-bank Ukraine in the end of the XIX – the beginning of the XX cent. Are analyzed the main types of the public statutory voluntary associations were functioning during the origin of civil society in the Russian Empire. Special attention is paid to the terminological component in the studied subject.

Key words: Public Association, public organisation, non-profit society

Л. І. Синявська

ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ СХІДНИХ РОБІТНИКІВ У ВАЖКІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто причини появи східних робітників на гірничо-видобувних підприємствах, з метою вирішення проблеми нестачі трудових ресурсів. Висвітлено умови використання праці представників «жовтої раси» у важкій промисловості України під час Першої світової війни.

Ключові слова: *важка промисловість, робітники, китайці, Перша світова війна*

Перша світова війна продемонструвала залежність воюючих держав від рівня розвитку економіки. Одним із чинників, який суттєво впливав на процес економічного розвитку, залишалася забезпеченість підприємств кваліфікованими кадрами. Затяжний характер війни призвів до зростання дефіциту трудових ресурсів. Одним із засобів вирішення цієї проблеми стало залучення іноземних робітників, частину з яких складали вихідці з Китаю, Кореї, Японії, які в офіційних документах значилися представниками «жовтої раси». Участь цієї категорії працівників у важкій промисловості України періоду залишається малодослідженою. Проблема лише побіжно висвітлена у роботах М. Попова [1], Д. Лаппо, А. Мельчіна [2] та М. Карпенка [3–4].

Однією з причин неготовності Російської імперії до ведення затяжної війни стало скорочення кількості кваліфікованих працівників, зайнятих у роботі на підприємствах важкої промисловості України, оскільки тут перебувала значна частина підприємств, робота яких мала стратегічний характер. Наприклад, гірничо-видобувні підприємства забезпечували мінеральним паливом більшість споживачів. Для збільшення обсягів продукції в умовах воєнного часу, керівництво фабрик і заводів вдалося до розсилки у різні регіони понад 1200 агентів з найму робітників [5, 23]. Однак без втручання держави ліквідувати проблему гострого дефіциту робочої сили, яка виразно постала на середину 1915 р., не вдалося. Тому поступово зростала кількість найманих іноземних робітників, у тому числі, китайців. Причини міграції останніх у роки Першої світової війни були пов'язані зі скрутним економічним становищем на їхній батьківщині. На початку 1915 р. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії звернулася до уряду, з проханням надати можливість залучити до роботи китайців. Це звернення було зумовлене негласною забороною місцевої адміністрації їхнього найму, що пояснювалося труднощами в отриманні китайцями паспортів на батьківщині [6, 1–3]. На засіданні Ради міністрів 30 липня 1915 р. прийнято рішення про залучення до робіт у металургійному і кам'яновугільному виробництвах іноземних робітників із «жовтої раси». Міністерству внутрішніх справ надане розпорядження про тимчасову відміну для цих категорій робітників паспортних обмежень [5, 65–68; 7, 27].

Таким чином, була забезпечена можливість залучення до роботи працівників «жовтої раси». Для внесення коректив у цей процес 4 лютого 1916 р. ухвалена постанова про надання права Міністерству землеробства утворити особливу нараду з питання умов застосування праці китайців і корейців [7, 27–28]. 4 квітня 1916 р. Рада міністрів встановила правила їх найму: паспортні пільги надавалися групам робітників, на чолі з відповідальною особою, на прикордонному пункті національні паспорти відбиралися та пересилалися на місце роботи і замінювалися одним пропускним посвідченням. Групи робітників відправлялися, після медичного огляду, потягами до районів працевлаштування. Однак найважливішим стало надання офіційного дозволу на найм китайських робітників західніше Волги [7, 119–121].

27 вересня 1916 р. Рада міністрів прийняла чергове рішення щодо правил застосування в імперії праці робітників «жовтої раси», дозволивши їхню працю на всій території імперії, крім районів військових дій. Організація та нагляд за наймом цих робітників доручалася управлінню Китайської Східної залізниці (КСЗ / КВЖД), з прибуттям уповноважених від підприємств до Харбіну та обов'язковим підписанням відповідних договорів. Промисловці, які замовляли значні партії (понад 1000 робітників), могли розраховувати на сприяння управління КВЖД. Причому робітники-китайці під час переїзду користувалися певними пільгами: правом безмитного перевезення речей першої необхідності, зароблених сум за повернення, незалежно від розміру, безкоштовною медичною допомогою тощо [7, 422–425]. Проблемою, втім, залишалася низька кваліфікація китайців для виконання гірничих робіт. Так, на Новосильцівській копальні, де з осені 1916 р. працювали 300 китайців, спочатку лише 117 осіб були допущені на роботу в шахту, решта – працювали на поверхні, але після навчання, кількість таких шахтарів зросла до 200 [8, 15].

Китайські працівники, в основному, залучалися до виконання підсобних робіт із видобутку вугілля, через що продуктивність їхньої праці становила біля 70–80%, від зафіксованої у східнослов'янських робітників [9, 71]. Хоча це компенсувалося дешевим утриманням китайців (40–50 коп. на день) [8, 15]. Разом із тим відзначалося, що працездатний китайський робітник, за певної зацікавленості в результатах своєї праці, виконував її доволі сумлінно, працюючи без прогулів, попри низьку заробітну плату.

Певним обмеженням до залучення представників «жовтої раси» була низька пропускна спроможність залізничного транспорту (не більше 3 тис. осіб на місяць) [10, 15]. Однак справа була досить перспективною, що відзначав 41-й з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії в грудні 1916 р. [8, 15]. Зокрема 20 грудня Рада міністрів обговорила питання збільшення притоку робітників «жовтої раси», що мотивувалося звинуваченням китайської сторони у перешкоджанні вибуття робочої сили, шляхом відмови у видачі паспортів. Для ліквідації

цього обмеження вирішили звільнити китайців від необхідності отримувати російські паспорти, які замінялися особливими свідоцтвами на в'їзд до Росії, що видавало консульство. Перед відправленням ці документи вилучалися, а натомість старості групи видавалося одне прохідне свідоцтво, де бралася на облік вся партія робітників, із зазначенням місця роботи [7, 601–602]. Одночасно старостам видавалися квитки у зворотному напрямі, покликані забезпечити можливість повернення китайців назад, після завершення роботи.

На території України китайські робітники широко застосовувались у вугільній промисловості та в інженерно-будівельних військах прифронтової смуги Південно-Західного та Румунського фронтів. За підрахунками М. Карпенка, у період ведення активних воєнних дій, протягом Першої світової війни, на ґрунті домовленостей урядів Росії та Китаю, на російські підприємства виїхали до 300 тис. китайських громадян [11, 15]. Зауважимо, що встановити точну кількість працівників «жовтої раси» в Україні практично неможливо, через названі вище особливості їхньої реєстрації у символічній документації.

Перешкодою залучення китайців до роботи на підприємства були й умови праці, що за угодами мали бути сприятливими, але в дійсності виявлялися набагато гіршими, особливо в інженерно-будівельних військах та на лісопереробних підприємствах, що зумовлювало протести вже в 1916–1917 рр. З початком Лютневої революції, становище китайських робітників суттєво не поліпшилося. М. Карпенко вказує, що в 1917–1921 рр. на території України 21 тис. китайців взяла участь у бойових діях на боці червоноармійських частин [11, 18]. На думку історика, однією з найбільш розповсюджених причин вступу китайців до військових формувань більшовиків були труднощі у справі повернення на батьківщину. Однак з цим судженням можна не погодитися, оскільки більшість із них повернулася на батьківщину, за наявності проїзних документів, своєчасно забезпечених російською стороною. Вірогідно, залишилися ті, хто, маючи авантюрний склад характеру, віддавали перевагу збройному забезпеченню, бодай мінімуму життєвих благ, у складі більшовицьких загонів, не маючи перспектив підвищити свій соціальний статус на батьківщині.

Таким чином, в результаті кризи на ринку робочої сили, з метою вирішення проблеми нестачі трудових ресурсів та через численні прохання підприємців, в уряді Російської імперії виник проект використання праці китайського та корейського населення. Урядові постанови створювали певні умови для використання праці «жовтої раси» як нового елементу робочої сили та як альтернативу місцевому робітничому прошарку. Однак низький рівень кваліфікації, мізерна платня, труднощі з наймом, віддаленість від батьківщини, незнання мови призвели до повернення більшості китайців і корейців на батьківщину.

1. *Попов Н.А. Они с нами сражались за власть Советов. Китайские добровольцы на фронтах гражданской войны в России (1918–1922). – Л., 1959.*
2. *Лаппо Д.Д., Мельчин А.И. Страницы великой дружбы. Участие китайских добровольцев на фронтах гражданской войны в Советской России (1918–1922). – М., 1959.*
3. *Карпенко Н.М. Участие мигрантов из Китая в красногвардейских формированиях на территории Донбасса (1917–1918 гг.) // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті і матеріали. – Луганськ, 2007. – Вип. 3.*
4. *Карпенко Н. Миграция китайских граждан на территорию Российской империи накануне и в период Первой мировой войны и условия их труда на предприятиях // Дні науки історичного факультету – 2007: Мат. Міжн. наук. конф. – К., 2007. – Вип. 1.*
5. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 2161, оп. 1, спр. 20.*
6. *ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 3, спр. 8.*
7. *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1916 год. – М., 2008.*
8. *Наранович А. О китайских рабочих // Горно-заводское дело. – 1917. – 31 января.*
9. *ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 1.*
10. *К применению труда китайских рабочих // Горно-заводское дело. – 1917. – 16 февраля.*
11. *Карпенко М.М. Участь китайців у революційних подіях на території України (1917–1922 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.*

Synyavska L.I. Using of the eastern workers labor in the heavy industry of Ukraine during the First world war. In the article are revealed the causes of the eastern workers appearance in the mining companies in order to solve the problem of the manpower shortening. Are described the conditions of the «yellow race» representatives employment in the heavy industry of Ukraine during the I World War.

Key words: heavy industry, workers, Chinese, First World War

О. М. Потапов

ЗАКОНОДАВЧІ ЗМІНИ У СФЕРІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЗА ЧАСІВ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

У статті розглядаються основні законодавчі зміни в муніципальній сфері, які відбулись 1917 р., аналізується їх вплив на розвиток місцевих органів самоуправління.

Ключові слова: *Тимчасовий уряд, місцеве самоуправління, виборчий процес, суспільне управління міст*

Історія розвитку міського самоуправління на теренах Української держави викликає незмінний інтерес у вітчизняних наукових колах. У цьому відношенні особливе значення мають події 1917–1918 рр., коли було здійснено ряд радикальних спроб перетворення системи міського самоуправління, які відображали ідеологічну та політичну специфіку влади, що постійно змінювалась. Вивчення цього історичного досвіду особливо актуальне, зважаючи на перманентне реформування, яке відбувається сьогодні у сфері місцевого самоуправління.

Зміни, які відбувались у правовому становищі органів місцевого самоврядування за часів Тимчасового уряду ще й досі вивчені недостатньо, хоча окремі напрацювання вже існують. Так, вивченням та аналізом правового становища органів міського самоуправління на початку XX ст. займався О. Головко [1]. Він, простежуючи еволюцію розвитку органів міського самоврядування, на прикладі м. Харкова, протягом 1893–1917 рр., окрему увагу приділяв і реформаторській діяльності Тимчасового уряду. Наслідки введення останнім нового муніципального виборчого закону для органів місцевого самоврядування Харківщини досліджував Д. Підлісний [2]. Питання політичної боротьби на перших демократичних виборах до органів міського самоуправління, діяльність партій під час підготовки і проведення міських виборів, співвідношення впливів партій у різних регіонах України, за результатами виборів, стали предметом дисертації В. Бойка [3]. Окремої уваги заслуговує робота полтавської дослідниці Т. Харченко [4], яка проаналізувала розвиток взаємовідносин між органами місцевого самоврядування, сформованими на підставі законодавства Тимчасового уряду, та адміністрацією Гетьманської держави П. Скоропадсь-

кого. Крім вітчизняних науковців, дослідженням цієї проблеми займалися російські вчені, зокрема О. Даліна [5], Л. Писарькова [6], А. Мамаєв А.В. [7] та ін.

В кінці XIX – на початку XX ст. муніципальному управлінню ставало дедалі важче розвиватись у межах, які були визначені для нього владою. На думку російського науковця А. Мамаєва, це насамперед виявлялось у невідповідності муніципального виборчого права, ступені залежності міського управління від коронної влади, рівня та темпів розвитку міського господарства і наявних фінансових можливостей муніципалітетів суспільним очікуванням [7, 88–89].

Найбільш важливими законодавчими актами з питань діяльності міських самоуправлінь, прийнятих Тимчасовим урядом у 1917 р., були Постанова «Про проведення виборів гласних міських дум» з Додатком «Тимчасові правила щодо проведення виборів гласних міських дум» [8] від 14 квітня 1917 р. та Постанова «Про зміну діючого Статуту про суспільне управління міст» [9] від 9 червня 1917 р. Документи визначали засади побудови та систему органів міського самоврядування, сферу їх компетенції, врешті-решт, саме вони утворили модель взаємовідносин між центром та периферією але, на жаль, заклали й фундамент перманентної проблеми Української революції – організації дієвих органів міського самоуправління. Проте, це все виявилось значно пізніше, а тоді, навесні 1917 р., ці документи сприймались як величезне досягнення Лютневої революції, вияв демократизації суспільного життя.

Постанова «Про проведення виборів гласних міських дум» від 14 квітня 1917 р. визначала правила здійснення виборів гласних міських дум. Перш за все, законом встановлювалось коло осіб, які володіли активним виборчим правом, тобто, мали можливість брати участь у виборах гласних до міських дум. Ним користувались громадяни обох статей всіх національностей і віросповідань, які досягли на момент складання виборчих списків 20 років, проживали в цьому місті або мали в ньому житло, чи перебували на службі, врешті, якщо в них були інші, пов'язані з містом, справи (ст.3). Військовослужбовці допускались до виборів на загальних засадах. Власне саме допущення останніх до виборів було великою помилкою Тимчасового уряду. Він не врахував міграційні аспекти, пов'язані з військовослужбовцями, відсутності у більшості з них постійного зв'язку з територією, на якій вони реалізовували своє виборче право.

Встановлювався також перелік осіб, які не могли брати участь у виборах: 1) вищі представники адміністративної влади, їх заступники та помічники; 2) особи, що перебували на службі в міліції; 3) ченці; 4) особи, визнані у встановленому законом порядку божевільними та глухонімими. Також позбавлялись права брати участь у виборах особи, засуджені судом до покарання за корисливі злочини та злочини проти виборчого права, поки не пройде 3 роки, з часу відбуття покарання.

Пасивним виборчим правом, тобто, можливістю бути обраними, володіли не тільки носії активного виборчого права, але й інші особи, які хоч і не проживали в місті, не мали з ним безпосередніх зв'язків, але відповідали іншим вищезазначеним вимогам.

Таким чином, новий виборчий закон істотно розширив, порівняно з попередньо діючим Міським положенням від 1892 р., коло суб'єктів, задіяних у виборчому процесі. Такі зміни були необхідні та зумовлені часом, адже, як зазначає О. Головко, «такого обмеження у виборчих правах мешканців міст не знала жодна з тогочасних європейських країн» [1, 29]. Фактично квітнева постанова, вперше на законодавчому рівні, закріпила проведення виборів до органів міського самоврядування за так званою чотиризначною формулою: на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування.

Російська дослідниця Л. Писарькова в цьому контексті наголошує, що, завдяки закону від 15 квітня 1917 р., Росія здійснила різкий стрибок і не лише наздогнала, але й у багатьох аспектах випередила чимало країн Європи. Так, на той час загальне виборче право було введено лише в Англії, Франції, Швейцарії, Бельгії, Норвегії, Іспанії, Португалії, Болгарії, США й Австрії. Проте, не в усіх цих країнах жінки володіли активним виборчим правом. Віковий ценз для європейського виборця коливався від 20 (у Швейцарії) – до 30 років (у Данії); у більшості країн виборцями ставали у віці 23–25 років [6, 145].

Постанова «Про зміну діючого Статуту про суспільне управління міст» [9] від 9 червня 1917 р. регулювала структуру, основні напрями діяльності та компетенцію органів місцевого самоврядування. Ст. 21 Постанови встановлювала, що систему місцевого самоврядування складають міська дума та міська управа. Перша була розпорядчим органом влади та складалася з гласних, яких мали обрати до 1 січня 1919 р. Їхня кількість визначалась додатком до Тимчасових правил. Оскільки вибори до міської думи мали проводитись за пропорційною системою, то, в разі вибуття гласного або відмови його від свого звання, він мав замінятися черговим кандидатом, за відповідним списком кандидатів у гласні.

Ст. 120 визначала, що міський голова, його товариші, помічник голови та члени управи, які до заняття цих посад не були гласними, мали право брати участь у засіданнях міської думи на правах гласних. Винятком були справи що стосувались їх діяльності: встановлення утримання за займаною посадою та наслідками ревізії звітів управи. На засідання міських дум, в разі потреби, могли бути запрошені компетентні особи, які не належали до складу гласних. Проте, останні не мали процесуальних прав, а, насамперед, надавали пояснення з фахових питань.

Особливу увагу уряд звертав на організацію засідань міських дум. Встановлювалось, що вони мали відбуватися за ініціативою губернського комісара (представник адміністративної влади на місцях, за часів Української Держави; їх замінять губернські старости), голови чи гласних, членів управи, на прохання та скарги приватних осіб. Кількість засідань не обмежувалась законодавством, проте, вимагалось встановлення чергових засідань на рік вперед, у кількості не менше 12. Передбачалась також можливість позачергового скликання засідання думи. Таке засідання могло бути призначене головою Думи на його розсуд, а також за пропозицією губернського комісара, за постановою самої Думи, за заявою міського голови, на вимогу ревізійної комісії, та за письмовою заявою, не менш як третини, гласних. З пропозиціями, заявами та вимогами щодо призначення позачергового скликання Думи слід було звертатися до голови Думи, який мав у семиденний термін призначити таке засідання.

Виконавчим органом місцевого самоврядування була управа. Це був колегіальний орган, під головуванням міського голови, який складався з товаришів голови та членів управи. До складу управи мали входити не менше, ніж 2 члени, в разі необхідності, міська дума мала право визначати і більшу кількість. Члени управи обирались на термін повноважень думи, причому не тільки з гласних думи, а з будь-яких осіб, котрі досягли 21 року та відповідали вимогам, що висувалися до кандидатів у гласні. Водночас у законодавстві встановлю-

вались певні обмеження. Не мали право служити одночасно особи, які перебували між собою на прямій лінії споріднення. Для «ближчого керування» окремими галузями господарства передбачалася можливість обрання міськими думами «особливих осіб», а в разі необхідності, й «особливих виконавчих комітетів» (ст. 103).

На міську управу покладалось безпосереднє керівництво справами міського господарства й управління, збирання необхідних для думи відомостей та виконання її розпоряджень, складання проектів міських кошторисів, збір і використання міських податків, представлення міста в суді з майнових питань. Справи, що підлягали колегіальному розгляду управою, вирішувались більшістю голосів, а за їхньої рівноваги – вирішальним був голос голови. У виняткових випадках, останній мав право самостійно ухвалювати рішення, але був зобов'язаний доповісти про свої дії управі на першому ж її засіданні.

Взагалі варто відмітити, що, нарешті, було сформовано механізм, впровадження якого відзначав ще 1913 р. тогочасний дослідник К. Пажитов, – розмежування керівництва в органах міського самоврядування. Раніше і в думі, і в управі головував міський голова, а «такий порядок не можна вважати правильним, оскільки він може, за відомих обставин, легко ускладнити критику дій управи; тому більш доцільним є надання думі права обирати особливого голову із свого середовища» [10, 31–32]. Фактично Тимчасовий уряд реалізував це положення: управою керував міський голова, натомість в думі головувала особа, обрана з гласних на 1 рік. Права та обов'язки голови спеціально визначались додатком до ст. 58. Він мав відкривати і закривати засідання думи, ставив на обговорення питання, надавав бажаючим слово для виступу. Окремо варто відмітити актуальний, на той час, обов'язок голови – не допускати обговорення питань, що не стосуються справи або стосуються питань, що виходять за повноваження думи. Для виконання цього завдання голові надавалось право, після двократного попередження, позбавляти промовця слова. Він мав стежити за порядком на засіданнях, не допускати шуму та сторонніх розмов, вигуків. У разі непідкорення члена зібрання вимогам голови і порушення ним порядку, він міг запропонувати думі усунути таку особу від участі в зібраннях на термін не більше 1 місяця. Таке рішення мало бути ухвалено не менше, ніж 2/3 від присутніх на засіданні.

Міські самоуправління займалися справами місцевого управління та господарства. Ст. 2 визначала сферу компетенції органів міського самоуправління: складання плану міста; встановлення на користь міста зборів і повинностей; завідування рухомим і нерухомим майном міста; забезпечення благоустрою міста (більш розширений варіант); підтримка закладів, що слідкували за моральністю населення; створення та утримання міських навчальних закладів; організація виставок; охорона пам'яток культури; здійснення заходів з охорони здоров'я населення; забезпечення населення продовольством та товарами першої необхідності; надання юридичної допомоги населенню; боротьба з бідністю; охорона праці; організація громадських робіт, боротьба з безробіттям; облаштування бірж праці, благодійних закладів, громадських майстерень; сприяння розвитку місцевої торгівлі та промисловості; утримання ринків та базарів; ведення статистичної роботи по місту; організація з'їздів муніципальних діячів; здійснення заходів для забезпечення особистої та суспільної безпеки та правопорядку; завідування міліцією; забезпечення потреб військових та цивільних управлінь.

Саме така система органів міського самоврядування була створена завдяки вищеназваним постановам. Безперечно серед її плюсів необхідно відзначити істотне розширення кількості населення, яке брало участь у виборах; впровадження дійсно демократичних засад у виборчий процес; здобуття досвіду управління громадськими справами різними прошарками населення; розширення сфери компетенції органів міського самоуправління; оптимізація внутрішньої побудови самої системи.

Як можна побачити зі змісту правових актів Тимчасового уряду, він намагався вирішити наболіле питання – створити, замість застарілих цензових органів міського управління, ефективні структурні підрозділи, забезпечивши у них участь різних верств населення. На папері дійсно відбувся перехід від «найреакційнішого в Європі устрою міського самоврядування – до найбільш прогресивного» [1, 45], але, в результаті, замість зміцнення, система місцевого самоврядування зазнала потужного удару, що, зрештою, вплинуло й на її подальшу долю, а також долю тих політичних сил, які пов'язували з нею своє майбутнє [11, 36–37].

Можна погодитися з позицією Т. Харченко, яка відзначає, що, «в умовах загальної демократизації суспільних відносин, можливо, подібний крок (реформування виборчого законодавства – О. П.) і був виправданий. Однак запровадження до закону пропорційної системи виборів гласних, у ситуації революційного підйому і поширення анархічних настроїв, через малограмотність значної частини міських мешканців і взагалі відсутність у більшості населення необхідного загальнокультурного рівня, перекреслювало переваги нового законодавства й унеможливлювало позитивний результат виборів» [4, 98–99]. Також дослідниця доходить висновку, що, через вищезазначену реформу, «думи, на які покладались важливі державні функції і значення яких як господарських органів зростало в період економічного занепаду в країні, перетворились у політичні клуби, в яких дебатували події поточного моменту» [4, 121].

Аналогічні оцінки щодо заходів Тимчасового уряду, які були спрямовані на демократизацію системи органів місцевого самоврядування, висловив Д. Підлісний. Зокрема він підкреслив їх суперечливий характер та відзначив, що «демократизовані органи місцевого самоврядування не впорались з більшістю завдань, покладених на них законом» [12, 142].

Отже, приймаючи новий муніципальний закон, Тимчасовий уряд не врахував непідготовленість більшості населення міст до таких перетворень, всю складність внутрішньополітичної ситуації. Причини занепаду самоврядування полягали в ненормальних обставинах, серед яких, на руїнах старої держави будувалося нове життя. Першорядне значення мав фактор несвоєчасного та поспішного проведення муніципальних виборів за новим законодавством. «На швидку руку зліплені політичні партії не могли осягнути до глибини народного життя й взяти керівництво політичним життям у свої руки. Рядовий мешканець задовольняв тільки свої "шкурні" інтереси й бажання, а обов'язки громадянина він не розумів. Через це ми бачимо такі прикрі наслідки найдемократичнішої у світі реформи виборчого права за всі часи» [13, 1].

1. *Головко О.М. Харківське міське самоуправління у 1893–1917 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997.*
2. *Підлісний Д.В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів Гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2008.*
3. *Бойко В.М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 р.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.*

4. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень–грудень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2000.
5. Далина О.А. Проблемы городского самоуправления в деятельности правительства и Государственной Думы в начале XX века: Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2005.
6. Писарькова Л.Ф. Московская городская дума: 1863–1917 гг. – М., 1998.
7. Мамаев А.В. Самоуправление городов России в условиях революционного процесса 1917–1918 гг. (на материалах городов Московской, Тульской, Вятской губерний): Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2010.
8. Постановление Временного правительства «О производстве выборов гласных городских дум и об участковых городских управлениях» от 15 апреля 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. – 1917 – 8 июля. – № 95.
9. Постановление Временного правительства «Об изменении действующих Положений об общественном управлении городов» от 9 июня 1917 г. // Собрание узаконений... – № 157.
10. Пажитов К.А. Городское и земское самоуправление. – СПб., 1913.
11. Бойко В.М. Реорганізація міських дум в Україні навесні 1917 р. // Укр. істор. журн. – 2003. – № 4.
12. Підлісний Д.В. Діяльність владних структур Гетьманату П. Скоропадського щодо оновлення складу міських і земських управ Харківської губернії // Каразінські читання (історичні науки): Мат. міжн. наук. конф. – Х., 2007.
13. Занепад ідеї самоврядування // Відомості краєвої преси. – 1918. – № 48. – 18 липня.

Potapov O.M. The legislative changes in the sphere of local self-governing bodies functioning in the time of the Temporary government. The basic legislative changes in the municipal sphere, happening in the 1917th are examined in the article. Their influence on the development of local self-governing bodies is analysed.
Key words: Provisional Government, local self-government, electoral process, public administration in cities

А. В. Седляр

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖИТОМИРСЬКОЇ РАДИ ОБ'ЄДНАНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЇЇ ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ (1917 р.)

У статті досліджуються основні напрями діяльності Ради об'єднаних громадських організацій Житомира та її виконавчого комітету, визначено їх вплив на життя міста.
***Ключові слова**: рада, комітет, громадські організації, Тимчасовий уряд, міліція, дума*

Лютнева революція стала переломним моментом в історії як Російської імперії загалом, так і українських земель, які входили до її складу, зокрема. Ліквідація імператорської влади та встановлення демократичного устрою в державі викликали негайну потребу у формуванні відповідних новому часу органів місцевого управління. Одним з головних завдань, які постали перед новоствореним Тимчасовим урядом, була вибудова стрункої вертикалі управління для реалізації всіх задумів. Провідне місце у цій системі належало органам самоврядування, передусім громадським радам організацій та їх комітетам. Метою нашого дослідження є вивчення формування вказаних організацій у Житомирі, аналіз напрямів їхньої діяльності, висвітлення значення у житті місцевого населення.

Тема революційних подій 1917 р. була і лишається доволі популярною серед дослідників. Період, який має за часові межі Лютневу революцію та жовтневе захоплення більшовиками влади, був предметом дослідження багатьох праць, серед яких є й такі, що висвітлюють певні аспекти існування рад громадських організацій та їх комітетів на Волині. Зокрема варто вказати на студії Г. Басари [1; 2], В. Бойка [3], В. Комара [4], О. Леміжанської [5]. Разом з тим, можна відзначити, що проблема формування та діяльності громадських рад та комітетів в Україні потребує подальшого вивчення.

Ради громадських організацій та їхні комітети почали формуватися відразу після проголошення про ліквідацію монархічної влади в Росії. Цей процес відбувався у контексті загального реформування системи місцевого управління та самоврядування. Так, одним з перших рішень Тимчасового уряду (4 березня) була передача адміністративної влади на місцях з рук губернаторів головам губернських земських управ, які почали виконувати обов'язки губернських комісарів [6]. Так, волинським губернським комісаром було призначено голову губернської земської управи Б. Лелявського [7, 2]. Вже 3 березня 1917 р. у Декларації Тимчасового уряду щодо його політичних завдань йшлося про намір провести нові вибори до органів місцевого самоврядування на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування, тобто реформувати міські муніципальні органи [8, 518]. Прямих вказівок з боку Тимчасового уряду щодо утворення рад громадських організацій не було. Вони почали виникати стихійно і були виразником прагнень демократично налаштованої громадськості взяти участь у реформуванні державного та місцевого управління. 14 березня 1917 р. Міністерство внутрішніх справ запропонувало губернським комісарам формувати на місцях губернські, повітові, волосні, міські та селищні комітети зі складу громадських організацій. 22 березня Юридична нарада при Тимчасовому уряді порекомендувала передати цим органам управління «всю повноту державної влади на місцях». На з'їзді губернських комісарів 22–24 квітня 1917 р. було вирішено, що комісари в управлінні мають спиратися передусім на громадські комітети [9]. Таким чином, уряд намагався відмовитися від повної централізації влади і знайти опору в особі як реформованих міських дум та управ, так і громадських рад та комітетів.

У Житомирі Раду об'єднаних громадських організацій було утворено 4 березня 1917 р. [10, 254]. Через кілька днів, 7 березня, у приміщенні міської управи відбулися збори представників громадських організацій міста та місцевого військового гарнізону, які обрали міський громадський виконавчий комітет [11, 2]. Це було позитивно сприйнято як громадськістю, так і військовими. Зокрема телеграму з привітаннями Раді надіслав головнокомандувач Південно-Західного фронту О. Брусилов [12, 2].

5 квітня 1917 р. Волинською губернською громадською Радою була сформована загальна схема організації волосних, селищних, міських, повітових та губернської рад об'єднаних громадських організацій. У ній зазначалося, що ради формуються на виборній основі. Брати участь у виборах і бути обраним мали право всі особи, які проживали в цій місцевості і за віком не молодші 21 року. Кожна громадська рада призначала виконавчий комітет. До складу міських рад мали право увійти представники всіх громадських товариств, союзів, організацій тощо, які діяли в містах (по одному від кожного). Кожна міська рада Волинської губернії мала по 1 представнику у губернській раді, а Житомир як центр губернії – 4 представника [13, 3–4].

9 березня 1917 р. комісією житомирської Ради об'єднаних громадських організацій були визначені основні принципи формування її складу (ухвалені Радою 11–13 квітня 1917 р.). До участі в Раді запрошувалися

представники просвітницьких, наукових, професіональних, економічних, благодійних організацій, воєнно-промислового комітету, Земського союзу, Союзу міст, земства, міського самоврядування, комітетів політичних партій (крім відверто контрреволюційних), житомирських Рад військових та робітничих депутатів, союзів службовців [13, 19–20,30зв.]

Житомирська Рада об'єднаних громадських організацій та міський виконавчий комітет визначили основні завдання своєї діяльності:

1. Зміцнення та забезпечення нового ладу, проведення в життя засад демократичної республіки.

2. Підтримка громадського порядку та спокою.

3. Організація широких мас місцевого населення та підготовка його до сприйняття нового ладу та правильного проведення виборів до місцевих органів самоврядування та Установчих зборів [13, 29].

Для реалізації цих завдань комітет, який вважав себе місцевим громадським органом Тимчасового уряду в м. Житомирі, мав право організації громадського життя та контролю за правильністю виконання обов'язків місцевими старими та новими установами, які діяли в місті. Таким чином, міський громадський комітет бачив себе у ролі органу, який мав координувати адміністративне та громадське життя міста до обрання нового муніципального управління – думи та управи. Він мав право безпосередньо звертатися до Тимчасового уряду та до всіх місцевих громадських та урядових установ, видавати постанови, які стосувалися життя міста та діяльності міських організацій, надавати пропозиції з більш загальних питань губернському комісару тощо [13, 29]. Права комітету були окреслені у телеграмі Тимчасового уряду губернському комісару [12, 28зв.].

Для функціонування новостворені органи громадського управління потребували коштів. З цією метою комітет взяв кредит з бюджету міської думи у розмірі 5000 руб. [12, 31зв.]. З дозволу губернського комісара він також отримав можливість користуватися коштами колишнього Волинського губернського жандармського управління.

Комітет був виконавчим органом Ради громадських організацій, періодично скликаючи її (як правило, засідання житомирської Ради відбувалися один раз на місяць, за винятком позачергових) для проведення звітності щодо своєї діяльності та її схвалення. Чисельність комітету не була сталою, що зумовлювалося зміною представництва в ньому різних державних та громадських організацій. У квітні–травні 1917 р. до його складу входив 31 член, зокрема представники міського управління А. Півоцький та С. Плотницький, губернського земства К. Соколовський, воєнно-промислового комітету А. Камкін, місцевого комітету партії есерів Ф. Влайков, Волинської Української ради А. Багриновський та ін. [12, 1].

Головною функцією комітету передбачалося керівництво всіма справами міського життя у контакті з місцевою думою. Для цього були утворені спеціальні комісії: адміністративна, громадської безпеки, народної освіти, фінансова, судова, організаційна, контрольна. Питання військового характеру мала вирішувати місцева Рада військових депутатів. Кожна комісія складалася не менш, як з 3 членів комітету, обирала свого голову і мала право поповнюватися представниками різних громадських установ [13, 29,29зв.].

Рада та комітет з перших днів свого існування почали активну діяльність з налагодження міського життя. Однією з найбільш нагальних потреб населення того часу була ліквідація дефіциту продовольства у місті. Вже на одному з перших засідань Ради, 11 березня, її голова А. Півоцький (він водночас виконував обов'язки міського голови; очолював комітет до середини квітня 1917 р.), відзначивши в першу чергу незадовільну роботу транспорту, недостатню кількість борошна у місті, запропонував звернутися за допомогою до «Хлібармії» (загальна назва органів, які займалися постачанням хліба до армії, промислових підприємств та великих міст, будучи підзвітними урядовій Особливій нараді з продовольчої справи) [13, 12]. Тоді ж Рада створила спеціальну продовольчу комісію. Представники комітету постійно брали участь у роботі міської продовольчої управи [13, 35зв.]. З ініціативи комітету у квітні 1917 р. створена ревізійна комісія, яка перевіряла склади з борошном та стежила за продовольчими торговельними операціями в місті [14, 89]. Також органи громадського самоврядування опікувалися постачанням населенню матеріалів для опалення [12, 65,70; 14, 344]. Боротьба з дефіцитом предметів споживання першої необхідності постійно перебувала на порядку денному засідань Ради та комітету.

Іншою важливою проблемою того часу в Житомирі було безробіття. Для боротьби з ним, за сприяння громадського комітету при міській управі, була відкрита біржа праці [12, 70]. Юридична комісія комітету розглядала скарги звільнених робітників на власників підприємств. Іншим шляхом збільшення зайнятості населення стали клопотання громадського самоврядування перед державними органами щодо заміщення військовополонених, які там працювали, безробітними [12, 70].

Житомирська Рада громадських організацій та її виконавчий комітет постійно стежили за діяльністю міліції, намагалися покращити її становище. Керівництво міської міліції регулярно звітувало про її організацію та роботу. Новостворений правоохоронний орган переживав нелегкі часи. Відчутною проблемою був брак досвідчених кадрів – чинів поліції звільнили, натомість нових службовців не було звідки брати. Як правило, вільні місця у міліції посідали поранені та непридатні до служби солдати, що зумовило різке падіння професійного рівня міліції. Громадське самоврядування намагалося зарадити цьому. Наприклад, 11 березня Рада обговорила проект організації добровольчої міліції з учнів та службовців у громадських установах. Було вирішено, що до служби в міліції не можна брати учнів середніх навчальних закладів, а студентів – лише за їхнім бажанням [13, 11зв.,12]. Пізніше, 20 червня, комітет підняв клопотання перед прокурором окружного суду про організацію при ньому курсів підготовки міліціонерів [12, 59зв.].

Рада призначала начальника міської міліції, наприклад, у березні 1917 р. цю посаду обійняв В. Ржицький [13, 13зв.]. 10 червня 1917 р. Рада постановила збільшити штат міської міліції до 164 осіб, а також організувати в Житомирі кінну міліцію. Тоді ж для покращення боротьби зі злочинністю було вирішено збільшити утримання службовців кримінально-розшукового відділення та організувати нічне перебування на постах міліціонерів [13, 41,41зв.]. Для покращення ж порядку та дисципліни у міській в'язниці комітет запропонував начальнику військового гарнізону призначити туди свого коменданта [12, 36зв.].

Пов'язаним з роботою міліції було й питання забезпечення громадського спокою в місті. Зокрема важливим завданням комітету було впорядкування належним чином організації масових акцій та демонстрацій. 12 березня 1917 р. він видав постанову, щоб організації та особи, які влаштовували публічні зібрання у громадських місцях, повідомляли начальнику міської міліції про час та місце зібрання не пізніше, як за 10 годин до початку [12, 2зв.]. Крім цього, міліцію заздалегідь мали ін-

формувати про всі спектаклі, вистави та концерти, що мали проводитися в місті [14, 155]. Органи громадського самоврядування були й ініціаторами масових акцій. Так, за постановою комітету, 18 квітня (1 травня за новим стилем) в Житомирі проведено демонстрацію, присвячену дню трудящих та встановленню демократії в державі [14, 85,105]. Також суттєвою проблемою, на думку комітету, було поширення таємного винокуріння в губернії, тому він закликав населення боротися з пияцтвом [12, 40; 14, 12зв.].

Громадський комітет Житомира брав на себе також повноваження щодо видачі розпоряджень про арешти. Це стосувалося осіб, які були службовцями жандармського відділення, а також тих, хто у попередні роки відзначився відвертою реакційною діяльністю. Так, наприкінці березня він постановив арештувати та вислати за межі Волинської губернії редактора місцевої газети «Жизнь Волыни», яка відрізнялася промонархічними та антисемітськими поглядами, М. Петровича [13, 8]. Іншим прикладом є постанова для начальника міліції про арешт голови житомирського жандармського відділення полковника Юденича та його заступників від 23 березня 1917 р. [12, 31]. Згодом їх справи передали для розгляду прокурору місцевого окружного суду. Крім цього, Радою піднімалися клопотання перед губернським комісаром про заборону діяльності в губернії промонархічних священнослужителів, які під час проповідей агітували населення проти Тимчасового уряду [13, 16зв.; 12, 10; 14, 47]. Таким чином, можна констатувати, що органи громадського самоврядування Житомира активно переймалися притягненням до відповідальності прихильників колишнього режиму. Разом з тим, вони протестували проти самочинних обшуків та арештів з боку приватних громадських та партійних організацій, вважаючи, що це породжує анархію в місті.

Серед інших, одним із перших рішень Тимчасового уряду була ліквідація жандармського управління. Рада громадських організацій Житомира підтримала цю постанову і створила комісію для вивчення справ місцевого жандармського відділення [12, 25]. З її дозволу були складені й регулярно публікувалися у міській пресі списки агентів охранки. У вересні 1917 р. справи Волинського губернського жандармського управління передали місцевому окружному суду [15, 315].

Одним із завдань, які стояли перед органами громадського самоврядування Житомира, було сприяння муніципальним органам у проведенні виборів до міської думи. Комітет створив виборчу комісію, яка займалася формуванням списків виборців, організацією дільничних комісій [13, 35], пошуком приміщень для ознайомлення населення з виборчими списками й програмами [14, 425] тощо.

Помітне місце у роботі комітету посідало питання міської освіти тому вже 12 березня 1917 р. почала роботу комісія народної освіти на чолі з С. Доманевською, головним завданням якої було сприяння розвитку культурно-просвітницької діяльності в Житомирі та координування у цій справі приватної ініціативи [12, 2]. Вже за перші тижні своєї діяльності вона провела низку бесід із поточних політичних подій у навчальних закладах та військових частинах, кілька багатолюдних публічних засідань. Причому, за пропозицією С. Доманевської, вони велися не лише російською, а й українською, польською та єврейською мовами. Щоправда згодом активність комісії зменшилася, оскільки бракувало досвідчених лекторів [15, 68].

Не лишилася осторонь уваги комітету й житомирська публічна бібліотека. На засіданні 24 червня 1917 р. він висловив побажання її розпорядчому комітету пожвавити діяльність, поповнити склад представниками політичних партій, а бібліотечні фонди – соціалістичною літературою, забороненою у роки монархії [12, 65]. У відповідь управління бібліотеки погодилося ввести до складу представника громадського комітету, проте відмовило у цьому праві політичним партіям, слушно аргументувавши це просвітницьким, а не політичним характером свого закладу [15, 278].

Освіта також була предметом уваги громадського самоврядування. Представники комітету були членами міської училищної комісії [12, 67]. Суттєво ускладнювали роботу шкіл дефіцит коштів та відсутність приміщень. Весною та влітку 1917 р. низка освітніх закладів Житомира звернулася з проханням до комітету посприяти у звільненні їхніх приміщень від військових установ, переважно шпиталів. Волинь була прифронтовою територією і протягом війни тут розташовувалися не лише військові гарнізони, а й органи тилового забезпечення, штабні структури, медичні заклади тощо. Житомир не був винятком. Серед інших будівель, під потреби армії були зайняті чимало приміщень шкіл та гімназій. Після демократизації державного устрою передбачалося різке збільшення чисельності учнів, тому незадовго до початку нового навчального року дирекція освітніх закладів підняла питання про налагодження навчального процесу, однією з умов якого було повернення, зайнятих військами, шкільних приміщень. Зокрема будинок Житомирського ремісничого училища, евакуйованого 1915 р., був зайнятий під шпиталь і Волинська губернська земська управа просила комітет посприяти його перевести [13, 6]. З подібними проханнями до Ради зверталися 2-га чоловіча гімназія, єврейська початкова школа [13, 41зв.] тощо. Такі прохання було складно виконати, оскільки бракувало вільних приміщень для переведення військових установ [12, 70]. Проте, 18 серпня 1917 р. комітет констатував, що практично всі середні навчальні заклади вдалося забезпечити приміщеннями – лишилися без них лише землемірне, духовне та деякі інші училища [12, 87]. Таким чином, органи громадського самоврядування Житомира намагалися сприяти налагодженню діяльності освітніх закладів.

15 березня комітет санкціонував безперешкодне утворення в місті громадських товариств, організацій, союзів тощо [16, 2]. Він же реєстрував нові громадські організації, які засновувалися в Житомирі на той час. Для визнання їх законного існування організації повинні були подати заяву про своє утворення, статут, вказати основну мету функціонування, органи управління, а також кількість членів, які проживають у Житомирі [12, 2зв.]. Громадський комітет активно співпрацював з іншими державними, місцевими та громадськими органами. Його представники брали участь у різноманітних з'їздах, семінарах, обговореннях. Зокрема делегати комітету були учасниками губернського з'їзду духовенства, який відбувся у Житомирі наприкінці березня [12, 36]. На засіданнях комітету та Ради часто був присутній губернський комісар. Представники комітету брали участь у роботі губернського та повітового земельних комітетів, міської продовольчої управи [12, 54], губернського відділення Всеросійського комітету допомоги постраждалим від воєнних дій, залізничному та губернському продовольчому комітетах [12, 77зв.].

Відсутність законодавчих актів з боку Тимчасового уряду, які б регулювали діяльність громадських комітетів, та зумовлена цим відсутність чіткого визначення їх функцій вели до дублювання напрямів їх роботи з міськими думами. Періодично житомирський комітет також звертав свою увагу на питання, вирішення яких входило до обов'язків міського самоврядування –

діяльність комунальних підприємств, благоустрій міста тощо. Зокрема він надавав дозволи на проведення поширених у той час публічних зборів коштів [12, 19]. Так, 23 квітня, з дозволу комітету на вулицях міста проведено збір коштів для Ліги боротьби із сухотами [12, 31зв.], на 21 травня такий дозвіл на збір пожертвувань для зміцнення українського руху отримала Волинська Українська рада [14, 303]. 23 березня комітет звернувся до населення міста із закликом прибрати після зими вулиці та подвір'я, хоча зазвичай за цим слідкувала міська управа [12, 31зв.]. Обов'язком управи був і контроль за діяльністю міської телефонної станції, проте 11 липня 1917 р. громадський комітет, заслухавши доповідь про її роботу, закликав керівника телефонної мережі вжити заходів для покращення її функціонування [12, 77зв.]. Варто відзначити також спроби громадського самоврядування впорядкувати стосунки між домовласниками та квартиронаймачами [17, 2].

Втручання у дії міського самоврядування інколи зумовлювалося його неправильними, на думку комітету, діями. Так сталося наприкінці червня, коли міська дума ухвалила продовжити ще на 10 років угоду про організацію функціонування міського трамваю з Товариством міських і під'їзних шляхів у Росії (забезпечувало діяльність трамваю в Житомирі, забираючи натомість прибутки від плати за проїзд; попередня угода мала завершитися у 1918 р.). Комітет опротестував цю угоду, мотивувавши погіршенням її умов для мешканців міста. Це питання мала обговорити вже новообрана, а не стара, цензова дума [12, 63зв.]. Щоправда дума не погодилася скасувати угоду, одним із наслідків чого був страйк візників (однією з частин угоди був дозвіл Товариству ввести в дію спеціальні вантажні трамвайні платформи для перевезення майна та товарів, що зумовило зниження заробітку вантажних візників) [12, 87зв.]. Комітет також видав постанову для міської управи про впорядкування діяльності трамваю, зокрема періодичності курсування вагонів [12, 79зв.]. Не залишався поза увагою комітету й гужовий транспорт. Загальне зростання цін зумовило збільшення, почасти незаконне, візниками плати за проїзд. Для боротьби з цим комітет 27 червня 1917 р. видав постанову про постійне перебування міліції на станції для стеження за недопущенням незаконного підвищення проїзної плати візниками. Крім цього, вантажним візникам заборонено заважати приватним особам на вокзалі брати товари для перевезення [12, 67].

Проведення виборів до міської думи Житомира зумовило згортання роботи місцевої Ради об'єднаних громадських організацій та її комітету. Органи громадського самоврядування бачили своєю основною метою координацію місцевого життя протягом перехідного періоду реформування міського управління, тому обрання думи за новим законодавством Тимчасового уряду було причиною припинення їх діяльності. Щоправда громадський комітет був змушений продовжувати працювати ще протягом майже двох місяців після виборів, до фактичного початку функціонування міської думи. Останнє засідання комітету відбулося 18 вересня [12, 88], а Ради об'єднаних громадських організацій Житомира – 24 вересня 1917 р. [13, 47]. Майно, придбане комітетом, та його справи були передані міській управі.

Таким чином, Рада об'єднаних організацій Житомира та її виконавчий комітет займали чільні позиції в управлінні міським життям весною та літом 1917 р., ставши свідченням бурхливого посилення громадського ентузіазму, покликаного революційними змінами того року. Поєднавши представників більшості органів державного і місцевого управління та громадських організацій, які функціонували в Житомирі, Рада стала провідником реформ та налагодження суспільного життя в місті. У першу чергу громадське самоврядування спрямовувало свої зусилля на забезпечення спокою та просвітницьку роботу. Серед напрямів діяльності Ради та комітету варто відзначити забезпечення хлібом населення, налагодження роботи міської міліції, інформування житомирян про сутність політичних змін та нового уряду, підготовку до муніципальних та парламентських виборів тощо. Це все дозволяє констатувати важливість у житті Житомира 1917 р. міської громадської Ради та її виконавчого комітету.

1. *Басара Г.Б. Українське провінційне місто як політичне і соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.*
2. *Басара Г.Б. Політичне та соціокультурне життя міст Великої Волині на початку української революції // Історія міст і сіл Великої Волині / Гол. ред. М. Кострица. – Житомир, 2002.*
3. *Бойко В. Реорганізація міських дум в Україні навесні 1917 р. // Укр. істор. журн. – 2003. – № 4.*
4. *Комар В. Луцьке міське самоуправління в 1917–1919 рр. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Мат. міжн. наук. конф. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994.*
5. *Леміжанська О. Трансформація органів місцевого самоврядування: від Тимчасового уряду до Української Держави (березень 1917 – грудень 1918 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В. Верстюк. – Вип. 7. – К., 2012.*
6. *Мамаев А.В. Демократизация городского самоуправления в 1917 г.: законодательство Временного правительства в муниципальной сфере // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия «Гуманитарные науки». – 2012. – № 2.*
7. *Волынь. – 1917. – 7 марта.*
8. *Декларація Тимчасового уряду про його політичні завдання // Історія України від найдавніших часів до сьогодення: Зб. док. і мат. / За ред. А. Коцура, Н. Терес. – К.; Чернівці, 2008.*
9. *Гайда Ф. Механизм власти Временного правительства (март–апрель 1917 г.) // Отечественная история. – 2001. – № 2.*
10. *Кострица М., Кондратюк Р Житомир: підручна книга з краєзнавства. – Житомир, 2006.*
11. *Волынь. – 1917. – 8 марта.*
12. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. Р-405. – Оп. 1. – Спр. 9.*
13. *ДАЖО. – Ф. Р-405. – Оп. 1. – Спр. 6.*
14. *ДАЖО. – Ф. Р-405. – Оп. 1. – Спр. 1.*
15. *ДАЖО. – Ф. Р-405. – Оп. 1. – Спр. 5.*
16. *Волынь. – 1917. – 15 марта.*
17. *Волынь. – 1917. – 3 июня.*

Sedliar A.V. Activities of the Council of Zhytomyr united public organizations and its Executive committee (the 1917). In the article the main directions of activities of the Zhytomir united public organizations' council and it's executive committee were examined, were determined their impact on the city life.

Key words: council, executive committee, public organizations, Provisional government, militia, duma

В. А. Іващенко

ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОГО СКЛАДУ ПОДАТКОВОГО АПАРАТУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті автор зупиняється на особливостях кадрового складу податкового відомства Української Держави Гетьмана П. Скоропадського.

***Ключові слова**: податки, податкова політика, податковий апарат*

Стабільність в економічному та фінансовому житті держави безпосередньо залежить не тільки від збалансованості податкової системи, але і від професійності кадрів податкового відомства, їх соціального та фінансового становища. З огляду на це, актуальним є дослідження особливостей кадрового складу податкового апарату Української Держави Гетьмана П. Скоропадського. Окремі аспекти, досліджуваної нами, теми знайшли наукове висвітлення в українській та зарубіжній історіографії, але спеціального дослідження, присвяченого кадровому потенціалу податкового апарату Української Держави Гетьмана П. Скоропадського, поки що немає. Саме це визначило мету пропонованого дослідження.

Підбір високопрофесійних службовців був запорукою стабільності у фінансовій та податковій системах. З приходом П. Скоропадського до влади, державний апарат поповнився високопрофесійними службовцями, які працювали ще за імперських часів. Міністерство фінансів очолив високопрофесійний та здібний економіст А. Ржепецький. Будучи нащадком давнього шляхетського роду, він незмінно залишався на цьому посту у складі всіх трьох гетьманських кабінетів. П. Скоропадський провів кадрову ротацію в Міністерстві фінансів, але на ключових посадах частково залишив службовців, які працювали і за часів Центральної Ради. Свої посади зберегли товариш (заступник) міністра В. Мазуренко і директори всіх департаментів міністерства: С. Афанасьєв, А. Гуменний, Х. Лебідь-Юрчик, А. Маршинський, Й. Руденко, а також, запрошені для підсилення складу міністерства з Петербургу, Г. Лерхе – на посаду директора Кредитової канцелярії та фон Заммен – на посаду ще одного товариша міністра [1, 189].

Також на службу до податкового відомства запрошувалися військові та службовці, які перебували на службі за царських часів. За добору службовців, зверталася увага на вік, фізичний стан, рівень освіти. Так, з 562 осіб Волинського губернського акцизного управління, 37 були, звільненими раніше, офіцерами, але українцями за походженням. Серед них – 2 полковники, 8 капітанів, 6 поручиків, 4 підпоручики, 17 прапорщиків. Це були колишні офіцери. Більшість персонального складу апарату становили колишні царські податкові службовці [2, 37].

У центральному апараті Департаменту простих податків працювали: директор, з річним утриманням у 10800 крб., два віце-директори – 9000 крб., три урядовці для доручень – 5400 крб., сім завідувачів відділами – 7200 крб., дев'ять діловодів – 5400 крб., скарбник-екзекутор – 5400 крб., вісім бухгалтерів – 5400 крб., архіваріус – 5400 крб., вісім помічників діловодів – 4500 крб., вісім помічників бухгалтерів – 4500 крб., канцелярські урядовці та практиканти призначалися у зв'язку з необхідністю. З 1 вересня 1918 р. планувалося ввести до Департаменту простих податків такі нові посади: управитель канцелярії, старший діловод, реєстратор [3, 1].

Утримання податкових інспекторів різнилося, за їхніми класними чинами. Станом на 1 січня 1918 р. в Україні мав працювати 231 інспектор: I класу – 51, II – 22, III – 57, IV – 101, з річним грошовим утриманням 3200, 3000, 2800 та 2600 крб., відповідно. Протягом 1918 р. чисельність податкових службовців постійно змінювалася. Так, з 1 червня, за штатним розписом, кількість податкових інспекторів не збільшилася, але їхнє грошове утримання зросло та змінилася класність. I клас – 61 особа, II – 97, III – 73, IV клас вже не передбачався. Грошове утримання інспекторів зросло більше, ніж удвічі: 7500, 7000 і 6600 крб., відповідно. З 1 вересня 1918 р. кількість податкових інспекторів зменшилася до 120 осіб: I класу – 48, II – 47, III – 25, проте, грошове утримання залишилося на попередньому рівні. Роз'їзних коштів для податкових інспекторів виділялося 43548 крб. на рік, що складало приблизно 200 крб. на одного. Помічниками податкових інспекторів на 1 січня 1918 р. працювали 68 осіб, з них I класу – 22, II – 2, III – 12, IV – 32, з річним утриманням 1500, 1400, 1300 і 1200 крб., відповідно. Помічникам інспекторів з 1 червня 1918 р. було теж збільшено грошове утримання за класами до 6000 і 5500 крб., а IV класу не передбачалось. Втім, якщо з 1 вересня кількість податкових інспекторів скоротилася майже удвічі, то кількість їхніх помічників збільшилася в два рази і становила 150 осіб, з яких I класу було 98, II – 52, III – не було. Для помічників податкових інспекторів також було передбачено роз'їзні кошти близько 200 крб. на рік.

Діловодами податкових інспекторів на 1січня 1918 р. працювали 231 особа: I класу – 51, II – 22, III – 57, IV – 101, з грошовим утриманням 1300, 1200, 1100 і 1000 крб., відповідно. З 1 вересня воно суттєво збільшилося: 4800, 4500 і 4200 крб., залежно від класу, але майже вдвічі зменшилась кількість діловодів – 120 осіб, з них I класу – 48, II – 47, III – 25. Допомогу діловодам надавали їхні помічники, 175 посад яких, були введені з 1 вересня 1918 р., з них I класу – 109, II – 66, з грошовим утриманням 3000 і 2800 крб. З 1 вересня 1918 р. було також введено 175 посад контролерів та 30 бухгалтерів за вільним наймом. Кількість контролерів I класу становила 30 осіб, II – 65, III – 80 осіб, з відповідною платнею 4200, 3900 і 3600 крб. на рік. Бухгалтерів I класу – 20, II – 10, з платнею 5500 і 5200 крб. на рік. Значно більшими були роз'їзні кошти контролерам – близько 900 крб. на рік. З 1 вересня, для забезпечення виконання службових обов'язків, керівники податкових підрозділів могли вводити посади кур'єрів. Загалом на 1 вересня 1918 р. у відомстві працювала 351 особа, I класу – 104, II – 144, III – 98, з грошовим утриманням 2000, 1500 і 1200 крб., відповідно [4, 4–5].

У Департаменті посередніх податків на 5 серпня 1918 р. працювала 3371 особа. З них, за штатами дев'яти окружних акцизних інспекцій Київського губернського акцизного управління, передбачалося 623 посади, восьми інспекцій Подільського управління – 528, семи інспекцій Харківського управління – 421, семи інспекцій Чернігівського управління – 374, шести інспекцій Полтавського управління – 278, п'яти інспекцій Волинського управління – 562, п'яти інспекцій Катеринославського управління – 273 і чотирьох інспекцій Херсонського управління – 312. Уявлення про кадрове забезпечення акцизного відомства дають штати найбільшого – Київського – управління: управитель –1, помічник управителя – 1, ревізор – 9, юрисконсульт – 1, начальник відділу – 6, діловод – 8, бухгалтер – 7, канцелярські урядовці – 7, помічник діловода – 6, помічник бухгалтера – 7, канцелярські урядовці I рангу – 44, бухгалтерів II рангу – 29. Окружні акцизні інспекції Київської губернії: окружний акцизний інспектор – 9, старший помічник інспектора – 46, молодший помічник інспектора – 21 Дільничні акцизні інспекції: діловоди – 10, старші контролери – 108, молодші контролери – 170, доглядачі – 86, канцелярські урядовці I рангу – 33, II рангу – 21. В інших губернських акцизних управліннях і підлеглих їм окружних та дільничних інспекціях за штатами передбачалися такі ж посади, але їхня кількість була меншою [5, 74]. Загалом кількість посадовців Департаменту простих податків, на наш погляд, була достатньою для ефективної роботи відомства.

Службовці податкового й акцизного відомств користувалися державними пільгами. Вони отримували щорічні грошові відсоткові надбавки до посадових

окладів, а також одноразову річну допомогу на дітей (залежно від кількості та віку), при переїзді до нового місця проживання (залежно від відстані та вислуги років) та за найм помешкання. Свідчення про це надають архівні джерела. Наприклад, податковий інспектор Єфремов, який мав трьох дітей, отримував додатково 400 крб. на рік; Волкович – двох дітей, отримував 200 крб.; Долинський – чотирьох дітей, отримував 400 крб. Також передбачалася грошова допомога вдовам, чоловіки яких загинули під час виконання службових обов'язків. На 1918 р. службовцям Департаменту посередніх податків планувалося 37600 крб. на допомогу дітям, а також 67495 крб. – п'ятирічні прибавки, 64000 крб. – грошові допомоги [6, 5].

Щоб зрозуміти тогочасну купівельну спроможність українських податківців, а, відповідно, рівень їхнього соціально-економічного забезпечення, наведемо орієнтовну вартість споживчого кошику означеного періоду, за середніми ринковими цінами у всіх губерніях України, за 1 кг продуктів: хліб – біля 60 коп., борошно – 50 коп., м'ясо – 4 крб., картопля – 30 коп., сало – 8 крб., масло коров'яче – приблизно 9 крб., сіль – 3 коп., перець – 2,5 крб., цукор – 2 крб., тютюн – 8 крб., мило – 3 крб. [7, 141].

Загалом більшість службовців податкового відомства могли дозволити собі цей споживчий кошик. Однак, враховуючи динаміку зростання цін, через інфляцію в країні, вважати заробітну платню податківця високою достатніх підстав немає.

Податківці, здійснюючи свою діяльність, були законодавчо захищені. Так, наприклад, образа службовців податкового, акцизного чи митного відомств, при виконанні ними своїх професійних обов'язків, підлягала під кваліфікацію порушення державного порядку. За такі порушення була встановлена кримінальна відповідальність. При виконанні службових обов'язків працівники акцизного відомства мали право безперешкодного входу на заводи та фабрики, що виробляли підакцизні товари та цукор. Такі візити могли здійснюватися у будь-який час доби як під час виробництва, так і у той період, коли заклади не працювали. Фактично законами визначався проміжок часу з 5 години ранку до 2 години ночі. Водночас перевірка могла здійснюватися тільки у тому разі, коли була наявна достовірна інформація про порушення податкового та акцизного законодавства, різних зловживань фабрикантів, передбачених кримінальним законодавством Російської імперії, яке було чинним в Українській Державі. У разі необхідності нічного обшуку на тютюнових фабриках чи горілчаних заводах мав бути присутній працівник поліції, власник або директор підприємства. Огляду могли підлягати і будинки фабриканта та працівників заводу, які розташовувалися на території заводу. Службовці акцизного відомства Української Держави керувалися інструкцією Міністра фінансів Російської імперії «Про правила та обов'язки акцизних управлінь». Відповідно до цього документу, службовці акцизного управління мали право здійснювати конфіскацію товару, який був незаконно ввезений у тому разі, якщо протягом 7 днів не з'явиться власник. Чини акцизного відомства мали право здійснювати перевірки та ревізії торгових закладів, під час продажу спиртних напоїв, переслідувати протиправний вивіз незаконного товару, повідомивши при цьому органи Міністерства внутрішніх справ [8, 27–30].

Отже, можна констатувати, що за досить короткий період Гетьману та його уряду вдалося відновити і налагодити роботу податкового апарату. Влада чітко розуміла, що від професійності службовців податкового відомства залежить ефективність роботи податкового апарату, а відтак, фінансове життя держави. На роботу до податкового відомства були залучені колишні царські службовці, які мали значний досвід у сфері оподаткування. Що стосується утримання службовців податкових відомств, то воно було на досить високому, як на той час, рівні.

1. *Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: в 2 т. – К., 2002. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 р.*
2. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 222.*
3. *ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11.*
4. *ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 4. – Спр. 5.*
5. *ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 10.*
6. *ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 118.*
7. *Тимощук О.В. Соціальний захист правоохоронців в Українській Державі 1918 р. // Науковий вісник НАВСУ. – 1999. – Вип. 4.*
8. *Тлущак Ю.М. Податкові органи України на початку 1918 р. як наступник акцизних управлінь Російської імперії // Матеріали II звітної науково-практичної конференції професорсько-викладацького та курсантського складу Кримського факультету університету внутрішніх справ. – Сімферополь, 2000.*

Ivashchenko V.A. The features of the cadre compound of the tax staff in the Ukrainian state by hetman Pavlo Skoropasky and its socio-economic providing. In the presented article the author has described the features of the tax personnel of the Ukrainian State by Hetman Skoropadskiy.

Key words: taxes, tax policy, tax unit

С. В. Корновенко

ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ ТА ПРИНЦИПИ ОБЛАШТУВАННЯ ТИЛУ ЦИВІЛЬНИМИ ВЛАСТЯМИ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ В 1919 р.

У статті проаналізовано політичну програму українського селянства та принципи облаштування тилу цивільними властями Білого руху Півдня Росії у 1919 р.

***Ключові слова**: українське селянство, політична програма, Білий рух Півдня Росії, цивільні власті, тил*

Події революції та громадянської війни 1917–1920 рр., незважаючи на їхню віддаленість у часі, перебували і продовжують перебувати у фокусі уваги науковців, громадськості. Це зумовлено як феноменальністю самої революції та громадянської війни, так і тими кардинальними зрушеннями, яких зазнало тогочасне суспільство. Постійний науковий інтерес до революційної проблематики засвідчує, що не всі аспекти такого багатовимірного явища, як революція та громадянська війна, висвітлено повно та рівномірно. Так, незважаючи на солідну історіографічну спадщину, маловивченими залишаються питання, що стосуються політичної програми селянства України та принципів облаштування тилу цивільними властями Білого руху Півдня Росії у 1919 р. Вивчення цього непростого фрагменту з історії революції та громадянської війни не тільки значно розширить сучасні знання з історії України 1917 –1920 рр., а і дозволить розкрити діалектику взаємовідносин між цивільною владою білих та українським селянством. Автор статті ставить за мету дослідити політичну програму селянства України та принципи облаштування тилу цивільними властями Білого руху Півдня Росії у 1919 р.

Розширення територій, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, на порядок денний у діяль-

ності цивільних властей висувало питання про облаштування тилу. Значущість цієї проблеми зумовлювалася такими факторами: 1) керівництво Білого руху прекрасно розуміло, що стабільний тил – запорука перемоги на фронті над більшовиками; 2) устаткування тилу мало на практиці підтвердити наміри білих, роздекларовані ними у численних агітках, зверненнях тощо, стосовно того, що біла влада – порядок, спокій для населення; 3) за даними історичних джерел, високий рівень сподівань щодо влади білих мало селянство, втомлене революційною нестабільністю та невизначеністю 1917 –1918 рр. У зв'язку з цим, як у центрі, так і на місцях білим керівництвом проводилася кропітка робота з устаткування, облаштування тилу на засадах, що відрізнялися від більшовицьких, які б влаштовували як селян, так і поміщиків, владу і населення в цілому.

Беручи до уваги особливості селянського світосприйняття, потрібно мати на увазі, що селянська ідеологія, «політична програма» селянства – надзвичайно складна річ. Селянство, яке існувало у власному локалізованому мікрокосмі і більше перебувало в обміні з природою, ніж у взаєминах з суспільством, за своєю природою інертне, консервативне, індиферентне щодо політики. Як зазначав В. Винниченко, селянські інтереси не простиралися далі життя свого села, та ще, можливо, кількох прилеглих [1, 123]. Воно не хотіло і не могло підніматися до загальнодержавних інтересів. Світ політики, як і міський світ узагалі, був йому далекий і незрозумілий. Селяни притримувалися свого спрощено-прагматичного погляду на світ. Селянин не схильний до абстрактного мислення, він мислить завжди конкретно [2, 104]. Перший Голова Генерального Секретаріату стосовно цього зауважував: «Селянин з соціальної природи своєї реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінности, а з погляду реальної, сучасної корисності» [1, 174]. З іншого боку, хоч світ села був замкнутий і самодостатній, селянство не являло собою цілісної самодостатньої системи, а було елементом більш загальної системи, в якій особлива системоутворююча роль належала державі, владі. Звичайно, селянство не було лише пасивним об'єктом, воно і саме виступало суб'єктом у відносинах з владою, певною мірою впливаючи на владу. Селянство прагнуло звільнитися від будь-якої влади вище місцевого рівня і водночас не могло її позбутися, навіть не могло без неї обходитися. Та взаємини між владою і селянством не зводилися до протистояння, а політика держави щодо селянства не обмежувалися репресивними заходами [2, 106].

Як слушно зауважує В. Лозовий, ідеологія селянства періоду революції 1917–1920 рр. тісно пов'язана з його уявленнями про аграрні відносини, державу, владу, право, роль свого стану у соціальній структурі та житті суспільства [3, 105]. Враховуючи тезу К. Маркса про те, що буття визначає свідомість, ми солідарні з кам'янець-подільським істориком у тому, що ідеологія селянства насамперед визначалася його аграрним способом буття, виробничою діяльністю, осмисленням через звичну систему цінностей оточуючого світу. У центрі такої ідеології селянства періоду революції та громадянської війни перебувало споконвічне прагнення «землі та волі». Ці два поняття були тісно взаємопов'язані у свідомості селян та мали для них сакральне значення [3, 105]. У такий спосіб можемо констатувати, що всю складність суспільно-політичних відносин, взаємини з владою селяни розуміли та сприймали крізь призму аграрно-природного буття.

Крім того, ставлення селян означеного періоду до тієї чи іншої влади не було стійким та однозначним. Аналіз секретних повідомлень Освагу, контррозвідки білих переконує, що навіть у межах однієї губернії політичні настрої селянства стосовно Добровольчої Армії часом різнилися діаметрально протилежно. Наприклад, у настроях селян Київської губернії чітко спостерігалася градація, заснована на географічних ознаках. У таємному білогвардійському зведенні з цього приводу зазначалося, що «населення північної частини Київщини – урівноважене, спокійне, хазяйновите. Воно очікує на спокій, тверду владу, що дозволила б перейти до мирного життя... симпатії селянства до Добровольчої Армії у цій частині губернії позначені високим рівнем свідомості, міцності та глибини... Південна частина – Канівський, Черкаський повіти – позначені повстанським духом, неспокійні... бунтарські настрої носять характер елементу психіки населення. Ставлення до Добровольчої Армії очікувальне... Південно-східні повіти Київщини – Таращанський, Уманський, Звенигородський... – своєрідна територія, така собі держава в державі, яка не визнає ніякої влади, відвикла від будь-якого укладу життя... у населення, яке упродовж півтора року звикло до постійних повстань та зміни влади, виробилася оригінальна психологія – психологія "смутного времени"» [4, 218–218зв.].

Так само вони різнилися й у межах навіть одного повіту. Зокрема Звенигородський повіт у політичному вимірі поділявся на дві частини: південну та північну. Населення півдня повіту «було спокійним і в цілому доброзичливо ставилося до Добровольчої Армії». Протилежністю півдня була північна частина Звенигородського повіту [5, 81зв.]. Більшість селян Одеського повіту підтримала прихід добровольців. Однак, як зазначалося у зведенні, необхідно розрізняти, «з одного боку, господарів-трударів, симпатії яких на боці Добровольчої Армії, з іншого – незначну частину селянства, яка продовжує сподіватися на повернення більшовиків» [6, 404]. Таких прикладів чимало. Вони засвідчують мінливість політичних уподобань селянства. Як правило, багато залежало від майнової однорідності/строкатості населення повіту, діапазону відмінностей/схожостей у землеволодінні та землекористуванні селян, діяльності/бездіяльності властей, поведінки військових, взаємовідносин із поміщиками тощо. Тому, визначаючи зміст «політичної програми» селянства за А. Денікіна, потрібно, на наш погляд, зважати на її певну умовність та відносність.

Згідно із зведенням більшовиків-підпільників, адресованим членам ЦК КПУ, з приходом добровольців, селяни, які до цього перебували під владою С. Петлюри, очікували на «відновлення порядку» [7, 11]. За спостереженням начальника Ржищевського підпункту Освагу, населення південної частини Київського повіту «ставиться до влади, яку очолює генерал Денікін, доброзичливо; всі очікують на спокій, порядок та тверду владу... У північно-західній частині повіту, підконтрольній більшовикам, співчуття населення до Добровольчої Армії ще більше» [5, 80]. Селяни Сквирського повіту Київщини, які відвідували Білу Церкву, у розмовах між собою висловлювалися про те, щоб і в їхньому повіті, як у Білоцерківському, панували «тиша та повний спокій» [8]. У Хорольському повіті Полтавської губернії селяни схвально поставилися до приходу Добровольчої Армії. За словами повітового старости, у новій владі «населення бачить звільнення від нещасть» [9].

Узагальнюючи наведені вище та інші повідомлення з місць стосовно того, чого у політичному відношенні вимагало від влади білих селянство, можемо констатувати – «порядку», який встановить «господар». Історичні джерела точно не фіксують смислу та значення цих термінів. Це цілком природно, якщо брати до увагу

суперечливість селянської ідеології, його «політичної програми», нестабільність ставлення селян до будь-яких властей. На наш погляд, певною мірою формулювання: «порядок, який встановить господар», відображає селянський ідеал влади. У його трактуванні ми погоджуємося з позицією О. Михайлюка, що цей ідеал «демократичний на місцях і авторитарний, навіть деспотичний в центрі» [10, 163].

Вочевидь, враховуючи обставини революційного часу, насамперед безвладдя або зловживання посадовців, постійні грабунки, реквізиції, вбивства тощо, специфіку селянського світогляду, з достатньо високим ступенем вірогідності можна припустити, що селяни прагнули від нової білогвардійської влади іншого. На нашу думку, мова може йти про політичну стабільність, на противагу швидкоплинності того чи іншого режиму; юридичну та фактичну захищеність населення перед непередбачуваними колізіями, насамперед у спорах із поміщиками; одновекторність соціально-економічного курсу, а не соціалізацію / націоналізацію / приватизацію тощо, які запроваджувала кожний раз нова влада; а також про тісну співпрацю між органами цивільної влади білих та селянством.

Наші міркування узгоджуються з інформацією, що міститься в джерелах. Наприклад, в одному з документів йдеться про те, що «з різних місць надходять повідомлення, були серед народу існує потреба в «господарі держави». Складно зрозуміти смисл, що вкладається в ці терміни, однак зрозуміло, що від «господаря» очікують припинення міжусобної війни та економічних негараздів... Населення, яке прагне спокою та порядку чітко не усвідомлює труднощів із відновлення нормального життя... воно здатне ідеалізувати старий лад: “Ех, якби цар був живий”» [11, 138–139].

На відміну від селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, лідери Білого руху Півдня Росії чітко розуміли, яким має бути тил і його роль у громадянській війні та за яких непростих обставин відбувається налагодження життя в тилу. У своєму виступі А. Денікін, розмірковуючи над засадами організації тилу, принципами діяльності цивільної адміністрації білих на місцях, зауважив: «Як хочеться, щоб ми не обманули сподівань простих, довірливих людей, котрі так щиро ставляться до нас. У цьому мені повинні допомогти ви, представники влади та громадськості. Ви можете і повинні привнести правду, мир і світло у скаламучене море російського життя. До цієї роботи я закликаю Вас на користь нашої Батьківщини» [12]. За спостереженнями Г. Іпполитова, Головнокомандувач на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, прагнув створити систему місцевої влади, яка у перспективі могла б перебрати на себе функції повного самоуправління [13, 281].

Невдовзі генерал підписав два накази. Першим категорично заборонялося насилля над мирними жителями як з боку військових, так і цивільних. Ті, чия вина була доведена, підлягали покаранню [14]. Іншим – категорично заборонялося військовим виступати на боці поміщиків під час вирішення селянсько-поміщицьких спорів господарсько-економічного характеру. Органам цивільної влади на місцях наказували попереджувати та не допускати помсту поміщиків у ставленні до селян та насилля під час вирішення суперечок [15]. Обидва документи розтиражовані в усіх газетах й окремими листівками. Службовцям Освагу ставилося завдання якомога ширше його розповсюдити серед населення.

Генералітет, найближче оточення Головнокомандувача облаштування тилу тісно пов’язували з перемогами на фронті. Їхні думки щодо цього звучали в унісон із міркуваннями А. Денікіна. «Перемога в тилу, – зазначав генерал О. Шкуро, – водночас – перемога на фронті. Так до цієї проблеми (тобто, облаштування тилу – С. К.) ставиться командування Добровольчої Армії» [16]. Представники цивільної адміністрації білих на місцях також не стояли осторонь проблеми облаштування тилу, виявляючи власне розуміння питання. Так, діячі земств поширювали відозви, проводили відповідну роботу з населенням, спрямовану на ознайомлення селян із тим, в який спосіб буде організовуватися життя в тилу. Наприклад, у Ялтинському повіті голова повітового зібрання В. Єлпатоєвський та голова земської управи Е. Аметов провели кропітку роботу із ознайомлення населення повіту з принципами облаштування тилового життя. У підготовленому ними зверненні йшлося про те, щоб жителі Ялтинського повіту забули ворожнечу, припинили гоніння один на одного: «Пам’ятайте, будь-яке насилля породжує помсту та нове насилля. Пам’ятайте, що лише спокій, порядок і закон з Вашого боку стануть основою нового життя» [17, 126].

Отже, представники владної вертикалі Білого руху Півдня Росії були солідарні в тому, що перемога над більшовиками на фронтах громадянської війни не в останню чергу залежить від тилу. Під останнім вони розуміли нормальні, наскільки це можливо за обставин, що склалися, умови життя населення, мир, спокій, правопорядок. Зіставлення розуміння облаштування тилу селянами та представниками Білого руху виявляє схожість їхніх прагнень та устремлінь стосовно цього. Наприклад, для селян важливою була позиція владних інституцій під час вирішення господарських спорів із поміщиками. Не менше їх цікавило те, чи не відбудеться за А. Денікіна реставрації дореволюційних порядків тощо. Зі свого боку, представники Білого руху різних рівнів та гілок управління усвідомлювали, що, відновлюючи нормальне життя в тилу, не варто покладатися на старі прийоми та методи управління ним, не може і мови бути про застосування репресій [18].

Багато в чому успіхи реалізації задумів лідерів Білого руху Півдня Росії стосовно облаштування тилу залежали від дієвості цивільної адміністрації на місцях і вдалого територіально-адміністративного поділу. На українських територіях, підконтрольних Головнокомандувачу ЗСПР, згідно з рішенням Особливої наради від 20 серпня 1919 р., створено три області: Новоросійську, Харківську або Гірськопромислову та Київську або Малоросійську. Адміністративним центром першої проголошувалася Одеса, до її складу входили території Таврійської та Херсонської губерній, Балтський повіт Подільської губернії. Харків ставав адміністративним центром другої, а до її складу входили Харківська, Катеринославська, окремі повіти Полтавської губерній. Київ – адміністративний центр третьої області у складі Київської, Волинської, Подільської, більшої частини Полтавської та Чернігівської губерній [19].

Відповідно до «Тимчасового положення про цивільне управління територій, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії», затвердженого 19 березня 1919 р., областями керували главноначальствующі: Новоросійською – генерал М. Шиллінг, Київською – генерал А. Драгомиров, Харківською – генерал В. Май-Маєвський. Вони ж очолювали військові формування, що діяли у відповідному районі. У воєнному відношенні главноначальствующі підпорядковувалися Ставці, у цивільному – Управлінню внутрішніх справ. При главноначальствующому запроваджувався регіональний уряд – Рада. До її складу входили представники Управління внут-

рішніх справ, УЗіЗу, Управління продовольства, торгівлі та промисловості, фінансів, шляхів сполучень, прокурора, опікуни навчального округу. У підпорядкуванні главноначальствующих перебували губернатори, які призначалися з цивільних чиновників. Їхні повноваження стосувалися контролю за діяльністю віх губернських установ. Виняток становили судові установи. На повітовому рівні їхні функції дублювали начальники повітів [20, 259].

За задумом білогвардійського керівництва, державний апарат управління на місцях мав тісно співпрацювати з виборними представниками селянського самоврядування: волосними старшинами, старостами, особами, які користуються повагою серед селян. У такий спосіб робилася спроба поєднати селянські уявлення про владу та ідеї стосовно до цього лідерів Білого руху Півдня Росії. Таким чином, власті намагалися продемонструвати, що у новій Росії «буде влада, що прийшла із надр справжніх та відданих синів Батьківщини... Селяни оговталися... і виявляють готовність вмирати за Батьківщину» [21].

Відповідно до «Тимчасового положення про цивільне управління територіями, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії», відновлювали свою діяльність сільські та волосні сходи, сільські старости, волосні старшини та волосні правління. Сільський схід, скликаний із селян-господарів, розглядав і вирішував питання селянського буденного життя. Сільський староста скликав сходи, виконував їхні ухвали стосовно поземельних відносин. Він, у разі відсутності чинів Державної варти, перебирав на себе й їхні повноваження. Волосний схід переймався питаннями, які стосувалися господарсько-економічного життя волості в цілому. Наприклад, призначенням та розверстанням волосних зборів. Волосний старшина виконував функції, більше наближені до поліцейських, зокрема оголошував, за розпорядженням місцевого поліцейського начальства, закони та постанови Особливої наради, стежив за суспільно-політичними настроями селян, уживав заходів стосовно упередження антиурядової агітації. Він також контролював виконання старостами їхніх обов'язків, скликав волосні сходи. До його повноважень належали угоди з купівлі-продажу нерухомості, стягнення недодач тощо [22, 12–15,16зв.].

У становленні правопорядку на селі державним інституціям відводилася протекціоністсько-посередницька функція. Перша складова (протекціонізм) розумілася лідерами Білого руху Півдня Росії як проселянська політика, принципи якої домінували навіть над сакральним для білогвардійців «правом приватної власності». Інша (посередницька) трактувалася як поступове витіснення поміщиків державними органами влади на селі з товарно-грошових, господарських, майнових та інших відносин. Кінцевим результатом вважався «вихід» поміщиків із села, оскільки їхнє перебування у ньому «символізувало збереження ненависних старих порядків» [23].

Варто зазначити, що посередницька складова мала під собою реальне підґрунтя. Її ідея була сформульована на підставі інформації, що надходила з місць і стосувалася господарських аспектів у взаєминах між поміщиками та селянами. Тогочасні джерела, як підтверджує їхній аналіз, насичені повідомленнями про те, що селяни в економічній та господарській діяльності віддавали перевагу державним інституціям, а не поміщикам. Наприклад, селяни Тираспільського повіту, вважаючи орендну плату в 200 руб. незначною, відмовлялися її сплачувати поміщикам, «однак висловлювали готовність сплачувати її державі» [6, 404]. Такі дії були непоодинокі й таким способом акцент у відновленні та збереженні російської моделі державності робився на «здоровому селянстві». Як і за П. Столипіна, вважалося, що «майбутній державний лад потрібно страхувати за допомогою здорового селянства.., небезпекою для нового ладу є декласовані війною та революцією селянські елементи.., [а] їхня нейтралізація можлива за умови створення чисельного ядра здорового селянства» [24].

Катеринославський губернатор у записці на ім'я Бахмутського повітового начальника чітко та конкретно окреслив основні напрями та характер діяльності цивільної білогвардійської адміністрації на місцях. Серед іншого, у ній йшлося про те, що на територіях, звільнених ЗСПР від Червоної Армії, необхідно відновлювати правопорядок. Задля цього потрібно вживати заходи, спрямовані на «упорядкування взаємовідносин між різними верствами населення», насамперед між поміщиками та селянами. Під час вирішення майнових суперечок, враховуючи «обставини часу», потрібно приймати зважені рішення, не застосовувати репресій [25, 2зв.].

В іншому циркулярі, адресованому начальникам повітів Катеринославської губернії, губернатор вимагав: «Цивільна влада, утворена на територіях, звільнених від більшовиків, повинна всіляко прагнути до ствердження у населення думки стосовно неї, як владу, що є носієм ідеї правопорядку, котра ґрунтується на непохитній силі закону. У зв'язку з цим, усі дії та заходи властей зобов'язані мати однозначно законний характер, а самі представники влади мають бути проникнуті доброзичливим і тактовним ставленням до населення». За порушення цих норм та правил винні, як зазначав губернатор, зазнають покарання, попри попередні їхні заслуги. Державним службовцям ставилося в обов'язок слідкувати та не допускати, щоб поміщики, повертаючись до маєтків, у будь-який спосіб мстилися або розправлялися на власний розсуд із селянами [25, 39зв.].

Такі документи розсилалися й до інших губерній. Губернатори вимагали від підлеглих цілковитого дотримання інструкцій, відображених у цих та подібних циркулярах. Їхній зміст переконує, що на офіційному рівні білі не мали на меті відновлювати дореволюційні порядки, застосовувати репресії стосовно селян. Навпаки, лідери Білого руху Півдня Росії були свідомі того, що за роки революції та громадянської війни селянство перетворилося на впливову суспільно-політичну верству, яка домінує над іншими, специфічно, по-селянські, розуміє те, що відбувається. У зв'язку з цим робився висновок: «Селянство та його інтереси відіграють важливу роль, вони повинні бути в центрі змісту державної політики за сучасних умов. І лише та політика, що буде ґрунтуватися на селянстві, може розраховувати на відновлення рівноваги в країні як підстави державного відродження цієї країни» [26].

Таким чином, є достатньо підстав стверджувати, що наміри білої влади із облаштування тилу носили конструктивний, проселянський характер. Підґрунтям правопорядку вони вважали законність. Акцент у становленні та зміцненні оновленої моделі російської державності робився на «здорове селянство», шляхом забезпечення його інтересів. Спостерігаємо схожість між «політичною програмою» селянства та намірами білої влади із облаштування тилу.

1. *Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч. 2.*
2. *Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.*
3. *Лозовий В. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917–1921 рр.) // Формування та діяльність українських національних урядів періоду*

Української революції 1917–1921 рр.: Мат. Всеукр. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 2008.
4. *ДАРФ. – ФР. 440. – Оп. 1. – Спр. 57.*
5. *РДВА. – ФР. 39668. – Оп. 1. – Спр. 15.*
6. *РДВА. – ФР. 39540с. – Оп. 1. – Спр. 154.*
7. *ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 282.*
8. *Наш край // Вечерние огни. – 1919. – № 31.*
9. *Голос Киева. – 3. 09. 1918.*
10. *Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007.*
11. *ДАРФ. – ФР. 440. – Оп. 1. – Спр. 34а.*
12. *Речь генерала А. Деникина // Объединение. – 1919. – № 28.*
13. *Ипполитов Г. Военная и политическая деятельность А.И. Деникина (1890–1947 гг.): Дисс. ... д-ра ист. наук. – М., 2000.*
14. *Приказ Деникина // Новая Россия. – 1919. – № 102.*
15. *Приказ Главнокомандующего Екатеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам // Вечерние Огни. – 1919. – № 9.*
16. *Беседа с генералом А. Шкуро // Новая Россия. – 1919. – № 27.*
17. *ДААРК. – ФР. 1610. – Оп. 1. – Спр. 64.*
18. *Имшенецкий Я. Восстановление порядка в деревне // Полтавский день. – 1919. – № 31.*
19. *Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции. – М., 1977.*
20. *ДАРФ. – ФР. 439. – Оп. 1 – Спр. 86.*
21. *Купчинский Ф. Подвиги, победы и власть // Газета Молния. – 1919. – № 12.*
22. *ДАРФ. – ФР. 5827. – Оп. 1. – Спр. 187.*
23. *Константинов Г. Новые черты в постановке земельного вопроса // Наш путь. – 1919. – № 38.*
24. *Ярошевич А. Земля и деревня // Киевская жизнь. – 1919. – № 4.*
25. *ЦДАВОУ. – Ф. 4593 с. – Оп. 1. – Спр. 18.*
26. *Константинов Г. Крестьянство и возрождение России // Наш путь. – 1919. – № 36.*

Kornovenko S.V. The political program of Ukrainian peasantry and the principles of rear arrangement by civil authorities of the South Russia White movement in the 1919th. In the article the political program of the Ukrainian peasantry and the resettlement principles of rear arrangement by civil authorities of the White movement in Southern Russia in the 1919th are analyzed.
Key words: Ukrainian peasantry, political program, the White movement of South Russia, civil authorities, rear

Д. В. Стаценко

СХОДЖЕННЯ З ПОЛІТИЧНОЇ АРЕНИ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ ЛІВИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (БОРБИСТІВ) (на матеріалах Полтавської губернії УСРР)

У статті, на основі архівних документів, досліджується процес самоліквідації осередків Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) у 1920 р. на Полтавщині.
Ключові слова: *Українська СРР (УСРР), Полтавщина, український націонал-комунізм, УПЛСР (борбистів), КП(б)У, опозиційні партії*

З'ясування особливостей становлення авторитарних і тоталітарних політичних режимів XX ст. не втрачає своєї актуальності. У цьому контексті є важливим вивчення такого досвіду на регіональному рівні. Метою нашого дослідження є аналіз процесу самоліквідації Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) у 1920 р., на прикладі Полтавської губ. Української СРР (УСРР). Для розв'язання цієї проблеми нами залучені автентичні документи з фондів Держархіву Полтавської обл. (зі збереженням при цитуванні особливостей орфографії та стилістики), а також праці В. Полушкіної, І. Кураса, Я. Остапенко, В. Огієнка та ін. Якщо в дослідженнях радянської доби самоліквідацію партії борбистів трактували як закономірний процес, зумовлений втратою ідейної підтримки в суспільстві, то сучасні дослідники звертають увагу на чітко сплановані заходи більшовиків, спрямовані на витіснення політичних конкурентів.

Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) (далі – УПЛСР(б)) займала друге місце, після Української комуністичної партії (боротьбистів), на політичній арені УСРР за своєю чисельністю та впливом [1, 288]. Вона виступала за встановлення радянської влади (запровадження органів влади – Рад) і співробітництво з КП(б)У [2, 95], за побудову соціалістичного ладу в Україні, вступ радянської України до Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік [3, 9], надання всьому трудовому населенню (як пролетаріату, так і трудовому селянству) рівних політичних прав, заперечуючи ідею встановлення «диктатури пролетаріату», та пропонуючи натомість «диктатуру трудящих», «диктатуру трудових класів» [1, 245]. Вплив борбистів був найбільш помітним в Херсонській, Одеській, Катеринославській і Харківській губ. УСРР, тобто там, де мав місце багатонаціональний склад населення, зокрема вихідців з російських губерній [4, 128]. На Полтавщині вплив УПЛСР(б) був незначним. За даними В. Полушкіної, у Полтавській губернській організації УПЛСР(б), станом на кінець квітня 1920 р., налічувалося 700 членів, а вже у липні того ж року – близько 80 [4, 132]. Дещо іншу статистику наводить І. Курас, згідно з яким, у травні 1920 р. у ній було 700 членів, а у липні – тільки 42 [1, 289].

Після вигнання денікінських військ з більшої частини території сучасної України, УПЛСР(б) співпрацювала з КП(б)У. Борбисти зокрема входили у Всеукрревком та місцеві ревкоми. Проте, збереження за КП(б)У керівної ролі в ревкомах і Радах забезпечувало, за умов угоди з борбистами, проведення в життя більшовицької платформи [4, 128–129] й ігнорування політичних засад борбистів. До того ж політична доктрина більшовицької партії була спрямована на витіснення альтернативних партій з теренів колишньої Російської імперії та встановлення власної владної монополії [5, 16–17]. Тому КП(б)У здійснювала щодо УПЛСР(б) тактику подвійної гри: з одного боку, курс на тимчасовий союз, з іншого – проведення проти них ідейної боротьби. Фактично ж амбіції КП(б)У на монополію влади в УСРР спиралися на присутність більшовицьких військ у республіці.

Вибори до Рад, які у більшості губерній і повітів пройшли впродовж березня–травня 1920 р. [1, 252], були засобом прискорення усунення борбистів, як і інших партій, з політичної арени. Вони відбувалися на основі дискримінаційного виборчого права, що підкріплювалося дискримінаційними виборчими технологіями формування пробільшовицького складу делегатів Всеукраїнського з'їзду депутатів та ВЦВК. Тому їх результати, як стверджує С. Білошицький, не відповідали реальним настроям у суспільстві [6, 108–117]. В підсумку, на IV Всеукраїнському з'їзді Рад (травень 1920 р.) представництво УПЛСР(б) склало всього лише 3,7% [4, 131].

Після доведення до самоліквідації у березні 1920 р. УКП (боротьбистів), більшовики почали формування механізму самоліквідації УПЛСР(б). На пленумі ЦК КП(б)У 15 квітня 1920 р. ухвалено рішення про посилення викриття у пресі ідеології та політики УПЛСР(б), припинення їх фінансової підтримки [4, 130], орієнтуючи місцеві партійні організації КП(б)У на посилення ідейно-політичної боротьби проти борбистів [1,

288–289]. У направленому всім губкомам циркулярному листі ЦК КП(б)У вказувалося, що антирадянська направленість діяльності низки борбистських організацій зобов'язує КП(б)У переглянути ставлення до цієї партії. Партійним більшовицьким організаціям було запропоновано неухильно викривати її дрібнобуржуазну сутність перед масами, виключати її представників із органів Радянської влади там, де це зумовлюється антирадянським характером діяльності її місцевих організацій, і припинити їхнє фінансування з коштів партійних і радянських органів [4, 130–131].

Більшовики використовували досить потужний арсенал засобів (силові органи, засоби масової інформації тощо), спрямований на ослаблення конкурентів. Зокрема всіляко сприяли розколу в УПЛСР(б), штучно створювали перешкоди їх організаційної діяльності. І. Курас стверджує: «В результаті здійснення КП(б)У курсу на підтримку лівих і рішуче викриття куркульських, контрреволюційних елементів, у середовищі борбистів помітно поглибилася внутрішня диференціація, посилилася тенденція до самоліквідації партії» [1, 289]. Отже, дослідник визнав штучний характер посилення тенденції до так званої самоліквідації через втручання КП(б)У. У свою чергу Я. Остапенко вказала на такий чинник самоліквідації УПЛСР(б) та УКП(б), як сприяння лідерами цих партій ідеї об'єднання з КП(б)У [7, 3,11,15–16], тобто їхнє угодовство.

Всеукраїнська Рада партії борбистів, розглянувши 23 квітня 1920 р. питання своєї подальшої долі, визнала, що «в процесі революції соціалістичне народництво не тільки зазнало організаційного краху, але остаточно втратило свою ідеологічну програмну єдність». 25 квітня політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання щодо партії борбистів, визнало необхідним запропонувати ЦК УПЛСР(б) у подальшій діяльності відмовитися від есерівського протиставлення селянства робітничому класу, а також вести підготовку до самоліквідації і влиття до КП(б)У [4, 132].

Процеси, ініційовані в центрі, знайшли відгук і пролонгацію на місцях, зокрема й на Полтавщині. Так, 30 березня 1920 р., за формування більшовиками складу одного із повітових виконкомів на території Полтавської губ., 4 місця з 15 віддано борбистам [8, 2]. Іншим разом, у ході підготовки до пленуму Полтавської міської ради, запланованого на 16 квітня 1920 р., більшовики вже висловили застереження, аби лівим есерам-борбистам місць не надавати [8, 10]. На засіданні ж президії Полтавського губкому КП(б)У від 21 квітня 1920 р., де слухалося питання про склад президії губернського з'їзду Рад, ухвалено: «Президію вибрати з 9 осіб», при цьому лівим есерам (борбистам) «надати місце лише в тому випадку, якщо їх фракція буде нараховувати 50 осіб» [8, 14]. Наведені факти свідчать про намагання більшовиків використати вибори як важіль легального витіснення борбистів з органів влади на регіональному рівні. Показовою слід визнати наступну деталь: на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У 12 травня 1920 р. було ухвалено рішення «видати 100.000 рублів тов. Сьомушкіну (члену УПЛСР(б)! – Д. С.) запропонувавши [йому] персонально увійти в колегію Губземвідділу» [8, 19]. Отже, можна зробити припущення щодо застосування більшовиками тактики підкупу найбільш авторитетних членів УПЛСР(б).

Сувора централізація у прийнятті рішень на місцях зумовила деяке зволікання полтавських комуністів. Так, 5 червня на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У, за підсумками розгляду заяви борбистів ухвалили: «По питанню про гроші поговорити з Центром. Про організ.[аційний] контакт (між більшовиками і борбистами – Д. С.) без вказівки Центру не розбирати» [8, 41]. Хоча невдовзі, 8 червня на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У було вирішено все ж «видати (борбистам – Д. С.) взаємообразно надалі до отримання вказівок із центру (100 000 рублів) сто тисяч рублів» [8, 44].

Між тим, здійснювалася підготовка «самоліквідації» УПЛСР(б). 8 червня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило оргбюро розпочати конкретні переговори з ЦК УПЛСР(б) щодо ліквідації партії та умов входження її членів до КП(б)У, особливо наголосивши на допустимість лише персонального їхнього прийняття у ході ретельного відбору, проведеного спеціальними губернськими і повітовими трійками [4, 132–133]. 15 червня політбюро ЦК КП(б)У схвалило умови попередньої угоди з ЦК УПЛСР(б). Згідно з ними, останньому пропонувалося прийняти на з'їзді рішення про розпуск партії та її входження в КП(б)У. Партійний стаж для вступаючих в індивідуальному порядку борбистів мав визначатися з моменту утворення УПЛСР(б), тобто, стаж перебування в УПЛСР(б) повністю зараховувався в більшовицький партійний стаж. Для решти датою відліку стажу був момент вступу в КП(б)У [1, 289; 4, 133].

Рішення, прийняті на вищому партійному рівні, швидко знайшли відлуння і на регіональному. В архівних документах зафіксована інформація про те, що на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У, датованому 29 червня 1920 р., розглядалася «заява тов. Ганенка від Полт.[авської] орг.[анізації] Лів. С-Р. (борбистів – Д. С.) про необхідність встановлення контакту (з більшовиками – Д. С.) з огляду на передбачуване злиття» УПЛСР(б) з КП(б)У. У відповідь, президією Полтавського губкому КП(б)У прийнято рішення: «Вважати необхідним надання списка комітетам Лів. С-Р. (борбистів – Д. С.) найбільш відповід.[альних] членів їх партії і вказівки як їх можна використовувати. Розподілити їх на засіданні комітету. Розіслати по повітовим організаціям циркуляр з інформацією про передбачуване злиття і також необхідності належного контакту в роботі» [8, 62].

12 липня 1920 р. на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У розглядалася, як зазначено сухою протокольною мовою, «заява уповноваженого Ц.К. Лів. С-Р. (борбистів – Д. С.) про нербхідності (так у тексті – Д. С.) надсилання дирек[тив] повіторганізаціям». У відповідь, ухвалено: «Повіторганізаціям дати необхідні директиви» [8, 71]. З огляду на офіційний початок самоліквідаційної кампанії партії борбистів, усім повітовим партійним осередкам КП(б)У на Полтавщині було надіслано циркуляр, за підписом секретаря губпарткому, скріплений печаткою Полтавського губкому КП(б)У. На жаль, дата його прийняття і надсилання не вказана; ймовірно, його було ухвалено наприкінці червня або на початку липня 1920 р. Також цілком можливо, що згаданий документ і був тією самою директивою щодо якої йшлося вище.

У ньому вже конкретизувалися наміри більшовиків щодо борбистів: «З огляду на помітне на місцях необізнаності про взаємовідносини нашої партії з партією Українських лівих соціал-революціонерів (борьбистів) і виникаючих внаслідок цього де-не-де деяких недорозумінь, Губпарком доводить до відома всіх членів партії, що питання про організоване входження лів. – соц. рев. в нашу партію стало на практичний грунт і його можна вважати уже вирішеним в позитивному сенсі. Остаточно це входдення (так у тексті – Д. С.) повинно бути оформлене після 15-го липня т.є. після всеукраїнської конференції лів. с.-р. На підставі цього Губпарком пропонує всім повітовим організаціям встан[о]вити більш контактні відносини з ними, використовуючи в

більшій мірі їх більш відповідальних товаришів, і приваблюючи їх до Радянської роботи» [9, 22].

Зрештою, справа дійшла до безпосередніх організаційних заходів із підготовки до злиття. Більшість організацій борбистів висловилася на конференціях, які відбулися впродовж червня 1920 р., за самоліквідацію партії. IV з'їзд УПЛСР(б), який відбувся наприкінці липня 1920 р., висловився за самоліквідацію партії, за консолідацію всіх революційних сил під прапором Компартії більшовиків і постановив влитися до партії більшовиків [1, 289]. Однак курс ЦК борбистів на самоліквідацію зумовив гостру боротьбу всередині партії між правими і лівими елементами. Праве крило борбистів, не визнавши акту самоліквідації, 1 серпня 1920 р. створило «партію лівих есерів-синдикалістів» [4, 133]. Борбисти (як перед цим боротьбисти) пішли шляхом злиття з КП(б)У, поступившись організаційною самостійністю.

Механізм злиття УПЛСР(б) з КП(б)У був нескладним і відбувався за аналогічною з боротьбистами схемою. Були створені ліквідаційні трійки на рівні губерній і повітів, що складалися з двох більшовиків та одного борбиста. Вони приймали заяви про вступ до КП(б)У від вже колишніх борбистів [7, 11]. У звіті Полтавського губкому КП(б)У про свою діяльність за липень 1920 р. зазначено, що на початку «звітного місяця з першими звістками про назріваюче злиття з вказаною партією (борбистів – Д. С.), бу[в] надісланий циркуляр по повітам, а в останній час у зв'язку з ситуацією щодо питання злиття в центрі, вирішено висунути трійку по злиттю в складі: Марченко, Олейніков і Сьомушкін» [9, 2]. Ці дані повністю підтверджуються інформацією з протоколу засідання президії Полтавського губкому КП(б)У, датованого 29 липня 1920 р., де зазначено, що стосовно питання борбистів було ухвалено «організувати трійку (комісію зі злиття УПЛСР(б) з КП(б)У – Д. С.) у складі: 1) Марченко, 2) Олейніков і 3) Сьомушкіна» [8, 85]. Вже 2 серпня 1920 р. на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У розглядалася «коротка інформація тов. Марченка про роботу комісії по злиттю пар.[тії] Л. С-Р. (борьбистів) з К.П.У.», яку ухвалили «прийняти до відома» [10, 1].

З часом, справа дійшла до питання персонального закріплення колишніх борбистів на займаних чи очікуваних посадах. Прикметно, що це питання вирішувало губернське більшовицьке керівництво по кожній кандидатурі. Так, 19 серпня 1920 р. на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У слухалося питання «про розподіл прийнятих в партію Л. С. Револ.», щодо якого ухвалено: «Тесленко залишити на місці при Губпочтелі. Михайленко залишити на місці. Глунов залишити на місці. Федченко передати у розпорядження бюро фракції Губбюро [проф]союзів для роботи в [проф]союзах. Охмата – тимчасово залишили в Руновщині. Федорченко вважати необхідним залишити командиром загону Особливого призначення, столковавшись з Губвійськкомом. Сердюк – поки залишити на місці. Лоєнко – також. Бєсєдовський залишити в Губліскомі. Заст. голови Забельський – передати в роозпорядження (так у тексті – Д. С.) кооператкомісії Губпаркому для призначення членом правління Є.П.О. або Спілки. Арнольда залишити на місці. Сьомушкіна командирувати членом колегії Губземвідділу заст. Завідуючого. Використовувати [Сьомушкіна] як лектора і літератора. Каневська в розпорядженні відділу управління для роботи в Губеваку. Сердюк Дора в розпорядження Відділу Охорони Материнства. Смірнов – залишити в розпорядженні міськ. райкомітету. Добровольський – також. Ларін – в розпорядження Селянського відділу». Крім цього, на засіданні слухалося питання «про сім'ї загиблих Лів. С-Р.», щодо якого ухвалено: «Столковатися з собезом про забезпечення їх як сімей комуністів». Розглядалося й питання «про видачу грошей для ліквідації справ Лів. Соц. Револ.», які вирішили видати (розмір суми у протоколі не вказано) [10, 13].

25 серпня 1920 р. на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У знову повернулися до питання про «розподіл прийнятих лів. с.-р. (борьбистів)». Зокрема вирішено долю наступних людей: «тов. Каск направити в робітничо-селянську інспекцію. Бєлокобильську залишити в Наробразє. Рудська – в розпорядженні Культурно-просвітительної комісії Губбюро профсоюзів. Настенко мобілізувати на продроботу і направити на курси в Опродкомарм. Зможний залишити на місці» [10, 19]. Загалом у серпні 1920 р. процес злиття на Полтавщині був завершений. Принаймні, будь-яких нових даних щодо борбистів у архівних матеріалах протоколів засідань Полтавського губкому КП(б)У, які відбувалися після серпня 1920 р., ми не виявили.

Отже, Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) належала до табору небільшовицьких партій, пропонуючи альтернативний більшовицькій диктатурі варіант розвитку УСРР. Проте, на Полтавщині особливою підтримкою борбисти не користувалися, а їх губернська організація не відзначалася численністю. КП(б)У здійснювала щодо УПЛСР(б) тактику подвійної гри: лінію на тимчасовий союз з огляду на несприйняття більшістю населення більшовицької політики, водночас, ведучи з ними ідейну боротьбу. Ідеологія більшовиків не визнавала інших альтернативних політичних сил і програм, а тому борбисти, як і інші партії, були приречені на зникнення. На території Полтавської губернії міжпартійна боротьба закінчилася вимушеною самоліквідацією місцевих осередків УПЛСР(б) та входженням окремих її членів у ряди КП(б)У.

1. *Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978.*
2. *Панчук М.І. Партії українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 172.*
3. *Огієнко В.І. Діяльність українських націонал-комуністів (1918–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.*
4. *Полушкина В.А. Осуществление КП(б)У ленинской тактики по отношению к партии борьбистов (1919–1920 гг.) // Из истории гражданской войны и интервенции. 1917–1922 гг. – М., 1974.*
5. *Бабенко Л.Л., Ляхівненко С.М. Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-х років: Навч. пос. – Полтава, 2009.*
6. *Білошицький С.В. Формування більшовиками представницьких органів влади в Україні у 1918–1925 рр. як засіб монополізації влади // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2004. – Вип. 27.*
7. *Остапенко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2000.*
8. *Держархів Полтавської обл. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 6.*
9. *Держархів Полтавської обл. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 13.*
10. *Держархів Полтавської обл. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 8.*

Statsenko D.V. The Ukrainian party of the left socialists-revolutioners (Borbysty) leaving the political arena (on the materials of the Poltava region of the USSR). In this article on the base of archival documents is revealed the process of self-dismissing of of the Left Socialists-Revolutioners Ukrainian Party organization in the Poltava region in the 1920th.

Key words: Ukrainian SSR (USSR), Poltava region, Ukrainian national-communism, UPLSR (borbysty), CP(b)U, oppositional parties

О. В. Делія

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ПОЛІТИЧНИХ ЗВЕДЕННЯХ ОДПУ (1922–1930 рр.)

На матеріалах політичних зведень і оглядів ОДПУ (1922–1930 рр.) здійснений аналіз основних тенденцій в оформленні системи політичних уявлень у середовищі української радянської інтелігенції.
***Ключові слова**: інтелігенція, політична дійсність, репресії, ОДПУ*

Сучасний розвиток українського суспільства на засадах загальносвітових демократичних та культурно-цивілізаційних цінностей, процес розбудови громадянського суспільства в усій строкатості його суспільних стосунків потребує переосмислення національного історичного досвіду. Це зумовлює конструювання принципово нових напрямів дослідницького пошуку, зумовлює аналіз історичних подій під іншим, незаангажованим кутом зору, позбавленим ідеологічних та історіографічних нашарувань. Згадані процеси актуалізують звернення до окремих маловивчених чинників суспільного поступу 1920–30-х рр., як-от, політичні настрої інтелігенції, моральні та духовні орієнтири, соціальні установки її представників.

Інтелігенція як соціальний прошарок суспільства, її становлення та розвиток, внутрішньогрупові процеси в різні часи стали предметом численних фундаментальних наукових досліджень. Праці радянського періоду стосувалися переважно прорадянської частини інтелігенції, залишаючи поза увагою її опозиційно налаштований сегмент (С. Федюкин, Ю. Ларин). Серед найбільш визначних надбань сучасної вітчизняної історіографії у цій сфері, слід відзначити ґрунтовний доробок наукової школи Інституту історії України НАН України, присвячений історичній долі української інтелігенції, її місцю в загальнонаціональному вимірі (О. Рубльов, Г. Касьянов, О. Реєнт, С. Кульчицький).

Попри вагомі напрацювання у цій галузі, на сьогодні в історичній науці не існує спеціального дослідження, спрямованого на висвітлення проблеми повсякденного політичного та морально-етичного буття пересічної більшості української інтелігенції на землях радянської України. Відтак, метою публікації став аналіз процесу репрезентації радянської внутрішньополітичної дійсності 1920–30-х рр. у системі буденних політичних уявлень пересічної більшості представників української радянської інтелігенції (на матеріалах зведень ОДПУ).

Масштабні соціально-політичні перетворення, пов'язані з утвердженням держави «диктатури пролетаріату», різко і непоправно змінили звичний навколишній світ української інтелігенції. При цьому кожна окрема доля, позбавлена можливості вибору в широкому сенсі, опинилась у рамках щоденного політичного, соціального, морально-етичного вибору. Всупереч розтиражованим висловлюванням більшовицьких ватажків про «обозленную буржуазную интеллигенцию.., ничего не понявшую, ничего не забывшую, ничему не научившуюся» та про її «бешенную злобу против Советской власти» [1, 24,25], основна маса представників цієї соціальної верстви, втомлена від тривалого соціального конфлікту, економічної невлаштованості та невизначеності, була цілковито поза політикою.

Підтвердження цьому знаходимо у політичних зведеннях і оглядах ОДПУ за 1923 р., де скрізь ідеться про аполітичність радянських службовців, політичний настрій котрих, цілком залежить «от своевременности выплаты жалования» [2]. У середовищі українського викладацького складу «отмечается усталость и отказ от империалистических стремлений.... Антисоветской деятельности среди профессуры за отчетный период не наблюдалось... Выступление отдельных профессоров, либералов и монархистов, по убеждениям, незначительны и единичны; заключались они лишь в отдельных выпадах на лекциях... Антисоветской деятельности среди старой профессуры по-прежнему не наблюдается, хотя искренне лояльных к Советской власти среди нее – единицы» [3].

Змусити до відкритого вияву свого ставлення до радянської влади могла лише, кричуща за аморальністю та цинізмом, ерзац-культура, насаджувана більшовицькими ідеологами, котра піддавала руйнації звичну світобудову інтелігента. Так, започаткування традиції святкування комсомольського різдва, з його доповідями щодо сумісності науки з релігією, антирелігійними частівками, анекдотами й інсценуваннями, істотно похитнули позиції офіційної влади в очах не тільки інтелігенції, а й робочого середовища, котра назвала це «веселе дійство» – «скверной проделкой против христианской веры» [4].

Соціальна політика держави початку 1920-х рр., яка ставилась до інтелігенції з рефлекторною недовірою, мала своїм наслідком низьку, порівняно з робітниками, оплату праці службовців, лікарів, вчителів, скорочення, кадрові чистки, безробіття, позбавлення виборчих прав, реорганізацію вишів, виведення з лав армії «старого офицерства», спричиняла пошуки українською радянською інтелігенцією шляхів соціальної адаптації до новостворюванного «безкласового» суспільства.

Внутрішньополітична ситуація, визначена новою економічною політикою, давала інтелігенції надію на запровадження так званого політичного НЕПу, що, в свою чергу, пояснює незначний сплеск її громадянської, політичної активності. Попри це, відмічене у політзведеннях 1925 р., прагнення представників інтелігенції «идти в Советы, профсоюзы, продвигаться к командным высотам на фронте просвещения», розцінене більшовицькими аналітиками як процес «поправения и нарастания в широких кругах городской интеллигенции враждебности и недовольства Советской властью», як спроба «использовать легальные возможности для самоорганизации и давления на советский и профсоюзный аппарат» [5], у повсякденному вимірі, було однією із стратегій прозаїчного виживання та просування основної маси інтелігенції в нових соціально-політичних умовах, а не їх контрреволюційною діяльністю. В основу цього процесу були покладені потреби і бажання людей: забезпечити власне та майбутнє своїх дітей, звичайні людські амбіції.

Позбавлення виборчих прав значної кількості інтелігенції, з числа «колишніх», суттєво обмежувало їх соціально-правове становище, суспільно-політичну активність, свідомо піддаючи маргіналізації інтелектуальну еліту нації, хоч тогочасний загальний рівень громадсько-політичної активності населення України був вкрай низьким. Люди, позбавлені за перші роки радянської влади демократичних і соціалістичних ілюзій, масово ігнорували внутрішньополітичні події. За даними дослідників, у виборчих кампаніях першої половини 1920-х рр. взяли участь лише 25% електорату. Так, на виборах 1924 р. в Ізюмській окрузі активність виборців склала 21% [6, 332–333].

Кардинально ситуацію не змінили і перевибори 1926 р. Так, загальна явка студентів Харкова склала не більше 50%, а загальні збори студентів харківського «Муздраминститута, Механического техникума и других учебных заведений были проведены в 10 мин. Избиратели отклонили предложение зачесть наказ и

даже не избрали президиума собрания. Список, намеченный профорганизациями и ячейками, принят без всякого обсуждения» [7].

Тотальна пролетаризація вищої школи, котра призвела до відрахування в перші роки радянської влади 80% студентів українських вишів за непролетарське походження, скасування вчених ступенів і звань викладацького складу, введення до навчальних програм політично-орієнтованих дисциплін, запровадження комплексного методу викладання – і це далеко не повний перелік тогочасних більшовицьких освітніх експериментів, котрі посилили опозиційні настрої в професорських колах. На буденному рівні наслідком освітніх реформ стало різке зниження соціального та майнового статусу професорського складу, нівелювання їх суспільної ролі. Звідси, й, відзначені у політзведеннях, факти зосередження професури «на шкурнических вопросах», коли, вочевидь, йшлося про звичайне бажання своєчасного отримання заробітної плати.

Розрізнені та деморалізовані, втративши соціальні орієнтири, рештки старого професорсько-викладацького прошарку не могли собі дозволити відкритої ворожості відносно радянської влади, звівши своє незадоволення до поодиноких висловлювань із університетських кафедр, на кшталт виступів професорів Київського політехнічного інституту Тимофеєва і Маковіна, котрі заявили, що «их заставляют учить тех, кого не хочешь и кому не хочешь передавать свои знания»; заяви харківського професора Сідцова, який, на побажання висловити думку про наукову роботу «Діалектика в математиці», необачно промовив, що «таким абсурдом заниматься я не буду»; професора Київського будівельного технікуму Ковалевського, котрий дав наступне визначення алгебраїчним дужкам: «Скобки – это большевики, нарушившие общий порядок. Если бы не было этих скобок-большевиков, задача была бы разрешена». Доповідна записка ОДПУ за 1930 р. містить відомості про висловлювання завідувача лабораторією аналітичної хімії Донецького політехнічного інституту Славського, з приводу роботи лабораторії: «Наша лаборатория по-прежнему будет работать плохо, так как в самой структуре советской власти заложены ненормальности. Когда этих ненормальностей не будет, тогда в лаборатории будет работать хорошо. Вам, господа-коммунисты, надо знать это лучше, чем кому-либо» [8].

Проголошений Й. Сталіним на XV з'їзді ВКП(б) 1927 р. курс на ліквідацію капіталістичних елементів в народному господарстві, разом із згортанням НЕПу, запустив маховик більшовицької репресивної машини проти української радянської інтелігенції. Тільки у 1929–1930 рр., за даними ОДПУ, на українських землях було викрито більше десятка «масових антирадянських угрупувань», членами яких були представники інтелігенції. Проте, історія вже дала справедливу оцінку цим сфабрикованим справам, реабілітувавши невинних жертв переслідування.

Отже, складні внутрішньополітичні процеси 1920–30-х рр. істотно вплинули на формування системи повсякденних політичних уявлень всередині соціальної групи інтелігенції, основними характеристиками яких стали аполітичність, дезорієнтация, пошук соціальної ніші.

1. *Ленин В.И. Полное собрание сочинений (Письма. Июль 1919 – ноябрь 1920). – М., 1970.*
2. *Спецполитсводка за 2 февраля 1923 г. № 27/230 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istmat.info.*
3. *Госинфсводка № 3 от 19 января 1923 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istmat.info.*
4. *Спецполитсводка за 30 января 1923 г. № 23/226 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istmat.info.*
5. *Докладная записка секретного и информационного отделов ОГПУ (О политическом состоянии СССР) от 17 февраля 1925 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istmat.info.*
6. *Третьяк К. Участие населения Харьковщины в выборах местных советов во второй половине 20-х гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.univer.kharkov.ua.*
7. *Обзор политического состояния СССР за февраль 1926 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istmat.info.*
8. *Материалы 3-го отделения СО ОГПУ о политическом состоянии интеллигенции и ее антисоветской деятельности (не позднее конца мая 1930 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istmat.info.*

Delia O.V. The Ukrainian intellectuals in the political summaries from ODPU (1922–1930-s). On the materials of the OGPU political summaries and reviews (the 1922–1930th years) has been made the analysis of the main tendencies in the formation of the political ideas system among the Ukrainian Soviet intellectuals.

Key words: intellectuals, political reality, repression, ODPU

М. П. Олійник

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕПу

Аналізуються причини, хід і результати проведення колективізації на Поділлі в 1921–1928 рр., види колективів і їхній соціальний склад.

***Ключові слова**: Поділля, колективізація, НЕП, артіль, комуна, ТОЗ*

Однією з малодосліджених проблем історії України є розвиток колективізації років НЕПу загалом та на Поділлі зокрема. Метою цієї статті є аналіз форм та методів проведення колективізації на Поділлі в роки нової економічної політики. Окремі її аспекти вже досліджувалися в працях А. Матвєєва [1], Л. Місінкевича [2], В. Нестеренка [3], В. Рибака [4] та ін.

Радянська влада розглядала селянство як потенційно ворожу дрібнобуржуазну силу. Відтак, прагнула перетворити його на сільськогосподарських робітників. Для цього потрібно було об'єднати селян у виробничі колективи, тобто, провести колективізацію. Тому було несуттєвим якого виду буде цей колектив. Саме тому, на нашу думку, впродовж всього періоду НЕПу органи влади застосовували терміни «комуна», «колгосп», «товариство із спільної обробки землі (ТОЗ)» як синоніми терміну «колектив».

Колективізація на Поділлі розпочалася пізніше, ніж в інших губерніях України. Причиною було встановлення радянської влади тут лише в листопаді 1920 р. та масовий антирадянський повстанський рух, який був придушений лише восени 1922 р. Один з перших колгоспів на Поділлі був створений лише в серпні 1922 р. (с. Юрківець Гніванського району, Вінницького повіту), у складі дев'яти членів. На установчих зборах вони попросили виділити своєму колективові землю одним масивом [5, 207–208].

Ініціативу знизу негайно підхопило бюро Подільського губернського комітету КП(Б)У (губком). На засіданні 21 вересня 1922 р. постановою «Про колективізацію сільського господарства» воно рекомендувало повітовим партійним комітетам (парткомам) розгорнути відповідну пропагандистську кампанію. Для підготовки відповідних кадрів ухвалили створити в губернській радянсько-партійній школі земельну секцію, випускників якої передавати в розпорядження губернського земельного відділу (губземвідділу) [5, 221]. Прикладом проведення такої кампанії може бути повідомлення Брацлавського повітового земельного відділу про умови об'єднання селян в артілі (жовтень 1922 р.). Їм обіцяли наділення землею з розрахунку 1,1 дес. на «кожну

душу сімейства члена артілі, із заліком у цю норму їхньої власної землі», відведення землі одним клином, щоб створити умови для запровадження багатопільної системи господарювання, 50% знижку на орендовані садки, ставки та споруди, пільгові кредити тощо [5, 228–229].

Важливе значення для розгортання колективізації мало правове врегулювання земельних відносин на рівні держави, через ухвалення 29 листопада 1922 р. Земельного кодексу УСРР, який базувався на постанові ВУЦВК «Основний закон про трудове землекористування». Він передбачав колективне землеволодіння у формі артілей, товариств із спільного обробітку землі, комун. Реалізовуючи положення кодексу, за вказівкою губвиконкому, повітвиконкоми створили комісії з проведення колективізації та розпочали організацію колгоспів. Так, розпорядженням комісії Жмеринського повітвиконкому від 12 грудня 1922 р. голови волосних виконкомів, разом із головами ПЗВ, зобов'язані були підбирати склад колективів із незаможників і середняків, враховуючи кількість працездатних членів сімей і їдоків, живого та мертвого інвентаря. Колгоспи повинні були мати не менше 10 членів [5, 234–235].

Одним із лідерів колективізації була Кам'янеччина. Вона розпочала її в грудні 1922 р., коли було створено 12 колгоспів, «виключно з незаможного населення». Планувалося до квітня 1923 р. організувати в окрузі 40–50 колгоспів. Оскільки новостворені господарства гостро потребували посівного матеріалу, планувалося забезпечити кожний колгосп «хоч би на 50%» (тут і далі збережено стиль і правопис документів) [6, 1]. У сусідній Проскурівській окрузі на 1922 р. створили лише «одну комуну та одну трудову артіль» [7, 34]. Новостворювані колективи, всупереч постанові ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. «Про порядок реєстрації товариств і союзів, що не переслідують мети отримання прибутку, та про порядок нагляду за ними», яка не передбачала їхньої реєстрації, на вимогу Губернської міжвідомчої комісії у справах товариств і союзів при адміністративному відділі губернського виконавчого комітету зобов'язані були, з метою обліку, подавати інформацію про себе до зазначеної комісії [8, 79].

Новим поштовхом до активізації роботи з колективізації стала директива губкому КП(б)У, губвиконкому та губземуправління від 27 лютого 1923 р. Відзначаючи, що на Поділлі вже діють 136 сільськогосподарських колективів, вона вимагала вжити всіх заходів із зміцнення існуючих і створення нових колективів [5, 260–262].

В березні 1923 р. серед одноосібних селянських господарств Поділля, на думку партійних органів, було «бажання об'єднуватися в колективи для суспільного обробітку землі» [6, 2]. Відтак, окружні земельні відділи (окрземвідділи), зокрема Кам'янецький, рекомендували волосним (в рамках адміністративно-територіальної реформи, яка в цей час проводилася, впродовж березня–травня 1923 р. паралельно вживалися терміни «волость» і «район», з наступним утвердженням останнього) виконкомам створювати «бюро колективізації сільського господарства (бюро колгоспів)» у складі: «Завволземуправління, голови волкомнезаму, агронома, секретаря комосередку, двох представників від існуючих колгоспів». До їхньої компетенції віднесли: «1) пропаганду колективізації; 2) доповіді на з'їздах, сходах про колективізацію; 3) перша інструкторська допомога – роз'яснення та продаж Статутів, протоколи, заяви та сімейно-помайнові списки, які громадяни подають про бажання перейти в колективні форми; 4) попередній висновок про організацію колгоспу, спостереження за виконанням колгоспами прийнятого ними статуту». Спеціально наголошувалося, що такі бюро слід створювати негайно, а в разі зволікання – погрожували притягненням до суду [6 , 2].

Зусилля окрземвідділів і створюваних бюро колгоспів приносили плоди. Вже до 1 травня 1923 р. на Кам'янеччині нараховувалося 38 колгоспів. Зазначимо, що окрземвідділи зараховували сюди комуни, а пізніше товариства зі спільного обробітку землі (ТОЗи). Вони об'єднали 916 селянських господарств (тобто, в середньому 24 родини на один колгосп) з 1284 дес. орної землі (0,75 дес. на їдока), 1389 працездатних і 322 непрацездатних членів. У соціальному плані колгоспи були: «утворені незаможниками – 27, середняцьких – 4, змішаних (незаможницько-середняцьких) – 3, змішаних (незаможницько-робітничих) – 1, робітничих – 3» [6, 6]. На серпень 1923 р. у регіоні вже створили 61 колектив, а саме: «з незаможників – 46, середняків – 5, змішаних (незаможницько-середняцьких) – 4, змішаних (незаможницько-робітничих) – 2, робітничих – 4» [9, 66].

Тоді як Кам'янецький окрземвідділ доповідав про успіхи в колективізації, Тульчинський окружний комітет КП(б)У (окрпартком) на засіданні бюро Подільського губкому КП(б)У 30 серпня 1923 р. змушений був визнати «майже повну відсутність роботи з колективізації та недостатню увагу існуючим колективам» [10, 22]. На відміну від нього, Проскурівський окрпартком систематично вимагав від районних партійних організацій «проводити роботу по колективізації», а членів партії, які займалися індивідуальним господарством, зобов'язував входити в колективи [11, 13; 12, 38]. Питання про хід колективізації заслуховувалися на засіданнях партійних та радянських органів [13, 34]. Такий підхід дав значні результати: 1923 р. тут були 6 комун та 26 трудових артілей, а 1924 р., відповідно, – 11 і 80 [7, 2]. Зазначимо, що в губернії картина була неоднорідною. Якщо в західних прикордонних округах ходом колективізації влада була задоволена, то в східних, зокрема в Гайсинській, нарікала: «Робота по колективізації проходить кепсько» [14, 199].

Загалом, серед партійно-радянського керівництва губернії щодо ходу колективізації панував оптимізм. В інформаційному звіті Подільського губкому за серпень 1923 р. підкреслювалося, що «в даний час спостерігається широкий рух на користь колективізації сільського господарства. Усвідомлення користі цієї справи охоплює все глибше широкі верстви незаможного селянства». Всі колгоспи в губернії «хліборобські, в яких є земля, зведена в один масив, засоби виробництва повністю усуспільнені й земля обробляється колективним шляхом». 20% колгоспів мали підсобні промисли: різні майстерні (слюсарні, столярні, шевські), а також млини, крупорушки тощо. Деякі колективи орендували в кооперативного об'єднання Господарсоюз сади, ставки, зразкові поля. Зазначалося, що станом на 1 вересня 1923 р. в губернії нараховувалося 240 артілей і комун з 11 тис. дес. землі та 9928 працездатними членами. Спеціально наголошувалося, що сівозміна в більшості колгоспів 4-пільна, а в деяких навіть 6- та 8-пільна [10, 81]. Невдовзі Подільське губземуправління зазначало, що станом на 1 жовтня 1923 р. у межах Поділля було 26 сільськогосподарських комун та 218 артілей. Характерно, що комуни проживали переважно в приміщеннях колишніх поміщицьких маєтків, а артілі – у власних будинках [5, 309–311].

Враховуючи багатоетнічний характер населення Поділля, влада докладала значних зусиль до створення національних колгоспів. Вже восени 1923 р. в губернії було 49 єврейських колективів [15, 251–251зв.]. В 1925 р. таких колгоспів було вже 75 [5, 480]. Водночас у губернії нараховувалося лише 6 польських колектив-

них господарств [3]. Характерно, що однією з цілей створення таких колгоспів було їхнє наступне переселення на вільні землі, оскільки власної землі вони практично не мали. Зокрема комісія нацменшин Подільського губвиконкому 25 липня 1924 р. звернулася листом до ВУЦВК, з проханням виділити землю «в порядці переселення трудових нацменшостей – колектив "Труд" з 43 сімейств 142 працездатний і 241 їдця» [16, 295].

Ставлення населення до колективізації було дуалістичним: «свідомий елемент ставиться до організації із співчуттям, ставлення ж з боку малосвідомого елементу незаможного селянства, а також куркулів – вороже. Вороже ставлення також спостерігається там, де колективи утворюються на наділеній землі і вносять корінну ломку в землекористування всієї громади» [7 , 81; 17, 88].

Важливо зазначити, що досить часто процес колективізації проходив стихійно, поза впливом партійних та радянських органів. Як підкреслювалося в резолюції «Про колективізацію» розширеного пленуму Проскурівського окрпарткому 28 травня 1924 р. цей процес «часами має небажаний для нас ухил» [18, 78]. Саме тому партійні органи намагалися повністю контролювати хід колективізації та діяльність колгоспів. Вони зобов'язували свої фракції в радянських органах забезпечити проведення обстежень колгоспів. Без цього заборонялася їхня реєстрація. За підсумками обстежень, «приймаючи до уваги бідність колгоспів» ухвалювалися рішення про надання їм матеріальної допомоги, постачання жаток, молотарок, сівалок, виділення кредитів тощо. Окремо наголошувалося на необхідності передплати колгоспами газет [18, 78–79]. Такий підхід сприяв тому, що станом на 1 січня 1925 р. на Поділлі нараховувався 591 колектив, з них – 43 комуни та 548 артілей. Вони об'єднували 1,03% всього сільськогосподарського населення, проти 0,15% станом на 1 січня 1923 р. та 0,62% станом на 1 січня 1924 р. Лідером з колективізації була Вінницька округа – 140 колективів [5, 419–435].

У 1925 р. з'явилася нова форма сільськогосподарської виробничої кооперації – ТОЗи. Одночасно почався розпад комун і колгоспів. Так, у Проскурівській окрузі цього року було 8 комун, 92 артілі та 3 ТОЗи, 1926 р., відповідно, – 6, 80, 10, 1927 р. – 4, 79 та 144 [7, 34]. Зменшення вищих форм виробничих кооперативів Подільський губком пояснював їх перереєстрацією в 1925–1926 рр. і ліквідацією «колгоспів, яким ідеї колективізації були чужі (лжеколгоспи)» [7, 34]. Однак становлення ТОЗів було непростим, адже їм доводилося долати чимало бюрократичних перепон. Так, у політлисті про посівну від 16 березня 1925 р. секретар Проскурівського окрпарткому Попков обурювався: «створене за всіма правилами біднотою в с. Ярославка Меджибізького району товариство зі спільної обробки землі, на запит до Сельбанку про кредит отримало відповідь – доведіть, що ви станете найбільш потужним» [12, 15].

Суттєвим чином на характер колективізації вплинуло завершення відбудовчого періоду. З метою впровадження нових форм обробітку землі, уряд за кошти сільськогосподарського кредиту розпочав тракторизацію сільського господарства. До вересня 1925 р. на Поділлі розподілили поміж «колгоспами та окремими господарствами понад 30 тракторів і мали для продажу ще 35 штук тракторів системи "Фордзон"». Найактивнішими в їхньому придбанні були Тульчинська округа, в якій закупили 12 тракторів, Вінницька – 11, Могилівська та Проскурівська – по 3 трактори, а Кам'янецька – жодного [19, 708]. Звертає на себе увагу те, що, рекламуючи трактори, Подільське губернське товариство сільськогосподарського кредиту підкреслювало: це «дуже практична і вигідна машина», якою можна «не лише орати біля 3 десятин у день, але їздити – в годину 17 верст, тягнучи вагу». Один трактор коштував 1700 крб. (Для порівняння, ц жита коштував 1925 р. 6,2 крб., пшениці – 10, пара волів – 260, кінь – 157, корова – 87, вгодована свиня – 49 [20, 2–3]).

Умови розрахунку передбачали завдаток в 29–50%, «дивлячись від категорії покупця» а решту – векселем до 1 січня 1927 р. [19, 708зв.]. Однак використання тракторів було вкрай незадовільним, що змусило селянський банк (Сельбанк) і зазначене кредитне товариство 28 листопада 1925 р. звернутися до всіх с.-г. колективів, тракторовласників і окрвиконкомів з обіжником № 23, у якому підбивалися підсумки проведеного обстеження стану «тракторної справи» на Поділлі. Обстеження виявило «надзвичайно сумну картину». За тракторами не було ні технічного, ні навіть звичайного господарського догляду. Зазвичай, вони зберігалися на дворі, без накриття, в болоті. Багато трактористів були вкрай погано підготовленими, а деякі з них «робили тракторами не змащуючи їх і, звичайно, поламали такі важні частини, як поршні, шатуни, підшипники. Був випадок, коли тракторист не вмів відкрутити кран для спуску води і почав його відбивати молотком, звичайно, кран побито на куски». Досить часто трактористи «вживали поганий ґас, погане масло, забуваючи про те, що зберігаючи копійки, псували цінну машину на сотні карбованців» [19, 858]. Крім того, колективи не вели обліку роботи тракторів, використовували не завжди раціонально. Тому Сельбанк поставив категоричну вимогу обов'язкової підготовки трактористів на курсах Автопромторгу в Києві та гарантував безкоштовне навчання й проживання. Без посвідчення про закінчення цих курсів працювати на тракторі заборонялося. Одночасно ставилася вимога запровадити облік роботи тракторів [19, 858–859].

З метою раціонального використання тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, подолання зазначених недоліків наприкінці 1925 – на початку 1926 рр. на Поділлі почали створювати машино-тракторні товариства (МТТ). Так, у Проскурівській окрузі 1926 р. створили 8 таких товариств, а наступного року вже діяли 29 МТТ [7, 34].

Швидке поширення простих форм виробничої кооперації на селі, ТОЗів і МТТ зумовлювалося тим, що вони не посягали на майно селян і передбачали лише «усуспільнення процесів виробництва». Вищі форми, комуни та артілі, передбачалося стабілізувати та поширювати в міру «зміцнення та перетворення нищих форм колгоспів у вищі» [7, 34]. Загалом всіма формами колективів 1928 р. були охоплені від 5,48% селянських господарств у Деражнянському районі Проскурівської округи – до 0,9% в Меджибізькому районі тієї ж округи. За забезпеченістю землею, вони ранжувалися таким чином: від 15 – до 30 дес. мали 41,56% колективів, 31–40 – 17,83, 41–50 – 12,4%, 51–70 – 12,4%, 71–100 – 9,3%, 101–150 – 2,33%, 151–200 – 2,71%, 201–250 – 1,16% [7, 34]. Тобто, переважали малоземельні колгоспи. Зазначимо, що в комунах усуспільнювалося 100% худоби, в артілях – 80%, в СОЗах усуспільнювалася лише частина коней, а МТТ – нічого. Тваринництво як галузь почало розвиватися в колгоспах лише з 1926 р. За прийнятою на той час методикою підрахунку забезпечення робочою худобою на 100 дес. засіву, комуни мали – 6,66, артілі – 11,45, СОЗи – 12,7, МТТ – 25 одиниць. У селян-одноосібників забезпечення становило 31 одиницю [7, 34].

Складне становище було і з реманентом. Лише комуни були забезпечені складними машинами повністю. Забезпеченість артілей складала: сівалками – 70%, жниварками – 62%, молотарками та зерноочисними

машинами «задовільно». СОЗи та МТТ були забезпечені такими машинами «вкрай погано» [7, 35]. Також незадовільним було забезпечення колгоспів спільними будівлями, що стримувало розвиток господарств. Виняток становили лише ті колективи, які отримали панські садиби [7, 35]. Похмуру картину щодо стану колективізації змалював секретар Нестерін у доповіді про роботу Кузьминського райкому КП(б)У від 31 травня 1927 р. Він писав на адресу Проскурівського окрпарткому, що в районі лише два колгоспи, їхній «економічний стан слабкий, недостатнє забезпечення худобою, відсутність реманенту, віддаленість землі від мешкання колгоспів. Робота по утворенню нових колгоспів переводиться кволо» [21, 116зв.].

Таким чином, аналіз проведення колективізації на Поділлі в 1922–1928 рр. неспростовно доводить, що, незважаючи на всі зусилля влади, в різні види сільськогосподарських виробничих колективів об'єдналися вкрай мало селян, а їхню більшість складали незаможники. Артілі та комуни були переважно малоземельними, малочисельними, економічно слабкими. Відтак, вони не могли стати зразком для перебудови сільського господарства.

1. *Матвєєв А.Ю., Рибак І.В. Здійснення насильницької політики розселянювання на Поділлі та Південно-Східний Волині (друга половина 20 – перша половина 30-х рр. XX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2011.*
2. *Місінкевич Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. XX ст.). – К., 2001.*
3. *Нестеренко В.А. Колективізація етнічних меншин на Поділлі у 1920–1930-ті рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua.*
4. *Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. – Кам'янець-Подільський, 2008.*
5. *Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925): Зб. док. і мат. / Ред. кол. І. Пшук та ін. – Вінниця, 1957.*
6. *Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО) – ФП. 3. – Оп. 1. – Спр. 46.*
7. *ДАХмО. – ФП. 301. – Оп. 1. – Спр. 130.*
8. *Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО) – ФР. 925. – Оп. 1. – Спр. 159.*
9. *ДАХмО. – ФП. 3. – Оп. 1. – Спр. 10.*
10. *ДАХмО. – ФП. 3. – Оп. 1. – Спр. 7.*
11. *Отчет Проскуровского Окрпаркома за период работы от 4 по 5 окрпартконференции (с марта по 25 ноября 1923 г.). – Проскуров, 1923.*
12. *ДАХмО. – ФП. 301. – Оп. 1. – Спр. 56.*
13. *ДАХмО. – ФП. 301. – Оп. 1. – Спр. 3.*
14. *ДАВО. – ФР. 925. – Оп. 1. – Спр. 142.*
15. *ДАХмО. – ФР. 337. – Оп. 1. – Спр. 4.*
16. *ДАВО. – ФР. 925. – Оп. 1. – Спр. 125.*
17. *ДАХмО. – ФП. 301. – Оп. 1. – Спр. 7.*
18. *ДАХмО. – ФП. 301. – Оп. 1. – Спр. 4.*
19. *ДАХмО. – ФР. 337. – Оп. 1. – Спр. 354.*
20. *Рух цін на Україні в 1927–1928 р. // Статистика України. Серія XII. – Т. I. – Вип. 7. – Х., 1930.*
21. *ДАХмО. – ФП. 301. – Оп. 1. – Спр. 62.*

Oliynyk M.P. Collectivization in Podillya during the period of NEP. In the article are analysed the causes, process and results of the collectivization conducting in the Podillya region in the 1921–1928th, as well as the types of the collectives and their social structure.

Key words: Podillya, collectivization, NEP, guilds, commune, TOZ

Н. О. Скрипчинська

ОПОДАТКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В УМОВАХ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1927—1929 рр.)

У статті аналізуються особливості оподаткування українського села в умовах підготовки та запровадження суцільної колективізації. Розглядаються форми і види податків, методи їх стягнення.

Ключові слова: *оподаткування, єдиний сільськогосподарський податок, податкова політика, самообкладання*

Наприкінці 1920-х рр. прагнення Й. Сталіна якомога швидше покінчити з НЕПом і розпочати новий комуністичний штурм, були очевидними. Проте, це стало можливим тільки після припинення боротьби за владу у вищому компартійному керівництві, яка тривала до 1928 р. Перемагаючи суперників, які мали однаковий з ним статус членів політбюро ЦК, Й. Сталін почав готувати партію і країну до здійснення найбільш грандіозного і важкого елементу «революції згори» – суцільної колективізації сільського господарства. Форсовані темпи індустріалізації вимагали значних капіталовкладень, що й підштовхнуло до політики суцільної колективізації. Її запровадження супроводжувалося непосильним податковим тиском на українського селянина, адже одним із основних джерел фінансування індустріалізації було надмірне оподаткування села. Хоч тема оподаткування українського села в 1927–1929 рр. частково представлена в працях О. Ганжі [1], Г. Капустян [2], С. Корновенка [3], В. Лазуренка [4], С. Кульчицького [5] та ін., податкові методи запровадження суцільної колективізації в Україні поки що досліджені недостатньо, що й визначило мету цієї статті.

Підготовка до суцільної колективізації проходила в два етапи: повний відхід від НЕПу та поступовий перехід від кооперації до колективізації, під прикриттям хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. Безперечно, в умовах встановлення тоталітарного режиму НЕП був приречений, тому що базувався на двох несумісних елементах: по-перше, ринкових відносинах в економіці, а по-друге, монополії більшовиків на владу і жорсткій адміністративно-командній системі. Суперечності НЕПу почали ще більше виявлятися, коли вся влада зосередилася в руках Й. Сталіна, який не приховував бажання повернутися до комуністичного штурму, поклавши тягар фінансування індустріалізації на плечі селян. Незабаром протиріччя, які поєднував у собі НЕП, призвели до ряду криз. Першою стала криза цін. Після скасування жорстокого контролю держави, ціни на продовольство стрімко зростали у порівнянні з цінами на промислову продукцію. Намагання держави стримати інфляційне зростання цін на сільськогосподарські товари призвели до того, що селяни відмовилися вивозити їх на ринок (криза хлібозаготівель).

Головним винуватцем кризової ситуації Й. Сталін та його соратники в Україні оголосили куркульство, а відтак, звинувачення перекладалося не на все селянство. Під виглядом куркульської небезпеки, держава у січні–лютому 1928 р. пішла на моральне виправдання грубого тиску на селян [6, 84]. За допомогою застосування «надзвичайних заходів проти куркуля», в Україні заготовили 70 млн. пуд. хліба і кризу було подолано [5, 74]. Однак, у 1928 р. Україна, що була основною житницею Радянського Союзу, постраждала від недороду. Незважаючи на те, що запаси зерна у селян скоротилися до мінімуму, держава посилила хлібозаготівлі, які здійснювалися силовими методами та призвели до небезпечного загострення продовольчого стану.

Цього разу Й. Сталін вже мав власний метод подолання хлібозаготівельної кризи, випробуваний ним, під час поїздки до Сибіру у січні 1928 р. Йшлося про те, щоб перетворити надзвичайні заходи на систему, тобто, відмовитися від принципу закупівлі та перейти до принципу продрозкладки [7, 379]. Практична реалізація цього «уральсько-сибірського методу» розгорнулася, коли дозрівав урожай 1929 р. Така система хлібозаготівель проіснувала до кінця 1932 р. і призвела до голодомору 1932–1933 рр. Так, 28 червня 1929 р. ВЦВК

і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», ВУЦВК і РНК УСРР продублювали її 3 липня. Постановами запроваджувалися обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на кожне село, за принципом самообкладання. Коли господар ухилявся від «плану до двору», сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п'ятикратної вартості хліба, що підлягав здаванню. Коли господар відмовлявся сплачувати штраф, його майно продавалося з торгів. Груповий опір розкладці передбачав депортацію у віддалені регіони. «Ефективність» «уральсько-сибірського» методу змусила українських селяни здавати продукцію державі за зниженими цінами [7, 380].

Продрозкладка, як і в 1920–1921 рр., підривала продуктивні сили села, призводила до деградації сільського господарства. Це стало помітним вже під час осінніх заготівель1929 р. У зведенні інформвідділу КП(б)У від 18 листопада вказувалося: «Відчуваючи рішучий наступ у хлібозаготівлях, куркульня чинила шалений опір усім заходам щодо осінньої посівної кампанії, посилено агітуючи за скорочення озимого клину» [8, 111]. Партійно-державне керівництво усвідомлювало загрозу деградації господарства, а виходом із ситуації бачило суцільну колективізацію. Саме до такого «виходу» підштовхували суспільство сталінські пропагандисти.

Офіційно гасло суцільної колективізації проголосив листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б), визнавши недостатніми, накреслені XV з'їздом партії, темпи колективізації (до 20% селянських посівів у СРСР і 24% – в Україні наприкінці п'ятирічки). У виступах Й. Сталіна, Л. Кагановича та В. Молотова висловлювалася думка щодо доцільності проведення її протягом року. С. Косіор та інші члени партійного керівництва України солідаризувалися з позицією генсека [9, 225]. Радянська влада готувалася до суцільної колективізації ретельно. В ході підготовчої роботи стало зрозумілим, що селяни-власники та більшість бідноти не збираються з власної волі вступати до колективних господарств. Не допомагали ні пропагандистські зусилля, ні матеріальні пільги, що надавалися державою новим колгоспам. З 1927 р. органи державної безпеки активізували вилучення зброї, яка нагромадилася у селах за роки громадянської війни. Це означало, що радянська влада всерйоз готувалася до здійснення колективізації насильницькими методами.

Опинившись в умовах здійснення суцільної колективізації та «ліквідації куркульства як класу», український селянин, крім виконання надзвичайно великих хлібозаготівельних планів, був змушений тягти на своїх плечах ще й непосильний тягар оподаткування. Тільки серед обов'язкових державних фіскальних платежів, які українські селяни повинні були сплатити, значилися: єдиний сільськогосподарський податок, кошти на самообкладання, «експертне» індивідуальне оподаткування, державні позики на індустріалізацію. За невиконання хоча б одного завдання селянське господарство штрафували в п'ятикратному розмірі від несплаченої суми. Несплата штрафу, як правило, призводила спочатку до часткової конфіскації худоби, продовольства і майна, а в кінцевому результаті – до відбирання господарства – розкуркулення [10, 89–90]. Характерним було і те, що з другої половини 1920-х рр. у радянській податковій політиці впроваджувався класовий принцип, коли податок перекладався на заможних селян. Так, «експертне» обкладання охоплювало лише куркульські господарства. Хоча під гаслом «натиснути на куркуля» нерідко його жертвами ставали селяни-середняки [11, 83].

Прийнятий в 1926/1927 р. закон про єдиний сільськогосподарський податок передбачав, що до суми загального прибутку селянського господарства, з якої обчислювався податок, повинні включатися надходження від другорядних галузей сільського господарства та від неземлеробської діяльності членів двору [12, 155]. Загальна антиселянська спрямованість цього законодавчого акту була очевидною, оскільки вводилося подвійне, а подекуди й потрійне оподаткування селянського господарства [1, 61]. В основі сільськогосподарського податку лежав принцип подоходного обкладання, що, в свою чергу, спонукало селян до жвавого обміну думками. Співчутливо, з розумінням поставилися до такого принципу обкладання менш міцні селянські господарства (бідняки і частково середняки). Обкладання за сукупністю доходів, що значно збільшило суму оподаткування більш заможних верств селянства, часом викликало в них прагнення до скорочення розміру господарств (скорочення кількості посівів, зменшення поголів'я худоби, числа сільськогосподарських машин, обсягів оренди землі та ін.) [2, 152]. Таке ставлення до оподаткування було закономірним, адже ставка податку із заможних господарств постійно зростала і становила вже 15,42 крб. з особи, в той час як ставка податку з члена бідняцького господарства знизилася до 22 коп. На 1927 р. заможне селянство в Україні становило лише 4%, але саме воно виплатило майже третину загальної суми сільськогосподарського податку. Це засвідчує економічну міцність заможних господарств і саме за їхній рахунок більшовицький режим намагався відбудувати народне господарство [4, 121].

У 1927/1928 р. районні податкові комісії отримали право додатково звільняти від сплати єдиного сільськогосподарського податку двори з наділами не більше 0,5 дес. на їдця. Внаслідок чого 35% найменш міцних господарств були зовсім звільнені від податку. Податок на бідняцьке господарство тепер становив 6,28 крб., середняцьке – 25,92, заможне – 82,35, куркульське – 150,35 [13, 123]. До 10-річчя Жовтня ЦВК СРСР постановив звільнити від єдиного сільськогосподарського податку, крім уже звільнених 25% селянських господарств, додатково ще 10%. Звісно, податковий тягар знов перекладався на заможніші верстви селянства. Того ж року ними було виплачено 30% суми податку, а у 1928/1929 р. – вже понад 60% [3, 139].

Закон про єдиний сільськогосподарський податок на 1928/1929 р., враховуючи настанови квітневого (1928 р.) пленуму ЦК ВКП(б), де наголошувалася необхідність переходу до найповнішого прогресивно-прибуткового оподаткування зростаючих доходів заможних верств села, ще більше акцентував увагу на застосуванні нових методів обліку їхніх прибутків. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР від 21 квітня 1928 р. для цих господарств на 1928/1929 р. вводилось індивідуальне (так зване «експертне») оподаткування, якому в СРСР підлягали біля 2–3% господарств [4, 121–122]. Назву «експертне» таке оподаткування отримало тому, що здійснювалося групами «експертів», які на власний розсуд визначали, у кого, скільки й чого ще можна відібрати [10, 100]. Втім, експертами допускалися значні порушення, які полягали в накладенні податку на господарства, які не мали жодних нетрудових джерел прибутків, у штучному збільшенні прибутків від нехліборобських заробітків, неправильному оподаткуванні зарплатні тощо [14, 213].

З метою подальшого викачування із українського села грошових ресурсів, у січні 1928 р. запроваджено також «самообкладання людності на задоволення її громадських потреб» – 35% від загальної суми сільськогосподарського податку [3, 140]. Тягар знову ліг переважно на плечі заможного селянства. Зрозуміло,

село негативно сприйняло новий податок, оскільки і так було придушене більшовицькою податковою політикою й оплатою різного роду позик. Тому й не дивно, що до Раднаркому в цей час надходило чимало листів обурених селян. Наприклад, у листі мешканця хутора Каримашівка (Дніпропетровщина) С. Іскри йшлося: «Подібно до поросят, котрі сосуть свиню, – так податками висосують останні сили з селян… я повинен сказати, що коли розорять трудовиків, то лінтяї загинуть, нікому буде робітників годувати» [15, 5]. Заможний селянин Осадчий із Бердичівщини, писав про радянську податкову систему так: «Можливо я куркуль, так як я маю прибутку за підрахунками сільради 800 крб. Продподатку мені нарахували 120 крб. 25 коп., самооподаткування – 75 крб. 22 коп. Всього я повинен заплатити 195 крб. 47 коп. Я маю 7 десятин, 3 сажені нікуди негодящого піску, а ще маю дуже хорошу пасіку, коли мене зарахують до куркулів, тобто, ворогів держави, значить, повесні я ліквідую пасіку. Буду збирати по 3 коп. з десятини, але все-таки не буду вважатися ворогом держави. Хоча і не буду приносити користі, але все-таки буду в числі незаможників, буду фундаментом держави, хоча і гнилим, але фундаментом… Я працюю, як каторжанин і кінець-кінцем втратив повагу селян і змушений продавати корову, залишати дітей без молока, щоби тільки сплатити податки, щоб не піддати себе ще більшим образам» [15, 6].

Отже, основними видами селянських повинностей у 1927–1929 рр. були: натуральні (хлібозаготівельна, яка стосувалася примусового вилучення зернових культур із застосуванням надзвичайних заходів) та грошові (класовий принцип оподаткування селян, система самообкладання господарств платників єдиного сільськогосподарського податку, штрафи за невиконання натуральних державних зобов'язань, поширення облігацій державних позик тощо). Надмірні хлібозаготівлі, система оподаткування, яка більше нагадувала грабіж, під кінець 1920-х рр. довели селянські господарства до економічної катастрофи. Селянин же у відчаї від поборів перетворювався на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи слухняного продуцента.

1. *Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000.*
2. *Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в 20-ті рр. XX ст. – Кременчук, 2003.*
3. *Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси, 2004.*
4. *Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси, 2003.*
5. *Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921–1941) // Сторінки історії України: XX ст. – К., 1992.*
6. *Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.: від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк, 2002.*
7. *Політична історія України XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). – К, 2003.*
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 3013.*
9. *Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. – Т. 2. – К., 1996.*
10. *Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору–Геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця, 2008.*
11. *Два года работы правительства 1926/1927–1927/1928: Материалы к учету правительства УСРР на X съезде Советов УСРР. – Х., 1929.*
12. *Держархів Чернігівської обл., ф. р-944, оп. 1., спр. 150.*
13. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 5, спр. 127.*
14. *Держархів Чернігівської обл., ф. р-1287, оп. 1, спр. 2184.*
15. *ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2700.*

Skrypchynska N.O. Taxation of the Ukrainian village in conditions of the complete collectivization (the 1927–1929th). In the paper are analyzed the features of the Ukrainian village taxation in the conditions of the complete collectivization preparation and implementation. Are considered the forms and species of taxes, as well as methods of their collection.

Key words: taxation, a single agricultural tax, tax policy, self-taxation

Т. В. Оніпко

ОБМІН ДОСВІДОМ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ ТА ЗАКОРДОННИМИ КООПЕРАТОРАМИ: ПРАКТИКА 1920-х рр.

Висвітлена практика міжкооперативних зв'язків 1920-х рр. між споживчою кооперацією УСРР та закордонними кооператорами, з метою обміну досвідом. Акцентовано на широкому діапазоні форм взаємовигідного міжкооперативного обміну.

Ключові слова: *споживча кооперація, Вукопспілка, закордонна кооперація, обмін досвідом, взаємовигідні контакти*

Нині Україна всіляко намагається зайняти гідне місце на світовому ринку, знайти стабільних і надійних партнерів, продемонструвати свою конкурентоспроможність і здатність до взаємовигідних контактів. Серед структур, які накопичили чималий досвід міжнародних зв'язків, варто звернути увагу на центральну спілку споживчих товариств України – Вукопспілку (ВУКС). Звернення до історичного досвіду вітчизняної споживчої кооперації 1920-х рр. важливе передусім тим, що дає можливість взяти до уваги кращі напрацювання тодішньої кооперативної практики. Загалом у 1920-х рр. українські кооператори мали високий міжнародний імідж. У той час Вукопспілка та інші кооперативні центри УСРР займали міцні позиції в міжнародному кооперативному русі. Уроки міжнародної діяльності споживчої кооперації потрібні не лише для узагальнення історичного досвіду, але й для розробки сучасної державної політики щодо підтримки вітчизняного кооперативного сектора економіки.

Про результати участі вітчизняних кооператорів у міжнародних кооперативних форумах протягом 1920-х рр. писали вже тодішні дослідники кооперативного руху. Серед них слід відзначити розвідки Е. Варьяша [1], С. Зарудного [2], О. Лозового [3], В. Целларіуса [4]. Однак ці автори насамперед намагалися показати революціонізуюче значення Центроспілки РСФРР та Вукопспілки на міжнародний кооперативних рух. Упродовж 1930–90-х рр. про досвід участі української кооперації в міжнародних кооперативних виставках та ярмарках практично не згадували ні історики, ні економісти. Винятком можна вважати дослідження одного з очільників Центроспілки О. Крашенинникова, який упродовж 1970–80-х рр. репрезентував російську споживчу кооперацію в МКА [5].

Серед сучасних українських науковців, які переймаються досвідом міжнародних зв'язків української кооперації, варто назвати М. Журбу [6] та О. Крамаря [7]. Однак питання обміну досвідом діяльності між вітчизняними і закордонними кооператорами протягом 1920-х рр. у цих працях практично не розглядалося. Тому метою статті є заповнення вказаної прогалини.

Передусім зазначимо, що Вукопспілка та її місцеві організації, намагаючись зайняти чільне місце в міжнародному кооперативному русі, протягом 20-х рр. XX ст. брали активну участь в обміні досвідом між кооператорами різних країн. Звісно, керівництво ВУКС не могло не приділяти увагу інформуванню європейців про

успіхи кооперативного руху в УСРР. Водночас суттєва увага вітчизняними кооператорами зверталася на вивчення позитивного досвіду закордонних кооперативних організацій. С. Зарудний зазначав, що ефективною формою обміну досвіду між кооператорами різних країн були так звані кооперативні школи, які, починаючи з 1921 р., щорічно влаштовував Міжнародний кооперативний альянс (МКА) у різних країнах Європи. У таких школах, які тривали по два тижні, кооператори від національних кооперативних спілок слухали лекції з досвіду кооперативної діяльності й, головне, відвідували кооперативні установи та кооперативні підприємства тієї чи іншої країни [8, 22]. Поширеною формою зв'язку національних кооперативних центрів був взаємний обмін делегаціями, заради ознайомлення з іноземним досвідом.

Після отримання членства в МКА 1924 р., представники ВУКС розпочали систематичні поїздки за кордон для набуття досвіду діяльності європейських колег-кооператорів. Так, восени 1924 р. українські кооператори на запрошення англійських колег побували у Великобританії, де ознайомилися з роботою місцевої споживчої кооперації. Влітку 1925 р. делегація Центроспілки СРСР, до якої входили і представники української кооперації, відвідала низку країн, у тому числі Німеччину, Бельгію, Англію, Данію, Швецію [9, 119].

Присутність радянських представників на конгресах МКА стимулювала інтерес кооперативної громадськості Заходу до процесів, які відбувалися на теренах, контрольованих компартійним режимом. Відтак, у середині 1920-х рр. західноєвропейські кооператори все частіше почали приїздити до СРСР для вивчення різних напрямів діяльності радянської кооперації. Важливо, що під час кожних таких відвідин кооператори з Європи мали можливість побувати в УСРР. Українські кооператори намагалися не втратити шанс запросити партнерів із Європи відвідати УСРР. Наприклад, у червні 1925 р. відомі англійські кооператори Ф. Грінвуд і В. Гартлей відвідали Ленінград. Тоді ж представники Вукопспілки організували зустріч з українськими кооператорами для ознайомлення гостей зі станом кооперативного руху в Україні [10, 301].

У другій половині 1920-х рр. обмін кооперативними делегаціями для вивчення досвіду активізувався. Українські кооператори, незважаючи на те, що під час закордонних поїздок мали, передусім, афішувати переваги радянської кооперації, намагалися переймати кращі методи діяльності своїх зарубіжних колег. Так, 1928 р. правлінням ВУКС була направлена делегація для вивчення техніки торгової роботи в Західній Європі та Америці. Набутий вітчизняною делегацією досвід торгівлі у споживчій кооперації (досвід підбору асортименту товарів та їх фасування), пропагувався в кооперативних виданнях, із метою його застосування серед споживчих товариств та їх спілок в Україні [11, 75].

У вересні 1928 р. делегація, у складі фахівців Вукопспілки та працівників часопису «Кооперативне будівництво», побувала у Чехословаччині. Не випадково вибір зупинився на чеському робітничому кооперативі «Вчела» (Бджола) у Празі, відомому різноплановою діяльністю. Українські кооператори звернули увагу на те, що кооператив мав 25 крамниць (магазинів) для обслуговування своїх членів як у Празі, так і на її околицях, що було зручно для обслуговування робітничих сімей у приміській зоні. Важливим було й те, що у кожній крамниці були в наявності практично всі необхідні товари, навіть дрова, що продавалися невеликими в'язанками. У свою чергу, чеські кооператори охоче цікавились досвідом ВУКС [12, 55].

Відбувався обмін між делегаціями Вукопспілки і Західної України. Так, у травні 1929 р. представники центральних кооперативних установ Західної України, на запрошення керівництва ВУКС, відвідали УСРР. Західноукраїнські кооператори побували у Шепетівській окрузі, де ознайомилися з досвідом роботи місцевої споживчої кооперації. Також вони побували в Києві, де відбулася зустріч з київськими кооператорами. Під час обговорення міжкооперативних питань, на зустрічі представників ВУКС з кооператорами Західної України дискутувалися і питання національної політики. Вочевидь, під тиском більшовицьких керманичів, керівники Вукопспілки підштовхували своїх західноукраїнських колег до визнання необхідності її «радянизації». Керівники ВУКС намагалися залучити західноукраїнських кооператорів на свій бік тим, що обіцяли посприяти у наданні кредитів через Лондонський банк [13, 12].

Міжнародні зв'язки українських кооператорів у багатьох випадках мали доброчинне підґрунтя. Наприклад, у важкі для населення України дні неврожаю та голоду 1921–1922 рр. чеські кооператори відправили на адресу Вукопспілки вагон продовольства і предметів першої необхідності [14, 59]. Натомість ВУКС у жовтні 1924 р. перерахувала на користь страйкуючих гірників Боринажа (Бельгія) 100 ф. ст. [15, 7].

Вагоме значення для вивчення іноземного кооперативного досвіду та пропаганди вітчизняної кооперативної практики мали закордонні та періодичні видання, а також виступи кооператорів із СРСР перед західноєвропейською громадськістю. 1924 р. представники ВУКС у МКА отримали право публікуватися в періодичних виданнях цього представницького органу. Так, 26 березня 1925 р. правління Вукопспілки направило загальний нарис про стан споживчої кооперації України, на ім'я генерального секретаря МКА Г. Мея, з проханням опублікувати його в Бюлетені МКА. Очільники ВУКС обіцяли у подальшому систематично давати для публікації в Бюлетені МКА огляди про найбільш яскраві моменти у житті української споживчої кооперації [16, 6]. У свою чергу, Г. Мей 24 липня 1925 р. надіслав до правління ВУКС лист із пропозицією надрукувати в українських кооперативних виданнях, надіслані ним, матеріали, з нагоди 30-річчя МКА, які містили доповіді та вітання засновників цього союзу [16, 35]. Кооперативними виданнями Центроспілки СРСР, ВУКС та інших вітчизняних кооперативних центрів цікавились російські та українські кооператори-емігранти, західноєвропейські кооператори, закордонні науковці, представники західних урядових економічних відомств.

Упродовж 1920-х рр. на сторінках вітчизняних кооперативних видань систематично друкувалися матеріали, що висвітлювали досвід кооперативних організацій Заходу. Зокрема в другій половині 1920-х рр. часопис ВУКС «Кооперативне будівництво» вів спеціальну рубрику «Кооперація за кордоном». Проаналізуємо кілька статей із вказаної рубрики. Наприклад, в № 1 часопису «Кооперативне будівництво» за 1927 р. був описаний досвід споживчої кооперації Великобританії, Швеції та Чехословаччини. Нашу увагу привернула інформація про виробничу діяльність західноєвропейської споживчої кооперації. Так, товариство оптових закупівель чеських споживчих товариств побудувало потужну фабрику цикорію, відкрило, сучасну на той момент, лабораторію для хімічних аналізів, придбало великий млин, розпочало спорудження в Празі м'ясоконсервної фабрики. Стаття звертала увагу вітчизняних кооператорів на той факт, що продукція власних промислових підприємств споживчої кооперації у Празі становила 17% від її загального обігу [17, 82].

Науковий інтерес для сучасного дослідника кооперативного руху зберігають матеріали часопису «Кооперативне будівництво» й щодо міжнародної кооперативної преси. В одному із номерів указаного друкованого органу за 1927 р. зазначалося, що щоденні кооперативні газети були лише в СРСР (газета «Кооперативная жизнь») і Швейцарії. Однак за обсягом тиражу кооперативних періодичних видань на першому місці була Німеччина – 1 млн 261 тис. 943 примірники, потім Великобританія – 1 млн 210 тис. 300 примірників, Чехословаччина – 448817 примірників, Швейцарія – 313900 примірників. П'яте місце належало СРСР – 296150 примірників кооперативних газет і журналів [18, 48].

Досвід споживкооперації Франції щодо страхування кооперативних працівників від нещасних випадків на роботі та пошуку методів для забезпечення безаварійного виконання виробничих операцій на кооперативних підприємствах висвітлювався в часописі «Кооперативне будівництво» (№ 10 за 1928 р.). Водночас наголошувалось на досвіді юридичної практики кооператорів Франції. Зокрема, в 1927 р. юридичні бюро, створені при французьких споживчих кооперативах та їх спілках, надали 1785 консультацій членам та працівникам кооперації з питань статутних, реалізації законів та практики оподаткування [19, 56–57].

На наше переконання, зберігає актуальність стаття про досвід шведських кооператорів («Кооперативне будівництво», 1928 р., № 17–18). У ній зазначалося, що шведська споживча кооперація базувалася цілком на рочдельських принципах і була політично нейтральна. З огляду на це, серед своїх членів вона мала представників усіх класів суспільства. У багатьох шведських спілках в органах правління перебували кооператори з різними, навіть протилежними політичними переконаннями, але працювали у цілковитому єднанні для добробуту кооперативу. Шведський кооперативний союз, – підкреслювалось у статті, – організувавши прекрасні підприємства і виступивши на млинарському ринку, а також на ринку калош, маргарину, забезпечив суттєве зниження ринкових цін. Підкреслювалось, що шведська кооперація нічого не купує і нічого не продає у борг (цей факт підтверджує дотримання шведськими кооператорами рочдельських принципів*)*. Було наголошено і на тому, що українським кооператорам є чому навчитися у шведської кооперації, зокрема досвіду обслуговування своїх пайовиків. У свою чергу, шведські кооператори, побувавши в УСРР і ознайомившись із українським кооперативним рухом, не раз свідчили, що їм доводиться вчитися у радянських кооператорів як організувати громадську роботу [20, 60–61].

Показовим вважаємо досвід німецьких кооператорів щодо кооперування населення, про який повідомляв часопис «Кооперативне будівництво» в 1928 р. Йшлося про те, що в споживчих кооперативах Гамбурга є спеціальні особи, які з'ясовують, чому вибули з кооперації окремі члени. У результаті подібних відвідувань, кількість членів кооперації знову зростала. Ефективним засобом залучення нових пайовиків у Німеччині стало влаштування кооператорами екскурсій на кооперативні підприємства. Це мало важливе значення, оскільки власники приватних підприємств не дозволяли пересічним громадянам відвідувати їх. З метою залучення жінок до кооперації, німецькими кооператорами після обіду влаштовувалась так звана «чашка кави», яка супроводжувалась демонстрацією діапозитивів і фільмів про кооперацію. Також сприяли залученню нових пайовиків виставки товарів кооперативного виробництва, які влаштовувалися щорічно до Різдва. Водночас аналогічні виставки щорічно організовували споживчі кооперативи Берліна, Лейпціга, Дрездена, Хемніца. Крім цього, Берлінський споживчий кооператив регулярно влаштовував виставки моди. Споживчі товариства Гамбурга влаштовували спеціальні вечори для підлітків та дітей, із демонстрацією діапозитивів про кооперацію [21, 65].

Про запровадження змагання між німецькими кооператорами та споживчою кооперацією УСРР оповідалось у статті «Міжнародне соцзмагання Мерзенбург-Лисичанськ» («Кооперативне будівництво», 1930 р., № 1–2). Мерзенбурзьке споживче товариство викликало на міжнародне змагання Лисичанський робітничий кооператив із Донецького регіону, з яким підтримувало зв'язки і обмінювалося досвідом роботи [22, 7–8].

Низка брошур містила порівняльну характеристику про вітчизняну та закордонну споживчу кооперацію. Наприклад, у праці А. Гречка «Кооперація за кордоном і в нас» (1927 р.) були наведені дані для порівняння, що стосувалися таких кооперативних центрів, як Вукопспілка, «Сільський господар», Плодоспілка, Добробут, із кооперативними центрами зарубіжних країн. Загалом книга мала пропагандистський характер, хоча дані про результати господарської діяльності кооперації в окремих країнах світу можуть і сьогодні бути предметом наукового дослідження [23].

У свою чергу, часопис ВУКС «Кооперативне будівництво» регулярно наводив дані про господарську діяльність кооперації різних країн. Ці дані базувалися на закордонних кооперативних виданнях. Крім цього, на сторінках часопису друкувалися дані звітів із щорічників кооперації різних країн, розміщених у журналі МКА.

Якщо в межах радянської України, як і загалом у СРСР, окремих жіночих споживчих кооперативів не створювали, то в Західній Україні існували відокремлені жіночі кооперативи у Львові та інших містах, які влаштовували крамниці, виробничі майстерні та курси хатнього господарства. Жінки-кооператори Західної України підтримували тісні зв'язки з міжнародним жіночим кооперативним рухом. Делегатки Української жіночої кооперативної гільдії, створеної в Західній Україні, на базі кооперативної секції «Союзу українок», наприкінці 1920-х рр., брали участь у конгресах Міжнародної жіночої кооперативної гільдії (МЖКГ) у Відні (1930 р.), Лондоні (1933 р.) і Парижі (1937 р.). У 1935 р. Українська жіноча кооперативна гільдія Західної України стала повноправним членом МЖКГ. Жінки-кооператори Західної України як учасники міжнародних жіночих кооперативних форумів мали можливість відвідати інші країни, обмінятися досвідом діяльності та перейняти кращі надбання.

Отже, намагаючись зайняти гідне місце в міжнародному кооперативному русі, Вукопспілка та її місцеві організації впродовж 1920-х рр. брали активну участь у обміні досвідом між кооператорами різних країн. Для цього активно використовували міжнародні кооперативні школи, міжнародні кооперативні ярмарки та виставки, поїздки представників від України за кордон, здійснювали організацію екскурсій для закордонних фахівців на кооперативні підприємства споживчої кооперації УСРР тощо. На наше переконання, набутий українськими кооператорами, досвід взаємовигідного спілкування із закордонними кооператорами і нині може слугувати справі активізації зовнішньоекономічної діяльності України, посилення її позицій на світовому ринку.

1. *Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация. – М., 1926.*
2. *Зарудний С. Міжнародний кооперативний союз (Альянс). – Х., 1926.*
3. *Лозовий О. Міжнародний кооперативний рух. – Х., 1929.*

4. *Целларіус В. Міжнародний день кооперації і наші завдання. – Х., 1929.*
5. *Крашенинников А.И. Международный Кооперативный Альянс. – М., 1980.*
6. *Журба М.А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1.*
7. *Крамар О. Міжнародні зв'язки української кооперації в умовах становлення тоталітарного режиму (20-і рр. XX ст.) // Українознвство. – 2008. – № 4.*
8. *Зарудний С. Кооперативний інтернаціонал. Міжнародний кооперативний союз. – Х., 1927.*
9. *Варьяш Э. Советская кооперация в международном движении // Союз потребителей. – 1925. – № 3.*
10. *Центральний дердавний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 807, оп. 1, спр. 15.*
11. *Брон. Торговая работа за границей // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1.*
12. *Слітинський Л. Кооператив «Вчела» в Празі» // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21.*
13. *Центральний державний архів громадських об'єднаь України, ф. 1, оп. 20, спр. 2984.*
14. *ЦДАВО України, ф. 296, оп.1, спр. 1074.*
15. *ЦДАВО України, ф.296, оп.2. спр. 1318.*
16. *ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 826.*
17. *За кордоном // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 1.*
18. *Лившиц И. Кооперация за границей // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 17–18.*
19. *Лившиц И. Потребкооперация Франции в 1927 году // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 10.*
20. *Дулін Н. Шведська кооперація // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 17–18.*
21. *Новые методы кооперирования на Западе // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4.*
22. *Міжнародне соцзмагання Мерзенбург-Лисичанськ // Кооператвине будівнцитво. – 1930. – № 1.*
23. *Гречка А. Кооперація за кордоном і в нас. – Х., 1927.*

Onipko T.V. The experience exchange between the Ukrainian and foreign cooperators: the practice of the 1920th. The practice of intercooperative relations during the 1920es between the USSR consumer cooperation and foreign cooperators in order to share their experiences is discovered. The accent is made on the wide range of the forms of the mutually beneficial intercooperative exchange.
Key words: consumer cooperatives, Vukopspilka, foreign cooperation, exchange of experiences, mutually beneficial contacts

О. Й. Дем'янюк

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ У 1920-х рр.

У статті проаналізовано особливості економічного розвитку західноволинських земель у 20-х рр. XX ст., визначено їхні характерні відмінності, від східноволинських територій.
Ключові слова: *Волинь, осадництво, парцеляція, ІІ Річ Посполита*

У період, коли Українська революція пішла на спад, а українські землі, зокрема й територія Волинської губ., перебували у вкрай занедбаному стані, не лише загострилися соціальні питання, але й викликав занепокоєння економічний стан більшості українського населення. Однією із найбільш постраждалих та економічно відсталих на той час була Волинська губ. Адже, починаючи з 1915 р., її територія, а надто західна частина, перетворилася на театр бойових дій, спочатку у військовому протистоянні під час Першої світової війни, а згодом – як місце військово-політичної боротьби за владу. У зв'язку із цим, волинські землі, які після поразки Української революції були поділені між сусідніми державами, мали особливості постреволюційного економічного розвитку.

До проблем економічного розвитку українських земель періодуУкраїнської революції та міжвоєнної доби зверталися як українські історики, так і дослідники з діаспори. Особливості економічного розвитку західноволинських земель у зазначений вище період практично не вивчалися. Так, серед волинських дослідників озвучені аспекти зустрічаються лише у працях Р. Оксенюка, М. Киричука, Є. Франчука. Проте, й до сьогодні немає комплексного дослідження цієї проблеми. Тому цією статтею буде акцентовано увагу на особливостях економічного розвитку західноволинських земель у 1920-х рр. і проаналізовано їхні характерні відмінності від східноволинських теренів.

Насамперед відзначимо, що західні території України, які здавна спеціалізувалися на сільському господарстві, залишалися також й у новітню добу. При цьому, найбільш технологічно й економічно розвиненими були землі Галичини, що на початку Української революції входили до складу Австро-Угорської імперії. Натомість Волинь, яка неодноразово змінювала державну приналежність, була значно відсталішою. По закінченню Першої світової війни, волинська земля ще близько двох років спустошувалася. За цей час тут побували німецькі, польські, російські адміністрації, уряд Директорії УНР.

Ще влітку 1919 р. західні території Волинської губ. поступово почали підпорядковувати собі поляки. На окупованих ними землях, почала встановлюватися жорстка військово-адміністративна влада. Вже 16 червня 1919 р. комісар Луцького повіту Лада-Лобаржевський попереджав місцеве населення про колективну відповідальність за нанесену шкоду державному майну, згідно із законами військового часу [1, 9].

У травні 1920 р., окупованими поляками повітами Волинської губ., поширилися селянські повстання. Так, 8–10 травня повстання охопило три волості Овруцького повіту. Регулярне польське військо, придушивши виступи, жорстоко розправилося з селянами, спалило кілька сіл, винищило посіви, реквізувало худобу. Аналогічна ситуація мала місце у Квасилівській та Кульчивській волостях Староконстянтинівського повіту. Масові розстріли повстанців відбулися у Дубні, Рівному, Староконстянтинові [2, 43].

З другої половини вересня 1920 р. територія Західної Волині опинилася під владою ІІ Речі Посполитої, де й перебувала близько 20 років. За відмову населення віддати польському війську продовольство, були спалені села Іванівці, Куча, Собачі, Яблунівка, Нова Гребля, Мельничі, Кирилівка та ін. [3, 402]. Поляки забирали й вивозили в Польщу хліб, цукор, різне військове майно, шкіру, рештки мануфактур та інших товарів [4, 67].

Згідно із наказом Начального командування польського війська цивільному населенню, в разі доведення фактів грабунку, непослуху державному службовцю, шпигунства, зносин з ворогом, діяльність чи бездіяльність на шкоду збройним силам Польської Держави, знищення комунікацій у вигляді покарання, передбачалася смертна кара [5, 6].

У результаті домовленостей між Польською республікою та радянською Росією, закріплених Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р., Західна Волинь, разом із іншими західноукраїнськими територіями відійшли до Польщі. У цьому ж році було утворено Волинське воєводство, до складу якого увійшли 11 повітів, 125 гімн і 2743 сільські громади, із загальною кількістю населення у 1567 тис. осіб [6, 383]. На цей момент у селах проживали 88% західноволинського населення [7, 174], що й зумовило економічні прерогативи краю на найближче десятиліття.

Певна частина населення, яка мешкала у, відданих полякам, повітах Волині, використала можливість пе-

реселитися на радянську територію. Цьому посприяла широка агітаційна хвиля з радянської України щодо переваги соціалістичного ладу, політики українізації та переходу до НЕПу. Зауважимо, що радянська пропагандистська машина намагалася подати ситуацію на, захоплених поляками, землях, як реакційну та антинародну, відносно місцевого населення. До прикладу, в газеті «Комуніст» від 20 лютого 1921 р. було вміщено повідомлення такого змісту: «В зайнятих польськими військами областях Волині лютує страшний голод. Весь хліб вивезений польськими властями. Населення Володимир-Волинського, Дубенського і Луцького повітів харчується березовою корою та іншими домішками. В усіх школах запроваджено обов'язкове викладання польської мови. Українське селянство переслідується» [8].

Тут слід зауважити, що українські політики, перебуваючи на еміграції, ще певний час намагалися якимось чином впливати на ситуацію у підрадянській Україні. Так, великі сподівання покладалися ними на наростання селянського невдоволення на території радянської України. За підрахунками Т. Гунчака, навесні 1921 р. кількість повстанців там доходила до 40 тис. осіб [9, 182]. Найбільше невдоволення висловлювали селяни Поділля, Волині, Київщини. Потужні виступи, незадоволених радянською владою, виникали на Київщині та Волині, де діяли загони отаманів Мордалевича, Струка, Орлика, Богатиренка, Цвітковського, Лисиці, Гонти, Дерещука [10, 314–315].

Майже відразу, після захоплення території Західної України польськими військами, новопризначена адміністрація почала насаджувати польські порядки, проводити політику асиміляції місцевого населення, колонізації та полонізації. Було заборонено використання терміну «Західна Україна». Натомість вводилася назва «Східна Малопольща» (Malopolska Wschodnia) для територій Львівського, Станіславівського, Тернопільського воєводств та «Східні креси» (Kresy Wschodni) для територій Волинського і Поліського воєводств. Більшість заходів нової влади були безпосередньо чи опосередковано спрямовані на збільшення кількості польського населення на волинських землях. Почала широко використовуватися політика осадництва. Переселенці користувалися значними пільгами, звільнялися від податків, отримували право на носіння та зберігання зброї. Так, за пропозицією земського комісара. у с. Хорів Здолбунівського повіту вилучено для потреб осадництва і фільваркової служби 477 га землі, більшість якої була поділена між осадниками 21-го піхотного полку [11, 1–2].

Ухваливши 1920 р. закон про створення фонду для продажу землі солдатам і селянам, польський уряд не тільки розпочав боротьбу з відсталим, ще феодальним великим землеволодінням, а й відкрив шлях до купівлі волинської землі не місцевим зубожілим селянам, а відставним польським жовнірам. Така політика польської адміністрації привела до того, що до січня 1923 р. полякам на Волині було виділено 112 тис. га землі. Колоністи-осадники на території Волинського воєводства володіли 7796 господарствами, із земельними наділами від 10 до 50 га.

Повоєнний економічний розвиток західноволинського краю ускладнювався значним спустошенням земель, відкритою дискримінаційною економічною політикою польського уряду, а згодом ще й впливом Великої депресії 1929–1933 рр. Ці ж чинники спричинили те, що ні природні багатства, ні значний приріст населення Волині не дозволили здійснити значний прорив у зростанні економічних показників краю за часів польської окупації. Тут, у досліджуваний період переважала дрібна, кустарна і напівкустарна промисловість.

Низький рівень розвитку промисловості та території західноволинського краю зумовив ряд чинників, а саме: низька оплата праці робітника-українця, який за аналогічну з поляком роботу отримував заробітну плату майже вдвічі меншу; надзвичайно низький рівень соціального та медичного обслуговування; висока собівартість створюваних промислових підприємств; відмова робітників-поляків та інженерів-поляків переїжджати на східні окраїни II Речі Посполитої.

Тому на західноволинських землях у 20-ті рр. XX ст. розвивалися ті галузі виробництва, які не потребували значних капіталовкладень. Концентрація робочої сили відмічалася на волинських каменоломнях та деревообробних підприємствах. У той час, коли загальна кількість робітників становила близько 15 тис., на всі інші галузі промисловості припадало лише біля 5 тис. У краї продовжувало переважати ремісниче виробництво. Так, 20 тис. ремісничих майстерень об'єднували майже всі галузі промисловості: текстильну, харчову, шкіряну, будівельну, гончарну, металоплавильну.

Високий рівень травматизму та низька заробітна платня зумовлювали двосторонню міграцію сільського населення: спочатку переїзд у місто та найм на підприємства, а в 1930-х рр. повернення назад до села. На цьому етапі в містах, як правило, осідали представники, так званої, сільської інтелігенції (діти священиків, сільських урядників, учителів), які, здобувши певну освіту, до села вже не поверталися.

Земельна реформа, що розпочалася 1920 р., завершилася законом про парцеляцію (1925 р.), тобто, продаж частини поміщицьких і державних земель селянам. Новоприбулі осадники отримували великі земельні наділи та щедрі фінансові субсидії. Слід сказати, що значна частина нових земельних власників не обробляла землі самостійно. Обіймаючи привілейовані посади на селі (поліцаї, чиновники, поштарі), вони винаймали місцевих волинських селян, виплачуючи їм за виснажливу працю до одного злотого за день.

У результаті проведення земельної реформи, відбувся переділ землі на Волині, який, проте, суттєво не вплинув на економічний розвиток краю. Програма парцеляції аж ніяк не зменшила землеволодіння волинських земельних магнатів – Радзівілів, Любомирських, Потоцьких, які не лише визначали напрями виробництва сільськогосподарської продукції у своїх маєтках, а й значно впливали на формування економічної політики регіону.

Загалом, після земельної реформи, було виведено з фондів великих землевласників 41,7% земель, у тому числі польських магнатів – 25,6%, українських та єврейських – 66% [12, 24]. З 350 тис. га землі, що була продана, більшість перейшла у власність осадників та місцевого польського населення. Серед великих землевласників, які мали понад 1 тис. га, 1928 р. на Волині українців було лише 33%, тоді як до 1920 р. їхня кількість становила 67%. Серед парцельованих земель також переважали осадницькі.

Катастрофічним можна назвати і життя більшості українських селян, яких із загальної маси волинського селянства було 76,7% [14, 672]. Із 423 тис. селянських дворів, близько 65% були мало- чи безземельними [7, 176]. Їхні сподівання на одержання чи купівлю землі так і не справдилися, оскільки земельні закони 1920 та 1925 рр., хоча й не прямо, але надавали перевагу полякам при придбанні земельних наділів. Усі ці заходи польської адміністрації негативно впливали на економічне становище волинського селянина. Щороку зростала кількість невдоволених, ширився страйковий рух. Селяни знищували панські маєтки, підпалювали вро-

жаї, труїли худобу. Лише у вересні 1930 р. на західноукраїнських землях фіксувалося до 18 підпалів щоденно [14, 53]. Нерідко невдоволення політикою Польської держави виливалося у збройні сутички, напади на поліцейські постерунки, знищення документів та майна державних установ. Частина безземельних волинських селян перебувала у партизанських загонах, які навесні–влітку 1921 р. діяли на території більшості повітів Волинського воєводства. 18 липня 1921 р. один із таких загонів захопив м. Мізоч Дубенського повіту [15, 80].

Не кращим було життя й міських жителів. На момент перепису населення 1931 р., з 252 тис. міських жителів на Волині, лише 23,9% становили українці [13, 672]. Вони, як правило, проживали на окраїнах міст, займаючись сільським господарством чи ремеслами. Польське населення займалося ремеслами, торгівлею, обіймало більшість адміністративних посад у містах. Єврейське населення, яке переважало в більшості міст Волині, займалося торгівлею, ремеслами, лихварством.

Економічний розвиток волинських міст був досить низьким. Велика промисловість не була поширена у жодному з них. Найбільшими містами міжвоєнної доби були Луцьк, Володимир, Ковель, Кременець, Рівне. Для всіх волинських міст характерними були деревообробні, ливарні, продовольчі підприємства та заклади сфери послуг. Промисловість воєводства й надалі базувалася на напівкустарному характері виробництва, що також зумовлювало економічний занепад волинської промисловості, а відтак, визначало життєвий рівень волинян та відсоток міського безробіття. Лише у Луцьку кількість безробітних, із 1600 осіб 1924 р., зросла до 3000 в 1934 р.

Узагальнюючи особливості економічного розвитку західноволинських повітів у 20-х рр. XX ст., зауважимо, що економічний стан сільського та міського населення краю чітко розмежовувався, залежно від національності. Відсутність важкої промисловості та нововведень визначили статус Волині як напівкустарної аграрної території. Разом із цим, економічна відсталість регіону, яку успадкувала Західна Волинь від царської Росії, була поглиблена польською адміністрацією та використана нею для реалізації своїх політичних та економічних планів на новоприєднаних землях. Порівнюючи економічний розвиток західноволинських повітів та території Східної Волині, зазначимо, що більшість відмінностей між ними була зумовлена різними підходами до господарювання сусідніх держав.

1. *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 12.*
2. *Гусєв В.І., Пилипенко Ю.О. Вплив польсько-радянської війни 1920 р. на долю українського етносу // Військово-науковий вісник. – 2007. – Вип. 9.*
3. *Галин В.В. Интервенция и гражданская война. – М., 2004.*
4. *Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. – Вінніпег, 1968.*
5. *Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 156. – Оп. 6. – Спр. 1.*
6. *Киричук М. Волинь – земля українська: Іст. посіб. – Луцьк, 1995.*
7. *Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів, 1970.*
8. *Повідомлення про голод на окупованих місцях // Комуніст. – 1921. – 20 лютого.*
9. *Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.*
10. *Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.: у 2 т.. – Рівне, 2005. – Т. 2.*
11. *ДАРО. – Ф.156. – Оп. 6. – Спр. 1.*
12. *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Волинська область. – К., 1970.*
13. *Франчук Є.І. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства // Матеріали XXXIX наук. конф. проф.-викл. складу і студ. ін-ту: У III ч. – Луцьк, 1993. – Ч. III.*
14. *Твердохліб В.Ю. Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання (1919–1939). – Львів, 1983.*
15. *ДАВО. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 13.*

Demianiuk O.Y. The peculiarities of the West-Volynian's economikal development in the 1920th. The peculiarities of the West-Volynian lands' economical development in the 1920th are analyzed in the article, their main differences from the East-Volynian lands are determined.

Key words: Volyn', grounding, parcelling, the Second Rich Pospolyta

Я. М. Мартинюк

ОСОБЛИВОСТІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В 1920–30-х рр.

У статті досліджуються основні етапи становлення органів місцевого самоврядування на Волині у міжвоєнний період, їх організаційна структура, національний та професійний склад, регіональна специфіка. Проаналізовано проведення виборів до самоуправ та формування електорату, розкриваються результати діяльності самоуправ у регіоні, помилки та прорахунки їх роботи.

Ключові слова: *Волинське воєводство, територіальне самоврядування, міське самоврядування, гміна, повіт, сеймик, магістрат*

Пропоноване дослідження стосується того історичного періоду, коли частина західноукраїнських земель, у тому числі Західна Волинь, входили до складу Другої Речіпосполитої. На сьогодні чимало важливих аспектів історії цього періоду вимагають ґрунтовнішого розгляду, нових оцінок аналізу тих чи інших процесів, подій та явищ, діяльності історичних персоналій. Одним із таких аспектів є становлення та функціонування на Волині означеного періоду інституту самоврядування. Вивчення цієї проблеми зумовлене низкою причин. По-перше, міське і територіальне самоврядування було важливим явищем у суспільно-політичному житті Волинського воєводства міжвоєнного періоду. По-друге, у 1920–30-х рр. українсько-польські відносини були неоднозначними і суперечливими. Зі стратегічних міркувань, польський уряд прагнув перетворити пограничне з Радянським Союзом воєводство на зону, вільну від гострих соціальних та міжетнічних конфліктів. Особливого значення в цьому відношенні набувало створення на Волині, аполітичного за своєю суттю та характером виконуваних завдань, інституту самоврядування, котрий повинен був відігравати роль регулятора складних міжнаціональних стосунків.

Актуальність теми зумовлюється і ступенем її наукової розробки. Якщо деякі питання історичного розвитку Волині зазначеного періоду піднімались окремими науковцями, то проблеми, пов'язані з функціонуванням інституту самоуправління в 1920–30-ті рр., за винятком кількох епізодичних моментів, не знайшли ще належного висвітлення. Слід відзначити, що найбільший внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних з діяльністю інституту самоврядування як на Волині, так і загалом у Другій Речіпосполитій зробили польські вчені. У сучасній польській історіографії є ряд публікацій з окремих проблем історії краю періоду між двома світовими війнами, а також статті, присвячені конкретно діяльності органів міського та територіального самоврядування. Особливу цінність для дослідження становлять монографії А. Айненкеля [1], А. Лучака [2],

Р. Шведа [3]. Незважаючи на наявність цих праць, де висвітлено деякі проблеми діяльності самоврядних інституцій на Волині 1920–30-х рр., у вітчизняній історіографії досі немає спеціальних комплексних досліджень, у яких би розглядалися ці питання. З огляду на це, автор статті має за мету проаналізувати окремі аспекти проведення виборів до територіальних самоуправ.

Підсумовуючи результати перших виборів до органів самоврядування, проведених 1927 р., слід відзначити, що, незважаючи на потужну агітацію з боку радикальних сил, вони не стали підставою для загострення будь-яких міжетнічних чи політичних конфліктів. В усіх звітах про хід та результати виборчої кампанії підкреслювався спокійний її перебіг та низька активність місцевого, особливо сільського, населення. Понад 90% новообраних членів самоуправ усіх рівнів були безпартійними, а їх національний склад повністю відображав етнічну палітру волинських міст і сіл. Наступні вибори до органів самоврядування відбулись 1934 р., вже згідно із новим виборчим законодавством, після, проведеної урядом 1933 р., реформи інституту самоуправління, яка завершила перший етап його законодавчого становлення на Волині. Закон 1933 р. не містив чіткого положення про вибори і не пояснював, коли і яким чином вони мають проводитись. Це покликані були робити спеціальні циркуляри, видані міністром внутрішніх справ. Вони були значно розширені та ускладнені, порівняно з попередніми подібними законодавчими актами, до того ж робили можливими різного роду маніпуляції під час їхнього здійснення.

Згідно із розпорядженням міністра внутрішніх справ, на території шести східних воєводств Речіпосполитої, в тому числі й Волинського, вибори до міських самоуправ призначалия на 10 червня 1934 р. [4, 254]. Склад виборчих комісій визначав староста чи воєвода. У виборчих округах, на які були поділені міста воєводства, встановлювалась певна кількість мандатів. Кожний окремий виборець мав стільки голосів, скільки було мандатів у виборчому окрузі. Виборці могли віддати всі свої голоси за одного кандидата, або ж розпорядиться ними на власний розсуд. Кількість мандатів довільно встановлювала виборча комісія. При цьому, як правило, порушувався принцип пропорційності між кількістю мандатів та чисельністю мешканців і виборців у цьому окрузі. Циркуляр, виданий міністерством внутрішніх справ, вимагав, щоб списки кандидатів підписали, принаймні, 50% усіх виборців, не перевищуючи, однак, 300 осіб. Закон та розпорядження не гарантували також і достовірності при підрахунку голосів [5, 123].

Воєводи, незалежно від правових основ, намагались також впливати на розклад місцевих політичних сил. Особливо відзначився в цьому воєвода Г. Юзевський. У розробленій ним так званій «волинській програмі», органам самоуправління відводилась особлива роль. Він був щиро переконаний у тому, що «найбільш реальною і вирішальною підставою для формування польсько-українських стосунків є праця у самоврядуванні» [6, 6]. Для цього, на його думку, самоуправи мали стати повністю аполітичними. Позиція воєводи знайшла підтримку керівництва Волинського українського об'єднання (ВУО), яке йшло у фарватері політики адміністратора краю. Зокрема друкований орган цього об'єднання – газета «Волинське слово», – у зв'язку з проведенням чергових виборів до самоуправ, стверджувала: «На нашій самоврядній ниві стикаються з собою українці й поляки, стикаються різні думки, різні тенденції, а тому власне самоуряд міг би найповніше відбити польсько-українську співпрацю й найперше цю співпрацю налагодити» [7, 4].

З кінця 1920-х рр., з ініціативи Г. Юзевського, у більшості міст Волині виставлявся єдиний список кандидатів до міських рад, попередньо узгоджений із воєводським управлінням і староствами. Таким чином, магістрати та міські ради ставали слухняними виконавцями волі державної адміністрації. Наприклад, показовим є те, що, з 284 мандатів на виборах до міських самоуправ у 1934 р., 202 – отримали представники Безпартійного блоку співпраці з урядом, 72 – єврейські політичні партії і жодного – представники українських національних партій та організацій [8, 88].

Міністерство внутрішніх справ 1933 р. видало відповідні детальні циркуляри і стосовно виборів до самоуправ сільських гмін та громад. Наприклад, розпорядженням від 7 жовтня 1933 р. війти зобов'язувались складати й подавати до відома старост списки всіх виборців кожної окремої громади. Старости отримали право поділяти громади на виборчі округи й оголошували термін проведення виборів. Згідно із розпорядженням, у громадах, котрі не було поділено на виборчі округи, радників та їх заступників обирали збори виборців, котрі проживали на її території, а в поділених на округи – виборці, які проживали лише на території цього виборчого округу [9, 1]. Кількість мандатів у кожному окрузі встановлювалась залежно від кількості мешканців, яка визначалась на підставі, попередньо проведеного гміною, обліку населення.

У виборах до самоуправ сільських гмін, проведених 1934 р., взяли участь 287036 волинян, наділених виборчим правом, або 35,9%. Як бачимо, відсоток голосуючих виборців був невисоким. У результаті виборів, більшість мандатів отримали українці – 26249 (68,93%), поляки – 8901 (23,38%), німці – 980 (2,57%), євреї – 943 (2,48%), чехи – 930 (2,44%), росіяни – 71 (0,01%). 93% новообраних радників становили дрібні землевласники, тобто селяни. Із загальної кількості членів сільських рад, жінки становили лише 0,29%. Показово, що більшість жінок – працівниць самоуправ – були полячками. У гмінних органах самоврядування їхня кількість сягала 68,89% (для порівняння: українок – 26,08%), а у повітових союзах самоврядування – 74,55% (українок –15,52%) [10, 23–26].

Результатами цієї виборчої кампанії особливо був задоволений воєвода Г. Юзевський. У звіті, підготовленому для Міністерства внутрішніх справ, він підкреслював: «Вибори підтвердили можливість побудови життя на Волині в атмосфері взаємного порозуміння і співпраці поляків та українців… До керівництва та праці в органи самоврядування потрапив елемент безперечно кращий, порівняно з тим, який був. Окрім того, що найважливіше, – вибори були позбавлені будь-яких політичних виявів. Якщо взяти до уваги посилення політичної акції на Волині загалом, а також наявність впливу агресивного українського націоналізму з Малопольщі, відсутність суперечок та боротьби під час виборів, у першу чергу, слід приписати певній стабілізації відносин та опору волинського життя атакам навіть найбільш агресивних елементів» [10, 27].

Національний склад, обраних 1934 р. органів територіального самоврядування, був досить показовим. Кількість радників-українців у сільських гмінах була досить значною і досягала, наприклад, в таких повітах, як Ковельський, Кременецький, Любомльський – 79%. Загалом, із 37972 членів гмінних рад Волинського воєводства, українці становили 68,86%. Поляки отримали – 23,34%. Німці, євреї, чехи та росіяни були представлені у радах 10% [10, 23–27]. Потрібно зазначити, що відсоток поляків у самоуправах був значно вище їхньої питомої ваги в етнічному складі населення воєводства

(за даними перепису 1931 р. вони становили 16,6% усіх мешканців краю).

Основна боротьба за мандати велась, звичайно, між поляками та українцями. Кількість представників тієї чи іншої національності на різних етапах існування інституту самоврядування в регіоні була різною, проте, сталою польська перевага лишалась тільки в міських самоуправах. Українці серед членів рад сільських гмін перевищували кількість радників-поляків, при цьому, в радах як виділених, так і не виділених з повітів міст відсоток радників-українців був зовсім незначним (7–12%), порівняно з відсотком членів міських рад польської національності (42–52%) [11, 21].

Однак після виборів, проведених 1934 р., кількість радників-поляків, порівняно з їх кількістю у попередніх гмінних радах, зросла, наприклад, у Володимирському повіті на 13,5%, а кількість радників-українців зменшилась на 14,3%. Подібною була ситуація й в інших повітах воєводства [12, 26]. Отже, поляки поступово збільшували свою кількісну перевагу, навіть у сільських самоуправах, а українці, навпаки, втрачали свої позиції. Крім цього, показовим є й те, що в законодавчих органах самоврядування, таких як ради сільських та міських гмін, а також повітових радах, кількість українців була помітно більшою, ніж у самоуправах, що виконували функції виконавчих та керівних органів самоврядування, наприклад, в управах сільських і міських гмін та у виконавчих відділах повітових сеймиків, де більшість становили поляки. Відтак, у воєводи Г. Юзевського були всі підстави відзначити зміцнення «польського стану посідання» (передусім у гмінних самоуправах, де традиційно міцними донедавна були українські позиції), а також підкреслювати, що це «не викликало жодної реакції зі сторони українських мас». На його думку, це засвідчило, що «польський елемент наближується до українського життя і завдяки щоденним, щирим зусиллям здобуває авторитет і симпатію населення» [10, 27].

Натомість газета «Волинське слово» так оцінювала ситуацію, котра склалася в самоуправах: «У Волинському воєводстві в сільських гмінах є багато радних українців, то воно й зрозуміло, бо наше населення становить тут майже 78%, а проте, вони не мають рішучого впливу на гмінні справи, не боронять як слід своїх виборців… Передусім через те, що ми злегковажили справу попередніх виборів й радними пройшли люди невідповідні до цього; а по-друге, що українські радні не були як слід підготовлені до праці в самоуправлінні» [13, 4].

Останні вибори до міських самоуправ відбулися 1939 р. у Луцьку, Рівному, Ковелі, Володимирі, Кременці, Дубно – 21 травня, в усіх інших містах воєводства – 6 травня. Вони проходили на підставі нового закону про вибори міських рад від 16 серпня 1938 р. Проводились вибори під гаслами розбудови міст, поліпшення їх санітарного стану, проведення інвестицій, з метою піднесення господарства краю. Однак основним було позбавлення організму самоврядування будь-якого політичного характеру. Напередодні виборів друкований орган Волинського українського об'єднання писав: «Політичні моменти, що переважали в діяльності громадсько-господарчих комітетів і перших виборних міських рад… поступово зникають, натомість економічні моменти поволі переважають всі інші» [14, 1].

Для проведення виборів у містах, поділених на виборчі округи та обводи, створювались головна, окружна й обводова виборчі комісії, які складалися з голови й 4-х членів. Окремо для кожного обводу, війти складали списки виборців. Вибори відбувались списками кандидатів, на яких обов'язково вказувались порядковий номер виборчого округу, ім'я, прізвище, вік, фах і докладна адреса кожного кандидата. До списку долучались протокол затвердження кандидата та його згода, з датою та власноручним підписом. Окрім цього, виборчий список підписувався 25–75-ма виборцями із цього округу. Закон надавав очільникам головних виборчих комісій право здійснювати перевірку знання кандидатами польської мови та на її підставі відхиляти чи затверджувати кандидатів [15, 29].

Основною зміною, внесеною новим виборчим законом, було те, що, на відміну від попередніх виборів до органів територіального самоврядування, число мандатів у кожному окрузі не збігалася із кількістю голосів, котрими мали право розпоряджатись виборці. Отже, виборці не могли віддати всі можливі голоси за одну кандидатуру або стількох кандидатів, скільки обирали в окрузі, що дозволялось існуючими до цього часу приписами. За одного кандидата віддавався лише один голос. Таким чином, скасовувався принцип кумуляції голосів.

Проведений аналіз, дає можливість зробити певні висновки та узагальнення. Прикметно, що становлення виборчого механізму відбувалось протягом майже всього міжвоєнного періоду. Зміни, котрі вносились у законодавство Другої Речіпосполитої, стосувались безпосередньо порядку проведення виборів, умов надання активного та пасивного виборчих прав, вікового та майнового цензу виборців, контролюючих функцій органів державної адміністрації щодо перебігу виборних кампаній. Останнє, на нашу думку, є найбільш показовим, оскільки ці зміни були спрямовані насамперед на посилення урядового нагляду за ходом виборів до самоврядних інституцій. Розширення законодавством прав адміністрації задля впливу на їхні результати, робило все більш реальною можливість формування властями національного, політичного, професійного й вікового складу самоуправ на власний розсуд. Особливо яскраво це помітно на прикладі інституту самоврядування, що функціонував на теренах краю. Адже однією із складових частин «волинської політики» воєводи Г. Юзевського було не лише перетворення самоуправ на слухняних виконавців урядових завдань, але й на основного регулятора складних міжетнічних стосунків на Волині. Здійснюватись це мало, передусім, шляхом деполітизації органів самоврядування та зміцненням у них так званого «польського стану посідання».

1. *Ajnenkiel A. Polskie Konstytucje. – Warszawa, 1982.*
2. *Łuczak A. Samorząd terytorialny w programach i działalności stronictw ludowych 1918–1939. – Warszawa, 1973.*
3. *Szwed R. Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządow terytorialnych w latach 1919–1939. – Częstochowa, 1993.*
4. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – № 83. – Poz. 606.*
5. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – № 80. – Poz. 577.*
6. *Держархів Волинської обл. – Ф. 46. – Оп. 9-а. – Спр. 349-а.*
7. *Волинське слово. – 1938. – 3 липня.*
8. *Archiwum Akt Nowych, Urząd Wojewódzki Wołyński (далі – AAN, UWW), sygn.277/I-1: Wołyń.*
9. *Держархів Волинської обл. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 2399.*
10. *AAN, UWW, sygn.277/I-1: Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie Wojewody Józewskiego.*
11. *Держархів Волинської обл., 25/4, Wołyń, czerwiec 1937.*
12. *Держархів Волинської обл. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 2490.*
13. *Волинське слово. – 1938. – 4 грудня.*
14. *Волинське слово. – 1939. – 27 квітня.*
15. *Держархів Волинської обл. – Ф. 46. – Оп. 6. – Спр. 1052.*

Martyniuk Y.M. The peculiarities and the results of the self-governing bodies elections in the Volyn province during the 1920–30th. In the article are described the main stages of the self-governing

bodies' formation in Volyn during the period between wars. Their organization structure, the national and professional composition, the regional peculiarities are presented in the research. The author analyses the elections to the self-governing bodies and the peculiarities of the electoral system. The results of their activities in the region are highlighted, the errors and mistakes of their job are defined.
Key words: Volyn province, local self-governing, town self-governing, gmina, povit, sejm, magistrate

В. Г. Москаленко

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПАСИВНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА В УРСР (1930-ті рр.)

У статті, на основі документів аналізуються та узагальнюються визначальні тенденції становлення пасивного виборчого права населення УРСР у контексті реалізації радянського законодавства.
Ключові слова: *інститут виборів, пасивне виборче право, виборча система, законодавство, вибори*

На сучасному етапі в Україні особливої актуальності набуває науково-практичне осмислення проблем організації та проведення виборчих кампаній, політичної боротьби, методів реалізації стратегічних цілей учасників виборчого процесу. Перебіг виборчих кампаній, спосіб визначення переможців і розподілу між ними депутатських мандатів регулюється сукупністю визначених законодавчих правил, що складають виборчу систему, а правові норми, що регламентують правові засади виборчого процесу, в сукупності становлять виборче право.

Серед основних виборчих прав центральне місце посідає загальне (активне і пасивне) виборче право, тобто, право обирати і бути обраним до органів влади. Фундаментальним виборчим правом є пасивне виборче право – право бути кандидатом у депутати на виборах. Одним із основних завдань сучасного українського законодавства є визначення змісту й обсягу прав кандидатів у депутати, основ та принципів пасивного виборчого права. За умов жорсткої конкуренції владних структур і кандидатів у депутати під час виборчих кампаній на загальнодержавному рівні, зростає потреба в глибоких наукових дослідженнях з історії становлення та реалізації пасивного виборчого права, зокрема УРСР.

Неупереджений аналіз процесу реалізації загального (пасивного) виборчого права в УРСР є однією із запорук не повторення помилок минулого, становлення реального самоуправління народу, що має реалізовуватись в дієвих і оптимальних структурах представницьких органів влади, які б відповідали сучасним формам організації суспільного життя.

Початок осмислення основних проблем щодо предмету дослідження заклала радянська історіографія. Однак уже перші праці на цю тему відчули вплив політичної ситуації, яка за радянської системи була досить неоднозначною та залежала від ідеологічних постулатів правлячого партійно-державного апарату. Зазначені фактори, а також бюрократичні перешкоди доступу до архівних джерел, особливо ідеологічна цензура, яка давалася взнаки на офіційному рівні, зумовили появу стереотипів, що в різних варіантах повторювались потім в історичній та правовій літературі.

До середини 1950-х рр. загальне виборче право висвітлювалось у відповідності з догматичним трактуванням «Короткого курсу історії ВКП(б)». Звідси, головні недоліки в публікаціях, які полягали в надмірному звеличенні ролі трудящих в ході виборчих кампаній, в абсолютизації авторитету партійного апарату під час виборчого процесу [1]. Після того у вивченні досліджуваної проблеми відбулися суттєві зміни позитивного характеру, поступово урізноманітнювалася джерельна база досліджень, розширювалася наукова проблематика. Проте, і на цьому етапі розвитку історіографії більшість праць радянських істориків і юристів характеризує крайня ідеологічна спрямованість і відсутність об'єктивного аналізу радянського виборчого права. Свідченням цьому є дослідження А. Кіма, характерною ознакою якого був аналіз законодавства СРСР, частково УРСР відносно виборчого права. Хоч монографія відзначалась фактологічним підходом до висвітлення виборів та ідеологічною заангажованістю [2].

Перша спроба переосмислення виборчих кампаній, реалізації пасивного виборчого права присутня у праці О. Гонтаря, яка, на нашу думку, є суперечливою за змістом, поєднує старі і нові методологічні та історіографічні підходи [3]. На особливу увагу заслуговує і дисертація П. Рудика [4]. Автор переосмислює концепцію радянського виборчого права, переглядає деякі традиційні погляди на місце і роль виборів у процесі управління державою. Зокрема дослідник звертає увагу на те, що вся система виборчого права, в тому числі пасивне виборче право, формувалося, згідно інтересів робітничого класу, що забезпечувало його пріоритет на виборах.

На сучасному етапі розвитку історичної та юридичної наук, передусім російські науковці, через призму інституту виборів представницьких органів влади в незначному обсязі розглядають загальне (пасивне, активне) виборче право громадян УРСР [5]. На жаль, в Україні відносно означеної проблеми майже немає робіт, а наявні розглядають лише окремі її аспекти. Це зумовлює мету цієї статті, яка полягає в тому, щоб за допомоги сучасної теоретико-методологічної бази й залучення нових архівних джерел, комплексно проаналізувати процес становлення пасивного виборчого права в УРСР упродовж 1930-х рр.

Однією з фундаментальних частин загального виборчого права є пасивне виборче право – право на обрання кандидатом у депутати до органів державної влади. Протягом 30-х рр. XX ст. в УРСР відбувався процес поступового становлення радянського виборчого законодавства, в тому числі пасивного виборчого права, пошук оптимальних форм представництва депутатів у структурах органів влади, які б забезпечували виконання політичних установок правлячої компартійної еліти.

Становлення пасивного виборчого права в УРСР йшло двома шляхами: рецепція законодавства РСФРР та розробка власних законодавчих актів. Перший шлях був переважаючим. Головною особливістю формування пасивного виборчого права, як і загалом радянської правової системи в УРСР, було те, що воно склалося як однорідне, аналогічне право в більшовицькій Росії. Це була рецепція в її найпростішій формі – пристосування права однієї держави до умов іншої.

Головними джерелами виборчого права, складовою частиною якого було пасивне право, були Конституції УСРР 1919, 1929 рр., Конституція УРСР 1937 р. та різноманітні положення, інструкції про вибори до органів влади, теоретичною базою для яких були загальносоюзні конституції 1924 та 1936 рр., рішення з'їздів ВКП(б) та КП(б)У, постанови ВЦВК СРСР та ВУЦВК УРСР.

Статті Конституцій УСРР 1919, 1929 рр. відображали загальну соціально-політичну ситуацію як в країні, так і в республіці. Згідно конституційного законодавства УСРР, значна частина населення була позбавлена права обиратись до органів влади. Не могли бути обраними особи, які використовували найману працю, з метою отримання прибутків; громадяни, які жили на нетрудові доходи, як-то: відсотки з капіталу, прибутки від підприємств, надходження з майна тощо. На конс-

титуційному рівні в УСРР – приватні торговці, торговельні та комерційні посередники; ченці та духовні служителі церков і релігійних культів; службовці й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень не мали права обиратись до депутатського корпусу рад усіх рівнів. Крім того, такого права не мали особи, визнані у встановленому порядку душевно хворими, а також громадяни, які знаходились під опікою, засуджені за злочини на термін, встановлений судовим органом.

Право бути обраними до органів влади мали незалежно від статі, віри, раси, національності, осілості громадяни, яким до дня виборів виповнилося 18 років, що «добували засоби до життя виробничою і суспільно-корисною працею, вели хатнє господарство та червоноармійці і червонофлотці». У Конституції УСРР 1929 р. міститься повний перелік громадян, які мали право стати депутатами [6, 131–132]. Таким чином, згідно конституційного законодавства, обиратись депутатами мали лише представники окремих соціальних груп, відносно яких не застосовувались обмеження за статтю, національністю, освітою й віросповіданням. Ці групи об'єднувалися терміном «трудящі».

Реалізуючи пасивне виборче право, намагаючись зберегти за собою пріоритет при визначенні кандидатур на виборні посади та забезпечити більшість при голосуванні, партійно-державний апарат вживав усіх можливих заходів, щоб зіштовхнути на узбіччя політичного життя можливих опонентів, «ворогів народу», використовуючи при цьому різноманітні методи.

Партійними органами у ході виборчих кампаній регулювався склад сільрад, селищних, районних і міських рад. За вказівкою ЦК Компартії УСРР, на засіданнях бюро обкомів, міськкомів КП(б)У давались доручення партійним комітетам на період виборів забезпечити, запланований центральним органом партії, якісний склад депутатів. Це наглядно відображає постанова бюро Дніпропетровського міському Компартії України від 23 вересня 1934 р., яке зобов'язувало заводські та районні партійні комітети, під час виборів депутатів до міських і районних рад, забезпечити у складі обраних рад не менше 50% членів партії, 10–15% комсомольців, 25–30% жінок, 10–15% адміністративно-технічного персоналу, при цьому з усієї кількості депутатів – 75–80% мали бути робітниками-ударниками виробництва [7, 85–86,114,173]. Аналогічні постанови були прийняті в інших обкомах і міськкомах КП(б)У.

Запроваджуючи їх в життя, під час виборчих кампаній, міські партійні комітети упорядкували за заданими відсотками списки майбутніх депутатів, які затверджувались партійними фракціями рад, а потім зачитувались на зборах виборців. Якщо в ході виборчої кампанії не забезпечувався, запланований партійним апаратом, відсотковий склад майбутніх депутатів, то, порушуючи Основний Закон, результати виборів, через виборчі комісії, анулювались працівниками партійних комітетів і апаратів обласних і міських виконавчих комітетів. Так, у виборчій кампанії 1934–1935 рр. рішеннями партійного і радянського апаратів були анульовані результати виборів в Дніпропетровській обл. у двох райрадах, 37 сільрадах повністю і частково на 196 виборчих дільницях інших сільрад [8]. Наприклад, у Генічеському р-ні Дніпропетровської обл. виборчі збори проводилися 19–23 листопада 1934 р. на 103 виборчих дільницях. Жінок у складі сільрад було обрано лише 18%, тому на 24 виборчих дільницях партійним апаратом результати були анульовані. Перевибори відбулися 24 листопада, внаслідок чого кількість жінок у складі сільрад зросла до, запланованих партапаратом, 25% [9, 28].

У Чубарівському р-ні Дніпропетровської обл. низький відсоток обрання жінок до складу сільрад зумовив анулювання партійним комітетом виборів у Туркменівській, Ново-Роздорській, Балачківській, Власівській, Дорожилиській, Ульяновській, Самойлійській сільрадах. Після переголосування, відсоток жінок у складі сільрад був доведений до, запланованих «згори», 25% [10, 51]. Аналогічна картина спостерігалася у Солонянському р-ні Дніпропетровської обл., де у Широківській, Новопокровській, Олександрійській №1, Військовій, Сурсько-Михайлівській, Наталівській, Привільнянській, Тритузнянській сільрадах відбулося переголосування і запланована кількість жінок ввійшла до складу сільських рад [9, 56].

Постановами бюро Ново-Васильківського, Чубарівського, Новомосковського, Царичанського районних партійних комітетів Дніпропетровського обкому партії, відповідно, на 16, 23, 42, 43 виборчих дільницях було проведене переголосування і якісний відсоток комсомольців і жінок у складі сільрад був доведений до запланованого [9, 63,66]. Не кращою була картина виборів і в інших районах сільської місцевості Дніпропетровської обл. Таке ж «підганяння» якісного складу комсомольців, жінок, комуністів, до запланованих партійним апаратом відсотків, відбувалося й у районних, міських радах Бердянська, Генічеська, Дніпропетровська, Кривого Рогу, Новомосковська, Олександрії (Запоріжжя) тощо [9, 68–77].

Під час виборчої кампанії 1934 р., у всіх органах влади сільської місцевості на виборчих зборах представники партійних комітетів рекомендували списки кандидатур до нового складу сільських рад, а голосування мало проводитись по кожному кандидату в депутати окремо. Проте, порушуючи закон, голосування на виборчих зборах проводилося за списками кандидатів у Бердянському, Покровському, Олександрівському, Царичанському та інших районах Дніпропетровської обл. [9, 68,71,84,93]. Чимало аналогічних прикладів можна побачити і в інших областях УРСР.

Були й інші порушення законодавства у процесі виборчих кампаній. В ході виборів (1934 р.) до Ново-Сірогозької, Ново-Запорізької, Веселовської сільських рад Дніпропетровської обл. до їх нового складу було обрано більше депутатів, ніж це передбачалось інструкцією про вибори. В ході виборів нового складу Ново-Олександрійської сільради Дніпропетровської обл. була обрана президія, коли, за положенням про вибори, її не мало бути. Відбулися також зриви виборчих зборів у Павлівській, Августитівській, Широчанській, Скелеватській, Мало-Катеринівській сільрадах Запорізького р-ну Дніпропетровської обл. [9, 1–2].

Таким чином, формуючи склад депутатів на власний розсуд, партійно-бюрократичний апарат мав на меті певні політичні цілі. Введення до керівного складу усіх рівнів рад депутатів за соціально-класовими та партійними ознаками, відповідало існуванню тоталітарного режиму, забезпечувало реалізацію його політики на місцях.

Аналіз історичних та юридичних робіт, архівних даних дозволяє зробити висновок, що в ході реалізації загального (пасивного) виборчого права, під час виборчих кампаній 1930-х рр. в УРСР спостерігалася тенденція до концентрації влади в партійних комітетах, за формування депутатського корпусу державних органів управління та допомогою партійних директив. У досліджуваний період йшов процес становлення радянського виборчого законодавства, для якого були характерні нестабільність, пріоритет директив, рішень партійного апарату всіх рівнів над державним законодавст-

вом. Партія, що законодавчо не була державною інституцією, за допомоги партійно-адміністративного апарату, концентрувала у своїх руках всю повноту влади. Виник особливий тип державних органів, де всі важелі керівництва та реальна влада об'єдналися в недержавних структурах. Тому стало можливим перенесення рішень центральних органів партії та їх структурних підрозділів на ґрунт державних і громадських організацій, регулювання під час виборчих кампаній якісного складу депутатського корпусу рад усіх рівнів.

Однією з тенденцій реалізації пасивного виборчого права цього періоду стало позбавлення права бути обраним до складу депутатського корпусу рад представників окремих соціальних груп, відносно яких застосовувались обмеження за національністю, віросповіданням, соціальним складом. Аналіз архівних документів надає можливість оцінювати практику позбавлення виборчих прав як фактичну розправу з опозицією і засіб утримання громадян у покорі, оскільки включала обмеження багатьох сторін життєдіяльності громадян, що супроводжувалося грубими порушеннями. В умовах формування тоталітарного режиму, позбавлення пасивного та виборчого права виступало як різновид політичних репресій.

Дослідникам слід провести значну роботу, щоб об'єктивно, повно і правдиво розкрити означену проблему. Необхідно дослідити й охарактеризувати вплив партійних інститутів на формування виборчо-правових норм, проаналізувати їхню реалізацію та зміни під час виборчих кампаній, залежно від конкретної політичної ситуації. На нашу думку, потребою часу є підготовка комплексного наукового дослідження відносно як загального (пасивного і активного) виборчого права, так і виборчої системи та інституту виборів досліджуваного періоду. Вивчення цієї складної взаємодетермінованої системи з усіма її правовими аспектами, своєрідностями, суперечностями, стратегіями та технологіями – нагальна потреба, продиктована логікою вдосконалення інституту виборів і розвитку демократії у сучасній Україні.

1. *Броун М., Рівлін Л. Виборчі права громадян. – Х., 1930; Василенко М.В. Досвід перевиборів та чергові завдання рад. – Х., 1930; Вейблит И.Д. Досрочные выборы в сельсоветы // Советское строительство. – 1930. – № 3; Зайцев П.И. Закон о лишении избирательных прав и нарушение его на практике // Советское строительство. – 1930. – № 5; Лаговиер И.В. Перевыборы советов и революционная законность. – М., 1934.*
2. *Гусев К., Дробижев В. Рабочий класс в управлении государством (1926–1937 гг.). – М., 1968; Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921–1936 гг.). – М., 1957; Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921–1932 гг.). – М., 1968; Смирнова В.В. Зарождение советского избирательного права. 1917–1925 гг.: Дисс. ... канд. юр. наук. – М., 1973; Терлецький В.М. Ради депутатів трудящих УРСР в період завершення будівництва соціалізму (1938–1958 рр.). – К., 1966; Ким А.И. Советское избирательное право. – М., 1965.*
3. *Гонтар А.В. Городские советы Украины: История становления и развития (20–30-е годы). – К.; Одесса, 1989.*
4. *Рудик П.Л. История советского избирательного права (1917–1936 гг.). – М., 1991.*
5. *Воробьева В.Ю. Институт выборов представительных органов власти в России XX – начало XX вв. (историко-правовой аспект): Дисс. ... канд. юр. наук. – СПб., 2004; Очерки по истории выборов и избирательного права / Под ред. Ю. Веденеева и Н. Богодаровой. – Калуга, 2002; Геворкян В.В. Развитие института выборов в России: конституционно-правовое исследование: Дисс. ... канд. юр. наук. – М, 2011.*
6. *Конституція УСРР // Слісаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української Конституції. – К., 1993; Конституція УСРР. – Х., 1929.*
7. *Держархів Дніпропетровської обл. (далі – ДАДО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1136.*
8. *Підраховано автором за доповідними записками партійно-державного апарату Дніпропетровської обл. (ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1155).*
9. *ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1155.*

Moskalenko V.G. The history of the passive electoral law establishment. On the base of documentary materials the significant tendencies of the passive electoral law in the USSR are analyzed and generalized in the article considering the context of the soviet legislation realization.

Key words: institution of election, electoral law, electoral system, legislation, election

О. П. Білоус

ПОЧАТОК БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПЕРШІ РЕЙДИ СУМСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО З'ЄДНАННЯ В 1941–1942 рр.

Здійснено спробу наукового дослідження бойової діяльності Сумського партизанського з'єднання в перший рік його діяльності. Висвітлено головні вектори партизанської боротьби, проаналізовано їхню роль у посиленні нацистського терору проти місцевого населення в Північно-Східній Україні.

Ключові слова: *Північно-Східна Україна, Сумщина, радянський партизанський рух, Сумське партизанське з'єднання, Путивльський партизанський загін*

Невід'ємною частиною дослідження життєдіяльності партизанського загону є вивчення його бойового шляху. Всеохопний аналіз боротьби з противником дає змогу оцінити роль партизанської одиниці, визначити пріоритети в тактиці та стратегії ведення війни. Одним із таких формувань, що впливало на життя всього радянського руху Опору на території українського та білоруського Полісся стало Сумське партизанське з'єднання (Путивльський партизанський загін). Це з'єднання завжди привертало до себе увагу з боку дослідників. До історії діяльності партизанів-ковпаківців зверталися як представники радянського руху Опору [1–4], так і радянські [5–7], і українські [8–9] історики, гідно оцінюючи їхнє значення у «малій війні» на території Брянщини, Сіверщини та Полісся. Історіографічну базу відносно з'єднання доповнює також істотний джерельний пласт: накази, довідки, донесення, звіти про бойову та диверсійну діяльність, які зосереджені у центральних архівах України. На нашу думку, їх суттєво доповнює унікальна документальна колекція фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.».

Бойова діяльність Сумського партизанського з'єднання (Путивльського об'єднаного партизанського загону) почалася відразу з його створенням. Незважаючи на обмежену кількість особового складу на початковому етапі війни (на 6 вересня 1941 р. загін нараховував лише 35 осіб [10, 1], на 20 вересня – 42 [11, 1]), формування було досить дієвою військовою одиницею. 22 вересня 1941 р. командир загону С. Ковпак підписав наказ № 1, згідно з яким, партизанський загін поділено на дві оперативні групи – відділення розвідників та мінерів [11, 1]. Значення наказу в існуванні нової бойової одиниці мало неймовірно вагоме значення. Путивльський загін уже з перших днів діяльності перетворився на чітко організовану бойову одиницю. Підтвердженням цього є щоденникові записи самого командира: «Спочатку, до нашого виходу в ліс, передбачалося діяти невеликими групами, але почалася боротьба – і ми побачили, що гітлерівці скрізь розставляють гарнізони, для боротьби з якими потрібні великі сили» [2, 42].

Значного поштовху для розгортання партизанської війни надав прихід 18 жовтня 1941 р. до Путивльського загону партизанського формування С. Руднєва (21 особа). На спільній нараді вирішили створити єдиний партизанський загін, командиром якого став С. Ковпак, а комісаром – С. Руднєв. На момент об'єднання, загін мав у розпорядженні ручний кулемет, 6 автоматів та 49 гвинтівок [12, 50].

Уже 19 жовтня 1941 р. загін дістав бойове хрещення, коли партизани впродовж двох днів успішно відбивали атаки нацистів на Спадщанський ліс. У наказі № 12 по Путивльському партизанському загону йшлося: «Противник у складі одного важкого й одного середнього танків увірвався у Спадщанський ліс центральною дорогою з боку с. Кардаші – без піхоти. Завдання було зрозуміле. Ворог мав на меті знищити наші бази, які частково знаходилися в будинку лісника на центральному кордоні, захопити зненацька загін і знищити» [13]. Під час бою партизанам вдалося захопити середній танк (виявився без значних пошкоджень і до середини листопада партизаном Крайнім його було повністю відремонтовано) та знищити важкий. Також було ліквідовано екіпажі машин у кількості 8 солдатів та місцевого колаборанта. Бій продовжився наступного дня, а проти партизанів пішли 5 танків, 1 танкетка та 14 машин піхоти. Втім, на підступах до лісу «головний важкий танк підірвався на наших мінах... Противник зайняв оборону, відкрив по лісу ураганний вогонь і під його прикриттям вивів із бою понівечений танк та відступив у бік м. Путивля» [14, 36].

Перший великий бій із ворогом, безперечно, мав величезне значення як для віри у власні сили, так і для патріотичного піднесення місцевого населення. Однак, як зазначав І. Слинько, бій у Спадщанському лісі мав і негативні наслідки: «В окремих групах з'явилися випадки самозаспокоєності, зазнайства та недбалості, що різко позначилося на загальному зниженні дисципліни» [15, 92]. Тим часом, С. Ковпак спробував уникнути критичних слів на адресу свого формування, зазначивши, що за цей період Путивльським загоном завдано відчутних ударів по комунікаціях і живій силі противника: «Знищено 5 танків, 1 тягач, 13 автомашин із набоями та живою силою, 2 генерали, 15 офіцерів, 51 солдат; підірвано на основних магістралях і на річках Сейм та Клевень 8 мостів, протяжністю 685 м, з них два – по 250 м кожний; захоплені трофеї: 2 кулемети, 50 тис. одиниць патронів, 280 одиниць снарядів, один танк» [14, 35; 16, 95].

Наступний бій відбувся 1 грудня 1941 р., коли противник знову спробував атакувати Спадщанський ліс. Як і попередній наступ, цей також закінчився невдачею для фашистів. Захоплений раніше танк, став основною ударною силою партизанів, оскільки допоміг ослабити наступ ворога. У наказі загону № 45 зазначалося, що німці та поліція втратили близько 150 осіб убитими та близько 200 пораненими [15, 102]. Партизани втратили трьох кулеметників. Цифра ворожих втрат, наведена в наказі та процитована І. Слиньком, викликає щире здивування. Ймовірно, мало місце дописування та підрахунок «на око», адже перевірити кількість убитих німців, окрім них самих, ніхто не міг, а останні навряд чи стали б ділитися з радянською стороною статистикою втрат. Не менший подив викликає й кількість учасників операції. Згадуючи події грудня 1941 р., С. Ковпак вказав у щоденнику, що «противник повів наступ силою близько 3 тис. осіб, серед яких більше половини поліцейських, стягнутих з усіх районів Сумської області» [14, 36–37]. Майже повністю дублює командира загону й колишній ковпаківець М. Старожилов: «Було кинуто 3000 солдатів, озброєних мінометами, гарматами й танками» [4, 38]. Дещо реалістичніші цифри наводить комісар загону С. Руднєв у підсумковому звіті «Рік героїчної боротьби», звертаючи увагу на перебіг подій і зазначаючи значно меншу кількість наступаючого ворога: «Німці кинули проти загону, який збільшився до 75 бійців, відбірних 1200 есесівців, озброєних гарматами й кулеметами. У результаті 12-годинного бою фашисти втратили багато убитих і поранених, у паніці залишили лісовий масив» [17]. Близько 1,5 тис. німецьких солдатів і поліцейських називають автори науково-довідкового видання «Україна партизанська», тому є підстави вважати більш достеменними дані партизанського звіту.

По завершенні бою, командування загону підписало черговий наказ, яким вказувалося: «Щоб зберегти людський склад загону для подальшої боротьби, вважаю доцільним залишити сьогодні о 24-й годині Спадщанський ліс і вийти в рейд в напрямі Брянських лісів» [15, 103]. Відповідно до цього наказу, завершився період організації та початку бойової діяльності Путивльського партизанського загону. Відтепер загін переходив на нову тактику боротьби з ворогом – маневри та раптові удари по комунікаціях і окремих гарнізонах противника. Вихід Путивльського партизанського загону на Північну Сумщину (територія Шалигінського, Глухівського, Червоного р-нів) не тільки розширив географію його бойової діяльності, але й став поштовхом для розвитку партизанського руху регіону. Поява сильного в бойовому аспекті, хоча й не чисельного загону, активізувала місцеві партизанські формування, створила умови для збільшення кількості й подальшого об'єднання загонів.

Перший рейд путивлян тривав 4 доби. За цей час партизани подолали 160-кілометрову відстань, поки не зупинилися 6 грудня 1941 р. на відпочинок у с. Хвощівка Севського р-ну (нині Брянська обл.), на околиці Хінельських лісів. Незважаючи на успіх, перехід партизанів пішим ходом засвідчив, що загін не має необхідної маневреності, рух відкритою місцевістю й через населені пункти демаскує їх, унеможливлює прихованість маневру, відповідно, і раптовість нападу.

Розташувавшись у 35 кварталі Хінельських лісів [14, 38] (базою загону було обрано хутір Хінельського лісокомбінату), загін розпочав дії за нових умов. Насамперед, проведено низку господарських акцій, результатом яких стало захоплення 80 т зерна (хліба і фуражу), 60 коней з упряжжю та саньми [14, 38], що дало змогу проводити дрібні бойові та господарські операції на відстані близько 50–70 км від бази. Крім того, згідно з наказом командування, проведено акцію зачистки найближчих від бази сіл від представництв окупаційної влади. Такі акції проведено в ряді населених пунктів Середино-Будського, Ямпільського (нині Сумська обл.) та Севського р-нів (нині Брянська обл.). Водночас проводилася активна робота з налагодження зв'язків із місцевими партизанами. Під час знищення осередків поліції, захоплено 35 гвинтівок, 7 кулеметів, 10 тис. набоїв [15, 131].

Перебуваючи в Хінельських лісах, ковпаківці встановили контакти з Есманським партизанським загоном. За активного сприяння командування Путивльського загону, організовано Конотопський та відновлено Севський партизанські загони, надано значну допомогу Шалигінському, Хомутівському, Червоному, Першому Ворошиловському та Ямпільському партизанським загонам. За період 6–27 грудня 1942 р. Путивльський партизанський загін майже вдвічі збільшив особовий склад, за рахунок місцевої поліції поповнив арсенал зброї та набоїв, що натомість дало змогу боротися не тільки з дрібними групами місцевої поліції, але й більш значними гарнізонами противника.

Зміцнівши та збільшившись кількісно, Путивльський загін 28 грудня 1941 р. вирушив у зворотному напрямі – на територію Путивльського р-ну. Перед загоном постало завдання швидким маршем, через територію Крупецького (нині Рильського) р-ну Курщини та Шалигінського (нині Глухівського) р-ну Сумщини, вийти до Новослобідського лісу Путивльського р-ну. Проте, ця тактика не спрацювала, через сильні заслони ворога, виставлені в сс. Бегоща, Обеста, Локоть, Студенок (Рильський р-н), оскільки ця перешкода заступила партизанам подальше просування.

Внаслідок вимушеної зміни маршруту, перебуваючи в с. Комарівка (Глухівський р-н), 29 грудня 1941 р., спільно з партизанським загоном Червоного р-ну було розгромлено гарнізон противника у с. Улановому (Глухівський р-н), після чого загін повернув на північ, намагаючись заплутати ворога своїм переходом. У ніч проти 3 січня загін передислокувався до с. Красна Стрелиця Хомутовського р-ну, Курської обл. У наступні дні загін, пройшовши територією Севського, Ямпільського та Глухівського р-нів, зупинився 11 січня 1942 р. у с. Кагань (Путивльський р-н).

Детально відобразив шлях, яким загін пройшов на початку 1942 р., і С. Ковпак: «Зустрівши на шляху сильні ворожі заслони, ми змінили маршрут і поклали собі за мету дістатися в наш район з іншого боку, подалі на захід. Повернувши на північ, загін пройшов краєм Курської та Орловської областей, і 10 січня через Глухівський район вступив до Путивльського району. По дорозі месники очистили від ворога з десяток сіл і знищили кілька ліній зв'язку» [2, 60]. Вторить командиру і «Звіт командування з'єднання про бойову діяльність і партійно-політичну роботу загонів з'єднання за період з 6 вересня 1941 р. до 1 січня 1944 р. і додатки до нього» [18, 14]. Більш точно на рейді партизанів із Хінельського масиву до Новослобідського лісу акцентував увагу І. Слинько: «Партизани очистили багато сіл від німецьких ставлеників і поліції, зрізали стовпи і знищили телеграфно-телефонний зв'язок до 4-х кілометрів на ділянках Глухів–Севськ, Глухів–Макове, Глухів–Воронеж–Кролевець, Слоут–Собичеве, захопили продовольчі склади противника у с. Воздвиженському, де вилучили 5 т зерна» [15, 135].

У районі Новослобідського лісу партизани пробули тиждень. Як зазначив С. Ковпак, «залишатися тут або десь в іншому місці ми надовго не збиралися» [2, 61]. За цей час було розгромлено групу поліції у с. Воргол (Кролевецький р-н). Після цієї операції здійснено перехід до с. Бруски та паралельно розгромлено загони поліції у сс. Волокитине, Будище, Погаричі. Водночас розпочала роботу диверсійна група. За допомогою партизанів Глухівського загону, мінерами-ковпаківцями підірвано 2 залізничних мости, загальною протяжністю 52 м на магістралі Київ–Москва, а також на ділянці між станціями Макове–Терещенківська та біля с. Малий Вороніж [15, 136]. У с. Бруски затриматися не вдалося і впродовж найближчих 10 днів загін постійно рейдував, маневруючи територією Путивльського і Глухівського р-нів та уникаючи відкритого бою з фашистами.

20 січня 1942 р., задля протидії загону противника, в кількості 110 солдатів і поліцейських [15, 138], партизани змушені були зайняти оборону на околиці с. Гута (Глухівський р-н). Путивлян підтримав місцевий загін самооборони та партизани Глухівського р-ну. Бій тривав понад дві години, з настанням ночі ворог відійшов до сусіднього села Землянка, втративши, за даними партизанської розвідки, убитими – 8 та пораненими – 5 осіб (даних по партизанському загону немає) [15, 138]. 19 січня 1942 р., за день до сутички в Гуті, керівники Путивльського загону зустрілися з командуванням Глухівського загону, яке перебувало на своїй базі у Слоутському лісі. На нараді ухвалено й далі співпрацювати разом, оскільки обставини вимагали ефективних дій партизанів проти окупаційних підрозділів. 28 січня 1942 р. відбулося організаційне об'єднання обох загонів, що закріплено в наказом від 29 січня 1942 р. № 68: «У зв'язку з тим, що наступив момент боротьби з фашизмом в його тилу великими силами, вважати доцільним об'єднати Путивльський і Глухівський партизанські загони з 28 січня 1942 р.» [15, 139]. За три дні, після об'єднання з глухівчанами, до складу Путивльського загону влилася ще одна бойова одиниця – Шалигінський партизанський загін. Після цих реорганізацій, Путивльський партизанський загін став називатися об'єднаним [12, 49]. Відповідний наказ з'явився 1 лютого 1942 р., а згідно з ним, «Конотопський, Глухівський і Шалигінський загони ставали оперативними групами №№ 6, 7 і 8» [15, 141].

Вже у лютому 1942 р., продовжуючи маневрувати Північною Сумщиною, об'єднаний Путивльський партизанський загін розгромив окупаційну владу в 22 населених пунктах, зокрема Баничах, Вікторовому, Перемозі (Холопковому), Коротченковому (Погрібках), Кочергах, Стрільниках тощо. Так, у Баничах одночасно проведено господарську акцію та захоплено або знищено 1080 т зерна, 25 т овочів, 480 т сіна [15, 143]. Зухвалі дії партизанів, усезростаюча небезпека їхніх дій, а також ненадійність місцевої поліції призвели до виокремлення для боротьби з ними 105-ї угорської стрілецької дивізії [4, 47].

Першою зустріччю з угорцями для партизанів став бій біля с. Дубовичі (Кролевецький р-н) 25 лютого 1942 р., у якому взяли участь: 4, 7, 8 та 10 оперативні групи. Розпочавшись о 12 годині дня, бій тривав, із невеликими перервами, до ночі. Окупаційний загін рушив у напрямі Кролевця, партизани намагалися відійти, щоб перегрупувати сили та зайняти нові рубежі. Як зазначав І. Слинько, посилаючись на угорські трофейні документи, на момент бою, «Путивльський об'єднаний загін нараховував близько 500 бійців, мав на озброєнні 3 гармати, 2 крупнокаліберні кулемети, 16 станкових та 25 ручних кулеметів, велику кількість гвинтівок і набоїв» [15, 150]. Тут доцільно зазначити, що М. Старожилов наводив зовсім іншу статистику їхнього озброєння: «Група партизанських загонів на цей час була ще недостатньо озброєна. Наприклад, 8 рота на 30 бійців особового складу мала лише 16 гвинтівок, а на всю групу загонів було 4 станкових кулемети, 2 міномети та близько 20 автоматів» [4, 47]. Начальник штабу загону Г. Базима, аналізуючи стан партизанського озброєння на кінець лютого 1942 р., також відзначив нестачу зброї та боєприпасів, хоча наголосив на швидкому доозброєнні: «За два дні партизани роздобули близько ста гвинтівок... Погано була озброєна група Павловського і кролевчан» [19, 112]. На думку Г. Базими і С. Ковпака, гостро відчували нестачу набоїв і партизанські мінометники, напередодні бою вже у Веселому (через три дні після подій у Дубовичах) в їхньому розпорядженні було всього по 15 мін на розрахунок [19, 60–73].

Бій у Дубовичах став початком каральної акції проти сумських партизанів, яка мала на меті розгромити Путивльський загін у триденний термін. Переслідуючи ковпаківців, які намагалися вийти на оперативний простір, угорські військові частини заблокували їх у с. Веселому (Путивльський р-н). Бій у Веселому відбувся 28 лютого 1942 р. і впродовж 16 годин, під «акомпанемент» 25–30 градусного морозу. Під час бою против-

ник використав німецькі та угорські окупаційні частини, а також підрозділи місцевої поліції, намагаючись повністю оточити партизанів. Розпочавши атаки з півдня, до середини дня переніс епіцентр подій на північ і схід, а згодом і на північний захід від села.

Ще на початку бою дістав важке поранення комісар загону С. Руднєв: «Досі йому щастило, а от у веселівському бою комісар дуже постраждав – куля увійшла під лівим вухом, а вийшла під правим, простреливши щелепу, піднебіння і язик» [2, 161]. Під час перестрілки загинув комісар Глухівського загону О. Білявський. Загалом, за час оборони с. Веселого, партизани втратили 24 бійця [15, 155]. Дещо меншу, але точнішу цифру партизанських втрат навів М. Старожилов: «Загинули 9 партизанів, 12 осіб були поранені» [4, 47]. Втрати під час бою у с. Веселому стали найбільшими для ковпаківців, з моменту створення загону. Противник, намагаючись розгромити Путивльський загін, за різними джерелами, втратив до 600 солдатів [4, 48; 16, 245; 2, 72; 15, 156]. Безпосереднім результатом бою стало те, що, фактично повністю витративши боєзапас, Об'єднаний загін змушений був повернутися до Хінельських лісів. Уже в ніч проти 1 березня був взятий курс на с. Бруски (Путивльський р-н). Завдання загону полягало в тому, щоб у наступні дні, різко змінивши напрям руху, вийти на територію північної Сумщини, через західні області Курщини.

Боєм у с. Веселому завершився зимовий рейд Путивльського об'єднаного загону. Цей бій став першим, у якому партизани змогли нав'язати великому військовому гарнізонові свої умови; витримати своєрідний іспит із ведення бою на відкритій місцевості та перевірити тактичну грамотність командирів і зрілість командування в проведенні значних бойових операцій.

Відпочивши та поповнивши матеріальну базу, партизанські загони приєдналися до активної боротьби на території Середино-Будського р-ну та прилеглих теренів Курщини і Брянщини, не даючи змоги противнику створити загороджувальну зону між Хінельськими та Брянськими лісами. До осені 1942 р. тривала запекла боротьба між окупаційною владою та партизанами за «ворота на Україну» (територія Середино-Будського р-ну, яка зв'язувала два лісових масиви), якими стали «села Жихове, Пигарівка, Чернацьке, та м. Середина-Буда, розташовані майже на одній лінії із заходу на схід кілометрів за сім-вісім одне від одного» [20, 2–3].

Проводячи бойову діяльність протягом майже 6 місяців, загін фактично не розгорнув диверсійної роботи на комунікаціях ворога. Командири намагалися це пояснювати браком вибухівки та радіозв'язку з радянським тилом, але головна причина полягала в тому, що загону не вистачало досвіду в організації диверсійної роботи, оскільки не було практики та була слабкою підготовка кадрів. Разом із тим, треба відзначити і той факт, що частина залізничних сполучень на території Сумщини ще не була відновлена та не експлуатувалася противником.

У подальшому Путивльський об'єднаний партизанський загін (Сумське партизанське з'єднання) зажив слави однієї з найпотужніших радянських партизанських бойових одиниць на території окупованої України, заклавши основи нелегальної війни, накопичивши величезний досвід тактики ведення бою та переміщення значної групи людей на довготривалі відстані у стислі строки, зокрема в перші місяці війни.

1. *Брайко П.Е., Калиненко О.С. Внимание, Ковпак! (документ. повесть). – М., 1971.*
2. *Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат. – К., 1949.*
3. *Татаренко Л.С. Гром с Путивля. Сказание о Ковпаке и его боевых побратимах. – К., 1977.*
4. *Старожилов М.В. Партизанське з'єднання С.А. Ковпака (з історії створення). – Львів, 1966.*
5. *Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988.*
6. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944: В 2 т. / В. Немятый, Д. Григорович, В. Замлинский. – К., 1985. – Т. 2.*
7. *Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / І. Кулик, І. Слинько, В. Клоков. – К., 1957.*
8. *Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К., 2005.*
9. *Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.*
10. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 4.*
11. *ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 8.*
12. *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.) / Упор. О. Бажан та ін.; редкол.: В. Смолій та ін. – К., 2001.*
13. *Наказ по Путивльському партизанському загону № 12 від 19.10.1941 р. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (далі – Фонди МКНМІВВВ). – КН-21895. – Д-4589.*
14. *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944. / Сост. О. Бажан и др. – М., 2010.*
15. *Слинько І.І. З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С. А. Ковпака (перший рік боротьби): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1948.*
16. *Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского народа (1941–1945 гг.): Сб. док. и мат. – Х., 1963.*
17. *Рік героїчної боротьби // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11380. – Д-2009.*
18. *ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 1.*
19. *Базима Г.Я. Слідами великого рейду. – К., 1988.*
20. *ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 54.*

Bilous O.P. The beginning of the battle activity and the first raids of the Sumy partisan formation in the 1941–1942th. The author has made the attempt to research the first year of the Sumy partisan formation activity. Is analised the main vectors of partisan struggle and revealed its role in the growth of the Nazi terror against the North-Eastern Ukraine population.

Key words: North-Eastern Ukraine, Sumy region, Soviet partisan movement, Sumy partisan united formation, Putivlsky partisan detachment

М. М. Нанівська

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ДРОГОБИЦЬКО-БОРИСЛАВСЬКОГО НАФТОПРОМИСЛОВОГО РАЙОНУ В ЧЕТВЕРТІЙ П'ЯТИРІЧЦІ (1946—1950 рр.)

Дослідження присвячене вивченню соціально-економічного становища Дрогобицько-бориславського нафтопромислового району періоду четвертої п'ятирічки. Розкриваються особливості життя і діяльності населення Дрогобича і Борислава у 1946–1950 рр.

Ключові слова: *Дрогобицько-бориславський нафтопромисловий район, Дрогобич, Борислав, четверта п'ятирічка*

Ключовим завданням післявоєнної доби в СРСР стала відбудова народного господарства, для чого був прийнятий четвертий п'ятирічний план (1946–1950 рр.). Ним передбачалося за п'ять років перевершити довоєнний рівень валового випуску продукції та відновити виробничі потужності. Четверта п'ятирічка була затверджена у 1946 р. спеціальними законами сесій верховних рад СРСР і УРСР. В Україні головним завданням п'ятирічки була відбудова, зруйнованого війною,

народного господарства. Для цього Україні було виділено 20,7% усіх капіталовкладень, розподілених між республіками – найбільший відсоток за всі часи. З огляду на це, актуальним, в умовах розбудови Української держави та національного відродження, є аналіз особливостей соціально-економічного розвитку, зокрема Дрогобицько-бориславського нафтопромислового району, в контексті перетворень четвертої п'ятирічки, який, на наш погляд, допоможе глибше зрозуміти закономірності та ознаки державотворчих процесів, що мають місце сьогодні.

Упродовж тривалого часу радянська історіографія досліджувала проблему тенденційно. Науковці подавали її через імперське та класове бачення, а відтак, чимало фактів замовчувалися або перекручувалися. Так, у радянський час побачила світ праця «История городов и сел Украинской ССР. Львовская область», де в окремих статтях про Дрогобич та Борислав представлено особливості соціально-економічного розвитку досліджуваного району за роки четвертої п'ятирічки. Проте, автори звернули увагу лише на здобутки радянської системи, оминувши проблеми, які турбували населення регіону [1–2]. Однак ще раніше вийшли книги – «Радянська Дрогобиччина» [3], «Дрогобич» [4], «Наші бориславці» [5], – в яких також популяризувалися лише успіхи радянської влади, з метою її міцнішого утвердження в краї.

За роки незалежності з'явилася низка праць, у яких дослідники по-новому трактують окремі питання соціально-економічного розвитку району, зокрема періоду четвертої п'ятирічки. Мова йде про дослідження Р. Пастуха, Є. Іваницького та В. Михалевича, де представлено факти соціально-економічних перетворень означеного етапу [6]. Слід відзначити і наукові праці Р. Попп, М. Сеньківа, О. Микулича, які з нових концептуальних позицій переосмислили здобутки четвертої п'ятирічки на теренах Дрогобицько-бориславського нафтопромислового району [7–12]. З огляду на те, що досліджувана проблема в історіографії розкрита фрагментарно, ми визначаємо метою цієї публікації аналіз розвитку Дрогобицько-бориславського району впродовж 1946–1950 рр.

Німецька окупація та війна загалом завдали значних збитків соціально-економічному потенціалу Дрогобицько-бориславського нафтопромислового району. Якщо взяти Дрогобич, то, за тогочасними офіційними даними, місту було завдано матеріальних збитків на 22 млн. крб. Після німецької окупації (Дрогобич визволено 6 серпня 1944 р.) населення міста зменшилося на третину, а 2 тис. осіб були вивезені на примусові роботи до Німеччини. За чотири роки окупації німці розстріляли та замучили близько 14500 осіб, зокрема у в'язницях, переобладнаних на концтабори, знищено біля 10800 військових [1, 267; 9, 458; 10, 211]. Не кращим було і становище Борислава. Відступаючи (Борислав звільнено від німців 7 серпня 1944 р.), фашисти поспіхом знищували бориславські нафтопромисли.

За умов тотальної руїни Дрогобицько-бориславський нафтопромисловий район взявся за відновлення свого потенціалу. Вже у серпні 1944 р. дрогобичанам повернуто електрику, налагоджено водо- і газопостачання, запущена в хід електростанція, запрацювали підприємства місцевої промисловості, а 17 серпня працівники нафтопереробного заводу відправили для потреб фронту перші цистерни пального [13, 35]. Восени 1944 р. у Дрогобичі вже працювали біля 30 підприємств і організацій. В червні 1945 р. було відновлено довоєнний рівень видобутку нафти [9, 458]. Відновлювався і Борислав. 8 серпня 1944 р. у місті відновили свою роботу трести «Укрнафтовидобуток», «Укргаз», «Укрозокерит» та інші підприємства. За серпень–вересень того ж року відновили роботу: нафтопереробний завод № 16, озокеритна шахта № 1, шахти №№ 2 і 21 нафтопереробний завод [2, 148]. Від початку 1945 р. на промислах Борислава функціонували 1685 бурових, відновлено роботу 10 газолінових заводів, 16 газокомпресорних станцій і ряд інших підприємств.

Щоб закріпити і розвинути досягнуте, до Борислава направляли досвідчених робітників й інженерно-технічних спеціалістів зі східних районів Радянського Союзу. Так, до 1 березня 1945 р. на промислове об'єднання «Укрнафта» прибули 169 спеціалістів, а протягом другого кварталу склад населення Борислава поповнили кілька сотень випускників ВНЗ, технікумів, ремісничих училищ тощо. Перед початком четвертої п'ятирічки Дрогобицько-бориславський нафтопромисловий район досягнув довоєнного рівня нафтовидобутку. 1946 р. у регіоні відбулися значні кадрові зміни. Ще у 1944 р. між урядами УРСР і Польщі було підписано «Угоду про взаємний обмін населенням у прикордонних районах». Це було перше виселення українців з їхніх споконвічних територій (на той момент вони належали Польщі), котре передувало «Операції "Вісла"» та яке мало (за умовами угоди) бути винятково добровільним, хоча проводилося насправді примусово та із застосуванням військової сили. За радянськими планами, передбачалося прийняти 460 тис. українців, з яких у регіоні мали розселитися 14 тис. [14, 153–154]. У зв'язку з цим, часопис «Радянське слово» повідомляв: «450 родин одержали будинки. Держава відпустила їм 10 тис. крб. безповоротної одноразової допомоги. Крім того, для господарських потреб видано 150 тис. крб. довготермінової позики. П'ятнадцяти багатодітним матерям виплачено 35 тис. крб. державної допомоги. В школах Борислава сотні дітей навчаються безкоштовно своєю рідною мовою» [15, 4].

За перші роки четвертої п'ятирічки у регіоні помітно збільшилася кількість росіян, представників інших етносів з усього Радянського Союзу. Саме вони були опорою радянського режиму за здійснення ним геополітичних планів у цьому регіоні. Чималу роль у збільшенні російського населення відіграв переїзд на постійне проживання військовослужбовців Червоної армії. Так, на початок 1946 р. до Дрогобицької обл. приїхали 10,6 тис. демобілізованих з армії, значна частина яких розселилася у Дрогобичі. Водночас для прискореного інтегрування регіону до радянської політичної та соціально-економічної систем, радянська влада масово відправляла до західних областей, в тому числі до Дрогобицько-бориславського нафтопромислового району, учителів, лікарів, науковців [8, 353].

Паралельно із цим тривало придушення в краї українського визвольного руху. Так, 1948 р. у Дрогобицькій обл. радянські спецслужби викрили 106 бункерів і криївок; 1949 р. взяли в полон 707 повстанців, арештували 303 підпільники [9, 462]. 14–15 грудня 1950 р. в Дрогобичі відбувся закритий суд військового трибуналу ПрикВО над членами підпільної молодіжної організації ОУН «Месники». Трьох підпільників засудили до розстрілу, одинадцятьох – до 25 років ув'язнення [13, 80]. У Бориславі протягом четвертої п'ятирічки органами НКВС були знищені біля 50 воїнів УПА, вихідців із Борислава та Східниці. У свою чергу повстанці знищили під час боїв майже 90 представників цивільної

радянської влади, міліції та «яструбків». Незважаючи на таке протистояння національно-свідомого населення регіону, радянська влада намагалася будь-якими зусиллями зупинити цей спротив. Упродовж 10 повоєнних років внутрішніми органами радянської влади було арештовано і депортовано (переважно до Сибіру) біля 680 осіб. До них переважно потрапляли представники місцевої інтелігенції, духовенства та ті, хто якимось чином співробітничав із ОУН-УПА. Більшість із репресованих «померла» у в'язницях НКВС та на засланні [12, 170–192].

Сталінський режим використовував найжорстокіші методи для подолання спротиву в регіоні. Так, Ю. Гнатів-Дашко у спогадах про післявоєнний терор на території краю згадувала: «1947–1951 – це роки вивозів, люди розбігалися. Ніхто не спав у хаті.., але більшовики поробили лагри в Трускавці і Бориславі і не спішилися. Ловили і довозили до лагрів. Така ситуація тривала 5–6 тижнів, аж до пізньої осені. Найбільший вивіз був у 1949 р. З Дрогобича вивезли перед тяжкою зимою 200 родин засуджених. За якийсь час нещасні пишуть: "Рятуйте! Пришліть що маєте, бо з голоду погибаємо!" Та що послати, як нічого нема? Один кілограм цукру за державною ціною – 60 карбованців, а де його дістати? Перепродують по 200 крб., а заробиш не більше 120 крб. за місяць» [17, 390].

Дальший швидкий підйом економіки регіону пов'язувався із сталінським курсом «на індустріалізацію» західних областей України. Визначальними лініями господарства регіону стали нафтопереробна, машинобудівна, деревообробна, хімічна, легка (швейна) галузі промисловості. У 1946 р. бориславці досягли довоєнного рівня нафтовидобутку. Почали активно відновлюватися соціалістичні змагання між Бориславом і Баку. Внаслідок цього, в міському комітеті партії та тресті «Бориславнафта» готували навіть делегацію до Баку, яка мала підбити підсумки змагань між двома нафтовими басейнами, скласти договір на наступний рік і перейняти досвід роботи азербайджанців [5, 18–19].

Завдяки такому співробітництву, в роки четвертої п'ятирічки продовжувалося відновлення та реконструкція нафтопромислів і озокеритних шахт, на базі нової техніки, яку бориславці отримували від центрів союзних республік. На сторінках періодичних часописів почали з'являтися повідомлення-гасла: «Достроково виконаємо план першого року нової сталінської п'ятирічки», «Виконувати план щоденно, працювати ритмічно», «Багатосвердловинники – передові бійці п'ятирічки», «Стахановська колона паровозників» або «Цегла – будовам п'ятирічки» тощо [18, 6; 19, 1; 20, 1; 21, 1; 22, 1]. Будучи «відданим» ідеям виконання задач четвертого п'ятирічного плану, бориславці важкими зусиллями йшли до здійснення мети (не виключеними були нещасні випадки і жертви на робочому місці). Значна частина бориславських робітників до грудня 1948 р. виконали свою п'ятирічку. Звичайно, що в ході таких зусиль відбувалися корінні якісні зміни в промисловому секторі. Зокрема, якщо в 1946 р. видобуток нафти насосним способом становив 47,3% загального обсягу, то 1950 р. – уже 76,6% [2, 149–150].

Таким чином, Дрогобицько-бориславський нафтопромисловий район за роки четвертої п'ятирічки переживав «бурхливий соціально-економічний підйом», який втілювався у життя, завдяки «старанням та працелюбності місцевого населення». Проте, як видно з вище викладених фактів, «старання» і «працелюбність» дрогобичан і бориславців не завжди були домінуючим чинником здійснення задумів авторів повоєнного п'ятирічного плану. В основу виконання планових завдань лягли жорстокі методи управління радянської влади – залякування, переслідування, арешти, репресії, розстріли та депортації, що змушувало населення коритися та сприяти реалізації, поставлених перед ними, завдань.

1. *Брик М.В., Исаевич Я.Д., Надимъянов В.Ф. и др. Дрогобыч // История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. – К., 1978.*
2. *Дмитриенко В.С., Низовой Д.Д. Борислав // История городов и сел Украинской ССР. Львовская область...*
3. *Кошарний І.Я., Підпригорщук М.В., Гапшенко І.І., Скрипник К.І. Радянська Дрогобиччина. – Дрогобич, 1957.*
4. *Ісаєвич Я., Хонінсман Я., Черненко А. та ін. Дрогобич. – Львів, 1964.*
5. *Патин В.М. Наші бориславці: Нарис. – Львів, 1953.*
6. *Іваницький Є., Михалевич В. Історія бориславського нафтопромислового району в датах, подіях і фактах. – Дрогобич, 1995.*
7. *Попп Р. Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка у перші повоєнні роки (1944–1953) // Проблеми гуманітарних наук. – Дрогобич, 2009. – Вип. 24.*
8. *Попп Р. Етносоціальний склад населення Дрогобича (30–60-і рр. XX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI–XII.*
9. *Попп Р. Місто Дрогобич у перші повоєнні роки // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. X.*
10. *Попп Р.П., Біла С.Я. Дрогобич за радянських часів (1944–1980-ті рр.) // Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.) / За ред. Л. Тимошенка. – Дрогобич, 2009.*
11. *Сеньків М. До питання про освітній та культурний рівень західноукраїнського селянства (1944–1955 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2009. – Вип. XIII.*
12. *Тарнавський Р., Микулич О. Книга пам'яті бориславців та східничан. – Дрогобич, 2004.*
13. *Держархів Львівської обл. – Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 233.*
14. *Кіцак В. Переселення українців Польщі до УРСР (1944–1947 рр.) // Наукові записки: Зб. наук. ст. Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. – К., 2000. – Ч. 3.*
15. *Збори виборців-переселенців у Бориславі // Радянське слово. – 1946. – 28 грудня.*
16. *Пастух Р. Дрогобич у прізвищах, датах, подіях і фактах. – Дрогобич, 2002.*
17. *Гнатів-Дашко Ю. Дрогобич після Другої світової війни // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Дрогобич, 1997. – Т. 4.*
18. *Багатосвердловинники – передові бійці п'тирічки // Радянське слово. – 1946. – 7 грудня.*
19. *Виконувати план щоденно, працювати ритмічно // Радянське слово. – 1946. – 15 листопада.*
20. *Достроково виконаємо план першого року нової сталінської п'ятирічки // Радянське слово. – 1946. – 6 жовтня.*
21. *Стахановська колона паровозників // Радянське слово. – 1946. – 6 жовтня.*
22. *Цегла – будовам п'ятирічки // Радянське слово. – 1946. – 6 жовтня.*

Nanivska M.M. The Social-economic situation in the Drohobych-Borislav oil-industry region during the fourth Five-Year Plan (the 1946–1950th years). The research is devoted to studying the social-economic status of the Drohobych-Borislav oil-industry region during the fourth Five-Year Plan. The peculiarities of the Drohobych and Borislav population life and activities in the 1946–1950th years.

Key words: Drohobych-Borislav oil-industry area, Drohobych, Borislav, fourth Five-Year Plan

В. М. Боковня

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ В 1953—1957 рр.

У статті розкривається процес лібералізації органів державної влади, зміни у керівництві партії та держави.
Ключові слова: *лібералізація суспільно-політичного життя, десталінізація*

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін, але це ще не означало кінець сталінізму. Люди, відмежовані «залізною завісою» від зовнішнього світу та затьмарені соціальною демагогією, у більшості вірили Й. Сталіну, тому він мав численних шанувальників серед усіх суспільних верств. Система, що визначалася як соціалізм, мала такі основні риси: одержавлення економіки; жорстке централізоване управління та адміністративно-командні методи господарювання; примусова праця, включаючи фактично кріпацьку працю колгоспників і рабську – мільйонів в'язнів; низький рівень життя трудящих; відсутність демократії; панування партійно-державної бюрократії; жорстоке придушення інакомислення, масові репресії, тоталітаризм політичної влади, соціальна демагогія.

Науковий аналіз свідчить, що така система вічно існувати не могла, оскільки була вкрай марнотратною і неефективною, а терористично-репресивні способи керування країною були абсолютно нестерпними. Суспільство не можна довго тримати під напругою жаху, що відчувало і нове керівництво. Постало питання про лібералізацію режиму. Отже, зі смертю Сталіна розпочався новий період, суть якого полягала у лібералізації суспільно-політичного життя. Цей період, від середини 1950-х – до середини 60-х рр., з легкої руки російського письменника І. Еренбурга, назвали «відлигою» [1]. На цьому етапі нове керівництво спробувало реформувати тоталітарну радянську систему, надати їй людської подоби, бодай, частково подолати жахливий антагонізм між людиною і режимом, суспільством і державою.

До складових процесу десталінізації відносяться: ліквідація системи ГУЛАГу та припинення масових репресій, амністія, реабілітація незаконно засуджених, реформа силових відомств, упровадження в їх діяльність принципу законності, послаблення ідеологічного тиску, тимчасове припинення кампанії проти «українського буржуазного націоналізму», децентралізація управління, послаблення командно-адміністративної системи, розширення прав і повноважень союзних республік, зростання частки українців у партійному і державному апараті, збільшення впливу української партійно-державної еліти в союзному керівництві.

Вакуум влади, що утворився після смерті Сталіна, був заповнений так званим «колективним керівництвом» – компромісним союзом найвищих керівників партії і держави на основі нетривкого балансу сил. Здійснювали його соратники вождя – Г. Маленков, В. Молотов, Л. Берія, М. Хрущов, Л. Каганович, А. Мікоян, М. Булганін, К. Ворошилов та ін. [2, 108]. Однак реальна влада була сконцентрована в руках голови Ради міністрів СРСР і секретаря ЦК КПРС Г. Маленкова та його першого заступника Л. Берії. М. Хрущов як секретар ЦК КПРС мав займатися партійною роботою. В нових умовах розпочався перерозподіл владних повноважень між ЦК КПРС та урядом на користь останнього. Всі члени президії ЦК КПРС, крім М. Хрущова і перших секретарів ЦК КП України Л. Мельникова та Азербайджану М. Багірова, отримали призначення на посади міністрів. Із складу президії було виведено дванадцять секретарів ЦК КПРС і регіональних партійних комітетів.

Краще від інших знав найуразливіші місця системи Л. Берія. Тому саме він першим ініціював радикальні заходи з реформування країни, зокрема відмову від масових репресій як інструменту державного управління. Цим він не тільки декларував новації в системі управління державою, а передусім захищав себе, прагнучи зберегти важливі позиції в керівництві, відмежувавшись від масових репресій минулого. Він ініціював перебудову репресивної системи, яка склалася за Й. Сталіна. Уже 6 березня 1953 р., Л. Берія віддав наказ про передачу ГУЛАГу у відання Міністерства юстиції СРСР, а 27 березня, за його ініціативи, ухвалено Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію», згідно якого, звільненню підлягали майже 1,2 млн. ув'язнених, у тому числі близько 100 тис. ув'язнених за політичними мотивами [3, 392]. На 10 серпня 1953 р. звільнено понад 1 млн. осіб. В Україні на 25 травня 1953 р. амністовано понад 93 тис. осіб. Були скасовані паспортні та режимні обмеження для проживання амністованих у 340 містах країни. У квітні, за ініціативи Л. Берії, припинена сфальсифікована «справа лікарів». У червні він вніс пропозицію щодо обмеження прав особливої наради при МВС СРСР [4, 71].

Л. Берія ініціював також низку новацій і в стосунках із країнами соціалістичного табору, і в міжнаціональних відносинах у Радянському Союзі. Піддавши ревізії сталінську національну політику, він запропонував повернутися до практики національного складу партійного і державного апарату республік, пропонував встановити республіканські ордени й інші нагороди, які б носили імена національних героїв, видатних діячів національної культури. Починаючи зміни, Л. Берія намагався розставити своїх людей на ключові посади в державі, передусім у системі МВС. Уже 19 березня 1953 р. він вніс пропозицію до секретаріату ЦК КПРС замінити керівників МВС у всіх п'ятнадцяти союзних республіках. Його ставленики у свою чергу, на власний розсуд, проводили заміну і підбір кадрів у середній керівній ланці МВС [5, 72].

У червні 1953 р. Л. Берія звернувся до ЦК з черговою запискою, в якій поставив питання повної відсутності національних кадрів у органах МВС Білорусії, республіканських, обласних і районних партійних і радянських організаціях, а також відсутності викладання білоруською мовою у вишах [6, 107]. Його записка вплинула і на партійне життя в Україні. У Києві відбувся пленум ЦК КПУ, який визнав незадовільною роботу політбюро з керівництва західними областями, скасував переведення викладання у ВНЗ на російську мову і практику висування на керівну роль працівників не з України.

Характерною є «Доповідна записка про становище в західних областях УРСР», яку Л. Берія подав на розгляд засідання президії ЦК КПРС 20 травня 1953 р. Це призвело до серйозних змін в Україні. Характерними рисами цього періоду стали припинення кампанії проти націоналізму, певне уповільнення процесу русифікації, зростаюча роль українського чинника в різних сферах суспільного життя. Саме за помилки щодо національної політики у роботі з кадрами в червні 1953 р. було звільнено Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КПУ. На його місце обрано українця О. Кириченка, що зумовило помітну хвилю висунення на керівні посади представників місцевої влади. Тому на 1 червня 1954 р. у ЦК КПУ українців було 72%, Верховній Раді УРСР – 75%, а серед відповідальних за великі підприємства – 51%. У 1958 р. українці становили вже 60% членів КПУ.

Як відомо, 26 травня 1953 р. ЦК КПРС прийняв щодо записки спеціальну постанову. 2–4 червня, у зв'я-

зку з цим проведено пленум ЦК КПУ, а 11–23 червня – аналогічні пленуми західноукраїнських обкомів і міськкомів. У доповідях на беріївську доповідну неодноразово робилися посилання, зміст яких свідчить, що Л. Берія досить детально охарактеризував основні вади політики радянського режиму в Західній Україні. Основна увага в документі приділялася питанням національної політики. Зокрема вказувалося на існування тотальної недовіри до місцевих кадрів із середовища західних українців, ігнорування української мови, русифікацію офіційного діловодства, навчального процесу в освітніх закладах, наявність «серйозних порушень соціалістичної законності і радянського правопорядку», під час проведення політичних заходів у краї. Незважаючи на те, чи він мав намір розпочати руйнування підвалин сталінізму, чи намагався лише утримати у своїх руках політичну ініціативу після смерті Й. Сталіна, очевидним є той факт, що документ і наступні події мали істотний вплив на хід державно-управлінських реформ, зокрема в Західній Україні. По суті доповідна стала санкцією вищого державного керівництва на певне послаблення політичного тиску в регіоні [7, 123].

Невдоволення частини партійно-радянської верхівки СРСР, у тому числі армійської, діями Л. Берії використав у своїх інтересах М. Хрущов, який зумів організувати змову проти всесильного міністра внутрішніх справ. На липневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС була засуджена беріївська модель суспільного устрою, базована на силових структурах. Сам Л. Берія був звинувачений у применшенні ролі партійного керівництва, протиставленні йому органів МВС і прагненні поставити їх над партією [8]. Падіння Л. Берії та звинувачення його в применшенні ролі КПРС програмувало посилення партійного впливу на всі сфери суспільно-політичного й соціально-економічного життя, а відтак, і посилення ролі фактичного лідера партії. У вересні 1953 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який обрав першим секретарем ЦК М. Хрущова, що зміцнило його становище в «колективному керівництві» [9].

Процеси децентралізації та боротьби з бюрократією здійснювалися в рамках курсу, проголошеного і оформленого постановою ЦК КПРС від 25 січня 1954 р. «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату» [10, 440]. Його ініціатором виступив М. Хрущов, для якого розгортання боротьби проти бюрократизму спочатку стало зручною формою атаки на державний апарат міністерств і відомств, де були особливо сильними позиції Г. Маленкова, звільненого з посади Голови Ради Міністрів. Зокрема визначалися такі вади у структурі державного управління: розосередженість управління, що призводило до тяганини, бюрократизму та безвідповідальності адміністративно-управлінського персоналу; порушення оптимального співвідношення між керівним складом і виконавцями, внаслідок чого на 3–4 працівники припадав один начальник; наявність зайвих проміжних ланок між міністерствами і підвладними органами, що негативно впливало на своєчасне вирішення питань; відрив окремих ланок управління від виробництва. З метою усунення недоліків, Рада міністрів СРСР ухвалила рішення щодо наближення окремих міністерств до виробництва. В УРСР, наприклад, указом Президії її Верховної Ради від 12 лютого були створені союзно-республіканське міністерство чорної металургії (м. Дніпропетровськ) і міністерство вугільної промисловості (м. Сталіно).

Становище М. Хрущова у керівництві країною ще більше зміцнилося. Необхідно відзначити, що його кар'єра була свого часу тісно пов'язана з Україною, а після повернення до Москви, він не поривав тісних стосунків із Києвом. Поступово серед найвищих партійних і державних керівників у Москві, за безпосередньої підтримки М. Хрущова, з'явилися вихідці з України – О. Кириченко, Л. Брежнєв, Н. Підгорний. У лютому 1954 р., з метою відзначення російсько-українського «возз'єднання», по всьому Радянському Союзу з надзвичайною урочистістю пройшли святкування 300-ї річниці Переяславської ради. Країною прокотилася гучна пропагандистська кампанія, а Центральною подією ювілейних торжеств стала передача УРСР Криму. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, мотивуючи своє рішення спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною, прийняла указ «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР». Хоча мотивація цього рішення, незважаючи на пропагандистський присмак, не викликає сумнівів, серйозною проблемою в процесі входження Криму до складу УРСР був і лишається етнічний склад населення цього регіону (1959 р. українці тут становили 22,3%, а росіяни – 71,4%) [11, 495].

Після смерті Й. Сталіна розпочалося розширення прав союзних республік у різних сферах суспільного життя. Тільки за 1953–1956 рр. в Україні із союзного до республіканського підпорядкування перейшли декілька тисяч підприємств і організацій. Бюджет республіки зріс з 18 – до 43,7 млрд. крб. 1957 р. розширено юридичну компетенцію республік – вони отримали право вирішувати питання обласного, крайового адміністративно-територіального поділу, приймати цивільний, кримінальний та процесуальний кодекси. Згодом розширено фінансово-бюджетні права республік, а також права щодо поточного і перспективного планування, матеріально-технічного забезпечення, будівництва, використання капіталовкладень [11, 511].

Могутнім імпульсом для розширення процесу лібералізації став ХХ з'їзд КПРС, на якому викрито культ особи Й. Сталіна М. Хрущовим. Це був важливий крок на шляху десталінізації, який стимулював процес лібералізації суспільного життя. Положення хрущовської доповіді стали основою постанови ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків» [12]. Це мало суттєвий вплив на морально-психологічну атмосферу в країні. Партійне керівництво УРСР, за вказівкою з Москви, також розгорнуло широку кампанію щодо засудження культу особи на партійних зборах і в пресі.

Разом з тим, навіть ця суворо дозована критика сполохала сталіністів, тому в першій половині 1957 р. члени Президії ЦК КПРС В. Молотов, Г. Маленков, Л. Каганович, К. Ворошилов, М. Булганін та ін. 18 червня 1957 р., на засіданні Президії ЦК раптово поставили питання про зміщення М. Хрущова. Однак пленум ЦК КПРС підтримав останнього. А натомість виключив «змовників» із складу Президії ЦК [13]. Внаслідок цього, її новими членами стали ті, хто підтримали М. Хрущова, зокрема Л. Брежнєв, О. Кириченко та ін. Грудневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС обрав останнього секретарем ЦК КПРС. За підтримки М. Хрущова, на посаду першого секретаря ЦК КПУ у грудні 1957 р. обрали М. Підгорного, який також підтримав М. Хру-

щова на попередньому Пленумі. Тепер у вищому керівництві ніхто не заважав йому проводити намічені реформи, хоча й уся відповідальність за їх половинчастість і непродуманість лягала цілком на нього.

У СРСР розпочався процес перебудови державного апарату, вдосконалення його структури. У міністерствах, відомствах та органах управління на місцях упродовж 1955–1956 рр. ліквідовано 4867 структурних підрозділів, організацій та установ, скорочено понад 92,5 тис. посад адміністративно-управлінського апарату, що послабило тиск командно-адміністративної системи на різні сфери суспільного життя [14, 204–205]. Намагаючись залучити до процесу оновлення широкі народні маси, хрущовське керівництво, скорочуючи управлінські структури, водночас розширювало склад і права місцевих органів влади. Так, в Україні кількість депутатів місцевих рад зросла з 322,6 тис. 1950 р. – до 381,5 тис. 1959 р. У січні 1957 р. суттєво розширено компетенцію місцевих рад щодо планування, будівництва, бюджетно-фінансових справ тощо [15, 515].

Безперечно, командно-адміністративна система залишилася, але її головний принцип – централізм – зазнав значної трансформації, адже суттю змін, пов'язаних із процесом лібералізації у сфері державного будівництва, була, хоча й обмежена та непослідовна, але децентралізація. Тому відновлений згодом централізм, втрачаючи свою жорсткість, перетворився на багатоповерховий бюрократичний централізм, але це вже тема іншого дослідження.

1. *Эренбург И.Г. Оттепель // Знамя. – 1954. – № 5.*
2. *Последняя отставка Сталина // Источник. – 1994. – № 1.*
3. *Указ Президії Верховної Ради СРСР від 27.03.1953 р. «Про амністію» // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1975). – Т. 3. – М., 1975.*
4. *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993.*
5. *Баран В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996.*
6. *Чилачава Р. Сын Лаврентия Берия рассказывает. – К., 1992.*
7. *Тимцуник В. Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953–1964 рр.): Дис. д-ра наук з держ. упр. – К., 2005.*
8. *Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть (Воспоминания): в 2 т. – Т. 2. – Ч. 3: От дня Победы до XX съезда. – М., 1999.*
9. *Пленум ЦК КПСС, Москва, 3–7 сентября 1953 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1925–1953). – Т. 8. – М., 1985.*
10. *Пленум ЦК КПСС, 25.01.1954 г. // КПСС в резолюциях...*
11. *Хрестоматія з історії держави і права України: В 2 т. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 рр. / За ред. В. Гончаренка. – К., 2000.*
12. *Постановление ЦК КПСС от 30.06.1956 г. // КПСС в резолюциях... – Т. 9.*
13. *Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие материалы / Под ред. А. Яковлева. – М., 1998.*
14. *Киричук В., Тимцуник В. Історія державного управління в Україні. – К., 2001.*
15. *Бойко О.Д. Історія України: Підручник. – К., 2005.*

Bokovnia V.M. Features of social and political life in Ukraine the 1953–1957th years. In the article is revealed the process of the public authorities liberalization, changes in the party and states leadership.

Key words: liberalization of political life, de-Stalinization

О. М. Каковкіна

ВІДРЯДЖЕННЯ ДО БОЛГАРІЇ ФАХІВЦІВ УКРАЇНСЬКИХ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ У 1950—60-х рр.

Розглядаються особливості відрядження до Болгарії фахівців українських промислових підприємств у контексті радянсько-болгарських економічних відносин 1950–60-х рр. Розкривається процес відрядження працівників до Болгарії, з метою будівництва та впровадження у дію промислових об'єктів металургійної галузі.

***Ключові слова**: УРСР, Болгарія, економіка, відрядження, фахівець*

Відрядження за кордон радянських фахівців, з метою надання допомоги у будівництві та впровадженні певного промислового об'єкту, стало органічною частиною відносин СРСР з країнами блоку та тими, які в офіційних документах називались «країнами, слабко розвиненими в економічному відношенні». У свою чергу, ця форма відносин була складовою у багатоплановій програмі зміцнення радянських політичних позицій, що передбачало і значні фінансові вкладення.

Про допомогу з боку СРСР Болгарії, зокрема за участю України, як невід'ємну рису інтернаціональних відносин – обов'язково «дружніх та безкорисливих», – сказано у численних працях українських і російських радянських дослідників – П. Соханя, Д. Пісчаного, А. Чернія, М. Турівненка, А. Доронченкова, М. Чижевського та багатьох ін. Автори розкривали форми радянсько-болгарських економічних зв'язків, їх характер, зростаючу інтеграцію у соціалістичній співдружності як закономірний етап розвитку відносин, офіційний та неофіційний рівень співробітництва. При цьому специфіка дослідницьких завдань, зумовлених методологічними засадами, та джерельна обмеженість передбачали формування позитивного образу відносин двох держав.

У сучасній болгарській історіографії, враховуючи значне зацікавлення періодом, домінує політизований підхід до вивчення економічних проблем в радянсько-болгарських відносинах [1–2]. Слід відзначити роботи російських дослідників останніх років, у яких різним чином розкрито особливості економічного боку радянсько-болгарських та болгаро-радянських відносин [3–6]. У річищі зростаючого наукового діалогу болгарських та російських вчених набувають ваги спільні дискусії, де відносини Болгарії з СРСР аналізуються із залученням широкого кола нових джерел [7]. У вітчизняній історичній болгаристиці, яка динамічно зміцнює свій потенціал, економічні відносини УРСР та Болгарії практично недосліджені, хоча для цього існують джерелознавчі та методологічні перспективи (принагідно відзначимо публікацію Я. Комар [8]). Нашу увагу привернув один з аспектів радянсько-болгарських відносин за участю України, а саме – відрядження до Болгарії фахівців українських промислових підприємств. Найбільш активно радянські фахівці залучались для «надання технічної допомоги» у промисловості, зокрема важкій, яка вважалась основою індустріального розвитку та була майже не розвиненою у Болгарії.

Предметом аналізу у цій статті стали матеріали фондів Міністерства чорної металургії УРСР (МЧМ), Дніпропетровського та Придніпровського раднаргоспів (ДРНГ та ПРНГ) з Держархіву Дніпропетровської обл., які дозволяють розкрити механізм процесу відрядження українських фахівців до Болгарії та визначити деякі його особливості. Питома частина питань відрядження, в аналізованих матеріалах фондів, представлена кінцем 50-х – 60-ми рр. XX ст., переваж-

но документами РНГ, на відміну від фондів МЧМ, що містять окремі документи про робочі поїздки представників українських металургійних підприємств та відрядження, з метою вивчення досвіду (де Болгарія фігурувала тільки як місце проведення нарад і виставок) [9, 3; 10, 12; 11, 4]. Матеріали архіву відкривають лаштунки «великої політики» СРСР в міжнародних економічних зв'язках, які виглядають не менш драматично, ніж перебіг соціально-політичних подій «доби соціалізму».

За підрахунками П. Соханя – видного дослідника українсько-болгарських відносин часів їх «розквіту», – у 1952–1958 рр. до Болгарії, з метою надання технічної допомоги, були направлені 1454 особи, протягом 1959–1970 рр. – 6849 осіб [12, 44]. Так, на спорудженні Кремiківського комбінату брали участь біля 500 радянських інженерів та робітників [13, 40]. Маємо архівні дані за 1963 р. щодо відряджених від ПРНГ за кордон, всього – 179 осіб, з яких: до Індії – 27, Єгипту – 39, Монголії – 21 – Куби – 20, Болгарії – 11, стільки ж – до ЧСФР та по 2–3 особи в інші європейські країни блоку, строком на 2–3 роки [14, 237]. Цифри не будуть здаватися незначними, якщо нагадати, що у більшості випадків від'їжджали за кордон інженери з досвідом, яких і на вітчизняних заводах часто бракувало.

Кількість відряджених, інтенсивність виїздів визначались конкретними завданнями. Наприклад, 1959 р. у Болгарії розпочалося будівництво одного з найбільших у країні металургійних комбінатів – у Кремiківцях та реконструкція на рівні будівництва, впровадженого ще в 1930-х рр., металургійного комбінату у Перніку. Паралельно будувалися та розпочинали роботу десятки об'єктів промисловості: на початок 1981 р., за допомогою СРСР, були зведені та впроваджені в дію 204 промислові об'єкти та біля 130 заплановано на наступні 5 років [15, 132].

Стратегічний план забезпечували довгострокові договори та угоди [16], які на практиці коригувалися, залежно від виробничих можливостей та необхідності. Радянська сторона намагалась витримувати умови угод, що доводять листи з Москви, центральних відомств на адресу РНГ та Міністерства. Відрядження та прийняття іноземних працівників на навчання (у документах також позначені як «фахівці») відбувались по лінії Міністерств, наприклад МЧМ СРСР, всесоюзних об'єднань (наприклад, «Тяжпромэкспорт»), відповідних відділів зовнішніх зв'язків (ВЗЗ), в Україні відповідно – ВЗЗ міністерств і раднаргоспів, які координували зв'язки з підприємствами. Керівництво технологією процесу здійснювалось через Держплан СРСР та УРСР, а генеральну лінію, безумовно, визначали та спрямовували партійні структури: відправка відряджених за кордон відбувалась тільки через Москву, де завершувався процес оформлення, перевірки документів та кандидатів.

Організаційні проблеми з документами – затримка з їх відправкою до Москви (у середньому вони мали бути оформлені протягом двох тижнів від часу отримання телефонограми-запиту), невірне оформлення, нестача певних паперів, наприклад профспілкових чи партійних квитків, які відряджені зобов'язані були мати при собі [17, 98,148] – традиційно зустрічалися у початковий період розвитку відносин, коли тільки налагоджувався їхній механізм, але відсутні у матеріалах 1970–80-х рр.

Зустрічаються факти термінових відряджень, пов'язаних з виробничими питаннями, причини яких тільки іноді зустрічаємо у листуванні [11, 12; 18, 44; 19, 11], Наприклад, 1959 р. «Тяжпромэкспорт» просив ДРНГ «терміново відрядити до Москви для виїзду до Болгарії тов. Сухачова, у зв'язку із важкою аварією на доменній печі комбінату ім. Леніна (у Перніку – О. К.), з метою надання технічної допомоги з ліквідації аварії строком на 2–3 тижні» [20, 106]. Виїзд до Болгарії іноді був пов'язаний з проблемами експлуатації поставленого чи вже діючого обладнання, необхідністю його ремонту [18, 54; 17, 10; 21, 79]. Про незаплановані відрядження свідчить лист Держкомітету Ради Міністрів із зовнішніх зв'язків «з питань, не передбачених міжурядовими угодами» [20, 18]. У зв'язку з цим, офіційна статистика, якою користувались радянські та болгарські вчені, надана в поточних архівах галузевих міністерств, періодиці, яка публікувала офіційні урядові звіти у Болгарії та СРСР, має бути також переглянутою.

Кандидатура, яка пройшла відбір з «ділових та політичних якостей» на місці, мала брати пакет документів до Москви. У 1963 р. це були анкета, біографія, довідка-«об'єктивка», довідка про стан здоров'я та зарплатню, характеристика та фотокартки [19, 3]. Найскладнішими варто вважати питання відповідності з політичних вимог, що відбивала довідка-«об'єктивка» та характеристика. Для «особливо дружньої» Болгарії це мало непересічне значення. В одному випадку зустрічаємо лист (1961 р.) щодо повернення на доопрацювання характеристики О. Жарської, де, «поряд з діловими якостями, необхідно більш повно відзначити політичну підготовленість та ідеологічну спрямованість рекомендованого фахівця [22, 120]. В іншому – запит з Москви до ВЗЗ ДРНГ про батька, рекомендованого до Болгарії Ю. Мейтуса, його точне місцеперебування у полоні та обставини визволення [20, 85]. Серед причин, через які кандидатуру могли відхилити для відрядження за кордон, вказувались: «з ділових міркувань», «з ділових та політичних міркувань», «за станом здоров'я», «негативна характеристика», «не дав згоди», «відмова», «зникла необхідність», «відхилена медициною» [23, 14].

Термін відрядження – один з важливих сюжетів. Болгарія, як і деякі країни з групи «слабко розвинених в економічному відношенні» (за радянською термінологією) – Індія, Північна Корея, Китай, Єгипет, Куба – була місцем проживання фахівців від кількох днів, тижнів та місяців до 1–2 років. Якщо для відрядженого в особистому сенсі поїздка часто була бажаною, то для підприємства це була втрата працівника на певний час, яку необхідно було компенсувати, зважаючи на те, що у запитах мова йде про «досвідченого фахівця», якого не завжди можна було знайти та відпустити на рік чи більше. Так, два найбільших раднаргоспи України – Придніпровський та Донецький, де концентрувалася практично вся металургійна галузь України, – не змогли підібрати за планом трьох з 12-ти фахівців для Польщі та Болгарії, «у зв'язку із наявністю труднощів у підбиранні та обмеженій кількості досвідчених майстрів», тому просили Держплан звільнити УРСР від забезпечення цих 3-х осіб на 1964 р. [11, 43].

Проблеми у пошуку необхідного фахівця демонструє листування ВЗЗ ПРНГ із заводами у 1963 р. У відповіді із заводу про неможливість підібрати інженера-електрика, міститься окрема довідка-пояснення «не для протоколу»: «на Запоріжсталі немає інженера-електрика. Усією електричною частиною... займається практик (без освіти)» [19, 34]. На Криворіжсталі «досвідченого старого робітника інженера-електрика маємо тільки одного, якого на час відрядження нікому замінити» [19, 35], на заводі ім. Петровського (Дніпропетровськ), де у доменному цеху такого фахівця немає, «є 5 техніків-електриків... Відрядити у довготривале відрядження за кордон когось з них ми не можемо, оскільки домен-

ний цех тривалий час працює незадовільно, зокрема електрослужба» [19, 36]. Центральному керівництву до Москви надіслано пояснення від ДРНГ про неможливість виділити такого фахівця, оскільки на підприємствах раднаргоспу вони є в обмеженій кількості: «З виробничих можливостей ми їх не можемо відрядити за кордон». Зрештою, вирішили відрядити «практика без освіти» М. Вдовитченка, 1918 р. народження, росіянина, безпартійного, який протягом 2-х з половиною років навчався у школі майстрів та працював з 1935 р. [19, 39]. Очевидна невідповідність вимогам – вища освіта, партійність, – поступилися виробничій необхідності.

Серед численних причин відмови надіслати працівника необхідної спеціальності – відсутність підготовлених фахівців, пов'язана з освоєнням технології на заводі, неможливість замінити його на тривалий термін [17, 30,42; 21, 50; 22, 20,41; 24, 11,69,136]. Мала місце і проблема молодості та недосвідченості кандидатур. Наприклад, «Криворіжсталь» відмовилась надсилати до Болгарії майстра конвертерного цеху, оскільки «багато з фахівців виїхали на підприємства Донецька та Жданова (сучасний Маріуполь – О. К.), а ті, що прийшли, молоді інженери ще не мають достатнього досвіду роботи» [17, 65]. У довідці про неможливість підібрати інженера вказується, що «на Ново-Криворізькому гірничо-збагачувальному комбінаті та Південному гірничо-збагачувальному комбінаті є фахівці, але молоді. Працюють усього менше року. Автоматика на цих комбінатах ненадійна...» [19, 71]. На офіційному запиті виділити майстра-ливарника до Перніка від руки примітка – «головний інженер заводу відмовився у категоричній формі, так як тов. Єфременко С. З. молодий та не заглиблюється у суть справи» [19, 30]. Враховуючи, що вимоги до відряджених мали поєднувати «ділові якості та політичну підготовку», часто не вдавалося знайти людину, яка б їх поєднувала, втілюючи образ взірця «будівника комунізму».

У більшості випадків для тривалого відрядження дозволявся виїзд із родиною та дітьми до 14 років, у деяких випадках це не передбачалось. Так, лист Української ради народного господарства до ВЗЗ ПРНГ демонструє радше піклування про виконання домовленостей, а не про стан родин та дітей відряджуваних. Приводом для його появи послугували, судячи з тексту, відмови підприємств та відомств підбирати фахівців через неможливість влаштувати дітей та відрядити їх з дружинами (ймовірно, вирішувалось питання про моральне обличчя та загальний стан відряджуваного), які змушені залишатися із дітьми вдома. «З метою недопущення у майбутньому таких випадків, УРНГ доводить до Вашого відома роз'яснення Міністерства освіти УРСР про те, що в усіх великих містах та обласних центрах республіки є школи-інтернати постійного перебування дітей. До цих інтернатів, за бажанням від'їжджаючих на тривалий строк за кордон батьків, діти приймаються безперешкодно та у першу чергу. На літній час інтернат влаштовує дітей у літні табори...» [11, 152].

На час відрядження родина отримувала 70% (на 1958 р.) та 60% (на 1963 р.) від середньомісячної зарплатні, або вона нараховувалась у випадку перебування всієї родини за кордоном. Факт не виплачування підприємством цих коштів став причиною скарги до центрального відомства дружин відряджуваних [17, 123], а також самого відряджуваного [11, 36].

В одному випадку зустрічаємо факт смерті українського фахівця у Болгарії, тіло якого було доставлене до аеропорту Борисполя для зустрічі супровідниками із заводу у Дніпродзержинську [25, 17].

Розуміючи певне «лідерство» джерел партархіву у царині неофіційних відносин, відзначимо, що, аналізовані нами матеріали, також проливають світло на особливості радянського відрядження за кордон, де, зокрема фігурує «анонімка» – варте уваги дослідників явище радянських часів. Приводом для листування між центральними відомствами та заводами – Новомосковським металургійним та Дніпропетровським металургійним ім. Комінтерну – став анонімний лист щодо відрядження до Болгарії представника Новомосковського заводу В. Черняка як фахівця з лужіння жесті (лужіння – нанесення на поверхню металевих виробів тонкого шару олова або сплаву олова для захисту їх від корозії чи для підготовки до спаювання) – процесу, який у Новомосковську вже три роки не практикувався: «новомосковські лудильники дискваліфікувались та розпилились іншими місцями», натомість цей процес добре апробований іншими заводами [19, 184–185]. Найбільше обурення авторів листа викликала кандидатура Черняка: «...ця часто хворіюча стара людина запенсійного віку, у минулому працювала тільки у заводоуправлінні та конторах і не має жодного досвіду з лужіння жесті, так як ніколи не працювала у лудильних цехах... Та, між іншим, він, не працювавши жодного дня у прокатці і не знаючи її, усе ж кимось був поставлений на чолі прокатників у 1959 р., але тоді, нам відомо, його виручили самі прокатники – висококваліфіковані оператори, інженери та техніки, майстри своєї справи... Дуже дивує та стає незрозумілим, хто та за що ставить Черняка на чолі такого відповідального доручення.., адже відомо, що для надання технічної допомоги за кордон мають направлятись найбільш кваліфіковані фахівці, збагачені високим рівнем знань і передовим досвідом, тільки такі фахівці можуть надати дійсно кваліфіковану допомогу, засновану на високому авторитеті радянської технічної культури» [19, 185].

Направлена з «Тяжпромэкспорта» копія «анонімки» залишалася без відповіді від ВЗЗ ДРНГ з кінця серпня до листопада 1962 р., навіть «після 4-кратного телеграфного нагадування» [21, 190]. Зрештою, у відповіді було відзначено, що жодних нарікань на роботу В. Черняка на підприємстві немає, крім того, за час перебування у Болгарії, він зарекомендував себе тільки з найкращого боку і болгарські колеги за успішне виконання завдання нагородили його разом з іншими фахівцями, державними нагородами (про що свідчать і матеріали архіву [19, 110; 26, 31]). Ймовірно, запобігаючи подальшим з'ясуванням питання, було вирішено переглянути можливість його відрядження.

За матеріалами фонду МЧМ УРСР, Новомосковський завод був головним постачальником будівельників і консультантів від України для впровадження у дію деяких технологій на заводі Перніка, зокрема з лужіння жесті. Цьому сприяло також те, що «поставлений до Болгарії стан 1100, найбільш схожий за конструкцією та технологією з тим, який є у Новомосковську» [20, 107]. Важливим вважаємо також той факт, що завод протягом 1959–1961 рр. приймав на навчання значні групи болгар – до 80 осіб, терміном на 2–3 місяці, а серед наставників був і згадуваний В. Черняк [24, 1,7,89].

Складно зробити висновки щодо мети анонімного листа, в якому присутнє не стільки бажання не заплямувати авторитет СРСР, а, швидше, особисті мотиви – відрядження за кордон було і престижним, і прибутковим. Можливо, мова йшла про місцевих чи московських покровителів кандидата, які надавали персонально

на В. Черняка запити на завод. І хоча Болгарія, порівняно з іншими європейськими партнерами СРСР, програвала за рівнем життя, наприклад, Східній Німеччини чи Чехословаччині, закордонне відрядження не було пересічним явищем у житті радянської людини, а обрання кандидата на закордонне відрядження ставало полем зіткнення особистих симпатій, амбіцій та інтриг.

Відзначимо, що керівник групи – відповідальна посада, адже він спілкувався на офіційному рівні, й у випадку із В. Черняком, останній міг і не брати участі у виробничому процесі. Враховуючи значення ідеологічного чинника, Головне управління зовнішніх зв'язків та Генеральних поставок Українського РНГ за 1961 р. просило у характеристиці, поряд з діловими якостями, обов'язково більш повно відбивати «політичну підготовленість та моральну стійкість кожного фахівця» [26, 109]. У зв'язку з цим, пошук керівника групи також ставав проблемою. Наприклад, для згаданої групи інженерів з Новомосковська старшим призначили представника металургійного заводу ім. Петровського, про що листувалися ВЗЗ ДРНГ з обкомом КПУ, з'ясовуючи, чому керівник з іншого підприємства, що було небажаним. Центральне відомство у Москві також наполягало на пошуку керівника на своєму заводі, на що директор відповів – «не можемо знайти підходящого», тому згоден на кандидатуру іншого заводу [20, 108].

Відрядження радянських фахівців за кордон – система, яка пройшла шлях становлення та мала загальні риси у межах «соцтабору», але, залежно від змісту допомоги та поставлених завдань, можна говорити про особливості у відносинах з деякими країнами, наприклад, Болгарією, де промисловий комплекс створювався лише з кінця 1940-х рр. Загальний механізм відрядження був заснований на домовленостях і відпрацьований у межах, існуючих в СРСР, умовах поїздок за кордон фахівців. Однак масштаби, інтенсивність формування господарських комплексів, окремих галузей за кордоном, з допомогою СРСР, ресурси радянської економіки часто зумовлювали позаплановий и навіть форс-мажорний характер «технічної допомоги», зокрема Болгарії.

Матеріали аналізованих фондів дозволяють визначити кілька суттєвих проблем економічного плану відносин Болгарії та СРСР, за участю України, у 1950–60-х рр.: про частку українських підприємств у цих відносинах, їх ефективність для Болгарії та наслідки для вітчизняного господарства, ступеню самостійності підприємств у процесі «технічної допомоги» та її наслідках. З одного боку, варто прийняти висновок радянських дослідників щодо провідної ролі СРСР у формуванні індустріального сектору Болгарії, де Україна посідала головне місце, з іншого – відзначити значне навантаження на економіку республіки, зокрема важку промисловість, змушену працювати «на два фронти», забезпечуючи кадровою та технічною підтримкою широке коло об'єктів уваги СРСР. Значні організаційні труднощі доповнювались і порядком спілкування з центральними відомствами, що диктували умови взаємин. Нагадаємо, що 1963 р. відбулось укрупнення раднаргоспів, у нашому випадку – Дніпропетровського та Запорізького, що ускладнило вирішення багатьох питань: заручниками бюрократичних лабіринтів ставали і керівники відомств, і заводів, і пересічні працівники.

Погляд «зсередини» на зміст міжнародних зв'язків, зокрема з Болгарією, значно коригує уявлення про виключну позитивність цих зв'язків, особливо у період руйнації досить інтегрованої економічної системи, насамперед країн Ради Економічної Взаємодопомоги. Злам українсько-болгарського діалогу на повсякденному рівні дає можливість побачити людину, яку хвилюють не тільки грандіозні державні плани, а цілком життєві буденні питання, а «нотатки на полях» офіційних документів розкривають образ керівників заводів, відомств та їхнє розуміння «міжнародної ситуації». Механізм відрядження до Болгарії демонструє особливості, пов'язані насамперед з масштабами допомоги у будівництві та впровадженні в дію підприємств, інтенсивністю робіт, які можна порівняти тільки з деякими країнами Сходу, наприклад, Індією, що зумовило динаміку відряджень, їх тривалість. Це мало значення не тільки суто економічне, але й соціокультурне. Відрядження за кордон, як і туристичні подорожі, були вікном у світ для радянської людини, та, на відміну від останніх, відрядження дозволяли побачити та відчути набагато більше, враховуючи терміни та можливості спілкування. Презентовані архівні матеріали, безперечно, відтворюють лише частину проблеми українсько-болгарських зв'язків, але, сподіваємося, будуть доповнені та уточнені свідченнями безпосередніх учасників подій, пошук яких значно розширили саме архівні матеріали.

1. *Атанасова-Марчева И. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България, 1953–1964 гг. – София, 2000.*
2. *Вачков Д., Иванов М. Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика. – София, 2008.*
3. *Вартаньян Э.Г. Развитие сельского хозяйства Болгарии (1944–1990-е гг.): Социально-экономические и научно-организационные аспекты: Автореф. дисс. ...д-ра ист. наук. – Краснодар, 2002.*
4. *Давыдова Н.А. Общественно-политическое развитие Болгарии в контексте международных отношений: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2007.*
5. *Круглов В.А. СССР и Болгария: социально-экономические и политические взаимоотношения (1944–1980 гг.): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Владикавказ, 2009.*
6. *Петров Л.К. Международно-правовые аспекты советско-болгарских и российско-болгарских отношений в 1980–2002 гг.: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2004.*
7. *Статті, які мають значення стосовно теми радянсько-болгарських відносин містить збірник: «Россия–Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв.: Российско-болгарские научные дискуссии. – М., 2010», зокрема І. Марчевої «Болгаро-радянські економічні відносини. 1944–1991 рр.», С. Міланової «Деформація уявлень про болгаро-радянську дружбу у роки соціалізму», О. Стикаліна «Радянсько-болгарські відносини у 1953–1964 рр. за матеріалами Президії ЦК КПРС», В. Тошкової «Директивна дипломатія Кремля та її проекції у Східній Європі. 1945–1989 рр.: болгарський "адресат"».*
8. *Комар Я.В. Интернациональные связи СССР и Болгарии как условие трудовой миграции болгар в Донбасс // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 1–2.*
9. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 4243. – Оп. 1. – Спр. 7472.*
10. *ДАДО. – Ф. 4243. – Оп. 4. – Спр. 1295.*
11. *ДАДО. – Ф. 4521. – Оп. 2. – Спр. 2143.*
12. *Сохань П.С. Экономическое, научно-техническое и культурное сотрудничество СССР и НРБ и участие в нём Украинской ССР: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – К.,1972.*
13. *Сохань П.С. Экономическое, научно-техническое и культурное сотрудничество СССР и НРБ и участие в нём Украинской ССР: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – К.,1972.*
14. *ДАДО. – Ф. 4530. – Оп. 2. – Спр. 2427.*
15. *Сохань П.С. Народная Республика Болгария в содружестве стран социализма. – К., 1984.*

16. *Найбільш вагомі радянсько-болгарські договори та угоди, зокрема з питань економічних зв'язків, опубліковані у збірниках: Советско-болгарские отношения. 1948–1970: Док. и мат. – М., 1974; Советско-болгарские отношения. 1971–1976: Док. и мат. – М., 1977.; Советско-болгарские отношения. 1977–1982: Док. и мат. – М., 1985.*
17. *ДАДО. – Ф. 4530. – Оп. 2. – Спр. 2514.*
18. *ДАДО. – Ф. 4521. – Оп. 2. – Спр. 2272.*
19. *ДАДО. – Ф. 4530. – Оп. 2. – Спр. 2420.*
20. *ДАДО. – Ф. 4521. – Оп. 2. – Спр. 2198.*
21. *ДАДО. – Ф. 4521. – Оп. 2. – Спр. 2374.*
22. *ДАДО. – Ф. 4521. – Оп. 2. – Спр. 2307.*
23. *ДАДО. – Ф. 4521. – Оп. 2. – Спр. 2184.*
24. *ДАДО. – Ф. 4521. – Оп. 2. – Спр. 2258.*
25. *ДАДО. – Ф. 4521. – Оп. 2. – Спр. 2200.*
26. *ДАДО. – Ф. 4521. – Оп. 2. – Спр. 2314.*

Kakovkina O.M. The Ukrainian industrial experts business trips to Bulgaria in the 1950–60th. The features of the Ukrainian industrial experts business trips to Bulgaria in the context of the Soviet-Bulgarian economic relations in the 1950–60th are examined. The process of business trips to Bulgaria for the construction and implementation of the iron and steel industry plants is discribed.
Key words: USSR, Bulgaria, economy, business trips, expert

Р. С. Ралко

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ РУХУ СТУДЕНТСЬКИХ БУДІВЕЛЬНИХ ЗАГОНІВ У СРСР

У статті визначено хронологічні межі руху студентських будівельних загонів СРСР і на основі цього запропоновано його періодизацію.
***Ключові слова**: студентські будівельні загони, комсомол, періодизація, молодіжний рух, історіографія*

Проблема періодизації в історії – одна з найважливіших як з огляду на її теоретично-концептуальне, так і з огляду на суто практичне, прикладне значення. Прийнята автором чи колективом авторів, періодизація засвідчує методологічні вподобання, силу впливу ідеологічних і політичних чинників, вибір культурно-цивілізаційної орієнтації країни тощо. Слід поставити питання: навіщо потрібна періодизація історії руху студентських будівельних загонів? Передусім, періодизація історії руху потрібна для зручності вивчення його історії як для професійних дослідників, так і для істориків-любителів. До того ж вона дозволяє зосереджуватися лише на ключових подіях, а також поглянути на історію студентських будівельних загонів з різних ракурсів (наприклад, соціального, економічного, політичного).

Проблема періодизації студентського будівельного руху частково розкрита у дослідження радянських істориків Е. Артем'єва [1], А. Безбородова [2], А. Піскуна [3], І. Шкурко [4], а також у роботах сучасних російських дослідників В. Приступка [5], Т. Корольової [6], О. Бухаріної [7] та ін. У сучасній українській історичній науці деякі аспекти проблеми досліджено у публікаціях І. Коляди та Р. Ралка [8]. Проведений аналіз досліджень засвідчує, що проблема періодизації студентського будівельного руху, недостатньо відображена в історіографії, що і зумовлює актуальність та наукову новизну пропонованого дослідження. Його мета полягає у визначенні етапів становлення та розвитку руху студентських будівельних загонів, а також, у відповідності до них, – їхніх хронологічних меж.

У радянській та сучасній російській історіографії склалися різні погляди на визначення хронологічних меж руху студентських будівельних загонів. Перш за все, дискусійними залишаються питання щодо дати його зародження, формування першого студентського будівельного загону, місця його комплектування. На думку сучасного російського дослідника В. Приступка, причинами такого стану речей є різні критерії та підходи до з'ясування дати початку руху студентських будівельних загонів. Одні пов'язують його зародження від появи поодиноких студентських будівельних загонів у ВНЗ СРСР (А. Безбородов, А. Піскун), інші вважають, що історію руху необхідно розглядати як масштабне соціальне явище (О. Бухаріна, Т. Корольова) [5, 11].

На думку радянського науковця Е. Артем'єва, головним поштовхом зародження руху студбудзагонів було залучення студентів до збирання врожаю під час кампанії з освоєння цілинних земель. На основі аналізу документів 1950–70-х рр. він зробив висновок, що студентські загони перетворилися на масовий суспільний рух радянської молоді в другій половині 1960-х рр., коли склалася система управління діяльністю Всесоюзного студентського загону та було визначено основні напрями і форми роботи, а також, коли рух отримав широку державну та суспільну підтримку [1, 43–44]. За оцінкою іншого радянського історика – А. Піскуна, до 1959 р. виробнича діяльність студентської молоді не мала планового характеру. Дату зародження руху студентських будівельних загонів він пов'язує з 1959 р., коли в багатьох ВНЗ СРСР були сформовані перші студентські будівельні загони [3, 196].

Поширеним у радянській історіографії був і погляд, що ініціатива у створенні першого будівельного загону належить студентам фізичного факультету Московського державного університету ім. М. Ломоносова, зокрема такий погляд демонструє А. Безбородов [2]. Проте, аналіз доступних джерел показує, що одночасно з ними, зокрема влітку 1959 р., близько 10 тис. ленінградських студентів, за рішенням Ленінградського обласного комітету КПРС, працювали на будівництві, 17 студентських загонів Литовської РСР виконали робіт у республіці на 3 млн. руб., а студенти Горьківського та Ростовського інженерно-будівельних інститутів (РФСРР) працювали на будівництві виробничих та культурно-побутових об'єктів у Казахстані [1, 27–28]. Не відставала і студентська молодь УРСР. У цей час вона працювала на різних народногосподарських об'єктах. Зокрема ЛКСМУ взяв шефство над відбудовою та будівництвом 37 шахт у Донбаському регіоні [9, 24]. 1958 р. у цьому ж регіоні, зусиллями молоді УРСР, були побудовані 7 доменних печей [11, 10].

Радянський дослідник історії педагогіки І. Шкурко, аналізуючи соціально-гуманітарну і політичну підготовку майбутніх учителів, доводив, що залучення до виробничої діяльності студентської молоді (зокрема майбутніх педагогів), в тому числі й до будівельних робіт, відбувалося ще з 40-х рр. XX ст. Студенти київських ВНЗ відзначилися у післявоєнній відбудові столиці УРСР – Києва, а студенти КДПІ ім. О. Горького, майбутні вчителі біології, побудували й обладнали у с. Нестерівка Бориспільського р-ну хату-лабораторію. У цей же час студенти вишів УРСР щорічно залучалися до кампанії збору врожаю картоплі, буряків, зернових, овочевих тощо [4, 96–97].

Сучасні російські дослідниці О. Бухаріна та Т. Корольова, проаналізувавши широкий спектр нормативно-правових документів радянсько-партійного керівництва та історичної літератури з цієї проблеми, стверджують, що залучення студентської молоді до виробничої діяльності на народногосподарських об'єктах бере свій початок ще з середини 1920-х рр., коли молодь використовували як допоміжну робочу силу на так званих «ударних новобудовах соціалізму» в СРСР. На їх погляд, з 1950-х рр. студентські будівельні загони почали формуватися на якісно нових засадах.

Отже, аналіз різних підходів до визначення нижньої межі виникнення руху студентських будівельних загонів, на наш погляд, не дозволяє виділити окремий вищий навчальний заклад чи окрему вузівську комсомольську організацію в започаткуванні руху студентських будівельних загонів. Патріотичний рух студентських будівельних загонів став продовженням діяльності студентської молоді 1920–30-х рр., важких років післявоєнної відбудови, освоєння цілинних земель Казахстану та Сибіру. Переконані, що важливим чинником виникнення студентських будівельних загонів стали соціально-економічні передумови, які склались у СРСР та прагнення радянського державно-партійного керівництва використати ентузіазм молоді, її віру в можливість реалізації комуністичної перспективи. Тому ініціатива була не стільки економічною, скільки соціальною в широкому розумінні цього слова, оскільки її наслідки виходили за суто економічні рамки. Ще одним важливим чинником добровільної, цілеспрямованої участі студентської молоді в будівельних роботах було те, що за довоєнні роки комуністично-партійній та комсомольській системі вдалося сформувати якісно нове покоління радянської молоді, яке свідомо прагнуло принести користь своїй радянській батьківщині.

Щодо визначення верхньої межі руху студентських будівельних загонів, то нею, безсумнівно, є 1989 р. Ще до цього в ньому не лише спостерігалися, а й прогресували кризові явища й тенденції, які загострилися на етапі «горбачовської перебудови». Відтак, було прийнято рішення бюро ЦК ВЛКСМ «Про реорганізацію штабів студентських загонів», а також «Типове положення про штаб студентських загонів» і скасовано «Положення про обласні, крайові і республіканські штаби» (1969 р.) [11, 119]. Це фактично стало останньою спробою реформувати рух студбудзагонів, надавши місцевим штабам більше самостійності. Хоча позитивних результатів досягнути не вдалося. Розпад СРСР, утворення нових незалежних держав спричинили нові соціально-економічні, політичні реалії. У грудні цього ж року бюро ЦК ВЛСКМ прийняло рішення щодо ліквідації Центрального штабу студентських загонів, який був реорганізований у Центральний штаб студентських загонів ЦК ВЛКСМ. Очолював його вже не Командир Всесоюзного студентського загону, а керівник Штабом студентських загонів – завідуючий відділом ЦК ВЛСКМ. По суті це рішення остаточно ліквідувало рух [11, 120].

Сучасний російський історик В. Приступко (у 1980-х рр. – активний учасник студентського будівельного руху) так описує період ліквідації студентських загонів: «Усі гроші (на рахунку Центрального штабу – 21 млн. руб.) протягом 2–3 років були “розбазарені”, просто роздані територіальним штабам. Ніяких зусиль щодо реформування руху, збереження та використання, зароблених студентами протягом майже 30 років, коштів не було зроблено. На жаль, настали “горбачовські” часи, коли нові кадри в комсомолі і Центральному штабі пливли за течією і абсолютно все “забовтували”. Не стало грошей – не стало і руху» [11, 120].

Таким чином, проаналізувавши різні підходи до характеристики хронологічних меж в історії руху студентських будівельних загонів, на наш погляд, можна виділити чотири періоди.

Перший (1920–50-ті рр.) можна назвати часом зародження студентського будівельного руху, який визначався залученням студентської молоді СРСР до будівництва важливих народногосподарських об’єктів, післявоєнної відбудови важкої промисловості Країни Рад, а також до кампаній зі збирання врожаю на цілинних землях Казахстанської РСР. На цьому етапі сформувалися та пройшли життєву перевірку, отримали розповсюдження форми організації праці, побуту, культурно-масової роботи студентської молоді впродовж літніх канікул, що згодом стало невід’ємною частиною навчально-виховної роботи та важливим фактором радянської економіки.

Другий (або романтичний – 1959–1970 рр.), коли студентські будівельні загони діяли за власними правилами, рух характеризувався добровільністю, самостійністю, конкурсним відбором до загонів, ентузіазмом молоді [11, 118]. Водночас, керівництво комуністичної спілки молоді ВЛКСМ / ЛКСМУ зуміло вчасно розгледіти соціально-економічний та ідеологічний потенціал руху студбудзагонів і взяти його організацію під свій контроль. Так, у липні 1966 р. при ЦК ВЛКСМ створено центральний спеціальний орган, що мав займатися організацією та керівництвом студентськими будівельними загонами. Вже 30 січня 1967 р. бюро ЦК ВЛКСМ прийняло постанову про організацію Центрального штабу студентського будівельного загону. Відповідні штаби створювались й при ЦК ЛКСМ союзних республік, обласних, крайових комітетах комсомолу. В листопаді 1969 р. ЦК ВЛКСМ затвердив «Положення про студентський будівельний загін» і «Положення про обласний, крайовий, республіканський штаби» [8, 145–146]. Варто відзначити, що у цей період організовувалися переважно загони будівельного профілю та видавалися нормативно-правові документи, що регулювали їхню діяльність.

Третій період (1970–1979 рр.) позначався поступовою централізацією руху та продовженням вироблення нормативно-правових документів щодо регламентації діяльності загонів як будівельного, так і небудівельного профілів (у ці роки їхня кількість стає приблизно однаковою). Саме з цим пов’язане прийняття у травні 1977 р. ЦК ВЛКСМ та Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти, відповідно до рішень ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, «Положення про студентський загін» та «Статут студентського загону» [8, 146]. Рух студбудзагонів перетворився на один із важливих соціально-економічних чинників трудового ентузіазму радянської молоді (красномовними є такі підрахунки: на кошти, зароблені 1974 р. членами Всесоюзного студентського загону в будівельній сфері, можна було побудувати місто на 250 тис. жителів [8, 147]). Союзні та республіканські міністерства і відомства, маючи дефіцит у трудових ресурсах, намагалися залучити якомога більше загонів до роботи на об’єктах народного господарства, при цьому, здебільшого, не створюючи для студентів необхідних умов для праці, побуту і відпочинку. Романтика і добровільність почали поступово «покидати» рух. У ці роки з’явився заклик: «Кожний студент за період навчання повинен пройти школу студентських загонів». Він був включений у текст привітання тодішнього лідера СРСР Л. Брежнєва учасникам Всесоюзного з’їзду студентських загонів і заклик став «законом»: «Партія сказала: “Необхідно!”, комсомол відповів: “Так!”» [11, 118–119].

Четвертий період (1979–1989 рр.) – період жорсткої централізації та регламентації діяльності студентських загонів. Їх почали використовувати як зручний механізм залучення додаткових трудових ресурсів. На цьому етапі в місцевих партійних органах набула посилення практика залучення студентів для виробничої діяльності на місцях. Розподіл студентських загонів щоправда погоджувався з Держпланом СРСР, який також потребував контролю за рухом трудових резервів

[11, 119]. У цей час до виробничої діяльності залучалася найбільша кількість студентів: 1980 р. – 822 тис. осіб, 1983 р. – 861 тис. На середину 1980-х рр. керівний склад у Всесоюзному студентському загоні був досить значним, нараховуючи 70 тис. керівників різного рівня, тобто, кожний восьмий член загону мав владні повноваження [8, 147]. Однак від середини 1980-х рр. рух поступово згасав, що, на наш погляд, варто пов'язувати, як з політичними, так і соціально-економічними процесами у СРСР.

Таким чином, рух студентських будівельних загонів виник не випадково, він увібрав різноманітні форми участі молоді в будівництві комуністичного суспільства, відновленні народного господарства після громадянської та Другої світової воєн, кампаніях зі збору сільськогосподарських урожаїв та народногосподарському будівництві на цілинних землях. Наприкінці 1950-х рр. різні форми студентських трудових об'єднань злилися в єдиний рух студентських будівельних загонів, ставши якісно новою, активною формою залучення студентської молоді до суспільно-конкретної праці та реалізації народногосподарських планів радянського державно-партійного керівництва. За свою історію студентський будівельний рух пройшов еволюцію від поодиноких студентських будівельних загонів – до масового соціального явища в СРСР. Кожен з визначених періодів характеризувався виробленням нових нормативно-правових актів, що регулювали відносини студбудзагонів як форми молодіжного трудового ентузіазму з народногосподарськими організаціями, а також з розширенням географії їхньої діяльності й, відповідно, збільшенням кількості учасників.

1. *Артемьев Е.Ф. Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов. – М., 1983.*
2. *Безбородов А.Б. Студенческие пятилетки: вузовская молодежь Москвы на ударных стройках. – М., 1986.*
3. *Пискун А.И. Партийное руководство деятельностью комсомола по организации и развитию движения студенческих отрядов: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1987.*
4. *Шкурко І.І. Соціально-гуманітарна і політична підготовка майбутніх учителів (історико-педагогічний аспект). – К., 1992.*
5. *Приступко В.А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959–1990 гг. – М., 2008.*
6. *Королёва Т.М. История движения студенческих отрядов Иркутской области: 1960–80-е гг.: Дисс. .... канд. ист. наук. – Иркутск, 2006.*
7. *Бухарина О.А., Олейников М.Д. Студенческие стройотряды истоки движения // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2003. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gramota.net/materials/3/2011/2-2/7.html.*
8. *Коляда І.А., Ралко Р.С. Студентські будівельні загони: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962–1989 рр.) // Краєзнавство. – 2012. – № 2.*
9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 7. – Оп. 15. – Спр. 71.*
10. *ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 15. – Спр. 78.*
11. *Молодежь и инновационные развитие России: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В. Криворученко. – М., 2008.*

Ralko R.S. The periodization problem of student construction teams movement in the USSR. In the article are marked the chronological limits of student construction team movements in the Soviet Union and on this base is proposed the movement's periodization.

Key words: student construction brigades, the Komsomol, periods, youth movement, historiography

В. В. Плахута

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦИВІЛЬНОЇ ОБОРОНИ УРСР З РОЗМІНУВАННЯ

У статті розглянуто основні аспекти дій органів та сил цивільної оборони УРСР з розмінування територій. Приділено увагу недостатньо з'ясованим аспектам проблематики, накреслено напрями можливого подальшого дослідницького пошуку.

***Ключові слова**: УРСР, Цивільна оборона, вибухівка, розмінування*

Життєво небезпечні наслідки виявлення вибухонебезпечних предметів на загальнодоступній території для людей посідає вагоме місце в науково-дослідницькій практиці як українських, так і зарубіжних дослідників. За період, від закінчення Другої світової війни – до сьогодні, ними досліджено й висвітлено чимало питань, пов'язаних з організаційними, економічними, соціальними та ідеологічними питаннями дій органів та сил ліквідації залишків снарядів, бомб, мін, гранат тощо.

Визначальними в цьому плані є праці М. Хабіба [1], Г. Логунова [2], О. Їжака [3], які вказали на небезпеку для життя та здоров'я людей великої кількості невикористаних та нерозірваних боєприпасів. Разом із тим, дотепер відсутні публікації, в яких би розглядалася заявлена проблема в контексті її впливу на суспільство через довготривалий проміжок часу. Враховуючи це, ми ставимо за мету проаналізувати дії органів та сил цивільної оборони УРСР з виявлення та знешкодження вибухонебезпечних предметів.

У формуванні системи цивільної оборони (ЦО) був запроваджений принцип виконання заходів з розмінування території республіки. З 1974 р. він був переданий від саперних частин Радянської Армії до піротехнічних підрозділів ЦО. Такі підрозділи рівномірно розміщувалися по всій території України і мали змогу швидко прибути для ліквідації небезпечних знахідок у досить короткі терміни. Загалом системі ЦО УРСР підпорядковувалися дев'ять піротехнічних підрозділів. За необхідності до цих робіт залучалися саперні частини Збройних Сил СРСР [4, 24–29].

З метою детальної регламентації процесу ліквідації вибухонебезпечних предметів, Міністерством оборони СРСР був виданий наказ № 98 від 16 квітня 1964 р., де встановлено чіткий і зрозумілий порядок організації та проведення робіт з розмінування та перевірки території на наявність вибухівки [4, 102]. Відповідно до нього, командири частин ЦО розробляли плани робіт у, закріплених за ними, адміністративних районах і організовували їх виконання. До виконання планових робіт піротехнічні підрозділи приступали після відтаювання ґрунту і проводили їх до перших морозів, коли ґрунт замерзав на 5–10 см. Знищення авіабомб, виявлених в ході виконання земляних робіт (риття котлованів, траншей тощо), виконувалися позачергово. Для цього військові комісари надавали термінові заявки на адресу помічника командувача військами округу з ЦО. Командир частини, отримавши розпорядження на знищення авіабомб, ставив задачу командиру піротехнічного підрозділу і затверджував заявку на видачу йому вибухових речовин і засобів підривання [5, 7–9].

Командир підрозділу готував розрахунок до виїзду, отримував вибухові засоби, перевіряв справність засобів пошуку і знешкодження боєприпасів, справність автотранспорту і прибував до командира (начальнику штабу) частини для доповіді про готовність до виконання робіт і отримання інструктажу. Після цього, розрахунок розпочинав рух до призначеного місця [6, 36–39]. Виїзд особового складу піротехнічної команди виконувався, як правило, на двох машинах і обов'язково

Табл. 1

Кількість обстеженої території та виявлених і знешкоджених при цьому вибухонебезпечних предметів (1974–1991 рр.)

№ з/п	Рік виконання робіт	Перевірено території (гектарів)			Всього виявлено	Із них:					
		Всього перевірено території	Суцільна перевірка	Контрольна перевірка		авіабомб	артснаряд-ів	мінометних мін	гранат	інженерних мін	фугасів тощо
1	1974	1459,4	477,7	683,7	2676	43	2157	83	53	33	307
2	1975	1283,9	558,5	629,9	838	57	294	95	86	5	300
3	1976	2403,3	1154,9	1002,4	2456	16	181	24	35	-	2200
4	1977	1849,6	1012,4	461,8	1749	52	467	612	121	2	495
5	1978	1084,2	748,1	326,7	2651	59	837	92	18	9	1636
6	1979	1679,8	152,3	1527,5	1504	24	604	519	16	1	340
7	1980	1264,9	160,3	1246,9	1492	14	591	869	13	4	1
8	1981	2020,4	50	2015,4	2645	105	653	183	22	6	1676
9	1982	2048,5	2,9	2045,6	23478	39	932	64	854	5	21584
10	1983	3072,35	2323,4	775,8	2667	12	1215	77	18	10	1335
11	1984	2994,8	2856,1	175,6	6832	18	272	43	59	36	6404
12	1985	2963,9	0,7	2850,9	1629	32	457	712	21	2	405
13	1986	2090,32	1,1	1985,2	242	17	160	33	17	5	10
14	1987	2282,3	1545,5	649,6	924	18	859	27	10	10	-
15	1988	2282,3	1281,5	1063,8	245	14	170	31	23	5	502
16	1989	2503,74	2459,1	120,6	183	22	105	31	10	1	14
17	1990	2849,1	2541,6	369,9	2661	126	742	492	637	12	652
18	1991	3481,7	2951,3	374,5	1884	48	881	274	83	6	592

під командою офіцера-піротехніка. З цією метою, на розмінування виїжджав не тільки командир, але й інші офіцери-піротехніки, які проходили службу у військовій частині [7, 4–11].

З прибуттям на місце призначення, старший розрахунку зв'язувався з військовим комісаром або з місцевими партійними та радянськими органами, визначав обсяг і порядок робіт, а також заходи безпеки. Командир піротехнічного підрозділу особисто керував всіма роботами [8, 4–6]. З питань забезпечення робіт матеріальними, технічними засобами (будматеріали, підйомні крани, насоси, екскаватори тощо) й евакуації населення з небезпечної зони, командир звертався за допомогою до військових комісарів або в радянські чи партійні органи [8, 112–115].

Зокрема такий підрозділ мала військова частина 01646, яка розміщувалася в Києві. До її району відповідальності відносилися м. Київ, Київська, Черкаська та Чернігівська області, для розмінування за категорією «авіабомби» та м. Київ за іншими категоріями. За період 1974–1991 рр. особовим складом цієї військової частини були затрачені 13852 тис. людино-днів робочого часу з пошуку та знешкодження боєприпасів часів Другої світової війни (таблиця 1) [8, 10–11; 9, 167–170; 10, 82–85,148–149; 11, 63–66,154–156,208–209; 12, 16–18,108–110,201–204; 13, 36–38,121–125,216–219].

Після проведення піротехнічних робіт старший команди доповідав командиру військової частини або особі, котра його заміщувала, в день прибуття з відповідною позначкою в журналі телефонограм щодо виконання заявки на знешкодження вибухонебезпечних предметів [8, 7]. У випадку знаходження вибухових предметів 2-ї категорії і складів з боєприпасами, розмінування проводилося тільки після наказу командира військової частини, за рішенням комісії з розмінування [11, 207].

Табл. 2

Кількість проведених роз'яснювальних бесід та залучених до них осіб

№ з/п	Рік	Проведена роз'яснювальна робота	
		Всього проведено бесід	Залучено осіб
1	1974	187	945
2	1975	367	4910
3	1976	4252	10170
4	1977	638	5822
5	1978	318	1583
6	1979	590	12763
7	1980	247	4073
8	1981	291	6893
9	1982	536	8947
10	1983	609	8794
11	1984	609	10122
12	1985	149	2814
13	1986	139	1329
14	1987	176	2223
15	1988	153	1050
16	1989	150	810
17	1990	296	1738
18	1991	203	3638

Підривання знешкоджених вибухонебезпечних предметів виконувалися на спеціально закріпленій території. В Києві таким місцем був визначений 22-й кілометр Великого об'їзного шосе, в районі Феофанії [6, 2]. Під час виїздів особовий склад піротехнічних розрахунків зобов'язаний був провести роз'яснювальну роботу з громадянами, які працювали чи знаходилися в місцях проведення робіт з розмінування (таблиця 2) [8, 10–11; 9, 167–170; 10, 82–85,148–149; 11, 63–

66,154–156,208–209; 12, 16–18,108–110,201–204; 13, 36–38,121–125,216–219].

Маючи спеціальну підготовку, особовому складу піротехнічних підрозділів, було доволі легко проводити бесіди щодо заходів безпеки і правил поведінки за виявлення вибухонебезпечних предметів. Жива розмова була насичена характерними прикладами, містила необхідні поради та роз'яснення з незрозумілих питань. Тривалість бесіди, як правило, не перевищувала 10–15 хв. [6, 89]. Для повнішого охоплення населення роз'яснювальною роботою використовувалися всі засоби: проведення бесід, виступи офіцерів, сержантів і солдат на радіо і телебаченні, публікації статей у періодиці, виступи перед початком кіносеансів, а також на різних районних та обласних нарадах керівників підприємств, радгоспів, колгоспів, на обласних і міських курсах цивільної оборони [7, 77–79]. Роз'яснювальна робота серед населення щодо заходів безпеки та обережності за виявлення авіабомб та інших боєприпасів, які не вибухнули, мала на меті запобігти випадкам підриву людей, які, на жаль, мали місце на території України, де в роки війни проходили бойові дії. Особлива увага приділялася дітям шкільного віку [6, 4–5]. Вся роз'яснювальна робота організовувалася та проводилася у тісній взаємодії з місцевими органами влади.

Хоча ця діяльність здійснювалась з певними недоліками, а саме:

– піротехнічні розрахунки не завжди від'їздили на двох автомобілях;
– допускалися випадки неякісної перевірки територій, на яких проводилося знешкодження виявлених вибухонебезпечних пристроїв;
– виїзд розрахунків на знищення боєприпасів без спеціальних обмежувальних вказівників та без спеціальних приладів;
– автомобілі, котрі планувались для проведення розмінування, технічними відділами військових частин використовувались іноді з іншою метою [10, 489].

За 1962–1990 рр. піротехнічні підрозділи ЦО УРСР знешкодили та знищили 2043216 шт. різних видів вибухонебезпечних предметів, передусім, боєприпасів часів Другої світової війни [14, 185].

Усі наслідки забруднення загальнодоступної території вибухонебезпечними предметами загальновідомі – це, в кращому випадку, поранення чи каліцтво, а в гіршому – смерть. Ми робимо підсумок, що підпорядкування піротехнічних загонів Збройних Сил органам ЦО мало позитивний результат, адже ефективність праці піротехніків зменшила небезпеку вчетверо, а травматизм і смертність саперів – у шість і дванадцять разів, відповідно. Це стало можливим завдяки орієнтації робіт на один напрям – розмінування та відповідна підготовка фахівців у цій сфері. До сьогодні в землі залишається незлічена кількість таких, що не вибухнули чи невикористані, боєприпасів часів Другої світової війни, але досвід форм і методів роз'яснювальної роботи серед цивільного населення, накопичений у ті часи, дає змогу не допускати невиправданих втрат серед людей дотепер.

1. *Habib M.K. Humanitarian Demining. Innovative Solutions and the Challenges of Technology. – Vienna, 2008.*
2. *Логунова Г.Л. Аспекты безопасности гуманитарного разминирования // Артиллерийское и стрелковое вооружение. – 2007. – № 3.*
3. *Їжак О.І. Організаційні проблеми утилізації боєприпасів в Україні. – Д., 2005.*
4. *Архів Міністерства з надзвичайних ситуацій. Опис справ постійного зберігання за 1960–1996 рр. (далі – АМНС). – Од. зб. 2.*
5. *Галузевий державний архів Міністерства оборони України. – Ф. 1917. – Оп. 38013. – Кор. 195 (далі – ГДА МОУ). – Спр. 1.*
6. *АМНС. – Од. зб. 8.*
7. *АМНС. – Од. зб. 28.*
8. *ГДА МОУ. – Спр. 2.*
9. *ГДА МОУ. – Спр. 3.*
10. *ГДА МОУ. – Спр. 4.*
11. *ГДА МОУ. – Спр. 5.*
12. *ГДА МОУ. – Спр. 6.*
13. *ГДА МОУ. – Спр. 7.*
14. *ГДА СБУ. – Ф. 35. – Спр. 9. – Т. 6.*

Plahuta V.V. The USSR Civil Defense Activities of mine clearing. In the article the main aspects of the civil defense forces of the Ukrainian SSR actions of mine clearing is considered, the attention is paid to the not enaugh clarified issues, the directions of possible further research are described.

Key words: USSR, Civil defense, explosives, demining

Всесвітня історія

І. А. Мельничук

ОРДИНСЬКИЙ ТА КРИМСЬКИЙ НАПРЯМИ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ ЛИТВИ (кінець XIV – кінець XV ст.)

У статті подається історико-політичний аналіз змісту та перебігу реалізації зовнішньополітичної стратегії Литви у стосунках з Золотою Ордою та Кримським ханством. Розкрито причини як успіхів, так і невдач правлячих еліт Великого князівства Литовсько-Руського на цьому шляху.
Ключові слова: *Литва, Орда, Крим, зовнішня політика, стратегія*

Доба литовської експансії на землі України та тривалого домінування на наших теренах князівських військово-політичних еліт Литви є однією з найменш вивчених сторінок вітчизняної історії. Пояснюється це не тільки незначною кількістю достовірних джерел тієї епохи, але і деяким зміщенням уваги українських науковців на, більш насичений подіями і суто українською проблематикою, пізніший період, коли під егідою польських еліт постала могутня конфедерація двох держав – Річ Посполита. Проте, останніми десятиліттями, із розгортанням у східноєвропейському дослідницькому середовищі дискурсу щодо суті та змісту влади, держави та державності, цікавість до середньовічного досвіду державного будівництва елітами Великого князівства Литовсько-Руського помітно зросла. У цьому контексті слід згадати ґрунтовні праці Ф. Шабульдо, Р. Петраускаса, Н. Яковенко, О. Толочка, А. Горського, В. Насєвіча, П. Урбанчика, Я. Бака та ін.

Продовжуючи таку роботу, завданням статті ми ставимо спробу дати стислий історико-політичний аналіз подій, що розгорталися на українському (південно-східному) прикордонні Литовської держави та зовнішньополітичної стратегії литовських владних еліт на Ординському та Кримському напрямах.

Експансія Литви на Волинь і Київщину, розпочата у 1320-х рр. Гедиміном, спричинила зворотні дії – похід хана Узбека на руські землі 1323 р. [1, 21–23]. Удар прийняла на себе Галицько-Волинська Русь, тоді ж, за версією Ф. Шабульдо, можливо, загинули останні князі галицько-волинської династії Андрій і Юрій [1, 22]. Литовським елітам, однак, вдалося спочатку нав'язати, шляхом переговорів, подвійний статус для Києва (протекторат Литви через вокняжіння у Києві двоюрідного брата Гедиміна Федора, за збереження позицій баскаків; про факт переговорів свідчать посли Ватикану, що саме перебували у Литовському князівстві) [2, 20–21; 3], а на другому етапі експансії (кінець 1340 – початок 60-х рр.) – розширити свій вплив на інші українські землі. Перерва у два десятиліття була спричинена боротьбою за Галичину литовських еліт (Гедиміновичів, на чолі з Дмитром-Ольгердом) з польськими (на чолі з Казимиром III), яка загострилася внаслідок деякого послаблення Литви після поразки 1348 р. від тевтонців на р. Стреве [4, 106–107; 5, 511]. Після фактичного зняття Ольгердом у 1362 р. монгольского ярма на землях України [6, 43], обидві сторони – Орда і Велике князівство Литовське деякий час дотримувались політики збройного нейтралітету на литовських кордонах Степу. Більше того, литовські князі доклали зусиль, щоб Орді не вистачало для агресій ні уваги, ні ресурсів.

Після смерті, без нащадків чоловічої статі, Казимира III у 1370 р. та вимушеного об'єднання польських і литовських правлячих еліт, внаслідок Кревської унії 1385 р., намісником Русі з 1392 р. став опонент Ягайла – Вітовт Великий, син, убитого у боротьбі за владу Ягайлом, Кейстута. Литва, поділена на дві, нерівноцінних за кількістю населення, економічним та культурним потенціалом, – балтську і руську – частини, отримала харизматичного, ініціативного та здібного князя – провідника політики руських еліт у новій державі, що був прихильником наступальної зовнішньої політики.

Великий князь Литовський (офіційний титул отримав за Віленсько-Радомською унією 1401 р.) Вітовт не тільки звершив кілька «попереджувальних» антимонгольских походів проти лівого крила Орди, а й надзвичайно активно втручався у громадянську війну, що палала в улусі Джучі між різними угрупованнями. І. Крип'якевич писав: «Витовт кілька раз подавався на Орду й сильно погромив татарські кочовища. В 1397–98 р. він уладив великий похід на Крим, пройшов цілий Кримський півострів аж до Кафи... й у Криму посадив, залежного від себе, хана. Тоді таки над долішнім Дніпром Вітовт побудував кам'яний замок і назвав його городом св. Івана» [7, 160]. Виступ на боці одного з претендентів на ординський престол – хана Тохтамиша, що на той час як політичний емігрант мешкав на території литовської Білорусі у Ліді [6, 76,81], коштував йому болючого покарання у вигляді розгрому 1399 р. на р. Ворсклі від хана Кутлуга та еміра Едигея, майбутнього переможця у міжусобних змаганнях ординських етнічних кланів. Вітовт сам був ініціатором генерального бою, зібравши значні сили та об'єднавши під своєю рукою півсотні васальних князів. Однак, як відомо, на цей раз справа завершилася перемогою монголів. Вочевидь, у цей час щодо повалення Орди одним ударом сподіватися було ще зарано. У битві загинули біля 20 литовських і руських удільних князів, а розорений Київ знову сплатив велику контрибуцію. Єдигей, не бажаючи остаточного знекровлення Литви, повернув назад, аж з-під Луцька [8]. Ослабленням Литви скористалися сусіди – Москва на деякий час відірвала від князівства Смоленськ, а Польща, через Віленсько-Радомську унію 1401 р., – заявила на майбутнє свої права на Україну. Рід Тохтамиша знайшов політичний притулок у Литві (Супрасльський літопис повідомляє про Київ [9, 51], Я. Длугош – про південні околиці Київщини – Канев і Черкаси [10, 337–338]). У подальшому Вітовт двічі успішно використовував сина Тохтамиша Джелаль-ад-Діна та вірну йому татарську кінноту у своїх цілях – спочатку у Грюнвальдській битві 1410 р. (3 тис. кінноти) [11, 327–331], а потім – всіляко сприяючи тому зайняти престол у Сараї 1412 р. [12].

Зазначимо, що в перші десятиліття XV ст. Вітовт вдався до, виснажливої ординський політикум, планомірної тактики просування до влади численних нащадків Тохтамиша, «запас» яких у Литві здавався невичерпним (сам хан загинув 1406 р.). Москва не залишалася осторонь ординських усобиць, також маючи фаворитів серед претендентів на владу в Орді. Тут частина тохтамишевих синів також знайшла притулок, що стало однією з причин масштабної агресії Єдигея 1408 р. у московські володіння [13]. Один з них, Керім-Берді скинув свого брата Джелаль-ад-Діна з престолу і вбив [14, 219, 221]. Саме від цього хана, правління якого тривало менше року, московський князь Василій I добивався (без успіху) ярлика на Новгород [15, 135]. Йому на зміну, Вітовт провів на вершину ординської влади ще одного сина Тохтамиша – Кепек-хана (повалений Єдигеєм 1414 р.) [16], а у 1416–1417 рр. – знову ж таки Тохтамишевича – Джаббар-Берді [15, 136].

У цей період Вітовт виступав як послідовний супротивник могутнього Єдигея, очевидно, не забувши поразки на Ворсклі та всіляко перешкоджаючи тривалому перебуванню на ординському престолі чергових єдигеєвих ставлеників. Зрештою, 1419 р. ще один син Тохтамиша і литовський протеже Кадир-Берді вбив Єдигея і загинув сам. Вітовт скористався сум'яттям в Орді, викликаним смертю настільки впливової фігури, для того, щоб провести на престол Улуг-Магомеда, який остаточно утвердився при владі наприкінці 1420-х рр. (періодично, під час смут, втікаючи у Литву) [17, 194–200]. Литовський князь паралельно зробив кілька важливих для держави справ: оружно переслідував ворогів Улуг-Магомеда Борака (1422 р.) та Хайдата (1424 р.), які нападали на напівнезалежне Одоєвське князівство у верхів'ях Оки та загрожували кордонам Литви, про що сповіщав у листі магістру Лівонського ордена 1 січня 1424 р. [18, 688] та брав участь у передачі влади в Московії як дід і гарант прав майбутнього князя Московського, восьмилітнього Василія Васильовича (1423 р.) [19, 245–246; 20, 91–92]. Зрозуміло, що вигідний Вітовту ярлик на княжіння юному московському володарю видав лояльний до Литви Улуг-Магомед [15, 137].

Однак стосунки з Ордою для Литви не можна було назвати стабільними та впорядкованими, адже хани на ординському престолі змінювалися настільки часто, що пролитовські кандидати не встигали сформулювати якихось сталих рішень, на користь Великого князівства, що лягли б в основу тривалої міждержавної політики. Зрештою, зіграла одна із литовських ставок – кримська. До цього литовські еліти зав'язали і, через хана Тохтамиша, підтримували союзницькі стосунки з цим найбільш сепаратистськи налаштованим відносно Золотої Орди, ханством, до незалежності якого самі доклали руки. Перший кримський хан Хаджи-Гірей (Герай), за припущеннями, був уродженцем Литви, народившись в емігрантській сім'ї нащадків чінгізідів по лінії сина Джучі Ток-Тимура [21], який, переховуючись від кримських усобиць, отримав дозвіл на проживання у Троках(Литва). Хаджи-Гірей з'явився в Криму 1428 р., захопив на деякий час владу, встиг добитися автономії від Сарая, викарбувати власну монету і, за генуезькими джерелами, штурмував Кафу [22, 10–11; 23; 24]. Однак золотоординський хан Саїд-Ахмет 1433 р. скинув Хаджи-Гірея з престолу, і той знайшов політичний притулок знову ж таки в Литві, оселившись із сім'єю в білоруській Ліді як васал литовського князя Сигізмунда Кейстутовича. 1443 р., за Хронікою М. Стрийковського, на прохання посольства від впливових кримських родів Ширин та Бирин до великого князя литовського Казимира (1440–1492), він знову вирушив на боротьбу за кримський престол, цього разу, за безпосередньої помочі литовських військ, на чолі з маршалком Радзивілом. Перед цим, у Вільно Казимир проголосив його кримським ханом, незалежним від Орди [25]. Відзначимо, що взимку 1444–45 рр. Литва прибрала зі шляху спільного ворога – Саїд-Ахмета, який почав хазяйнувати на лісостепових кордонах князівства, розгромивши його на Поділлі та ув'язнивши у Ковно (Каунасі) [26, 184,201; 27, 201]. З 1449 р., за сприяння Литви, Хаджи-Гірей остаточно утвердився на престолі. При цьому, орда Саїд-Ахмета відійшла йому, а натомість хан «пожалував» київському князю Семену Олельковичу (1454–1470) землі т. зв. «Семенових людей» у Південній Русі та на Поділлі [28, 57–73]. Український дослідник Ф. Шабульдо впевнено довів, що ці землі (приблизно 82,5 тис. кв. км, 9 сторожових городів) були останнім великим територіальним надбанням Литви і згодом стали першим із приводів для територіальних претензій Менглі-Гірея та кримських еліт [28, 62,73], націлених на повернення усіх, втрачених за століття до того, володінь Золотої Орди.

Таким чином, засновником першої правлячої династії Кримського ханства, яке взяло під свій контроль Північне Причорномор'я та Тамань, разом з ногайськими степовими ордами, стала людина, яка своєму успіхові, крім сприятливої внутрішньополітичної ситуації в Криму, безсумнівних власних лідерських якостей та походженню, багато в чому завдячувала допомозі Литви. І хоча усобиці в Криму не припинялися, а 1476 р. хан Золотої Орди Ахмат з великим військом захопив півострів, на два роки відновивши його васалітет, цей улус для ослабленої монгольської імперії було вже не повернути: у справу втрутилася Османська імперія, посадивши 1478 р. ханом і своїм васалом сина Хаджі-Гірея Менглі [29, 5–10].

Змагання за владу в Криму та його незалежність від Орди подовжили ще на півстоліття хиткий мир у Степу, адже Хаджи-Гірей своїми сепаратистськими діями успішно відволікав увагу ординської ставки від литовських кордонів. Хоча епоха тривалих війн між християнським та ісламським світами, що тягнулася з VII ст., отримала новий імпульс: на політичній карті континенту з'явилася нова потужна й агресивна сила – Туреччина, і втягнення в орбіту цих військових змагань земель України було лише питанням найближчого часу. Це підтвердила політика Москви, Османської імперії та Криму вже за Менглі-Гірея, який, не дочекавшись допомоги своїм амбіціям із повалення Золотої Орди, з боку, зайнятої громадянською війною, Литви (яка до цього доклала стількох зусиль для нормалізації та укладення союзницьких відносин з Сараєм), знайшов іншого тимчасового союзника в особі Івана III, кардинально змінив пріоритети та з набігу 1482 р. розпочав трьохсотлітню епоху збройного протистояння зі слов'янським світом.

Візантійсько-арабські війни VII–IX ст., хрестові походи XI–XIII ст. та монгольське завоювання значної частини Євразії у XIII – на початку XV ст., здавалося б, мали виснажити сили обох світів, які до того ж з XII–XIII ст. поринули в хаос усобиць і політичного дроблення. Однак черговий оберт розвитку цивілізації – зворотна консолідація в XIV–XV ст. низки азійських та європейських держав і поява, в зв'язку з цим, нових гравців, з відносно стабільною політичною системою, сформованими та цілеспрямованими політичною та релігійною елітами, значним військовим та економічним потенціалом, імперськими амбіціями, – Порти, разом з васальним Кримом, Москви, Польщі, Литви, –

розвернули вектор змагань за європейське домінування в напрямі українських територій.

Один з провідних політологів світу С. Ґантінгтон вважав конфлікт західної й ісламської цивілізацій неминучим та об'єктивним процесом. У своїй відомій програмній статті «Зіткнення цивілізацій?» (1993 р.) він писав: «Вже тринадцять віків тягнеться конфлікт уздовж лінії розлому між західною та ісламською цивілізаціями» [30, 38]. Перед цим, посилаючись на У. Уоллеса, він провів лінію, що історично склалася до 1500 р.: «Вона пролягала вздовж нинішніх кордонів між Росією та Фінляндією, між прибалтійськими країнами та Росією, розсікала Білорусь та Україну, повертала західніше, відділяючи Трансільванію від решти Румунії... На Балканах ця лінія, звичайно ж, співпадала з історичним кордоном між Габсбургською та Османською імперіями. Північніше і західніше цієї лінії проживали протестанти і католики. У них – спільний досвід європейської історії: феодалізм, Ренесанс, Реформація, Просвітництво, Велика французька революція, промислова революція. Їхнє економічне становище, як правило, значно краще, ніж у людей, що живуть на сході. Історично вони відносилися до Османської або царської імперії і до них доносився лише відгомін історичних подій, що визначив долю Заходу... Це лінія не тільки культурних відмінностей, але часом і кривавих конфліктів» [30, 37–38].

Таким чином, С. Ґантінгтон визначив дві антагоністичні цивілізації у Європі: західну та ісламсько-православну, східну. Згадуючи нашу історію епохи пізнього середньовіччя та Ренесансу, ми насправді бачимо не одну, а кілька ліній протистоянь: Османська імперія, разом з Кримом, – Захід; Османська імперія, разом з Кримом, – православний світ; православний світ – Захід. Причому всередині західної, православної та східної цивілізацій спостерігалися локальні протистояння між спорідненими або політично близькими етносами, за участю тих самих гравців, переважно за військово-політичну зверхність у регіоні, сфери впливу та ресурсну базу. Саму цивілізацію автор позначив як «культурну спільноту найвищого рангу, як найбільш широкий рівень культурної спільності людей» [30, 35]. Можна не в усьому погоджуватися з широкими мазками, котрими С. Ґантінгтон малює історичну та майбутню картину світу, але одне спостереження колишнього директора Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету нам видається слушним: західний індивідуалізм важко знаходить спільні точки зі східним колективізмом. І, незважаючи на історичне домінування Заходу у багатьох сферах суспільного життя, у військовому аспекті, колективістська стратегія часто перемагає: згадаймо війни, що вів православний світ – від візантійських походів києворуських князів, перемог на Західному напрямі Галицько-Волинської держави, Визвольної війни Б. Хмельницького, через низку війн Росії, – до Другої Світової. На колективістських засадах була побудована Січ, яка вступила у неминуче ідеологічне, культурне, релігійне й економічне зіткнення з Річчю Посполитою, заснованою на західних індивідуалістських взірцях особистої незалежності кожного шляхтича. Модель же козацької республіки на певному історичному проміжку виявилася міцнішою. Козацька держава зіграла провідну роль й у стримуванні турецько-татарської агресії, після того, як події XVI–XVII ст. виявили слабкість (у довгостроковому вимірі) стратегії литовських еліт, а згодом і Ягелонів, у налагодженні стабільних союзницьких відносин з Кримом та Сходом загалом.

Підсумовуючи сказане, можна зробити наступні висновки. По-перше, зовнішня політика литовських владних еліт у стосунках з Ордою була активною, наступальною по суті й, незважаючи на низку військових невдач та нестабільну внутрішню ситуацію в Сараї, її можна назвати успішною. В підсумку, Литва значно збільшила територію, за рахунок українських володінь Орди, суттєво впливала на формування верхівки ординських еліт і, на момент появи на політичному полі Криму та Москви як самостійних гравців, таки домоглася від «татар Заволзьких» відносно стабільних союзницьких відносин.

По-друге, кримський напрям зовнішньої політики Литви від початку був оцінений військово-політичними елітами як перспективний. Доклавши чимало зусиль для розгортання у Криму сепаратистських настроїв щодо Орди, а згодом безпосередньо долучившись до здобуття Кримським ханством незалежності, Литві не вдалося закріпити успіх і перетворити Крим на надійного партнера. Сталося це через зовнішні (поява за спиною у кримського хана Туреччини, розгортання Москвою власної імперської програми та низки московсько-литовських війн, формування кримськими елітами амбіційної стратегії щодо повернення завоювань Орди) та внутрішні (політична криза у Литві наприкінці XV ст., пов'язана зі смертю Вітовта та громадянською війною) причини.

По-третє, успіхи та невдачі південно-східної стратегії литовських еліт були нерозривно пов'язані з українською князівсько-боярською елітою та ополченням, на які литовська влада спиралася в її реалізації. Більшість подій розгорталися в межах України та на її кордонах, за активної участі українського населення.

1. *Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.*
2. *Batura R. Lietuva tautu kovoje pries Aukso Orda. – Vilnius, 1975.*
3. *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae / Ed. A. Theiner. – Romae, 1860. – T. 1.*
4. *Чешихин-Ветринский Е.В. Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края // Ливонская хроника Германа Вартберга. – Т. II. – Рига, 1879.*
5. *Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica // SRP. – T. 2.*
6. *Хроніка Литовська і Жмойтська // ПСРЛ. – Т. XXXII. – М., 1975.*
7. *Крип'якевич І. Запорозьке військо // Історія українського війська. – Львів, 1992.*
8. *ПСРЛ.– Т. 4. – С. 104, 142; Т. 5. – С. 251; Т. 8. – С. 73.*
9. *Супрасльская летопись.*
10. *Dlugosz J. Op. cit. – T. 5, ks. 9.*
11. *Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – Т. 3: Средневековье. – СПб., 1996.*
12. *ПСРЛ. – Т. 4, ч. 1, вып. 2. – С. 412; Т. 18.– С. 161.*
13. *ПСРЛ. – Т. 15, вып. 1. – Стб. 179–184; Т. 18. – С. 155–159; Т. 15. – Стб. 482–484;*
14. *ПСРЛ. – Т. 11.*
15. *Горский А. Д. Москва и Орда. – М., 2003.*
16. *Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. // Записки Новороссийского университета. – Одесса, 1867. – Т. 1. – С. 37; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.; Л., 1941. – Т. 2. – С. 146; Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Вып. 1. – С. 176.*
17. *Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960.*
18. *Monuments medii aevi historica res gestas Poloniae illustranta. – Krakow, 1882. – T. 6: Codex epistolaris Vitoldi.*
19. *ПСРЛ. – Т. 25.*
20. *Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV–XV вв. – Ч. 1.*
21. *Див.: Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I. – Кн. 1. – М.; Л., 1952; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочи-*

нений, собранные В.Г. Тизенгаузеном. – М.; Л., 1941; Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. – М., 1971.
22. *Гайворонский А. Созвездие Гераев. Краткие биографии крымских ханов. – Симферополь, 2003.*
23. *История Крыма / Под ред. Э. Чубарова. – Симферополь, 2009.*
24. *Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма – Симферополь, 2005.*
25. *Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego. – Krolewiec, 1582.*
26. *Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Kraków, 1868. – T. V.*
27. *Koneczny F. Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1925–1926. – R. III.*
28. *Шабульдо Ф. Семёновы люди: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века // Ruthenica. – Вип. IX. – К., 2010.*
29. *Мельничук І.А. Степ, або Дике Поле як епіцентр економіко-політичних змагань великих держав часів пізнього Середньовіччя (огляд геополітичної ситуації навколо українських земель у XV–XVI ст.). // Гілея. Науковий вісник. – Вип. 69. – К., 2013.*
30. *Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1.*

Melnychuk I.A. Horde and Crimean courses in the Lithuania foreign-policy strategy (the end of the XIV – the end of the XV centuries). In the article is given the historical-political analysis of the maintenance and motion of the Lithuania foreign-policy strategy realization in relationships with the Gold Horde and the Crimean khanate. Are exposed the reasons of both successes and failures of rulings elites of the Lithuania-Rus Great Duchy on this way.
Key words: Lithuania, Horde, Crimea, foreign policy, strategy

О. О. Драч

ФОРМИ ГРОМАДСЬКОЇ ПІДТРИМКИ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (друга половина XIX ст.)

Досліджується роль громадськості щодо становлення вищих жіночих курсів у Російській імперії впродовж другої половини XIX ст. Приділено увагу з'ясуванню основних форм і методів громадської допомоги навчальним закладам для жінок.
***Ключові слова**: вищі жіночі курси, громадськість, форми допомоги*

Сучасна Українська держава, оновлюючи всі сфери суспільного життя, активно впроваджує реформування освітньої галузі, котра є визначальною для формування нової генерації громадян, відданих демократичним цінностям і національно-державним традиціям. Від глибини їхніх знань, твердості переконань, спектру світоглядних цінностей і моральних чеснот залежить дієвість громадянського суспільства. Тому вивчення історичного досвіду взаємодії громадськості щодо становлення вищої жіночої освіти у Російській імперії, частиною якої були дев'ять губерній Наддніпрянської України є вельми актуальним, з огляду на схожість періоду, що переживає українська спільнота сьогодні.

Дослідження історії жіночої освіти постійно перебуває в полі зору вчених. Не можна оминути увагою роботу Р. Стайса щодо жіночого руху [1]. Доповнює новими підходами галерею російських «емансипе» Б. Пієтров-Енкер [2]. Активністю у вивченні теми вирізняються і сучасні російські науковці [3]. Варто окремо виділити ґрунтовні студії з історії вищої школи Російської імперії А. Іванова [4] та Д. Саприкіна [5]. В Україні теж спостерігається зростання інтересу до історії освіти та виховання жінок [6]. Так, історії Київських вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) присвятила увагу К. Кобченко [7]. Однак, попри це, дотепер відсутні ґрунтовні дослідження стосовно ролі громадськості у становленні вищої жіночої освіти в Російській імперії. Відтак, метою цієї статті є аналіз форм громадської підтримки вищої жіночої освіти в Російській імперії, на етапі її організаційного оформлення протягом другої половини XIX ст.

Однією з прикметних особливостей епохи великих реформ можна вважати потужний вибух громадянської активності, що виявився у створенні самодіяльних організацій. Зокрема було спрощено процедуру затвердження благодійних товариств. Ліберальна політика уряду відносно до приватних благодійних товариств сприяла вияву «духу самодіяльності», хоча як слушно зауважує А. Ліндермейер, не в них слід шукати першопричину його появи [8, 290]. Підйом суспільної активності бере початок з етосу покоління шістдесятників, де прагнення до особистої та громадянської свободи сполучалось з необхідністю віднайти раціональний сенс власного суспільного буття. Широкий простір для вияву індивідуальних здібностей та реалізації гуманних прагнень усіх охочих надавала саме нива просвітництва, де представники громадськості в різний спосіб сприяли втіленню ідеї вищої жіночої освіти.

Нова культурна парадигма згуртувала в умовах несхвалення ідеї вищої жіночої освіти більшістю соціуму відданих ентузіастів справи. Так, жіночий гурток Г. Філософової, Н. Стасової та М. Трубнікової став об'єднавчим центром у столиці, в Києві дієво заходилася допомагати в організації ВЖК ініціативна група інтелігентного жіноцтва, де більшість становили дружини та вдови професорів Університету Св. Володимира, як-то Є. Гогоцька, М. Гарнич-Гарницька, Н. Афанасьєва, В. Антонович.

Оскільки вища жіноча освіта починалася як приватна ініціатива, то питання пошуку фінансових ресурсів стояло досить гостро. В реальному житті це означало відсутність матеріальної державної підтримки. Фундатори могли покладатися тільки на власні зусилля, організаторські здібності та прихильність громадськості. Перші ВЖК (у Москві) апробували досвід залучення представників громадськості до підтримки справи вищої жіночої освіти. У Положенні про ВЖК засновник навчального закладу, професор В. Гер'є підставою входження до опікунського комітету визначив щорічні внески (не менше 50 руб.) чи одноразові (не менше 500 руб.) для жертвувателів [9, 29]. Саме комітет відповідав за фінансовий аспект діяльності навчального закладу. До першого складу комітету ввійшли десять осіб, в основному, представниці московського жіноцтва. Вдалося залучити до справи підтримки курсів і мільйонера К. Солдатенкова.

У Києві комітет з організації ВЖК в оголошенні про відкриття вищого закладу для жінок (1878 р.) констатував складність матеріального становища і закликав місцеве товариство до сприяння та підтримки [10, 33]. Створений при курсах, опікунський комітет так само мав «жіноче обличчя», оскільки його сформували інтелігентні киянки, які зібрали початковий капітал (550 руб.) та в подальшому вносили не менше 25 руб. на рік [11, 26].

Засновник ВЖК у Санкт-Петербурзі професор К. Бестужев-Рюмін відразу зауважив головну складність – «функціонування вищого приватного жіночого закладу зі складною організацією (двома відділеннями) та високою оплатою за лекції викладацького контингенту в умовах столичної дорожнечі без будь-якої урядової допомоги» [12, 50]. Організатори навчального закладу вирішили поставити справу міцніше підґрунтя. Професори Бекетов, Бутлеров, та Іностранцев, звернулися до Міністерства внутрішніх справ, з ініціативою

організувати «Товариство для надання коштів ВЖК». Метою його діяльності визначили підтримку Санкт-Петербурзьких курсів у господарському аспекті [13, 1].

Найскладнішою була ситуація на Казанських ВЖК, де організаторам закладу не вдалося започаткувати опікунський комітет для їх підтримки. Існування курсів залежало винятково від доброї волі професорів. За висновком попечителя навчального округу, вони «присвячували свій вільний час справі ВЖК заради ідеї, а не мізерної платні» [14, 183]. Завідувач закладу, професор М. Осокін з сумом констатував, що «місцева публіка з флегматичною байдужістю поставилася до відкриття курсів і їх подальшої долі; ніхто не з'явився з пропозицією пожертвувань на справу» [15, 435]. Таку ситуацію можна пояснити непорозумінням між професорською корпорацією та міським товариством Казані в культурно-психологічній площині, зумовлене протиріччям між високою самооцінкою університетського середовища та його низькою соціальною репутацією. Як слушно зауважила О. Вішлєнкова, «провінційна аристократія ніби відгородилася кам'яною стіною від учених плебеїв» [16, 176]. Претензійність професорів на визначальну роль у місцевому «бомонді» здавалася надмірною.

Головним завданням Товариства, створеного для підтримки столичних курсів та опікунських комітетів інших ВЖК став пошук коштів на утримання навчальних закладів. До обов'язкових витрат належали оренда та обслуговування приміщення, оплата праці викладацького персоналу та навчальне приладдя. Надходження від оплати слухачок за навчання (до 1889 р. – 50 руб. на рік) не покривали всіх витрат. Фінансовий аспект став серйозним випробуванням життєздатності вищих жіночих навчальних закладів та організаторських здібностей їх адміністрації. Втім, остання не розгубилася і вживала різноманітних заходів до пошуку коштів. Уже протягом першого навчального року (1872–1873) опікунський комітет курсів В. Гер'є в Москві залучив 1764,55 руб., з яких 82% становили внески його членів, 17% – пожертви, решта – банківські відсотки на акумульований капітал [17, 3]. Початкові організаційні витрати на відкриття ВЖК у Казані реалізовані винятково завдяки внескам професорів Осокіна та Булича по 100 руб.

Розпочав діяльність і опікунський комітет Київських ВЖК, що вже протягом першого року передав адміністрації закладу 763 руб., наступного – 1150 руб., сформовані за рахунок членських внесків і пожертв [11, 26]. Поширення в пресі інформації про складне матеріальне становище ВЖК у Києві стало імпульсом для вияву співчуття справі пересічних мешканців різних місцевостей. Так, учні середніх навчальних закладів Одеси, «вважаючи своїм моральним обов'язком підтримати курсисток», зібрали 30 руб. і надіслали їх завідувачу у жовтні 1878 р. [18, 1]. Всі грошові надходження на Київські ВЖК від приватних осіб, громадських організацій чи земств мали спеціальне призначення – підтримку слухачок.

Найбільш діяльно взялися за справу пошуку коштів у столиці. Маючи в касі Товариства тільки 222 руб., як залишок від Володимирських і Аларчинських курсів, завдяки особистим зв'язкам Г. Філософової вдалося отримати субсидію Міністерства народної освіти в сумі 1500 руб. на відкриття ВЖК та залучити 2123 руб. від приватних осіб на допомогу закладу [19, 1]. Крім того, акумулювали ще 650 руб. установчих внесків від засновників. Протягом 1878–1879 н. р. надходження від діяльності товариства склали 6345 руб., з яких 12,7% становили пожертви від приватних осіб, 20,7% – членські внески, решта (66,5%) – кошти від проведених розважальних заходів.

З метою збільшення надходжень коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК, керівництво вживало заходів для залучення нових членів. У пресі, що співчувала справі вищої жіночої освіти, постійно інформували про прийом пожертв і оприлюднювали звіти про діяльність громадської організації. Крім того, члени комітету мали право на місцях приймати членський внесок за квитанцією від бажаючих. У такий спосіб формувалася когорта кандидатів до лав об'єднання, що підтверджували чергові загальні збори. Наприклад, уже на травень 1879 р. у такий спосіб долучили 104 осіб. Протягом 1878–1889 рр. кількість членів Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК зросла з 254 – до 1026, тобто, вчетверо [20, 437]. Як зауважила колишня «бестужевка» Н. Вревська, «брати участь у розвитку та зміцненні ВЖК як одного з культурних закладів столиці вважалося справою почесною і число членів Товариства безперервно зростало». Вельми сприяли цьому й основні принципи діяльності комітету громадського об'єднання – максимальна публічність, прозорість і гласність.

Виконавчим органом Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК був комітет з 12 членів, які обиралися на загальних зборах. Засадничим у діяльності комітету став принцип безкоштовної праці. Єдиною найманою особою був секретар. Розпорядницею курсів комітет обрав Н. Стасову, котра з черговими наглядала за порядком в аудиторіях. Так, чергова дама Є. Конраді запросила в помічниці М. Цебрикову, яка не приховувала радість від «першого входження до громадської справи». Аналогічно діяв і опікунський комітет Київських курсів, порекомендувавши уже на першому засіданні організаційну допомогу закладу – «двох чергових дам» [21, 2]. Ініціатива виходила від жіноцтва комітету, які запропонували особисту працю у формі щоденної присутності на курсах задля нагляду за порядком. Список бажаючих містив 14 прізвищ, більшість яких була наближена до справи через «учену діяльність» чоловіків або братів [22, 41]. Про «почесність» такої місії серед інтелігентної київської публіки свідчить і намагання організатора ВЖК у Києві С. Гогоцького залучити до справи чергування свою доньку-вдову. Він рекомендував використати її гарне знання іноземних мов, якими вона могла додатково займатися зі слухачками [23, 1–2]. Крім того, предметом турбот опікунського комітету стало упорядкування приміщення лавами, печами та організація медичної допомоги слухачкам.

Інформація про діяльність столичного Товариства для надання коштів ВЖК спонукала до спроб організації аналогічних громадських об'єднань як у Москві, так і Києві, що завершилося відмовою в дозволі Міністерства внутрішніх справ [24, 32,36,48,61].

Найпершими, хто подав «руку підтримки» новоствореним ВЖК, стали університетські професори та доценти, котрі власне ініціювали організацію цих закладів. Так, обговорюючи засади втілення в життя першого громадського проекту в цьому напрямі – публічних лекцій для «слабкої статі», – на спільній нараді з лідерами жіноцтва, всі 43 запрошені викладачі підтримали пропозицію працювати перший рік безкоштовно. Хоча така практика збереглася і в подальшому. Так, професори К. Бестужев-Рюмін, Ф. Овсянніков та О. Міллер читали по дві безкоштовні лекції на тиждень [25, 10]. Утім, не слід ідеалізувати ситуацію. Як констатувала спеціальна комісія Київських ВЖК, «украй бажаним було встановлення визначеної платні викладачам, оскільки часте зменшення її впливало на ставлення викладачів до своїх обов'язків» [26, 1].

Для функціонування ВЖК найголовнішим було питання розміщення закладу. Організатори мали самос-

тійно підшукати зручне приміщення, яке можна було б найняти для проведення навчальних занять. У реаліях великих міст Російської імперії, де функціонували ВЖК, реалізувати це було вельми непросто, через брак зручних приміщень і недешеву вартість їхньої оренди. Значні фінансові витрати та короткий термін оренди актуалізували питання будівництва спеціальних приміщень для навчальних закладів. Так, загальні збори Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК ухвали рішення про це 1884 р. Всі витрати на будівництво та купівлю ділянки оцінювались у 212870 руб. Оскільки об'єднання мало тільки 60 тис. руб., нестачу поповнили за рахунок позики кредитного товариства та своїх членів, зокрема у пані Варгуніної взяли в борг 20 тис. руб., Цебрикової – 5 тис. руб., Сибірякової – 42 тис. руб. [27, 63]. Обслуговування боргу дорівнювало 8545 руб. на рік, тоді як наймана квартира обходилася в 12 тис. руб. Така ситуація, незважаючи на значну суму позички (понад 100 тис. руб.), була фінансово вигіднішою для навчального закладу, що з 1885–1886 н. р. функціонував уже у власному приміщенні.

Організатори справи вищої жіночої освіти в державі розуміли важливість підтримки навчальних закладів органами місцевого самоврядування – міськими думами та земствами, а тому співпрацювали з ними. Комітет Товариства для надання коштів ВЖК звернувся до Санкт-Петербурзької міської думи, з клопотанням про надання щорічної грошової допомоги для покриття частини витрат з наймання квартир. У квітні 1882 р. гласні думи схвалили видачу допомоги в 3 тис. руб., виділяти яку передбачали, допоки буде потреба. Певним чином сприяла проведенню благодійних акцій з залучення коштів для ВЖК і Київське міське управління. Так, 26 січня 1885 р. завідувача закладу В. Іконникова повідомили про безкоштовне надання зали управи для музично-танцювального вечора, з відшкодуванням лише освітлення (20 руб.) та чистки паркету (25 руб.) [28, 1].

Відповідальні за господарський аспект діяльності ВЖК для акумуляції фінансових засобів активно використовували організацію розважальних заходів, як-то музично-танцювальних вечорів, благодійних балів, концертів і лотерей. Наприклад, уже протягом першого року діяльності Товариству для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК вдалося залучити у такий спосіб 4223 руб. У столиці вдалося сформувати когорту відданих прихильників до справи. Наприклад, М. Фігнер – соліст імператорської опери – щорічно давав два сольні концерти на користь курсів. Опікунський комітет Київських ВЖК так само організовував для акумуляції коштів кілька культурно-масових заходів на рік. Взимку 1886 р. програма музично-танцювального вечора включала 19 номерів.

З часом провінційна громадськість більш активно долучилася до шляхетної справи підтримки вищої жіночої освіти. Так, у Полтаві, під час різдвяних свят 1895 р., організували музичну вечірку, збір з якої (262 руб.), чиновник з особливих доручень при губернаторі надіслав до Санкт-Петербурзьких ВЖК. Постійно практикували читання публічних лекцій у благодійних цілях вищої жіночої освіти і професори університету Св. Володимира. Небайдужі книговидавці й автори жертвували курсам окремі видання. Так, М. Цебрикова офірувала п'ять своїх книжок, від продажу яких до каси громадського об'єднання тільки протягом 1878–1879 р. надійшли 259 руб.. Професор Новоросійського університету І. Мечніков видав на користь столичного Товариства підтримки ВЖК власну брошуру «О чахотке и бугорчатке», 1220 примірників якої, передав для реалізації з благодійною метою. Ініціатори благодійної допомоги ВЖК докладали зусиль для акумуляції коштів і за рахунок пожертв. Наприклад, у 1888–1889 н. р. до каси Товариства Санкт-Петербурзьких курсів надійшли 3150 руб. пожертвувань. Київським ВЖК фінансово допомагав знаний меценат культурних проектів В. Симиренко, який 1882 р. передав опікунському комітету 221 руб.

Крім грошових пожертв, украй цінним для ВЖК було подароване навчальне обладнання та прилади. Так, у 1893–1894 н. р. Санкт-Петербурзьким курсам О. Рукавішнікова передала власний фізичний кабінет, а до цього обладнала хімічну лабораторію навчального закладу. Поширилася й така форма допомоги, як заповіт майна чи капіталу приватних осіб на користь ВЖК. Так, полковник О. Безус, колишній викладач Київського кадетського корпусу, відписав місцевим ВЖК власне майно, що складалося із садиби та цінних паперів, загальною вартістю 10 тис. руб. [29, 1–2]. При цьому він свідомо обрав Київські курси як навчальний заклад, що найбільше потребував допомоги. Припинення діяльності останнього 1889 р. не зупинило передачу в дар майна та коштів. У 1891 р. киянин К. Крижановський заповів садибу в центрі Києва та частину капіталу ВЖК, сподіваючись на відновлення їх роботи. Приблизна вартість такого надбання навчального закладу оцінювалась у 70 тис. руб. У цей же час землевласник П. Купріянов відписав у заповіті Київським ВЖК цінні папери на суму 10 тис. руб., передані Міністерством народної освіти на збереження до контори Державного банку [30, 44].

Отже, активістки жіночих гуртків, разом з представниками інтелектуальної еліти – професорами університетів, самотужки акумулювавши початковий капітал на відкриття ВЖК, заходилися популяризувати ідею. Інституційне оформлення їх діяльності відбулося в рамках легальних громадських об'єднань – Товариств для надання коштів ВЖК чи опікунських комітетів. Ці спілки тривалий час застосовували різні методи залучення коштів для підтримки навчальних закладів. Вагоме місце посідала активна пропаганда важливості «просвітницької місії» вищої жіночої освіти серед широких верств і використання задля цього потужних можливостей «друкованого слова», консолідація зусиль підприємців і заможних мешканців для обладнання навчальних закладів, інформування громадськості про пожертви та витрати акумульованих коштів.

1. *Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Пер. с англ. – М., 2004.*
2. *Пиетров-Энккер Б. «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Пер. с нем. – М., 2005.*
3. *Перова Н. Смолянки, мариинки, павлушки… бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге. – СПб., 2007; Юкина И. Русский феминизм как вызов современности. – СПб., 2007; Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века. – М., 2008.*
4. *Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991; Иванов А.Е. «Женский вопрос» в российских университетах в начале XX в. // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России: Сб. науч. тр. / Ред. Р. Ганелин. – СПб., 1997; Иванов А.Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. – М., 2004.*
5. *Сапрыкин Д.Л. Образовательный потенциал Российской империи. – М., 2009.*

6. *Сарапулова Е. Історичний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3; Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 5; Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5; Добролюбский А. К истории женского высшего образования в Одессе в XIX – начала XX вв. // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий альманах. – Вип. 7. – Одеса, 2009.*
7. *Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007.*
8. *Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л. Захаровой, Б.Эклофа, Дж. Бушнелла. – М., 1992.*
9. *Положение о Высших женских курсах в Москве и речи, произнесенные при открытии курсов 1 ноября 1872 г. профессорами Московского университета. – М., 1872.*
10. *Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 20.*
11. *Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882 гг.) – К., 1884.*
12. *Извлечение из представления министра народного просвещения в Государственный Совет «О выдаче пособия учрежденным в С.-Петербурге высшим женским курсам» // Извлечение из отчета Общества для доставления средств Санкт-Петербургским высшим женским курсам за 1885–1886 г. – СПб., 1887.*
13. *Устав общества для доставления средств Высшим женским курсам. – СПб., 1878.*
14. *Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 733, оп. 191, спр. 198.*
15. *Осокин Н. Высшие женские курсы в Казани // Женское образование. – 1878. – № 6–7.*
16. *Вишленкова Е.А. Публичная и частная жизнь университетского человека Казани XIX века // Адам и Ева: Альманах гендерной истории / Под ред. Л. Репиной. – М., 2004. – № 7.*
17. *Первый годичный отчет Высших женских курсов в Москве. – М., 1873.*
18. *Держархів м. Києва, ф. 244, оп.17, спр. 8.*
19. *Краткий отчет о движении денежных сумм Общества для доставления средств высшим женским курсам за 1877/78 – 1878/79 гг. – Б. м., б. г.*
20. *Годовой отчет о деятельности «Общества для доставления средств высшим женским курсам» // Женское образование. – 1890. – № 4.*
21. *Держархів м. Києва, ф. 244, оп.17, спр. 5а.*
22. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 828, спр. 146.*
23. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 46, № 409.*
24. *РДІА, ф. 1282, оп. 2, спр. 1869.*
25. *Общество для доставления средств высшим женским курсам: Отчет за 1881–82 г. – СПб., 1883.*
26. *ІР НБУВ, ф. 46, № 589.*
27. *Годичное общее собрание «Общества для доставления средств высшим женским курсам» // Женское образование. – 1886. – № 1.*
28. *ІР НБУВ, ф. 46, № 590.*
29. *ІР НБУВ, ф. 46, № 593.*
30. *ЦДІАК України, ф. 707, оп. 151, спр. 30.*

Drach O.O. The forms of public support for female higher education in the Russian Empire (the second half of the 19th century). The role of the public in the development of female higher education courses in the Russian Empire in the second half of the 19th century is reearched. The attention is paid to the elucidation of the basic forms and methods of public assistance for women's educational institutions.
Key words: female higher education courses, public, forms of assistance

С. І. Вергун

ТРАНСПОРТНА ЖАНДАРМЕРІЯ ДОБИ «ВЕЛИКИХ РЕФОРМ» 1860–70-х рр. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті розкрито основні етапи діяльності та розширення функцій транспортної жандармерії, як окремого поліційно-військового інституту у період реформ Олександра II.
Ключові слова: *реформи, транспортна жандармерія, жандарм, реорганізація*

Доба «Великих реформ» 1860–70-х рр. зумовила модернізацію всіх сфер життя самодержавної Росії. За оцінкою О. Бойка, наздоганяюча модернізація вирізнялася такими характерними рисами: поява нових прогресивних явищ і процесів, не завдяки еволюції «знизу» – а силовій модернізації – «революції згори»; вибіркові, а не системні запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва; пріоритетність окремих галузей, що в перспективі вело до деформацій структури економіки; збереження на тривалий час багатоукладності, паралельне існування нового, набираючого силу укладу, та попередніх укладів, що не досягли піку свого розвитку та повністю не вичерпали своїх можливостей; порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних і політичних проблем, наростання соціальної напруги в суспільстві [1, 250–251].

Селянська, судова, земська та міська реформи вимагали змін у діяльності правоохоронних органів. Саме нововведення судової реформи (1864 р.) вимагало, поряд з реформуванням поліції, зміни системи жандармських інститутів правоохоронної сфери. Адже, як відзначає М. Єрошкін, «стара дореформенна мережа місцевих жандармських інституцій, об'єднаних у великі відомчі округи, у 1860-ті рр. виявила свою малоефективність та нераціональність» [2, 37]. Одним із перших нормативно-правових актів, з якого почалося реформування жандармських органів доби «Великих реформ», стало «Положення про Третій округ Корпусу жандармів» (від 16 лютого 1864 р.), в якому, на думку радянського історика В. Шелкопляса, «різко вирізнилася тенденція до централізації жандармерії, збільшення її кількісного складу» [2, 37].

Широке розгортання залізничного будівництва, реформування Корпусу жандармів та необхідність підвищення ефективності діяльності ПУЗ зумовило затвердження імператором Олександром II 27 липня 1861 р. «Положення про поліційні управління на Санкт-Петербурзько–Варшавській і Московсько–Нижньогородській залізницях» [3, 122]. Згідно з ним, всі жандармські ескадрони та окремі залізничні команди реорганізовувались у поліційні управління залізниць: «Для поліційного нагляду за залізницями створювалися особливі для кожної залізничниці поліційні управління, до складу яких входили чини Корпусу жандармів» [4, 26]. По суті це був перший нормативно-правовий акт, що безпосередньо визначав статус інституцій транспортної жандармерії – поліційних управлінь залізниць, які ще не були окремим підрозділом правоохоронної системи, а підпорядковувалися цивільним чиновникам – інспекторам відповідних залізниць [5, 27].

У січні 1867 р. міністр внутрішніх справ П. Шувалов представив імператору доповідну з пропозиціями докорінної реорганізації Корпусу жандармів, зумовленої появою у суспільстві «новых умствований и поветрий», що вимагало «від жандармського відомства діяти у відповідності до викликів часу» [6, 74]. Тоді ж

П. Шувалов підпорядкував Штабу Корпусу жандармів усі управління, тому ПУЗ були вилучені з-під влади цивільного відомства та підпорядковані жандармському відомству Російської імперії. Такі дії міністра фактично завершили процес створення централізованої системи жандармських органів [5, 27].

Наступним кроком, спрямованим на вдосконалення діяльності жандармських поліційних управлінь, стало затвердження 16 березня 1867 р. «Порядку запровадження жандармського нагляду на будівництвах залізниць», яким передбачалось, що жандармське поліційне управління залізниць має бути створене на ділянці у 2000 верст, яка у свою чергу поділятиметься на 10 дільниць (200 верст кожна), і контроль над якими мали забезпечувати жандармські поліційні відділення відповідного управління. Формувався також кадровий склад ЖПУЗ, який складався з начальника жандармського поліційного управління залізниць, старших офіцерів дільниць (один на кожні 200 верст), унтер-офіцерів (на кожну станцію по два, а в столицях губерній – три) [7].

Реорганізація діяльності жандармерії, яка проводилася з літа 1866 р., завершилася прийняттям, затвердженого імператором Олександром II, «Положення про Корпус жандармів» (9 вересня 1867 р.), яке законодавчо закріпило штатно-організаційні зміни жандармського відомства. Згідно цього нормативно-правового акту, «корпус складався з Головного управління та управлінь Кавказького, Варшавського та Сибірського округів, 56 губернських управлінь, 50 повітових управлінь Північно-Західного краю, агентурного складу, Петербурзького та Московського дивізіонів, 13 кінних команд та жандармських поліційних управлінь залізниць». Так, наприклад, жандармське поліційне управління Києво – Одеської залізниці нараховувало 5 начальників відділень і 110 унтер-офіцерів. За «Положенням» жандарми здобули новий правовий статус – поліційної інституції, що мала виконувати «наблюдательные обязанности», які визначалися окремими підзаконними актами. Крім цього, зазначалося, що жандармські підрозділи можуть бути залучені до відновлення правопорядку лише на прохання місцевої адміністрації, коли місцева поліція була безсила самостійно протидіяти масовим заворушення і зверталася до них за допомогою. Слідчі ж функції жандармам дозволялось виконувати у виняткових ситуаціях: лише за відсутності представників поліції на місці скоєння злочину. 1869 р. почалося істотне поліпшення не тільки кількісного, а й якісного кадрового забезпечення штатів жандармських поліцейських управлінь залізниць. До штату управління увійшли: начальник, ад'ютант, начальники відділень та унтер-офіцери, кількість яких становила від 120 до 300 осіб [8, 79].

Отже, протягом 1866–1869 рр. відбувалася подальша реорганізація діяльності Корпусу жандармів, зумовлена «великими реформами», яка мала своїм наслідком передачу жандармських поліційних управлінь залізниць з підпорядкування міністерства шляхів сполучень – у відання Шефу жандармів, ставши заходом, спрямованим на подальшу централізацію системи управління поліційними підрозділами й удосконалення механізму управління жандармськими поліційними управліннями, які з окремого підрозділу цивільного міністерства перетворювалися на загальноімперський інститут правоохоронної системи.

У квітні 1871 р. П. Шувалов звернувся до міністра юстиції К. Палена, з пропозицією вироблення «нових правил для співпраці», які б сприяли об'єднанню зусиль імперських інститутів влади у боротьбі з наростаючою діяльністю радикальної опозиції [9, 121]. Наслідком цього стало створення міжвідомчої комісії, яка розробила проект «Правил про порядок дії підлеглих Корпусу жандармів при розслідуванні злочинів», який, хоча і суперечив «Статуту Кримінального Судочинства» (1864 р.), але передбачав необхідність забезпечити сприяння жандармів судовим органам у виявленні злочинів та регламентував їхні дії під час досудового дізнання при розслідуванні державних злочинів [5, 64–65]. Отже, відтепер процедуру попереднього слідства при розслідуванні політичних злочинів здійснювали винятково жандарми, за поданням прокуратури [5, 47].

19 травня 1871 р. іменним Імператорським указом «Правила» було затверджено і вони набули юридичної сили закону. Нормативний зміст затвердженого акту регламентував такі сфери у діяльності Корпусу жандармів, як порядок дій чинів додаткового штату ГЖУ та повітових жандармських управлінь, чинів ЖПУЗ та процедуру дізнання у справах державних злочинів [10, 91]. Нововведеннями «закону 1871 року» стали також, закріплені за жандармами: 1) функції поліції; 2) повноваження в обов'язковому порядку проводити попереднє слідство за розслідування політичних злочинів; 3) право затримувати осіб, які підпали під підозру (як «політичних, так і цивільних»); 4) право досудового розслідування у справах неполітичного характеру, за дорученням прокурора. Отже, головним нововведенням цього акту була передача із компетенції слідчих суду повноваження здійснювати попереднє слідство жандармам, в тому числі у «справах політичних» [11, 235]. Закон зобов'язував також жандармів проводити процедуру попереднього слідства. Враховувались і вимоги судової реформи (1864 р.) щодо збереження за прокурором повноважень контролю за діями жандармів зі збирання доказів у ході попереднього слідства.

«Правила» 1871 р. мали важливе значення й у функціонуванні жандармських поліційних управлінь залізниць. Так, їхні норми визначали, що жандарми ЖПУЗ, на ввірених їм ділянках, за розслідування злочинів та інших протиправних дій, мали виконувати повноваження загальної поліції. При цьому «жандарми ЖПУЗ мають в обов'язковому порядку інформувати органи прокуратури та судового слідчого про всі правопорушення; до прибуття судового слідчого на місце злочину повинні виконати всі дії попереднього слідства, розпочавши процедуру або самостійно, або за поданням прокурора» [8, 24]. Таким чином, ЖПУЗ, на рівні з військовослужбовцями Корпусу жандармів, були юридично наділені в ряді випадків повноваженнями загальної поліції, що значно розширило їхні повноваження та компетенцію.

Реалізація норм «Положення» (1867 р.) та проведення воєнної реформи (1874 р.), що передбачало скасування станового принципу набору до поліції та запровадження вільнонайманого принципу комплектування, зумовило кадрові та реорганізаційні зміни й ЖПУЗ. Перша реорганізація останніх відбулася 1873 р., внаслідок утворення 8 нових ЖПУЗ, які контролювали рівну протяжність залізничних шляхів сполучень. Райони ЖПУЗ утворювались у межах, сполучених між собою, однієї або декількох залізниць, із розрахунку, щоб, контрольована управлінням, територія не перевищувала 2000 верст [8, 2]. У 1880 р. кадровий склад ЖПУЗ нараховував 126 офіцерів, 2432 молодших офіцери та рядових, а на 1 січня 1895 р., відповідно, 217 і 4170 [2, 1090].

З 1875 р. Корпус жандармів почали називати Окремим корпусом жандармів (ОКЖ), з відповідними змінами найменувань Штабу корпусу та посад начальника та його помічника [13]. Набуття нового статусу вищим поліційним відомством розширювало повноваження

ЖПУЗ. Так, у відповідності до циркуляру № 52 від 5 грудня 1875 р. Штабу Окремого корпусу жандармів, офіцери залізничної жандармерії, в разі необхідності проведення додаткових слідчих дій поза межами району залізниці, зобов'язані були передавати матеріали попереднього слідства начальникам ЖПУЗ [8, 23].

Новий етап у діяльності ЖПУЗ припав на кінець 1870-х рр. і був спричинений загостренням внутрішньополітичної кризи у Російській імперії. Це було викликано складним становищем у сільському господарстві, розладнаною фінансовою системою, витратами у ході російсько-турецької війни 1877–1878 рр., наростанням політичного терору з боку революціонерів-радикалів. Наслідком таких подій стало прийняття царським урядом ряду законів, спрямованих на посилення боротьби з наростаючою терористичною діяльністю революціонерів, що значною мірою змінило роль і становище Окремого корпусу жандармів та його складової структурної частини – ЖПУЗ [10, 93].

Шукаючи ефективних методів боротьби з терористами, в липні 1878 р. імператор Олександр II скликав Особливу нараду, у складі міністра юстиції, товариша міністра внутрішніх справ і начальника III-го Відділення генерала М. Мєзєнцева. За її рішенням, жандармам III-го Відділення дозволялось заарештовувати всіх, хто викликав підозру, а за наявності достатньої кількості доказів щодо антидержавної діяльності, повідомивши про це міністра юстиції, – здійснювати арешт та відправляти на заслання [10, 88].

1 вересня 1878 р. прийняті «Высочайше утвержденные Правила», тимчасового характеру, що містили положення про необхідні заходи для забезпечення суспільного спокою та безпеки. 20 вересня 1878 р. Штабом Окремого Корпусу виданий циркуляр № 120, за яким, «Правила» було направлено до ЖПУЗ та ГЖУ. За цим нормативно-правовим актом, жандармам ЖПУЗ надавалося «право арешту осіб, які підпадали під підозру у вчиненні антидержавних дій», а також «осіб, які можуть бути притягнуті до відповідальності, за участь у масових заворушеннях чи виступах політичного характеру». При цьому, жандарми мали право не лише заарештовувати, але й «самочинно, без санкції прокурора, застосовувати адміністративні покарання (зокрема висилку на заслання)». Зазначалося, що «рішення про адміністративне заслання приймається при згоді шефа жандармів та міністра внутрішніх справ». Такі норми, порівняно з «Положенням» 1871 р., значно розширювали адміністративні повноваження жандармів, посилюючи їхню роль у боротьбі з радикальною політичною опозицією, що засвідчило поступовий відхід царського уряду від курсу демократизації суспільно-політичного життя, від духу «доби великих реформ».

25 вересня 1878 р. разом з ГЖУ, ЖПУЗ отримали таємний циркуляр № 137 шефа жандармів, в якому конкретизувалося застосування основних норм тимчасових «Правил», зазначалося, що адміністративні впровадження жандармами залізниць повинні відповідати таким вимогам:«Слідчі дії мають проводитися лише за наявності відповідної постанови, яка обґрунтовувала б правомірність дій щодо осіб, які підозрюються у протиправних діяннях; за обшуку затриманої особи та обшуку її помешкання має бути складено відповідний протокол; затримані та свідки особистими підписами засвідчують протокол допиту; затриманим особам мають бути надані для ознайомлення речові докази; затриманий має бути особисто ознайомлений з постановою про арешт, про звільнення, про завершення розгляду справи; постанова щодо завершення розгляду справи має бути обґрунтованою» [5, 51]. Ці «Правила» доповнювалися також спеціальними інструкціями, які визначали організаційні форми діяльності ЖПУЗ. Так, однією зі спеціальних інструкцій були «Обов'язки жандармської поліції при будівництві залізниці (крім загальних)» [14, 1–2].

Кризовий стан 1879–1881 рр., в якому опинилась імперія (наростання робітничого руху, селянських виступів, терористична активність революційної організації «Народна воля», котра організувала 7 замахів на царя і вчинила його вбивство 1 березня 1881 р.), змусила її уряд шукати шляхи вдосконалення механізму державної безпеки, непорушності засад її самодержавного устрою, ліквідації міжвідомчої конкуренції та суперництва у боротьбі з революційним терором. Як наслідок, на початку 1880-х рр. у системі МВС Російської імперії відбулося об'єднання функцій з охорони державного ладу, порядку управління та підтримки громадського порядку. На думку сучасних істориків, ефективність об'єднання в одному правоохоронному відомстві функцій забезпечення державної безпеки, контррозвідки, охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю було досить неоднозначним заходом самодержавства стосовно реформування вищої поліції, з погляду інтересів збереження недоторканості засад імперської державності [15, 141]. Втім, 1881 р. відбулося остаточне розмежування повноважень ГЖУ та ЖПУЗ у сфері юридичного визначення слідчих повноважень офіцерів останнього за проведення попереднього слідства.

Таким чином, можна стверджувати, що практика розслідування політичних злочинів у системі правоохоронних органів самодержавної Росії йшла шляхом подальшого розширення повноважень губернських жандармських поліційних управлінь та посилення їхньої ролі за розгляду справ щодо державних злочинів, тоді як транспортна жандармерія за своїми повноваженнями набувала ознак загальної поліції.

1. *Бойко О. Історія України. – К., 2007.*
2. *Шелкопляс В. Полицейская реформа в России в 60-х годах XIX века. – Минск, 1981.*
3. *Путеводитель по Государственному архиву Российской Федерации. – М.,1994.*
4. *Мамлеева Д. Организационно-правовые формы деятельности транспортной полиции России в XIX веке: историко-правовое исследование: Автореф. дисс. ... канд. юр. наук. – М., 2010.*
5. *Гончарова Ю. Жандармские полицейские управления железных дорог: 1867–1917 гг.: Дисс. ... канд. юр. наук. – М., 2000.*
6. *Ярмыш А. Наблюдать неотступно. – К., 1992.*
7. *Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 1.*
8. *Справочная книжка для нижних чинов Жандармских полицейских управлений железных дорог / Сост. П. Федоров. – СПб., 1903.*
9. *Оржеховский И.В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60–70-х гг. XIX в. – Горький, 1974.*
10. *Чайковський А., Щербак М. За законом і над законом. – К., 1996.*
11. *Ерошкин Н. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968.*
12. *Вестник Министерства путей сообщения. – 1897. – № 50.*
13. *ЦДІАУК. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1.*
14. *Тимофеев Л. Справочная книжка для чинов жандармских полицейских управлений железных дорог. – СПб., 1895.*
15. *Министерская система в Российской империи: К 200-летию министерств в России. – М., 2007.*

Vergun S.I. The transport gendarmerie of the «Great Reforms» Age in the 1860–70th. In the article are revealed the main stages of the transport gendarmerie's, as a separate Police-Military Institute, activity and expansion of the functions in the times of the Alexandr II reforms.

Key words: reforms, transport gendarmerie, gendarme, reorganization

І. А. Коляда

ТРАНСПОРТНА ЖАНДАРМЕРІЯ В УМОВАХ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

У статті розкрито основні події, пов'язані з діяльністю Жандармських поліцейських управлінь залізниць в умовах Першої Російської демократичної революції.

Ключові слова: *жандарм, жандармські поліцейські управління залізниць, положення*

З початком Першої демократичної революції 1905–1907 рр. в українських губерніях Російської імперії виникли нові суспільно-політичні явища та тенденції, які надалі суттєво вплинули на розвиток цих земель. Зокрема мова йде про взаємовплив робітничого, селянського та національно-визвольного рухів, широкомасштабні народні виступи, усвідомлення народними масами ефективності та результативності спільного натиску на самодержавство, посилення настроїв нестабільності та вагань селянства, армії, суттєве розширення, внаслідок проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., меж легальної політичної (обіцяні громадянські права та свободи) та культурної (масове видання україномовних суспільно-політичних періодичних видань, активність українських культурно-освітніх товариств) діяльності, помітне її пожвавлення й урізноманітнення, активізація процесу масової самоорганізації суспільства (утворення політичних партій, рад, профспілок), поява в опозиційних сил легального офіційного каналу впливу на владу – Думської трибуни. Цей період характеризується також розбудовою транспортної жандармерії, в напрямі посилення її поліційних функцій. Вивчення досвіду її реформування в ході революції становить мету нашого дослідження

Транспортну жандармерію років Першої Російської демократичної революції та її місце у системі органів безпеки Російської імперії частково досліджували такі вчені, як А. Борисов [1], Ю. Гончарова [2], А. Гридчина [3], Б. Григорьєв [4], І. Зимін [5], І. Коляда [6], О. Костильов [7], Л. Тімофєєв [8], Д. Мамлєєва [9], А. Михайлюк [10], А. Сизенко [11], В. Шелкопляс [12], А. Чайковський [13], А. Чуркін [14], О. Ярмиш [15] та ін.

Однією з рушійних сил революційних подій були залізничники, адже на той час залізниця була найважливішим транспортним засобом комунікації в імперії. Припинення нормального функціонування залізниць означало напівпаралізований стан економіки країни. Через січневі події 1905 р. в Петербурзі революційні виступи охопили всі українські губернії імперії і не могли залишити осторонь залізничників. Службовці російських залізниць вимагали: встановити 8-годинний робочий день, переглянути статут пенсійних кас, збільшити заробітну плату службовцям і робітникам, урівняти жінок в правах з чоловіками, покращити медичне обслуговування, скасувати штрафи, залишити на службі тих, хто брав участь у страйках, не переслідуючи їх тощо [3, 12]. У січні 1905 р. страйкували залізничники Харкова, Катеринослава, Олександрійська. Лише 25–29 січня 1905 р. у Харкові страйкували понад 3 тис. робітників паровозобудівного заводу [16, 52]. У лютому 1905 р. кількість страйкарів значно зросла: понад 11 страйків відбулися в Харкові, Києві, Крюковому посаді, Олександрійську та інших містах. У травні 1905 р. посилився профспілковий рух. Члени профспілки надавали допомогу безробітним залізничникам у вигляді безпроцентних позик, організовували юридичну допомогу тощо.

В умовах наростання революційних виступів, вимоги професійних спілок залізничників набували політичного характеру. Так, вони взяли активну участь у Всеросійському жовтневому страйку 1905 р., виступивши у багатьох містах українських губерній (Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Полтаві) як організатори загального страйку. Центральне бюро Всеросійської залізничної спілки закликало робітників провести 7 жовтня 1905 р. страйк, висунувши вимоги як економічного, так і політичного характеру. У Наддніпрянській Україні залізничники Полтави, Єлисаветграда, Сімферополя, Катеринослава, Києва, Сум та Миколаєва першими зупинили роботу. 10 жовтня 1905 р. у Харкові почали страйкувати робітники та службовці Курсько-Харківсько-Севастопольської та Харківсько-Миколаївської залізниць [3, 37]. 11 жовтня 1905 р. до Всеросійського страйку приєдналися робітники й службовці Поліських залізниць, що стало причиною припинення руху потягів, і паралізувало рух на Києво–Варшавській лінії. Під час збройного повстання у Москві (грудень 1905 р.), залізничники Козятина, Жмеринки, Проскурова та інших міст також провели загальний політичний страйк [10, 137–145].

За таких обставин, боротьба зі страйковим рухом набула одного із першочергових завдань у діяльності жандармських поліційних управлінь залізниць, яку вони здійснювали спільно із загальною поліцією, охоронними відділеннями, частинами регулярних військ і яка передбачала недопущення організації антиурядових виступів та запобіжні заходи щодо припинення, розпочатих робітниками залізниць, страйків, зокрема посилення пильності сищиків під час нагляду за працівниками залізниць, роз'яснювальної роботи серед унтерофіцерів стосовно дій в ході страйків на залізниці, забезпечення постійної присутності військовослужбовців транспортної жандармерії на залізничних станціях [1, 57].

Згідно циркуляру № 30 від 8 листопада 1905 р., у районах служби всі жандарми «мали бути ознайомлені з повсякденним життям залізничників та робітників, стежити за появою серед них агітаторів, забезпечувати постійний телеграфний зв'язок з начальниками ГЖУ та чинами загальної поліції, передаючи їм всю зібрану інформацію» [8, 1016]. У разі неможливості запобігання страйку, основні сили жандармів мали бути спрямовані на нормалізацію функціонування залізниці та відновлення руху поїздів, адже охоплення страйком вузлових і кінцевих станцій, депо, поворотних і роз'їзних колій, могло повністю паралізувати рух на залізничній ділянці. З метою недопущення подібних наслідків, передбачалася концентрація на таких об'єктах військовослужбовців, жандармерії та частин регулярних військ.

Розширення функцій транспортної жандармерії в 1905 р. було пов'язане не лише з наростанням страйкового руху робітників, але й зі збільшенням випадків замахів терористів-революціонерів на вищих сановників імперії та осіб імператорської родини: смертельно поранено великого князя Сергія Олександровича (лютий 1905 р.), міністра внутрішніх справ В. Плеве (липень 1905 р.). Тому важливого значення набувала і діяльність транспортної жандармерії, її взаємодія з царським Залізничним полком з організації забезпечення охорони та безпеки руху імператорського потягу, під час поїздок царської родини залізницею. У зв'язку з цим, Міністерство внутрішніх справ 14 серпня 1905 р. затвердило «Инструкцию по охране императорских железнодорожных поездов при высочайших путешествиях» (скасована 7 березня 1914 р., після прийняття «Положения о мерах охраны высочайших путешествий по железным дорогам»), що доповнила «Инструкцию

чинам жандармских полицейских управлений железных дорог для охраны поездов чрезвычайной важности и наблюдения за населением, проживающим на земле, отчужденной под железные дороги» (7 квітня 1883 р.). У § 2 нової «Інструкції» зазначалося: «Прийняття заходів з охорони безпеки залізничного шляху, включаючи всі станції та залізничні будівлі у зоні відчуження, надавалися виключно військовослужбовцям ЖПУЗ» [17, 2]. Згідно §§ 5 і 8, визначаючи взаємодію між жандармами, загальною поліцією та регулярними військами, вказувалося, що, в разі погодження дій, необхідно керуватися вказівками чинів транспортної жандармерії, а підрозділи регулярних військ, які охороняли залізничні шляхи, безпосередньо мали виконувати розпорядження жандармів поліційних управлінь залізниць [17, 2–6].

Отже, «Інструкція 1905 р.», повторивши основні положення «Инструкции чинам жандармских полицейских управлений железных дорог для охраны поездов чрезвычайной важности и наблюдения за населением, проживающим на земле, отчужденной под железные дороги» (від 7 квітня 1883 р.), розширила повноваження жандармських поліційних управлінь залізниць і деталізувала порядок їхньої взаємодії з Залізничним полком, загальною поліцією, регулярними військами з охорони царського потягу під час руху залізницею.

За умов зростання кількості збройних повстань, що відбувалися в найбільших адміністративних та економічних центрах імперії (Київ, Харків, Катеринослав), наростання загрози життю та безпеці членам царської родини, 14 грудня 1905 р. Іменним Імператорським указом затверджені «Правила надзвичайної охорони на залізницях» [16, 887], які надавали Міністерству шляхів сполучень право створювати на залізницях, де запроваджено надзвичайний стан, при підрозділах транспортної жандармерії «Особливий комітет з охорони залізниці», підпорядкований генерал-губернатору та очолюваний начальником залізниці, у складі відповідального за рух залізницею та начальника ЖПУЗ. Основними завданнями новоствореного «Особливого комітету» були: попередження страйків і посилений контроль за неухильним виконанням службовцями залізниці своїх обов'язків. Він мав також право видавати обов'язкові для виконання службовцями і робітниками залізниці розпорядження, застосовувати дисциплінарні стягнення та покарання (звільнення з роботи, накладання штрафів до 500 руб., арешт до 3 місяців), забороняти проведення мітингів та зборів, створювати воєнізовані загони, залучати регулярні війська. «Правилами» передбачалося запровадження таких же комітетів і на окремих дільницях залізниці. Для швидкого реагування на події та забезпечення оперативного пересування військових команд, як у межах станцій, так і ліній доріг, «Особливому комітету» дозволялося на великих станціях мати у постійній готовності допоміжний потяг або декілька додаткових вагонів з резервним паровозом [18, 221].

Ще одним із заходів, спрямованим на посилення охоронних функцій ЖПУЗ, стали, затверджені імператором Миколою II, «Правила о призыве войск для содействия гражданским властям» від 7 лютого 1906 р., згідно яких, начальники ЖПУЗ набули повноважень використовувати військові частини регулярної армії у надзвичайних ситуаціях на залізницях [2, 103]. Посилення контролюючих функцій ЖПУЗ виявилось також у виключному праві начальника ЖПУЗ, поряд з адміністрацією залізниці, від 1907 р. надавати особам посвідчення про дозвіл бути допущеними до роботи на залізниці та телеграфних станціях.

Важливою складовою успішного виконання транспортною жандармерією своїх функцій, за умов наростання революції, було використання потенційних можливостей системи таємної агентури, сформованої ще на початку правління імператора Олександра III і діяльність якої регулювалася рядом нормативно-правових актів («Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия» від 14 серпня 1881 р., «Положение о негласном полицейском надзоре» від 1 березня 1882 р., циркуляр Департаменту поліції № 1365 від 9 квітня 1882 р.). 7 серпня 1906 р. Департаментом поліції видано циркуляр, яким начальників залізничних відділень ЖПУЗ, у контрольованих ними районах, зобов'язали мати у підпорядкуванні таємних агентів. На основі цього акту, Департаментом поліції видано ще ряд циркулярів та інструкцію «По организации и ведению внутреннего наблюдения», що регламентували діяльність таємних агентів у системі жандармських поліційних управлінь залізниць. Згідно неї, таємні агенти «мали увійти до складу підпільних революційних організацій, тісно контактуючи з її членами, надавати повну достовірну інформацію про її наміри, заплановані акції та персональний склад» [2, 120].

Цілком слушною є думка О. Ярмиша, що Комітети з охорони залізниць у системі правоохоронних органів Російської імперії, за умов надзвичайного стану та зростання хвилі збройних повстань упродовж 1905–1907 рр., перебрали на себе функції слідчо-судових та адміністративних органів, які, запровадивши на залізницях Російської імперії військово-поліційний режим, забезпечили належні умови безперебійного функціонування залізниць, посили роль жандармських поліційних управлінь залізниць, чим посприяли подоланню царським урядом революційної активності [15, 274].

Крім правоохоронних та каральних функцій, система діяльності ЖПУЗ займалася питаннями соціального захисту своїх працівників та їхніх родин. Внаслідок революційних подій, з листопада 1905 – до квітня 1906 рр. були вбиті 288 поліцейських, 383 – поранені, скоєно майже 150 невдалих замахів на життя службовців поліції. За період 1906–1907 рр. загинули біля 4 тис. державних службовців, близько 5 тис. отримали поранення. Відповіддю на це стало створення 1905 р. Комітету з догляду за дітьми службовців, які загинули при виконанні службових обов'язків, що опікувався дітьми нижчого офіцерського складу армії, флоту, поліції, Окремого Корпусу Жандармів і Окремого корпусу прикордонної варти, службовців духовного відомства, пенітенціарної служби, пошти та телеграфу, майстрів та робітників, що загинули в результаті нещасних випадків під час виконання службових обов'язків тощо. Комітет надавав грошову та матеріальну допомогу, турбувався про влаштування дітей до притулків, на навчання до відповідних навчальних закладів, організовував притулки і майстерні.

Таким чином, період діяльності транспортної жандармерії в умовах першої Російської демократичної революції (1905–1907 рр.) ознаменувався подальшим посиленням правоохоронних функцій, розширенням її структурних підрозділів, подальшою правовою регламентацією діяльності ЖПУЗ, удосконаленням механізмів їхньої взаємодії з іншими імперськими правоохоронними органами й інституціями.

1. *Борисов А., Детков М., Малыгин А. Органы и войска МВД России: Краткий исторический очерк. – М., 1996.*
2. *Гончарова Ю. Жандармские полицейские управления железных дорог: 1867–1917 гг.: Дисс. ... канд. юр. наук. – М., 2000.*
3. *Гридчина А. Очерки по истории железнодорожных забастовок в России. – М., 1906.*
4. *Григорьев Б., Колоколов Б. Повседневная жизнь россий-*

ских жандармов. – М., 2007.
5. *Зимин И. Царская работа. XIX – начало XX в. Повседневная жизнь Российского императорского двора. – М., 2011.*
6. *Коляда І. Жандармські поліційні управління залізниць в українських губерніях Російської імперії в умовах реформувань 60-х рр. XX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2012. – Вип.11.*
7. *Костылев А. Организационно-правовые аспекты работы с кадрами полиции и жандармерии Российской империи, 1880–1917 гг.: Дисс. ... канд. юр. наук. – М., 2000.*
8. *Тимофеев, Л. Обязанности жандармской железнодорожной полиции: По жандармско-полицейской части. – СПб., 1912.*
9. *Мамлеева Д.И. Организационно-правовые формы деятельности транспортной полиции России в XIX веке: историко-правовое исследование: Автореф. дисс. ... канд. юр. наук. – М., 2010.*
10. *Михайлюк А. Рабочее движение на Волыни в 1905 г. // Рабочий класс Украины в общем российском революционно-освободительном движении: Сб. науч. тр. – К., 1988.*
11. *Сизенко А. Спецслужбы России и СССР от Приказа тайных дел до наших дней. – Ростов-н/Д., 2010.*
12. *Шелкопляс В. Полицейская реформа в России в 60-х годах XIX века. – Минск, 1981.*
13. *Чайковський А., Щербак М. За законом і над законом. – К., 1996.*
14. *Чуркин С., Линдер И. Спецслужбы России за 1000 лет. – М., 2008.*
15. *Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Х., 2001.*
16. *Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. 25. – СПб., 1908. – Отд. 2-е. – № 27043.*
17. *Инструкция по охране императорских поездов при высочайших путешествиях. – СПб., 1905.*
18. *Ерошкин Н. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968.*

Kolyada I.A. The transport gendarmerie during the First Russian democratic revolution in the 1905–1907th. In the article the main events connected with functioning of the railway Gendarmerie Police Authority during the First Russian Democratic Revolution are exposed.
Keywords: gendarme, gendarmerie police railroad administration, thesis

О. М. Гайдай

ТОРГОВИЙ ДІМ «І. Г. ХАРИТОНЕНКО З СИНОМ» НА ВСЕСВІТНІЙ ВИСТАВЦІ В ПАРИЖІ 1900 р.

У статті аналізується значення та діяльність Всесвітньої виставки в Парижі 1900 р. як вияв прогресу в промисловості, зокрема цукровій, та участь у ній Торгового Дому «І. Г. Харитоненко з сином».
Ключові слова: *Всесвітня виставка, цукрозаводчик, цукрова промисловість, промислова виставка*

Актуальність дослідження визначається важливістю вивчення ключових аспектів державної економічної політики і соціокультурного розвитку Росії рубежу XIX – початку XX ст. Поява всесвітніх виставок як майданчик для демонстрації технічних і технологічних змін стала свідченням модернізації та індустріалізації світу. З розвитком капіталізму, особливо після реформ 1860–70-х рр. у Росії, почалися зміни характеру організації, масштабів проведення і спеціалізації виставок. Зросли їх роль і значення. Все частіше організаторами промислових виставок ставали економічні, науково-технічні товариства та спілки, що свідчило про наростання нових тенденцій у соціумі. Російські підприємці активно брали участь у таких заходах та намагалися продемонструвати свої досягнення в різних галузях науки, техніки, сільському господарстві, залізничному будівництві та цукровій промисловості зокрема. Всесвітні виставки початку XX ст. слугували розвитку міжнародної торгівлі, зміцненню та розширенню економічного співробітництва між державами. Експонування новинок різних галузей науки, техніки і виробництва мало велике пізнавальне значення для багатьох галузей людської діяльності.

Аналіз останніх публікацій із проблеми свідчить про наявність різних напрямів її вивчення. Слід відзначити дослідження, що стосуються архітектури виставкових комплексів Р. Клікса, Ф. Лаусона, О. Савицької, Е. Цайдлера. Історія участі Росії у всесвітніх виставках висвітлена В.Кокорєвим, І. Іноземцевою. Серед дослідників, які вивчають історію дорадянського цукрово-рафінадного підприємництва на території України та розглядають окремі моменти зазначеної проблеми, слід назвати В. Олянич, Т. Лазанську, Ю. Бєлікова. Безпосередній участі Росії на Всесвітній виставці в Парижі 1900 р. присвячено роботи П. Вінокурова, М. Лачаєвої, Н. Овчиннікової, Є. Ракова. Однак дослідженню участі в ній Торгового Дому «І. Г. Харитоненко з сином» приділено недостатньо уваги. Опосередковано цієї теми торкались Д. Григор'єв та І. Шудрик у контексті дослідження історії цієї родини. Мета цієї статті – проаналізувати участь означеної фірми у Всесвітній виставці 1900 р. та визначити роль виставок як показників досягнень економічного розвитку суспільства.

Всесвітня виставка – це подія історичного масштабу, шанс для кожної країни продемонструвати свої досягнення в найрізноманітніших сферах і можливість покращити торгове, культурне та політичне реноме у світі. Всесвітні виставки – це своєрідний інструмент, яким користуються уряди для діалогу з громадськістю, демонстрації досягнень національної промисловості, використання новітніх технологій

Всесвітня виставка в Парижі розпочала роботу 14 квітня, хоча чимало павільйонів ще не були добудовані й обладнані. Вона тривала до 12 листопада 1900 р. Росія становила виняток: відкриття її відділу відбулося 17 квітня. Завдяки особливим відносинам Франції з Росією, уряд першої виділив для російської експозиції найбільшу площу – 24 тис. кв. м [1]. Символом виставки стала зустріч нового століття. На участь у ній імперія витратила 5226895 руб. (з них уряд асигнував 2226895 руб., а установи і експоненти ще 3 млн. руб.). Комісію з підготовки російського відділу очолював директор Департаменту Торгівлі і Мануфактур В. Ковалевський. Генеральним Комісаром російського відділу призначили кн. В. Тенішева, а головним архітектором – Р. Мельцера [2, 27]. Головний павільйон був збудований у середньовічному російському стилі, з багатьма баштами, шатровими дахами, зубчатими стінами, візерунковими вікнами, що нагадувало московський Кремль. Основна увага в експозиції приділялася етнографії так званих окраїн – Сибіру, Крайньої Півночі, Середньої Азії, Кавказу. Декілька залів і експозиція у Палаці цивільної інженерної справи були присвячені будівництву великого сибірського шляху, російській нафтовій промисловості, компанії гумової мануфактури [3].

На Всесвітній виставці цукрова промисловість Росії розташовувалась у Палаці землеробства та була представлена в павільйонах такими відомими цукровими фірмами як Управління уділів (Тимашівський бурякo-цукровий та рафінадний завод), «І. Г. Харитоненко з сином»; брати Лазар і Лев Бродські; М. Терещенко, спадкоємці Ф. Терещенка; брати Боткіни (Ново-Таволжанський цукровий завод); акціонерні товариства бурякоцукрових та рафінадних заводів: «Констанція»,

«Гєрманов», «Лишковіце»; Є. Балашева (Маріїнський цукровий завод Київської губ.); Г. Балаховський (Мар'їнський буряко-цукровий та рафінадний заводи Курської губ.) [4, 755]. Імперський уряд прагнув зібрати якомога більше оригінальних експонатів, тому для експонентів затвердив ряд пільг: безкоштовне надання приміщень на виставці, прийняття, за рахунок скарбниці, витрат на пересилку експонатів, їхнє страхування, облаштування та оздоблення російського відділу.

Найбільша експозиція була у Торговим Домом «І. Г. Харитоненко з сином», продукція якого вирізнялася високою якістю. На його підприємствах активно впроваджувалися найсучасніші досягнення у сфері цукробурякового виробництва. При цукроварнях родини функціонували досить потужні на той час дослідні поля [5]. До роботи на своїх цукрових підприємствах П. Харитоненко залучав талановитих інженерів та конструкторів, що позитивно позначалося на виробництві. Цукрові склади Харитоненків були не тільки в багатьох містах Російської імперії (Суми, Москва, Санкт-Петербург Харків, Томськ, Владивосток, Новосибірськ), а й у Франції, Шотландії, Персії [6].

Вітрини П. Харитоненка були споруджені за проектом відомого архітектора Ф. Шехтеля [7, 265]. Свого часу він спроектував неоготичний особняк С. Морозова, дім Рябушинського (сьогодні музей-квартира О. Горького), дім Дерожинської (нині посольство Австралії у Москві) та особняк П. Харитоненка у Москві (нині резиденція англійського посла) [8, 15]. На досить просторих підмостках були встановлені з трьох сторін шафки з дубу, що вирізнялися витонченим різьбленням. З четвертої сторони був вхід, що захищався двома левами, зробленими з дерева. Посередині був стіл, на якому розташовані альбоми з фотографічними знімками заводів і господарських споруд. Крім цього, нагороди попередніх виставок, портрети Івана Герасимовича та Павла Івановича Харитоненків, знімки головних економій, конярства, скотарства, групи службовців з власником на чолі. У шафах розміщувалася утфеля (густа, в'язка маса, що утворюється після випаровування з цукрового сиропу води, яка складається із кристалів цукру і міжкристалічної рідини, з вмістом 92–93% сухих речовин.), цукор І кристалізації і жовтий ІІ кристалізації, рафінад головний і пиляний. Згідно зі списком предметів, призначених для Всесвітньої виставки в Парижі 1900 р., цукру рафінаду було заготовлено в шматках, плитках, головах не розколотих, у звичайних обгортках, змішаних і тонких по 5 пудів кожного виду; розколотих у висоту в ширину – по 3 пуди. Зразки цукрового та жовтого піску були взяті з 8 заводів у звичайному вигляді на продаж (3 пуди з кожного). Крім того, у вітринах розташовувалися зразки хлібів, кукурудзи і бурякового насіння (4 сорти), вироблених в маєтках. Хліб в зерні був представлений в розмаїтті сортів, по 2 сорти озимої пшениці, ярової, арнаутки, жита, вівса, ячменю, проса [9, 26–26зв.].

Спеціально для виставки були складені брошури, з яких відвідувачі могли дізнатися основні відомості про учасників. Зокрема повідомлялося, що Торговий Дім «І. Г. Харитоненко з сином» володів у Харьківській, Курській, Чернігівській та Полтавській губерніях власною орною землею та луками (35535 дес.), орендованою землею (17193 дес.), лісами (10842 дес.), загалом – 63570 дес. землі [4, 755]. Крім цього, Торговий дім володів 1 цукрорафінадним та 7 пісочно-цукровими заводами (один орендований). Серед них – Павловський рафінадний завод у Сумах та пісочно-цукрові заводи: Наталівський, Пархомовський, Янково-Рогський, Угроєдський, Червоно-Ярузький, Ржавський та Парафієвський. Вони переробляли буряк вироблений переважно у власних маєтках. Для посіву буряка щорічно виділялося власної землі 11700 дес. і орендної 2 тис. дес., причому середній збір буряка становив 1,4 млн. і 1,75 тис. берківців. Переробка буряків і річний видобуток цукру виражався в наступних цифрах: Павловський рафінадний завод виробляв до 2,2 млн. пуд. Рафінаду, а на пісочно-цукрових заводах переробляли біля 1,575 млн. берківців буряку та виробляли 2,065 млн. пуд. кристалічного піску, за застосування 1758 кінських сил та 3124 робітників. Середній вихід цукру з берківця становив 52,5 фунта [4, 756]. Слід зазначити, що при всіх заводах існували школи для дітей працівників, шпиталі, аптеки та безкоштовна лікарська допомога як для хворих робітників, так і для місцевого населення. Крім заводських шпиталів, родина Харитоненків утримувала у Сумах ще й центральний шпиталь на 30 ліжок.

Які ж завдання ставив перед собою Торговий дім, беручи участь у Всесвітній виставці в Парижі? По-перше, ознайомити відвідувачів та всіх зацікавлених з історією цукрової галузі, технологією переробки буряків на цукор та безпосередньо з продукцією, яка призначалася для торгівлі та вживання. По-друге, ознайомити фахівців з новітніми машинами, технічними удосконаленнями та приладами, що спрощували виробництво цукру з буряків. Щодо пошуку нових ринків збуту цукру, то це питання на початку ХХ ст. вирішити за рахунок Всесвітньої виставки було важко, хоча можливість підписання контрактів не виключалася.

Російська цукрова промисловість займала помітне місце на Всесвітній виставці в Парижі 1900 р., адже її участь у світовому виробництві цукру складала 17%, а за площею бурякових посівів вона випереджала всі інші країни (на 1900 р. цукровими буряками засіяно 548796 га). Експозиція засвідчила цей потужний розвиток галузі промисловості [10, 1034].

Французький «Journal des Fabricants de Sucre» надрукував відгук на участь російської цукрової промисловості в Паризькій всесвітній виставці. В статті було зазначено, що російська цукрова промисловість за останні десять років досить швидко розвинулась. Однак автор зауважив, що інтенсивні засоби виробництва, характерні для Франції, Німеччини, Бельгії, Голландії, мало застосовуються в російських господарствах, внаслідок чого, врожайність у них надзвичайно низька. Як приклад, наводилися наступні показники: 1899–1900 р. у Німеччині, на 399 заводах вироблено 1,791 млн. т цукру при 428142 га посіву, тобто, у середньому 1073 га на кожний завод. У Росії ж одночасно на 269 заводах вироблено, за 510568 га посівів (тобто, у середньому 1892 га на кожний завод), всього 925 тис. т цукру. З іншого боку, з 1 га посівів у Німеччині отримано 4180 кг цукру, а в Росії всього 1813 кг. Таким чином, автор дійшов висновку, що в Росії переважало екстенсивне господарство. Стосовно споживання цукру Росія також займала досить скромне місце серед інших держав, що було пов'язано з високим податком на цукор і, відповідно, його дорожнечею. Так, споживання цукру за 1898–1899 рр. у Росії становило біля 5,86 кг на особу, тоді як Швеції чи Норвегії – 15,76, Голландії – 13,13, Німеччині – 14 [10, 1035]. Хоча на початку ХХ ст. Росія була змушена збувати надлишки цукрового виробництва за кордон.

Крім цього, автор статті в «Journal des Fabricants de Sucre» звернув увагу на експонати Торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином», фірми Братів Лазаря та Лева Бродських, товариства Братів Терещенків, зазначивши, що всі, отримані ними, високі нагороди здобуто

заслужено. Втім, найбільшою нагородою під час Всесвітньої виставки для П. Харитоненка стала звістка, що визначенням Департаменту Герольдії Урядового сенату від 26 жовтня 1900 р. його дружина, доньки Олена, Наталя і син Іван визнані в спадковому дворянстві, з правом на внесення до першої частини дворянської родовідної книги (сам П. Харитоненко був зведений в потомствене Російської Імперії Дворянське Достоїнство ще 18 квітня 1899 р., за особливо корисну діяльність на терені вітчизняної промисловості) [11].

Всесвітня Паризька виставка 1900 р. продемонструвала не тільки успіх цукрового виробництва в Російській імперії, але і плідну діяльність промисловців і підприємців. Протягом виставки російська експозиція отримала 1589 нагород: 212 вищих, 370 золотих медалей, 436 срібних, 347 бронзових і 224 почесні відгуки [12].

Звернення до історії участі у Всесвітніх виставках, які ставали колосальною спільною справою, реальним виявом громадської ініціативи, що об'єднувала тисячі людей з різних соціальних верств, важливе як в історичному, так і практичному контекстах. Комплексне дослідження участі Торгового Дому «І. Г. Харитоненко з сином» у виставковій справі початку XX ст. допоможе не тільки проаналізувати його внесок у підвищення якісного рівня промислового розвитку держави, охарактеризувати проблеми взаємодії промислових культур Росії, Західної Європи та світу, але й розглянути його в контексті соціокультурного розвитку Росії, як складової процесів модернізації. Ставши одним з визнаних лідерів світового співтовариства у цукровій галузі, Торговий Дім «І. Г. Харитоненко з сином» на Всесвітній виставці в Парижі 1900 р. значно сприяв зміцненню престижу Російської імперії за кордоном. Отже, досвід виставкової діяльності на рубежі XIX–XX ст. може бути врахований в плані вивчення розвитку глобальної економіки та культури.

1. *Раков Е.Г. Менделеев на Всемирной выставке 1900 г. // Химия. – 2000. – № 15 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http:// www.1september.ru.*
2. *Овчинникова Н.П. Россия на Всемирной выставке 1900 г. в Париже // Жилищное строительство. – 1990. – № 7.*
3. *Здания и сооружения Всемирной выставки в Париже 1900 г. // Строитель. – 1899. – № 17.*
4. *Сляский Я. Русская сахарная промышленность на всемирной выставке в Париже // Вестник сахарной промышленности. – 1900. – № 22.*
5. *Жуков Я. Краткое описание Пархомовского имения П. И. Харитоненко с приложеним отчетов по произведенным исследованиям и полевым опытам. – К., 1898.*
6. *Держархів Сумської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 93.*
7. *Нащокина М.В. Архитекторы московского модерна. Творческие портреты. – М., 1998.*
8. *Berton K. The British Embassy Moscow: The Kharitonenko mansion. – W. p., 1991.*
9. *Держархів Сумської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 57.*
10. *Отзыв «Journal des Fabricants de Sucre» о нашей сахарной промышленности на Парижской всемирной выставке // Еженедельная газета Всероссийского общества сахарозаводчиков. – 1900. – № 1–39.*
11. *Держархів Сумської обл., ф. Р-2362, оп. 1, спр. 4.*
12. *Цветков С. Россия в зеркале Всемирных универсальных выставок [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://pereformat.ru.*

Gaidai O.M. The trade House «I. G. Harytonenko with son» on the Paris World Exhibition in the 1900th. In the article are analyzed the significance and activitiy of the World Exhibition in Paris in the 1900th as the manifestation of industry progress, particularly in sugar industry, and the participation of the Trade House «I. G. Harytonenko with his son».

Key words: World Exhibition, sugar breeder, sugar industry, industrial exhibition

Л. О. Рощина

УГКЦ КАНАДИ Й УКРАЇНИ: ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКІВ ТА РЕАЛІЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті проаналізовано характер взаємодії української та канадської греко-католицьких церков з моменту виникнення останньої наприкінці XIX ст. – до сьогодні. Доведено, що між греко-католицькими церквами України та Канади були міцні стосунки, засновані на засадах духовної єдності, взаємодопомоги та культурного обміну.

Ключові слова: *УГКЦ, структурна розбудова, взаємодопомога, духовна єдність*

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) упродовж XX ст. була осередком національного та культурного життя Західної України. В Канаді УГКЦ завдячує своєму виникненню переселенцям із цього регіону, перша хвиля еміграції з якого відбулася наприкінці XIX ст. Упродовж XX ст. між УГКЦ Канади та України налагодилися міцні зв'язки: релігійні, культурні, економічні. Якщо на початку XX ст. значну поміч в розбудові греко-католицької церкви в Канаді надавала Українська католицька церква, то в кінці XX ст., навпаки, саме канадська діаспора залучилась до процесів легалізації та відновлення діяльності українських греко-католиків, подальшому розвитку цієї конфесії в період незалежності України.

У зв'язку з процесами релігійного та духовного відродження українського суспільства, зростає науковий інтерес до проблеми розвитку УГКЦ в Канаді та в Україні, питань їх відносин і взаємодії. Окреслена тема є порівняно новою, а відтак, вона ще не знайшла ґрунтовного відображення в науковій літературі. Проте, у деяких дослідженнях релігієзнавчого, теологічного та соціологічного спрямувань ми зустрічаємо перші спроби аналізу питань, безпосередньо або тісно пов'язаних із означеною темою. Зокрема П. Божик у праці «Церква українців в Канаді: до історії українського церковного життя в Британській Канаді, за час від 1890–1927» характеризує розбудову греко-католицької церкви в Канаді, аналізує проблеми, що виникали з духовним душпастирством серед українських поселенців, розкриває характер впливу римо-католиків на емігрантів [1]. Праця С. Савчука та Ю. Мулика присвячена дослідженню історії УГКЦ в Канаді періоду відродження ідеї існування українських греко-православних церков у цій країні [2]. У дослідженні міститься чимало відомостей щодо персоналій першого десятиріччя становлення греко-католицької церкви в Канаді, зв'язків Галицької митрополії з канадськими українцями, хоча розвиток ГКЦ Канади 1920–80-х рр. авторами не аналізується. А. Фігус-Ралько в праці «Українська Канада» аналізує напрями гуманітарної допомоги канадських греко-католиків УГКЦ в 1990-х рр. [3]. Для вивчення зв'язків українських та канадських греко-католиків періоду незалежності України залучені праці церковних діячів, які висвітлювали окремі аспекти цього питання [4–6]. В цілому слід зазначити, що кількість праць з проблеми незначна та представлена в основному церковною періодикою, що зумовлює необхідність її подальшого студіювання. Метою цієї статті є аналіз взаємозв'язків та взаємодії УГКЦ України та Канади з кінця XIX – до початку XXI ст.

Як уже відзначалося, УГКЦ Канади виникла завдяки переселенцям із західноукраїнських земель, переважно селянам. Наприкінці XIX ст. ці терени входили до складу Австро-Угорської імперії. Більша частина земель в Галичині, Буковині та Закарпатті належала великим землевласникам, тоді як основа маса селянст-

ва страждала від мало- та безземелля. Ситуацію ускладнив ще й демографічний вибух, який охопив у другій половині XIX ст. всю Україну. З 1857 р. – до кінця XIX ст. населення західноукраїнських земель зросло з 3,9 – до 6,4 млн. мешканців, серед яких етнічних українців було 2,6 млн. [7, 29]. Головними причинами переселення були прагнення українського селянства позбутись «земельного голоду» та обтяжливих форм економічного визиску.

Переважно українці прямували на захід – до Нового Світу, де їм довелося зіткнутися з незвичними для них політичними, соціально-економічними та культурними явищами. Впродовж 1896–1914 рр. до Канади прибули близько 200 тис. українців [8, 65]. Загалом було три хвилі інтенсивної еміграції українців до Канади, зумовлені різними обставинами. При цьому більшість переселенців складали греко-католики. Через складні умови життя на нових місцях, церковна справа спочатку перебувала на другому плані, але згодом проблема власної церкви стала для переселенців доволі актуальною. Насамперед, крім суто обрядових проблем, відчувався брак священиків, необхідно було організувати церковні громади, побудувати храми й упорядкувати цвинтарі.

В кінці XIX ст., через брак власних священнослужителів, до релігійних практик почали залучати навіть протестантських священиків. Проте, досить скоро українці відчули відсутність у останніх рідної духовності [1, 185]. Місцеве римо-католицьке духовенство, що складалося переважно з франко-канадців, робило спроби підкорити новоприбулих своїй юрисдикції. Хоча українське населення на цю спробу відповіло відмовою. Аби розв'язати цю дилему, французьким та бельгійським священикам, які визнавали греко-католицьку обрядовість, було доручено працювати серед іммігрантів. Однак ці тимчасові заходи не могли забезпечити українським переселенцям належного духовного керівництва та замінити церковну організацію [6, 27].

Українці неодноразово зверталися до церковної влади Галичини, передусім митрополита Галицького та архієпископа Львівського А. Шептицького, щоб він надіслав греко-католицьких священиків. Необхідність забезпечити українських поселенців у Канаді священнослужителями поставила Галицьку митрополію в складне становище. Головна проблема полягала в тому, що поселенці підлягали місцевому латинському єпископові. Митрополит А. Шептицький не мав права особисто відряджати до Канади священиків з Галичини. Присилати їх мала право тільки Конгрегація Прав Віровчення (далі – КПВ). Митрополит міг відібрати в Галичині кандидатів на душпастирство, але і вони мали бути апробовані Конгрегацією. Остання, зі свого боку, могла апробувати тільки галицьких священиків для Канади, які відповідали вимогам латинської ієрархії, а саме: присилати тільки священиків-монахів з ордену Василіан, а у винятку – світських, але не одружених [8, 231]. Лише в 1901 р. митрополит А. Шептицкий направив до Канади трьох постійних українських священників з ордену Василіан, які розпочали служіння у місцевості Майдер, неподалік від Едмонту. У 1902 р. прибули черниці-Служебниці й кілька місіонерів Редемптористів.

Канадські українці започаткували процес розбудови церков. Так, у 1900 р. п'ятдесят греко-католицьких родин Вінніпегу купили землю і побудували на ній церкву в честь св. о. Миколая. 1907 р. її відчутно розбудовано (відтепер вона могла вмістити 400 осіб) і перейменовано на честь св. Володимира і Ольги. У 1910 р. митрополит прибув до Канади на Євхаристійний конгрес у Монреалі. Ця перша поїздка А. Шептицького за кордон мала й іншу мету – краще придивитись до життя переселенців та з'ясувати їх потреби. На конгресі він виступив зі «Зверненням до канадського єпископату в українській справі», написаного двома мовами. Вже 1911 р., на прохання А. Шептицького, для канадійських українців було призначено єпископа Микиту Будку. Вирішуючи проблему юрисдикції громад та церковного майна, він почав легалізувати основні організаційні форми церковно-адміністративного сектора греко-католицької церкви в Канаді. Усі парафії та очолену їм єпископську корпорацію було зареєстровано 1913 р. На митрополію були записані парафіяльні церкви з майном, будинки церковних шкіл. Громади, що бажали належати до УГКЦ, повинні була підписати статут, що регулював майнові питання між парафіями [10, 2].

1914 р. у Йорктоні (Саскачеван) відбувся перший Собор українського католицького священства, на якому були схвалені окремі пункти «Правди Руської греко-католицької церкви в Канаді», що нормувала місіонерську працю. Протягом наступних років головна увага українського духовенства була спрямована на організацію шкіл, бурс та інститутів. М. Будка намагався цілковито підпорядкувати виховну ділянку церкві, але зустрів спротив світської інтелігенції, зокрема учителів. Суперечка за інститут ім. П. Могили в Саскатуні довела до того, що відбувся розкол. Частина вірних відійшла від церкви і заснувала у 1918 р. «Українську греко-православну церкву Канади» [2, 100]. У 1928 р., завдяки клопотанням о. Жана та д-ра Бачинського, посланих А. Шептицьким до Канади, було засновано перший у країні чернечий орден Студитів.

Зв'язки УГКЦ Канади та України тривали впродовж першої половини XX ст., до ліквідації УГКЦ України «Об'єднавчим собором» 1946 р. Крім того, «залізна завіса» не давала можливості вільної взаємодії церков. УГКЦ Канади впродовж 1930–80-х рр. значно збільшилась структурно. Якщо в 30-х рр. XX ст. вона нараховувала 280 парафій, об'єднаних в три єпархії, то на кінець 1980-х рр. у ній налічувались 5 єпархій: митрополича Вінніпезька, Едмонтонська, Торонтська, Саскатунська, Нью-Вестмінтерська. Керує ними митрополича архієпархія Української греко-католицької церкви. В Монреалі функціонує філія Українського католицького університету, в інших містах – 4 духовні семінарії [11, 324]. УГКЦ в Канаді активно підтримує духовний, національний та культурний розвиток українських емігрантів. Друкуються газети та журнали українською мовою, діє мережа «рідних» шкіл, ведуться радіо- та телетрансляції в межах компактного проживання українців. В п'яти канадських провінціях українська мова викладається як окрема дисципліна в середніх школах. Українознавство є предметом вивчення в дванадцяти канадських університетах. Так, в Оттавському університеті виходитть друком журнал «Студії з україністики», в університеті Торонто діє кафедра українознавства, в Едмондському – кафедра українського фольклору, етнографії та культури тощо. Активну наукову діяльність в галузі українознавства проводять Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) і Українська вільна академія наук [12, 268].

З проголошенням незалежності України, зв'язки між греко-католицькими церквами Канади та України помітно активізувалися. Перша надає останній значну фінансову допомогу, організує збори коштів серед віруючих для будівництва храмів в Україні. Впродовж 1990-х рр. в Канаді започаткована діяльність благодійних товариств, які збирали та перераховували кошти, надсилали в Україну гуманітарну допомогу. Значну допомогу Українській греко-католицькій церкві надає ор-

ганізація «Допомога Україні», яка діє з 1990 р. У перший рік діяльності її комітетом було передано більше 300 посилок-передач. У наступному році їхня кількість збільшилась до 400. Адресати, які отримували посилки, були у всіх областях України. З них 58% відправлялися в Західну, а 42% – до Східної України. Комітет мав безпосередній контакт з 6-ма сиротинцями, 4-ма будинками для людей похилого віку. За період 1991–2002 рр. надіслано понад 3000 посилок, загальною вагою 60 т [3, 233]. Крім того, активна гуманітарна допомога надається канадським Червоним хрестом. На 2005 р. сума цієї допомоги склала біля 14 млн. доларів.

Саме з досвіду канадської церкви в Україні залучають до духовної освіти жінок як катехитів та активних громадських діячів. Жінкам відведено не тільки катехитичну функцію в церкві, а й соціальну. З допомогою Канади відроджуються чернечі чини, йде їх розбудова, зокрема Сестер Служебниць, Редемптористів, О. О. Василіан тощо. З Канади їдуть на українську землю для постійного служіння та розбудови чину сестри Служебниці [13, 43].

Канадська ГКЦ надала значну допомогу УГКЦ церковною літературою, а також допомагала у відкритті греко-католицьких видавництв в Україні: «Свічадо», «Видавництво О. О. Василіан» тощо. Друкуються Біблії, катехитична література, започатковано видання дитячих журналів «Дзіночок», «Зернятко», «Сто талантів». Крім дитячих, засновано часописи, які на початку існування отримували значну підтримку церквою з Канади. Зокрема це журнал «Слово», який видавався в Дрогобицькій семінарії. З 1996 р. надається фінансова допомога о. Мітрата (В. Божика) монастирю монахів Студійського Уставу – видавничий відділ «Свічадо» – для друкування багатотиражної партії молитовників [14, 134].

Канадські українці беруть активну участь у становленні богословської освіти УГКЦ. Це простежується не тільки в наданні фінансової допомоги. Через брак кваліфікованих педагогів у перші роки незалежності України чимало канадських викладачів приїздили до Західної України для викладання окремих дисциплін у греко-католицьких семінаріях та Львівській Богословській академії. Між духовними освітніми установами Канади та України відбуваються тісні зв'язки, обмін студентами. Значну допомогу в розбудові мережі греко-католицьких духовних освітніх установ надають вищі навчальні заклади УГКЦ Канади. Велику увагу Українська греко-католицька церква приділяє катехизації населення та вихованню молоді. Виникають та активно функціонують молодіжні організації, літні молодіжні табори. Значне місце в цих процесах також належить Канадській греко-католицькій церкві [4, 78].

Співпраця УГКЦ з КГКЦ активно простежується в благодійній діяльності. З 1991 р. офіційною благодійною організацією Української греко-католицької церкви в Україні є «Карітас», яка допомагає дітям-сиротам та дітям, батьки яких позбавлені прав на виховання дітей. На сьогодні «Карітас» України є повноправним членом «Карітас Інтернаціоналіс» та «Карітас Європа». Мережа дитячих будинків під егідою цієї організації особливо активно діє на теренах Західної України [5, 135].

Українська греко-католицька церква в Канаді активно підтримує надання УГКЦ статусу патріархії. З цією метою в Канаді діють комітети на підримку патріархії: Українська молодь Канади, Братство українців католиків, Ліга українських католицьких жінок Канади [15, 289] тощо.

Отже, сучасні зв'язки двох греко-католицьких церков багатопланові. Перспективи розвитку цих стосунків автор бачить у подальшій співпраці ГКЦ Канади та України в освітній, культурній та духовній площині. Необхідно налагодити постійний обмін студентами духовних освітніх установ, проводити спільні наукові конференції та засідання круглого столу не лише з богословських проблем, а й за іншими напрямами. Обмін досвідом буде корисним при вирішенні соціальних негараздів, таких, як наркоманія, ВІЛ-СНІД, зростання дитячої безпритульності та сирітства в Україні тощо. Греко-католицькою церквою в Канаді розроблено та активно втілюється в життя механізм впливу на ці процеси, а відповідний досвід корисно було б перейняти греко-католикам України. Плідними будуть і спільні дії церков обох країн щодо надання Українській греко-католицькій церкві статусу патріархії.

1. *Божик П. Церква українців в Канаді: до історії українського церковного життя в Британській Канаді, за час від 1890–1927. – Львів, 2011.*
2. *Савчук С., Мулик Ю. Історія Української Греко-православної Церкви в Канаді. – Т. 2: Період відродження ідеї існування українських греко-православних церков в Канаді. – Вінніпег, 2008.*
3. *Фігус-Ралько А. Українська Канада. – Виннепег, 2001.*
4. *Столокос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні. – Рівне, 2012.*
5. *о. Кость П. Історія української церкви. – Львів, 2002.*
6. *Borowuk M. Centel of the Ukrainian settlement in Canada (1891–1991). – Montreal; Ottawa, 1991.*
7. *Муромцева Ю.І. Демографія. – К., 2006.*
8. *Українські канадці в історичних зв'язках з землею батьків: до 100-річчя перших українців: Збірник. – К., 1990.*
9. *Мартирологія українських церков: у 4 т. – Т. 2: Українська католицька церква. Документи, матеріали. Християнський самовидав України / За ред. О. Зінкевича, Т. Лонгина. – Торонто, 1985.*
10. *Статут Руської греко-католицької церкви в Канаді. – Вінніпег, 1913.*
11. *Павлов С., Мезенцев К., Любівцева О. Географія релігій. – К., 2003.*
12. *Західноканадський збірник. – Ч. III / За ред. Я. Славутича. – Едмонт, 2008.*
13. *Українська греко-католицька церква / За ред. Я. Грицака. – К., 2004.*
14. *Українські канадці в історичних зв'язках з землею батьків / За ред. В. Божика. – Львів, 1994.*
15. *Начерк історії Ліги Українських Католицьких жінок Канади Торонтської єпархії / За ред. Я. Винницької. – Торонто, 2001.*

Roshchyna l.o. Ukrainian Greek Catholic Church of Canada and Ukraine: the nature of relationships and interaction realities. The nature of the interaction between the Ukrainian and Canadian Greek Catholic Churches since the Canadian GCC origin at the end of XIX century till now has been analyzed in the given paper. It is proved that the tight relationship between those churches were based on the principles of spiritual unity, mutual assistance and cultural exchange.

Key words: UGCC, structural development, mutual assistance, spiritual unity

Ю. Г. Пасічна

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ У ВИРІШЕННІ АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМИ ЗА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ РОСІЇ (березень—листопад 1917 р.)

У статті автор описує особливості поглядів представників політичних партій на вирішення аграрної проблеми Росії за правління Тимчасового уряду, прослідковує спільні та відмінні риси програмних положень політичних партій.

Ключові слова: *Аграрне питання, політичні партії, Тимчасовий уряд*

Будь-яка політична партія ставить перед собою завдання оволодіти політичною владою в державі, щоб потім, через своїх представників брати участь у вирішенні проблем держави. Метою статті є аналіз

діяльності політичних партій щодо розроблення програмних положень із вирішення аграрного питання у Росії навесні–восени 1917 р. Дослідники неодноразово зверталися до вивчення діяльності політичних партій та їх програм (праці А. Широкорада, Ф. Селезньова, В. Мілютіна та ін.). Однак погляди представників різних партій, їх програми та резолюції за Тимчасового уряду потребують додаткового висвітлення.

21–22 березня 1917 р. на III Московській конференції партії соціалістів-революціонерів було заявлено, що Росія ще не готова до соціалістичного устрою і сама партія бажала прискорити становлення соціалізму. Головною умовою встановлення соціалістичного устрою було проведення аграрної реформи [1, 160]. Есери вважали, що революція не була соціалістичною. Суть агарної реформи вони вбачали не в насильницькому захопленні землі, а в продуманій організації всього сільського господарства. Вирішення проблеми вбачали в соціалізації землі. Так, В. Чернов висловив думку більшості партії, написавши, що суть соціалізації землі полягає в тому, аби зробити землю народною [2, 11]. Тобто, земля повинна належати тим, хто на ній працює.

У газеті «Известия Всероссийского Совета крестьянских депутатов» було поміщено ряд статей лідера партії есерів С. Маслова. 16 травня 1917 р. вийшла його стаття, де йшлося про те, що земельне питання остаточно буде вирішене на Установчих зборах. Однак процеси, які відбуваються тепер – продаж землі і здача її в оренду, а також захоплення землі селянами поміщицьких земель – є перешкодою до проведення земельної реформи. С. Маслов зазначав, що з подібними явищами треба боротися [2, 20].

У вирішенні земельного питання ставилося чотири головні завдання: як скасувати або послабити кабальні відносини при оренді землі; як засіяти в цьому році землю; як попередити захоплення землі; які заходи потрібно провести, щоб підготуватися до вирішення аграрної проблеми в Установчих зборах і попередити можливі перешкоди вирішення проблеми? Далі С. Маслов намагався дати відповідь на кожне з цих завдань. Відомо, що орендна плата за землю в окремих місцевостях досягала надзвичайно високих розмірів і бралася поміщиками на їх розсуд. Тепер цим мали займатись суспільні демократичні організації, зокрема Рада селянських депутатів. Саме вони повинні встановлювати ціну і розподіляти землю в оренду. Щодо засівання поміщицьких земель, то їм треба надати можливість зробити це в звичайному порядку – засіяти та зібрати урожай. Якщо поміщик не міг або не бажав засівати землю, повинні втрутитись суспільні організації: земельні або продовольчі комітети, за допомогою яких землю потрібно розділити між селянами. Самочинні захоплення, на думку С. Маслова, були злочином [3, 306].

На кінець листопада 1917 р. аграрна програма есерів передбачала перетворення на державну власність удільних і монастирських земель. Питання ж наділення землею безземельних селян зумовило розкол есерів. Праве крило заявляло, що зміцнити становище селянства можна шляхом соціалізації землі, яка мала передаватися без викупу в руки тих, хто працював на ній власними силами. Приватна власність ліквідовувалась і земля не розглядалася як товар. Аграрна програма лівих есерів ґрунтувалася на традиційному понятті соціалізації землі, сутність якої полягала у вилученні землі із товарного обороту в її загальне користування, а право розпоряджатися нею належало демократично організованим общинам та територіальним союзам [4, 107]. Насправді у програмах правих і лівих есерів було чимало спільного. Наприклад, знищення приватної власності на землю, соціалізація землі та вилучення землі із товарного обороту.

Партія кадетів також активно обговорювала аграрне питання на початку 1917 р. У березні 1917 р. на засіданні Центрального комітету конституційно-демократичної партії обговорювалися ідеї земельного податку як засобу вирішення аграрної проблеми, створення агітаційної комісії [4, 105]. 13 березня на засіданні Центрального комітету партії кадетів було прийнято рішення підготовити до VII з'їзду партії доповідь, із викладенням основних положень програми вирішення аграрного питання. Вона мала відповідати основним партійним принципам, наприклад, збільшення площі землекористування населенню, яке обробляє землю власною працею. Питання обговорювалося 25–28 березня 1917 р. на VII з'їзді партії кадетів. Зокрема О. Корнілов виклав основні аспекти програми, заявивши, що вона потребує модернізації. Члени партії кадетів розподілилися на дві групи. Перша вважала, що слід змінити програму, врахувавши перетворення в країні. Інша група вважала безглуздим змінювати програму партії відносно аграрного питання, коли основна маса населення на фронті. З'їзд прийняв рішення створити спеціальну комісію, яка б з'ясувала ставлення партії до аграрної проблеми [5, 67].

Однак партія кадетів так і не виробила програми з вирішення аграрного питання країни, що, безумовно, негативно позначилося на роботі Тимчасового уряду. 29 березня 1917 р. на з'їзді Центрального комітету партії кадетів було прийнято рішення створити комісію, яка б до наступного засідання виробила б програму з вирішення аграрного питання. На VIII з'їзді партії, що відбувся 9–12 травня 1917 р., з доповіддю виступив М. Черненков, який був членом Головного земельного комітету. Він говорив про націоналізацію, муніципалізацію і соціалізацію, переконуючи що землі потрібно передати населенню. На думку В. Маклакова, у користування селян потрібно віддати лише ті землі, які пустували і здавалися в оренду. Решту, що перебували у сільськогосподарському користуванні, потрібно зберегти, запровадивши податок, який регулюватиме земельні відносини і поставить перед великими землевласниками завдання: або збільшити інтенсивність господарства, або зменшити розмір землеволодіння, продавши зайву землю. Ф. Родічев пропонував взагалі відмовитися від примусового відчуження землі. Він аргументував це тим, що це викличе потрясіння економіки. І. Фінкель, Є. Кедрін, К. Герц вважали, що селяни мають отримати землю безкоштовно, оскільки «на цю землю вони вже давно заслуговували» [5, 57]. Позиції В. Маклакова і Ф. Родічева не були підтримані на з'їзді.

Програма кадетів зберігала великі та середні приватні господарства у тих місцевостях, «де не було нестачі землі для нормального забезпечення місцевого малоземельного і безземельного населення». У ній говорилося, що ті власники, які ведуть господарство «власним інвентарем» мають право зберігати за собою землі більші за норму. Приділялась увага викупу. За основу оцінки викупу землі бралися норми її врожайності. Кадетська газета «Речь» в дні роботи з'їзду писала, що «викуп – найдешевший спосіб позбавитись лендлордів, які нависають над нашим життям» [5, 69]. Згідно з програмою кадетів, відчужені землі формували державний запас, а вже потім, з нього землі розподілялися, згідно з потребами населення. Кадетська програма передавала землю селянам не у приватну власність, а лише в тимчасове користування. Держава мала взяти на себе ліквідацію всієї викупної суми, а землі, які потрапляли в користування селянам, держава

повинна обкладати особливим податком для сплати частини відсотків за викупними договорами за землі. Інша частина сплачувалася державою.

Програмою передбачалося насильницьке зруйнування общини. Однак мала місце неоднозначність відносно поглядів на общину. З одного боку, всі земельні союзи, зокрема і община, набували статусу приватних організацій, що і захищало общину [6, 112]. З іншого – у програмі були пункти, які в майбутньому передбачали зруйнування общини. Йшлося про те, що слід встановити порядок виходу з общини окремих осіб, які забезпечували інтереси як передових членів общини, так і тих, які відставали [1, 105]. «Головні пункти земельної реформи» передбачали переселення селян до інших місцевостей у тих випадках, коли землі не вистачало для нормального забезпечення селян. Тим, хто бажав переселитися в інші райони, держава повинна надати широку допомогу. Однак можливі райони переселення не вказувалися. В партії кадетів не було єдності, тому дехто вважав, що землю селянам потрібно надати без викупу. Єдиними вони були в тому, що намагалися вирішити аграрну проблемі країни шляхом реформ.

Перед виборами в Установчі збори партія кадетів чітко сформувала свої програмні положення, проголосивши перехід землі в руки селян, на основі приватної власності. В ній говорилося, що земля передавалася селянам на основі постійного користування [7, 199]. Селян передбачалося наділяти землею за рахунок державних, удільних монастирських, церковних, банківських земель, а також передавалися приватні землі з викупом. Програма передбачала контроль раціонального використання землі. Таким чином, партія кадетів на початку 1917 р. довго обговорювала проблему вирішення аграрного питання, але перед виборами в Установчі збори програма була чітко та зрозуміло сформульована. В ній ішлося про приватну власність на землю, питання викупу землі не розписувалося, обмежувалися лише визначенням розміру земельної ділянки, але не вказували хто повинен виплачувати викуп.

Російська соціал-демократична робітнича партія (меншовики) була однією з найвпливовіших в державі. Вирішення аграрного питання на початок 1917 р. вона вбачала в узаконенні приватної власності на землю. Землі переходили у користування місцевих органів самоврядування (муніципалітетів). На з'їзді РСДРП 19 серпня 1917 р. меншовики прийняли резолюцію «Про політичні моменти і завдання партії». Що стосувалося аграрного питання, позиція партії не змінювалася. На її серпневому з'їзді щодо вирішення аграрного питання єдності не було. Так, Я. Пілецький пропонував із конфіскованих земель створити всезагальний фонд, який би був під контролем держави. Натомість М. Рожков виступав за націоналізацію земель без викупу. У свою чергу П. Маслов, уникаючи поняття «націоналізація», доводив, що відчужувані землі повинні бути всезагальною власністю. Тоді М. Рожков запропонував зберегти землі й передати їх у керівництво місцевих органів самоуправління [6, 118].

Реформою не передбачалася ліквідація приватної власності на землю. Планувалося, що в міру її втілення вона зменшуватиметься. Під час дискусії, на з'їзді прийняли компромісну резолюцію із земельного питання, де говорилося, що аграрна реформа має призвести до того, що земля буде перебувати у компетенції місцевих органів самоуправління, її розподіл відбуватиметься шляхом відчуження церковних і приватновласницьких земель. Таким чином, передбачалася лише часткова конфіскація земель. Щодо приватної власності, то вся земля відчужувалася у дрібних власників, відповідно до економічних умов конкретного району [8, 306]. Однак право купівлі земельної власності належало великим і дрібним органам самоуправління і державі. У резолюції також зауважувалося, що відчуження приватновласницьких земель має відбутися без викупу. Боргові зобов'язання за конфісковані землі покладалися на державу. Всі відчужені землі повинні вважатися загальнодержавною власністю [8, 345]. Таким чином, резолюція меншовиків у серпні 1917 р. суттєво відрізнялася від їхньої травневої позиції. Проведення ж земельної реформи вони пов'язували з рішенням Установчих зборів.

У свою чергу партія більшовиків найбільш чітко сформулювала свої погляди на аграрне питання. 15 квітня 1917 р. в газеті «Правда» було надруковано статтю В. Леніна «"Добровільна згода" між поміщиками та селянами?» [9, 88]. Однак із цього проекту нічого не вийшло, оскільки селяни не йшли на мирний шлях вирішення проблеми, висуваючи не тільки економічні вимоги, але й проводячи виступи. Погляди партії більшовиків у травні–червні 1917 р. були сформовані В. Леніним під назвою «Відкритий лист селянським депутатам», опублікований 11 травня газетою «Солдатська правда». У ньому наголошувалося, що всі поміщицькі землі без викупу повинні перейти в користування селян і не потрібно виплачувати поміщикам ніякої орендної платні. Не потрібно також чекати з'їзду Установчих зборів, щоб розподілити землю. Однак не варто забирати в Установчих зборів права остаточно встановити всенародну власність на землю і права розпоряджатися нею. В. Ленін наголошував, що «зараз, весною, розпоряджатися землею повинні селяни на місцях». Питання з землею він пов'язував із боротьбою проти капіталізму і закликав селян не довіряти капіталістам і багатим особам, пропонуючи селянам організуватись навколо міських робочих [1, 176]. Фактично більшовики висували ідеї про якнайшвидшу конфіскацію поміщицьких земель та передачу їх у право власності держави. Розпоряджатися землею мали місцеві демократичні утворення. Також передбачалася колективна праця на землі у великих господарствах.

Отже, політичні партії активно обговорювали аграрне питання та шукали шляхи його вирішення. В усіх політичних партій спостерігалася еволюція поглядів, що говорить про досконале вивчення проблеми та намагання навести в країні порядок. У програмних положеннях партій є чимало спільного та відмінного. Наприклад, більшість партій погоджувалися з тим, що земля повинна належати тому, хто на ній працює. У цьому вони вбачали сутність соціалізації землі. Також у програмних положеннях партій обумовлюється державний контроль за переходом землі у приватну власність. Були і відмінні риси: викуп землі, розпорядження нею, різні умови наділення селян землею тощо.

1. *Октябрь и советское крестьянство, 1917–1927 гг. / Ред. И. Волков. – М., 1977.*
2. *Подколзин А. Экономика России в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции: лекции по истории народного хозяйства СССР. – М., 1957.*
3. *Гладков И. Очерки советской економики. 1917–1920. – М., 1956.*
4. *Широкорад А. Тайная история России. История которую мы не знали. – М., 2007.*
5. *Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. – Л., 1929.*
6. *Селезнев Ф. Министры-кадеты и экономическая политика Временного правительства (март–июль 1917 г.) // Вопросы истории – 2007. – № 8.*
7. *Старцев В. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. – Л., 1980.*

8. Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959.
9. Милютин В. Аграрная політика СССР. – М.; Л., 1926.

Pasichna Y.G. The political parties in solving the agricultural problems by the Temporary Government (the march–november of the 1917th).In the article the author describes the political parties representatives point of view on solving the agricultural problems in the period of the Provisional Government, defines the differences and similarities of the political parties program regulations.
Key words: Agrarian question, political parties, Provisional government

О. П. Панасюк

ПРОГОЛОШЕННЯ БІЛОРУСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

У статті висвітлено особливості проголошення незалежності Білоруської Народної Республіки, проаналізовано причини та передумови прийняття трьох Статутних грамот. Досліджено вплив німецької адміністрації на національне відродження Білорусі. Особливу увагу приділено основним напрямам білоруського громадсько-політичного руху та ідеям розвитку білоруської державності.
***Ключові слова**: Білоруська Народна Республіка, Всебілоруський з'їзд, Статутна грамота, Народний секретаріат*

Перша світова війна докорінно змінила історичну долю Білорусі. У вересні 1915 р. російська армія залишила її територію, внаслідок чого західнобілоруські землі потрапили під німецьку окупацію та були включені до складу військово-адміністративної одиниці Обер-Ост. Окупаційна влада доволі толерантно ставилася до національно-культурних прагнень білорусів. Відповідно, було утворено Білоруську соціал-демократичну групу (БСДРГ), а восени 1915 р. організовано Білоруський народний комітет (БНК), який був реорганізований на початку 1918 р. у Віленську білоруську раду [1]. Втім, німецька адміністрація виключала можливість існування масштабних проектів, наприклад, конфедерації Литви і Білорусі, незалежної Білоруської держави або федерації білоруських земель з Польщею. Німецька окупаційна влада скептично ставилася до можливостей білоруського національного руху. Білорусь фактично розглядалася німецьким військовим командуванням як аграрно-сировинний придаток Німеччини і джерело дешевої робочої сили [2].

Процес білоруського національного відродження, завдяки впливу Першої світової війни й Російської революції 1917 р., опинився на якісно новому рівні. Зміни в суспільстві сприяли активізації пошуку шляхів національно-державного самовизначення країни. Сприяла цьому і, видана більшовиками 2 листопада 1917 р., Декларація прав народів Росії, якою проголошувалися рівність і суверенність всіх націй і народностей, стверджувалось право націй на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення незалежних держав. [3, 355]. Умовно розділену лінією фронту Білорусь на Західну й Східну, національні діячі по-різному бачили на теренах колишньої Російської імперії.

Загалом, у білоруському громадсько-політичному русі 1917 р. окреслилося два основних напрями: ліберально-демократичний і революційно-демократичний. Ліберальний варіант вирішення національного питання передбачав збереження цілісності й неподільності Росії. Проте, в середині партій ліберально-демократичного спрямування не було єдиного підходу до реалізації цього варіанту й визначення місця Білорусі у Російській державі. Так, для більшості білоруських політичних організацій (Союз білоруської демократії, Білоруський народний союз) властивим було домінування ідей «обласництва» – визнання самобутності білоруської нації, її права на самовизначення та перебування Білорусі як адміністративної одиниці у складі Росії.

Меншою мірою була представлена ідея «західнорусизму», ідеологія якого базувалася на концепції відсутності самостійного білоруського етносу та визначення Білорусі винятково як західної частини Росії. Водночас Християнський демократичний союз й Білоруська партія народних соціалістів у програмних положеннях офіційно декларували право білоруської нації на національну автономію у складі федеративної Росії [1].

Партії та організації революційно-демократичної орієнтації – Білоруська соціалістична громада (БСГ), Білоруська народна громада (БНГ) виступали за децентралізацію Росії, на основі федерації та надання Білорусі статусу широкої територіальної автономії з власними законодавчими й виконавчими органами влади. Програми революційно-демократичних партій містили характерні положення як РСДРП(б), так і ПСР [1].

Наприкінці листопада 1917 р. національні партії та організації, що входили до складу Великої білоруської ради, виступили за проголошення Білорусі демократичною республікою і встановлення федеративного зв'язку з Радянською Росією. Всю повноту влади в країні передбачалось передати Крайовій Раді. Для реалізації цього плану пропонувалось скликати Всебілоруський з'їзд. Таку пропозицію підтримав, скликаний у листопаді 1917 р., Білоруський обласний комітет (БОК). Уряд РСФРР підтримав ідею скликання з'їзду та виділив для цього кошти. Водночас було наголошено на тому, що з'їзд визнає радянську владу, а в його роботі візьмуть участь представники Обласного виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів Західної області і фронту [4, 212].

15 грудня 1917 р. розпочав свою роботу Всебілоруський з'їзд. На ньому розгорнулась гостра боротьба навколо проблеми національного самовизначення білоруського народу. Велика білоруська рада виступила за створення незалежної держави, БОК вніс пропозицію про автономію Білорусі в складі Радянської Росії, делегати БСГ наголошували на необхідності створення місцевих законодавчих та виконавчих органів. Фактично з'їзд не визнав вже наявних органів радянської влади на території Білорусі. Відповідно, 18 грудня 1917 р. РНК Західної області розігнав з'їзд, а частину делегатів арештував. Згодом, на зібраннях 18 та 21 грудня 1917 р. було прийнято рішення продовження боротьби за реалізацію ідеї білоруської державності [5, 24–26]. Загалом, документи першого Всебілоруського з'їзду засвідчують відсутність ознак етноцентризму та активний пошук джерел для зміцнення потенціалу політичних можливостей білоруської національної ідеї.

18 лютого 1918 р. почався наступ німецьких військ на всій лінії фронту. Радянське керівництво Західної області в ніч на 19 лютого переїхало з Мінська до Смоленська. 21лютого 1918 р. в Мінськ вступили німецькі війська [5, 160]. Цього ж дня Виконавчий комітет Ради І Всебілоруського з'їзду прийняв Першу Статутну грамоту до народів Білорусі, якою проголосив себе тимчасовою владою на білоруських землях та створив Народний Секретаріат. Головою новоствореного органу було призначено Й. Воронко [6, 100]. Перша Статутна грамота націлювала білорусів на необхідність повного самовизначення, а національні меншини – на національно-персональну автономію.

Наголосимо, що німецька влада не визнавала білоруський уряд, проте, через місяць визнала статус Народного Секретаріату як представника білоруського народу та дозволила вести легальну культурну, просвітницьку та політичну діяльність. Водночас був створе-

ний білоруський народний уряд, в який увійшли представники консервативно-ліберального напряму. Його метою було досягнення державної незалежності, а Німеччина розглядалась як опікун держави [7].

9 березня 1918 р. Виконавчий Комітет Ради Всебілоруського з'їзду видав Другу Статутну грамоту, в якій проголошувалась на етнічних білоруських землях Білоруська Народна Республіка (БНР). В цей день Виконком з'їзду проголосив себе Радою БНР і перейняв функції тимчасової законодавчої влади [8, 121]. До складу Ради увійшли есери, громадівці, меншовики, представники земств та національних меншин [9, 64]. Через радіостанцію в Києві оголошено звернення до міжнародної спільноти, з пропозиціями дипломатичного визнання нової держави. Грамота визначала територію БНР в межах розселення білорусів. Остаточне рішення щодо державотворення мали прийняти Установчі збори, скликання яких передбачалось найближчим часом [10, 110].

В умовах активізації білоруського національного руху, 23 березня 1918 р. А. Луцкевич запропонував Народному Секретаріату проголосити незалежність БНР. О 8-й годині вечора 24 березня почалося пленарне засідання Ради, де з доповіддю про політичне становище Білорусі виступив А. Смолич. Проти незалежності виступали деякі представники національних меншин, кооптовані до Ради, але представники БСГ, які становили більшість, виступили за проголошення незалежності [11, 124–125]. Вранці 25 березня 1918 р. була прийнята Третя Статутна Грамота. З цього моменту Білоруська Народна Республіка проголошувалась незалежною і вільною державою. Втім, проголошення повної державної незалежності не передбачало розірвання усіх відносин з Росією. Планувалось, що Установчий сейм визначить форми міждержавних взаємин між БНР та Росією й іншими країнами. Водночас у Третій Статутній грамоті зазначався намір уряду БНР поставити перед зацікавленими країнами питання перегляду тієї частини Брестського мирного договору, який стосувався Білорусі [12]. Така позиція обґрунтовувалась тим, що інші країни не вправі вирішувати долю білоруського народу. Уряд БНР сподівався, що проголосивши незалежність, Німеччина зможе визнати БНР як суверенну державу, не порушуючи умов Брестського договору [7, 64–65].

25 квітня 1918 р. частина членів Ради БНР направила німецькому кайзеру Вільгельму II телеграму з проханням заступництва та патронату [3, 32]. Телеграма стала причиною кризи уряду і остаточного розколу БСГ. Зі складу Ради вийшли представники лівих організацій.

Німецькі окупаційні війська, розглядаючи Білорусь як частину Росії, проголосили, що не можуть допустити існування, поруч зі своєю, влади білоруської [13]. У результаті такої заяви, зробленої в доволі різкій формі, Народний Секретаріат (уряд БНР) мав відмовитися від владних функцій, залишившись, разом із Виконавчим Комітетом, політичним центром, що об'єднував і організовував суспільне життя Білорусі та відстоював її інтереси. До планів Німеччини не входило визнання білоруської державності навіть у вигляді структури, підпорядкованої окупаційній адміністрації. Заяви керівництва БНР про готовність йти в руслі німецької політики не дали позитивних результатів. У Німеччини були плани поділу Білорусі, з приєднанням її північно-західної частини до Пруссії [1].

На середину літа 1918 р. німецька адміністрація змінила позицію та пішла на певне розширення владних повноважень білоруського уряду, якому дозволялася певна самостійність у тих сферах господарства і соціального життя, які не зачіпали німецьких інтересів і не перешкоджали здійсненню окупаційної політики. Це стосувалось культурно-освітніх процесів та, певною мірою, проведення самостійної зовнішньої політики [4, 251].

Дуалістична політика, яку проводила Німеччина щодо Білоруської Народної Республіки, значно ускладнила діяльність керівників БНР щодо утвердження незалежної Білоруської держави. Німецький фактор мав суттєвий, хоча й не визначальний вплив на історичний розвиток Білоруської Народної Республіки як політичного явища.

Отже, Третьою Статутною грамотою від 25 березня 1918 р. Рада Білоруської Народної Республіки проголосила політичну незалежність. Вагомим чинником проголошення БНР стала зовнішня політика, яку проводили Німеччина та Радянська Росія. Перша світова війна, Лютнева та Жовтнева революції активізували процес білоруського національного відродження. Суспільно-політичні зміни сприяли пошуку шляхів національно-державного самовизначення Білорусі, проте, єдиного підходу не було. Підтвердження цієї тези зумовлювалося наявністю двох політичних напрямів з якісно протилежними політичними ідеями та програмами.

Головною передумовою проголошення Білоруської Народної Республіки слід вважати діяльність І Всебілоруського конгресу, який зафіксував зміну громадської свідомості. Білорусь уявлялась не безликим краєм, підпорядкованим центру, а як відносно самостійний, рівноправний, з власними інтересами та автономною системою управління суб'єкт. Окупація Білорусі німецькими військами створила сприятливі умови для проголошення трьох Статутних грамот, які визначили основні принципи національно-державного будівництва держави. Однак існувала проблема: Німеччина ігнорувала спроби БНР отримати визнання незалежності республіки. Тим не менше, проголошення Другої та Третьої Статутних грамот стало певною перемогою націоналістичних сил. Ідея власної незалежної держави остаточно стала невід'ємною складовою білоруського національного відродження.

Прийняття Статутних грамот стало закономірним явищем в історії Білорусі. Гасло Жовтневої революції щодо права націй на самовизначення сприйняли як можливість невідкладного відділення Білорусі від Росії. Загалом, проголошення Декларації прав народів Росії на самовизначення стало імпульсом для білоруських національно-політичних угрупувань у вирішенні питання створення Білоруської державності. Білоруська Народна Республіка оголосивши себе суб'єктом міжнародних відносин, не змогла добитись реального міжнародного визнання і підтримки. У зв'язку із залишенням німецькими військами території Білорусі, уряд БНР продовжив свою політичну діяльність в екзилі.

1. *Стрикун І.С. Становлення білоруської державності (1917–1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010.*
2. *Мартиненко В. Виникнення державності Білорусі (1917 –1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2010.*
3. *Мироненко О. Право на самовизначення націй у гаслах більшовиків після жовтневої революції 1917 р. // Мала енциклопедія етнодержавства. – К., 1996.*
4. *Довнар-Запольский М.В. История Белоруссии. – Минск, 2003.*
5. *Гісторыя Беларусі 1917–1945 гг.: хрэстаматия / А. Каваленя і інш. – Мінск, 2009.*
6. *Национальний Архив Республики Беларусь (далі – НАРБ), ф. 325, оп. 1.*
7. *Кобрин М. Белорусское национальное движение в борьбе за независимость (начало XX века) // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13.*

8. *НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 46.*
9. *Круталевич В. История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922 гг.). – Мн.. 2003.*
10. *Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белоруссов. – М., 1921.*
11. *НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 21.*
12. *III Устаўная Грамата Рады Беларускай Народнай Рэспублікі // Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. – Вільня; Нью-Йорк; Менск; Прага, 1998. – Т. 1.*
13. *Мартиненко В. Ставлення німецької окупаційної адміністрації до владних структур Білоруської Народної республіки в 1918 р. [Електронний ресурс], – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua.*

Panasiuk O.P. The Proclamation of The Belarusian National Republic: background, causes and features. It has been described the features of the proclamation of the Belarusian National Republic independence, been analyzed the reasons and backgrounds for the accept of the three State charters. The influences of the German administration on the national rebirth of Belarus were researched. Special attention has been paid to the main trends of Belarusian sociopolitical movement and the ideas of the development of Belarusian stateformation.
Key words: Belarusian National Republic, Belarusian Congress, charters, National Secretariat

В. Ф. Боєчко

СКЛИКАННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО СЕЙМУ ТА РОЗРОБКА ПОПЕРЕДНІХ ПРОЕКТІВ КОНСТИТУЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (січень—червень 1919 р.)

У статті розкрито процес скликання Законодавчого сейму та початок його роботи над Конституцією Польської держави в січні–червні 1919 р. На широкому фактологічному матеріалі досліджено особливості виборів до Законодавчого сейму Другої Речі Посполитої.
Ключові слова: *Законодавчий сейм, вибори, Конституційна комісія, Друга Річ Посполита*

З моменту відновлення в листопаді 1918 р. державної незалежності Польщі постало закономірне питання ухвалення Конституції, в якій, разом з іншим, було б визначено модель державного устрою країни. Робота над вирішенням цієї проблеми у відродженій Другій Речі Посполитій була складною, адже політичні сили, бачили це питання по-різному і дійти згоди було досить складно.

Проблема становлення Польської державності у 1918 р. та перші кроки конституційного процесу більше досліджені саме польськими науковцями, які ґрунтовно проаналізували проблеми інституалізації держави та розгортання політичної боротьби навколо прийняття Конституції 1921 р. В українській історіографії питання польської історії XX ст. стали предметом спеціальних студій в 1990-х рр., авторства Л. Зашкільняка, М. Крикуна, Л. Алексієвець та ін. Однак питання конституційного будівництва перших місяців існування Польської держави ще потребує детального розгляду. Мета статті – дослідити діяльність Законодавчого сейму щодо опрацювання конституційних проектів у січні–червні 1919 р.

На початковому етапі розбудови польської державності вагому роль у стабілізації суспільно-політичної ситуації відіграли «Декрет про виборчий закон» від 28 листопада 1918 р. і вибори до Законодавчого сейму, призначені на 26 січня 1919 р. Принципи, закладені в цих документах, стали основою виборчої системи, що з певними змінами діяла в Польській державі до 1935 р. Вибори були проголошені загальними, рівними, прямими, таємними і пропорційними. Право голосу надавалося громадянам держави, які досягли 21 року. Від голосування були відсторонені військові, які перебували на дійсній службі.

Вимога скликання Законодавчого сейму протягом тривалого часу супроводжувала змагання різних концепцій політичного ладу майбутньої Польської держави, поступово зайнявши центральне місце у програмних положеннях більшості політичних партій. Схвалюючи ідею скликання Законодавчого сейму, не всі угруповання однаково бачили його конструкцію та сферу компетенції. Проте, за умов гострої політичної боротьби, ніхто не виступив проти однопалатності, не піддав сумніву демократичні засади, наділення сейму повнотою державної влади. Законодавчий сейм, відображаючи настрої та погляди суспільства, мав бути найвищим виразником волі народу, а також джерелом усіх прав і державної влади.

Призначення виборів на 26 січня 1919 р. було зумовлене намаганням виграти час, аби вибори зміцнили позиції держави, все ще не визнаної де-юре на міжнародній арені. На польських землях почалася гостра суспільно-політична боротьба. Жовтневі події 1917 р. у Росії активізували населення: селяни вимагали поділу поміщицьких земель, робітники виступали за націоналізацію промислових підприємств, банків, транспорту. Декрет про проведення виборів до Законодавчого сейму, що проголошував гасла легалізму і парламентської демократії, мав, на думку Ю. Пілсудського та його соратників, відіграти важливу роль у боротьбі проти революційних настроїв у польському суспільстві. Майбутній сейм, обраний на основі демократичного виборчого закону, мав визначити політичний устрій країни і провести реформи. Варто погодитися з Л. Алексієвець, що загальною «серед поляків була віра в Законодавчий сейм, його історичну роль, національну місію... Сейм мав прийняти історичні рішення – якою буде, відбудована після років неволі, Польща, її суспільний і політичний устрій, лад парламентської республіканської демократії, прагнення польського народу до державної самостійності» [1, 30].

Справжнім випробуванням дієвості польської влади стали перші вибори, які згодом, під час приєднання територій, були додатково доповнені виборами в Сувалцькому окрузі – лютий 1919 р.; Бєльському та Білостоцькому – травень 1919 р.; Познаньщині – червень 1919 р.; Помор'ї – травень 1920 р. У виборчій кампанії брали участь як загартовані політичні сили – ендеки, людівці, соціалісти, так і новостворені партійні структури. Окремі з них були репрезентовані національними меншинами. Польські комуністи (КРПП), відкидаючи парламентаризм, закликали бойкотувати вибори, очікуючи встановлення влади пролетаріату [2, 98–99].

Більшість поляків тих територій, які ввійшли до складу держави (колишнє Королівство Польське і Мала Польща), взяли активну участь у виборах, розглядаючи їх як своєрідний плебісцит «за» чи «проти» незалежності Польщі та створення її на демократичних засадах. Перші парламентські вибори проходили тільки на території колишнього Королівства і Західної Галичини. У них взяли участь понад 5 млн виборців, а явка була досить високою: не було округу, де б голосували менше 60% [3, 218], хоча, наприклад, у м. Конін вона становила 94%, а в Опочно – 91% [4, 12].

Виборчі списки виставили більше 20 політичних угруповань. Соціалісти виступали під гаслами зміцнення незалежності Польщі, об'єднання країни, повернення влади «народному уряду» та здійснення соціалістичних перетворень парламентським шляхом. Утвердження парламентаризму, вважали вони, відкриє період безпосередньої боротьби за соціалізм [5, 147]. Представ-

ники селянського руху (ПСЛ–«Визволєнє», ПСЛ–«Пяст» галицька селянська лівиця), навіть за наявності ідейних розбіжностей, висували подібні вимоги: необхідність проведення аграрної реформи, забезпечення політичних прав громадян, підкреслювали важливість сейму як найвищого органу країни. Ендеки, разом із християнськими демократами та прогресистами, створили єдиний блок, який, висунувши гасла – «Законність», «Порядок», «Соціальна рівновага», – виступили з програмою соціальних реформ, на основі полонізації промисловості, торгівлі, культури.

Політичні сили, представлені в Законодавчому сеймі за роки парламентської демократії, були вкрай розпорошені, оскільки жодна партія не мала більшості. Станом на 1919 р. політичні сили мали таке представництво в парламенті: Народно-національний союз – 109 депутатів, ПСЛ–«Визволєнє» – 57, ПСЛ–«Пяст» – 44, ППС – 35, Польське народне об'єднання – 31, НРП – 17, Конституційної праці – 17, Польської народної партії «Лівиця» – 11, депутатів єврейської національності – 9 і Німецької народної партії – 2 [3, 222]. Зауважимо, що до Законодавчого сейму було обрано і 5 депутатів-жінок (до сейму першої каденції їх увійде вже 8) [6, 12,24,63].

У 1922 р., напередодні розпуску Законодавчого сейму, конфігурація політичних сил дещо змінилася (внаслідок довиборів та партійних розколів): ЗЛН мала 91 мандат, ПСЛ–«Пяст» – 81, Національне селянське об'єднання – 45, Союз польських соціалістичних депутатів – 33, Національна християнська робітнича фракція – 25, ПСЛ–«Визволєнє» – 24, Національно-християнська селянська партія – 23, НПР – 21, Клуб конституційної праці – 15, Міщанське об'єднання – 11, Вільний союз депутатів еврейської національності – 10, Польська селянська партія – «Лівиця» – 8, Польська католичо-селянська партія – 7, Народна німецька партія – 7, Національна партія праці – 6, Селянські ради – 5, Селянська лівиця – 4, Рух комуністичних депутатів – 2, Радикальний селянський рух – 1 депутат [6, 74–80]. У Законодавчому сеймі правиця контролювала 36% місць, центристи – 33%, лівиця – 27%. Виявилося, що, незважаючи на видиму радикалізацію польського суспільства, більшість виборців дотримувалась поміркованих або консервативних позицій. Однак жодне з політичних угруповань не отримало більшості місць у сеймі, тому всі уряди могли мати лише коаліційний характер.

10 лютого 1919 р. Ю. Пілсудський відкрив перше засідання Законодавчого сейму. У своїй промові він наголосив на проблемах, з якими зіткнулася Польща, та окреслив основні завдання парламенту: прийняття Конституції, нормалізація відносин з сусідніми державами, захист національних територій, а також створення боєздатної армії [7, 19]. Президію сейму очолив один із представників ендеції – Б. Тромпчинський. Згідно з декретом від 22 листопада 1918 р., Ю. Пілсудський 20 лютого склав з себе повноваження Начальника держави. Однак ще до скликання сейму в Конституційному бюро, за уряду Є. Морачевського, в січні 1919 р. було підготовлено три варіанти майбутньої Конституції. Проект Ю. Бузека, який був копією конституції США (за що й отримав назву «американський»). Другий проект був підготовлений соціалістом М. Недзялковським і містив основні принципи державного і суспільного ладу, яким його бачили польські соціалісти [10, 42]. Третій варіант розробив В. Врублевський, заступник секретаря Президії Ради Міністрів [11, 63; 12, 28]. Він мав назву «французького», оскільки модель організації верховної влади, представлена в ньому, була схожою на закріплену в Конституції Третьої французької республіки [13, 65].

Ці проекти надійшли в спеціальну комісію, створену прем'єр-міністром І. Падеревським 25 січня 1919 р., яка спочатку мала назву «Анкета для оцінки проектів Конституції». Після скликання сейму, 14 лютого 1919 р. сформовано нову Конституційну комісію, у складі 30 осіб, де були представлені основні політичні сили [14, 79]. Головою комісії обрано В. Сейду, заступником – М. Ратая, секретарем – М. Нєдзялковського. Ці діячі представляли інтереси різних партій і мали гарантувати, що конституційна праця враховуватиме позиції трьох найвпливовіших політичних течій. Загалом склад комісії був неоднорідним, адже до неї входили представники 10 найчисленніших політичних угруповань.

Зі створенням комісії, у Польщі виникли два органи для роботи над конституційним документом – «Анкета» та Конституційна комісія. Між ними не було згоди щодо того, кому належить право укладання Основного закону країни. «Анкета», взявши до уваги напрацювання Конституційної комісії, розглянула всі проекти, але перевагу віддала «французькому» варіанту – з президентом, наділеним широкими повноваженнями, та двопалатним парламентом. Розроблений «Анкетою» законопроект не набув офіційного урядового статусу і був переданий Конституційній комісії сейму лише як проект комісії М. Бобжинського. С. Войцехівський (у той час міністр внутрішніх справ) пояснював це тим, що, «коли сейм одержав звістку про початок роботи комісії М. Бобжинського, на засіданні парламентської Конституційної комісії депутати зажадали пояснення з питання про урядову Конституційну комісію. І. Падеревський (Прем'єр-міністр Польщі) заявив, що ця комісія має лише експертний характер і її завдання – лише підготовка матеріалів, якими сейм і його комісія могли б користуватися на свій вільний розсуд» [14, 201].

Згідно С. Круковського, на рішення уряду не визнавати проект комісії М. Бобжинського вплинула негативна позиція С. Войцехівського, відповідального в уряді за роботу над Конституцією [11, 37]. Я. Паєвський негативно оцінив відмежування уряду від проекту комісії, вважаючи, що, «якби уряд виступив з власним проектом, то це дало б сейму основу для дискусії і проведення будь-яких змін. Склалося ж по іншому: партії виступили з власними проектами й дискусія затягнулася [7, 123]. М. Бобжинський теж покладав відповідальність за «невдале ведення справи» на І. Падеревського і С. Войцехівського: «Питання, яке не було вирішено з першого імпульсу, важко покотилося далі і, перерване більшовицьким наступом і його відсіччю, завершилося результатом лише 17 березня 1921 р.» [15, 217].

Рішення Комісії було таким: уряду доручалося після Пасхи виступити в сеймі з проектом конституційної декларації Польської республіки. За три тижні, під керівництвом С. Войцехівського, проект було підготовлено і 6 травня внесено на засідання парламенту. В дискусії лише член парламентського клубу ПСЛ–«Пяст» Я. Домбський висловився за ухвалення декларації як основи для розробки детального варіанту Конституції [16, XXXV/84]. Інші оцінили проект негативно [17, 752].

Несподіваним моментом для уряду було те, що одночасно з конституційною декларацією до сейму було внесено проект Конституції парламентського клубу ПСЛ–«Визволенє». Ця обставина відіграла не останню роль у формуванні загальної негативної оцінки урядового проекту. В результаті, проект ПСЛ–«Визволенє» та конституційна декларація уряду відправлено до Конституційної комісії сейму. Сюди ж надійшли і проекти двох найбільших парламентських клубів – Народно-національного союзу і Польської соціалістичної партії (ППС). Від імені Клубу конституційної роботи

проект вніс і Ю. Бузек, запропонувавши його ще на початку 1919 р. [11, 24–26; 18, 215].

Таким чином, до комісії надійшли шість проектів Конституції, що істотно різнилися за змістом. Основним питанням, що викликало гострі дебати, була організація законодавчої та виконавчої влади. Конституційні проекти різнилися строком дії, способом обрання та компетенцією президентської влади, організації парламенту (одно чи двопалатний). Через постійні дебати в сеймі щодо конституційного творення, в комісії було вирішено підготувати свій проект, заздалегідь обговоривши всі спірні питання. Проблеми розподілили за групами, для кожної з яких визначений доповідач [19, 5–6]. Питання одно- або двопалатного парламенту мав висвітлити М. Недзялковський. Окремим пунктом виносилося питання про «Варту права». В. Керник (ПСЛ–«Пяст») мав виступити щодо референдуму та права законодавчої ініціативи громадян. Про спосіб обрання глави держави і сферу його повноважень виступ готував Б. Фіхна (Національний робітничий союз). Експертиза проблем формування уряду і «відповідальності міністрів» доручалася Е. Дубановичу [11, 8]. Однак до обговорення цих проблем комісія приступила вже в жовтні 1919 р. В літні місяці увага була прикута до розділу про права і обов'язки громадян, що зумовлювалося рішеннями Паризької мирної конференції і зобов'язаннями Польщі відносно національних меншин, зокрема й у Східній Галичині.

Таким чином, відродження Польської держави у листопаді 1918 р. започаткувало складний і тривалий процес закладення підвалин нового суспільно-політичного устрою. Першочерговим стало питання прийняття Конституції, яка мала юридично оформити політично дієвий механізм Другої Речі Посполитої. Однак через складнощі взаємодії урядів та сейму, значну кількість проектів Конституції, процес державотворення проходив складно та суперечливо, а період січня–червня 1919 р. став часом розробки попередніх проектів Конституції.

1. *Алексієвець Л. До проблеми інституалізації Польської держави у 1918–1919 рр. // Україна – Європа – Світ: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – Тернопіль, 2009.*
2. *История Польши: В 3 т. / Под ред. Ф. Зуева и др. – М., 1958. – Т. 3.*
3. *Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль, 2006.*
4. *Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф. 495. – Оп. 124. – Спр. 19.*
5. *Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917–1929 гг. – М., 1988.*
6. *РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 124. – Спр. 41.*
7. *Pajewski J. Budowa Drugej Rzeczypospolitej: 1918–1926. – Kraków, 1995.*
8. *Raśin L. Piłsudski a parlamentarismus. – Praga, 1933.*
9. *Pietrzak V. Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926. – Warszawa, 1969.*
10. *Баран З. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. – Львів, 1995; Баран З., Полещук Т. Країни Центральної та Східної Європи в міжвоєнний період. – Львів, 1999.*
11. *Krukowski S. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej 1921 r. // Konstytucje Polskie. Studia monograficzne z dziejow polskiego konstytucjonalizmu. – T. 2. – Warszawa, 1990.*
12. *Алексієвець Л. Прийняття Конституції 1921 р. у контексті утвердження парламентсько-демократичного устрою Другої Речі Посполитої // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3.*
13. *Алексієвець Л. Особливості відновлення та побудови Польської держави в 1918–1921 рр. // Слов'янський вісник. – Вип. 3. – Рівне, 2004.*
14. *Ajnenkiel A. Spor o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926. – Warszawa, 1972.*
15. *Bobrzynski M. Wskrzeszenie panstwa polskiego. Szkic historyczny. T. II. – B. m.*
16. *Sprawozdania stenograficzne z posiedzen Sejmu Ustawodawczego RP. 1919–1921. z 221 posidzenia.*
17. *Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.*
18. *Ajnenkiel A. Sejmy i konstytucje w Polsce 1918–1939. – Warszawa, 1968.*
19. *Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920.*

Boiechko V.F. The convocation of the legislative sejm and the development of the Polish Republic Constitution previous projects (the january–june of the 1919th). In the article are described the process of the Legislative Sejm convening and the beginning of the work at the Polish state Constitution in the January–June of the 1919th. On the wide factual material are explored the peculiarities of the elections to the Legislative Sejm of the Second Polish Republic.

Key words: the Legislative sejm, elections, Constitutional commission, Second Rzeczpospolita

В. О. Гряник

БОРОТЬБА ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНОГО УСТРОЮ КОРОЛІВСТВА СЕРБІВ, ХОРВАТІВ ТА СЛОВЕНЦІВ

У статті йдеться про дискусію навколо проектів конституції Королівства СХС, які пропонувалися окремими партіями та політичними діячами країни, а також умови, за яких було прийнято головний закон держави. Автор досліджує ставлення до нього всіх суб'єктів політичного життя та поступове зростання впливу короля Александра Карагеоргієвича.

Ключові слова: *Королівство СХС, конституція, унітаризм, централізм, федералізм, монарх*

Королівство сербів, хорватів та словенців (КСХС) з'явилося внаслідок добровільного, але штучного, об'єднання слов'янських земель колишньої Австро-Угорщини з територією Сербії та Чорногорії у складні часи геополітичних змін на європейському континенті після Першої світової війни. В новій державі, що була проголошена 1 грудня 1918 р. в Белграді, під спільним дахом опинилися країни, які різнились за багатьма аспектами: рівнем економічного розвитку, політичними традиціями, релігією, культурою та менталітетом.

Період становлення державного устрою королівства був пріоритетним в югославській історіографії міжвоєнного часу та повоєнних років. Найвагоміший внесок було зроблено хорватським істориком, сучасником тих подій, Й. Хорватом, який, у першу чергу, розглядав протистояння сербів і хорватів на політичній арені КСХС [1]. Крім цього – американським істориком югославського походження І. Банацом, що висвітлив національні особливості й проблеми народів нової держави [2]. Більш конкретно процес югославського державотворення розглядали метри історичної науки СФРЮ/СРЮ Б. Петранович [3] та Б. Глигорієвич [4]. Низка робіт з цієї проблематики належать перу російських учених В. Зеленіну [5] та О. Сілкіну [6]. Проте, у вітчизняній історіографії це питання лишається прогалиною, яку автор статті намагається заповнити. Метою статті є дослідження процесу боротьби за новий політичний устрій в Королівстві СХС, оформлений проголошенням Відовданської конституції та законом про адміністративну реформу 1922 р.

Нова держава, що постала на мапі Європи, мала поліетнічний характер. На кінець 1918 р. серби становили 38,83%, хорвати – 23,77%, словенці – 8,53%, боснійські мусульмани – 6,05%, македонці – 4,87%, інші

(німці, угорці, албанці, румуни, евреї тощо) – 17,95% [2, 64]. Головним центром протистояння стала боротьба двох найбільших народностей, які постійно прагнули довести своє апріорне право впливати на формування й розвиток спільного королівства.

Перед новими співгромадянами та їх очільниками постала низка політичних, соціальних, економічних, правових, національних, культурних і духовних питань спільного життя, вирішення яких було передумовою нормального існування країни. Народи, що під час війни були по різні сторони фронту й вийшли з неї у різних статусах, здобули спільну державність. Ініціатори об'єднання вважали, що створення Королівства СХС усуне будь-які протиріччя [2, 205], але цього не сталося. Влучно й образно описав ситуацію, що склалася, М. Павлович: «Ріка політичного життя, яка перед війною протікала досить звивисто, із багатьма потоками й розливами свого русла, після об'єднання стала текти ще сильнішим бурчаком з великою кількістю мулу та почала дедалі більше руйнувати береги держави, якими протікала» [Цит. за: 7, 114]. Спочатку боротьба всіх суб'єктів політичного процесу – короля, партій, їх фракцій та об'єднань, окремих діячів точилася навколо питання внутрішнього устрою королівства [3, 98].

У доконституційний період влада належала принцу-регенту, уряду та Тимчасовому народному представництву (ТНП) [8] як її головним носіям [3, 86]. Александр Карагеоргієвич [9], відкриваючи першу сесію ТНП, у тронній промові обіцяв «непохитно дотримуватися принципів конституційно-парламентського правління», прийняття «демократичної конституції», яка мала забезпечити народу «найширші політичні свободи та громадянські права» [5, 147]. І хоча ці слова відповідали прагненням головних союзників королівства – Франції та Великої Британії, майбутній король був налаштований правити й управляти, не пристаючи на британський варіант, в якому б він виконував лише репрезентативні функції.

Пертурбації внутрішньополітичного впорядкування почалися відразу після об'єднання. Так, від початку роботи (20 грудня 1918 р.) першого кабінету виконавчої влади, під головуванням С. Протича, що представляв Народну радикальну партію (НРП) [3, 91], дано старт процесу централізації державного управління: за указом регента, зменшувалась автономія провінцій – регіональні уряди Хорватії, Срему, Боснії та Герцеговини, Словенії й Далмації безпосередньо підпорядковувалися центральній владі, хоча фактично продовжували працювати [3, 92].

На виборах 28 листопада 1920 р. до парламенту були обрані: Демократична партія (ДП), створена за ініціативою Александра Карагеоргієвича для розвитку й вкорінення ідеології югославізму, з 92 представниками, НРП, що, здебільшого, презентувала інтереси старої Сербії, – 91, Комуністична партія – 58, Союз хліборобів (аграрна сербська еліта) – 39. Словенська народна партія (СНП) – 27, Югославське мусульманське об'єднання (ЮМО) – 24, Соціал-демократична партія – 10, Джемієт (організація, турецьких і албанських меншини Південної Сербії) – 8. Народний клуб [10] (Хорватська селянська партія та Хорватське об'єднання) – 11, Республіканська партія – 3, Хорватська партія права (або франківці [11] – ультраправе націоналістичне об'єднання хорватів) – 2, Народна соціалістична партія (Словенії) – 2, Позапартійний список А. Трумбіча – 1, Ліберальна партія (Сербії) – 1 [12, 40]. Проте, Хорватська селянська партія (ХСП) та Хорватська партія права відразу відмовилися брати участь у засіданнях парламенту, через втручання в роботу, порушення «суверенітету» Уставотворчої скупщини [13] коаліційним урядом радикала М. Весніча (18.8.1920 – 1.1.1921) [2, 367–368], котрий встановив регламент роботи парламенту, а також ухвалив урядову тимчасову інструкцію, положення якої містили обов'язкову присягу народних обранців на вірність королю [6, 176]. Проти неї також відкрито виступали комуністи, соціалісти, республіканці та члени Союз хліборобів [3, 119]. Однак присягнути довелося й головним антимонархістам – комуністам та республіканцям, бо через бойкот ХСП опозиція стала практично безсилою [2, 368]. Ще одне ключове положення цього документу полягало в тому, що конституція могла бути прийнята не парламентською, а звичайною більшістю [3, 120].

Уставотворча скупщина офіційно відкрилась 12 грудня 1920 р., робота в ній почалась 23 числа того ж місяця, головою став І. Рибар (хорват, член ДП) [14, 27]. 31 січня 1921 р. парламентарії обрали з його складу Конституційний комітет, де вирішальна частка місць належала НРП та ДП [15] (52,38%). У його повноваження входив розгляд проектів уставу. Проте, через більшість провладних депутатів у комітеті від початку перевага надавалася проекту Н. Пашича, лідера НРП й колишнього прем'єр-міністра – він був «трафаретом», з яким порівнювались всі інші пропозиції [2, 370].

Відтак, розпочалося змагання партійних цілей та ідеалів, котрі політичні вожді вважали пріоритетними та відповідними потребам свого електорату. Боротьба точилася насамперед навколо державного устрою КСХС, територіального поділу, повноважень влади, в тому числі короля, місцевої адміністрації та ін. Серед основних пропозицій, варто виділити проект А. Трумбіча, за яким, слід було поєднати унітаризм держави з децентралізацією влади. Союз хліборобів відстоював ідею створення селянської скупщини, що обиралася б кооперативними організаціями, а король не мав би ні законодавчих, ні виконавчих повноважень, чим, за словами історика та сучасника тих подій С. Йовановича, «в рамках монархії організувалася б республіка» [16]. Соціалістичний варіант базувався на унітаризмі, який був би скорегований самоврядуванням, з відмовою від монархізму. Представники Югослов'янського клубу (СНП) наголошували, в першу чергу, на господарській та культурній автономії земель, пропонуючи федеративне об'єднання шести країв на конфесійній основі. Хорватський адвокат й політик Й. Смодлака переконував, що найперспективнішим був би державний устрій з монархічним правлінням та поділом країни на 12 частин, з незалежними виборами в кожній. Мусульманське об'єднання підкреслювало особливе значення обласного самоврядування. Члени Народного клубу бачили КСХС у вигляді федерації «племен», територіально поділеної на шість частин (де хорватський народ об'єднувався б в одній адміністративній одиниці, а сербський розпорошувався на чотири краї) [3, 126]. Соціал-демократи взагалі пропонували переробити нову державу на «югослов'янську республіку» [4, 82].

Головними каменями спотикання, що зумовили утворення двох таборів – централістів та федералістів, були адміністративний поділ держави і розподіл повноважень між центральною та місцевою владами. До лав першого увійшли всі «сербіянські» партії, тобто ті, виборча база яких охоплювала територію колишнього королівства Сербії, до іншого – представники «пречанських» (загальна назва новоприєднаних земель), окрім

С. Прибічевича, головного фаворита Александра Карагеоргієвича першої половини 1920-х рр. (після об'єднання королівства він був «героєм дня», бо вважалося, що саме завдяки його діяльності хорвати погодилися на злуку з сербами) [17, 115]. Всі прихильники антицентралістського устрою держави отримали від влади ярлик «антидержавних елементів» [1, 512]. Концепція ж централізованої країни забезпечувала політичну перевагу Сербії як стрижневої сили інтеграції [3, 123].

Найвагомішим «опозиційним» проектом основного закону виявився макет, запропонований, на подив, не хорватами чи словенцями, а сербом, до того ж членом НРП й першим прем'єром країни С. Протичем. На його думку (яка містила в собі компроміс між централізмом та федералізмом), замість поділу королівства на нові адміністративні одиниці, його слід було розмежувати на дев'ять країв, що склалися історично. Вони повинні були мати законодавчу та виконавчу влади, відповідно з місцевими парламентами й урядами, котрі, в свою чергу, мали бути підконтрольні центральним органам [3, 124–125]. Однак при цьому наголошувалось, що жоден місцевий закон не міг суперечити тим, які розроблялись у центральному парламенті [2, 162], переформатованому у двопалатний [6, 48]. Автор цього варіанту Конституції вважав раціональним, коли кожен народ мав би перевагу у впливові на управління та суспільне життя свого ареалу поширення. Такий устрій можна охарактеризувати наступною тезою: «Єдність у відмінностях та відмінність у єдності, проте, ніде й нізащо єдність у схожості» [3, 125]. С. Протич гадав, що саме його проект влаштує основних конкурентів на домінування в країні: «Моя пропозиція, – переконував він, – дає все, що можуть вимагати хорвати від нашого королівства» [Цит. за: 2, 163]. При цьому, як справжній представник сербської політичної еліти не забув відзначити «нашість» держави, підкреслюючи панівне положення сербів у багатонаціональному політикумі. Свої ідеї С. Протич базував на твердженні, що «царської Росії не стало, а Велика Британія розквітає у своїй системі парламентаризму, який спирався на самоврядування та відмінності» [2, 163]. Втім, цей проект підтримувало лише вузьке коло однодумців, яких верхівка партії радикалів «попросила» з парламентських лав НРП [3, 125].

С. Протич, за власним бажанням, 8 квітня 1921 р. вийшов зі складу скупщини [2, 371–372]. Компромісний варіант конституції, який розроблявся з метою запобігання жорсткої централізації, що, на думку одного з лідерів НРП, могла викликати гострий опір й втрату всіх стратегічних завоювань сербів, було відкинуто як шкідливий для існування спільної держави південних слов'ян.

Якщо проекти провладних депутатів мали хоча б теоретичні шанси на розгляд, то пропозиції відвертих супротивників правлячого режиму були «мертвими у зародку». Головний опозиціонер С. Радич, лідер ХСП, ще до об'єднання Західних Балкан в одну державу, пропонував, щоб верховну владу здійснювали три регенти (від найбільших складових частин монархії), а сама держава мала бути союзом суверенних країн та селянської республіки, наполягаючи на конфедеративному устрої [3, 124]. Так само й пропозиція керівника Словенської народної партії А. Корошеца щодо обласних автономій з конфесійними ознаками [3, 120] зазнала критики з боку представника НРП Л. Йовановича, через децентралізацію, згідно з якою КСХС мала бути поділена на шість областей, у трьох з яких, переважали б католики [3, 121]. За словами головного комуніста південнослов'янської держави Ф. Філіповича (Бошко Бошковича), «правляча верхівка прагне прийняти конституцію після того як зможе запобігти будь-якій критиці не тільки з боку нашої партії, але й всієї опозиції» [Цит. за: 2, 372].

Не тільки провладним депутатам, як, наприклад, демократу Ю. Деметровичу (ДП, на відміну від НРП, взагалі не хотіла чути про жодні компроміси у питанні централізації, яким готова була агресивно протистояти) [2, 164], в концепціях автономізму, федералізму чи конфедералізму вбачалося послаблення держави [3, 121], але й голова Хорватського об'єднання А. Трумбіч був проти державно-правових автономій [3, 120]. Залишившись у конституційній скупщині останнім з хорватських автономістів, він засуджував проект Н. Пашича як «диктат декількох клубних лідерів та дітище негативних компромісів між ними». «Під маскою єдності прагнуть пропхнути централістичну систему.., від якої постане небезпека миру й порозумінню серед народу… Цей устав ще більше загострить племінні суперечки, котрі нині розпалені більше, ніж за часів Габсбургів» [Цит. за: 2, 374].

Слід зазначити, що «уставотворці» не мали суперечностей з опозицією у питанні державного ладу, на відміну від адміністративно-територіального розмежування [6, 159]. Саме монархічний обрис правління було визначено ще у Корфській декларації 1917 р. [18]. Оскільки, дебати щодо майбутньої конституції нічого не дали, то пріоритетним та єдиним для прийняття правлячою елітою залишився проект прем'єра М. Весніча, скоригований Н. Пашичем й підтриманий демократами. Для останніх важливою була конституційна монархія з єдиним парламентським урядом, котрий мав звітувати єдиному Народному Представництву [19, 207]. До того ж принц-регент Александр остаточно визначився зі своєю позицією суворого державного централізму [6, 78].

28 червня 1921 р., у день Св. Віда було, нарешті, прийнято Конституцію Королівства СХС, що отримала назву Відовданської [20]. За її ухвалення проголосували 223 депутати, із присутніх 285 [3, 128]. Проти були 35: соціал-демократи, хлібороби, республіканці, дисиденти з рядів НРП та А. Трумбіч [2, 375]. ХРСП як найбільша опозиційна партія [21] своїм бойкотом парламенту обумовила поразку опозиції. Словенська народна партія не підтримала голосування за централістсько-унітаристський проект, через побоювання втрати престижу серед населення своєї малої батьківщини [3, 146].

Задля прийняття провладного проекту конституції, через підкуп і поступки [3, 128], демократи та радикали в Уставотворній скупщині заручилися підтримкою Союзу хліборобів і ЮМО [2, 350] (яка віддала свої голоси, в обмін на збереження ісламського ладу та звичаїв, що й було затверджено дванадцятою статтею конституції) [22, 9]. За таким же зразком й голоси Джемієту були страхуванням прийнятного підсумку голосування [1, 515]. Незважаючи на дрібні подачки, в основних питаннях зміст провладного проекту конституції не змінився [2, 371]. Одним з порушень домовленостей, досягнутих влітку 1917 р., було прийняття уставу не конституційною, а простою більшістю голосів. Таким чином, порушувалась одна з головних умов Корфської декларації, яка мала лягти в основу головного закону. Н. Пашич ще 1918 р. відверто заявив, що не вважає цей документ обов'язковим для виконання, а розглядає лише як тактичний засіб «замилювання очей» європейській спільноті [1, 514].

Найзначнішими статтями Відовданської конституції були ті, що прописували нові чи затверджували вже

існуючі риси державного устрою Королівства СХС. Так, ст. 1 проголошувала: «Держава сербів, хорватів та словенців – конституційна, парламентська й спадкова монархія», чого раніше не було в жодній сербській конституції. Затверджувалось володарювання династії Карагеоргієвичів, на чолі з Петером І та його спадкоємцем Александром. Устав всебічно захищав права та честь монарха: ст. 13 забороняла поширення інформації, яка могла б зашкодити Володарю або членам Королівського Дому, а ст. 55 називала особу короля недоторканою, до того ж він не міг бути засуджений.

Законодавчу владу, згідно ст. 46 Конституції, спільно мали здійснювати король та Народна скупщина. Причому король мав право відмовити в затвердженні будь-якого законопроекту, а парламент не міг примусити його до цього, отже, монарх мав повне право вето. Виконавчу владу король здійснював через міністрів, які йому підзвітні за положеннями цього уставу (ст. 47). «Судову владу здійснюють суди, вироки та рішення яких виголошуються та виконуються в ім'я короля на базі закону» (ст. 48). Ст. 52 передбачала, що саме «король скликає Народну скупщину на регулярне чи позачергове скликання. Він відкриває та закриває засідання особисто тронною промовою або через Раду міністрів, посланням чи указом… Король має право розпустити Народну скупщину». У ст. 21 втілювалась ідея національного унітаризму й відзначалося, що «кожен державний діяч зобов'язаний підкорюватись законам та служити інтересам народного об'єднання» [22, 5,10,14, 20,22]. Це, звісно, не відповідало інтересам різного роду автономістів та сепаратистів.

Нова конституція надзвичайно, як для парламентської держави, розширювала повноваження короля. Однак влада монарха не проголошувалась абсолютною і за ст. 54 «жоден акт королівської влади не має сили й не може набути чинності, якщо його не підписав відповідний міністр» [22, 22]. Вінценосець не вважався носієм всієї державної влади. Він брав участь у всіх трьох гілках влади, але його повноваження були обмеженими: видавав закони, але разом зі скупщиною; очолював адміністративну владу, проте керував не безпосередньо, а через міністрів, підзвітних парламентові; від імені правителя оголошувались рішення суду, але виносились вони не за його волею [4, 83]. Де-факто король зайняв положення і над урядом, і над парламентом [5, 147], розпочавши свій шлях до абсолютизму. Так, відповідно до ст. 90, всі міністри складали Раду міністрів, що безпосередньо підпорядковувалась королю. Король призначав голову та членів Ради міністрів… Міністри підзвітні королю та Народній скупщині» [22, 32]. Республіканець Я. Проданович таким чином характеризував положення урядового кабінету стосовно парламенту: «Народне представництво не мало сил ані захищати уряд від непарламентської відставки, ані усунути його від державних справ, у випадку втрати довіри зі сторони скупщинської більшості» [6, 159–160].

Адміністративний устрій країни набув завершеного вигляду 26 квітня 1922 р., коли країна була розділена на 33 області, на чолі яких стояли королівські намісники – великі жупани, підконтрольні міністру внутрішніх справ [22, 34]. Новий поділ ігнорував національні особливості регіонів й проводився з урахуванням природних, соціальних та економічних умов [23, 92]. Ці заходи не поліпшили стосунки між співгромадянами нової балканської держави, так само як і функціонування Відовданської конституції, боротьба за ревізію якої, почалась разом із її прийняттям.

Отже, після тривалих дебатів щодо головного закону Королівства сербів, хорватів і словенців, було прийнято провладний проект, який, в першу чергу, відстоював інтереси правлячої сербської еліти, на чолі з королем Александром Карагеоргієвичем.

1. *Horvat J. Politička povijest Hrvatske. – Zagreb, 1989.*
2. *Banac I. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika. – Zagreb, 1988.*
3. *Petranović B. Istorija Jugoslavije: 1918–1988. – Knj. 1: Kraljevina Jugoslavija: 1914–1941. – Beograd, 1988.*
4. *Глигорijević Б. Краљ Александар Карађорђевић: српско-хрватски спор. – Београд, 2002.*
5. *Зеленин В.В. Король Александр Карагеоргиевич. 1888–1934 // Пленники национальной идеи. Политические портреты лидеров Восточной Европы (первая треть XX в.). – М., 1993.*
6. *Силкин А.А. Королевство сербов, хорватов и словенцев: на пути к диктатуре. 1918–1929 гг. – СПб., 2008.*
7. *Павловић М. К. Краљ Александар I Карађорђевић у рату и миру. – Београд, 1991.*
8. *Утворене з депутатів довоєнної сербської скупщини 1911 р. та запрошених прибічників югославізму з інших земель.*
9. *Напередодні Першої світової війни Александр фактично став повноправним правителем Сербії, перебравши на себе 25 червня 1914 р. регентські зобов'язання, через тяжкий стан здоров'я батька короля Петера І.*
10. *Термін «клуб» запозичений нами з югославського політичного лексикону та має розумітися як «фракція».*
11. *Радикальне націоналістичне крило Хорватської партії права, назване на честь одного з лідерів Й. Франка.*
12. *Миличевич П. Шесть агрессий Запада против южных славян в XX столетии. – М., 1999.*
13. *Термін «устав» (з наголосом на перший склад) запозичений нами з сербської мови та застосовується в розумінні «конституція»; «скупщина» – загальновживана назва югославського парламенту.*
14. *Gligorijević B. Unutrašnje (administrativne) granice Jugoslavije između dva svetska rata 1918–1941 // Istorija 20. Veka. – 1992. – № 1–2.*
15. *Народна радикальна та Демократична партії були провідниками централістсько-унітаристської політики короля, що складалась з ідей єдності «триіменного» народу та заперечення будь-яких виявів автономізму.*
16. *Архив Југославије. – Ф. 80. – Фасцикле 32–239.*
17. *Popović O. Stojan Protić i ustavno rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS. – Beograd, 1988.*
18. *Угода, підписана на о. Корфу 20 червня 1917 р. прем'єр-міністром Сербії Н. Пашичем та головою Югослов'янського комітету А. Трумбічем.*
19. *Petranović B., Zečević M. Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata. – T. 1: 1914–1943. – Beograd, 1987.*
20. *До цього діяла конституція 1888 р., відновлена 1903 р. з приходом династії Карагеоргієвичів до влади в Сербії.*
21. *Мандати КПЮ були анульовані після оголошення заборони на її діяльність.*
22. *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца: од 28. јуна, 1921 год. – Београд, 1925.*
23. *Пилько Н.С. Политическая жизнь Антона Корошца // До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе. – М., 2009.*

Gryanyk V.O. The struggle for the constitutional system of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The article is about the discussions around the projects of the SCS Kingdom's constitution, that were offered by the individual parties and political leaders of the country, and about the conditions, in which the main law of the country was adopted. The author investigates the attitude to the low by the all individuals of the political life and gradual increasing of the King Alexander Karageorgevich influence.

Key words: Kingdom SCS, constitution, unitarianism, centralism, federalism, monarch

К. В. Мальшина

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ІДЕАЛ У СЛОВЕНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДИСКУСІЇ (перша половина 1920-х рр.)

Стаття присвячена розмежуванню між національно-словенською і югославянською політичними традиціями в Словенії у першій половині 1920-х рр., що виявлялося у громадсько-політичній дискусії про майбутній устрій Словенської держави.
Ключові слова: *Словенія, югославізм, словенство, державотворчий ідеал*

До 1918 р. етнічні словенські землі були розділені між австрійськими провінціями Крайна (з містом Любляна), Каринтія, Штирія й Австрійське Примор'я. Словенськими були Імперське Вільне місто Трієст на Адріатиці, округи Ваш та Зала у Королівстві Угорщина та Венеціанська Словенія – частина Королівства Ломбардія-Венеція. Головним національним питанням словенців наприкінці І світової війни було возз'єднання словенських земель, розпорошених під владою різних державних утворень протягом століть.

Шлях словенців до власної національної державності почався наприкінці І світової війни, у складі Держави СХС, яка була заснована після відділення від Австро-Угорщини 29 жовтня 1918 р. та проіснувала до 1 грудня того ж року, коли увійшла до Королівства СХС. У рамках останнього словенці не змогли утримати власної національної державності та здобутків національно-політичного визволення, досягнутих протягом перебування у Державі СХС. У так званій Першій Югославії (Королівство СХС, а з 1929 р. – Королівство Югославія), словенці опинилися в умовах, які, на відміну від Держави СХС, гальмували подальший словенський національний розвиток.

Проблеми словенського державотворення першої половини XX ст. досліджували чимало словенських істориків. У 1960–70-х рр. національного самовизначення словенців після І Світової війни торкалися Я. Плетерскі [1], І. Томшич [2], а М. Мікуж виклав власні погляди на проблему в узагальнюючій праці щодо співпраці Югославської соціал-демократії в Національній раді 1918 р. [3]. У 1980-х рр. В. Мелік вперше визнав роль ліберального табору у словенському національно-визвольному русі [4]. На початку 1990-х рр. відомий історик Я. Прунк започаткував новий напрям у словенській історіографії – аналіз словенської державності у XX ст. [5] Деяких аспектів словенського державотворення торкалися у 1960-х рр. сербський та хорватський історики Б. Кризман та Д. Янкович [6], вивчаючи утворення Королівства СХС. Згодом Д. Лукач [7] та Л. Перович [8] аналізували робітничій та комуністичний рух, у зв'язку з національним питанням окремих народів Югославії. Боснійський фахівець М. Зечевич [9], відомий спеціаліст з історії Югославії XX ст., частково висвітлив участь словенців у політичному житті Королівства СХС.

Характерним для того часу був опис окремих подій та їх поверховий розгляд з обмеженого, однопартійного погляду. Роль некомуністичних партій у словенському політичному житті заперечувалася та замовчувалася. Для цього існували не тільки суб'єктивні, але й об'єктивні причини, адже архіви державних установ Югославії ще не були достатньо розібрані та вивчені, а час для цього настав уже за періоду самостійності Словенії, тобто, після 1991 р. На осмисленні нововідкритих документів в останнє десятиліття виросла плеяда молодих істориків, які активно працюють у цьому напрямі, зокрема М. Стіпловшек [10], Ю. Перовшек [11–14]. Останні зробили суттєвий внесок у вивчення теми словенського національного самовизначення першої половини XX ст. Хоча переосмислення словенської політики, з нових позицій та застосуванням сучасних підходів, тільки починається. Головним джерелом для вивчення цього питання є опубліковані документи та матеріали, які включають програми політичних партій та організацій [15].

Для глибшого розуміння словенської політичної думки 1918–1929 рр. відносно майбутнього устрою Словенської держави варто насамперед розглянути тогочасну словенську партійну палітру, охарактеризувати головні напрями, яких дотримувалися місцеві секції загальноюгославських партій і проаналізувати їхні програмні переконання щодо теоретичного ідеалу словенського державного устрою.

Впродовж першої половини 1920-х рр. у Словенії діяли наступні політичні партії: католицька Словенська народна партія (СНП); ліберальні Націонал-соціалістична партія (НСП) і Незалежна селянська партія (НСП); товариство «Сполучення словенських автономістів» (від жовтня 1924 р. – Словенська республіканська партія селян та робітників). Решта були всеюгославськими та мали словенські групи: правляча Національна радикальна партія (НРП); ліберальна Югославська демократична партія, (ЮДП; від 1924 р. – Незалежна демократична партія (НДП)); Соціалістична партія Югославії (СПЮ); Незалежна робітнича партія Югославії (НРПЮ) та нелегальна Комуністична партія Югославії (КПЮ).

В ідейно-політичному контексті словенські партії та партійні групи належали до ліберального або марксистського таборів. Консервативного табору у Словенії ніколи не існувало, через відсутність великого капіталу та латифундій. Консервативну, конституційно-монархічну позицію відстоювала правляча великосербська НРП. Словенські партії та партійні групи вступали у різні коаліційні відносини між собою й із загальноюгославськими партіями в обговоренні різних нагальних політичних, соціально-економічних та національно-культурних питань.

Хоча вся доволі строката суспільно-політична думка Словенії вже з середини XIX ст. була зосереджена на вирішенні головного питання: яким чином облаштувати Словенію після здобуття незалежності від Австро-Угорської імперії: чи будувати свою власну, повністю незалежну державу (так зване «словенство»), здійснивши право на самовизначення, чи погодитися на союз з іншими південними слов'янами (для чого використовували термін «югославізм»). Одне зі значень терміну «югославізм» – це ідея об'єднання південних слов'ян в єдину державу [16]. В різний час існували відмінні проекти цієї уявленої майбутньої держави. Так, на початку XX ст. болгари, які перебували під королюванням германської династії та були її союзниками, не вступили у процес південно-слов'янської конгломерації, що бурхливо виявився наприкінці І світової війни. На той момент югославізм слугував зв'язком саме між габсбурзькими південними слов'янами, з метою створення ширшої національної сукупності, яка б надала надійніші гарантії здійснення національних програм. Хоча ідея об'єднання всіх балканських слов'ян, у тому числі й болгар, в єдину державу виринала знов і в 1920-х рр., і 1947–1948 рр.

Після створення Королівства СХС ці дві протилежні точки зору щодо національно-державотворчих проблем поділили словенських політиків на два табори: централістський (підтримував державний авторитаризм та югославізм, що у Королівстві СХС набув форми національної уніфікації) та автономістський (захищав державний федералізм і словенство). Особливо гостро це розділення виявилося під час розгляду проекту Відов-

данської конституції 1921 р. в Установчій скупщині та подальших виборів до скупщини Королівства СХС 1923 р. Питання про політичну роль, цілі, функції та характер нової державної організації в цілому та становище в ній Словенії стали також темою громадсько-політичного обговорення на сторінках партійної преси.

Прихильники першого табору підтримували югославську ідею, за якою створення єдиної югославської нації було б логічним та історично необхідним результатом розвитку окремих південнослов'янських етносів, до того не пов'язаних між собою, й урівняло б усі етнічні, культурні, економічні та державно-правові відмінності між ними, зібравши в нову і політично потужнішу югославську національну сукупність.

Найбільш схильними до ідей югославізму були ліберальна партія, а також словенські групи НРС та СПЮ. Зрештою, ліберали в ідейних положеннях щодо словенських національних проблем та югославської держави рішуче відмовилися від будь-якого федералізму. Прикметно, що тільки представники цієї партії ставили питання «малого народу», дрібнобуржуазну за своєю суттю. Основною метою лібералів стало здобуття прихильності словенців, для чого «югославізм» треба було перевести в «словенську частину нації» та прямувати до максимального злиття, щоб вирости в цілісну югославську спільноту [14, 147].

Побоювання лібералів стосовно федерального устрою полягали в тому, що сусідні великі країни могли швидко пограбувати маленькі автономні «країночки» [12, 252,253] або в армії, заради розбрату, нацькувати різні етнічні групи вояків одну на іншу. Ці побоювання зовнішнього втручання доповнювалися суперечливим за смислом твердженням, що Словенія, оточена «китайською стіною автономії», не буде спроможною розвивати власну економіку та співпрацювати з іншими частинами держави. Політичною причиною відкидання ідеї федералізму було і те, що ця ідея, здебільшого, належала клерикалам, Словенській народній партії, а відтак, ліберали вважали, що Словенія, в разі здобуття будь-якого ступеня незалежності, потрапить під єпископську владу та перетвориться на папську провінцію [14, 148].

Ідеалом державного устрою для більшості ліберального централістського табору було зібрання всіх народів, сполучених у Королівстві СХС, у єдину югославську національну спільноту, що мало стати національно-державним сенсом перебування в централізованій першій Югославії. На думку централістів, тільки в подібній країні буде можливим вирівнювання всіх етнічних, культурних, економічних та державно-політичних відмінностей між ними. В той же час цим народам, підвищеним до рівня югославської державної нації, тільки це забезпечує реальну історичну свободу та надає сенсу всім попереднім національно-визвольним зусиллям [11, 14].

Автономістсько-федералістські погляди поділяли товариство «Сполучених словенських автономістів», під проводом А. Препелюха і Д. Лончара, яке наприкінці жовтня 1924 р. реорганізувалось у Словенську республіканську партію селян та робітників (СРП) та СНП. Їхні погляди щодо перетворення Королівства СХС на Федеративну Республіку Югославію (ФРЮ) були сформовані під час підготовки до парламентських виборів у березні 1923 р.

Республіканці були переконані, що словенський народ достатньо зрілий, щоб керувати собою, вимагали повного національного суверенітету і державності, за прикладом Швейцарії та Сполучених Штатів [13, 20–24]. На думку республіканців, до складу ФРЮ мали увійти Словенія, Хорватія, Сербія та Болгарія. Словенія як незалежна держава мала би власне державне управління (Національні збори, жандармерію, фінансову, судову та податкову адміністрації). Спільними справами, які входили б до сфери управління ФРЮ, були б військо (при чому словенці несли б військову службу в Словенії), закордонні справи (у міністерстві була би певна кількість словенців і хорватів за належною угодою), фінанси (це було б спільним тільки у сумісних справах), валюта (це стосувалося тільки єдиного малюнку, а текст на банкнотах був би або тільки словенський, або тільки хорватський, сербський, болгарський), комерційні контракти із зарубіжними країнами, митна служба і тарифи. Єдиним був би також президент ФРЮ, при чому один мандатний термін (3–4 роки) президентом був би словенець, наступні терміни почергово – хорват, серб і болгарин [13, 23–24]. На думку республіканців, подібний державний устрій дозволяв утілити в життя національне самовизначення, словенську державність та забезпечити словенський національний суверенітет.

Народники погоджувалися з ідеєю ФРЮ та включенням до неї болгар. Програма народників була більш розробленою в деталях, які стосувалися прав й обов'язків центру та автономних провінційних урядів. За ідеями народників, автономна Словенія мала би уряд, обраний словенським парламентом, який мав визначати відносини між церквою і державою, права та обов'язки церкви, шкільне, судове і правоохоронне законодавство, організацію політичного та фінансового управління. Крім того, під відповідальністю словенського парламенту були б контроль за індустріальним виробництвом та митницею, створення професійних селянських, робітничих і ремісничих шкіл, охорона здоров'я, соціальна політика та забезпечення. На думку СНП, це дозволило б цілком досягти національно-політичної автономії словенців у Югославії [15, 82–83].

Особливо треба виділити позицію марксистів. 1923 р., у контексті широких теоретично-політичних дебатів з національного питання, що відбулися в друкованій пресі НРПЮ, на позиції національного самовизначення перейшла також КПЮ. На основі спостережень, які переважали в цій дискусії, остання відмовилася від своєї попередньої унітарно-централістської позиції та відтепер відстоювала багатонаціональний характер югославської спільноти, рішуче виступаючи за федеральний державний принцип. Головною причиною зміни позиції став марксистський погляд на економічний прогрес та соціально-економічну ситуацію в Сербії. Словенські комуністи підкреслювали економічну, технічну та культурну відсталість Сербії та інших членів Королівства СХС [17, 72,352,354–355]. Крім того, словенських товаришів не задовольняла сербська «політична мораль, їхні взаємні особистісні сутички та їхня повна організаційна неспроможність» [14, 155].

Тому державотворчим ідеалом для Словенії місцеві комуністи теж бачили федерацію, як і автономісти ліберального табору, але ця федерація мала бути перш за все соціалістичною, а по-друге, вона, за думкою словенської групи КПЮ, мала включати в себе не Балкани, а Середню Європу – колишню Австро-Угорську імперію, куди увійшли б її колишні частини. Словенські комуністи також запрошували до Средньоєвропейської Федерації балканські народи, аби вони здобули достатню допомогу для свого успішного соціально-економічного та культурного розвитку.

Отже, впродовж першої половини 1920-х рр. у Королівстві СХС відбувалися важливі політичні події – обговорення та прийняття Відовданської конституції 1921 р. та парламентарні вибори 1923 р. за новим

законом. Водночас у словенській політичній думці остаточно сформувалися югославістська та національно-словенська традиції, які розглядали майбутнє Словенської держави з протилежних позицій. Між ними розгорнулася дискусія про ідеальну форму словенського державного устрою. Теоретичні уявлення про ідеал політичного впорядкування такої держави в обох випадках не виходили за рамки включення Словенії до полінаціонального державного утворення. Базові принципи державотворення мислилися не як суто словенські, а як загальнопівденнослов'янські. Однак найсуттєвішим фактором теоретичного розмежування було ставлення до проблеми національного самовизначення. Якщо ліберали були схильні до ідеї «злиття націй» та повної державно-адміністративної централізації, то республіканці захищали створення югославської федеративної спільноти, де була б втілена в життя словенська державність.

1. *Pleterski J. Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. – Ljubljana, 1971.*
2. *Tomšič I. Razpad Avstro-Ogrske in nastajanje slovenski državnosti // Naši razgledi. – XVIII, 7.11.1969. – Št. 21.*
3. *Mikuž M. Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941. – Ljubljana, 1965.*
4. *Melik V. Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje // Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. – 1982. – Št. 1/2.*
5. *Prunk J. Slovenske predstave o avtonomiji in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji // Slovenci in država. – Ljubljana, 1995.*
6. *Janković D., Krizman B. Građa o stvaranju jugoslovenske države: (1.I. – 20.XII. 1918). – Beograd, 1964.*
7. *Lukač D. Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941. – Beograd, 1972.*
8. *Perović L. Od centralizma do federalizma: KPJ u nacionalnom pitanju. – Zagreb, 1984.*
9. *Zečević M. Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929. – Knj. 1. – Maribor, 1986.*
10. *Stiplovšek M. Slovenski parlamentarizem 1927–1929. – Ljubljana, 2000.*
11. *Perovšek J. Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja // Prispevki za novejšo zgodovino. – 1999. – Št. 1–2.*
12. *Perovšek J. Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. – Ljubljana, 1996.*
13. *Perovšek J. Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve NDS Jugoslavije (december 1922 – april 1923) // Zgodovinski časopis. – 1984. – Št. 1/2.*
14. *Perovšek J. V zaželjeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo: 1918–1941. – Ljubljana, 2009.*
15. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). – Ljubljana, 1998.*
16. *Slovenstvo. Jugoslovanstvo: Slovar slovenskega knjižnega jezika / Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU [Електронний режим]. – Режим доступу: http://bos.zrc-sazu.si/cgi.*
17. *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923: Dokumenti / Ur. J. Perovšek. – Ljubljana, 1990.*

Malshina K.V. State-creative ideal in Slovenian political discussion (the first half of 1920-ths). Article is devoted to the distinction between the national-Slovenian and Yugoslavistic political traditions in Slovenia in the first half of the 1920ths what appeared in socio-political debates about the form of future Slovenian government.
Key words: Slovenia, yugoslavism, slovenstvo, State-creative ideal

Н. Ю. Олещук

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКОЇ «ПОЛІТИКИ РІВНОВАГИ» (січень 1934 – травень 1935 рр.)

В статті висвітлюється трансформація радянсько-польських дипломатичних відносин під впливом зростання німецької загрози в Європі.
***Ключові слова**: Східний пакт, політика рівноваги, Ю. Бек, М. Литвинов*

На сьогодні міжнародна стратегія України характеризується невизначеністю і постійним пошуком вибору між Сходом і Заходом. Європейський Союз і Росія як дві потужні сили на міжнародній арені вимагають від українського МЗС визначеності та чітких орієнтацій. У цьому контексті надзвичайно корисним є звернення до історичного досвіду «малих держав», яким доводилося балансувати між своїми потужнішими сусідами. Таким досвідом є доля Польської Республіки в 1930-х рр., якій довелося доводити право на існування, тримаючи рівновагу між СРСР та Третім Рейхом.

Дипломатія СРСР передвоєнних років досліджувалась у працях радянських істориків і представлена комплексними працями – «История внешней политики СССР» [1] й «История дипломатии» [2]. Чи не єдиною узагальнюючою роботою з історії радянсько-польських відносин міжвоєнного періоду є «Очерк истории советско-польских отношений» [3], виданий 1979 р., але, не дивлячись на багатий фактичний матеріал, праця «страждає» на політичну заангажованість та упередженість. Слід відзначити й роботу польського історика Г. Батовскі [4], яка стала спробо комплексного аналізу польської зовнішньополітичної діяльності та дипломатії міжвоєнного періоду.

Польську зовнішню політику та відносини між Польщею і СРСР першої половини 1930-х рр. вивчала радянська дослідниця І. Міхутіна, праця якої [5] не втратила наукове значення і дотепер. Нові методологічні підходи та широкий доступ до джерел відкрили нові можливості для подальшого вивчення проблеми, зокрема, перегляду усталених штампів радянської історіографії. Ця тенденція простежується в роботах сучасних російських – Л. Нєжинський [6], Ю. Іванов [7], українських – Л. Зашкільняк [8], О. Алексієвець [9] і польських істориків М. Захаріаса [10], М. Корната [11], В. Матерскі [12], С. Грегоровича [13]. Останні загалом виправдовують «польську політику рівновіддаленості» як єдино можливу та доводять, що зовнішня політика СРСР міжвоєнного періоду була спрямована на знищення Польської держави. Насамперед варто з'ясувати причини застосування польським керівництвом «політики рівноваги» та її реалізації. Актуальність цього зумовлена політичною заангажованістю радянської історіографії, яка не бажала розуміти пронімецьку орієнтацію Польщі. Саме це і визначило мету нашої розвідки.

Початок 1930-х рр. позначився значним успіхом щодо розвитку мирних відносин у Східній Європі, закладених ще пактом Бріана-Келлога. Підтвердженням цьому є підписаний 25 липня 1932 р. Пакт про ненапад між СРСР та Польщею, терміном на три роки [14, 436–439]. На зближення Польщі та СРСР у цей час впливали два чинники європейської політики: створення державного блоку у формі директорату, за участі Англії, Франції, Німеччини, Італії [15, 40] та прихід до влади в Німеччині 1933 р. нацистської партії, що помітно змінило міжнародну ситуацію [13, 44]. Агресивні плани німець-

кого керівництва були спрямовані і проти Польщі, а саме – на приєднання до Рейху міста Данцига. Боячись територіальних зазіхань Німеччини, Польща разом з Прибалтійськими державами (окрім Литви), Румунією, Афганістаном, Персією, Туреччиною та СРСР підписала 3 липня 1933 р. Конвенцію про визначення агресії [16, 388–392], де вона була чітко визначена.

Польська дипломатія, переконавшись, що між Польщею та СРСР утвердився курс на мирну співпрацю, поступово почала спрямовувати зусилля на пошук порозуміння з Німеччиною. У середині липня 1933 р. радянські дипломати повідомили про такі спроби, що означало згортання розвитку відносин з Москвою [16, 355]. З цього моменту польська зовнішня політика поступово почала дистанціюватися від попередньої тісної співпраці з Францією та СРСР.

На початку 1934 р. А. Гітлер оголосив про переозброєння Німеччини [17, 261]. Такий крок нацистів не занепокоїв Польську державу, а Ю. Бек 5 січня 1934 р. заявив, що озброєння є «дрібницями». Втім, розуміючи можливість зіткнення, 26 січня поляки підписали в Берліні «Декларацію про мирне вирішення питань та незастосування сили між Польщею та Німеччиною» [18, 766]. При цьому, польські політики усвідомлювали, що радянсько-німецьке зближення (перерване приходом до влади в Німеччині нацистської партії) є питанням часу, відтак, були впевнені, що повернення радянсько-німецької співпраці стане загибеллю для Польської держави [10, 167]. Зрештою, Польща отримала те що хотіла – договори із сусідами, які гарантували їй мир.

Однак в європейській дипломатії відразу поширилися плітки про те, що між Польщею та Німеччиною був підписаний секретний наступальний договір [19, 48]. Це не могло не викликати занепокоєння світової спільноти, адже це зводило нанівець значення Ліги Націй і всієї політичної системи Європи. Вважалося, що договір несе потенційну загрозу Прибалтійським державам [20, 175]. Промовистою була оцінка Ю. Бека польсько-німецької угоди про неагресію, від середини лютого 1934 р., тобто, що Ліга Націй показала свою неспроможність у галузі регулювання міжнародних відносин, тому Польща бачить єдиний вихід у двосторонніх договорах – таких, як договір із Німеччиною [18, 132].

Подібне бачення польсько-німецьких відносин призвело до того, що Польща не виявила бажання підтримати ініціативу концепції багатосторонньої безпеки [13, 46] від головних партнерів у питанні збереження миру – Франції та СРСР. Адже як вважав Ю. Бек, головуюча роль СРСР у системі колективної безпеки може лишити Польщу фактичних вигод від союзу з Францією [11, 41]. 28 квітня стало відомо про ініціативу французького міністра закордонних справ Ж.-Л. Барту створити регіональний пакт взаємодопомоги за участю СРСР, Німеччини, Польщі, Чехословаччини та Прибалтійських республік, без участі Франції. Головним пунктом пакту було зобов'язання надавати сусідам допомогу у випадку агресії, не приховуючи, що метою цього був пошук ефективного співробітництва СРСР та Франції проти Німеччини [18, 309]. Однак необхідно було переконати Польщу взяти участь у Східному пакті, яка не поспішала до нього, через негативну позицію до нього Німеччини. 13 червня її міністр закордонних справ К. Нейрат висловив М. Литвинову офіційну позицію: Німеччина не бачить необхідності підписання пакту, бо не готується до експансії.

Французькі та радянські дипломати неодноразово відзначали і негативну позицію щодо пакту Ю. Бека. Під час конференції в Женеві з питань роззброєння, польський міністр закордонних справ так і не дав чіткої відповіді М. Литвинову щодо участі Польщі в пакті. Радянський керівник зовнішньополітичного відомства припускав, що польська дипломатія «буде ховатися за спиною Німеччини», аби відмова останньої від пакту позбавила Польщу необхідності відкрито висловити негативну позицію [18, 421]. Тому дипломати повідомляли, що Польща зацікавлена лише в зовнішніх маніфестаціях покращення відносин з більшовиками.

Разом із СРСР, французька дипломатія продовжувала тиснути на Варшаву щодо ухвалення Східного пакту. Наприкінці червня Ж.-Л. Барту направив Ю. Беку проект договору, де «червоною стрічкою» проходила ідея підписання пакту на основі статуту Ліги Націй. На початку липня Ю. Бек зустрівся з повноважним радянським представником у Польщі Я. Давтяном, заявивши про стримане ставлення Польщі до пакту [18, 439]. Позиція Польщі вкотре викликала занепокоєння Франції та СРСР, де таку поведінку поляків пояснювали бажанням вести незалежну політику від інших держав.

Прагнучи реалізувати концепцію «Східного Локарно», 14 липня 1934 р. СРСР прийняв схвальне рішення щодо підписання трьохсторонньої угоди з Францією та Німеччиною [21, 313]. Проте, навіть після цього Ю. Бек не змінив ставлення до ідеї Східного пакту: «Польща має договір про ненапад з СРСР та Німеччиною, а також союзні з Францією та Румунією.., для чого їй ще пакт про взаємодопомогу?». Польща шукала будь-які приводи для затягування переговорів, наприклад, наполягала на приєднанні до пакту Румунії [5, 210]. Важливою складовою у переговорах про Східний пакт було підписання франко-радянського протоколу від 5 грудня 1934 р., який продемонстрував бажання Франції та СРСР підписати таку угоду. Цей протокол підтверджував, що переговори стосовно нього не завершені і це була можливість для Польщі та Німеччини переосмислити своє ставлення до нього.

Радянський Союз неодноразово висловлював бажання подальшого розвитку та зміцнення радянсько-польських відносин [22, 20]. Проте, польська дипломатія спрямувала зусилля на відвернення німецької агресії від «польського коридору». Саме тому Ю. Бек, аби не провокувати А. Гітлера, висловив тверду позицію щодо неприєднання до Східного пакту. Надію на те, що нацисти не спрямують «вістря своїх багнетів» проти Польщі, польський міністр мотивував здобутками А. Гітлера на міжнародній арені, а саме – приєднання до Рейху Саарської області [23, 32].

Через те, що попередні проекти пакту не влаштовували Німеччину та Польщу, був розроблений новий проект, який, начебто, враховував «побажання» німецької та польської сторін [23, 181–182]. Внаслідок внесених змін, проект уже не відповідав своїй первинній ідеї, будучи схожим, здебільшого, на пакт про ненапад, але й це не влаштовувало Польщу. Зокрема Ю. Пілсудський заявив, що не вважає за можливе приймати допомогу від країн, які брали участь у її поділах [23, 182]. У Європі така позиція викликала неприховане обурення. В Англії, наприклад, вважали, що поляки ведуть «дитячу політику» престижу, яка не сприяє зміцненню миру в Європі [24, 12], а також були занепокоєні, що Німеччина хоче втягнути Польщу у війну, аби звести з нею територіальні «рахунки». Зрештою, справжнє ставлення Польщі до ідеї Східного пакту стало очевидним у результаті розмови Ю. Бека й Я. Давтяна 10 квітня 1935 р., коли перший назвав ідею Східного пакту остаточно «похованою» [5, 25].

Проте, Франція та СРСР продовжили перейматися ідеєю створення системи колективної безпеки. Було узгоджено змінити її формат з багатостороннього догово-

ру (як передбачав попередній проект) на систему білатеральних (двосторонніх) договорів для забезпечення миру в Європі. Підтвердженням реалізації такої політики стали договори, підписані між СРСР і Францією, СРСР і Чехословаччиною. Слід зазначити, що підписані договори не були підкріплені військовими угодами, що свідчило не стільки про бажання зміцнити мир в Європі, скільки про плани «витягнути» Францію та Чехословаччину з можливих комбінацій проти СРСР, а також для створення важеля впливу на Німеччину та Польщу [25, 167].

Після смерті Ю. Пілсудського 12 травня 1935 р., зміни курсу зовнішньої політики не відбулося. Навпаки, спостерігалося посилення германофільських позиції міністра Ю. Бека, наростав рівень взаємонедовіри, дрібних зіткнень і відсутність будь-якого продовження курсу, взятого 1932 р. [12, 100–101].

Отже, радянсько-польські відносини на початку 1930-х рр. зазнали позитивного впливу світової політики, спрямованої на поглиблення мирних відносин усіх країн Європи. Підтвердження тому – підписання пакту про ненапад та декларація про визначення агресії. Проте, з приходом до влади реакційного нацистського режиму в Німеччині, зовнішня політика Польщі переорієнтувалася на пошуки порозуміння зі своїм західним сусідом. Внаслідок цього, була підписана декларація про неагресію з Німеччиною, що знаменувало поступове відхилення від попередньої активної співпраці з СРСР та Францією. Насамперед це виражалось у саботуванні реалізації Східного пакту та призвело до того, що від 1935 р. радянсько-польські відносини почали охолоджуватися та погіршуватися.

1. *История внешней политики СССР 1917–1945 гг. / Под ред. А. Громыко, Б. Пономарева. – Т. 1. – М., 1986.*
2. *История дипломатии. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны 1919–1939 / Под ред. В. Потёмкина. – Т. 3. – М., 1945.*
3. *Очерки истории советско-польских отношений / Под ред. И. Костюшко. – М., 1979.*
4. *Batowski H. Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej. – Krakow, 1988.*
5. *Михутина И. Советско-польские отношения, 1931–1935. – М., 1977.*
6. *Нежинский Л.Н. СССР и Польща в 1934–1935 гг.: упущенные возможности? // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX в. / Отв. ред. Э. Дурачински, А. Сахаров. – М.. 2004.*
7. *Иванов Ю. Очерки истории советско-польских отношений в документах 1917–1945 гг. // Наш современник. – 2003. – № 10.*
8. *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.*
9. *Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918–1939): Навч. пос. – К., 2002.*
10. *Zacharias M.J. Niemcy, Związek Sowiecki i mocarstwa zachodnie w polskich kalkulacjach politycznych w latach 30. XX w. (ze szczególnym uwzględnieniem 1939 r.) // Historia i polityka. – Toruń, 2009–2010. – № 2–3.*
11. *Kornat M. Polska polityka zagraniczna 1932–1939 // Biuletyn instytutu pamięci narodowej. – 2009. – № 12.*
12. *Матерски В. Польско-советские отношения (1932–1939). Узловые проблемы // Советско-польские отношения...*
13. *Грегорович С. Место и роль СССР в политике Польши в 30-е годы // Советско-польские отношения...*
14. *Документы внешней политики СССР (Далі – ДВП СССР) / Под ред. А. Громыко. – Т. XV. – М., 1969.*
15. *Морозов С. К вопросу о секретном польско-германском договоре 1934 года // Славяноведение. – 2005. – № 5.*
16. *ДВП СССР. – Т. XVI. – М., 1970.*
17. *Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. – М., 1997.*
18. *ДВП СССР. – Т. XVII. – М., 1971.*
19. *Чему свидетели мы были... Переписка бывших царских дипломатов, 1934–1938: В 2 т. – Т. 1 / Под ред. Е. Примакова. – М., 1998.*
20. *Документы и материалы по истории советско-польских отношений / Под ред. И. Хренова, Т. Цесляк. – Т. VI. – М., 1969.*
21. *Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939. – М., 2001.*
22. *Молотов В.М. Статьи и речи. 1935–1936. – М., 1937.*
23. *ДВП СССР. – Т. XVIII. – М., 1973.*
24. *Секреты польской политики (1935–1945): Сб. док. / Сост. Л. Соцков. – М., 2009.*
25. *Волос М. Внешняя политика СССР в 1935–1939 гг.: некоторые соображения // Вестник МГИМО. – 2009. – № 4.*

Oleshchuk N.Y. The Soviet-Polish diplomatic relations in the context of the Polish «policy of equilibrium» (the January of the 1934th – the May of the 1935th). The transformation of the Polish-Soviet diplomatic relations under the influence of the Germany's threat growth in Europe is examined in the article.

Key words: Eastern Pact, the policy of equilibrium, J. Beck, M. Litvinov

Т. В. Пилипович

УКРАЇНСЬКИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ АРМІЇ ГЕНЕРАЛА АНДЕРСА НА ТЕРИТОРІЇ СРСР ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано участь українців під час створення польського добровольчого формування – Армії генерала Андерса (2-го Польського Корпусу) на території СРСР. У центрі уваги висвітлення причин та дипломатичних перемовин про формування Армії генерала Андерса та взаємозв'язок цього процесу з українським чинником.

***Ключові слова**: українці, національні меншини, Армія генерала Андерса (2-й Польський Корпус)*

Маловідомою сторінкою всесвітньої історії є етап створення польського добровольчого військового формування – Армії генерала Андерса (2-го Польського корпусу). Це військове формування було створене з ініціативи генерала Владислава Андерса в 1941 р. на території Радянського Союзу згідно радянсько-польської угоди. Армія складалася з польських громадян, які потрапили до радянського полону, в ході радянсько-польської війни 1939 р., а також поляків, котрі були засуджені та депортовані до таборів ГУЛАГу. Слід зазначити, що серед цієї групи польських громадян було чимало етнічних українців, адже у міжвоєнний період західноукраїнські землі перебували під владою Другої Речі Посполитої.

Перша спроба створити польське військове з'єднання на території СРСР відбулася восени 1940 р. Так, 2 листопада Л. Берія, виконуючи вказівки Й. Сталіна, звернувся до нього з пропозицією сформувати дивізію з утримуваних в СРСР польських військовополонених і використовувати її в разі зіткнення СРСР з Німеччиною [1, 40]. Проте, Й. Сталін, не бажаючи спровокувати напад Німеччини на СРСР, не поспішав зі створенням такого військового формування. Втім, напад Німеччини на СРСР створив нову ситуацію і спонукав радянське керівництво піти на співпрацю з польським емігрантським урядом В. Сікорського.

1 серпня 1941 р. в Москві розпочалися переговори щодо формування польської армії на території СРСР. Від радянської сторони переговори вів уповноважений Генерального штабу Червоної Армії генерал-полковник А. Василевський, від польської – начальник військової місії, генерал-майор С. Шишко-Богуш. 6 серпня 1941 р. командуючим польської армії в СРСР був призначений генерал В. Андерс. Головною метою угоди було створення в найкоротший строк на території

СРСР польської армії, призначеної «для сумісної з військами СРСР і інших союзних держав боротьби проти Німеччини» [2, 15]. 12 серпня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ про амністію громадян колишньої Другої Речі Посполитої, що перебували в ув'язненні та спецпоселеннях на території Радянського Союзу. В цей же день Раднарком і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про порядок звільнення та направлення польських громадян, що амністуються згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР» [3, 76].

Призову до новоствореного формування підлягали солдати і офіцери Війська Польського, що знаходилися в таборах для інтернованих; молодь призовного віку із засуджених і висланих в адміністративному порядку в період 1939–1941 рр. з районів Західної України і Західної Білорусі. Змішані радянсько-польські призовні комісії розпочали набір до військового формування в Грязовецькому, Суздальському і Старобільському таборах, де знаходилися інтерновані польські солдати [4, 124].

Відомо, що питання про те, кого вважати польськими громадянами, із самого початку стало гострою суперечністю між радянською і польською сторонами. Остання вважала такими усіх жителів в межах Другої Речі Посполитої до 31 серпня 1939 р. Натомість радянська сторона керувалися Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 листопада 1939 р., згідно якого колишні польські громадяни, які знаходилися на території західних областей України і Білорусі, з моменту входження цих областей до складу СРСР 1–2 листопада 1939 р. вважалися громадянами СРСР.

До 10 вересня 1941 р. в лави польської армії вступили 983 офіцери і 21662 рядових, а наступного місяця прибули ще 800 офіцерів, 12000 солдат і 1800 цивільних осіб. 3 жовтня 1941 р. Державний Комітет Оборони (ДКО) ухвалив постанову, в якій кількість польської армії встановлювалась у 30 тис. осіб [5, 515].

Розбіжності в питанні національного складу майбутньої армії між польським командуванням і радянською владою намітилися на першому ж етапі формування польських збройних сил. Напруження викликало питання участі у складі майбутнього військового формування представників національних меншин, зокрема українців, білорусів та євреїв. Різко негативно до участі українців у складі Армії Андерса ставилася радянська сторона. Аби бути впевненими в тому, що польські призовні комісії не будуть приймати українців до складу польської армії, радянська влада навіть створила перелік умов прийому до неї. Варто зазначити, що у перших сформованих частинах польської армії, представники національних меншин становили більше половини всього її складу. Зрозуміло, що поляки обурювалися: такий приплив українців, білорусів та євреїв до лав польської армії змінював характер військового формування в цілому.

Під час формування армії, польське військове керівництво також доволі скептично ставилося до участі в ній українців. Досить часто серед польських військових звучали думки, про те, що саме українці були одним з найважливіших факторів поразки радянсько-польської війни у вересні 1939 р. У книзі «Без останньої глави», яка описує історію польського військового формування в СРСР з апологетичного погляду, генерал В. Андерс зазначив: «Безліч труднощів виникло у мене, коли з самого початку до нашої армії почали стікатися численні національні меншини» [6, 99]. У свідченнях українців, що служили в Армії Андерса або намагалися туди потрапити, часто повторюються історії про відмову в зарахуванні до армії на підставі українського походження або сповідуванні православної віри. Саме тому українці змушені були приховувати власну національну та релігійну приналежність, заради участі у складі цього військового формування.

На виконання домовленостей Й. Сталіна з В. Сікорським, Державний Комітет Оборони 25 грудня 1941 р. прийняв спеціальну постанову «Про польську армію на території СРСР», яка визначала її чисельність у 96000 осіб. У постанові вказувалося, що в армію можуть призиватися громадяни польської національності, які проживали до 1939 р. на території Західної України і Західної Білорусії. При цьому підкреслювалося: «Громадяни інших національностей, що проживали на цих територіях, в призові до польської армії не підлягають» [7, 40]. З тих пір представники інших національностей розцінювалися як радянські громадяни, тому вони не могли бути призвані до складу польської армії. 5 січня 1942 р. в примітці «2» до польського посольства Народний комісаріат закордонних справ (НКЗС) СРСР зазначав, стосовно проблеми колишніх польських громадян, серед жителів Західної України і Західної Білорусі – українців, білорусів і євреїв: «Народний комісаріат не бачить ніяких причин змінювати своєї позиції» [8, 106–107]. У той же час НКЗС стверджувало, що положення IV Гаазької конвенції 1907 р. про статус окупації території противника, не має ніякого політичного підґрунтя, адже введення радянських військ восени 1939 р. на територію колишньої Другої Речі Посполитої, стало результатом волевиявлення народу цієї частини території [9].

У перші дні січня 1942 р., представники Середньоазіатського Військового Округу, оприлюднили під час прес-конференції два рішення вищих радянських властей стосовно призову до польської армії в СРСР. У першому йшлося про те, аби проводити набір до польської армії лише через радянські військкомати, а не безпосередньо через польські дивізії. Інше визначало та конкретизувало радянськими властями тих осіб, котрі належали призову до польської армії. Згідно цих рішень, повне право приєднатися до армії мали польські громадяни, котрі проживали до 1 вересня 1939 р. на захід від лінії Молотова-Ріббентропа, а також польські громадяни з території радянської окупації, що мали польську національність. Українців, євреїв, білорусів – колишніх польських громадян, незалежно від того, чи вони проживали на території радянської окупації, позбавляли права служити в польській армії [10, 210].

Створення відмінностей для польських громадян, що проживали на схід і на захід від лінії Ріббентропа-Молотова та відмова у призові громадянам не польського походження було політичним актом, оголошеним Радянським Союзом, з метою збереження держави в межах інкорпорованих територій Польщі восени 1939 р. Аналіз архівних джерел доводить, що багато українців, добровільно вступали до польського військового формування не стільки через симпатію до польської держави, скільки через відчутну та цілком зрозумілу антипатію до радянської влади та її інститутів. Припустимо, що в цьому мав місце принцип вибору «меншого зла». Можна стверджувати, що однією з найважливіших причин участі українців у складі Армії генерала Андерса було також бажання уникнути радянського ярма.

Крім того, про представників національних меншин у польській армії говорили і інші високопоставлені посадовці, зокрема командир 5 Дивізії, генерал М. Борута-Спєхович, на прес-конференції 20 серпня 1941 р. В присутності шотландських журналістів він підкреслив, що до новоствореної армії прибувають люди різного віку і національностей: українці, євреї, білоруси [11]. Трохи пізніше, 12 жовтня генерал заявив:

«Якщо наша армія прийняла українців, євреїв або білорусів і вони хочуть віддати своє життя для наших цілей, то вони є повноправними громадянами польської держави» [12, 182]. Багато інших польських офіцерів зазначали, що польська армія прийняла до себе всіх тих, хто має польське громадянство, і національність не відіграє ніякої ролі [1, 236–237]. У цьому питанні серед польських політиків, напевно, найбільшим прихильником участі національних меншин був польський посол у СРСР С. Кот, який заявляв: «Польща завжди матиме в своєму національному складі українців, євреїв та білорусів» [13, 251].

Потрібно також відзначити, що на нижчому рівні командирів ставлення до солдатів не польської національності, зокрема українців, які відкрито заявляли про своє походження, часто характеризувалося як підозріле у нелояльності до майбутньої Польської держави. Сьогодні відомі факти дискримінації щодо військовослужбовців православної віри та тих, хто декларував не польське походження. Це стало причиною того, що чимало українців, які служили в Армії Андерса, приховували національну приналежність під час призову до армії та на протязі всієї війни.

Вільний набір представників національних меншин до польської армії тривав тільки перші кілька місяців після створення польських частин, у той час коли призовниками були в основному колишні військовополонені або жителі спецпоселень та утримувані в радянських в'язницях. Незабаром стало складніше, адже СРСР визнав свою помилку у дозволі набору до польської армії жителів Західної України та Західної Білорусії не польської національності. У Кремлі зрозуміли, що, дозволивши мобілізацію всіх жителів цього регіону, по суті було висловлено згоду на повернення їм польського громадянства, а отже, негласно визнано ці території як польські. Звільнення українців з таборів і спецпоселень, дозвіл на їхню мобілізацію до польської армії і вихід за межі Радянського Союзу могли викликати негативні наслідки в майбутньому. Адже в ході повоєнних дебатів, представники національних меншин змогли б стати «козирем» для польського уряду щодо претензій на «східні креси». В той час, на думку деяких польських політиків, українці та білоруси – солдати Армії Андерса – могли стати аргументом на користь того, щоб залишитися на своїй батьківщині в післявоєнній Польщі. У той же час Радянський Союз втратив би право бути «визволителем західних українців і західних білорусів», та всі «досягнення» у справі «об'єднання українських та білоруських народів» [13, 272].

Командування польської армії розуміло небезпеку заборони вступу до військового формування представників національних меншин, в тому числі українців. Посол С. Кот стверджував, що «польські офіцери, які входили до складу призовних комісій не повідомляли новобранців з числа національних меншин, що вони не будуть прийняті в армію через заборону радянської влади. Цілком можливо, що ці офіцери вплинули на зниження припливу національних меншин до армії» [13, 344]. Занепокоєння посла, викликали стурбованість у підполковника К. Рудницького, який оголошував набір до армії. На думку останнього, заборона на вступ до армії національних меншин була відредагована радянською стороною так, ніби це рішення прийняте польською стороною [13, 373].

Позицію радянської влади розумів і командувач польською армією, генерал В. Андерс. Перебуваючи 2 грудня 1942 р. в Багдаді, він писав до генерала В. Сікорського: «Не визнаючи наші національні меншини, не допускаючи радянських громадян до їх включення в польську армію, Радянський Союз вирішує долю наших східних кордонів, і зовсім не показує лояльних і дружніх відносин до польської справи» [14, 214]. Польське керівництво чудово розуміло шкідливість заборони на вступ до армії представників інших народів для польської справи і нормальних відносин з етнічними меншинами, тому питання призову представників національних меншин до Армії генерала Андерса стало одним з найважливіших у польсько-радянській дискусії того часу. Польське керівництво надсилало ноти протесту, де зверталася увага на порушення, раніше прийнятих, домовленостей. Варто зазначити, що польське командування прагнуло змусити радянське керівництво погодитися на призов до Армії генерала Андерса представників національних меншин, які до 29 листопада 1939 р., постійно проживали в центральних районах Польщі і добровільно зголосилися на вступ до неї [9].

Цілком ймовірно, що і польське військове командування і центральне політичне керівництво прагнули вивести українців з числа тих громадян, хто підлягав мобілізації або принаймні різко скоротити присутність українців у своїх збройних силах. Радянська ініціатива не допускати основну масу українців – польських громадян – до служби в Армії Андерса була полякам загалом вигідною. Проте, у цій ситуації була і зворотна сторона. Здавалося б, обмеження не поширювалися на поляків, які проживали в зоні радянської окупації на той день, коли було оголошено про надання всім місцевим жителям громадянства СРСР: поляки теж були оголошені радянськими громадянами, хоча радянський уряд заявив, що їм, попри порушення закону і як особливий жест доброї волі, надане право записуватися в польську армію. Проте, визнання радянського обмежувального указу означало також непряме визнання законності радянської окупації, тоді як поляки проти цього гостро протестували.

Отже, підсумовуючи, варто зазначити, що під час створення польського добровольчого військового формування – Армії генерала Андерса (2-го Польського Корпусу) на території Радянського Союзу, український чинник відіграв помітну роль. Варто зазначити, що українці виявилися заручниками інтересів як радянської, так і польської сторін, котрі прагнули використати українських добровольців у власних інтересах.

1. *Żeleński W. Kilka słów o postawie gen. Andersa wobec dezercji Żydów z Armii Polskiej na Wschodzie // Zeszyty Historyczne. – 1993. – № 104.*
2. *Gabinewicz M. Nazywano nas dziecmi Andersa // Kombatant. – 2006. – № 5.*
3. *Z archiwow sowieckich. – T. 1: Polscy jency wojenni w ZSSR, 1939–1941. – Warszawa, 1992.*
4. *Романовский Д, Зикельберг Д. Яд Вашем: Исследования. – Т. 2: Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем. – Иерусалим, 2010.*
5. *Wawer Z., Formowanie Sil Zbrojnych poza granicami kraju // Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej. – Londyn, 1984.*
6. *Anders W. Bez ostatniego rozdziału: wspomnienia z lat 1939–1946. – Newtown, Wales, 1950.*
7. *Z archiwow sowieckich. – T. 2: Polscy jency wojenni w ZSSR, 1939–1941. – Warszawa, 1992.*
8. *Sprawa Żydów: obywateli polskich w świetle oficjalnych dokumentów oraz praktyki władz radzieckich // Zeszyty Historyczne. – 1993. – № 103.*
9. *Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego, sygn. A. 11,49/ sow./21, Notatka «Zagadnienie obywatelstwa polskiego osób narodowości niepolskiej».*
10. *Rudnicki K. Na polskim szlaku. Wspomnienia z lat 1939–1947. – Wroclaw, 1999.*

11. *Archiwum Akt Nowych, sygn. HIMID, t. 123, artykuł «Gen. Boruta-Spiechowicz o armii polskiej w Rosji».*
12. *Wawer Z. Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSSR. Sierpen 1941 – marzec 1942. – Warszawa, 2001.*
13. *Kot S. Listy z Rosji Stanisław Kot. Listy z Rosji do gen. Sikorskiego. – Londyn, 1956.*
14. *General broni Władysław Sikorski – general dywizji Władysław Anders. Korespondencja 1941–1943. Wybor dokumentow / Red. B. Polak. – Koszalin, 2000.*

Pylypovych T.V. The Ukrainian factor in the forming of General Anders' Army on the USSR territory in the Second world war period. The Ukrainian participation during the creation of Polish volunteer formation – the General Anders' Army (the 2nd Polish Corps) in the USSR is analyzed in the article. In the center of attention is the interpretation of the reasons and diplomatic negotiations about the formation of the General Anders' Army and the relationship of these process with the Ukrainian factor.
Key words: Ukrainian, minorities, Army General Anders (the 2nd Polish Corps)

Л. Г. Шугай

РОЗРОБКА ПРОГРАМИ ОСВОЄННЯ ЦІЛИННИХ ЗЕМЕЛЬ У КАЗАХСТАНІ

Статтю присвячено вивченню аграрної політики М. Хрущова на початку 1950-х рр., зокрема, освоєнню цілинних та перелогових земель у Казахстані. Проаналізовано курс на екстенсивний шлях господарювання та висвітлено ті суперечки, які точилися навколо цієї проблеми у керівництві СРСР та Казахстану.
***Ключові слова**: освоєння цілинних земель, аграрна політика, зерно, сільське господарство, екстенсивний та інтенсивний шлях господарювання*

За сучасних умов деталі гостріше постає проблема проведення державної аграрної політики. Актуальним продовжує залишатися питання: як мало бути організоване сільськогосподарське виробництво та функціонувати світовий ринок продовольства, щоб прогодувати населення Землі, яке в останні роки збільшується щорічно майже на 100 млн. осіб, випереджаючи можливості аграрного сектору світового господарства.

Враховуючи це, вивчення аграрної політики, зокрема освоєння цілинних і перелогових земель, є актуальним для вітчизняної історичної науки. Окремі питання, дотичні до цієї теми, відображено у публікаціях таких авторів, як В. Куліков, Д. Валовой, В.Томілін, Р. Баландін, Б. Каімов, Ф. Міхайлов, І. Шамшатов, І. Зеленін. Проте, дотепер відсутні напрацювання, в яких би комплексно було вивчено досвід освоєння цілинних та перелогових земель у Казахстані впродовж 1950 – на початку 60-х рр. Метою цієї статті є аналіз розробки аграрної політики 50-х рр. XX ст. у СРСР, зокрема передумови перетворень в аграрному секторі виробництва за часів М. Хрущова, ставлення уряду країни до курсу партії та керівництва тогочасного Казахстану.

Широкомасштабна програма освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані розпочалася відразу, після вересневого (1953) пленуму ЦК КПРС. Ініціатором та її основним розробником став М. Хрущов, який у вересні 1953 р. обійняв посаду Першого секретаря ЦК КПРС.

На початку 1950-х рр. сільське господарство СРСР перебувало у скрутному становищі. У 1949–1953 рр. середньорічний збір зерна становив 4942 млн. пуд., за середньої врожайності 7,7 ц з га, проти, відповідно, 4380 та 7 у 1910–1914 рр. Офіційно з трибуни XIX з'їзду партії було оголошено, що валовий врожай зерна становить 8 млрд. пуд., а тому зернову проблему вирішено цілком і повністю. Насправді ж вирішена вона була лише на папері, стосовно «біологічної врожайності» (при визначеності врожайності на корені). Реально у 1952 р. зібрали не 8 млрд., а лише тільки 5,6 млрд. пуд. зерна. В країні було заготовлено лише 2,1 млрд. пуд. хліба, що не задовольняло поточні потреби держави, не кажучи вже про створення резервів [1, 107].

Відставання сільського господарства пояснювалося рядом причин. Друга світова війна нанесла величезні збитки колгоспам, МТС і радгоспам. Окупанти знешкодили або вивезли 137 тис. тракторів, 49 тис. комбайнів, що склало близько 1/4 всього довоєнного парку цих машин. Було вивезено мільйони голів худоби. Матеріальні збитки, за різними підрахунками, склали 181 млрд. руб. Загалом по країні валова продукція сільського господарства скоротилася у 1945 р., порівняно з 1940 р., до 60%, а посівні площі склали 75% [2, 5]. Протягом четвертої п'ятирічки насамперед необхідно було відновити важку промисловість і забезпечити її подальший розвиток. Країна не мала можливості рівномірно забезпечити потреби індустрії та села.

Давалися взнаки і недоліки в керівництві сільським господарством, нестача досвідчених спеціалістів, мали місце порушення матеріальної зацікавленості колгоспів у розвитку суспільного виробництва [3, 378]. Так, наприклад, до XX з'їзду партії такі важливі економічні категорії, як госпрозрахунок, собівартість, зарплата, рентабельність для колгоспів вважались антимарксистськими. Про витрати на ту чи іншу продукцію не мали уяви, а ціни встановлювалися довільно. Коли в колгоспах почали обчислювати собівартість продукції, то з'ясувалося, що більшість видів продукції, які були представлені на Всесоюзній сільськогосподарській виставці, є збитковими. Існуючі ціни найчастіше не покривали й десятої долі витрат. Так, наприклад, ціни на картоплю не відшкодовували навіть витрати на її доставку до заготівельних пунктів [4, 107].

Суттєву роль у вирішенні всіх цих та багатьох інших питань мав відіграти вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС. Він відзначив, що «рівень виробництва сільськогосподарських продуктів не задовольняє повною мірою зростаючих потреб населення в продуктах харчування, а легку та харчову промисловість – у сировині та не відповідає технічній оснащеності сільського господарства й можливостям, закладеним у колгоспному устрої» [5, 386].

Пленум ЦК КПРС прийняв рішення про необхідність зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, підвищення рівня його механізації та якісного покращення роботи МТС. Основними у розробці нової аграрної політики стали такі завдання:

1) збільшення капіталовкладення в сільське виробництво та збільшення фінансування галузей сільського господарства;

2) зростання державних цін на закупівлю сільгосппродуктів;

3) удосконалення податкової політики (були знижені податки з особистих підсобних господарств селян і впроваджувалася нова система оподаткування);

4) розширення економічної самостійності колгоспів (були впорядковані розрахунки господарств з МТС, ужито заходи щодо покращення технічної оснащеності колгоспів та радгоспів) [6, 551].

У зв'язку з тим, що розвиток сільського господарства тісно пов'язувався насамперед із забезпеченням країни зерном, виняткове значення набували рішення лютнево-березневого (1954) Пленуму ЦК КПРС щодо освоєння цілинних та перелогових земель. У рішенні останнього зокрема наголошувалося, що «величезне значення у збільшенні виробництва зерна протягом короткого часу має розширення посівів зернових культур, шляхом освоєння перелогових і цілинних

земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя» [5, 434].

Загальне керівництво сільським господарством очолював М. Хрущов. Для ствердження себе як лідера партії та держави йому потрібні були негайні успіхи. Ще у січні 1954 р. він направив до Президії ЦК КПРС записку «Шляхи вирішення зернової проблеми». У ній було ґрунтовно проаналізовано стан виробництва зерна та запропоновано конкретні пропозиції щодо шляхів ліквідації його відставання. Йшлося також і про критичну невідповідність між виробництвом зерна та зростанням потреби в ньому. М. Хрущов писав: «Протягом 1954–1955 рр. є можливість збільшити посіви зернових культур у районах освоєння нових земель на 13 млн. га, із них у колгоспах – 8,7 млн. га і в радгоспах – 4,3 млн. га. Що дає освоєння 13 млн. га? Якщо тільки прийняти збір з одного гектару щойно освоєних земель 10–11 ц, то ми отримаємо додатково 800–900 млн. пуд. хліба» [7, 89].

М. Хрущов ратував за екстенсивний шлях збільшення продукції сільського господарства, тобто, за рахунок зростання порід худоби та посівних площ, а не за інтенсивний – покращення порід худоби та збільшення врожайності. Звичайно, інший шлях краще першого, але він вимагає й більших затрат часу та сил на селекцію та покращення технології обробітку ґрунту [4, 82].

Серйозними опонентами М. Хрущова, з різних причин, виявилися, член Президії ЦК КПРС, міністр закордонних справ В. Молотов і керівництво Компартії Казахстану, на чолі з Ж. Шаяхметовим. Вони посилалися на недостатню кількість спеціалістів, відсутність шляхів для вивозу хліба та нестачу складських приміщень для зерна. Цим обґрунтовувалася думка, що розорювання степів Казахстану, позбавить випасів худобу. М. Хрущов не став витрачати час на дискусії, з його ініціативи керівництво Компартії Казахстану було замінено. Посаду Першого секретаря ЦК КПК зайняв П. Пономаренко, а другим секретарем став Л. Брежнєв [2, 85].

В. Молотов вважав, що захоплення програмою освоєння цілини може привести до ситуації, коли традиційні райони землеробства опиняться на периферії аграрної політики партії та держави. Про суперечки, які точилися навколо цілини, йде мова й у спогадах самого М. Хрущова. Він писав: «Освоюючи цілинні землі, ми прирікали себе на екстенсивне господарювання, брати те, що дає природа. Наші опоненти стояли за інтенсивне господарювання, воно вимагає вкладання великих грошей, збільшення випуску мінеральних добрів та інших матеріальних засобів, необхідних для продуктивного ведення сільського господарства. Чому ми відмовились від такого шляху? Це тому, що в нас не було можливості» [8, 77]. В. Молотов у своєму листі до ЦК КПРС дав М. Хрущову відповідь: «Так звана антипартійна група в 1955–1957 рр. не виступала проти принципу освоєння цілинних та перелогових земель. І та суперечка, яка виникла між прихильниками Хрущова та членами так званої антипартійної групи, виникла, звісно, не з приводу того, потрібно чи не потрібно освоювати цілинні землі, тобто, розширяти чи не розширяти посівні площі, – кожному було зрозуміло, що їх можна та потрібно розширяти, як один із резервів збільшення виходу сільськогосподарської продукції. Суперечка йшла навколо питання стосовно методів і термінів освоєння цих земель, про вибори інтенсивного або екстенсивного шляхів подальшого розвитку нашого сільського господарства» [9, 81].

М. Хрущов вибрав екстенсивний шлях розвитку сільського господарства ще й тому, що країні був потрібен хліб, до того ж негайно. Для вирішення цих грандіозних планів було намічено широкий полігон здійснень – перелогові та цілинні землі, зокрема, Північного Казахстану. Станом на початок 1950-х рр. на господарства цього регіону припадали 21,9 млн. га, що становило 65% всієї оранки республіки та майже 10% – СРСР, або 71,5% посівів усіх зернових і 78,4% посівів ярової пшениці Казахстану.

Вже на вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС М. Хрущов піддав критиці керівництво Казахстану за недостатню реалізацію сільськогосподарського потенціалу. Слід зазначити, що освоєнню цілинних земель у Казахстані керівництво республіки загалом не приділяло належної уваги. Врожайність зернових тут становила в середньому 7,7 ц, нижче, ніж по країні, на 0,1 ц [10, 34]. Між тим, у республіці на той час були виявлені 33 млн. га земель, придатних до оранки, що дозволяло суттєво підвищити виробництво зерна. Однак посівна площа складала лише 9716,9 тис. га. Таким чином, більше 23 млн. га родючих земель залишалися не використаними, а виробництво зерна було мізерно малим.

Скрутне становище, в якому опинилось сільське господарство республіки, було наслідком помилок і недосконалих методів керівництва партійних та радянських органів, породжених культом особи Й. Сталіна. ЦК Компартії та Рада Міністрів Казахстану недооцінювали та, внаслідок цього, ігнорували значення освоєння цілинних земель для збільшення виробництва зерна. Вони проявляли «обережність» у цьому питанні [10, 45]. Ні Бюро ЦК КПРС, ні VI пленум ЦК КПК не вжили кардинальних заходів розвитку сільського господарства, на які їх націлив вересневий пленум ЦК КПРС. У цьому зв'язку керівникам партійної організації та уряду республіки було запропоновано в директивному порядку розробити конкретний план підйому цілинних земель. Наприкінці листопада 1953 р. такий план керівництвом Казахстану було представлено до ЦК КПРС. Відповідно до нього, передбачалося, що протягом 1954–1957 рр. посівні площі в Казахстані будуть збільшені на 2,5 млн. га.

У лютому 1954 р. відбувся VII з'їзд КПК, який детально обговорив стан сільського господарства у республіці. З'їзд засудив хибну лінію ЦК Компартії та Ради Міністрів республіки щодо розвитку сільського господарства, а також звернув увагу на те, що вони недооцінили значення освоєння цілинних та перелогових земель, особливо виробництва найбільш цінної продовольчої культури – пшениці [10, 47]. З'їзд поставив перед трудівниками республіки завдання розширити посіви зернових культур у 1954–1955 рр., за рахунок перелогових і цілинних земель, не менше 6,3 млн. га та значно збільшити виробництво зерна, підпорядкувавши вирішенню цього завдання роботу всіх партійних організацій, радянських і сільськогосподарських органів [10, 69].

Для реалізації планів «наступу на цілину», керівництвом було проведено попередню ідеологічну роботу й агітаційну кампанію. Проводилася й величезна організаційна робота. У райони освоєння цілини прибули 47 комплексних експедицій, у складі яких були 2 тис. гідротехніків, геологів, ґрунтознавців, агрономів, землевпорядників. Вони обстежили 90 млн. га цілинних земель і більше, ніж 20 млн., відвели під оранку [11, 21]. Розпочалася цілинна епопея.

Історичний досвід розвитку сільського господарства СРСР продемонстрував, що, розроблений М. Хрущовим, план освоєння цілинних та перелогових земель, зокрема у Казахстані, екстенсивний метод господарювання, який було обрано, на певному етапі забезпечили в найкоротші терміни створення необхідних передумов для швидкого зростання сільськогоспо-

дарських галузей економіки, хоча й були, безумовно, недосконалими.

1. *Валовой Д.В. Экономика абсурдов и парадоксов. – М., 1991.*
2. *Коркоценко Д.И, Куликов В.И. Коммунистическая партия в борьбе за дальнейшее развитие сельского хозяйства (1946–1958 гг.). – М., 1974.*
3. *История СССР: Эпоха социализма: Учеб. пос. / В. Дробышев и др. – М., 1985.*
4. *Томилин В.Н. Кампания по освоению целинных и залежных земель в 1954–1959 гг. // Вопросы истории. – 2009. – № 9.*
5. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 6: 1954–1971 гг. – М., 1971.*
6. *Деревянко А.П. История России с древнейших времен до конца XX века: Учеб. пос. – М., 2001.*
7. *Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть (Воспоминания): в 4 кн. – Кн. 4. – М., 1999.*
8. *Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хазяйства. – М., 1962. – Т. 1.*
9. *Молотов В.М. Письмо Молотова в ЦК КПСС (1964) // Вопросы истории. – 2012. – № 1.*
10. *Михайлов Ф.К., Шамшатов И.Ш. Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане (1953–1960 гг.). – Алма-Ата, 1964.*
11. *Баландин Р. Целина: Покоряли – веселились... // Природа и человек. – 2009. – № 6.*

Shugai L.G. The elaboration of the Kazakhstan virgin lands pioneering Program. The article is devoted to the studying of the M. Khrushchov's agricultural policy in the beginning of the 1950th in particular the pioneering of the virgin and fallow lands in Kazakhstan. His policy of the extensive way of the economic management has been analyzed, the disputes around this problem in the leadership of the USSR and Kazakhstan have been identified.

Key words: the pioneering of the virgin lands, agricultural policy, grain, agriculture, extensive and intensive way of economic management

П. М. Щербань, Т. Ю. Щербань

ТУРЕЦЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПИТАННЯ ЯК ФАКТОР ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В БОЛГАРІЇ 1980-х рр.

У статті аналізується проблема відносин комуністичної влади Болгарії з турецько-мусульманською меншиною впродовж 1980-х рр., крайнє загострення яких стало передумовою повалення тоталітарного режиму в цій країні.

***Ключові слова**: турецько-мусульманське питання, Болгарія, «відроджувальний рух», суспільно-політична криза*

Балканська країна Болгарія, як і більшість держав регіону Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ) пройшла у другій половині XX ст. два типи модернізації – соціалістичну та ліберальну. Перетворення революційного характеру, які розпочалися в Болгарії 1989 р., мали як спільні риси з більшістю «ніжних» революцій країн ЦПСЄ, так і суттєві відмінності, пов'язані з особливостями політичного та економічного розвитку країни періоду «реального соціалізму». Специфічною рисою і потужним фактором ескалації суспільно-політичної кризи в Болгарії стало загострення турецько-мусульманського питання, яскравим виявом якого став так званий «відроджувальний рух», що розпочався наприкінці 1984 р.

Вивчення проблем, пов'язаних з передумовами, причинами, перебігом антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ та їх подальшою системною трансформацією залишається актуальним завданням історичної науки. Більш широкі можливості для дослідження цієї проблеми дають нові публікації документальних джерел [1]. Ця проблема представлена в колективних працях російських дослідників з Інституту слов'янознавства РАН [2; 3], статті Ю. Зудінова [4]. Щодо наукових робіт українських істориків, то загострення національного питання в Болгарії і «відроджувальний рух» висвітлювались зокрема М. Міловою [5] та В. Чорнієм [6].

«Відроджувальний рух» являв собою акцію примусової асиміляції етнічних меншин, ініційовану болгарською владою на чолі з Генеральним секретарем ЦК БКП Т. Живковим. Етнічні меншини Болгарії складалися головним чином з мусульман, більшість яких становили турки. Окрім них, мусульманське населення було представлено татарами, гагаузами, албанцями і помаками (болгарами-мусульманами, які були навернені до ісламу турецькими завойовниками у XVI–XVIII ст., але зберегли рідну мову і звичаї) [7, 77].

Стосунки між титульною болгарською нацією й етнічними турками були обтяжені негативним історичним досвідом міжнаціонального спілкування ще з часів турецького завоювання і зберігали свою гостроту в епоху «живковізму». В 1956–1989 рр. ця проблема то загострювалася, то загасала, а методи її вирішення не відрізнялися різноманітністю: або асиміляція турків, або виштовхування їх за межі держави. Однією з таких спроб асиміляції стала акція заміни імен помаків на болгарські у 1960 – на початку 70-х рр. Ефект цієї політики виявився протилежним очікуваному: помаки після насильницької зміни імен почали ще активніше консолідуватися з етнічними турками [2, 399].

Щодо еміграційної політики, то вона теж досягла значних масштабів. У 1968 р. між болгарською і турецькою державами була укладена угода, відповідно до якої болгарські громадяни турецького походження, які мали родичів у Туреччині, отримали право на переселення до цієї країни. Турецька сторона поширила це право на 125 тис. болгарських турків, а скористалося ним 115 тис. [2, 400]. У 1985 р. Т. Живков назвав цифру емігрантів до Туреччини минулих років – 300 тис. осіб [1, 67]. Підтримка Туреччиною своїх одноплемінників і єдиновірців, її прагнення зберегти їх турецьку самосвідомість і стимулювати переселенські настрої додавала гостроти міжнаціональним відносинам у Болгарії [2, 398].

Незважаючи на постійне проголошення ідей рівності націй, боротьби проти релігійної нетерпимості, зокрема в Конституціях Болгарії 1947 та 1971 рр., реальна політика комуністичної влади завжди була спрямована на створення моноетнічної болгарської держави [2, 399]. Ця ідея була твердо висловлена Т. Живковим і під час зустрічі з М. Горбачовим у жовтні 1985 р.: «У Болгарії немає умов для розвитку багатонаціональної держави» [1, 65]. У Комітеті державної безпеки Болгарії існувало Шосте управління, яке займалося питаннями внутрішньої безпеки і політичним розшуком. Четвертий відділ цього управління був створений спеціально для боротьби з турецькими і македонськими націоналістичними організаціями [1, 25]. Хоча боротьба з турецьким націоналізмом велася протягом тривалого часу, особливими успіхами Четвертий відділ похвалитися не міг. Ще 1961 р. була зменшена кількість імамів – з 2393 до 462, а скорочене духовенство було у більшості репресоване [1, 27]. Проте, напруга в національному питанні не зникала, чимало агентів Четвертого відділу стали на шлях зрадництва, переселилися до Туреччини, а деякі навіть зайнялися націоналістичною діяльністю [1, 28].

У 1980-х рр., незважаючи на масову еміграцію в Туреччину, кількість мусульман у Болгарії перевищува-

ла 1,5 млн. осіб [1, 27]. Народжуваність у мусульманського населення була більш високою, ніж у слов'янського, тому влада Болгарії почала побоюватися, що мусульмани, і насамперед турки, претендуватимуть на утворення автономії. Болгарське керівництво і особисто Т. Живков називали болгарських турків п'ятою колоною, спрямованою проти Варшавського договору [1, 66].

У 1982 р. ухвалено рішення секретаріату ЦК БКП щодо заміни турецько-арабських імен потурченим болгарським циганам, болгарам, які прийняли іслам, та особам, які перебували у змішаних шлюбах [1, 29]. Отже, процес болгаризації мусульманського населення в цей час розвивався поступово і ще не набув тотального характеру. Так, у Кирджалійському окрузі, який був районом найбільш компактного проживання турецького населення, 1982 р. було перейменовано 50% мусульман, тобто, більше 120 тис. осіб [1,39]. Перевірка виконання рішення ЦК БКП в округах Кирджалі, Пловдив і Пазарджик у серпні 1982 р. показала, що населення негативно сприймає цю кампанію, побоюється насильницької асиміляції та намагається уникнути зміни імен через переселення в Туреччину. Заходи влади виявилися настільки непопулярними серед мусульман, що навіть агентурний апарат ухилявся від роботи, а «частина місцевого активу поставила себе на послугу націоналістичним елементам» [1, 30,31].

Про настрої людей свідчив анонімний лист, направлений сільському старості (кмету) в окрузі Пазарджик, де містилися такі слова: «Чому не дозволяєте вчити турецьку мову? Чому припинили переселення? Чому сунете ніс в релігію?.. Про нас є кому подумати. Якщо це триватиме, отруїмо вас у масовому порядку... Наше рішення остаточне, якщо ви не дотримуватиметеся документів Гельсінкі про права людини. Ми турки» [1, 32]. Незважаючи на войовничі настрої, супротив населення все ж мав пасивний характер. За виключенням одного факту, коли група з 64 осіб відвідала приймальню Державної ради зі скаргами, інших виявів відкритого протесту не спостерігалося [1, 39].

Проте, оперативні дані болгарських спецслужб 1982–1983 рр. засвідчили розповсюдження антиболгарських настроїв серед мусульманського населення, у зв'язку з чутками щодо можливої тотальної насильницької зміни імен [1, 39]. Незважаючи на ці свідчення і на збільшення кількості неформальних груп, що боролися проти політики Болгарської компартії у національному питанні, владні структури та органи держбезпеки не припинили спроб асиміляції мусульманського населення. Так, 1984 р. органи влади дали вказівку активізувати роботу зі зміни мусульманських імен на болгарські. Було поставлено завдання зробити болгарське населення моноетнічним у межах політики «повернення до витоків».

Органам внутрішніх справ це завдання поставлено 21 листопада 1984 р. [1, 40]. Одночасно комуністична влада Болгарії почала активно поширювати теорію: нібито, документально встановлено, що тюркомовне населення країни є насправді болгарським, адже під час 500-річного турецького панування більшість болгар насильницьким способом потурчена та перетворена на мусульман. Стверджувалося, що цей процес тривав і в XIX–XX ст., під впливом релігійних діячів і внаслідок змішаних шлюбів. Відтепер, коли розпочався процес пробудження їхньої національної самосвідомості, вони, нібито, почали добровільно міняти мусульманські імена на болгарські [1, 48–49]. Ці ідеї висловив особисто Т. Живков на зустрічі з членами Політбюро і секретарями ЦК БКП, першими секретарями окружних комітетів партії та іншими відповідальними партійними, державними і громадськими діячами 18 січня 1985 р., а також партійними і державними керівниками вищого рівня, зокрема членом Політбюро ЦК БКП Г. Атанасовим [1, 48–53].

Насправді ж політика заміни імен проводилася державою жорстокими насильницькими методами. Війська з міліцією та органами держбезпеки входили в усі місця компактного проживання мусульман і, перекривши всі виїзди з них, за допомогою танків, кулеметів і автоматів залякували мирне населення. Мешканець с. Горські Ізвор, на кордоні з Грецією, турок Ісмаїл Хазамов пригадував, що селяни спали, коли озброєна міліція з собаками та армійські танкові підрозділи у святвечір 1984 р. оточили село і ходили від будинку до будинку, піднімали людей з ліжок і видавали паспорти з новими болгарськими іменами, які замінювали їхні турецькі [8, 76]. За спогадами іншого учасника тих подій – Сагадата Семова з м. Толбухіна, війська оточили місто, всі виїзди були перекриті міліцією і військами, мусульман не впускали і не випускали. Тих, хто «не хотів міняти свої імена, волоком витягували з будинків, розбивали вікна і заливали зі шлангів квартири холодною водою – скільки тоді людей похилого віку і дітей померли від переохолодження – словами не передати» [7, 78].

У Кирджалі вже 14 січня з 233310 родин, які жили змішаними шлюбами, імена змінили 214864, у Пазарджику – з 5272 – 5200 [1, 47]. За 3 місяці усім етнічним туркам, які становили 10% усього населення (850 тис.), а також представникам інших мусульманських народів примусово змінили імена на болгарські [3, 30].

Боротьба за створення моноетнічної болгарської держави не обмежувалася зміною імен мусульман, вона являла собою брутальне руйнування їхніх традицій, побуту, психології, культури. Вихід усіх турецькомовних друкованих видань припинено, говорити турецькою мовою заборонено під загрозою суворого покарання. Були закриті турецькі мечеті, заборонені мусульманські обряди, одяг і навіть музика [8, 76]. Внаслідок такої асиміляторської політики мала з'явитися «об'єднана соціалістична болгарська нація», яка б офіційно не включала ніяких національних меншин, крім найменших, – євреїв і вірмен [8, 76].

Вже наступного дня, після початку політики масової заміни мусульманських імен на болгарські, 22 листопада 1984 р. почалися масові заворушення: вибухи у православних церквах, нальоти на органи МВС, партійні комітети, громадські ради, аптеки та магазини. Люди збиралися у великі групи, озброювалися сокирами і ножами, нападали на працівників МВС, намагалися відібрати автоматичну зброю у офіцерів міліції [1, 40–42]. На початку 1985 р. була створена нелегальна організація «Турецький національно-визвольний рух у Болгарії» (ТНВРБ), що проголосила головним завданням вільне переселення всіх бажаючих болгарських турків до Туреччини. Члени організації визначили свою діяльність як «боротьбу без зброї» й на цій підставі вимагали не вважати її терористичною [1, 69]. Головною формою опору болгарській владі вони вважали ненасильницькі форми боротьби, передусім, заходи економічного та політичного саботажу. У новорічній відозві 1985 р. ТНВРБ закликав: «Не будемо більше давати державі м'яса та молока. Треба працювати без бажання, мало та неякісно... Постійним завданням усіх наших співгромадян, у чиїх жилах тече турецька кров, має бути – зривати усі політичні та економічні ініціативи болгарського уряду» [1, 70].

Будь-який опір мусульманського населення цим діям влади суворо карався. У вже згадуваній розмові Т. Живкова з М. Горбачовим 24 жовтня 1985 р., текст якої тривалий час не оприлюднювався, генсек ЦК БКП відверто заявив: «Зараз готується судовий процес і всі отримають смертний вирок. Ми про це не оповіщатимемо» [1, 67]. Органами влади Болгарії переслідувалися і творці організації ТНВРБ. Один з них – Ахмед Доган (Меді Доганов) у липні 1986 р. був заарештований і засуджений на 12 років позбавлення волі за створення опозиції.

Жорстокі репресивні заходи з боку державних органів змусили мусульманське населення Болгарії підкоритися. Чимало турків були ув'язнені в болгарському концтаборі Белене. Проте, поступово сформувався рух опору процесу асиміляції, виникли підпільні організації турків, зокрема «Демократична ліга», «Асоціація для підтримки Відня, 1989» [8, 76]. 1989 р. вони організували кампанію масових мирних протестів в районах компактного проживання мусульманського населення. Спроби влади знов удатися до побиття і розстрілів непокірних успіху не принесли, тому почалася масова депортація учасників протестного руху. Усіх підозрюваних в участі та організації протестів змусили виїхати до Туреччини [8, 77].

Такі дії влади спричинили масову добровільну еміграцію решти турків. Влітку 1989 р. більше 350 тис. болгарських турків виїхали до Туреччини, що суттєво послабило сільське господарство, особливо галузь тютюнництва [9, 40]. Головною умовою дозволу на виїзд став продаж турками житла, незважаючи на те, що оформлявся він як «екскурсія» [3, 32]. Туреччина не була готовою прийняти таку кількість переселенців, тому 21 серпня 1989 р. закрила свій кордон з Болгарією [9, 40]. Далеко не всім болгарським туркам вдалося знайти своє місце в Туреччині, тисячі змушені були повернутися до Болгарії і це ще більше ускладнило їхні відносини як з владою, так і з болгарським населенням.

Нецивілізовані методи вирішення національного питання Болгарією викликали протест у всьому світі. Рада Європи зробила заяву щодо порушення Болгарією прав людини, зафіксованих у, підписаному нею, Заключному акті Гельсінської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. [3, 32].

За умов зростання політичної напруги у болгарському суспільстві від середини 1980-х рр., «відроджувальний рух» наочно продемонстрував антидемократизм режиму Т. Живкова і спричинив подальшу ескалацію кризи тоталітарної системи. Після відсторонення від влади 10 листопада 1989 р. останнього, який був особисто відповідальним за насильницьку асиміляцію мусульманського населення, на пленумі ЦК БКП у грудні того ж року «відроджувальний рух» був визнаний брутальною політичною помилкою [3, 32]. Політика створення моноетнічної держави була засуджена у січні 1990 р. і в Декларації, ухваленій парламентом Болгарії [3, 33].

У грудні 1989 р. була оголошена амністія, з тюрем випущені всі турки, ув'язнені за організацію опору насильницькій асиміляції. Серед амністованих був і Ахмед Доган, який невдовзі організував кампанію за повернення імен. Знову відкрилися мечеті, турки отримали право вільно говорити своєю мовою, носити національний одяг, двічі на місяць почала виходити газета «Мусульманин». Проте, у болгарському суспільстві спостерігалися спалахи шовіністичних настроїв, викликаних традиційно негативним ставленням до турків. Так, у м. Разград, де переважало слов'янське населення, проголосили створення «Болгарської республіки». На пропозиції уряду щодо запровадження турецької мови в школах деяких областей, болгари відповіли загрозами бойкотів і акціями громадянської непокори [8, 77].

У січні 1990 р. Ахмед Доган створив політичну партію Рух за права і свободи (РПС), головною метою якої став захист інтересів місцевих турків і мусульман. Незважаючи на заборону болгарським законодавством створення політичних партій на етнічній або релігійній основі, у квітні 1992 р. РПС був визнаний Конституційним судом легітимною партією [4, 31]. Хоча її реєстрація викликала негативну реакцію з боку частини громадськості, політичних діячів і депутатів парламенту, які вважають РПС протурецькою організацією, за біполярної політичної моделі Болгарії в 1990-х рр., вона відразу зайняла місце третьої за значенням політичної сили, після Союзу демократичних сил (СДС) і Болгарської соціалістичної партії (БСП). Після руйнування двополюсної політичної конфігурації у 2001 р., РПС не втратив, а навіть посилив позиції, здобувши 21 мандат і взявши участь у формуванні парламентської більшості [9, 46].

За даними перепису населення Болгарії 2011 р. турецька етнічна група, навіть в умовах скорочення загальної чисельності населення країни становить 0,088% (585024), а турецькою мовою вільно говорять 0,91% (604246) осіб [10]. З початку 1990-х рр. РПС має статус парламентської партії, а в Народних зборах останнього скликання (2009–2013 рр.) вона має найбільшу кількість мандатів за весь час її існування – 38 (15,83% місць).

Отже, долаючи негативний досвід минулих років, Болгарія стала на європейський шлях демократичного розвитку й у сфері міжетнічних відносин.

1. *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX в. – Т. 1: Начало 1970-х – первая половина 1980-х гг. / Отв. ред. Ю. Новопашин. – СПб., 2012.*
2. *Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. Е. Валева. – М., 2003.*
3. *История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / Отв. ред. Ю. Новопашин. – М., 2007.*
4. *Зудинов Ю.Ф. Болгария: политические метаморфозы первого посттоталитарного пятилетия // Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х гг. – М., 1997.*
5. *Мілова М. «Відроджувальний процес» як фактор кризи тоталітарного правління у Болгарії // Держава і право: Зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 22.*
6. *Чорній В.П. Історія Болгарії. – Львів, 2007.*
7. *Ахунов А. Соплеменники // Карта. – 2003. – № 36–37 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hro.org/node/10845.*
8. *Поултон Х. «Они украли мое имя» // Карта. – 2003. – № 36–37 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hro.org/node/10845.*
9. *Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв.: Аспекты обществ.-полит. развития: Справ. / Сост. Ю. Новопашин. – М., 2003.*
10. *http://censusresults.nsi.bg.*

Shcherban P.N., Shcherban T.Y. Turkish-moslem question as the factor of intensifying of social and political crisis in Bulgaria in the 1980th. In the article the problem of relations between the Bulgaria communist power and the Turkish-moslem minority in the 1980th is analysed, the extreme intensifying of that one became the pre-condition of the overthrow of the totalitarian regime in this country.

Key words: Turkish-moslem question, Bulgaria, «motion of revival», social and political crisis

О. З. Клочак

ПРИСКОРЕННЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В 1990–1993 рр.

Стаття «Прискорення євроінтеграційних процесів та їхній вплив на формування польської зовнішньої політики в 1990–1993 рр.» висвітлює пріоритети у творенні міжнародної політики Республіки Польща.

Ключові слова: *Республіка Польща, зовнішня політика, міжнародні відносини, дипломатія, глобалізаційні процеси*

Сьогодні в Україні надалі триває процес творення незалежної зовнішньої політики. Ряд проблем міжнародного характеру безумовно притаманний як українцям, так і полякам. Серед них: вибір пріоритетних напрямів зовнішньої політики, формування доктрини національної безпеки, пошук стратегічних партнерів. Отож, безумовно, існує необхідність детального історичного аналізу кращих здобутків польської дипломатії. Хоча подібна тематика і має місце у ряді праць українських та польських науковців, проте, цілісного дослідження у вітчизняній історіографії поки що немає. На основі комплексного об'єктивного дослідження, метою статті є історичний аналіз трансформації польської дипломатії в контексті новітніх глобалізаційних викликів.

Для не заангажованого написання статті, нами проаналізовано та залучено низку, різних за змістом, нормами та характером, матеріалів. У підготовці роботи надзвичайно корисними стали наукові праці польських дослідників зовнішньої політики, зокрема таких, як К. Щепанік, Р. Кужняр та ін. [1]. Окремо треба відзначити друге, розширене видання двотомника «Впровадження до аналізу закордонної політики РП», під редакцією Р. Стемпловскі [2], та видану 2010 р. академічну монографію Р. Зємби – «Головні вектори закордонної політики Польщі після холодної війни» [3]. Чимало матеріалу почерпнуто в аналітичних роботах, статтях, офіційних виступах, заявах, інтерв'ю вітчизняних і польських політичних діячів, високопосадовців, аналітиків, які є надзвичайно цінними першоджерелами для аналізу причин реалізації тих чи інших політичних заходів.

Зазвичай, у мирний час держави такої величини, як Польща, формують свою зовнішню політику під збалансованим впливом внутрішніх і міжнародних (зовнішніх) умов. Геополітична позиція Польщі формувалася через демократичні реформи на тлі глибокої трансформації всієї міжнародної, особливо східноєвропейської, системи. Наприкінці 1980-х рр. для Польщі виникла сприятлива ситуація для творення суверенної зовнішньої політики, яка відображала національні прагнення і водночас пришвидшувала зміни у стрімкому та динамічному міжнародному середовищі.

Досліджуючи умови формування новітньої польської зовнішньої політики в контексті міжнародних глобальних подій після 1989 р., безумовно, слід враховувати так зване прискорення європейської інтеграції, що з'явилося із закінченням «холодної» війни.

У той час, коли ерозія політичних систем реального соціалізму була вже непоправною і східний блок розпадався, у Західній Європі інтеграційний процес входив у найвищу фазу. Відповідно до ключових тез Єдиного європейського акту, країни, що входили до Європейського Співтовариства, керуючись Штутгартською декларацією від червня 1983 р., приступили до створення Європейського Союзу (ЄС) і повноцінного спільного ринку. 1 липня 1990 р. вступили в силу деякі положення про створення Економічного і Валютного союзів, а в жовтні того ж року одинадцять держав на позачерговому засіданні Європейської Ради в Римі схвалили їхній проект.

У середині грудня 1990 р. в Римі розпочали роботу дві паралельні міжурядові конференції. Одна присвячена Економічному і Валютному союзу, інша – політичному. Європейська Рада рекомендувала, щоб обидві конференції завершилися до кінця 1992 р., а саме – до моменту ратифікації Договору держав-членів. Основою для переговорів був французько-німецький проект Ф. Міттерана та Г. Коля, заадресований партнерам листом від 6 грудня 1990 р. [4, 169–184].

Результатом міжнародної конференції у справі політичного союзу стало узгодження проекту Договору про Європейський Союз. Було прийнято пропозиції Люксембурга щодо інституцій Союзу. Ці структури можна порівняти з елементами архітектури давньогрецьких споруд: фронтон і три колони. Фронтальна надбудова – це Рада Європи. Першим і найбільш важливим стовпом було Європейське співтовариство, з новою компетенцією (без слова «економічне»), що охоплювала сфери, які регулювалися установчими договорами 1951 і 1957 рр., у тому числі, враховувалися аспекти Економічного і Валютного союзів, а також положення, що стосувалося європейського громадянства. Обсяг голосування більшістю був збільшений, відтак, важливішою стала роль Європейського парламенту. Другий стовп характеризувався запровадженням спільної зовнішньої і політики безпеки, замінивши попереднє Європейське політичне співробітництво. Третій стовп слугував співробітництву у сфері правосуддя і внутрішніх справ. Дві останні колони базувалися на основі існуючих міжурядових процедур. Такі зобов'язання розглядалися як тимчасові та мали гарантувати державам-членам широкий спектр атрибутів суверенітету й обмежувати роль таких інституцій, як Європейська комісія та Європарламент [5, 52].

Найбільш спірним моментом конференції у справі політичного союзу було підняття питання, чи зможе запропонована спільна зовнішня політика та політика безпеки Європейського союзу, здійснювати оборону, що могло б на практиці вирішити майбутнє Західноєвропейського союзу (ЗЄС). За пропозицією Великобританії, остаточно було вирішено, що ЗЄС залишиться окремою організацією, що займатиметься вирішенням військових питань, піднятих ЄС.

Європейська рада на засіданні 9–10 грудня 1991 р. у голландському Маастрихті досягла згоди у справі проекту Договору про Європейський Союз. Надавши йому юридичну форму, міністри закордонних справ і міністри фінансів дванадцяти країн-союзників підписали цей трактат у тому ж Маастрихті 7 лютого 1992 р. У зв'язку з труднощами ратифікації, Договір вступив в силу через десять місяців – 1 листопада 1993 р. З цього дня офіційно існує Європейський Союз.

Паралельно, з поглибленням європейської інтеграції, країни-засновники ЄС заявили про відкритість союзу для нових кандидатів з Центральної Європи. Польща та інші нові демократії регіону намагалися використати цей шанс і вступити до елітного клубу високорозвинених та демократичних країн. Це

створювало сприятливі перспективи для швидкого подолання внутрішньої економічної кризи, модернізації країн і прискорення цивілізаційного розвитку. Оскільки держави-члени ЄС явно обумовили, що прийом нових членів можливий тільки за умови, коли кандидати відповідатимуть високим політичним і економічним критеріям, резолюції Польщі послідовно здійснювати демократичні та ринкові реформи набирали чим раз більшої актуальності. ЄС підтримував кандидатів на нових членів і партнерів за допомогою таких програм, як PHARE (Poland, Hungary Aid for the Reconstruction of the Economy) та TACIS (Technical Assistance for the Commonwealth of Independent States).

Крім того, ЄС фінансово підтримував своїх експертів і консультантів, які працювали на межі старого поділу Європи та субрегіональних угруповань. Провідні політики Західної Європи, представники Європейської Комісії, а також впливові радники Білого Дому США висловлювали підтримку у розвитку таких новостворених регіональних структур, як Вишеградський трикутник (з 1993 р. Вишеградська група), Центральноєвропейська Ініціатива (раніше Quadragonale, Pentagonale, Hexagonale), Рада держав Балтійського моря та Чорноморське економічне співробітництво [6, 25–44]. Європейська комісія та Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) надавали фінансову підтримку багатьом проектам, що реалізовувалися зазначеними структурами. ЄС також ініціювало та співфінансувало різні проекти транскордонної співпраці у формі єврорегіонів.

Враховуючи викладене та підсумовуючи, слід зазначити, що однозначно, керуючись національними інтересами, Польща, подібно до інших країн Центральної та Східної Європи, з натхненням розпочала шлях європейської інтеграції, чим і підкреслила безапеляційну прозахідну орієнтацію своєї зовнішньої політики.

1. *Polityka zagraniczna RP, 1989–2002 / Red. R. Kuźniar, K. Szczepanik. – Warszawa, 2002.*
2. *Stemplowski R. Wprowadzenie do analizy polityki zagranicznej. – Warszawa, 2007.*
3. *Zięba R. Główne kierunki polityki zagranicznej Polski po zimnej wojne. – Warszawa, 2010.*
4. *Zięba R. Współpraca Francji i Niemiec w kształtowaniu polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Unii Europejskiej // Krakowskie Studia Międzynarodowe. – 2006. – № 4.*
5. *Zięba R. Unia Europejska jako aktor stosunków międzynarodowych. – Warszawa, 2003.*
6. *Zięba R. «Nowy regionalizm» w Europie a Polska // Sprawy Międzynarodowe. – 1992. – № 1–2; Zięba R. Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego: koncepcje – struktury – funkcjonowanie. – Warszawa, 2004; Cottey A. Subregional Cooperation in the New Europe: Building Security, Prosperity and Solidarity from the Barents to the Black Sea. – Macmillan; Basingstoke, 1999; Cottey A. East-Central Europe after the Cold War: Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary in Search of Security. – Macmillan; Basingstoke, 1995.*

Klochak O.Z. The acceleration of the integration processes in Europe and their impact on the contemporary of the Polish foreign policy in the 1990–1993th. In the article «The acceleration of the integration processes in Europe and their impact on the contemporary of the Polish foreign policy in the 1990–1993th» the priorities of the creation of the polish international policy are described.

Key words: Poland, foreign policy, international relations, diplomacy, globalization processes

А. С. Гарбарук

РЕСПУБЛІКА ПОЛЬЩА – ПОЛОНІЯ: МЕХАНІЗМИ ПІДТРИМКИ СПІЛЬНОТИ ІСТОРИЧНОЮ БАТЬКІВЩИНОЮ В УКРАЇНІ

У статті йдеться про особливості позиції Республіки Польща щодо опіки над поляками за кордоном. Окреслено законодавчі акти, що регулюють цей процес. Проаналізовано побудову офіційного механізму підтримки полонії на прикладі громади України.

Ключові слова: *Республіка Польща, полонія на Сході, закони, польсько-українські відносини*

Тема підтримки етнічних громад, які становлять меншість у державах свого поселення, є важливою з огляду на два аспекти. По-перше, такі спільноти можуть стати як містком співпраці, так і джерелом міждержавного протистояння. По-друге, існують загальноприйняті правові стандарти захисту прав людини, складовою яких є права національних меншин.

Республіку Польща, поза сумнівом, можна віднести до країн, що майстерно використовують власні діаспори як потужний засіб впливу, зробивши співпрацю зі співвітчизниками за кордоном наріжним каменем зовнішньої політики. Для неї характерні спланованість, системність, масштабність, інтенсивність, великі обсяги фінансування й належна кадрова забезпеченість. Форми реалізації цієї політики можуть бути різноманітними, засоби і методи для досягнення мети різнитися, залежно від груп і категорій населення, на які впливають, але формуватися винятково в рамках офіційно прийнятої стратегії співпраці.

Відомо, що для забезпечення прав національної меншини потрібні три складові – організованість та активність громади, її готовність до відстоювання власних потреб; відповідна законодавча база країни поселення; підтримка з боку історичної батьківщини [1, 11]. Склалося так, що третій елемент помітно впливає на перші два. Пояснюється це насамперед тим, що наявність або відсутність системного сприяння життєдіяльності меншини зі сторони історичної батьківщини є потужним каталізатором. По-перше, стабільна допомога громаді за кордоном – це фундамент, з якого починається її самоствердження крізь усвідомлення присутності міцної опори. По-друге, продумана політика стосовно власної діаспори є запорукою злагоджених відносин історичної батьківщини із державою проживання, а в результаті – формування прийнятної для обох сторін законодавчої основи у справі врахування прав відповідних національних меншин.

Контакти з польською діаспорою мають для Польщі неабияке значення, адже розглядаються ще й як значний потенціал для створення позитивного іміджу країни у світі. Близько 15 млн поляків проживає поза межами Батьківщини: найбільше у США – 10 млн, а також у Німеччині, Бразилії, Франції, Канаді, Росії, Білорусі, Казахстані, Україні тощо. Зв'язками Польщі з польськими громадами зарубіжжя займається Сенат – верхня палата польського парламенту. У його бюджеті на різні програми допомоги співвітчизникам передбачено окрему статтю видатків.

Нормативно-правова база відносин Польщі з діаспорою базується на положенні Республіки Польща, за якою поляки, котрі проживають поза межами країни, мають право на вільний в'їзд і поселення в Польщі [2]. Конкретизація законодавства в цьому напрямі вимагала насамперед регулювання питань реемміграції та отримання громадянства. Для окремої групи поляків, найбільше скривджених у минулому (до яких у

Польщі зараховано тих, хто проживає в азійській частині колишнього Радянського Союзу), було розроблено Закон Республіки Польща про репатріацію [3].

У 2008 р. з'явився Закон про Карту Поляка, що вважається аналогом Закону Угорської Республіки стосовно угорців, які проживають у сусідніх країнах. Ухвалення подібного акту польська влада назвала виконанням свого боргу перед мільйонами співвітчизників, котрі в результаті післявоєнного зсуву кордонів на захід, опинилися за межами Батьківщини [4]. Такий крок з боку польського політикуму є історично вмотивованим. Вдаючись до побіжного аналізу минувшини, зауважимо, що, попри надзвичайно важкі умови – заборону вживати польську мову, відсутність костелів для молитви, небезпеку ув'язнення або втрати роботи, поляки лишалися патріотами, підтримували традиції батьків, опікувалися могилами предків, зберігали автентичність мови. Карта поляка – це документ, що, хоч і не надає польського громадянства, проте, повертає полякам чимало прав.

Процедура отримання Карти не є формальністю, а передбачає практичне доведення безпосередньої причетності до Польщі, чим є пояснювальна розмова з особою, в цілях виявлення її зв'язку з польською культурою, особливо в збереженні мови, дотримуванні польських традицій та звичаїв. Існує ще один слушний момент, на якому наголошують претенденти на документ: приступаючи до «екзамену», «вигідно» бути католиком, адже більшість питань стосується особливостей римо-католицької релігії [5, 42]. Як бачимо, Республіка Польща, хоч і створила для співвітчизників за кордоном можливість бути ближчими до історичної батьківщини, але носіями вагомих привілеїв прагне бачити лише «істинних за духом» поляків.

30 квітня 2002 р. на розширеному засіданні Сенату, присвяченому питанню державної політики щодо польської національної меншини за кордоном, було прийнято рішення про відзначення 2 травня Дня полонії та поляків за кордоном.

Вагомою видається урядова програма співпраці з польською громадою за кордоном, прийнята Радою Міністрів Республіки Польща 10 грудня 2002 року. Згідно з нею, окреслене питання – невід'ємна складова зовнішньої політики держави, основні засади якої передбачають:

– створення можливостей для збереження та розвитку полонією польської самобутності в країнах перебування;
– прагнення до підвищення статусу та значення полонії;
– підтримку економічної співпраці полонії з Польщею;
– розвиток активності молодого покоління полонії;
– розширення можливостей вивчення польської мови;
– забезпечення полонії та полякам за кордоном доступу до інформації про Польщу, а також до досягнень польської культури;
– настановлення полонії та поляків за кордоном на підтримку польських державних інтересів, якщо вони не суперечать інтересам країни перебування;
– особливу допомогу полякам на Сході у відродженні польської інтелігенції.

Пріоритетним напрямом діяльності в цій сфері визначено підтримку діаспори у Литві, Латвії, Білорусі, Україні, Росії, Казахстані, шляхом фінансової допомоги та розширення діяльності урядового фонду «Допомога полякам на Сході», а також втілення наступних завдань:

– моніторинг реалізації юридичних гарантій забезпечення прав польських національних меншин у країнах їхнього перебування; вжиття рішучих заходів, на основі двосторонніх домовленостей та норм міжнародного права, у випадках їх порушення;
– реалізація Закону про репатріацію;
– підтримка економічної діяльності поляків на Сході;
– значне збільшення кількості стипендій для учнів та студентів;
– сприяння створенню та розвитку шкільництва польською мовою;
– програмна, організаційна та фінансова підтримка польських шкіл та інституцій, осучаснення їх обладнання;
– охорона місць національної пам'яті та пам'яток польської культури на Сході;
– створення якнайкращих умов для приїзду поляків зі Сходу до Польщі;
– сприяння інституціям та організаціям у поверненні нерухомості, що була їх власністю;
– інспірація та підтримка реалізації різних форм допомоги з боку полонії західних країн польській громаді на Сході [1, 59–60].

Практичне втілення підтримки полонії міністерствами та відомствами Республіки Польща фінансується державою, згідно з певними пропозиціями та затвердженим бюджетом. У Програмі зазначено, що успішна її реалізація можлива за умов збільшення бюджетних витрат на цей напрям, шляхом виділення коштів Міністерства закордонних справ як координатора діяльності. Це уможливить збільшення фінансування закордонних установ задля підтримки прогресивних ініціатив організацій польських громад за кордоном, засобів масової інформації та шкіл. Матеріальна підтримка надається дипломатичними установами на конкурсних та грантових засадах.

Від того, як буде жити польська діаспора в державі поселення, чи відчуватимуть її представники себе рівноправними громадянами, як і інші народи, що проживають на її території, чи зможуть вони насправді реалізувати всі свої права, зокрема на самоідентифікацію та розвиток культури, залежить майбутнє країн і народів.

Як уже зазначалося, для підтримки гідного становища меншини необхідною є не лише її опіка історичною батьківщиною, а й налагоджене партнерство із країною проживання, задля лояльного ставлення до громади. У цьому напрямі Польща вдало скеровує власні зусилля на відведення чільного місця питанню національно-культурного розвитку неетнічних поляків, у ході формування договірної бази співпраці з державою їх поселення.

Прикладом побудови окресленого типу взаємин є зв'язки з Україною. Зародження польсько-українських контактів в руслі необхідності підтримання повноцінної життєдіяльності своїх національних меншин датується по-різному. Найбільш обґрунтованим вважаємо варіант 1989 р., коли польські парламентарі взяли участь у І З'їзді Народного Руху України, що пізніше призвело до створення у Сеймі групи депутатів, яка мала на меті встановлення контактів між парламентарями обох країн [6, 218]. Польська сторона представила українській владі потреби поляків в Україні і своє бажання їх підтримувати: йшлося про навчання польській мові, підготовку вчителів для її викладання, організацію навчання в Польщі.

Наступна зустріч групи депутатів Верховної Ради України і польських політиків у містечку Яблонна біля Варшави (4–5 травня 1990 р.) мала результатом Спільну

декларацію, яка, крім потреби встановлення добросусідських відносин між двома народами, акцентувала увагу на пошануванні прав національних меншин [7, 373].

Для кристалізації міждержавних контактів у цій площині базовим став «Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво», підписаний у травні 1992 р. президентами А. Кваснєвським та Л. Кучмою. Документ містить ряд записів, що безпосередньо стосуються української полонії: Україна визнала право членів польської меншини в Україні на індивідуальне або спільне з іншими членами своєї меншини збереження, вираження і розвиток етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності. Договір закріпив також право поляків в Україні на вивчення і навчання рідною мовою, її вільне вживання, розповсюдження; створення і утримання власних освітніх, культурних, релігійних організацій і товариств, встановлення і підтримання безперешкодних контактів між собою як у рамках держави проживання, так і поза її межами та ін. [8, 145–146].

У 1993 р. створено Консультаційний комітет Президентів України та Республіки Польща, в складі якого було дві комісії, зокрема й у справах національних меншин. На першому її засіданні (15–16 листопада 1993 р.) в Києві підкреслювалася важливість вирішення проблем міжнаціональних відносин у контексті побудови відкритого суспільства, необхідність задоволення потреб поляків України, в тому числі, питання щодо перспектив розвитку національно-культурних товариств, охорони пам'яток історії та культури національних меншин [9, 127].

На новий – стратегічний – рівень українсько-польські відносини вийшли у 1996 р., під час підписання «Спільної Декларації Президентів України і Республіки Польща» [9, 345]. Ця подія поставила Польщу на виняткове місце в системі міжнародних відносин України та, відповідно, підвищила статус поляків в Україні, що потенційно дало їм можливість плідно реалізовувати свої суспільно-політичні інтереси. Створена атмосфера взаєморозуміння склала основу безперешкодного заснування і діяльності об'єднань – національно-культурних товариств, які задовольняють інтереси полонії як у масштабі всієї України, так і регіонально [6, 219].

Важливим елементом у цій сфері стала політика примирення, що дістала своє втілення у заяві українського та польського президентів від 22 травня 1997 р. під назвою «До порозуміння і єднання» [10]. Цей документ дозволив вивести із тіні замовчування болісні події другої половини XX ст., які становили собою джерело напруги як на рівні державному, так і в спілкуванні пересічного поляка й українця. У свою чергу, потеплішання безпосередніх контактів громадян обох країн є передумовою створення нових площин розуміння помилок минулого, задля історичного примирення й успішного поступу взаємодії у напрямі Варшава–Київ. Як влучно зауважив в одному з інтерв'ю Л. Кучма, «без розуміння не може бути порозуміння.., українцям і полякам сьогодні потрібно шукати більше спільного» [11].

Таким чином, позиція Республіки Польща щодо опіки над поляками за кордоном є ствердною і виявляється у конкретних законодавчих актах та цілеспрямованій урядовій програмі. Механізм підтримки полонії України закладений у договірній базі двосторонньої співпраці сусідніх країн. Його сутність зводиться до створення в межах країни проживання сприятливого клімату для національно-культурного розвитку польської меншини.

1. *Попок А., Лазебник С. Історична батьківщина – діаспора: європейський досвід взаємин. – К., 2003.*
2. *Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://constitutions.ru/archives/182.*
3. *Закон о репатриации от 9 ноября 2000 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polacy.narod.ru/Russian/ustrep.htm.*
4. *Карта Поляка – официальная информация [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polska.ru/sprawka/wiza/karta_polaka_oficial.htm.*
5. *Рицяк І. Як стати поляком? // Волання з Волині: релігійно-суспільне видання Римо-Католицької Луцької Дієцезії. – 2010. – 16 січня.*
6. *Гарбарук А. С. Початок самоорганізації української полонії на тлі становлення українсько-польських відносин у 1990-х рр.// Актуальні проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики країн світу: Мат. Міжн. наук. конф. – Луцьк, 2012.*
7. *Рудницький С. Чинник українсько-польської співпраці у процесі реалізації інтересів польської національної меншини в Україні // Політологічний вісник. – К., 2011. – Вип. 52.*
8. *Сорока М. Світ відкриває Україну. Про зовнішню політику Української держави у 1990-х рр.: Статті. Документи. Коментарі. – К., 2001.*
9. *Бабак О. Політичні відносини України та Польщі у 1980–2005 рр. // Поляки на Півдні України: Історія та сьогодення: У 2 т. – Т. 2. – Жешув; К.; Миколаїв, 2008.*
10. *Сівец М. Україна і Польща: підсумовуючи досягнуте // Дзеркало тижня. – 2001. – 23 серпня.*
11. *Данилюк В. Леонід Кучма: без розуміння не може бути порозуміння // Волинська газета. – 2013. – 28 березня.*

Garbaruk A.S. The Republic of Poland – Poloniya: the mechanism of support the community by historical Motherland in Ukraine. In the article the special features of the Poland position about the trusteeship of the Poles abroad. The laws that regulate this process are outlined. The construction of official mechanism of supporting for Poloniya on the example of the community in Ukraine is analyzed.

Key words: Poland, Poloniya in the East, laws, Polish-Ukrainian relations, agreements

Наші автори

Авдєєва Олена Сергіївна – ст. викл. Бердянського державного педагогічного університету

Артеменко Олександр Олександрович – аспірант Черкаського державного технологічного університету

Батирєва Ірина Миколаївна – к.і.н., ст. викл. каф. філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Бахов Георгій Петрович – аспірант каф. філософії, історії і політології Одеського національного економічного університету

Бережна Наталія Олександрівна – аспірантка каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Біла Оксана Миколаївна – аспірантка каф. історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Білоус Олександр Павлович – ст. наук. співр. Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.»

Боєчко Владислав Федорович – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Бойко Ярослав Володимирович – к.і.н., пров. наук. співр., директор науково-дослідної установи Інститут історії Південної України

Боковня Віктор Максимович – ст. викл. каф. інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту економіки і права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Бондаренко Олександр Володимирович – к.і.н., доц. каф. гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету

Борис Тетяна Петрівна – пошукач каф. документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк)

Боровик Ольга Борисівна – директор бібліотеки ВДНЗ «Українська медична стоматологічна академія» (м. Полтава), пошукач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААНУ

Вергун Сергій Іванович – магістр інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (м. Київ)

Вісин Валентин Васильович – к.і.н., доц. каф. інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

Власюк Ігор Миколайович – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. І. Франка

Волос Ольга Василівна – ст. викл. каф. суспільствознавчої освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Волошенко Вікторія Олександрівна – к.і.н., доц. каф. історії і політології Донбаської національної академії будівництва і архітектури (м. Макіївка)

Волошин Мар'яна Михайлівна – аспірантка відділу етнології сучасності Інституту Народознавства НАН України (м. Львів)

Вороніна Марина Сергіївна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди

Гайдай Ольга Михайлівна – к.і.н., доц. каф. історії, докторант Чорноморського державного університету ім. П. Могили (м. Миколаїв)

Гарбарук Альона Сергіївна – аспірантка каф. нової та новітньої історії зарубіжних країн Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк)

Герінбург Ольга Вікторівна – к.і.н., доц. каф. філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету

Гінда Володимир Васильович – к.і.н., аналітик служби новин «5 канал»

Гончар Марина Іванівна – аспірантка каф. всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університеті ім. І. Огієнка

Гончаренко Леся Леонідівна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка

Горло Наталя Віталіївна – к.і.н., доц. каф. політології Запорізького національного університету

Гоцуляк Віктор Володимирович – д.і.н., проф. каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Гребеньова Валентина Олександрівна – к.і.н., асист. каф. філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Гряник Вадим Олександрович – аспірант каф. нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Гуржій Олександр Іванович – д.і.н., проф., заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАН України

Делія Оксана Вікторівна – к.і.н., доц. Полтавського університету економіки і торгівлі

Дем'янюк Олександр Йосипович – к.і.н., проф. каф. гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини університету «Україна»

Дмитренко Артем Андрійович – аспірант Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Драч Оксана Олександрівна – д.і.н., проф., зав. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Дрогобицька Оксана Ярославівна – к.і.н., доц. каф. етнології і археології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м.Івано-Франківськ)

Єрмілов Валерій Семенович – к. мед. н., доц. каф. природничо-математичної освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Жванко Любов Миколаївна – д.і.н., доц. каф. історії і культурології Харківського національного університету міського господарства

Жуков Сергій Миколайович – к.і.н., викл. каф. українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії

Жулканич Неля Михайлівна – д.і.н., проф. каф. історії України Ужгородського національного університету

Земзюліна Наталія Іванівна – к.і.н., доц. каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Зіміна Марія Василівна – ст. викл. каф. міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету

Золотар Людмила Миколаївна – аспірантка каф. історії України Бердянського державного педагогічного університету

Івангородський Костянтин Васильович – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Іващенко Віктор Анатолійович – к.і.н., доц. каф. інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Івченко Олексій Олексійович – аспірант каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Іржавська Анжела Петрівна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Казмірчук Олег Анатолійович – зав. відділу «Початкове навчання» Луцького педагогічного коледжу, викладач історії

Каковкіна Ольга Миколаївна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Капітан Лариса Іванівна – к.і.н., доц., зав. каф. суспільних дисциплін Мукачівського державного університету

Кароєва (Соломонова) Тетяна Робертівна – к.і.н., доц., докторант Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Касян Андрій Іванович – аспірант каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Кісіль Володимир Львович – аспірант каф. давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Клочак Олег Зіновійович – аспірант каф. дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України (м. Київ)

Ковальська Леся Андріївна – к.і.н., доц. каф. історії слов'ян Донецького національного університету

Коляда Ігор Анатолійович – д.і.н., проф. каф. методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (м. Київ)

Корновенко Сергій Валерійович – д.і.н., проф., зав. каф. інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту економіки і права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Кравченко Олена Валентинівна – к.і.н., доц. каф. історії Української державної академії залізничного транспорту (м. Харків)

Кравченко Роман Іванович – вчитель історії Харківського ліцею № 89, пошукач каф. історії України Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Лаврут Ольга Олександрівна – к.і.н., доц. каф. виховання та розвитку особистості Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Лапшин Сергій Андрійович – к.і.н., доц. каф. філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Ликова Оксана Григорівна – наук. співр. відділу сучасної художньої керамології Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, мол. наук. співр. відділу керамології новітнього часу Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України

Лисак Вікторія Феофанівна – к.і.н., доц. каф. міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету

Лопацька Наталія Миколаївна – к.і.н., доц. каф. історії ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. акад. С. Дем'янчука» (м. Рівне)

Лукашевич Олександр Анатолійович – к.і.н., доц. каф. гуманітарних дисциплін та документознавства Кіровоградського національного технічного університету

Майор Ростислав Іванович – аспірант каф. всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

Мальшина Катерина Володимирівна – к.і.н., доц., докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Мартинюк Ярослава Миколаївна – к.і.н., доц. каф. інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

Масненко Віталій Васильович – д.і.н., проф. каф. історії та етнології Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Мацелюх Катерина Степанівна – аспірантка каф. історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Мельничук Ігор Анатолійович – к.і.н., доц. каф. історії, політології та психології Житомирського національного агроекологічного університету

Мірошніченко Світлана Валентинівна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди

Михайлюк Юрій Миколайович – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Москаленко Василь Григорович – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Москалець Владислава Костянтинівна – пошукач Докторської школи Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (м. Львів)

Музика Олександр Дмитрович – аспірант кафедри історії України Житомирського Державного університету ім. І. Франка

Нанівська Марія Михайлівна – аспірантка каф. нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Нікіфоров Карен Сергійович – студент історичного факультету Донецького національного університету

Новак Анна Валеріївна – аспірантка каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Новікова Олена Миколаївна – аспірант каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Новіцька Юлія Йосипівна – асистент каф. історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Овчаренко Анжеліка Олександрівна – к. політ. н., доц. каф. державного управління і соціально-політичних наук Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Овчаренко Юлія Сергіївна – аспірантка Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Оленченко Олександра Володимирівна – аспірантка каф. історії України Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Олещук Назар Юрійович – студент історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Олійник Анна Володимирівна – аспірантка Національної Наукової Сільськогосподарської Бібліотеки НААНУ (м. Київ)

Олійник Микола Петрович – к.і.н., доц., докторант каф. історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

Оніпко Тетяна Володимирівна – д.і.н., проф. каф. педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Панасюк Олександр Петрович – аспірант каф. нової та новітньої історії зарубіжних країн Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк)

Панченко Вікторія Сергіївна – аспірантка каф. історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Пасічна Юлія Григорівна – аспірантка каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Петренко Ірина Миколаївна – д.і.н., проф. каф. педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі

Петрович Валентина Василівна – к.і.н., доц. каф. документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк)

Пилипович Тарас Васильович – пошукач каф. всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, вчитель історії Рівненської гімназії «Гармонія»

Плахута Віктор Вікторович – ст. викл. каф. менеджменту Черкаської філії ПВНЗ «Європейський університет»

Попова Наталія Олександрівна – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Постольник Ігор В'ячеславович – аспірант Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Потапов Олексій Миколайович – ст. викл. каф. правознавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка

Пошивайло Світлана Григорівна – ст. наук. співр. Національного музею-заповідника українського гончарства (с. Опішне)

Присяжнюк Юрій Петрович – д.і.н., проф. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Радогуз Сергій Анатолійович – аспірант Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Ралко Роман Сергійович – здобувач, Інститут історії України НАН України (м. Київ)

Романова Олена Миколаївна – аспірантка каф. всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка

Романцова Наталя Іванівна – к.і.н., доц. каф. історичних дисциплін Маріупольського державного університету

Рощина Лариса Олексіївна – к.і.н., доц. каф. історії і права Донецького національного технічного університету

Рудянин Іван Петрович – к.і.н., асист. каф. археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк)

Салтан Наталія Миколаївна – ст. викл. каф. гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури

Самойленко Наталія Іванівна – к.і.н., доц. каф. історії Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка

Самойленко Наталія Сергіївна – викл. каф. всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка

Седляр Анатолій Володимирович – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. І. Франка

Сергієнко Вікторія Григорівна – аспірантка каф. української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Сердюк Жанна Миколаївна – аспірантка історичного факультету Одеського національного університету ім. І. Мечникова, ст. викл. каф. соціально-гуманітарних дисциплін Одеського інституту фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

Серяков Олександр Анатолійович – пошукач каф. українознавства Полтавської державної аграрної академії

Сидорович Олександр Сергійович – к.і.н., доц. каф. соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Силка Оксана Захарівна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Синявська Лариса Іванівна – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Ситнікова Анастасія Сергіївна – аспірантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААНУ (м. Київ)

Сичевський Антон Олександрович – аспірант каф. історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Скрипчинська Н. О. – аспірантка каф. історії України Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (м. Київ)

Стаценко Дмитро Володимирович – аспірант каф. історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка

Стельникович Сергій Володимирович – к.і.н., доц., докторант каф. історії та етнополітики Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Стопчак Микола Володимирович – д.і.н., проф., зав. каф. філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Сугак Валерія Валеріївна – аспірантка історичного факультету Одеського національного університету ім. І. Мечникова

Тельвак Віталій Васильович – д.і.н., проф. каф. всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Терещенко Тетяна Вадимівна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Тимець Ігор Васильович – директор Історико-краєзнавчого музею м. Винники, пошукач каф. історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. І. Франка

Троцька Валентина Іванівна – ст. наук. співр. Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Труш Світлана Миколаївна – аспірантка каф. історії України Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Тупчієнко-Кадирова Люція Георгіївна – к.і.н., ст. викл. каф. документознавства ВП «Кіровоградський факультет Київського Національного університету культури і мистецтв»

Ушенко Поліна Анатоліївна – аспірантка каф. історії науки і техніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Федоренко Яніна Анатоліївна – к.і.н., доц. каф. психології, філософії та суспільних наук Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля (м. Черкаси)

Філатова Ольга Євгеніївна – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Хададова Фатіма Тажудинівна – аспірантка каф. історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Ховрич Сергій Миколайович – к.і.н., доц., докторант Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

Ціватий Вячеслав Григорович – к.і.н., доц., заслужений працівник освіти України, Перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України (м. Київ)

Черемісін Олександр Вікторович – к.і.н., доц. каф. філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського державного аграрного університету, докторант каф. новітньої історії України Запорізького національного університету

Чмільова Світлана Віталіївна – мол. наук. співр. відділу української філології Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (м. Київ)

Чокан Катерина Петрівна – магістр історії, зав. каб. каф. історії Чорноморського державного університету ім. П. Могили (м. Миколаїв)

Чорна Наталія Миколаївна - к.і.н., ст. викл. каф. філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Шваб Лариса Петрівна – к.і.н., доц. каф. нової та новітньої історії зарубіжних країн Східноєропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк)

Шугай Людмила Григорівна – аспірант каф. інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту економіки і права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Щербань Петро Миколайович – к.і.н., доц., зав. каф. всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка

Щербань Тетяна Юріївна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка

Якименко Ірина Анатоліївна – аспірантка каф. історії України Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Якименко Людмила Іванівна – пошукач каф. історії України Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Яковенко Галина Григорівна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди

Наукове видання

Гуржіївські історичні читання

ВИПУСК 6

(Збірник наукових праць)

Комп'ютерне складання та дизайн – *К. В. Івангородський*

Підписано до друку 27.06.2013. Формат 84х108/16. Гарнітура Таймс.
Друк офсет. Папір офсет. Ум. друк. арк. 64,42. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету: ПП Чабаненко Ю.А.
Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О.Дашкевича, 39;
тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2upost.com